

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

KIADJA A M. T. AKADÉMIA
NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁGA HOZZÁJÁRULÁSÁVAL
A MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG

SZERKESZTIK:

HEGEDÜS LORÁNT

MANDELLÓ GYULA

1909. — XXXIII. ÉVFOLYAM. — 41. KÖTET.

BUDAPEST

PESTI KÖNYVNYOMDA-RÉSZVÉNY-TÁRSASÁG

1909

TARTALOM.

1909. XXXIII. ÉVFOLYAM. — 41. KÖTET.

I. Értekezések.

	Oldal
Balás Károly: Telepitéseink főszempontja	314
Budai László: A községi háztartás statisztikája	398
Ferenczi Imre: Mária Terézia és II. József ipari politikája	30
Ferenczi Imre: Iparunk régibb fejlődési nehézségei	68, 171
György Miklós: Állami járadékunk elhelyezésének kérdése	73
Kemény György: Heves vármegye közgazdasági leírása 54, 131, 187, 266, 344,	407
Kenéz Béla: Közgazdasági értekezések	119
Kovács Alajos: A bányászat és nagyipar hatása a magyarosodásra	16
Kovács Gábor: A bruxellesi sociologiai intézet	245
Kovács Gábor: A demographia irodalma és az osztályokba tagozódás	147
Kovács Gábor: Házasságkötés és elveszületések	289
Magyary Géza: Az ipari bíráskodás, tekintettel az ipartörvény reformjára	361
Matlekovits Sándor: Az adóreform	218
M: Kautz Gyula † (1829 nov. 5—1909 márcz. 27)	145
Rusz Andor: A magyar chequetörvény	1
Strickerné-Pollacsek Laura: III. Károly gazdasági politikájának hatása Magyarországra	384
Szegő Ernő: Róma közgazdasága Diocletian korában	255, 327

II. Közlemények és ismertetések.

Agrársocialismus (—vits)	424
Amerikai pénzválság (P. K.)	142
Amerikai vasutak (—rró.)	277
Bosznia-Hercegovina (G. A.)	63
Bankkérdés (Müller Vilmos)	416
Elméleti közgazdaságtan (—rró)	353
Francia nagybankok (P. K.)	274
Gyermekvédelem (Zerkovitz Zsigmond)	66
Házi ipar bibliographiája (Kovács Gábor)	181
Hitbizományi ügy (—vits)	211
Ipartörvénytervezet bírálata (Vágó)	139
Kiegészítés és bank (m. v.)	423
Közgazdasági encyclopaedia (M.)	133
Láng Lajos elnöki beszéde Kautz Gyula felett	427
Magyar biztosítási évkönyv	144
Magyar háziipar és budapesti otthoni munka (Illés)	357
Magyar Közgazdasági Társaság	72, 144, 359, 426
Magyar Közgazdasági Társaság 1908. évi működése	283
Magyarország gazdasági és társadalmi ismertetése (G. A.)	61
Marx (Somogyi Manó)	205
Mezőgazdasági munkásosztály nevelési költségei (Balkányi Béla)	59
Munkabeszüntetés (Ferenczi Imre)	68
Német munkaháztartási statisztika (—rró)	355
Népesedés (Jankovich Béla)	199
Osztrák iparfelügyelőség (—vits)	65
Román agrárkérdés (I. I.)	136
Tőke fogalma (K. G.)	208
Vámkülönválásunk Ausztriától (—vits)	272
Védvámpolitika (—vits)	214

III. Ismertetett művek.

	Oldal
Barre André: La Bosnie—Herzégovine, administration Autrichienne de 1878 à 1903 Paris	63
Bibliographie générale des industries à domicile. Office du travail Bruxelles, 1908.	181
Bizottmányi és tanácsi előterjesztés az új ipartörvény tervezetére vonatkozó észrevételek ügyében. (II. melléklet a »Fővárosi Közlöny« 1909. évi január 29-iki számához)	134
Böhme, Karl: Dreissig Jahre deutscher Schutzzollpolitik. Heidelberg, 1909. . .	219
Creanga: Grundbesitzvertheilung und Bauernfrage in Rumänien. I. Theil. (Staats- und Socialwissenschaftliche Forschungen. Herausgegeben von G. Schmoller und M. Sering.) Leipzig, 1907.	136
Engel Zsigmond: A gyermekvédelem bölcselete. Sociológiai tanulmányok a gyermekvédelemnek a socialismussal és a darwinismussal való viszonyáról. Budapest, 1908.	66
Ferenczi Imre: A magyarországi háziipar és a budapesti otthoni munka. Budapest, 1908. (A törvényes munkásvédelem magyarországi egyesületének kiadványa)	357
Gonnard René: La Hongrie au XX ^{me} . siècle. Etude économique et sociale. Paris, 1908.	61
Grunzel Josef: Grundriss der Wirthschaftspolitik I. Allgemeine Volkswirtschaftslehre. Wien und Leipzig, 1909.	352
Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Herausgegeben von Conrad, Elster, Lexis und Loening. Dritte gänzlich umgearbeitete Auflage. I. Abbau—Aristoteles. Jena, 1909.	133
Hegemann C.: Die Entwicklung des französischen Grossbankbetriebes. Münster i. W., 1908.	274
Hertzka Tivadar előadásai nyomán írta Farkasházy Zsigmond: Egyszerű igazságok a nemzeti bank dolgában. Budapest, 1909.	416
Kalmár Antal: Új dualizmus. Budapest, 1909.	423
Kelemen Nándor: Döntő bíraskodás munkabeszüntetésekben. Budapest, 1908.	68
Kovács Gábor: A népesedés elmélete. — Társadalomtudományi és gazdaságtörténeti kutatások IV. Szerkeszti Mandelló Gyula — Debreczen, 1908.	199
Králik Lajos: Hitbizományi jogunkról. Pálffy János gróf végrendelete. Budapest, 1909.	211
Lukinacz Sándor: Die Gewerbeinspektion in Oesterreich. Wien, 1908. . . .	65
Magyar biztosítási évkönyv. XI. évfolyam. 1909. Budapest, 1908.	144
Michelis Eduard: (Wiesbaden.) Die Zolltrennung Oesterreich-Ungarns in ihrer mutmasslichen Rückwirkungen auf die deutsch-österreichisch-ungarischen Handelsbeziehungen. Leipzig, 1908. — Die Zolltrennung Oesterreich-Ungarns in handelspolitischer und weltwirthschaftlicher Beleuchtung. Wien, 1908.	272
Schumacher Hermann: Die Ursachen der Geldkrisis. Dresden, 1908.	142
Singer J.: Die amerikanischen Bahnen und ihre Bedeutung für die Weltwirthschaft. Berlin, 1909.	277
Sombart Werner: Das Lebenswerk von Karl Marx. Jena, 1909.	205
Vandervelde Emil: Le socialisme agraire an le collectivisme es l'évolution agricole. Paris, 1908.	424
Walter Jacoby: Der Streit um den Kapitalsbegriff, seine geschichtliche Entwicklung und Versuche zu seiner Lösung. Jena, 1908.	208

A magyar chequetörvény.¹⁾

I.

Tudvalevő, hogy a chequeben megtestesült fizetési eszköz fontosságát és horderejét majdnem az összes külföldi államok azzal ismerték el, hogy azt, az egyik előbb, a másik később törvénybe iktatták. Legutóbb Ausztria 1906-ban és Németország a folyó év elején. Kétségtelen és örvendetes tény, hogy hazánk chequeforgalma is évről-évre emelkedvén, ma már számottevő tényezőként veendő figyelembe. Szükség volt tehát chequetörvényre, mely a máris elért forgalom medrét megalapozza, de szükség volt arra főleg azért, hogy a cheque, ezen kiváló gazdasági jelentőséggel bíró intézmény, a kellő törvényes garantiákkal körülbástyázva immár biztos úton haladhasson jövő fejlődése és mennél nagyobb terjedése elé.

A cheque törvényes szabályozására hazánkban az első lépés 1902-ben történt, a mikor dr. Plósz Sándor akkori igazságügyminister megbízásából dr. Halász Sándor ministeri tanácsos elkészítette a törvényjavaslat előadói tervezetét, mely az „Igazságügyi Javaslatok Tára“ 1903. évi 1. számában közzé is tétetett. A külföldi törvényhozások és az ezek alapján kifejlődött gyakorlat figyelembe vételével elkészült munka és az ahhoz csatolt bő indokolás, mely mint a chequejog összes részleteire kiterjedő anyaggyűjtemény önálló becscesel is bír, nemcsak hazánkban, hanem külföldön is a szakkörök általános elismerésével találkozott, sőt a tervezet egyes rendelkezései a később megalkotott osztrák chequetörvénybe is átvétettek.

A kérdés azóta ugyszólván alig került le a napirendről. Az összes érdekelt körök, kereskedelmi, gazdasági és jogi testületek sok munkával és anyaggal járultak a törvény betetőzéséhez. Az igazságügyi kormány által 1907. tavaszán egybehívott szakértekezlet három ülésben tárgyalta a chequejog vitás elvi kérdéseit, majd ugyanazon év őszén Magyarország, Németország és Ausztria középeurópai közgazdasági egyesületei

¹⁾ Fölolvastatott a Magyar Közgazdasági Társaság 1908. decz. 18-án tartott ülésén.

Budapesten közös chequeértekezletet tartottak a nemzetközi cheque létesítésének előkészítése és a chequejogi törvényalkotások alapelveinek összhangba hozása végett. Chequetörvényünk időközben elkészült javaslatának a legilletékesebb forum előtt elért sikerét jelenti, hogy az értekezlet, melyen a három állam közgazdasági és jogi tényezőinek legkiválóbbjai vettek részt, több fontos elvi kérdésben a magyar törvényjavaslat álláspontját fogadta el és kívánatosnak mondotta, hogy az abban kifejezett alapelvek a másik két állam, illetőleg, minthogy Ausztriában a chequejog akkor már codifikálva volt, különösen Németország chequejogi törvényhozásába is átvétessenek. E kívánság az azóta becikkelyezett német törvényben nagyrésztben megvalósítást is nyert. A nevezetesebb eltérésekre az illető törvényhelyek ismertetése során lesz szerencsém rámutatni.

A szaktanácskozmány és a nemzetközi chequeértekezlet eredményeihez képest a magyar törvényjavaslat is több módosításon ment át. Lényegesebb változás azonban csak egy irányban történt, de az annál mélyebbreható. Mig ugyanis az eredeti javaslat büntető határozatoktól ment volt, addig — mint erre később rátérek — a büntető határozatok egész sora került a Ch. T.-be, jöllehet azokat a német Ch. T. egyáltalán nem, az osztrák sokkal korlátoltabb mértékben fogadta be. Ezen büntetési tételek célja, hogy a forgalom biztonságát és megbízhatóságát kellő garanciákkal vegyék körül, mégis féltő, hogy céljukat tévesztvén, a forgalom fejlődését esetleg hátráltatni fogják.

II.

Miként az újabb törvények a fogalommeghatározásokat általában kerülnek, a Ch. T. sem ad meghatározást a chequeről, melynek fogalma egyébként az elméletben is vitás, hanem a váltótörvény módszerét követve pusztán kellékeinek megállapítására szoritkozik. A Ch. T. különben is minél jobban hozzásimulni igyekszik a V. T.-hez és ennek számos rendelkezését a chequere is megfelelően alkalmazza.

A cheque kellékei a törvény értelmében tulajdonképen kétfélék: lényeges kellékek, melyektől a cheque érvényessége van feltételezve, a melyek nélkül tehát a cheque már nem cheque, és nem lényeges kellékek, melyek a cheque érvényét nem érintik ugyan, de a melyek hiánya más, szintén elég súlyos következményekkel jár.

Lényeges kellékek a Ch. T. 1. §-a értelmében:

1. a cheque elnevezés,
2. az utalványozott megnevezése,
3. a fizetési meghagyás,

4. a kibocsátó utalása számlakövetelésére,
5. a fizetendő összeg kitétele,
6. a kiállítás kelte és
7. a kibocsátó aláírása.

A chequenél e szerint a váltó három lényeges kelléke hiányzik, úgymint a rendelvényes, illetőleg utalványos megnevezése, a fizetés ideje és a fizetés helye. A többi lényeges kellék megfelel az idegen váltó kellékeinek azzal a dolog természetéből folyó eltéréssel, hogy a váltóelnevezés helyébe a »cheque« elnevezés lép. Az utalást a fedezetre a V. T. nem említi, a Ch. T.-ben erre a fedezet fokozott és sarkalatos jelentőségénél fogva volt szükség. A fizetési meghagyás szintén nem lényeges kelléke ugyan a váltónak, de magától értendő, hogy utalványi alak nélkül idegen váltó sem létezik. A Ch. T. azt azért említi külön, mert a cheque nyugta alakjában is kiállítható, ezt az alakot azonban a törvény kizárja. A meghagyásnak fizetésre kell irányulnia, ezért az Osztrák-Magyar Banknál és a kir. postatakarékpénztárnál meghonosított u. n. átirási chequek, melyek alapján az utalványozott a cheque összegét a kibocsátó számlájáról más számlára írja át, nem esnek a chequetörvény rendelkezései alá. A kibocsátónak azonban mégis módjában áll a chequenek készpénzben leendő beváltását megakadályozni. Erre szolgál az elszámolási záradékkal ellátott u. n. keresztezett cheque, a melyről később a beváltással kapcsolatban még bővebben lesz szó.

A fizetési meghagyásban a kibocsátónak utalnia kell a cheque fedezetül szolgáló számlakövetelésére. Ez a fedezeti záradék (Guthabenklausel) kelléke, mely az osztrák törvény és a német javaslat nyomán a nemzetközi chequeértekezlet eredményeképp vétetett fel a mi törvényünkbe is. Ehhez képest a kibocsátónak arra kell az utalványozottat felszólítania, hogy ez a fizetést a kibocsátó számlaköveteléséből teljesítse. Hogy a kibocsátónak van-e tényleg oly követelése az utalványozottnál, mely a beváltásra fedezetül szolgál, más kérdés és hiánya más következményekkel jár, a cheque érvényessége szempontjából azonban csak az a lényeges, hogy a számlakövetelésre utalás történjék.

A cheque csak határozott pénzüsszegről szólhat. A cheque formájában kiállított olyan utalványok, melyek tárgyát nem pénzüsszeg, hanem például értékpapírok képezik, minők a Budapesti Giro- és Pénztár-Egylet R.-T. által meghonosított értékpapirchequek, a Ch. T. értelmében chequenek nem tekinthetők, bár gazdasági szempontból ugyanazon jelentőséggel és hatással bírnak, mint a tulajdonképeni chequek. Ezt a törvény is elismeri, a mennyiben azokat a tulajdonképeni chequekkel azonos bélyegkedvezményben részesíti.

Egyebekben úgy a fizetendő összeg, mint a kibocsátó aláírása és a

kibocsátás kelte tekintetében a cheque azonos elbírálásban részesül a váltóval. Mig azonban a váltónál közömbös, vajjon a kelet a valóságnak megfelel-e, addig a Ch. T. a valóságtól szándékosan eltérő keltezt, még pedig úgy a kiállítás napja, mint annak helye tekintetében, a cheque-összeg két százalékát, de legalább száz koronát tevő pénzbírsággal sújtja. Ugyanezen pénzbírsággal büntetendő a kelet szándékos mellőzése is. Tekintettel arra, hogy a bemutatási határidő a cheque kibocsátása napjától számítandó, a törvény ezen rendelkezésének célja, hogy a chequenek hitelcélokra való felhasználását meggátolja. Az u. n. előrekeltezett, vagy kelet nélküli chequetől, melyekkel pedig a gyakorlatban eddig nem ritkán találkoztunk, a jövőben annál inkább tartózkodnunk kell, mert a pénzbírság nemcsak a kibocsátót, hanem azt is éri, a ki ilyen chequet, annak törvényellenességét tudva, átvesz, tovább ad, vagy kifizet.

Ha a cheque ezen lényeges kellékeknek megfelel, akkor érvényes. Vagyis a chequebirtokos az ilyen cheque alapján a chequeből eredő összes jogait érvényesítheti. Mindennek daczára a chequenek más kellékei is vannak, melyek a cheque gazdasági célját tekintve fokozott jelentőséggel bírnak, bár hiányuk a cheque érvényességét nem befolyásolja.

Ilyen első sorban az utalványozott passiv chequeképesége. Lehet-e bárkire cheque-et irányítani, vagy kell-e a passiv chequeképeséget a személyek bizonyos kategóriáira korlátozni: egyike a legtöbbit vitatott kérdéseknek. Messzire vezetne, ha a körüle kifejtett ellentétek fejtegetésébe kivánnék bocsátkozni. Mégis legyen szabad a főbb momentumokat röviden jelezni. A korlátozás mellett szól mindenekelőtt a gazdasági szempont. A cheque tulajdonképeni gazdasági célját t. i. csak akkor éri el, ha általa a giro- és clearing-forgalommal kapcsolatban minél nagyobb összegek minél kevesebb készpénz igénybevételével egyenlítettnek ki. Ez azonban csak úgy érhető el, ha az intézvényezettek körét minél szűkebb korlátok közé vonjuk. Mennél kevesebb utalványozottnál összpontosul ugyanis a chequeforgalom, annál nagyobb az egy-egy helyen vezetett számlák száma és így annál könnyebb az egyes számlák között az elszámolás, vagyis a pénznélküli kiegyenlítés. A korlátozás mellett szól továbbá a forgalom biztonságának érdeke, mely azt kívánja, hogy a megbizhatatlan elemeket az utalványozottak köréből kizárjuk.

Ezzel szemben a korlátlan passiv chequeképeség hívei nem késték rámutatni arra, hogy ha a cél az, hogy a cheque terjedését fejlesszük és a chequet-et népszerűsítsük, nem szabad a chequeforgalomból oly elemeket, melyek egyébként teljes bizalmat érdemelnek, már eleve kizárni csak azért, mert bizonyos qualificatio híján vannak. Nem lehet továbbá — és ez volt a főnehézség — a cheque alaki érvényét oly anyagi kel-

léktől függővé tenni, mely, mint az utalványozott chequeképesége, magából a chequeből ki nem tűnik, minélfogva az utalványozott nem tudhatná, hogy chequeje érvényes-e, vagy sem.

A vita chequetörvényünk keletkezése történetében is élénk nyomot hagyott. Az előadói tervezetben célzott korlátlan passiv chequeképeséggel szemben a képviselőházhoz benyújtott törvényjavaslat a korlátolt passiv chequeképeség álláspontjára helyezkedett és az utalványozott chequeképeségét egyuttal a cheque érvényességi kellékei közé sorozta. A kérdés tulajdonképen a Budapesten tartott nemzetközi értekezleten nyert olyan megoldást, a melyet azután úgy a magyar, mint a német Ch. T. elfogadott. E megoldás szerint a passiv chequeképeség oly czégekre van korlátozva, melyek bankügyletekkel foglalkoznak. Tehát lényegileg pénzüzetekre, bankokra és bankárookra. Azonban az utalványozott passiv chequeképesége most már nem lényeges kelléke a chequenek, hanem, miként azt a nemzetközi chequeértekezlet kimondotta, csupán instructionalis jellegű kívánsága a törvénynek. Ez az instructionalis jellegű kívánság azonban oly törvényes sanctióval bir, hogy bátran mondhatjuk, hogy az utalványozott passiv chequeképesége már szigorú követelménye a törvénynek. E követelmény figyelmen kívül hagyása ugyanis a chequeösszeg két százalékát, de legalább 100 koronát tevő pénzbírsággal büntetendő. Minthogy pedig ugyanezen büntetés éri azt is, a ki ilyen chequet-et, annak törvényellenességét tudva, átvesz, tovább ad, vagy kifizet, e szigorú büntetési sanctio valóban alkalmas lehet arra, hogy a feleket, különösen az utalványozott chequeképesége iránti kételyek esetén, a cheque elfogadásától elriassa. Ezért helyesebbnek kell tartanunk a német törvény rendelkezését, mely a nem passiv chequeképes utalványozottakra intézett cheque-ektől csupán a cheque-ek részére egyébként biztosított bélyegmentességet vonja meg. Az osztrák törvényben a passiv chequeképeség még érvényességi kellék gyanánt szerepel. Hiánya esetén tehát maga a cheque érvénytelen, büntetésnek azonban helye nincs.

Az utalványozott passiv chequeképesége mellett nem kevésbé szigorú követelménye a törvénynek, hogy a chequenek az utalványozottnál kellő fedezete legyen. A fedezet sarkköve, alapja a chequeügyletnek és a forgalom jóhiszeműségének oly elengedhetetlen követelménye, hogy a cheque fogalmának szinte kiegészítő részévé vált. Azért a törvény a fedezetlen chequek kibocsátását szintén bünteti, még pedig a chequeösszeg 3°/_o-át, de legalább 200 koronát tevő pénzbüntetéssel. A pénzbüntetés behajthatatlanság esetén szabadságvesztés-büntetésre változtatandó át, mely azonban két hónapot meg nem haladhat. Ez a törvényes határozat részesült a legtöbb támadásban különösen a kereskedői körök részéről,

a kik abban oly intézkedést láttak, mely a chequeforgalom teljes elfojtására fog vezetni. Ha figyelembe vesszük azonban, hogy a jóhiszemű kibocsátót, a ki alaposan feltehető, hogy a chequenek fizetés végetti bemutatásakor kellő fedezete lesz az utalványozottnál, maga a törvény mentesíti a büntetés alól, akkor ezeket a támadásokat és aggályokat mindenesetre túlzottaknak kell tartanunk. Törvényünk egyezik e részben az osztrák törvénnyel, eltér azonban a némettől, mely a fedezetlen cheque-ek kibocsátásának büntetését nem ismeri.

Végül a cheque nem lényeges kellékei közé kell soroznunk a bélyeget, mert a cheque eddigi bélyegmentességét a Ch. T., sajnos, elejtette. A cheque után, ha belföldön fizetendő, darabonként és kivétel nélkül négy fillér bélyegilleték rovandó le bélyegekben. Ez a rendelkezés a korábbi állapothoz képest visszaesést jelent, a mennyiben az 1883. évi VII. t.-cz. 8. §-a értelmében eddig az olyan pénzüzetekre szóló chequek, melyek a náluk elhelyezett tőkéből folyó kamatjövedelem után a tőkekamatadót beszolgáltatni tartoznak, bélyegkötelezettség alá nem estek. Ezen a czímen a cheque-ek az eddigi forgalomban túlnyomó részben bélyegmentesek voltak. E bélyegmentesség a Ch. T. rendelkezése következtében megszűnik. Kár, hogy törvényünk az osztrák törvény mintáját követte, mely a bélyegilleték szempontjából általában ugyanezen szabályokat állította fel, míg a német törvény a törvényes kellékekkel bíró chequenek teljes bélyegmentességet biztosít, a mi a cheque népszerűsítése érdekében feltétlenül kívánatos is.

A cheque esetleges egyéb alkatrészei: az utalványos, a fizetési hely és a fizetési idő megjelölése. A mi az utóbbit, a fizetés idejét illeti, ezt tulajdonképpen még esetleges alkatrésznek sem mondhatjuk, mert a cheque feltétlenül látra (bemutatáskor) fizetendő még akkor is, ha benne más fizetési idő van kitéve. Ezt a megoldást helyesnek kell tartanunk, mert ha megengedjük, hogy a kibocsátó a cheque beváltására határidőt tűzzön, a cheque-et eredeti jellegéből vetköztetjük ki. A chequebirtokos már esedékes követelését egy csupán később, a fizetési határidő lejártával esedékessé váló követelési joggal volna kénytelen felcserélni. A német Ch. T. e tekintetben annyira megy, hogy a fizetési határidő kitételében érvénytelenségi okot lát, míg a mi törvényünk a fizetési határidőt egyszerűen nem irotnak tekinti.

Az utalványos megjelölése szempontjából a cheque szólhat pusztán névre, rendeletre, vagy bemutatóra. Bemutatóra szólónak tekintendő a cheque akkor is, ha utalványos egyáltalában nincs azon megjelölve, valamint az a cheque is, mely határozott személyre, vagy czégre állított ugyan ki, de ezen toldattal „vagy bemutatóra“ u. n. alternatív bemutatási záradékkal van ellátva.

A fizetési hely tekintetében a Ch. T. átvette a V. T.-nek a fizetési helyre vonatkozó rendelkezését, mégis azzal a lényeges különbséggel, hogy míg a váltónál az intézvényszerű lakhelyétől eltérő fizetési hely is megjelölhető, addig a cheque fizetési helye csupán az utalványozottnak a chequen megjelölt lakhelye lehet. Ha ez kitéve nincs, a kibocsátás helye tekintendő fizetési helynek és egyszersmind az utalványozott lakhelyének. Telepítésnek a chequenél helye nincs. Az utalványozott lakhelyétől eltérő fizetési hely kijelölése hatálytalan.

III.

A mi már most a cheque átruházását illeti, ez különböző módon történik, a szerint, a mint a cheque pusztán névre, rendeletre, vagy bemutatóra szól. Sok vitára szolgáltatott okot az a kérdés, hogy a cheque már törvénynél fogva legyen-e forgatható, vagy pedig csak akkor, ha rendeletre van kiállítva. Törvényünk ellentétben a váltótörvénnyel és a német Ch. T.-nyel az utóbbi álláspontot tette magáévá. A cheque tehát nem ipso jure forgatható. A névre szóló cheque tulajdonképpen nincs is forgalomra szánva, az arra vezetett forgatmánynak a Ch. T. értelmében hatálya nincs. A bemutatóra szóló chequenél pedig forgatmányra nincs szükség, mert átruházásához elegendő egyszerű átadása. Az ilyen chequere vezetett hátiratok tekintetében igen helyes rendelkezést találunk a német törvényben, mely kimondja, hogy az, a ki nevét a bemutatóra szóló cheque hátlapjára írja, a cheque beváltásáért szavatol. Ámbár a mi törvényünk szerint a bemutatóra szóló chequere vezetett hátiratnak nincs ilyen hatálya, mégis ajánlatos, hogy a chequebirtokos a cheque továbbadójától ilyen hátiratot kérjen, mert mindazokban az esetekben, melyekben a cheque-et másod- vagy harmadkézből vette, ez lesz a legegyszerűbb eszköz a cheque eredetének bizonyítására, a mire pedig szüksége van, ha a cheque továbbadásának alapjául szolgáló ügyletre akarna visszatérni.

Egyebekben a rendeletre szóló chequere vezetett forgatmány alakjára és hatására ugyanaz áll, mint a váltóra nézve. A forgatók a beváltásért valamennyien egyetemlegesen felelősek a chequebirtokosnak, a ki, ha az utalványozott a beváltást megtagadja, valamennyiüket, avagy tetszése szerint egyet, vagy többet közülük fizetési visszkeresettel támadhat meg.

Nevezetesebb eltérés csupán abban nyilvánul, hogy a chequetörvény az utalványozottra szóló forgatmányt nyugtának tekinti, az utalványozott forgatmányát pedig hatálytalanának mondja. Mindkét rendelkezése a törvénynek szoros kapcsolatban áll a fedezet jelentőségével. Ha a chequenek fedezete van, az utalványozottnak semmi szüksége sincs arra, hogy a cheque beváltáskor reá forgattassék, ha mégis reá forgattatik, akkor a for-

gatmány lényegileg csakugyan nem egyéb nyugtánál. Ha pedig a cheque-nek fedezete nincs, akkor az utalványozott a forogatók és a kibocsátó szavatosságában bizva esetleg a fedezet hiánya daczára is beváltaná a cheque-et. Ezzel azonban a fedezet máris háttérbe szorulna és nagyon megkönnyebbülne a fedezetlen cheque-k kibocsátásának lehetősége, a mi pedig a törvény alapvető gondolatával homlokegyenest ellenkezik. Ugyanerre az okra vezetendő vissza az a rendelkezés is, hogy az utalványozott forogatója hatálytalan. Ellenkező esetben ugyanis az utalványozott a fedezet hiánya esetén forogatója alapján volna kötelezve a beváltásra, még pedig feltétlenül ép úgy, mintha a cheque-et elfogadói nyilatkozatával látta volna el, a minek folytán a fedezet kérdése ismét másodrangú jelentőségüvé válnék és a cheque könnyen a váltó szerepét vehetné át.

Pedig a cheque és váltó között a különbség legélesebben az elfogadás tekintetében nyilvánul. A váltó mint hitelpapír a jövőben teljesítendő fizetést ígér, az elfogadói nyilatkozatban pedig a váltóbirtokos garantiát kér és nyer az intézvényezettől, hogy a váltó összegét lejáratkor ki fogja fizetni. A cheque ellenben már esedékes fizetés teljesítését közvetíti és a chequebirtokos az utalványozottól nem elfogadást, hanem ennél többet: azonnal magát a fizetést követelheti. Elfogadásra tehát a chequenél nincs is szükség. Az utalványozotthoz intézett fizetési meghagyás nem új adós kijelölését foglalja magában, hanem csupán a kibocsátónak pénztári közegéhez intézett felszólítása, a kinek az a feladata, hogy a fizetést teljesítse. E teljesítés biztosítékát a fedezet kell hogy képezze és ha azt e helyett az elfogadásban keressük, a cheque-t is hitelpapírrá változtatjuk. Ezért a chequere vezetett elfogadói nyilatkozatnak a Ch. T. értelmében hatálya nincs és kereskedelmi, vagy közönséges utalvány elfogadásaként sem jöhet tekintetbe.

A képviselőház elé terjesztett törvényjavaslat eredeti rendelkezése az volt, hogy a chequere vezetett elfogadói nyilatkozat nem létezőnek tekintessék. Tehát minden joghatályt teljesen nélkülözött. Noha ezt az álláspontot a nemzetközi chequeértekezlet is helyeselte és azt úgy a német, mint az osztrák chequetörvény is magáévá tette, a képviselőház igazságügyi bizottságának indítványára a javaslat oly módosítást szenvedett, melynél fogva az elfogadás még sincs minden joghatály híján. A Ch. T. 7. §-ának 2. bekezdése szerint ugyanis az, hogy az elfogadásnak van-e más joghatálya és minő, a fennálló egyéb jogszabályok alapján bírálendő el. Ezen egyéb jogszabályok alapján erre nem könnyű ugyan a helyes választ megtalálni, annyi azonban most már kétségtelennek látszik, hogy az elfogadói nyilatkozat mégis alkalmas lesz az utalványozott fizetési kötelezettségének megállapítására. (Az igazságügyi bizottság jelen-

tése kezességet lát abban.) Ez ellen pedig ugyanazok az indokok szólnak, mint a cheque elfogadása ellen általában.

A cheque érvényesítésének első feltétele a cheque fizetés végetti bemutatása. A cheque épúgy, mint a váltó úgynevezett bemutatási papír. Nem könnyű feladat azonban a bemutatási határidő helyes megállapítása. A chequeügyletben résztvevő felek érdeke rövid határidőt kíván, míg a cheque gazdasági céljának, hogy t. i. mennél több kézen keresztül haladva mennél több követelést egyenlitsen ki, a hosszabb határidő felel meg. Törvényünk egyrészt fix bemutatási határidőket szab, másrészt figyelemmel van a cheque kiállításának helyére. A belföldön kiállított cheque bemutatásának határideje 10 nap, tekintet nélkül arra, hogy a kiállítás helye azonos-e a fizetési helylyel vagy sem. A bemutatás egyaránt 10 nap alatt teljesítendő, ha úgy a kiállítás, mint a fizetés helye belföldön van. A külföldön kiállított cheque-ek bemutatásának határideje különböző a szerint, a mint a kiállítás helye közelebb, vagy távolabb levő földterületen fekszik. A törvény 4 ilyen földterületet különböztet meg, az elsőre nézve 3 heti, a másodikra 1 havi, a harmadikra 2 havi és a negyedikre 3 havi bemutatási határidőt állapítván meg. A bemutatási határidő az esetleges szállítási idő figyelmen kívül hagyásával a cheque kiállításának napjától kezdve megszakítás nélkül számítandó úgy, hogy a határidő letelte minden körülmények között magából a chequeből megállapítható. A határidők illetően számítását a nemzetközi chequeértekezlet helyeslése folytán a német Ch. T. is átvette. Sokkal komplikáltabb az osztrák törvény rendelkezése, mely szerint a külföldön kiállított chequet a kiállítástól számított 5 nap alatt kell a fizetés helyére elküldeni s a megérkezés napjától számított további 5 nap alatt kell fizetés végett bemutatni. Minthogy pedig a feladás és a megérkezés napja a chequeből ki nem tűnik, ezek szükség esetén a posta bizonyítványával igazolandók.

A bemutatásnak az utalványozottnál és a cheque fizetési helyén kell történnie. E szabály alól csupán a leszámolási forgalom érdekében van kivételnek helye. E kivétel megállapításával a törvény figyelemmel volt a leszámolási forgalom gazdasági jelentőségére és az Osztrák-Magyar Bank vezetése alatt álló Budapesti Leszámoló-Egylet, mint az ország ezidőszerinti egyedüli leszámoló helyének alapszabályaira. A leszámolóegylet tagjai ugyanis egymás ellenében fennálló oly igényeik teljesítését, melyek a leszámolásba bevonják, közvetlenül nem is követelhetik, hanem a leszámolási forgalomban kötelesek érvényesíteni. Erre való tekintettel a fizetés végetti bemutatás kellő helyen és időben történt, ha a cheque oly leszámoló helyen nyújtott be, a hol az utalványozott képviselve van.

A cheque fizetés végett bemutatattván, az utalványozott azt bevál-

tani köteles, ha a beváltás feltételei egyébként fenforognak. Ezekre a feltételekre, mint a melyek már a kibocsátó és utalványozott közötti jogviszonyra vonatkoznak, nyomban rátérek, itt még csak a fizetés módjáról kívánok megemlékezni. Szabály az, hogy az utalványozott a fizetést készpénzben tartozik teljesíteni. Hogy azonban a kibocsátó és a forgató esetleges visszaéléseknek elejét vehessék, a törvény módot nyújt nekik arra, hogy a chequenek készpénzben leendő beváltását megtilthassák. E tilalom a szövegen keresztül irt, vagy keresztül nyomtatott ezen szavakkal »csupán elszámolásra« vagy hasonértelmű más kifejezésekkel történik. Az ilyen keresztezett cheque csupán elszámolásra használható fel a chequebirtokos javára az utalványozottal vagy oly valakivel szemben, a ki az utalványozottal giroszámla-összeköttetésben áll, vagy a fizetés helyén levő leszámoló helynek tagja. A chequenek ily módon történt elszámolása a törvény szerint fizetésnek tekintetik. A törvény e rendelkezése a cheque tulajdonképeni gazdasági rendeltetésével is számol, mert csak ilykép válik lehetővé az egy helyen találkozó különböző követeléseknek készpénz nélkül való kiegyenlítése.

IV.

A kibocsátó és az utalványozott közötti jogviszony a chequeszerződésen nyugszik. Ezen szerződés alapján nyer jogot a kibocsátó arra, hogy az utalványozottra chequet intézhessen és vállal az utalványozott kötelezettséget arra, hogy a kibocsátó által reá intézett cheque-et beváltsa. A chequeszerződés irányadó tehát a beváltás közelebbi feltételeire. Ezen feltételek között első helyen áll a fedezet, vagy, miként a Ch. T. nevezi, a kibocsátó számlakövetelése. Számlakövetelés alatt azon pénzüsszeg értendő, melynek erejéig az utalványozott a közte és a kibocsátó között létrejött megállapodás értelmében a kibocsátó által reá intézett cheque-et beváltani köteles. E meghatározásból kitünik, hogy a számlakövetelés fogalma a Ch. T. értelmében sokkal tágabb annak közönséges értelménél. Állhat a kibocsátó készpénzletéből, de a kibocsátó hitelén; valamint a legkülönbözőbb jogügyleteken is alapulhat.

Fennebb érintettem már, hogy a törvény a fedezetet sarkalatos jelentőségénél fogva büntető határozatokkal is biztosítja és a kibocsátó számlakövetelésére való utalást ép azért tette a törvény a cheque lényeges kellékévé, hogy ezáltal a kibocsátót egyrészt a fedezet fontosságára, másrészt az annak hiányával járó következményekre minden egyes esetben figyelmeztesse. Az utalványozott a cheque beváltásáért a kibocsátónak felelős. Ez a felelősség azonban csupán a kibocsátóval szemben áll fenn, a chequebirtokossal szemben őt semmiféle felelősség

nem terheli. Épen ezért a chequebirtokosnak vele szemben nincs is kereseti joga. A kérdés szintén azok közé tartozik, a melyek sok vitára szolgáltatott okot. Érdekességénél fogva e helyen csak Canstein érvelésére kívánok röviden kiterjeszkedni, a ki az osztrák Ch. T.-ről irt, egyébként kiváló munkájának már előszavában is különösen hangsúlyozza, hogy munkájának egyik célja annak kimutatása, hogy a chequeforgalom érdekében kívánatos volna a chequebirtokos részére az utalványozott elleni közvetlen kereseti jogot biztosítani. Szerinte erre a keresetre főleg gyakorlati szempontból feltétlen szükség van a chequebirtokos érdekében, mert az az egyedüli célravezető eszköz, ha a kibocsátó a cheque-et meg nem engedett módon visszavonja, az utalványozott a cheque beváltását ennél fogva megtagadja és a fedezetet a kibocsátónak kiadja, a ki azzal rövidesen megszökik. Kétségtelen, hogy ebben az esetben a chequebirtokos a kibocsátó elleni visszkeresettel nem boldogul. Ámde az ily rosszhiszemű kibocsátóval szemben az utalványozott elleni közvetlen kereseti jog sem használ, mert hisz a rosszhiszemű kibocsátó a fedezetet egy nyomban kibocsátott újabb cheque-vel is elvonhatja a chequebirtokos elől. Egyébként ilyen eset a gyakorlatban alig fordul elő. A ki szökni akar, pénzét és egyéb értékeit előzetesen magához veszi s nincs semmi szüksége arra, hogy hitelezőinek előbb cheque-ket osztogasson. Ha ezen mesterkéltén konstruált esettől eltekintünk, be kell látnunk, hogy a gyakorlatban a kibocsátó elleni visszkereset, mely a váltóeljárás gyorsaságát és szigorát élvezzi, a chequebirtokosra sokkal előnyösebb, mintha az utalványozottat fogja perbe, a ki ellen csak köztörvényi úton járhatna el. Az utalványozott elleni közvetlen kereset azonban elméletileg is alig indokolható, minthogy a chequebirtokos az utalványozottal semmiféle jogviszonyban nem áll és így a közvetlen keresetnek tulajdonképeni jogi alapja hiányzik. Ehhez járul, hogy a kereseti jog engedményezése esetén az utalványozottak sokszor, önhibájukon kívül, zaklató pereknek lennének kitéve. Már pedig ily perek lehetősége sokakat visszatartana attól, hogy magukra cheque-et intéztessenek. Másként áll a dolog, ha az utalványozott a chequebirtokos érdekeinek megrövidítése végett a kibocsátóval összejátszik. Ekkor már nemcsak az általános magánjog, de a büntető törvény is kellő védelmet nyújt a chequebirtokosnak. Úgy az osztrák, mint a német Ch. T. e kérdésben a magyar Ch. T.-nyel teljes összhangban áll. A német javaslat korábbi ellenkező álláspontját, mely a chequebirtokos közvetlen kereseti jogát elismerte, a törvény a budapesti cheque-értekezlet határozatához képest elejtette.

Egyebekben az utalványozott ama kötelessége, hogy a cheque-et beváltsa, a kibocsátó személyét érintő változásoktól teljesen független. Sem

a kibocsátó halála, sem ama körülmény, hogy szerződő képességét esetleg utólag elvesztette, a cheque beváltásának útját nem állhatja. A törvény a cheque dishonorálásának csupán két esetét ismeri. Egyik a kibocsátó csődbejutása, a másik a kibocsátó ellenutasítása, illetőleg a cheque nek a kibocsátó által való joghatályos visszavonása. Az utalványozott a cheque beváltását megtagadni köteles, ha tudomása van arról, hogy a kibocsátó csődbe jutott. A törvény ezen rendelkezése is sok támadásnak volt kitéve. A cheque már esedékes tartozás fizetésére szolgál, annak vevője azzal, mint készpénzzel számol és távol áll tőle, hogy a cheque nek fizetés helyett történt elfogadásával a kibocsátónak hitelt nyújtson. Ő tehát a kibocsátónak később bekövetkezendő csődje esetén nem helyezhető a többi hitelezővel egy sorba és nem szabad, hogy rosszabb helyzetbe jusson, mint a milyenben akkor volna, hogyha őt a kibocsátó készpénzzel elégitette volna ki. Ezzel szemben áll, hogy a csődtörvény határozatai szerint a cheque re történt fizetés az esetek legnagyobb részében megtámadható lesz, minélfogva a cheque, ha az utalványozott azt a csőd daczára is beváltja, gyors lebonyolódás helyett hosszú és kellemetlen perekre fog okot adni, melyek végeredményben oda-vezetnek, mintha a beváltást már az utalványozott megtagadta volna. Ez azonban azzal a veszéllyel is jár, hogy a rosszhiszemű kibocsátónak, úgyszólván törvényes eszközt ad kezébe, hogy a tömeg megrövidítésével a csődhitelezőket kijátsza, a mi különösen akkor fog bekövetkezni, ha a megtámadás folytán visszatérítendő fizetés az illető chequebirtokostól többé be nem hajtható. A kérdés megoldása lényegileg attól függ, hogy a chequet milyen ügyletnek minősítjük. Ha egyszer elfogadjuk a Ch. T.-nek azt az álláspontját, mely a chequeben minősített utalványt lát, akkor szükségkép el kell ismernünk, hogy az utalványozottnál levő fedezet a kibocsátó vagyonának alkatrésze mindaddig, míg az utalványozott a cheque-et be nem váltja. Ennélfogva a csődnyitás hatálya erre a vagyonra is kiterjed.

Az utalványozott a beváltást attól az időponttól köteles megtagadni, a melyben a kibocsátó csődbejutásáról értesült. Ki kell azonban emel-nem, hogy a csődnyitási határozatnak a belföldi hivatalos hirdalában történt első közzétételét követő nap elteltével az utalványozottnak ez a tudomása vélelmeztek. Ez pedig nem jelent egyebet, mint hogy bank-jainknak a hivatalos lap csődhirdetményeit ezentúl fokozott figyelemmel kell majd kísérniök, mivel a »tudomással nem bírás« mint nemleges körülmény a törvényes vélelemmel szemben alig lesz bizonyítható. A Ch. T. e tekintetben sokkal szigorúbb és terhesebb az osztrák törvény-nél, mely az említett törvényes vélelmet mellözi. Ausztriában tehát a bizo-nyítás kérdése éppen fordított megoldást nyert; ott a tömeg tartozik

bizonyítani, hogy az utalványozottnak a kibocsátó csődjéről tudomása volt. A német Cs. T. a kérdést érintetlenül hagyja feleslegesnek tartván azt a csődtörvény vonatkozó határozatai mellett, melyek lényegileg ugyanezen eredményre vezetnek, a Ch. T.-ben külön is szabályozni.

A mi a cheque visszavonását vagy helyesebben mondva a kibocsátó ellenutasítását illeti, törvényünk egybehangzóan a német és osztrák Ch. T.-ekkel elvileg a visszavonhatatlanság álláspontjára helyezkedett. A törvény eme álláspontját a forgalom érdeke indokolja. Minthogy ugyanis a cheque fizetési eszköz, a chequebirtokost nem szabad annak a lehetőségnek kitenni, hogy a kibocsátó a cheque-et egyoldalú akaratnyilvánítással egyszerűen értéktelenné tegye. A törvény azonban itt hézagos. Imperative állapítja meg ugyan a cheque visszavonhatatlanságát, minthogy azonban ahhoz semmiféle sanctiót nem fűz, minthogy továbbá a chequebirtokost az utalványozott ellen a kereseti jog meg nem illeti, tisztán az utalványozott tetszésétől fog függni, hogy a kibocsátó ellenutasítását figyelembe vegye-e vagy sem. A nagy és előkelő intézetek a törvény rendelkezésének kétségtelenül meg fognak felelni és a cheque-et az ellenutasítás daczára is be fogják váltani, az esetek nagy részében azonban könnyen megtörténhetik, hogy a cheque-nek törvényben statuált visszavonhatatlansága csak papíron fog maradni.

Csupán két kivételes esetben tulajdonit a törvény a kibocsátó visszavonásának jogi hatályt, t. i. *a)* ha a cheque visszavonása a bemutatási határidő elmulasztása után történik és *b)* ha a cheque-et a kibocsátó közvetlenül az utalványozottnak küldi be oly rendelkezéssel, hogy annak összegét az utalványozottnak juttassa, az utalványozott azonban ezen rendelkezést még nem teljesítette. Az első kivétel arra szolgál, hogy a visszavonás lehetősége a chequebirtokost a bemutatási határidő betartására és a cheque minélelőbbi bemutatására ösztönözze, mert az utalványozott a cheque-et egyébként a bemutatási határidő letelte után is köteles beváltani. A második kivételes eset a postatakarékpénztárra való tekintettel vétetett fel a törvénybe. Az oly cheque-et ugyanis, mely valamely közvetítő hivatalnál fizetendő ki, a kibocsátó rendszerint nem az utalványosnak, hanem a postatakarékpénztárnak küldi be, mely az összeget a megjelölt hivatal útján kifizetteti. A joghatályosnak elismert visszavonás célja, hogy a kibocsátó az ilyen chequebe csúszott hibát vagy tévedést a bemutatási határidő letelte, illetőleg a cheque kifizetése előtt helyrehozhassa.

Még egy nagyon fontos és ugyancsak sokat vitatott kérdés tartozik ide, t. i., hogy a hamis vagy hamisított cheque beváltásából eredő kárt ki viselje: a kibocsátó vagy pedig az utalványozott? Törvényünk egyezően az osztrák törvénynyel erre a kérdésre is kiterjeszkedik. A német

Ch. T. ellenben mellőzi annak szabályozását, még pedig, miként azt a budapesti cheque-értekezleten kifejtették, nyilvánvalóan azért, mert a német polg. törvkönyv a kérdésnek ugyanazon elvi megoldására vezet, mint a mely a magyar és osztrák chequetörvényben nyert szentesítést. Chequetörvényünk alapján szabályként megállapíthatjuk, hogy első sorban úgy a kibocsátó, mint az utalványozott saját vétkességéért felelős. A kibocsátóra e tekintetben az a kötelesség hárul, hogy a chequeürlapokat gondosan megőrizze, azok esetleges elvesztéséről az utalványozottat haladéktalanul értesítse, a cheque-et pedig olyképp állítsa ki, hogy annak eredeti tartalma feltűnés nélkül megváltoztatható ne legyen. Viszont az utalványozott a bemutatott cheque-et beváltás előtt úgy külalakjára, mint az aláírás valódiságára nézve szorgosan megvizsgálni és hiányok vagy szabálytalanságok észlelése esetén annak beváltását megtagadni köteles. Ha vétkesség sem a kibocsátót, sem az utalványozottat nem terheli, a kár elvileg az utalványozottat éri. A törvény abból indul ki, hogy ez a kockázat oly üzleti esély, mely az utalványozott által hivatásosan folytatott fizetesközvetítéstől el nem választható. Ezen elvi álláspont következetes keresztülvitele mégis súlyosan terhelné az utalványozottat mindazon esetekben, midőn a cheque hamisítása körül a kibocsátót nem terheli ugyan sem vétkesség, sem gondatlanság, de a visszaélést a cheque-ek kezelésével megbízott alkalmazottai vagy ezek közreműködésével követték el mások. Az ily visszaélésekkel szemben az utalványozott — a leggondosabb eljárás mellett is — úgyszólván védtelen és méltánytalan volna őt felelőssé tenni oly kárért, mely a kibocsátó üzleti szolgálatával áll okozatos összefüggésben. Ezért a cheque-ek kezelésével megbízott alkalmazottainak vétkességéért a törvény a kibocsátót teszi felelőssé. Azt a több oldalról felhangzott eléggé indokolt kívánságot, hogy a kibocsátó nemcsak a cheque-ek kezelésével megbízott, hanem összes alkalmazottainak vétkességeért felelőssé tétessék, a törvény mellőzte. Ha mind a két felet vétkesség terheli, a kár ismét az utalványozottat éri. Pl. ha a hamisításnál a kibocsátó alkalmazottja is közreműködött, de maga a hamisítás oly otromba, hogy kellő gondosság mellett az utalványozottnak azt fel kellett volna ismernie, a kárért ő (az utalványozott) lesz felelős. A törvény kifejtett intézkedései imperatív jellegűek, eltérő megállapodás, mely az utalványozottra előnyösebb, hatálytalan.

A mi végül a kibocsátó és chequebirtokos közötti jogviszonyt illeti, ez a váltótörvény megfelelő szabályainak átvételével nyert megoldást. A kibocsátó és forogatók pusztán a cheque-re vezetett aláírásuknál fogva egyetemlegesen szavatolnak a chequebirtokosnak a cheque beváltásáért. A visszkereset érvényesítése pedig a váltóeljárás szabályai szerint tör-

ténik. A kibocsátó és forgatók tehát aláírásaikból folyólag épúgy vannak kötelezve, mintha nem is cheque-et, hanem váltót irtak volna alá. Ez a szigorú visszkereseti kötelezettség és az egyetemleges szavatosság bizonyára alkalmasak lesznek a cheque iránt táplált bizalom fokozására és népszerűsítésének fejlesztésére. Ezt annál inkább feltehetjük, minthogy a cheque a továbbadásának alapjául szolgáló eredeti kötelmet magában véve meg nem szünteti. A cheque-et fizetés végett, de nem fizetés gyanánt adják. Ilykép a chequebirtokos helyzete a korábbinál csak kedvezőbb lehet, mert a kibocsátó ellen fennálló alapigénye mellé a chequeből most már visszkereseti igényt is nyert és a kettő közül tetszése szerint bármelyiket érvényesítheti.

A visszkereset érvényesítésének feltételei — miként a váltójogban — 1. hogy a cheque kellő időben fizetés végett bemutatassék, 2. hogy ez a bemutatás és a fizetés nem teljesítése igazoltassék. Mig azonban az igazolásra a váltónál csakis az óvás alkalmas, addig a Ch. T. ily igazolásul az óváson kívül az utalványozottnak, vagy valamely leszámoló helynek a chequere vezetett nyilatkozatát, vagy tanusítványát is elfogadja. Ámbár az utalványozott ezen nyilatkozat kiállítására nem kötelezhető, mégis, minthogy ez reá nézve semmiféle következménnyel nem jár, az utalványozott, illetőleg a leszámoló hely nyilatkozata a sokkal körülményesebb és költségesebb óvás felvételét valószínűleg minden esetben nélkülözhetővé fogja tenni.

A kifejtettekből látjuk, hogy egyrészt a chequeszerződés és a fedezet, másrészt a chequebirtokos visszkeresete azok a pillérek, melyeken a chequetörvény felépült. Ezeket betetőzi a cheque kellékeinek pontos körülírása, a passiv chequeképeség korlátozása, fix bemutatási határidők megállapítása, az elszámolási cheque törvényesítése és a cheque visszavonhatatlanságának kimondása. Mindenképen kívánatos, hogy a cheque, mely eddig pusztán a pénzüzetek üzleti szabályzatain és a kereskedelmi törvény ki nem elégitő rendelkezésein nyugodott, immár törvényes alpra fektetve, a legszélesebb rétegekbe utat törjön, hogy mihamarabb oly fejlettségre és virágzásra jusson, mely ha egyelőre nem is éri el, de legalább jobban megközelíti azt a fejlettségi fokot, melyet tulajdonképeni hazájában, Angliában és az északamerikai Egyesült-Államokban már régen elért.

Rusz Andor.

A bányászat és nagyipar hatása a magyarosodásra.

Egységes nemzeti állammá való alakulásunk a népszámlálások tanúságai szerint lassan ugyan, de kétségbevonhatatlan következetességgel halad előre. A magyarság fokozatosan terjed, a nemzetiségek pedig mindinkább összecsúsznak és kisebb arányát teszik a népességnek. A fejlődés határozottan kedvező s a magyarság térfoglalása olyan következetes, hogy szinte számtani pontossággal lehet kiszámítani azt az időpontot, a mikor a magyarság száma a nemzetiségeket kétszer vagy háromszor fogja felülmúlni, a mikor tehát a nemzetiségi kérdést maga a magyarság nyomasztó túlsúlya fogja megoldani, illetőleg lehetetlenné tenni. Ez az időpont azonban, sajnos, még elég távol van, de érdekünk, hogy minél előbb elkövetkezzék, a nemzeti politika minden eszközét munkába kell állítanunk tehát, hogy a magyarosítás folyamatát minél eredményesebbé és gyorsabbá tegyük.

Európa szerencsésebb multu országaiban a nemzeti egygyéolvadás már majdnem mindenütt teljes, vagy legalább is befejezéséhez közeledik; mi most vagyunk a nemzeti egységért való küzdelem teljében és sajnos, ebben a tekintetben is jóval kedvezőtlenebb helyzetben, mint a nyugoti országok, mert e küzdelmünk épen abba a korbá esik, a mikor a nemzetiségi érzés és a nemzeti nyelv megőrzésének ösztöne a legjobban van kifejlődve még a legkisebb és a kulturában legelmaradottabb népeknél is. A mi küzdelmünk tehát kétszeresen nehéz, mert a mellett, hogy államunk egy részében, a társországokban, törvényes akadályunk van a magyar nyelv terjesztésével szemben, a mit elhamarkodott nagylelkűséggel magunk állítottunk magunk elé, magában az anyaországban nemzeti öntudatra ébredt és részben saját fejlett kulturával bíró fajokat kell megnyernünk a magyar nyelvnek és a magyar kulturának.

A magyar nemzeti politikának napjainkban, úgy a gazdasági, mint a kulturpolitikának, csak egy célja lehet: az egységes magyar nemzeti állam mielőbbi megteremtése. Sokat vitatkoznak a fölött, hogy mi való előbbre: a nemzetnek előbb magyarrá s azután gazdaggá, vagy fordítva,

előbb gazdaggá s csak azután magyarrá tétele. Szerintünk azok, a kik e két elvet külön-külön állítják a nemzeti politika programjába, nagyon mereven és doctrinér módon állapítják meg a nemzeti politika célját. Nem gondolnak arra, hogy a nemzeti politikában nem szükséges ilyen sorrendi megállapítás, mert a helyes kulturpolitika amugy is emeli a nép-jólétet s a helyes gazdasági politika egyuttal magyarosít.

A statisztika igazolja azt, hogy az iskola a magyar nyelvet kevésbé terjeszti, mint az élet: az iskolából kikerülő gyermekek közül kevesebben tudnak magyarul, mint a gazdasági életben résztvevő felnőttek közül. Az iskola csak arra való, hogy a gazdasági életbe kikerülő embereknek megadja az alapot a magyar nyelv teljes elsajátítására, a mit sok esetben a teljes beolvadás is követ, ha az a gazdasági élet, a melybe az illető kerül, magyar nyelvterületen folyik le, vagy legalább is szerves összeköttetésben van a magyar gazdasági élet eleven vérkeringésével. Viszont igaz az, hogy az iskola magyarosító hatását meggyengíti, vagy teljesen lerontja az élet, ha az nincs összeköttetésben a magyar gazdasági élettel. Magyar tanítási nyelvű iskolák, ha azok távol esnek a magyar nyelvterülettől, rendszerint alig tudnak valami eredményt elérni, ellenben a magyar iskola ott, a hol az élet is segíti munkájában, csodálatos eredményeket érhet el a magyarosítás terén. A kulturpolitikának tehát nem szabad a gazdasági élet viszonyait figyelmen kívül hagyni s esetleg olyan helyekre fecsérelni el erejét, a hol az eredmény a nemzetiségi életnek a magyar gazdasági élettől való elzárkozottsága miatt már eleve kizártnak tekinthető. Ez az elv adja meg pl. az utmutatást arra, hogy az államnak hol kell iskolákat állítania, ha azt akarja, hogy az iskolákra fordított kiadás hasznos befektetés legyen, a mely kamatul az illető közösségek fokozatos megmagyarosodását hozza, a helyett, hogy a nemzetiségeket erősítse meg nyelvükben és kulturájukban. Mert bármennyire kerülgessük is a kimondását, nálunk a mi viszonyaink között helyes kulturpolitika csak az lehet, mely egyrészt a magyar faj műveltségét igyekszik emelni, másrészt a nyelvhatárokon, ipari pontokon és forgalmi vonalakon erősíti és terjeszti a magyarságot. Tiszta nemzeti vidékeken az állam pénzén állítani iskolákat egyenlő azzal, mintha az ellenség részére nevelnénk katonaságot.

A helyes magyar kulturpolitikának tehát, mint láttuk, a gazdasági élet viszonyaiból kell kiindulnia s viszont azt, hogy a helyes kulturpolitikának milyen hatása van a gazdasági élet alakulására, a nép-jólét emelésére, talán nem is szükséges bizonyítani. Elég arra utalnunk, hogy hazánknak épen azok a részei gazdaságilag legelőbbrehaladottak, a gazdasági jólét legmagasabb fokán állók, a melyekben a népműveltség legmagasabb, sőt ugyanazon a vidéken is azok a nemzetiségek és feleke-

zetek örvendenek a legnagyobb jólétnek, a melyek a többi nemzetiségek és felekezetek fölött állnak népműveltség tekintetében. Az erdélyi szászok, az alföldi és dunántuli református magyarok kétségkívül nagyobb kultúrájuknak köszönhetik nagyobb anyagi jólétüket.

A gazdasági és kulturpolitikának e szerint nem külön-külön és egymásután, hanem egyidejűleg és egymást támogatva kell működnie s akkor a nemzet úgy a gazdagodásban, mint a magyarosodásban egyforma léptekkel fog haladni. A fentiekben már kifejtettük, hogy a kulturpolitikának — különösen működési területének megállapításánál — mennyiben kell figyelembe vennie a gazdasági élet viszonyait, hogy magyarosító célja eredményes legyen, a következőkben a helyes gazdasági politika irányelveit kíséreljük meg körvonalozni, azét a gazdasági politikáét, melynek célja nem csupán a gazdasági jólét emelése, hanem az egységes magyar nemzeti állam faji kialakulásának előmozdítása.

Hogy a gazdasági életnek s az azt irányító gazdasági politikának a magyarosodásra való hatását megérthessük, rövid pillantást kell vetnünk népünk foglalkozás szerint való megoszlására, az egyes foglalkozási ágak különböző szaporodási viszonyaira s arra, hogy a magyarság az egyes foglalkozások körében milyen arányban van elterjedve. A következő táblázat mind a három kérdésre megadja a választ (az adatok csak az anyaországra vonatkoznak):

Foglalkozási főcsoport	Az oldalt megnevezett foglalkozáshoz tartozott				tartozók közül magyar volt 1900-ban % (számítás)
	1890-ben abs. számban	%-ban	1900-ban abs. számban	%-ban	
Östermelés	10,800.205	70·8	11,193.807	66·5	46·6
Bányászat, ipar, forgalom .	2,598.124	17·1	3,491.224	20·7	61·0
Közszolgálat és szabad foglalkozások	410.426	2·7	524.580	3·1	75·3
Véderő	109.517	0·7	133.315	0·8	54·8
Napszámosok	551.722	3·6	606.157	3·6	46·1
Házi cselédek	358.170	2·3	403.963	2·4	64·7
Egyéb foglalkozásúak . .	433.700	2·8	485.209	2·9	62·3
Összes népesség . . .	15,261.864	100·0	16,838.255	100·0	51·4

A két első foglalkozási főcsoport a népesség túlnyomó többségét foglalván le, elegendő, ha e két foglalkozási ág alakulatának vizsgálatára terjeszkedünk ki. Láthatjuk, hogy az irányzat az iparosodás felé elég határozott, a mennyiben az iparforgalmi népesség aránya 17·1⁰/₀-ról 20·7⁰/₀-ra nőtt 10 év alatt, míg az östermeléssel foglalkozó népesség

aránya 70·8-ról 66·5-re süllyedt. Még érdekesebbek az absolut számok. Az őstermelési ágak több mint 10 milliónyi tömege alig 400.000 lélekkel szaporodott, míg a 2·5 milliónyi iparforgalmi népesség ugyanazon idő alatt 900.000 lélekkel növekedett.

Ez a mélyreható változás magyarázatát adja annak is, hogy a socialistikus mozgalom miért indult meg nálunk olyan rohamosan; lehetővé tette ezt az iparforgalmi népességnek rendkívül erős megnövekedése, mely túlnyomórészt a legalsóbb és legműveletlenebb társadalmi osztályok, a parasztság és napszámosok köréből történt. Ezek az osztályok az iparforgalmi foglalkozások körébe jutva, csekély intelligenciájuk következtében legkönnyebben hajlanak a socialistikus eszmék felé, a magasztos eszmék közül csak azokat értve meg, a melyek a magasabb társadalmi osztályok és a vagyonos osztály természetzerű vezető szerepe ellen irányulnak. Ez teszi érthetővé a magyar socialismus elveinek kiforratlanságát, céljainak bizonytalanságát és eszközeinek durvaságát. Ha az ipari fejlődés nálunk is eléri azt a fokot, a mikor az iparosság már inkább a maga erejéből fog fejlődni s az alsóbb társadalmi osztályoknak csak a feleslegét veszi át, a mikor tehát az iparos foglalkozás már nemzedékeken át öröklött foglalkozás lesz s e mellett a választói reform révén a munkásság is alkotmányos módon érvényesítheti szavát, a socialismus nálunk is csak az az ösztönző sarkantyú lesz, mely a mindenkori kormányokat a társadalmi egyenlőség és humanismus elveinek megfelelő socialis politika követésére fogja birni. Attól, hogy az ipari socialismus urrá legyen a politikai életen, az ipari munkásság rohamos szaporodása mellett sem kell tartanunk, mert az ipari népesség növekedésével, hogy úgy mondjuk, öregbedésével együtt fog járni higgadtságának, politikai ítélőképességének és önfegyelmezésének a növekedése is, a mely a tekintély- és vagyonrombolás helyett inkább a munkások érdekében való positiv munkára fogja fordítani erejét.

Lássuk már most, mit jelent nálunk az ipari fejlődés, illetőleg az őstermelésről az ipari termelésre való áttérés, a magyarosodás s ezzel a magyar nemzeti állam kialakulása szempontjából. A magyarság az utolsó népszámlálás idejében az őstermeléshez tartozó népesség körében körülbelül 46·6⁰/₀-kal, az iparforgalmi népesség között ellenben 61⁰/₀-kal volt képviselve. Akár annak tulajdonítsuk ez utóbbi arányszámot, hogy a magyarság nagyobb számban fordul az iparforgalmi foglalkozások felé, mint a nemzetiségek, akár annak, hogy a magyarosodás az iparforgalmi népesség körében gyorsabb, mint az őstermeléssel foglalkozóknál, az eredmény mindenképen kedvező a magyarságra. A nemzetek gazdaságának utját nem a földművelés, hanem az ipar, kereskedelem és közlekedés mutatja meg. A föld csak egyesek vagyonosodását mozdit-

hatja elő, az egész nemzetét csak abban a kis mértékben, a melyben a föld termelése fokozható. Ha tehát a specifikus magyarság a vagyonosodást leginkább biztosító iparforgalmi foglalkozásokban nagyobb arányban szerepel, az nemcsak abból a szempontból kedvező, hogy a magyarságnak a nemzetiségekénél nagyobb kilátása van a vagyoni jólét elérésére, hanem, mert ezzel a magyarságnak éppen a népesség legnagyobb tömeggel szaporodó osztályára való magyarosító hatása biztosítva van. Maga az a körülmény, hogy a magyarság az iparforgalmi népességben nagyobb arányban részesedik, a magyarságnak az összes népességben elfoglalt arányát szükségképen emelni fogja még akkor is, ha az egyes foglalkozási ágak körében a magyarság és a nemzetiségek erőviszonya ugyanaz marad, a mit, tekintve az általános magyarosodást s a magyarosodó városi lakosság rohamos növekvését, kizártnak kell tartanunk. Egyszerű számtani művelettel tesszük e tételt könnyebben megérthetővé. Ha feltételezzük azt, hogy 1890-ben az egyes foglalkozások körében a magyarság aránya ugyanaz volt, mint 1900-ban, s ennek alapján megállapítjuk a magyarság számát 1890-ben, minden foglalkozási csoportnál ugyanazt az arányszámot alkalmazva, mint a mely 1900-ban szerepel, 7,740.000 magyart kapunk, a mely a 15,262.000 főnyi népességnek 50·7⁰/₀-át teszi, tehát 0·7⁰/₀-kal kevesebbet, mint a magyarságnak 1900-ik évi aránya, holott az egyes foglalkozásoknál ugyanazt a százalékszámot alkalmaztuk. Ez a 0·7⁰/₀ fejezi ki azt a hatást, a melyet az iparforgalmi népesség csupán azon a réven, hogy nagyobb mértékben növekszik s közte a magyarság nagyobb arányban szerepel, gyakorol a magyarságnak az ország egész népességében való arányára.

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy nálunk az őstermelésről az ipari foglalkozásokra való fokozatos áttérés nem csupán a nemzeti vagyonosodás és nemzeti jólét emelkedését jelenti, hanem a magyarosodásnak, egységes nemzeti állammá való alakulásunknak is hathatós segítőeszköze. Kétségtelen, hogy a földműveléssel foglalkozó népesség körében is erősíthető a magyarság a nemzetiségekkel szemben, különösen a parasztság fejlődését és szaporítását gátló nagybirtokok és kötött birtokok parcellázása és a telepítés révén, önként azonban az idegen nyelvű parasztság csak ott magyarosodik, a hol a magyar nyelvterületbe van ékelve; a nyelvhatárokon már a küzdelem nem mindig dől el a magyarság javára (pl. Nyitrában, Barsban, Bihar déli részén). Ezzel szemben bizonyos az, hogy a nagyobb intelligenciájú, nagyjából városiak, üzleti érdekeiknél és tömeges együttlétükénél fogva a közvetítő nyelv szükségét jobban érző iparosság körében a magyarosodás sokkal rohamosabban halad, mint a falusi parasztság között. Sajnos, nincs adatunk arra nézve, hogy a magyarság milyen arányát tette 1890-ben az iparforgalmi népes-

ségnek, de elég utalnunk városaink rendkívül gyors magyarosodására, mely első sorban a városi lakosság többségét tevő iparos népesség magyarosodásának következménye. Hogy azonban falusi községekben is mennyire megduzzasztotta úgy az összes lélekszámot, mint a magyarság számát a bányászat vagy az ipar (különösen nagyipar) erőteljes fejlődése, azt a következőkben néhány példával kívánjuk megvilágítani.

A vármegyék közül az 1900. évi népszámlálást megelőző évtizedben bevándorlási többletük csak a következőknek volt: Pest, Borsod, Krassó-Szörény, Besztercze-Naszód, Hunyad, Szeben, Szolnok-Doboka. Az utóbbi vármegyében a bevándorlási többlet jelentéktelen s úgy itt, mint Besztercze-Naszódban a galicziai bevándorlás rovására írható, melyet megfelelő kivándorlási mozgalom nem ellensúlyozott; Szeben vármegyében Nagyszeben város erős növekvése okozhatta a többletet, a többi négy vármegyében azonban kétségtelenül a bányászat vagy a nagyipar nagyarányú fejlődése, mely épen egyes falusi községekben érte el tetőfokát, idézte elő első sorban a természetes szaporodást meghaladó népnövekvést. Krassó-Szörényben ezen kívül magyar telepítés is történt a 90-es években (három új magyar község keletkezett), a mi szintén emelte a bevándorlási többletet. Pest vármegyében (Budapest és Kecskemét nélkül) az iparral foglalkozó népesség száma 10 év alatt 87.991-ről 140.552-re, Borsodban 28.996-ról 49.034-re, Krassó-Szörényben 32.813-ról 45.654-re, Hunyadban 14.982-ről 23.826-ra emelkedett. A bányászattal foglalkozó lakosság Borsodban 3776-ról 11.304-re, Hunyadban pedig 11.589-ről 19.283-ra növekedett. Igaz, hogy Krassó-Szörényben hanyatlott a bányászat, mert a vele foglalkozó népesség száma 23.674-ről 16.839-re csökkent, de ezt, mint főntebb láttuk, ellensúlyozták a mezőgazdasági telepítések, úgy, hogy e vármegye is nyereséggel zárta le tízévi népesedési mérlegét. A felsorolt vármegyéken kívül még más vármegyék is vannak, a melyekben a bányászat vagy a nagyipar erőteljesen fejlődött, de a fejlődés a vármegye összes népességében nem jut kifejezésre, mert a vármegye többi részeiből folyó kivándorlás ellensúlyozta a bányászat, vagy ipar fejlődése folytán előállott szaporulatot. Ilyen vármegyék pl. Esztergom, Komárom, Liptó, Nógrád, Zólyom, Gömör, Szepes. Különösen érdekes Komárom vármegyében a bányászattal foglalkozó népesség rohamos megszorodása, tíz év alatt 31-ről 5335-re. Ugyanakkor Esztergom vármegyében 2496-ról 5324-re, Nógrádban pedig 9253-ról 13.800-ra növekedett a bányászattal foglalkozók száma. E felsorolt megyék, az utolsó kettő (Gömör és Szepes) kivételével, a honnan igen erős az amerikai kivándorlás, abban is megegyeznek, hogy kivándorlási többletük jóval kisebb, mint a szomszédos megyéké, világos tehát, hogy

a megyékben a bányászat és az ipar fejlődése részben ellensúlyozta a kivándorlást.

Ha még lejjebb megyünk a közigazgatási egységekig, a községekig, még érdekesebb példáit látjuk a bányászat és nagyipar, népszaporító és egyuttal a legtöbb esetben magyarosító hatásának. A következő kimutatásban egymás mellé állítjuk néhány fejlődő bánya- és nagyipari vállalattal bíró községnek 1890. és 1900. évi népszámlálási adatait az összes lélekszámot és a magyarság számát illetőleg.

A község neve	Vármegye	Lélekszám		Magyar anyanyelvű		Milyen bánya- vagy nagyipari vállalata van?
		1890-ben	1900-ban	1890-ben	1900-ban	
Dorog	Esztergom	1.363	1.965	185	477	szénbánya
Sárisáp	„	1.330	2.594	319	854	„
Tokod	„	1.827	3.083	1.388	2.247	szénbánya és üvegyár
Hrboltó	Liptó	539	1.333	—	70	fonó- és szövőgyár,
Rózsahegy	„	6.879	8.198	383	630	papirgyár
Pálfalva	Nógrád	576	2.141	567	1.556	szénbánya
Karancsalja	„	910	1.347	777	1.120	„
Kazár	„	1.035	1.370	965	1.239	„
Mátraszele	„	800	1.148	690	923	„
Salgótarján	„	9.478	13.548	5.684	10.601	gépgyár, üvegyár
Zagyvarózna	„	3.035	3.673	1.895	2.511	szénbánya
Etes	„	851	1.518	827	1.262	„
Lőrinczi	„	2.609	3.225	2.404	3.135	czukorgyár
Ligetfalu	Pozsony	904	1.803	36	214	bádogedénygyár
Zsolna	Trencsén	4.117	5.625	638	1.231	posztógyár
Ruttka	Turócz	2.933	4.338	402	804	vasuti javítóműhely
Kisgaram	Zólyom	1.904	2.244	149	547	} vasgyár
Lopér	„	925	1.468	111	269	
Alsógalla	Komárom	614	5.814	32	2.602	} szénbánya
Felsőgalla	„	1.299	1.616	106	331	
Hatvan	Heves	6.979	9.698	6.730	9.491	czukorgyár
Diósgyőr	Borsod	6.537	11.520	4.777	9.071	} szénbánya, vasgyár
Hejőcsaba	„	1.808	2.490	1.740	2.429	
Bolyok	„	1.003	1.817	1.001	1.739	vasgyár
Királd	„	129	964	129	591	szénbánya
Ózd	„	2.304	3.635	1.703	3.217	vasgyár
Rudabánya	„	1.434	2.313	911	1.806	szénbánya
Sajókaza	„	1.932	2.338	1.795	2.193	„
Sajókazincz	„	1.016	1.845	1.011	1.410	„
Sajószentpéter	„	3.377	4.271	3.310	3.878	„
Korompa	Szepes	1.805	4.723	67	1.280	vasbánya, vasgyár
Szerencs	Zemplén	4.339	5.265	3.277	4.846	} czukorgyár
Bekecs	„	1.186	1.746	1.040	1.726	
Takcsány	„	904	1.266	16	47	gőzfürész
Dobrest	Bihar	862	1.723	22	250	„
Bodonos	„	579	1.112	60	211	szénbánya

A község neve	Vármege	Lélekszám		Magyar anyanyelvű		Milyen bánya- vagy nagyipari vállalata van?
		1890-ben	1900-ban	1890-ben	1900-ban	
Felsöderna	Bihar	391	851	96	370	aszfaltgyár
Középes	„	1.029	1.396	126	282	üveggyár
Tataros	„	1.228	1.673	172	543	aszfaltgyár
Batiza	Máramaros	1.230	1.807	7	59	gőzfűrés
Kapnikbánya	Szatmár	3.605	4.659	1.692	2.333	arany- és ezüsbánya
Gurahoncz	Arad	503	756	164	352	cementgyár
Romuli	B.-Naszód	959	1.396	6	83	gőzfűrés
Ujradna	„	1.455	2.133	28	130	„
Csíkgyimesbükk	Csík	2.789	4.397	1.286	2.802	„
Zernest	Fogarás	3.435	3.895	189	410	papirgyár
Papolcz	Háromszék	2.701	3.368	2.019	2.766	gőzfűrés
Brád	Hunyad	3.006	3.886	560	933	aranybánya
Kristyor	„	1.295	1.793	150	372	„
Ruda	„	474	1.001	38	263	„
Piskitelep	„	1.430	2.495	890	1.918	vasuti javítóműhely
Őraljaboldogfalva	„	308	570	52	153	gőzfűrés
Gyalár	„	1.251	1.777	58	272	vasbánya
Pusztakalán	„	819	1.243	291	454	vasgyár
Lupény	„	864	4.761	19	1.736	szénbánya
Petrilla	„	3.471	4.497	451	684	szénbánya, gőzfűrés
Petrozsény	„	3.774	7.752	1.140	4.297	szénbánya
Zsilyvajdejvulkán	„	726	1.490	70	383	„
Kudzsir	„	3.647	4.284	214	812	vasgyár
Kissebes	Kolozs	751	1.227	202	482	gránitkőbánya
A felsorolt 60 község együtt		121.263	187.884	55.067	99.697	—

E kimutatás az országnak ugyszólván valamennyi feltűnő gyorsasággal fejlődő községét magában foglalja, melyeknél kimutathatólag az évtized folyamán keletkezett vagy már meglévő, de ebben az időszakban erősen fejlődő bánya- vagy nagyipari vállalatok okozták a gyors szaporulatot (kivéven a Budapest környéki községeket, a melyek a fővárosnak köszönhetik fejlődésüket). Nem lehet tehát azt állítani, hogy e táblázat bizonyos részrehajlással állított össze s abba csak azok a községek vétettek föl, a melyekben a fejlődés a magyarságra nézve is kedvező s mégis mit látunk: a 60 község együttes népessége tíz év alatt 55⁰/₀-kal szaporodott; külön a nem magyar ajkú népesség csak 33·2⁰/₀-kal, ellenben maga a magyarság ugyanezekben a községekben 81·4⁰/₀-kal; s míg 1890-ben a 60 bányász- és nagyiparos községben csak 45·4⁰/₀ volt a magyarság arányszáma, 1900-ban már 53·1⁰/₀. Annál értékesebb ránk nézve ez az eredmény, mert a 60 község közül csak 27 fekszik a magyar nyelvterületen (ezek közül is 5, az esztergomi és komáromi községek, idegen nyelvszigeten), a többi 33 teljesen idegen környezetben. E köz-

ségek tehát, míg egyrészt magyar vidékeken szaporították és erősítették a magyarságot, tiszta nemzetiségi vidékeken magyar nyelvszigetek képződését segítették elő, melyek idővel jegeczesedési pontjai lesznek a magyarságnak, a szétszórt magyarság összekötő kapcsaivá válnak s rövid idő alatt bámulatos változásokat okozhatnak egy-egy vidék nemzetiségi arczulatán. Vegyük pl. a petrozsényi bányavidéket. A petrozsényi járásban a 70-es években majdnem kizárólag oláh volt a lakosság; 1900-ban már a járás 28.750 lakosa közül 8.277 volt a magyar, azóta pedig a magyarság annyira fejlődött, hogy 1907. végén a járásnak kb. 37.000-re tehető lakosságából 15.600 a magyar (a népmozgalom nemzetiségi adatai alapján kiszámítva) úgy, hogy a legközelebbi népszámlálás már a lakosságnak több mint felét fogja magyarnak találni, a mit azért is remélhetünk, mert a bányák egy részét újabban az állam vette meg s nagy arányokban szándékozik a termelést fokozni. Példaképen felhozzuk Zsilyvajdejvulkán községet, melynek, mint fentebb láttuk, 1900-ban 1.496 lakosából 383 volt a magyar; e községnek ma már 5.500 lakosa van s ebből kb. 3.000-re tehető a magyarság száma. Itt tehát a bányászat a magyarságnak egy valóságos határőrvidékét építette ki, a mi annál fontosabb, mert ez a vidék úgy a nagy magyar nyelvterülettől, mint a székelység területétől legtávolabb fekszik s e mellett a magyarság a magyarországi és romániai oláhság közé ver hatalmas éket. Hogy politikai tekintetben mit jelent itt, Hunyad vármegyében egy egész magyar területnek, magyar járásnak keletkezése, azt hisszük, fölösleges bővebben fejtegetni.

Szintugy fontos pl. a komárommegyei bányavidék fejlődése a magyarosodás szempontjából. Fentebb láttuk, hogy a német lakosságú kis Alsógalla népessége 10 év alatt majdnem megtizszereződött s a magyarság népességének majdnem felére emelkedett; azóta Tatabánya külön vált Alsógallától s fejlődésük annyira rohamos, hogy jelenleg Tatabányának kb. 10.000, Alsógallának magának 1.200 lakosa van, kik közül immár 6.000, illetőleg Alsógallán 600 a magyar anyanyelvű. A bányászat az utolsó népszámlálás óta Felsőgalla határára is kiterjesztetett s jelenleg e községnek már kb. 6.000 lakosa van, kik közül legalább 3.600 a magyar anyanyelvű. E két német község 138 főnyi magyarsága tehát 17. év alatt 10.200-ra nőtt, míg az 1.775-re rugó nem magyar ajkú lakosság csak 7.000-re emelkedett.

A tót felvidéken Zsolna, Ruttká, Kisgaram, Lopér és különösen Korompa szinte a szemünk előtt alakulnak ki magyar nyelvszigetekké. Ezzel szemben igaz az, hogy a bányászat és a nagyipar keletkezése első idejében — s szórványosan később is — tiszta magyar vidékre is hoz idegen népelemet, a minek példáját a fentebbi kimutatásban különösen Pál-

falván, Etesen (Nógrád), Királdon, Sajókazinczon és Sajószentpéteren (Borsod) látjuk; ez az idegen ajkú lakosság azonban nem veszedelmes a magyarságra, mert rövid idő alatt felszívódik, a mire viszont Salgótarján, Lőrinczi, Ózd (ez utóbbinak ma már körülbelül 6.000 lakosa van) és különösen Szerencs szolgáltatnak érdekes példákat.

Hogy a bányászati és nagyipari koncentráció általában a többségben lévő és uralkodó fajnak kedvez, annak külföldön is láthatjuk néhány eklatáns példáját. Németországban pl. Porosz-Szilézia délkeleti tiszta lengyel lakosságú részében hasonló módon keletkezett egy hatalmas német nyelvterület, Königshütte, Kattovitz stb., mint nálunk a petrosényi magyar nyelvsziget, csak hogy hasonlíthatatlanul nagyobb méretekben, amit az ottani óriási módon fejlődő kőszénbányászat tett lehetővé.

Viszont Csehország északnyugati részén tiszta német vidéken most van kialakulóban a brüx-duxi bányavidék cseh nyelvszigete, mely oly rohamosan erősödik, hogy nemsokára két részre fogja vágni az éger-völgyi és elbavidéki németséget. A rajna-vestfáliai bánya- és nagyiparos vidék újabban nagy vonzóerőt gyakorol a poroszországi lengyeliségre, melynek száma e vidéken már meghaladja a 100.000-et. Tekintve azonban a németség óriási erejét és a lengyeliség gyöngeségét és kulturai elmaradottságát a németekéhez képest, előre látható, hogy az ide került lengyelek, kik most még szívesen ragaszkodnak nemzetiségükhöz (külön városrészekben laknak és számos egyesületük van) előbb-utóbb elfognak veszni fajukra nézve.

Nálunk eszerint ugyanaz történik, mint külföldön hasonló rohamos néptömörüléseknél: a számbelileg, gazdaságilag és kulturailag erősebb faj domináló szerephez jut nemcsak a saját nyelvterületén, a hol a beözönlő idegenek beolvasztásával is erősödik, hanem idegen nyelvterületeken is, a hol viszont kisebbségből idővel többséggé válik. Történik pedig mindez minden külső befolyás, minden tervszerű politika nélkül, csupán a társadalomgazdasági élet szabályszerűségénél és törvényeinél fogva. A magyar gazdasági politika eddig vagy nem tudta, vagy nem akarta fölismerni azt a magyarosító erőt, a mi az iparfejlesztésben rejlik, abban inkább csak nemzeti vagyonosodásunk előmozdítóját, külföldtől való függésünk megszüntetőjét s az önálló vámterület előkészítőjét látta. Pedig ezek mellett a nagy célok mellett nem kicsinylendő az a hatás sem, a melyet az ipar fejlődése nemzeti egygyeolvadásunkra gyakorol s a mely tervszerű iparfejlesztési politikával meghatározható. A legújabb iparfejlesztési törvény képviselőházi tárgyalásakor voltak, a kik rámutattak az iparfejlesztésnek erre a hatására is, sőt a nemzetiségi képviselők egyenesen a magyar faj erősítésének szándékát olvasták ki a javaslatból,

a törvénybe mindamellett nemzeti szempontból csak azt az újítást vették fel, hogy a kedvezményezett gyári vállalat munkásainak legalább $\frac{3}{4}$ részben magyar honosoknak kell lenniök. Ezt a kikötést akkor, a mikor az állam egy-egy vállalatot az állampolgárok, tehát nagyobb részben magyarok (a magyarság fizeti az adóknak legalább 70%-át) pénzéből százezrekkel segélyez, nemzeti szempontból nagyon gyengének kell tartanunk, mert a gyárosnak joga van a 25% cseken vagy osztráknémecen kívül 75% tót vagy oláh munkást fogadni, a mi az ipar fejlődését előmozdithatja, de nemzeti szempontból határozottan káros, mert a nemzetiségek vagyosodását és számbeli erősödését segíti elő, hozzá még tulnyomólag magyar pénzen. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy nagyipari telepeink a városokon kívül most is inkább nemzetiségi vidékeken vannak s újabb gyárak létesítésére ismét csak nemzetiségi vidékeken vannak meg inkább a szükséges előfeltételek, beláthatjuk, hogy mennyi veszélyt rejt magában egy olyan kikötésnek hiánya, a mely megállapítja azt, hogy a munkások hány százalékának kell nemcsak magyar honosnak, de magyar anyanyelvűnek lennie. Részünkről, tekintetbe véve a magyarság arányát az ipari népességben, valamint azt az arányt, a mivel a magyarság a közterhekhez járul, 50%-ban állapítanak meg a magyar munkások minimumát, a mi magában foglalja azt, hogy a magyar honos munkások (75%) legalább $\frac{2}{3}$ részének kellene magyar anyanyelvűnek lenni, ha a külföldi munkások aránya elérné a megengedett 25%-ot. Ez a kikötés biztosítaná a magyarság többségét és domináló szerepét a nemzetiségi vidékeken lévő gyárakban is, és nem járna igazságtalansággal a nemzetiségekre nézve, mert a magyarságnak csak azt a jogot biztosítaná, a mi számbeli és anyagi erejénél, valamint ipari fejlettségénél fogva a magyarságot méltán megilleti.

Egyébként ha e kikötés nincs is a törvényben, a kereskedelmi kormányzattól függ, hogy azt a gyárak segélyezésénél alkalmazza, mert a törvény 7. §-a szerint „felhatalmaztatik a kereskedelemügyi minister, hogy a kedvezmények megadását az alkalmazottak számára és minőségére vonatkozó feltételekhez köthesse“, a mi jogot ad a kereskedelemügyi miniszternek arra, hogy megállapíthassa, hogy az alkalmazandó munkások hányadrészének kell magyar anyanyelvűnek lenni. Az állam érdeke az első követelmény, az állam érdeke pedig azt parancsolja, hogy az iparfejlesztés révén első sorban az államalkotó magyar faj erősíttessék. Az iparfejlesztés, mint fentebb láttuk, valóságos közvetett telepítés, annyira emeli egyes helyeken a lakosság számát, ha tehát a telepítésnél nagyon helyesen azt az elvet követjük, hogy első sorban magyarokat telepítünk, mennyivel inkább kell az iparfejlesztést, a mely az egységes magyar állam kialakulásának még hathatósabb segítő

eszköze, úgy intézni, hogy az első sorban a magyar faj erősítésére és szaporítására szolgáljon, azt pedig nem lehet más módon, mint ha kikötjük a magyar munkások alkalmazását. Ilyenformán az az 5 millió, a mit évenként az iparfejlesztésre fordítunk, nem csupán az ipar fejlődését fogja előmozdítani, hanem a magyar faj erősödését, a magyar nyelvhatár kiterjesztését és az állam nyelvének terjedését is nagy mértékben elő fogja segíteni.

A mi az állam nyelvének terjedését illeti, arra nézve sincs az iparfejlesztési törvényben semmiféle intézkedés, hogy a kedvezményezett gyárak munkásainak módjuk legyen, illetőleg kötelességük legyen gyermekeiket magyar iskolába járatni. Vagy a gyárostól kellene megkövetelni, hogy munkásai gyermekei részére magyar iskolát tartson fenn, vagy magának az államnak kellene a nagyipari és bányatelepeken az oktatásról gondoskodni. Be kell ismernünk, hogy eddigelé nem igen lehetett panasz ebben a tekintetben a bánya- és nagyipari vállalatokra, mert a legtöbb ilyen telepen modern jó magyar iskolák vannak, féltő azonban, hogy az iparfejlesztés nagyobb arányban való megindulása esetén a beözönlő külföldi gyárosoknak és vállalkozóknak nem igen lesz érzékük a magyar állam nagy érdekei iránt, különösen ha munkásaik között alig lesz, vagy egyáltalán nem lesz magyar anyanyelvű. Ha tehát erre az iparfejlesztési actionál nem fordítunk kellő figyelmet, könnyen meglehet, hogy a gyárosok mindenféle idegennyelvű iskolákat állítanak fel s a magyar állam pénzén terjesztik az idegen kulturát és erősítik a széthúzó nemzetiségi törekvéseket. Pedig a magyar nyelv terjesztésére sehol sincs jobb talaj, mint az ilyen gyorsan fejlődő bánya- és gyártelepeken. A bányász és iparos munkásság sokkal inkább egymásra van utalva, sokkal sűrűbben érintkezik egymással, mint a parasztság, különböző nyelvűség esetén tehát sokkal inkább érzi a közvetítő nyelv szükségét is, csak arra kell törekednünk, hogy ez a közvetítő nyelv mindenütt a magyar legyen, a mit azzal a két kikötéssel, hogy a munkások legalább felének magyar anyanyelvűnek kell lenni, s a gyárteleppel kapcsolatban magyar iskola tartandó fenn, könnyen el lehet érni. Ha eddig minden különös intézkedés nélkül is olyan rohamosan terjedt a magyarosodás a bányászattal és nagyiparban foglalkozó népességnél, mennyivel jobb eredményt érhetünk el, ha a magyarosító életviszonyokhoz tervszerű magyarosító politika járul. Annál is inkább szükséges a nagyipar fejlesztésénél a nemzeti szempontokra nagy súlyt fektetni, mert nagyiparunk ma még, az utolsó évtizedben észlelt rohamos haladás daczára is, meglehetősen nemzetietlen, a mit az az adat eléggé bizonyít, hogy a nagyipari munkásoknak csak 49·4⁰/_c-a magyar anyanyelvű és csak 65·5⁰/_o-a tud magyarul, míg a kisipari segédszemélyzetnek 60·5⁰/_o-a magyar és

78·3⁰/₀-a beszéli az állam nyelvét. A nagyipar fejlesztésével tehát együtt kell, hogy járjon a nagyipar fokozatos megmagyarosítása is, a mit különben egyebeken kívül az is elő fog segíteni, hogy a kisipari munkások közt, a kik közül szivja fel leginkább a nagyipar a munkaerőt, a magyarság jóval erősebben van képviselve.

A bányászat és a nagyipar magyarosításánál az államra azon kívül, hogy a kedvezményezett nagyipari vállalatoknál érvényt szerez a nemzeti szempontoknak, még egy nem kevésbé fontos kötelezettség hárul, az t. i., hogy az állam a saját bánya- és iparvállalatainál igyekezzék ebben a tekintetben jó példával előljárni. Eddigelé, úgy látszik, az állami üzemek vezetőségeinek nem igen volt érzékük a nemzeti állam követelményei iránt, mert seregestül alkalmazták nemcsak az idegenajkú, de az idegen honos munkásokat is. Az állami bányászat 11.269 alkalmazottja (tisztviselőt, altisztet, munkást összefoglalva) közül csak 4690, tehát 41·6⁰/₀-magyar anyanyelvű, ellenben 6755 a nem magyar, kik közül 4949 még magyarul sem tud. Magának az állami arany- és ezüstbányászatnak 5724 alkalmazottja közül csak 1750 a magyar. Aránylag még legjobban áll e tekintetben a sóbányászat, a melynek 2275 alkalmazottja között 1735 magyar anyanyelvű van, tehát túlnyomó többség. Az állami iparvállalatoknál kedvezőbb a helyzet a magyarságra nézve, mint a bányászatnál, de korántsem kielégítő. Az állam által fentartott nagyipari üzemek 37.946 alkalmazottja közül csak 21.332 a magyar anyanyelvű, 16.614 ellenben idegenajkú, sőt nem kevesebb, mint 1408 munkás külföldi honos (legtöbb a dohánygyártásnál). Általában a dohánygyártás az államnak legkiterjedtebb ipari vállalkozása s ebben az üzemében az állam 6755 magyar munkással szemben 9117 nem magyar munkást foglalkoztat, kik közül 6476 a kenyéradó államnak még a nyelvét sem tartja érdemesnek megtanulni! Valóban elszomorító az államnak az a közönyössége, a mely ez adatokból kétségtelenül kiviláglik s a mely másrészt élénk czáfolata annak a sokat hangoztatott nemzetiségi vádaskodásnak, hogy a kormányzat a magyar fajt előnyben részesíti. Épen az a baj, hogy nemcsak nem részesíti előnyben, de épen ott, a hol legtöbb joga lenne hozzá, bánya- és ipari vállalatainál, sok esetben még számarányának megfelelő arányban sem részesíti a magyarságot.

A fentebb kikapott néhány adat még az 1900. évi népszámlálás adata, lehetséges tehát, hogy azóta az állapotok a magyarság javára megváltoztak, de mindenesetre kívánatos, hogy megváltozzanak. Az a nemzeti szellem, mely ujabban kormányzatunk minden ágában érvényesülni kezd, remélnünk engedi, hogy nemcsak ebben a tekintetben fog javulni a helyzet, hanem mindenütt, a hová az állam irányító keze elér. Az állami közigazgatás minden ágában lehet szolgálni az egységes nem-

zeti állam eszméjét, csak magyar szívvvel, magyar lélekkel és nem külföldi mintára és közönyös bureaukratismussal kell intézni az ügyeket. Mint fentebb láttuk, magának az iparnak tervszerű és a nemzeti gondolattól áthatott fejlesztésével is ki lehet építeni az egységes államot, ha pedig e politikát segíti a nemzeti irányú politika a közoktatás, az egyházi igazgatás, földművelésügy, közlekedés-, sőt az igazságügy és honvédelem terén is, szóval az állami igazgatás minden ágában, ha minden törvény- és kormányintézkedés a magyar faj vezető szerepének és az államnyelv feltétlen uralmának biztosítását tűzi ki célul, akkor az egységes nemzeti állam megvalósulása csak rövid idő kérdése.

Kovács Alajos.

Mária Terézia és II. József ipari politikája.

Ama hosszú és küzdelmes korszak folyamán, a mely a mohácsi napot követte, nem fejlődhetek tovább az ország termelő erői. Nem keletkezhetek tehát új osztályok sem, a melyek az átszarmazott magyar társadalom szerkezetében lényeges változásokat idézhettek volna elő. Az ország három részre szakadása után bekövetkező események a régi földbirtokviszonyokat gyökeresen felforgatták ugyan, de azért a rendi társadalom lényegében változatlanul élte túl e hosszú időszak véres zivatarait, mert ez a társadalmi berendezkedés felelt meg még mindig ama háborús kor reális szükségleteinek.

A törökök kiűzése és az 1711. évi szatmári béke, mint megannyi jelentősebb történeti fordulat hazánkban, újabb nagy birtokváltozásokat okozott de a régi egészségtelen birtokmegosztás fokozott formában került ki a nagy rendezkedésből. Az idegen uralkodóháznak az a természetes törekvése, hogy megbízható hatalmas pártfelekre tegyen szert az országban, nagyban előmozdította egy új nagybirtokos-osztály kialakulását. Az uralkodóház a törököktől visszafoglalt déli és északkeleti nagy országterületeket a fegyver jogán a maga kezében tartotta meg; csak kevés birtok szállott vissza az egykori földesurak utódaira. Ezeknek a jószágoknak, valamint azoknak a jószágoknak is egy részét, a melyeket az alkotmányért és a vallásszabadságért küzdő nemességtől a hatalom elkobzott, új, az uralkodóház körül különösen érdemes családok, nagyrészt azonban idegen hadvezérek és katonai szállítók nyerték el, akik ez alapon magyar nemesek lettek (indigénák¹).

Mindazonáltal II. Józsefig, a ki a délvidéki kincstári területeket olcsó pénzen hazai főurak, de túlnyomólag idegen származású egyének

¹) Az »Almanach von Ungarn« szerint 1778-ban volt 2 magyar hercegi és 24 bárói ház. Indigenatust nyert 18 hercegi, 69 grófi és 160 bárói meg nemesi idegen család. (L. Marczali Henrik, *Magyarország története II. József korában*. I. kötet. Budapest, 1885. 58. l.)

között árvereztette el¹⁾, az ország földbirtokának körülbelül egyharmada a neo-aquistica commissio ügyeskedése folytán az udvari kamara kezén maradt. A katolikus főpapság vagyonát, befolyását és hatalmát szintén az uralkodóházra támaszkodva szerezte vissza, anélkül, hogy azt az értékes kulturszerepet tölthette volna be, mint az Árpádok idejében. Az ország legműveltebb észak-nyugati részén és a Dunántúl tehát továbbra is uralkodik az egyházi és világi nagybirtok. Az Alföldön és a Dunántúl déli részeiben inkább a köznemesek és az új főúri családok a földesurak. A Délvidéken és az ország északkeleti részein majdnem kizárólag a kincstári, majd lassanként indigéna nagybirtok terpeszkedik.²⁾ Magyarország gazdasági és politikai nagyhatalma tehát a felvilágosodás századában is a nagybirtokos aristokratia maradt. A különbség a XVI. és XVII., illetve a XVIII. század aristokráciája között socialis szempontból semmi egyéb, mint hogy új, mohó és nagy mértékben idegen eredetű nagybirtokosok tesznek hazánkban óriási hatalomra szert. Ezeknek az „új földesuraknak“ hivatalnokai és bérlői könyörtelenül munkáltatják a föld népét a végből, hogy idegenben élő kenyéradóikat fokozódó igényeikhez mérten pénzelhessék. Nemzeti szempontból pedig az az új főúri osztály jobban függött az uralkodóháztól, mint valaha és még kevésbé viselte szívében az ország valódi gazdasági és kulturális haladásának, alkotmányának és függetlenségének az ügyét, mint a korábbi századok törzsökös főnemessége.

Míg az udvari és állami főméltóságok, mint a régi és az új hivatalnoki aristocratiának ügyvivői, szinte kizárólagos hatalmat biztosítanak ennek országos ügyekben, a köznemesség megelégszik még osztályuralmának azzal a hatalmas eszközzel, a melylyel a megyei közigazgatásban birt. Hiábavaló a kifejlődő állami közigazgatás új szerveinek, a cancellariának és a helytartótanácsnak az intézkedése, ha azt az autonóm megye nem akarja végrehajtani. A megyékhez kell folyamodni a rendiség fölé emelkedő államhatalomnak akkor is, ha pénzt és katonát akar. A jobbágyok felett a megye lát törvényt, noha ott vannak már a király nevében ítélő királyi táblák.

¹⁾ Teleki, Dominik, Reichsgraf, *Reisen durch Ungern und einige angrenzende Länder*. Pest, 1805. S. 131. u. 167. Szerinte 40—80.000 forintot jövedelmező birtokokat 200.000—500.000 forintért szereztek meg bécsi kereskedők.

²⁾ Marczalinak sikerült az 1787. évből származó hivatalos adatok nyomán kimutatni, hogy a főpapság és a főnemesség birta a kis sikságon az összes birtokok 58°/_o-át, a köznemesek csak 9°/_o-át, 24°/_o volt a komposzeszoroké, 6°/_o a kamararé vagy a királyi családé. A túlnyomóan tót nyelvű vidéken a papságé és a főúraké 41°/_o, a kamararé 17, köznemeseké 29, a komposzeszoroké 2 rész. Ellenben az Alföld északi részén a főnemesség és a papság kezén csak a birtokok 34°/_o-a, a köznemességén 31°/_o-a, a többnyire köznemes komposzeszorok kezén 28°/_o-a volt.

A politikai hatalom birtokában a nemesség és a papság a XVIII. században is mereven ragaszkodik ősi kiváltságaihoz, jóllehet a megváltozott társadalmi viszonyok a rendiség politikai és erkölcsi alapjait már erősen megingatták. A rideg ragaszkodás az ősi kiváltságokhoz nem specialis vonása a magyar nemességnek. Sőt el kell ismERNünk, hogy a magyar nemesség nem egy tekintetben liberalisabb volt a nyugati elzárkózó aristocratiáknál. Élet-halál harcaink kényszere alatt mindenkit kiváltságainak részeséül fogadott a multban, a ki személyes minőségénél fogva alkalmasnak látszott a hadi szolgálatra, a békés korszak beálltával pedig minden vagyonos kalmárt felvett soraiba, ha nemesi földbirtokot szerzett és magát az 1741 : 41. t.-cz. értelmében régebbi 1.000 arany helyett 2.000 arany lefizetése mellett ünnepiesen honfiusította. A politikai, gazdasági és erkölcsi alapjaiban roskadozó rendi társadalom mindenütt csak akkor dőlt meg, a mikor kifejlődtek azok a socialgazdasági erők, illetve megerősödtek azok a társadalmi hatalmak, a melyeknek érdekükben volt, hogy ezt a haladást gátló rendszert megdöntsék és erre az erejük is megvolt.

Az a körülmény, hogy ez az átalakulás hazánkban 1848-ig váratott magára és akkor is csak tökéletlenül következett be, magyarázza meg modern társadalmi kérdésünknek sajátos nehézségeit is. Ennek az átalakulásnak ugyanis a szabad kereseti gazdaság és a polgári állam felé mindenütt az ipar capitalisticus átalakulása volt a kuffeje és az absolut uralomra törekvő fejedelmi hatalom, illetve a feltörekvő burzsoázia a szerve, nálunk ellenben a mezőgazdaság tőkés szükségleteiből indult ki, és a földbirtokos-osztály látszólag önként volt kénytelen rendi kiváltságai nagy részéről lemondani.

Azon kérdés eldöntésének a tanulságai, hogy miért nem fejlődhetett ki hazánkban az ipari capitalismus 1848 előtt legalább oly mértékben, mint Nyugat-Európában, nagy mértékben elősegíti mai közgazdasági elmaradottságunknak és ezzel a modern bérmunkás-kérdésünknek is igazi megértését és egyuttal utmutatást ad a közel jövő általános nemzeti socialpolitikájára nézve.

A Magyarországon uralkodó közállapotok 1526—1711 között sehogyan sem kedveztek a békés gazdasági foglalkozásoknak és kiváltképen az ipar és a kereskedelem fejlődésének. De 1711 után nem volt még egy európai ország, a mely a béke áldásait oly teljes mértékben élvezte volna, mint Magyarország. Az ország 1717 után nem lát küllellenséget és a háború lángja úgyszólván csak a határszélein villan fel. Mig az örökösödési és a napoleoni hadjáratok egész Európán végig söpörnek, Magyarország a teljes béke áldásait élvezi.

Az a nálunk általánosan elterjedt felfogás tehát, hogy a hosszas hábo-

ruk akadályozták meg Magyarországon a magasabb gazdasági szervezet és kultúra térfoglalását, a történeti igazsággal ellenkezik. Magyarország ebből a szempontból viruló ipari állammá fejlődhetett volna, ha más tényezők ebben meg nem akasztják. Ezen szoros kölcsönhatásban levő tényezőket a következő három alcím alatt vehetném bonczkés alá: 1. Az idegen uralkodóház hatalmi politikája. 2. A rendiség. 3. Néprajzi és városgazdasági nehézségek. Ebben a dolgozatomban azonban csak az első tényezővel kívánok foglalkozni. A magyar ipari kapitalizmus korai kialakulásának végső akadályait egy következő tanulmányomban igyekszem majd kifejteni »Ipari elmaradásunk belső okai« címen.

A rendi társadalmak szerkezetében bekövetkezett változásoknak, illetve bomlási tüneteknek okát mindenütt a hadszervezetnek előljáró átalakulásában találjuk meg. A hadszervezet ezen átalakulásait pedig a gazdaság és technika terén bekövetkezett változásokra vezethetjük vissza. A rendi társadalom szerkezete ugyanis az uralkodó nemesség és papság személyes, illetve banderiális hadkötelezettségén épült fel; az tette azt történelmi szükségessé. A nemesség elszegényedése és a hadászathoz, kivált a lőpor feltalálása folytán bekövetkezett reformja következtében ezt a hűbéri jellegű hadszervezetet mindenütt királyi állandó katonasággal helyettesítették. Ez a fordulat mélyreható változásokat idézett elő az akkori államhatalmat képviselő fejedelmek egész pénzügyi és gazdasági politikájában is. S ez az újabb pénzügyi és gazdasági politika idővel a rendek és osztályok tagozódásában, egymáshoz való viszonyában és harcaiban élesen kifejezésre jutott és előbb-utóbb a nemzetek politikai-jogi szervezetét és gazdasági-kulturális életét is lényegében érintette.

A hűbéri banderiális hadszervezet bomlása a fent jelzett okokból nálunk is már az ujkor hajnalhasadásakor indult meg. Azok az országgyűlési határozatok, a melyek a nemességet már a XVI. század óta az országgyűléseken való megjelenésre unszolják, rendszerint azzal a politikai célzattal, hogy ott a királyság érdekeit az oligarchiával szemben támogassák, egy a társadalom mélyén végbemenő fontos fejlődési folyamatot derítenek föl: azt t. i., hogy a közép- és kismemesség már gazdaságilag is képtelen azokat a társadalmi kötelezéseket teljesíteni, a melyek fejében rendi kiváltságait, első sorban adómentes birtokát nyerte. Még mielőtt a török-német vész az országra szakadt volna, kétségbeesetten hirdeti az országgyűlés végzése: „A szegényebb nemeseket a folytonos országgyűlések annyira kimerítették, hogy sokan közülök, nagy kiadásaik következtében, elzalogosították jószágaikat és parasztokká váltak.“ (1526 : 16. t.-cz.) A közel kétszáz éven át dúló anarchia azután minden vagyongyarapodást megakasztva, még a nagybirtokos-osztályt is szegénységre

kárhoztatta, a kismemességet pedig valósággal nyomorba taszította. A földművelés elhanyagolásához és hanyatlásához hozzájárult az, hogy a nemességnek kényelmi és élvezeti szükségletei már nálunk is szaporodtak. Idegen ¹⁾ és hazai városi kézműiparosoktól is vásároltak már ipari czikkeket és ezzel háttérbe szorult a háztartási szükségleteknek a magángazdagság körében való kielégítése. Az emelkedő pénzsükséglettel szemben az Amerika fölfedezése után Európát előzőnlő arany még csökkentette is a pénz régi vásárló erejét. Magyarországot a nagy aranyáramlat elkerülte, nálunk pénzhiány uralkodott és a pénzhamisítás a pénzügyi politikának még mindig kedves eszköze volt. Mindezek következtében a birtokos nemességnek nálunk fokozott mértékben otthon kellett tartózkodnia, hogy birtokainak művelését gondozza, jobbágyait munkára szorítsa, esetleg hatalmas szomszédainak támadásait visszautasítsa. A megváltozott gazdasági viszonyok között a közép- és jobbágytalan nemeseket nem érhetette nagyobb csapás, mintha a háború miatt el kellett hanyagolniok gazdaságaikat és el kellett hagyniok házi tűzhelyüket. A zászlós urak bandériumai pedig 10—20, sőt 9 és 6 emberre olvadtak le. ²⁾ Mindazonáltal honvédelmi kötelezettségének — ellentétben az országgyűlésen való személyes megjelenéssel, a mely alól a közmemességet az 1608. k. u. I. t.-cz. örökre felmentette — a XVI. és XVII. században iparkodott még az egész nemesség megfelelni, de maga is elismerte azt, hogy a hűbéri banderiális hadszervezet mellett képtelen az ország függetlenségét egymagában visszaszerezni. ³⁾ A régi hadszervezetnek két legfontosabb szerve, a lovasitva vitézlő nemesi fölkelés és a főuri bandériumok, a királyi állandó gyalogos hadakkal szemben különben egyre inkább elvesztik egykori jelentőségüket. A török ellen a mindinkább tökéletesbülő löfegyverekkel folyó küzdelemben hadászati szempontból a végvárok emelkednek a legnagyobb fontosságra.

¹⁾ Külföldi kereskedők a XVII. században annyi idegen árucikket hoznak már az országba, hogy a királyi kincstár jövedelmezőnek látta negyvenedeket vetni ki reájuk.

²⁾ L. Piringer, Michael, v.: *Ungarns Banderien und desselben kriegsmässige Verfassung überhaupt*. Wien, 1810. I. köt. 270. 1.

³⁾ Szinte megindító az 1546 : 5. t.-cz.-nek következő szakasza : »Noha az összes rendeknek, a melyek sorából csak kevesen vannak már életben, alig van annyiuk, hogy egyik napról a másikra tengessék életüket; arról tehát, hogy az ellenség torkától elnyelt kastélyaikat ezekben a vészterhes időkben saját költségükön föntartsák és megerősítsék, szó sem lehet, és így oktalan volna azt hinni, hogy az országnak bármely csekély részét az ellenség és a lázadók ellenében, még fegyverszünet idején is, külsegély nélkül pusztán csak a magyaroknak saját erejével lehessen megvédeni, mégis egyhangulag felajánljuk Ő felségének egy egész évre az alább jelzett segélyt, a végből, hogy az országot az ellenségtől megőrizze és a lázadókat és rakoncátlanokat megfékezze.«

De a főpapok és főurak, valamint a többi várral bíró nemesek nem bírnak már váraik megvédésére elegendő haderőt tartani. A várak védelmét tehát a túlnyomólag idegen zsoldosokból álló királyi őrségek veszik át. Az állandó katonaság ezen első elemeinek ellátása végett — bár még mindig csak egy-két évre és mintegy a király személyének szóló ajándékképpen — ismételten rendkívüli hadi segélyeket ajánl föl a rendiség, sőt végszükség esetén személyesen is hozzájárul azokhoz (1604 : 2. t.-cz. stb.). A hadi segélyen felül a karok és rendek még arra is kötelezettséget vállalnak, hogy saját költségükön a végvárakba jobbágyaik számához képest állandó katonákat küldenek. Ily módon a véradó is lassankint a jobbágyságra hárul át, holott azt az 1514. évi hirhadt jobbágytörvény még a fegyverviselés jogától is megfosztotta. Fokozta a jobbágy terheit a hadszerkezet átalakulása különben az által is, hogy az 1557 : 6. t.-cz. a végvárak megerősítésére hat napi ingyen munkát írt elő, s hogy a zsaroló zsoldos seregek ellátása és beszállásolása kizárólag a nemtelen háztartásokra hárul.

Ily módon alakult ki az állandó katonaság Magyarországon szoros összefüggésben a végvár-rendszerrel. Midőn Magyarország a német birodalmi hadak segélyével, Budavár visszafoglalása után, fölszabadult a török járom alól és a végvár-rendszer elveszítette a jelentőségét, a királyi hatalom az újabb kor kivánalmainak megfelelő állandó hadsereg szervezését tűzte ki főcéljául. A rendek az 1715. évi VIII. törvénycikkben újra elismerték a rendi társadalmi szerkezet csődjét, kimondván, hogy „a banderiális hadakkal és a nemesek személyes fölkelésével egymagukban nem lehet az országot kellőképpen megvédelmezni, ezért úgy a benszülöttekből, mint külföldiekből álló hadsereget kell tartani, a mely zsold nélkül fenn nem tartható. Az erre szükséges segélyek és adók beszerzése dolgában a rendekkel országgyűlésileg kell tárgyalni és határozni.“ A rendek, csak hogy a terhes honvédelmi kötelességtől végleg megszabaduljanak, egy árva szóval sem korlátozták tehát nemzeti szempontból a fejedelemnek rendelkezési jogát az állandó hadsereg felett és ezzel Magyarország állami különállásának egyik lényeges biztosítékát adták fel. Ellenben osztályérdekeiket két irányban is sietettek körülbástyázni: először maguknak tartották fenn a hadi költségek megszavazásának és kirovásának a jogát, másodsor már eleve ürügyet teremtettek arra, hogy az új pénzügyi terheket maguktól teljesen elhárítsák. A bandériumoknak és a nemesi fölkelésnek intézményét ugyanis — a melynek akkoriban nem lehetett már jelentőséget tulajdonítani — formailag továbbra is fenn tartották. A bandériumok tényleges kiállítására sohasem került többé a sor, rendezésük kérdése az országos választmányok aktáiban sikkadt el. A nemesi fölkelés pedig azokban a ritka esetekben (legutóbb

Napoleon ellen 1809-ben Győr alatt), a melyekben igénybe vették — II. József, a nagy hadvezér, már nem tartotta érdemesnek, hogy ezt a török háború alkalmával megtegye, — hadászati szempontból mindannyiszor teljesen jelentéktelen szerepet játszott. Miután a rendek osztályérdeküket intézményesen biztosították, 1723-ban nyugodtan elfogadták a Pragmatika Szankcziót, a mely közös és kölcsönös védelmi kötelezettséget állapított meg Magyarország és az osztrák örökös tartományok között. De úgy látszik, még arról sem volt egészen tiszta fogalmuk, hogy a közös és kölcsönös védelem az állandó katonaság terheinek arányos viselésére kötelezi legalább — Magyarország adóviselő népét. Mídhon Mária Terézia az 1751. évi országgyűlésen először kérte a hadi adó felemelését a rendektől, általános meglepetést keltett azzal a figyelmeztetésével, hogy Magyarország biztonsága az egész monarchiának biztonságán alapszik, tehát a közös hadsereg céljaira hozott áldozatok Magyarországnak épúgy javára válnak, mint az osztrák örökös tartományoknak.

Az állandó hadsereg fentartása, a tüzérség fölszerelése, új erődítések létesítése mellett az udvartartás, a központi kormányzat, az igazságszolgáltatás és a közigazdaság új és emelkedő szükségletei, nevezetesen a hivatalos tisztviselők egyre emelkedő fizetései, az állami érdek képviselőjét, az uralkodó házat nálunk is a tiszta pénzgazdálkodásra szorították és folyton újabb és biztosabb pénzbeli bevételi forrásokra utalták. Ezért már III. Károly sem érthette be Magyarországon a koronajavakból, királyi haszonvételekből és rendkívüli hadi segélyekből befolyó régi királyi jövedelmekkel, hanem az 1715-ben megszavazott hadi adónak állandósítására¹⁾ és arra törekedett, hogy legalább ezen és más jobbágyadók fokozatos emelésére tárgyi alapot biztosítson. A hadi adó kirovása ugyanis Magyarországon ezideig igen ingatag alapon történt. A rendektől megszavazott hadi adót az egyes vármegyék és ezután az adóköteles lakosság között a jobbágyok föltételezett vagyonszáma szerint rótták ki. Ez az eljárás az egyes vidékek különböző termékenysége, nagyobb ügyeskedése és egyéb imponderabiliák folytán sok nehézségbe ütközött és számos igazságtalanságot okozott, és a mi itt a fő, az adóalapot teljesen bizonytalaná tette. A királyi előterjesztés tehát már az 1723. évi országgyűlésen azt kívánta, hogy a jobbágy telke legyen a hadi adó állandó alapja.

De még az adóalapnak ez a meghatározása is ellentétben volt a birtokos nemesség érdekével, mivel annak az elvnek az elismerésétől,

¹⁾ Jellemző a rendeknek az államról való felfogására, hogy már néhány év múlva azzal a naiv kívánsággal léptek a fejedelem elé, hogy engedje el két esztendőre a hadi adót.

hogy a föld az adó alapja, már csak egy lépés lett volna a nemesi (majorsági) birtok megadóztatásáig. Megakadályozta volna továbbá az adóztatásnak ez a reformja azt, hogy a földesurak a jobbágy-telkekkel derűre-borura majorsági birtokaikat kerekítsék ki. Ez az eljárás ugyanis akkor a központi kormányzat előtt már nem maradt volna titokban, és mivel a kincstár érdekébe ütközött, azt erélyesebb jobbágyvédelemre szorította volna. A nemességnek ezen ökonomiai érdekei már az 1729. évi országgyűlésen a hiressé vált „ne onus inhaereat fundo“-féle jelszóban jutottak kifejezésre. Az alsóház vezérszónoka, Bartakovich azt hangoztatta, hogy a király akkor, a mikor azt kívánja, hogy a hadi adók tárgya, a nemesség tulajdonát tevő jobbágytelek legyen, a nemesi kiváltságokkal ellenkezőt követel. Nem a köznemesség ellenezte a leghevesebben a javaslatot, hanem élén a nagyszámú jobbágytelekkel bíró és már az intenzívebb majorsági üzemre áttérő nyugat-magyarországi nagybirtokosokkal: a főrendi tábla. Esterházi József és Zichy Ádám grófok mindjárt az országgyűlés megnyitása után felutaztak Bécsbe, hogy a javaslat visszavonását kieszközöljék s midőn ez a lépés nem járt sikerrel, a főrendek azzal tüntettek a javaslat ellen, hogy nem vettek többé részt az országgyűlés munkálataiban. Nehogy az ilyen földbirtok adómentessége ellen irányuló kísérletek megismétlődjenek, a rendek az 1741. évi országgyűlésen a kényszerhelyzetben lévő Mária Teréziát, trónja megvédelmzésének ellenértékeül, ünnepiesen arra kötelezték, hogy a „ne onus inhaereat fundo“ elvét „örök időkre“ szentül elismerje.

Pedig Mária Teréziának, midőn 1740-ben minden oldalról ellenségtől fenyegetve a trónra lépett, csak százezer forint állott rendelkezésére. Az örökösödési, majd meg a hétéves háborúban, Szilézia elvesztése mellett, óriási államadósságok¹⁾ árán menti meg trónját. Épen Nagy Frigyes példája mutatta meg, hogy fegyelmezett, nagy hadsereg és rendezett pénzügyek a modern államhatalomnak nélkülözhetetlen alapjai. Mária Terézia üres állampénztára nem bírta már az állandó hadsereget eltartani, pláne fokozatosan kiépiteni az állami bevételek szaporítása nélkül. Magyarország, a melyről az osztrák államtanács azt tartotta, hogy egy-magában gazdagabb, mint az örökös tartományok együttléve, az 1729. évi országgyűlés óta mindössze 2,500.000 frt contributiót fizetett, holott a szegényebb osztrák tartományok, pl. Stájerország, ekkor már háromszor annyit fizettek. Az állami lét fentartása Mária Teréziát arra szorította, hogy Magyarország adóterhét is valamely uton fokozza. A nagy királynőnek, a ki esküjéhez hű akart maradni, csak két közvetlen ut kínálkozott e szükségképeni főcéljának elérésére: a nem-nemes elemeknek,

¹⁾ A bécsi banknál 1754-ben csak 49 millió, 1767-ben már 259,597.000 forint volt az osztrák államadósság.

első sorban a jobbágyságnak adóját lehetőleg fokozni, vagy a nemesi felkelést pénzzel megváltani. Mindkét ut a hatalmas rendiséggel szemben, a melynek nemzetközileg azonos osztályérdekei bizonyos erkölcsi súlyt nyertek hazánkban az által, hogy azokban egyuttal az ország alkotmányát védelmezték, igen rögsnek bizonyult.

1. A nemes karok és rendek a jobbágyadót az 1751. évi országgyűlésen hosszas alkudozás után csak 3,200.000 frt-ra (a királyi előterjesztésben kívánt összegnél egy fél millióval kevesebbre), az 1764. évi országgyűlésen pedig még makacsabb ellentállás után csak 3,000.000 frtra emelték fel, naiv kívánságuk szerint három esztendőre. Valahányszor ugyanis a királynő a hadi terhek emelését kívánta, a rendek élénk színekkel tudták a dolgos nép nyomoruságos helyzetét ecsetelni azért, mivel az állami adók felemelése saját bevételeiket csökkentette volna. Kétségtelen, hogy kívánt a pénzdó igen nagy teherként szakadt a még jóformán cseregazdaságban élő jobbágy nyakába. Ám miért vonakodott a nemesség az adókiivetés korszerű reformjától, miért hurrogta le még az 1764. évi országgyűlésen is ama kevés számú derekasabb követet, a kik az urbérrendezés mellett szólaltak fel? „Ha a rendek hasonló egyetértő belátással alkalmaznák — vágta a rendek szemébe a haragos királynő is — az adóköteles nép jólétének emelése érdekében a megfelelő eszközöket, akkor nem kételkedik Ő felsége abban, hogy a nép, ha a most elkerülhetetlen hadjáratok idővel eltűnnek, abba a helyzetbe kerül majd, hogy a kívánt adóemelést is el tudja viselni.“¹⁾

2. Hogy a rendeket a rideg önérdék vezette akkor, a mikor a jobbágyság helyzetére hivatkozva ellenezték a hadi adó felemelését, az a legvilágosabban kitetszett az 1764. évi országgyűlésen, midőn a bevételek fokozásának másik módozata, a nemesi fölkelés megváltása került napirendre.

Ehhez a kérdéshez fűződik a magyar jobbágyság siralmas helyzetének első becsületes leírása, a mely magyar ember tollából eredt. S ez volt egyszersmind a rendi társadalom beteg életidegére fájdalmasan rátapintó első támadás is. Kollár Ádám, a Bécsben élő ex-jezsuita, „Magyarország apostoli királyának egyházi ügyekben való hatalmának kezdeteiről és folytonos érvényéről“ irt latin munkájában (1764) nem szoritkozott arra, hogy Werbőczy „Hármaskönyv“-ének tévedéseit az egyházi birtok tulajdonjoga tekintetében földeritse, hanem kifejtette, hogy a minden időben hadi szolgálatra kötelezett papságnak és nemességnek ezt a kötelezettségét a kor igényeinek megfelelőleg most pénzzel kell megváltania.

¹⁾ Krones, Franz: *Ungarn unter Maria Theresia und Joseph II.* Graz, 1871. S. 17.

Ezt a socialis reformot első sorban a nép nyomorult helyzetének szines rajzával okolja meg.¹⁾

Nem Kollár közjogi tévedései, hanem erőteljes socialis irányzata és szinte fenyegető hangja magyarázza meg azt a nagy és egyöntetű fölháborodást, a melyet az papi és nemesi körökben keltett.²⁾ A fölháborodott rendek szónoka, Bajzáth kanonok, egy sokat ünnepeelt beszédben fejtette ki, hogy a nemesi fölkelés megváltásáról szó sem lehet: mivel akár készpénzzel váltanák meg, akár állandó zsoldosokat kellene helyette eltartaniok, a kivetendő adó mindenkép a rendek megterhelését jelentené. Az új adó nemcsak a nemesek személyét, hanem a nemesi birtokot terhelné. Már pedig ez az ősi alkotmány egyik sarkalatos tételébe ütköznék.³⁾

A nemesség tehát a hadszervezet átalakulása folytán vállalt vér- és pénzdót azon ürügy alatt, hogy régi rendi kötelezettségének továbbra is eleget tesz, még több mint félszáz esztendeig kizárólag a jobbágy személyére háritotta át. Sőt a „ne onus inhaereat fundo“ elvére támasz-

¹⁾ „Igaz, hogy a francia és a porosz háborukban — ugymond — Magyarországnak hadviselésben jártas gyalogezredei és lovas-szadronjai tanubizonyságát szolgáltaták hihetetlen bátorságuknak, de hogy ezeket a korona a maga üdve és méltósága érdekében állandóan fentartsa, a kegyelmes uralkodóháznak, tekintettel az államkincstár idevonatkozó szükségletére, jótakaró gondoskodásában, nehéz terheket kellett a közönséges alattvalókra kirónia. Habár ez a szükséglet a mai napig fenmaradt, az előkelőbbek mégis huzódoznak attól, hogy valamennyien viseljék a szükséges adókat, és a régi szabadságok drágalátos czégére mögé sánczolódva el, a boldogtalan parasztot, a kinek nehéz és meggyűlölt létén kívül úgyszólván semmije sem maradt, arra kényszerítik, hogy a különböző adókat maga fizesse. S ez az oka annak, a mint mindenki könnyen átláthatja, hogy miért akarnak koronánknak közönséges alattvalói mindenütt inkább lakni, mint tulajdon hazájukban. Mert, kinek is lehet inyére, kérdezem, oly birodalomban élni vagy családot alapítani, a hol a közterheket nem méltányos kivetés alapján viselik; a hol a hatalmasok az állam minden előnyét maguknak szerzik meg; a terheket ellenben a jognak és méltányosságának, birodalmunk legszentebb törvényeinek csufjára, a szerencsétlen paraszt és a nyomorult nép vállaira háritják át? Mert bármekkora vakmerőséggel vagy művészettel magyarázza is ki valaki a nemesség sokszoros szabadságait, sohasem fogja a józan parasztszszzel megáldott embernek bebizonyítani, hogy ezeket a szabadságokat a királyok az alaptörvények rovására engedélyezték nekik.“ (Krones i. m. 17. l.)

²⁾ Jóllehet a királynő személynöke, Koller Ferencz lényegileg Kollár eszméivel azonosította magát, a királynőnek a veszedelmes könyv terjesztését el kellett tiltania.

³⁾ A szónokot a rendek országszerte a szabadság jeles bajnokaként ünnepezték és tiszteletére efajta latin verseket irtak:

„Orator Patriae myrtum tibi Patria vovet,

Vox tua, vox populi, vox sacra, voxque Dei est.“

(L. Az 1764-iki országgyűlés története. Akad. Évkönyv, 1846., 143. l.)

kodva, a megyei „házi adót“ is, a mely a hadi adónak $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ -ére rugott és a megyei önkormányzat, költségeinek, első sorban a nemesi tisztviselők és országgyűlési követek illetményeinek fedezésére szolgált, ebben a században a jobbágyok nyakába sózta, holott azt ezideig becsülettel maga viselte.

Az uralkodó háznak tehát pénzügyi bevételei közvetlen fokozása végett nem volt nagy érdekében Magyarország közgazdaságát fejleszteni és ama föltételeket megteremteni, a melyek az állampolgárok anyagi és szellemi fejlődését és ezzel teherviselő képességét fokozni alkalmasak. A mi üdvös intézkedés az östermelés előmozdítására 1711—1825. között hazánkban történt, mégis kizárólag az uralkodóház kezdeményezése, gyakran áldozatkézsége folytán és inkább a rendiség ellenzése, mint támogatása mellett jött létre.¹⁾ Ez iránt ma már kétség nem lehet. Csak abban a tekintetben uralkodnak még nálunk téves nézetek, hogy miért járt el az uralkodó ház éppen ellenkezőleg az ipar és a kereskedelem terén; miért gátolta meg egyoldalú hatalmi intézkedésekkel a magyar ipari capitalismus kialakulását? Holott első tekintetre úgy tűnhetik fel, hogy a Habsburgoknak ép akkora, ha nem nagyobb érdeke volt Magyarországon fejleszteni nagyipart és nagykereskedelmet, mint az osztrák örökös tartományokban. A Habsburg-ház ugyanis a kialakuló polgári osztályban ép oly hatalmas szövetségesre számíthatott a rendiség megdöntésére irányuló küzdelmében hazánkban, mint a nyugati abszolút fejedelmek a maguk országában. A Habsburgok a magyar történetnek ama tanulságán is okulhattak, hogy kiváltképen a nagybirtokos oligarchia megfékezésére törekvő nemzeti királyok, IV. Béla és Mátyás fordítottak különös gondot a városok alapítására és a polgári osztály fejlesztésére és ez a Habsburgoknak a németiség terjesztése céljából még kívánatosabbnak tetszhetett. Ezt a fontos kérdést szerintem csak úgy lehet tisztázni, ha az uralkodó ház családi érdeklpolitikáját, különös tekintettel az iparfejlesztésnek akkori hazai kilátásaira és mezőgazdaságunk ellentétes érdekeire, minden oldalról megvilágítjuk.

A földrajzi szomszédságnak Magyarország és az osztrák örökös tartományok között régtől fogva szoros közgazdasági és politikai kölcsönhatást kellett eredményeznie. A nyerstermelő Magyarország már a nemzeti

¹⁾ Az elkerülhetetlenül növekvő állami szükség fedezésére megkívánt adóbevétel is ennek folytán emelkedett. Az 1801. évben ahadi adó 5 millió frtra rug, ehhez járul 500.000 frt hadfogadási díj, meg a deperditák összege, azaz azok a kiadások, a melyekkel a megyék az élelmiszereknek a kormány által megszabott „reguláris“ és a piaci árai közötti különbözetet fedezték. Az 1838—48. közötti években pedig Földes szerint az átlagos egyenesadó 5,888.903 frtra emelkedett és ehhez már 15,059.671 frt közvetett adó járult.

királyok idejében is a hazánkat vasgyűrűként övező örökös tartományokból vagy azokon keresztül szerezte be a nyugati kultúra termékeit és intézményeit. Tőlünk keletre és délre még külterjesebben gazdálkodó népek laktak; ennél fogva nyersterményeinknek fölöslegét csak a nyugati, északi és délnyugati sűrűbb és elég jómódú lakosságú tartományokba vihettük ki. Egész folyamrendszerünk kedvezett annak, hogy az örökös tartományok Magyarországot ipari termékeik piaczául tekintsék, míg ellenben minket földrajzi helyzetünk — kivált a XVIII. században, a melyben az észak felé irányuló kivitelünk az alább érintendő okokból úgyszólván megszűnt — az osztrák agrárius rendek önkényének szolgáltatott ki, mivel velük szemben ipari szempontból nem nyulhattunk represszáliákhoz. A földrajzi szomszédság okozta gazdasági kölcsönhatásnak ebben a korban nagymértékben kellett fokozódnia oly két állam között, a melyek közös politikai és katonai érdekből szoros szövetségre léptek egymással. Ez az a kor ugyanis, a melyben a nemzetközi gazdaság kezd kibontakozni, az ipari szükségletek fokozódnak és ezért a rendiség romjain felépülő új államok egységes, önmagukat minden irányban kielégítő gazdasági területekben keresik pénzügyi hatalmuk alapját. Ez az általános fejlődési irányzat a Habsburgok országaiban abból a szükségletből fakadt, hogy a közöttük fennálló közjogi kapcsolatból folyólag nagy állami intézményeket közösen kellett fentartaniok. Ezek a közös szükségletek természetesen visszahatottak a két állam pénzügyi és gazdasági életére és ennek olyan jogi és politikai szabályozását eredményezték, a mely megfelelt a nemzetközi tekintetben politikai egész, illetve az annak érdekeit kizárólag képviselő hatalmas uralkodó ház érdekeinek és e mellett az adott érdekösszeütközések megengedte legnagyobb mértékben szolgálták az uralkodó osztályok érdekeit.

Már I. József és III. Károly tettek kísérleteket az iránt, hogy az országlásuk alatt álló területeket, a nyugati fejedelmeknek, kivált XIV. Lajos és I. Frigyes Vilmos példájára a paraszti hűbéri társadalom jellegéből kivetkőztessék és egységesen kormányzott önálló és független gazdasági léttel bíró modern állammá egyesítsék. De csak Mária Terézia kormánya tűzte ki először öntudatosan és vitte keresztül következetesen azt a nagy célt, hogy a Habsburgok jogára alatt álló örökös tartományokat egy államtestté egyesítsék és azt Magyarországgal kiegészítve, megteremtsék azt a nagy fogyasztó területet, a melyre az államháztartási szempontból minden eszközzel fejlesztendő nagyipar rá volt utalva. Mária Teréziának „Emlékiratai» világosan feltárják, hogy a II. Frigyes porosz királylyal folytatott szerencsétlen háborúban szerzett tapasztalatokon épült fel ennek az összbirodalmi politikának és nagyhatalmi államháztartásnak a terve. E terv keresztülvitelében Mária Terézia —

geniális munkaerőkre támaszkodva — bámulatos bátorságot, szívóságot és ügyességet fejtett ki. A szerencsétlen háború megmutatta, hogy II. Frigyes sikereinek kulcsa egyrészt a porosz állam egységes kormány-szervezetében, másrészt iparos és kereskedő népességének kiapadhatatlan teherviselő képességében rejlik. Poroszországgal szemben a nagy királynő birodalma rendileg kormányzott országokra szakadt és nemcsak Magyarországon volt az ipar fejletlen, de uralkodásának elején még az örökös tartományok is nagy mértékben külföldi ipari behozatalra voltak utalva.¹⁾

A hosszas háború nemcsak megakadályozta a már III. Károly alatt megkezdett erőteljes iparfejlesztő politika folytatását, de elszakította a Habsburgok legiparosabb, leggazdagabb tartományát, Sziléziát is a többi örökös tartománytól. Szilézia épen azt a szerepet játszotta addig a többi mindmegannyi külön vámterületet alkotó örökös tartománynyal szemben, mint később Ausztria Magyarországgal szemben. Szilézia volt a gyáros és a közvetítő kereskedő, a mely a többi tartomány nyersterményeit iparilag feldolgozta, vagy busás haszonnal tovább közvetítette és nyerstermények fejében a maga ipari készítményeit, vagy a máshonnan beszerzett iparczikkeket szállított a többi tartományba. A megmaradt örökös tartományokat az immár porosz Sziléziának gazdasági függőségéből minden áron ki kellett szabadítani, mert különben Ausztria Poroszország gyarmatává süllyedt volna és így magának kellett volna hozzájárulnia annak a hatalomnak anyagi megerősödéséhez, a melyet az uralkodóház a maga legveszedelmesebb ellenségének tekintett. Mária Terézia kormányának legfőbb érdeke — a magyar-osztrák hadsereget a harczképesség magasabb fokára juttatni — éppen ellenkezőleg teljes közgazdasági függetlenséget követelt minden más államtól, első sorban Poroszországtól. A nagyhatalmi álláshoz szükséges anyagi eszközöket — a kor tudományos meggyőződése szerint²⁾ — csak a kiviteli képesség fokára fejlesztett ipar és élénk közvetítő kereskedelem útján lehetett előteremteni. Már 1743-ban figyelmezteti a királynő Uhlfeld grófot, a legfőbb udvari kancellárt: „Mindinkább átlátom, hogy országomban a kormányzat nem törődik eleget a kereskedelemmel és a

¹⁾ „Mindenütt hiányzott a szükséges tőke, a tanult munkaerő — így jellemzi Karl Pržibram az osztrák ipar akkori helyzetét — a népesség vállalkozó kedve rendkívül csekély volt, a külföldi árúk szeretete, kivált a divatcikkek tekintetében, mélyen belefészkelte magát a vagyonos városi polgárság köreibe és teljesen elvette a kevés számú vállalkozó kereskedőnek a kedvét attól, hogy a hazai ipart fejleszse.“ (*Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik*. Leipzig, 1907. S. 64.)

²⁾ L. pl. a Justinak, a Theresianum nagytekintélyű tanárának idevonatkozó fejtegetéseit, *Staatwirtschaft* I. köt. 186. l. s. k.

kézműiparral (Manufakturen), holott ez az egyetlen eszköz, a melylyel az országot föl lehetne virágoztatni és idegen pénzre lehetne szert tenni.“¹⁾ Mihelyt az 1748. évi aacheni béke véget vet a folytonos háborúskodásnak, Mária Terézia kormánya az állami pénzügyek fejlesztése végett következetesen iparkodik a merkantilisztikus gazdasági politika elveit megvalósítani. Mária Terézia okos államférfiai világosan átlátták, hogy a Habsburgház nagyhatalmi állását csak akkor tudják megóvni, ha az összes kormánya alá tartozó országokat mentől szorosabb politikai és gazdasági egészbe olvasztják és ennek a nagy egésznek pénzügyi teherviselőképességét a lehető legmagasabb fokra juttatják. Midőn Mária Terézia 1746-ban felállítja az „Universal-Comerzcollegium“-ot a végből, hogy a partikuláris közgazdasági politika helyett, a melyet addig az egyes országok rendei folytattak, birodalmi szempontokat juttasson minden irányban érvényre, belevonja annak a szervezetébe a magyar udvari cancellariát is²⁾ és ennek a már formailag is birodalmi szervnek teszi feladatává azt, hogy a Habsburgok uralma alatt álló összes országoknak egymáshoz és a külföldhöz való viszonyára való tekintettel állapítsa meg az „Universal-Commerz“-et létrehozó közgazdasági politika alaptervét.

A többi kontinentális államokban sem a rendek és a városi nyárs-polgárság támogatásával, hanem épen e rendek megtörése után tudott az uralomra jutó felvilágosodott abszolutizmus nagyipart teremteni. Az erős fejedelmi hatalmak szüntetik meg a XVII. és XVIII. században Nyugat-Európában a nagyipari fejlődésnek hűbéri akadályait. Megteremtik a területi államot és a nemesség befolyását megsínylő rendi közigazgatást tanult állami hatóságokkal helyettesítik. Ledöntik a belső vámsorompókat és megszüntetve az adómentességeket, anyagi eszközöket szereznek nemcsak a megszorított katonai, kormányzati és udvartartási szükségletek fedezéséhez, hanem — hatalmas vámvédelem mellett — a pozitív iparfejlesztő politika céljaira is.

Az osztrák örökös tartományokban oly gyorsan és oly könnyű szerrel győzte le az abszolút fejedelmi hatalom a kormányzati egységnek és a gazdasági fejlődésnek átszármazott akadályait, mint sehol egyebütt a kontinensen. Mihelyt a trónja védelméért folytatott harcokban némi nyugalom állott be, Mária Terézia rövidesen keresztülvitte örökös tarto-

¹⁾ Id. Fournier, August, *Handel und Verkehr in Ungarn und Polen um die Mitte des 18. Jahrhunderts*. Wien, 1887. S. 15.

²⁾ „Elhatározták ekkor — mondja egy egykorú író —, hogy a pénz kiözönlését erőszakkal fogják megakadályozni; elhatározták, hogy a belső árútermelésnek alapjait megvetik és azt fölvirágoztatják; elhatározták, hogy a nemzetet a legerősebb ismert eszközökkel ösztökélik és indítják arra, hogy öntevékenységét, képességeit kipróbálja, mindenféle vállalkozzék, gyárakat és kézműipari telepeket alapítson. Ez az eszköz nyújtott biztos kilátást élénk árúforgalomra, jövedelemre és keresetre.“

mányaiban az állami centralismus felé vezető nagy reformot. Erősen korlátozva, illetve meg-megszüntetve a rendek kiváltságait, a hol lehetett békés uton, a hol kellett „iure regio“ arra szoritotta a rendeket, hogy a százezer főre (108.000) emelt áliandó hadsereg költségeit tiz-tiz esztendőre szavazzák meg. (Decenal recessé). Ezután pedig az adó-megszavazásra részben már fel sem szólítván őket, teljesen megszüntette befolyásukat az állami élet irányzására. Mária Terézia nem állott meg itt, hanem a socialis igazságosság jelszavával nagy mértékben megszüntette azokat az adómentességeket is, a melyeket atyja még megkimélt.¹⁾ Végül a „köz érdekében“ államosította és központosította a közigazgatást és az igazságszolgáltatást („Directorium in cameralibus“, „Oberste Justitzstelle“). Az egyes tartományok új központí kormányzó hatóságai alá rendelt területi hatóságokat eleinte csak a német-cseh örökös tartományokban nevezték »Kreisämter«-nek. Később, 1752—1760 között valamennyi tartományban megszervezték őket. A kormány katonai, pénzügyi és birói funkciók mellett idővel egyre több közigazgatási s politikai ügyet utalt az országos és kerületi állami hatóságok feladatai közé. Abban a korban, a midőn egész Európában az állami mindenhatóság elve uralkodott, az osztrák kormány is felvette az útépitést, az iskola-, a lelkész-ügyet, a községi ügyeket, a rendőrséget, a jobbágy-, a céh-, a cseléd-, az egészségügyet-, a kereskedelmet, a be- és kivándorlás kérdését, a postát stb. az állami teendők sorába és a most jellemzett állami apparatussal intézte azokat. Ez állami hatóságok e mellett ellenőrizték az összes megmaradt rendi, illetve lokális hatóságokat is. „A Kreisämter befolyása — mondja Beidtel — napról-napra emelkedett. Csakhamar az egész ország észrevette, hogy a rendi hivatalok, a melyek megmaradtak, csupán csekély jelentőségű teendőket végeznek, ellenben a hatalom tulnyomórészt az u. n. politikai hatóságok kezében van. Maguknak a rendi bizottságoknak (Ausschüsse!) is a legtöbb német tartományban csak igen kis hatásköre maradt meg, a mely katasztrális teendőkre, egyenes adókra és egyes alapítványi ügyekre vonatkozott és már 1765. körül vitásnak tartották, vajjon a rendi bizottságok az országos politikai hivatalok mellett koordinált vagy alárendelt szerveknek tekintendők-e.“²⁾

A most jelzett nagy politikai reformokat az ősi magyar alkotmányon nem lehetett oly könnyű szerrel keresztülvinni, mint az örökös tartományokban. Mária Teréziának Magyarországgal szemben kétféle közgazda-

¹⁾ Igy pl. az Alsó-Ausztria rendeivel 1748. június 14-én kötött »Decenalrecess« 4. pontjában a három felsőbb rend kifejezetten elismerte, hogy ezentul az évenként fizetendő adóösszeg (2,900.000 frt.) viselésében részt vesznek.

²⁾ Beidtel, Ignaz, *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung* (1740—1848). Bd. I. Innsbruck 1896. 24. és köv. l.

sági politikai irány között kellett választania: erőszakosan megtörni a magyar nemesség politikai kiváltságait, kivált adómentességét, hogy itt is módja legyen az ipart meg a kereskedelmet fejleszteni, avagy Magyarország hozzájárulását a közös terhek viseléséhez éppen a magyar ipar és kereskedelem elnyomásának és az ezzel is fokozott osztrák iparfejlesztésnek közvetett útján biztosítani. Ipart teremteni Magyarországon az osztrák örökös tartományok pénzügyi felhasználásával, holott az utóbbiak a hadi terheknek is aránytalanul nagyobb részét viselték és különösen minden remény nélkül arra, hogy a fejlődő nagyipar — a földbirtok adómentessége folytán¹⁾ — legalább is oly bő erőforrása lesz az államkincstárnak, mint Ausztriában: reá nézve merőben öngyilkosság lett volna. Eszébe se jutott Mária Teréziának és tanácsosainak. Az első utat megjárni: ipart és kereskedelmet magyar közadókból fejleszteni, csak hosszas és kétes kimenetelű közjogi harcok árán lehetett volna Magyarországon. Bármennyire korlátlan volt ugyanis Mária Terézia hatalma a rendekkel szemben a külpolitika, a hadsereg, vám- és pénzügyek elsőrendű fontosságú kérdéseiben, korán átlátta — saját szavai szerint, — hogy a nemesség és a papság adómentességét és közigazgatási autonómiáját, szóval a rendiség gazdasági és politikai osztályuralmát „bizonyos körülmények miatt, a melyeknek igen kényes következményei lehetnek“, nem szabad alapjaiban érintenie. A rendek iránt különben is hálára kötelezett királynő tudta, hogy egyedül ez a pont az, a melynek megsebzése a magyaroknak — az ő akkor még mindig válságos helyzetében — nagyértékű hűségét erősen próbára tette volna. Mária Terézia nem bántotta tehát a nemesség adómentességét és kiváltságait. Pedig ebben a korban ezeknek az előjogoknak a megdöntését egy a Hollós Mátyás nyomdokait követő nemzeti fejedelemnek a magyar nemzeti állam kialakulása érdekében ép oly bizonyosan politikája gerinczvé kellett volna tennie, a mily bizonyosan ellentállott volna a magyar rendiség az ilyen szándékokkal eltelt nemzeti fejedelemnek is.

Ipar és kereskedelem fejlesztésére azonban a pénzügyi szemponton kívül azért sem határozhatta el magát Mária Terézia kormánya, mivel az — mint alább kimutatjuk — a magyarországi belső politikai, néprajzi és socialis viszonyok folytán összehasonlíthatatlanul nagyobb áldozatokat, fokozottabb erőfeszítést és hosszabb időt igényelt volna — osztrák pénzből, mint az osztrák örökös tartományokban. Nevezetesen III. Károly és Mária Terézia azt tapasztalták, hogy a magyar országgyűlések közgazdasági ügyek és kivált az ipar és a kereskedelem iránt igen csekély érdeklődést és még kevesebb tetterőt és áldozatkészséget

¹⁾ Mivel nem-nemes a városokon kívül mást mint nemesi birtokot nem szerezhetett, a kincstár még abban az esetben sem látta a magyarországi gyáralapításnak hasznát, ha azt a városi határokon kívül polgár eredetű ember alapította.

tanusítanak. Az uralkodóháznak ellenben még az adott viszonyok között is érdekében volt, hogy Magyarország népének teherviselő képességét is fokozza és ezzel az összbirodalom pénzügyi erejét növelje. S erre a kor tudományos felfogása szerint sem kínálkozott több kilátás, mint ha Magyarországot is belevonja egységes területi-gazdasági politikájának tervébe oly módon, hogy Magyarország természetes termelő erőit az összbirodalom szempontjait szolgáló irányban fejti ki. Az egyetemes kereskedelmi tanácsokat, midőn a birodalom jövő közgazdasági politikájának tervét beható helyszíni tanulmányok és jelentések alapján kidolgozták, a termelő ágaknak az egyes tartományok és országok között való szétosztásánál az a szempont vezette, hogy mely termelési ágaknak vannak meg az illető országban leginkább a természetes és társadalom-politikai előfeltételei. Ezen nincs is megütközni való. A kor egész közgazdasági felfogását a kereseti ágaknak, nevezetesen az iparnak és a mezőgazdaságnak, a városnak és vidéknek olyatén elosztására való törekvés jellemzi, hogy azok a legcélszerűbben és a legtermékenyebb módon egészíthessék ki egymást. Hozzájárult, hogy a mercantilismus hívei azon téves tan folytán, a mely a kereskedelmi mérlegben látta a nemzetek gazdagságának fokmérőjét, a XVIII. század Magyarországon az egyoldalú mezőgazdaság mellett is az osztrák tartományoknál sokszorosan gazdagabb, iparra, meg kereskedelemre nem is igen szoruló országot láttak. Okmányok igazolják, hogy Mária Teréziát pénzügyi és közgazdasági politikájának végleges megválasztásánál csakugyan ezek a megfontolások vezették.¹⁾

Ezek a szempontok a legvilágosabban abból a kéziratból tetszenek ki, a melyet Mária Terézia 1774. szeptember 5-én Kolowrat grófhhoz intézett abból az alkalomból, hogy Lengyelországnak Ausztriához csatolt része és a Habsburgok régi országai közötti gazdasági kapcsolat rendezésére került a sor: „Gróf Kolowratnak! A galicziai kancelláriának Ön előtt is már ismeretes azt a javaslatát, a mely szerint a magyar termékeket és gyártmányokat átmenőleg ugyanolyan $2\frac{1}{2}0/0$ -os fogyasztási vám ter-

¹⁾ Karl Pržibram kitünő munkájában a rendeleteknek egész sorával igazolja, hogy Mária Terézia kormányát is mennyire áthatotta ennek a felfogásnak a célszerűsége és természetes igazságossága. Az egyik 1754. évi rendeletében elrendeli pl. az uralkodó, hogy amit az egyik országban nem lehet „természetes kényelemmel előteremteni«, azt a lehető legnagyobb mennyiségben hozzák át a tuloldali örökös országokból«. Midőn a Felső-Magyarországon, Sassinban létesítendő cs. k. szab. gyárnak anyagi támogatást engedélyez, (1759. évi május 5-én kelt) rendeletének bevezetésében kijelenti: „Az országos helyhatóságoknak már több ízben értésére adtuk, hogy legkegyelmesebb szándékunk arra irányul, hogy az örökös tartományainkban és országainkban főnálló gyárakat oly összeköttetésbe hozzuk egymással, hogy az egyik ország fölösleges terményei kölcsönös átvétel útján a másik országba jussanak és ezáltal az örökös tartományok készítményeinek üzleti elhelyezését általában támogassuk«. (I. m. 52. l.)

helje, mint az osztrák örökös tartományok termékeit és gyártmányait, azért, mivel csak átmeneti intézkedés, egyelőre jóváhagytam. De ezennel tudtára adom, a Commerciénrath titkos értesítése végett, hogy a jövőendő főrendszer megállapításánál ne hagyjuk figyelmen kívül azt, hogy a magyar kézművek a német örökös tartományokkal való azonos elbánásának útjában az az ismert tekintet áll, hogy a magyar gyárak tulajdonosai nagy előnyben vannak a német örökös tartományokban élő ipari vállalkozókkal szemben az által, hogy azok adót és egyéb illetékeket nem fizető mágnások és nemesek, és hogy másrészt, mivel Magyarországnak a nélkülözhetetlen nyersterményei folytán az örökös tartományokkal szemben erősen aktív kereskedelmi mérlege van, a német országok javára az iparnak nyújtott kedvezmények által kell mintegy az egyensúlyt helyreállítani. Ez a kettős indító ok vezetett eddig is arra, hogy a német örökös tartományok ipari termékeit mindenkor kisebb vámmal sujtsam, mint a magyar termékeket.“¹⁾)

Mária Teréziát az a hő vágy hatotta át, hogy katonai hatalmát mentül gyorsabban egy nagy számú alattvalók virágzó jólétére alapítsa és Szilézia elvesztéséért ipari és kereskedelmi tekintetben mielőbb kárpót-lást szerezzen, mert különben birodalma Poroszország gyarmatává süllyed. Csodálkozhatunk-e tehát azon, hogy a nagyipar fejlesztésének színteréül nem a ritka népességű, az intenzív mezőgazdaság meghonosítására még sokszoros alkalmat nyújtó, adómentes rendi Magyarországot, hanem az ipari tevékenységre inkább hajló, sűrű népességű, absolut hatalommal kormányzott adózó Ausztriát választotta? Mária Terézia nem tett egyebet, mint a mit szükségképen tennie kellett: a legkisebb ellentállás útját választotta akkor, a mikor Magyarországot egyoldalú mezőgazdaságra szorította és közvetve vette igénybe egész lakosságát a közös védelem intézményeinek arányosabb fentartásához. Különösen szükségképinek és bölcsnek, bár hazánk egész fejlődésére végzettszerűen kárhóznatosnak fogjuk elismerni ezt az eljárást akkor, ha tekintetbe vesszük azt, hogy ez a közgazdasági politika lényegileg teljesen kielégítette Magyarország akkori vezető osztályait is. Ezt bizonyítják az alábbi tények.

¹⁾ Természetesen az egyoldalú vámpolitikával sem sikerült a bécsi kormánynak a legujabb időkig a kereskedelmi mérleget Magyarország hátrányára megváltoztatni.

A szoros értelemben vett Magyarország (Magyarországon Mária Terézia uralkodása vége felé eltörölték azokat a vámhivatalokat, a melyek Magyarország, Erdély, Szlavonia és a Temesi bánóság között főnállottak) kivitele a császári örökös tartományokba a XVIII. század végén 24,465.000 frt, idegen államokba 4,656.910, összesen tehát 29,122.115 frt volt; a behozatal ellenben az osztrák örökös tartományokból 16,643.877 frt, idegen országokból 4,657.910 frt, összesen tehát 20,163.132 frt, a kivitel tehát a maga egészében 8,959.783 frttal volt nagyobb mint a behozatal. Persze, mint Schwartner is fölismerete, másképp állottunk már ekkor is a fizetési mérleg dolgában.

Mária Terézia uralkodása kezdetén, csakúgy mint atyja III. Károly, a természetes, néprajzi és történeti viszonyainál fogva arra alkalmas észak-nyugati Magyarországon és a tengerparton éppen úgy iparkodott még ipart fejleszteni, mint akár Morva- vagy Csehországban. Magyar-óvárott, Sassinban, Pozsonyban, Nezsideren, Fiumében stb., nagyrészt az uralkodóház támogatása mellett keletkeztek virágzó bőr-, szövő- és egyéb gyárak. Maga I. Ferencz, Mária Terézia férje, alapított Holicson egy jelentékeny porcellángyárat és élénken előmozdította a cseklézi gyárnak létrejöttét. III. Károly és Mária Terézia viszik keresztül a sz. kir. városok folytonos szaporítását; a nagy királynő váltja vissza az olygarchia bünei folytán elzálogosított 16 szepesi várost.

Csak az 1751-iki és még inkább az 1764–65. évi országgyűlés után határozta el Mária Terézia az osztrák ipar egyoldalú fejlesztését a vámügy megfelelő szabályozása útján. Az adóreformra vonatkozó terveinek végleges zátonyra jutását az utóbbi országgyűlés alkalmából Mária Terézia azzal a sokatmondó kijelentéssel panaszolta el Chotek János grófnak: „Ezen az országgyűlésen alaposan megismertem az embereket és ha más hasznot nem is húztam belőle, ezt már magában is nyereségnek tekinthetem“. ¹⁾ Ennek a kijelentésnek gazdaságpolitikai értelme a következő. Már az 1751. évi országgyűlésen főleg azzal okolták meg a rendek az adóemelés visszautasítását, hogy a nyers terményeiket nem tudják semerre sem kivinni és ezért a terményeknek igen alacsony az áruk. Az osztrák örökös tartományok vámokkal védekeznek a magyar termények kivitele ellen, sőt az átmeneti kereskedést magyar szarvasmarhával Olaszország, gyapjuval, gabonával és borral északfelé magas átmeneti díjak kivetésével teljesen megbénították. Az udvar képviselői e kétségtelen tényekkel szemben akkor még arra hivatkoztak, hogy az osztrák örökös tartományok rendei maguk is elegendő gabonát termelnek és állatot tenyésztenek az örökös tartományok ellátása végett, ennek következtében a határok megnyitása a magyar nyers termények előtt biztos romlásba sodorná őket. Az osztrák és a magyar földbirtokos osztály között különben már évszázados érdekharcz folyt ezen kérdés körül; s a bécsi kormány érthető módon az adófizető osztrák birtokosoknak különben is autonom vámszedési jogát nem volt hajlandó egy idegen országgyűlés illetéktelen beavatkozása folytán feláldozni. Mária Terézia ismerte föl először annak az 1764. évi országgyűlés után következetesen keresztülvitt politikának a helyességét, hogy az osztrák ipar hathatósabb fejlesztése mellett egyszersmind Magyarország teherviselő képességét is fokozhatja az által, hogy a magyar nyers terményeknek kiviteléről — közvetlenül

¹⁾ ld. Krones, i. m. 19. l.

az osztrák iparnak, közvetve és végcélképpen azonban az államkincstár érdekét szolgáló korlátok között — gondoskodik. A monarchia két államának összes belső viszonyai kettős közgazdasági célt tűztek ki a Habsburgok hatalmi pénzügyi politikája elé: egyfelől nagyipart teremteni az osztrák tartományokban; másfelől Magyarország nyerstermény-főleslegének éppen ez által felvételre képes piacot teremteni.

Ennek a fölismerésnek az első nyomait Mária Teréziának azokban az 1749. évi intézkedéseiben látom, amelyek az osztrák ipar érdekében a külföldi árúczikkek behozatalát nagy mértékben tilalmazták; másrészt azokban a törekvésekben, melyeket a kormány a magyar nyersterménykivitel fokozása végett 1750. óta tett.¹⁾ Bővebb kifejtését ez a politika az 1754. évi február 16-án, tehát az emlékezetes 1751. évi országgyűlés után életbe léptetett új magyar harminczad-rendtartásban nyerte. E vámszabályzat a magyar mezőgazdasági czikkek kivitelét — kevés tekintet vetve már az osztrák birtokos rendek ellentétes érdekeire, a kik az iparilag fejlesztendő, sűrűsödő népességű örökös tartományokat mind kevésbbé tudták egymaguk ellátni — a lehető legolcsóbb áron biztosította — Ausztriába; a magyar ipari fogyasztó piacot pedig teljesen kiszolgáltatta az osztrák iparosok és kereskedők haszonvágának. Ez utóbbi célzattal megakadályozta azt, hogy a magyar fogyasztók a külföldi iparczikkek behozatala útján szabadulhassanak az osztrák ipar diktátori monopoliuma elől.²⁾

Az 1754. évi vámszabályzat a közbenső vámvonalon az Ausztriából Magyarországra jövő czikkek vámját az érték 3⁰/₀-ában állapította meg, ellenben a külföldről jövő ugyanezen czikkekre 30⁰/₀-os vámot vetett ki. Azoknak a nyersterményeknek a kivitelét, a melyekre Ausztriának iparos népessége olcsó ellátása végett szüksége volt, vagy egészen eltiltotta, vagy magas kiviteli vám alá vetette. A legnevezetesebb magyar termékek, a bor, szarvasmarha, gabona, a külföldi osztrák határszélen mindenféle kiviteli illeték alá estek, csak meghatározott állomásokon át s csak meghatározott mennyiségben volt szabad azokat kivinni. Ellenben azokat az iparczikkeket, a melyeket Ausztria előállított; a külföldről Magyarországra egyáltalán nem, vagy csak 30—60⁰/₀-os vámmal lehetett behozni, ellenben az osztrák iparczikkeket importáló kereskedők mindenféle kedvezményekben részesültek. Ezenfelül gondoskodott arról is, hogy a magyar kereskedő külföldi czikkeket közvetlenül be ne hozhasson, hanem

¹⁾ Ebben az évben a General-Commercdirectorium egy hajórakomány magyar borral Angliában tesz kísérletet. Ugyanabban az évben létrejön Triestben a Keleti Társaság, a melynek egyik főhivatása magyar bornak, gabonának, viasznak, méznek, fának stb. a kivitele volt. (L. i. v. Fournier, i. m. 38. l. s. k.)

²⁾ L. i. v. Horváth Mihály, *Az ipar és a kereskedelem története Magyarországon az utolsó három század alatt*. (Kisebb munkái. 1868. 162—168. l.)

azokat is osztrák kereskedőktől vegye, mert ebben az esetben a vám 5°/o-át visszatérítették neki.

Ezzel a vámrendszerrel csakugyan sikerült Mária Teréziának azt a pénzügyi egyenlőtlenséget kiegyenlíteni, hogy a nagy Magyarország csak egy elenyésző hányadát fizette annak a hadi adónak, a melyet az örökös tartományok voltak kénytelenek fizetni. A magyar nemesi és papi osztály, a mely az egyenes adók alól kivonta magát, közvetve fokozott mértékben járult már most hozzá a közös intézmények fentartásához. Először nekik kellett a magyar mezőgazdaság feleslegével az osztrák ipari népességet olcsón élelmezniök és ezzel az osztrák ipar versenyképességét fokozniök, másfelől rendkívül magas áron voltak kénytelenek az osztrák ipar termékeit fogyasztani. Már az 1764—65. országgyűlésen a rendek azzal is érveltek az adóösszeg újabb fölemelése ellen, hogy Magyarországnak egyetlen eszközét arra, hogy a háboru által szenvedett károkat kiheverje, a terménykivitel a német-osztrák határon át az új vámrendszer megakadályozza. Mindazonáltal tagadhatatlan tény az, hogy osztrák vámpolitika épen nem hajtotta forradalomba a magyar rendeket, jóllehet Grünwald Béla szerint valódi nemzeti szempontból minden ok meg lett volna rá; egyszerűen azért nem, mivel a vagyoniilag és népességileg egyre gyarapodó Ansztriában a magyar nyerstermények — a magas vámokkal kizárt bortól eltekintve — megfelelő áron biztos piacot nyertek. A birtokos osztály tehát csak mint erkölcsi túlkövetelést hangoztatta hébe-korba a nyerstermények szabad kivitelét a Nyugat felé és azok behozatalának tilalmát a balkán államokból. De különben teljesen beletörődött az érdekeit nagy mértékben kielégítő állapotba. Az első sorban érdekelt, de politikailag és anyagilag az udvarnak teljesen lekötözött birtokarisztokrácia egyetlen alkalommal sem tüntetett erőteljesebben gazdasági önállóságunk mellett, és még a köznemesség részéről is csak elvétve hangzottak fel kívánságok az országgyűlés összehívása iránt, nehogy a vámkérdés felhánytorgatása a gyűlöletes adókérdést és jobbágy-ügyet ismét napirendre hozza. Mária Terézia 1769. június 30-án, tehát csak az emlékezetes 1764—65. országgyűlés után, nyugodtan véglegesíthette azt a vámrendszert, a mely szépen összeegyeztette a maga legfőbb birodalmi-családi érdekét a magyar rendek merev osztálypolitikájával.

A széles látókörű, önálló gondolkodású II. József nem akarta anyja megalkuvó politikáját követni, a mely oly gazdag országot, mint Magyarország, viszonylagos szegénységre, népét pedig, a mely a fokozott kivitelnek alig látta hasznát, nyomorra kárhoztatott. A legnagyobb Habsburg tudatosan törekedett tehát Magyarország rendi alkotmányának lerombolására, a végből, hogy a „laissez faire“ szellemében szabad teret engedjen a fiatal ország összes még ki nem aknázott erői, és így ipari termelő erői

kifejlődésének is. II. József világosan átlátta, hogy Magyarország mint az iparos Ausztria gyarmata, a népesedés, a vagyonosodás és a kultura tekintetében sohasem emelkedhetik arra a fokra, a melyre még a Habsburgok abszolút hatalmának jól felfogott érdekében is emelkednie kellett. Látva a magyar nemességnek fanatikus ellentállását minden szocialis haladás ellen¹⁾ meg sem koronáztatta magát azért, hogy megtegyen minden előkészületet az ország összes lakosságának arányos megadóztatására és ezzel az alapvető reformmal előkészítse a polgári Magyarország kialakulását. Az 1784. évi augusztus 16-án kelt helytartótanácsi rendelettel elrendelte Magyarország összes lakosságának (ideértve a nemességet és a papságot is) katonai közegek útján való megszámlálását, majd két évvel utóbb az ország összterületének pontos mértani fölmérését is a végből, hogy pozitív alapot nyerjen a közteherviselés bevezetéséhez. A földbirtokososztálynak erős megadóztatását különben II. József, mint lelkes fiziokrata, valóságos erkölcsi kötelességként fogta fel. Kitészik ez a Pálffy grófhhoz a felmérés ügyében intézett kéziratából is, a melyben azt mondja: „Nem tennék eleget tartozó kötelességemnek, ha a minden elmélkedő ember által hibásnak, nyomasztónak és méltánytalannak ítélt adólabat Magyarországon csak azért fogadnám el és nem javitanám meg, mert az nehézségekbe ütközhetik. A jelen adólab tehát egészen megszüntetendő“.²⁾ II. József a közteherviselés megvalósításáig minden intézkedést ideiglenesnek vagy pedig előkészületnek tekintett az eljövendő szebb korszakra. Így pl. a királyi biztosoknak alkotmányellenes intézményét is azzal a szán-

¹⁾ II. József olyan szocialpolitikai éleslátással jellemezte egy rövid négy ívnyi rendeletében (*Verbesserungs-Anstalten für das Königreich Ungarn, welche S. K. K. Majestät in einen, an die zehn Königl. Hungarischen Kommissäre eigenhändig erlassenen Befehlsschreiben den 30. März 1788. ertheilt hat*) a magyarországi osztályok és nemzetiségek jellemét, hogy maga Schwartzner kénytelen elismerni, hogy e néhány lap többet mond, mint a Magyarországról megjelent bármelyik útleírás. (*Statistik des Königreichs Ungarn, Ofen, 1808. Bd. I. S. 133. Anm. 2.*)

²⁾ Id. Marcali, *Magyarország története II. József korában*. III. köt. 1888. 186. l. Szabatosan fejtette ki II. József fiziokrata adóelméletét az adóreformnak abban a tervezetében, a melyet sajátkezüleg fogalmazott meg: „A világos és helyes adólab — mondotta — bizonyára legnagyobb szerencse az országra nézve. Ez által lehet csak az ország valódi szükségletét a legegyszerűbb és leggazdaságosabb módon előteremteni és az országban minden jót megtenni. A földbirtok, a melyet a természet az ember megélhetése végett adott, az egyetlen forrás, a melyből minden származik és a hová minden visszafolyik és a melynek léte minden időben állandó. Ez alapon megállapíthatjuk azt a csalhatatlan igazságot, hogy csak a föld viselheti az állam szükségleteit, és hogy a természetes méltányosság ebben a tekintetben nem tűr el semmiféle különbséget. Ebből indulván ki, már most önként következik, hogy uradalmi és paraszt-, azután a kincstári és egyházi birtok között teljes egyenlőségnek kell lennie és mindenki csak a terület, termékenység, fekvés szerint sorozható a megfelelő osztályba.“ Id. Beidtel, i. m. 387. l.

dékkal léptette életbe, hogy az alispán ellenőrzése csak addig lesz reájuk bizva, „míg az előitéletek felvilágosodnak és általánosabb nem lesz a közjóról való meggyőződés. Ha a politikum, a kamarai adó- és kereskedelmi ügy között helyesebb és pontosabb összeköttetés jó létre, ez az állás fölöslegessé válik“.¹⁾

A magyar ipar majdani fejlesztése érdekében közvetlen előkészületeket is tett II. József. A mikor a megyei autonómiát felfüggesztve Magyarországot tiz királyi biztosi kerületre osztja, tanulmány tárgyává teszi az ország közgazdasági állapotait a végből, hogy a beérkezett jelentések alapján állapítsa meg az egyes vidékek közgazdasági programját. Szaporítja a szabad királyi városok számát; leromboltatja a megerősített városok fejlődését akadályozó várfalakat,²⁾ véget vet a városi közigazgatás terén elharapódzott corruptiónak, nagy gondot fordít kivált Pest fejlesztésére, az 1882-ben kibocsátott türelmi pátenssel megnyitja a zsidók előtt a városok kapuit és ezzel erős lökést ad a kereskedelem föllendülésének, a czéhek eltörlésével, a délvidéki kincstári területek fokozott betelepítésével pedig az iparosok szaporodásának. De mivel a rendek „a parasztok és zsidók királyá“-val szemben még merevebben ragaszkodtak előjogaikhoz, azzal a becsületes nyíltsággal, a mely II. Józsefet minden tetteben jellemezte, több ízben kijelentette, hogy addig, míg a nemesség közterheket nem vállal, gondolni sem lehet a magyar ipar fejlesztésére, a mennyiben az az osztrák ipar rovására menne. Még anyja életében, 1775. évi deczember 30-án, Pálffy cancellárhoz intézett leiratában világosan felállítja az alternatívát: „Egyedül ez elhatározástól (t. i. az adó elvállalásától) függend, vajjon Magyarország, a többi örökös tartománnyal való viszonyában azokkal egyenlő kedvezményekben részesüljön-e a kereskedelem terén, avagy ellenkezőleg merő gyarmatnak tekintessék-e, a melyből műkészítményei kivitelének lehető megnehezítése és az élelmi czikkek árának az országban elhelyezett katonaság olcsóbb ellátása végett lehetőleg való leszállítása által annyi hasznot huzzunk, a mennyit csak lehet, a nélkül, hogy ezzel szemben a pénznek az országba való visszaterelésére, miáltal csak a többi tartomány károsodik, valaha a legkisebb gondot fordítanánk“.

II. József mindvégig állhatatosan ragaszkodott ehez a kemény alternatívához. Midőn 1783-ban egy rendkívül ügyes iparos igen csekély pénz-

¹⁾ Id. Marcali, (i. h. 81. l.) A császár elég reális gondolkodású, hogy ennek a bekövetkezését csak a jövő generációtól várja. A több millió költséggel, a megyei hatóságok szivós akadékoskodása ellenére, keresztül vitt felmérési munkálatnak befejezett részeit a nemesség a nagy fejedelem halála után, az első öröm hevében, feltűzelte (Schwartner, i. m. I. köt. 39. l.), hogy még emléke se maradjon ezen osztályuralmát fenyegető kísérletnek ama jövő nemzedék előtt.

²⁾ Hetényi János, *Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejlődésére és csinosulására*. Buda, 1841. 203. l.

segélyt kért a magyar kormányhatóságtól, a császár azt írta a folyamodványára: „A jelen körülmények között nem adhatok semmit a kincstárból a magyar ipar előmozdítására. Ha megszűnik az ok, meg fog szünni a következés is.“¹⁾ 1785-ben a cancellária fordul egy elszegényedett magyar bányaváros érdekében a császárhoz, hogy hozasson Sziléziából egy szövömmestert, a ki a lakosságot majd a gyolcs- és csipkeiparban kioktatja. „A mig Magyarország — válaszol a császár — nem lép arányos és egyenlő viszonyba a többi örökös tartománnyal, addig a kincstár nem segíeyezhet ott oly kézműipart, a mely az örökös tartományok élelmét csökkenti, mivel Magyarországon az élelmiszerek amúgy is olcsóbbak. De nem akadályozható meg egy földesúr sem abban, hogy saját költségén ilyen gyárat állítson föl.“²⁾ Ugyanezen okból nem tesz semmit Fiume érdekében.³⁾ Sőt 1788-ban még meg is szigorította az 1754. évi vámtarifát és kifejlesztette a chicanos vámrendszert abban az irányban, hogy Ausztriából a legtöbb cikk teljesen vámmentesen jöhetett az országba, míg ellenben csak egynehány Ausztriára nézve nélkülözhetetlen élelmiszerek adta meg a teljes vámmentességet az Ausztriába irányuló kivitelnél. A magyar nyersterményeknek külföldre való kivitelét még inkább megnehezítette; a Magyarországból való árukat csak bizonyos helyeken engedte kiszállítani. Ezzel szemben a már megerősödött osztrák ipar vámvédelmét, illetve az utóbbi érdekében felállított tilalmi rendszert annyira fokozta, hogy az már az angol és francia ipari cikkek behozatalát is teljesen háttérbe kezdte szorítani. Ha a magyar kereskedő a fokozott ipari vámok daczára idegen iparcikkeket hozott be, ezek után kétszer fizetett vámot, az osztrák és a magyar határszélen, hogy az államkincstár minden Magyarországon elfogyasztott vagy elhasznált cikk után busás jövedelemhez jusson. Se eleje, se hossza azoknak a kicsinyes kellemetlenségeknek, a melyek a magyar kereskedők vállalkozó szellemét megbénították.⁴⁾

Ha még az egyetemes emberi és nemzetiségi velleitásoktól el nem homályosított állami érdekből kiinduló II. Józsefnek is ezt a rideg fiskális vámpolitikát kellett Magyarországgal szemben követnie, akkor át kell látnunk azt, hogy a „rég Magyarországnak“-nak társadalmi szerkezetében, természetes viszonyaiban és etnografiai meg városgazdasági sajátosságaiban kell immár közelebről megkeresnünk a végső okát annak a sajátságos jelenségnek, hogy a mai Magyarország kialakulása nem az „ipari forradalomnak“, hanem a mezőgazdaság capitalistikus átalakulásának és csakis annak a műve.

Ferenczi Imre.

¹⁾ Marcali, i. m. I. köt. 101. l. — ²⁾ u. o. 107. l. — ³⁾ u. o. 118. l. s. k.

⁴⁾ L. a városok fölterjesztéseit az 1802. évi országgyűléshez. Bő kivonatban ismertette Matlekovits Sándor, *Magyarország törvényei s országgyűléseinek működése nemzetgazdasági tekintetben stb.* Pest, 1865. 50. l. s. k.

Heves vármegye közgazdasági leírása. I.

Első rész.

Földrajzi viszonyok.

A Duna-Tisza közén, az erdőkoszoruzta Mátra és Bükk alján fekszik a Magyar királyság egyik istenáldotta része: Heves vármegye. Északi felén Nógrád és Gömör vármegyékkel természetes határt von körülötte a Mátra, míg keleten a Bükk hegység, Borsod és Hajdu vármegyék, délen J.-N.-K. - Szolnok vármegye, nyugaton pedig Pest és Nógrád vármegyék határolják.

Heves vm. északi része hegyes, míg déli felé teljesen sík. S míg hegyeinek magassága 500 – 1000 méter köz váltakozik, déli sík területének tengerszin fölötti magassága alig éri el helyenkint a 120—150 métert. Legalacsonyabb pontjai a Hortobággal határos Nagyiván, Poroszló s Tiszaörs községeknél vannak, míg hegyei közül a Kékes 1100, a Saskő 900 s a muzslai tető Pásztó mellett 800 méter magasságot is elér.

Geologiai alakulatát tekintve a Mátra trachit, a Bükk andesit, kristályos-pala, mész, kréta, a sík terület pedig tertiär korabeli alluvialis lösz.

Heves vármegye összes vizei a Tarna, Zagyva és Eger közvetítésével a délkeleti sarkát szelő Tiszába ömlenek. Említést érdemlő vizei még a Tarnócza, Bene, Gyöngyös, az Ágóér, továbbá a Kigyós- és Laskópatak.

Nagyobb kiterjedésű állóvize Hevesnek kevés van. Megemlíthető a gyönyörű fekvésű tárkányi-tó, továbbá az egerbaktai és abasári 349 méter magasan fekvő Szentanna-tó. Forrásvizei közül világhirre tett szert a parádi arzén, vasas-timsós savanyúviz. Jelentősebbek még az egri kénes hévvizek, a gyöngyösi timsós, a recski, széki, terepesi vas és lithium tartalmú, primitív kezelés alatt álló, vagy részben elhanyagolt források.

Éghajlat.

Heves vármegye éghajlata nagyon változó. Északi része mérsékelt, míg déli fele az alföldi időjárás szélsőségeit mutatja. 10 évi megfigyelés után kiszámított középhőmérséke 10,3 Celsius fok. Maximális meleg

+ 34·4°, a legnagyobb hideg — 21·2 Celsius fok. A két szélsőség közötti ingadozás tehát 55·6 Celsius fok. Legnagyobb meleget, de egyszermind hideget észleltek a Tiszamenti vidéken, míg a felső hegyes rész hőmérséklete a normális határok között mozog. Heves vármegye csapadékban meglehetősen szegény. A hosszabb ideig tartó szárazság nem tartozik a ritkaságok közé; inkább a nedves, esős időjárásról lehetne ezt elmondani. Évi átlagos csapadék 500 mm. A Tisza mentén valamivel nagyobb 650 mm.

Történeti fejlődés.

Heves vármegye történeti eseményekben gazdag színtere volt mindig országunknak. Lakosainak hazaszeretetéről ércznel maradandóbb emlékek tanuskodnak. Székhelye nemcsak a vitézségükről híres egri nők, Dobók és Bebeknek volt ősi fészke, de kulturális központ is, hol a tudományszomjas magyar ifjuság bőkezű Maecenások jótéteményeit élvezve, bölcs és nagyhirű tanítók köré csoportosult. A török hódoltság, majd a Rákóczi-korszakban ugy szerepel a vármegye, mint a nemzeti öntudat képviselője s nagynevű főispánjával és püspökével Telekessyvel együtt a fejedelem leghivebb népe vala.

A XIX. század reformmozgalmaiban Heves is kivette a maga részét. A vármegyeház ülésterme sokszor viharos üléseknek volt színhelye s nemes atyánkfiai nem egyszer fütyköseikkel adtak nagyobb nyomatékot érveiknek s hazafias felbuzdulásuknak. A szabadságharcba is elküldte Heves fiait s annak vérbefojtása után a császári hóhéroknek itt is elég dolga akadt. Ebben a korszakban Majthényi László, Kapi Eduárd, Tibold Károly és Földvály János kormányozták a vármegyét mint császári biztosok és megyefőnökök.

A kiegyezés után az első alkotmányos főispán Kubinyi Adolf lett. Minthogy azonban az 1868-ban tartott első közgyűlésen a vármegye, a kiegyezési törvény, mint az ország önállóságát és függetlenségét sértő törvény ellen tiltakozó határozatot hozott s ezt felirat útján az országgyűléssel közölte is, retinenskedéséért kormánybiztost kapott, ki egy évig volt Hevesnek teljhatalmú ura.

Az 1876. év újabb változást hozott Heves vármegyére. A török hódoltság alatt hozzákapcsolt szolnoki részek az 1876. évi XXXIII. t.-cz. értelmében tőle elszakítottak s ezzel Heves vármegye újra visszanyerte ősrégi territoriumát.

Az új viszonyokba nehezen törődött bele a vármegye s független érzésének fényes bizonyága, hogy a legnagyobb hivatalos pressio hatása alatt is alig jutott más képviselő mandátumhoz, mint függetlenségi.

Második rész.

Terület, népesség, közegészségügy.

Heves vármegye területe 3761 km². Lakosainak száma az 1900. évi népszámlálás szerint 235.645 s így egy négyszögkilométerre eső népsűrűség 67·9. Az 1890. évi népszámlálás óta a népszaporodás 19.700, 8·4⁰/₀, a mely az országos aránynál 4⁰/₀-kal, a kiszámított népességnél pedig 5⁰/₀-kal kedvezőtlenebb. 1906. elején vármegyénk lakossága a természetes népszaporodás és kivándorlások figyelembe vételével 265.877 volt. Öt évi népszaporulat tehát 10.532, a mely az 1890—1900-as évek eredményéhez viszonyítva sokkal kedvezőbb. Népsűrűség 1906 elején 70·8 egy km²-en.

Az 1900. évi népszámlálási adatokat tekintve, vármegyénk népességéből magyar honos volt 254.793, külföldi 552. Más országban tartózkodott 641 magyar honos.

Nem szerint az össznépességből 126.156 volt férfi s 129.189 a nő, tehát 3033-al több a nő, mint a férfi. Vagy 1000 lélekhez viszonyítva 1000 férfira esik 1024 nő, a mi az országos aránynál kedvezőtlenebb, mert az össznépességnél 1000 férfira csak 1009 nő jut.

Életkor szerint a lakosság megoszlása a következő:

6 éven aluli	42.720	16·9 ⁰ / ₀
6—11 éves	35.197	13·6 ⁰ / ₀
12—14 „	16.701	6·6 ⁰ / ₀
15—19 „	26.225	10·3 ⁰ / ₀
20—39 „	69.177	27·1 ⁰ / ₀
40—59 „	47.049	18·4 ⁰ / ₀
60 éven felül	18.260	7·1 ⁰ / ₀
Ismeretlen korú	16	0·0 ⁰ / ₀
Összesen	255.345	100·0 ⁰ / ₀

Látjuk tehát, hogy Heves vármegye népességének korcsoportok szerinti megoszlása elég kedvező, mert a kereső és munkaképes sorban levők foglalják el az első helyet, a 20—39 éves korban levők, a mi azt bizonyítja, hogy a fiatal munkáskezeket a kivándorlás még nem tizedelte meg 1900-ig oly nagy mértékben, mint az utolsó 6—7 évben.

Családi állapot szerint Heves vármegye népessége ugyancsak az 1900. évi adatok szerint a következőképen alakul:

Nőtlen, hajadon	134.947	52·8 ⁰ / ₀
Házias	105.070	41·1 ⁰ / ₀
Özvegy	15.210	6·0 ⁰ / ₀
Elvált	168	0·1 ⁰ / ₀
Összesen	255.345	100·0 ⁰ / ₀

A mi a népesség anyanyelvét illeti, e jóformán tiszta magyar vármegyében élő más anyanyelvűek alig jöhetnek számításba, tájékozódás végett mégis czélszerűnek találtam ez adatok közlését. Az 1900. évi népszámlálás szerint volt vármegyénkben:

Magyar	252.840	99·0%
Német	920	0·4%
Tót	1.171	0·5%
Oláh	43	—
Ruthén	12	—
Horvát	27	—
Szerb	33	—
Egyéb	289	0·1%
Összesen	255.345	100·0%

A megyében élő összes nemzetiségek alig érik el az 1⁰/₁₀-ot. Az 1000-et alig haladják meg a tótok, az ezret el sem érik a németek s alig 300-an vannak az egyéb elnevezés alá foglalt cigányok és külföldiek.

A mint anyanyelv tekintetében a magyar dominál vármegyénkben, ugy vallás szerint a római katolikus áll első helyen. Csak a Szabolcs és Hajdu vármegyéhez közelebb eső tiszamenti községekben vannak nagyobb számmal reformátusok. Az izraeliták arányszáma az országos átlaggal egyező.

1900-ban a hivatalos statisztika a következő vallás szerinti megoszlást találta vármegyénkben. Volt:

Róm. kath.	225.113	88·2%
Gör. kath.	265	0·1%
Gör. keleti	87	—
Ág. hitv. ev.	888	0·4%
Református	18.628	7·2%
Unitárius	13	—
Izraelita	10.320	4·1%
Egyéb	31	—
Összesen	255.345	100%

Heves vármegye népessége foglalkozását tekintve, túlnyomó többségben őstermelő (70·9%). A mezőgazdaság és kertészettel foglalkozók mellett elenyészően csekély a más foglalkozásúak száma.

Az 1900. évi népszámlálási adatok szerint a vármegye lakosai között volt:

Őstermelő (mezőgazdaság és kertészet)	181.129	70·9%
Bányászat és kohászat körébe tartozó	503	0·2%
Ipar " "	29.953	11·7%
Kereskedelem és hitel " "	5·543	2·2%

Közlekedés körébe tartozó	6.398	2·5 ^o / _o
Közszolgálat és szabadfoglalkozású	7.580	3·0 ^o / _o
Véderő kötelékébe tartozó	2.205	0·9 ^o / _o
Napszámos	7.691	3·0 ^o / _o
Házi cseléd	6.312	2·5 ^o / _o
Egyéb és ismeretlen foglalkozású	8.031	3·1 ^o / _o
Összesen	255,345	100 ^o / _o

A keresők és eltartottak viszonyát tekintve, volt:

Östermelő	kereső	69.799	eltartott	111.330
Bányász	„	152	„	351
Ipar körébe tartozó	„	11.845	„	18.108
Kereskedelem körébe tartozó	„	2.102	„	3.441
Közlekedés	„	1.676	„	4.722
Közszolgálat	„	2.769	„	4.811
Véderő	„	1.977	„	228
Napszámos	„	3.178	„	4.513
Házi cseléd	„	5.118	„	1.194
Egyéb	„	2.675	„	5.356
Összesen	kereső	101.291	eltartott	154.054

A népmozgalom főbb eredményeit a legutóbbi évek alatt a következő táblázat tünteti elő:

Év	Házasság- kötés	Élve születés	Halálozás	Szapo- rodás	Esik 1.000 lélekre			
					Házas- ság	Szüle- tés	Halá- lozás	Szapo- rodás
1901-ben	2.612	10.906	6.793	4.113	10	43	27	16
1902-ben	2.433	11.625	7.399	4.226	9	45	29	16
1903-ban	2.357	10.927	8.121	2.806	9	42	31	11
1904-ben	3.067	11.129	7.102	4.027	12	42	27	15
1905-ben	2.490	10.550	9.202	1.348	9	40	35	5
1906-ban	2.801	11.387	7.658	3.729	10	42	29	14
1907-ben	2.996	11.192	7.513	3.679	11	41	28	14

Ez adatok óriási ingadozást mutatnak. Míg 1901-ben az élveszületés 43 arányszámával az országos átlagot (37·6) jóval felülmulta s a halálozás és házasságkötés is elég kedvező volt s ez állapot 1904-ig kevés ingadozással meg is maradt, addig 1905-ben a születéseknél nagyfokú csökkenés konstatálható, a halálozás pedig oly arányokat öltött, hogy ehhez hasonló az egy Csongrád vármegyét kivéve az egész országban nem fordult elő. Javultak az állapotok 1906 és 1907-ben, midőn a házasságkötés, születés és halálozásnál a rendes 1901. évihez hasonló eredmény ismétlődött.

(Folytatása következik.)

Kemény György.

Közlemények és ismertetések.

A mezőgazdasági munkásosztály nevelési költségei

Saját tapasztalataimról és megfigyeléseimről számolok be. Megállapítani igyekszem, hogy mennyibe kerül viszonyaink között a gazdasági munkás gyermekének fentartása és felnevelése születésétől önállóságáig.

Cziffer pozsonymegyei községben számos család életmódját figyeltem meg hosszabb időn keresztül. A családok megközelítőleg egyenlő viszonyok közt élnek. A családfő gazdasági cseléd vagy munkás. A családtagokkal való többszöri érintkezés után sikerült megállapítani úgy az egész család közös kiadásait, mint azokat a kiadásokat, a melyek tisztán az illető gyermek érdekében történtek. Ebből a két tényezőtől megismerhetjük az egy gyermekre fordított összes kiadásokat. A közös kiadásokból arányszámok után állapítottam meg az egy gyermekre eső kiadást. A következő arányszámokat vettem fel: Minden 15 éven felül levő egyén 1 egységet; 12—15 éves gyermek $\frac{17}{20}$; 9—12 éves gyermek $\frac{14}{20}$; 6—9 éves gyermek $\frac{11}{20}$; 3—6 éves gyermek $\frac{8}{20}$; 1—3 éves gyermek $\frac{5}{20}$ egységet számít.

Az egy gyermekre eső egész évi kiadásokból levonom a gyermek keresetét (ennek megállapításához egy nagy gazdaság napszámkönyvei állottak rendelkezésemre), így megkapom tisztán a gyermek egy évi fentartási és nevelési költségeit. A megfigyelt harmincz gyermek átlagos évi kiadásaiból megállapítható egy mezőgazdasági munkás vagy cseléd gyermekének felnevelési költsége születésétől keresőképes (15 éves) koráig.

	1 éven alúli *	gyermekre esik átlag									
		1--3 éves		3--6 éves		6--9 éves		9--12 éves		12--15 éves	
		mennyi- ség	érték	mennyi- ség	érték	mennyi- ség	érték	mennyi- ség	érték	mennyi- ség	érték
Liszt és kenyér kg.	—	50.9	14.23	83.3	22.44	121.6	26.07	118.7	31.74	138.0	37.41
Főzelék lit. . . .	—	10.4	1.66	17.6	2.82	20.6	3.25	24.7	3.87	31.2	4.89
Burgonya kg.	—	33.9	1.02	55.7	1.67	6.57	1.97	65.7	1.97	77.7	2.33
Gyümölcs, zöldség	—	—	0.57	—	1.05	—	1.26	—	1.66	—	2.13
Cukor kg.	—	2.4	1.73	3.3	2.96	4.4	3.87	4.1	3.43	5.2	4.57
Kávét, bors, paprika	—	—	1.29	—	2.14	—	3.15	—	3.16	—	3.70
Tej lit.	—	24.1	3.37	45.1	6.34	55.7	7.80	71.3	9.80	88.1	12.32

	1 éven alúli *	gyermekre esik átag									
		1—3 éves		3—6 éves		6—9 éves		9—12 éves		12—15 éves	
		mennyi- ség	érték	mennyi- ség	érték	mennyi- ség	érték	mennyi- ség	érték	mennyi- ség	érték
Hus kg.	—	3·96	4·44	6·8	7·74	8·44	9·44	9·9	11·29	12·9	14·59
Tojás db	—	11·7	0·70	19·8	0·98	17·0	0·87	32·0	1·60	41·5	2·07
Szalonna, rizs kg.	—	3·2	5·61	6·4	10·24	8·8	14·11	10·0	16·00	12·2	19·52
Só kg.	—	3·8	0·94	6·58	1·71	8·1	2·11	8·2	2·13	10·3	2·68
Táplálkozásra ösz- szesen	—	—	35·47	—	59·75	—	74·57	—	87·—	—	106·79
Lakás	—	—	2·33	—	3·21	—	4·20	—	5·03	—	7·32
Tüzfifa m ³	—	0·53	3·97	0·96	6·92	1·2	8·33	—	8·51	—	10·21
Petroleum lit.	—	2·1	0·73	3·6	1·25	5·2	1·82	—	1·97	—	2·44
Gyufa	—	—	0·14	—	0·24	—	0·25	—	0·34	—	0·42
Butorok, eszközök kopása	—	—	0·39	—	0·61	—	0·72	—	0·87	—	1·08
Szappan, szóda	—	—	0·77	—	1·25	—	0·75	—	1·81	—	2·49
Adó	—	—	0·25	—	0·49	—	0·58	—	0·52	—	0·65
Gyógykezelés	—	—	0·44	—	0·74	—	0·87	—	0·95	—	0·24
Közös kiadásokból a gyermekre esik összesen	—	—	44·73	—	74·71	—	92·66	—	107·00	—	132·22
Fehér ruha	—	—	3·78	—	4·54	—	4·80	—	5·88	—	6·66
Felső ruha	—	—	5·28	—	9·48	—	9·54	—	11·90	—	16·56
Lábbeli	—	—	3·04	—	4·64	—	7·52	—	9·92	—	17·90
Kalap, kendő, sipka, kötő	—	—	1·20	—	2·60	—	2·76	—	3·—	—	3·04
Tandíj, könyvek	—	—	—	—	—	—	0·28	—	0·28	—	0·40
Szeszes italok, do- hány, zsebpénz	—	—	—	—	—	—	0·40	—	0·40	—	4·40
Külön kiadás ösz- szesen	43·40	—	13·50	—	21·26	—	25·30	—	31·38	—	47·96
A gyermekre eső összes kiadás	43·40	—	58·23	—	95·97	—	117·96	—	138·38	—	180·09
Agyermek keresete	—	—	—	—	—	—	—	—	30·50	—	104·70
A kiadások felül- mulják a kere- setet	43·40	—	58·23	—	95·97	—	117·96	—	107·88	—	75·39

* Az egyéven alúli (csecsemő) gyermekre fordított kiadások:

Az anya elmaradt keresete a születés után 2 hétig	Korona 12.—
Az anya jobb élelmezése	14.—
Szülésznő	4.—
Keresztelő	2.—
Vánkoshaj	6.—
Ing, szalag, főkötő	5.40
Összesen	43.40

Ha tekintetbe vesszük, hogy a szülőket gyermekük felnevelésénél nemcsak az életben maradt, hanem az időközben elhalt gyermekek nevelési költségei is terhelik, úgy kapjuk meg a 15-ik évét betöltött, keresőképes gazdasági munkás-gyermekekbe investált gazdasági tőkét, ha a fent kiszámított évenkénti nevelési költségeket átszámítjuk a halálozási kockázattal és kamatos kamatokkal a 15-ik életév betöltésének idejére.

Számításunk eredménye a 17 angol életbiztosító-társaság halandósági táblázata alapján 4⁰/₀-os kamatos kamatokkal:

A gyermek kora	Egy évi költség	Szorzási együttható a 17 angol biztosító-társaság táblázata alapján	Évek száma	Átszámítva 15 éves korra koronákban
1	43·40	$\frac{D \ 1^{1/2}}{D \ 15} = 2·443$	1	106·03
1—3	58·23	$\frac{D \ 2}{D \ 15} = 2·01$	2	234·08
3—6	95·97	$\frac{D \ 4^{1/2}}{D \ 15} = 1·68$	3	483·12
6—9	117·96	$\frac{D \ 7^{1/2}}{D \ 15} = 1·427$	3	504·99
9—12	107·88	$\frac{D \ 10^{1/2}}{D \ 15} = 1·236$	3	399·01
12—15	75·39	$\frac{D \ 13^{1/2}}{D \ 15} = 1·074$	3	242·91

Összesen . . . 1970·14

Egy gyermek felnevelése kerül tehát 1970 korona 14 fillérbe.

Balkányi Béla.

Magyarország gazdasági és társadalmi ismertetése.

Gonnard René: *La Hongrie au XXe siècle. Étude économique et sociale.* Paris, Colin, 1908. 400 old.

A munka czime nyomán azt kellene hinnünk, hogy Gonnard könyvéből Magyarország közgazdasági viszonyait teljesen megismerhetjük; pedig az egész munka csupán a mezőgazdasággal foglalkozik s bizvást viselhette volna a La Hongrie agraire czimet. Gonnard nem bírálja kellő tárgyilagossággal a magyar mezőgazdasági viszonyokat, sőt azt mondhatjuk róla, hogy sok jóindulattal, talán részrehajlással is beszél rólunk. Tulságosan lelkesedik a magyarokért s büszke rá, hogy Magyarországon tiszteletbeli magyarnak (Hongrois honoraire) nevezték, mindamelllett nem sokat tanult meg a magyar nyelvből, mert rettenetesen eltorzítja a helyneveket. Nagyrabecsüli a magyarság lángoló hazaszereztétét, mely a Magyarországon élő nemzetiségeket is áthatotta; ellen-

érzéssel emlékszik meg azonban a zsidóságról, melyet a „Drang nach Westen“ a fennálló társadalmi intézmények elleni állandó harczra tüzel. (Dissolvant du patriotisme et un dissolvant de l'ordre social.)

Magyarország nagy mezőgazdasági intézményei kivétel nélkül állami alkotások s mindannyiról nagy elismeréssel nyilatkozik. A mezőgazdasági muzeumot mintaszerű intézményként ismerteti s a mezőgazdasági szakoktatást is felmagasztalja, holott nincs azon a magaslaton, melyen a francia mezőgazdasági szakoktatás áll.

Megdönteni törekszik azon tételt, hogy Magyarország a nagybirtok hazája s azt vitatja, hogy a magyar parasztság korántsem jutott oly szomorú sorsra, mint az angol parasztság. A magyar kisbirtokot 13 millió hektárra, a középbirtokot 6 millió hektárra s a nagybirtokot 12 millió hektárra becsüli, a miből arra következtet, hogy Magyarországon túlnyomó a kis- és középbirtok. A területi összehasonlításon kívül a kis- és középbirtok előnyére írja még azt is, hogy a nagybirtokokon sok az erdő. Az állami uradalmak közül feltűnő részletességgel a mezőhegyesít írja le, melyet nem győz eléggé csodálni. Sajnálattal emlékszik meg a középosztály azon szembetűnő fogyatkozásáról Magyarországon, hogy nem magyar, hanem idegen s túlnyomóan zsidó; a magyar középbirtokosok száma pedig nem elég jelentős ahhoz, hogy a nevezett fogyatkozást ellensúlyozza.

A magyar parasztbirtokos életmódjáról sok jellemzőt tud, melyek alapján azt vitatja, hogy jobbmódú, mint a francia parasztbirtokos. A mezőgazdasági munkásság vizsgálatánál szemébe tűnik, hogy túlnyomóan a szlávok közül kerül ki, de nem méltatja behatóbb tárgyalásra; pedig a probléma megérdemlette volna a kellő megvilágítást s mezőgazdasági termelési viszonyaink hizelgő rajzát sokban elhomályosította volna. A mezőgazdasági socialismus főokát az uzsorában látja, melyet az Oroszországból és Galicziából bevándorolt zsidóság nyakába varr. A zsidóság szerezte meg a magyar földbirtokososztály vagyonát, de nem volt képes megszerezni a régi tulajdonosok tekintélyét s innen eredt a földbirtokos és a munkás közötti ellentét. (Les Israélites enrichis ont pris la place de l'ancienne aristocratie nationale, ils ont succédé à la richesse de celle-ci sans succéder à son autorité morale sur les populations rurales.)

A kivándorlás egyedüli ellenszereit az uzsora megszüntetésében és a kisbirtokok számának emelésében látja. A termelési ágak közül főleg a szőlőtermelést emeli ki, s a lótenyésztésről is nagy elismeréssel emlékszik meg, mindezek ismertetésében a hivatalos statisztikai adatokra támaszkodva.

Magyarországnak Ausztriához való viszonyát Magyarországra hátrányosnak tartja, mert Ausztria az ipari állam előnyeit élvezzi. Ezt belátták

a magyarság vezető elemei s most Magyarország teljes erejéből törekszik ipari állammá átalakulni, a mi előreláthatólag sikerülni is fog.

Gonnardot nem illethetjük azon váddal, hogy a kormány vagy a főnemesség érdekében írta meg könyvét; bizonyos azonban, hogy kutatásaiban a nevezett tényezők annyira befolyásolták, hogy az állami intézményeket és a magyar főnemesség alkotásait túlbecsüli s egyebet nem lát. Nagy baj ez, mert a nemrég Magyarországon járt angol mezőgazdák egyike éppen ellenkezőleg azon következtetésre jutott, hogy a magyar mezőgazdaság államsegélyen tengődik s hogy az angol mezőgazdák okulhatnak a magyar viszonyokon s megtanulhatják belőlük, hogy miért félhetnek az államsegélytől. (We have in Hungary an example of the dangers of state-aid). Hol van hát itt az igazság? hogy egyenlíthető ki két ennyire ellentétes nézet?

Hogy Gonnardot egyoldaluan informálták Magyarországon való tartózkodása alatt, az könyvének legtöbb részéből világosan kitűnik.

G. A.

Bosznia-Herczegovina.

Barre André: *La Bosnie--Herzégovine, administration Autrichienne de 1878 à 1903.* Paris, Michaud 280 oldal.

Actualis érdekű munka, mely lesújtó kritikát gyakorol a monarchia bosnyák politikája felett. Előszava az uralkodóhoz intézett nyílt levél, melyben Európa ítélőszéke elé idézi. Szerzője francziának vallja magát, a ki személyesen szerezte tapasztalatait Boszniában; annyira meghitt részleteket tár azonban fel a bosniai szerbek vallási, iskolai és politikai életéből, hogy, ha nem szerb pap írta, akkor szerb pap adta meg hozzá az összes adatokat. Hogy álnevű munkával van dolgunk, az a munka előszava és tartalma közötti szembeötlő ellentmondásból is kiviláglik. Az előszóban t. i. egy német ember hívja fel a szerző figyelmét a bosnyákok nyomorára, megfigyelései során pedig azon eredményre jut, hogy a monarchia bosnyák politikája a németiség terjeszkedésének tényezője. A munkát, a mint már a címéből is kitűnik, nem most írta a szerző, az újabb adatok teljesen hiányzanak belőle; a bosnyák kérdés előtérbe nyomulása azonban annyira közérdekűvé tette, hogy feltétlenül foglalkozni kell vele, annyival is inkább, mert a bosnyák kérdésből teljesen szerb nemzetiségi kérdést csinál.

A görög-keleti egyház elleni harcot szerinte olyan sikerrel intézte a monarchia, hogy a papság ma már készséges eszköze az osztrák politikának. Boszniában a nemzeti és családi ünnepek tilosak, a

jezsuiták szakadatlanul térítenek s a vallásától és hagyományaitól megfosztott nép erkölcsi érzése elpusztult.

A községi iskolák száma állandóan emelkedik, de ezekben elleneséges katolikus szellem uralkodik, a görög keleti iskolákat pedig erőszakos eszközökkel tiporják el. A tanítószemélyzet politikai rabszolga, mert alkalmazása és előmenetele teljesen politikai magatartásától függ. A napisajtó meg van bénítva, mert óriási ellenőrzés alatt áll s ugyszólván teljesen hivatalos vagy hivatalból sugalmazott lapokból áll.

A török uralom alatti mezőgazdasági viszonyok változatlanul fennmaradtak, sőt rosszabbodtak, mert a földesuri terheken kívül az adóteher óriási mértékben emelkedett s a földműves alig fordíthatja a saját használatára jövedelmének 5%-át. A népesség kivándorol s német telepések foglalják el helyüket. Az ipar és kereskedelem teljesen az idegenek kezébe ment át s a közigazgatást is kizárólag idegenek intézik.

A monarchia politikájának célja a boszniai nép szellemi és anyagi romlása, hogy az ország bekebelezése kellőképpen indokolható legyen. Pedig Bosnia földje és népe egyaránt alkalmasak az anyagi és szellemi kultúra befogadására s csupán alkalmat kell nyújtani, hogy érvényre juthassanak.

Mint szerb nemzetiségű népet a szomszédos Szerbiához kellene csatolni s ha ezt politikai okok tiltanak, akkor önállóvá kell tenni s nem szabad megengedni, hogy a XX. században polgárosítás címén egy európai nép kiirtassék, elnyomassék. Szükséges tehát, hogy a bosnyák nép vallási szempontból visszanyerje teljes szabadságát s egyházi önkormányzatát; erkölcsi szempontból szabadíttassék fel a közsoktatás, részesíttessenek egyenlő figyelemben a különböző nemzetiségek s felekezetek, legyen szabad az egyesülési jog és a sajtó; gazdasági szempontból oldassék meg a mezőgazdasági válság a földesuri jogok megváltása vagy eltörlése által, rovassanak ki igazságosan az adók, állíttassanak fel mezőgazdasági szakiskolák, a belföldiek számára is tétessék lehetővé az iparral és kereskedelemmel való foglalkozás, a szegények számára állíttassék fel külön alap és építtessenek külön szegényházak; közigazgatási szempontból nyíttassanak meg a belföldiek számára a közhivatalok, emeltessék kellő színvonalra a tisztviselők képzettsége, korlátoztassék a rendőrség hatásköre s a feljelentési rendszer töröltessék el, végül függetleníttessék a bíróság s szabályoztassék az államgazdaság. Ezek Barre reformeszméi s úgy látszik, mintha egészen más szellem áradna ezekből, mint azokból a kicsinyes támadásokból, melyek Kállay személye és rendszere ellen vannak intézve s melyek hivatva volnának igazolni, hogy az egész boszniai közigazgatás világcsalás.

Főleg azon részek vannak tulhajtva, melyek a Boszniában járó

turisták megtévesztéséről s a kiállításokon bemutatott boszniai viszonyokról számolnak be. Általában túlteng a politikai vonatkozások ismertetése s politikai okoskodásokkal van túlterhelve a könyv minden lapja. Pedig a berlini szerződés 25. szakaszának bírálata kapcsán olyan kijelentéseket tesz, melyekből arra következtethetünk, hogy a könyv tulnyomóan a boszniai mezőgazdasági viszonyok ismertetésének lesz szentelve. A nevezett kongresszuson ugyanis gr. Andrassy Gyula a boszniai zavarokat a mezőgazdasági viszonyok rendezetlenségével hozta összefüggésbe s e baj kiküszöbölésére a török uralmat képtelennek mondotta. A megoldást a monarchia sem hozta meg, mert a boszniai föld most is a nagybirtokosok (bégek) és kisbirtokosok (agák) kezében van s a földművesek (kmet) viselik az összes terheket. E terheket a török uralom alatt terményekben szolgáltatták be, most pedig pénzben kell megfizetni, a mi sokkal rosszabb, mert a megváltás ára nincsen méltányosan megszabva. Kifogásolja az erdőirtási tilalom behozatalát, pedig ehhez az ország közgazdasági érdeke fűződik. Kikel a kataszter ellen, pedig rendezett birtokviszonyokat e nélkül képzelni nem lehet. Egyéb közgazdasági támadásai hasonló értékűek! Egyben teljesen igaza van, hogy t. i. az idegen elem megtelepedésével háttérbe szorult a benszülött lakosság s hogy a megtelepedést éppen a megszállás tette lehetővé. Az a kérdés azonban, vajjon ez a megtelepedés előmozdította-e az ország közgazdaságát? Ha igen, akkor a haladás minden igaz barátja örömmel fogja üdvözölni s nem fog keseregni a fölött, hogy a berlini kongresszuson Andrassy Gyula kigyóhoz hasonlította Szerbiát, sem a fölött nem fog kétségbeesni, hogy ugyanazon kongresszuson az orosz követ Ausztria sirjául a Balkánt jelölte meg. A hagyományok, tehát a nemzetiség is mindenkor tiszteletben tartandók, de az ország gazdasági jólétét a nemzetiségért feláldozni semmiképen sem észszerű. Készséggel elismerjük, hogy a monarchia boszniai kormányzása nem volt kedvező a szerb nemzetiségre, de tagadni ugyanezen kormányzással járó szellemi és gazdasági fellendülést csupán elfogultsággal lehet, melyre lépten-nyomon rásüthető a valószínűtlenség bélyege.

G. A.

Osztrák iparfelügyelet.

Lukinac Sándor: *Die Gewerbeinspektion in Österreich*. Wien, 1908. 99 old.

Szerzőnk a kis munka bevezetésében jelzi, hogy Ausztriában az iparfelügyelet (épp úgy mint nálunk) az ipartörvény csupán munkásvédelmi intézkedéseinek ellenőrzésére szolgál és hatáskörébe az a magánjogi viszony nem tartozik, a mely a munkaszerződésből munkás és

munkaadó közt fennáll. Az iparfelügyelet mai rendszerét Ausztriában az 1880 december 16-iki törvény szabályozza; tényleg azonban már az 1859-iki ipartörvény, sőt régibb rendeletek is bizonyos iparfelügyeletet rendszeresítettek és 1859 óta állandó iparfelügyelők működtek a gyárak ellenőrzésében. Az iparfelügyelők Ausztriában az elsőfokú iparhatósággal koordinált minőségben szerepelnek, nekik épp úgy, mint minden más fokú iparhatóságoknak jelentéssel és tanácsal szolgálnak és az ipartörvény intézkedéseire ügyelnek. Intézkedési joguk nincsen, hanem elsősorban felvilágosítás, tanácsadás és figyelmeztetés útján hatnak arra, hogy az ipartörvény intézkedései figyelemben tartassanak, illetőleg ha figyelmeztetésük nem használ, az illető elsőfokú iparhatóságnál a törvény intézkedéseinek érvényre juttatása céljából a szükséges följelentést teszik. Az iparfelügyelők számára az 1883. december 30-án kiadott minis-teri utasítás az iparfelügyelet jellemzésére nézve a következőket mondja: „Hogy a törvény jóindulatú szándékai teljesüljenek, az iparfelügyelőknek főgondja arra irányuljon, hogy kerületük gyár- és másféle iparának állapotát tüzetesen megismerjék; az üzem helyi sajátosságát és gyakorlatát, valamint a munkaadók és munkások közötti viszonyt állandóan figyelemmel kísérik és csak az adott viszonyok tárgyilagos mérlegelése és a méltányosság alapján törekedjenek tapasztalt visszasságok elhárítására. Az iparfelügyelő működésének fősúlya a kerületében levő ipari vállalatok tanulmányozásában, meglátogatásában és a munkaadóval, valamint a munkással a személyes és szóbeli érintkezésben álljon.» Az iparfelügyelő a balesetbiztosítás meghonosításával a baleseteknél is közreműködik és a baleset elhárítására vonatkozó intézkedéseket ellenőrzi. Az osztrák iparfelügyelői intézményről közölt bő statisztikai adatokból a következőket soroljuk fel: 1906. évben volt 13.089 gyárüzem, 108.324 balesetbiztosításra köteles üzem, megvizsgáltatott 22.493 üzem, köztük 8.343 gyár; a megvizsgált üzemekben volt 8.801 motor és 884.448 munkás. Összesen 79 felügyelői tisztviselő 23.965 gyári vizsgálatot teljesített s így egy hivatalnokra 285 vizsgálat jut. A gyárvizsgálatok alkalmából 811 esetben jelentést kellett tenni az iparhatósághoz további törvényes eljárás végett. (—vits.)

Gyermekvédelem.

Engel Zsigmond: *A gyermekvédelem bölcselete. Sociológiai tanulmányok a gyermekvédelemnek a socialismussal és a darwinismussal való viszonyáról.* Budapest, 1908. Szerző kiadása. 407. old.

A könyvirásnak megvan a maga technikája. Matematikai, physikai, általában exact tudományokról szóló könyvekben, a deductiók helyes-

sége a fontos, ezeknél a könyvirásnak csak az a módja helyes, a melynek Engel is hódol. Ő ugyanis subjectiv hangon tartott előszavában kijelenti, hogy az általa felhasznált művek érezhető nyomot és befolyást rá nem gyakoroltak, hogy az egyes intézmények részletes leírása, a tárgyalt kérdésekre adott válaszok őt épen nem érdeklik s hogy ennél fogva nem ismertet műveket, nem polemizál senkivel. Mellesleg megjegyezve: könyve tele van mások véleményével, a kiket ugyan nem nevez meg, de annál inkább polemizál velük. Egy helyütt (72. oldal) azt mondja: „Hosszu gondolkodás után azon meggyőződésre jöttem, hogy . . . mindenféle statisztikai adatok és példák épenséggel nem alkalmasak semmi másra, mint arra, hogy illusztrálják és megvilágosítsák a deductiv uton nyert következtetéseket . . . azon következtetésekre, a melyekre én jöttem, az ember deductiv okoskodás révén jöhet a nélkül, hogy az intézmények részleteibe kellene behatolnia és részletes statisztikai adatokat kellene tanulmányoznia.“ Ámde a sociológia par excellence inductiv tudomány és a ki sociológiai tanulmányokba fog, az bármiképen is erősíti, speculativ uton csupán a magáét adva, alig fog megfelelő eredményekre jutni. Ez áll akkor is, ha a gyermekvédelem abstractioit adja, mint azt a szerzőnk teszi.

Szerzőnk célja, miként állítja, nem az, hogy az olvasónak utbagazítást adjon konkrét kérdésekről, hanem hogy munkájának egységes gondolatmenetét, a miben ő a maga eredetiségét látja, közreadja. Ez az egységes gondolatmenet pedig annak a felismerésében áll, hogy a gyermekvédelem tulajdonképpen éppen úgy, miként a mai socialismus „szükségképen következménye a kapitalismuskak“ (40. old.) és hogy a mai gyermekvédelem azért nem helyes, mert lényegében nem egyéb, mint „repressiv intézkedések tömege.“ Miután „a kapitalismus okozza a mai gyermekvédelem szükségességét, tehát a mai gyermekvédelem sziszifuszi munkát végez, mert nem a mai intézmények árán fogunk a jövőben jobb helyzetet teremteni, hanem a kapitalismus megszüntetésével.“

Nem tudjuk, Engel valóban ilyen naiv, vagy csak naivul adja elő a mondani valóját. Mert azt állítja másutt helyesen: a modern socialismus a fejlődéstan tovább fejlesztése. A mi pedig azt jelenti, hogy bizony minden fejlődés csak „a jelen intézmények árán“ történhetik s a mit a socialdemokratia ma már felismert, a midőn kijelenti, hogy a fő a munkásmozgalom és a végcél mellékes. A socialismus — legalább a mennyiben erről a gyermekvédelemmel való összefüggésben szó eshetik — nem a theorián, hanem a humanismuson alapszik. A socialismus nem a socialdemokratia sajátja, hanem az egész emberiségé, s itt lenne akkor is, ha történelmi materialismusról, darwinismusról nem is hallottunk volna. Engel szerint — és ez is az általa felismert általános gondolat-

menet — a helyesen felfogott socialismus és a helyesen felfogott darwinismus között nincs semmi ellentmondás, ugyanugy nem áll ellentétben ezekkel a gazdaságosság és a célszerű belátás elmélete sem. Másutt azonban (53. old.) beszél a természetes kiválasztásról, a melylyel a darwinismust azonosítja és a mesterséges — megelőző — kiválasztásról, a mely a socialismus államában valósítható meg csupán, a melyek tehát manapság legalább még ellentétes tendenciák. A helyes fajkiválasztás nem annyira a kényszer, mint inkább a felvilágosítás révén érhető el, mondja és ebben a „helyes“ fajkiválasztásban látja a jövőben, a darwinismussal való kiegyenlítődését.

A szerző érdekes fejtegetéseket ad arról, hogy minő szerep jut a magánjognak, büntetőjognak, a közigazgatásnak a modern gyermekvédelem terén. Hibája azonban a szerző fejtegetéseinek, a melyektől a széles koncepcióju tudást megtagadni nem lehet, hogy a kapitalismusnak tülön-tul nagy befolyást tulajdonít a gyermekvédelem mai állapotára. Így pl. a törvénytelen gyermekek mai alsóbbrendűségét minden tekintetben a tőkének tulajdonítja, pedig tudnia kell, hogy a helyzet a történelem folyamán, a mikor a mai kapitalismusnak hire-hamva sem volt, még rosszabb volt a mainál s hogy a törvénytelen gyermek mai helyzete nem a kapitalismusnak, hanem a házasság intézményének az eredője.

Nem bírjuk visszafojtani magunkban az érzést, ha Engel művét elolvassuk, hogy utópiának ne nevezzük mind azt, a mit a jövő gyermekvédelméről megír, mert csiráit ma sehol sem sikerül feltalálnunk. Pedig a gyermekvédelemről ma már a plátói állam értelmében beszélhetünk. Ha látjuk, mint foglal el nap-nap után mindjobban tért az állam a gyermeknevelés terén és miként törpül el a szülő „manusa“, ha tekintetbe vesszük miként jut kifejezésre az a szempont, a mely mindenben a jövő generatio érdekét tartja szem előtt, akkor a szerző socialista és nem socialistikus felfogása ellen azt feleljük, hogy ha gondot fordított volna a mai gyermekvédelmi intézmények tanulmányozására, akkor változtatna könyvének nem egy lapján.

Zerkovitz Zsigmond.

Munkabeszüntetés.

Kelemen Nándor: *Döntő bíráskodás munkabeszüntetésekben.* Budapest, 1908. 205. old.

Kelemen tanulmánya azoknak a kérdéseknek egy részével foglalkozik, a melyeket én a „Sztrájk és socialpolitika“ című munkámban előtte dolgoztam fel a magyar irodalomban. Éppen a mi szerény irodalmunkban fokozott mértékben kívánatos, hogy felesleges szellemi

és anyagi erőpazarlás ne történjék és az egyes problémák tisztázását szervesen fejlesszük tovább. A nagy gyakorlati horderejű sztrájkkérdésnek a fonalát is ott kellett volna tehát Kelemennek felvennie, a hol szerény kísérletemben elejtettem avagy elvitettem.

Szerzőnk maga is érzi ennek a felfogásnak az igazságát, de azért nem vállalta ezt a bár fárasztóbb, de elismerésre egyedül érdemes feladatot. „Tanulmányomban — ismeri el maga is — sok minden nem eredeti. Oly óriási irodalommal bíró kérdésnél, minő a munkabeszüntetés, ez nem lehet másként, de . . . a legnagyobb genie is kevés jót alkothat, ha csak önerejére támaszkodik.“ Ez a közhely, mint minden közhely megczáfolhatatlanul igaz, de még nem igazolja a szerzőnek kényelmes eljárását. Kelemen nagy vonásokban hiven követi munkámnak eszemenetét, szerkezeti beosztását, felhasználja annak legrégebb és így leginkább hozzáférhető forrásainak egy részét is, ellenben sem ezen kérdés már munkámban is feldolgozott újabb irodalmának túlnyomó részét, sem az azóta megjelent jelentékeny irodalmi termékeket nem látszik ismerni. A szerénység álköntöse alatt munkája első felében megelégszik a socialpolitika már nálunk is közismert elemeinek eredetiségre még a felfogásban, kidolgozásban avagy akár a stílusban sem törekvő, legfeljebb egynehány újabb statisztikai adattal való föleresztésével. S emellett alig egy-két elejtett megjegyzés a mégis első sorban számbaveendő magyar viszonyokról!

A legsajátságosabb az, hogy a szerző maga is jól tudja, hogy arra a felvilágosításra, a melylyel az egyéni munkabérszerződés tarthatatlanságáról, a szakszervezeti mozgalomról, a sztrájk mibenlétéről és a békéltetésnek állásáról szolgál — legalább a szerény, szürke, részben el is avult apparatussal, a melylyel ő dolgozik — igazán nem volt már szüksége a magyar átlagolvasónak, még kevésbé socialpolitikai tudományunknak. E socialpolitikai kérdések népszerűsítésének hasznos munkáját különben nálánál sikeresebben kísérelte meg Rácz Lajos „Az ipari béke megvalósítása a kollektív egyezmények által“ című ügyes füzetében. (L. bírálatomat e Szemle 1907. aug. sz.) Miért irt tehát Kelemen mégis könyvet olyan kérdéstről, a melyről nem volt újat mondani valója? Külső körülményekben nem szabad ennek az okát keresnünk, bár rosszmájú embereket, a munkát bevezető ajánlás sok minden következtetésre vezethet. Hogy elejét vegye ennek az okvetlenül feltolakodó kérdésnek, a szerző a következőképen okolja meg tanulmányának megjelentetését. „Jelen tanulmányom — úgy mond — szerény kísérlet akar lenni abban az irányban, hogy felhívjam a közvélemény figyelmét a döntő bíráskodásra, mint az ipari viták megoldásának egy nálunk eleddig eléggé nem ismert és nem méltányolt módjára.“ A szerző nagyon jól ismervén munkámat, azt is tudhatta, hogy munkám 380—454. lapján legalább is több forrástanulmány alapján és

a kérdés egész complexumát felölelve iparkodtam előtte erre a problémára is „a magyar közvélemény figyelmét felhívni.“ Hiszen maga is sziveskedik ezen kérdés tárgyalásánál több ízben munkámra utalni. A szerző tehát végeredményben csak abban az irányban kereshette volna az uttörés érdemét, hogy be is bizonyítja kiinduló tételét: „A munkabeszüntetésekben való döntő biráskodás lehetséges és belőle igazságtalanság nem fakad.“ Ez a kísérlete azonban — a mint azt egy különben feltűnően barátságos bírálója is elismeri (l. Magyar Társadalomtudományi Szemle novemb. sz. 898 l.) — teljesen kudarcot vallott.

A döntő biráskodáson ugyanis szerte az egész socialpolitikai irodalomban a sztrájkelhárításnak azt a módszerét értik, a mely az együttes munkabeszüntetések büntetőjogi tilalmában és a munkafeltételeknek állami szabályozásában keresi a termelés folytonosságának a biztosítékait. Szerzőnk is látszólag ezen módszer általánosítása mellett tör lándzsát, végső elemzésben mégis ad absurdum vezet rá arra, hogy sem a collectiv egyezkedés, sem a facultativ állami békéltetés nem teremtették még meg a socialis „treuga Deit-t“; gyönyörűen beigazolja, hogy milyen ideális, milyen ethikus volna, ha a munkabeszüntetéseket az állam igazságos döntése helyettesítené. De a mikor a gyakorlati keresztülvitel módozatait fejtegeti, közvetve épen ezen módszer lehetetlenségét igazolja.

Legfőbb érve persze Millerand halvaszületett javaslatára mellett, a melynek a gyökeres hibáit munkámban, azt hiszem, eléggé kimutattam (438. l. s. k.), az újzélandi törvényhozás. A szerző egyszerűen leközi a kereskedelmi ministerium idevonatkozó érdemes anyaggyűjteményéből az 1900. évi törvényt az 1903. évi módosításokkal. Arról a gyökeres reformról, a melyet azon az 1907. évi november 17-iki törvény keresztülvitt, a szerzőnek, jóllehet munkája 1908 derekán jelent meg, még nincs tudomása. Azokat a tanulságokat sem ismeri, a melyeket — munkám megjelenése után közzétett kisebb helyszini tanulmányok mellett — Mr. Aves report-ja tartalmaz. Miként előtte Clark az Egyesült-Államokra, azonképen Aves Nagybritanniára nézve mutatja ki, hogy lehetetlen a kényszerdöntést az ausztráliaiaktól merőben eltérő viszonyok között a közönséges iparágakban alkalmazni. Kelemen nem méltatja eléggé azt a szoros kapcsolatot sem, a mely Ausztrália-Ujzéland munkástörvényhozását vám-és adópolitikájával összefüzi. Ez a „new-protection“-rendszer abból indul ugyanis ki, hogy csak az olyan ipar kötelezhető felsőbbbségi uton „fair and reasonable wages“ fizetésére, a melyet magas és alkalmazkodó vámok védenek meg a külföldi verseny ellen. A kényszerdöntés a munkástöbbségen felépült demokratianak sajátos eszköze a munkásviszonyok fokozatos javítására, a mely a munkástömegek érdeke ellen alkalmazva még abban a sajátos milieuban is gyakran csütörtököt mond, a melyből

elősarjadzott. Arra, hogy az osztrák versenynek teljesen kiszolgáltatott magyar ipart ebbe a kényszerzubonyba szorítsuk, komolyan beszélni sem lehet. Hosszas, ellentmondásokkal teljes elmefuttatás után, szerencsére, Kelemen is átlátja ezt és a zászlót, a melyet könyve homlokzatán lobogtat, a melynek hiveket akart nálunk is toborozni, egyebek között a következő helyen hagyja kifejezetten cserben: „A szabályozásnak gondolatmenete körülbelül ez lenne. Minden ítélet kötelező. Ám ha a felek azt még sem fogadják el, akkor az ítélet alapján és immár megszégyesítésé folytán támasztható igények magánjogi uton érvényesíthetők. A magánjogi következményeken felül egyéb hátrány a feleket nem sújthatja, ők sztrájkolhatnak, kizárhatják a munkásokat stb.“ Megokolja pedig a szerző a kötelező bíraskodás lényegének ezt a nyílt desavualását azzal az éppem nem első sorban irányadó ideológiával: „Büntetésekkel kényszeríteni valakit, hogy neki nem tetsző munkafeltételek mellett folytassa a munkát vagy üzemét, olyasmi lenne, mely ellen a szabadság nevében joggal zudulna fel a közvélemény.“ A „közvélemény“ sok minden az egyéni szabadságot korlátozó, de a társadalom érdekét szolgáló intézmény ellen zudult már fel, mégis megvalósultak. Az elméletileg ideális kényszerdöntés azért vetendő el, mivel az adott viszonyok között Európában meg nem valósítható. (L. bővebben munkám: Kényszerdöntés vagy kényszerbékéltetés Európában? című fejezetét.) Kelemen a tulajdonképeni kényszerdöntés helyett oly szabályozást javasol, „mely megakadályozza azt, hogy a munkabeszüntetés vagy munkáskizárás, mint az ítélettel való meg nem elégedés consequentiája, váratlanul bekövetkezzék, módot nyújt arra, hogy az ítélet megszegésével járó következmények magánjogi uton érvényesíthetők legyenek.“ A rövid felmondási időre „a munka zavartalan folytatásának még büntetőjogi rendelkezésekkel való biztosítása is jogosultnak látszik.“ (92. és 93. oldal.) Ime ez ennek a tanulmánynak a quintessentiája: egy olyan javaslat, a mely a tulajdonképeni kényszerdöntésnek előnyei, nevezetesen a sztrájkok és lockoutok valóságos megszüntetésére való minden remény nélkül szűkölködik, ellenben egyáltalán nem küszöböli ki onnan a nehézségek valamelyikét is, a melyek a kényszerdöntés gyakorlati keresztülvitele elé tornyosulnak. Eltekintve a felmondás mellőzésével beálló munkabeszüntetések büntetőjogi üldözésének komolyan ma már nem is vitatható sikerétől, a magánjogi kártérítés biztosítása szempontjából is szüksége van a szerzőnek azokkal a szakszervezetekkel szemben, a melyeket a szerző különben nagyon is félvállról kezel. Kelemen nem organikusán fejlődő társadalmi képleteket lát a szakszervezetekben, hanem Millerand recipéje szerint mintegy a földből akarja őket előteremteni — persze a maga izlése szerint. Az ily módon neutralizált, kaptafaszerű szervezetek lesznek majd a Kelemen-féle

javaslatból folyó sokszoros kötelezettségeikért felelősek. Hogy a munkások és munkaadók hajlandók lesznek-e nálunk az ilyen kiherélt szervezetekbe belépni és azokat anyagilag támogatni — hic Rhodus, hic salta — azt a szerző nem vizsgálja. S ez az élet- és tudományellenes mechanikus abstractio jellemzi a szerzőt abban a fejezetben is, a mely a szakszervezetek jogi személyiségéről szól. Sem a francia, belga és német szakszervezeti törvényhozást, sem azt a nagy irodalmat nem látszik ismerni a szerző, a mely Lotmartól Köppeig a szakszervezetek jogi szabályozásának sokszorosán bonyolult viszonyát a collectiv munkaszerződések rendszerével feltárja. Pedig ha valaki ma a szakszervezetek és a munkaviszony jogi rendezésének a vitatásába bocsátkozik, nem evezheti körül azokat az idevágó problémákat, a melyek a munkaviszonynak socialis szellemben való reformja terén sokkal inkább követik a történeti tapasztalat utmutatását, mint az utopistikus kényszerdöntés. Chablonos kijelentések, aminő a szakszervezetek jogi felelősségének erkölcsi szükségessége, avagy a Taff Vale-per közismert folyományainak hiányos megisméltése tudományos eredményekül el nem fogadhatók; itt a részletek még teljesen nem tisztázott rögös talajára kell bocsátkozni. Az olvasó végigfutva ezen az igazán könnyű és egészen szokatlan helypazarlással kétszáz oldalra nyújtott olvasmányon, önkénytelenül a régi jó francia mondást forgatja eszében: Tant de bruit . . .

Még csak a következő megjegyzést. A szerző ugylátszik azért, hogy elpalástolja mily felötlően megegyeznek a főbb dolgokban véleményeink, itt-ott a legalárendeltebb részletekre nézve polemizál velem. Én hálásabbnak kívánok bizonyulni Kelemennél. Dolgozata a „Sztrájk és szociálpolitika“ című munkámban kifejtett álláspontom mellett nolens-volens oly kitünő argumentum, hogy ama — szívesen elismerem — jelentéktelen tévedéseit, a melyekbe eme néhány fejtegetésemről eltérő helyen esik, nem kívánom a nyilvánosság előtt kimutatni.

Ferenczi Imre.

Magyar Közgazdasági Társaság.

Január 29-én d. u. 6 órakor a társasági helyiségben (V., Mária Valéria-utcza 12. sz. II. e.) dr. György Miklós előadása *Állami járadékunk elhelyezésének kérdéséről.*

Ugyanaz napon d. u. 7 órakor az igazgató-választmány tart ülést.

Állami járadékunk elhelyezésének kérdése.¹⁾

Súlyos világkrisisen estünk át. A XX. században immár a második. Ennek a válságnak pusztítása nagyobb és intensivebb volt, szélesebb köröket is ölelt fel, mélyebb gyökereket vert és mélyebb nyomokat is hagyott hátra, mint az első válság. Nehezen, lassan indult csak meg a javulási folyamat, és minél ellentállóképesebb volt egyik-másik piac, annál gyorsabban ment végbe a javulás és megy végbe az új erőfejlesztés. A legtöbb európai államban és piacon helyreállt az egyensúly, hol egészen kiheverték a krisist és már nagy és új gazdasági lendület tapasztalható, hol még csak a romok eltakarításán fáradoznak, hogy először felbecsülhessék a krízis okozta károkat. Nem célom, hogy a nagy válsággal, annak rugóival, kiterjedésével, hatásaival és tanulságai-
val e helyen bővebben foglalkozzam, hiszen mi még a válság mérlegét nem készíthetjük el. De érzem, hogy ez a nagy pusztítás, a mi nálunk is végbement, ez a tisztító tűz, melynek lángjaiban oly óriási értékek enyésztek el, ez az egész világon végigszáguldó krízis a felszínre dobott egy kérdést, megvilágított éles és kegyetlen sugaraival egy gazdasági viszonylatot, a mely régóta kóros és hosszú idők óta mint megoldatlan problema rágódik a nemzet testén. A magyar járadékpiacznak vigasztalan helyzete az, a mely most a maga teljes valójában, torzként jelentkezik előttünk, a járadékkérdés az, a mely nem tűrve pillanatnyi késedelmet sem, a legsürgősebb megoldást, egészséges mederbe való terelést, gyökeres szanálást tesz fölötte szükségessé. Ebből mindenki előtt nyilvánvaló, hogy az itt következő fejtegetéseknek nem elméleti érvényük és értékük, hanem egyesegyedül praktikus jelentőségük és fontosságuk lehet, mert a helyzet immár annyira kiélesedett, a normális államhiteli eszközöknek igénybevétele mindinkább oly rendkívüli nehézségekbe ütközik, hogy a felforgó körülmények között nem szavakra és szép elméletekre, hanem mindazoknak, kiknek csak csepp érzékük és fogékonyságuk is van gazdasági érdekek és feladatok iránt, a cselekvésére, közreműködésére és agitatójára van igen nagy és sürgős szükség.

¹⁾ Felolvasatott a Magyar Közgazdasági Társaság 1909. január 29-én tartott ülésén.

Törekedni fogok először a járadékkérdés és helyzet mai állását, a enforgó nehézségek okait és körülményeit megvilágítani, másodsor megjelölni azokat az irányelveket, a melyek a járadékkérdés egészséges megoldása érdekében követendők, illetve alkalmazandók volnának.

* * *

Járadékainkat esztendők óta nem vagyunk képesek eladni, nem tudunk azok részére piacokat találni és teremteni. Nem bocsátkozhatunk bele újabb normális államhitelműveletekbe, melynek következményeképen a legfontosabb állami beruházási és egyéb természetű állami szükségleteknek kielégítése vagy egyáltalán nem, vagy csak átmeneti, tehát a kényszerhelyzet szülte hitelműveletek útján történhetik meg.

Elsősorban tisztába kell jönnünk azzal, hogy mi az igazi oka ennek a helyzetnek és hogyan kerültünk, illetve hogyan és mily okok folytán kerülhattünk olyan helyzetbe, mint a milyen a mai. Vajjon csak átmeneti-e a mai állapot? Avagy bizonyos gazdasági törvényszerűség állapítható-e meg a vizsgálódások eredményeképen?

Mindazok a kik távol minden öncsalástól, önámítástól, politikai vagy gazdasági érdekeltségtől és befolyástól elfogulatlan nézőpontból vizsgálják a járadékkérdés mai állását és az esztendők és az évtizedek gazdasági történetéből a valóságban bekövetkezett száraz, rideg tényeket egymás mellé állítják, illetve rendszeresen csoportosítják, azok a következő eredményre jutnak:

Háromféle oka van a mai tarthatatlan állapotnak és pedig pusztán politikai, pusztán gazdasági és végül gazdaságpolitikai oka. Rendes körülmények között egy ok fenforgása is elegendő arra, hogy a pénzügyi kormánynak helyzetét megnehezítse és kibocsátási törekvéseit keresztelje, de mintha most minden összeesküdött volna ellenünk, hogy úgy a legtermészetesebb, mint a legtermészetellenesebb akadályok egy időben forognak fen. De vegyük azokat sorjába.

Hihetetlennek tetszhetik, de azért kétségtelen, hogy a járadékpiacz mai, tehát a pillanatnyi helyzetének egyik főoka a magyar belpolitikai viszonyokban rejlik. Egy függő gazdasági kérdés uralja ma a helyzetet, és pedig a bankkérdés, mely a járadék elhelyezésének szempontjából akadályt gördít a pénzügyi kormánynak törekvései elé. Igen kívánatos volna e kérdésnek megoldása már csak azért is, hogy — eltekintve a többi, tekintetbe jövő politikai és gazdasági érdekszempontoktól — az állami hitelérdekek sokáig ne szenvedjenek a régóta tartó bizonytalanság által és legalább a mesterséges akadályokat, a melyek a járadékügy jelen állásánál fenforognak, bölcs megfontolással elhárítsuk.

Szoros összefüggésben van a magyar belpolitikai viszonyokkal a

külföldnek a magyar rentével szemben kifejezésre jutó magatartása és itt rejlik a helyzet nehézségének gazdasági és gazdaságpolitikai főoka. Elsősorban Ausztria bír ránk nézve fontossággal. Ausztria magatartásának oka nemcsak a bankkérdés megoldatlanságára vezethető vissza, hiszen különösen Ausztriához kereskedelmileg is, iparilag is, millió szállal vagyunk gazdaságilag hozzáfűzve. Ausztriának fix kamatozású címleteinkkel szemben való befogadóképessége és készsége azelőtt épen ezen okoknál fogva igen jelentékeny volt. Az esztendőök során több mint egy milliárd magyar járadékot és közel egy milliárd záloglevelet helyeztünk el ott. Azonban Ausztriában az 1907. évi krízis óta a járadékpiac nagyon vigasztalan helyzetben van; az ipari conjunctura letörése ott csak később következett be, mint a kontinens többi államaiban és az új tőkeképződés igen nehezen megy végbe, ennél fogva nemcsak, hogy — politikai okoktól eltekintve és azoktól függetlenül — a mi címleteinket nem fogadhatták be, hanem saját belső állami hitelszükségleteik előteremtése is nagy gondokat ró az intéző körökre, minek legékesebb bizonyosága, hogy ma már az osztrákok is kényszeroperációkra fanyalodtak. Az 1908-iki 150 milliós járadékkibocsátás — a mi aránylag igen csekély összeg — nem volt elhelyezhető; még ma is több, mint 100 millió értékű címlet van a nagy bankok tárczájában, a Bécs városi 150 milliós kölcsön is nagy kudarccal zárult, így nem csudáljuk, hogy az osztrák pénzügyi kormány ma hasonló nehézségekkel küzd, mint a magyar kormány és kincstári- valamint só-jegyek kibocsátására, vasuti kötvények eladására és hasonlókra van kényszerülve.

A többi külföldi államoknál természetesen tisztán gazdasági okok játszanak mostanában közre, hogy járadékunktól idegenkednek. Valamennyi külföldi államban, a melyek a járadék-elhelyezés szempontjából figyelembe jöhetnek — az intranzigens függetlenségi honatyáknak utánzásra ajánlható módon — kizárólag és szigorúan gazdasági szempontból ítélik meg a bankkérdést és annak alakulását, és ha ma e függő kérdés nem is képezi a rente befogadásának kizárólagos akadályát, azért ez a bizonytalanság a külföldi publikumot tartózkodóvá, körültekintővé, röviden bizalmatlanná teszi. Valamint a magyar józan, higgadt és szakértő elemek nem tudják az esetleges önállóságot súlyos és messzeható gazdasági rázkódtatások nélkül elképzelni, szintúgy a külföldi gazdasági körök előtt érthetetlen, hogy miért akar Magyarország ma még, gazdasági fejlődésének voltaképpen a kezdetén, Ausztriától elszakadni és a rendeltetésének kitűnően megfelelő paritásos közös bank helyett önálló bankot létesíteni.

Vizsgáljuk meg azonban, hogy melyek voltaképpen a mélyebb okai a külföldi piacok magyar rentétől való idegenkedésének. Ezuttal csak

a jelen állapotot akarom vázolni, a nélkül, hogy a külföldi piacokra a késő jövő szempontjából kitérnék, tekintve, hogy ennek a megvilágítását járadékpiacunk kiépítése kérdésénél fogom megkísérelni. Ausztrián kívül öt államnak piacjai jöhetnek járadékunk elhelyezésének szempontjából különösen figyelembe és pedig: Németország, Franciaország, Anglia, Belgium és Hollandia. Valamennyinél nem egységes, nem egyöntetű okok forognak fenn, hanem az okoknak egész complexuma. A legsajátosabb módon keresztezik egymást az áramlatok, ritkán állapítható meg, melyik a legerősebb, közben még a politika is belejátszik. A tőkések széles rétegeiben a legcsekélyebb politikai, vagy gazdasági fuvallat avagy rezgés viszhangra talál, tartózkodóvá tesz, esetleg meg is félemlít és így, ha nincs az egész vonalon megnyugvás, akkor nincs elhelyezés, illetve befogadás. Németország az utolsó években, különösen a nagy krízis után, belső erejének és felszívó képességének csodálatos tanujelét adta. Az utolsó hat év alatt 1903—1908-ig legkülönfélébb belső emissiók 14.657 millióra rugtak, még a krízises 1907-ik évben is 1899 millió márkára (ebből 1547 m. volt a fix kamatozású címlet) míg 1908-ban 3.111 m. (ebből 2680 millió volt a fix kamatozású címlet) rugtak az új kibocsátmányok. Ezek legnagyobb része 4⁰/c-os, sőt az ipari kötvények typusa 4 ¹/₂⁰/c-os volt. Ilyen körülmények között nem csodálhatjuk, ha Németország a mi hasonló típusú renténk iránti érdeklődésének legcsekélyebb tanujelét sem szolgáltatta, különösen akkor, a mikor politikai helyzetünk bizonytalansága és a függő gazdasági kérdések ott a legrosszabb benyomást keltették és még ma is annak a hatása alatt állanak. A tekintélyes és objectiv külföldi sajtónak hasábjain gazdasági és politikai viszonyainkról megjelenő közlemények ugyancsak nem voltak alkalmasak arra, hogy a német publicumot magyar értékek vásárlására ösztönözzék. Sao Paolo kis braziliai köztársaságnak, Venezuelának, Mexikónak és egyéb exotikus államoknak értékei iránt csodálatosképen nagyobb ott az érdeklődés, mint a mi renténk iránt.

Franciaországban a helyzet másképen áll. Hogy daczára a szédületes, több mint 4 milliárdnyi évi átlagos új tőkeképződésnek a magyar járadéknak bevezetése oly nagy nehézségekbe ütközik, annak főoka egyrészt abban rejlik, hogy ott mondhatni alig ismernek bennünket és az Ausztriától való emancipáló törekvéseket elítélik és gazdasági szempontból érthetetlennek minősítik, másrészt a magyar rentének nagyobb összegekben való elhelyezéséért oly nagy pénzügyi áldozatokat követelnek tőlünk, a melyeknek teljesítése állami méltóságunkkal és gazdasági érdekeinkkel nem egyeztethető össze és a melyek különben is csak rendkívüli viszonyok között, rendkívüli államhitei szükségleteknél — mint pld. egy nagy háború után — lehetnek indokoltak és méltányosak. Franciaország állás-

pontja különben könnyen érthető, hiszen az Oroszországgal levő entente cordiale jogcíme alatt úgy megsarcolják az orosz barátokat, hogy nagyobb idegen állami hitelműveletek kontrahálásába nem is bocsátkoznak bele, ha csak nem kínálkozik végtelenül kedvező alkalom alacsony átvételi árfolyamra, illetve igen magas effektív kamatra. Ennek igazolására elég, ha a most aláírásra került 1.400 milliós kölcsönnek árára hivatkozunk, melyet $4\frac{1}{2}\%$ -os típusa daczára csak $89\frac{1}{2}\%$ -os árfolyammal bocsátottak ki, tehát még drágábban mint az 1905-iki háború utáni 2.250 milliós kölcsönt, mely 5% -os típusú címletekben 88% -os árfolyamon került aláírásra. Ilyen horribilis árakat tényleg csak Oroszországtól, vagy egy exotikus államtól követelhet Franciaország, de mi inkább átmeneti hitelműveletekkel segítünk magunkon, mintsem hozzánk nem méltó és pénzügyi érdekeinkkel össze nem egyeztethető áldozatokat hozunk, sőt a címletbirtokosoknak is jelentékeny károkat okozunk az által, hogy a mainál jóval alacsonyabb árfolyamon helyezük el esetleg a rentét a francia piacon.¹⁾ A tőkegazdag Hollandiát, Angliát és Belgiumot, hol zálogleveleinket és községi kötvényeinket már régóta és szívesen fogadják be, a rente elhelyezésénél eddig figyelmen kívül hagyták. Államoknak, mint Hollandia vagy Anglia, renténk szempontjából való megnyerése különben is igen nehéz az elhelyezésre kerülő címletek nagy mennyisége, a címleteknek nem mindig kielégítő versenyképessége, elfogadhatatlan átvételi árfolyam és egyéb politikai és gazdasági okok folytán. Ilyen körülmények között, midőn a legkülönbélebb okok tarka egyvelegben egy időben léptek föl, mint: bel- és külpolitikai nehézségek és zavarok, gazdasági helyzetünk bizonytalansága, vagy gazdasági világcrízis, az ipari conjunctura letörése, hihetetlen pénzszüke, majd óriási arányú pénzbőség, nagy tőkeképződés, az egyre növekvő óriási állami-, városi-, jelzálogos-, ipari stb. hiteligények jelentkezése, ennek nyomán fokozott mérvben nyilvánuló tartózkodás és szkepsis a nemzetközi piacokon, a hiteligények kielégíthetése körüli nehézségek és az elhelyezési piacokkal szemben a végsőig támasztott követelmények és más egyéb symptomatikus jelenségek, — ilyen körülmények között nem csudálhatjuk, ha a külföldön járadékelhelyezési törekvéseinket siker egyáltalán nem koronázta.

Még soha sem jutott oly pregnánsul kifejezésre a magyar járadék ügyének és a piacz helyzetének sivársága, vigasztalansága és erőtlensége, mint épen most, mikor a nemzetközi viszonyok alakulása okozta körül-

¹⁾ Azonban köztudomású az is, hogy Franciaország a lefolyt évben mindig a most lebonyolított orosz járadékkölcsönre készült és az is valószínű, hogy a másfélmilliárdos belső francia kölcsön még az idejéig folyamán kerül kibocsátásra és így a francia tőkének tartózkodása más hitelműveletektől már pusztán ezen okokból is eléggé indokoltnak tetszhetik.

mények egybevágó közrehatása folytán a piac ennyire bénult és kilátástalan. Most láthatjuk, tapasztalhatjuk és érezhetjük, hogy minden Auszriától és a külföldtől, ezeknek ítéletétől, bizalmától, felszívóképességétől, befogadó készségétől, más irányú érdekelttségétől, stb. függ és ha Ausztria és a külföldi államok bezárják kapuikat, ha Ausztriában elveszítjük a pupillaritást, akkor nincs járadékpiac, nincs járadékfelvétel, nincs meg az állami hitelszükségleteknek normális uton való kielégítési lehetősége. Egyszóval eljutottunk a mai helyzet harmadik főkéhez, a magyar rentének pusztán gazdasági okokból való elhelyezési nehézségéhez, a legfőbb bajok kuforrásához és melegágyához. Teljesen készületlenül, szervezetlenül és váratlanul ért bennünket a járadékpiacnak hirtelen letörése és miután a magyar közönség a rente-vásárlásra nem volt egyáltalán és sohasem szoktatva, nevelve, nem érdeklődött a magyar rente iránt és úgy a nemzetközi piacokon beállott hirtelen fordulat óta, mint az egész krízis alatt, valamint ma is csökönyös nyugalommal és indifferenciával nézi az ügyeknek folyását és bizik a „valahogy csak lesz“-ben, ennél fogva ma tényleg ott tartunk, a mitől mindig féltünk, hogy oda jutunk, hogy ugyanis sem a külföldön, sem a belföldön nem tudjuk, nem tudhatjuk járadékczimleteinket eladni és ennél fogva hitelszükségleteinket a jövőben a megszokott műveletek útján kielégíteni.

Ezzel megállapítottuk volna a mai helyzetnek állását és okait. Nem kell sokáig kutatni, hogy miképen kerülhettünk egyáltalán olyan helyzetbe mint a mai, hogy ha a külföldi piacok bezárulnak előttünk, akkor a legnagyobb komplikációk és aggasztó jövő előtt állunk. Magyarországnak a kiegyezés után oly rendkívül sokféle feladata volt, hogy minden téren a mulasztásokat helyrehozhassa, hogy csak a 70-es évek közepén igen megbomlott pénzügyi viszonyok között, 1875-ben kezdhetette a fundált államadóssági czimleteket rendszeresíteni, úgy hogy a magyar rente össze-vissza csak 34 éves multra tekinthet vissza. Gazdasági fejletlenségünknel, tőkeszegénységünknel és par excellence mezőgazdasági állami mivoltunknál fogva nem csodálható, ha a mindenkori pénzügyi kormányzat minden erejével és törekvésével csak azon volt, hogy főleg a tőkeerős Ausztriára és a vele való gazdasági érdekközösségre támaszkodva a szükséges kölcsönösségeket minden áron előteremtse. És így ha a mindenkori konjunkturáknak megfelelően az egyes állami hitelműveletek lebonyolíthatók voltak, az quasi elegendő volt. Magasabb és általános gazdasági szempontokat, a jövő mikénti kialakulásának lehetőségeit nem igen vették tekintetbe. Ausztria szívesen fogadta be czimleteinket és mi így csak azt kutattuk, hogy kielégítő-e Ausztria felszívóképessége, valamint az ottani új tőkeképződési folyamat és elég kedvező és méltányos-e az átviteli cursus és elég alacsony-e aránylag

a névleges kamatból és árfolyamból rezultáló effektív kamat. A hitel-igények sem voltak oly rendkívül nagyok sem nálunk, sem Ausztriában, úgy hogy azelőtt Ausztria kívülünk még egyéb idegen emissiók után is törte magát. Különösképen az aranykorszak alatt nemcsak az ausztriai piacot és tőkét tekintettük kimerithetetlennek, nemcsak Ausztriával való politikai konfliktusokra és a jövőben kifejezésre jutható gazdasági és egyéb érdekellentétekre nem gondoltunk, nemcsak hogy a többi tőkeerős nemzetközi piacokat elmulasztottuk egyidejűleg a magyar rente részére megnyerni akkor, a mikor még a külföldi piacok nem voltak túlarasztva a legkülönfélébb bel- és külföldi járadékokkal s egyéb fix kamatozású papirosokkal, hanem épenséggel és pedig teljesen elfeledtünk a magyar járadék elhelyezés szempontjából Magyarországról, a magyar közönségről, a magyar rentének meghonosításáról, megismertetésének szükségességéről. Ma, főleg az adott helyzetben, midőn már visszapillantunk a múltba és szenvedünk a súlyos átmeneti viszonyok alatt és alig merünk a közel jövőre gondolni, ma ugyan gazdaság-pszichologiai szempontból kissé érthetetlen előttünk, hogy semmi sem történt évtizedeken keresztül a magyar járadékpiac kiépítésének érdekében s oly orozlán bátorsággal hagyták a nemzet finanziaális sorsát a szeszélyesen, ötletszerűen változó konjunkturáknak, pusztán és kizárólag külföldi gazdasági relatióknak kitéve, annyira kevésbé látták, vagy akarták látni tisztán a jövőt, annyira kevésbé volt helyes érzékük a nagy gazdasági összefüggések iránt s ítéletük gazdasági alaprinczipiumokról. A kultúra fejlődésével óriási mérvben mindenütt nőttek a szükségletek, melyek halaszthatatlan kielégítést igényeltek, a tőkék viszont nem mindig, mindenütt és egyenlő arányban képződtek; közbejöttek háborúk, politikai, gazdasági krízisek, a nemzetközi piacok hol ragadozóak módjára éhesek, hol a végsőig tartózkodóak voltak. Végre a jelen század folyton növekvő és óriásira fejlődő konjunkturája egyszerre letört és egy új helyzet alakult ki, a mai helyzet, a melyet fentebb vázoltam és a mely a maga teljes sivárságával és meztelenségével tárja fel a providáló tehetségnek a praeventív ténykedésnek és a multnak hiányait s annak káros következményeit.

Az iránt nem forog fenn kétség, hogy a mai állapot csak átmeneti természetű, mert nem is lehet másmilyen, sőt nem szabad engednünk, hogy másmilyen lehessen, illetve hogy állandósulhasson. Ma már látjuk és a maga teljességében ismerjük a bajt, ismerjük annak genezisét, az erendendő bünt és nem szabad, hogy a jó sorsra rábizzuk magunkat, maguktól várjuk a viszonyok javulását és mindaddig összetett kezekkel nézzük, hogy mennyire szenved egy fejlődés után áhító ország gazdasága, melyet sokszor a politika vak eszközévé dobtak oda vad és barbár kezek.

Miután nagy vonásaiban ismertettük a járadékpiacz mai helyzetét és annak okait, és megállapítottuk, hogy bizonyos gazdasági törvényszerűség rejlik abban, hogy az államhiteli igények kielégítése gazdasági, politikai és gazdaságpolitikai okok folytán az idők folyamán mindig nehezebben és nehezebben áthidalható nehézségekbe ütközött és hogy a járadékügy ma már nyílt kérdést képez, áttérhetünk a járadék-czímletek elhelyezésére irányuló jövőbeli feladatainknak vizsgálatára és azon irányelveknek megjelölésére, melyek a járadékkérdésnek megoldásánál gyakorlati szempontból figyelembe jöhetnek.

Elsősorban tisztába kell jönnünk a főszempontokkal és azzal, hogy és miképen kezdjük a kérdés rationalis megoldásához. Feledjük el a multat, legfeljebb hogy annak tanulságai szűrődjenek le, midőn tervszerűen munkához látunk. A főkérdés a következő: milyen utak és módok állanak rendelkezésünkre, a melyeknek segítségével idővel elérhesük azt, hogy normális viszonyok között járadékunkat a többi nyugati kulturállamokhoz hasonlóan biztosan elhelyezhessük, és hogy még rendkívüli viszonyok között se kerülhessünk olyan keserves helyzetbe, mint a milyenben ma vagyunk? Tévednek azok, kik azzal vigasztalják magukat, hogy ha a bankkérdést megoldottuk és pedig a statusquo fentartásával, ha a bel- és külpolitikában ismét rend lesz, és ha ezek folytán akár Ausztria, akár egyéb külföldi piacz újra megnyílik és befogadja renténket — ezzel a járadékkérdést is megoldottuk. Hangsúlyozom újból, hogy nem a ma, nem a holnap, nem esetleg néhány esztendő hitel-szükségleteinek normális kielégítési lehetőségéről van szó, hanem arról, hogy a multnak elrettentő tapasztalatain és tanulságain okulva, a mai áramlatoknak mélyreható okait és jelentőségét fürkészsze, a nemzetközi piaczokon végbemenő elváltozásokat különösen figyelembe véve, minden erőnkkel odahassunk, hogy a késő jövő kialakulását és szempontjait mérlegelve, megbizható garantiákat szerezzünk az állami járadékoknak úgy a belföldön, mint — a lehetőséghez képest — a külföldön való elhelyezésére nézve. De mielőtt lefektetjük azokat az irányelveket, a melyek a járadékkérdés megoldásánál alkalmazandók lesznek, vizsgáljuk meg, hogy milyen kilátásaink vannak és lehetnek a bel- és külföldön, milyen garantiákat nyerhetünk a járadékpiacz tervszerű kiépítésére, a járadékkérdés sikerteljes megoldására nézve. Miután mind mai napig a külföldi relatiók birtak kizárólagos fontossággal járadékainkra nézve, tehát elsősorban vegyük szemügyre a külföldi, a nemzetközi piaczokat.

Valamennyi nemzetközi piaczon nagy változásokat tapasztalunk. E változásoknak a főoka, hogy a piaczoknak évről-évre nagyobb és nagyobb mennyiségű fix kamatozású címlelet kell megemészteni. Szédületes összegre rúgnak a kibocsátásra kerülő járadék és egyéb címle-

tek. Az állami, municipális, ipari, jelzálogos hiteligenyek a kultura előhaladásával mindjobban nőnek, így a különböző hitelműveletek alapján kibocsátott papirosoktól — melyeknek legnagyobb része fundált államadóssági kötvény, tehát visszafizetésre nem kerülő tőkeérték — dagadnak és feszülnek a különben gyakran csak mérsékelt felvevő képességű piacok. Hasonlítsuk össze a tíz év előtti állapotot a maival, hogy az államadósságok mennyire nőttek azokban az államokban, a mely államoknak piacjai vagy tekintetbe jöhetnek a mi renténk jövőbeli elhelyezése szempontjából, vagy pedig közvetve befolyásolhatják a mi emissiók törekvéseinket. Így elsősorban Németországnak 1898. I. 1-én általános államadóssága 2.245 m. márka volt, amely 1908. I.-éig 4.254 millióra, tehát 2 milliárddal, 90%-kal nőtt. Poroszországnak államadóssága 1898. I. 1-én 6.490 millió márka volt, a mely 1907. I. 1-éig 7.944 millió márkával, tehát 1½ milliárddal nőtt; az egész Németbirodalomnak különböző állami és városi adósságai 15 milliárdról az utolsó 10 év alatt 26 milliárdra nőttek. Angliának államadósságai 644 millió fontról 715 millióra nőttek. Viszont Franciaországnak államadósságai az utolsó 20 évben ugyan alig emelkedtek, ezzel szemben az előző 20 évben a 70-es háború hatása alatt és nagy belső beruházások keresztülvitele folytán 20 milliárd frankkal nőtt az államadósság, a mely ma összesen 30 milliárdra rúg. Érdekes az orosz államadósságoknak az utolsó 10 év alatti emelkedése 6 milliárd rubelről 9.300 millióra, vagyis 18.511 millió márkára. A magyar államadósság 1896-ban 4.800 millióra, 1907 elején viszont 5.554 millióra rugott. Természetes, hogy különösen azokban az államokban, a melyeknek adósságai az utolsó időben alig nőttek, így Franciaország, Ausztria, Hollandia, ellenben azokban jelentékeny ipari fejlődésük folytán nagy tőkeképződési folyamat létesült, a legkülönbélebb egyéb fix kamatozású papirost és részvényt szívták fel a piacok nagy mennyiségekben, nem is szólva amerikai, afrikai és egyéb exotikus állami és ipari címletekről. Az igények, mint látjuk, nőttek nőnek, a jó piacokat minden oldalról erősen ostromolják, így az idejére is óriási emissiókat terveznek, a német birodalom 1 milliárdot, Poroszország 6—800 millió márkát, Franciaország 1½ milliárdot, Olasz-, Törökországok nagy hiteligenyei is ismeretesek, de mindez semmi, miután mindenütt lankadatlan energiával dolgoznak új kulturális művek létesítésén, iparfejlesztésén és más természetű nagy beruházások eszközzésén. Amint kis pénzbőség van, a világ minden oldaláról megrohanják a nemzetközi piacokat és nőttek nő a veszély, hogy a kereslet és kínálat közötti harmonikus arány az elégtelen új tőkeképződés folytán felbillen, sőt megszűnik. Ezek a jelenségek a jövő szempontjából határozottan aggasztóak; aggasztóak azért, mert a piacok physiognomiája és psychológiája ez

ostromlások és szédületes igénybevételek folytán megváltozott. E változások, melyek a késő jövőben a fenforgó körülmények között a hiteligenyek fokozódásával csak nagyobb mérvet ölthetnek, a következők: Az elhelyezési piacok mindinkább megbizhatatlannokká válnak; — a túlnagy kínálat és a fix kamatozású címletekben való nagy választék folyán a tőkések megbizhatósága nagyon sokat szenvedett. Mindig nagyobb és nagyobb követelményekkel lépnek fel, különösen a külföldi címletekkel szemben; a helyzetnek kihasználása, az emissárius szorult viszonyainak kiaknázása, a papirosok qualitàsának, a politikai vagy gazdasági fő- vagy mellékérdekeknek gondos és szigorú vizsgálata, igen alacsony átvételi kurzus, magas effectiv kamat stipulálása — az egyik oldalon, legcsekélyebb politikai bizalmatlanság vagy másirányú gazdasági érdek fenforgásánál a címletek könnyed eldobálása és új magasabb kamatozású papirosokkal való kicserélése — a másik oldalon.

A szindikátusok magatartása külföldi renték átvételénél, a feltételek megállapításánál, az utolsó perczen való árfolyam leszállításánál ugyanolyan, mint a tőkések magatartása, kiket vagy a magánbankárok persuadeálnak egyik papiros vételére, a másiknak eladására, vagy pedig hangulatkeltésre szánt újságcikkek befolyásolnak. Kiméretlenség, kapzsiság és kiuzsorázás a hitelező államok részéről, ötletszerűség, rapszodizmus, félelem a magántőkések részéről, nagy árfolyamveszteség elszenvédése, a visszaözléstől való örökös aggály és a hitelezők megbizhatatlanságának érzése az emissárius részéről. Franciaország az utolsó pillanatban 5 százalékkal alacsonyabb árfolyamán vette át az 1.400 milliós orosz kölcsönt, mint a hogy eredetileg megállapodtak, Németországban ugy látszik a 4⁰/₀-os typus a most következő esztendő normális címlet-typusa lesz és már nagy előkészületeket tesznek, hogy az új porosz kölcsön felvétele előtt a hasonló typusu osztrák és magyar járadékokat tulajdonosaik eldobják és a jövőben előreláthatóan csak olyan új papirosokat fogadnak majd be, a melyek lényegesen magasabb effectiv kamatot hoznak saját rentéiknél. Igen jellemző a járadékkérdés állásának szempontjából, főleg a jövőbeli viszonyok kialakulására az a német fel-fogás, a mely az orosz vasuti kötvényeknek Németországban való elhelyezési tervénél jutott legutóbb kifejezésre. Visszatartják minden erővel a német tőkéseket e kötvények vásárlásától, de azt koncedélik, hogy nem származhat abból sem különösebb baj, ha átveszik e címleteket, mert nagy tőkeértékeknek külföldön való elhelyezése a pénzügyi készütségnek kitűnő eszköze, mivel ha nagy háboruk és gazdasági krízisek a tőkéknek gyors mobilizálását kívánatosá teszik, az kitűnő eszköz és mód, e papirosokat visszadobni és ezáltal a külföldről pénzt előteremteni. Ausztria várakozó álláspontjából is kiérezhetjük, hogy Damokles kardjaként lebegtet

fölöttünk, hogy csak fix kamatozású címletben több, mint 2 milliárdnyi magyar érték fölött rendelkezik. Eminens politikai érdekek vagy igen nagy effektív kamatnyereség varázsa képezheti ma külföldi tőkegazdag országoknál a rente elhelyezésének jogcímét, lehetőségét, alapját. Minél nagyobb mennyiségben kerülnek majd a jövőben a fix kamatozású papirosok piacra, annál rosszabb lesz a helyzet és hogy a renték további elszaporodása milyen mérveket fog ölteni, azt a fent körülírt számokból könnyen elképzelhetjük. Az új renték kibocsátásával egyenlő arányban nő azok elhelyezésének nehézsége, a hozandó áldozat nagysága, a visszazönlés lehetősége, és egyenlő arányban csökken a piacok felszívóképessége, befogadókészsége és az alacsonyabb típusú címletek piaczképessége. Nem bizhatunk és nem támaszkodhatunk eddig bevált gazdasági törvényekre és évtizedeken keresztül tapasztalt jelenségekre, mert a jövő minden teóriára csunyán fog reáczáfolhatni. Szerény nézetem szerint, a késő jövőben a járadékügy a külföldi piacokon egész más alakulatot fog venni, melynek jellegét, természetét ma ugyan még nem tudjuk megállapíthatni, de nagy fordulatra és reakcióra el lehetünk készülve.

Látjuk, hogy nagyok a nehézségek és meglehetősen számosak az akadályok, a melyek a magyar renténél a külföldi piacoknak részben a megnyerése, részben a visszahódítása szempontjából fenforognak. Viszont kétségtelen, hogy a külföldi piacok meghódítása inkább a közel jövő szempontjából eminens érdekünk és pedig az addig az időpontig különösen fontos, a mig sikerülhet nekünk a magyar piacot szervezni és kiépíteni. Tehát a mai helyzetben főtörekvésünk kell, hogy legyen, hogy mindazokat az akadályokat az utból eltüntessük, mindazokat a nehézségeket elimináljuk, a melyek politikai és gazdasági téren fenforognak és a rentének elhelyezését a nemzetközi piacokon meggátolják. A bankkérdésnek mikénti megoldása elsőrangú szempont a külföldi érdekkörök és tőkések előtt és a statusquo fentartásától rendkívül sok függ, mondhatni minden.

De ha a bankkérdésnek fölötte kívánatos megoldása és egyéb politikai nehézségek leküzdése meg is adja a lehetőséget a külföldi piacok visszanyerésére, azt még nem tudhatjuk, hogy mai 4%-os típusu rentéinket és ha igen, ugy milyen áldozatok árán, milyen mennyiségben és milyen feltétel mellett leszünk képesek a legközelebbi években elhelyezni. Vigyázni kell egyrészt címleteink prestigéjére, a többi fix kamatozású papirosok árfolyamaira, mert nem vagyunk elvégre sem exotikus állam, sem pedig háborút nem viseltünk, hogy megalázó feltételek mellett kontraháljunk új kölcsönt, vagy vezessük be renténket külföldi piacokba. Járadékunk versenyképessége, nem a kvalitása, hanem a típusa folytán nem különösen kecsegtető, s miután a pénzpiacznak alakulása állandóan

és oly rapsodikusán változik, a bankráták és a pénzpiacz változásának hatása alatt viszont a fix kamatozású címletek típusai is változnak, ennél fogva rendkívül óvatosnak és körültekintőnek kell lennünk a jövőben. Nem akarunk ugyan rekriminálni, hogy korai volt végérvényesen a 4⁰/₀-os járadék-typusra áttérni, azonban az valószínű, hogy daczára a sok politikai és gazdasági okoknak és bajoknak, néhány külföldi piacz ma szivesen fogadná be, az igaz, hogy mérsékelt mennyiségben, 4^{1/2}/₀-os járadék-címleteinket, ha azok ma még léteznének. Megint csak az volt a főhiba, hogy a jövő kialakulására, a piaczok fiziognómiájának változásaira, a befogadóképesség és készség csökkenésére, a külföldi államoknak címleteivel szemben a versenyképesség fentartására és megóvására nem gondoltunk.

Megállapíthatjuk a mult tanulságaiból és tapasztalatai folytán, továbbá a járadékpiaczok mai állásából s a jövő mikénti alakulására nézve már ma rendelkezésünkre álló symptomákból, hogy ugyan sikerülhet nekünk járadékcímleteinket normális politikai és konszolidált gazdasági viszonyok között a jövőben a külföldi, a nemzetközi piaczok egyikén vagy másikán elhelyezni, de csak akkor és a következő előfeltételek mellett:

1. ha Ausztriával levő gazdasági érdekközönységünket és a közös jegybankot továbbra is fentartjuk; az szükséges első sorban az osztrák piacz visszahódítása, másodsorban az irántunk ma még bizalmatlankodó többi elhelyezési piaczok visszahódítása céljából, harmadsorban egészen új piaczok megnyerése érdekében.

2. ha járadékunk a mindenkori gazdasági konjunkturának megfelelően versenyképes lesz, illetve ha magasabb kamatozása folytán a külföldi tőke előtt nagyobb becszel és varázsszal fog birni,

3. ha különös politikai szempontból vagy kiváló gazdasági érdekből a tekintetbe jöhető nemzetközi piaczok egyike vagy másika nem fog olyan nagyszabású hitelművetekbe bocsátkozni, a melyek a rentevásárló publikum tőkeerejét tulságosan igénybe veszik, vagy a piaczok figyelmét a mi járadékunktól egészen elterelik,

4. ha hajlandók leszünk akár nagy mennyiségben való elhelyezéseknél, akár ha tőkegazdag és megbízható piaczokra apellálunk, akár ha különösen nehéz elhelyezési viszonyok uralkodnak a nemzetközi piaczokon, jelentékeny áldozatokat hozni a fix elhelyezhetés érdekében.

Ezen előfeltételeknek fenforgása meggyőzhet bennünket arról, hogy a külföldi piaczok befogadóképessége és készsége mindinkább igen kétes értékűvé válik s azoknak alakulása, ingatagsága, növekvő érzékenysége, ötletszerűsége, kapzsisága, gyakori tulfeszültsége nem nyújt és nem is nyújthat elegendő garanciát arra, hogy mi a jövőben, neve-

zetesen pedig a késő jövőben pusztán és kizárólag azokra támaszkodhassunk és az állami hiteligenyek normális kielégíthetésének szempontjából magunkat és sorsunkat csakis a külföldi járadékvásárló publikumra bizzuk. Így magától bontakozik ki, hogy egy főcélunk és törekvésünk lehet csak a jövőben és csak egy mód van arra, hogy a járadékkérdést megoldjuk és a rente elhelyezését biztosítsuk és ez a mód: a magyar járadékpiacznak szervezése, kiépítése, a magyar rentének hazánkban való megtelepítése. Ez ugyan hosszú folyamat, nem egy-két év munkája lesz, de elkerülhetetlen és a legnagyobb energiával kell hozzálátni, mert minél gyorsabban és céltudatosabban fogunk működni, annál rövidebb ideig fogunk kizárólag a külföldi relációktól függeni és annál kevesebb nagy csalódás vagy rázkódtatás fog bennünket érhetni.

* * *

Kulturállami voltunknak és létünknek egyik feltétele, hogy az újonnan képződött tőkéknek egy része rentébe helyeztessék el, gazdasági erőfejlődésünknek, konszolidálásunknak ugyancsak előfeltétele, hogy ne csak a külföld tápláljon bennünket, hanem legalább a produktív befektetésekre szolgáló államadósságnak egy része a belföldön találjon megbízható piacokat. Passzív fizetési mérlegünknek javítása és javulása érdekében succesive vissza kell telepíteni járadékainkat és egyéb fix kamatozású cimleteinket, minthogy azoknak több mint háromnegyed része a szélrózsa minden irányában a külföldön van elhelyezve. Nemcsak a pillanat követelményeiről és a holnapról, hanem a messze jövőről van mindezeknél szó és ez lebegjen szemünk előtt akkor, a mikor a járadékkérdés megoldása és a magyar piac megalapozása érdekében konkrét javaslatokat teszünk, illetve azokat az irányelveket megjelöljük, melyeknek alkalmazása esetén idővel sikerülhet is megbízható magyar piacot teremteni rentéink számára.

A járadéknak hazánkban való meghonosítása, a járadék fogalmának széles rétegekben való megértelmezése, a járadék iránti figyelemnek felkeltése, a publikum eddigi tévhiteinek, gyakran bizalmatlanságának eloszlatása, a járadék vásárlására való fokozatos és tervszerű szoktatás és nevelés, ezek azok a feladatok, a melyek előtt állunk. Meggyökeresedett, megrögzött felfogásokat kell felvilágosítás útján helyes irányba terelni, egy gazdasági kérdések és érdekek iránt úgy objektív, mint subjektív szempontból diszciplínátlan embertömeget kell egy nagy kérdés és érdek iránt fogékonytá tenni, nem kényszer, nem állami parancsszó útján, hanem szisztematikus és céltudatos reánevelés útján. Minden akadályt el kell háritani, amelyek e törekvéseket keresztülvitelükben akadályozhatják, minden célszerű eszközt meg kell ragadni, hogy a magán-

gazdasági érdekek sérelme nélkül a járadékot megismertessük, megkedveltessük és a magyar publikumot a járadékvásárlásra szoktassuk. Nem kevésbé mindazokat a viszonylatokat, a melyek a rente elhelyezés szempontjából figyelembe jöhetnek, felhasználni és kiaknázni ugyancsak főkötelességünk és érdekünk. Tervszerűen és elővigyázatosan kell eljárunk, gazdasági erőnkkel és készütségünkkel mindig számolnunk kell, a nehézségektől, céltudatos elhelyezési törekvéseinket meggátolni igyekvő áramlatoktól nem szabad megijednünk.

Törekedjünk elsősorban mindig a magyar rentének prestigé-t fenntartani, fentartatni és megoltalmazni, a rentének, mint legelsőrangú magyar standard kamatozású papirosnak különös becsét és értékét mindenkor kifejezésre hozni. Óvjuk meg minden olyan káros befolyástól és rázkódtatástól renténket, a mely annak belső értékét a külvilág, a vásárló publikum előtt devalválhatná és bármikor felmerülhető egészségtelen gazdasági jelenségeknél azt egy klasszisba sorozhatná gyengébb minőségű más papirosokkal. Tehát egyrészt szükségtelen, gazdaságilag nem feltétlenül indokolt konkurrencziát ne csináljunk a magyar rentének, másrészt igen alapos mérlegelés tárgyát képezze a jövőre nézve új fix kamatozású papirosok részére a pupillaritásnak, sőt az óvadékképességnek is az engedélyezése. Igen különbözők a fix kamatozású címletek minőségai, tényleges belértékei; a mi publikumunk ezzel nincsen tisztában és a mennyiben egyáltalán ismeri a rentét és a többi címleteket, úgy nem igen distinguál köztük — kivéve, ha a privilegizált három intézetnek címleteiről van szó, a melyek eléggé népszerűek, természetesen különösen a jogi személyeknél. Az államnak a jövőre nézve bizonyos határig, a meddig a magángazdasági érdekeket nem sérti, feltétlenül önzőnek kell lenni és vigyázni kell címleteinek prestigeére. Ne adjon címletkibocsátási jogot oly könnyen fűnek-fának, mint ahogy annak elnyerése ma nálunk lehetséges, ne adjon könnyű szerrel kötvénykibocsátási jogot a városoknak, mikor azoknak hitelgényei más módon kitűnően kielégíthetők, ne engedje hogy az 1876 : XXXVI. t.-cz. azon rendelkezései sokáig érvényben maradjanak, a melylyel minden intézetnél 400.000 kor. biztosító alapnak a részvénytőkéből való kihasítása elegendő legyen arra, hogy az megszerezze a záloglevélkibocsátási jogot. Hiszen mindezzel csak a saját rentéjének csinál felesleges konkurrencziát, megnehezíti azok elhelyezését; új és új, csekély mennyiségben kibocsátásra kerülő címleteket kreálnak, melyeknek belértéke gyakran, sőt igen gyakran fölötte kétes. A hitelkereső publikumnak nincs új záloglevélkibocsátó intézetekre szükségük, mert ugyis túlostúl elszaporodtak azok, a piacoknak viszont e címletekre nincs egyáltalán szükségük, sőt e szétforgácsoló szisztema nagyon rontja az első klasszisu

papirosoknak piaczképességét. A piacok igen érzékenyek, ha legcsekélyebb baj van valahol, akkor a publikum egy kalap alá veszi az összes standard papirosokat, rentét, záloglevelet és mind iránt bizalmatlan és mindtől tartózkodik. Példák nagy számban vannak erre, bel- és külföldön egyaránt. Nálunk az aradi polgári takarékpénztárnál előfordult nagyfokú visszaélések kihatással voltak az összes jelzálogintézetekre, amennyiben erősen és sommásan kompromittálták a magyar zálogleveleket. Németországban a Sanden-Spielhagen-féle bankok tiz év előtti affairje, illetőleg csufos összeomlása még ma sem ment feledésbe, ujabban viszont a würzburgi Bayerische Bodencredit-Anstaltnál jöttek súlyos mulasztásoknak nyomára, a mi a publikumot igen megfélemlítette és tartózkodóvá tette. Egyszóval nálunk, főleg az állami ellenőrzésnek hiánya folytán, a legnagyobb megfontolás és gondosság kívánatos új czimletek kreálásánál, nehogy a jövőben még kevésbé piaczképes és gyöngé kvalitású czimletek befolyásolhassák és ronthassák a rentének hitelét, tekintélyét és elhelyezési lehetőségét. A pupillaritás elnyerhetésének könnyedsége, elasticitása is félreismerhetetlen veszélyeket rejt magában ugyanezen szempontból, sőt általános gazdasági szempontból is. Németországban ugy a birodalmi, mint a porosz járadékczimleteknek védelme és a concurrentia kizárása érdekében semmiféle fix kamatozású papiros sem kap ujabban pupillaritást, csak a bajor záloglevelek, a kommunális kötvények és az önálló városi kötvények birják még e kiváltságot. Nem is gondolnók ma, hogy a magyar rentének hasonló védelemben részesítése és az egészségtelen concurrentia érvényesülésének megakadályozása milyen fontossággal bir a jövő szempontjából. Ugyan indirekt út és mód, inkább praeventivitás a helyzet javítására, de egyformán értékes egy konkrét reformnak keresztülvitelével.

A magyar járadékpiacz kiépítése, a rente népszerűsítése terén már történtek lépések, melyeknek határozott eredményük, sőt a mi viszonyaink között aránylag szép sikerük is volt. Mindezek a lépések jövőbeli törekvéseinknél alapul és kiindulási pontul szolgálhatnak, mert meggyőződhattünk arról, hogy céltudatos és energikus actiókkal, concret reformokkal sikerülhet a magyar publikumnak mindig szélesebb rétegeit járadékunknak megnyerni és megtartani. Így a postatakarékpénztár uttörő és különösen értékes munkát végzett és azé a főérdem, hogy még abban az időben, a mikor a külföldi piacok nagyon szivesen vásárolták járadékunkat és a mai állapotot kevesen látták, vagy láthatták előre, a postatakarékpénztár a járadékoknak belföldön való elhelyezése érdekében nagy és tevékeny munkásságot fejtett ki. Azonban azóta, a mióta az elhelyezési nehézségek a változott konjunkturák folytán fokozatosan nőttek, azóta a postatakarékpénztár valóságos missziót teljesít a

járadékkérdés megoldása, a rente népszerűsítése érdekében. Közismertesek a lefolyt évben rendszeresített zárt-betét és rész-járadék intézmények. Nemcsak, hogy az eszme elsőrangú, nemcsak, hogy a postatakarékpénztár kitűnő és legszélesebb köröket felölelő organisatiója folytán a legalkalmasabb a kivitelre is, hanem ha gondosan analisáljuk e novumok természetét, az alaptendenciát, a kiviteli módoknak jellegét, akkor kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy különösen a járadék-könyvecske sistemisálása a legalkalmasabb eszköz a magyar publikumot, tehát a természetes személyeket, a polgári és a parasztelemekeket a magyar rentével megismertetni, annak vásárlására megnyerni és szoktatni. Mert ne higyjük, hogy a csökönnyösséggel, conservativizmussal a takarékbetétekhez ragaszkodó magyar polgárt vagy parasztot idővel, különösen a postatakarékpénztár közreműködése segélyével nem fogjuk tudni eltántorítani a betéttől és diszciplínálni a járadékra, különösen, ha már egyszer megismerte, megértette a rente fogalmát, ha elmúlt a bizalmatlansága, ha felfogta és elhitte, hogy a járadék aequale bankó és az aequale magyar állam. Ha ezen a disciplináló processuson tustestünk, akkor inkább fogad el négy százalékot még a paraszt is az államtól, mint ötöt a kis takaréktól. Ez a mozzanat inkább lélektanilag, mint gazdaságilag jelentős és indokolható. A takarékpénztárban csalódhatik, a rentével nem érheti őt meglepetés. Nem mind fognak így gondolkodni, de már egy évtized múlva is igen sokan fognak így gondolkodni és egymást kölcsönösen meghódítani. A francia viszonyoktól eltekintve, hol végre a rentevásárlásnak más oka és háttere is van, a bajorok példája, a bajor parasztság gondolkodásának megtisztulása, ítéletének kifejlődése, az ottani tömegpsychológiai kölcsönhatás lebegnek előttem, mikor kétségtelen garantiákat látok arra nézve már most, hogy a mi publikumunk is hasonlóképpen nevelhető gazdaságilag. A magyar paraszt intellektus, ítélet és helyes érzék tekintetében bizonyára semmivel sem marad a bajor paraszt mögött, tehát ha a bajor paraszt hosszú évtizedek óta, valósággal traditióképpen úgy vásárolja a rentet és a záloglevelet, mint a ruháját, annyira vérévé vált a rente, vagy az „ő bankjának“ záloglevele, hogy azt még a készpénznél is jobban ismeri és szereti, akkor nem kételkedhetünk abban, hogy a magyar polgárság és parasztság meghódítása helyes érzékekkel és ügyes eszközökkel idővel sikerülni fog. Kétségtelen, hogy minden a végrehajtástól függ, hogy tehát a postatakarékpénztár közegei, kik ez intézmény egyre növekvő hálózatánál fogva mindenütt képviselve vannak, elsősorban maguk tisztában legyenek e kérdés nagy horderejével és az államhiteli szempontok jelentőségével, másodsorban czélszerű és megfelelő eljárási szabályaik alapján, helyesen, logikusan és egyszerűen megértelmezzék a publikum-

nak a rentét, annak rendkívüli előnyeit, biztosságát stb. és harmadsorban, hogy e kérdésben ne burokratikus sablónok szerint, hanem egyrészt kioktató módon, másrészt érdekelt kereskedőnek üzletkötési szempontjait és szokásait tartva szem előtt, érintkezzenek a vásárló közönséggel. Nincs okom elhallgatni, hogy a postatakarékpénztárnak már eddigi működése alapján nyert benyomásokra támaszkodva is a legnagyobb garanciákat a járadék népszerűsítésének sikerére nézve ez intézményben látom, mert nemcsak, hogy a postatakarékpénztár ezt a kérdést a legfontosabb gazdasági feladatnak és kötelességnek tekinti, hanem a postatakarékpénztár, illetve közegei tudtak eddig is és fognak tudni a jövőben is a legközelebb férközni azon nagy tömegekhez, azokhoz az elemekhez, melyeknek megnyerése és disciplinálása, a milyen nehéz és hosszantartó, épen olyan becses és értékes.

Kettős célú szolgálunk akkor, ha azokat a pénzügyintézeteket, a melyeknek nincsenek saját kibocsátású címletei, megnyerjük a rente részére. Itten különösen a vidéki pénzügyintézetek jöhetnek figyelembe, melyek eddig sem maguk, sem klienseik részére nem vásároltak járadékot és nem is törődtek a rentével. Kétségtelen, hogy a vidéki és egyáltalán a pénzügyintézeteknek megnyerése igen nehéz feladat. Egyrészt szem előtt kell tartanunk, hogy a betéteként kezelt körülbelül 3 milliárdnyi tőkeértékek nem mobilizálhatók egykönnyen súlyos gazdasági érdeksérelmek nélkül, tekintve, hogy kereskedőink, iparosaink és gazdáink hitelszükségleteinek kielégítésére szolgálnak e betétek. Így tehát különösen eleinte a betéteknek csak egy részét és az újonnan képződött és pihenésre szánt tőkét lehetne ez intézetek közreműködésének eredményeképpen járadékainkba fektetni, illetve az eddigi betevők egy részének járadékot adni el. Viszont ennek az előfeltétele, hogy a pénzügyintézeteknek animot csináljunk a járadéküzletre és annak favorizálására, mit viszont csakis úgy érhetünk el, ha az eddiginél magasabb jutalékot adunk az intézeteknek, mely jutalékoknak nagysága még *consideratio* tárgyát képezhetné és mely jutalékok alkalmasak legyenek némileg paralisálni azt a veszteséget, a melyet ez intézetek azáltal szenvednek, hogy klienseik nem betétként helyezik el náluk e tőkeértékeket. Ne feledjük, hogy a pénzügyintézeteknél sem hazafias, sem érzelmi szempontok, hanem kizárólag rideg üzleti szempontok irányadók és ha mi előnyöket biztosítunk e pénzügyintézeteknek, úgy ők brilliánsul disciplinálják, sőt nagyon is *persuadeálják* klienseiket a rentevásárlásra. E magasabb jutalék természetesen az államra nézve áldozatot jelent, kivált eleinte, azonban a cél elérése érdekében ez szükséges és az új emisszióknál ez belekalkulálendő volna.

A másik eszköz volna, ha a pénzügyintézetek, azon felül, hogy klienseiket a járadékvásárlásra megnyerik, törvényileg köteleztetnének

arra, hogy a tartaléktőkéknek és a már meglévő betéteknek bizonyos hányadát — a mi ugyancsak *consideratio* tárgyát képezhetné és az intézet alaptőkéjének nagyságától és erejétől függene — járadékban helyezték el. Ennek az intézkedésnek hatálya természetesen a záloglevelekre és községi címletekre is kiterjedne úgy, hogy a kreálandó értékpapírállománynak 50 százaléka rentékből, 50 százaléka viszont egyéb fix kamatozású papirosból állana. Tőkegyengességünk folytán ma még a hiteltkereső közönség ezt a reformot pénzszüke idején megérezné, azonban ez az ujtás a késő jövő szempontjából különösen fontos, egyébiránt az intézeteknek módjukban állana épen az állam révén olcsó lombardkölcsönt szerezni a rentére, ha épen valamikor nagyon megszorulnának. Ez a kontempláció nem új, Németországban már törvényjavaslatot is terjesztettek a parlament elé, de az intézetek hevesen opponáltak ez ellen és még eddig nem emelkedett a javaslat törvényerőre. Angliában is komolyan foglalkoznak azzal, hogy a pénzügyi betétek és tartalékok bizonyos százalék erejéig belföldi járadékokban helyeztessenek el, pedig mindkét államban a járadékpiacznak normális viszonyok között más helyzete van, mint a miénknek és ennek dacára az államok mindent elkövetnek, hogy a rentét minél szélesebb körökkel megismertessék, népszerűvé tegyék és elhelyezését biztosítsák.

A porosz belügyminister az elmúlt évben körrendeletet intézett a takarékpénztárakhoz, amelyben intézkedett azokat illetőleg, a mely intézetek önként kötelezik magukat alapszabályaikban, hogy tőkéknek, tartalékaiknak és betéteiknek egy részét fix kamatozású címletekben fogják megőrizni. Ezek szerint a kamatoztatott vagyonnak 30 százaléka fektetendő értékpapirokba; és pedig felerészben állampapirokba, felerészben viszont más fix kamatozású papirokba. A fejlődésben levő intézeteknek sokkal könnyebb a helyzetük, mert azok, amelyeknek 3 millió márkánál nincs több betétjük, annak csak 20 százalékát tartoznak papirokba fektetni. Ugyanigy van ez a porosz mezőgazdasági takarékpénztáraknál is, a melyek jelzálogkölcsönöket nyújtanak, tekintet nélkül a betétek nagyságára. Arról, hogy hány intézet vetette magát spontán alá e rendeletnek, valamint arról, hogy ez intézeteknek mobilitása nem szenvedett-e hébe-korba, még hiányoznak ugyan az értesülések, de kétségtelen, hogy a 30, illetve a 20 százalékos immobilizálást ez intézetek normális viszonyok között nem igen fogják megérezni. Valószínű, hogyha néhány éven át ez a szisztéma beválik, akkor Poroszországban kötelezővé teszik a tartalékoknak és a betéteknek részben fix kamatozású papirokba való elhelyezését. A mennyiben nálunk ezt a reformot behoznák, úgy elegendő volna a tőkeerősebb és nagyobb intézeteknél a 20%-os, a kisebb intézeteknél viszont a 15%-os határ.

A természetes személyeknek a járadékra való disciplinálása a legkönnyebben tehát a póstatakarékpénztár által és a pénzügyintézeteknek közreműködése és akciói által érhető el. Kétségtelenül az a nehezebbik, de a fontosabb feladat is, hogy a most még teljesen tájékozatlan és bizalmatlan elemeket meghódítsunk a rente részére és ezekből standard vásárló publikumot neveljünk magunknak. A késő jövő szempontjait tartva szem előtt, kívánatos, hogy a publikum felvilágosítása ne csak üzletszerű uton módon történjék, hanem részint irodalmi uton is, részint paedagogiai úton is. Népszerű ismertetések, tájékoztató füzeteknek terjesztése igen alkalmas mód a nép lelkéhez hozzáférközni és az összes kézenfekvő argumentumoknak felsorolása, a rente kétségtelen előnyének, biztosságának és tőkebefektetésre különösen alkalmas voltának alapos és objectiv megindokolása nem maradhatnak hatás és eredmény nélkül. Paedagogiai szempontoknak az érvényesítése azért kívánatos, mert tudvalevő, hogy különösen a kis tőkéseknek, a falusi publikumnak, parasztnak, kisiparosoknak szellemi vezérei és tanácsadói: a jegyző, bíró, tanító és pap. Ha a különféle paedagogiai intézetekben: tanítóképzőkben, papnevelőkben, jegyzői tanfolyamon stb. néhány fontosabb gazdasági kérdéssel nem száraz elméleti alapon, hanem úgy foglalkoznának, hogy a hallgatókat népszerű modorban tartott előadásokkal, felvilágosító diskussziók útján szintén megnyerik és fogékonyvá teszik e vitális jelentőségű kérdések iránt, úgy idővel ez elemek útján sok üdvös, praktikus gazdasági tudás fog a néprétegekbe is átszivárogni és a magyar rentének fogalmával nemcsak hogy tisztában lesznek széles ez országban, hanem a vásárló publikum köre is folyton szélesbedni fog. Nem kevésbé azok az állami tisztviselők, a kik a legkülönbélebb társadalmi rétegű elemekkel — különösen a vidéken — sokszor és intenzíve érintkeznek és akár előképzettségüknel, akár állásuk természeténél fogva alkalmasak arra, hogy a járadéknak mivoltáról felvilágosítsák a nagyközönséget, azok előzetesen szintén kioktatandók e kérdéssel és részletes utasításokkal látandók el. Ez állami tisztviselők, de az alkalmas állami hivatalok is a népszerű modorban irt tájékoztató füzetecskéket terjeszthetik, épenugy, mint a hogy a kisközségekben és falukban a jegyző, tanító és pap szóbeli tanácsaikat és magyarázataikat ezen nyomtatott ismertetéseknek terjesztése útján kiegészíthetik. Kétségtelen, hogy nemcsak a kioktató elemeknek kell értelmeseknek és a kérdésnek rendkívüli fontosságától áthatva lenniük, hanem türelemmel, szeretettel és kedvvel kell ezt a hosszú és nehéz nevelési feladatot teljesíteniök. Igen czélszerű volna azokat az elemeket, a kik bizonyos körzeten belül pozitív eredményeket értek el ezen a téren — a mely eredményeknek megállapítása nem ütközik nehézségekbe — állami jutalmakban részesíteni.

Azok az áldozatok, a melyeket a pénzügyi kormány azáltal hoz, hogy akár a pénzintézetek által eladott járadékmennyiségek után azoknak bizonyos jutalékot fizet, akár mindazoknak az elemeknek, a kik a népet felvilágosító munkában, illetve a járadék népszerűsítése érdekében közreműködnek, jutalmakat engedélyez, azok még mindig nincsenek arányban azokkal az áldozatokkal, amelyeket a pénzügyi kormánynak külföldön való elhelyezéseknél kénytelen-kelletlen hozni kell. Amazok az áldozatok azonban jó, egészséges és maradandó becsű befektetések, a publikumnak meghódítása érdekében hozott áldozatok, emezek viszont kétes értékűek, muló természetűek, és a mi a fő baj, állandóan megisméltődnek.

A természetes személyeknek megnyerése, nevelése, hosszú folyamat lesz és így a magyar publikum mint a rentének nagy mennyiségben való vásárló közönsége csak a későbbi jövő szempontjából kecsegtető. Az átmeneti időszakban a külföldtől fogunk elsősorban függeni, de azt a nagy függőséget paralizálni talán a legfontosabb kötelességünk. Egy út és mód van rá: az alkalmas jogi személyeket törvény útján kötelezni a rentevásárlásra és alapjaiknak járadékba való elhelyezésére. Az állami létfenntartásnak elemi és szükségszerű követelménye, hogy az alkalmas jogi személyeket minden további halogatás nélkül belevonja az akcióba. Az állami egoizmusnak ezuttal praegnansabbul kell kidomborodnia, mint valaha. Ugyis limitálva és igen szűkre van szabva azoknak a jogi személyeknek száma, a melyek a renteelhelyezés szempontjából felszívóképességüknél fogva figyelembe jöhetnek. A legnagyobb kontingens a pénzintézetekre, különösen a vidéki takarékpénztárakra jutna, a melylyel fentebb már foglalkoztam. Ez könnyen keresztülvihető, úgy az intézetek érdekeinek, mint a hitelreszoruló publikum érdekeinek sérelme nélkül. A reform megvalósításánál különös figyelemmel kell lennie a következő szempontokra és annak megfelelően következő kategoriákba kell osztani az intézeteket: 1. város, nagyközség vagy faluban van-e az intézet, 2. alapítóke, tartalékok, betétek nagysága szerint, 3. a telephely és környékének gazdasági viszonyai szerint, különös tekintettel a publikum hitelszükségeire.

A többi jogi személyek közül tekintetbe jönnek 1. a biztosító intézetek, 2. az árva- és gyámpénztárak, 3. a hagyatéki- és a birói letétpénztárak. A biztosító intézetek tudvalevőleg díjtartalékaikat a K. T. 456. szakaszának a jóindulatából nem voltak kötelesek a múltban állampapírokba elhelyezni és így a törvény elasticitásánál fogva, sem a bel-, sem a külföldi biztosítóintézetek nem törődtek ezzel a kérdéssel és díjtartalékaiknak jelentékeny része ma ingatlanokban van elhelyezve. Az példátlan anomália, hogy a biztosító társaságok megreformálásával éppen a járadékkérdés szempontjából oly sokáig vártak, reméljük és fel-

tételezzük, hogy a K. T.-nek idevonatkozó rendelkezései novellaris uton rövidesen módosíthatni fognak és az összes bel- és külföldi biztosító intézetek kötelesek lesznek a jövőben díjtartalékaiknak egy jelentékeny hányadát rentébe és egyéb fix kamatozású czimletbe fektetni. Ez ujítástól sokat várunk, mert nemcsak, hogy e társaságoknak díjtartalékai — a magyar üzletek után — 250—300 millióra rugnak, hanem ez intézetek a biztosítási üzletág továbbfejlődése és gyarapodása folytán állandóan nagy felszívóképességgel bírnak és általuk stabilisált elhelyező positiót teremtünk rentéinknek. Szükséges azonban garantiákat szereznünk arra nézve, hogy a novella rendelkezéseit szigorúan be is tartsák és e célból elkerülhetetlen lesz a német Reichsversicherungsamt mintájára a társaságokat, különösen a külföldi társaságok miatt állami felügyelet alá helyezni, mely felügyeleti hivatalnak hatásköre természetesen kiterjedne arra is, hogy állandóan ellenőrizze, hogy a törvényben előírt hányadig a díjtartalékok de facto rentébe vagy záloglevelekbe lettek-e elhelyezve.

Egy hasonló központi felügyeleti és ellenőrző hivatalnak a létesítése úgy látszik komoly megfontolás tárgyát is képezi, azonban csudálatosképen a díjtartalékok egy hányadának értékpapirokba való elhelyezése iránt különösen az érdekelt intézetek körében meglehetősen nagy az aversió. Ezt érett és higgadt megfontolás után nem tudom megmagyarázni; különösen érthetetlennek tartom a hazai biztosító-intézeteknek tiltakozó álláspontját azért, mert ezek az intézetek idáig a legmesszebb menő privilégiumokat élvezték és rendkívül gyarapodtak s konszolidálódtak. A külföldön a díjtartalékoknak értékpapirokban való elhelyezése mindenütt törvényileg van kimondva, sőt igen szigorúan veszik a gyakorlatban is ezt a rendelkezést, mindazonáltal a külföldi intézetek fejlődése és vagyonosodása rendkívüli méreteket öltött és sehol sem érezték ennek az államhiteli szempontból igen indokolt és a társaságok érdekeit legcsekélyebb módon nem sértő intézkedésnek hátrányait vagy káros voltát. Elvárjuk a pénzügyi kormánytól, hogy minden tekintélyét és egész súlyát latba veti, hogy a novellában ez a 456. §. módosítás és a különösen a jövő, a társaságoknak fejlődési és a tartalékoknak állandó progresszív emelkedése szempontjait tartja szem előtt akkor, a mikor a járadékczimleteknek erről az erős pozíciójú elhelyezéséről hasonlóképen gondoskodik.

Megfoghatatlan, hogy a gyámtörvényt, illetve a gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről szóló 1877 : XX. t.-cz.-nek 272., 285. 292. és 294. szakaszait, továbbá az 1885 : VI. t.-cz. 13. szakaszát még mindig nem módosítottuk és az összesített rendszernél miért nincs megengedve, hogy állampapirokba fektessék az árvapénzeket. Végre az iránt nem foroghat fenn kétség, hogy ha a fennálló törvény rendelkezése folytán

„jónevű és solid“ takarékpénztáraknak gyümölcsöztetés céljából az árvapénzek átadhatók, akkor már az állampapírok is vannak olyan „jónevű és solid“ címletek és a securitas legalább is egyforma! Miért distinguált itt egyáltalán a törvény összesített és egyéenkénti rendszerek szerint? Az egyéenkénti rendszerrel meg van engedve a fix kamatozású címletekbe való elhelyezés. Végre ezek pénzei és a többi árvapénzek között az elővigyázat és a biztos elhelyezési köteleesség szempontjából különbséget nem tehetünk, sem mi, sem a gyámpénztárak, illetve árvaszékek. A gyümölcsöztetés — eltekintve a biztonságtól — semmivel sem nyújt nagyobb előnyöket, mert átlagban a vidéki takarékok az árvapénztáraknak nem fizetnek még négy százalék effektív kamatot sem. A securitas kérdését nem akarjuk bolygatni, mert eddig még baj alig volt, azonban már hatalmasabb intézeteket söpörtek el nagy válságok és lánczolatossá válások, mint a milyenek a magyar vidéki pénzügyintézetek, míg viszont a rentének abszolút securitása iránt nem forog fenn semmi kétség és ezt az árvaszékek is koncedálni fogják. Az állam itt önmaga ellen vét, ha ezt a kérdést sokáig függőben hagyja és az 1877 : XX. és az 1885 : VI. törvénycikkek idézett szakaszait novellaris uton nem módosítja, illetve az összesített rendszerre nem terjeszti ki az árvapénzeknek rentében és egyéb fix kamatozású címletekben való elhelyezését.

A hagyatéki és birói letétpénztárak, nem kevésbé az egyes minisztériumok, megyék és városok közvetlen kezelése alatt álló alapjai mind mai napig a járadékkérdéssel összefüggőleg nem vétettek figyelembe. Pedig mindezek az erőforrások igen alkalmasak a kiaknázásra, a menyiben sok száz milliót volnánk képesek e pénztáraknál és alapoknál rentébe fektetni. Pénzügyi kormányunk a legutolsó 150 millió emissióból e különféle állami alapokra körülbelül 23 milliót visszatartott, de ez mind semmi. A hagyatéki és a birói letétek gyümölcsöztetés céljából akár az Osztrák-Magyar banknál, akár a postatakarékpénztárnál volnának elhelyezhetők, azzal, hogy ez intézetek ezért járadékot volnának kötelesek vásárolni. Fontosabb a hagyatéki letétek kérdése, minthogy ez nagyobb contingensű és progressiv emelkedő tendenciájú, míg viszont a birói letétek állandóan fluctuálnak, azonban egy meghatározott állomány itt is rentébe helyezhető. A legkülönbözőbb állami, megyei és városilag kezelt alapok végösszegben oly jelentékenyek, hogy azoknak hasonló befektetése a rente ügyét ugyancsak előmozdítaná, nem is szólva arról, hogy ez is csak egyszerű calculatio dolga, mert a mint az árvapénzek után átlagban a takarékok 4 százaléknál sokkal kevesebbet fizetnek, ugyanugy e különféle depotok után alig tértenek meg többet a pénzügyintézetek mint három százalékot.

Megállapítjuk tehát, hogy a különféle hazai jogi személyek felszívóképessége kitünő, de mindeddig teljesen kiaknázatlan. Új törvények alkotása, régiék modifikálása és rendeletek útján rendkívül sokat érhetnénk el. Ne csak a nemzetközi piacok javulását, a bankkérdés megoldását várjuk, hanem az itt megjelölt irányban már most törekedjünk a felsorolt jogi személyeket a rentekérdés megoldásánál figyelembe venni. Ha e jogi személyeknek felszívó erejét gondosan mérlegeljük és járadékainkat bizonyos quoták szerint azokhoz successive áttelepítjük, azzal áthidaltuk azokat a nehézségeket, a melyek a nemzetközi piacok megnyitásáig és a természetes személyeknek, a magyar publikumnak végleges disciplinálásáig és megnyeréséig folyton előadhatják magukat.

* * *

Sokan bizonyára úgy vélik, hogy túlsötétnek rajzoltam a helyzetet és hogy a mai állapotot csak rendkívüli körülmények okozták és okozhatták. Sokan a megoldásnak, a jövőnek kritériumát abban látják, hogy a függő politikai és gazdasági kérdések elsimulása után a pénzbőségnek előnyeit mi is fogjuk élvezhetni, a kamatláb is le fog szállni, nálunk is, a külföldön is, czimleteink az alacsonyabb típusu rentékkal szemben több vonzó erővel fognak birni és ismét meghódítják és elárasztják a külföldi piacokat. A késő jövővel meg ne törődjünk, mert ha a kereslet és kínálat közötti harmonikus arány pillanatra meg is szűnik, végeredményben a nagy eltérések és eltorlódások kiegyenlítődnek és az állandó tőkeképződési processzusnál fogva nem kell tartani a gazdasági rend felbomlásától. Ez csak a múlt álláspontja lehetett; tényleg így gondolkodtak és fájdalom így is cseledek. A kik így gondolkodnak esetleg ma is, azok nem veszik komolyan tekintetbe azokat a nagy változásokat, a melyek a járadékpiacokon az utóbbi esztendőben végbementek és azoknak a nyugtalanító, sőt gyakran megdöböntő jelenségeknek horderejét nem mérlegelik eléggé objektíve. A nemzetközi piacok physiognómiájának teljes megváltozása — a melyet már kifejtettünk — a magyar rente jövőjének szempontjából aggodalommal tölthet el mindenkit, mert az a véletlennek, a bizonytalanságnak, ötletszerűségnek tesz ki bennünket és mi bármikor is magunkra hagyatva, önerőnkre utalva szervezetlen és gyöngé piacczal, diszciplínálatlan publikummal, elégtelen tőkeforrásokkal és tőkeképződéssel állunk szemben. Épen ezért a jövő álláspontja egészen más kell hogy legyen. A múlt hibáinak belátása, a jelen helyzet gyökeres reformálása és a jövőben állandóan megújulható bajoknak praeventiv intézkedések folytán való elhárítása egységes vezérelvként jegeczesedjenek ki. Ne tévesszük szem elől soha a nemzetgazdasági fő-főszempontot, hogy az államhitelnél

kiváló szerepet játszik az a körülmény, hogy az államadósságok a bel- földön vagy a külföldön vannak-e elhelyezve. Az előbbi az egészséges állapot, a főcél, melynek elérésére minden államnak törekednie kell. Hogy elérhessük ezt az állapotot, nyugodt bel- és külpolitikai helyzeten kívül, konszolidált gazdasági viszonyok szükségesek. Intenzív belső töké- képződésnek és tökefejlesztésnek előfeltétele, hogy par excellence mező- gazdasági államból kereskedői és ipartermelő állammá kifejlődjünk úgy, hogy a mezőgazdasági érdekek sohase szenvedhessenek e fejlődési folya- mat alatt. Az a tőketermelés, a mely szükséges ahhoz, hogy elsősorban állami, másodsorban municzipiális, jelzőlogos és ipari hiteligenyeinket önerőnkől elégíthessük ki, csak akkor fog kielégítő eredményeket szol- gáltatni, ha fokozatosan és céltudatosan kereskedői és ipari állammá alakulunk át. Fizetési mérlegünk passzivitásának megszüntetése, a disagio fenyegető veszélyének elhárítása eminens érdekek, tehát államadóssá- gainknak, többi papirosainknak visszatelepítése immár halaszthatatlan. A jövőben, úgy a közel, mint a távol jövőben óriási adósságok kontra- hálása lesz szükséges; képtelenség, hogy e produktív befektetési cé- lokra szolgáló kölcsönök utáni címletek konzekvensen tovább is csak a külföldre vándoroljanak. Elrettenünk a gondolattól, hogy valamikor kon- zumentív célokra is kellhet pénz és a nemzetközi piacok helyzete olyan lehet, mint a múlt évben volt. Nem szolgáltatathatjuk ki magunkat örökkön- örökké a külföldi piacok szeszélyének, önkényének, zsarolásainak, szédü- letes összegű címletvisszadobásnak, hitelmegtagadásnak és hasonlóknak.

A magyar állam legfőbb pénzügyi érdekeiről, de becsületéről, pres- tigéről, gazdasági jövőjéről is szó van. Foglalkozunk ezzel a nagy kér- déssel végre egyszer komolyan és becsületesen, ne csak úgy magya- rosan. Ne öröljük fel összes erőnket, képességünket, aspirációinkat csak a politikában, ne rendeljük alá ezt a fontos kérdést is csak a politikai szempontoknak, hanem bizonyítsuk be kulturállami voltunkat az által, hogy végre megoldunk egy nagy horderejű gazdasági kérdést, a járadék- kérdést, csak a gazdasági szempontoknak, csak a nagy állami érdekek- nek szem előtt tartása mellett mindnyájunk becsületes, céltudatos és energikus közreműködése által.

György Miklós.

Iparunk régibb fejlődési nehézségei. I.

A Habsburgok hatalmi politikája¹⁾ mellett, vagy ha úgy kellett volna, annak ellenére is kifejlődhetett volna a magyar ipar, ha a rendi Magyarország vezető osztályai avval a kivételes belátással és áldozatkészséggel karolták volna fel az ipar ügyét, a melyet annak a fejlesztése a XVIII. században megkívánt, avagy legalább az ipar organikus, azaz tisztán társadalmi kibontakozásának meglettek volna itt akkoriban a szükséges előfeltételei. Ezen állítás igazolása végett vegyük először szemügyre az ország két legfőbb politikai szervének, az országgyűlésnek meg a megyének belső szervezetét és uralkodó szellemét, azután pedig tegyük vizsgálatunk tárgyává a magyar társadalomnak, végül a városoknak és a vállalkozó elemeknek az iparhoz való viszonyát.

I.

Az 1848 előtti magyar országgyűlés az ország egyetemes érdekeit épp oly kevésbé képviselte, mint a nyugati államok hasonló gyülekezetei. Csak egy pillantást kell vetnünk az országgyűlés mértékadó elemeire, hogy lássuk, mennyire számíthattak ott olyan eszmék, tervek és előterjesztések támogatásra, a melyek nem a birtokos nemesség közvetlen érdekeit szolgálták, hanem pillanatnyilag áldozatokat követelve tőlük, az ország egyetemes fejlődését, szebb jövőjét kívánták biztosítani. A felső táblán a zászlós urakon, az egyházfőkön, a főispánokon, a fiumei kormányzón és a két horvátországi követen kívül Mária Terézia uralkodása óta — merőben szokásjogi alapon — minden nagykorú vagy nagykorúsított férfimágnás, vagyonára való tekintet nélkül, személyesen jelenhetett meg, ha pedig távol maradt, valamint az özvegy nők követei útján képviseltethették magukat az alsó táblán. A felső tábla a maga hatalmi és számbeli túlsúlyával teljesen megakaszthatta tehát az alsó tábla esetleges reformtörekvéseit, hiszen a mult század negyvenes éveiben már 3 hercegi, 74 grófi és 89 bárói család összes nagykorú és nagykorúsított tagjainak juthatott eszébe a felső táblán megjelenni. Az alsó táblára

¹⁾ L. szerző: *Mária Terézia és II. József ipari politikája*. A »Közgazdasági Szemle« megelőző számában.

minden megye két követet küldhetett, de ezeknek a választásánál és utasításánál a megyebeli mágnásoknak formailag épp olyan, lényegileg jóval nagyobb befolyásuk volt, mint a köznemeseknek. A megyei követek mellett Horvátország, a káptalanok és a kiváltságos kerületek — mindmegannyi agrárius elem — képviselői jelentek még meg a földesuri országgyűlésen. Idegen elemet ott csak a szabad királyi városok küldöttei képviseltek. Mennyire jellemző a magyar társadalomnak egészében nemesi jellegére, hogy a városok is csak mint nemesi testületek küldhettek követeket az országgyűlésre és hogy az összes városoknak, — a melyeknek a számát a királyok pénzügyi érdekből lassankint 8-ról (Zsigmond idejében) 47-re szaporították — senki sem tudja miért és mióta, csak 1 szavazatuk volt 52 vármegye 102 szavazatával szemben! Minthogy számos városnak a tanácsában a nemesek voltak túlsúlyban, a városi követek is jórészt nemesek voltak.¹⁾ Az ország nem nemes lakóit személyenkint nem is számították a politikai nemzethez (*populus Werböczianus*), a minek folytán nem is képviseltethették magukat az országgyűlésen. A rendi Magyarországról is el lehetett tehát — egyszerű behelyettesítéssel — mondani: „Ily a trois ordres en Pologne: la noblesse, qui est tout, les bourgeois, qui ne sont rien et les paysants, qui sont moins que rien.“

Még a magyar rendi országgyűlés sem tudta magát teljesen kivonni ama gazdaság-politikai eszmék hatása alól, a melyeknek a megvalósításától a XVIII. századnak nagy kormányfériai és tudósai az általános jólét megvalósítását remélték. Az 1715. évi országgyűlésen kiküldött választmány nélkülözhetetlennek tartotta az ipar fejlesztését és igen előrehaladott szellemben állapította meg az egyes iparágak, valamint a kereskedelem merkantilistikus fejlesztésének az akadályait és feltételeit. Ennek a választmánynak a munkálata a czéhek visszaéléseinek korlátozásával, a városi kézműipart kívánta fejleszteni, de emellett egy a czéhkorlátoktól teljesen ment nagyipar fejlesztése mellett is szót emelt. Ennek az előterjesztésnek azonban csak azon elveit valósították meg az országgyűlések, a melyek a földesurak pillanatnyi érdekeit szolgálták, egyébként az ipar fejlődése elé még jelentékeny akadályokat is gördítettek. Törvénybe iktatták pl. azt a javaslatot, hogy mindennemű gyárosok és műiparosok (*mechanici omnis generis*), személyes szabadságuk tökéletes biztosítása mellett, 15 évig minden tehertől mentesek maradnak (1723 : 117. t.-cz.). Az adómentesség ugyanis a rendekre közvetlen terhet nem háritott, ellenben az iparosok számának gyarapodásától joggal várhatták, hogy az iparcikkek árának hanyatlását és a mezőgazdasági termékek árának egyidejű emelkedését vonja majd maga után. A

¹⁾ Ninive, *Fortgesetzte Fragmente über die dermaligen politischen angelegenheiten in Ungarn*. 1790. S. 65 ff.

céhek önző visszaéléseit is csak annyiban korlátozták, a mennyiben a földesuri osztály érdekeinek intézményes biztosítása végett szükségesnek látszott. Az 1723 : 74. t.-cz. megújította az 1659 : 71. t.-cz. rendelkezését, a mely a megyei tisztviselők kötelességévé tette, hogy azok az iparcikkek árát a közérdek, értve a megyei nemesség érdekében szabályozzák. Ezek a megyei árszabások nagyon akadályozták az ipar fejlődését, mivel a gazdasági konjunkturáktól független árakat rögzítettek meg hosszú időre, lehetetlenné tették továbbá az ország egész területére kiterjeszkedő, egyforma árakra számító egyöntetű termelést, a nagyüzem e fontos előfeltételét. A nemesi érdeket szolgálta a czéhrendszernek az az egyedüli jelentékenyebb megszorítása is, hogy ama czéhen kívüli magánmestereket, az u. n. steerereket, a kik valamely szabad királyi városban földesuraik számára üzték mesterségüket, a czéhek nem háborgathatják. Üdvös kezdet volt a czéhek autonomiájának megszorítása avval, hogy a törvény a királyt felhatalmazta a czéhek statutumait a szükséghez képest módosítani. A czéhrendszer alapos reformját ezáltal mindörökre kikapcsolták az országgyűlés feladatai sorából.

Pedig a czéhek eltörlésének már az 1715. évi országgyűlésen is sok híve akadt. Az 1729. évi országgyűlésen maga a királyi személynök is utalt arra, hogy Franciaország, Nagy-Britannia és Németalföld nem kis mértékben a czéhek eltörlésének köszönheti virágzó iparát. A köznemesség a maga jól felfogott érdekében az 1729., valamint az 1764. évi országgyűlésen, a szabad királyi városok képviselőinek tilkozása mellett, kifejezetten a czéhek eltörlését kívánta, de hasztalanul, mivel az a két vezető rendnek, az egyházi és világi főuraknak érdekeivel ellenezett. Az 1729. évi országgyűlésen különösen a klérus ellenezte a czéhek eltörlését, mivel „ez által az isteni tisztelet és vallásosság megcsökkennék, az ünnepélyeknél a különböző czéhek lobogója stb. hiányoznék“. A főrendek pedig azért szegültek a gyökeres reform ellen, mivel a czéheknek birtokaikon (kivált a földesuri mezővárosokban) létesített fiókczéheiből anyagi hasznuk volt. „Itt kitetszik, — mondja Horváth Pál — hogy míg a czéheket illető testületi jogokról volt szó, a közjó végett mindjárt beleegyeztek (consensuere omnes), hogy azok eltöröltessenek; de mihelyt azt kezdték feszegetni, hol nekik is érdekük volt, mint e kérdésnél pl. — mert a fiókczéheknél a földesurnak is volt befolyása, jövedelme — találtak mindjárt valamely közgazdasági védvet, mely által a kiváltságot védjék.“¹⁾

Az 1723. évi rendszeres munkálatban a czéhrendszer reformjára vonatkozó javaslatokon kívül megtaláljuk a mercantilistikus iparfej-

¹⁾ *Nemzetgazdasági Elvek*. XVIII. és XIX. században tartott országgyűlési munkálatokból kivonva. Pest, 1872. 76. 1.

lesztésnek positiv programját is. E munkálat 20. és 21. §-ában kifejti, hogy Magyarországon a királyi városokon kívül alig van ipar, hogy kivált a gyapjukelmék és bőrárúk terén Magyarország a drága külföldi termékekre van utalva. Módot kell tehát keresni arra, hogy Magyarország a rendelkezésre álló olcsó nyersanyagot maga dolgozza fel, mert akkor az idegen árúczikkekért, kivált a posztóért a külföldre vándorló pénz az országban fog maradni. Ipari védővámokat és behozatali tilalmakat, a mercantilismus e legfőbb iparfejlesztő rendszabályait, nem meri a munkálat a rendeknek ajánlani, hiszen az a nyersterményeknek szabad kivitelét veszélyeztetné, királyi praerogativába is ütköznék; de a posztógyártást illetőleg mégis tesz némi kivételt a magyar gazdatársadalomnak a mai napig legfőbb gazdaságpolitikai vezérelve alól, azt javasolván, hogy a gyapju kivitele tiltassék el. Javasolja továbbá, ugyan csak a földbirtokosok közvetlen érdeke ellen azt, hogy az egyes megyék, kivált a posztó- és bőripar üzésére taníttassák ki lakosaikat. Ily módon gondoskodván a megfelelő munkásállományról, szakértő vállalkozókat kíván különféle kedvezményekkel az országba édesgetni. Ilyen kedvezmények volnának, a már említett adókedvezményeken kívül, a közsegélyből adandó gépek stb. A nagyipar fejlesztése céljából gondoskodni kíván továbbá a nyersanyagot, pl. a gyapjut illő áron, azaz mint a választmányi irat mondja „a földbirtokosok kára nélkül“ nagyban összevásárló kereskedelemről. E mellett szükségesnek tart olyan kereskedőket is, a kik a kész iparczikkek eladásáról gondoskodnak, nehogy a gyáros a piaczi elhelyezés körüli gondok miatt kénytelen legyen ipari foglalkozását elhanyagolni. E végből már a 11. §-ban kifejtette, hogy hozzáértő egyénekből egy kereskedelmi tanácsot kell szervezni, a mely az alakuló nagyobb kereskedelmi társulatok (ez is egy állandó machinája a mercantilistikus iparpolitikának) terveit alaposan megvizsgálván, azoknak állami támogatásáról is gondoskodjék.

A kereskedelemnek elemi előfeltétele a könnyű és biztos közlekedés lévén, az 1723. évi rendszeres munkálat erre is kitért. A szárazföldi utak építésének és irányának elhatározását azonban a választmány sajátságos módon nem tekintette még országos ügynek, hanem a megyékre kívánta bizni az idevágó teendőket. A későbbi országgyűlések a maguk részéről szintén csak annak a megismételt ki'elentésére szorítottak, — jele annak, hogy minden eredmény nélkül — hogy a vám- és révjoggal bíró földesurak kötelesek birtokaikon az utakat javítani és hidakat építeni, hogy a szekérkeréknek mekkora legyen az egységes nagysága stb. A választmányi munkálat végül igen részletes tervet dolgozott ki a nagyobb folyók szabályozásáról és kivált a Dunának meg a Tiszának csatornákkal való összeköttetéséről (33—39. §§.).

A capitalistikus házi és gyári ipar mercantilisticus fejlesztésének jelzett és az országgyűléseken helyeselt feltételei: idegen vállalkozóknak kedvezményekben, tőke- és gépsegélyben való részesítése, a népnek ipari foglalkozásra való nevelése, hatalmas nagykereskedelem fejlesztése, a közlekedés javítása stb.: mind jelentékeny anyagi eszközöket igényeltek. Már az 1715. évi országgyűlésen fölvetették tehát egy olyan állandó országos közpénztár alapításának az eszméjét, a melynek hivatása volna az ország közgazdaságát fölvirágoztatni. De már ekkor megfeneklett e terv megvalósítása a rendek osztályönzésén és rövidlátásán. Már ekkor átlátta a nemesség, hogy a közpénztárt csak a maga, vagy — a mi szerintük egyre ment — jobbágynak megterhelése árán lehet létrehozni. Ettől pedig irtóztak. Sőt elutasították még azt a javaslatot is, hogy a kiviteli és beviteli vámra evégből pótlékot vessenek ki, mivel attól féltek, hogy ez egyfelől megnehezíti a nyerstermékek kivitelét, másfelől megdrágítja a behozott cikkeknek az árát. Az 1723. évi nevezetes rendszeres javaslat tehát hasztalanul utalt az egyes közgazdasági reformok kifejtésénél egy külön pénzalap létesítésének elkerülhetetlen szükségességére, hasztalan jelölte ki (1—9. §.) azokat a nagyrészt királyi jövedelmeket, a melyeket erre a célra kellene felhasználni: a pénzügyi javaslatok fölött napirendre tértek a rendek. Az 1741-ik évi országgyűlésen pedig avval sikerült a kérdést hatvan esztendőre eltemetni, hogy a legnagyobb anyagi zavarokkal küzködő királynő vonakodik a sójövédék egy részét erre a célra átengedni. A műveltebb főrendek arra hivatkozva, hogy az ilyen kicsinyes alkudozás az országot a külföld előtt kompromittálja, levették az egész kérdést a napirendről.

Ily könnyelműséggel tértek a rendek az ország egész jövőjére nézve mérhetetlen fontosságú pénzügyi és közgazdasági kérdések fölött napirendre, mivel átmenetileg anyagi áldozatokat és szellemi erő kifejtést kívántak volna tőlük. A nemesi kiváltságok, kivált az adómentesség — mint Grünwald Béla mondja — valóságos kultusz tárgyává lettek a nemesség szemében s a magyar közjog eszményítve jelent meg a jogi irodalomban, mint az emberi elme legtökéletesebb műve. A nemesség megdönthetetlen igazságnak tartotta azt az állítást, hogy a magyar királyok, még a Habsburgok is, csak a legtisztább hazafiui erények jutalmául adtak birtokot és nemességet és a kiváltságokat, mint a nemzetnek legbecsesebb jogait magasztalták, melyeknek föntartásától a nemzet fennállása függ s megdöntésük szükségkép a haza bukását vonja maga után. S mivel a haza illetén bukását, értsd a közteherviselés megvalósítását és a jobbágyság erős védelmét, leginkább azzal idézték volna fel, ha az osztrák kizsákmányoló vámpolitikákat támadják, bölcsen belenyu-

godtak a létező világok lehető legjobbjába, a mely a magyarnak ipari jólétet nem juttatott osztályrészl.

Az 1790—91-iki országgyűlés tehát, a melynek színvonalát sokan érthetetlen módon tudják magasztalni, az iparfejlesztés kérdését szóba se hozta már; a kereskedelem fejlesztésének szükségét pedig csak a jozefinistikus korszak egyik kiváló államférfia, Almásy Pál emlegette, agrár szempontból kívánva a harminczadrendszer alkotmányos kezelését.¹⁾ S midőn több mint félszázad után az 1802. évi országgyűlésen újra szóba került a „közpénztár“, a rendek, már a francia forradalom tanulságai folytán is, nyíltan a reakció hiveiül szegődtek. Szerdahelyi, Nyitra megye követe, áperte megmondotta: „A köztár arra való volna, hogy a kereskedés gyarapodjon, mintegy pallérozódjon. De még nálunk a kereskedésnek csekély kezdete vagyon. A mi eleink ebben nem is akartak tovább menni. Azt sem lehet állítani, hogy ez az országnak, vagy királynak nagyon hasznos volna. Különösen a felső vármegyék, az utak csinálásának és vizek csapolásának kevés hasznát fogják venni. Ha a harminczadok alábbszállanak, a király jövedelmei csökkenni fognak. Elég költsége vagyon minden vármegyének. Nem is tanácsos főképpen mostan a terheket szaporítani“²⁾ Hasztalan kívántak tehát azok a sz. kirvárosok, amelyeket a kereskedelem fejlesztése ügyében véleményadásra hívtak föl, hasznos közgazdasági befektetéseket, a gyáralapítások támogatását, a közlekedés fejlesztését, levélpostát stb.; a rendek még a kereskedelmi kérdésekben is csak a legszűkebb (kiviteli) agrárérdeket képviselték úgy az 1802., mint az azt követő 1807. és 1825. évi országgyűléseken. Nemcsak a közpénztárt nem állították fel, de az 1836—37. országgyűlésig egyetlen ipari érdekű törvényt nem hoztak. A rendek még az igen elmaradott mezőgazdaság capitalistikus fejlesztésével sem törődtek eléggé, az ipar ügyét pedig egyes kivételes egyéniségektől eltekintve, a kik az iparfejlesztésnek a szorosán gazdasági szemponton túlemelkedő nagy nemzeti, socialis és culturalis jelentőségét átlátták, mindvégig alárendelt jelentőségű kérdésnek tekintették.³⁾ Az osztályérdekek világosabb felismerésére, új emberekre s az európai politikai helyzet megváltozására

¹⁾ Marcali Henrik: *Az 1790—91-iki országgyűlés*. Budapest, 1901. II. köt. 308. l.

²⁾ Orsz. jegyz. 354. l.

³⁾ Az igen felvilágosodott Orosz József pl. azt írja az *Ungarns Gesetzgebender Körper auf dem Reichstage zu Pressburg im Jahre 1830* című munkájában (Leipzig, 1831. II. köt. 212. l. s. k.): „Wer Ungarns Lage und seine Stellung zu den deutschen Erbstaaten genau kennt, wird weder hoffen, noch wünschen, dass es in den nächsten hundert Jahren ein Fabrikland werde, wie allenfalls Sachsen. Auf diesen Punkt zu stark hinarbeiten, wäre zur Zeit dem Lande noch eher schädlich als nützlich.“

volt szükség, hogy az iparfejlesztés hazánkban egyáltalában országos „kérdéssé“ váljék.¹⁾

Nem csoda, hogy az 1723-ban felállított helytartótanács anyagi eszközök híján nem tudott a számára kijelölt közigazdasági feladatoknak megfelelni. Hiába tette III. Károly kötelességévé a közjólét emelését, sem a kereskedelem és ipar fejlesztésére nem volt módja, sem a jobbágy-lakosságot nem tudta a földesuri önkény ellen megvédelmezni. Ha a kormány — a kincstár megterhelése nélkül — üdvös intézkedéseket tett a közigazdaság fejlesztése érdekében, azokat rendszerint a közigazgatásnak tulajdonképpeni szerve, a megye akadályozta meg. A megyei hatóságok jórészt tudatlan és korlátolt földesurak voltak és a választórendszer, a melynek alapján állásukat elfoglalták, egyenesen a haladásellenes rendi érdekek szolgálatát tette első kötelességükké. A 48 előtti magyar közigazgatásból hiányzott az egységes vezetés, ismeretlen volt a hivatali felsőbbség és felelőség elve. Az egyes törvényhatóságok gyakran szegültek a kormány legczélszerűbb intézkedései ellen. »Nem csoda — jellemzi őket Grünwald Béla — ha ily hatóságok mindent elhanyagoltak, a mi az európai államokban, a hatóságok gondoskodásának tárgya volt. Közel másfél század alatt alig változott az ország állapota s alig vehető észre valahol a hatósági tevékenység nyoma. E század (a XVIII.) elején az ország nyugati megyéiben Ausztria szomszédsága, s az északi megyékben a városi élet hatása, némi csekély befolyást gyakorol és szelidebb erkölcsök honosulnak meg. De egészben véve minden idegenre, a ki az ország határát átlépi, azt a benyomást teszi az ország állapota, hogy itt nincsenek hatóságok. A közbiztonság állapota a legrosszabb, a megyei pandurok a helyett, hogy a gonosztevőket üldöznék, a népet zsarolják; az utakkal és hidakkal nem gondol senki; a gazdasági, oktatási közigazgatásnak feladatai is ismeretlenek, s a mi a leginkább feltűnő, az

¹⁾ Jellemző a közfelfogásra, hogy még a negyvenes évek legradicalisabb politikusa, Táncsics Mihály, a socialistikus hajlandóságu demokrata is, a következőképp érvelt a „Védegylet“ iparfejlesztő propogandája ellen: „A népesség még nem oly sűrű, hogy kénytelen volna egy nagy része kézimesterségre adni magát. Néhol tömötten van, de másott végét alig érő pusztaságok vannak, ha e két állapot sulyegyenbe jönne, nem volna elegendő szükségök, mely a kézműségekre kényszeritené az egyik részt. Most tehát még józanul megelégednünk kellene azzal, mi éppen a dolgok természete szerint keletkezett. Midőn e magyar föld nem lesz oly bitang, hogy sem a *quasi* birtokosnak, sem a földműves gazdának nincs igazi tulajdona, hanem valódi tulajdonosai lesznek mindazok, kik most bármi föltételek alatt turkálják: akkor önként minden erőlködés nélkül a természetnek törvénye szerint támadni fog szorgalom. A ki tehát néhány száz forintját a földműveléstől vonja el s más részvényekkel együtt gyárakba fekteti, oly gyárakba, melyeknek készítményeire szükségünk nincs: az megfordítva gazdálkodik, azaz fonáku!“. (*Hunnia Függetlensége*. Jena, 1847, 179. l.)

emberek azt a nyomoruságot annyira megszokták, hogy nemcsak meg nem ütköznek rajta, hanem a felsőbbtség tudatával a száналommal tekintenek a művelt külföld nemzeteire, melyek elveszítvén szabadságukat, annyira fegyelmezettek, hogy elviselik a törvény uralmát s alávetik magukat hatóságaiknak, s melyek az egyéni önkény és féktelenség korlátozásának árán, a jogbiztonságot, a rendet és jólétet szerezték meg.«¹⁾ A helytartótanács folytonosan panaszkodik, hogy hasztalanul utasítja a megyéket, hogy javítsák, burkolják az utakat, fejleszszék a közlekedés rendszerét, mint a fejlettebb kereskedelemnek egyik előfeltételét. A megyék ezeknek az utasításoknak gyakran már csak azért sem tettek eleget, mivel a megyei földesurak érdeke azt kívánta, hogy más megyékből ne kerüljön gabona a helyi piacokra²⁾ és tudatosan vagy öntudatlanul érezték, hogy a könnyebb közlekedés véget vet elszigetelt, kultúr-szükségletektől mentes életüknek.³⁾ A XVIII. századnak két legnagyobb országos műútját, a Károly- és a József-utat az uralkodóház építteti, ugyancsak az rendszeresített 1715-ben Magyarországon — a honvédelem és az osztrák kereskedelem érdekében — a postajáratokat; egyes folyók szabályozásáról, csatornák építéséről gondoskodik; felállítja 1771-ben a kir. hajózási igazgatóságot (Directio hydraulico-aedilis) stb. De mennyi akadályba ütközik a királyság ezen kulturmunka végzése közben. Midőn II. József a török háborúra való tekintettel elrendelte a Dráva és Duna medrének a fatörzsektől való megtisztogatását és hajóvontató utak építését, a munka a legtöbb vidéken nehezen haladt előre, mivel sok megyei hivatalnok, a kinek a folyók mentén jószágja és korcsmája volt, mindent elkövetett, hogy a folyók ne váljanak hajózhatókká. Így pl. 1784-ben arról értesült a hadi tanács útján a császár, hogy a megyék a Dráva és Duna mellett kivágott vontató utról a kivágott fákat a folyóba dobták.⁴⁾ Ha a kormány valamely intézkedést tett, a nemesi megye leginkább a rendi kiváltságok szempontjából bírálta meg s gyakran sérelmeket látott a kormányzat legczélszerűbb s legtermészetesebb rendelkezéseiben. „A legkisebb változást is veszélynek tartja, mert nem lehet tudni, mi következik belőle a nemesi kiváltságokra nézve.“⁵⁾ Maga

¹⁾ Grünwald Béla, *Régi Magyarország*.

²⁾ Eötvös József br. Kelet Népe és a „Pesti Hirlap“. Összes Munkái I. köt. 73. l.

³⁾ Mint Orczy Lőrincz megverselte :

Megengedem Angliusnak Tokaj tájára,
Az édes italból felrak gályájára,
De ő majd csipkét hoz asszonyink búbjára,
Drága árt fog vetni csecsés portékára.
(*Költeményes Holmi*. II. 186. l.)

⁴⁾ Marcali, *Magyarország II. József korában*. I. köt. 120 l.

⁵⁾ Grünwald Béla, i. m. 34 l.

a konzervatív Dessewffy is elismerte, hogy a megye egyetlen érdeme a következő volt: „Szerencsés sikerrel igyekezett a kiváltságos osztályt jogaiban megtartani.“¹⁾

A rendek nemcsak az állandó katonaság költségeit vonakodtak viselni, nemcsak egy fillért nem áldoztak közgazdasági célokra, de lehetőleg ingyen akarták élvezni még amaz intézmények előnyeit is, a melyeket az idegen uralkodóház a katonai kiadások fedezésére is elégtelen, túlnyomóan a jobbágyok adóiból álló magyarországi jövedelmeiből, az ország pénzügyi teherviselőkéességének érdekében a megyék rosszakaratú akadékoskodása ellenére létesített. Már az 1751. évi országgyűlésen kénytelen Mária Terézia a rendeket figyelmeztetni arra, hogy a Károly-ut az udvar költségén épült és ezen az országot a tengerrel összekötő uton szállított nyerstermények után a vámot a rendek kívánóságára sem engedheti el. II. József pedig, a ki valóságos műutakkal kezdte behálózni az országot, a nemesség nagy megbotránkoztatására rendelte el: „Az ilynemű utakat el kell látni rendes korlátvámokkal, arányos távolságba egymástól, úgy mint az örökös tartományokban és mindenki kivétel nélkül, ki hasznát veszi az országútnak legyen bár nemes vagy nem nemes, fizesse meg a vámpénzt« (normálét).²⁾ Ellenben minden, a közgazdasági fejlődéssel járó új hivatali állást a nemesség magának iparkodott lefoglalni. Így például a kir. posta létesítésekor törvénybe iktatták, hogy a postamester csak érdemes és birtokos magyar ur lehessen (1715 : XXII. t.-cz.).

Az előrebocsátottakból kétségtelen, hogy az uralkodóház az 1764. évi országgyűlés után már azért sem fejleszthette a magyar nagyipart és nagykereskedelmet, mivel előfeltételeiknek megteremtésénél a legcsekélyebb támogatásra sem talált a rendi országgyűlés és közigazgatás részéről. De nem mozdították elő, sőt egyenesen meggátolták a magyar ipari capitalismus organikus kibontakozását a történetileg kialakult osztályok néprajzi jellege, társadalmi előítéletei s — last not least — rövidlátó érdekei is. Hiányoztak itt azok a társadalom mélyén szunnyadó spontán erők, a melyek az összes felmerült mechanikus akadályokat leküzdve, mégis az ipari átalakulás felé terelhetnék volna Magyarországot.

II.

A magyar faj a történeti fejlődés folytán nem tudott önálló városi gazdaságot, kézműipari kulturát teremteni. Az államalkotó magyarság kezdettől fogva inkább a mezőgazdaság felé hajlott, a melyre az általa megszállott országrészek bőséges és hálás teret nyújtottak. Az uralkodó

¹⁾ Dessewffy Emil gr., *Alföldi levelek*. 1839/40. I. köt., 13. l.

²⁾ Marcali, i. m. III. köt. 201. l.

nemességben a létért való küzdelemben kifejlődött az a meggyőződés, hogy csak a fegyverforgatás illik a szabad emberhez, minden polgári tevékenység lealacsonyítja azt.¹⁾ Ezt az évszázados háborúk közepette még némileg megokolt felfogást a nagytekintetű Werbőczy valóságos hittétellel rögzítette a nemesség ideológiájában, kifejtvén: *quaestuariis aut vulgaribus artibus dediti sola militia nobilitatem definiverunt.* A nemesség a békés korszak beálltával is görcsösen ragaszkodott ehhez az előítélthez,²⁾ a mely még a hazai város polgárságára is a legkárosabban hatott vissza. A magyarországi városi polgárnak is az volt a legfőbb vágya, hogy iparát a hivatalért mielőbb szegre akaszthassa és állandóan arra törekedett, hogy szabad nemesi birtokra tegyen szert, mert csak így juthatott megbecsüléshez magyar agrár-feudális társadalomban és ez által válhatott részesevé a nemesi kiváltságoknak, kivált az adómentességnek.

Az őstermelésnek kiválóan kedvező földrajzi viszonyok és a rendi előítélet mellett a magyarság minden osztályával közös keleti vonás, a kényelemszeretet, riasztotta el az uralkodó fajt a nagyobb mozgékonytárgy igénylő iparüzéstől és kereskedelmi haszonhajhásztól. K. J. a következőképpen jellemezte a Tudományos Gyűjtemény-ben (1823. évf. 16. l.) a magyarokat: »A magyar, mint született állattenyésztő és mezőgazda szívesen csüng az anyatermészet kebelén és termeli orczája izzadságában a nyers-terményeket. Már régóta látja más népek példáján a kereskedelmi speculáció nagy előnyeit, de nem akarja azokat utánozni, mivel a speculációra való hajlam nincsen a vérében. Ha a speculans nyereséghez segíti, jól esik neki ez a nyereség; de már az első alkalommal kimutatja, hogy a speculans megveti. A foglalkozások között a magyar legjobban azokat szereti, a melyek az elsőrendű életszükségleteket elégítik ki. De a legtöbb természetes vonzódással a mezőgazdaság iránt viseltetik. Tisztán látja, hogy különösen a mostani szűkös időkben sok kézműves jóval kellemesebben, tisztesebben, könnyebben él meg, mint a mezőgazda: mégsem adja szívesen fiát iparra, hanem a Ceres iskolájába küldi, és az eke vezetésére szoktatja. Nincs is szükség arra, hogy erre rákényszerítsék, mivel már a természeténél fogva erre van a legtöbb hajlama. A magyar kézműves iparkodik földhöz jutni, és elhagyja műhelyét gyakran nem csekély önkárára«. Különben a XVIII. században és a XX.

¹⁾ Igy pl. Báthory Endre erdélyi fejedelem Nagyvárad lakosinak 1580-ban kelt nemesi levelében kijelenti, hogy csak azért emeli őket nemességre, mivel a váradi polgárok nemcsak kereskedelemmel és iparral foglalkoznak, hanem mintegy a fegyverek között születtek és nőttek föl és az összes katonai feladatoknak a legnagyobb lelki készséggel feleltek meg. Kossovich Károly, *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a XVI. század elejéig.* (Buda, 1842. 165. l.)

²⁾ Br. Wesselényi Miklós, *Balítéletekről.* Bukarest, 1833. 15. l.

század elején a magyar nemesség évszázados megpróbáltatások után, — nem kis mértékben az uralkodó ház agrárpolitikája folytán — viszonylag igen jó sorba jutott és ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy beérje az ősi terménygazdálkodásnak bár lassan emelkedő, de biztos jövedelmével, nyugodt, hol szemlélődő, hol politizáló, hol mulatozó életével:

»Zemplén, Bereg, Ungvár, Szabolcs vármegyében

Van pénz, van eledel, van bor a pinczében

Mi kell több? Miért vesse életét kétségben.

A magyar, hogy több pénz jöjjön erszényébe.«¹⁾

De ha a vegetális élet szükségleteiben nem is szenvedett hiányt a nemesség, csak a főnemesség egy része rendelkezett olyan pénzbeli jövedelmekkel, a melyekkel — a megfelelő készség és képesség mellett — úgy mint az angol vagy a cseh-morva főnemesség²⁾ az ipari capitalismus uttörőjévé válhattott volna. A magyar, jórészt indigéna birtokaristocracia azonban hivatalt, méltóságot és családi összeköttetéseket vadászva, a fényes bécsi udvar közelében élt és a Nyugat fejlettebb műveltségtől elkápráztatva, bő jövedelmeit a legujabb időkig idegen gazdasági és szellemi kulturák gyarapítására fordította és még a mezőgazdaság kapitalisztikus megszerzésére sem helyezett súlyt. Már az 1715. évi országgyűlés panaszkodott, hogy a király és a főurak az országon kívül laknak és idegen terményekre és iparcikkekre költik a Magyarországból kiözönlő pénzt. Az 1723. évi rendszeres munkálat 10. §. pedig újra szemére lobbantotta a főuraknak, hogy miattuk megy ki annyi pénz az országból és fölszólította őket, hogy maradjanak itthon, fogyaszszanak hazai termékeket és megszorítva fényűzési kiadásaikat, fordítsák jövedelmeik egy részét gyárak alapítására. De bizony II. József is gúnyosan utalhatott arra, hogy neki semmi kifogása sincs az ellen, ha a magyar földesurak birtokaikon a maguk tőkékkel szövőgyárakat létesítenek. A Forgács grófoktól eltekintve, a kik a gácsi posztógyárat nagy áldozatokkal és fáradsággal alapították meg, alig említhetünk egy főúri családot a XVIII. századból, a mely a magyar gyárpar megteremtése körül számottevő érdemeket szerzett volna. Pedig a teljes adómentesség 1848-ig erős fegyver lehetett volna kezükben a keményen adózó osztrák ipar ellen! Ha átlapozzuk pl. a »Védegyelet« első 1842. évi kiállításának katalógusát, a melyet Kossuth

¹⁾ Orczy Lőrincz, i. h. II. 186. l.

²⁾ A cseh vászon-, pamut- és gyapjuszövő világiparnak a feudális cseh főurak voltak a tulajdonképeni megalapítói. Mária Terézia nem győzi üdvözölni azon urakat, a kik birtokaikon gyárakat létesítettek; 1771 április 1-én kelt decretumával pedig általános dicséretben részesíti iparfejlesztő működéséért az egész cseh nemességet (l. Příbram, Karl, *Geschichte der oesterreichischen Gewerbepolitik*: I. kötet, Leipzig, 1907. 127. l. 6. jegyzet).

Lajos szerkesztett,¹⁾ alig két- három mágnás nevére bukkanunk. Jellemző különben is, hogy ezen a kiállításon 80 kitüntetett között volt 50 német, 9 szláv mester, 13 túlnyomóan németektől, illetve zsidóktól vezetett gyár és csak 8 magyar iparos, még pedig 1 aranyműves, 1 himzönő, 1 gyujtógyáros, 2 kalapos, 1 zsinórkészítő, 1 szabó és 1 oláh pokróczokat közvetítő sáfár.²⁾

A magyar rendek azonban nemcsak maguk nem fanyalodtak magasabb termelő functiókra, de az ezekkel szemben táplált ellenérzésüket régtől fogva éreztették azokkal az elemekkel is,³⁾ a kik e nagyfontosságú szerepre a történeti fejlődés folyamán hazánkban hivatottak voltak. Fokozta ezt a különben nemzetközileg jelentkező rendi ellentétet az, hogy ez az ellentét Magyarországon nagy mértékben összeesett a nemzetiségi és politikai ellentétekkel is.

Jól ismervén népét, már Szent István szükségesnek látta azt, hogy iparüző és kereskedő németeket, olaszokat és más idegen telepeseket csalogasson nagy kedvezményekkel az országba.⁴⁾ A könnyebb megélhetés és a nagyobb nyereség reményében idővel tömegesen betóduló iparos telepéseknek a királyi hatalom vált a legfőbb oltalmazójává a földesurakkal szemben. A munkamegosztás és munkaegyesítés, a melyet az egyes mesterségeknek meg a kereskedelemnek a fejlődése megkíván, a meg-

¹⁾ Hogy mennyire ártott a fajmagyarságnak ez az ipari tehetetlenség a mult század második évtizedében felébredt magyar imperialistikus törekvéseknek, az korán kifejezésre jutott a »Siebenbürgener Bote« (1842. Nr. 84.) egy e kiállításhoz fűződő cikkében: „Ha egy ilyen nép annak ellenére, hogy a német és szláv évszázadok óta, mint az ipari tevékenység és industria mintája ragyog előtte, kevés érzéket tanusít az ipar iránt, ha egy nép, a mely műveltségét csak a két említett, minden tekintetben előrehaladottabb nemzetnek köszönheti, eme jóval számosabb szlávokat és németeket arra akarja szorítani, hogy keleti nemzetségében merüljön el: vajjon mit szóljunk józanul az ilyen törekvéshez.« (ld. Csaplovics Johan v., *Ungarns Industrie und Cultur*. Leipzig 1873. 36. l.)

²⁾ Kossuth Lajos, *Jelentés az első magyar iparműkiállításról*. Pest, 1843.

³⁾ Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem pl. a következő parancscsal tiltotta el a váradi polgárságot attól, hogy vallási vitákkal foglalkozzék: „Ti pedig, kik jámbor tősgyökeres nemes renden kívül valók vagytok, birák, városbeliek és váradi főpolgárok, minden rendek, szántás, kapálás az a ti dolgotok, nem hitigazgatás, nem paraszt emberhez illik a hitigazgatás, sem vargához, sem szűcshöz, sem a protestatióval való fenyegetés, sem egy pór bestye áruló kurafiához is, valetete“. (ld. Kossovich, i. m. 165. l.)

⁴⁾ Szent István a fiához intézett intelmeiben meghagyta, hogy a kiválóan hasznos telepések eltartásáról jóakarattal gondoskodják és oly tisztességes bánásmódban részesitse őket, hogy szivesebben tartózkodjanak nálunk, mint egyebütt. (Lib. I. 6. cap. 4. §.) Egy más helyen (Lib. II. 22. cap.) pedig — tekintettel az uralkodó cseregazdaságra — elrendelte, hogy az idegen telepések csak addig tartoznak pártfogójuknak dolgozni, míg az illő élelmezésükről gondoskodik.

élhetést biztosító állandó piacznak, valamint a kölcsönös védelemnek szüksége nálunk is korán községi szervezettel bíró telepekbe tömörítette az iparos és kereskedő jövevényeket. Ezek a telepek kezdetben rendszerint egy-egy királyi vár közelében keletkeztek, mivel lakosai ott piacra és védelemre leginkább számíthattak. A mely községekben az ipari és kereskedelmi tevékenység mindjárt vagy idővel önállóságra jutott a földmiveléssel szemben, mint pl. a szepesi és erdélyi szászoknál, az ilyen közületek kiemelkedtek a földmivelő községek sorából és a királyok különös szabadságlevelei alapján önálló politikai jelentőségre tettek szert a vármegyei ispánok joghatóságával szemben. Mivel a királyoknak adóalanyai az iparral és kereskedelemmel foglalkozó városok voltak, legjobban megvédték szabadságukat a földesuri hatalommal szemben még akkor is, a mikor a kialakuló nagybirtokos oligarchia a királyi vármegyei szervezetet már teljesen a maga érdekei szerint alakította át. A kiválóbb királyok a nagyobb és gazdagabb városokat, kivált a bányavárosokat a maguk közvetlen földesuri védőhatósága alá helyezték és királyi városokká emelték azokat. A városok túlnyomó része azonban, az u. n. mezővárosok az egyes földesurak hatósága alá kerültek, a melyek az agrár-feudalis milieu befolyása alól, noha a földesurak részéről is részesültek bizonyos autonómiában, nagy részt a legujabb időkig nem tudták magukat kivonni.

A kir. városok ellenben megtartották idegen szokásaikat, törvényeiket és önkormányzati szerveiket is. A városi bíró a mellette működő esküdtekkel teljesen önállóan intézkedett a városi önkormányzat ügyeiben és ítéleteivel szemben nem a megyei hatóságokhoz, hanem a királyi bíróságokhoz lehetett felebbezni. Idővel ezek a katonai nemzettel szemben merőben idegen városok nemcsak gazdasági értékű kedvezményekben részesedtek (vámmentesség és vámkedvezmények, vásártartási jog, végrendelezési szabadság, árúlerakási jog, stb.), hanem valóságos rendi állásra tettek szert. A mint ugyanis a XIV. és XV. század folyamán a pénzügyi szükségletek erősen fokozódtak, a királyság államháztartási érdekből, de meg azzal a politikai célzattal is, hogy az elhatalmasodott oligarchiával szemben támaszt nyerjen bennük, bevonta a városokat is a honvédelem új rendszerébe. A sz. kir. városok — igaz, hogy még az 1514:III. t.-cz. is csak tizenötöt sorol fel — ezáltal még a király földesuri hatalma alól is felszabadultak és az 1405:II. t.-cz. alapján országos állásra tettek szert. De a politikai ellentét a nemesség és az országos állású városok között nemcsak nem csökkent, de sőt nőttön-nőtt. A városok az oligarchiától való félelmükben, Zsigmondtól a kurucz korszakon át II. Józsefíg, ugy az országgyűlésen, mint azon kívül, hacsak nem kellett semlegességet szinlelniök, mindig a királyi hatalom mellett foglaltak

állást. A városoknak ez az aulikus magatartása, különösen akkor, a mikor a hadászat átalakulása folytán, mint az ország legnagyobb erősegei, fokozott jelentőségre tettek szert, a rendeket oly ellenérzéssel töltötte el irányukban, hogy még a XVIII. században is minden országgyűlésen felszólaltak szaporításuk ellen és 1790-ben kivitték azt, hogy az országgyűlés jóváhagyásától tette maga a király is függővé számuknak további szaporítását. A városi polgárság viszont nem az országgyűléshez, hanem II. Lipóthoz fordult, hogy biztosítsa számára azon jogokat „a melyek minden civilizált országban a polgári osztályt megilletik.“¹⁾ Már e politikai fejlemények alapján is érthetővé válik az, hogy a városi német polgárság — a színmagyar Szeged, Pécs és Temesvár a török világban pusztult el — a maga részéről sem igen viseltetett vonzalommal a világfelfogásban, eszmekörben idegen magyar vezetőosztály iránt és mivel a magyar nemzetiséget és culturát is egyedül az képviselte, a legujabb korig gazdasági és nyelvi és kulturális szempontból a legszorosabb kapcsolatban maradtak a német anyakulturával.

A rendi és nemzetiségpolitikai ellentétekhez mélységes osztályellentétek járultak.

A földbirtokos osztály a letűnt századokban még inkább látott jogtalan visszaéléseket az ipari és kereskedelmi nyereségben, mint manapság s ezért korán árszabásokkal, kamatkorlátozással és egyéb kereskedelemellenes törvényekkel igyekezett azt korlátok közé szorítani. A magyar földbirtokosság hagyományos ellenérzését a polgári foglalkozások és a polgári osztályok iránt fokozta a XVIII. század derekán már nálunk is terjeszkedő pénzgazdálkodás folytán kialakuló modern osztályellentét az eladó és vevő, a pénzkölcsönző és hitelező elem között. De nemcsak a jövedelemeloszlás szempontjából ütköztek össze a földesurak érdekei a városi osztályok érdekével, hanem a termelés körül is. A királyi kiváltságlevelék egyik állandó pontja szerint, mindazok, a kik a város területére költözködtek, a városi szabadság részeseivé váltak, sőt kimondották egyenesen azt, hogy a földesurak nem akadályozhatják meg jobbágyaikat abban, hogy földbér (terrarium) lefizetése után a városba költözzenek.²⁾ A városi szabadság kifejlődésével csakugyan megindult a nem-nemes dolgos elemeknek a városokba költözködése, a hova a jobb megélhetés, a nagyobb személyes szabadság és bizonyos — bár mint látni fogjuk igen kis mérvű — társadalmi egyenlőség egyaránt vonzották őket. A földesurak tehát termelési szempontból is már korán ellenérzéssel viseltettek a városi foglalkozások térfoglalása iránt, mivel

¹⁾ L. i. v. *Bittschrift an seine kais. königl. Majestät Leopold den Zweyten Welche der Bürgerstand das Königreichs Ungarn eingereicht hat.* 1790. 9. l.

²⁾ L. Timon, *Magyar alkotmány és jogtörténet.* 1906. 154. és 201. l.

éppen a legjobb, a legértelmesebb munkaerőiktől fosztotta meg őket.¹⁾ Kivált a ritka népességű Erdélyben élesedtek ki e miatt a végletekig az osztályellentétek. A rendek a gyenge II. Lajostól kicsikarták azt a jogot, hogy a türhetetlen bánásmód miatt a városokba szökő jobbágyaikat erőszakosan visszahurczolhassák. A földesurak e fölhatalmazás alapján Kolozsvár városát szinte elnéptelenítették, úgy hogy a király kénytelen volt e jogot tőlük ismét megvonni.²⁾ De a jobbágyoknak 1514-ben bekövetkezett egyetemes röghözkötése sem akadályozhatta meg őket abban, hogy alkalomadtán a kegyetlen bánásmód elől megszökjenek és a városokban telepedjenek meg.

Az osztályellentéteket fokozta az is, hogy a török foglalás idején a nemesség nagy része elvesztette birtokait és a városok várfalai mögött keresett menedéket. De ott is állam maradt az államban, a mely rendi érdekét és előítéleteit följé helyezte annak a bizonyos fokú demokráciának, a mely nélkül a városi élet tovább nem fejlődhetik. A városi nemesség egyfelől abban az irányban érezte prepotentiáját a polgári elemmel szemben, hogy az összes hivatalokat ott is teljesen a maga számára iparkodott lefoglalni,³⁾ ellenben a városi terhek alól állhatatosan ki akarta magát vonni. Minthogy a többi polgároknak ez által a városra kivetett királyi adók aránylag nagyobb részét kellett viselniök, már a XVII. században éles osztályharcok folytak a nemesség megadóztatása körül városainkban. A „Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye“ egész sorát tartotta fenn az ezen adóharcokra vonatkozó bizonyítékoknak. Kassa pl. már 1645-ben kimondotta, hogy házadót tartozik a nemes ember is fizetni; később pedig már statutumot hozott, a mely kifejezetten azt mondta: „minthogy pedig ez nemes városban az concivis embereknek egyenlő szabadságuk vagyon, a közönséges igazságnak regulája kitől-kitől azt kívánja, hogy szükségnek idején és akármikor is egyenlőképpen közönséges teherviselésre vonattassék“.⁴⁾ Miskolcz csak 1739-ben adóztatja meg más városok példája szerint a nemességet.⁵⁾ De a nemesség mint országos rend védelmére kel a városokban élő osztálysorsosainak, a kiknek a számát Schwartzner a XVIII. század-

¹⁾ Mandello Gyula Pozsony város számadáskönyvéből kimutatta az 1439/40—1447/8-as időszakra, hogy az említett város lakossága akkor 4000 lélekre rugott, a melyből 400 mezei munkás, tehát valószínűleg jórészt bevándorolt jobbágy volt. *Közgazdasági Szemle*. 1903. évf. 255. l.

²⁾ Acsády, *A jobbágyság története*. 176. l.

³⁾ A hol nagyobb számban találjuk a magyar nemességet képviselve, mint pl. Komáromban és Debreczenben, ott még a XVIII. században is kizárólag nemesi tisztviselőket találunk. L. Marczali, u. i. m. I. 182. l.

⁴⁾ II. k., 2. f. 221. l.; u. o. 343. l.

⁵⁾ U. o. 420. l.

ban városokint 50 családra becsülte ¹⁾, és az 1647. évi országgyűléstől kezdve gyakran hoz végzéseket „a városok erőszakoskodása ellen.“ Jóllehet, e végzések szaporasága csak azt igazolta, hogy a polgári jogegyenlőséget a városoknak már sikerült az adózás terén érvényre juttatniok, mindazonáltal még az 1836. évi országgyűlés nyugodtan arról tárgyal, vajjon a nemes mesterember, ha szabad kir. városban lakik, fizessen-e adót vagy sem.²⁾

A magyar nemességnek türelmetlen és erőszakos fellépésében kell annak a körülménynek egyik okát látnunk, hogy a városok lehetőleg elzárkóztak a magyar jövevények elől és teljes érzéketlenséggel viselkedtek a magyar nemesi nemzet küzdelmei iránt is. A régi magyarországi városok zárt kézműipari gazdaságuk alapjait, az ipart és a kereskedelmet a maguk, illetve nemzetiségük monopoliúmákként kezelték. A magyar faj alig-alig talált bennük ipari nevelőkre. A vidéki néptömeges felemelkedését a városi elem közé különben is lehetőleg megakadályozta a munkaerőre utalt földesuri hatóság és hű szövetségese, a megye. Így azután a magyar iparosok között még a XIX. század elején is csak nagy elvétve akadt más iparos mint szabó, csizmadia és gombkötő. Iparok, a melyekre az élet szüksége nevelte a népet. A nagy gazdasági és politikai ellentéteket fokozta az apróbb társadalmi és társasági surlódások egész sorozata a megyei nemesség és a privilégiumos városi polgárság között,³⁾ a melyek mindmegannyi gyökérszála annak a nemtörődömségnek és érzéketlenségnek, a melyet viszonzásképpen a magyar törvényhozás és közigazgatás az ipar fejlesztés körül tanusított.

III.

Ezek után vizsgáljuk meg azt, hogy a gazdasági fejlődésnek mely fokára tudtak emelkedni a nemesi nemzet életétől idegen életet folytató, kizárólag önerejükre utalt városaink. Mennyiben voltak meg XVIII. századbéli városainkban az ipari fejlődésnek automatikus csirái? Mennyiben volt a városi polgárság a socialgazdasági haladásnak tényezője, illetve mennyiben szolgálta az maga is a rendi maradiságot?

Az ipar és a kereskedelem hazánk középkori városaiban egyes fejedelmeknek czélszerű intézkedései folytán szépen fejlődött és — hazai és idegen kutfők tanúsága szerint — még közvetlenül a mohácsi vész előtt a kor színvonalán állott. Az ipar fejlődésére a középkorban nálunk is kedvező hatással volt a czéh-rendszer és betöltötte socialis rendeltetését is: minden mesternek és legénynek tisztas élettartást biz-

¹⁾ Schwartner, *Statistik* I. 193. I.

²⁾ Horváth Pál, i. m. 237. I.

³⁾ L. pl. Orosz, i. m. I. kötet. 285. I.

tosított. Városaink kiemelkedtek a parasztos hűbéri gazdasági szervezetből és kulturából, a melyet még az a gondolat vezérelt, hogy minden szabad embert az alávetett nem szabadok, a jobbágyok kell, hogy el-tartsanak. Ezzel szemben városaink kulturájának jellemző képviselője az a kézművesmester, a kinek már főképpen az idegen magángazdaságok számára teljesített saját ipari munkája biztosította a tisztas megélhetést. A mesterlegényeknek munkáltatóikhoz való viszonya is teljesen különböző volt a jobbágy helyzetétől, kivált a mikor az utóbbi személyes szabadságát teljesen elveszítette. A mesterlegények a czéhszabályok szerint jogilag nem tartoztak egy mesternek dolgozni, mint a jobbágyok földesurainak, hanem szabadon vállalhattak munkát minden hazai és külföldi szakmabeli czéhmesternél, a czéhszabályokban megállapított, közjogi jellegű collectiv munkafeltételek mellett.

A városi kézműipar nem tudott Magyarországon a helyi piacz kielégítésén túlelmelkedni. A közlekedés nehézségei, a közbiztonság fogyaté-kossága, a földesurak vám- és révszedési joga, a különböző egyedárúságok és árúlerakási kiváltságok,¹⁾ a külföldi kereskedelem megszorítása áthágha-tatlan akadályokat gördítettek a nagybani termelés és a nagykereskedelem kifejlődése elé. Élénkebb országos kereskedelem csak a nagy vásárok alkal-mával fejlődött ki, mivel a tömeges utazás az út biztonságot növelte, fára-dalmait csökkentette. Ekkor szüneteltek a nem helybeli kereskedőket és ipa-rosokat kizáró czéh-tilalmak és ezeken számíthatott a termelő is terményeinek eladására, illetve arra, hogy szükségleteit fedező ipari cikkekre cserél-heti ott be. A Jóreménység-fokának körülhajózásáig mindazonáltal Magyar-ország volt a jelentékeny levantei kereskedelem országutja. Az Anjouk és Zsigmond király szabadabb külkereskedelmi politikája, szerencsés szövet-ségei is lendületet adtak egy időre az ország gazdasági életének. De azután a török portyázó háborúkkal és a trónviszályokkal a gazdasági élet is aláhanyatlott. Mátyás fényes uralkodása rövid időre gátat vetett még a pusztulás folyamatának, de a XVI. és XVII. század folytonos bel- és külháborui nemcsak megakadályozták a városi kézműves-kulturánk tovább-fejlődését, de itt-ott még vissza is taszították azt a fejlődés útján. A városok első sorban annak a honvédelmi kötelességüknek tartoztak meg-

¹⁾ Buda városa pl. azt a jogot nyerte, hogy minden bel- és külföldi kereske-dőnek Budán keresztül szállított árúit ebben a városban le kellett raknia és el kellett adnia. A budai polgárok e kiváltság folytán a többi városok rovására igen nagy vagyona tettek szert. Zsigmond tehát a vidéki városok unszolására az 1405. évi nevezetes országgyűlésen Buda árúmegállítási jogát bizonyos külföldi árúkra korlá-tozta. Belföldi kereskedők árúikat ezután tetszés szerinti irányban, bármely helyre vihették, anélkül, hogy vámilletéket tartoztak volna viselni. (L. A. sz. kir. városok jogait becikkelyező 1405. 14. art. 3. p.)

felelni, a melyet Werbőczy meghatározása szabott elibünk: „ezek (t. i. a városok) a polgárok egyesületei és a házaknak, utcáknak a szükséges bástyákkal és erődítményekkel körülkerített sokaságai, a melyek a végből, hogy jó és becsületes életet folytathassanak, szabadságokkal ruháztattak fel.“ Buda, Kőszeg, Temesvár, Eger, Nagyvárad, Debreczen neveit kell csak megemlítenünk, hogy eszünkbe jussanak ama folytonos ostromok és sarczolások, a melyeken városainknak a török-német világban keresztül kellett menniök. A folytonos háborunak emberéletben, anyagi és erkölcsi javakban okozott káraihoz járultak a rabló főurak,¹⁾ az idegen várnagyok és zsoldosok²⁾ meg a labanczirtó kuruczok³⁾ vadabbnál-vadabb pusztításai és rablásai. Fokozta a polgárság elszegényedését a gyakori éhínség, dögvész és tüzeset is.⁴⁾ Igen károsan hatott vissza ebben a szomorú korszakban az ipar fejlődésére az is, hogy a birtokos nemesség és a papság elszegényedett, az ország dolgos lakossága megritkult és földesurai szörnyű elnyomatásának vált áldozatává. A kereskedelem pedig hogyan akadt volna meg a török-kurucz-labancz korszakban, a melyben az egykorú Babócsai szerint: „Nem lehetett akkor csak közelebb levő szöllejébe is élete

¹⁾ A XVI. században pl. Balassa Menyhért, a magyar hadak vitéz főkapitánya kiváló kedvtöltéssel csapott le rabló-váraiból a bányavárosokra; de a gazdag monostorok kirablásától sem riadt vissza. Bebek Ferencz főispánnak kivált a városi tornyok harangjaira fájt a foga: száznál több nagy harangot huzatott le a magasból, hogy pénzt veressen belőlük. Bacsó Mihály rablóvezérnek szűk volt a hazája és a közeli sziléziai és morva városokat is megtisztelte néha látogatásával. Nem említve a minden rangú és rendű kisebb zsványokat, akadt Báthory Kristóf személyében egy erdélyi fejedelem is, aki kirabolta saját városait és erőszakot követett el a czivisek feleiségein. (L. Hetényi János, *Honi városaink befolyásáról nemzetünk, kifejlődésére és csinosulására*. Buda. 1841. 164. l.) Hogy ez a rabló-garázdálkodás átnyúlt a következő századokba is, arról Bethlen Gábornak az 1619. évi kassai végzése és számos egykorú leírás tanuskodik.

²⁾ Hogy a *pogány* törökről egészen hallgassunk, a *keresztény* Karaffa Antal generális pl. 1686-ban Debreczen városát 180.000 rhénes forint fizetésére ítélte s midőn ezt az akkoriban hallatlan nagy összeget a lakosság nem tudta megfizetni, egy hiteles följegyzés szerint: „Sokaknak kezök, lábaik összekötöztetvén, szertelenül kinoztattak; némelyek ujjai közei, egész kezök fejei befürészeltettek és hallatlan csigázások nemeivel rongáltatván, iszonyatos kinokkal végezték életöket e nagy ínségben.“

³⁾ II. Rákóczy Ferencz kuruczai — mondja és bizonyítja is Hetényi — „semmivel sem voltak jobbak a töröknél, kiknek vérengző dühét láttatták maguk elébe példányul kitzúzve“ (i. m. 157. l.).

⁴⁾ Buda háromszáz esztendő folyamán legalább husz ostromon ment keresztül; 1689., 1692., 1709., 1710., 1723., 1738. években dögvész tizedelte meg lakosságát, 1723. és 1810-ben rettenetes tüzvész hamvasztott el egész városrészeket. (Schams, Franz, *Vollständige Beschreibung der kgl. freyen Hauptstadt Ofen in Ungarn*. 1822. Ofen, S. 80—90.)

kockázttatása nélkül, csak munkásai megtekintésére is akármely gazdácskának is kifordulni; sőt még a nyomorult munkásnak is a szőlőben munkálkodni. Sem a kereskedőrendnek szemlátomást való romlása, nagy veszedelme nélkül utazását követni, a sok hitetlen, kegyetlen és istentelen kurucz név alatt járó kóborló latrok miatt“.

Csoda-e, hogy városaink népességben megfogyatkozva, elszegényedve és elmaradva léptek át az állandó béke korszakába? Kell-e jellemzőbb adatot idéznünk a XVIII. századbéli városaink gazdasági fejletlensége mellett annál, a mely szerint a helytartótanáctól 1777-ben elrendelt összeírás szerint hazánk akkori 37 szabad kir. városának (Selmezbánya adata nem pontos) összesen csak 266.946 lakosa volt és a legnépesebb városaink sem érték el a 30.000 főt. Így pl. Pozsonynak 28.737, Budának 22.019 lakosa volt? ¹⁾ Mekkora lehetett e városok népessége a XVIII. század elején, arról nincsenek részletes statisztikai adataink, ²⁾ de annyi kétségtelen, hogy a városok ezt a fokot is csak a királyi kormánytól a XVIII. században követett telepítési politika és az állandó katonaság biztosította békés gazdasági fejlődés hatása alatt érték el. Még szomorubb fényt vett polgári osztályunk fejletlenségére és egyuttal éles bepillantást nyerünk ipari és kereskedelmi fejlődésünk legmélyebb akadályába is, ha azt vesszük milyen arányban szerepelt az 1777. évi első statisztikai munkálatban a tulajdonképpeni iparos- és kereskedő osztály a városi össznépeségben. Az iparosok száma nem volt több, mint 30.891, a kereskedőké, mint 3.089 lélek, vagyis mint Marczali mondja, csak úgy viszonylott a többi városi lakoshoz, mint a vidéki nemesség a jobbágylakossághoz. Ha pedig számba vesszük azt, hogy az iparosok száma 1777 és 1782 között nem kevesebb mint 13⁰/₀-kal, tehát a népesség átlagos szaporulatát 15⁵/₀-kal meghaladó arányban növekedett (1782-ben ugyanis 17.074 mester, 14.612 legény és 6.102 inas találtatott), ekkor ismét arra következtethetünk, hogy milyen jelentéktelen lehetett ennek az ipari népes-

¹⁾ Az 1805. évi népszámlálás szerint hazánk akkori 50. sz. kir. városában a nem nemes polgárok száma még mindig csak 398.210 volt és a városi népességet az összes többi kiváltságos lakossal együtt is csak 423.210 lélekre becsülte Schwartzner. Egy nagy városra tehát mintegy 8.500 lakos esett, a 30.000 lakost még mindig alig egy-kettő haladta meg. A 691 mezővárosnak teljesen falusi jellege volt, úgy hogy 11.068 falut is számba véve, egy község átlagos lakossága körülbelül 644 lélek volt. Hogyne mondhatta tehát első kiváló statisztikusunk, hogy a városi népesség ekkor még úgy viszonylott hazánkban a falusi népességhez, mint 1 : 19-hez, holott a szintén földművelő Svédországban már 1760-ban az a viszony 1 : 13 volt (*Statistik*, I. 164. l.).

²⁾ Hetényi kimutatja, hogy az 1713. évi pestisjárvány után Pozsonynak, az ország akkori fővárosának, alig volt 2000-nél több lakosa (i. m. 163. l.).

ségnek a száma, az állandó béke és a telepítés korszaka előtt.¹⁾ Igaz, hogy Magyarország mezővárosai között, egyesek, mint pl. Nagyvárád, Vác, Veszprém, Eger, Igló, Arad, Miskolcz iparosság és gazdagság tekintetében a legtöbb sz. kir. várost is fölülmúlták. De általánosságban megállapítható viszont az, hogy a kézműves iparunk mindenütt csak az első rendű szükségletek kielégítésére szorítkozott és iparosainknak túlnyomó része (bey weitem allergrösste Teil) még a XIX. század első felében is földművelést és állattenyésztést űzött mestersége mellett.²⁾

Erre mutat már az a sajtószzerű statisztikai jelenség is, hogy eltekintve házi cselédektől (1777-ben 7.120 férfi és 15.156 női cseléd) a városi népességnek jelentékeny részét napszámosok tették. 1777-ben 35 sz. kir. városban 28.187 napszámost irtak össze; öt évvel reá ugyanazokban a városokban 31.832 napszámost mutattak ki, és ugyancsak ekkor az összes magyar és horvát városokban 42.295-re rúgott a számuk. Alig lehet kétség az iránt, hogy e napszámosok túlnyomó része — az alföldi városokra esvén absolute is a legtöbb napszámos — a mezőgazdaságban talált alkalmazást. Támogatja ezt a föltevést az is, hogy férfiak a nőknek mindkét évben 60⁰/₁₀₀-át tették³⁾ és mint Thirring Gusztáv felekezeti viszonyaikból következteti, túlnyomóan a vidékről a városba tóduló paraszt elemek voltak. Bél Mátyás még az iparilag legfejlettebb szepesi városokról is kiemeli, hogy e városok lakosságának legnagyobb része földet művelt és ezért elhanyagolta a műipart és a kereskedést.

Ha felvetjük azt a kérdést, hogy miért volt még a legnagyobb városainknak is a XIX. század második feléig ilyen falusias jellegük, akkor annak legfőbb okát városaink ökonomiai és társadalompolitikai kifejlődésében találjuk meg. Bocsássuk előre a kevésbbé lényegeset.

Timon kifejti, hogy „a városi önkormányzat kezdetben teljes demokratikus alapokon nyugodott. Különös előjogokkal bíró rendre vagy osztályra a városokban nem találunk“. De már a következő mondatban maga is rámutat arra, hogy ősidőktől fogva „a polgári jogokban való részesedésnek egyedüli feltétele a város területén fekvő ingatlan birtoklása, mely mind nagyobb jelentőséget nyer“. ⁴⁾ Nem jelenti-e ez azt, hogy

¹⁾ „Hihetetlen — jelenti Paolo Renier velencei követ kormányának — mennyire emelkedett ez a birodalom 25 év alatt (1744—1769) népességben és kulturában. Egyes helységek, a melyek egyszerű falvak voltak népes városokká lettek; számos iparág kezdett virulni, a melyek régebben nem is léteztek“. (Id. Krones, 6. l. Franz, *Ungarn unter Maria Theresia und Joseph II.* Graz, 1871.)

²⁾ Schwartner, i. m. I. 143. 1.

³⁾ L. Thirring Gusztáv, *Városaink lakosságának kereseti viszonyai a XVIII. század második felében.* (Budapest, 1901. 24. l. s. k.)

⁴⁾ Timon, i. m. 206 l.

városainkban a birtokos polgárság tett szert egyre nagyobb és kizárólagosabb hatalomra, szemben a betóduló és feltörekvő vagyontalan, új elemekkel? Nem az ipari és kereskedelmi foglalkozás alapján vált valaki a városi szabadság részesévé, hanem az által, hogy a város területén föld- vagy házbirtokot szerzett. Csak az ingatlanja után adót fizető polgár volt a városi tanácsba választható, lehetett legtöbb esetben czéhmester és nyerhetett városi hivatalt. Hiszen ennek a rendszabálynak megvolt látszólag a maga jogosultsága abban, hogy a városoknak jelentékeny terheit, az állandó telekadót, a hadi adót, a katonaállítás költségeit, a speciális királyi adókat és ajándékokat, az egyházi tizedet, meg a városi önkormányzat költségeit a városnak minden polgára csak birtoka arányában tartozott viselni. A hiba ott volt, hogy kizárólag a politikai és gazdasági szűkkeblűség vezette a városi törzspolgárságot akkor, a mikor mindenféle ürügy alatt megakadályozta a bekivánczó idegen elemeket abban, hogy a teljes városi polgárjogra alapul szolgáló városi ingatlant szerezzenek. Így a német városokban elv volt az, hogy csak a németek szerezhettek ingatlant; a zsidókra nézve ez az elv a legtöbb városban 1836-ig maradt életben. Sőt idővel még a megszorodó birtokos polgárságon belül is bizonyos bifurkáció állott be: kifejlődött az ugynevezett „választó polgárság“ (Wahlbürgerschaft) intézménye. Csak ennek a külső tanácsnak, a mely tagjai halála után maga egészítette ki magát a rendes 60–120 főre rugó taglét számra, volt befolyása a szűkebb városi tanács megválasztására, az uralkodott a czéhekben és kereskedelmi testületekben, valamint a társas életben is. A két tanácsnak felfelé, a királyi kincstárral szemben csekély volt a hatalma; a kamara engedelmével a szabad kir. város a maga házi pénztárából még a XIX. században sem utalványoztatott ki ötven forintnál nagyobb összeget. De lefelé korlátlan imperiumot fejtett ki 1848-ig a város jogtalan lakosságával szemben. A szűkebb városi tanács a végrehajtó és birói hatalmat kizárólag, a politikai, a gazdasági és a rendészeti hatalmat a választó polgárság hozzájárulásával gyakorolta. Ez a politikai osztályuralom hihetetlen városi visszaéléseknek vált kútfejévé, a városok javadalmaikat kis kotériák szemérmetlen pénzszerzési vágyának dobta oda prédául, az alsóbb néposztályokat pedig a felsőbb százak szabadon kizsákmányolható alattvalóivá tette. Még a megyei közigazgatás is messze fölötte állott a városi politikai szervezetnek. De azért a vármegye és város egy húron pendült, mihelyt a rendi privilégiumok védelméről volt szó. Rab Rábyt, a ki II. József előtt leleplezte Szent-Endre város tanácsának visszaéléseit, Pestvármegye vetette tömlöczbe. II. Józsefnek egyik legnehezebb feladata volt, a városi igazgatás Augias-istállóját — sajnos csak rövid időre — a korrupciótól megtisztítani és a városi administratiót megreformálni.

A politikai szerkezet mellett az elmaradott gazdasági szervezet, a testületi czéhrendszer állotta útját annak, hogy hazánk városaiban magasabb üzemi és értékesítő rendszerek foglaljanak teret, a földműves népesség nagyobb számban lépjen az ipari pályára a jobb munkások itthon maradjanak és idegen, kivált nagyobb és vállalkozó szellemű iparosok költözzenek be az országba. A czéhszabályok megállapították a mesterek maximumát,¹⁾ a termelés mennyiségét és módját, kinyújtották az inasok és legények szolgálati idejét, magasra szabták a felszabadulás költségeit stb.²⁾ Fokozták a czéhrendszer ez általános hátrányait hazánkban még az ipari fejlődés azon akadályai, a melyek a nagyfokú nemzetiségi³⁾ és hitfelekezeti ellentétekből eredtek. Az 1649. évi pozsonyi diétán még a katolikus rendek panaszkodtak, hogy Sopronban és más sz. kir. és bányavárosokban katolikus egyének nyilvános tisztséghez, tanácsai álláshoz, de még a czéhekbe sem juthatnak be; a XVIII. századból ellenben már túlnyomólag az evangélikusok és a kálvinisták ellen irányuló czéhtilalmak maradtak fenn. Sőt maga a helytartótanács is — ellentétben az osztrák iparfejlesztési politikával — egymásután rendeleteket adott ki, a melyek a városoknak megtiltották, hogy idegen nem-katolikusoknak czéh- és polgárjogot adjanak, (1733. ápr. 28. helytart. rend.), illetve e jogoknak az adományozó a helytartótanács hozzájárulásától tette füg-

¹⁾ Így pl. a pozsonyi lakatosok 1712. évi czéhszabályzata kimondotta: »A mi pedig a műhelyt illeti, itt Pozsonyban és annak külső városában több nyócnál lenni nem engedtetik.

A komáromi borbélyok 1715. évi statutuma a következő tilalmat tartalmazza: »Komárom városában öt borbélyi mesterembernél több ne lehessen.«

²⁾ A szt.-keresztii vargák az 1690. évi statutumaikban a főlzabadult segédttől, egyebektől eltekintve, 24 ételből álló mesterasztalt kívántak. A lévai gombkötők az 1700. évből való statutumaikban szerényebbek voltak, hiszen csak a következőket kívánták a felszabadulttól: »Tartozik esztendő mulva egy mesterasztallal, a melyben négy tál éték legyen.« Előírták pontosan az ételsort: az első tál éték tiszta borsóval 2 kappan, vagy 2 tyúk, szárkonczczal és rizskásával; sült, u. m. 1 töltött malacz, 1 lúd s 1 kappan, 4 töltött »tyúki«, 8 font disznóhus pecsenye, 8 font tehénhus pecsenye és egy nyulnak az utolsó része stb. De megelégedtek a mester uramék e natúráliai helyett 12 forinttal is, hogy abból maguk rendezzék az eszem-iszomot. A lőcsei csizmadiák bizony a segédttől a felszabadulásért 20 forintot is elkértek „in Anrechnung der jetzigen schweren Zeiten“.

³⁾ A lőcsei takács-czéhnek egyik 1598. évi czéhcikkelye kimondotta: »Ein jeglichen, es saj fremder oder einheimischer, wer zwischen uns wohnet, oder dies Handwergh treiben will, soll Schriftlichen bewais bringen sajner Geburt, verhaltung (Berkeszi István, *Temesvár sz. k. város Kis Monographiája*. Temesvár, 1900. 172. l.) und Lehrjahr, nehmbei, daßs er rechter Deutscher Nation sey.«

gővé (1747. szept. 1. rend.).¹⁾ Az akatholikusokat a városoknak rá kellett szorítaniok az úrnapi körmenetben való részvételre (h.-t. 1761. május 21.) és csupán ott volt szabad őket hivatali állásra alkalmazni, még pedig kizárólag kezelési és pénztári teendőkre, a hol arra való katholikust nem találtak (1750. február 27. helyt. rend.). A dusan jövedelmező városi tisztviselői állásokat is a katholikusok foglalták le. Az 1777. esztendőben az összes városi tisztviselőknak csak 14⁰/₀-a volt nem katholikus, holott a kereskedők között 39⁰/₀, az iparosok között pláne 54⁰/₀ volt más vallású. II. József vetett legalább jogilag véget a katholikusok ez erőszakos prepotenciájának.

A czéhrendszer károsan hatott vissza a capitalistikus jellegű iparnak a városokon kívül való térfogására is. A rendek gyakori panasza szerint e testületek megakadályozták azt is, hogy bárki a sz. kir. városokon kívül űzhesse mesterségét és nagyban termelt árukkal kereskedjék az országban. A czéhek ugyanis fiókczéheket alakítottak a vidéken és ott is a legszűkebb helyi piac kielégítésére korlátozták a termelést. Így tehát jórészt a czéhrendszernek tulajdonítandó, hogy a magyar iparnak még a XVIII. század végén is teljesen kisipari jellege volt és csak a mindennapi használatra szolgáló, többnyire durva parasztárút állított elő. Az összes kényelmi és fényűzési cikkek évszázadok óta²⁾ a külföldről és különösen Bécsből kerültek a magyar kereskedőhöz. Az ipar kisüzemű jellege világosan kitetszik az iparosok osztálytagozódására nézve rendelkezésünkre álló adatokból. Az iparral foglalkozók között volt ugyanis:

	Mester	Czéhlegény	Inas
1777-ben	14.051	12.272	4.608
1782-ben	18.301	15.496	6.612

Száz iparos közül volt tehát átlag

	1777-ben	1782-ben
Mester	45·5	45·3
Legény	39·6	38·4
Inas	14·9	16·3

¹⁾ A temesi bánóságban nemcsak nem katholikus iparosnak nem lehetett letelepednie, de Temesvárott 1766-ban még egy katholikus nyomdásznak is azon a czimen tagadták meg a letelepedési engedélyt, hogy Szebenben luteránusok között ált. Pedig a városnak éppen nagy szüksége volt egy nyomdára.

²⁾ Erről tanuskodik pl. Ember Pálnak az a följegyzése, hogy midőn Székely Antal rablóvezér a nyiri hajdukkal Debreczent megrohanta, Török Bálint várát és kastélyát felégette, a kalmárok boltjait pedig kirabolta, »a zsákmányul ejtett 300 000 forintot érő műárú bécsi, krakkói és belgrádi intézmény volt« (Id, Hetényi, i. m. 168. 1.),

Husz mesterre tehát átlag csak 12 segédmunkás és inas jutott; a mesterek legnagyobb része segéd nélkül, vagy egy-két legénynyel dolgozott és ezen az arányon 1848-ig sem esett változás.

A 48 előtti városi czéhmestereink iparüzése — a mennyiben nem vesztegelt még a pusztá bérművesség fokán — főleg arra irányult, hogy az általuk termelt iparcikkeknek feleslegét a helyi piacon, legfeljebb a szomszédos városok vásárain ama használati javakért cseréljék be, a melyekre az ő magángazdaságuk volt ráutalva. Az elenyésző kis mennyiségben forgó pénz ebben a gazdasági szervezetben még csak az általános csereeszköz és értékmérő szerepét vitte. (1) A capitalistikus gazdálkodást jellemző kereskedői szellemről, arról a speculativ-calculatorikus tevékenységről, a mely a tárgyi javakat azért hozza forgalomba, hogy mentől nagyobb haszonra tegyen szert, még alig lehet szó. (2) Végül harmadszor, a czéhrendszer nem bocsátott az esetleg akadó capitalistikus vállalkozónak kellő számú „szabad“ munkást a rendelkezésére. Pedig modern értelemben vett tőkév a pénz formájában felhalmozott javak csak akkor válnak, ha az emberi munkaerő értékesítésére fordíttatnak. Ez teszi e javak tulajdonosainak lehetővé azt, hogy a munkabér formájában a munkaerő-árú teljes csereértékét megfizetvén, a munka termékét használati értéke szerint érvényesítsék a piacon, a többletértéket pedig mint vállalkozási hasznot halmozzák újra fel. (3)

(Folytatása következik.)

Ferenczi Imre.

Közgazdasági Értekezések.

A „Közgazdasági Értekezések“ első két kötetéhez, a melyeket az Akadémia a nagyjuttalom Marczibányi díjával tüntetett ki, új sorozat kezdője gyanánt, méltóan csatlakozik Földesnek ezen ismertetés tárgyát alkotó, most megjelent munkája.¹⁾ A testes, több mint félezer oldalas kötet nyolcz nagyobb és hét kisebb tanulmánya a gazdasági élet különböző köreiből van válogatva s így olvasójának, a szerző roppant irodalmi tájékozottsága, társadalompolitikai felfogásának eredetisége, mélysége és következetessége az elméleti és gyakorlati kérdések egész soráról ad valóban megbecsülhetetlen tanítást.

Az első nagy terjedelmű tanulmány felöleli a sociális kérdés egész bonyolult complexumát. Olvasásánál nem szabad elfelejtenünk, hogy majdnem negyven évvel ezelőtt, 1870-ben látott napvilágot, a mikor az ujság erejével hatottak azok a fejtegetései is, a melyek egyrésze azóta a tudomány közkincsévé vált, másrészét pedig — a dolog természete szerint — némely tekintetben túlhaladta az idő- s magának a szerzőnek későbbi felfogása is. A tanulmányban lobogó fiatalos tűz, a lelkes, helyenkint a szónoklás magaslatára emelkedő hang különben léptenyomon érezteti velünk, hogy ifjúkori munkával van dolgunk s ezzel a benyomással érdekes ellentétben áll az a hatás, a melyet a szerző szinte hihetetlen olvasottsága és felfogásának a gazdasági élet egész egyetemét áttekintő széleskörűsége kelt bennünk. A munka lelkes szavú apotheozisa után szervezésének fejlődését mutatja be s különösen a munkaviszony modern alakulását, a bérrendszert ismerteti és bírálja alaposan. A munka, munkabér és tőke vizsgálása után a munkáskérdés lényegét, majd a munkásmozgalmak történetét világítja meg, kezdve e mozgalmak classicus hazáján: Anglián s folytatva Francia- és Németországgal, miközben jelentősége szerint nagy teret juttat Lassallenak s socialdemokrata elméletének, de nem feledkezik meg a keresztény-socialismusról sem. Áttérve a kibontakozás módjának a megjelölésére, a socialismus és communismusnak, meg a munkásbajok részleges orvosszereinek (nyereségben való részesedés, bérminimum, önszegély, államsegély stb.) alapos bírálata után felvonultatja előttünk azok nézetét, a kik a munkáskérdést

¹⁾ Földes: *Közgazdasági Értekezések, Új sorozat*, I. kötet. Budapest, 1909. Grill-506. old. (A *Magyar Közgazdasági Könyvtár* VII. kötete.)

nem az egyes osztályok érdekei szerint, hanem az állambölcseiség, az erkölcs, a nemzetgazdaság, az emberiség nagy fejlődésének elvei szempontjából vizsgálják. Elvonul előttünk Stuart Mill, Mac Culloch, Roscher, Schäffle, Huber, Say, Sismendi, Wolowski, Baudrillart, szóval mindazok, a kik szavának akkor e kérdésben súlya volt. Végül összefoglalja a teendőket s nagy elégtételére szolgálhat, hogy majdnem negyven évvel ezelőtt olyan programot fejtett ki, a mely a munkáskérdés megoldásában tényleg nagy jelentőségre emelkedett.

A második értekezésben a „positivus gazdaságtan“ egész rendszerét alapozza meg, a szerzőnek a jelenségeket nagy magaslatról néző és áttekintő felfogása. Olyan tervét rajzolja meg itt a társadalmi gazdaságtannak, a mely — ha egy részében éppen a szerző későbbi munkássága által meg is valósult — még több irányban megépítésre vár. Kivált a gazdasági élet tüneményeinek természettudományosabb felfogására célozunk itt. Ennek irányító elveit Földes világosan kifejti ez értekezésében, a mely uttörőnek tekinthető; a természettudományos felfogás már akkor (1872) megszólalt benne, a mikor még sem Schäffle, sem Lilienfeld munkája nem jelent meg. Meggyőző kifejtését olvashatjuk benne: miképen érvényesül az erő megmaradásának, átváltozásának, a szervezkedésnek, a kiválasztásnak elve, a természeti törvények hatása a gazdasági élet jelenségeiben s ha a darwinizmus alkalmazását e jelenségekre Hermann és Lange szerzőnk előtt is megkísérelték, az bizonyos, hogy egészen az övé a járadékteória darwinisztikus felfogása, annak erősségekben gazdag megállapítása, hogy „a járadék a natural selectim egy faja, annak legerélyesebb képviselője“.

Hasonlóképpen a természettudományos gondolkozás irányának követéséről tesz tanuságot az ezután következő két dolgozat, a melyek mindketteje — több mint harmincz esztendővel ezelőtt: 1875-ben és 1876-ban — a „Zeitschrift für die gesammten Staatswissenschaften“-ben látott először napvilágot. Az egyik „A nemzetgazdaságtan logikájához“ címmel módszertani kérdéseket tisztáz éles kritikával és a szerző ismeretes széleskörű irodalmi tájékozottságával. Az „invers deductio“-ra esküvő Comte és a deductiót javalló Mill tévedéseinek kimutatása után Cairnesnek, ennek a nagyészű, de kissé nehezen olvasható kutatónak módszertani nézeteit ismerteti, bírálja, s a hol kell, czáfolja, főképpen az inductiót veszi megdönthetetlen erősségekkel védelmébe vele szemben. Cairnes észjárásának bemutatása közben felhasználja az alkalmat a nemzetgazdaságtan és a matematika, meg a természettudomány közt fennálló összefüggés szabatos megállapítására. A másik tanulmány a való gazdasági élet egy mindennapi jelenségével: az árral foglalkozik. Nem szaporítja — nagyon helyesen — új árelmélettel a már meglévők nagy tömegét, hanem az egyes részletek tisztázásával állítja világosságba ezt a sokat vitatott kér-

dést, a melyet szerző előtt részleteiben főképpen Hume, Smith, Ricardo, Hermann, kivált pedig Mill és Cairnes vizsgáltak. Ez az értekezés az ármeghatározás alanyairól, az ár tényezőiről, az árak hullámzásáról és egyéb jelenségeiről folytatott gondos és aprólékos vizsgálódásaival ugy hat ránk, mint valami finom művű ötvösmunka. Persze a szerzőnek könnyű dolga volt itt azok után a világszerte ismert és idézett széleskörű statisztikai és történeti tanulmányok után, a melyekben az árak időbeli és térbeli alakulását, majd pedig a társadalmi élet egyéb jelenségeivel fennálló összefüggését derítette ki. Itt vannak pl. az „Adalékok Magyarország árstatisztikájához 1200-tól 1800-ig“, „Gabonaár és jólét“, „Irodalomtörténeti adatok a gabonaáraknak a munkabérekre gyakorolt befolyásáról“ című dolgozatok (összegyűjtve a Közgazdasági Értekezések két első kötetében), itt van az eredetileg a Statistische Monatschrift 1879-iki évfolyamában megjelent s a világirodalomban is osztatlan elismeréssel fogadott „Die Ehefrequenz in ihrer Abhängigkeit von den Getreidepreisen“ című tanulmány, a melyben Földes 345 év és 40 millió házasságkötés páratlanul széles alapján vizsgálja a gabonaárak hatását a házasságkötési hajlandóságra, azután az „Einfluss von theuern und billigen Zeiten auf die Sterblichkeit“ (Jena 1880), a melyben 108 millió halálesetből olvassa ki az összefüggést az árak és a halandóság között, meg „A gabonaárak és termékek befolyása a népességi és erkölcsi viszonyokra“ (Statisztikai Előadások II. sorozat, Budapest 1905). Mindezek a szerző nagy tehetségét és hajlandóságát bizonyítják, az árak és a velük összefüggő jelenségek történeti és statisztikai alapon végbemenő vizsgálására, de térben és időben legszélesebb körű az a nagyszabású árstatisztikai monografia, a mely éppen az ismertetett kötet egyik legértékesebb darabja. E tanulmány adatainak bősége és pontossága, gondos forrástanulmányai, a források lelkiismeretes felsorolása és egy alapos bibliográfia valósággal kódex jelentőségűvé avatják nemcsak a gabonaárak kérdésével foglalkozók szemében, hanem mindazok előtt is, a kik a mezőgazdasági politika legfontosabb kérdéseivel: az úgynevezett földtehermentesítéssel, a mezőgazdasági üzemformák változásával, a birtokmegosztás következtetéseivel, a birtokpolitikával foglalkoznak, mert hisz mindezek alapos tárgyalása a gabonaárak alakulásának figyelemmel kísérése nélkül lehetetlen. A gabonaárak statisztikájának nagy gyakorlati jelentőségét bizonyítja az imént elmondottakon kívül az a „tekintélyi érv“ is, hogy az angolok nagy buzgalommal és eredménynyel művelik, a mi nek tanúsítására itt csak Rogers, Tooke és Fleetwood munkáira emlékeztetünk. Annál nagyobb értéke van a szóban forgó tanulmánynak, a mely széles, egyes országokról egészen a XV. század elejéig visszanyúló történetstatisztikai vizsgálódás alapján, egyebek közt azt a korszakos jelen-

tőségű tényt állapítja meg, hogy a gabonaárak a múlt század folyamán csökkentek azon országokban, a melyek idegen gabonát fogyasztanak, emelkednek azokban az országokban, a melyek más államokat látnak el gabonával. Ime a közlekedés javulásának áregyengető, a népek gazdasági együttérzését fokozó hatása, a mi a gabonatermelő országokban különben a földbirtok jövedelmezőségének és a nemzeti vagyonosodásnak az emelkedésére is vezetett. De más tanulságokkal is megismertet az árhullámzások tanulmányozása: megérteti velünk, hogy az utolsó félszázad magasabb árai után főleg a múlt század utolsó tizedében bekövetkezett nagy árcsökkenés az agrárizmus terjedésére elég okot szolgáltatott.

Azt is kimutatja Földes, hogy az időbeli kiegyenlítése az áraknak nem állott be akkora mértékben, mint a nemzetközi helyi kiegyenlítés: az árak hullámzása elég jelentékeny s hogy a túlságosan magas árhullám éhséget nem okoz, az főleg onnan van, hogy ma az egyik országban mutatkozó hiányt a másik bőségével ki lehet egyenliteni s az általános jólét emelkedésével a nagy ár nem akadályozza annyira a szükséglet kielégítését. Nagyon érdekes e hullámzások havonkénti alakulását szemügyre venni, a mivel különben a szerző három más dolgozatában is foglalkozott. Megfigyeléseinek eredményei rávilágítanak a havi árhullámzások jellegére, megmutatják az év mely szakában várhatunk magas, alacsony árakat, mely hónapok válnak ki rendszerint szélsőséges árakkal stb.

A főbb tanulságok kiolvasásával foglalkozó általános rész után külön vizsgálja az egyes államok gabonaárainak alakulását, végül pedig a használt statisztikai forrásmunkáknak a megnevezésével bemutatja a fontosabb gabonafélék árát évenként az utolsó száz évben, összesen 15 európai országban és az északamerikai Egyesült Államokban; ezenkívül külön Angliáról és Franciaországról 1401-től, Poroszországról pedig a XVII. század elejétől kezdve évtizedenkint is.

Talán e vázlatos ismertetés is érthetővé teszi azt a nagy elismerést, a mellyel e tanulmány idegen nyelven közzétett eredményeit fogadták. A francia tudósok egyik legkiválóbbika (Levasseur) grafikus ábrákat készített róluk s bemutatta a párisi statisztikai társaságban, a francia tudomány egy másik kitünősége (De Foville) pedig a szerzőnek az Institut International de Statistique 1905. évi londoni ülésén e tárgyról tartott előadását az *Economiste français*-ban részletes és magasztaló bírálatban részesítette. S a szerző nagy tekintélyét az árstatisztika kérdésében fényesen bizonyítja, egyuttal pedig nemzeti büszkeségünket is kell hogy növelje az a tény, hogy a társadalomtudományok legkiválóbb képviselőit magában foglaló említett intézet egyhangulag elfogadta Földesnek két indítványát. Ezek egyike a gabonaárak statisztikájának

egyöntetűbbé tételét, másika a Royal Statistical Society gazdag könyvtárában külön gabonaáirodalmi osztály létesítését tüzte ki célul. S a szerző e nemzetközi elismertetése mellett különös örömkre szolgálhat, hogy a gabonaárak tanulmányozásánál nagy teret juttat a hazai állapotok vizsgálásának. Ez különben — s ezt a szerző kiváló érdeméül kell betudnunk — minden gyakorlati irányú tanulmányát jellemzi.

Közgazdasági jelentősége mellett tagadhatatlanul politikai színe is van annak a közvéleményt és a törvényhozást is régebben foglalkoztató kérdésnek, a melyet a következő tanulmány tárgyal. A pozsony—bécsi villamos vasut ügyét értjük itt. A történeti előzmények, majd a villamos vasutak technikai és forgalmi politikai természetének megvilágítása után rámutat a vasut megvalósításának káros hatásaira. Mivel e kérdés ma is napirenden van, sőt nemsokára megint a képviselőház elé kerül, érdemes lesz részletesebb tájékoztatást adni a szerző másutt — tudtunkkal — még nyilvánosságra nem került és egész sereg új szempontot a vitába vető okfejtéséről, a melyből a hazafiui aggodalom és a tudós szakismerete kiált felénk. „Magyarországon az egész közlekedési hálózatnak az ország szivéből kell kiindulni, a melyben legerősebben lüktet a nemzeti élet. Veszedelemes dolog azon nemtörődés, a mely a periferiákat idegen befolyásnak engedi át, mert ott dől el a nemzeti integritás kérdése. Hová jutunk, ha egyoldalú összeköttetésekkel Brassót, Szebent, Zágrábot, Pozsonyt idegen érdekek ölelésének engedjük át.» Hiszen Pozsony ma is sűrűbb érintkezésben van Béccsel, mint Budapesttel; személyforgalma Béccsel majdnem egynegyedmillió, Budapesttel nem egészen 50.000; a vasuti árúforgalom is háromszor akkora Pozsony—Bécs között, mint Pozsony—Budapest között. A természeténél fogva szinte folytonos közlekedést biztosító villamos vasut valósággal Bécs külvárosává teszi Pozsonyt s féltő, hogy e régi székváros egészen elvész a magyarságra nézve. Annál inkább lehet ettől tartani, mert Pozsonyban — sajnos — ma is találni olyan felfogást, a mely a magyar kultúrát kicsinyli s a mely képtelen annak felismerésére, hogy minden nemzetre csak a saját kulturája bír értékkel, csak ez emelheti az élet magasabb fokára, az idegen kultúra pedig csak külső máz. És éppen ennek a felfogásnak táplálója lenne az az eredmény, a mi a villamos vasut megépítésétől némelyek Pozsony javára várnak: a kirándulási forgalom föllendülése. A kirándulóktól élő iparágak ugyanis természetesen alkalmazkodni fognak azok igényeihez: német személyzetet, német ujságokat fognak tartani, német feliratokat alkalmaznak stb., a mi bizonyára nem erősíti meg a város magyar jellegét sem nyelvben, sem szokásban, sem felfogásban, sem politikai érzésben. Számításba kell e mellett venni, hogy nemcsak jönnek a kirándulók, hanem viszont mennek pozsonyiak is

Bécsbe ; csakhogy míg a bécsi Pozsonyból mindenesetre mint bécsi tér vissza, a pozsonyi néha csak higitott hazafiséggel fog hazaérkezni s míg a bécsi Pozsonyban néhány hatost költ el (a közlekedés szakadatlan folytonossága különben is megengedvén a mihamarábbi visszatérést), a pozsonyi valószínűleg ugyanannyi forintot fog Bécsben hagyni. Közgazdasági szempontból sem válik tehát Pozsony javára, különösen ha meggondoljuk, hogy a pozsonyi ipart és kereskedelmet oly hatalmas versenytársnak szolgáltatja ki, a mely bennük addig, míg önálló vámterület nem lesz, éppen csak annyi életet hagy meg, a mennyi saját érdekének megfelel. Hiszen Bécsbe vonzza ma is a pozsonyiakat a választék és a készletek óriási nagysága, a hiuság, az üzleti teendőkkel összeköthető szórakozás és számos más részben láthatatlan erő. És ezzel szemben alig remélhetjük, hogy Pozsony ez új vasuttal új alsóausztriai községeket fog gazdaságilag magához fűzni, sőt valószínű, hogy nemcsak ezek, hanem egy-két, eddig Pozsonyhoz kapcsolt község is a hatalmasabb versenytárs karjaiba veti majd magát s Pozsony élelmezése is alighanem megdrágul. Mindent összefoglalva : a pozsony—bécsi villamos vasut sem közgazdasági, sem politikai szempontból nem javalható s legfeljebb csak mint utolsó láncszeme jöhet tekintetbe a jövőendő budapest—bécsi villamos vasutnak.

E rendkívül érdekes és tanulságos fejtegetések után, a melyek egy aktuális kérdést oly módon tárgyalnak, hogy arról valami újat alig lehetne már mondani, a következő tanulmány szintén napirenden levő témát merit ki: az összes lakosság érdekeit erősen érintő voltánál fogva roppant fontosságú adóreformjavaslatokat részesíti alapos bírálatban. Legbehatóbban a tervezett adórendszer leggyökeresebb újításával : a jövedelmi adóval foglalkozik s kimutatja, hogy ez új adónemet, a mely számos eddig részben jogosan, részben elnézésből, meggyökeresedett szokásból adómentes jövedelmet adó alá von, nem időszerű éppen most életbeléptetni, a mikor az új vámrendszer is sok fontos fogyasztási cikk árát felszöktette, a mikor amugy is megdrágult az élet s nem hivatkozhatunk olyan alkotásokra, a melyek a nép teherviselési képességét fokozzák. S a tervezett jövedelmi adó azért is kifogásolni való, mert a tömegesebben szereplő jövedelmi fokozatokon az adókulcsot magasabbra emeli, mint a milyen az Ausztriában s ezzel a magyar termelést az amugy is erősebb osztrák versenytárral szemben kedvezőtlen helyzetbe hozza. De kérdés, hogy megvalósításának egyáltalában nem akadály-e népünk szétszórtsága, alacsonyabb műveltségi foka, holott a jövedelmi adó, a mint ezt szerző tanulságos példákkal bizonyítja, városi lakosságot, nagyobb értelmiséget tételez fel. A hol a népesség írni, olvasni, számolni alig tud, ott a jövedelem bevallását nem lehet várni, tehát külső tünetek

alapján, hatósági becslések útján fog megállapíttatni, így a jövedelmi adó elveszti lényegét s csak a nevét tartja meg. Megéri-e majd az eredmény a jövedelmi adó életbeléptetésével szükségképpen velejáráó nagy szaporítását a pénzügyigazgatási személyzetnek, a mely a mi kedvezőtlenebb viszonyaink közt bizonyára még nagyobb mértékű lesz, mint a külföldön. És ha Franciaországban politikai okokból ellenzik a jövedelmi adót, a melynek rendszere csak lehetőleg kiegyenlített társadalmi viszonyok közt működhetik helyesen, mennyivel inkább kell félni a mi politikai szenvedélyektől viharzó társadalmunkban a jövedelmi adótól, a melynek kipuhatólása büntetés vagy jutalmazás eszköze lehet, a legkönnyelműbb elnézéssé vagy a legkiméletlenebb üldözéssé fajulhat, a szerint, a mint barátról vagy ellenségről van szó. És ha hozzávesszük mindezekhez a jövedelmi adó nagyon kényes, nagyon érzékeny természetét, a mely az állampolgári kötelességérzet erős kifejlődésén, a műveltség és vagyonnosság nagyobb mértékén, a társadalom békéjén kívül még alacsony adókulcsot és feladatának magaslatán álló, munkával túl nem terhelt, jól fizetett adóigazgatási személyzetet is követel, nem csodálkozhatunk, hogy nagyon sok ellenzője van és hogy alig látni államot, a hol teljesen meg volna valósítva. A szükséges előfeltételek nálunk nincsenek meg s tetejében a javaslat olyan magas kulcsokat tervez, a melyek az osztrák meg a porosznál sokkal nagyobbak. Ime néhány példa: nálunk a 20.000 koronás jövedelem olyan kulcs szerint adózik, mint Ausztriában a 96.000 koronás, nálunk 3.000 korona jövedelem után az adó 50 K.

Ausztriában 40 K, pedig már az osztrák kulcs is nagyobb, mint más országokban, a hol a jövedelmi adó többnyire az egyedüli egyenes adó — egy enyhe vagyonadóval kiegészítve — nálunk pedig megmaradnak az összes hozadékadók s mindez tetézve eddig adómentes jövedelmek bevonásával. Így áll aztán elő az a visszásság, hogy 4.800 K jövedelem után Angliában 48 koronát, nálunk 112 koronát fizetnek, tehát majdnem háromszor annyit, nem is számítva a hozadékadó terhét, a mit az angol adózó nem is ismer.

És — sajnos — nem beszélhetünk enyhítésről a többi adónemeknél sem. A III. osztályú kereseti adó helyettesítésére hivatott általános kereseti adó leszállítja ugyan a kulcsot 10⁰/₁₀₀-ról 5, illetőleg 4⁰/₁₀₀-ra, de a csökkentés csak látszólagos, mert a régi 10⁰/₁₀₀-os kulcs a valóságban legfeljebb 2—3⁰/₁₀₀-os volt. S e mellett a részletek is kiméletlenebbek: a törvényben megállapított minimális tételeknél ezután nem lehet lejjebb szállni, a mi a multhoz képest annál súlyosabban esik a latba, mert maguknak a minimális tételeknek a megállapítása is 1¹/₂—2-szeresen nagyobb kulcs alapján fog történni. Eddig minden kiskorú gyermekért történtek levonások, ezentul csak minden 14 évesnél fiatalabbért. És

súlyos hiba, hogy a kereseti adó kivetését a javaslat ezentul is a bevallásokra akarja építeni, holott a jövedelmi adó mellett ennek teljesen hozadéki adóvá kellene átalakulnia, mert különben az adózó ugy vall, mint a ki tudja, hogy vallomása alapján kétféle adóval fogják megterhelni. És az adómorálra annál kevésbbé lehet számítani, mert az adókulcs magas: 4—5⁰/₀-ig emelkedik, mig Poroszországban 1⁰/₀. Óvakodnunk kell az adózók ily súlyos megterhelésétől, hiszen nálunk máris 26 korona egyenes adó esik egy-egy keresőre, mig Ausztriában 20 korona.

Nagyon érdekes a javaslat álláspontja a tisztviselőkkel szemben, a kiknek terhein pedig könnyíteni akar. A jövedelmi adó mellett egy másik, mint a szerző találó humorral mondja: „természetesen“ jövedelmi adópótléknak nevezett adót fizettet velünk, azután adó alá vonja a lakbért, a mi az eddigi adóalap 25—30⁰/₀-os emelésével egyértelmű s a minnek az volna az észszerű következése, hogy ha egyszer az adózásnál a fizetéssel egyforma elbánásban részesül, viszont a nyugdíjba is be kellene a lakbért számítani. Fölöttébb méltányosság nélkül való és a jövedelmi adó természetével is ellenkezik a javaslatnak az az intézkedése, a mely a szolgálati illetményekből eredő jövedelem megállapításánál az adósságok és kamataik levonását meg nem engedi. Nagyon találóan mutat rá a szerző a jövedelmi adó természetének arra a főjellemvonására és egyuttal egyik főerősségére, hogy azt akarja megadóztatni, a mi van és nem azt, a mi nincs. És ha az üzleti tevékenységből származó jövedelemből a kamatterhet leszámítjuk, pedig ott a kölcsön általában gyümölcsöző célokat szolgál, mennyivel inkább követeli a jövedelmi adó természete a levonást ott, a hol a fogyasztási célok kielégítése tette elkerülhetlenné. Sőt mi a magunk részéről még tovább is mennénk, mint a tudós szerző: az olyan szellemi foglalkozásokért huzott fizetésből, a melyek helyes ellátása bizonyos kiadásokat föltétlenül megkövetel, ezen -- hogy ugy nevezzük -- üzemi természetű kiadások címén leütnék valami összeget s csak a fenmaradó részt vonatnám adó alá. Itt van pl. az egyetemi tanári kar, a melynek szerző oly kiváló képviselője. Nem kell-e e kar tagjainak tekintélyes összeget költeni könyvekre, tanulmányutakra, congressusokra, nagyobb könyvtárak miatt nem kell-e nagyobb lakást tartaniok s vajjon nem joggal tekinthetjük-e az innen felmerülő többletkiadásokat valóságos „üzemi“ kiadásoknak?

Méltán kifogásolja a tanulmány a részvénytársulatok adóterhének a növelését is. Hiszen ha beismerjük is, hogy sok fogyatkozásuk, itt-ott bünük is van, az mégis bizonyos, hogy bennük csirázik, bennük táplálkozik az a csekélyke vállalkozási szellem, a mi nálunk megnyilatkozik s ők adják jóformán az egyetlen módját a külföldi tőkék becsalogatásának. Abban is bizonyosan igaza van a szerzőnek, hogy olyan adó-

reform alkalmával, a mely oly határozott lépéssel akar a személyi adózás terére átmenni, aligha jogosult a tőkekamat- és járadékadót nemcsak megtartani, de ki is terjeszteni az adótárgyak lényeges szaporítása és a bevallási kényszer alkalmazása által. És — szomorú végzete a javaslatnak — a mit a tőkekamat- és járadékadó reformjában a szerző egyetlen vigasztalásként üdvözölhetett: az eddigi 10⁰/₀-os helyett 5⁰/₀-os kulcs alkalmazásától is megfosztott a javaslat pénzügyi bizottsági tárgyalása, a melynek során — mint az ujságokból ismeretes — közgazdaságilag teljességgel elfogadhatatlan okoskodással a régebbi kulcs fenntartása mellett döntöttek, ellenére a szerző érvelésének, a miből itt azt a találó megjegyzést idézzük, hogy »ha a pénzügyminister valamely adó leszállítását célzó javaslattal jön elélem, én, mint népképviselő, nem érzem magam jogosítottnak, hogy ellene legyek«.

Minthogy lényegileg eddigi rendszerünk megmarad, röviden ismerteti a föld- és házadót s rámutat arra, hogy a földadó kulcsának leszállítása is csak látszólagos, mert az eddigi 25·5⁰/₀-os kulcs a valóságban csak 10⁰/₀-osnak felelt meg, ellenben az új kulcs az ujonnan, a valóságnak megfelelően megállapítandó tiszta jövedelem 20⁰/₀-a. Szól még a pótdók kérdéséről s czélszerű javaslatot tesz az önkormányzati pénzügy érdekeinek kielégítésére, joggal kifogásolja, hogy az adózóknak kevés befolyást engednek a jövedelmi adó kivetésénél. Összegezve vizsgálódásának eredményeit, valóban nem juthat más következtetésre, mint arra, hogy a reform változatlan megvalósítása az ország érdekében nem áll. És igazán nagy szerencséje közönségünknek, hogy a tanulmány lényegesen hozzájárult a javaslat néhány felettébb sérelmes intézkedésének az eltávolításához, a miben ugyan Földesnek, a tudósnak tekintélye mellett bizonyára része van Földesnek, a politikusnak is.

A nagyobb tanulmányok sorában van még egy, a mely „a társadalomerkölcsi problema“ czíme alatt az egoismus és altruismus alapvető fontosságú kérdést tisztázza. Ezt azonban fölösleges e folyóirat olvasóinak most bemutatni, mert ismertette volt a „Közgazdasági Szemle“ lapjain, a mikor megjelent. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből, XII. k. Budapes t1903.) Az érdeklődő olvasót elégnék itéljük tehát csak figyelmeztetni a „Közgazdasági Szemle“ 1903. évi októberi számára s az ott mondottakhoz legfeljebb azt fűzzük hozzá, hogy egyes részeiben a dolgozat is bővült, különösen a Comte Ágoston elméletének behatóbb ismertetésével.

A kisebb dolgozatok elseje a társadalmi gazdaságtan módszerébe vágó kérdéseket tisztáz s a szerző szokásos tárgyismeretével és éles kritikájával állítja éles világításba „az ökonomista utjait és céljait“. „A speculativ és cooperativ világ“ költői formában jelöli ki azt a határt, melyet a speculativ szellemnek átlépnie nem szabad, mert rajta túl a

gazdasági élet törvényei csak a cooperationnak adják meg a tisztas fennmaradás és fejlődés feltételeit. „A közgazdasági összhang“ egy államférfia és egy tudós közt folytatott szellemes párbeszéd fonálán állapítja meg a különböző termelési ágak sokszor félreismert összhangjának lényegét és a mezőgazdasági politika alapvető fontosságát. Formájában is rendkívül érdekes és újszerű a következő dolgozat: Pázmány Péter a „méltányos ár“ nagy kérdésén töprengve álomba merül s önönmagát látja, mint bányamunkást, mint ujságíró, mint hitelszövetkezeti kiküldöttet, a mint hol egy-, hol más oldalról tör lándzsát a méltányos ár mellett, a melynek hiánya annyi bajnak, nyomorúságnak és véres összeütközésnek a kútforrása. A tárgy beállítása, a találó környezet, alakok szerepeltetése, a kikre ráismertünk, az életből ellesett, eleven párbeszéd egy érdeklődésünket lekötő, hatásos színjáték erejét adják e látomás leírásának, a melynek végigolvasása sokra megtanít, a nélkül, hogy agyunk a fáradságot észre venné. Általában meglepő az a könnyedség, a melylyel a szerző tárgyalni tudja, ha célja úgy kívánja, a legnehezebb kérdéseket, a mikor akar, „játszva tanít“. Ezt látjuk a „Marx amortismusáról“ szóló cikkben is, a mely pedig mélyreható vitatása és meggyőző bebizonyítása annak, hogy Marx nem volt amoralista, tanításának jórésze ellentmond a történelmi materialismusról hirdetett s szinte megdöbbentő jelentőségre emelkedett ama tételének, hogy az erkölcsi elveknek, eszméknek a történelem folyamán semmi szerepük nincs. A következő cikk közgazdasági politikánk irányelveit állapítja meg, a gazdasági élet egészét áttekintő tudós és a nemzete jövőjeért aggódó hazafi gondosságával, az utolsó pedig Brassai egy sok tudással és sok eredetiséggel jeleskedő munkáját, az 1842-ben megjelent „Bankismeret“-et ássa ki a feledés sírjából. És ezt nagyon jól teszi. Különösen helyén van az ilyen irodalomtörténeti irányú tájékoztatás nálunk, a hol legkevesbé becsülik a magunkét. Ha valaki dolgozik, ügyet se vet a már kész megállapításokra, hanem nagy fáradozással elején kezdi, felfödöz mástól már kiderített, régi igazságokat, egyszóval nem olvas, főként hazai dolgokat, hanem csak ír. (Jellemző bizonyága ennek, hogy a külföldön annyira ismert és elismert báró Eötvös Józsefnek, mint állambölcseletnek, itthon igazi méltatója Concháig nem akadt.) Ez pedig nagy baj: az erők elforgácsolódására, a társadalmi tudományok művelésében fölöttébb szükséges munkamegosztás elhanyagolására visz és elmulasztatja mások álláspontjának szembeszegezését a miénkkel. És ez okból is csak ajánlhatjuk a »Közgazdasági Értekezések« harmadik kötetének az elolvasását. Mindenki okulást merit belőle és nem egy olvasó azzal a gondolattal fogja kezéből letenni a könyvet: ha előbb ismertem volna, egy s más dolgot vagy éppenséggel nem, vagy másképpen irtam volna meg. *Kenéz Béla.*

Heves vármegye közgazdasági leírása. II.

A népmozgalommal szorosan összefügg a kivándorlás, mely vármegyénkben a legutóbbi évek alatt óriási mérveket öltött. Sulyos csapás ez ez istenáldotta földre, mert a dolgos, munkáskezek közül szedi áldozatait, kikre épen a válságos időkben volna a legnagyobb szükség.

A hevesmegyei kivándorlás újabb keletű, 1898/99-től számítható, midőn a minden téren fellépő válság miatt a kereseti s munkásviszonyok rosszabbodtak, a gyakori sztrájk s czéltalan erőpazarlás következtében a termelés megdrágult s így az előállított cikkek értéke növekedett. Az 1898–1901-ig terjedő években a kivándorlás még csak szórványos, alig éri el a százat, sőt alatta marad; 1902-ben hirtelen 500-ra szökik, majd két éven át 600-on felül marad, míg 1905-ben az eddigi számoknak majdnem háromszorosára emelkedik, 1906-ban pedig a 2000 körül jár. 1907-ben s a legutóbbi hónapokban az amerikai válság következtében e horribilis szám alaposan redukálódott, de féltő, hogy az amerikai munkás és gazdasági viszonyok javulásával a megakadt kivándorlás újra megindul, sőt a jelekből következtetve növekedni fog.

A hevesmegyei kivándorlás okainak fürkészésénél azonnal szembeötlő, hogy csábitással van dolgunk, mert különben lehetetlen, hogy ez a józan magyar nép, mely foglalkozást talál itthon az év minden szakában, minden ok nélkül elhagyná otthonát. Természetesen a kivándorlás e főbb indító oka az amerikai magas munkabér, mellyel az európai munkabér össze sem hasonlítható. Amerikában egy közönséges szénbánya-, vagy vasipari munkás egyes helyeken 5–7 korona bért kap, az ipari szakmunkások pedig épen horribilis összegeket, melyeket az európai munkabérek meg sem közelítenek, így előrelátható, hogy ez ok miatt a kivándorlás nemcsak megszüntethető, de mégcsak korlátozható sem lesz. S jóllehet a kivándorlók számot vetnek az amerikai magas munkabérek mellett az életfentartási eszközök drágaságával, melyek a mi árainkat ugyancsak meghaladják: mégsem riadnak vissza semmi nehézségtől, reménnyel telve keresik fel az új hazát, sőt itthon maradt övéiknek még tekintélyes összegeket is küldenek haza. Az alispáni jelen-

tések évről-évre beszámolnak a vármegye közönségének a haza küldött dollárokról, s ezek szerint míg 1902-ben 167.000 koronát küldöttek haza amerikai magyar véreink, ez összeg 1904-ben már 380.000, 1905-ben 891.000, 1906-ban 1,358.000, 1907-ben pedig 1,741.235 koronára emelkedett. Ez utóbbi összegben azonban a Gyöngyösre és Egerbe küldött dollárok nem szerepelnek.

Valóban jelentékeny ez az összeg, mely a kivándorlás révén vármegyénknek jutott, de azért korántsem oly kedvező eredmény. Mert ha összevetjük ez összeget vármegyénkből távollevő véreink számával, akkor alig jut egy-egy munkásra 200—200 korona tiszta jövedelem. Ennyit pedig a mai munkabérek mellett kevesebb fáradsággal még itthon is megkereshettek volna. S mennyi erő, mennyi munkáskéz maradt volna itthon szerettei, övéi között.

Felizgatott, félrevezetett egyéneket azonban a helyes utra terelni vajmi nehéz. S innen van, hogy a kivándorlási láz — leszámítva az amerikai válság következtében beállott pangást — erejében nőttön nő, melyet még jobban szítanak az Amerikából visszatérő véreink, kiknek nagy része már nem azért jön vissza, hogy itthon megpihelve, Amerikában szerzett vagyonából tovább folytassa békés foglalkozását, hanem azért, hogy megmaradt házáat, földjét értékesítve, családját is magával vigye az új világba. Az ilyenek aztán teljesen elvesztek a hazára s még ha visszatérnek is valamikor, nem a tetterős munkások, hanem az elcsigázott nyomorék koldusok táborát szaporítják.

A hevesmegyei s általában az egész magyarországi kivándorlásra vonatkozó adataink hézagosak, csak az 1903. évi kivándorlási és utlevél törvény életbeléptetése óta alkothatunk tiszta képet a magyarországi kivándorlásról.

A m. kir. központi statisztikai hivatal közlése szerint a legutóbbi években a kivándorlási mozgalom vármegyénkben így alakult:

1901-ben utlevelet váltott . . .	177	kivándorolt . . .	98
1902-ben „ „ . . .	837	„ . . .	566
1903-ban „ „ . . .	840	„ . . .	618
1904-ben „ „ . . .	1.087	„ . . .	617
1905-ben „ „ . . .	2.574	„ . . .	1.818
1906-ban „ „ . . .	2.785	„ . . .	2.086
1907-ben „ „ . . .	2.379	„ . . .	2.037

Ezzel ellentétben az alispáni jelentés több-kevesebb eltérést mutat, mely azonban figyelmet érdemel már csak azért is, mert nemcsak a kivándorlók számáról tájékoztat, hanem arról is, vármegyénknek mely részét s különösen mely községeket sújtja legjobban a kivándorlás?

Ez adatok szerint a kivándorlók száma:

1902-ben nem	566,	hanem	845
1903-ban „	618,	„	647
1904-ben „	617,	„	643
1905-ben „	1.818,	„	1.658

1906-ban pedig 3122-en váltották meg utlevelüket és 1959-en vándoroltak ki. A csak egy évi növekedés több mint 20⁰/₀. „Ez a szám a járások között a következőképen oszlik meg: az egri járásra 770, a gyöngyösire 383, a hatvanira 69, a hevesire 163, a pétervásárra 1013 s a tiszafüredire 462 esik. Eger város 194-gyel, Gyöngyös 68-czal szerepel a kimutatásban. Egyes községek utlevelet kérőinek száma szinte megdöbbentő. Recskről már kint van a fél falu, most is 119-en váltottak utlevelet. Megemlítésre méltó még: Bessenyőtelek 62, Kál 113, Kápolna 71, Kiszána 80, Kompolt 100, Mezőtárkány 63, Vécs 66, Domszló 90, Detk 84, Markaz 74, Bodony 85, Erdőkövesd 63, Pétervására 79, Sirok 77, Poroszló 140, Sarud 98, Tiszánána 149.

Azok száma azonban, kik utlevelüket tényleg felhasználták, lényegesen kevesebb, nevezetesen 1959, melyből az egyes járásokra és városokra jut: az egri járásra 498, a gyöngyösire 301, a hatvanira 30, a hevesire 120, a pétervásárra 622, a tiszafüredire 199, Eger városra 57, Gyöngyösre 28. Sokkal kisebb az egyes községekből kivándoroltak száma is, mint azoké, kik utlevelet szereztek. Mig oly község, honnét 50-nél többen kaptak utlevelet 26 van (1905. évben 17) oly község, honnét ötvennél többen vándoroltak ki, csak 14 van (1905. évben 6). És pedig: Poroszló 102, Markaz 81, Detk 76, Domszló 75, Mezőtárkány 75, Bodony 66, Kompolt 66, Kál 62, Kápolna 61, Eger 57, Sarud 55, Kiszána 52, Pétervására 51, Recsk 51. Nyegyvennél kevesebb, harmincnél több a kivándorlók száma: Istenmezeje, Kömlő, Mátraderecske, Parád, Sirok, Tarnabod, Terpes, Tiszafüred, Váraszó és Vécs községekből. 21—30 között van Bekölcze, Bessenyőtelek, Szajla községekből és Gyöngyös városból. Tizenhárom oly község van, honnét husznál nem többen és 46 olyan, honnan tiznél nem többen hagyták el hazájukat. Harmincz községből nem került ki kivándorló, ezek között 18 községet (1905. évben még 29-et), névleg Szarvaskő, Atkár, Gyöngyöspüspöki, Pálosvörösmart, Szücsi, Vámosgyörk, Apcz, Csány, Ecséd, Hasznos, Rózsaszentmárton, Szurdokpüspöki, Zagyvaszentjakab, Boczonád, Zaránk, Nagyiván, Tiszaörs és Tizzaszöllős községeket egészen elkerülte e veszedelmes baj. Sajnos, már van egy olyan járásunk: a pétervásári, melynek minden községéből volt már kivándorló.“ 1906. évi alisp. jel. 27., 28. lap.

Kivándorló véreinknek 90⁰/₀-a Amerika felé veszi útját, egy kis rész

Romániát keresi fel és még kevesebbre tehető azok száma, kik Németországban és Európa többi országaiban keresik boldogulásukat.

Mint fentebb láttuk, a kivándorlás vármegyénknek azon részében öltött nagyobb mérveket, hol a megélhetési viszonyok aránylag a legrosszabbak s hol a kötött és a nagybirtokok a művelésre alkalmas terület több mint 40⁰/₀-át teszik (51.875 kat. hold).

„A kivándorlási mozgalom vizsgálatánál egyetlen nyugvópont, hol az aggódó lélek megpihen: a visszavándorlás. A mily arányban megnövekedett az 1906. év folyamán is a kivándoroltak száma, épen úgy gyarapodik a visszavándorlás is. A visszatértek száma 737, tehát a kintlevőknek 17⁰/₀-a, mi az előző év 12⁰/₀-ával szemben örvendetes emelkedést mutat. A visszavándoroltak között van eгри járásbeli 269, gyöngyösi járásbeli 53, hatvani 3, hevesi 37, pétervásári járásbeli 284, tiszafüredi 69, Eger városi 20, gyöngyösi 2. Ezek közül nő csak 19 volt, a mi ismét csak azt tanúsítja, hogy a ki családotól költözik ki, az többé vissza nem igen tér.“ 1906. évi alisp. jel. 29. lap.

Az 1907. évi amerikai gazdasági válság nem kedvezett a kivándorlásnak s ennek tulajdonítható, hogy 1907-ben, jöllehet az alispáni jelentés szerint 2.564-en váltottak útlevelet, mindössze 1776-an távoztak el vármegyénk területéről. Hivatalos adatok szerint 1901—1907-ig 7.579 a kivándorlók száma; s ha hozzávesszük, hogy 1907-ig 3.037-en jöttek vissza, vagyis az elköltözött népességnek több mint 40⁰/₀-a, akkor azon örvendetes jelenséget kell leszögeznünk, hogy kivándorolt véreinknek jó része nem tud megbarátkozni az amerikai viszonyokkal s legtöbbször haza vonzza őket a honvágy, az édes haza földje, melyen balsorsuk daczára is szivesebben fáradnak s dolgoznak, mint hazájukból távol a messze idegenben.

Ha összevetjük a legutóbbi évek kivándoroltjainak összegét a természetes népszaporodással, szinte megdöbbentő eredmény tárul szemeink elé.

1901—1907-ig az összes születések száma 77.960 volt a halálozásoké pedig 53.993. A természetes népszaporodás volna e szerint 23.967 lélek. Minthogy azonban 1901—1907-ig a kivándorlás következtében a munkabíró egyedek száma 7.579-czel, illetve a visszavándorlások figyelembevételével 4.542-vel csökkent: a tényleges népszaporulat tehát nem 23.967, hanem csak 19.425 lélek, 7·4⁰/₀, mely az országos átlagos népszaporulattal egybevetve majdnem 4⁰/₀-os csökkenést mutat. Komoly jelenség, melynek további növekedése nemcsak helyi, hanem országos bajok forrása is lehet!

* * *

Közlemények és ismertetések.

Közgazdasági encyclopaedia.

Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Herausgegeben von Conrad, Elster, Lexis, und Loening. Dritte gänzlich umgearbeitete Auflage. I. *Abbau—Aristoteles.* Jena, 1909. Fischer, 1252. oldal.

Már annyiszor és annyit irtunk a *Handwörterbuch*-ről, hogy a harmadik új, átdolgozott kiadás üdvözlését rövidre foghatjuk.

Irigyeljük a Németbirodalmat, hogy ott olyan rövid időközönként megjelenhetik ily hatalmas munka új kiadása. Irigyeljük Németországot, hogy a legkitűnőbb szaktudósok és íróknak oly hatalmas vezérkara áll rendelkezésre ily vállalatnak s hogy a gazdasági és társadalompolitikai tudást annyira értékelik. Mert a tudományok, a gyakorlati ismeretek ily nagy mérvű művelése és elismerése csak gazdaságilag erős és a társadalmi élet terén fejlődő országban lehetséges.

Az új kiadás a régítől annyiban tér el, hogy természetesen megnőtt. Az eddigi hét kötet helyébe nyolcz vaskos kötet lép. Az egyes cikkeknel, kevés kivétellel, a szövegben is, a bibliográphiában is, a legújabb fejlemények figyelembevételét látjuk.

Mint egészen új tanulmány feltűnik az első kötetben az, mely az agrár és ipari állam címét viseli és véleményünk szerint a legkitűnőbb német elméleti és kereskedelem-politikai tudós, Dietzel tollából ered. A munkásvédelemben érdekes tanulmányt találunk az ausztráliai törvényalkotásokról, úgy szintén az ausztráliai munkásbiztosítást bővebben tárgyalták. A munkabérstatisztikát, a munkastatisztikát új szerzők dolgozták át s az átdolgozás határozottan előnyére válik a munkának. A munkaidőről Herkner érdekes fejtegetése és a részvénytársasági statisztikának németországi fejezete, mint mintaszerű dolgozat, különös figyelmet érdemel. Az alkoholismusról is új tanulmányt találunk.

Mellőzzük ez alkalommal, hogy a munkát azon fejezeteiben, melyek nemzetközi alapon tüntetik fel az anyagot, a magyar viszonyok kellő

ismertetése szempontjából bíráljuk. A mióta a Magyar Közgazdasági Lexikon megjelent és a Közgazdasági Szemle és egyéb folyóiratok szorgalommal összehordják a magyar gazdasági és társadalmi élet adatait, érdemes feladat volna, ha valaki a német és vele együtt a nemzetközi tudományos világot tájékoztatná a mi viszonyainkról.

M.

Román agrárkérdés.

Creanga : *Grundbesitzvertheilung und Bauernfrage in Rumänien. I. Theil. (Staats- und Socialwissenschaftliche Forschungen.* Herausgegeben von G. Schmoller und M. Sering.) Leipzig 1907, 207. old.

A német közgazdasági irodalom Roscher v. der Goltz, Brentano, Buchenberg alapvető műveiben már bőven rendelkezik oly munkákkal, melyek az agrárpolitikának valamennyi problémáját speciális kutatások eredményeinek felhasználásával kimerítően tárgyalják, ha sok kérdésben a végleges választ a jövő tudományos vizsgálat számára tartják is fenn. Creanga műve, eltekintve szerzőjének bevallott céljától is már szerény terjedelménél fogva sem tarthat igényt arra, hogy a fenti nagy kézikönyvekben lefektetett megállapítások kiegészítésére vagy éppen azoknak megcáfolására hivatott lehetne. Hanem igenis jelentékeny tudományos nyereségnek tekinthető abból a szempontból, hogy szerző hosszú, hivatalos működése közben (a román földművelésügyi ministerium egyik osztályfőnöke minőségében) gyűjtött közvetlen tapasztalatai s nagy elméleti készülsége alapján találó vonásokkal rajzolja meg Románia agrárszervezetét, agrárpolitikai intézményeit, azok visszatükröződését a legutóbbi agrármozgalmakban s az így levont következtetésekkel szemben azoknak mértékeül röviden egybeállítja a külföld hasonló, jellegzetes viszonyaira vonatkozó kutatások eredményeit.

Követendő példa egy politikailag s területileg elhatárolt gazdasági egész belső structurájának helyes megítélésére a tendentiosus tudománytalan szokványos ócsárlás helyett.

Szerző önálló vizsgálódásai felette becses tanulmányt képeznek a szakképzett mezőgazdasági politikus számára, míg munkájának összefoglaló fejezetei igen alkalmasak, könnyen áttekinthető voltuknál fogva, az alapproblémák megismerésébe való bevezetésre.

Aktuális jelentőséghez jut ez a kis munka a legutóbbi időben lezajlott romániai parasztlázadás részleteinek autentikus források alapján való vázolója folytán.

E szerencsétlen kimenetelű agrármozgalom indító okainak felfejtésé-

ben utal arra, hogyan nem szabad az államnak a mezőgazdasági politikai intézkedéseket elhamarkodnia s az illetékes társadalmi tényezőknek, a föld birtokosainak s tényleges művelőinek minő kötelezettségeiket nem szabad figyelmen kívül hagyniok.

A rosszul megvalósított s célját tévesztett telepítésben, az igazságtalan adópolitikában, a helytelen gazdálkodási rendszerben, vagyis a bérleti viszony hypertrophikus elharapódzásában s végül a paraszt tudatlanságában keresi a romániai földművelő népség anyagi, erkölcsi és kulturális nyomorának főtenyezőit. A tárgy érdekességénél fogva szabadon a felsorolt események és számok rengetegéből egyes adatokat kiragadnunk.

Ugyan a román kormány 1864 óta több ízben hatalmas méretű telepítési akciót kezdett és fejezett be, de e műveletek közben több végzetes hibát követett el: Egy-egy családnak nem juttatott a megélhetésre elegendő földet s azt is felette drága pénzen adta s még hozzá az oly nehéz sorban tengődő paraszttól gazdasága okszerű kezelésében az anyagi és erkölcsi támogatás legegységesebb eszközeit is megtagadta.

Ámbár 1864-től 1906-ig 1,349.608 ha művelhető föld került kiosztásra a parasztok között, az egyes parcellák 4·06 ha átlagos nagyságban a fennálló általános gazdasági és termelési viszonyok mellett tulajdonosaik számára a létminimumot sem voltak képesek biztosítani, a mellett, hogy a telepítés nem is öltött elég széles méretet, a mennyiben körülbelül 500.000 21 éven felüli paraszt férfi földbirtokhoz nem juthatván, a legsanyarubb sorsnak néz elébe a mai napig is.

(A paraszt maga erejére hagyásának eme sajnálatos következményei igazolják a porosz telepítési munkálatokat intéző kormányközegek messze-menő valósággal atyáskodó beavatkozásának szükségességét.)

A bérleti rendszerrel járó visszásságok nagyban súlyosbították a szükségben szenvedő paraszt szorult helyzetét. Ugyanis mivel elegendő földje nem volt, a hiányzó jövedelmet csakis egy parcella kibérlésével egészíthette ki. E törekvésében azonban szemben találta magát a sok helyi valóságos trustokban tömörülő nagybérlők (vállalkozók) tőkeerős, kapzsi phalanxával (3332 személy egész Romániában), a kik az ország 50 hánál nagyobb birtokaiból, ezek területének 56·88%-át foglalták le. (A Fischer testvérek trustjének egymagának, 1905-ben 159.399 ha kibérelt s újra bérbeadott föld volt kezében.) A kétségbeesett paraszt, a kit a jól ismert éhség rémülete szorongat, vagy hallatlan olcsón fizetett munkát (40 pf. férfinapszám), vagy az eredeti szokásos bér 100—200%-át adja a kis darab föld használatáért.

Az adórendszer méltánytalan berendezése hiven kifejezésre jut azon

tényben, hogy a kis és törpe parasztbirtokra egyéb birtokkategoriókkal szemben 70—101⁰/₀-kal magasabb adó nehezedik.

E gazdasági bajok romboló hatását még fokozza a romániai paraszttudatlansága, a melyről fogalmat alkothatunk magunknak az analphabeták ijesztően nagy számából (a lakosság 83⁰/₀-a) s a gazdálkodás módjának primitív voltából. (Faekék, trágyázás hiánya.)

Csak ily módon válik lehetségessé, hogy a parasztság 60⁰/₀-a még normalis években sem képes annyi élelmiszert termelni, a mennyi a maga és családja élelmezésére elegendő volna, nemhogy egyéb szükségleteinek fedezésére teljék.

Szerzőnk nagy statisztikai anyagot dolgozván fel, nem vehetjük tőle rossz néven, hogy itt-ott a mezőgazdasági adatok felhasználásánál annyira ajánlatos óvatosságot kellő figyelemre nem méltatja.

Igy pl. a birtokkategoriók s a bérleti rendszer egyes nemeinek időrendbeli változására mélyreható következtetéseket von le, különböző terv és feldolgozási mód szerint készült statisztikai kimutatások alapján (l. 25. old.) a számbeli érték 8—10⁰/₀ eltérése mellett, holott Konrad (elsőrangú agrárstatisztikus) kézikönyvében maga hangsúlyozza, hogy ilyennemű adatok hasonló összevetésben 10—15⁰/₀ eltérési határok közt csak coniecturalis statisztikai becsű tanúságokat eredményezhetnek. Mennél inkább jelen esetben, a midőn többek között magából a szövegből kitűnik, hogy az alapul vett egyes kerületek mezőgazdaságilag művelhető részét az adatgyűjtés feldolgozásában nagyobbra számították azok (e kerületek) egész területénél.

A nagybirtok gazdasági és socialis jelentőségének megítélésében is kissé túlmessze vezeteti magát a kisbirtok iránt érzett szeretetétől.

Végül megemlítjük, hogy a Magyarországra vonatkozó adatokat tulnyomórészt Rácz Gyulának egy a magyar földbirtok eladósodását tárgyazó tanulmányából merítette; s sajnálatosan e magyar szerzőnek ellenőrizhetetlen módszerrel meggyártott adatait s a tényleges helyzetnek nem mindenben megfelelő következtetéseit kellő kritika tárgyává nem tette.

Eltelkintve ez utóbbi megjegyzéseinktől, a munka teljes egészében érdemes tudományos alkotás, a mely értékében igen sokat nyer annál fogva, hogy anyagának minden részletét a statisztikai documentálás mellett gazdasági, socialis s politikai vonatkozásokkal érdekesen megvilágítja.

Az ipartörvénytervezet bírálata.

Bizottmányi és tanácsi előterjesztés az új ipartörvény tervezetére vonatkozó észrevételek ügyében. (II. melléklet a Fővárosi Közlöny 1909. évi január 29-iki számához.) 68. old. 4°.

A múlt év nyarán közzétett ipartörvénytervezet a kritikusokat erős munka elé állította. E munkára a bírálatra hivatottak kellően elő is voltak készítve. Már évek óta készülhettek erre, a mennyiben a kereskedelmi ministerium 1904. óta rövid egymásutánban oly anyaggyűjteményt bocsátott az ipartörvénytervezet bírálóinak rendelkezésére, a mely párját ritkítja más országok törvényelőkészítésében.

Eleve is meg kell állapítanunk, hogy a bírálók nem használták ki kellően az előtanulmányokra szolgáló alkalmat és időt. Az ipartörvényjavaslat tervezete különb bírálatot érdemelt volna, mint a minőben részesült. Nem mintha kifogástalan munka lett volna, sőt ellenkezőleg épen azért, mert nem az. Csakhogy az afajta kritika, a mely egyfelől azt hibáztatja, hogy a tervezet a külföldön még ki nem próbált új intézményeket kíván meghonosítani, másfelől pedig azt kifogásolja, hogy túlságosan is sok külföldi joganyagot recipiál, enyhén szólva nem indul ki egységes szempontból. De ne vágjunk eléje a részletes bírálatnak.

Vajmi bajos a részletekben elvesző bírálatokat ismertetni, arra nincs is terünk. Bírálatos megjegyzéseink során inkább arra szoritkozunk, hogy az egyes emlékiratok hibáiról emlékezzünk meg. Nem az összes hibáikról (arra szintén nincs elég helyünk), hanem csak azokról, a melyeket épen az illető bíráló testületnek nem lett volna szabad elkövetnie. Reméljük, hogy az egyes emlékiratokban elvértve akadó jó kvalitások elhallgatása miatt e bírálat nem fog tendentiosusnak mondatni.

Itt van mindenekelőtt a székesfőváros kritikája, a mely általánosságban aggodalmasnak tartja ugyan azt a merész reformirányt, a mely a tervezet munkásvédelmi részében megnyilvánul, de a mikor ezt a részt specialiter tárgyalja, kevesli a socialhygienikus intézkedéseket és felügyeletet, kevesli a közhatósági munkaközvetítés kizárólagosságát és ingyenességét, kevesli a sztrákjogot, a szervezkedési jogot s általában minden tervezett socialis reformnál még egy lépéssel tovább szeretne menni. De akkor miért tartja a kevesebbet is életképtelennek, a mikor mindenütt többre törekszik?

Egyáltalában az általános fejtegetésekben veti el a legtöbb bíráló a sulykot; így pl. a székesfővárosi bírálat rémképet lát, a mikor a csakugyan tervbe vett retrograd irányú reformok közt fölsorolja a remekelést is, a miről a tervezetben szó sincsen. A részletek közt sok fölösleges kivánság szerepel; így pl. a 257. §-ba a főváros fölakarja vétetni azt a

rendelkezést, hogy a felső kereskedelmi iskolát végzett gyakornokok nem esnek a kereskedőtanoncokra vonatkozó rendelkezések hatálya alá. Minthogy azonban az ilyen gyakornokok rendszeren 18 évesek és magántisztviselők, másrészt pedig a 257. §. utolsó bekezdése ugyanis gondoskodik a kétséges esetek eldöntéséről, főleg a fővárosnak ilyen szabályt javaslatba hozni.

A legfurcsább észrevétele a fővárosi véleménynek a tanonczlétszámot korlátozó 259. §-ra vonatkozik. Itt egyszerre kiesik egyébként emelkedett szellemű socialpolitikai felfogásából és a tanoncznyúzás szabadságának manchesterikus álláspontjára helyezkedik. Az inashiánynyal és az iparos állammá fejlődés szükségével támogatja ebbeli nézetét, holott mindkét szempont s még sok más is az egy-egy iparos által tartható tanonczlétszám korlátozását követeli meg. Inashiány ugyanis főképen azért van, mert egyes mesterek kizárólag, vagy túlnyomórészt inasokkal dolgoztatnak s így az egyáltalában rendelkezésre álló inasállományból annyit foglalnak le maguknak, hogy más iparosoknak alig jut belőle. Ilyen helyeken aztán az inas nem tanulhatja meg jól az elsajátítani szándékolt iparágat, mert a mester és csekélyszámú segédei nem igen érnek rá a nagyszámú inast gyakorlatilag alaposan kiképezni. Az ilyen tanoncztenyésztő műhelyek az inasok ingyenes munkaerejével való visszaélésnek és az inasmunkával üzött kontárkodó és piszkos versenynek valóságos melegágyai, a hol ipart tanulni nem lehet, hanem csak kihasználtatni az árat — az árúminőség rovására leendő — és a munkabérek nyomására. Maguknak az iparosoknak is jól felfogott érdeke tehát, hogy az inasokból mentől több műhelynek jusson s hogy drága munkabérekkel termelő iparosoknak ingyenes inasmunkát kihasználó, kontár versenytársaik egyenlőtlen versenyt ne okozhassanak. Iparos állammá pedig csak szakképzett munkásnemzedékkel fejlődhetünk, nem pedig kontárkodásra szoktatott és ifjúkorukban erejükből kisajtott inasokkal. Az inasok összessége különben épen nem fog kevesbedni, ha a segédnélküli mester csak két inast fog tarthatni, legfeljebb az inasok fognak több iparos közt megoszlan.

A főváros autonomiájának megóvása érdekében sok helyen valóságos szélmalomharcot produkál a fővárosi birálat. Így pl. a 268. §-ban említett tanonczidőt megállapító szabályrendelettel szemben a törvényhatóságnak vindicálja a szabályrendelet megalkotásának jogát, ellenében a tervezettel, a mely ezt az iparhatóságnak engedi át és evvel kapcsolatban méltatlankodik a miatt is, hogy az ily szabályrendeletek az iparfelügyelő jóváhagyása alá esnek. Igaza is volna a kritikának, ha a tervezet ez esetben az I. fokú közigazgatási hatóságnak szánta volna a szóbanforgó jogot, csak hogy a tervezetnek utolsóelőtti fejezete meg-

állapítja, hogy ez esetben az ipartestületekről van szó, a melyeknek szabályzataival szemben bizony helyénvaló lesz az iparfelügyelők felülbírási joga.

Antisocialis megjegyzése a fővárosi birálatnak a 289. §-ra vonatkozó is, a mikor a bíróságnak szánt ama joga ellen emel szót, hogy a szerződéses kötbért méltányosságból leszállíthassa. Pedig ha erre a bíróságnak joga nem lenne, akkor Shylockot sem utasíthatná el szerződésen alapuló keresetével a magyar bíróság.

A 312—319. §§-okra vonatkozó bíráló megjegyzések mind fején találják a szöveget, de ha a fővárosi tanács oly világosan látja a munkakönyvek rendszerével járó hátrányok nagy részét, ellenben semmi jót nem tud fölhozni e mellett az Európaszerte csak nálunk és Ausztriában megrekedt elavult s antisocialis berendezés mellett, miért nem követelte mindjárt a munkakönyvek eltörlését is?

A 331. §-hoz fűzött egyébként igen értékes megjegyzéseivel a fővárosi kritika nyitott ajtókat dönget. Az otthonmunka iparfelügyelet alá helyezését és az otthonmunkások védelmét hozza itt javaslatba, csak hogy a XX., XXIII. és XXIV. fejezet ezt ugyanis megteszik, valamint megteszi ezt a 307. §. is.

A 331. §-t egyébként teljesen félreérti a fővárosi birálat, a mikor azt másra is vonatkoztatja, mint az otthonmunkára, a melynél viszont a munkások leghathatósabb védelmét kívánja a tervezet törvénybe iktatni, a mikor az otthonmunkásokat alkalmazó vállalkozókat teszi felelőssé az otthonmunkásokkal és az ezek által alvállalkozásszerűen alkalmazott munkásokkal szemben a törvényes munkásvédelmi intézkedések megtartásáért.

A 332. §. jelentőségével sincsen, úgy látszik, a fővárosi birálat tisztában. Ez a szakasz, a mely a munkásoknak bérvédelmet ad a közvetítő mesterek (akkordáns, partifirer stb.) visszaéléseivel szemben, a modern accordbérjognak megfelelően vétetett föl a tervezetbe s a ki az accordbérszerződés jogi természetével csak némileg is foglalkozott, csak elismeréssel adózhatik e szakasz megfogalmazásáért. A munkaadók maguk sem ellenzik a közvetítő mestereik bérfelosztásáért való felelősségüket, sőt az angol és német munkaadók még messzebbmenő ellenőrzéstől sem riadnak vissza.

De nem folytatjuk a részletes megjegyzések kritikáját, hanem csak meglepetésünknek adunk még végül kifejezést a miatt, hogy a fővárosi birálatnak egy szava sincsen a munka általános feltételeiről szóló szerződéseknek a tervezetben történt szabályozásáról. Mert az az 5—6 sor, a melyet a 727. §-sal kapcsolatban a fővárosi birálat csak úgy odavet, csak nem tekinthető e fontos joganyag kritikájának?

Tán túlságosan kiéleztük a fővárosi birálattal szemben annak kirivó hibáit és tán túlságos keveset szoltunk annak igazán meglevő jelességeiről. Tettük ezt azért, mert éppen a székesfővárostól pártatlan, modern felfogású és socialis tudástól sugalt birálatot vártunk volna, a mely felülemelkedve a többi kritika egyoldalú pártszempontjain, gyümölcsözően hozzájárult volna a törvénynek legmegfelelőbb megalkotásához. Számos fejtegetésében, így különösen a munkaközvetítésről, szervezkedésről, munkáskamarákról stb. szóló kritikájában a fővárosi birálat megmutatta, hogy hivatásának magaslatára képes emelkedni. Annál sajnálatosabbak aztán az olyan szépséghibák, a minőkre fentebb is rámutattunk.

Vágó.

Amerikai pénzválság.

Herrmann Schumacher: *Die Ursachen der Geldkrisis*. Dresden, 1908. Zahn und Jaensch.

A néhány oldalra terjedő bevezetés elhamarkodott válság-elmélet vázlata; az 1907. évi amerikai válság magyarázása azonban világos és könnyen érthető, sőt szellemes.

Az 1907. évi amerikai pénzválság okai csak az amerikai pénz és hitelszervezetben keresendők. A központi jegybank hiánya minden tudatos jegybankpolitikát kizár. A reserve-rendszer szervezete és a tulajdonképeni kereskedelmi váltóanyag hiánya New-Yorkba koncentrálja és ott az értéktőzsdére, s általában a spekuláció kezei közé juttatja az ország felhasználatlan pénztökéjét, a melyet aztán a tőzsdejáték és az áruspekuláció céljaira használnak fel. Az Egyesült-Államok belső vidékeinek pénzsükséglete igen változó; legnagyobb nyár végén és ősszel, a mikor az 5—8 milliárd dollárnyi évi termést el kell helyezni. Ilyenkor a belső vidék bankjai rohamosan vonják el New-Yorkból betéteiket. Ennek Európában nagy visszleszámitolás és a központi jegybank erős igénybevétele volna a következménye; de Amerikában nincs visszleszámitoló központi bank, s a newyorki tőke nagy része a tőzsdén van elhelyezve. Mikor tehát a belvidék bankjai elvonják betéteiket, a tőzsdei napipénz jelentékenyen megdrágul. A spekuláció meg van bénítva; és az árhanyatlás az európai tőzsdékre is kihat. Ellenben tavasszal, a mikor a belvidéknek nincs többé szüksége pénzre, ismét nagy összegek kerülnek vissza New-Yorkba, a hol pénzbőséget idéznek elő és támogatják a spekulációt.

Amerikában a váltó mint bank-activum nem oly fontos, mint Európában; bár nem áll, a mit Schumacher állít, hogy a váltók leszámítására fordított tőke egészen jelentéktelen. A National Bank-ok egyik legnagyobb mérlegtétele a Loans and Discounts, bár ennek csak egy része tulajdonképeni kereskedelmi váltó. A váltó aránylag kisebb szerepének oka főképen a központi visszleszámitoló bank hiánya. Az európai bankok a váltóleszámitolást igen biztos és liquid tőke-elhelyezési módnak tekintik, mert váltó-tárczájukat visszleszámitolás által bármely pillanatban pénzzé tehetik. Amerikában a váltó nem értékesíthető ily könnyen; sőt idegen helyekre szóló váltókat például a bankok, a helyközi bankszervezet hiányos volta következtében, alig escomptálnak. Így aztán a banktőke a tőzsdével kerül összeköttetésbe, a mi az amerikai közgazdaság szempontjából határozottan káros.

1907-ben a termés a magas gabonaárak következtében rendkívül nagy értéket képviselt és elhelyezése óriási összegeket vett igénybe. Általában azonban késői volt az aratás és így Európából október előtt igen kevés aranyat vonhattak el. Ehez járult, hogy a közönség, minthogy a new-yorki bankok reserve-je a törvényben megszabott minimumot nem érte el, körülbelül háromszáz millió dollár betétet visszavont. Így aztán hitelmérséklés és az európai piacok erős igénybevétele vált szükségessé. Az Egyesült-Államok 1907. novemberben és decemberben körülbelül százmillió dollár aranyat vittek be, legnagyobbbrészt Londonból. A váltóárfolyamok igen kedvezőtlenek voltak New-Yorkra, s az aranybevitt csak az tette lehetővé, hogy a bankok aranyprémiumot szedtek, a mennyiben csekkjeiket csak agióval váltották be, a mely a krízis kitörésekor 4—6°/o-ot is tett, s ez által a váltóárfolyamok elvesztették az aranyforgalmat szabályozó jelentőségüket. Az akut pénzválságot aztán körülbelül 248 millió dollár clearinghouse-certificate kibocsátásával, körülbelül 100 millió dollár közpénznek a bankoknál való elhelyezésével és a bankjegyforgalom 80 millió dollárral való emelésével 1908. januárig meg tudták szüntetni. Közpénzek még ezután is nagy mértékben helyeztek el, az európai aranyimport megkönnyítése végett. Ezeknek az intézkedéseknek meg is volt a foganatja; így például 1893-ban 598, 1907-ban csak 89 bank mondott csődöt.

Kár, hogy a tőke-válságot, a mely Amerikában a pénzválsággal egyidejűleg uralkodott, Schumacher nem vázolja: mert e nélkül a kép, a melyet nyújt, nem lehet kimerítő és tökéletes.

P. K.

Magyar biztosítási évkönyv.

Magyar biztosítási évkönyv. XI. évfolyam. 1909. Budapest, 1908. Kilian, 311. oldal.

E címmel a tizenegyedik évfolyama jelent meg e kis kézikönyvnek, a mely azoknak, kik biztosítással foglalkozóknak, vagy a kik a biztosító társaságok üzletvitele iránt érdeklődnek, megfelelő felvilágosítást ad.

Magyar Közgazdasági Társaság.

A január hó végén tartott választmányi ülésen történt tagajánlások folytán társaságunkba a következő új tagok léptek be: dr. Bud János, dr. György Miklós, dr. Havas Ernő, Kemény György, Löwenstein Arnold, dr. Márffy Mantuano Rezső, Márk Károly, Osztrólczy Miklós, Pikker Károly, Sipos Kamillo, Szegő Ernő.

Február 12-én dr. Nádas László a *Szeszmonopolium behozatalának kérdéséről* tartott előadást.

Kautz Gyula. †

1829 nov. 5. - - 1909. márcz. 27.

Alig néhány hete, hogy a Magyar Közgazdasági Társaság kezdeményezésére az egyetemek és jogakadémiák, a M. Tudományos Akadémia és az Osztrák-Magyar Bank képviselői összegyűltek és bizottságot alkottak. E bizottság elhatározta, hogy Kautz Gyula születése nyolczvanadik évfordulóját megünnepeli. Megünnepeli azzal a való belső lelkesedéssel és azzal a külső pompával, melyet csak azok érdemelnek meg, a kik hazájukat igazán szolgálták, a tudományt tényleg előbbre vitték és pályájukon hálás, nem feledő tanítványokat, ragaszkodó, tisztelő barátokat tudtak szerezni.

Bizottságunk nagy mozgalmat akart indítani. Emlékérem, tudományos emlékkönyv és nagy ünnepély: ezek voltak a program pontjai. Az emlékérmét hazánk leghirnevesebb szobrászművésze tervezte. Az emlékkönyvet az ország összes közgazdasági írói, de különösen Kautz volt tanítványai, collegái, barátai töltötték volna meg tanulmányaikkal. A nagy ünnepélyt a Nemzeti Múzeum vagy a Budapesti Tudomány Egyetem aulájában tartottuk volna meg, bizonyára fényes sikerrel, nagy lelkesedéssel.

És ime mindez emberi tervezetést, a hála, tisztelet és szeretet ez őszinte nyilvánulását meghiúsította a gondviselés akarata.

Hiába tartottuk titokban ünneplő szándékunkat, nem irtunk róla sem a Szemlékben, sem az ujságokban, mintegy babonaszerűen féltve tervezetésünket: a halál megelőzött bennünket és ünnepélyünből gyász lett.

Igaz szívből gyászoljuk Kautz Gyulát, a ki mint a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke, majd tiszteletbeli elnöke, tulajdonképen a mi halottunk. De a miénk azért is, mert hiszen ő vetette meg alapját a magyarországi modern közgazdasági tudománynak.¹⁾

Első nagy munkája német nyelven jelent meg.²⁾ A nemzetgazdaságtan irodalomtörténetében legjobban domborodtak ki Kautz tudományos hajlamai: mindenen felett szerette a könyveket; hangya szorgalommal

¹⁾ „A nagyobb szabású elméleti munkálkodást Kautz nyitja meg, az elméleti tudomány első kiváló képviselője hazánkban.“ Földes Béla: *A társadalmi gazdaságtan elemei*. I köt. Bp. 1898 2-ik kiadás. 163. old.

„Az 1848/49. események után e téren a tudomány minden ágát alaposan, a történeti iskola szellemében művelő kiváló szaktudósunk lépett fel, a történelmi iskola érdemes hívében, dr. Kautz Gyulában, a ki maga egy magas színvonalon álló kis irodalommal ajándékozta meg a magyar közönséget.“ Gaál Jenő: *A nemzetgazdaságtan rendszere*. I. köt. Bp. 1899. 69. 1.

²⁾ *Theorie und Geschichte der Nationalökonomik (Propyläen zum volks- und staatswirtschaftlichen Studium)*. I. Teil: *Die Nationalökonomik als Wissenschaft*. Wien, 1858 II. Teil: *Die geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomik und ihrer Litteratur*. Wien, 1860.

gyűjtött és dolgozott; synthetikus gondolkodó volt. E munkáját napjainkig sem szorította ki más munka helyéről.

A nemzetgazdaságtan terén Kautz egyrészt az angol klasszikus iskolára támaszkodott, másrészt a német történeti iskolától, különösen Roschertől tanult sokat. Az elvont elmélet iránti szeretete késő koráig sem szűnt meg. A Magyar Közgazdasági Társaságban minden elnöki föl-szólalása az elmélet hatályosabb művelését ajánlotta. Roscherék befolyá-sára vall, hogy Kautz mily szorgalommal gyűjtött mindig „illusztráló“ adatokat, melyeket jegyzeteiben földolgozott és mily lelkiismerettel egé-szítette ki az irodalmi „utalásokat“. A *nemzetgazdaságtan és pénzügytan rendszere*, mint az első tudományos magyar tankönyv nagy hatást gya-korolt hazánkban. Csak a mikor a közgazdasági politika terén a social-politikai és erkölcsi szempontok mind jobban érvényesültek, avult el tulajdonképpen könyve.

Nem elemezhetjük ez alkalommal Kautz elméleti tanításának rész-leteit. Rendszerének első kötete és számos értekezése, gazdag anyagot szolgáltat a kutatónak arra, hogy a közgazdaságtan elméletének fejlő-dését Magyarországon vizsgálhassa.

A közgazdaságtan gyakorlati kérdéseiben gyakran a szemre-hányással illeték Kautzot, hogy ő a pro és contra érveket csoportosítja, de maga nem foglal állást. Elfelejtették, hogy Kautz mindenek előtt az elmélet embere és az irodalom történetírója volt. De azért egyes kér-désekben, a melyek Kautzot közelebből érintették a legnagyobb hatá-rozottsággal mondott véleményt és tántoríthatlanul meg is maradt mellette. Így az aranyvalutáért küzdött már oly időben, a mikor a bimetallisták voltak túlsúlyban.¹⁾ A vámkérdésben mindig ellenezte a túlzó protectionismust.²⁾ Kautz a régi liberalis gazdaságpolitika hive volt; de azért megértette ő is a kor jeleit s különösen a társulás nagy jelentőségét elismerte.³⁾

Nem bucsuzhatunk el Kautztól, hogy róla mint professorról meg ne emlékkezzünk. Kevés tanára volt a régi budapesti egyetemnek, a kit tanít-ványai annyira szerettek volna, mint őt. Kötelességtudó pontosságát, lelke-sítő előadását és barátságos érdeklődését senki sem felejtette el, a ki hall-gatója volt. Azok pedig, a kik seminariumában avagy a magán érintkezés-ben közel állottak hozzá, tudják, hogy a tudomány iránti szeretetet ő oltotta beléjük.

M.

¹⁾ I. *A fémpénz és valutaügy a törvényhozás és a tudomány jelen állása szerint*. Nemzetgazdasági Szemle 1877. — *A nemesércek az emberiség történetében*. Budapesti Szemle 1878. — *A nemzetközi pénzegység és a világérme kérdése*. Budapesti Szemle 1879. — *A fémvaluta kérdése a tudomány jelen állása szerint*. Budapest 1880.

²⁾ *Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika*. Pest 1868. — *A Közgazdasági reactio korunkban*. Budapesti Szemle, 1881. — *A reactio a pénzgazdaságban. Szabadkeres-kezdés-e avagy védvám*. Budapesti Szemle 1882.

³⁾ *Az ujkori állam, mint szabadság-, kötelesség- és munkaszervezet*. Budapest, 1874. *A társulási intézmények a nemzetgazdaságban*. Budapest, 1880.

A demographia irodalma és az osztályokba tagozódás.¹⁾

— Adalékok az osztályok dynamikájához. —

I.

Bizonyára nem szorul bővebb magyarázatra a XX. század gondolkodó embere előtt, hogy a társadalom nem olyan egységes szövedék, a melyben nem lehetne megkülönböztetni az egyes alkotó elemeket. Naponkénti tapasztalatunk bizonyítja, hogy a társadalmi élet minden jelensége más és más hatást gyakorol azokra a különböző rétegekre, a melyekből a társadalmi test összetevődik, s viszont a sociologia e tapasztalat alapján helyesen tanítja, hogy a társadalmi élet jelenségeinek helyes megítélése csak az osztálykülönbség álláspontjáról lehetséges.²⁾

A népesedés kérdésének vizsgálatánál is figyelembe kell tehát venni azt, amit a modern társadalmi tudomány általában véve hangoztat a

¹⁾ Nehány hóval ezelőtt kiadott munkámban (*A népesedés elmélete*. Debreczen. 1908. — VIII. + 328 old.) a népesedés jelenségeit a demographiai irodalomban eddigelé alig méltányolt szempontból: az osztálylyá tömörülés és osztálylyá tagozódás szempontjából igyekeztem vizsgálni s ez alapon tettem kísérletet egy oly népesedési elmélet megalkotására, mely a magyarországi népmozgalom statisztikai tényein épülvén fel, pozitív érvénnyel is bír.

Részint a munkámnak általam eddigelé ismert bírálataiban megnyilvánult kívánságoknak, részint pedig a magam régebbi, de hely és alkalom hiánya miatt meg nem valósíthatott intencióinak is eleget téve, igyekezem most vizsgálataimat kiterjeszteni, s a jelen alkalommal ismertetni azokat a hasonló irányú kutatásokat, a melyek előttem ismeretesekké csak a közelmúltban válhattak.

²⁾ A nélkül, hogy a társadalom osztályokba tagozódásának kérdésével foglalkozó irodalom ismertetésébe bocsátkoznám, utalok e kérdésben Arthur Bauer munkájának *Les classes sociales, analyse de la vie sociale*. Paris. 1902. (*A Bibliothèque sociologique internationale* XXV. kötete) főleg 48–68 és pszichológiai tekintetben a 113 és köv. lapjaira. — Az osztályok kérdésének a társadalmi tudományban való fontossága tekintetében nem kell másra, mint Platóra, Tainere, Gumplowiczra, főleg pedig Sombartra, s aztán a socialista írókra hivatkozni.

társadalmi jelenségek megítéléséről. Igyekeztem igazolni munkámban (276—279. old.), hogy a népesedés ma már nem egyszerű természeti jelenség, hanem társadalmivá lett; mint társadalmi jelenséggel, vele szemben is épp azt az álláspontot kell tehát elfoglalni, a mit más társadalmi jelenségekkel szemben: a társadalmi differentialódás tényéből kell kiindulnia a vizsgálatnak, ama társadalmi differentialódásból, a melynek alapját a gazdasági helyzet különbsége alkotja. Ez az álláspont — véleményem szerint — feltétlenül az egyetlen helyes álláspont, hisz Malthus tévedése első sorban abból magyarázandó, hogy messzemenő és így nem egészen jogosult következtetéseket vont le a túlságos gyors szaporodás ama tényéből, a melyet az angol társadalom egyetlen osztályánál megfigyelt, — de sem a népesség differentialódását, sem pedig az ezzel a népesedés arányai tekintetében szoros összefüggésben álló különbségeket nem vette tekintetbe. A mi a társadalmi elméletek nagy részénél hibáztatható: a merész általánosítás vált a Malthus theoriája hibájává is, oly hibává, a mely az abstracte véve feltétlen logikai igazságot tartalmazó elméletet a való életben meghazudtolja s megfosztja attól a jogcímétől, hogy társadalmilag érvényes elméletnek tarthassuk.

A népesedési elmélet terén is a társadalmi osztálytagozódás alapján álló kutatás szükséges volta kézzelfogható igazság: a népesség a társadalom személyes eleme, a másik, anyagi eleme pedig a concret előnyből származó gazdasági érdek s ennek kölcsönös védelme. Ez egyesíti az egyes individuumokat csoportokká, társadalmi rétegekké, később osztályokká, a melyek kölcsönös érdekeik és az azok megvédésére való törekvés folytán egy társadalomban foglalódnak össze. Ez a felfogás, a mely a gazdasági érdekeknek az osztályalakulásra gyakorolt determináló hatását szembeszökőleg domborítja ki, távolról sem tagadja az u. n. ideologikus factoroknak a társadalom életében való szerepét, csak azok hatását — a gazdasági tényezők mindent átfogó szerepe mellett — másodrangúnak látván, azt tanítja a történelmi materialismus nyomán, hogy a socialis jelenségek magyarázatánál az ideologikus tényezők csak akkor veendők figyelembe, ha a gazdasági tények önmagukban véve nem elégségesek az illető jelenség megértésére.

A főfeladat tehát a népesedésnél is az osztálykülönbség álláspontjáról való vizsgálat, s ha e kutatás nem ad oly eredményeket, a melyek minden tekintetben kielégítőek, csak a más téren gyakorolt vizsgálati módszerhez illő logikus következetesség, ha a gazdasági érdeksphaerán kívül eső ama tényezőkhöz fordulunk magyarázatért, a melyek szintén hatással vannak vagy lehetnek a népesedés menetére.

Ez a felfogás vonult végig s nyert megvalósítást könyvemben a magyarországi népesedés jelenségei közül a születések kérdésének vizs-

gálatánál. Könyvem synthetikus része (202–328. old.) tisztán e kérdéssel foglalkozik, mint a melyre az egyéni akaraton keresztül a társadalomnak első sorban gazdasági, majd erkölcsi, vallási, lélektani és esztetikai, illetőleg politikai motívumai az osztályhelyzet szerint mindenkor különböző hatást gyakorolnak. Sőt igyekeztem a faji és a felekezeti különbség determináló hatására is — az osztályhelyzet különbségei szerint — felvilágosítást nyújtani, azonban természetesen csupán ama — sajnos — igen szűk határok között, a melyeket a statisztika a maga pozitív adatszolgáltatásával számomra megvont.

II.

A népesedés kérdésével foglalkozó legújabb irodalom — a mortalitás és morbiditás kérdésétől eltekintve — csak kivételesen fordul a társadalmi osztálytagozódáshoz a jelenségek megmagyarázására, habár nem mulasztja el hangsúlyozni az ilyen kutatás fontosságát.

A mi az irodalom ezen irányú munkáit illeti, azok között is éles különbséget kell tennünk. Van ugyanis egynehány munka, a mely a népesség egyes kiválasztott rétegeinek népesedését vizsgálat alá veszi, de a rétegek egymással való szembeállításánál csupán a földrajzilag adva levő határok között igyekszik kutatni az állam népessége egyes részeinek népesedését; ha pedig azok a megyék, kerületek vagy tartományok, a melyek a földrajzi kiindulási pontot alkották, gazdasági és társadalmi sajátosságaik szerint e munkákban bizonyos rendbe vagy sorba szedettek, a társadalmi helyzetet feltűntető fokozatok alapján igyekeznek az írók közöttük és a népesedés tényei között okozati összefüggést keresni. Az ilyen irányú vizsgálatokat tagadhatatlanul eredmény kíséri a városi statisztika mezején, a hol az egyes városrészek az összehasonlításra alkalmas alapot nyújtanak, mivel a társadalmi ellentétek hatása itt sokkal elszigeteltebben jelentkezik, mint egy nagyobb területen vagy éppen egy országban. Ámde a társadalmi helyzet által okozott befolyás nagyságát tulajdonképpen csak akkor lehet megmérni, ha az egyes városrészek vagy megyék jólétének mértéke is lehetőség szerint kimutattatik: ezt kísértik meg az idevonatkozó munkák a népesedési statisztika adatainak a jövedelmi vagy adóstatisztika adataival való összehasonlítása útján.¹⁾ Vannak azonban a cél elérésének biztosítására szolgáló más segédeszközök is: rend-

¹⁾ V. ö. Seutemann *Kindersterblichkeit sozialer Bevölkerungsgruppen insbesondere im Preussischen Staate und seinen Provinzen*. Tübingen 1894. — 21., 25. és 26. old. (Fr. J. Neumann *Beiträge zur Geschichte der Bevölkerung in Deutschland seit dem Anfange dieses Jahrhunderts* V. köt.)

szerint a lakásbérre, cseléd tartásra, hús- vagy szén-fogyasztásra, a gőzgépek vagy azok lőerejének számára vonatkozó statisztikai adatokat szokták kombinálni némelyek a területi megoszlás népességi és népesedési adataival, s így igyekeznek az állam egyes tartományainak, vagy az egyes városok negyedeinek vagy utczáinak társadalmi jólétét, s az egyes vizsgálat alá vett területi részek egymás közötti sorrendjét s mind ennek a népesedésre gyakorolt befolyását kimutatni.

Figyelmen kívül hagyván a régebbi irodalmat, a születési statisztika legutolsó 25. év alatti munkái közül a következők érdemelnek e tekintetben említést:

J. V. Tallqvist *Recherches statistiques sur la tendance à une moindre fécondité des mariages*. Helsingfors. 1886., a melynek IV. fejezete (83—99. old.) különböző országokból vett példáiban a gazdasági helyzet változásának a házasságok gyermekszámára gyakorolt befolyását igyekszik megállapítani, de természetesen csak közvetve, az egyes városok, községek, tartományok vagy megyék jövedelmi, munkabér, adó és hús-fogyasztási statisztikája adatainak a születésekre, a házasságok számára vagy a 15—50 éves férjes nők számára vonatkozó statisztika adataival való összehasonlítása útján. E munka tudományos értékét sokan kétségbe vonják. — A. Beaujon *La fécondité des mariages aux Pays-Bas et les causes de ses variations* (*Journal de la Société de Statistique de Paris* 1888. XXVIII. évf. 297. és köv. old.), mely a 305. lapon a takarékpénztárakban elhelyezett megtakarított összegekkel állítja szembe a születéseket Hollandia egyes tartományai szerint. — V. Turquan sok ide vágó munkája közül: *Fécondité comparative des diverses catégories sociales* (*Bulletin du comité des travaux historiques et scientifiques. Section des sciences économiques et sociales*. Paris 1890. 1—4. old. és táblázatok), mely a házassági termékenység megmérésének módját abban találja, hogy départementok szerint kimutatja a mezőgazdasági munkásbirtokosok arányát és az egy-egy házasságra 1867—86. között esett gyermekszámot. — *La répartition de la richesse et les familles de sept enfants* (Ugyanott 1890. 1—14. old. és 11 táblázat), mely gazdagság és szegénység szerinti sorrendben vizsgálja a départementokat, mindenhol a 7 vagy több gyermekű családok számát keresvén. — *Richesse et fécondité* (*La monde économique*. P. Beauregard szerkesztésében megjelenő hetilap. Paris 1891. 199—201. old.) Hasonló tartalommal. — Chervin *Nombre des enfants par famille, étudié par arrondissement, canton et commune dans le Lot-et-Garonne* (*Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris*. II. köt. Negyedik sorozat. 1891. Paris. 42—78 old.) Az 55. lapon a vizsgált vidék hektáronkénti adó alá vont tiszta hozadéka és a gyermekszám között történik összehasonlítás. — J. Goldstein *Die vermeintlichen und die wirklichen*

Ursachen des Bevölkerungsstillstandes in Frankreich. München 1898. (*Separatabdruck aus der Bayerischen Handelszeitung.* 1898. ápr. 28-án a Münchener Volkswirtschaftliche Gesellschaft-ban tartott előadás kivonata. 55. oldal). Ez a munka csak a szegényebb és gazdagabb, mezőgazdasági és ipari départementok születési statisztikáját tartalmazza s megállapítja, hogy a francia szénbányászat és nagyipar centrumai magas születési számának köszönhető, hogy Franciaország népessége nem fogy. (38. old.) Az ipari départementok, a szegényebb és vagyonosabb mezőgazdasági népesség, egész Franciaország s a 14 ipari département leszámításával maradt népesség születéseiről a 15—45. éves női népesség ezrére 1890/91-ben kiszámított arányszámok táblázatba is össze vannak foglalva (39. és köv. old.). Ugyanezen kérdést dolgozza fel s bővíti ki összehasonlításra alkalmas újabb adatokkal a szerző *Bevölkerungsprobleme und Berufsgliederung in Frankreich.* Berlin 1900. című könyvében, a mely azonban a foglalkozás alapján való népességi tagozódást — a jelen értekezés szempontjából oly fontos kérdést — inkább csak címében tartalmazza (lásd különben a 60. és köv. s a 121—154. old.). — Jacques Bertillon *La natalité selon le degré d'aisance* (*Bulletin de l'Institut International de Statistique.* XI. köt., I. rész. St.-Petersbourg. 1899. 163—176. old.) című s az 1897. nemzetközi (VI.) congressuson tartott előadásában Páris, London, Berlin és Bécs születési statisztikájával a városrészek vagyonosabb vagy szegényebb volta alapján foglalkozik. — Fr. Lindner *Die unehelichen Geburten als Sozialphänomen. Ein Beitrag zur Statistik der Bevölkerungsbewegung im Königreich Bayern.* (A Schanz-féle *Wirtschafts- und Verwaltungsstudien* VII. köt. Leipzig 1900.) Ez a könyv a foglalkozási, vagyoni, kereseti viszonyoknak a törvénytelen születésekre gyakorolt befolyását igyekszik kimutatni a mezőgazdasági helyzet s a mezőgazdasági birtok átruházási módjainak tekintetbe vételével; e célból Bajorországot és a bajor Pfalzot 15 csoportra osztja s mindeniket külön vizsgálja (lásd 129—179. old.). — C. A. Verriijn-Stuart *Natalité, mortalité et mortalité enfantine selon le degré d'aisance dans quelques villes et un nombre de communes rurales dans les Pays-Bas.* (*Bulletin de l'Institut International de Statistique* XIII. köt., II. rész Budapest, 1902. 357—369. old.) című s az 1901-iki budapesti (VIII.) congressusra beterjesztett előadása mintegy választ képez Bertillon fentebb említett munkájára s Amsterdam, Rotterdam és Dordrecht, valamint kb. 40 hollandiai község idevágó statisztikáját sok itt nem említhető részletes kimutásban a jólét fokával való mindenkori összehasonlítás útján tartalmazza.

2. A másik csoportot ama munkák alkotják, a melyek a társadalmat, illetve a népességet a népesedés jelenségeinek vizsgálatánál osztályaira bontván fel, az egyes — leginkább a foglalkozás és a foglalkozás

közben való társadalmi állás szerint elkülönített — csoportok népesedését külön-külön igyekeznek megismerni s ez úton megalkotni a népesedés törvényeit. Ezek a — sajnos — csekély számra szorító kísérletek még akkor is kétségtelenül értékesek, ha nem találhatók is meg bennök a magasabb összefoglaló — mintegy sociologiai — szempontok, a melyek a társadalmi dinamika tekintetében új világosságot nyújthatnának; értékesek bizonyára, mert figyelembe vették a foglalkozásnak és a társadalmi helyzetnek kölcsönös összefüggését, vagyis a népesség socialis differentialódására befolyást gyakorló momentumot és ezzel együtt azon nagy csomó társadalmi ellentétet is, a mely a népesedés szempontjából jelentőséggel bír. Mindenesetre vannak hiányai az ily szempontokat érvényesítő dolgozatoknak is, de ezek — eltekintve a konkrét esetek sajátosságaitól — nagyban-egészben a hivatalos statisztika számlájára irandók, a mely a foglalkozás alapján való népességtagozódást a népesedés kérdésénél csak kivételesen s csak néhány államban tünteti fel. Ez által máris erősen meg van szorítva ama kör, a melyben e kérdés tekintetében dolgozni lehet. Ámde ezen néhány állam statisztikája nem ismer egységes foglalkozási nomenclaturát és beosztást, ez pedig megnehezíti, sőt néhol egyenesen lehetetlenné is teszi ama nemzetközi összehasonlítást, a mely az egyes államok népmozgalma tekintetében e szempontokból való vizsgálatnál is nélkülözhetetlen volna.

Fölösleges persze hangsúlyozni, hogy csak akkor lehetne tökéletes munkáról szó, ha a népesedés vizsgálatánál a foglalkozás szerinti tagozódást kombinálni lehetne a jövedelmi viszonyokkal; ehhez azonban a hivatalos statisztika nem nyújt segédkezet; pedig csak így válnának láthatóvá azok a társadalmilag fontos tények, a melyek ugyanazon foglalkozás mellett is a jövedelmi vagy kereseti viszonyok különböző volta folytán teljesen különböző társadalmi helyzetet idéznek elő, a minek következménye persze a népesedésre is elvitathatatlan. A születések, gyermekszám vagy termékenység kérdését tárgyaló irodalomból felemlíthetem a régebbiek közül Duncan *Fecundity, Fertility and Sterility*. Edinburgh 1856. című munkáját, mely csak a szegényebb néposztályok gyermekszámával foglalkozik s Ch. Ansell *On the rate of mortality at Early Periods of Life, the age at marriage, the number of children to a marriage, the length of a generation and other statistics of families in the upper and professional classes*. London, 1874. című művét, a mely a 21—33. és 50—56. oldalakon a következő foglalkozások népesedését tanulmányozza: 1. Clergy. 2. Legal. 3. Medical. 4. General. i. e. „members of the Aristocracy, Merchants, Bankers, Manufactures and all others not included in the first 3 classes“. Mindenesetre sajátos csoportosítás. Az első komoly kísérlet — eltekintve

a G. Hansen inkább elméleti jellegű s nemzetgazdaságtani természetű munkájától (*Die drei Bevölkerungsstufen. Ein Versuch die Ursachen für das Blühen und Altern der Völker nachzuweisen.* München, 1889.) — M. Rubintól és H. Westergaardtól ered, kik *Statistik der Ehen in Dänemark auf Grund der sozialen Gliederung der Bevölkerung. Nach Volkszählungen und Kirchenbüchern in Dänemark.* Jena, 1890. című munkájukban először valósították meg nagyobb területre vonatkozólag a socialis differentiolódás szempontjából való vizsgálatot, miután néhány évvel előbb Fünen népességének halálozási viszonyaival foglalkozó munkájukban (*Landbefolkningens Dodelighed i Fyens Stift.* Kjobenhaven, 1886.) szintén ez elvet alkalmazták. A két szerző előbb említett munkája nem fogja át ugyan egész Dániát, mert a statisztikai alap hiányozván, nagyobbrészt csak az egyházi könyvek számadataira lehetett támaszkodniok. Mégis elég kiterjedt mezőn vizsgálja e könyv a népesedést: Kopenhága, Fünen kerület és körülbelül 50 különböző vidékről vett község statisztikai adatai alapján. A nélkül, hogy e könyv eredményeit analysálni akarnám, megjegyzem, hogy Kopenhága 34.075 házassága, 104.554 gyermekszáma és 31.470 gyermekhalálozási esete a következő 5 socialis csoport szerint nyer statisztikai feldolgozást: I. csoport: Tisztviselők, ügyvédek, orvosok és más a szabad tudományos pályán levő egyének, továbbá gyárosok, kereskedők, bankárok és más nagyobb üzletemberek. II. csoport: Kiskézművesek és iparosok, kiskereskedők, korcsmárosok, hajósok, gépmesterek és hasonlók. III. csoport: Tanítók, zenészek, irodai alkalmazottak, kereskedősegédek, közhivatali alkalmazottak stb. IV. csoport: Alárendelt állású alkalmazottak, kifutók, cselédek stb. V. csoport: Iparossegédek, gyári munkások, matrózok, napszámosok és a tulajdonképpeni munkásosztályba tartozó egyének. A Fünen kerület 1878—82. évekre vonatkozó statisztikája is 7 csoport alapján dolgoztatott fel s ezek: I. csoport: Tisztviselők, földbirtokosok, tőkésék. II. csoport: Falusi iparosok és kereskedők, hajósok és halászok. III. csoport: Tanítók, alkalmazottak stb. IV—VI. csoport: Parasztok különböző vagyoni helyzet szerint (telkes, féltelkes parasztbirtokosok, zsellérek, napszámosok stb.) VII. csoport: Házi cselédség. Természetes, hogy a falusi népesség statisztikájában e kategóriák a foglalkozások csekély különbsége folytán elég szűk körre szorulnak össze.

A. v. Fircks *Die Berufs- und Erwerbstätigkeit der eheschliessenden Personen in ihrem Einflusse auf deren Verheirathbarkeit, die Wahl des Gatten, bzw. der Gattin, das durchschnittliche Heiratsalter, die eheliche und uneheliche Fruchtbarkeit sowie das Geschlecht und die Lebensfähigkeit der Kinder* (*Zeitschrift der kön. preuss. stat. Bureaus.* XXIX. évf. Berlin 1889. 165—203. old.) című terjedelmes dolgozata az 1877—1886,

illetve 1881—1886. évekre igen érdekes áttekintést ad, azonban a socialis osztályhelyzet kérdését nem érinti, hanem a hivatalos statisztika foglalkozási osztályai számadatait állítván egybe, csupán ezeket elemzi. — E. Levasseur *La population française. Histoire de la population avant 1789 et démographie de la France comparée à celle des autres nations au XIX.-e siècle.* 3. kötet. Paris 1889—92. érthetőleg nem foglalkozik behatóbban a népesség rétegződése kérdésével, habár ugy ezen munkájában, mint másokban is a socialis helyzet befolyását a népesedés menetére hangsúlyozza (lásd cikkét *La population française* címen a *Journal de la Société de Statistique de Paris.* XXXII. évfolyam. Paris 1891. 118. old.). — Karl Pearson *The chances of death and other studies in evolution* I. kötet. London—New-York. 1897. című könyvének »Reproductive Selection« című tanulmánya (63—102. old.) a matematikus szempontjaiból kutatja a születések és a gyermekszám kérdését a házasság tartama és a foglalkozási osztály szembeállítása alapján, főként Westergaard és Rubin statisztikai adatai felhasználásával.

A huszadik század idevágó irodalmából főleg a következők érdemelnek említést: Jacques Bertillon *Nombre d'enfants par famille* cikke (*Journal de la Soc. de Stat. de Paris* XLII. évf. 1901. 130—146. old.), hol a jólét foka szerinti már ismert vizsgálaton kívül 125.000 hivatalnok családjának gyermekszáma van statisztikailag feldolgozva az 1900 ápr. 15-iki »Bulletin de l'Alliance nationale pour l'accroissement de la population française« alapján, és *Contributions statistiques à la commission de la fécondité légitime* című dolgozata (ugyanott XLVI. évf. 1905. 209—240. old.) — V. Turquan *Contributions à l'étude de la population et de la dépopulation* (Société d'anthropologie de Lyon. XXI. köt. I. fasc.) Lyon. 1902. 1—170. old., amely főként a 7 és több gyermekes családok kérdésével — foglalkozás szerinti csoportosításban — foglalkozik. — A. N. Kiaer *Statistische Beiträge zur Beleuchtung der ehelichen Fruchtbarkeit.* Christiania 1903, főként 10. §. 86. és köv. old. és *Rapport sur la statistique de la fécondité du mariage* (*Bulletin de l'Institut International de Statistique* XV. köt., II. rész. Londres 1906. 398—401. old.) és *Fécondité du mariage. Nombre des enfants par famille.* (Ugyanott XVII. kötet 1908. Copenhague 169^x—175^x old.), mely munkák más mezőn dolgozván, természetesen csak per tangentem foglalkoznak az osztályokba tömörülés kérdésével. — Cordt Trap *Nombre et mortalité des enfants de familles ouvrières de Copenhague* (*Journal de la Soc. de Stat. de Paris.* XLVII. évf. 1906. 17—23. old.) — C. J. Lewis et. J. Normand *Natality and Fecundity, a contribution to national demography.* Edinburgh 1906., főleg 132. és köv. old. — Nicolai *La statistique de la fécondité des mariages et de familles* (*Bulletin de l'Inst.*

Internat. de Stat. XVII. köt. Copenhague 1908. 206. old. Rapport de la I-ère section.)

Főleg azonban Lucien March munkái jelentősek az itt tárgyalt kérdések tekintetében: *Rapport sur les causes professionnelles de dépopulation.* (Commission de la dépopulation. Sous-commission de la natalité. Melun. 1905. 136. old.), *Les statistique de familles* (*Bulletin de l'Inst Int. de Stat.* XVII. köt. 209^x—220^x old.), és *Les causes professionnelles de dépopulation* (a Le Play alapította *La réforme sociale* XXVIII. évf. LVI. köt. VI. sor., VI. köt. Páris 1908 okt. 16. számában. 453—466. old.).

March első munkája a foglalkozások szerinti népesedési statisztika szempontjából vizsgálja Franciaország elnéptelenedésének kérdését. Első részében a foglalkozásokról, s azoknak a házasodásra, a születésekre és a családok nagyságára való befolyásáról ad számszerű felvilágosítást, ismerteti a nők alkalmaztatását Franciaországon kívül is a belga és német statisztika alapján s a női munka fajait, (3—15. old.) majd a nőtlenül maradtak és férjhez nem mentek számarányait veti össze a házaságban élők számarányaival (16. és köv. old.) s ama foglalkozásokat mutatja be, a melyek különös akadályára szolgálnak a házasodásnak, vagy a házassági termékenységnek (28—33. old.); a házasodás a házasságkötés idején elért kor szerint (34. és köv. old.), a foglalkozás befolyása a házassági termékenységre (41. old.), a házasságok teljes (42. old.) és foglalkozás szerinti termékenysége (79. old.) nyer még számadatokban is megvilágítást, hogy aztán a foglalkozási kategóriáknak népesedés körüli végleges szerepét megállapíthassa. (53—58. old.) A második rész a termelés eszközeinek átalakulásával, a munkaszünetelésekkel és a sztrájkokkal foglalkozik, mindenütt keresvén az industrialis fejlődést nyomon kísérő ama tényeket, a melyek befolyást gyakorolnak vagy látشانak gyakorolni a népszaporodás csökkenésére (59—94. old.). A resumé-ben (95—115. old.) még egyszer összefoglalja a tényeket, a Conclusions-ban következtetéseket ad a jövőre (116—118. old.), végül pedig népesedéspolitikai szempontokból állapítja meg a jövőben követendő szabályozást és eljárást (119—120. old.). A füzetet I-III, illetve 1—7. szám alatt tíz táblázat zárja le nagyrészt összefoglalásául és áttekintésül a munkában már tárgyalt különféle statisztikai adatoknak.

March második munkája inkább irodalomtörténeti ismertetés, a harmadik pedig csak egy cikk, a mely néhány újabb adatot is nyújt ugyan, mintegy kiegészítésül az előbbi dolgozatokhoz, azonban nagyban s egészben csak rövid kivonatát teszi első munkájának, így vele bővebben foglalkozni itt fölösleges is. Egyébként ez a dolgozat s a „Société d'économie sociale“ 1908 május 20-án tartott évi gyűlésen bemutatott előadás.

A mi pedig a nemzetközi statisztikai intézetnek, mint a demographia hivatalos képviselőjének állásfoglalását illeti az a munkában tárgyalt kérdéssel szemben, arra nézve azt kell megjegyezni, hogy az intézet figyelme s tagjainak intenzív munkássága a születési statisztika terén újabb időben az egy-egy házasságra eső gyermekszámban nyilvánuló házassági termékenység felé fordul, az e kérdéssel való foglalkozás azonban csak mellékesen érinti — legalább eddigéig — a népesség osztályokba tagozódása s a születéseknek, illetve házassági termékenységnek és az osztályokba tagozódás szemszögéből való vizsgálatát. Magam részéről teljesen meg vagyok győződve, hogy ezen újabb értelemben vett házassági termékenység kérdésének kutatása feltétlenül helyesebb a születési statisztika régebbi kutatási módszerénél, ámde — véleményem szerint — e házassági termékenység helyes megítélése is csak az osztályokba tömörülés szempontjából lehetséges. A kopenhágai congressus idevonatkozó nagy vitája, a melyben Kiaer és March fentebb már idézett előadása alapján Raseri, Fahlbeck, Ramm, Mayr, Nicolai, Thirring, Juraschek vettek részt, sok megfontolandót adott e kérdés statisztikai vizsgálatának számára, de a mi az osztályok szerinti hivatalos statisztikai feldolgozás kérdését illeti, arra nézve mint illetékes hangot, csak a Nicolai megjegyzését idézem: „A socialis osztály kérdése igen kényelmes valami. A statisztikusok elfogultak vele szemben, s bár elismerik demographiai nagy fontosságát, nem igen mutatnak hajlandóságot iránta, ha az osztályok megállapításáról, különösen pedig, ha az osztályozás alapjainak meghatározásáról van szó. Az ez irányban eddig tett kísérletek nem állják ki a kritikát. Hát a mi termékenységi statisztikánkra vonatkozólag nem lehetne találni más osztályozási alapot, mint a családfőre vetett adó összegét? . . . Mindenesetre azt gondolom, hogy a családoknak magasabb, közép és alsóbb osztályokba való besorozását minden államban el kell hagyni, mert az adóösszeg különböző az egyes államokban. A foglalkozás e kérdésben már haszonnal alkalmazható, de az módfelett szélesbiti a gyűjtött anyag feldolgozása körét, s módfelett komplikálja a munkát, ha úgy dolgozzák fel az anyagot, hogy az haszonnal járjon. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a foglalkozás változik, azaz nem egyez meg mindig a születések idején való foglalkozással és sokszor nem is lehetséges a házasfelek foglalkozásának megkérdezése és feljegyzése minden gyermekök születése alkalmával. Azonban a foglalkozás kérdése mégis különös előnnyel jár a családfő jobb individualizálása vagy meghatározása tekintetében . . .” (id. h. 174—175. old. Kiaer előadásában). Az intézet aztán e felfogás jogosultságát mérlegelve, fogadta el egyhangúlag Kiaer előterjesztésében ezt a C) pontot: „ . . . az intézet ajánlja végül kimutatni a repraesentativ módszer útján

a házasságok megfelelő nagy számát . . . a gyermekek születésének és halálzásának dátumát, nagyobb csoportokban a család socialis osztálya alapján. Minden állam mérlegelni fogja, hogy mi szolgál a kimutatás alapjai helyes voltának biztosítására a socialis osztályozásnál, vajjon azadó nagysága vagy más ily tényező figyelembe vétele-e?“ (id. m. 165 — 166. old.)

3. A hivatalos statisztikai közlemények — sajnos — csak néhány államban teszik lehetővé a népesedés jelenségeinek s ezek között épp a születéseknek az osztálylyá tagozódás szempontjából való azon vizsgálatát, a mely a foglalkozások s ezekben az önállóság vagy függőség ténye szerint kimutatott statisztikán épül fel, és bár az egyes államok eszköznek is felvételt a foglalkozás tekintetében, vagy nem dolgozzák fel megfelelően, vagy pedig nem hozzák nyilvánosságra. Az álló népesség tekintetében meg van s közzé van téve a foglalkozási statisztika a különböző államokban, ámde ez vagy szűkebb értelemben vett foglalkozási statisztika, a mely az egész népességet alkotó individuumok összeszámolásán alapulván, subjectiv és személyes jellegű, vagy pedig objectiv foglalkozási, azaz üzemi statisztika, a melyben nem az egyes egyének, mint individuumok számoltatnak össze, hanem a gazdasági üzemekben egyesített termelési factorok (emberi erő és gazdasági eszközök: a földterület és a gépek stb.). Nyilvánvaló, hogy ez az utóbbi statisztika nem fogja át az egész népességet, hanem csak a gazdaságilag activ elemeket; éppen ezért az nem a népességi, hanem a tulajdonképpen gazdasági statisztika körébe tartozik. Mivel azonban a kétfajta foglalkozási statisztika rendszerint nem egymás mellett található fel az egyes államokban, hanem csak alternative készül: az internationalis összehasonlítás már az álló népesség foglalkozásának s ennek alapján osztályokba tagozódásának kérdésében sem lehet teljesen tökéletes.¹⁾

Ott, a hol a népesedés jelenségei a foglalkozás alapján számszerűleg kimutattatnak, van még több és további nehézség is: kétségtelen, hogy egy ily népesedési statisztikát szükségképp meg kell előznie egy ugyanily alapokon készült népességi statisztikának, mert hisz másképp nincs alap, a melyhez mérni lehetne a népesedés jelenségeit, nincs basis az összehasonlításra az egyes foglalkozásokra — és csoportosítva: osztályokra — eső arányszámok és hányadok kérdésében. Ámde figyelmen kívül hagyván azt, hogy ez a népesedési statisztika más és más arányokat ad a szerint, a mint egy objectiv üzemi statisztikának csak az activ népességre, avagy egy subjectiv foglalkozási statisztikának az egész népességre vonatkoztatott beosztása vitetik át a népesedési statisztikába is, bizonyos, hogy a valóságtól esetleg távol álló arányokat nyerünk,

¹⁾ V. ö. G. v. Mayr *Statistik und Gesellschaftslehre*. II. kötet *Bevölkerungstistik*. Freiburg in B. 1897. — 113. old.

ha egyfelől a népesség, másfelől pedig a népesedési statisztika kelte egymástól messze fekvő időpontokra esik. Ha a statisztika a népesedés tényeinek évenkénti megállapításánál számszerűleg mindig megállapíthatná a népesség foglalkozás szerinti tagozódását, természetes, hogy nem volna semmi nagyobb nehézség a feldolgozás elé. De mivel a népesség foglalkozás alapján való rétegeződése a subjectiv foglalkozási statisztikánál a népszámláláskor, az objectiv üzemi statisztikánál pedig egy, a népszámlálás idejével egybe nem eső időben állapítatik meg: az újabb népszámlálásig, vagy az újabb üzemi statisztika keltéig nyilvánvalóan jelentékeny eltolódások következhetnek be egyes foglalkozások javára, vagy mások kárára. Éppen ezért csak a foglalkozási statisztika keltét követő néhány esztendő — mondjuk legfeljebb öt-hat év — népesedési adatait lehet — a hamis következtetések lehető kikerülésének biztosításával — felhasználni.

Különben is csak négy állam hivatalos statisztikájának felhasználásáról lehetne szó.

Az első ezek közül Poroszország, a mely 1875-ig visszamenő ily népesedési statisztikával bír; ugyanis az 1874. márczius 9-iki porosz törvény a világi hatóságokra, mint anyakönyvi hivatalokra ruházta a népesedési statisztika vezetését s ezóta az egységesen dolgoztatik fel s tétetik közzé a kir. statisztikai hivatal által. Az első két évnek (1875. és 1876.) még hiányos, vagy inkább nem megfelelően feldolgozott adatait figyelmen kívül hagyván, 1877-től kezdve a legújabb időig a foglalkozást és socialis állást is kiindulási pontul vevő népesedési statisztikával rendelkezik Poroszország. Azonban Poroszországban nem az 1875 óta öt évenként keresztülvitt népszámlálásnál, hanem a sokkal nagyobb időközökben megvalósított üzemi statisztikai felvételeknél¹⁾ állapítatik meg az álló népesség foglalkozás szerinti tagozódása. Ez a 13, illetve 12 éves időközök már magukban véve is bizonyos kételkedést támaszthatnak a népesedési statisztika adatainak ez időköz vége felé való megbízhatósága kérdésében, de annál inkább a porosz statisztikus, Broesike kijelentése, a mely szerint még az 1895. évre sem lehetséges messzemenő következtetéseket vonni az idevágó adatokból, mert az anyakönyvi hivatalok számláló lapjainak és az 1895 június 14-iki foglalkozási statisztika adatainak feldolgozása ekkor még nem ment végbe egységes alapelvek szerint. 1902-ben azonban a socialis állás szerint új beosztás történt, a melynek alapjául az utolsó foglalkozási statisztikánál érvényes schema szolgált. Ezóta fel lehet tehát használni a porosz statisztikát, de nem

¹⁾ 1875-ben ez a népszámlálással együtt történt, 1882-ben és 1895-ben külön; a legújabb 1907. június 12-én: a három utolsó üzemstatisztika egyszersmind birodalmi is.

ez idő előtt 1875-ig visszamenőleg, mert ez idő alatt kétszer is változott a systematikus beosztás s így az időbeli összehasonlítás sem ad valószínűleg megfelelő adatokat.¹⁾

A második állam Ausztria, hol az 1895 február 8-iki belügyminis-teri rendelettel a népmozgalmi statisztika új organisatiót nyert az 1851-ből származó elavult szervezet helyett és így Ausztria elkerülhette ez időtől kezdve a statisztika pontosságát, áttekinthetőségét s a modernebb szempontoknak való elégtételt is akadályozó — részben methodologiai természetű — momentumokat; az anyakönyvi hivatalok által készített statisztikai tabellák helyett ezentúl a központi statisztikai hivatal maga dolgozza fel egységesen a minden egyes népmozgalmi esetnek az anyakönyvvezető által felvett egyéni adatait s így a pontosság szempontjából való ellenőrzés s e mellett a gyűjtött anyag mélyebben fekvő kérdéseibe való biztos betekintés is lehetségessé vált. A mi a foglalkozás alapján való népmozgalmi felvételt illeti, ez négy nagy osztály (1. mező- és erdőgazdaság (1—5 alcsoport), 2. ipar (6—27 alcsoport), 3. kereskedelem és forgalom (28—32 alcsoport), 4. köz- és katonai szolgálat; szabad foglalkozások és foglalkozás nélküliek (33—40. alcsoport) szerint történik, s ezekben a socialis állás különbségei (önálló alkalmazott, munkás és napszámos kategóriája) szerint.²⁾ Mivel pedig a népszámlálás alkalmával hasonlóképp vizsgálat tárgyát képezi a foglalkozás és a socialis állás is, a népességnek osztályokba való tagozása s a népmozgalomnak e szempontból való vizsgálata — természetesen csak 1900-tól kezdve — keresztülvihető; bár úgy látszik, hogy a két statisztika beosztása — legalább e jelen dolgozat céljai által kívánt — teljes összhangba nem hozható; ugyanis a népmozgalmi statisztika 40, a népességi statisztika pedig 30 csoport alapján tagolja a népességet; e csoportok összeegyeztetése ennél fogva

¹⁾ Max Broesike *Rückblick auf die Entwicklung der preussischen Statistik von 1875 bis 1900*. Mit 17. Tafeln graphischer Darstellungen. *Preussische Statistik*. Amtliches Quellenwerk. 188. füzet, Berlin, 1904. 31—32., illetőleg 67—68. old. A tabellák közt pedig a születésekre 118—119. old.

²⁾ V. ö. Fr. v. Meinzingen *Die Reorganisation der Statistik der Bevölkerungsbewegung*. (A *Statistische Monatschrift* új sor., II. évf., Wien 1897.) 178. és köv., főleg 196. old. L. March *La nouvelle statistique autrichienne du mouvement de la population* *Journal de la Soc. de Stat. de Paris*. 1900. XLI. évf. 91—105. old.

³⁾ Az 1900. népszámlási mű egyik kötete (*Österreichische Statistik* LXVI. köt. 12. füzetben. Wien 1904) tartalmazza az 1900. decz. 31-én tartott népszámlás eredményei alapján a foglalkozási, az évenként megjelenő *Bewegung der Bevölkerung der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder* című munkálat pedig a foglalkozás szerinti népességi statisztikát. Az 1900. évi foglalkozási statisztika eredményeit tudományosan egyébként Meinzingen dolgozta fel *Die Ergebnisse der Berufserhebung bei der Volkszählung vom 31. Dezember 1900*. című dolgozatában (*Statistische Monatschrift* Új sor. IX. évf. (1904.) 685—736. és 775—798. s a X. évf. (1905.) 1—50. old.)

nagy munkát kíván, és kérdés, hogy eléggé honorálja-e eredményei megbízható pontosságával a ráfordított fáradságot?

A harmadik állam Magyarország, a mely 1890-ben és 1900-ban a népszámlálás alkalmával az egész népességre kiterjedő foglalkozás szerinti felvételt is eszközölt, sőt egyidejűleg üzemi statisztikát is készített, s a mely 1897-re vonatkozó népmozgalmi statisztikájában már a foglalkozások adta különbséget is figyelembe vette, s 1900-tól kezdve három-három évenként a népmozgalom ezen összefoglaló eredményeit rendszeresen közreadja. Mivel azonban az 1897. évi népmozgalmi statisztika, mely az 1890-iki népszámlálás csoportbeosztása alapján áll, más csoportokkal operál, mint az 1900-tól máig kiadott népmozgalmi statisztika: az összehasonlítástról le kell mondani s e munka célját alkotó kutatás tárgyául csak az 1900 óta közrebocsátott statisztikai közlemények szolgálhatnak.¹⁾

Egy negyedik állam van még — tudomásom szerint — s ez Franciaország, a mely — bár nem egész népességére, csak annak egy részére kiterjedő — oly hivatalos statisztikát publikált, a mely hivatalnokai fizetés szerinti csoportjaira vonatkozólag a teljes népesedési mozgalmat felöleli; igaz, hogy a statisztika csak rövid időre s csak mintegy tizenháromezer családra vonatkozik, az itt tárgyalt kérdés szempontjából e munkálat azonban bizonynyal kiváló fontossággal bír.²⁾

A hivatalos statisztika által a munkálkodás számára adott kör tehát erősen meg van szorítva: még legfeljebb az angol statisztikához lehetne fordulni, ámde az nem áll rendelkezésemre s így nem tudok felvilágosítást nyújtani arról, hogy mennyiben lehet megtalálni ezen népmozgalmi³⁾ és az angol foglalkozási statisztika számadatai között e munka

¹⁾ L. a bővebb tájékoztatást *A népesedés elmélete* Debreczen. 1908. 224—226. old. — Az itt feldolgozás tárgyát tevő adatok az 1900. évi népszámlálási mű *A népesség foglalkozása a főbb demographiai adatokkal egybevetve, Budapest 1906.* című munka VII. részében (*Magyar Statisztikai Közlemények.* Új sorozat. 15. kötet) s az 1900—1902, illetve 1903—05. évi népmozgalmi statisztikában (*Magyar Stat. Közl.* Új sor. 7. illetve 22. köt. 1905, illetve 1907.) foglaltatnak.

²⁾ A munkaügyi ministerium által Franciaország egyetemes statisztikájában kiadott *Bulletin du conseil supérieure de statistique* 10. sz. füzete (Paris 1908.) ez, melyben a »commission de la statistique des fonctionnaires« jelentésének II. része (46—110. old.) tartalmazza a kérdéses dolgozatot *Étude démographique de 12.875 familles recensées* címen.

³⁾ *Annual Report of the Registrar General of Births, Deaths and Marriages.* Angliára és Walesre 1837-től, Skótorszagra 1855-től és Írországra 1864-től kezdve évenként jelen meg. Van egy *Quarterly Return of Births, Deaths and Marriages* is 1849, 1855, illetve 1864-től kezdve negyedévenként. — Az 1801-től, illetve Írországból 1821-től kezdve 10 évenként eszközölt népszámlálás kiadványai (*Census*) a népesség foglalkozás szerinti tagoltságát is tartalmazzák.

szempontjából fontos összefüggést. A többi államok nem nyújtanak kiadványaikban az osztályokba tagozást a születések kimutatásánál a foglalkozás alapján lehetővé tevő adatokat: a mit a foglalkozási tagoltság szempontjából az egyes hivatalos statisztikákban (pl. Olaszország) még kaphatunk, az csak a mortalitásra — egy bennünket csak másodsorban érdeklő kérdésre — vonatkozik. Rubin és Westergaard panasza a társadalmi rétegek házasságának megoszlására s a házasságok termékenységre vonatkozó nemzetközi statisztika hiányáról¹⁾ ma is indokolt: két évtized alatt csak Ausztria és Magyarország készített rendszeres, a népmozgalmat e szempontból is feltüntető statistikát.

4. Az irodalom és a hivatalos statisztika e szűk körre szorítkozása már eleve is befolyással bírhat egy ily kutatással szemben elfoglalható álláspontra. Ez a befolyásolás könnyen lehet kedvezőtlen is, mert közelfekvőnek gondolható e kérdés: van-e jelentősége és tudományos értéke azon munkálatnak, a mely a különben magasra fejlett statisztika által teljesen figyelmen kívül hagyott mezőn mozog? A statisztika bizonyára figyelembe venné a foglalkozás alapján való különbségeket a népmozgalom tényeiben, ha azok relevansak volnának? Egy oly tudománynak, a mely a társadalmi élet törvényszerűségeit van hivatva felkutatni s a matematika pontosságával megállapítani és leszögezni, ezekre becsülhető kutatói csak nem mennének el hallgatagon e tények mellett, ha azok valóban fontossággal bírnának?

E könnyen feltehető kérdésekre könnyű a válaszadás: először is, a mint a népmozgalmi statisztika nemzetközi áttekintéséből kiviláglik, Spanyolország kivételével minden állam — a melyről ily összefoglaló áttekintéssel birunk — intéz kérdést a népmozgalmi statisztikai felvételeknél a született gyermek atyjának — illetve a törvénytelenül: anyjának — foglalkozása iránt²⁾; statisztikai felvétel tehát van, csak ez egyéni adatok nem nyernek feldolgozást, mert nagy munkába kerülnek, sőt ha talán bizonyos célból feldolgoztattak is, a fentebb már említett államokon kívül máshol nem publikáltatnak, mert ez nagy költséget okoz. Azt gondolom, hogy a hozzáférhető statisztika ez okok miatti hiányára lehet és kell az irodalom néhány munkára való szorítkozását is visszavinni, mert hiszen, a mint említettem, ez a néhány munkából álló irodalom nem mulasztja el hangsúlyozni a foglalkozás szerinti tagozódásnak a

¹⁾ Id. m. 62. és 101. old. Csak annyi a Rubin és Westergaard tévedése, hogy az idevágó porosz statisztika 1890-ben már 15-ik évét élte. Az olasz *Movimento della popolazione. Confronti internazionali* s a francia *Statistique internationale du mouvement de la population d'après les registres d'état civil* különböző kötetei még ott sem tüntetik fel a foglalkozás alapján való népmozgalmat, a hol ily kimutatás létezik.

²⁾ A már idézett francia *Statistique internationale* 1907. X. és XI. old.

népmozgalom szempontjából való fontosságát. De van itt még egy más, figyelembe veendő momentum is. Ez pedig az, hogy — ha lehet tenni ily éles különbséget — a kérdéses statisztikai adatok e munka szempontjából csak eszközt, a statisztikai munkálkodás szempontjából pedig célát képeznek. A statisztikus, ha a születéseknek foglalkozás szerinti megoszlását megállapította, célját elérte, hisz tudja, mennyi esik az évi születésekből egyik vagy másik foglalkozásra. E munka pedig a népmozgalmi és foglalkozási statisztika számadataiból, nem a népesség egyes foglalkozásainak a születésekben participálását akarja megállapítani, hanem a foglalkozások alapján az osztálytagozódást s ennek alapján azt, mennyiben tüntetnek fel különbséget a népességnek a születések által való fentartása munkájában való részvétel tekintetében az egyes osztályok, azok tagadhatatlan küzdelmére mily befolyást gyakorol számuk s annak esetleg különböző arányokban való megújulása és a társadalom személyes elemének, a népességnek változása mily befolyást gyakorol a jövőben a társadalmi test összetételére s a társadalom egész alakulására?

Azt hiszem, elég fontosak ezek a kérdések, hogy ha megválaszolásuk még annyi munkába és időbe kerül is, velök behatóbban foglalkozunk.

III.

Ha az 1900. évi népszámlálás foglalkozási statisztikáját az 1890-ik évivel összehasonlítjuk, úgy az agrár Magyarországon is szembetűnik a nyugati iparos államokban mindenhol tapasztalható jelenség: a népességből a földművelésre eső arányszám csökkenése s az ipari foglalkozásokra eső arányszám növekedése. A gazdasági culturfejlődés útján való előhaladás ténye ez, mely az ország agrárjellegének még állandó megőrzése mellett, az iparosodás útjára való térés jelenségét mutatja.

A statisztika szerint a szűkebb értelemben vett, tehát Horvát-Szlavonország beszámítása nélküli Magyarországon a foglalkozási főcsoportokra eső arányszámok az összes népesség százalékában a két legutóbbi népszámlálásnál a következők: ¹⁾

	Mezőgazdaság és kertészet	Egyéb östermelés	Összesen	Bányászat és kohászat	Ipar	Kereskedelem és hitel	Közlekedés	Összesen
1890-ben	70·1	0·7	70·8	0·8	12·4	2·6	1·3	17·1
1900-ban	65·7	0·8	66·5	1·0	14·2	3·1	2·4	20·7
		Közfoglalkozás és szabad fogl.	Véderő	Nap-számosok	Házi cselédek	Egyéb foglalkozások		
1890-ben		2·7	0·7	3·6	2·3	2·8		
1900-ban		3·1	0·8	3·6	2·4	2·9		

¹⁾ Az 1900. évi népszámlálási mű II. része (*Magyar Stat. Közl.*). Új sorozat, 2. köt. Budapest, 1904. 10.^x old.

Ezzel szemben például a Németbirodalom üzemi statisztikája szerint az összes népesség százalékában a foglalkozások arányainak változása:

	Östermelés	Ebből csak a mezőgazd.	Bányászat és ipar	Kereskedelem és forg.	Házi cse-lédek és nap-számosok	Véderő, közsszol. és szabad foglalkoz.	Foglalkozás-nélküliek
1882-ben	42·5	41·4	35·5	10·0	2·1	4·9	5·0
1895-ben	35·7	34·4	39·1	11·5	1·7	5·5	6·4

A foglalkozási statisztikából azonban más tények is kiviláglanak: így először is az, hogy a foglalkozások száma állandóan növekszik; az 1895-iki német foglalkozási jegyzék 4218 foglalkozással többet tüntet fel, mint az 1882-iki, s a magyar foglalkozási jegyzék a maga szűkebb körre szorításával szintén felmutatja e szám folytonos növekedését. Ez már a foglalkozások — főleg az ipari tevékenység — differentiálódásának a kapitalistikus fejlődéssel szorosan összefüggő ténye. Ezzel szemben a kisiparban a fejlődés szoros kapcsán a foglalkozások egyesítésére irányuló tendenciának ténye áll, a mi ugyan nem konstatalható teljesen a foglalkozási statisztika számadataiból, legfeljebb a mellékfoglalkozások statisztikájának bemutatásánál. De a népesedés szempontjából ez mind mellékes kérdés. Azonban már nem ily mellékes kérdés az, lehet-e vajjon állítani, hogy a foglalkozásnak a társadalmi állásra gyakorolt jelentősége nagyobb manapság, mint valaha? Nem nagyobb, sőt ellenkezőleg: valamely foglalkozás gyakorlása — a mint Sombart igazolja — kétségbevonhatatlanul veszít társadalomalkotó erejéből manapság; mindig közömbösebbé válik, hogy mily foglalkozáshoz tartozik valaki, legalább is az ipari termelés terén; ott a régi kézműipari termelési mód helyébe, a mely egy technikai munkás személyisége köré csoportosult állandóságot mutató munkafolyamatokból állott, a nagyipari termelési mód lépett, a mely nincs tekintettel az organikus személyiségre s egységes munkafolyamata a tudományos eljárások útján nyert javításnak és így a talán néha rohamos változásnak is tág teret enged. Ha pedig — a mi ezzel jár — a foglalkozás elveszti qualitativ jellegét, elvesz a foglalkozásra való büszkeség, s annak az érzete is, hogy ily vagy oly foglalkozást üz az illető. S a mi az ipari munkásnál elveszett: az iparos régi tevékenységének bizonyos nymbusszal való körülvétele — gondoljunk csak a régi kőművesek iparának mysticismusba burkolására — az vészett el az alsóbbbrangú hivatalnoknál, a kereskedőnél is. A mai termelési processzus paragraphusokba van szedve a tankönyvekben, mindenki megtanulhatja, a foglalkozás titka helyébe a szabadalom száma lépett. De a termelés technikájának teljes megváltozásával új üzemi organisatio is keletkezett: az egyes munkás nem tekintheti át a termelési ágnak, a melyben foglalkozása van, összetevékenységet; a társadalmi termelési processusnak ő csak lényegtelen részfunctionáriusa;

a régi tanult munkást kiszorította a géppel dolgozó munkás, kinek nem kell hosszú ideig tartó nehéz előtanulmányokat tennie. De a kapitalistikus gazdasági forma keretei között a technikai munkásnak, a kiből a mégis csak meghatározott foglalkozás a foglalkozás öntudatát kell, hogy felkeltse, nincs is semmi érdeke tevékenységének gazdasági eredménye tekintetében; ám a termelés vezetője, a kinek van ily érdeke, de a ki nem technikai munkás, nem áll többé qualitativ színezetű vonatkozásban productiv tevékenysége tartalmával: az abszolút kereskedőtermészettől mindjobban kifejlődik nála, hogy ma vassal, holnap bőrrel kereskedik-e, az neki, mint kapitalista vállalkozónak teljesen közömbös.¹⁾

Hát ha így a foglalkozás különbsége nem oly relevans manapság a társadalom összetételére, lehet-e a foglalkozási statisztika az, a mi a maga nyers adataival e munka számára kiindulási pontul veendő? Itt a különbség a statisztikus és a sociologus között: amaz a külső, általa érzékelhető tények alapján alkotja meg a maga foglalkozási csoportjait, ez pedig ezen, a statisztikusnak elért célul szereplő, leszögezett tényeken még túl fekvő más tényeket keres a maga tudományos kutatásában. E foglalkozási statisztika csak eszköz az osztályllyá tömörülés jelenségének megállapításához s az osztályok dynamikájának megismeréséhez; és nem is maga a foglalkozás, hanem — a bizonyos tényekről legalább kisegítőleg felvilágosítást nyújtó jövedelmi statisztika hiányában — specialiter a foglalkozási statisztika nyújtotta tények, a melyek a társadalmi helyzet feltüntetésére szolgálnak, kell, hogy a kiindulási pontot alkossák.

A társadalmi osztályoknak abban az ismert tagozásában, a melyeket Sombart több munkájában számszerű adatokkal is kísérve nyújtott, négy nagy társadalmi osztály van egymástól különválasztva: a parti féodal, a bourgeoisie, a petite bourgeoisie és a proletariatus. A parasztság, az európai társadalmak ezen, még mindig egyik legfontosabb alkotórésze, hiányzik onnan, mint önálló osztály. A társadalmi osztály — Sombart szerint — ugyanis az a társadalmi csoport, a mely saját eszméi szerint való gazdasági rendszert képvisel, de a paraszt nem gazdasági, hanem technikai fogalom: oly ember, a ki földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik; és így gazdaságilag általán szintelen, a legkülönbélebb gazdasági rendszerekhez tartozhat, a minthogy tartozott és tartozik is. Ezért aztán az adott viszonyok szerint kell egyik vagy másik osztályhoz számítani, a mint ő pl. a kis bourgeoisiehez számítja; és ez teljesen indokolt is. Azonban Magyarország egész népességét, számszerűleg, a foglalkozási

¹⁾ V. ö. a végtelenül érdekes pszichológiai fejtegetésekkel Sombart *Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert*. Berlin, 1903. 493—497. old. (A. Schlenther-féle *Das neunzehnte Jahrhundert in Deutschlands Entwicklung* című vállalat VII. kötete.)

statisztika alapján — a Sombart által egyébként kiegészítőül igénybe vett jövedelmi statisztika hiányában — ily módon osztályaira tagolni nem lehet. Az bizonyos, hogy a Sombart-féle „parti féodal“ körébe nem tartozhat a parasztság; de hogy lehessen azt beosztani a kis bourgeoisie körébe Magyarországon, a midőn a foglalkozási statisztika nem engedi meg a bourgeoisiet számszerűleg elválasztani a kis bourgeoisietől? De ha még az 1900. évi népszámlálás rendelkezésre álló üzemsztisztikai adatai alapján a népességnek a parti féodal, bourgeoisie, petite bourgeoisie és a proletariatus négyes osztályára való felosztását és a proletaroid, illetve bourgeoisoid elemek számszerű kitüntetésével az osztályok egymáshoz való számbeli viszonyát meg is lehetne állapítani, a népesedés osztályonkénti arányait — már pedig ez a főczél — egyáltalán nem tudnám bemutatni, mivel a népmozgalmi statisztika adatainak csoportosítása ily alapon nem lehetséges.

Ezért kell más utat keresni. A népesség osztálytagozódásának a lehetőség szerint megfelelő módja elérhető, ha a népességet részint magában a foglalkozás nevében rejlő s a társadalmi osztályhelyzetre következtetést vonni engedő tények, részint pedig a statisztika adta „önálló“ és „segédszemélyzet“ vagy „alkalmazott“ meghatározás alapján egyfelől a gazdasági termelésben résztvevő, illetve részt nem vevő két nagy csoportra választjuk el, másfelől pedig a gazdasági termelésben résztvevők nagy csoportját birtokos és birtoktalan osztályra különítjük. A statisztika adatai alapján a birtokososztályban a földbirtokos osztály és a bourgeoisie, s az előbbiben a gazdaságilag erősebb és gyengébb elemek mindenesetre jól megkülönböztethetők, de már — sajnos — nem a bourgeoisieban. A birtoktalan osztályban azonban a lehetőség szerint el lehet választani egymástól a proletariatus különböző fajait. Az anyagi javak előállításában, a gazdasági termelésben részt nem vevő elemek egyik csoportját — Sombart felfogásával a statisztika csoportosítása folytán indokolt ellentétben — úgy a gazdasági üzemekben alkalmazott, tehát magán, mint a köztisztviselőket és szabadfoglalkozásúakat felölelő értelmiség alkotja, másik csoportját pedig a sajátos rendben élő véderő. E csoportoktól különválasztva jut hely a népesség azon töredékének, a mely részben az abszolút számok kicsinysége miatt az önállóan be nem osztott foglalkozásúakat, részben pedig az adatok hiánya miatt ismeretlen foglalkozásúakat — és így ismeretlen osztályhelyzetűeket is — képviseli.

Magyarország népességének osztályokra ez alapon való tagozását az I. táblázat tünteti fel:

I. Táblázat.

A statisztika folyó száma		Foglalkozási ág	Összes népesség	A statisztika folyó száma		Foglalkozási ág	Összes népesség	A statisztika folyó száma		Foglalkozási ág	Összes népesség	A statisztika folyó száma		Foglalkozási ág	Összes népesség	
1.	Nagybirtokos		5.501	1.	Kisbirtokos-napszámos		1.582.277	1.	Mezőgazdasági tisztviselő		31.790	1.	Védő tisztjei		15.062	
2.	Középbirtokos		48.352	6.	Részes földműves		121.325	B. 1.	Erdészeti tisztviselő		9.198	2.	Altisztek		30.434	
3.	Haszonbérletű		16.789	7.	Majortos, kecske, juh és baromfi-tenyésztő		10.627	A. 2.	Bányászati tisztviselő		3.341	3.	Legénység és szolgá		87.819	
<i>Földbirtokosság erősebb elemei</i>				10.	Gazdasági cselédek		1.233.796	A. 2.	Bányászati tisztviselő		3.341	<i>Védő legénysége és altisztei</i>				
A. 4.	Kisbirtokos, kisbérletű		4.983.893	11.	Mezőgazdasági munkás		3.016.117	B. b.	Ipari tisztviselő		39.737					
8.	Önálló kertész		12.917	B. 2.	Erdészeti segéd-személyzete		113.072	C. 2.	Keresk. és hitel tisztviselő		63.086					
I. 1.	Egyéb őstermeles önálló		5.513	C. 1.	Egyéb ősterm. segédszem.		2.640	D. b.	Közlekedési tisztviselő		51.140					
<i>Földbirtokosság gyengébb elemei</i>				<i>Östermeles proletariátus</i>				<i>Ipartogalmi értelmiség</i>								
5.002.323				II.	Bányászati segédszem.		148.124	III.	Közzs. és szab. fogl. önálló		350.457					
Földbirtokos osztály				A. 3.	Ipari segéd-személyzete		1.146.801	a.	Díjnokok		25.471					
II.	Önálló bányász és kohász		1.540	B. c.	Keresk. és hitel segédszem.		123.365	b.	Közszolgálat és szab. foglalkozás		375.928					
B. a.	Önálló iparos		1.231.004	C. 3.	Közlekedés segédszem.		282.283									
C. 1.	Keresk. és hitel önálló		331.870	D. c.	Ipari proletariátus		1.700.573									
D. a.	Közlekedés önálló		68.933	<i>Közzsolg. és szabad fogl. szolgátszemélyz.</i>					148.652							
Bourgeoisie				III. c.	<i>Napszámások</i>		606.157									
				V.	<i>Hazi cselédek</i>		403.963									
				VI.	Birtoktalan osztály		8.939.199									
Birtokos osztály				Birtoktalan osztály				Értelmiség				Védő				
6.706.312				8.939.199				574.220				133.315				
												Egyéb és ism. foglalkozások				
												485.209				

E szerint Magyarország 16,838.255 főnyi népességéből a birtokososztályra 39·83, a birtoktalanra pedig 53·08⁰/₀ jut, és így az anyagi termelésben résztvevő elemek családtagjaikkal együtt az állam egész népességének 92·91⁰/₀-át képviselik. Az anyagi termelésben részt nem vevő elemek közül az értelmiségre 3·41, a véderőre pedig 0·79¹/₀ esik, míg az ismeretlen osztályhelyzetűekre 2·89¹/₀.

Ezek az arányszámok azonban kiegészülést, sőt más megvilágítást nyernek, ha a II. táblázatban foglalt kimutatás osztályainak arányszámát tekintjük. Az összes népességből 44·72⁰/₀ kereső, de ezt az átlagot — a véderő arányszámának természetes magasságától eltekintve — csak a birtoktalan osztály arányszáma haladja meg: ott van a legtöbb kereső. A birtokos osztály az átlag alatt áll, s az értelmiség pedig jóval ez alatt. Ez a helyzet azonban akkor sem változik, ha a katonaságot teljesen kihagyjuk a számításból, mert akkor a keresők arányát feltüntető országos átlag 44·38⁰/₀-ra esik; ha pedig még az ismeretlen osztályhelyzetűeket is kihagyjuk, 44·56⁰/₀-ra emelkedik. Természetes, hogy más az egyes osztályokon belől az azt alkotó egyes elemeknél a keresők aránya: a katonaság legénysége és a házi cselédek csoportja vezet: amaz a férfi, emez a női népesség legkeresőbb elemeit foglalja magában, bár socialgazdasági szempontból kétségtelenül visszas a véderő legénységére szolgálata ideje alatt a „kereső“ elnevezés gazdasági fogalmát alkalmazni. Majd a nyugdíjasok és járadékosok, a véderő tisztjei következnek. Eddigél azonban még nem volt oly rétegekről szó, a melyek — a házi cselédek kivül — gazdaságilag valóban relevans rétegek: a katonaság természetesen kivül kell, hogy essék a gazdasági osztályok körén, a nyugdíjasok már nem activok e minőségükben, a járadékosokat pedig a nyugdíjasoktól különválasztani nem lehet. Így aztán csak a következő rétegek adnak valóban felvilágosítást a keresők arányszámáról: az ipari proletariatus, a díjnokok, a napszámosok, a földbirtokosság gyengébb elemei az átlag fölött, míg ehhez igen közel az őstermelési proletariatus, majd már távolabb az iparforgalmi értelmiség, a közszolgálat és szabadfoglalkozások; a többiek 36⁰/₀-nál is alacsonyabb kereső arányt mutatnak. Mily érdekes ez a számsor: a proletariatus alkotó elemei — a közszolgálat szolgaszemélyzete kivételével — mind az átlagon felül, illetve ahhoz néhány tizedes számig közel vannak a keresők arányát tekintve. Az értelmiség köréből pedig a díjnokok haladják meg erősen az átlagot. Ime: a legnyomorultabb gazdasági helyzetben élők, kiknek valóban két kezükkel kell magukat fentartaniok, adják a keresők főcontingensét. Igaz, hogy a birtokososztályból a földbirtokosság gyengébb elemei meghaladják egynehány tizedessel az átlagot; de ha azt keressük, hogy e réteget alkotó egyesek közül vajjon nem szintén azok emelik-e

II. Táblázat.

A foglalkozási statisztika kimutatásának folyószáma	Osztály, illetve alosztály neve	Kereső népesség			Eltartott népesség			Összes népesség	A lakosság munkavégzési állapota					
		férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen		összesen	kereső	kereső	kereső	kereső	kereső
IA1, 2, 3, 4, 8, I, C. 1.	Földbirtokos osztály	1,590,441	678,156	2,268,597	896,872	1,907,496	2,804,368	5,072,965	44,71	17,85	29,89	28,22	30,50	
I. A. 1. 2. 3.	a) erősebb elemek	21,083	4,043	25,126	13,758	31,758	45,516	70,642	35,57	15,04	16,08	26,01	28,32	
I. A. 4. 8, I, C. 1.	b) gyengébb elemek	1,569,358	674,113	2,243,471	883,114	1,875,738	2,758,852	5,002,323	44,84	17,89	30,04	28,25	30,52	
IIA1, Ba, C.1., Da.	Bourgeoisie	407,337	95,974	503,311	349,268	780,768	1,130,036	1,633,347	30,81	23,02	19,06	10,77	33,80	
I. 1. Birtokos osztály		1,997,778	774,130	2,771,908	1,246,140	2,688,264	3,934,404	6,706,312	41,33	19,11	27,92	24,66	30,91	
IA5, 6, 7, 10, 11, IB. 2, IC. 2.	Östermelesi proletariátus	2,005,899	673,127	2,679,026	1,115,407	2,285,421	3,400,828	6,079,854	44,06	20,13	25,12	33,26	33,33	
IIA 3, B. c, C.3, D. c.	Ipari proletariátus	738,790	124,062	862,852	258,370	579,351	837,721	1,700,573	50,73	17,73	14,37	57,23	68,29	
IIIc.	Közszolgálat és szabad foglalkozás szolgáscsemlényei	45,915	4,385	50,300	29,500	68,852	98,352	148,652	33,83	20,33	8,71	20,30	44,81	
V.	Napszámosok	174,211	104,451	278,662	108,789	218,706	327,495	606,157	45,97	19,21	37,48	30,55	30,39	
VI.	Házi csemlédek	31,764	332,153	363,917	13,705	26,341	40,046	403,963	90,08	4,10	91,26	57,92	88,26	
I. 2. Birtoktalan osztály		2,996,579	1,238,178	4,234,757	1,525,771	3,178,871	4,704,642	8,939,199	47,37	18,89	29,24	39,07	51,36	
IA. 9, B. 1.	Östermelesi értelmiség	12,528	16	12,544	8,404	20,040	28,444	40,988	30,60	19,51	0,12	29,82	50,00	
IIA2, B. b, C.2, D. b.	Ipartorgalmi értelmiség	55,253	8,909	64,162	27,486	65,656	93,142	157,304	40,78	16,06	13,88	40,72	68,44	
IIIA.	Közszolg. és szabad foglalk.	102,904	28,817	131,721	67,788	150,948	218,736	350,457	37,58	16,20	21,87	33,13	56,58	
IIIB.	Díjnokok	11,857	671	12,528	3,588	9,355	12,943	25,471	49,18	13,50	5,35	55,54	77,49	
II. 1. Értelmiség		182,542	38,413	220,955	107,266	245,999	353,265	570,220	38,74	16,40	17,38	36,66	59,69	
IV. 1.	Védető tisztjei	7,888	—	7,888	1,888	5,286	7,174	15,062	52,37	13,07	—	66,98	—	
IV. 2. 3.	Altiszték és legénység	108,793	—	108,793	2,583	6,877	9,460	118,253	92,00	3,14	—	92,97	—	
II. 2. Védető		116,681	—	116,681	4,471	12,163	16,634	133,315	87,52	4,26	—	91,21	—	
V.	Egyéb foglalk. ; ismeretlen osztályhelyzetűek	89,117	98,333	187,450	106,474	191,285	297,759	485,209	38,63	10,23	52,42	24,81	20,27	
—	Ezekből a nyugdíjasok és járadékosok	53,003	77,684	130,687	29,097	88,693	117,790	248,477	52,59	—	59,44	—	—	
Összes népesség		5,382,697	2,149,054	7,531,751	2,990,122	6,316,582	9,306,504	16,838,255	44,72	18,35	28,53	34,54	41,75	

a keresők arányszámát ily magasra, a kik gazdasági jólétüket tekintve a proletariatushoz állanak közel, tehát a statisztikai schematisálás szerint az 50 holdon alóli kisbirtokosok és kisbérlők (az önálló kertészek és az egyéb őstermelés önálló gazdasági jólétét a statisztikából átlagosan sem lehet megállapítani, csak a földbirtokosság 100 holdon felüli birtokú erősebb elemeivel való szembehelyezésnél szerepelnek azok a gyengébb elemek között, tekintve a kertészetnek, méhészetnek, halászatnak átlagosan mindig alacsonyabb fokú jólétben élők általi üzését) — kiviláglik, hogy az 50 holdon alóli kisbirtokosok és bérlők kereső arányszáma az országos átlagot is meghaladva 44·98⁰/_o-ot tesz, míg az 50—100 holdas kisbirtokosoké és bérlőké már kevesebb: 41·52⁰/_o. Ez is elég magas ugyan, de ezzel szemben a kertészek 40·86, az egyéb őstermelők pedig csak 34·77⁰/_o arányszámmal szerepelnek.

E kérdésnél azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a mélyreható különbséget, hogy más az, keresőnek lenni fundált jövedelmet nyújtó vagyon alapján és más az, a keresők sorába jutni nem fundált jövedelmet nyújtó személyes szellemi, vagy testi munka gyakorlása útján.

Az összes népességből a 7 éven alóli gyermekek arányszámát mutató rovat elemzése nem itt, hanem a népesedéskérdésénél van helyén. De annál fontosabb a kereső férfiak és kereső nők egymáshoz való arányát megállapítani. Itt már — legalább az országos átlag tekintetében — lehet nemzetközi összehasonlításokat tenni. Magyarországon 100 keresőre 28·53 kereső nő esik; ámde, hogy megközelítően pontos nemzetközi összehasonlítást tehessünk, a kereső népesség számából a megfelelő helyen le kell vonnunk a foglalkozási statisztika nyugdíjasait és járadékosait, mert a nemzetközi statisztika adataiból ezek a foglalkozás nélküli (eltartott) népesség számával együtt vannak levonva az összes népesség számából s így nincsenek beszámítva a keresők közé; ez esetben Magyarországon a kereső nők aránya 27·98⁰/_o lesz. Ez az arány nyugaton magasabb: Svájc 28·48, Anglia 29·07, Németország 29·82, Belgium 30·26, Dánia 32·34, Olaszország 32·45, Franciaország 34·51, Norvégia 37·09, Bulgária 41·01, s Ausztria 42·66⁰/_o-kot tüntet fel, sőt Szerbia 53·47⁰/_o-os arányszáma, valamennyi itt említett államét felülmulja. Kevesebb az arány Svédországban 27·91, Hollandiában 22·53, az európai Oroszországban 18·45 és az Egyesült-Államokban 18·29.¹⁾ A nyugati államokban a magasabb arányszám a nőnek a gyári munkába való bevonásával, a délkeleti államokban pedig egyfelől a nőknek a férfiak-

¹⁾ Az arányszámokat a francia *Résultats statistiques de recensement général de la population, effectué le 24. mars 1901*. IV. kötete (Paris 1906) 986—87. old. feltüntetett nemzetközi összehasonlítás abszolút számadataiból számítottam ki.

kal szemben való alacsonyabb arányszámával, másfelől pedig a nőnek általán ismeretes szolgálóbb helyzete következtében a keresetben való tevékeny részvételével magyarázható.

A magyarországi 28·53⁰/₀-os átlagot az egyes osztályok közül a nyugdíjasok és járadékosok 59·42⁰/₀-os, s az ismeretlen osztályhelyzetűeknek is 52·42⁰/₀-os magas arányszámától eltekintve, illetőleg a nyugdíjasok levonásával a 27·98⁰/₀-os arányszámot csak a birtoktalan osztály mulja felül a maga 29·24⁰/₀-os arányszámával; a birtokos osztály ez alatt közel áll (27·92), az értelmiség pedig (17·38) jóval alább marad. Nyilvánvaló, hogy a házi cselédek arányszáma (91·26) enormális a többiekhez képest, de természetes e csoport nőinek túlnyomó száma folytán; a napszámosok 37·48⁰/₀-os aránya könnyen érthető; a földbirtokos osztály gyengébb elemeinek 30·04⁰/₀-os arányát ismét az 50 holdon alóli kisbirtokosok és kisbérlok 30·25⁰/₀-os magas aránya idézi elő (a kertészek ugyan még 29·32⁰/₀-ot mutatnak, de az egyéb őstermelés már csak 6·93⁰/₀-ot); ezután már az országos átlag alatt, az őstermelési proletariatus (25·12⁰/₀), a közszolgalat és szabadfoglalkozások önállói (21·87⁰/₀), a bourgeoisie (19·06⁰/₀) következnek, ez utóbbi bizonyára az ez osztály túlnyomó részét tevő önálló a kisiparosok között az egyes foglalkozásokban szereplő nagyszámú nő folytán. A proletariatus még a földbirtokosság erősebb elemeinek arányszáma (16·08⁰/₀) után következik (14·37⁰/₀): a nők számára hozzáférhető gyári munkának fejletlensége és még a pusztuló kisiparnál is csak néhány iparágra való szoritkozása következtében.

Inkább csak általános tájékozásul említem fel, hogy mig Magyarországon (a nyugdíjasok és járadékosok leszámításával) 100 kereső férfira 38·86 kereső nő esik, addig Ausztriában 74·42, Bulgáriában 69·54, Norvégiában 58·97, Szerbiában 56·49, Franciaországban 52·70, Olaszországban 48·04, Dániában 47·79, Belgiumban 43·39, Németországban 42·49, Angliában 40·99, Svájcban 39·82, a többi államokban a kereső nőknek a kereső férfiakhoz való aránya a magyarországi alatt áll: Svédország 38·72, Hollandia 29·08 és az Egyesült-Államok 22·39⁰/₀ arányszámot mutatnak.¹⁾

A kereső népességből a nőtlenekre, illetve hajadonokra eső arányszám a népmozgalom házasságkötési adataival való összehasonlításra fog szolgálni.

Kovács Gábor.

¹⁾ Az absolut számok a már idézett francia népszámlálási mű jelzett oldaláról vétettek.

Iparunk régibb fejlődési nehézségei. II.

1. Állításainkat inductive is igazolhatjuk. Megállapíthatjuk mindenekelőtt azt, hogy a magyarországi városokban olyan kereskedelmi jellegű pénzhalmazatok, aminők a nyugati államok nagy kereskedelmi központjaiban már a középkor vége felé keletkeztek, alig léteztek. Már az Árpádok idejében virágzik a pénzuzsora; nemcsak a megszorult főurak, de maguk a királyok is nagy kölcsönöket vesznek föl házi ügynökeiktől, a kiknek bérbe adják az ország jövedelmeit, kiváltképen a pénzverést.¹⁾ A mi történetünk is »számos példáját ismeri ama adóbeszedőknek, pénzügyi ellenőröknek, ministereknek és kancellároknak, a kik szegény ördögöként kezdték pályájukat és mint gazdag emberek haltak meg“, (pl. a Mátyás, Ulászló és II. Lajos korabeli Szerencsés, Zápolyay István stb.), a kiknek sikerült életük folyamán uraik pénztárába befolyó adójövedelmeket saját zsebeikbe irányítani. De sajátlagos eredetű és rendeltetésű tőkeaccumulációt hazánkban hiába keresünk. Nem voltak nagy tengeri kikötőink, mint pl. Észak-Németországnak és Olaszországnak, illetve nem fejlődött ki, a fentjelzett okoknál fogva, nagyobb jelentőségű sajátlagos műiparunk, mint a közép-német városokban (pl. Nürnberg, Augsburg), a melyek a kiviteli kereskedelemre alkalmas czikkeket termeltek volna. A hazai nagyobb pénzvagyonok tehát megmaradtak a pénzuzsora körében. Még a külfölddel való pénzforgalmat is idegen bankárok bonyolították le, a mely közül kivált a Fuggerek bankháza emelkedik ki. A közvetlen nemes

¹⁾ Minthogy a keresztényeknek az egyházjog a kamatvételt 1425-ig tilalmazta, ugyszólván kizárólag az egyéb foglalkozásoktól eltiltott zsidók és izmaeliták foglalkoztak ez üzlettel. IV. Béla szabadságlevele felhatalmazta a zsidókat arra, hogy a késedelmes adós birtokát mindaddig megtarthassák, míg nem akadt keresztény vevője; de egyébként más üzleti vállalkozásba tőkéiket nem fektethették. Pedig szép vagyont gyűjthettek, hiszen Zsigmond 1436. évi privilégiuma alapján a zsidók keresztény adósaiktól — egyéb megállapodás hiányában — 104%-ot szedhettek. A Habsburgok trónralépte különben véget vetett kiváltságos uzsorájuknak. Az 1622:46. t.-cz szigorú kamatvétel-tilalmat rendelt el, az 1715:41. t.-cz. pedig szigorú szabadságvesztési büntetések mellett 6%-os kamatmaximumot állapított meg.

fémtermelésünk különben alig tudta a királyság szükségleteit fedezni, úgy hogy ritkán volt rendezett valutánk. A XVIII. és XIX. században is állandó az országgyűlések panasza, hogy arany- és ezüst-termésünket — pedig a selmeczi bányák 1740—1773. között egymagukban két és fél millió forintot jövedelmeztek — a királyok kiviszik az országból. Betetőzte a pénz felhalmozásának és gazdaságos forgalmának akadályait a kereskedelmi, nevezetesen a váltó- és hitel-törvényeknek, valamint a kereskedelmi jogszolgáltatásnak teljes hiánya és az elmaradott birtokrendszer. Így azután az ország a XVIII. században nagyobb tőkék híján szűkölködött. Nemcsak a városi népesség szűkölködik forgatható-tőkék nélkül, de a leggazdagabb mágnásaink is; legföljebb a főpapságnak állottak nagy pénzeszközök rendelkezésére, de azok meg parlagon hevernek. Berzeviczy Gergely 1802-ben megjelent művében keservesen panaszodik az ország súlyos pénzhiánya miatt: „Az adózó alig képes adóját megfizetni s erőszakos végrehajtásokkal kell kipréselni; a paraszt szegény és pénztelen. A polgár kézműves csak ügygyel-bajjal tarthatja fenn magát, a kisnemesség szegényesen és szükségben él. A nagy nemesség rendszerint nem képes az állásával járó szükségleteket fedezni s adóságokkal van terhelve. A kereskedő ritkán bocsátkozik nagyobb vállalatokba s a kiskereskedés is megakadt. Egyedül a magas klérus mondható gazdagnak. Ezt kivéve kevés gazdag ember van az országban.“

Ezen megállapításokat megerősítik ¹⁾ Schwartner adatai. Szerinte a XIX. század elején nem volt egyetlen olyan városi tőkés Magyarországon, a kinek biztos 15.000 frt évi jövedelme lett volna és csak rendkívül kevés városi polgárnak volt 4.000—5.000 frt. jövedelme. Az a polgár, a kinek ötödrésze volt, már gazdag számba ment. A középnemesek között nem volt ritka az olyan család, a melynek 10.000—30.000 frt. volt a jövedelme, sőt számos mágnásnak 300.000—500.000 frt. revenue-i voltak (az Esterházyak jövedelmét 2 millióra becsüli); de ezek rossz gazdák voltak és többet költöttek — külföldön, mint a mennyit birtokaik itthon hoztak. Az elmaradott tulajdonjog megakadályozta azt, hogy akár fogyasztási hitelüket észszerűen rendezzék. A köznemesség zöme szegény volt már akkor is, a nélkül, hogy miként ma török-szakad hivatalokra kellett volna vadászni.²⁾ A római katolikus püspökök évi jövedelmét Schwartner együttvéve 864.776 frt-ra, a káptalanokét 530.660 frt-ra, a görög katolikus püspökökét és káptalanokét 3,300.000 frt-ra, a görög keleti püspökökét 80.000 frt-ra becsülte. Az egri püspökség 200.000 frt-tot jövedelmezett; a legszegényebb római katolikus püspöknek 20.000 frt. évi jövedelme

¹⁾ Berzeviczy, *Ungarns Handel und Commerz*, Weimar. 1802. 67 l. s. k.

²⁾ I. m. I. köt. 207. l.

volt. Egyes szerzetesrendek nagy fekvő tőkéire jellemző, hogy midőn II. József a Szt. Benedek-rendet, a mely 75 páterből és 3 fráterből állott, eltörölte, 118.543 frt. évi jövedelem folyt be a rend birtokaiból a vallásalapba; a pannonhalmi apátsági pénztárában pedig 40.000 körmőczy aranyat, 50.000 frt. ezüstpénzt és 500.000* frt. értékű adóslevelet találtak.¹⁾ Minthogy a főpapság közczélokra viszonylag igen kis összeget fordított, nem csekély mértékben fejleszthette volna legalább közvetve hazánk ipari fellendülését. Azonban a dúsgazdag magyar főpapságnak csekély érzékét az ipar fejlesztése iránt, mi sem jellemzi inkább, mint hogy a Schwartner fölsorolta gyárosaink között egyetlen Darabont nevű görög katolikus püspök szerepel egy szerény papirmalom tulajdonosaként.²⁾ A viszonyok az iparfejlesztés szempontjából 1848-ig nemcsak nem változtak, de a birtokos arisztokratia fokozatos eladósodása és a mezőgazdaság emelkedő capitalistikus szükségletei folytán még rosszabbodtak is.³⁾

2. Nemcsak megfelelő kereskedelmi tőkék hiányoztak a magyar ipari capitalismus autochtón megteremtéséhez, a személyi elem sem volt meg hozzá. Alig találjuk nálunk nyomát ama nyereszkedő szellemtől eltelt vállalkozóknak, a kik más államokban a XVII. és XVIII. századtól fogva az apróbb czéhmastereket kereskedelmi vállalatok „szabad” munkásaiként gyárilag központosítva dolgoztatták (Manufactur), avagy a kik tömegesen és egységes minták szerint a néppel házi ipari czikkeket állítottak volna elő, hogy capitalistikus haszonnal hozzák azokat forgalomba (Verlagssystem).

A városi kereskedőknek száma a XVIII. század végén még viszonylag is csekélyebb volt, mint az iparosoké. A sz. kir. városokban élő kereskedők (önállók és alkalmazottak) száma 1777-ben 3.089, öt évre rá ugyanezen városokban 3.385, az összes magyar és horvát sz. kir. városokban pedig 4.025 volt. Száz esztendő múlva (1890.) a kereskedők a városi lakosságnak már 4·1⁰/₀-át tették, 1777-ben még csak 1·4⁰/₀-át.

¹⁾ U. o. 189. l.

²⁾ U. o. I. 351. l.

³⁾ „Um etwas Namhaftes, auf das ganze Land mächtig Einwirkendes zu leisten — mondja 1832-ben Orosz — fehlt es den Städten an wirklich reichen Männern, den die Zahl warhaft reicher Bürger im Königreiche kann leicht an den Fingern abgezählt werden. (I. m. II. köt. 216. l.) A mágnások egy tizede, ez író szerint, a harmincas években már teljesen tönkrement, öt tizede sequestrum vagy óriási adósságok alatt nyögött, a melyeket „nem a haza javára, örömeire és büszkeségére szereztek”, két tizede abban a helyzetben volt ugyan, hogy tegyen valamit az iparért, de nem törődött a hazájával és csak egy tizednél volt meg az anyagi erő és a jóakarát is, de ezek meg naiv ábrándozók voltak.

A városi kereskedők között volt:

	1777-ben	1782-ben
önálló kereskedő	2,058	2.404
czéhbeli segéd	684	1.094
inas	382	524

Vagyis száz kereskedő között megszámláltatott:

	1777-ben	1782-ben
önálló kereskedő	66·6	59·7
czéhbeli segéd	20·7	27·2
inas	12·4	13·4

A kereskedelem tehát többnyire minden segédszemélyzet nélkül bonyolódott le; sőt találunk olyan városokat is, a melyekben a kereskedőknek egyáltalában semmiféle segédszemélyzete nem volt. Mennyire jellemzi kereskedelmünk elmaradottságát az, hogy egy olyan kereskedelmi góczponton, mint Debreczen, a mely a Felföld és Erdély kereskedelmét közvetítette, országos vásárai pedig a pestiekkal versenyeztek, 1782-ben együttvéve csak 204 önálló kereskedő és alkalmazott élt. Néhány városban elérte az alkalmazottak száma az önálló kereskedőkét, de csak Komáromban, a terménykereskedelem góczpontjában, a mely túlnyomólag a capitalistikus szellemű görög és szerb kereskedőknek a kezében volt, haladta meg az alkalmazott segédszemélyek száma elég jelentékeny mértékben az önálló kereskedők számát. A testületi monopóliumot élvező „polgári“ kereskedők különben inkább szatócsok és külföldi kereskedők bizományosai voltak, mint capitalistikus vállalkozók, „az ipar kapitányai“. A török hódoltság megszűnése után nem is a városi testületi kereskedők, hanem új görögök és oláh eredetű cincárok ragadták kiváló kereskedelmi képességüknél fogva az országos és kiviteli kereskedelmet magukhoz. Az 1741. évben a rájuk utalt rendek a testületi kereskedők érdekei ellen törvényileg biztosították számukra a kereskedelem szabadságát. Így azután a nagykereskedelem őket a XVIII. század végéig — jóllehet a városokban polgárjogot nem nyertek és a kereskedők testületeibe fel nem vétettek — épen úgy uralta, mint a XIX. század végén a zsidókat. Ez eredetileg török alattvalók vámmentesen, illetve igen alacsony vámok lerovása mellett hozhattak a Balkánról gyarmatárúkat, gyapjút, pamutot, bőröket, török fonalakat, macedon fegyvereket, stb. az országba. Ezeket az árukat a magyar városokba letelepedett honfi- és czégtársaik, gyakran egy-egy család tagjai, nemcsak Magyarországon helyezték el, hanem elvitték azokat — magyar terményekkel együtt — Bécsbe, Porosz-Sziléziába, Szászországba és egyebüvé is. A külföldön ismét árukat vásároltak a kivitt cikkek fejében és

azokat meg busás nyereséggel adták el a jó magyaroknak. Azokat a kereskedelmi tőkét azonban, a melyeket ily módon felhalmoztak, ők sem fordították a magyar ipar és nemzetgazdaság fellendítésére, mert ezt az országot jóideig csak átmeneti tartózkodóhelynek tekintették. Ezt a török átmeneti kereskedelmet különben Mária Terézia kereskedelmi politikája nagyrészt az osztrák kereskedők kezébe játszotta át.¹⁾ Azok a görögök pedig, a kik hazánk városaiban végleg megtelepedtek és itt jelentékeny vagyona tettek szert, ép úgy mint az állatkivitel segélyével meggazdagodott örmények, csakhamar nagybérlokké és nagybirtokos urakká váltak: az első pénzarisztokratáink és „új földesuraink“ voltak egy személyben, tehát szintén nem nagyiparosok.

A zsidó elem a mohácsi vész előtt jelentékeny szerepet töltött be Magyarország pénz- és áruforgalma terén; Zsigmond alatt a Párisból behívott és Budán megtelepített francia zsidók már nemzetközi kereskedelmet és váltóüzletet folytattak.²⁾ Ezt az elemet azonban, a mely képességeinél fogva — a későbbi fejlődés bizonyága szerint — már a XVIII. században lett volna hivatva Magyarországon nagyipart teremteni, a Habsburgok trónralépte után lábrakapó felekezeti türelmetlenség ugyszólván teljesen kiszorította a városokból. A felekezeti türelmetlenség és a faji gyűlölet teljesen kiűldözte őket Horvát-, Szlavon- és Dalmátországból, sőt a késői 1729 : 19. t.-cz. még a határőrvidékről is kitiltotta őket. A XVII. század végén a magyar főpapság sérelmeinek nyolczadik pontjában pedig azzal a kérelemmel fordult I. Lipóthoz, hogy a zsidókat űzze ki Magyarország egész területéről;³⁾ de ez a törekvés már hajótörést szenvedett a magyar birtokososztálynak ama gazdasági érdekén, a melyet Hetényi így jelöl meg: „Sok nemesre rászáradna minden terméke, ha azt házánál a zsidó nem keresné.“ A zsidók nemcsak a nyerstermény-kereskedelemre szoritkoztak, hanem — mint Acsády kifejti — már a XVII. század végén „a falusi nép csekély árúszükségletét főleg házalók, kevés kivétellel zsidók fedezték, kik gyalog bejárták a vidéket s portékájukat eladásra kínálták.“⁴⁾

¹⁾ L. i. v.: *Haugwitz-Procop'sche Reise-Relation*. Hgg. v. August Fournier, Wien, 1888. S. 369 u. S. 396. Mária Terézia kormánya Haugwitz grófot és Procop urat abból a célból küldte Magyarország összes nagyobb városaiba, hogy közigazdasági állapotait tanulmányozzák és különösen az idegen (sziléziai, flandriai és németországi) textilárukat kiszorítva, piacot teremtsenek a fiatal cseh-morva gyáriparnak.

²⁾ L. Bertrandon de la Brocquière követi jelentését. Idézve Engel, *Geschichte von Ungarn*. II. Th. S. 372.

³⁾ Hetényi, i. m. 203 l.

⁴⁾ Acsády Ignác, *Magyarország Budavár visszafoglalása korában*. 1886. 293 l.

A zsidóknak, minthogy a rendes kereskedelmi és ipari tevékenység el volt zárva előlük, a házalás funkciójára kellett szoritkozniok. Az ellen, hogy az ügyes zsidó házalók és kereskedők a városokban is tért foglaljanak, a városi nyárspolgárság korán fölvette a harcot. Budavár visszafoglalása után a zsidóknak ki kellett vonulniok Budáról a számukra kijelölt Óbudára. A lőcsei kereskedőknek 1686. évi czéhszabályzata megtiltja és az árúk elkobzásával bünteti a város területén folytatott házalást, a mellyel — e statutum szerint — főleg fuvarosok, öreg asszonyok és zsidók foglalkoztak, mivel ezáltal „einem erlichen Kaufmann sein stück Brod unrecht mässiger weise abgeschnitten worden.“ A soproni kereskedők 1690. évi czéhszabályzata egyenesen a zsidóknak tiltja meg — az országos vásárokon kívül — a házalást.¹⁾ Voltak városok, a melyek a zsidókat még vásár idején sem engedték be falaik köré, sőt 1782 előtt magukon a nagy pesti vásárokon is csak két zsidó kereskedőnek szabadott megjelennie. Mi sem jellemzőbb az uralkodó antiszemitikus elfogultságra annál, hogy még Schwartner is nehezebb kérdésnek tekintette a 70.000 magyarországi zsidót civilizálni, mint a cigány-kérdést megoldani.²⁾ A zsidók mindezen megszorító rendelkezések folytán alig egy-két városban bocsátkozhattak nagyobb vállalatokba. Óbudán pl. már a XVIII. század közepén foglalkozhattak a nagykereskedelemmel is, mint az osztrák gyáripár bizományosai. Procop 1756-ban két zsidó posztó- és rövidárú-kereskedést (Kopl, Löbl és Hollitser) talált Óbudán, akik olcsó morva árucikkeket rendkívül ügyesen helyeztek el egész Magyarországon.³⁾ Különbösen a házalás mellett legfeljebb a falun folytathattak szatócs-üzletet, pálinkafőzést és korcsma-üzletet; egyes városok gettóiban pedig mint kontárszabók próbálkoztak meg. Maga Schwartner is kénytelen volt elismerni, hogy az óbudai zsidó szabók jobb reverendákat készítenek akár a pesti, akár a budai czéhmestereknél. Gyártelepeket azonban már azért sem létesíthettek, mivel a földtulajdonra csak 1854-ben szerezték meg a teljes birtokképeséget.

A felekezeti gyűlölködés, a faji előítéletek és a jogi korlátok mellett a külpolitikai, gazdasági és culturalis viszonyaink sem voltak a XVIII. században olyanok, hogy Magyarországon a vállalkozói szellemnek föllendítésére hathattak volna. Bizonyos tekintetben a külkereskedelem a multhoz képest még hanyatlott is. A kelet-indiai ut és Amerika fölfedezése folytán Magyarország megszűnt a Nyugatot a kincses Kelettel összekötő országut lenni; a legélénkebb kereskedelmet a XVI. és XVII. században Sziléziával és

¹⁾ *Gazdaságtörténeti Szemle.* VI. évf. 321 l.

²⁾ Schwartner, i. m. I. k. 149 l.

³⁾ Relation, i. h. 389 l.

Lengyelországgal folytatta. Magyarországból bort, rezet és sót vittek ki ez országokba, a melyet az ottani kereskedők Oroszországba, Moldvába, sőt Hollandiába továbbítottak. Másrészt Leipzig mellett, kivált Breslauon át kaptuk a finomabb szövött és selyemárúkat, nürnbergi czikkeket stb., valamint a Hamburgon át Európába hozott gyarmat- és fűszerárúkat.¹⁾ Ennek az élénk és igen jövedelmező sziléziai kereskedelemnek Mária Teréziának Poroszországgal folytatott vámháboruja szakított végett. Egyéb nyersterményeink kivitelének észak és délfelé a magas osztrák átmeneti vámok már a XVII. század eleje óta (1624) állották útját. A belkereskedelem fellendülésének, a népesség szegénysége és igénytelensége mellett, a közlekedés fejletlensége és a jogszolgáltatás rendezetlensége vetett gátat. A XVIII. században még az állami postautak is gyakran olyan állapotban voltak, a minőnek azokat a természet alkotta. Midőn l'Hopital márkinak 1757-ben a hét éves háború miatt nyolczvan főből álló kíséretével Bécsből Magyarországon át kellett Varsóba utaznia, a rossz utak miatt 66 kocsinak továbbítására — egyik utitársának feljegyzései szerint — naponként 700 lóra volt szüksége. Széchenyi István gróf még így jellemezte közlekedésünk állapotát: „Kereskedésünk sehova nincs; mert az a kis rossz utakoni hurczolása, megakadása árúinknak, és az a néhány gabonahajó és gőzös, mely Dunánkat ússza, valóban oly csekély mozgás, hogy arra a nyelvtudományi szigorúság szerint inkább a dermedés, mint a kereskedés neve illik“. Az országos utak hiánya, a fogyatékos közbiztonság, a sok rév-, hid-, és utvám, a melyet a nem-nemes szállítóknak kellett fizetniök, végül a gyér számú korcsmárosnak a lehető legrosszabb ellátás fejében véghezvitt arczátlan zsarolása a vizi utakra terelte a csekély kereskedelmet. Erre utal az is, hogy a legtöbb és legnagyobb kereskedő a dunamenti városokban Pesten, Budán, Komáromban, Győrött, Pozsonyban és Ujvidéken telepedett meg. De még ezeket a vizi utakat is így jellemezte Széchenyi: „Az egész országunkban egyetlen egy biztos révpart sem létezik, hol hajókat veszély nélkül tatarozni lehetne, de még egy becsületes kikötő sem, s honunk térein egyetlen egy ember sem, kit A-tól Z-ig tökéletes hajós embernek lehetne nevezni; úgy hogy tavainkon, folyóinkon még egy nyomorult vitorlát sem tudunk kikötni, s e részben, mint számtalan egyébben még a török is kifog rajtuk“.

Nem kevésbé elhanyagolt állapotban volt jogszolgáltatásunk. Ellen-tétben „az egész civilisált világgal, a hol a kereskedelem ügye külön van szabályozva és rendezve“, Magyarországnak 1840-ig nem voltak külön kereskedelmi törvényei, a kereskedelmi perek a rendes, szaktudás nélkül

¹⁾ Fechner: *Zustand des schlesischen Handels vor der Besitzergreifung des Landes durch Friedrich den Grossen.* Jb. f. Nat. u. Stat. N. F. Bd. X. S. 237 ff.

szűkölködő bíróságok elé kerültek és szörnyen nehézkes eljárás után merev középkori fölfogás szerint bíráltattak el. „Minthogy az összes kereskedelmi ügyletek — mondja a Procop-Haugwitz-féle többször idézett hivatalos jelentés — a rendes peres ultra vitetnek, a kereskedők a nyereszkeskedő ügyvédek és önző bírák kezeibe jutnak; a statutumok és törvények, a melyek szerint jogot szolgáltatnak, állítólag oly rendelkezéseket is tartalmaznak, a melyek a kereskedelmi ügyleteknek nagy mértékben utjukban állanak. Hallottunk egy intézményről, a mely szerint, ha a kereskedő nem tartja be a fizetési határidőket és e miatt hitelezője pörbe fogja, az adós azonban arra hivatkozik, hogy nem tud fizetni, akkor az utóbbinak jogában áll megjelölni azokat az árúkat, a melyekkel hitelezőjét kielégíteni hajlandó s a melyeket azután a bíróság — bár rendszerint pártosan — becsül meg, a hitelező pedig kénytelen azokat kielégítésként elfogadni, bármennyire legyenek azok hitványak és szenvedjen miattuk érzékeny kárt. Ez az oka annak, hogy nincs hitel és hogy az, a kinek van némi vagyona, nem mer kereskedelmi vállalatokba bocsátkozni.“¹⁾ II. József még a zsidók gyors vásári biráskodását is megszüntette, a nélkül, hogy helyébe más eljárást léptetett volna. Az 1790. évi országgyűlés kénytelen volt megengedni (1792: XVII. t.-cz.), hogy mindazok, a kik kereskedelmi szerződéseket kötnek, magukat a német örökös tartományok váltótörvényének vessék alá és ama törvényszékek előtt jelenjenek meg, a melyeket a szerződésben kijelöltek. Mindezen a kereskedelmet hátráltató körülményeknek tulajdonítandó, hogy 1840-ig még a bizományi és szállító üzletág sem fejlődhetett ki hazánkban. A kereskedelemnek legprimitivebb nemei, a házalás²⁾ és a vásározás ellenben szokatlanul virágzottak. Még a XVIII. század végén 20.000 országos vásárt tartottak Magyarországon.

3. A capitalistikus nagyipar térfoglalásának harmadik nagy akadálya a középkori munkarendszer volt. Városi kézműiparunknak kivitelre is képes nagyiparrá fejlesztését nagy mértékben akadályozták azok a czéhszabályok, a melyek a legények és az inasok számát szorosan meghatározták. A fejlődő nagyüzemeknek nem állottak kellő számban „szabad“ munkások a rendelkezésére. Ausztriában Mária Terézia ötvennél több, a kivitel szempontjából fontos kézműipari ágat vett ki a czéhszerű, vagy mint akkor nevezték, a rendőri iparágak közül. Ellenben Magyarországon arra szoritkozott, hogy minden czéh mellé ellenőrzésük végett (!)

¹⁾ Procop-Haugwitz i. h. 368. l.

²⁾ L. Csaplovics igen érdekfeszítő leírását a magyarországi házaló-kereskedelem számos ágáról. (Csaplovics, Johann, v.: *Gemälde von Ungarn*. Pest, 1829. Bd. II. S. 90—109.)

egy tanácsstagot rendelt ki és csak I. Ferencz szüntette meg a legszélsőbb visszaéléseket akkor, a mikor az 1805. év február 5-én bevonta az összes czéhstatutumokat és egy általános czéhszabályzatot bocsátott ki. A termelő erőket megkötő elavult munkaszervezet egyik legfőbb oka annak, hogy még a mult század elején is alig volt városainkban capitalistikus jellegű gyár. A közjogi, illetve magánjogi privilégiumként üzött bánya- és nyomdaipar voltak az egyedüli iparágak, a melyekben modern értelemben vett bérmunkások dolgoztak. Még a posztóipar, ez a legforradalmibb iparág sem tudott nálunk megszabadulni a czéhrendszer nyűgeitől. Így azután a XVIII. század végén Pesten pl. 17, Debreczenben 13 takácsot találunk, a kik mind csak egy-két segéddel dolgoztak. A legnagyobb volt még a számuk az ország északnyugati részében és a Dunántúl. Sopronban pl. 50, Kőszegen 80 takácsot számláltak meg. De ezen iparosok is alig termeltek — a segédek és inasok szorosán megszabott száma folytán — a helyi szükségleten túl.¹⁾ Termelésük esetleges feleslegét ugyanis csak az országos vásárok idején árusíthatták más városokban. Az országos vásárok között kivált a nagyszombati posztóvásárok — a melyeken a délvidéki szerb kereskedők (sáfárok) játszották a főszerepet — tettek országos jelentőségre szert.

Míg a nagyüzemileg központosított kézművesipar fejlődésének a czéhrendszer állotta útját, azonképpen a korai kapitalizmus másik vezérlő üzemformájának, a kereskedelmileg központosított házi iparnak (sáfárrendszer, Verlagssystem) térfoglalását a jobbágyság siralmas jogi, gazdasági és kulturális állapota gátolta meg. A földesurak jobbágyaikat nemcsak abban akadályozták meg, hogy a városokba költözzenek, de rendszerint még azt sem engedték meg nekik, hogy házi ipart üzzenek idegen sáfárok számlájára. A házi iparban a népnek csak általuk megdézsmálható mellékfoglalkozást látták ott, a hol a népnek a nép- és földrajzi viszonyoknál fogva arra megvolt a hajlandósága. Az örökös jobbágyság nemcsak a mezőgazdaság elmaradottságának volt a legfőbb okozója, de útját szegte népünk ipari nevelésének és egy szabad ipari munkásréteg keletkezésének is. Ausztriában a Habsburgok merkantilisztikus politikája ebben az irányban is beavatkozott a földesuri viszonyba és a jobbágyok ipari munkajogának biztosításával, a házi iparosok és a sáfárok egymáshoz való viszonyának a szabályozásával, a házi ipar sok irányú támogatásával,

¹⁾ Hogy a kevés segéd munkással és a kezdetleges technikával dolgozó magyarországi takácsok mily csekély hányadát elégitették ki a fenforgó szükségletnek, az a szövöttárúknak nagy behozatalából derül ki. 1802-ben behoztak 349.035³/₄ rőf finom és közepes kendőt, 663.203 rőf közönséges kendőt, 491.163 rőf bélés-flanellt, 217.000 rőf gyapjuszövetet, 110.011 rőf félgyapju-szövetet; a behozott textil-árúk értéke — mérsékelt becslés szerint — már 6,455.555 frtra rugott.

minőségi szabályzatok kiosztásával teremtette meg a ma virágzó osztrák textiliparnak munkás-törzsállományát.

Hazánk nagy területein a feudális jogrend megkövesedett korlátainál is nagyobb akadálya volt az iparfejlesztés ezen ágának a magyar nép már érintett keleti kényelemszeretete és kulturális elmaradottsága. A termékeny síkságokon, a hol alig volt elég munkaerő a természet kincseinek a begyűjtésére, csak kellenlenül és éppen csak annyit foglalkozott még az asszony nép is a fonással-szövással, a mennyire a legégetőbb házi szükséglet megkivánta. De vannak vidékek, a hol még az asszonyok sem fontak; az alföldi gazdálkodó pedig férfiúi méltóságával általában nem tartotta összeférőnek, hogy a rokka mellé üljön. Nagyfokú ipari nevelésre lett volna ennek a népnek szüksége, — a mint azt Tessedik, egy derék tót lelkész megkísérelte¹⁾ — hogy a fejlődő nagyipar hasznavehető munkásanyagot találjon benne. S mivel erről szó sem lehetett, csupán a hegyes és terméketlen északon és délkeleten, a hol a feles emberanyagot a mostoha föld miveltése nem vette teljesen igénybe, és az östermelésből a nép megélni nem tudott, kellett a földesuraknak is megengedni, hogy a nép a piac számára dolgozzék. Árva, Liptó, Trencsén, Turócz, Zólyom, Gömör, de különösen Szepes és Sáros megyék tót és szász lakossága évszázadokon keresztül nemcsak saját ipari szükségletét fedezte önmaga, de egész Magyarországot ellátta durva és közepes házivászonnal és daróczposztóval. A XVIII. században Miava környéke valóságos ipari góczpont volt és még az uri osztály is puchói posztóban járt. A múlt század elején a megyék vászontermelését még 10 millió rőfre, a Szepesség produktumait 6 millió rőfre becsülték. Ezeknek a vidékeknek mindaddig, míg az osztrák gyár-
ipar versenye erősebben nem éreztette hatását, igen előkelő szerep jutott az ország közgazdasági életében, a mint ezt adóegységeik nagyobb száma a legbeszédesebben igazolja. Nemcsak házalás útján terjesztették készítményeiket országszerte, hanem már korán kifejlődött a sáfár rendszer is. Régebben csak a közeli városok kereskedői vásárolták össze a felvidéki nép ipari termékeit és készítették ki azokat (pl. fehérítették a vásznat), hogy Debreczenen át Erdélybe,²⁾ Bukovinába, Pesten át a Délvidékre és a Balkánra is elvigyék. A bártfai kereskedők pl. a sárosi vászon árusítására

¹⁾ Ez a ritka emberbarát nemcsak java munkaerejét, de egész vagyonát — Csaplovics szerint. (*Ungars Industrie und Kultur* 29. l.) 30.000 frtot — az általa alapított szarvasi ipariskolára fordította, a mely azonban már 10 évi fenállás után tönkrement.

²⁾ Erre utal Nagy Lajosnak 1378-ban kelt rendelete, a mely szerint a kassai és más városi kereskedők a szokásos vásáridőn kívül csak Kolozsvár és Nagyszebenben jelenhetnek meg áruikkal; posztót pedig csak darabban árulhatnak.

már a XV. században állandó lerakatot és bizományost tartottak Pesten.¹⁾ A XVIII. században már kivált görög, szerb és czincár (macedon) kereskedők jártak be tavasszal az iparos felső-magyarországi vidékeket és az inséges népességtől — verseny híján²⁾ — vékony előlegek, illetve éhséges bérek fejében vásárolták össze készítményeiket. Ezek a kereskedők már a capitalismus jegyében dolgoztak, áttekintették az egész országnak, sőt a szomszédos versenyterületeknek conjuncturáit és nem egyszer 100⁰/o-os haszonnal értékesítették széles Magyarországon a felvidéki „szabad“ munkásaiktól „kiizzasztott“ árúkat.

Sajnos, ez az ipari munkára annyira hajló lakosság is a primitív árútermelés, illetve béripar fokán maradt meg, mivel az idegen tőkések, a kik e vidék műves szorgalmán gazdagodtak meg — a vámrendszer, a kormány és a közigazgatás okozta nehézségek folytán — épen nem tekinthették jövedelmező vállalkozásnak azt, hogy ők ezt a háziipart kapitalisztikus szellemben továbbfejlesszék. Pedig az a néhány szövőfonó gyár, a melyet Észak-Magyarországon az osztrák gyáripar megerősödése előtt kellő tőkeerővel és részben állami támogatással is alapítottak, igen szép virágzásnak indult és széles néprétegeknek adott kenyeret. Így a sassini kartongyár, a melyet I. Ferencz német-római császár családi birtokán alapított (1756.) a század alkonyán Nyitra- és Trencsénmegyében, meg Körmöcz- és Selmezbánya vidékén állítólag több mint 10.000 embert foglalkoztatott; a Forgács gróftól 1767-ben Gácson alapított gyapjűnemű- és posztógyár, a mely 1800-ban részvénytársasággá alakult át, a XIX. század elején már a közeli 30 faluban 2.000 szövő-munkásnak és munkásnőnek adott kenyeret.

¹⁾ Érdekes adatokat közöl erre nézve Schwartner. (*Statistik*, I. 368. l.) Ez adat szerint maga a pesti nótárius, Lorenz uram, volt a sárosi vászonnak a „factorja“. Ez az úr 1460. febr. 16-án a következő megrendelést intézte Bártfa város tanácsához, (mily érdekes bizonyága, hogy a politikai szervezet gazdasági expositurája volt a városi patriciatumnak): *Noveritis, Sindones Dominationum N. parte in maiori expositas esse, et exinde aliquam pecuniae summam VV. Dominationibus aggregasse Itaque si modum et viam DD. VV. habent dirigendi plures vestras propter fora annualia, quae iam movebantur, videtur quod exponi poterunt. A pesti lerakat kezelője szép haszonról számol be megbízóinak és a közeli vásárra való tekintettel sürget újabb árúküldeményt. A bártfai vászonfehéritő úgy látszik tönkre ment. Erre mutat legalább sárosmegye egyik 1769. évből való oklevele, a melyben ezt a kifejezést olvashatjuk: „Dealbatorium telarum (Bártfán) per priscos Hungariae res privilegium“. Ugylátszik, ekkor ment át a vezérszerep a vászonkereskedelem és fehérités terén Késmárkra.*

²⁾ Valahányszor a késmárki czéhmesterek versenyt akartak támasztani az agyafúrt üzereknek azáltal, hogy a szepesi és sárosi vászont nagyobb mennyiségben vásárolták össze, majdnem mindig belebuktak a vállalatba. (Schwartner, u. o, 369. l. 2. jegyzet.)

De nemcsak Magyarország északi részében, hanem más vidékein (Erdélyben,¹⁾ Fejérmegyében, Horvátországban) is foglalkozott a parasztlakosság a szövés-fonás egyik-másik nemével. Más vidékeken egyéb iparágak gyári fejlesztésére lett volna meg az ősidőktől fogva előkészített emberanyag. Így pl. Bihar, Nógrád, Komárom, Pozsony, Liptó, Gömör és Hevesmegyékben az agyagárú-ipar, Debreczen vidékén a szappan- és pipa-gyártás volt a legjellegzetesebb népipar. Szóval városi gazdaságunk elmaradottsága, polgárságunk tunyasága és tudatlansága meg a magyar nép ipari érzéketlensége ellenére is virágzó nagyipar fejlődhetett volna Magyarország bizonyos vidékein, ha a meglevő csiráit a törvényhozás és a kormány azzal a tetterős iparfejlesztési politikával támogatta volna, a melynek jegyében azok a nyugati államokban a mechanikai gyáripar uralmát előkészítették.²⁾ Erre a felsőbb kezdeményezésre és vezetésre inkább lett volna szükség Magyarországon, mint bárhol egyebütt, mert mint Almásy Pál, a jozefinizmusnak ez a kiváló kormányférfia felismerte, hazánkban „még akkor is, ha volna az országban tőke, szükséges a kormány kezdeményezése és vezetése, oly kevéssé van meg nálunk a spekuláció szelleme.“

A Habsburgoknak pénzügyi hatalmi politikája azonban, a mely — mint a Közg. Szemle ez évi első számában kimutattam — a magyar rendiség fent kifejtett rövidlátó önzésének szükségképpen folyománya volt, nem türte még az iparnak spontán, igazán „természetes“ fejlődését sem Magyarországon és a fiatal osztrák nagyipar érdekében ipari fejlődésünk régi csiráit is lehetőleg elnyomta. Csodálatos az a nagy munka, amelyet Mária Terézia és II. József az osztrák ipar megteremtése körül elvégeztek! Mária Terézia kormányának tetterős osztrák ipari politikája nemcsak a legfontosabb városi kézműves-iparágakat terelte Ausztriában a

¹⁾ Erdélyben a műipar terén századok óta kiváló szászok mellett a székelyek is oly szorgalmat fejtettek ki a háziipari szövés terén, hogy még Moldvába és Oláhországba is szállítottak textil-árúkat. (L. Teleki, *Reisen durch Ungern*. S. 109.)

²⁾ A magyar népiparnak 1884. évi első hivatalos felvétele megállapította, hogy Magyarországon akkor még mindig 801.588 egyén foglalkozott háziiparral (Hausfleiss). Jellemző a magyar faj csekély ipari készségére, hogy Braun és Krejcsi statisztikai kimutatása szerint, a háziiparral foglalkozó népességnek aránya az összlakossághoz, abban a 28 megyében, a melyekben a magyarok az országos átlagnál nagyobb számban laktak, a népességnek csak 3·05⁰/₀-a, a három székely megyétől eltekintve (12·44⁰/₀), pedig csak 2·57⁰/₀-a a népességnek foglalkozott háziiparral. Az átlagon felül németektől lakott megyékben ez az arányszám 5·24⁰/₀; a megfelelő tót megyékben 5·98⁰/₀, az oláhokban 9·26⁰/₀ foglalkozott a háziiparral. (*Der Hausfleiss in Ungarn im Jahre 1884*. Leipzig, 1886. S. 20. ff.) Tekintve a néplélek konzervatív hajlandóságait, ez adatokat a multra nézve is jellemző jelenségként fogadhatjuk el.

capitalistikus fejlődés útjára ¹⁾, hanem sok vidéknek addig minden ipari foglalkozástól idegenkedő falusi népességét is — számos nehézség leküzdése után — szerencsésen vonta be a mercantilistikus politika szolgálataiba. A kor egyik uralkodó irányzatának, a területi elvnek hatása alatt, az ipar és a kereskedelmi tőkeerőket is lehetőleg nagy egységekbe, kereskedelmi társaságokba s ipari részvénytársaságokba iparkodott összefoglalni. E politika épületét betetőzte avval, hogy egységes birodalmi kereskedelmi tanácsok útján az ipar egész fejlődését központilag iparkodott vezetni, úgy, hogy a mikor II. József a maga szélső individualistikus gazdasági és politikai elveivel a kormány gyeplűit átvette, az osztrák ipar kinőtt már a gyermekkorából és — a különben is fokozott vámvédelem mellett — nélkülözhetette a mercantilismus apró dajkáló eszközeit. II. József a gazdasági életben is az egyéni erőknél a szabad versenyben való önálló kifejtésétől várta az államra nézve a legjobb eredményeket. A miként tehát a politika terén az egyházi és rendi testületek ellen küzdött az egyén felszabadításáért, azonképpen a gazdasági életben is inkább az egyeseket támogatta, mint a nagy kereskedelmi és ipari társaságokat. Megszabadította a czéhkoriátoktól a kézművesmestereket és anyagilag is támogatta őket. A meddig a gyáripar nem volt egyéb kereskedelmileg központositott kézműnél, addig a kismesterek nagyobb személyes buzgóságuknál fogva gyakran sikeresen vették még fel a versenyt a nagyüzemmel. De mihelyt a XVIII. század fordulópontján a gépek Ausztriában is egyre inkább tért hódítottak, és a cseh-morva feudális urak és nehézkes kereskedelmi társaságok helyett kiváló személyes képességekkel felruházott és tőkékben bővelkedő polgári vállalkozók vették már át a vezérszerepet: megszületett a mechanikailag berendezett osztrák gyáripar és megkezdette hódító hadjáratát a kisüzem ellen. Az új, teljesen önmagára utalt vállalkozói elemnek a létért való küzdelemben a kiméretlen verseny terére kellett lépnie. Socialpolitikai törvényhozástól, munkásjóléti terhektől még meg nem kötve, a középosztály fentartására irányuló reakció minden igyekezete ellenére, vezérszerepre tett szert először a gazdasági, majd az állami életben is. Ausztriában a városi kézműipar is csakhamar a capitalismus igényeihez volt kénytelen alkalmazkodni, hogy a gyáriparral a maga elvitézhatatlan területén fölvehesse a versenyt. A tehetségtelen mesterek lesülyedtek az egyre inkább felszaporodó ipari proletáriátus sorába és egyes életrevalóbb pályatársaik otthon ülő segédjeivé váltak. Ausztriában

¹⁾ Már VII. Károly császár fejedelmi jognak nyilvánította a czéhek létesítését, Cseh-, Morvaország és Szilézia czéhszabályait egy kaptafára huzta, 1725-től kezdve pedig a czéhmesteri jogoknak u. n. védőparancsok (*Schutzdecrete*) útján való adományozása által szorítja meg a czéhek autonómiáját. (Příbram, i. m. 19. l.)

tehát már a kézművesiparosok is korán átkezdték látni, hogy csak a technikai képzettség és kereskedelmi körültekintés biztosíthatja számukra a régi jólétet.

Ezenk a megizmosodott és fáradhatatlan kereseti ösztöntől vezetett osztrák iparnak vált Magyarország, az eredetileg pénzügyi indokokból életbeléptetett vámrendszer segélyével, valóságos gyarmatává. S a magyar közgazdaság fejlődését az a sajátosság jellemzi, hogy a kezdetleges kisipar és a népies háziipar elnyomásának szükségképpen történeti művét nem a nemzeti nagyipar végezte el, hanem egy idegen államnak önczélú kapitalizmusa. Az osztrák ipar nemcsak megakasztotta a gyáripar továbbfejlődését hazánkban, nemcsak a néhány virágzó bőr-, szövő- és egyéb gyárat tette csakhamar fönkre, de elvonta a talajt még a régi városi kézműves és a háziiparilag folytatott iparágak alól is. Fokozta az osztrák nagyiparnak pusztító hatását az, hogy II. József minden előkészület és vámvédelem nélkül lerombolta a szorongatott magyar ipar végső támasztékát, a czéhrendszert és a hivatalos árszabásokat. Az így támadt résen át beszivárgott olcsó és változatos osztrák czikkeket annyira megszokta a közönség, hogy a czéhrendszer visszaállítása sem tudta már a czéhmesterek egykori életmódját biztosítani. E mellett a városokban, az élelmi czikkeknél a XVIII. század közepe óta egyre fokozódó kivitele folytán, a megélhetés viszonylag megdrágult; a régi takarékos kispolgári életmód is — mint Schwartner elpanaszolja — szünőfélben volt. Így azután az északnyugati felföld régi iparos városai mindinkább elszegényedtek és nemcsak új iparosoknak nem tudtak megélhetést adni, de — a helytartótanácsnak II. Józsefhez intézett jelentése szerint — még a régi iparosoknak is mindinkább mezőgazdasági mellékkereset után kellett nézniök. Nagy számban vándoroltak el ebben a században a felvidéki iparosmesterek az Alföldre és az ország déli vidékeire, a melyeknek jómódú földműves népessége biztos keresettel csalogatta őket.

Az osztrák iparnak gyors térfoglalását Magyarországon az az ügyes kereskedelmi szervezet biztosította, a melynek hordozóit, a Procop-Haugwitz-féle expedíció nyomán, már Mária Terézia kormánya nem a nehézkes patriczius kereskedőkben, hanem a feltörekvő görög, majd még a zsidó ügynökökben és házalókban találta meg. II. József türelmi pátense nemcsak a nemkatholikus elemeket egyenjogusította a katolikusokkal, de az élelmes zsidóság előtt is megnyitotta a városok kapuit. Hiába tiltakozott a városi nyárspolgárság, élén a pestivel, a szegény házalók és a zsidó kereskedők rohamos térfoglalása ellen. A helytartótanács már a szabad verseny közgazdaság szükségletét tolmácsolta, midőn a pesti kereskedők testületének egy 1786. évi beadványára azt válaszolta, hogy fontosabb az üzleti szellem a pénznél, mert annak a hiányát pótolja a

hitel; a mi pedig a zsidók kizárását illeti, arról többé szó sem lehet, mert azok ugy tekintendők, „mint az állam más hasznos polgárai“. ¹⁾ S a mikor a reakciós 1790—91. évi országgyűlés, a városok egyhangú kívánására, már-már el akarta törölni a zsidókra vonatkozó türelmi pátenst is, Splényi Ferencz figyelmeztette a birtokos rendeket: „Jóllehet tekintvén némely királyi városoknak a zsidó kirekesztése iránt való privilégiumait, bővebb megvizsgáztatást kívánnának; mindazonáltal addig is, mig ezen dolog végsőképpen megállapittatik a végből, hogy minden fogyatkozások eltávolitassanak és a szabad kereskedelem előmozditassék, eddigi állapotukban hagyassanak meg“. ²⁾ Még az 1830. évi országgyűlésen is panaszkodtak egyes városok a zsidó kereskedők térfoglalása ellen, de az országgyűlés már határozottan a szabad kereskedelem mellett foglalt állást. ³⁾ A zsidóságnak gyors megszorodását a városokban és közgazdaságilag jelentős szerepüket mi sem igazolja inkább, mint az, hogy mig Pesten 1782 előtt zsidó nem lakhatott, a mult század negyvenes éveiben már 111 testületi nagykereskedő között, a kiknek legalább 30.000 frt. tőkét kellett kimutatniok, 66 zsidó volt. Az összes pesti kereskedők között 88 zsidó és 51 keresztény találtatott. ⁴⁾

Mindamellet a magyarországi városok népessége az ipar és kereskedelem fejlődése elé tornyosuló nehézségek folytán nemcsak nem növekedett jelentékeny mértékben, de a régi iparos- és bányavárosok népessége itt-ott még csökkent is.

Igy pl. az északnyugati felföldön volt:

Sz kir. város	Lakosság száma	
	1780-ban	1747-ben
Pozsony	29.138	37.255
Nagyszombat	7.458	7.177
Szakolcza	5.954	6.852
Körmöcbánya	10.884	5.052
Besztercebánya	5.041	5.630
Selmeczbánya	24.403	18.120

Csak a dunántúli, meg az alföldi mezővárosokban, a melyek a telepítések és a felvirágzó mezőgazdaság folytán keletkeztek, illetve föllendültek, szaporodott nagyobb mértékben az iparos meg a kereskedő

¹⁾ Marczali, *Magyarország II. József korában* III. 265 l.

²⁾ *Orszgy. jegyzőkönyv* 267 l. A rendek azonban, csakhogy a városok előtt a tiszta humanitás színében tüntessék föl a zsidók jogainak megerősítését, a törvénytervezetben előforduló „ad evitandas pressuras et facilitandum commercium“ kifejezést, a mely a rendek elhatározásának materilistikus indító okát foglalta magában, de a nyárspolgárságot sértette volna, kihagyták.

³⁾ Orosz, i. m. I. 287. l.

⁴⁾ Csaplovics, *Ungarns Industrie und Cultur*. S. 36. ff.

lakosság, a mely azonban szintén csak a paraszt lakosság mindennapi szükségleteinek kielégítésével foglalkozott. Közgazdasági fejlődésünk eltérését a kulturemberiség egyetemes evolúciójának irányától különösképp jellemzi, hogy az ipar és kereskedelem terén kereső egyének fejenként csak annyi adót fizettek a múlt század elején, mint a vidéki nyomorult jobbágy és hogy 1780—1847 közötti korszakban — Budapestet nem számítva, a mely a kedvező körülmények egész sorának összejátszása folytán népességének hétszerezésére szaporodott — valamennyi sz. kir. város lakossága alig növekedett oly mértékben, mint a vidék lakossága.

Gazdasági fejlődésünk magyarázza meg azt a sajátságos politikai tüneményt, hogy Magyarországon nem a felvilágosodott absolutismus és a feltörekvő polgári osztály döntötte meg a rendiséget alapvető jogintézményeit, mint a nyugati államokban. Ezen társadalmi szerkezet alapvető intézményei mindaddig fenmaradtak Magyarországon, míg azokat magának a földbirtokososztálynak nem kellett a maga jól felfogott érdekében lerombolnia. A polgári állam ideológiáját az irodalomban is legelőször a nemesség értelmiségi elemei hirdették, a nélkül, hogy a tudatlan, a királyi kamarától és a nemesi papi klientálétól kisszerűen függő polgárságban támogatást, avagy csak némi visszhangot tudtak volna kiváltani. Sőt mi több, a felvilágosodott nemesség volt kénytelen a maradi városi patriciátus ellen a városi önkormányzat democratisálásáért küzdeni.¹⁾ Mivel pedig maga az uralkodó birtokos nemesség küzdötte ki Magyarországon a democratia bizonyos fokát, ez az osztály a változott viszonyokhoz alkalmazott formában továbbra is oly mértékben maradt ebben az országban uralmon, mint sehol a nyugati államokban. És ez a legfőbb történeti oka annak, hogy az 1848-ban bekövetkezett és az 1867-ben tisztázott politikai átalakulásból, a nemesség ama értelmi kiválóságainak utópisztikus törekvései ellenére, a kik az egyetemes népérdek magaslatára föl tudtak emelkedni, az iparfejlesztés ügye újra hamupipőkeként került ki.

Ferenczi Imre.

¹⁾ Midőn a királyi városok küldöttei a reformkorszak küszöbén teljes mértéki szavazati jogot követeltek, Deák Ferencz kifejtette: „A törvényhozási just nem a városok néhány tisztviselőivel, hanem a városi polgárok összességével oszthatjuk csak meg, s csak ezeknek független önállásától lehet biztosan reményt venni, hogy azt szabadon és tisztán a haza közjávára fogják használni és mindazon tekintetek, melyek a kir. városok politikai fontosságára nézve fönforognak, nem a tisztviselőkről, hanem az egész városról s a város polgárainak egyesületéről állanak“ (Deák Ferencz és Hertelendy Károly, *Követi Jelentés az 1839/40-ki országgyűlésről.* Pest 1842. 75. 1.).

Heves vármegye közgazdasági leírása. III.

Közigazgatási tekintetben Heves vármegye 6 járásból és két rendezett tanácsú városból áll, melyek a következők:

1. Egri járás. Áll 23 községből. Területe 118.255 kat. hold. Lakosainak száma az 1900. évi népszámlálási adatok alapján 41.240 lélek. Túlnyomó többségben magyarok és római katolikusok. Lakóházak száma 7.350. Népsűrűsége 60·1. Nagyobb községek: Füzesabony 4.712, Kál 3.628, Besenyőtelek 3.135, Mezőtárcány 3.045, Verpelét 2.860 lakossal.

2. Gyöngyösi járás. A hozzátartozó községek száma 23. Területe 111.354 kat. hold. Lakosainak száma 38.253. Szintén magyarok és róm. katolikusok nagy részben. Lakóházak száma 6.955. Népsűrűsége 59·6 egy km²-en. Népesebb községei: Adács 3.056, Abasár 2.411, Karácsond 2.905, Gyöngyöspata 2.497, Gyöngyöstarján 2.323 lakossal.

3. Hatvani járás. Községek száma 11. Területe 64.010 kat. hold. Népeisége 33.876, jórészen magyarok és róm. katolikusok. Lakóházak száma 5.395. Népsűrűség 91·9 egy km²-en. Nagyobb községek: Hatvan 9.707, Pásztó 5.291, Hort 3.727, Csány 3.796, Ecséd 2.967, Apcz 2.071 lakossal.

4. Hevesi járás. Községeinek száma 15. Területe 103.831 kat. hold. Lakossága 36.292. Tiszta magyarok. Vallás szerint a róm. kath. 32.262, ref. 2.972 és az izraelita 1.004 dominál. Lakóházak száma 6.017. Népsűrűsége 60·7 egy km²-en. Jelentősebb községei: Heves 7.989, Erdőtelek 3.911, Átány 2.933, Kömlő 2.905, Pély 2.772 és Kisköre 2.713 lakossal.

5. Pétervásári járás. A hozzátartozó községek száma 33. Területe 127.270 kat. hold. Népeisége 32.390. Majdnem tiszta magyarok (palóczok) és róm. katolikusok. Lakóházak száma 5.654. Népsűrűsége 44·2 egy km²-en. Nevezetesebb községei: Recsk 2.425, Parád 2.227, Pétervására 1.960, Sirok 1.900 és Tarnalelesz 1.524 lakossal.

6. Tiszafüredi járás. Községeinek száma 10. Területe 110.191 kat. hold. Lakosainak száma 30.959, kik túlnyomó többségben magyarok. Vallás szerint a legtöbb a róm. kath. 16.148, azután a ref. 13.470 és az

izraelita 1.244. Lakóházak száma 5.795. Népsűrűsége 48·8 km²-kint. Népebb községek: Tiszafüred 8.643, Poroszló 4.852, Tiszanána 4.755, Sarud 3.122, Tiszaszöllős 2.455, Nagyiván 2.162 és Tiszaórs 2.137 lakossal.

7. Eger rtv. Területe 10.760 kat. hold. Lakosainak száma 25.893, melyből magyar 25.296, német 341, tót 133, oláh 9, ruthén 4, horvát 16, szerb 18 és egyéb 76. Magyarul beszél 25.683. Vallás szerint róm. kath. 22.225, gk. 71, gkel. 40, ág. hitv. ev. 178, ref. 733, unitárius 2, izraelita 2.642, egyéb 2. Lakóházak száma 3.652.

8. Gyöngyös rtv. Területe 7.871 kat. hold. Lakosainak száma 16.442. Magyar 16.048, német 248, tót 58, oláh 25, horvát 2, szerb 13, egyéb 48. Magyarul beszélt 16.332. Vallás szerint róm. kath. 13.813, gk. 38, gkel. 38, ág. hitv. ev. 166, ref. 411, izraelita 1.974, egyéb 2. Lakóházak száma 2.505.

Az összes községek száma tehát a két rt. város Eger és Gyöngyössel együtt 117, melyek népesség tekintetében így oszlanak meg:

1— 500 lakossal bíró község van vármegyénkben	10
500— 1.000 " " " " "	27
1.000— 2.000 " " " " "	39
2.000— 3.000 " " " " "	24
3.000— 4.000 " " " " "	8
4.000— 10.000 " " " " "	7
15.000-nél több " " " " "	1
25.000 " " " " "	1
	Összesen . . 117

Érdekesebb adatokat nyerünk, ha Heves vármegyénk községeit a hozzájuk tartozó földterület szerinti megoszlásában tekintjük. E szerint

1— 500 kat. hold terület jut	1 községre
500— 1.000 " " " "	3 "
1.000— 2.000 " " " "	8 "
2.000— 3.000 " " " "	20 "
3.000— 4.000 " " " "	15 "
4.000— 5.000 " " " "	19 "
5.000— 6.000 " " " "	12 "
6.000— 7.000 " " " "	6 "
7.000— 8.000 " " " "	12 "
8.000— 9.000 " " " "	4 "
9.000— 10.000 " " " "	3 "
10.000— 15.000 " " " "	10 "
15.000— 20.000 " " " "	2 "
20.000— 25.000 " " " "	1 "
25.000-en felül " " " "	1 "
	Összesen . 117 községre

Legtöbb tehát azon községek száma, melyeknek területe 2000—6000 kat. hold között váltakozik, míg a népsűrűséget tekintve az 1000—2000 lakossal bíró községek száma a legnagyobb.

Vármegyénk lakossága, mint fentebb, az egyes járásoknál közölt népsűrűségi adatokból kitűnik, igen egyenlőtlenül van eloszolva vármegyénk területén, mert míg a hatvani járás népsűrűsége négyszög-kilométerenkint 91·9, addig a pétervásári járásra csak 44·2 jut. Ez a természetes megoszlás azonban nagyon czélszerű, mert míg a gazdag s termékeny területű hatvani járásnak közigazdasági viszonyai olyanok maradnak, mint jelenleg, még sokkal nagyobb tömeg befogadására is alkalmas marad, míg a pétervásári terméketlen, nagyjából sziklás területen a megélhetési viszonyok már most is oly kedvezőtlenek, hogy a lakosság egy része az év nagy részében a vármegye más területén kénytelen foglalkozást keresni.

Vármegyénk többi járásában a népesség eloszlása eléggé egyenletes, csak a nagy kiterjedésű tiszafüredi járás népsűrűsége száll le a normális vármegyei átlagon alul 48·8-ra.

A politikai felosztás a közigazgatási beosztástól lényegesen eltér vármegyénkben.

Míg közigazgatási tekintetben 6 járásra és 2 rendezett tanácsú városra oszlik Heves vármegye, politikai tekintetben 7 választókerület alkot, melyek a következők: Eger, Gyöngyös, Gyöngyöspata, Kápolna, Poroszló, Nagyfüged és Pétervásár.

Az 1907. évi alispáni jelentés az 1908. évi választók számát a következőkben adja:

1. Eger város.	A választók összes száma	1.961
2. Gyöngyös város.	„ „ „	1.177
3. Gyöngyöspatai kerület	„ „ „	2.536
4. Kápolnai	„ „ „ „	3.022
5. Poroszlói	„ „ „ „	2.414
6. Nagyfügedi	„ „ „ „	1.974
7. Pétervásári	„ „ „ „	2.205
	Összesen	15.289

Az előző évhez képest a választók száma 297-tel szaporodott.

A 15.289 választó közül vagyoni census alapján volt 13.699, választó, régi jog alapján 521, értelmiség alapján pedig 1.069.

Törvényhatósági bizottsági tagok száma 420, kiknek fele a legtöbb adót fizetők sorából került, fele pedig választás útján jutott a bizottságba. A legtöbb adót fizetők névsorában első helyen állanak: Samassa biboros érsek 68.984 koronával, Károlyi Mihály gróf 61.613, Beökönyi

Viktor 12.768, Hatvani Deutsch Sándor 12.729 koronával s a legutolsó Farkas Vilmos poroszlói rk. lelkész 632 korona kétszeresen számított adó alapján. Talán nem lesz érdektelen, ha feljegyezzük, hogy a 210 virilis bizottsági tag közül 77 izraelita. (1907. évi adatok.)

Közegészségügy.

Alig van vármegye ez országban, mely a közegészségügy érdekében annyi áldozatot hozott volna, mint Heves vármegye s melynek közegészségügye mindamellet oly sok kívánni valót hagyna maga után, mint az övé. Eltekintve attól, hogy a halálozás a normális, országos átlag felett áll, különösen a fertőző betegségek tizedelik meg lakosságunkat s ezek között legjobban az, mely a többi, éppen legmagyarabb vármegyéinkben is legjobban pusztít: a tüdővész s a tüdőgümőkór. A baj okai ismeretesek. Városainkban a csatornázás teljes hiánya, a szűk, piszkos, poros utcák, egészségtelen, túlsufolt, ritkán szellőztetett lakások, egyéb helyeken a rossz ivóvíz, az egészségtelen életmód, korcsmázás, tivornyázás, téli hónapokban a mértéktelen táncz s minden bajok végső forrása, a testet-lelket ölő alkoholismus.

Andrássy Gyula gróf belügyminister az 1906. évben a központból kiküldött közegészségügyi felügyelő s az összes hatósági orvosok közreműködése mellett beható vizsgálatot rendelt a baj alapos tanulmányozása és meggátlása érdekében s e vizsgálat révén igazán megdöbbentő adatoknak jutott birtokába.

Az alispáni jelentés alapján hézagosan, járások szerint közölhetjük ez adatokat, külön a két rendezett tanácsú várost s külön az egyes járásokat:

1. Eger. Egészségügyi viszonyai szerfölött rosszak. A közegészségügy legfőbb követelménye: a jó levegő, tiszta, egészséges víz, egészséges talaj, jóformán hiányzik. Az utcák szűkek, piszkosak. A csatornázás csak a kezdet kezdetén van. A legutóbbi 10 év alatt elhalt 7519 egyén, ezek közül 1479 tüdővészben. Évi átlag 148 s ezerre 5·7 tuberkulózis halálozás. Kor szerint a 15—60 évesek között pusztított legjobban. Ezekre 910 halálozás esik, az összes tüdővész halálozásoknak 61·5⁰/₀-a. Legtöbb áldozat került a földműves osztályból, 40⁰/₀ s aztán az iparosok közül 22⁰/₀.

2. Gyöngyös. Lakásviszonyai hasonlóak, sőt rosszabbak, mint Eger városáé. A pár négyzetméternyi udvar, hova minden lakás ajtaja, ablaka nyílik, hol az összes szemét felhalmozódik: az epidemiának fő fészke. Iható vize, csatornázása nincs. A szennyvíz nyílt csatornában folyik az utcán. Tíz év alatt elhalt benne 7057 egyén, tüdővészben 853, az összes

halottaknak 12·1⁰/₀-a. Az összes lakosság számához viszonyítva 51·86⁰/₀₀ pro mille az évenként tuberculosisban elhaltak száma. A legtöbb itt is az iparosok és földművesek közül került ki.

3. Egri járás. A lakásviszonyok általán kedvezők. A szobák tiszták, fehérre meszeltek, csak egy bajuk van, hogy sohasem szellőztetnek. A nép maga — hol az erkölcsstelenség miatt még nem satnyultak el — erős, izmos, ugy a nők, mint a férfiak. Csak egy szenvedélyük van, a korcsma és táncz. 10 év alatt elhalt 12.412, ebből tüdővészben 2019, vagyis 16·6⁰/₀. Mezőtárkány 829 elhaltja közül 253 volt tüdővész. Általában a nők közül több halt el, mint a férfiak közül.

4. Hatvani járás. Összes halálozás 10.668, ebből tüdővészben elhalt 1888. Legnagyobb volt a tüdővészben elhaltak száma Hort, Ecséd, Szurdokpüspöki községekben, hol az össznépeességhez viszonyítva ezer lakosra 8, illetve 7 halálozás esett. A nő több, mint a férfi.

5. Hevesi járás. Tíz év alatt összesen elhalt 10.814. Ezek közül tüdővészben 1659. Legjobban sújtott község Zaránk, 8·5⁰/₀₀ pro mille.

6. Gyöngyösi járás. Összes halálozás 10 év alatt: 11.974. Ezek közül tüdővészben elhalt 1766. A tüdőbaj oka a túlkorai házasság. A szülők, hogy fiaikat a korcsmától visszatartsák, idő előtt (18—20 éves korukban) megházasítják őket, viszont a leányokat már 14—15 éves korukban férjhez adják, például Detk, Ludas, Hevesugra községekben, hol a kivételes nősülések 10 év alatt a házasságkötéseknek 40—50⁰/₀-át teszik.

7. Pétervásári járás. Összes halálozás 9971. Tüdővészben elhalt 1520 egyén, 728 férfi, 792 nő; legtöbb a 25—60 éves korban, 1018.

8. Tiszafüredi járás. Összes halálozás 8511. Ezek közül tüdővészben elhalt 1175. A legtöbb mezőgazdasági munkás és kisbirtokos: 1063. Legnagyobb a veszedelem Tiszaórs községben, hol az összes lakossághoz viszonyítva, ezerre 6·2⁰/₀₀ tüdővész eset jut.

A többi fertőző betegségekről és halálokokról több évre visszamenő adatok nem állanak rendelkezésünkre, csakis a legutóbbi két évről.

Az 1905., 1906. és 1907. év nagyon kedvezőtlen volt Heves vármegyére. A fertőző betegedések száma 1905-ben 2.060, 1906-ban 3.764, 1907-ben pedig 3.181 volt. Elhalt közülök 258, 275, illetve 313. Legnagyobb pusztitást vitt véghez a vörheny és hasihagymáz, a kanyaró, különösen Egerben, az egri, hevesi és pétervásári járásokban. Diphtheritises esetek száma Egerben 48, a hevesi járásban 55, a többi járásokban a megbetegedések száma 5—8 között váltakozott. Trachomás esetek összes száma 61 volt az 1907 évben.

Himlőjárvány a legutóbbi években alig fordult elő, a mit csakis a sikeres oltás magyaráz meg. 1907-ben 24 orvos először 9.205, másodsor 11.260 gyermeket oltott be. A beoltottak összes száma tehát 20.465.

Közegészségügyi intézményeink közül említésre méltók az Egerben és Gyöngyösön fennálló közkórházak, s az egyes községekben létesített járványkórházak, illetve hullaházak.

Közegészségügyi személyzetünk meglehetősen kevés. 1907-ben Heves vármegyében 56 orvos működött, kik közül 52 polgári, 1 katonai, 3 pedig polgári sebész. Gyógyszertárt önállóan kezelő gyógyszerész mester van 24, okleveles segéd 2. Okleveles szülésznők száma 187; van ezeken kívül 27 II. rendű bába és 9 főorvos által képesített bába. Halottképek száma 118, kik közül orvos 18, a többi képesített halottkém.

Harmadik rész.

Mezőgazdaság.

1. Földművelés.

Heves vármegye termőterülete a legutóbbi (1906) kataszteri felmérés útján megállapítva 357.482 hektár (625.593 kat. hold), melyből szántóföld 193.963 hektár, kert 4323 hektár, rét 32.534 hektár, szőlő 2060 (becslés szerint 7947 hektár), legelő 54.986 hektár, erdő 68.825 hektár, nádas 791 hektár vagy százalékokban kifejezve: szántóföld 51·6⁰/₀; kert 1·2⁰/₀; rét 8·7⁰/₀; szőlő 0·6 (2·3)⁰/₀; legelő 14·6⁰/₀; erdő 18·3⁰/₀; s nádas 0·2⁰/₀.

A nagy-, közép- és kisbirtokok között kellő arány nincsen, mert az 1895. évi mezőgazdasági felvételt véve alapul, jóllehet a 38.128 gazdaság közül csak 114 az 1000 holdon felüli birtok, területre nézve azonban az összes művelésre alkalmas föld 70⁰/₀-a nagybirtok. Legnagyobb birtokosok: az egeri érsek majdnem 40.000 holddal, Károlyi Mihály gróf 34.000, a szatmári püspök 24.000, az egeri káptalan 14.000, Keglevich Gyula gróf 10.000, Solymossy László báró 6000 holddal. Jelentékenyebb nagybirtokosok még a gyöngyösi járásban: Vay Dénesné, Beökönyi Viktor, Batthyány Ludovika grófnő, Biró Lajos; a hatvani járásban: Keglevich Gyula gróf, Batthyány László gróf, Winterberg Gyula, Szentiványi Farkas, Hatvani Deutsch Sándor, Fáy József; a hevesi járásban: Coburg Fülöp és Gusztáv hercegek, az Orczyak, Almássy Tasziló gróf, Gosztonyi Kálmán; a pétervásári járásban: Almássy István, Keglevich Gyula, Borhy László; a tiszafüredi járásban pedig: a Graeffl testvérek, a két Lipcseyné s a kassai káptalan. (Tiszaörs.)

A nagy uradalmakban a viszonyokhoz mérten elég okszerűen gazdálkodnak, de nem oly sikeresen, mint a külföld nagy gazdaságaiban. Legtöbbnyire a váltógazdaság elvét alkalmazzák s fölváltva kalászos és gumós növényt, vagy pedig takarmányt termesztenek. A trágyázás rendszeren 3—4 évenként történik természetes istállótrágyával. Némely ura-

dalomban azonban különösen a kalászos vetést megelőző zöld ugarban kálitrágyával és chilisalétrommal is kísérleteznek. A mezei munka nagy részét gépek segítségével végzik. Ily módon a nagybirtoknak nemcsak kellő jövedelmezőségét biztosítják, de egyszersmind termőerejét is konzerválják.

Kis- és középbirtokosainkról azonban nem mondhatunk ilyen jót, mert ezek a föld termőerejének kihasználásával valóságos rablógazdálkodást folytatnak, s csakis ennek tulajdonítható aztán, hogy a birtokukban levő föld jövedelmezősége évről-évre csökken. Kis- és középbirtokaink legnagyobb részén a háromnyomásos gazdálkodás folyik. A legelőket könnyelműen feltörik, mesterséges takarmánytermeléssel nem törődnek, ennél fogva nemcsak a takarmányhiány érezhető, hanem minőségében és mennyiségében az állatállomány is csökken.

A helytelen gazdálkodás mellett egyéb körülmények is befolyásolják gazdáink boldogulását. Többek között a nyomasztó adósság, mely birtokaikra nehezül, másrészt pedig az alkoholizmus. Különösen az utóbbi átkos szenvedély az, mely öreget-ifjat egyformán rabigában tart. Hiába tiltotta el Heves vármegye szabályrendeletében a 16 éven aluliakat a korcsmalátogatástól: maguk a szülők azok, kik gyermekeiket már a zsenge korban rászoktatják a korhelykedésre. Faluhelyeken vasárnap és ünnep délután télen-nyáron egyformán szól a zene a korcsmákban. Ropja a tánczot a fiatalság. Folyik a bor, a sör s kiszalad a szájon a sok mosdatlan beszéd nem valami nagy épülésére az ott ácsorgó leányseregnek és gyermekeknek. Az egy heti kereset így uszik el a vasárnap délutánján s az egész család sokszor apró-cseprő hitelből tartja fenn magát aztán az egész héten.

Alig tudok Heves vármegyében községet, melyben az alkoholizmus meg ne mótelyezte volna az embereket. Ez ellen nem használ sem a szabályrendelet, sem a szószék! Ideje volna már törvényhozási uton gondoskodni, hogy a korcsmák szombat délutántól hétfőig zárva maradjanak. Az a csekély összeg, melyet az állam a vasárnapi italfogyasztás révén veszítene, sokkal jobban megtérülne azáltal, ha népünket a vasárnapi tivornyától elvonhatnánk; a vasárnapját akarva,- nem akarva pihe-
nésre fordítaná, s a hét többi napján annál fokozottabb erővel folytat-
hatná a vasárnapkal megszakított munkáját.

Minden vidéknek meg van országunkban a maga speciális baja, de van mégis egy közös kalamitás, mely egyformán sújtja birtokosainkat: és ez a munkaerő hiánya s ennek nyomában járó magas munkabér.

Alig van vidék széles e hazában — a törvényhatósági városokat leszámítva, — hol a mezőgazdasági munkabérek oly rohamosan emelkedtek volna, mint Heves vármegyében. Ennek első sorban a tömérdék

kötött birtok az oka, mely megélhetést túl sok munkáskéznek nem biztosíthat, másrészt a veszedelmesen fellépő kivándorlás, mely, mint fentebb említettem, Hevesből is szedi áldozatait.

Hivatalos adatok alapján összeállítottam a legutóbbi évek mezőgazdasági munkabér statisztikáját, mely szerint a férfi-, női és gyermek-napszám évszakok szerint a következőképen alakult:

Év	Férfi-napszám				Női napszám				Gyermek-napszám			
	tavaszi	nyári	őszi	téli	tavaszi	nyári	őszi	téli	tavaszi	nyári	őszi	téli
1901	100	194	121	79	70	123	86	59	52	83	61	42
1902	113	201	118	86	82	130	85	64	61	90	61	52
1903	102	199	128	88	73	118	93	59	53	73	55	44
1904	127	204	113	93	93	133	93	65	65	98	72	54
1905	122	220	155	112	112	133	101	77	64	95	76	53
1906	147	286	167	119	119	158	104	83	70	106	74	57

Magánértesüléseim szerint egyes helyeken a mezőgazdasági munkabérek azonban sokkal magasabbak voltak. Így a gyöngyösi és hatvani járásban a szőlőmunkások átlagos napi keresete májustól szeptemberig 380 fillér; a maximum 500, a minimum 320 fillér. Május végén az egyéb férfi-napszám 3 korona, a női 2,60 korona. Junius közepétől augusztus végéig a férfi-napszám átlaga 440 fillér, a női napszámé 3 korona. Gyermek-napszám állandóan 90—150 fillér között váltakozott.

Növeli a bajt ujabban a mezei és földmunkások socialista jellegű szervezkedése. 1905-ben még csak 43 községben volt észlelhető a socialismus, 1906-ban már a vármegye minden községében megjelentek a socialista apostolok és szervezték a föld- és mezei munkásokat. Az új hívek a magyarországi socialismusnak minden árnyalatához csatlakoztak, de legtöbben mégis a Bokányi és Mezőfi hiveinek vallják magukat. Igen sok tagja van azonkívül a nemzetközi socialdemokrata párt által létesített „Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségé”-nek is. S az eszméket napról-napra jobban elhinti a socialista sajtó. Leszámítva a „pártirodalom” kétes értékű termékeit, melyek ezer és ezer példányban forognak közkézen, a socialista lapok közül a Szabadszó 400, a Népszava 600, a Földmunkás 260, a Világszabadság 380 példányban jár a vármegye községeibe, míg a keresztény-socialista és néplapok közül az Igazságnak csak 250, az Új Lapnak pedig 180 előfizetője volt.

Az 1907. évben a socialismus nem talált Heves vármegyében oly termékeny talajra, mint az előző években. Azok a hullámok, melyek 1906-ban oly fenyegetően tornyosultak a magyar földbirtokosság feje fölé, lassanként elvesztették ártalmasságukat. Nem állapíthatjuk meg

ugyan teljes bizonyossággal az okokat, melyek e mozgalmakat lecsendesítették, vagy stagnálásra kényszerítették, azt a következtetést azonban bátran kimondhatjuk, hogy a hevesvármegyei socialistikus mozgalom nem lesz hosszabb életű. Népünk kezd kijózanodni; nem kap a hiu ígéretéseken. S ha a socialismus hívei ma még számottevő tényezők is, azt hiszem, helyes és céltudatos vezetéssel a socialistikus mozgalomnak még csirái is elfojthatók.

Az 1906. év azonban a socialista eszmék propagálásának nevezetes éve volt egész Magyarországon. Hosszú volna felsorolni az elért eredményt, ez iránt érdeklődők figyelmét felhivom Heves vármegye alispánjának, Majzik Viktornak, 1906. évi, igazán szakavatott jelentésére, itt csak azzal foglalkozhatom bővebben, mely az 1906. évi gazdasági viszonyokra legnagyobb befolyással volt: a munkamegszüntetéssel és munkabérmozgalommal.

Az aratási és munkabérszerződéseknél lehetetlen követelésekkel állnak elő. S ha megkötik is a szerződést, a legcsekélyebb ok nélkül ötletszerűen abban hagyják a munkát kiszámíthatatlan kárára a munkaadónak, sőt önmaguknak is. A szerződési feltételek közül curiosumképen leírom a következőket: „A földmunkások munkabére nemre való tekintet nélkül a mezőgazdaság minden ágában ellátás nélkül a következő: december, január és február hónapokban 2 korona, a napi munkaidő, az étkezési időt is beleszámítva 10 óra; március, április és májusban 12 órai munkaidővel 3 korona; júniusban 14 órára 5 korona, júliusban 16 órára 7 korona, augusztusban 14 órára 5 korona, szeptember, október és novemberben 12 órai munkaidőre 3 korona, mindenkor beszámítva az étkezési időt is. A nős és családos cselédmunkások évi bére a következő: 360 korona készpénz, 8 mm. buza, 5 mm. árpa, 6 mm. rozs, egy és fél katasztrális hold föld használata, cselédlakás, mely álljon legalább egy szobából, konyhából és kamrából, 6 m³ tűzifa, egy fias disznó és egy tehéntartás“ (1906, október 14-én Hatvanban tartott népgyűlés határozati javaslata).

Nem akarom leírni azokat a pontokat, melyek a cseléd és a gazda közötti jogviszonyra, különösen pedig a cseléd kötelességeire vonatkoznak; hasonlóak azok a bérkövetelményekhez s csak arra valók, hogy a cseléd és gazda közötti helyzetet még jobban elmérgesítsék s kölcsönös békés munkálkodás helyett közöttük csak harcot létesítsenek.

Ily körülmények között a gazdák helyzete Heves vármegyében nagyon válságos. S mindezek daczára mit látunk? A gazdálkodási vágy nőttön-nő s vele a földek ára rohamosan emelkedik. Nem azért, mintha a hevesmegyei paraszt görcsösen ragaszkodva atyjától örökölt kisbirtokához, a legválságosabb viszonyok között is szaporítani akarná földjét;

hanem azért, mert a homoki szőlőtelepítés Hevesben óriási arányokat öltött és idegen megyebeliek nagy számmal keresik fel, hogy e szőlőművelésre kiválóan alkalmas vármegyében földet szerezhessenek. És valóban a szőlőterület rohamosan emelkedik. Nemcsak nagy gazdaságok fognak a telepítésbe, hanem kisemberek is, kiknek minden birtoka az az 1—2 hold szőlőterület, mely jövőendő gazdagságuknak veti meg alapját. Növeli a kisgazdában a telepítés iránti kedvet a borárak emelkedése s különösen az a körülmény, hogy szőlővel beültetett földjének hozadéka 5—6-szorta több, mintha búzát termelne. Igaz ugyan, hogy gondja és munkája így tizszeres, de ezt a munkát a hasznáért szívesen elvégzi. Csak egy községet említek a sok közül állításom igazolására. Így a Hatvan és Ecséd közt elterülő s utóbbi községhez tartozó u. n. Nagy-völgyben 10 évvel ezelőtt szőlő alig volt s ma e tisztán homokos talajban 300 holdnál több 1—2 hold parcellás szőlőbirtok van ecsédi s hatvani kisgazdák tulajdonában. Így terjed különösen a gyöngyösvidéki területeken újra a szőlőtelepítés s emelkedik vele együtt a föld ára, melyért cserében oly szerfölött nagyon meg kell fizetni a tulajdonosnak — hacsak maga és családja nem dolgozik — a munkást és annak munkáját.

Heves vármegye területén az 1895. évi mezőgazdasági felvétel szerint 38.128 mezőgazdaság volt üzemben, 649.946 kat. hold területen, melyből 483.952 kat. hold volt tulajdon, 59.953 kat. hold haszonélvezett és 106.041 kat. hold haszonbérelt terület. E területből 331.241 kat. hold jutott a szántóföldre, 7.521 kertre, 58.116 rétre, 5.166 szőlőre, 100.946 legelőre, 118.668 erdőre, 1.432 nádasra és 26.856 kat. hold a nem termő területre.

Ez adatokat az előzetesen 1906-ra közölt adatokkal összehasonlítva kitűnik, hogy a szántóföld s a szőlő igen tekintélyes összeggel emelkedett, több mint 8—8.000 holddal, míg a legelő 12.000, a rét pedig 6000 kat. hold területtel csökkent.

A művelésre, illetve extensivabb gazdálkodásra alkalmas terület növekedésével teljesen lépést tartott Heves vármegye mezőgazdasági termelése is. De hogy erről szólhassunk, ismernünk kell a bevetett és learatott területet is, mert csak ezeknek egybevetésével állapíthatjuk meg az átlagos hozadékot s csak így dönthetjük el, vajjon Heves, mint jórésben őstermelő vármegye, termelés tekintetében nem maradt-e el, az ország többi őstermelő vármegyéjével szemben?

A bevetett és learatott területet az 1906. évi magyar statisztikai évkönyv alapján a következőkben ismertetjük. Az összes bevetett terület 179.349 hektárt tett ki 1906-ban, melyből elemi és egyéb csapások folytán elpusztult 3.398 hektár 1.9% s így a learatott terület nagysága: 175.951 hektár maradt.

Terménynemek szerint 1906-ban a bevetett és learatott terület így oszlott meg:

A) *Bevetett terület:*

Buza	73.827	hektár
Rozs	13.929	„
Árpa	20.464	„
Zab	7.552	„
Köles	134	„
Tengeri	20.750	„
Burgonya	4.517	„
Czukorrépa	2.839	„
Takarmányrépa	5.531	„
Repcze	259	„
Dohány	3.112	„
Len, kender	603	„
Hüvelyes vetemények	497	„
Takarmánynövények	21.662	„
Egyéb	3.673	„
Összesen	179.349	hektár

B) *Learatott terület:*

Buza	72.997	hektár
Rozs	13.464	„
Árpa	19.685	„
Zab	7.038	„
Tengeri	20.401	„
Burgonya	4.394	„
Egyéb	37.972	„
Összesen	175.951	hektár

Látnivaló, hogy Heves vármegye mezőgazdaságában a főszűly a gabonaneműekre van vetve. És ez természetes is, mert alig van hely ez országban, melynek földje a buzatermelésre alkalmasabb volna, mint Heves vármegyéé. A rozstermelés jelentéktelen. Sokkal több haszonnal termelik az árpát és kukoriczát, továbbá a répát és dohányt. Különösen az utóbbi jelentékeny. Nemcsak kiterjedésre áll az elsők között — az ország dohánytermelő vármegyéi között a negyedik —, hanem minőség tekintetében is kiváló. A tófalui és különösen a debrői és verpeléti dohány országszerte ismeretes, mint kiváló minőségű pipadohány. Ez említetteken kívül jelentékeny Hevesnek még dinnyetermelése is, mely nemcsak a helyi és környékbéli (budapesti) szükséglet kielégítésére elegendő, hanem belőle nagy mennyiség még kivitelre is kerül. Minthogy a rét és legelő a tagosítás, különösen a feltörés következtében egyre kevesbedik: a mesterséges takarmánytermesztésre ujabban, különösen a nagyobb gazdaságokban több gondot fordítanak. 1906-ban a mester-

séges takarmánytermesztésre szánt terület már 21.000 hektáron felül állt, a termesztett takarmány mennyisége pedig a kertekben termesztettekkel együtt a 900.000 Mm körül járt. Igen fokozott mértékben terjed a hüvelyesek termelése s a konyhakertészet, melyet leginkább a Torontál vármegyéből és Bácskából felkerült bolgár kertészek üznek igen sikeresen. Nagyobb községek határában 4—5 család kibérel 3—4 holdas parcellát, melynek holdjáért 50—60 koronát is megfizetnek s fáradságos munka árán ugyan, de szép eredményt érnek el rendszeren, úgy, hogy a befektetett tőkéjük 5—10-szeres kamatot is hoz s a mellett megélhetésüket is biztosítja. Sajnos, a hevesmegyei nép körében az egri s gyöngyösi kis százalékot leszámítva, nem igen találunk követőkre, pedig némely községben igazán a minimumra parcellázott földterület másra, mint konyhakertészetre aligha alkalmas.

(Folytatása következik.)

Kemény György.

Közlemények és ismertetések.

Népesedés.

Kovács Gábor: *A népesedés elmélete. – Társadalomtudományi és gazdaságtörténeli kutatások IV.* Szerkeszti Mandelló Gyula — Debreczen 1908. (328. old.)

Hazai irodalmunk terén örömmel kell fogadnunk minden olyan munkát, a mely részletesen foglalkozik amaz alapvető kérdésekkel, a melyeknek felismerése a klasszikus angol írók elévülhetetlen érdemét képezi. Rövid idővel Mattyasovszky munkája után, a melyben szerző részletesen fejtegeti Ricardonak a földjáradékról alkotott elméletét és annak további kialakulását, jelenik meg Kovács Gábor munkája a népesedés elméletéről, a melyben Malthus tanai lesznek megvitatva. A két író munkája nemcsak tárgyi tekintetben egészíti ki egymást, hanem feldolgozás tekintetében is hasonlítanak egymáshoz, a mennyiben mindkettőben a széles körű irodalmi áttekintés mellett erős kritikai hajlam is megnyilvánul, a mely a nagynevű írók elimert tekintélyével szemben is érvényesíteni törekszik saját önálló felfogását. Különösen szembetűnik ez Kovács munkájában, a ki nemcsak kritizál, hanem tények és statisztikai adatok alapján a népesedés egy újabb elméletét törekszik felépíteni. Az abból a népesedés-politika terén levonható következtetéseket egy másik kötetben készül közre bocsátani.

Az említett önálló vizsgálódások és az azokból levont következtetések alkotják Kovács munkájának második részét; a megelőző első részben, a mely a munka terjedelmének $\frac{2}{3}$ részét képezi, szerző az alapfogalmak után ismerteti Malthus életrajzát, Godwinnal való polemikáját és az abból kialakult munkát „a népesedés alapelvéről“. A továbbiakban részletesen foglalkozik a későbbi írók állásfoglalásával, a kiket a szerint csoportosít, a mint azok Malthus elméletét elfogadják avagy elvetik. Kiterjeszti figyelmét a neomalthusianismusra, valamint a természettudományi és socialista alapon álló írókra. Ezen irodalomtörténeli rész kétségtelenül igen érdekes része e munkának, a

mennyiben ily módon nemcsak minden kiváló közgazdasági írónak álláspontjával ismerkedünk meg e téren, hanem egyuttal a népese-
dési elmélet alkalmazásának történetét kapjuk meg az utolsó száz
esztendő lefolyása alatt. Szerző igen helyesen ama hatással is foglalko-
zik, a melyet Malthus tana Darwinra és a faji kiválasztás elméletére
gyakorolt, noha e tekintetben nem oszthatom abbeli nézetét, hogy
a két író alapfelfogás tekintetében egymástól eltér. Mert feltéve, hogy
Malthus „a népesség száma és az élelmi szerek mennyisége közötti
aránytalanságot a sors átkának“ tekintette és ezzel szemben Darwin
„ez aránytalanságban látta a haladás leghatalmasabb motívumát“ (p. 90)
e különböző értelmezés daczára mégis mindkettő tényleg elismeri az
összefüggést az említett két tényező között; sőt az értelmezés e külön-
sége is könnyen összeegyeztethető, a mennyiben az egyén — különösen
a gyenge egyén — „átok“ gyanánt érezheti azt, a mi a faji kiválasztás
javára szolgál.

E történeti áttekintés után, a melyben hazai írónk állásfoglalásá-
val is részletesen foglalkozik, Kovács ismét kritika tárgyává teszi Mal-
thusnak ismeretes tételeit, a melyekkel ugyanigy a munka végén harmad-
szor is foglalkozik. Malthus első tételére nézve „a népesség szükség-
szerűleg az élelmi szerek által van korlátozva“. Kovács elismeri ugyan
azt, hogy az utóbbi megállapítja a népesség számának legszélső határát;
de e tételt annál kevésbé tekintheti a népesedés törvényének, mivel
ekképp „már Malthus idejében is általánosan ismert igazságot foglal szá-
vakba“. Tovább fűzve e gondolatmenetet hangsúlyozza azt: ha Malthust
követve az élelmi szereket tekintjük a népesedés mértékének, ezzel téve-
désbe esünk, „mert különböző országokban a legkülönbözőbb dolgokat
használjuk fel élelmi szerekül, a melyeket mennyiségükre egymással
össze sem hasonlíthatunk. Csak abban az esetben volnának azok egy-
mással összemérhetőek, ha ki lehetne számítani a bennök rejlő tápanyag
ama mértékegységét, a mely az ember létét bizonyos időn át fentartja“
(p. 179). Ha csakis eme feltétel megvalósításától függ Malthusnak eme
következtetése, azt a physiologiai irodalomban ma már készen, teljesen
kiépitve megtaláljuk. Majd minden tápanyagnak meg van határozva az
emészthetőségi együtthatója, fehérnye, zsír és szénhidrát mennyiségben
kifejezve, úgy az emberre mint az állatra vonatkozólag, a mely adatok
alapján pontosan meghatározhatják azt, hogy az egyes tápanyagok adott
viszonyok mellett mennyi időn át képesek a szerves életet fentartani.
A viszonyok természetesen változnak a szerint, a mint nyugvó állapot-
ban avagy munkakifejtés mellett használjuk fel e tápanyagokat. Ujabb
időben egy egységes mértéket — a kaloria-mennyiséget — alkalmaznak,
a melynek alapján a legkülönbözőbb anyagok tápértéke közvetlenül össze-

hasonlítható. Ha ugyan eddig nincsen biztosan megállapítva, milyen a tápanyagok szükséges alkatrészeinek — különösen a fehérnyének — minimalis mennyisége, ilyenek létezése tekintetében nem forog fenn kétely. Elméleti szempontból tehát teljesen igazat kell adnunk Malthusnak, ha e természettudományi kutatásokat megelőzve, első sorban az élelmi szereket tekinti a népesedés mértékének.

Ha nem is ő volt az első, a ki e körülményt felismerte, érdeme mégis abban áll, hogy az ő munkája révén ment át e megismerés a köz tudatba. Erre annál inkább szükség volt, mert az előző korszakokban — sőt szórványosan még ma is — sokan és közöttük hirneves írók a népesség szaporodásában látták a nemzeti hatalomnak és vagyonosodásnak fő feltételét, a midőn a népesség szaporodásával arányban a terménymennyiségek is folyton szaporíthatók. Mindenesetre ő volt az első, a ki a tények egész sorozatára utalva, megjelölte az e téren fennálló fizikai korlátokat és egyuttal levonta az abból folyó következtetéseket.

A következőkben Kovács több irányban törekszik megczáfolni Malthus második és harmadik tételének helyességét, a melyekben az utóbbi tényleg kapcsolatba hozza a népesség növekedését az élelmi szerek szaporodásával és a melyekben az önmegettartóztatást, bünt és nyomort jelöli meg mint ama tényezőket, a melyek a szaporodás túlnyomó erejét elnyomják és hatásaikat az élelmi szerekkel egy szintvonalon tartják. Különösen kiemeli szerző a népesség geometriai és a tápszerek arithmetikai haladványának téves voltát, a melyekről Malthus munkájának első fejezetében tesz említést. Hogy ilyen haladványok létezése számszerűleg be nem igazolható, az általánosan el van ismerve; de azokat Malthus általános tételeiben sem hozza fel. Ez állítása azonban számos félreértésre adott alkalmat. Ezzel szemben már Bonar is kiemeli Malthusról irt ismeretes munkájában, hogy sem a népesség számszerű szaporodása, sem az élelmi szerek mikénti növekedése egymagában nem mérvadó a népesedés törvényénél, hanem a dolog lényege abban rejlik, minő arányban áll a kettő egymáshoz és melyik tényezőt tekintjük független változónak. Mai energetikai ismereteink alapján feltétlenül a tápanyagokat kell ilyenek elismerünk; sőt ez alapon az arány létezése iránt sem lehet semmi kételyünk. Ha e tételt, a melyet általánosságban Kovács is elismer, társadalmi téren alkalmazzuk, Malthusnak első két tétele modern alakban következőleg fejezhető ki: az arányszám a tápanyag mennyisége és a népesség száma között állandó érték felé törekszik. Ilyen alakban a népesedés törvénye bármilyen országra, bármilyen időre és helyre alkalmazható. Ha a terméshozam kedvező és a tápszerek mennyisége hirtelen szaporodik, az arányszám értéke növekszik a nélkül, hogy azt a népesség követné, a melyhez mint időleges jelenséghez nem is alkalmazkodhat. Ugyanigy

megfordítva a tápszerek hirtelen csökkenésénél sülyed az arányszám, a mi az életniveau időleges sülyedésében fog nyilvánulni a nélkül, hogy az szükségszerűleg a népesség számát azonnal kevesbitené. Ha azonban az arányszám megváltozása nem időleges, hanem állandó jelenség, akkor az adott életviszonyoknak megfelelőleg megváltozik a népesség száma a tápszerek változásához mérten. Mindama kivételek és ellenvetések, a melyek Malthus tételeinek betüszierint való értelmezése mellett felhozhatók, a jelzett alakban elesnek.

Annyiban ugyan igazat kell adnunk Kovácsnak, hogy a tényezők, a melyek a tápanyagokat és népességet egy szintvonalon tartják „sokkal számosabbak, mintsem hogy azokat ily hármás schemába beosztani lehetne“ (p. 182). Valóban el kell ismernünk azt, hogy az említett arányszám értéke a physiologiai tényezőkön kívül még nagy mértékben függ a a kulturalis viszonyoktól. Minél előrehaladottabb egy nép műveltségi állapota és minél magasabb a munkabér, annál jobban meghaladja a tényleg elfogyasztott tápanyagmennyiség a pusztá megélhetéshez szükséges tápszerek mennyiségét. Ennek folytán állandóan is növekedhet a tápanyagmennyiség a nélkül, hogy megfelelőleg szaporodna a népesség. Ilyen eshetőségről ugyan Malthus is tesz imitt-amott említést, a nélkül azonban, hogy annak részleteit és jelentőségét kifejtjené.

Ha azonban az arányszámot in abstracto egy és ugyanazon kulturfokra vonatkoztatjuk, akkor valóban érvényre jutnak a Malthus által felsorolt tényezők, a melyek arányban tartják a népességet a tápanyagmennyiséggel. Akkor szükségszerűleg vagy egyéni előrelátás folytán csökken a népesség és a születések száma, vagy ilyennek hiányában növekszik a halandóság bűn és nyomor következtében. Ezen tényezők érvényesülését Malthus olyan számos megfigyeléssel és adattal igazolja munkájának további fejezeteiben, hogy kizárólag az általános tételekből levont szellemes következtetések és ellentmondások alapján nem igen lehet e tényeket érvényteleníteni. Nézetem szerint Malthus érdemét nem csak a jelzett általános fejtegetések képezik, hanem ama körülmény is, hogy általános tételeit egyuttal inductiv alapon is verifikálni törekszik, a mely tekintetben uttörőnek tekinthető az ujabbkori társadalomtudományi kutatások terén.

E kritikával kapcsolatban szerző helyes érzéssel egyuttal tárgyalja a földhozadék csökkenését és a beralapelméletet. Malthusnak népesedési törvénye valóban szoros összefüggésben áll a föld csökkenő hozadékával, a melyen ugyszólván felépült. Ha Kovács álláspontjához hiven az utóbbit sem hajlandó elismerni, mint olyan törvényt, „a mely általános az egész történelmi fejlődést souverain módon meghatározná“ (p. 185) ezzel tulajdonképp többet tagad, mint a mennyit tudomásom szerint álli-

tottak; de hogy a hozadékcsökkenés, mint physikai tény létezik és hogy az adott termelési feltételek mellett korlátozza a termelés kiterjesztését, azt általánosságban szintén elismeri. Egyidejűleg azonban hibáztatja Malthust, hogy figyelmen kívül hagyta a társadalomnak technikai téren való fejlődésképeségét.

Munkájának második részében szerző a magyarországi népesedési viszonyokat tárgyalja statisztikai adatok alapján. Ez utóbbiak csoportosítását három irányban eszközli. Hansen fejtegetései alapján első sorban tárgyalja a népesség gazdasági tagozódását és ekként a gazdasági alapon elkülönített rétegek szaporodási arányát teszi vizsgálat tárgyává. Másodsorban czélszerűnek véli Mandellónak Hanssenről irt kritikája és személyes közleményei alapján csoportosítani a népességet nemzetiség és vallás szerint és ez irányban is vizsgálni a népesség tényleges szaporodását. Végre Wolf és Leroy-Beaulieu álláspontjára helyezkedve, a kik kulturfokok jelentőségére figyelmeztetnek, a népességet ugyane célzattal értelmiség szerint is osztályozza. Mindezen osztályozásokat a kellő körültekintéssel és jártassággal eszközli és ugyanigy hasonlítja össze azok számadatait.

Fejtegetéseinek eredménye, a melynek részleteivel nem foglalkozhatunk, a következőkben összegezhető. A birtokos osztály születési arányszáma nagyobb a birtok nélküli osztályénál; de ezen osztályokon belül „az erősebb birtokos elemek születési aránya is visszamarad az ugyanezen osztály gyengébb elemének születési aránya mögött, a minthogy a proletariatus gazdaságilag erősebb rétege is ugyanezt a visszamaradást mutatja a gazdaságilag gyengébb réteggel szemben“ (p. 273). Ezzel ellentétben a faji és vallási különbségek eltérő hatása a születések számánál közvetlenül ki nem mutatható, a minek folytán itt is csak a gazdasági alapon való osztályozás lehet irányadó; de azért a magasabb kulturfokon álló fajok aránylagosan kisebb szaporodása ezen osztályoknál is felismerhető. „Az értelmiséget is a gyermekszám aránylagosan igen alacsony volta jellemzi, a melylyel szemben kirivó ellentétben áll az eléggé magas házasodási arányszám.“ (p. 298).

El kell ismernünk azt, hogy e tények igen érdekesen megvilágítják az egyes osztályok különböző szaporodási arányát; de e tények nincsenek ellentétben Malthus elméletével, a mint azt szerző felfogja.

Az egyes gazdasági osztályoknál mutatkozó különböző szaporodás nézetem szerint csak akképp értelmezhető, hogy egyenlő gazdasági feltétel mellett a fentebb említett arányszám értéke különböző módon változik a kulturalis foknak megfelelőleg. Mint már jeleztem, az ilyen megfigyelés valóban kiegészíti az általános törvényt és egy újabb tényező létezésére hívja fel figyelmünket; de az nem hozható fel bizonyítékul a

tápanyag és népesség közti arányszám létezése ellen. Viszont ha az értelmiségi osztálynál a magasabb házasodási arányszám daczára a gyermekszám aránylag igen alacsony, ez megint Malthus egyik tényezőjének érvényesülését látszik igazolni, a mennyiben e jelenség nagyobb előre látásra és önmegtartóztatásra vezethető vissza, a melyet az alacsonyabb műveltségű osztályok még nem gyakorolnak. Érdekes lett volna, ha Kovács vizsgálódását arra is kiterjeszti, mennyiben növekszik a halandóság a gazdaságilag gyengébb osztályoknál kedvezőtlen gazdasági években. A mennyiben ez nem volna kimutatható, e körülményt valóban fel lehetne hozni Malthus másik két tényezőjének érvényesülése ellen. Az ilyen megfigyeléseket természetesen hosszabb időre és különböző országok népesedési viszonyaira is kellene kiterjeszteni, a midőn egyuttal az osztályokra nézve érvényes arányszámok mikénti alakulásáról is áttekintést nyerhetünk. Azt hiszem, teljesen elismerem Kovács eme kutatásainak elvi jelentőségét, ha kívánatosnak tartom az e fajta megfigyeléseknek minél szélesebb körre való kiterjesztését. Az eddig feldolgozott anyag, a mely kizárólag Magyarországra és itt is csak rövid időre vonatkozik, alig elégséges általános érvényű következtetésekre.

Ha Kovács munkájának végén e megfigyeléseit akkepp értelmezi, hogy „a népszaporodás nem az élelmi szerek mennyiségétől függ, mert ez csak a szaporodás végső határát állapítja meg, hanem a szaporodási képesség korlátai között az egyéni akarattól“ (p. 327), a jelenségeknek eme magyarázatát nem tekinthetem teljesen kimerítőnek. Feltéve, hogy szerző általánosságban érti ez alatt az egyéni akaratot, a mely „különböző gazdasági, vallási, erkölcsi, pszichológiai és politikai motívumok befolyása alatt áll“ ezzel tulajdonképp nem nyújt valódi magyarázatot, hanem csak azt állítja, hogy minden emberi ténykedés az egyéni akarattól függ — a mit amugy is tudtunk. Viszont ha az egyéni akaratot szűkebb értelemben vesszük, a mely mint ilyen a jelzett tényezők subjectiv hatása alatt a születési számokban megnyilvánul, ebben megint csak az önmegtartóztatás hatását ismerjük fel. Erre való tekintettel sem oszthatom ellenvetését Hanssen és Mandellóval szemben, a midőn azt állítja ha — jól értelmezem szavait — „nem szükséges kimutatni azt, hogy miféle befolyással bír a létfenntartás eszközeinek gyarapodása vagy csökkenése az ember természetes szaporodási képességére“. Magam is a létfenntartás eszközeit tekintem a legfontosabb tényezőnek, a mely az emberi akaratot befolyásolja. Az ilyen összehasonlítás annál inkább szükséges, mivel e tényező számszerűleg is megállapítható és a népesség szaporodásával közvetlenül összehasonlítható, a mig az erkölcsi, vallási és egyéb tényezők hatása közvetlenül ki nem mutatható. Minthogy az egyéni akarot érzéki benyomások és külső tényezők hatása alatt jön létre, minden ilyen magyarázatnál arra

kell törekednünk, hogy lehetőleg kimutassuk ama külső tényezőket, a melyek az akaratot irányítják.

Malthus elméletének jelentősége abban rejlik, hogy ilyen külső természeti tényezővel hozza kapcsolatba a népesség szaporodását, egyuttal kimutatván azt, miként érvényesül az alanyilag az egyének előrelátásában, avagy ennek hiányában tárgyilag a nagyobb halandóságban, a mely a bűn és nyomornak a következménye.

Ha ekképp Kovácsnak e magyarázatát nem is tekinthetjük egy újabb népesedési elméletnek és ha inductiv alapon eszközölt megfigyeléseit sem látjuk olyan ellentétben állani az eddigi elmélettel, a mint azt szerző ismételten hangsúlyozza — ennek daczára el kell ismernünk azt, hogy valóban sikerül neki megvalósítani az előszóban kitűzött czélt t. i. kimutatni „az osztályokba tagozódás tényének a népesedés menetére gyakorolt döntő befolyását“. Ezzel valóban kiegészíti a népesedés eddigi elméletét — a mit e munka után ítélve még nagyobb mértékben elérhet akkor, ha további kutatásait más országok népességi statisztikájára is kiterjeszti és az összehasonlításnál a gazdasági alaptényezők befolyását ugyanilyen adatok alapján számszerűleg is figyelemre méltatja.

Jankovich Béla.

Marx.

Werner Sombart: *Das Lebenswerk von Karl Marx.* Jena, 1909. 59. 1.

Marx Károly életéről és műveiről sokat irtak már, de Sombartnál pompásabban, magvasabban és ragyogóbb tollal még nem méltatta eddig senki a nagy socialistát. Tavaly volt huszonöt éve annak, hogy Marx meghalt, egyénisége, valamint munkái azonban még mindig élénken foglalkoztatják az elméket, sőt az érdeklődés évről-évre növekedik. Sombart munkájának bevezető részében azt kutatja, hogy milyen volt Marx jelentősége halálakor és milyen ma? Huszonöt év előtt a tudományos irodalomban alig méltatták Marxot, a theoretikust, ma pedig nem mehet társadalmi tudósszámba az, ki Marxszal behatóan nem foglalkozott. Marx, a tudós, csak halála után érvényesült és Marx, a politikus, csak halála után hódított igazán. A mikor Marx elhunyt, egy fél millióra sem rugott a socialista szavazók száma az egész világon, ma pedig Sombart becslése szerint világszerte öt millió szavazattal bírnak a socialista képviselők, valamint képviselőjelöltek és bizvást 20—25 millióra tehetjük a socialisták számát. Ez az óriási tábor a marxista eszmék hatása alatt áll. Nem mintha ma a Marx-féle tanokban vakon hinnének, hisz a „Marxismus válsága“ és a revisionismus

erősen csökkentették a marxismus pozitív tételeinek állagát, de azért mégis a socialisták mindnyájan a Marx-féle világfelfogás alapeszméjében hisznek. Min alapszik ez a nagy hatás, melyet Marx az utolsó évtizedekben az elmékre gyakorol?

Csodálatos, hogy a Marx-féle tanok ennyire győzedelmeskedtek a többi ragyogóbb socialista elméletek fölött, mert azok hidegek, ridegek, nélkülöznek minden pathost. A mi Marxtot első sorban a modern socialismust elősmert fejévé tette, az, hogy a politikai átalakulásoknak a gazdasági és socialis átalakulásokkal való összefüggését senki sem hangsúlyozta olyan erősen és senki sem domborította ki annyira, mint Marx. Ő a demokratikus collectivismust tűzte ki a proletariatus céljaként, s a cél elérésére szolgáló eszközt az osztályharcban jelölte meg.

Marx elmélete azért is bizonyult oly hódítóképesnek, mert igen távan van fogalmazva, úgy hogy a legkülönbözőbb irányzatokat képes magába felvenni. Marx nem állított fel határozott programot, nem rajzolta meg a jövő pontos képét, az osztályharcz keresztülvitelét sem részletezte. Ez által a socialis mozgalom theoretikusává lehetett. Öntudatosá tette a proletariatus, bizalmat öntött belé, a proletariatus tette a socialista társadalom szervezőjévé. Tana elégséges volt arra, hogy egységes tudatot ébreszsen, de nem tartalmazott annyit, hogy megakaszthatta volna a nemzeti és egyéb sajátságok kifejlődését. A rationalis, vagy utopistikus socialismussal szemben a historiai, vagy realistikus socialismus megalapítójává lett. Marx oly minimalis programot alkotott, a melyet „az összes országok proletárjai“ elfogadhattak. A nemzetköziség eszméjében ujja élesztette az emberek egyetemes testvéresedésének régi ideáját.

A marxismus hibái is olyanok, hogy Marxtot egy emberöltőre a tömegek dictatorává teheték. Értékelméletét — mely pedig minden ethikai elemet nélkülöz — agitationalis eszközzé tették, úgy tüntetve azt fel, mintha azzal Marx a munkásoknak a munkaadók általi kizsákmányolását akarta volna bizonyítani. Jóllehet, hogy ma már kimutatták, hogy a Marx-féle fejlődési tan minden alkotó része hibás, jóllehet, hogy a marxismus tudományos jellegét alaposan megtépázták, most mikor romban fekszik a tudományos socialismus tanépülete, újból felkarolják a marxismust, de ismét új értelemben: a társadalmi forradalom teoriájaként. Az új-blanquisták a fiatal Marx munkáiból, különösen a kommunisták kiáltványából idézgetik a dynamit-szagú szövegeket. A marxismus sajátossága, hogy az evolutionistának és a forradalmárnak egyaránt fegyvertárként szolgálhat.

Ennyiben számol be Sombart Marxnak gyakorlati jelentőségéről. A munka hátralevő részében azt vizsgálja a szerző, hogy miben fekszik

Marx jelentősége a társadalmi tudomány számára? Némelyek Marxban a társadalmi tudomány kritikáját tisztelik. Ezzel szemben Sombart megállapítja, hogy Marx kritikai téren semmit sem tett. Az értéktöbblet törvényét sem tartja sokra, pedig ezt Engels egy rangba helyezi Lavoisier felfedezéseivel. A materialistikus történelmi felfogásnak nem Marx volt a feltalálója, helyes formulázása sem az ő nevéhez fűződik. A kapitalistikus gazdaság „fejlődési törvényei“ nagyrészt egyoldalúaknak, alaptalanoknak, tökéletleneknek, hamisaknak bizonyultak. Ha csak az állapítaná meg a társadalmi (ember-) kutató nagyságát, hogy hány „törvényt“ fedezett fel, akkor Marx nem számíthatna arra, hogy a nagy tudósok között szerepeljen. Ricardo ár- és megosztási törvényeit itt-ott javította, de alapvonásaikban változatlanul hagyta őket. Az a törekvése, hogy új törvényeket formulázzon, csaknem tökéletesen kudarcot vallott. Sombart szerint Marx nem bírt elég abstraháló képességgel, elmeélel. Majdnem sohasem definiál és fogalmi elmosódottak és többértelműek, úgy hogy a *Kapital* nem egy részlete, mint semináriumi dolgozat, egészen rossz osztályzatot kapna. De azért Marx kimagasló jelentőséggel bír, mint emberkutató. Az új és termékeny gondolatoknak egész garmadát köszönhetjük neki. A nemzetgazdaságtant kiemelte az aprioristikus teleologia légköréből és a kausalis szemlélet szilárd talapzatára helyezte. Az által, hogy a gazdasági rendszer fogalmát megteremtette és a nemzetgazdasági tudomány objectumává tette: a klasszikus nemzetgazdaságtan vivmányait a történelmi iskola eredményeivel egyesítette. Ő ismerte meg legelőször a korunkban uralkodó gazdasági rendszer specifikus sajátosságait és ő a kapitalizmus felfedezője.

Ő fedezte fel a kapitalizmus alanyait: a kapitalistikus vállalkozókat. Marx volt az első, ki nemzetgazdaságtanában névtelen fogalmak helyett emberekről tárgyalt, élő embereket állított elénk. S ebben rejlik annak a titka, hogy munkáinak olvasása úgy hat reánk, mint egy érdekesítő regény. Csak Zola Emilt lehetne Marx mellé állítani.

„S ha Marx oeuvre-jából nemsokára nem marad egyetlen mondat, mely kiállja a bírálatot: mégis mint nagy és fenséges fog örökké szemünk előtt állani és szépségeit élvezetünkre kínálja fel. Mert az, a mi nagygyá teszi, egy minden normalis mértékben kiemelkedő személyiség, mely a tiszta látást az előadás hatalmas erejével és a kedély szenvedélyes hevéllel egyesítette. Ez által munkája élő mű lett, oly mű, melyhez élet van kötve s a mely másban mindig életet képes kiváltani. S az élő az, a mi az emberkutatás műveit, valamint a művészek munkáit a halhatatlanságra emeli.“

Somogyi Manó.

A tőke fogalma.

Walter Jacoby: *Der Streit um den Kapitalbegriff, seine geschichtliche Entwicklung und Versuche zu seiner Lösung*. Jena. Fischer, 1908. — 117 old.

A szerző e munkában a tőke tudományos fogalmának fejlődését és e fogalom körül a társadalmi gazdaságban még ma is folyó nagy vitát ismerteti s maga is hozzájárulni igyekszik a tőke fogalmának helyes meghatározásához egy új definitióval.

Az első részben a tőke fogalmának történelmi fejlődését ismerteti a Rodbertus-féle tőkeelméletig. A tőkét használati vagyónak felfogó, de manapság már csak dogmatörténeti szempontból fontos irodalom képviselői: Turgot, Say, Hermann nézeteinek bemutatása után Smithnek a tőkéről való elméletét tárgyalja, mely tőkének tudvalevőleg a keresetre szolgáló vagyónalkatrészeket nevezi. Turgot a tőke tudományos fogalmát a pénztőkével, illetve a pénzzel való indentifikálástól purifikálta ugyan, de tőkeelmélete hibái következtében csekély jelentőségű a társadalmi gazdaságban. Smith azonban már vonatkozásba hozta a tőke fogalmát a jövedelemével s az irodalomnak az individualis tőkefogalomtól különböző társadalmi tőke fogalmának megalkotására is — bár szándéka nélkül — alkalmat és indítékot adott (16. old.). Smith egyéni tőke alatt érti a vagyon azon részét, a melytől az illető jövedelmet vár s ez két alakban jelentkezik, a „the circulating“ és „the fixed capital“ alakjában; a Smith azonban tovább is ment s a nemzeti tőke lényegét kereste s bár azt az egyes magántőkék összegében látta, e fogalomtól sokszorosan eltért s Jacoby szerint ugyancsak ellentmondásokba jutott e definitiójával munkája további részeiben. De Smith jelentősége nagy a tőke biztos fogalmának fejlesztése körül, mert ő a tőkében először látott oly termelésre szolgáló vagyont, a mely tulajdonosának új javak, illetve értékek produkálása folytán jövedelmet nyújt. S mivel értékek s így a jövedelem is — Smith szerint — csak productiv munkával termelhetők, a ki vagyont tőkeként akarja felhasználni, productiv munkásokat kell, hogy alkalmazzon; azok, a kik így használják fel vagyonukat tőke gyanánt, nem improductiv, sőt ellenkezőleg maguk is productiv munkások (23. old.)

A tőke tudományos fogalmáért vívott harc tulajdonképp csak Smith óta támadt. Nem ugyan közvetlen Smith után, mert ez az irodalom Smith iránti imádatában nem is gondolt a Smith tőkefogalmának analízisére vagy kiépítésére, hanem meghagyta a Smith által adott definitiót s nem bántotta a nemzeti tőkére vonatkozólag kétségtelenül zavaros meghatározást sem. E fogalmak éles el nem választásával, variálásával s a közönséges életben használatos kifejezések bevitelével még valóságos terminologiai zavarokat is okozott. Csak Rodbertus-Jagetzow az, aki a

tőke fogalmát mélyebben analysálja és így munkásságával lehetővé tette a tőke fogalmának tisztázására szolgáló kutatások létrejövetelét. Rodbertus a tőke fogalmának meghatározásával éles különbséget tesz a tőke, mint tisztán gazdasági és mint történelmi s jogi kategória között; szerinte a tőke fogalmának tisztázatlan volta abból ered, hogy a társadalomgazdák összetévesztették a termelés természetes folyamatát a termelésnek, a föld- és tőketulajdonjoga által befolyásolt socialis folyamatával. A termelés folyamata legegyszerűbben az izolált gazdaságban megy végbe: ezt igyekszik tehát megconstruálni s ebben a tőke fogalmát a jövedelemétől élesen elválasztva, a tőkét mint tisztán gazdasági kategóriát oly terméknek látja, a mely újabb termelésre szolgál. Az ily tőke azonban nemcsak az izolált gazdaság, hanem a jelenlegi gazdasági társadalom és a socialismus jövő társadalmának tőkéjét is alkotja, mert ez a termeléshez okvetlenül szükséges tőke. (30 – 32. old.)

A Rodbertus által adott nemzeti vagy társadalmi tőke fogalmának s az izolált és socialis gazdaságban való különbségének rövid s talán nem is teljesen világos ismertetése után, Jacoby a Rodbertus történelemjogi értelemben vett vagy magántőke-fogalmát ismerteti. Ez a nemzeti termelésből a productiv vállalathoz szükséges magántulajdoni rész, a mely így a magántulajdon jogi intézményével áll mindig összefüggésben: ez nem az örök érvényű, sőt épp a folyton változó tőkefogalom (39. old.).

Mint tudnivaló, Wagner acceptálta a kettéválasztást a tisztán gazdasági és történelemjogi kategoriaként szereplő tőke között s azt elterjeszteni is igyekezett. Ámde Wagner bővíti a Rodbertus tőke fogalmát: az első értelemben vett tőke nála oly gazdaságilag mobilis jószágkészlet (nemcsak termék, mint Rodbertusnál), mely egy előbbi termelésből származik és új javak előállításának technikai eszközeül szolgál a gazdaságban és ezért szükséges is. Ez a termelési eszközkészlet, vagy nemzeti, társadalmi tőke. A másik értelemben vett, vagy magán tőke (mely a Smith-féle kereseti vagyonhoz áll közel) Wagner szerint egy személy mobilis vagyonbirtokának ama része, a mely az abból származó jövedelem (járadék, kamat) szerzésére kereseti eszközképp szolgál s e célból bírja azt s igyekszik megszerezni az illető személy. Az ily tőkebirtoknak előfeltétele az a jogrend, a mely a termelési eszközök és az azokból származó járadék és kamat feletti magántulajdont elismeri.

Ez volt a Jacoby munkájának szinte dogmatörténeti része. A 47. oldalon kezdődik a tőke fogalma, mint tisztán oekonomiai kategória és a nemzeti tőke elméletének kritikája, Marx, Lassalle, Stammler, Kautsky, Menger és Komorzynski munkái felhasználásával; e részben a szerző kritikája a gazdasági kategoriák és a gazdasági tőkefogalom alkotása ellen irányul s igyekezik kimutatni, hogy a tisztán gazdasági kategoriának felfogott

tőke és a nemzeti tőke nem azonos s keres egy új „realis fogalmat“ a nemzeti tőke számára.

Ebben a munkájában Schor ama kérdésével kezdi a tárgyalást, hogy vannak-e oly gazdasági, minden jogrendtől független jelenségek és fogalmak, a melyek az emberek socialis életének tudományos megértéséhez és socialis folyamatok megvilágításához valamivel hozzájárulnak? Hogy erre felelhessen, tisztázni kívánja — Stammler erős hatása mellett s álláspontja ismertetésével — a társadalmi gazdaságtan tárgyát, a „társadalomgazdasági“ vizsgálat kiindulási pontját s vele szemben a „gazdasági“ kutatás tárgyát. Stammler ama felfogása, mely elvet minden oly kísérletet, a mely „socialis“ folyamatokat természettudományi s technikai mérlegelés útján akar magyarázni s mely a társadalmi tudomány tárgyának csak az embereknek a szükségletkielégítésre irányuló rendezett együttműködését tekinti, a mely viszont sohasem gondolható el függetlennek a jogrendtől — érezteti a Jacoby ezen kritikai vizsgálódásaira gyakorolt erős befolyását, s ez a hatás tűnik elő e methodologiai jellegű vitában a Diehl Stammlerrel szemben álló felfogása ismeretetésénél is. De mindez csak arra szolgál, hogy igazolhassa azon tudományos szükségletet, a mely a tőke természettudományi s technikai fogalmának teljes elhagyásában és csak a társadalomtudományi fogalom megtartásában nyilvánul. De ha a tisztán gazdasági kategória alkotása természettudományi technikai állásponton alapul, a társadalomgazdasági kutatásnak az összesség álláspontjából kell kiindulnia. Ez alapon igyekszik Jacoby elválasztani a társadalmi tőke fogalmát a tisztán gazdasági kategoriaként felfogott tőke fogalmától s harcolni a Rodbertus-Wagner-féle társadalmi tőkeelmélet ellen, e részben mindenesetre inkább csak a Menger és Philippovich által már adott kritika fegyvereivel.

A harmadik részben a tőke fogalma körüli harcz megoldására irányuló újabb törekvések vannak ismertetve: Böhm-Bawerk kísérlete, mely Rodbertus nyomán a „társadalmi és magántőke fogalmának egyesítését“ célozza. Ez a kísérlet a tőkének „termelő kereseti eszköz“-ként való felfogása s a termelési tőkének socialis, a kereseti tőkének pedig magántőkévé való „kinevezése“; az egész csak szójátékon alapul, mondja Jacoby, akitől ez elmélet erős támadásban részesül (71—72 old.).

A Carl Menger tőkeelméletét, a mely a practikus élet szóhasználatából kiindulva igyekszik a tőke fogalmát megalkotni, midőn tőkének első sorban csak az effectiv, azaz a productiv vagyonnak részét képező pénzösszeget tekinti s e vagyon más részeit csak akkor, ha azok technikai természete gazdaságilag figyelmen kívül marad és csupán pénzürtékök határozza meg a gazdasági érdeket — érdekesnek tartja, de dogmatörténeti szempontból egyáltalán nem eredetinek, mert Marx, Lassalle elmé-

letében teljesen feltalálható ez az eszmefolyamat. Menger érdeme szerző szerint abban áll ugyan, hogy szellemesen kísérelte meg a köznapi nyelvhasználat tőkefogalmát analysálni, de már tévedett, midőn e fogalomban gondolta a tőke tudományos fogalmát feltalálni (88. old.). E tévedés bővebb bemutatása alkalmával, a midőn Jacoby a Menger-féle tőkefogalom kétértelműségét és azt is igazolni kívánja, hogy a tőke ezen fogalma alá nem subsumálható minden, főképp pedig nem a leglényesebb tőkejelenségek, s a midőn a von der Borgh által „Ein Vorschlag zur Lehre von den Produktionsfaktoren Natur und Kapital 1903“ című értekezésében adott tőkefogalom tarthatatlanságát is kitünteti, elérkezik ahhoz a ponthoz, hogy positiv formában fejezze ki a tőke lényegéről szóló saját gondolatait. A tőke szerepét úgy határolja el a többi vagyonkategorikától, hogy a vagyont, mint főfogalmat két részre: használati és kereseti vagyonra tagolja. Ez utóbbinak alkatrészei szerinte a földbirtok és a tőke, ez utóbbi pedig productiv és consumtiv tőke alakjában jelentkezik; a „consumtiv“ tőke kifejezés Jacoby szerint a Gide „capital lucratif“-jának helyesbitésére szolgál, vagyis az oly improductiv tőkét jelzi, a mely nem járul semmivel sem a nemzetvagyon szaporításához. Így aztán a tőke szerinte a physikai vagy jogi személynek az a pénzösszegekből vagy más ingó, illetve emberi akarat szerint térbelileg fixálható javakból álló törzsvagyona, a mely vállalat, vagy harmadik személy általi használatra való átengedés útján birtokosának jövedelem nyújtására használtatik fel (115. old.); a társadalmi tőke pedig az egy adott időpontban productiv (termelési, vagy jószágfogalmi) célokra rendelkezésre álló és felhasznált magántőkék összege (116. old.). E szerint a szerző a tőke socialis jelentőségét domborítja ki s a társadalmi tőkénél a „consumtiv“ tőkerészt irrelevánsnak tekinti, mert szerinte a társadalmi tőkét csak az egymással organikusan összeszövődött vállalatok összessége alkotja.

A Jacoby definitiója nem mond újat, hisz csak a Smith tőkefogalmának határozottabb formában való odaállítása, azonban éles világitásba helyezi a tőke socialis jelentőségét és így bizonyára hozzá fog járulni a kérdés tisztázásához.

K. G.

Hitbizományi ügy.

Králik Lajos: *Hitbizományi jogunkról. Pálffy János gróf végrendelete.* Budapest, 1909. 70 oldal.

Visszavonultságban élő kiváló jogászunk a jog és a közgazdaság közös területében annyira vitás hitbizományokról Pálffy János gróf sajátos és ismeretes végrendelezése alkalmából felette érdekes gondo-

latait tárja elénk az említett munkában. Utal azon hiányosságra, melylyel nálunk a hitbizomány, mint jogi intézmény fennáll; tisztán királyi jog, melynek jogéletünkben nincsen benső fejlődése. „A hitbizománynak belső élete, az egyes hitbizományok alapítása, kezelése, sőt megszűnése is zárva van a közönség előtt.“ „A királyi kancellária, mely 200 évig, az igazságügyministerium, mely 40 éve kezeli ezeket a legfontosabb momentumokat, azoknak az eljárását a mult homálya, a hivatalos titok leple fedi . . . Az országos levéltárban levő dolgozatok jóformán hozzáférhetetlenek; talán kipakkolva sincsenek, ládáknak szabad ég alatt rothadnak. Az egyes családok irattárai szintén.“

Az első hitbizományt Magyarországon III. Ferdinánd Pálffy Pál grófnak 1561-ben adta, még pedig egyszerre kettőt, a senioratust a pozsonyi grófsággal és egy elsőszülöttségít; a Pálffy-család a magyar urak közt akkoriban az első volt; Pálffy Pál gróf egész életében vagyonával, személyes szolgálataival rendithetetlen híve volt a Habsburg háznak. Ezt az első hitbizományt a király minden törvény nélkül, királyi felségjogából adta. I. Lipót 1668-ban Harrach Károly grófnak és 1681-ben Königsegg Lipót Vilmos grófnak engedélyezett hitbizományt. Csak ezen hitbizományok megalakulása után jött létre az 1687 : IX. t.-cz., az első magyar törvény, mely elrendeli, hogy ha primus acquisiteur végrendeletileg hitbizományt állít és azt a király jóváhagyja, a hitbizományi javak az acquisitionalis tőke erejéig sem zálogba nem adhatók, sem el nem idegeníthetők. Ezen törvény alapján 3 hitbizomány keletkezett, köztük 1693-ban a herczeg Eszterházy Pálé. Az 1723 : L. t.-cz. megkönnyítette a hitbizományok alakítását; nemcsak főurnak, hanem köznemesnek is megadja a jogot alakításához, és megengedi, hogy nemcsak végrendeletben, hanem más hiteles fassióban is lehet. 1651 – 1867-ig tehát 216 év alatt 29 hitbizomány jött létre.

A hitbizományi intézményt nálunk 1867 előtt nem tekintették kedvező szemmel. Már az 1790 : LXVII. t.-cz. által kiküldött országos bizottság többsége azt javasolta, hogy »a hitbizományok kiváltságos minősége eltöröltessék, és hogy „a hitbizományi javak az ősi javak kategóriájába soroztassanak.“ Az 1825/7. országgyűlésen kiküldött bizottság sok érvet sorol fel a majoratusok eltörlése mellett, a végén azonban „néhány nemzetség fentartása szempontjából azt javasolja, hogy az intézményt fenn lehet ugyan tartani, de csak úgy, ha 500 telekre szoríttatik. Az 1834-ik országgyűlésen kerületi ülésen foglalkoztak a hitbizományokkal. Deák Ferencz szerint „a szabad szerzemény feletti szabad rendelkezést még tágitani kellene, de ez nem terjedhet odáig, hogy a rendelkező még sirjában is örök törvényt szabjon az élőknek és századokon keresztül oly törvényt, mely az ő hiuságának a haza virágzását, az egész

nemzet emelkedését, szóval a közboldogságot alávesse“. „Kötelességünk azon intézetet, mely később idegen földből, hazánknak a tapasztalás szerint naponkint súlyosabbodó kárával behozatott, törvényeinkből ismét kitörölni.“ A nemzetiségek fentartásának tekintetéből sem ajánlhatja az intézményt, mert „a nemzet kincse nem a nemezségek régi nevének megtartásából, nem az értéknek egynehány kezekre halmozásából áll“. Kölcsey Ferencz még erősebben nyilatkozik a hitbizományok ellen. Szerinte „az ily intézmény először is a háznépi legszentébb viszonyokat dulja fel: eltépi a szeretet köteleit atya és gyermek, testvér és testvér között. Nem holtbirtokra, de a birtokot gyümölcsöztető kezekre van a hazának szüksége.“ Széchenyi István gr., Kossuth Lajos, Szalay László szintén az intézmény eltörlése mellett voltak. „A különféle magyar pártok nagy vezérei mindnyájan az eltörlést akarták. Ma is így van.“ — 1848 után megváltozik a helyzet. Az ősiség, mely az ősi vagyon conserválását biztosította, megszűnik. Most már aristokrata családoknak érdeke a nagy vagyonnak egy kézben tartása; ezenkívül 1870-ben meghonosítjuk a virilisták intézményét. 1884-ben a főrendi tagság 3000 forint földadó fizetésének kimutatásához köttetik. Mindez hitbizományok alkotására ösztönöz. Tényleg 1867 óta 62 hitbizomány jött létre, holott előbb 216 év alatt csak 29.

Szerzőnk ezek utána hitbizományok mai jogállapotát tekinti. „A hitbizomány adományozásánál a regula az volt, hogy csak annak a családnak adták, a melynek tagjai érdemeket szereztek a trón körül. Nem használták fel az intézményt soha a plutokraták tehetetlenségének kielégítésére.“ A baj csak az, hogy az adomány kellékei sehol sincsenek megállapítva; tisztán a király kegyétől függ. Vizsgálat tárgyává teszi azután a szerző a mai hitbizományi birtokosokat. „A hitbizományi urak az ország leggazdagabb földesurai; egyéni tisztességük vitán felül áll“, de ez nem a döntő kérdés, hanem az, hogy miután a törvény nekik fényes kivételes állást biztosít, úgy élnek-e, a mint ezt a privilegium megkívánja? és most fölveti a következő kérdéseket: „Hol vannak ma nagy törvényhozóink, statusférjaink közt a hitbizományos urak? Hol vannak a hitbizományos urak az ország ministerei, administratorai között? Hol tábornokaink sorában? Tudományban, művészetben sem teszik azt, a mit előkelő társadalmi állásuknál és vagyonuknál fogva tenniök kellene. Hisz családi irattáraik kincsei ma is kiadatlanul szunyadoznak a levéltárakban! És az operában, nemzeti színházban alig látni néha egy-egy hitbizományos urat! A magyar hitbizományos urak uri emberek . . . bent élnek az országban, csak hogy nem ott, a hol élniök kellene, az ország kormányában, a nemzet vezetésében. Ott nem igen látjuk őket. De a kaszinókban, sportegyletekben már tömegesebben szerepelnek; küzdenek

az előtérbe nyomuló zsidósággal, plutokratákkal, de úgy, hogy esemény-szerű recordokat itt sem érnek el. A splendor familiae ma jóformán csak a díszes hintókban, a lóban, szerszámában, a liberias inasokban jelentkezik. . . . A hitbizományos személyes hiteléről szólva, szerzőnk azt találja, hogy habár nem adhatja el birtokait, sőt zálogul se adhatja, mégis nagy vagyonú úr, a kit nagyon tisztelnek és a kinek nagyon szívesen adnak kölcsönt. Tényleg ezek az adósságok a hitbizományt az illető adós halála után is nyomják, mert a család becsületes önérzete nem hagyja azokat megfizetetlenül. Szerzőnk nézete szerint a hitbizományos utódok neveléséről nincs gondoskodás, a leányok és a későbbben született fiúk anyagi helyzete bizonytalan, a hitbizományi vagyon kezelése nincs kellő ellenőrzés alatt, a hitbizományosok az ország érdekében nem hoznak áldozatokat, a hitbizományok elidegenítése nincs korlátok közé szorítva és ha szükség áll be, mindig meg van az útja és módja annak, hogy az elidegeníthetetlen vagyonnak nagy része eladható, végül a hitbizomány megszűnésére nincs meg a törvényes mód.

Gróf Pálffy János végrendeletét helyes hitbizományi intézkedésnek tekinti; és pedig azért, mert először a vagyonának jórészét országos célokra adta és így a hazának áldozatkészségével nagy szolgálatokat tett; jelesül 5·6 millió K alapítványt tesz, melynek jövedelmeiből keresztény vallású ifjak 4—6000 K évi segélyt kapnának tanulmányokra; 178 eredeti festményt sok millió értékben a nemzeti múzeumnak adományoz; a királyfai és bajmóczi várkastélyokban, a pozsonyi és bécsi palotáiban levő műkincseit muzeumszerű kezelésre tartja fenn; a pozsonyi Ferencz József-gyermekkérháznak 260.000 koronát hagy. Hitbizományát pedig nem egyesek, hanem a Pálffy-család érdekében rendezi; nem egy embernek juttat nagy jövedelmet, hanem a Pálffy-család sok, sok tagjának! Hozzávetőleges számítás szerint évenként 40—60 tagnak. És ezért szerzőnk ezt a hitbizományi intézkedést helyesnek és követendőnek tartja.

(—vits.)

Védvámpolitika.

Böhme, Karl: *Dreissig Jahre deutscher Schutzzollpolitik*. Heidelberg, 1909. 106 oldal.

A német védvámpolitikának hangos dicsőítése. A szerző mindjárt a bevezetésben azt mondja: az 1862—1879. években beállt nagy gazdasági lendületet nem lehet a szabad kereskedésnek tulajdonítani, mert ezen években három nagy háborúban Németország volt a győztes és az nagy lendületet adott közgazdaságának és adatokat közöl, melyek szerint a szabad keres-

kedés korszaka alatt például a kőszénfogyasztás fejenkint 1874-ről 1877-ig 1129 métertonnáról 1114-re csökkent és a nyersvas termelése 1873-ról 1877-ig 2240 millió métermázsáról 1717-re szállt le. Ezzel szemben a német közgazdaság a védővámok hatása alatt szerinte mindenben emelkedett. Legjobban kitűnik az ipar nagymérvű fejlődése az iparczikkék kivitelének óriási emelkedéséből. Kivitetett ugyanis millió márka értékben:

	1889-ben	1905-ben
Vas és vasárú	254·2	639·9
Gépek	124·5	364·0
Pamutárú	162·2	380·2
Gyapjuárú	247·2	293·7
Selyemárú	197·0	149·5
Ruha- és fehérnemű	134·2	161·3
Chemiai czikkek	235·4	463·6
Bőr- és bőrárú	168	200·3
Kautschukárú	28	97·3
Horganyárú	34	53·0
Élelmi árú	322	366·8
Faárú	104	122·3
Üvegárú	37	56·8
Vörösrézárú	52	238·2
Papiros	86	138·9
Apróárú	84	264·8
Irodalmi termékek	79	186·6
Agyagárú	28	101·7

Ezen adatokból azt következteti a szerző, hogy a mennyiben a világpiaczon újabb versenytársak nem gátolják, vagy a divat változása nem okoz megszorítást, a védővám hatása alatt a német iparczikkék kivitele erősen emelkedett. Ha ezzel szemben a szabad kereskedés hívei azt állítják, hogy a szabad kereskedés mellett még jobban fejlődött volna a német ipar kivitele, ez csak akkor volna igazolt, ha a szabadkereskedő Nagybritánia iparczikkeinek kivitele ugyanebben az időben jobban fejlődött volna, mint Németországé. Ezenkívül figyelembe kell venni, hogy Németország saját fogyasztása iparczikkékben óriási mérvben gyarapodott és mindig aránylag nagyobb összegeket vesz igénybe, mint a külföld.

Ugyancsak bevált a védővámos irány a mezőgazdaság terén is. Németország ma gabona- és hússzükségletének csak 2°/_o-át veszi a külföldről, holott a mezőgazdasági vámok alkalmazása előtt 5°/_o-a jött a külföldről. Mind a bevetett terület, mind az állatok száma gyarapodott. Hiába utalnak Belgiumra, Németalföldre vagy Dániára, mint a hol a szabad kereskedés mellett is hatalmasan fejlődött a mezőgazdaság.

Az adatok igazolják, hogy Németország állatlétszáma az utolsó 15 év alatt sokkal jobban fejlődött mint, Belgiumé, de különben Belgiumban is áttérnek ma az agrárvámok meghonosítására. Németalföldön az a tapasztalás, hogy a mezőgazdaság emelkedik ugyan, de a parasztság folytonosan hanyatlik, a mit Németországról nem lehet mondani. Ha pedig Dánia a szabadkereskedés mellett is fejleszti mezőgazdaságát, ez kizárólag fekvésének és égalji viszonyainak a következménye.

Németország épp ez eredmények alapján mondhatja, hogy éppen jókor tért át a védővám rendszerére és ez által megmentette mezőgazdaságát attól a hanyatlástól, melyben ma a szabadkereskedő Nagybritánia szenved, fejlesztette iparát oly nagy mértékben, hogy a mindinkább fokozódó belföldi szükségleten felül, a világpiaczokon nagy szerepet játszik s végül a Németbirodalom pénzügyi jövedelmeihez óriási összegeket szolgáltat vámbevételek által.

(—vits.)

Az adóreform.

Az adóreform az állami egyenes adók főcsoportjaira, és pedig az eddigi földadó, házadó, tőke- és járadékadó, kereseti adó, a nyilvános számadás alá tartozó vállalatok adója, a bányaadó és az általános jövedelmi pótdóra terjed ki. Ezek az adónemek az utolsó években a következő adóeredményeket szolgáltatták (millió korona):

	1902-ben	1903-ban	1904-ben	1905-ben	1906-ban	1907-ben	1908-ban
Földadó	67·8	56·4	74·2	34·2	83·0	76·3	74·2
Házadó	27·4	23·6	32·7	16·4	37·8	37·2	32·7
Tőke- és járadékadó	12·0	11·3	12·2	10·2	15·6	15·5	12·9
Kereseti adó . . .	50·1	39·8	59·4	18·9	74·8	66·3	59·4
Nyilv. számadás alá tartozó váll. adója	8·8	2·3	13·6	1·7	15·6	14·4	13·6
Bányaadó	0·5	0·09	0·8	0·2	1·0	0·9	0·8
Ált. jöved. pótdó .	34·1	25·9	39·8	14·7	46·9	42·5	39·8
Összesen . . .	200·7	159·89	233·4	96·3	274·7	253·1	233·4

Ezek az adónemek az adóreformjavaslatok által módosítás alá kerülnek. A módosítások lényegét és valószínű hatásukat a következőkben kívánjuk előadni:

A földadó eddigi adólába (a földtehermentesítési pótlékkal együtt) 25·5⁰/₀-ról leszállítatik 20⁰/₀-ra. A volt határőrvidék nem lévén megterhelve a földtehermentesítéssel, eddig 17·1⁰/₀ földadót fizetett, jövőre ott is 20⁰/₀-os lesz az adó.

A földadó eddig contingentálva volt, még pedig 75·6 millió koronában; az adóreform javaslata a contingentálást mellőzte, ámde földbirtokosaink közt nagy volt az aggodalom, hogy az adókulcs leszállítása mellett is a pénzügyi törekvés oda irányul majd, hogy a földadóból az eddiginél is nagyobb bevételek csikartassanak ki, és ez okból egy contingens megállapítását jövőre is célszerűnek találták, úgy hogy a contingens elérésekor az adóláb megfelelően mérsékeltenék. A pénzügyminister engedett is ennek a

kivánságnak s jövőre 74 millióban contingentálta a földadó jövedelmét. A képviselőházban tulságos óvatosságból nem a földadót, hanem a kataszteri tiszta jövedelmet contingentálták és meglehetősen értelmetlen kifejezésben érvényesítették a pénzügyminister előzékenységét. A törvény ugyanis a contingentálásról így szól: „Ha a kataszteri tiszta jövedelemnek főösszege a magyar szent korona egész területén 370 millió K-át annyival halad meg, hogy e többlet alapján a földadó legalább félszázalékkal mérsékelhető lenne, a földadó százalékának megfelelő leszállítása iránt — a magasabb bevételt követő második évtől kezdve — a költségvetési törvényben intézkedés teendő.” Miután azonban nem valószínű, hogy 74 milliónál nagyobb összeget lehetne a kataszteri tiszta jövedelem alapján a földadóból a közel jövőben elérni, pénzügyi szempontból a contingens biztosítása nem volt nagy ellenszolgáltatás.

A földadó reformjánál különben nem is az adókulcs leszállítása a lényeges, hanem a főczél abból áll, hogy a fennálló és a kataszteren alapuló adónak igazságtalanságai mellőztessenek. A fennálló kataszter alapján megállapított jövedelem ugyanis a tényleges tiszta jövedelemmel szemben oly annyira eltér, hogy a földbirtokosok a kataszteri tiszta jövedelem alapján a valóságos jövedelem $\frac{1}{2}\%$ -tól kezdve 100% -ig fizetnek adót s így tehát a földbirtokosok adóztatása egymás közt a lehető igazságtalan és egyenlőtlen. Ennek az igazságtalan adózásnak a természetes megszüntetése egy új kataszternek a készítésében állna; csak hogy az új kataszter elkészítése igen sok ideig tart és roppant költséges; így a ma érvényes kataszter tíz éven át készült és szerkesztése 43 millió koronába került. Épp ez okból az adóreform nem áll az új kataszter készítésének drága álláspontjára, hanem csak a lényeges igazságtalanságok és egyenetlenségek elhárítására törekszik, még pedig a következő három gyökeres reformmal.

Kimondatik, hogy a kataszter kiigazítatik azon földrészeknél, melyekben a művelési ágban állandó változás történt, azaz az olyan föld, mely a kataszterben mint legelő szerepel és ma szántóföldnek használtatik, szántóföldnek tekintessék és mint ilyen fizessen adót, vagyis a legelő holdja után országosan átlag 2·06 korona adóalap helyett, mint szántóföld holdankint átlag 9·12 korona kataszteri jövedelem szerint fogna adózni. Holdankint az átlagos kataszteri tiszta jövedelem szántóföldnél 9·12, kertnél 13·92, rétnél 5·94, szőlőnél 20·12, legelőnél 2·06, nádasnál 7·12 és erdőnél 1·20 korona. Mit jelent ez a kiigazítás, kitűnik abból, hogy a kataszteri felvétellel szemben a földek használata mennyire változott:

	Kataszteri felvétel	Az 1906. adatok	Különbség
Szántóföld	22,397.792 hold	23,616.926	+ 1,219.134 hold
Kert	696.268 „	732.923	+ 36 455 „
Rét	6,010.711 „	5,821.964	- 188.747 „
Szőlő	739.480 „	407.008	- 332.472 „
Legelő	7,496.550 „	7,113.528	- 383.022 „
Erdő	15,868.136 „	15,747.837	- 120.299 „
Nádas	161.381 „	130.170	- 31.211 „

A második változás a jobb osztálybasorozás által éretnek el; ugyanis a földek minőségük szerint a kataszter készítésénél 8 osztályba soroztatnak és például a szántóföld legrosszabb osztálya átlag 1·10 korona, a legjobb átlag 21·30 korona kataszteri tiszta jövedelem szerint adózik; az osztályozás a kataszter készítése óta a közgazdaságban történt lényeges átalakulás folytán lényegesen másképp történnék, mint történt 20, 25 évvel ezelőtt, s így az az igazságtalanság, hogy ma egy jobb termő föld rosszabb termési osztályban van, az adózásban igazságtalanságot okoz.

Tájékoztatóul szolgáljon, hogy pl. a szántóföldeknél az egyes osztályok kataszteri jövedelme országos átlagban a következő:

az I. osztályé	21·30 korona
a II. „	17·56 „
a III. „	13·58 „
a IV. „	9·92 „
az V. „	6·52 „
a VI. „	4·24 „
a VII. „	2·28 „
a VIII. „	1·10 „

Végül kiigazíthatnák a kataszter abban az irányban is, hogy a jövedelmi fokozatok, azaz mennyibe vétessék a kataszteri jövedelem, megújíttassanak; de ez a megújítás csak akkor következne be, ha valamely becslőjárásban vagy osztályozási vidéken a ma fennálló tiszta jövedelmi fokozatok nemcsak a tényleges állapottól, hanem a szomszédos becslőjárások vagy osztályozási vidékek tiszta jövedelmi fokozataitól is annyira nagy eltérést mutattak, hogy a földadókataszter egyébként nem lenne arányosan kiigazítható.

A jelenlegi földadó holdankint 1 korona 16 fillér átlagban. Az egyes vidékek átlagos adója holdankint a következő:

Korona	Korona
Csik 0·16	Fogaras 0·38
Mármaros 0·21	Árva 0·41
Udvarhely 0·30	Liptó 0·44
B.-Naszód 0·33	Hunyád 0·49

	Korona		Korona
Maros-Torda	0·50	Arad	1·46
Háromszék	0·51	Bars	1·56
Krassó-Szörény	0·51	Borsod	1·62
Sáros	0·53	Heves	1·79
Szolnok-Doboka	0·55	Somogy	1·81
Ung	0·57	Vas	1·83
Szepes	0·58	Zala	1·89
Kolos	0·60	Pest-P.-S.-Kiskun	1·92
T.-Aranyos	0·60	Veszprém	1·92
Szeben	0·60	Komárom	2·02
Bereg	0·63	Temes	2·09
Trencsén	0·63	Nyitra	2·13
Turóc	0·73	Baranya	2·14
N.-Küküllő	0·75	Csongád	2·23
Ugocsa	0·75	Hajdu	2·32
Szilágy	0·78	Pozsony	2·37
Zólyom	0·80	Esztergom	2·44
Brassó	0·83	Győr	2·46
Zemplén	0·89	Jász-N.-Kun-Sz.	2·69
Gömör	0·91	Moson	2·77
Szatmár	1·07	Tolna	2·79
Alsófehér	1·10	Sopron	2·88
Bihar	1·10	Torontál	2·93
K.-küküllő	1·11	Fejér	2·99
Hont	1·31	Békés	3·36
Abauj-Torna	1·32	Csanád	3·63
Nógrád	1·34	Bácsbodrog	3·84
Szabolcs	1·38		

Miután a földadó a törvényben 307 millió kataszteri tiszta jövedelmen felül járó adóban (tehát 74 millió koronában) van contingálva, még pedig tekintet nélkül az adóelengedésre, érdekes a földadó utolsó évi eredményeit figyelembe venni. Volt ugyanis:

Évben	Földadó	Ebből elengedés k o r o n a	Megmaradt
1902	67,830.000	2,327.000	65,503.000
1903	56,448.000	1,392.000	55,056.000
1904	74,212.000	5,419.000	68,793.000
1905	34,218.000	4,099.000	30,119.000
1906	83,061.000	2,352.000	80,709.000
1907	76,371.000	3,352.000	73,019.000

Az utolsó hat év átlagában a földadó évi 65·3 millió koronát eredményezett, tehát közel 9 millióval többet kellene hoznia a 21°/o-kal kisebb adókulcs mellett, hogy a 20°/o-ban megállapított adókulcs le szállíttassék; a törvényben kilátásba helyezett adómérséklés ezzel a contingenssel alig lesz elérhető.

A házáadó lényegében és rendszerében nem változik, részleteiben azonban oly módosítások tételnek, melyek a házáadó rendszerét igazságosabbá fogják alakítani. A házáadó két alakban szedetik házbér és házosztály alakjában.

Házbéradó alá esik minden ház, mely bérbe van adva; ezenkívül minden ház, mely oly községben van, a hol a házaknak legalább fele bérben van, még ha nincs is bérbe adva. A házbéradó kulcsát a reform következőleg állapítja meg. A tervezet szerint a házbéradó kulcsa Budapesten 17°/_o lett volna, ezt a képviselőházban 16°/_o-ra szállították le, eddig az adókulcs 17·6°/_o és Óbudán 15, a pénzügyi bizottság javaslatára a törvény fentartja ezt a 15°/_o-ot Óbudára nézve addig, míg a Hungária-uttal kapcsolatos Duna-híd ki nem épül, azontul Óbudára is 16°/_o lesz az adókulcs. E szerint Budapesten az adókulcs 9·09°/_o-kal kisebb lesz. Óbudán megmarad az eddigi kulcs és az új hid megnyitása után 6·66°/_o-kal nagyobb lesz az adó. — Legalább 15.000 lakóval bíró községekben a tervezet szerint 15°/_o jövőre is a kulcs, ezt a képviselőház 14°/_o-ra szállította le; ilyen város van 27; — legalább 1000 egész 15.000 lakóval bíró községekben az eddigi 11·2°/_o helyett 11°/_o, tehát az adóláb 1·81°/_o-kal kisebbedik; — az 1000 lakónál kisebb községekben 11·2°/_o helyett 9°/_o és így az adóláb 19·64°/_o-kal csökken; — gyógyfürdőhelyeken 15°/_o helyett 11°/_o, tehát 26·60°/_o-kal kisebb; — általános házbéradó alá nem eső községekben 11·2°/_o helyett 11°/_o s így 1·81°/_o-kal csökken. Leglényesebb módosítása a reformnak az, hogy az általános házbéradó alkalmazását oly községekben is lehetővé teszi, a melyekben a házak fele nincs bérbe adva. Ha a házbéradót a házosztályadóval összehasonlítjuk, a házbéradó közel 3-szor oly nagy terhet képez, mint a házosztályadó. Ma a 14 ezer községből csak 100 esik házbéradó alá; és igen nagy jelentőségű városok, pl. Szeged, Debreczen, Nyiregyháza, Szolnok, Kecskemét, Baja, Ujvidék, Nagybecskerek, Esztergom, Szabadka, nem az általános házbéradó szerint adóznak, még pedig azért, mert nagy terjedelmüknel fogva a külsőségekben fekvő lakóházak száma a bérbe adott házakkal szemben sokkal nagyobb. A reform az ily városok városi jellegű és így általános házbéradó alá eső részeinek jobb megadóztatása céljából körzeteket teremt és körzetek számára 11°/_o házbéradót állapít meg. Ezzel a házbéradó terjedelme nagyban növekszik.

A házosztályadónál a pénzügyminister tervezete szerint a két legalsó osztály az 1 és a 2 lakosztálylyal bíró házaknál, még pedig az 1 lakosztályuaknál az első osztályban 1·60 koronáról 2 koronára és a harmadik osztály 2·40 koronáról 3 koronára, a második osztályban a harmadik osztály 7·20 koronáról 8-ra emelkedett volna, azonkívül van még emelés a 8—9 lakosztálylyal bíró házak második

osztályában, hol az adó 40 koronáról 45-re és a 12—13 lakosztályú házaknál, hol az eddigi 72 korona 75 koronára emelkedett volna. A pénzügyi bizottság épúgy mint a képviselőház a házosztály adótételeiben lényeges változtatásokat tett. A pénzügyi bizottság ugyanis a nagyobb házak adótételeit, még pedig a 6—7 szobás házaktól kezdve fölemelte és ekkép ismét közelebb hozta a házosztályadót a házbéradóhoz. A képviselőház azonkívül a pénzügyminister indítványára leszállította a legkisebb házak adóját 2 koronáról 1·50 koronára. A törvény által megállapított adótételek összehasonlítva a javasolt, valamint az eddig fennállott tételekkel, a következő összeállítás mutatja. A *-gal jelölt számok az eddigi eltérő adótételeket, a 0-sal jelölt számok az eredeti javaslat eltérő tételeit mutatják.

Osztály	Lakrészsám	A házosztályadó					
		első fokozata alá tartozó helyeken az egyes házakra kivetendő adó		második fokozat helyeken az egyes házakra kivetendő adó		harmadik fokozat helyeken az egyes házakra kivetendő adó	
I.	1	* 1·60	⁰ 1·50	2	2	2·40*	3
II.	2		4		6	7·20*	8
III.	3		8		10		12
IV.	4—5		16	0*	20		24
V.	6—7	24 ^{0*}	30	30*	36 ⁰	36 ^{0*}	42
VI.	8—9	36 ^{0*}	45	40*	54 ⁰	54 ^{0*}	63
VII.	10—11	48 ^{0*}	60	60*	74 ⁰	72 ^{0*}	88
VIII.	12—13	60 ^{0*}	75	72*	96 ⁰	90 ^{0*}	116
IX.	14—15	72 ^{0*}	90	90*	120 ⁰	103 ^{0*}	150
X.	16 és ennél több lakrésznél minden egyes lakrész után fizetendő	6 ^{0*}	8	8*	10 ⁰	10 ^{0*}	12

Megjegyzendő, hogy az első fokozatba tartoznak azok a községek, melyeknek területén az összes adóköteles lakrészeknek $\frac{1}{3}$ -da sincs bérbe adva; a másodikba a rendezett tanácsú városok, melyeknek területén az összes adóköteles lakrészeknek $\frac{1}{3}$ -da sincs bérbe adva; a harmadikba a községek és rendezett tanácsú városok, melyeknek területén az adóköteles lakrészeknek legalább $\frac{1}{3}$ -da bérbe van adva és a törvényhatósági városok.

Az 1905/7. évek házbérbjövödelme alapján, a nyers házbérbjövödelem 240·1 millió korona volt és a kivetett házbéradó 35·8 millió korona, a házosztályadó 9·2 millió korona. Az ideiglenes adómentesség a házbéradónál 12·7 millió korona és a házosztályadónál 0·923 millió korona, úgy hogy beszédhető házadó 31·4 millió korona.

A tőkekamatadónál a reform lényeges módosításokat tervez. A betétek utáni adót 10⁰/o-ról 5⁰/o-ra leszállítja (ezt a pénzügyi bizottság a pénzügyminister határozott felszólalása után is nem szavazta meg és

meghagyta az eddigi 10⁰/o-os kulcsot; a képviselőház mindazáltal a tervezet álláspontját helyezte vissza); a házastársaknak, gyermekeknek, vőnek és testvéreknek tényleg kikötöten és rendszeresen adott járadékok után, a katonatisztek és katonai hivatalnokok házassági óvadéka után, és a bányahaszonbér után az eddigi 10⁰/o helyett 2⁰/o (úgy a mint azt az időközben hozott 1908:V. t.-cikk már elrendeli); a képviselőház a gyámpénztárak által összesítve kezelt s jelzálogilag biztosított tőkék javadalma után is az eddigi 10⁰/o-os adót 2⁰/o-ra szállította le; megmarad a 7⁰/o-os kulcs a földtehermentesítési pénzalap részéről papi tized kárpótlás fejében kiállított jövedéki okiratok alapján élvezett összegek után és a 10⁰/o állami és községi kötvények, külföldi részvénytársaságok tőkejövedelme után. Megszűnik a 630 korona tőke és járadékjövdelem után eddig járó adómentesség: s így a legkisebb tőkekamat és járadék is ezután adó tárgyát képezi. Megszűnik továbbá a külföldieknek, valamint a külföldön lakó magyarországi embernek eddig élvezett adómentessége, mely kérdés az eddigi törvények szerint ugyan kérdéses volt, tényleg azonban adó nem szedetett. Tőkeszegény országban, mint a milyen ma Magyarország, a külföldi tőkének adó alá vonása közgazdasági szempontból legalább is meggondolatlan intézkedés.

A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok keresetadója a reform szerint az eddigi állapotot nagyban és egészében fentartja, a mennyiben az adókulcs jövőre is a tiszta jövdelem 10⁰/o. A képviselőház ezt a 10⁰/o-os adót az iparvállalatoknál 7⁰/o-ra szállította le s így az iparfejlődés érdekében 30⁰/o-kal mérsékli az eddigi adót. Ugyancsak a képviselőház azon szövetkezetek adóját, melyek az üzletrészek után 5⁰/o-nál nagyobb kamatozást nem adnak, leszállította 5⁰/o-ra, tehát 50⁰/o-os adócsökkenést adott. A mérlegszerű nyereségből levonható és hozzáadható tételek a mai gyakorlatnak megfelelőek; az igazgatóságnak vagy tagjainak jelenléti jegyeiért, jutalék fejében vagy egyéb címen járó és évről-évre külön megállapított javadalma, a felügyelő bizottság tagjainak és a napi biztosoknak járandóságai után 10⁰/o fizetendő, ezt az adót a vállalat levonni tartozik és szavatosság mellett az állampénztárba juttatja. Itt fel kell vetni azt a kérdést, vajjon a nyilvános számadások alá eső vállalatok 10⁰/o-os adója épúgy, mint a jutalékok és egyéb járandóságok után járó adónak 10⁰/o-kal való kivetése igazságos akkor, mikor a reform az általános kereseti adót 10⁰/o-ról leszállítja 5⁰/o-ra; vele csak azt akarja a reform elérni, hogy a vállalatok részéről eddig élvezett adó ne csökkenjen.

Módosítást akar a reform meghonosítani, midőn az adóalapul veendő jövdelmet nem úgy, mint eddig, az utolsó 3 év átlagából veszi, hanem min-

dig az utolsó év jövedelmét tekinti annak. Egy további újítás volt a javaslatban és ez az, hogy pénzüzeteknél, melyek váltóleszámitolásoknál vagy bármely módon nyújtott kölcsöneiknél az összes mellékjárulékokkal együtt 8°/_o-nál nagyobb kamatot szednek, az adókulcs 10°/_o helyett 15°/_o. Ez az u. n. uzsoraparagrafús, mely eléggé meggondolatlan intézkedésével majdnem minden bankot ért volna és ezért csak helyeselhető, hogy a képviselőház a törvénynek ezt az intézkedését elvetette és még a pénzügyi bizottságnak azt a javaslatát sem fogadta el, mely szerint az eredeti tervnek 8°/_o helyébe „a jegybank azon évi legmagasabb váltóleszámitolási kamatlábát 3°/_o-kal meghaladó kamatnál magasabb időszaki kamatot szednek“ szöveget fogadta el.

Inkább alaki változást tartalmaz a reform, midőn a bányaadó helyett a bányavállalatokat a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok keresetadója alá vonja, mert az eddigi adókulcs e vállalatokra nézve fentartatik és pedig 7°/_o a kőszénbányászatra és 5°/_o a többi bányavállalatokra.

Gyökeres átalakulást szenved *a kereseti adó*. Ez ma IV. osztály szerint jár. Megszűnik teljesen a családtagok adója; ez nem is volt tulajdonképpen kereseti, hanem tisztán fejadó és évi 8—9 millió koronát eredményezett. Megszűnik továbbá a kereseti adó II. osztálya, mely szintén többé-kevésbé fejadó és fizette a föld- és házbirtokos, valamint az, a ki tőkekamat- és járadékadóval van megróva, még pedig adózásához képest 4, 6 vagy 8 koronájával. Ez az adó 11 millió koronát jövedelmezett. A kereseti adó I. és III. osztálya más alakban esik jövőre keresetadó alá. A IV. kereseti osztály alá eső tisztviselők pedig nem kereseti adó, hanem csak jövedelmi adó alá esnek.

A reform szerint általános kereseti adót fizetnek mindazok, kiknek ipari és kereskedelmi üzletből, bányászatból, szellemi és bármi más haszonhajtó foglalkozásból jövedelmük, jobban mondva keresetük van, kivéve a szolgálati viszonyból eredő illetményt és a nyilvános számadásra kötelezett vállalatoknál már megadózottat. Az adókulcs ezen jövedelemből az eddigi 10°/_o helyett szellemi foglalkozásból eredő jövedelemnél 4°/_o, különben 5°/_o. Az adókulcsnak ezen felényire való leszállítása mindazáltal bizonyos tekintetben csak látszólagos, mert a reform a bevallási kényszert és tanuzást honosítja meg a 2000 koronánál nagyobb jövedelmet élvezőknél és feltételezi, hogy az adó alá vetendő kereset az eddigi eljárással szemben a valóságnak jobban fog megfelelni s így az eddigi kivetéssel szemben, a hol alapul az vétetett, hogy oly kereset vétessék alapul, mely legfőlebb felét adja a 10°/_o-os adókulcsnak, mindenestre nagyobb megadóztatást fog eredményezni. Egyébként a minimális keresetnek megállapítására rendelt lakbér és üzlethelyiség bérének nagyobb többszöröse is mutatja

azt a szándékot, hogy a reform a kereseti adónál nem törekszik mérséklésre. Eddig az üzlethelyiség bérének 25—100, jövőre 40—150 százaléka és a lakásnak eddig $1\frac{1}{2}$ —8-szorosa, jövőre $1\frac{1}{2}$ —10-szerese fogja képezni a minimális keresetet.

A mészárosok, bérkocsisok és teherszállító hajózással foglalkozók számára a minimális tételek ugyanazok, melyek eddig fennállottak s így a 10⁰/₀-os mostani adókulcsnál ezek a minimális tételek az 5⁰/₀-os adókulcs mellett sem változnak. Ez által az illetők, mihelyt jövedelmük eléri a 4000 koronát, nagyobb adóterhet fognak viselni, mint eddig, mert jövedelmi adójuk nagyobb lesz, mint az eddig fizetett általános pótdadó.

A kereseti adó jövőre nem jár, ha valakinek jövedelme a létminimumot, azaz 800 koronát nem éri el.

A kereseti adót az adóreform tervezete 28 millió koronában állapította meg az első három évre, még pedig akkép, ha valamelyik évben ezen összegben 5⁰/₀-nál nagyobb hiány mutatkoznék az elsőfokú kivetésnél, a hiány pótlékok kivetése által fedeztetnék. A pénzügyi bizottság a contingentálásnak ezt a módozatát elvetette. Időközben az a kívánság merült fel, hogy épúgy, mint a földadónál, a kereseti adó is akkép contingentáltassék, miszerint az elért contingens esetében az adókulcs leszállitassék. A pénzügyminister hozzájárulásával tényleg a képviselőház elfogadta a contingentálásnak ezt a módját és ha az 1911. évben a keresetadó 29 millió koronát és azontúl évről évre 2⁰/₀-kal növekedő összegét legalább fél százalékkal túlhaladja, az adó százalékanak leszállitása iránt a legközelebbi költségvetési törvényben intézkedés teendő.

Az adóreform legnagyobb jelentőségű része az *általános jövedelmi pótdadónak* eltörlése és a jövedelmi adónak meghonosítása. Az általános jövedelmi pótdadó tulajdonképen nem is jövedelmi adó, hanem egyszerűen a többi adóknak fölemelése. Ugyanis a földadó, a házbéradó és a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója után 30⁰/₀, a házosztályadó 40, a III. és IV. osztályú kereseti adó 35⁰/₀-kal nagyobb összegben vettetett ki és szedetett be és ezt a mechanikus adóemelést nevezte törvényhozásunk általános jövedelmi pótdadónak. Ez az adó 38 millió koronában vettetett ki és 1904. évben tényleg 39·8 millió koronát eredményezett. Ez az adó jövőre megszűnik.

Uj adóul életbe lép *a jövedelemadó*, vagyis a tárgyi adók mellett a személyes adó honosittatik meg. A földadó, a házadó, a kereseti adó, a tőkekamatadó és a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója a tárgy után szedetik, melyből a hozadék folyik, tehát tárgyi vagy hoza-

déki adók. A jövedelmi adó a személyhez fordul és azt kérdezi micsoda jövedelmet élvez, bármely tárgy hozadékából eredjen is az. Ez az adó tehát személyes és jövedelmi.

A jövedelmi adó a személy bármiféle jövedelméből, még olyanból is, mely adómentes tárgynak hozadéka, fog kivettetni. Tehát az eddig adómentes állampapírok és záloglevelekből, az adómentes házakból, a phylloxera miatt adómentesített szőlőkből stb. származó jövedelemből jövedelmi adó szedetik. A reform ezzel nem véli megsérteni az illető értékek adómentességét; nem szed pl. adómentes járadék szelvényétől adót s így a külföldi birtokos a járadéknak megkapja az egész szelvény értékét éppen úgy mint a belföldi is, de a belföldi jövedelmi bevallásában kénytelen kijelenteni, hogy 100 vagy 100.000 korona jövedelme van járadékszelvényekből és ezen jövedelme épúgy, mint minden másféle jövedelem, jövedelmi adó alá vétetik.

A jövedelmi adónál két socialpolitikai szempontból fontos elv jut érvényre. Az egyik az, hogy a legkisebb jövedelmek adómentesek, azaz létminimum állapítatik meg. Ez a javaslat szerint 600 korona volt, az elfogadott törvény szerint 800 K (Ausztriában 1.200 K). Ezen összeg erejéig jövedelmi adó nem jár. A másik elv az, hogy a jövedelem progresszív adókulcs szerint adóztatik meg, vagyis a nagyobb jövedelmek fokozatosan jobban adóztatnak meg: az adókulcs (az eredeti javaslat szerint) 0·7⁰/₀-tól, a pénzügyi bizottság módosítása szerint 0·58¹/₀-tól 5⁰/₀-ig terjed, úgy hogy pl.:

	a javaslat szerint	a törvény százalékokban
1.200 korona jövedelem	0·9	0·72
4.000 " " 	1·8	1·74
6.000 " " 	2·4	2·17
7.000 " " 	2·6	2·31
8.000 " " 	2·8	2·65
10.000 " " 	3·1	2·90
20.000 " " 	3·7	3·25
100.000 " " 	4·6	4·72

% adó alá esik.

A jövedelmi adó összehasonlítva az eredeti tervezet, valamint az Ausztriában ma tényleg alkalmazott adótételekkel, végül a törvény szerint jövőben alkalmazott tételek átszámítva az illető megadóztatott összeg átlagos százalékára, a következő táblázatból tűnik ki:

Koronán felül	Korona jövedelemig	Törvény	Ausztriában k o r o n a	Az eredeti tervezet	A törvény szerinti kulcs átlag %-ban kifejezése
800	900	5	0	7	0.58
900	1.000	6	0	8	0.63
1.000	1.100	7	0	9	0.66
1.100	1.200	8	0	10	0.69
1.200	1.300	9	7.20—8	11	0.72
1.300	1.400	10	8 8.80—9.60	12	0.74
1.400	1.500	11	10.20	14	0.75
1.500	1.600	12	12	16	0.77
1.600	1.700	14	13.60	19	0.84
1.700	1.800	16	15.20	19	0.92
1.800	1.900	18	16.80	22	0.97
1.900	2.000	20	18.40	22	1.02
2.000	2.200	23	20	26	1.09
2.200	2.400	26	24	30	1.13
2.400	2.600	30	28	34	1.20
2.600	2.800	34	32	38	1.25
2.800	3.000	38	36	44	1.31
3.000	3.200	44	40	50	1.42
3.200	3.400	50	44	56	1.51
3.400	3.600	56	48	62	1.60
3.600	3.800	62	54	68	1.67
3.800	4.000	68	60	72	1.74
4.000	4.400	76	64	80	1.80
4.400	4.800	86	78	96	1.86
4.800	5.200	96	88	112	1.92
5.200	5.600	112	98	128	2.07
5.600	6.000	128	110	144	2.17
6.000	6.600	144	124	160	2.29
6.600	7.200	160	142	186	2.31
7.200	7.800	186	160	212	2.48
7.800	8.400	212	180	238	2.61
8.400	9.000	238	202	264	2.73
9.000	9.800	264	228	290	2.80
9.800	10.600	290	258	316	2.84
10.600	11.400	316	258—292	344	2.87
11.400	12.200	344	292—326	376	2.91
12.200	13.000	376	326—362	410	2.98
13.000	14.000	410	362	450	3.03
14.000	15.000	450	398	500	3.10
15.000	16.000	490	434	550	3.16
16.000	17.000	530	470	600	3.21
17.000	18.000	570	506	650	3.25
18.000	19.000	610	544	700	3.29
19.000	20.000	650	582	750	3.33
20.000	22.000	730	638	800	3.47
22.000	24.000	810	714	900	3.52

Koronán felül	Korona jövedelemig	Törvény	Ausztriában k o r o n a	Az eredeti tervezet	A törvény szerinti kulcs átlag %-ban kifejezése
24.000	26.000	890	790	1.000	3·56
26.000	28.000	970	866	1.100	3·59
28.000	30.000	1.050	942	1.200	3·62
30.000	32.000	1.130	1.020	1.300	3·64
32.000	34.000	1.220	1.100	1.400	3·69
34.000	36.000	1.320	1.180	1.500	3·77
36.000	38.000	1.420	1.260	1.600	3·83
38.000	40.000	1.520	1.340	1.700	3·89
40.000	44.000	1.720	1.460	1.800	4·09
44.000	48.000	1.920	1.600	2.000	4·17
48.000	52.000	2.120	1.760	2.200	4·20
52.000	56.000	2.320	1.920	2.400	4·29
56.000	60.000	2.520	2.080	2.600	4·34
60.000	64.000	2.720	2.250	2.800	4·38
64.000	68.000	2.920	2.424	3.000	4·42
68.000	72.000	3.120	2.600	3.200	4·45
72.000	76.000	3.320	2.780	3.400	4·48
76.000	80.000	3.520	2.960	3.600	4·51
80.000	84.000	3.720	3.148	3.800	4·53
84.000	88.000	3.970	3.336	4.000	4·61
88.000	92.000	4.220	3.528	4.200	4·68
92.000	96.000	4.470	3.720	4.400	4·75
96.000	100.000	4.720	3.920	4.600	4·81
100.000	104.000	4.970	4.120	4.800	4·87
104.000	108.000	5.220	4.320	5.000	4·92
108.000	112.000	5.480	4.720	5.200	4·98
112.000	116.000	5.740	4.920	5.740	5—
116.000	120.000	6.000	4.920	6.000	5—

Ezen táblázatból kivehető, hogy az adó 1°/o-ig 11 fokozattal éri a 800 K-tól 1900 K-ig terjedő jövedelmeket; 1—2°/o-ig 15 fokozattal 1900 koronától 5200 K-ig; 2—3°/o-ig 12 fokozattal 5.200 K-tól 13.000 K-ig; 3—4°/o-ig 18 fokozattal 13.000 K-tól 40.000 K-ig és 4—5°/o-ig 18 fokozattal 40.000 K-tól 112.000 K jövedelemig.

Látható továbbá, hogy a magyar jövedelmi adó az Ausztriában szedetttnél magasabb; igaz, 3.200 K jövedelemig csak 2 K-val, de már azontúl 5.600 K-ig 8, s azután emelkedve mindig nagyobb, pl. 20.000 K-nál már 68, 30.000 K-nál 110, 40.000 K-nál 180, 50.000 K-nál 460, 60.000 K-nál 470, 70.000 K-nál 520, 80.000 K-nál 560, 90.000 K-nál 660, 100.000 K-nál 800 K-val magasabb a magyar adó.

A szolgálati viszonyból származó illetmények (tehát a munkások és az alkalmazottak bére, tisztii fizetések és nyugdíjak), a melyek eddig nagyobbrészt a IV. osztályú kereseti adó alá estek, ezentúl csak jöve-

delmi adó alá esnek; ennek következtében 600, illetőleg a pénzügyi bizottság javaslata szerint 800 K-ig adómentesek és azonfelül a jövedelmi adót fizetik, még pedig összes bérük és fizetésük után, tehát az eddig adómentesített lakbérük után is. Ezenkívül a 6000, a pénzügyi bizottság javaslata alapján a törvény szerint 7000 K-nál nagyobb fizetésűek 0·2%-tól egész 6%-os jövedelmi adópótlékkal vannak megterhelve.

A jövedelem megadóztatásánál ugyanazok a kivető bizottságok szerepelnek, melyek a kereseti adónál működnek s itt is a bevallási kényszer és a tanulás biztosítja az igazmondást.

A tervezet jövedelmi adó évi összegét 46 millió koronára évenként 2%-os emelkedéssel akarta megállapítani az első tíz évre, úgy, hogy ha 5%-nál nagyobb hiány mutatkozott volna az első fokú kivetésnél, a hiány pótlék kivetésével szedtetett volna be. A pénzügyi bizottság mindazáltal a contingentálást elejtette.

* * *

Az így vázolt adóreform törvényerőre lépven, kérdés *miképen alakul át az egyes adózók adóterhe*, azaz nagyobb, vagy kisebb lesz-e az adóteher? Hogy e részben tisztán lássunk, az egyes adónemek szerint kell megvizsgálni az eddigi helyzetet a jövővel. Eddig is rendszerint minden adózó legalább kétféle adót fizetett; egy hozadéki adót és az általános jövedelmi pótdadót. Jövőre is legtöbb esetben két adó lesz fizetendő, egy hozadéki és a jövedelmi adó. Mig azonban eddigi adórendszerünkben az általános jövedelmi pótdadó egyszerűen mechanikai egyenlő megtoldása volt a hozadéki adónak, jövőben a jövedelmi adó a létminimum alá esők jövedelmét nem is érinti, a többi jövedelmeket pedig lassan nagyobbodó fokozatokban terheli. A két adórendszernek eltérő elvei ekképp azt eredményezik, hogy nagyban és egészben a kisebb keresetű és jövedelmű egyének a mainál kisebb, az igen nagy keresetűek és jövedelműek a mainál nagyobb adót fognak fizetni.

Áttérve az egyes adónemekre, a különbség a következőkből tűnik ki:

Eddig a földadó 25·5% volt, ehhez járult az általános jövedelmi pótdadó, az adó 30% és a II. osztályú kereseti adó a családtagokért (a számításban csak egy családtag vétetett fel); jövőre a kataszteri tiszta jövedelem 20%, és a valóságos jövedelem fokozatos adója lesz fizetve. Az összehasonlítás kedvéért a valóságos földjövedelmet háromféle nagyságban vettük fel, még pedig *a)* a kataszteri tisztajövedelem 2^{1/2}-szeresével, *b)* háromszorosával és *c)* négyszeresével. E szerint:

Ha a kataszteri tisztajövedelem k o r o n a	Az eddigi adó	J ö v ö r e		
		a) k o r o n a	b)	c)
50	22·95	10	10	10
500	175·90	109	111	120
1.000	343·80	230	238	268
2.000	675·00	496	528	612
3.000	1.006·80	786	838	944
4.000	1.338·—	1.090	1.144	1.290
5.000	1.669·80	1.376	1.450	1.650
10.000	3.327·—	2.890	3.050	3.520
20.000	6.642·—	6.120	6.720	7.520
30.000	9.957·—	9.320	10.220	12.000
40.000	13.272·—	12.720	14.000	16.000
50.000	16.587·—	16.250	17.500	20.000
100.000	33.169·—	32.500	35.000	40.000
200.000	66.312·—	69.000	70.000	80.000

Ezek szerint, ha a valóságos jövedelem a kataszteri jövedelem harmadfélserese, a miként ezt a pénzügyminister hiszi, akkor jövőben a földbirtokos még a legnagyobb jövedelemnél földje után kisebb állami adót fizet, mint eddig; ha a földbirtok valóságos jövedelme háromszor akkora, mint a kataszteri, akkor mindazok, a kiknek földje 10.000, vagy annál kevesebb kataszteri jövedelmű, jövőre kisebb állami adót fizetnek, és csak a 20.000-en felüliek fizetnek többet; végül ha a földbirtok valóságos jövedelme négyszer akkora, mint a kataszteri, akkor a 10.000 koronán felüli birtokok fizetnek többet, a többiek az eddiginél kisebb adó alá esnek.

Másképp áll természetesen a dolog azokra a földbirtokosokra nézve, kiknek birtoka a tényleges mivvelési ágba sorolás folytán más osztályozás következtében más kataszteri tisztajövedelem szerint fizetendik adójukat. Így ha a legelőből szántóföld lett, a tulajdonképi mivvelési ág az előbbihez képest négyszer nagyobb jövedelmet ad s így természetesen az eddigi adó 33·5% helyett 20—25%-nál is sokkal magasabb, mert 33·5 helyett 80—100 K lesz az újabb adó. Ugyancsak emelkedik az adó, ha a földbirtok más osztályba jut, például a IV. osztály 9·62 és az első 21·30 korona kataszteri jövedelemmel szerepel és így kétszeresnél nagyobb az adóalap, Ezek a módosítások, illetőleg a magasabb adózás természetes következménye annak, hogy az adózók a tényleges viszonyok szerint kerüljenek adózás alá.

A házadónál a házbéradóval terhelt adósok legtöbb esetben jövőre kevesebb adót fognak fizetni.

Budapesten eddig a házbéradó volt 17·6%, ehhez járult az általános jövedelmi póttadó, az adó 30% és a II. osztályú kereseti adó; jövőre a

házbér 16°/_o és a tiszta jövedelem fokozatos adója fogja terhelni a házbérjövédelmet. A házi urak ez oknál fogva kisebb adóval lesznek terhelve, mert míg eddig a II. osztályú kereseti adó nélkül is a házbér 22·88°/_o járt, jövőre még a legmagasabb, azaz 5°/_o-os jövedelmi adónál is csak 21°/_o az adó.

Ha a házbérjövédelem korona	Volt az adó eddig korona	Lesz jövőre korona	Vagyis a házbér % ^o -ban
1.000	228·80	167—	16·07
5.000	1.114—	931—	18·62
10.000	2.288—	1.890—	18·90
20.000	4.576—	3.850—	19·25
50.000	11.140—	10.120—	20·24
100.000	22.880—	20.720—	20·70
200.000	45.760—	43.000—	21·50

Óbudán az eddigi 15°/_o házbérjövédelem után, továbbá a 30°/_o-os általános jövedelmi pótdadó és a II. osztályú keresetadó helyett egyelőre még az új hid felépítéséig 15°/_o, azután pedig 16°/_o-os bérjövédelmi adó és a fokozatos jövedelmi adó lesz fizetendő. Óbudán tehát a házi urak határozottan kevesebbet fizetnek, mint eddig, kivéve ha — a mi talán nem fordul elő — 120.000 koronánál nagyobb a házbérjövédelmük, mert ekkor (házbér és jövedelmi adó fejében) az eddigi 19·5°/_o helyett 20, illetőleg a Hungária-uti hid megnyitása után 21°/_o jár házbérjövédelmük után. Az óbudai házak házbérjövédelme alapján adóznak:

Ha a házbér korona	Eddig	Jövőre		A Hungária-uti hid megnyitása után
		k o r o n a	% - b a n	
100	19·50 = 19·5	15 = 15—	16 = 16—	
500	97·50 = 19·5	75 = 15—	80 = 16—	
900	175·50 = 19·5	140 = 15·55	150 = 16·66	
1.000	195— = 19·5	156 = 15·60	160 = 16·60	
2.000	390— = 19·5	320 = 16—	340 = 17—	
5.000	975— = 19·5	846 = 16·92	896 = 17·52	
10.000	1.950— = 19·5	1.790 = 17·90	1.890 = 18·90	
20.000	3.900— = 19·5	3.650 = 18·50	3.850 = 19·25	

A 15.000 léleknél többet számláló városokban a házbérek után jövőre kisebb adót fizetnek, ugyanis eddig (a II. osztályú kereseti adó nélkül) a házbér után 15°/_o-os és adójuk után 30°/_o általános jövedelmi pótdadót, összesen tehát a házbér után 19·5°/_o-ot fizettek; jövőben a 15°/_o-os házbéradón felül a fokozatos jövedelmi adót fizetik, amelylyel együtt csak 70.000 korona házbérenél fizetnének 19·5°/_o adót, különben az Óbuda számára 15°/_o-os kulccsal kiszámított összehasonlítás áll ezen városokra is.

Mindenesetre kisebb adóval lesznek megterhelve az 1.000—15.000 lakóval bíró városok házbéradó alá eső házai, mert eddig házbéradó

15⁰/₀, és pótlék 30⁰/₀-al együtt a házbér 19·5⁰/₀-kát, jövőre pedig 11⁰/₀ házbéradót és a fokozatos jövedelmi adót, mely nem éri el az addigi adómagasságát.

Az általános házbéradó alá nem eső nagyobb (1.000 léleknél többet számláló) községekben az eddigi 11·2⁰/₀-os házbéradó és a 30⁰/₀ pótdadó a házbért 14·36⁰/₀-kal terheli s így jövőre a 11⁰/₀ -os adó és a fokozatos jövedelmi adó csak 22.000 korona házbérről éri el a mostani adó magasságát.

A házbérijövedelem tehát az eddiginél — kevés kivétellel — kisebb adó alá esik. Csak azok a házak, amelyek ideiglenes adómentességet élveztek, és jövőre (az eddigi általános pótdadó helyett) jövedelmi állami adóval lesznek megterhelve, a fokozatos jövedelmi adó folytán ha 24.000 koronánál nagyobb a bérjövedelmük, fognak több adót fizetni.

Nagyobb lesz természetesen azok házbérijövedelmi adója, a kik jövőre a körzetek meghonosítása folytán az eddigi házosztályadó helyett házbéradó alá esnek.

Tájékoztatásul szolgáljon a következő összehasonlítás. Ott, hol eddig 15⁰/₀ volt a házbéradó és leszáll 11⁰/₀-ra az általános jövedelmi pótdadóval, illetőleg jövőre a jövedelmi adóval együtt az adó a következő lesz:

Ha a házbérijövedelem korona	Eddigi adó k o r o n a —	Jövőben % - b a n
100	19·05 = 19·5	11 = 11·
500	97·05 = 19·5	55 = 11·
800	156·— = 19·5	88 = 11·—
900	175·05 = 19·5	104 = 11·55
1.000	195·— = 19·5	116 = 11·60
2·000	390·— = 19·5	240 = 12·—
5.000	975·— = 19·5	646 = 12·92
10.000	1.950·— = 19·5	1.390 = 13·40
20.000	3.900·— = 19·5	2.850 = 14·25

Ott pedig az eddig 11·2⁰/₀ adó helyett a) 11⁰/₀, vagy csak b) 9⁰/₀ lesz a házbéradó, az összehasonlítás a következő:

Ha a házbér korona	Eddigi adó	a) Jövőben k o r o n a —	b) Jövőben % - b a n
100	14·56 = 14·56	11 = 11·—	9 = 9·—
500	72·80 = 14·56	55 = 11·—	45 = 9·—
800	116·48 = 14·56	88 = 11·—	72 = 9·—
900	131·04 = 14·56	104 = 11·55	86 = 9·55
1.000	145·60 = 14·56	116 = 11·60	96 = 9·60
2.000	291·20 = 14·56	240 = 12·—	200 = 10·—
5.000	728·— = 14·56	646 = 12·92	546 = 10·92
10.000	1.456·— = 14·56	1.390 = 13·90	1.190 = 11·90
20.000	2.912·— = 14·56	2.850 = 14·25	2.450 = 12·25

A házosztályadó alá eső házak tulajdonosai azon módosítások folytán, melyeket a pénzügyi bizottság javaslata alapján a képviselőház tett már a 6—7 szobás házaktól kezdve nagyobb adót fognak fizetni, mint a mennyit eddig a házosztályadó és általános jövedelmi pótdobban fizettek. Itt is azonban a kisebb házak tulajdonosai lényegesen könnyebb adóteher alá esnek, a miként ez a következő összehasonlításból kitünik:

Ha a házban van		H á z o s z t á l y a d ó			
		első osztály	második osztály k o r o n a	harmadik osztály	
I.	1 szoba	eddig adó	2 25	2·80	3·36
		jövőre „	1·50	2.—	3.—
II.	2 „	eddig „	5 60	8·40	10·08
		jövőre „	4.—	6.—	8.—
III.	3 „	eddig „	11·20	14 —	16·80
		jövőre „	8.—	10.—	12.—
IV.	4— 5 „	eddig „	22·40	28.—	33·60
		jövőre „	16.—	20.—	24.—
V.	6— 7 „	eddig „	33·60	42.—	50·40
		jövőre „	30.—	43.—	52.—
VI.	8— 9 „	eddig „	50·40	56.—	71·60
		jövőre „	50.—	64.—	79.—
VII.	10—11 „	eddig „	67·20	84.—	100·80
		jövőre „	67.—	88.—	95.—
VIII.	12—13 „	eddig „	84.—	100·80	126.—
		jövőre „	84.—	116.—	146.—
IX.	14—15 „	eddig „	100·80	126.—	151·20
		jövőre „	102.—	146.—	188 —

A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok közt az ipari termeléssel foglalkozók adója három okból kisebb lesz: a) mert a kereseti adójuk 10⁰/₀-ról 7⁰/₀-ra szállítatik le; b) mert az általános jövedelmi pótdob 30⁰/₀ helyett, a 12.000 koronával kisebb nyereséget felmutató vállalatok jövedelmi adója 3⁰/₀-nál kisebb; c) mert a jövedelmi adót nem az egész nyereségből, hanem az alaptőke 3¹/₂⁰/₀-nak megfelelő összeg levonása után megmaradó nyereségyéből fizetik. Egy 8 millió korona alaptőkével bíró ipari vállalat évi 1,771.000 korona nyeresége után ma kereseti és általános jövedelmi pótdob fejében 13⁰/₀-os, azaz 230.230 korona adót fizet; jövőre kereseti adó fejében 7⁰/₀-ot, tehát 125.970 koronát és jövedelmi adó fejében (1,771.000 korona nyereségyéből levonva 8 millió korona alaptőke 3¹/₂⁰/₀-kát, azaz 280.000 koronát, az így megmaradó) 1,491.000 korona után 3⁰/₀-ot, azaz 44.730 koronát és így összesen fizet 170.700 koronát, vagyis a mai adónál 59.530 koronával, vagyis 25⁰/₀-kal kevesebbet.

A többi nagy vállalatoknál az adókulcs nem változván, az adóteher emelkedik. Így egy nagy bank föltéve, hogy alaptőkéje 40 millió korona,

évi 5 millió korona nyeresége után eddig 13⁰/₀ adót fizetvén, adója 650.000 korona volt; jövőben fizet 10⁰/₀ kereseti adót, vagyis 500.000 koronát és az 5 millió korona nyereségből levonva 40 millió korona 3¹/₂ ⁰/₀-át, vagyis 140.000 koronát, 4,860.000 korona után 5⁰/₀-os jövedelemadót 243.000 koronát, összesen tehát 743.000 korona, vagyis 93.000 koronával, azaz 18⁶/₀-kal többet, mint ma.

Pénzintézeteknél az adózásra nézve nagy jelentőséggel bír a jövőre az a körülmény, hogy a jövedelmi adó adómentes papirosokból eredő jövedelem után is jár. Így ha az előbbi példában említett bank 3 millió korona bevételt mutat ki adómentes papirokból, kereseti és általános jövedelmi pótdadó eddig nem 5 millió korona nyeresége után, hanem a 3 millió korona levonásával csak 2 millió korona után fizetett s így adója 260.000 korona volt. Jövőre ugyancsak 2 millió korona után fog fizetni 10⁰/₀-os kereseti adót, tehát 200.000 koronát és azon felül az alaptőke 3¹/₂ ⁰/₀-ának levonása után az egész 5 millió korona nyereségből megmaradó 4,860.000 korona 5⁰/₀-át, azaz 243.000 koronát jövedelmi adóban, összesen tehát 443.000 koronát, vagyis az eddiginél 183.000 koronával, azaz 70⁰/₀-kal többet fog fizetni.

Azok a bankok és hitelintézetek, melyek éppen adómentes papirosok nagyszámú birtokában vannak és eddig kereseti adót éppen nem fizettek, jövőben legalább a jövedelmi adó útján lesznek adó alá vonhatók.

Hogy az üzleti betétek után 5⁰/₀-nál kisebb részletetést adó szövetkezetek, melyeknek kereseti adója 10⁰/₀-ról 5⁰/₀-ra lett leszállítva, lényeges adókönnyebbitésben részesülnek, ezt számokkal igazolni nem kell.

Mily adóforrásul szolgálnak a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kitűnik a következő összeállításból:

Nyilvános számadási vállalat 1907. évi kivetés szerint volt	200.000 koronán alul		Összesen
	200.000 koronán felül	t i s z t a j ö v e d e l e m	
Pénz- és hitel	54,478.000 K	65,480.000 K	119,958.000 K
Közp. hitel sz.-hez . . .	1,673.000 »	269.000 »	1,942.000 »
Term. fogy. szöv.	1,106.000 »	— »	1,106.000 »
Biztosító	1,048.000 »	6,267.000 »	7,316.000 »
Gazd. keresk. forg.	8,869.000 »	32,558.000 »	41,428.000 »
Iparvállalat	14,058.000 »	42,581.000 »	56,639.000 »
Bányavállalat	257.000 »	13,165.000 »	13,423.000 »
Összesen	81,492.000 K	160,323.000 K	241,815.000 K

Legerősebb támadást szenvedett az adójavaslatoknak a kereseti adóra vonatkozó része. Ez a javaslat az eddigi III. osztályú kereseti adó 10⁰/₀-os kulcsát 5⁰/₀, illetőleg szellemi foglalkozásoknál 4⁰/₀-ra szállítja

le és mégis daczára ezen 50°/o-kal, illetve 60°/o-kal való leszállításnak, a reform ellen hangos volt a panasz és a feljajdulás. Ennek oka az, hogy az eddigi eljárásnál a valóságos keresetnél kevesebb lett adóalapul elfogadva, és a pénzügyi közegek majdnem hivatalos utasítás alapján hallgatag türték, hogy a valóságos keresetnek legfőlebb fele vétessék adóalapul. Igaz: elvi szempontból kifogást lehet tenni a kereseti adónak fentartása ellen, akkor, a mikor jövedelmi adó honosittatik meg; mert a kereseti adó alapja ugyanaz, a mi a jövedelmi adóé; — és miként a szolgálati viszonyból származó illetmények csak jövedelmi adó alá esnek (a magasabb fokban pótlékokkal): úgy kellett volna a kereseti adó mellőzésével a kereseti adó alá eső egyének keresetét illetőleg jövedelmét csak a jövedelmi adó alá vetni, esetleg talán pótlékokkal terhelve. Ámde pénzügyi állapotunk és az az elv, hogy a tárgyi adók, melyekhez félszázad óta hozzá szokott adózó és pénzügyi közeg, kívánatossá tette, hogy a kereseti adó a jövedelmi adó mellett is fentartassék; de szükségessé tette azt is, hogy a valódi kereset megállapítása a valóságnak megfelelőbben történjék és épp ezért szállított le az adókulcs a felére, illetőleg 10°/o-ról 5 és 4°/o-ra.

Lássuk, mennyiben igazoltak a panaszok, a melyek a kereseti adó ellen felhozatnak. Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy az eddig a kereseti adó I. osztályába eső kézműiparosok (160.000 adózó) jövőre az általános kereseti adó alá esnek és részben az eddiginél is kisebb adót fognak fizetni.

Az 1902—4. évi adatok alapján a III. osztályú kereseti adó kivettett összesen 439.974 adózóra 215,310.000 K keresettel, és pedig volt:

Keresettel koronáig	Adózó	Keresettel koronáig	Adózó
100	192.142	4.000	2.595
200	67.263	5.000	1.452
300	46.312		—
400	29.442	6.000	924
500	20.001	7.000	523
600	15.568	8.000	432
800	20.089	9.000	247
		10.000	269
1.000	12.709		
1.200	7.763	11.000	134
1.400	4.935	12.000	160
1.600	4.466	14.000	157
1.800	2.754	16.000	148
		18.000	89
2.000	2.767		
2.500	3.592	20.000	106
3.000	2.533	30.000	184

Keresettel koronáig	Adózó	Keresettel koronáig	Adózó
40.000	91	120.000	6
50.000	50	140.000	1
		160.000	3
60.000	26	180.000	1
80.000	20	200.000	1
100.000	14	200.000	5

Ha föltételezzük, hogy az eddigi adóalap a valódi keresetnek csak fele volt a 439.974 adózó közül 305.717 adózónak (eddigi 400 koronát meg nem haladó adóalapját kétszeres összegű keresetnek véve) nincsen 800 K keresete s így jövőre adómentes, mert el nem éri a létminimumot. Ezekre tehát a reform nem lesz terhesebb. Marad 134.167 adózó, kinek az előttünk fekvő adóstatistika szerint 400 K-nál (tehát kétszeresnek véve a valóságos keresetet 800 K-nál) több a keresete. Ebből 12.752 adózó bérlő, a ki a bérlési összeg $2\frac{1}{2}\%$ -a helyett jövőre csak 2% -át fizeti s így jövőre még a jövedelmi adóval együtt is kevesebbet fizet az eddiginél.

Ha a minimalis adótételeket vesszük az adózás alapjául, és az eddigi kereseti adót megtoldva az általános jövedelmi pótdadó 35% -val összehasonlítjuk a jövődöbéli általános kereseti adóval (5%) és a fokozatos jövedelmi adóval: akkor Budapesten az a mézáros, a ki 250 marhánál kevesebbet vág egy évben, az az eddiginél kisebb, a ki többet vág, nagyobb adót fizet a jövőben; — 10.000-nél több lakót számláló városban a mézáros, ki 300 marhánál kevesebbet vág egy évben, az eddiginél kisebb, különben nagyobb adót fizet; — a 2—10.000 lakóval bíró községekben a mézáros is nagyobb adót fizet, ha 300 marhánál többet vág egy évben, mi itt ugyan alig fordul elő.

A bérkocsisoknál Budapesten az, a ki 12 lovat tart, a 10.000-nél több lakóval bíró városokban ha 16 lovat, a 2—10.000 lakóval bíró községekben, ha 26 lovat tart, fizet nagyobb adót, különben kisebbet.

A terhet szállító hajósoknál az, kinek hajói 600 tonnánál többet tartalmaznak, fizet nagyobb, különben kisebb adót.

A lakás és üzleti helyiség alapul vétele mellett a jövődöbéli adó sok esetben kisebb.

Ha ugyanis az eddigi minimalis tételekből minden egyes osztályzatban a legmagasabbat vesszük a megadóztatás alapjául szolgáló keresetnek s ebből az eddigi 10% -os adót és ennek 35% -kát általános jövedelmi pótdadó fejében számítjuk a multa — és az új adótörvény értelmében szintén minden egyes osztályzatban a legmagasabb tétellel

sokszorozzuk a lakbért és az így kiszámított keresetet 5⁰/₀-kal, illetőleg 4⁰/₀-kal adóztatják meg és megtoldjuk a megfelelő jövedelmi adóval: — az eddigi és a jövendőbeli adó a következőkben tüntetjük föl:

A lakbér				Az adó	
1. ha	500 K eddig 2 ¹ / ₂ -szerese	1.250 K kereset után		168 K	
	jövőre	1.250 „ „ „	5 ⁰ / ₀ -kal	71·5 „	
			4 ⁰ / ₀ „	59 „	
2. „	1.000 „ eddig 2 ¹ / ₂ „	2.500 „ „ „		336 K	
	jövőre 3-szorosa	3.000 „ „ „	5 ⁰ / ₀ „	188 „	
			4 ⁰ / ₀ „	158 „	
3. „	2.000 „ eddig 3 „	6.000 „ „ „			810 „
	jövőre 6 „	12.000 „ „ „	5 ⁰ / ₀ „	944 „	
			4 ⁰ / ₀ „	824 „	
4. „	3.000 „ eddig 6 „	18.000 „ „ „		2.430 „	
	jövőre 10-szerese	30.000 „ „ „	5 ⁰ / ₀ „	2.550 „	
			4 ⁰ / ₀ „	2.250 „	
5. „	4.000 „ eddig 6-szorosa	24.000 „ „ „			3.220 „
	jövőre 10-szerese	40.000 „ „ „	5 ⁰ / ₀ „	3.520 „	
			4 ⁰ / ₀ „	3.120 „	
6. „	5.000 „ eddig 8-szorosa	40.000 „ „ „		5.400 „	
	jövőre 10-szerese	50.000 „ „ „	5 ⁰ / ₀ „	4.620 „	
			4 ⁰ / ₀ „	4.120 „	

Kisebbs adót fizet jövőre a haszonbérlet, miután eddig a bérösszeg után 2·5⁰/₀-ot és a 35⁰/₀-os általános jövedelmi pótlékkal együtt 3·375⁰/₀-ot fizetett, jövőre pedig a haszonbérlet után csak 2⁰/₀-ot és azonfelül a fokozatos jövedelmi adót fogja fizetni. A haszonbérlet után járó adók összehasonlítása a következőből tűnik ki:

Ha a bér	Az eddigi adó volt	Jövő adó lesz	%-ban
	k o r o n a		
100	3·375	2	2
500	16·87	10	2
1.000	33·75	20	2·6
2.000	67·50	40	2·6
3.000	101·25	68	2·26
4.000	135—	92	2·30
5.000	168·70	120	2·40
10.000	337·50	268	2·68
20.000	675—	612	3·06
30.000	1.012·50	944	3·14
35.000	1.118·12	1.110	3·17
36.000	1.216—	1.170	3·25
40.000	1.350—	1.290	3·22
50.000	1.687—	1.650	3·30
55.000	1.856—	1.830	3·32

Ha a bér	Az eddigi adó volt	Jövő adó lesz	%-ban
60.000	2.025—	2.010	3.35
65.000	2.193—	2.190	3.374
75.000	2.362—	2.370	3.38
100.000	3.375—	3.520	3.52

Ezek szerint mindazok az adózók, a kik minimális tételek szerint fognak adózni, azaz akiknek 2.000 koronánál kisebb a keresetük és ez a külföldi tapasztalatok szerint és az adózók legnagyobb része, rendszerint 80%, tehát nálunk a 121.000 adózóból 96.800, a minimum alapján, még ha a nekik legrosszabb módozatot, vagyis a legnagyobb tételt alkalmazzák is, jövőre adóleszállításban részesülnek. Sőt ha nagyobb üzletet veszünk is, még ekkor is igen sok esetben a minimális tételek kedvezőbb adó eredményt nyújtanak. Így, ha valaki 10.000 korona bért fizet a boltjáért és 2.500 koronát lakásáért, eddig 4.500 koronát fizetett, jövőre 3.520 K, a minimumot mind két esetben a legmagasabb kulccsal véve.

Maradna már most 25.000 adozó, kire esetleg nem a minimális tételek alkalmaztatnának, hanem a valóságos kereset megállapítása után vettetnék ki az adó. Ezek közül azok, a kik eddig valódi keresetük után adóztak, jövőre kisebb adó alá esnek; a kik keresetünknek csak $\frac{2}{3}$ -át vallották be eddig, tehát 1.500 korona, vagy 15.000 korona helyett csak 1.000, illetőleg 10.000 koronát, ezek is jövőre kisebb adót fizetnek; azok, a kik keresetüknek csak felét vallották be, jövőre, ha valóságos jövedelmük 2.000 koronánál nagyobb, már több adót fizetnek, illetőleg a szellemi foglalkozásuk csak ha jövedelmük 12.000 koronánál nagyobb.

A kereseti adónál nagyon nehéz az eddigi adótehernek a jövedőbelivel való összehasonlítása, mert az eddigi alap igen sok esetben a tényleges keresetnek, a melyet az adóreform megállapítani igyekszik, nem felel meg. Természetes, hogy ha az eddigi kereseti adó 10%-os kulcsát az általános póttadóval megnagyobbítva egy a valódi keresetnél kisebb adóalap után számítjuk és a valódi keresetet csak 5%-os (vagy szellemi foglalkozásnál 4%-os) kulcs alá vetjük is és a megfelelő jövedelmi adót is felszámítjuk: a jövedőbeli adó nagyobb lesz az eddiginél. Így a 20.000 K kereset jövőre 1.650 (illetőleg szellemi keresetnél 1.450) K adót fog fizetni; ha a 20.000 K kereset helyett 10.000 K vétetett eddig adóalapul, a mi nagyon is gyakori eset volt, eddig 1.350 K, ha 6.000 K, csak 810 K, ha 4.000 K, csak 540 K volt az eddigi adó. Miután az adóalap eddig legtöbb esetben a valóságos keresetnek csak fele volt, 4.000 K-án (illetőleg szellemi keresetnél 10.000 K-án) felül a valódi kereset jövőben már nagyobb adót fog fizetni. Ugyanis:

ha a valódi kereset	jövőben a kereseti adó és jövedelmi adó		föltéve, hogy az adóalap a valódi kereset fele volt, azaz	eddiggi adó
	5%-os kulccsal	4%-os kulccsal		
korona	k o r o n á k b a n			
1.000	56	46	500	67·50
2.000	120	100	1.000	135·—
4.000	268	228	2.000	270·—
5.000	346	296	2.500	337·50
6.000	428	368	3.000	405·—
7.000	510	400	3.500	472·50
8.000	612	532	4.000	540·—
9.000	688	598	4.500	607·50
10.000	790	690	5.000	765·—
11.000	866	756	5.500	742·—
12.000	944	824	6.000	810·—
20.000	1.650	1.450	10.000	1.350·—
30.000	2.550	2.250	15.000	2.025·—
40.000	3.520	3.120	20.000	2.700·—

A *jövedelmi adó* — mely bizonyos tekintetben az általános pótagó helyébe lép — azért, hogy a létminimumot, azaz a 800 K jövedelemig terjedő adómentességet enged, nagy adóleszállítást jelent. A pénzügy-minister előadása szerint 3,868.000 adózó alanyból 3,687.000 adózónak 800 koronánál kisebb a jövedelme és így csak 181.000 adóalany jut jövedelmi adó alá. Ha a jövedelmi adóból évi 46 milliót kell bevenni, a mint ezt a pénzügyminister számítja és csak 181.000 adóalanyt vennénk, akkor

átlagos kulcs mellett	az ország jövedelmi adó alá eső jövedelme	egy adózó átlagos jövedelme volna
3%	1.533 millió korona	8.469 K
2·5%	1.840 „ „	10.171 „
2%	2.300 „ „	12.657 „
1·5%	3.066 „ „	16.938 „
1%	4.600 „ „	25.414 „

Ezek az adatok mutatják, hogy ily alapon számítani nem lehet és legalább is háromszor annyi adóalanyra kell lennie Magyarországon, a ki jövedelmi adó alá vonatik. Ausztriában, a hol a létminimum 1.200 K, az összes népesség 3·4%, vagyis 919.000 adózó van jövedelmi adó alá vetve, és fejenként 61·17 K adót fizet, egy-egy adózó átlagjövedelme pedig 2.986 K. Ezen adatoknak megfelelően 570.000 adóalanyt átlag 2.500 K tiszta jövedelemmel számítva, 1.425 millió K jövedelem jutna adó alá és ez 46 millió évi adóeredményt adhatna, ha átlag minden adózó átlag 80 K adóval terheltetnék. Ez talán a valószínű helyzet.

A jövedelmi adó hatását az egyes adózókra a tárgyi okokkal kapcsolatban tüntettük fel. Ezuttal külön csak az adómentes papírok kamat-

jövedelme után ezentul járó jövedelemadóról említjük, hogy az országban az 5.028 millió K államadósságból 1.715 millió és a 2.197 millió K záloglevélből 439 K millió K van az országban és így 2154 millió K után 4⁰/₀-os kamatot véve 81 millió K szolgál adóalapul és így 2¹/₂—4 millió K várható, mint új pénzügyi jövedelem ezen elvnek alkalmazása folytán.

Végül a jövedelemadónak a szolgálati viszonyból származó illetmények után szedett adót kell közelebbről vizsgálni.

A szolgálati viszonyból származó illetményekről szedett adó, azaz a gyárimunkások és egyéb munkások keresménye után, ha 80 korona havi fizetésnél nagyobb díjazást huznak, továbbá az állami, törvényhatósági, községi és magántisztviselők adója, kik eddig a kereseti adó IV. osztálya szerint adóztak, a jövedőbeli adó különböző módon fog megnyilatkozni.

A munkásoknál, kik eddig az általános jövedelmi pótagóval együtt — legalább papiroson, ha nem is tényleg — keresetük 13·5⁰/₀-át fizették, 800 korona kereset erejéig adómentesek, vagyis 300 munkanapot véve fel egy évben, a körülbelül 3 korona napibér fejében dolgozó munkás adómentes lesz;

4	koronás	napibért	élvező	eddig	18·6	koronát,	jövőre	8	koronát,
5	»	»	»	»	24·3	»	»	11	»
6	»	»	»	»	35·1	»	»	16	»
7	»	»	»	»	40·5	»	»	23	»
8	»	»	»	»	46·4	»	»	26	»
9	»	»	»	»	51·45	»	»	34	»
10	»	»	»	»	66·5	»	»	38	»

fog adó fejében fizetni. Tehát az adóteher munkásoknál, segédeknél és kisebb havi fizetéssel alkalmazottaknál lényegesen kisebb lesz. Ezen rendszerrel lehetővé lesz, hogy az eddig éppen az adó nagyságánál fogva csak nagy zaklatással keresztülvihető adóztatás az említett munkásoknál mégis könnyebben lesz megvalósítható.

Az állami tisztviselőknél a jövedőbeli adózás majdnem megfelel a mai adózásnak, sőt a magasabb fizetésűeknél kisebb lesz. Így

Fizetési osztály	Fizetés	Lakbér	Együtt	Eddigi adó	Jövedőbeli adó
XI.	1.400 K	600 K	2.000 K	18 K	20 K
	1.600 »	600 »	2.200 »	22 »	23 »
	1.800 »	600 »	2.400 »	26 »	26 »
X.	2.000 »	700 »	2.700 »	30 »	34 »
	2.200 »	700 »	2.900 »	34 »	38 »
	2.400 »	700 »	3.100 »	38 »	44 »

Fizetési osztály	Fizetés	Lakbér	Együtt	Eddigi adó	Jövendőbeli adó
IX.	2.600 K	800 K	3.400 K	42 K	50 K
	2.900 »	800 »	3.700 »	46 »	62 »
	3.200 »	800 »	4.000 »	56 »	68 »
VIII.	3.600 »	1.000 »	4.000 »	68 »	86 »
	4.000 »	1.000 »	5.000 »	108 »	96 »
	4.400 »	1.000 »	5.400 »	124 »	112 »
VII.	4.800 »	1.200 »	6.000 »	140·4 »	128 »
	5.400 »	1.200 »	6.600 »	170·1 »	144 »
	6.000 »	1.200 »	7.200 »	202·5 »	174·40 »
VI.	6.400 »	1.600 »	8.000 »	229·5 »	228 »
	7 200 »	1.600 »	8.800 »	286·2 »	255·6 »
	8.000 »	1.600 »	9.600 »	351 »	312 »
V.	10.000 »	2.000 »	12.000 »	553·5 »	520 »
	12.000 »	2.000 »	14.000 »	810 »	732 »
IV.	14.000 »	2.000 »	16.000 »	1.080 »	970 »
III.	16.000 »	2.000 »	18.000 »	1.350 »	1.146 »

A magántisztviselőknél körülbelül 3000 korona évi élvezményig az adó jövőben az eddiginél kisebb, azontúl majdnem egyenlő, a 10.000 koronás élvezményeknél pedig nagyobb az eddiginél. Ez az eltérés az állami és magántisztviselők adózásában a lakbér arányában leli magyarázatát. A magántisztviselők fizetésénél ugyanis általános az a szokás (és pedig az eddigi adózási rendszer folytán, mely a lakbéréket nem vonta megadóztatás alá), hogy az összes fizetés 30°/o vétetett lakbérnek; miután jövőben az egész illetmény lakbérrel együtt adóztatik meg és az állami tisztviselők lakbére aránylag a kisebb fizetéseknél nagyobb: ebből magyarázható meg a kétféle tisztviselők adózásában mutatkozó egyenlenség.

Levonatottaz együttes fizetésből a jövő adóztatásnál még 200 korona. Ez a levonás életbiztosítás fejében van megengedve, azonkívül levonhatók még a nyugdíjárulékok is, a melyeket azonban ebben az összehasonlításban nem vétettek számba.

A magántisztviselők eddigi és jövendőbeli adózása kitünik a következő összeállításból:

Ha a fizetés	Ha a lakbér	Együtt k o r o n a	Eddigi adó	Jövendőbeli adó
600	180	580	6.—	0.—
800	240	840	8.—	5.—
1.000	300	1.100	10.—	7.—
1.200	360	1.360	14.—	10.—
1.400	420	1.620	18.—	14.—
1.500	450	1.750	18.—	16.—
1.600	480	1.880	22.—	18.—
1.700	510	2.010	22.—	23.—

Ha a fizetés	Ha a lakbér	Együtt k o r o n a	Eddigi adó	Jövendőbeli adó
1.800	540	2.140	26.—	23.—
1.900	570	2.270	26.—	26.—
2.000	600	2.400	30.—	26.—
2.100	630	2.530	30.—	34.—
2.200	660	2.660	34.—	34.—
2.300	690	2.790	34.—	34.—
2.400	720	2.920	38.—	38.—
2.500	750	3.050	38.—	44.—
2.600	780	3.180	42.—	44.—
2.700	810	3.310	42.—	50.—
2.800	840	3.440	46.—	56.—
2.900	870	3.570	46.—	56.—
3.000	900	3.700	50.—	62.—
3.500	1.050	4.350	62.—	76.—
4.000	1.200	5.000	80.—	96.—
4.500	1.350	5.650	124·20	128.—
5.000	1.500	6.300	148·50	144.—
5.500	1.650	6.950	170·10	160.—
6.000	1.800	7.600	202·50	201·20
6.500	1.950	8.250	229·50	285·50
7.000	2.100	8.900	270.—	255·80
7.500	2.250	9.550	302·40	311·95
8.000	2.400	10.200	351.—	412·40
8.500	2.550	10.850	388.—	482.—
9.000	2.700	11.500	445·50	489·50
9.500	2.850	12.150	488·70	529·60
10.000	3.000	12.800	553·50	670.—
12.000	3.600	15.400	810.—	952.—
14.000	4.200	18.000	1.080.—	1.146.—
16.000	4.800	20.600	1.350.—	1.554.—
18.000	5.400	23.200	1.620.—	1.738.—
20.000	6.000	25.800	1.890.—	2.180.—

* * *

A pénzügyminister abban a véleményben van, hogy a reform leg-
alább átmenetileg és az első években kevesebb bevételt fog adni. Az
1906. évi kivetés szerint a következő valószínűségi pénzügyi mérleget
adja: megszűnnek az eddigi kereseti adó és pedig az I. osztályú 4, a
II. osztályú 19·7, a III. osztályú keresetadó 25·3 és IV. osztályú kereseti
adó 7·7 millió koronával, a bányaadó 0·5 millió koronával és az álta-
lános jövedelmi póttadó 38·5 millió koronával, összesen 95·7 millió
korona; ezzel szemben a jövedelmi adót 46 millió koronában contigen-
tálja, az állandóilletményekre eső adót 8·7 millió koronában számítja,
a kereseti adót 28 millió koronával contingentálja, összesen 82·7 millió
korona új adó. A hiány tehát 14 millió korona. A tőkekamatadó 10⁰/₀-ról

5⁰/₀-ra szállítván le, ez 6·3 millió korona bevételi veszteséget jelent. Ugy, hogy a pénzügyminister az első években vagy 20 millió korona adóbevételi veszteséggel számol. Mi a reform első éveiben — mindaddig, míg a reform föelvé, a valóságnak megfelelő kereset és jövedelem megállapítása nem lesz tényleg keresztülvihető — az eddiginél kisebb adóeredménytől tartunk, mely azonban évenként csökkenni fog és végeredményében a mainál is nagyobb adóösszegeket fog biztosítani.

Az adóreform lényeges hiánya, hogy csak az állami főadókat szabályozza és sem az állami adópótlékokról (betegápolási költségek), sem a törvényhatósági és más adópótlékokról nem intézkedik; pedig ezeknek súlya az egyenes adókon igen nagy; vannak községi pótladók, melyek az egyenes adók kétszeresét teszik, de még a fővárosban is az állami adó 50⁰/₀-nál nagyobb mértékben szerepelnek a különböző pótlékok. Az adóreform a jövedelmi adó után nem enged pótlékot, a többi adó és a szolgálati viszony alapján kivetett személyes jövedelmi adó is (kivéve az államhivatalnokok fizetése után szedett adót) jövőre is pótlékok tárgyát képezheti. Az adóreform tervezője maga is érzi ezt a hiányt, és utal arra, hogy a kormány gondoskodik a községek és törvényhatóságok háztartásának rendbentartásáról, a mennyire lehet, átvesz kiadásokat költségvetéseikből, így az állatorvosok, az orvosok állami fizetésben részesülnek; az italmérési jövedékben részelteti őket; de mindenesetre hozzá kell látni a községi és törvényhatósági, valamint az egyházi adózás rendezéséről, mert mindezek eddig az egyenes adók pótlékában birják jövedelmi forrásukat, ez pedig az állami adórendszer megzavarásával jár.

A pénzügyi reform három elvből indul ki és az eddigi adórendszert három irányban akarja megjavítani.

Először az eddigi rendszer számos igazságtalanságát akarja megszüntetni, azaz érvényesíteni kívánja a helyes adópolitikának azt az elvét, mely szerint az adó az adózókat vagyoni képességük szerint arányosan érje. Ebből az okból megszűnik a családtagokra kivetett adó, megszűnik a II. oszt. kereseti adó, rendeli el a földadójavaslat a mivéleési ágak megváltoztatásának figyelembe vételét, a hol szükséges, az új osztályozást és a jövedelem revízióját; a házadójavaslat a házosztályba tartozó városokban a körzetek létesítését.

Másodszor a kis adóegységek terhe megkönnyítettik, vagyis az a sociális elv jut érvényre, hogy a gyöngébb (és minden közigazdaságban legnagyobb számban levő) gazdaságok lehetőleg csekély adóval, az eddigivel szemben mindenesetre kisebb adóval terhelhetnek. Így a 2,795.000 birtokból csak 1,450.000, vagyis 51·5⁰/₀, 5 hectárnál kevesebbel biró törpebirtokos az eddigi földadó és általános jövedelmi pótladóban a

katasteri tiszta jövedelem 33·15⁰/₀ helyett csak 20⁰/_c-át fogja fizetni, sőt a 100 hektárig terjedő 1,311.000 birtok (vagyis az összes birtok 46·90⁰/₀-a) nagy része az, melynek tiszta jövedelme 800 K-át nem ér el, de a többi is az eddiginél kevesebb adót fizet, szóval a kisbirtokok adója ténylegesen leszállítatik; a földbirtok 0·88⁰/₀, illetőleg a terület 46⁰/₀-a fog csak a mai adónál nagyobb adót fizetni. A házadónál a házbéradó, mely eddig a jövedelmi póttadóval együtt 22·60⁰/₀ volt, leszáll 16⁰/₀-ra, sőt még a legmagasabb jövedelmi adóval kapcsolatban, vagyis 200.000 K bérjövedelemnél 22¹/₀-ra. A létminimum meghonosításával a cselédek, mezőgazdasági munkások, az ipar és kereskedésnél alkalmazott munkások legnagyobb része adómentességet fog jövőre élvezni.

Harmadszor meghonosítja az adóreform a fokozatosságot, a progressiót, vagyis azt, a kinek nagyobb a teherviselési képessége, azt jobban veszi igénybe. A progressivitás a jövedelmi adóban nyer kifejezést és az adóláb itt 0·58⁰/₀-ról 5⁰/₀-ig emelkedő. Ezen progressivitás alapján az a teher, a mely a kis existenciák válláról a létminimum következtében vagy egészen levétetett, vagy tetemesen megcsökkent, áttétetik azon vagyonosabb elemek vállaira, kik azt tehetségük szerint elviselhetik és megbirják.

Ezen elvi jelentőségű módosítások mellett az adóreform legfőbb célja az, hogy adórendszerünkbe beleilleszti a tárgyi alapok mellé a személyes alapot. Eddigi adóink a hozadékon, a tárgyon nyugszanak. A föld, a ház, az üzlet, a nyilvános számadásra kötelezett vállalat, a tőke járadéka képezte az adóztatás tárgyát. Jövőre a tárgyi adók mellett minden személy jövedelme, tekintet nélkül honnan, milyen tárgy hozadékából folyik, jut adóztatás alá. A jövedelmi adó az újabb adópolitikai elmélet szerint az a viszonyokhoz legjobban simuló adózási nem, mely az egyes háztartások, illetőleg személyek teherviselési képessége szerint a változó államszükséglettel szemben legalkalmasabb módon igénybe vehető. Igaz, még messze vagyunk a jövedelmi adó rendszerétől és az adóreform szerint is még $\frac{3}{5}$ -e az egyenes adóknak ezentul is tárgyi adókból áll, de az első lépés meg van téve és a szerint, a mint a gyakorlat érvényesíteni fogja a jövedelem igazi megállapítását, háttérbe szorulnak majd, vagy esetleg községi célokra fognak jutni a tárgyi adók különböző fajai.

Matlekovits Sándor.

A bruxellesi sociologiai intézet.

A tudomány művelése kétségtelenül minden társadalomban csak egyesek vagy kisebb körök kedvtelése, szórakozása vagy feladata lehet, bárha az a haszon, a melyet a tudományos kutatás eredményez, a társadalom kiterjedt tömegeinek is javára szolgál. A társadalmi munkamegosztással szükségképpen minden társadalomban összefüggésben van a tudomány művelésének ez aránylag mindenkor kis körre szorítkozása, csak a társadalomnak a tudományos kutatással szemben elfoglalt álláspontja, azt elősegítő vagy néha akadályozó magatartása az, mely különböző az egyes társadalmakban. Sőt talán nem is annyira a társadalomnak az akaraton alapuló elősegítő vagy gátló magatartása az, a mi különböző a fejlődés különböző fokain álló társadalmakban, hanem a társadalom tevékeny részvétele, segítése lehetőségének mértéke. A gazdasági fejlettség kérdésébe itt kapcsolódik be a tudomány fejlődésének, s vele a társadalom szellemi színvonala emelésének kérdése is. Miért maradnak el a gazdaságilag fejletlen culturájú népek a gazdaságilag fejlettebb culturával bíró népek mögött a tudományos kutatások s azok eredményesége tekintetében is? Faji inferioritás az, a mely hátramaradásra, hátul ballagásra kárhuztat? Ezt nem állítanám, legalább is általánosságban nem. Az ok nyilvánvaló: azon társadalmak, a melyekben a gazdasági jólét általános színvonala alacsonyabb, vagyis az anyagilag szegény társadalmak nem érzik, de nem is érezhetik a maguk szűkös viszonyai között a tudomány által adott magasabb életfelfogás megszerzése iránti szükségletet, s ha egyesek az általában szegény társadalom tagjai közül anyagi eszközeik, kedvező körülményeik, vagy természettől adott képességeik folytán magasabb szellemi színvonalra emelkedtek is, az ő tudományos törekvéseiket megérteni e társadalom nem mindenkor tudja s ha tudja is, segíteni s e kutatást megkönnyíteni, előmozdítani, vagy annak eredményét felhasználni épp az anyagi jólét által adott eszközök hiánya folytán nem bírja. Rá nézve a tudomány akkor eredményes csak, ha anyagi hasznot nyújt a társadalom nagyobb része, vagy éppen megfordítva, uralkodó rétege számára: az oly tudományos igazságokat, a

melyek messze jövőben birhatnak csak szerinte kézzel fogható, azaz anyagi eredménnyel, vagy azokat, a melyek csak tudományos törvények, az élet törvényszerűségei s így abstract tételek, — a fejlettebb gazdasági culturájú társadalmak segítő részvétele nem igen kíséri, még ha érdeklődést s úgy nevezett erkölcsi támogatást biztosít is a társadalom e kutatások számára.

E nézet igazságára csak egy példát! Miért nem vesz részt Magyarország a nyugati nemzeteknek a technikai haladás elősegítését szolgáló hatalmas és nemes versenyében? Miért van az, hogy a találmányok végetlen sorában egy pár tizes számban összefoglalható a Magyarországon kelt ama fontos találmányok összege, a melyek valóban a technikai előhaladást szolgálták, szemben a Nyugaton kelt találmányok horribilis számával? Faji inferioritásunkra hivatkozni bántó érzés, de igazságtalanság is volna, mert hisz a faji sajátosság inferioritását tökéletesen megcáfolják Magyarországtól elszakadt, nyugaton élő honfitársaink (Tesla, Virág-Pollák stb.) ama találmányai, a melyek valóban versenytársai a nyugati nagy találmányoknak. A gazdaságilag fejletlen cultura az ok, az a cultura, a mely nem hozza magával a találmányok s a feltalálások szükségességét, legfeljebb csak a gazdasági cultura termelési rendszere javításának oly terén, a melyen a Nyugat már áthaladt; ámde mivel e téren már rendszerint meg van a Nyugat találmánya, mi kénytelenek vagyunk átvenni s alkalmazni azt. Ha pedig nincs ott ily találmány s azt Magyarországon találják fel, legtöbbször csak mi s a nálunk alacsonyabb gazdasági culturafokon álló társadalmak élünk azzal s használjuk fel azt. A Nyugatnak, a mely egy nagy lépéssel előttünk jár, nincs reá szüksége. Gazdasági hátramaradottság s mindaz, a mi e fogalom mögött, a tényezők egész tömegével áll, alkotja az e téren való elmaradás okát is. Ugyanaz ez, a mit néhány éve — ha jól tudom — a két Lorenz testvér a repülőgépről irván, olyanformán fejezett ki, hogy Magyarországon az aviatio kérdését nem fogják megoldani, de nem is oldhatják meg, mert egyfelől az élet nem hozza még magával a repülőgép feltalálására irányuló törekvést, másfelől pedig, ha egyesek igyekeznek is a repülőgép feltalálásán, a társadalom anyagi eszközei nem a repülőgép, hanem más, ennél a társadalom előtt praktikusabbnak látszó cél érdekében állanak csak rendelkezésre.

De hát nem így van-e ez a tudomány s a tudományos kutatás megkönnyítését és elősegítését szolgáló társadalmi munkával s anyagi áldozattal is? Fejletlen gazdasági culturájú, azaz általán szegény társadalmakban a tudományos kutatást elősegíteni kívánó társadalmi áldozatkészség s ennek tényleges eredménye — a cél által kívánt mértéket véve — oly csekély, hogy az egyedüli tudomány istápoló factor az

állam marad, a melynek a közfelfogás is kötelességévé teszi a tudomány istápolását. Az egyház, mint a tudomány régi művelője, sokszor nem rendelkezik a tudomány művelésének anyagi feltételeivel s kénytelen kezeiből vagy teljesen, vagy az államsegély igénybevételének czíme alatt részben kiengedni a tudomány művelését. A társadalom, ha van is áldozatkészsége, nem elég erős, anyagilag nem áll azon a fokon, hogy hathatósan segíthetné elő a tudományt, ezért van aztán az, hogy a gazdaságilag fejletlen és szegényebb államokban társadalmilag, önkéntesen s nem kényszerhozzájárulásból fentartott tudományos intézmények alig vannak, vagy ha alakultak is, csak kevés költséggel fentartható s így rendszeren inkább csak általános művelődési intézmények.

Ezzel szemben a Nyugaton, még ott is, a hol a történelmi fejlődés folytán vannak régi állami ilyenmű intézmények, melléjük koordinálódnak az újabb, tisztán csak társadalmilag létesített s fentartott institúciók. S ha gazdag a nemzeti társadalom, a melyben vagyonsága folytán nagy a tudomány magáért a tudományért művelők száma s a mely nemcsak a kenyérért dolgozó, tudományosan képzett egyéneket számlál tudományos társadalmában, még inkább elősegítetik az ily társadalmilag fentartott intézmények létesülése, habár a kenyérnyújtó diploma adásának jogát az állam magának tartja is fenn. Anglia régi egyetemaitől eltekintve, a melyek társadalmilag s nem állami segítséggel tartatnak fenn, Északamerika Egyesült-Államainak számos egyeteme egyesek és a társadalom bőkezűségének köszönhetik létezésüket s a kis Belgium fővárosának két egyeteme (Université libre 1834 és Université nouvelle 1894.) s egyetemi intézményei is mind társadalmiak, állami támogatásban vagy hozzájárulásban nem is részesülnek.

Nyilvánvaló, hogy mindehhez vagyonos s mi több, gazdag társadalom szükséges. A Rockefellerek és Carnegiek csak az Egyesült-Államokban, a Solvay-k csak Belgiumban — tehát csak oly társadalomban létezhetnek, a mely gazdag s a mely kielégítette már ama szükségleteket is, a melyek egy alacsonyabb gazdasági fokon álló társadalomban még csak a jövő kulturális szükségletei. A nagy kényelemmel, lehetőleg tökéletesen berendezett és specialis szakokra szolgáló tudományos intézmények nem a szegény társadalmakban, hanem a gazdag népeknél keresendők: szegényebb népek alapítványtevésről híres gazdag emberei nem annyira tudományos intézetek felállítására szánják alapítványaikat, mint inkább emberbaráti célokra, s ez magasabb szempontokból helyes is: egy ily társadalom még nem teremhet Solvay-kat és Carnegie-ket a tudományért, de teremhet s terem is számos másokat a philanthropiáért.

Ebből a szempontból kell tekinteni a Solvay Ernő bőkezű áldozatkészsége által létrehozott ama sociológiai intézetet is, a mely Bruxelles

nyilvános parkjában, a Parc Léopoldban több más, hasonlóan Solvay által vagy néhány bruxellesi polgár segítségével létesült társával (physiologiai, physikai, bacteriologiai intézet s az École de Commerce) mintegy tudományos városrészt képez, s Bruxelles hírét az egész világon terjeszti.

* * *

Ez az intézet, a mely Solvay Ernő gyáros Bruxelles város polgármesteréhez és tanácsához 1901 február 12-én intézett levele s az ugyanez év június 3-án kelt szerződés alapján létesült, 1902 november 16-án nyílt meg. Felépítését, fentartását, felszerelését butorzatát, tudományos művekben és berendezésekben való szükségletének fedezését, tudományos alkalmazottai és személyzete fizetésésének teljesítését 25 év tartamára Solvay vállalta magára, mely idő múlva az intézet Bruxelles város tulajdonába megy át.

Az intézet egy teljes, modernül felszerelt könyvtárat, 12 dolgozó szobát, egy auditoriumot, egy statisztikai, egy anthropologiai, egy technologiai s egy történelmi kabinetet, egy hatalmas közös olvasótermet tartalmaz, s minden kényelemmel, valóban fejedelmi módon van berendezve.

Földszinti bejáratából tágas, világos előterembe s ebből egyenesen a nagy olvasóterembe jutunk, a mely az emeletet is magába foglalja. A nagyterem szélessége 9, hossza 19 és magassága 15 méter. Világítást fenn boltozatánál négy oldalról kap; falának halvány arabeszkjeivel, földszinti és emeleti karzata egyszerű voltával, sötét vörös mahagoni famunkáival, izléses candelabereivel, a lépések zajának elkerülésére szolgáló gummiszőnyegekkel az ideális olvasóterem képét adja, a melyben a practikus, a hygienikus és a művészi kérdés szerencsés megoldást nyert. A két sorban elhelyezett kettős dolgozó asztalok elválasztó falain levő polczokon az intézet kutatásai körébe vágó időszaki folyóiratok legutolsó számai fekszenek, megszabott, könnyen áttekinthető rendben. A legújabbban megjelent könyvek, az intézet által publikált munkák s a bibliographiai folyóiratok külön-külön asztalon foglalnak helyet, egy kis könyvtár van összeállítva a nagyterem egyik oldalán a szótárakból, lexikonokból és encyklopaedikus jellegű munkákból. Külön állványon a napilapok vannak elhelyezve.

A nagyterem körül, a padló színvonalától három lépcső magasságban egy korlát fut körül, a melyen túl, a két hosszanti fal mellett vannak a falba épített könyvszekrények s ezek között van elhelyezve 5—5, a földszinti dolgozó szobákba, illetőleg a melléklépcsőhöz vezető ajtó. A nagyterem bejáratával szemben van a statisztikai kabinet, a mely az

megyes állaok hivatalos statisztikai kiadványain és számos tudományos folyóíraton kívül négy üvegfalon statisztikai táblázatokat, graphikonokat, egy elektromos összeadó s egy Steiger-féle nagyobb számológépet, valamint egy osztóhengert, a statisztikai adatgyűjtésre szolgáló más felszereléseket és sok statisztikai albumot tartalmaz.

A statisztikai kabinet előtt van elhelyezve két szekrényben az onomastikus és a systematikus katalogus, mind a kettő czédulákon.

Az emeletre az előteremből felvezető lépcsőn a technológiai kabinetbe jutunk, a mely photographiákat, vetítésre szolgáló clichéket, technológiai könyveket, repertóriumot, albumokat, térképet, földgömböt, egy-szóval a technológiára s a gazdasági földrajzra vonatkozó documentumokat tartalmaz. A mellette levő, két helyiségből álló történelmi kabinet a történelmi forrásokat s főleg az idevágó belga irodalmat zárja magába, míg a statisztikai kabinet felett levő anthropológiai kabinet egy praehistorikus, egy ethnographiai és egy craniológiai gyűjteményt, számos photographiát, s a művészetek történetére vonatkozó képcollectiót tartalmaz. Az emeleten van az auditorium, a mely az előadások idején kívül közös dolgozó teremként is szolgál (12 dolgozó asztallal), míg a jobboldali folyosóról, a mely egyfelől az előterem lépcsője, másfelől pedig egy egész a pinczehelyiségekig levivő melléklépcső között vonul el, négy külön dolgozó szoba nyílik.

A pinczehelyiségekben, a melyek egyik oldalukon a terület ferdesége folytán földszintet képeznek s itt egy félkör alakú építményben végződnek, a melynek teteje az ezen oldalon levő földszinti dolgozó szobák kellemes terraszául szolgál, egy dolgozószoba (a nagy és igen nagy alakú könyvekkel, röpiratokkal és bibliographiai katalogusokkal együtt) s ezen kívül három folyosószerű helyiség van, a melyekben a folyóiratok nyernek elhelyezést. Itt van még, természetesen a helyiségektől elválasztva, a könyvkötő műhelye, a házmester lakása és a központi fűtésre szolgáló helyiség, valamint a raktár és a levéltár is.

Az intézetben levő könyvek és brosürák 28 csoportba vannak beosztva. Ezek pedig:

1. Biológia és anthropologia.
2. Ethnographia és praehistoria.
3. Általános politikai és gazdaságtörténet.
4. Az ó-kor politikai és gazdasági története.
5. A közép- és új-kor (1800-ig) politikai és gazdaságtörténete.
6. Politikai történelem 1800 óta.
7. Általános gazdaságtörténet és földrajz 1800 óta.
8. Gyarmatügyi kérdések 1800 óta.
9. Utak és közlekedési eszközök 1800 óta.

10. Érmeügyi kérdések 1800 óta.
11. A pénzügy 1800 óta.
12. Ipari szervezet 1800 óta.
13. Munkáskérdés 1800 óta.
14. Agrárkérdés 1800 óta.
15. Művészettörténet.
16. A vallások története.
17. A nyelvek története.
18. Az irodalom története.
19. A philosophiai és morális eszmék története.
20. A tudományok története.
21. A technologia története.
22. Társadalmi hygiène és demographia.
23. Jog.
24. Politika.
25. Társadalmi gazdaságtan általában.
26. Sociologia.
27. Statisztika és methodologia.
28. Utazások.

A könyvek az állványokon igen praktikusán, tokokban vannak elhelyezve s csak részben köttetnek be. A tokok egyenlő magasak és színeik szerint különböző nyelvű munkát tartalmaznak: a kék szín a francia, a zöld a német, a barna az angol, s a gránátpiros a más nyelvű munkákat jelzi. A tok külsőleg látható részére van nyomva a szerző neve, a munka czíme, a könyvtári beosztás (1—28) száma és a kiadás éve. Mivel pedig az állványokon minden szakban a könyvek nyelv szerint vannak csoportosítva s minden munka a kiadási évszám sorrendjében következik egymásután: az áttekintés s a keresett könyv feltalálása a lehető legkönnyebb. Mivel pedig a tok oldalrészén a kivevő neve, a kivétel s a visszaadás ideje feljegyzésére szolgáló rovat van, s kiki maga jegyzi fel a kivett könyv tokjára a feljegyzendőt s otthagyja helyén a tokot üresen: a könyvtáros vagy könyvtári szolgáló teljesen fölöslegessé válik s tényleg nélkülözhető. A könyv visszahelyezésének megkönnyítésére minden könyv fedelén a tok színének megfelelő etiquette-t visel, a mely a könyvtári beosztás számát és a könyv kiadása évét tünteti fel. Ha a kivevő így a könyvet visszahelyezte tokjába, a tok megfelelő rovatába csak a visszaadás napját köteles beírni. A röpiratok a pinczehelyiségben 40—50-ével egy-egy tokban vannak elhelyezve s címlapjuk jobboldali felső részén arabs folyó számmal ellátva, a mely a két catalogus czéduláin is feltüntetettik.

A systematikus catalogus a könyvek czéduláit az 1—28 szak szerint,

az onomastikus pedig a szerzők neve szerint betűrendben való csoportosításban tartalmazza, de ezenkívül az Intézetben meglevő kb. 250. folyóiratban megjelent minden fontosabb cikk szerzőjét, a cikk nevét, hovatartozását, feltalálási helyét is, sőt még 1904 óta ama fontosabb sociologiai publicatiók jegyzékét is, a melyek — akár önállóan, akár folyóiratban jelentek meg — nem szereztettek meg az Intézet által. E czédulákon nyomtatva áll: „Ne se trouve pas à l'Institut“. A czédulák áttekinthetőségének megkönnyítésére a fehér színű czédulák a könyvek és röpiratok, a kék czédulák pedig a folyóirat-cikkek bibliographiai feljegyzésére szolgálnak.

A könyvtár állományáról teljes képet adni nem lehet: 1903 októberében az onomastikus katalógus 35.000, a systematikus pedig 50.000 czédulát tartalmazott s havonként e szám kb. 250 czédulával növekszik. Az Intézet igazgatója ma a czédulák számát kb. 100.000-re becsüli.

A dolgozószobák kb. 18—20 négyzetméternyi helyiségek, a melyek egyszerűen, de kényelemmel vannak berendezve: elzárható amerikai íróasztallal, forgatható könyvállvánnyal, esetleg több asztallal és székekkel is. A falakat izléses aquarellek vagy rézmetszetek díszítik. Világítás — úgy a természetes, mint a gázvilágítás, — fűtés, szellőztetés nem hagy kívánni valót. A háborítatlan csend biztosítására minden szoba kettős ajtóval bír.

Ennyit az Intézet berendezésének a közzgazdát, vagy sociologust érdeklő részéről.

Mindenesetre fontosabb a kérdésnél az Intézet céljáról, munkásságáról és belső szervezetéről adni felvilágosítást.

Az Intézet sociologiai kutatások laboratóriumául van hivatva szolgálni. Tudományos személyzete egy igazgatóból, egy assistensből s több tudományos dolgozótársból áll, kik az akadémiai év elején összegyűlve megállapítják az év alatt végzendő kutatások programját s negyedévenként összeülve, megvizsgálják a program megvalósítása érdekében végzett munka eddigi eredményeit. E munka egyes részei elvégzésével az Intézet igazgatója egyes specialisan e kérdéssel foglalkozó kutatót is megbizhat, az állandó alkalmazású tudományos dolgozótársakon kívül is, természetesen ezek egyetértésével. Az év végén az igazgató és a collaboratorok számot adnak munkásságukról s kutatásaik eredményéről, a mely az Intézet fentartójával, Solvay Ernővel is közöltetik.

Ez állandó kutatások remuneráció tárgyai s az Intézet igazgatója és collaboratorai Solvay által megállapított évi állandó fizetésben részesülnek, de amaz esetlegesen »Attachés à l'Institut« néven szereplő kutatók is, kik valamely specialis kutatással bizattak meg az Intézet részéről.

Az Intézet igazgatója jelenleg Waxweiler Emil, a bruxellesi Univer-

sité libre-n a társ.-gazdaságtan, a statisztika és a sociologia tanára, assistense G. De Leener — főleg a gazdaságtan iparpolitikai részére — tudományos collaboratorai M. Ansiaux (valutaügy), G. Des Marez (gazdaságtörténet), E. Houzé (anthropologia), R. Petrucci, L. Wodon és A. Prins mind egyetemi tanárok.

Az Intézet azonban nyitva áll azok részére is, a kik valamely sociologiai kutatást óhajtanak ott végezni s ezeknek számára absolut tudományos függetlenség biztosittatik. Az engedély az Intézetben való dolgozásra az igazgató által adatik, természetesen a megfelelő komoly, tudományos képzettség (eredeti munkák, diploma stb.) s a kutatás célja és tartama előre való meghatározása alapján. Az Intézetbe felvett egyén vagy a közös dolgozóteremben nyer helyet a dolgozásra, vagy pedig — ha hely van elegendő — külön dolgozószobát kap. A letelt idő után be kell számolnia kutatása eredményéről s az Intézetben esetleges tovább dolgozhatása is ettől függ. Az Intézetben való dolgozás a szabályok szerint azal a kötelezettséggel jár, hogy az ott végzett munkát az Intézet kiadványai számára köteles az illető átadni, ez azonban — mivel minden kiadvány honorarium tárgyát képezi — a rendelkezésre álló pénz korlátolt volta folytán nem tartható be mindenkoron.

A Belgiumban és külföldön megjelent tudományos munkák, a mennyiben ezek sociologiai tekintetben jelentősek, az Intézetben szakok szerint alakított csoportok által tudományosan kritizáltatnak és analysáltatnak. Minden, az Intézetben dolgozó egyén köteles egy ily tudományos csoport (Groupe d'études économiques, historiques, sociologiques, psychologiques etc.) tagja lenni; e csoportok a collaboratorok vagy az igazgató elnöklete alatt legalább havonként egyszer összegyűlnek s az időközben megjelent folyóiratokat, új könyveket átnézik és a fontosabb munkáknak a következő ülésen való ismertetésével egy vagy más tagot megbiznak. Részben itt történik az új kiadványok közül való rendelés megbeszélése is. Ezek a csoportok nagyrészt a német egyetemi seminariumok mintájára működnek.

A csoportok e külön-külön való összegyűlésén kívül nagyobb időszakban u. n. »réunion collective« is tartatik, a melyen egy specialis kérdés nyer megvitatást; példaképpen az idei programból csak gróf Goblet d'Alviella egyet. tanár »Hierographia és hierologia, a vallások leiró és összehasonlító története« és Bouché orvos és Waxweiler egyet. tanár »Az emberi intelligentia és annak szerepe a társadalmi fejlődésben« című projectiókkal kísért közös előadására utalok. Az ily reuniók, a melyeken az Intézet körén kívül álló tudományos világ is részt vesz, volnának hivatva tulajdonképpen bemutatni a synthetikus tudományos munka eredményeit, illetve épp indítékot adni egy nagyobb szabású synthetikus munkára.

Az Intézet kiadványai — a havonkénti Bulletin-től eltekintve, a mely csak tervbe lett véve, de eddig meg nem jelent — a *Notes et Mémoires* (4° alakban), mely az Intézet által eszközölt enquêtes jegyzőkönyveit, a kizárólag sociologiai jellegű eredeti munkákat stb. tartalmazza — az *Études sociales* (8° alakban), mely általán a társadalmi tudományok területéről való munkáknak van szentelve s az *Actualités sociales* (16° alakban), a mely a társadalmi productivitás növelése szempontjából fontos napi kérdéseket népszerűsítő munkák kiadására szolgál.

A *Notes et Mémoires*-ban eddig 7 kötet jelent meg, a sajtó alatt levő négy kötet egyikében fog nemsokára publicáltatni Somló Bódog kolozsvári egyetemi tanárnak *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft* című munkája is. Az *Études sociales*-ban eddigelé 4, az *Actualités sociales*-ban pedig 14 kötet jelent meg; sajtó alatt 1—1 könyv van.

Az Intézet olvasótermét, könyvtárát és közös dolgozóját a bruxellesi École de sciences politiques et sociales (az egyetem állam- és társadalomtudományi kara) és az École de commerce (mindkettő Solvay alkotása) tanárai és rendes hallgatói az igazgató engedelmével igénybe vehetik, a hallgatók azonban csak megszabott időre és meghatározott munka elkészítésére való korlátozással. Az Intézet reggel 9-től esti 7 óráig áll nyitva.

* * *

Ez az, a mi röviden az Intézetről ismertetésként adható. Egy fényesen, mondhatni fejedelmi bőkezűséggel és kényelemmel berendezett intézet ez, a mely oly alkalmat nyújt tagjainak a tudományos munkálkodásra, mint egy más könyvtár, laboratórium vagy intézmény sem. Contactusba jutni majdnem az egész világ e téren való tudományos fejlődésével, a felszínre vetett s népeket és nemzeteket érdeklő kérdésekkel, azok megoldására irányuló tudományos — theoretikus és practikus — törekvésekkel, megismerhetni könnyen, nagyobb fáradság és ugyszólván minden anyagi áldozat nélkül mindazt, a mit elszigetelt munkálkodás útján, de az anyagi erő csekélyége miatt is csak nehezen vagy talán nem is lehet: ez az, a mit az Intézet munkásainak nyújt. Ámde ez előnyök oly előnyök, a melyeket más intézet nem tud megadni ezekben az arányokban.

A gazdaságtanban annyira emlegetett munkamegosztás magában véve kétségtelenül egyik legfontosabb jelensége a gazdasági életnek, de fontosságára nézve nyilvánvalóan vetekedik vele a megosztott munka helyes szervezése és egyesítése. Ugyanez a helyzet a tudományos munkásság terén is: fontos kérdés a tudomány nagy mezőjén egymástól önállósítani az egyes ágakat, de bizonyára bir ily fontossággal a tudo-

mányos munka ama szervezése is, a mely az önállósult tudományszakok munkásait olyképpen egyesíti, hogy ez által kölcsönös kiegészülést nyer az egyes munkássága, egyoldalúságot elkerül, egy szóval egymással teljes együttműködésben szintetikus munkát végez.

Természetes, hogy a komoly tudományos munkát mélyítő és termékenyítő ezen együttműködés nemcsak egy szervezőtől, hanem a munkálkodóktól, azok képességétől s tudásuk fokától is függ. Hogy az állandóan alkalmazott collaboratorok együttműködése ne hagyjon fenn semmi kívánnivalót, az a tudomány s az intézet érdeke, hogy azonban a szabad kutatások is lehetőleg megtalálják a kölcsönös eszmeerjesztő együttműködést s az izolált munka egyoldalúságtól megkímélve, kölcsönös szervezett munkaegészbe legyen beilleszthető, az szintén érdeke — e munka minőségileg kiváló voltának feltétele mellett — ugy a tudománynak, mint magának az Intézetnek is. E tekintetben talán nem mindenkor valósulnak meg az elméletileg itt felállítható követelmények, azonban ezek oka mélyebben fekszik és sok más oly tény befolyása alatt áll, a melyeken nem lehet azok legjobb törekvései ellenére sem segíteni, a kiktől látszólag az intézet körén belől a javítás és fejlesztés lehetősége függ.

Ez azonban már messze vezetne s tárgyalása túlterjedne a cikk megszabott feladata keretein.

Bizonyos, hogy a bruxellesi sociologiai intézet a maga nemében berendezése, eszközei s tudományos felszerelése tekintetében talán világszerte egyedül áll.

Kovács Gábor.

Róma közgazdasága Diocletian korában.¹⁾ I.

A gazdaságtörténelem a társadalomtudományban az, a mi az anatómia az orvosi tudományban. Az egyik letűnt emberi közületek életébe, a másik a hulla szervezetébe akar bepillantást nyerni; mindkettő keresi a kórokat és vizsgálja ennek hatásait, hogy értékes tanulsággal szolgálhasson a ma emberének a jövőre nézve.

A római birodalom bukása okainak vizsgálata a tudománynak mindig hálás és fontos feladata lesz. A kutatás természetesen csak úgy lesz eredményteljes, ha hiteles források állanak rendelkezésünkre. Ezért állíthatjuk, hogy a tudományos világra nagy jelentőségű esemény volt az, midőn 1709-ben, Smyrnában, a régi Stratonikea földjén az angol konzul ásatásai közben egy terjedelmes töredék került napvilágra, melyben Diocletian császár „de pretiis rerum venalium“ című edictumát ismerték fel. Egy második töredéket 1807-ben Egyiptomból hoztak Franciaországba. A XIX. század folyamán mind több és több részt fedezett fel a fáradhatatlan kutatás úgy, hogy ma mintegy 21 példányból (9 latin és 12 görög) összeállított 35 töredéket ismerünk, melyek az edictum rendkívül érdekes és jellemzetes praefatióján, bevezetésén kívül körülbelül 800 ár- és munkabér-meghatározást tartalmaznak. Az edictum még nem teljes; Bücher nézete szerint a tételek egy ötöde még hiányzik. A meglévők közül is egynéhány hiányos, csak hozzávetőleg egészíthető ki. Mindazonáltal az edictum megbecsülhetetlen értékű a tudományra, különösen a gazdaságtörténelemre nézve. Bevilágít rég letűnt századok homályába. Természetes, hogy az edictumot csak úgy ismerhetjük meg a maga valójában, teljességében, ha ismerjük korának képét, gazdasági, politikai és társadalmi viszonyait. Így a holt tételek életre kelnek, s nyomukban páratlan kép tárul fel előttünk: a hanyatló római birodalom a negyedik század elején.

Ennek a fontos gazdaságtörténelmi forrásnak összeállítását a Momm-

¹⁾ Részlet „Az ár és munkabér jogi és gazdasági szempontból, s ennek kapcsán az Edictum Diocletiani de pretiis kritikai ismertetése“ című, s a budapesti magy. kir. tud. egyetem jog- és államtudományi kara által pályadíjjal jutalmazott munkából.

sen lángelméjének köszönhetjük. Legtökéletesebb közzétételét a Corpus Inscriptionum Latinarum 1893-iki pótkötete tartalmazza. Az edictumhoz jeles commentárokat írt Waddington és Blümner. Különösen az utóbbi pontos és lelkiismeretes nyelvészeti munkájával az edictum alapos ismertetése, hozzáférhetőségének megkönnyítése által maradandó érdemet szerzett. Munkája azonban csupán e szempontból jelentőségteljes; Blümnernek nem is volt célja gazdaságtörténelmi értekezést adni. Az egyetemes, e korról foglalkozó munkák, — mint például a Mommsen és Marquardt hatalmas alkotásai, — gyakran hivatkoznak a edictumra, de az első igazi, az edictumot általánosságban felőlelő gazdaságtörténelmi méltatás Bücher Károlytól ered, mely a „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft“ című folyóirat 1894-iki évfolyamában jelent meg két részletben „Die diocletianische Taxordnung vom Jahre 301“ címmel. A munka magán viseli a mester kezének bélyegét.

A másik munka, mely az edictummal foglalkozik, H. Michaelis doktori értekezése, mely szintén a fentemlített tudományos folyóiratban jelent meg, 1897-ben. A fiatal tudósnak vannak gondolatai; sajnos, hogy néha a valószínűtlen föltevések birodalmába téved, melyből lemondással kell visszatérnie.

Az edictum, — mint Blümner megjegyzi, — „edictum ad provinciales“; kitűnik ez a bevezető formulából, mely fölemlíti a két császár: Diocletian és Maximilian nevét és a „dicunt“ szóval zárul. A német tudományos irodalomban Bücher „Taxordnung“-nak, Blümner „Maximaltarif“-nak nevezi az edictumot. Bücher kárhóztatja ez utóbbi kifejezést, a mely legalább az edictum tartalmának megismerése előtt azon hitet keltheti fel az olvasóban, mintha vámtarifáról volna szó. A magyarban körülbelül a „taksaszabályzat“ a legmegfelelőbb szó. Az edictum a taksa megjelölésére a „modus“ szót használja s kifejezetten hangsúlyozza, hogy nem az árakat szabja meg: „non pretia venalium rerum sed modum statuendum esse censuimus . . .“ A világosság és a könnyű megérthetőség szempontjából hozzáteszi: „. . . az árakat mindenki úgy tekintse és úgy fogja fel, mint a melyek átlépésének lehetősége számára meg van tagadva . . .“ Ezt a törvényhozó jónak látja pár sorral lejjebb a kereskedőknek külön is szívére kötni.

Ha a törvényhozó az árak mesterséges mérséklését akarja elérni, két intézmény közt választhat: 1. az ár- és taksaszabályzat és 2. a laesio enormis között. Első pillantásra belátjuk, hogy az első sokkal erőteljesebb és mélyebbre ható eszköz, mint az utóbbi. Az árszabályzattal kapcsolatosan természetesen a vevő javára szolgáló laesionak is meg kell honosulnia, mert magától értetődik, hogy az olyan adás-vétel, melyben az ár a szabályzatban megengedett határt átlépi, megtámadható

és megsemmisítendő. Az ár- és taksaszabályzat ránehezedik a gazdasági tényezők szabad működésére, de rendkívüli esetben, *faute de mieux*, ideiglenesen alkalmaznunk kell.¹⁾ Ha az orvos a bajt gyökerestül ki nem írhatja, a „tüneti kezelés“ következik. Az árszabályzatnál egy, minden adás-vételnél egyformán alkalmazandó átlagárat tart szem előtt a törvényhozó, míg a maximális ártétel (taksa) intézményénél eredeti célja az ár hullámzását lehetőleg a felső árhatár alá szorítani. Az árszabályzat legjellemzőbb sajátossága az, hogy változatlan, „*punctualiter determinatum*“, ugy felfelé, mint lefelé teljesen merev; a mint a canonisták kifejezték: „*precium legitimum, consistit in indivisibili*“.²⁾

A *laesio enormis* intézményénél a törvényhozó nem akasztja meg az ártényezők hullámmozgását, sőt a legnagyobb mértékben respectálja a különböző időben különböző körülmények közt kialakuló átlagárakat; ha azután a bíró a piaci folyóár és a szóban forgó, szerződésben megjelölt ár között kiáltó ellentétet lát, úgy a szerződést semmisnek jelenti ki, ha csak a károsító nem hajlandó a károsultat megfelelő kárpótlásban részesíteni.³⁾ Az ár- és taksaszabályzat ellen vétők rendszeren szigorú büntetésben részesülnek, a *laesio enormis* intézményénél ezt nem igen látjuk. Előbbi mindig a vevők érdekében honosul és természetéből kifolyólag csupán az ingó javak áráról intézkedik; a *laesio enormis* intézménye meghonosítható úgy az eladók, mint a vevők érdekében; (utóbbi volt az eset a porosz *Landrecht*ben), s maga a *laesio enormis* fogalma nem zárna ki azt sem, hogy úgy az ingók, valamint az ingatlanok adás-vételénél szerepelhetne. Így létesült az intézmény az osztrák polgári törvénykönyvben is és úgy az eladó, mint a vevő érdekében (934., 1060. §§.).

A gazdasági szabadság legtulzottabb hive sem állithatja tiszta lelkiismerettel, hogy a *corner „comme il faut“* ügylet. Az *edictum* eltagadhatatlan költői lendülettel fakad ki a lelketlen üzérkedés ellen: (köztudomású), „hogy az árak zabolátlansága úgy elharapódzott, hogy a féktelen kapzsiságot immár sem az árúk bősége, sem az esztendők gazdagsága nem enyhíti; hogy az így üzérkedő emberek — még a csillagzatok járása ellenére is, — kétségtelenül mindig csak azt hányják-vetik

¹⁾ E módszert a magyar törvényhozó is ismeri. Az 1884: XVII. t.-cz. ki mondja, hogy a községeknek marhahússal való állandó ellátása végett, ha ez a húsmérés szabad gyakorlása mellett biztosítható nem volna, a marhahúsmérés számhoz köthető, a marhahús ára időnként szabályozható.

²⁾ Azorius: *Institutiones morales*, 685., 686. old.

³⁾ Az osztrák polgári tvkönyv 1051. §-a szerint: „ha valamely árura nézve árszabás van, a magasabb ár törvényellenes és a vevő minden bármily csekély sérelme miatt a közrendtartási hatóságnál kármentesítést követelhet“.

alattomban, hogy a levegőt és időjárást rabszolgájukká tegyék és méltányosságot nem ismerve, — nem tudják elviselni, ha áldást hozó eső megöntözi a gazdag eredménnyel kecsegtető vetést; hogy némelyek kárukat látják abban, ha a föld — az ég kegyelméből — bőven fizet. Tartományaink lakosai! Az általános emberiségre való tekintet szólít fel bennünket arra, hogy határt szabjunk azok kapzsiságának, a kik mindig csak arra törekszenek, hogy még az isteni jótétemények is csak az ő nyereségüket gyarapítsák, hogy a közjólét fejlődésének gátat vessenek, sőt az esztendő terméketlenségével is a gabona szétosztásánál és a kereskedelmi szolgálatoknál üzérkedhessenek. Meg kell fékeznünk azokat, a kik gazdagságuk óriási feleslege mellett is, — mellyel egész népeket bőségesen táplálhatnának, — csak saját hasznukat tartják szem előtt és az uzsorakamatú nyereséget hajhászsák.“

A szabadság legnagyobb ellensége a szabadosság. Az életben lépten-nyomon különbséget kell tennünk „usus“ és „abusus“ között; beszélünk a tüzhely áldásos melegéről és a tüzvész borzalmasságáról. A medrébe szoritott, szabályozott folyam a gépek ezreit hozza mozgásba s az árviz városokat sodor el. A legtöbb gyógyszer mérge. Hogy ma a gabonaárak maximumának felállítására nem gondolunk, annak magyarázata a világverseny szervezett, előrehaladt állapota. Mindenütt, a hol e leghatalmasabb ellenőrző nem éreztetheti jótékony hatását, beavatkozásra van szükség.

Ezért tekintjük jogosultnak uzsoratörvények felállítását, ezért helyeseljük a törvényhozás útján való szabályozást mindazon esetekben, midőn a hatalmasok, a gyöngéken felülkerekedve, ezeket szemérmetlenül, minden emberi érzésből kivetkőzödve, kizsákmányolják. Itt a gazdasági tényezők szabad mozgásának meghamisításáról van szó. Mindenki könnyen beláthatja, hogy különbség van drágaság és drágaság között. midőn az majd a rossz esztendő, a silány aratás, majd pedig a corner lelkiismeretlen munkájának (?) eredménye,

Végzsükség idején eltérünk a közönséges jogrend szabályaitól, hogy megmentsük azokat. Diocletiannek is cselekednie kellett, ha csak nem akarta a birodalmat végveszedelembe sodorni, hiszen „a katona néha zsoldját, s kapott ajándékát egyetlen tárgy vételébe volt kénytelen beleölni“ . . . A törvényhozó teljes tudatában van annak, hogy az edictum kibocsátásával a régi Róma hagyományaival ellenkező, kivételes rendszabályhoz nyul és jellemző, hogy „hosszu éveken át tartó hallgatag türelmét“ azon reménnyel indokolja, melyet „a legsúlyosabb bűnökben tespedő emberiség önmagától való megjavulásába“ vetett.

Az edictum kiadásának ideje kétségtelen: 301. (Krisztus után). Ellenben nem olyan világos az edictum területi hatályosságának kérdése.

Minden esetre megfontolásra méltó, hogy eddig csak Egyiptomban, Kis-Ázsiában és Görögországban találtak töredékeket. Ezek a tartományok mind Diocletian uralma alatt állottak. Tény az is, hogy a gyapjuszövet s a lengyolcs csekély kivétellel ezen császár tartományaiból való, s hogy végre az edictumról való egyetlen régi megemlékezés egy Lactantius nevű kis-ázsiai kereszténytől származik, a ki „De mortibus persecutorum“ című iratában azt írja Diocletianról, hogy: „különböző méltánytalanságával végtelen drágaságot okozott“.

Maga az edictum bevezető szövege azonban a mellett tanuskodik, hog a taksaszabályzatot a törvényhozó az egész birodalomra (universus orbis) vonatkozó területi hatálylyal akarta felruházni. Ezt bizonyítják az edictum bevezetésének zárószavai (. . . ily rendelkezés nemcsak egyes városoknak, népeknek, vagy tartományoknak fog javára szolgálni, hanem általában az egész birodalomnak . . .), továbbá a császárok és corre-gensek nevét tartalmazó bevezető formula, s végre a föntebb fölemlített instructió a kereskedő számára, a kik „noha kikötőket és idegen tartományokat“ keresnek fel, mégsem léphetik át a szállítás költségeivel az árhatárt. Hitelt érdemlő Mommsen figyelmeztetése, a ki szerint lehetséges, hogy az eredetileg az egész birodalom számára alkotott taksaszabályzatot csak a Diocletian uralma alatt lévő tartományokban hirdették ki. Bár Bücher szerint az sem lehetetlen, hogy a birodalom nyugati részében a kihirdetés kevésbé maradandó módját választották „aereis tabulis vel cerussatis aut linteis mappis“.¹⁾

Mommsen és Hoffmeister pálczát törnek az árhatárszabályzat fölött. Előbbi Bücher idézése szerint egyszerűen „theoretischer Schwindel“-nek nevezi az egész intézkedést, utóbbi²⁾ rámutat az irtózatosságra: Róma, a féktelen szabadkereskedelem hazája „kényszertarifá“-ra szorul!

Mommsen, a nagyérdemű történettudós itt alighanem elhamarkodva mondott ítéletet, a mire már Bücher is figyelmeztet. Nem! Elméleti csalásról itt szó sem lehet! Róma a negyedik század hajnalán már rálépett volt arra a lejtőre, a honnan többé visszatérés nincsen. Életerejét kiszivta az óriási hivatalnoktábor és az állandó hadsereg, melyet a birodalom négy részre osztása óta csak nagyobbítani kellett, s melynek kénye-kedvétől függött a Ceesarok sorsa. Az idegen tartományokból szállított élelmiszerek szétosztására alapított szerencsétlen kormányrendszer tönkretette az elviselhetetlen súlyú adóval terhelt kisbirtokost, a kivel csak növekedett az élősködő csöcselék tömege, mely minden pilla-

¹⁾ Cod. Theod. XI., 27.

²⁾ Hoffmeister : *Die wirtschaftliche Entwicklung Roms*, 77-ik old.

natban kész volt arra, hogy az államot lángba borítsa. Rendkívül találóan mondja Dureau de la Malle: „On jetait du pain au peuple comme le gâteau dans la gueule de Cerbère, pour l'empêcher de mordre.“¹⁾)

Valóban a „kalács“ kiölt minden magasztosabb érzést; kihalt a szabadság érzete is, melyet az elfajult nemzedék többé felfogni nem tudott, mint a hogy a vak embernek hiába beszélünk világosságról. A folytonosan fokozódó pénzrosszabbítás a forgalmat megsemmisítéssel fenyegette. A gabonauzsora és a lelkiismeretlen üzérkedés, — mint az edictum bevezetése megjegyzi „az emberi nem megvetésével nem évről évre, hónaponként vagy naponta, hanem óránként és minden pillanatban növekedik és mindinkább hatalmasodik“ . . .

Bücher nézete az, hogy socialpolitikai célzat Diocletiant nem vezérelte és nem hisz a bevezetés „erkölcsprédikáló dagályának“, mely szerrinte csak arra alkalmas, hogy „a törvényhozó igazi gondolatait elrejtse“ : a pénzpolitikai cél, vagyis az értéket vesztett denar ujólagos forgalombahozatalát, s a mellékcél: a sereg anyagi helyzetének javítását. „Az egész árszabályzat (Taxordnung) így inkább a pénz értékének szabályozása (Tarifierung) árúknban, mint; az árúké pénzben.“ Szellemes, de nem találó szójáték! Vajjon mi szüksége volt a császárnak eltitkolnia azt, hogy a birodalom lakosai érdekében az elértéktelenedett váltópénzt ismét forgalomba akarja hozni? Hiszen egy intézkedés igazi célja előbb-utóbb szembetűnik s így miért akarta volna magát a törvényhozó mindenáron meghazudtolni? Talán oly nagy volt az árnyékcászárok tekintélye, hatalma, hogy a törvény szavaival való könnyelmű játszadozás annak nem árthatott? Ha pedig az elrejtett célzatot senki sem veszi észre, az végrehajthatlan marad: senkinek sem árt, sem használ. Kellett-e valamitől tartania a császárnak akkor, midőn egyrészt a szó szoros értelmében lekenyerezte a mindenható hadsereget, másrészt pedig segítségükre sietett azoknak, a kiket „a szükölködés legkegyetlenebb tapasztalata a legnyomorúságosabb helyzet karjaiba kergetett“ ?

Nem vezethette Diocletiant az intézkedés állítólagos „igazi cél“-jának eltitkolására a császárok folytonos pénzrosszabbítása sem; ez nagyon is köztudomású volt, de különben is éppen neki nem volt oka pirulnia e miatt; s maga Bücher jegyzi meg helyesen, hogy e császár „már megkezdte a nehezebb pénzlábú arany- és ezüstpénz veretését“.

Az sem bizonyít a pénzpolitikai cél mellett, hogy az összes tételek denarokban vannak kifejezve, hiszen „akkor ez volt az egyedüli forgalmi eszköz, mely nagyobb fizetéseknél tömlőkben került forgalomba“.

A denarnak viszontagságos története van. Kezdetben majdnem tel-

¹⁾ *Économie politique des Romains*; II. kötet. 309-ik old.

jesen tiszta ezüsből verték. Neró 5—10% rézzel vegyítette, a nélkül, hogy a pénzdarab névértékét megváltoztatta volna. A III-ik században az arány már éppen fordított: a denar csak 5% ezüstöt tartalmaz. Egy Elateiaból származó töredék (az árhatárszabályzat XXX. fejezete) tudomásunkra hozta, hogy egy font 327·45 gr. súlyú tiszta arany maximális ára 50.000 denar volt. Ebből kitünik, hogy egy denar maximális értéke egy font arany értékének 50.000-ed része. Már most, ha az arany Diocletian-korabeli piaczi viszonyai ugyanazok volnának, mint a maiak, úgy fogalmat alkothatnánk magunknak azon korabeli abszolút vételerejéről. Például azt tudjuk, hogy egy tábori véka árpa 100 denarba, egy font marhahus 8 denarba kerül, de arra, hogy ezen tételek akkor hány korona vagy fillér értéket képviseltek, feleletet nem adhatunk. Sajnos, e problema megfejtése valószínűleg örökre homályban marad. Az arany mai piaczi viszonyai szerint egy római font (327 font 45 gr.) körülbelül 1.081 koronába kerülne. E szerint egy denar mai vételereje nemes érc tartalmánál fogva 2:1 fillérével egyenlő. Természetes, hogy e meghatározásnak a tudomány szempontjából kevés értéke van. Mégis úgy Blümner, mint Bücher és Michaelis fölemlíti. (Számításuk szerint egy denar 1.827 Pfennig.) Én sem akartam ezen számítást teljesen elhallgatni.

Érdekes, hogy míg Bücher értekezése 6-ik oldalán a fényüzési tárgyaknak a taksaszabályzatba való fölvételét mással, mint a pénz értékének árúban való szabályozásával magyarázni nem tudja, két oldallal később önmagával ellenmondásba kerülve, de az igazságnak megfelelően, rámutat a helyes megfejtésre: „a keleti, csillogó pompa, melylyel Diocletian udvartartását körülvette, a sereg főtisztjei s a tartományokba utazó főhivatalnokok körében is el volt elterjedve“.

Végre nem lehet szó közvetett pénzpolitikai célzatról azért sem, mert az edictum nem árszabályzatot, hanem taksaszabályzatot tartalmaz. És ez, mindenki könnyen beláthatja, nagy különbség. Mert föltéve, hogy az élelmi szerek alkalmasak — legalább egy bizonyos időre — a pénz értékének szabályozására, rögzítésére, e feladatot csak abban az esetben tölthetik be, ha köztük és a pénz között egy állandó arány létezik, vagyis, ha egy árszabályzat áll elő, melytől eltérni a piacon senki sem fog rendes körülmények között. Ugy az eladó, mint a vevő jól tudja, hogy ez a „pretium legitimum“, a felsőbbség által megállapított „pretium iustum“; ép ezért a vevő nem akarja az árút olcsóbban beszerezni s az eladó drágábban eladni. Az árak változatlanságáról az edictumban szó nincsen. Ellenkezőleg, — mint már rámutattunk, — ki van emelve a taksaszabályzati jelleg: . . . „nem az árúk árát szabjuk meg, ez ugyanis nem látszott igazságosnak; a mennyiben néha számos tartomány forrón óhajtott olcsóságnak, a bőség mintegy előjogának örvend“ . . .

Majd más szavakkal ugyanazon gondolat ismétlődik : „természetes, hogy azon vidékeken, a hol szemlátomást bőség uralkodik, nem fogjuk zavarni az olcsóság boldogságát, melyet (ellenkezőleg) leginkább szívünkön viselünk, csupán a jelzett kapzsiságot akarjuk megzabolázni“ . . .

Ezek után világosan láthatjuk, hogy Bücher értelmezése téves. Ha az ő felfogása szerint hajtották volna végre az edictumot, ezer és ezer minden pillanatban változó pénzérték támadt volna egy csapásra : a nyugalom, a forgalom óhajtott biztonsága helyett éktelen kavarodás és rémséges bizonytalanság.

Azon körülmény, hogy három jelentéktelen görög szigeten, (a hova hadsereg nem igen vezéreltetett) is találtak töredékeket, világosan bizonyítja az edictum szociálpolitikai célzatát, bár igen valószínű, hogy a törvényhozó mindenekelőtt a csapatok javát tartotta szem előtt. Ez volt a „tulajdonképeni indok“ (ipsa causa), mely a császárt „hosszu ideig tartó türelmének felhagyására készítette“. Innen magyarázható azon körülmény — mint azt Bücher kiemeli, — hogy az I. fejezetben felsorolt gabonaneműek és mezei termények ürmértékéül a tábori vékát (castrensis modius) választotta a törvényhozó, mely kétszerese az itáliai vékának (Italicus modius). Előbbi 17·51, utóbbi 8.754 liter. A taksaszabályzat tételei közül számos kizárólag a katonákat érdekli. Így : a kard és bárd köszörülése, a sisak és a kardhüvely tisztítása, fényesítése, (VII. fejezet, 33, 34, 35 és 37-ik tételek), szegezetlen katonacsizma, (IX. 6) katonaczipő, (IX. 11) nyereg és ostor, (X. 2, 3) katonaovek, (X. 8, 9) czölöpök, (XIV. 1) lándzsa és dárdanyelek, (XIV. 4, 5) katonaköpeny, (XIX. 1) sátortakaró, (XIX. 4) lőtakaró, (XIX. 22), és lenből készült alsóruha katonák számára három minőségben (XXVI. 28, 29, 30).

A taksaszabályzat sanctiója igen szigorú : a halál. Fejével bűnhődik a tettes, a részes (qui comparandi cupiditate avaritiae distrahentis contra statuta consenserit), továbbá, a ki élelmiszer és közhasználati áru birtokában (habens species victui atque usui necessarias) azok eltitkolására (subtrahendas) törekszik. Minősített halálbüntetés (poena gravior) éri az éhínség okozóját. Hogy milyen minősítésre gondol a törvényhozó, nem tudjuk, de köztudomású, hogy a rómaiak a válogatott kínzások számtalan nemét ismerték a keresztrefeszítéstől a tömlőbevarrásig. A Pandekták szerint a római népnek szánt gabona drágaságának okozóját kivételesen a rabszolgák (1.53. Dig. 5, 1.) az asszonyok és az infamiába esett személyek (1.13. Dig. 48, 2.) is följelenthetik. Igen, az emberi jogoktól megfosztott rabszolga is fölléphet ura ellen, ha ezt az állam életbevágó érdeke úgy kívánja.

A törvényhozó a szigorú büntetést azzal indokolja, hogy 1. az elődök is ezen módszert követték, 2. „az emberek a saját jószántukból csak

nagyon ritkán fognak fel egy emberséges, jótékony intézkedést.“ 3. „A félelem, mint tanító a kötelességek legkiválóbb öre.“ Ime a visszariasztás (elrettetés) elve a Diocletian edictumában! Ellenben gyöngé és naiv az edictum következő mondata: „Ne tekintse senki a büntetést túlszigorúnak, mert mindenkinek módjában áll a veszélyt mérséklet gyakorlásával elhárítania.“ Ezzel az okoskodással a legcsekélyebb kihágást is halállal lehetne büntetni.

Hogy a szigorú büntetés tényleg alkalmaztatott, azt Lactantius e szavaiból tudjuk: „Tunc ob exigua et vilia (értsd: pretia) multus sanguis effusus“... Ugyancsak e forrásból értesülünk arról, hogy az edictum intézkedése eredménytelen volt, mert „megfélemlítéssel eladhatónak semmi sem mutatkozott és a drágaság sokkal kegyetlenebbül dühöngött, míg végre a törvény magának a szükségnek következtében sokaknak kivégeztetése után hatályon kívül helyeztetett.“

Szinte önmagától merül fel a kérdés: mi volt ez eredménytelenség oka? Az edictum hatásának vizsgálata megadja egyszersmind erre is a feleletet. Kétségtelen, hogy az árszabályzat maximalis, de az előbbi uzsora-árakhoz viszonyítva, mérsékelt tételei a fogyasztási középpontokban (a mennyiben lehet ilyeneknek nevezni a tartományokon élőködő városokat) hirtelen erősen növelték az árúczikkekre irányuló keresletet, melynek azon kereskedők, kiket a leszállított árak összeharácsolt vagyonnukkal való visszavonulásra nem készítettek, annál is inkább iparkodtak megfelelni, mert régi nyereségük fentartását vagy legalább is megközeletését csak üzletük kiterjesztésétől, s így az egyes árúczikkek szállítására, gondozására stb. eső költségek kisebbitésétől remélhették. Már most csak természetes, hogy a tartományok termékeire irányuló kereslet szintén hatalmasan megdagad és annál lázasabb lesz, minél nagyobb volt a fogyasztók nélkülözése az árúczikkek előbbi, rendkívüli drágasága miatt. (Az edictum szerint a katonáktól: „nem négyszeres vagy nyolcszoros, hanem oly árakat csikart ki az államellenes, csalárd orczátlanság, a melyeknél értébecsülésről szó többé nem lehetett.“...) Ugy de szervezett világversenyről nem beszélhetünk, s a tartományok termelőképessége véges: rohamosan emelkedik a termények ára ott is, hol tudvalevőleg az edictum kibocsátásáig „az olcsóság boldogságát“ élvezték. Az áremelkedést előmozdítja továbbá még azon körülmény, hogy az árhatár-szabályzat nyilvánosság-tétele elősegíti határozott árképletek kialakulását a termelők körében, hol ezen a csere- és pénzgazdaság közt ingadozó, átmeneti korszakban az árakról s az ártényezőkről alkotott fogalmak fölötté homályosak lehettek. Ezentul a termelő is részt kér magának a nyereségből, s nem fogja terményét potom áron az üzérnek átengedni. Az árúk eltitkolása, a forgalomtól való elvonása és felhalmozása — mely-

ről az edictum ugyancsak megemlékezik — szintén mesterségesen csigázza az árakat a maximum felé. Világos, hogy minél inkább kisebbedik a különbség a termelő által követelt és a fogyasztó által fizethető törvényes maximális ár között, annál inkább lehetetlen a közönség keresletének megfelelni, hiszen „sehol sem szabad a szállítás miatt a maximumnál drágábban eladni.“

Ime, a Lactantius adatának megfejtése. Egyfelől a saját zsirjukban megfulladó tartományok, másfelől az éhségtől őrjöngő söpredék; ez már a világbirodalom bukásának képe. Az edictum jóakarátú célzata tagadhatatlan, de eredményes csak a csöcseléknak a parlagon heverő földek művelésére való szorításával, egy egyetemes ujjíteremtéssel kapcsolatosan lehetett volna. S hol a lángész, a ki erre képes?!

Az edictum bevezetése a római közvetítő kereskedelmet sötét színben tünteti fel. Tulajdonképpen nem is kereskedők voltak ezek, hanem — uzsorások. Megtudjuk, hogy szokásuk volt kikötőket és idegen tartományokat fölkeresni (. . . venditores emptoresque, quibus consuetudo est adire portus et peregrinas obire provincias), hogy egyesek a hadsereget lépten-nyomon követik (non per vicos modo aut oppida, sed omni itinere . . .), mások vagy vásárokat keresnek fel, vagy egy városban megtelepedve, annak mindennapi forgalmában részt vesznek (. . . venalibus rebus, quae vel in mercimoniis aguntur vel diurna urbium conversatione tractantur . . .). Említés történik azokról is, a kik „a gabona szétosztásánál és a kereskedelmi szolgálatoknál uzsoráskodnak (. . . anni sterilitate de seminum iactibus adque institorum officiis nundinari.).

A kereskedelem működési mezejét minden esetre megszorította az „annona“, mely alatt utóbb már nemcsak a tartományok által adóba adott gabona, hanem kenyér, olaj, hus, só, szalonna, sőt ruhadarabok, a hadsereg számára pedig takarmány, fegyverek, lovak ingyenes vagy nagyon olcsó szétosztását értették.¹⁾ Hibás volna azonban az annonának túlzott jelentőséget tulajdonítani. Maradt az egyéni tevékenységnek azért elég tér. Az edictumban is csak terméketlen esztendőkből való gabonaosztásról van szó. A gyapjuszövetekről szóló XIX. fej. első három tételéből kitűnik, hogy az állam a tartományok által adó fejében szolgáltatott szöveteket, ruhadarabokat részint katonáknak, részint pedig magánosoknak elárusította. A XIX. fej. első tétele ugyanis a „legszebb minőségű, adóba adott gyapjuszövetből készült katonaköpeny maximális árát 4.000 denarban, a 2-ik tétel adóba adott mintázott alsóruháét 2.000 denarban és a 3-ik tétel ugyancsak adóba adott mintázatlan alsóruháét 1.250 denarban állapítja meg.

¹⁾ Hoffmeister : *Die wirtschaftliche Entwicklung Roms*, 81-ik oldal.

Mindazonáltal az edictum bevezetéséből láthatjuk, hogy az állam még hadseregét sem tudta a legszükségesebbel tökéletesen ellátni (. . . az egész birodalom ajándékát derekasan helytálló hadseregeink a fosztogatók nyereszkedésének kénytelenek átengedni . . . harcosaink rendes katonáskodásuknak és kiérdemelt, veterán szolgálatuknak gyümölcse az általános kufárkodásnak lesz osztályrésze . . .). Azonkívül természetes, hogy a finomabb árú, s a gazdagok közt oly nagy elterjedtségnek örvendő fényűzési cikkek szállítása mindvégig a közvetítő kereskedelem feladata maradt.

(Folytatása következik.)

Szegő Ernő.

Heves vármegye közgazdasági leírása. IV.

Ami magát a termelést illeti, úgy a termelés mennyisége, mint értéke nagyon nagy ingadozást mutat. Sokszor a termelés mennyisége az országos átlagon felül áll, de viszont vannak évek, midőn az egész vármegye, de különösen egyes járások termelése az átlagtermésen alul marad. Ennek oka részint az időjárás szeszélyes voltában keresendő, részint pedig, különösen a kisbirtokoknál a czélszerűtlen gazdálkodási módban.

A legutóbbi évek terméseredményét a fontosabb mezőgazdasági termékekre vonatkozólag az alábbi táblázat ismerteti:

A termelés éve	Összes termés métermázsákban					
	buza	rozs	árpa	zab	tengeri	burgonya
1901	657.823	124.740	187.262	74.863	305.260	337.723
1902	935.625	176.707	230.204	85.903	139.460	186.572
1903	957.851	169.353	282.898	87.669	379.781	430.276
1904	726.331	153.131	184.962	51.871	143.219	137.110
1905	909.859	161.233	262.834	81.427	224.847	395.005
1906	1,116.859	175.027	255.903	84.455	326.411	430.598
1907	759.446	124.501	210.801	75.929	294.176	371.805

A termelés éve	Átlagos termés hektáronként					
	buza	rozs	árpa	zab	tengeri	burgonya
1901	10·3	8·5	10·0	9·6	15·4	83·7
1902	14·2	11·7	11·8	10·5	7·6	48·4
1903	13·6	11·7	13·8	11·1	18·7	99·5
1904	10·7	10·7	9·3	7·2	7·8	38·0
1905	13·2	11·4	13·0	10·6	11·0	91·3
1906	15·3	12·8	13·0	11·5	15·9	98·4
1907	10·5	9·1	10·1	10·0	14·6	83·0

Az 1906. év a mezőgazdasági termelés terén jó közepes eredménnyel zárult le. Nemcsak a kalászos növények, hanem a gumós és kapás növények is jó termést adtak, ezek közül pedig különösen a dohány, mely úgy mennyiség, mint minőség tekintetében teljesen kifogástalan volt. Egyetlen hátránya volt az 1906. évnek a túlalacsony gabonaár, s

igy az 1904. aránylag rossz esztendő sokkal jobb eredménnyel zárult, mint a jónak mondható 1906.

A jónak ígérkező 1907-es év sem felelt meg a hozzáfűzött reményeknek. Az egész termés jóval az átlagon alul maradt; a buzatermés épen hogy meghaladta, a rozstermés pedig még az 1904. évi hozadékot sem érte el. Egyetlen vigasztalásuk volt gazdáinknak e válságos évben, hogy terményeiket mégis jobban értékesíthették, mint az előző esztendőben.

2. Szőlőművelés.

Heves vármegye közgazdasági életében évszázadok óta jelentős szerepet játszott a szőlőművelés és termelés. Az egrí bikavér, a gyöngyösi s visontai vörösbor a tokaji borral együtt régebben jelentős kiviteli cikünk volt. Sajnos, a filloxeravész a szőlőterület nagy részét teljesen elpusztította, melyet az újabb szőlőfajok, ha pótolnak is, a régi nemes borszőlők végleg elvesztek s az új szőlőfajok a régit, annak sok-sok jó tulajdonságait meg sem közelítik.

1907-ben Heves vármegye összes termő területéből 8.504 hektár volt szőlő. Termett összesen 148.770 Hl must, melyből 133.898 Hl bort állítottak elő. Hektáronkénti átlagos termés 15·8 Hl. Mennyiség és minőség tekintetében fölötte áll az előző évinek. A csemegeszőlő is hatalmas területet foglal le már Hevesben. 1907-ben 22.308 Mm csemegeszőlő került eladásra. Az 1906. évi szüret körülbelül 6 millió korona bruttó bevételt eredményezett s így Heves üzem nagyságát tekintve, a negyedik helyen áll. A legelterjedtebb borszőlők az olasz rizling, kövidinka, ezerjő, mézesfehér és burgundi. A csemegeszőlők közt pedig a két chasselas.

A fehérbor-termelés a vörösborokat teljesen háttérbe szorította még Egerben és Visontán is, hol régen az ország leghiresebb vörösborra termelt. A közönség ma már nem igen kedveli a sűrű, feketébe átmenő, kissé fanyar borfajtákat s így a vörösborra alkalmas szőlőfajokból azonnali leszűréssel inkább sillerbort készítenek. A vörösborok között az elsőség az egrit és visontait illeti, míg a fehérborok közül az apczi, gyöngyösi, ecsédi, abasári, pusztagombosi érdemel említést.

A legtöbb hegyi szőlőt Egerben, Gyöngyösön, Gyöngyöstarjánon, Solymoson és Visontán ültetik, míg homoki szőlőink Hatvanban, Hevesen, Ecséden, Horton, Erdőtelken és Tiszafüreden vannak nagyobb telepekben.

A szőlőfelujítás nagy munkájában a birtokosságnak kiváló szolgálatot tett az egrí vinczellériskola és az ottani állami szőlőtelep. A vinczellériskola két évfolyamból áll s hallgatóinak középszerű elméleti és gyakorlati utmutatást nyújt.

Legnagyobb bortermelők a vármegyében: a gyöngyös-visontai bortermelők szövetkezete, Keglevich Gyula Sashalom, Gröber Jenő Eger, Winterberg Gyula Hort, Hatvani Deutsch Sándor Hatvan, Kánitz Dezső és Gyula Eger, Csányi József dr. Ecséd, Steinhauser Rafael Eger, Fáy József Ecséd és még sok mások.

A gyöngyös-visontai bortermelők szövetkezetén kívül bortermeléssel és értékesítéssel foglalkozik még a vármegyében az egeri szőlőszeti és borászati részvénytársaság, a visontai szőlőtelep rt. és még néhány kisebb szövetkezet.

Az 1907. évi magyar statisztikai évkönyv közlése szerint Heves vármegye szőlőterülete a következőképpen oszlott meg:

Immunis homoktalajú szőlőterülete 2.308 hektár, melyből termő szőlő 1.943 hektár volt. Nem immunis talajú hegyi szőlők összes területe 5.061 hektár, melyből termő 4.093 hektár. Sik- és lapályon fekvő szőlőterület 1.135 hektárt foglalt el, melyből 628 hektár volt termő. Amerikai vesszőkkel beültetett terület 480 hektárt tett ki összesen.

A phylloxera-lepett szőlőterületek kiterjedése évről-évre növekszik. Az egyetlen védőeszköz ellene a szénkéneg, melylyel 1907-ben 219 hektárt gyéritettek. Peronospora 372 hektárt sujtott. Permetezéssel védekeztek ellene 7.664 hektáron. Egyéb szőlőbetegségek és elemi csapások következtében 1.343 hektár szőlőterület pusztult el az 1907. évben.

3. Erdészet.

Heves vármegye termőterületének 18,3%-a erdőség. Az 1907. évi adatok szerint 67.373 hektár. Ebből az 1879. évi XXXI. törvénycikk rendelkezése alapján tervszerű kezelés alatt áll 36.096 hektár. A talaj minősége szerint védőerdő 300 hektár, feltétlen erdőtalajon álló erdő 66.888 hektár, míg egyéb gazdasági üzemre is alkalmas erdőterület 185 hektár. Fanemek szerint legtöbb a tölgyerdő, körülbelül 50.000 hektár, míg a bükk és egyéb lomblevelű fákra 18.000 hektár jut. Fenyőerdeje Hevesnek nincs, habár telepítéssel már itt-ott kísérleteznek.

Kopár és vizmosásos területek beerdősítése végett az állam Terepesen és Pásztón csemetekertet tart fenn, honnan ingyen fácskákat osztat ki, sőt pénzbeli jutalomban is részesíti a sikerrel telepítő tulajdonosokat. 1907-ben másfél millió darabnál több csemete került ilyformán ingyenes kiosztásra, melyekkel 103 hektár területet erdősítettek be. Az összes ültetések 75%-a teljes sikerrel járt.

Heves erdőterülete a balassagyarmati m. kir. állami erdőhivatal hatáskörébe tartozik s 118 erdőbirtok felett gyakorolja felügyeleti jogát.

Heves vármegye is az ország azon részei közé tartozik, melyen az erdőtörvény által előirt kötelező erdősítés nagyobb arányú. Így az 1907-ben erdősítendő terület 1.170 hektár lett volna, ebből azonban csak 672 hektár került erdősítés alá.

A hevesmegyei erdők állapota általán kielégítő, habár még sok helyen folytatják azt a rablógazdálkodási rendszert, melyet a községi és urbéres erdőkben üztek az 1879. évi XXXI. törvényczikk életbeléptetése előtt. Természetes, hogy mióta az állami erdőhivataltól és nem a községtől függő erdőőrök vannak hivatva az erdőgazdaságokat ellenőrizni: a földművelésügyi m. kir. minister által előirt, kötelező üzemterveket mindenütt végrehajtják.

4. Állattenyésztés.

Heves vármegye állattenyésztése virágzó mezőgazdaságához viszonyítva, nem nagy jelentőségű. Állatlétszáma hasonló jellegű vármegyék állatállománya mögött marad s még minőség tekintetében is sok kívánni valót hagy maga után. E jelenség okait kutatva, úgy találjuk, hogy azok nem helyi, hanem országos jellegűek. Ilyenek az országosan fellépő járványok, állati betegségek, mint a ragadós száj- és körömfájás, lép-fene, gümőkór, orbáncz stb., s csak nem régiben is (1904-ben) az óriási takarmányhiány, mely nemcsak a vármegye, de az egész ország állatállományát végleges megsemmisüléssel fenyegette. Legnagyobb csapást sujt állattenyésztésünkre az a körülmény, hogy a legeltetésre szánt területből különösen kiscgazdáink évről-évre nagyobb területet törnek fel s mesterséges takarmánytermesztéssel nem iparkodnak az így támadt hiányt némileg helyrehozni.

Kivételt alkotnak e tekintetben a Budapesthez közel fekvő nagy uradalmak, melyek tejgazdaságra is be vannak rendezve s így kellő belátással nagyobb területet fordíthatnak mesterséges takarmánytermelésre.

A kisbirtokosok különben a lótenyésztéssel foglalkoznak sikeresebben. Ökröket a kiscgazda nem tart, inkább lovakkal végeztet minden mezei munkát, semhogy a kevesebb igényű s kevesebb gondot adó ökörigát gazdaságába bevezetné. Különben a déli, illetve délkeleti, a Hortobággal szomszédos részek azok, hol a lótenyésztést sikerrel kultiválják s a kömlői vagy nagyiváni kiscgazda époly büszke az ő kettős, hármas, vagy ötös fogatára, mint Károlyi gróf, vagy Deutsch Sándor az ő siementhali tenyészetére vagy 6-os ökörigájára.

A sertésenyésztés Heves vármegyében a szó szoros értelmében pang. Az állandó sertésvész az állomány nagy részét elpusztította s hiába kísérleteztek yorkshirei és egyéb angol sertésekkel, a földművelésügyi

minister által a gazdasági egyesület részére adott s általuk kiosztott tenyészállatok, nemcsak fel nem frisítették az állományt, hanem még egy új vésznek a csiráit is elhordták.

A juhtenyésztés is végét járja. Jóllehet a gyapjúárak folyton emelkednek, csakis a nagyobb uradalmak azok, melyek juhászokat tartanak fenn s a meglevő állomány nemesbitésére törekszenek. A juhállomány növelésének különben is határt szab az évről évre mindjobban érezhető legelőhiány, hiszen ma már a községi legelők alig elegendők a marhaállomány szükségleteire, annál kevésbé egy más állatfaj fentartására.

Heves vármegye állatlétszámáról részletes adatokat csakis az 1895. évi mezőgazdasági statisztika nyújt, általános áttekintést azonban a jelenlegi állapotról az 1906. évi alispáni jelentés.

A két összeírás adatai egymással szembeállítva, igazán szomorú eredményt mutatnak!

E két fölvétel szerint volt a vármegye területén

	1895-ben :	1906-ban :
Szarvasmarha	70.788 drb	61.980 drb
Ló	34.536 „	30.150 „
Sertés	93.114 „	61.012 „
Juh	149.216 „	125.712 „
Szamár	717 „	} 394 „
Öszvér	23 „	
Kecske	890 „	453 „

10 év alatt ez óriási csökkenés igazán megdöbbentő! Különösen a sertésnél és szarvasmarhánál észlelhető a nagy apadás, a mi azt bizonyítja, hogy a legutóbbi tíz év alatt a sertésvész és lépfene tizedelte meg az állományt, mely ellen még a szérummal való oltás is hatástalannak bizonyult. Különösen megsemmisítő hatással volt az állatlétszámra az 1904. száraz esztendő, midőn az óriási takarmányinség következtében nemcsak kisgazdáink, hanem még nagyobb uradalmaink is redukálni voltak kénytelenek állatállományukat. Az óriási fogyatkozást a szerencsés 1905. és 1906. gazdasági év sem tudta teljesen kiegyenlíteni s innen van az az óriási eltérés az 1895. és 1906. évi adatok között.

Jelentékeny javulás állott be állatállományunk fejlődésében az 1907. évben. Ez örömdetes állapot nemcsak az 1906. és 1907. évi jó termés következménye, hanem különösen kisgazdáink azon dicséretreméltó eljárásának tulajdonítható, hogy nemcsak a meglevő állatállomány nemesbitésére és szaporítására törekednek, hanem elegendő mennyiségű takarmányról és legelőről is gondoskodnak. Így az 1907. évben már 142.027 katasztrális hold legelő állott rendelkezésükre, amelyből gyeplegelő volt

49.478 katasztrális hold, ugarlegelő 25.082 kat. hold és tarlólegelő 67.467 kat. hold.

Az állatállomány egy évi fejlődését a következő táblázat tünteti fel:

	1906-ban :	1907-ben :	Növekedés :
Szarvasmarha . . .	61.980 drb	67.533 drb	5.553 drb
Ló	30.150 „	31.918 „	1.768 „
Sertés	61.012 „	73.222 „	12.210 „
Juh	125.712 „	128.602 „	2.890 „
Szamár } Öszvér }	394 „	454 „	60 „
Kecske	453 „	749 „	286 „

Gazdáink tehát, mint látjuk, tőlük telhetőleg igyekeznek szaporítani állatjaikat s a tenyésztési kedvet bennök igen előmozdítják az állami tenyészállat-díjazások és jóforgalmú vásárok. A gazdasági egyesület is minden lehető elkövet az állattenyésztés fellendítése érdekében, de az természetes, hogy az 1904. év csapását, hosszú évek fáradságos munkája fogja csak eltüntetni.

Állatvásáraink, mint fentebb említettem, az 1905. és 1906. években meglehetősen élénkek voltak. Így 1906-ban 56 országos vásárt tartottak, melyre 49.105 szarvasmarhát, 57.646 lovat, 3562 juhot és 2287 sertést hajtottak fel s ezekből elkelt: 18.278 szarvasmarha, 16.335 ló, 1226 juh és 9654 sertés.

(Folytatása következik.)

Kemény György.

Közlemények és ismertetések.

Vám-különválásunk Ausztriától.

Michelis : Eduard (Wiesbaden) *Die Zolltrennung Österreich-Ungarns in ihrer mutmasslichen Rückwirkungen auf die deutsch-österreichisch-ungarischen Handelsbeziehungen.* Leipzig, 1908. 67 oldal.

Ugyanaz : *Die Zolltrennung Österreich-Ungarns in handelspolitischer und Weltwirtschaftlicher Beleuchtung.* Wien, 1908. 125 old.

Mindkét munka bő statisztikai adatok alapján kimutatja azt, hogy Ausztriának elválása Magyarországtól káros egyaránt Ausztriára és Magyarországra ; hogy nincs gazdaságilag megokolva a szétválás és hogy világ-gazdasági szempontból csak Ausztria és Magyarország vesztené.

Az első munka foglalkozik azzal a kérdéssel : minő hatással lesz Németországra Ausztriának elválása Magyarországtól. Szerzőnk két szempontból itéli meg a helyzetet. Először világ-gazdasági szempontból ; nézete szerint a két elvált állam külön-külön a nemzetközi kereskedelmi politikában nem fog azzal a súlylyal birni, mint bir Ausztria-Magyarország, ez pedig magára Németországra is épp oly hátrányos, mint Ausztriára és Magyarországra ; az osztrák-magyar monarchia közös vámterülettel a nemzetközi viszonyokban sok oly szerződéseket tudott megteremteni, melyeknek jótékony hatását azután Németország a legnagyobb kedvezés jogán a maga számára is megnyeri ; Ausztria vagy Magyarország mint külön szerződő felek soha sem fogják azokat a vivmányokat elérni, melyeket közös vámterületen egyesült erővel megszereztek. A második helyzet azt a kérdést világosítja meg, miképpen fog járni Németország az elvált Ausztriában és Magyarországbán, és e részben megvizsgálja a viszonyokat a teljes elszakadás, és a közbenső vámok útján való elkülönítés esetére. Teljes elszakadásnál, vagyis ha Magyarország Ausztriát és viszont teljesen külföldnek, tehát olyannak mint Németországot tekinti : ez esetben a német ipar az osztrák tartományokat egészen elveszti, az osztrák iparral harmadik országokban erősebb versenynyel fog meg-

küzdeni, de Magyarországon az osztrák iparral, mely akkor már semmi-féle előnyben nem részesül más külföldi cikkekkel szemben, könnyebben fog tudni elhelyezkedni. Magyarország nyers terményei kiszorulván az osztrák szabadpiacszról, erősebben fognak Németország felé gravitálni, s így Németországnak mezőgazdasága védelme szempontjából kénytelen lesz esetleg vámjait is emelni. Az esetre ha az elválás Ausztriától közbe-eső vámok útján történnék, Németország még nagyobb hátrányban volna, mert a külső vámoknak ilyen berendezésnél igen magasaknak kellene lenniök s így az elzárkozás a német árúk ellenében az eddiginél nagyobb lenne; természetes, hogy a magasabb vámok Németország részéről visszatorlást eredményeznének és a kereskedelmi helyzet e két szomszéd nagyhatalom közt rosszabbá változnék. A közgazdasági elválás, miután gazdaságilag gyöngytené Ausztriát is, Magyarországot is, politikai tekintetben is hátrányokkal jár; mert az osztrák-magyar monarchia politikai súlyát épp azért gyöngytené, mivel gazdasági erejét az egyes alkotó részekben kisebbé tenné.

A második munka tisztán Ausztria és Magyarország szempontjából foglalkozik a gazdasági különválás kérdésével. Agrár szempontból főképp az osztrák mezőgazdák látnák előnyösnek a szétválást, mert megszabadulnának a magyar mezőgazdasági cikkek és az állatok erős versenyétől. Az osztrák agráriusok mindazáltal — szerzőnk szerint is — az osztrák közgazdasági érdekeit szem elől tévesztik, a midőn az elválásra törekszenek. Ugyanis azon országok ellen, melyek a gabonaárak hanyatlására legnagyobb befolyással vannak, közös vámterületen is teljesen elegendőképpen védekezhetnek, miután ezt a védelmet a magyar mezőgazdák is követelik; az osztrák gabonatermelés közös vámterületen is alkalmas eszközök útján fokozható, és ha az intensiv művelés eredménye olyan lesz, minő ma Németország gazdaságáé, akkor Ausztria termése az osztrák tartományok fogyasztását teljesen ki tudja elégíteni és így a magyar verseny amugy is megszűnik. De elkülönítés esetén a magyar mezőgazdasági cikkekre vetendő vámok Magyarország részéről az osztrák iparcikkekre fognak vámokat felidézni, s ez által az osztrák ipar egyik főkelendőségi piacában meg lesz támadva. Az osztrák közgazdaság ekképp megdrágult élelmi cikkekkel és megszorított piacokkal lesz megterhelve és károsulni fog. Az a pillanatnyi előny, melyet az agráriusok a magyar mezőgazdasági cikkek lehető kiszorításában föltalálni vélnek, az összes gazdasági élet megbénulásában nyerne kifejezést.

Magyarországon ismét az ipar védelme, illetőleg az ipar fejlesztése érdekében szól az elválás követelése. Szerzőnk megengedi, hogy az osztrák ipar versenye megnehezíti sok tekintetben az ipar fejlődését Magyarországon, de utal arra, hogy az elválás Ausztriától csak a magyar

mezőgazdaság súlyos sérelmével járhatna, s így a magyar közgazdaság erős megrázkodtatást szenvedne, ha mezőgazdasági érdekeit feláldozná az ipar fejlesztése céljából.

Szerzőnk azután sorjában veszi Németország, Olaszország, Nagybritánia, Franciaország, Oroszország, Rumánia, Bulgária és Szerbia kereskedelmi összeköttetéseit az osztrák-magyar monarchiával és számszerűen kimutatja, hogy mindazon országokkal szemben Ausztria és Magyarország mint közös vámterület előnyösebb kereskedelmi szerződéseket köthet, mint ha egyenkint és különváltan a kisebb gazdasági területre tárgyalnának kereskedelmi szerződéseket és hogy az a nyomaték, melylyel ma az osztrák-magyar monarchia a nemzetközi kereskedésben mint közös vámterület bír, megszűnnék a külön vámterületek korszakában.

Szerzőnk conclusiója ezek után természetesen az, hogy Ausztria és Magyarország közgazdasági és politikai hatalma nem az elválást, hanem a közös vámterület fentartását követeli.

(—vits.)

Francia nagy bankok.

C. Hegemann: *Die Entwicklung des französischen Grossbankbetriebes*. Münster i. W., 1908. Theissing, 103 oldal, 6 táblázat.

A mióta a Németbirodalom bankszervezetének fejlődését az egész német közvélemény figyelemmel kíséri, rendkívüli mértékben gyarapodott és még egyre nő a német bankirodalom. Hegemann tanulmánya kitűnően beleillik azoknak a műveknek a sorozatába, a melyekben Hecht, Jaffé, Jeidels, Hasenkamp, Marcuse, Weber, Claus, a német és a külföldi bankok legújabb fejlődésének irányát vázolják.

A francia bankok viszonyainak kutatását megnehezítik a francia bankstatisztika hiányai; alaposabb megismerésükhöz vagy saját francia bankpraxis szükséges, vagy egy, a bankszakmában dolgozó vezető. Ugy látszik, ez az oka annak, hogy e tanulmány előtt az újabb francia bankrendszerrel Németországban még alig jelent meg értekezés.

A francia nagy bankok: a Crédit Lyonnais, a Société Générale, a Comptoir National ugy, mint a legtöbb német nagy bank az 1840—1860 k zotti időszakban alapítottak. Eleinte egészen hasonló irányban is fejlődtek. A részvénytársasági jog 1867-ben alaposan megváltozott, s a concessió-rendszer helyébe egy túlságosan laza szabályozás lépett, a minek következtében 1870—72-ben tömegesen keletkeztek bankok. Ezek-

nek azonban a saját részvényeikkel és vállalatuk részvényeivel való agio-tage-on kívül más céljuk és üzletük alig volt. Néhány évig fennálltak, de mikor a Bontoux Union Générale-ja 1881-ben megbukott, egymásután szüntették be fizetéseiket. A válság után a Crédit Lyonnais és a Société Générale felhagyták ipari vállalataikat és tisztára a betéti üzlettel kezdtek foglalkozni; pénzügyi műveletekben is jobbára csak mint tiszta közvetítők vettek részt. A Comptoir National, a mely a legrégebb és legtekintélyesebb volt köztük, 1889-ben egy sikertelen, óriási méretű részspekuláció financirozása révén majdnem csődbe jutott; azóta ez az intézet is ugyszólván kizárólag depôt-bank lett. Minthogy az alapításokról lemondtak, a belőlük származó nyereségért is a folyó üzlet, a tulajdonképeni banküzlet kiterjesztése által kellett kárpótlást szerezniök. Ezt legelőször a Crédit Lyonnais látta be, a mely fiókorganisasióját gyorsan kiterjesztette és megteremtette az ugynevezett *démarcheur*-rendszert, ügynőkök közvetítésével igyekezett feleket szerezni. Példáját a másik két nagy bank is követte. Ezekkel aztán csak igen kevés vidéki bank és magánczég versenyezhetett eredménynyel. Óriási forgalmuk megengedte, hogy a közönséggel szemben igen előzékenyek legyenek, a mi által a concurrentiát is kiéheztették. Nagyszerűen fejlődtek, különösen a Crédit Lyonnais:

	Alaptőke			Betétek			Escompte		
	Cr. L.	S. G.	C. N.	Cr. L.	S. G.	C. N.	Cr. L.	S. G.	C. N.
	m i l l i ó f r a n k o k b a n								
1880-ban .	100	60	—	272	204		138	108	—
1890-ben .	200	60	80	6.115	252	210	460	147	140
1900-ban .	250	80	150	1.121	348	417	760	305	334
1906-ban .	250	150	150	1.761	452	952	1.138	570	653

A betéti üzlet és a folyószámla-hitelezők óriási mennyiségű idegen tőkét juttattak a bankok kezei közé. Ezeknek az lett a legfőbb törekvésük, hogy az idegen pénzeket biztos és állandóan liquid activumokba fektessékbe; s így a váltó escompte sokkal nagyobb jelentőségű a francia, mint a német nagy bankok mérlegeiben. E bankok saját értékpapirkészlete igen csekély, vállalatoknál fix részesedéseik alig vannak, és követeléseik is — minthogy adósaik igen ritkán állanak velük közelebbi összefüggésben — szükség esetén nagyobb mértékben állanak rendelkezésre, mint a német bankok folyószámla-követeléseik. Mig a francia bankok esedékes tartozásainak körülbelül 80—90⁰/₀-a van „könnyen folyósítható activumokkal“ fedezve, addig például a Dresdner Banknál és a Deutsche Banknál ez az arány csak 65⁰/₀, ha e számoknak absolut jelentőségük nincs is, a német és francia bankok liquiditásának arányát bizonyára hiven adják vissza.

Mig a három nagy hitelbank a vidéki banküzletet tette tönkre versenyével, addig a nagy „Crédit Mobilier“-bankok, a Banque de Paris et des Pays-Bas, a Banque de l'Union Parisienne, a Banque Française pour le Commerce et l'Industrie a magánbankházakat, köztük a Rothschild-házat szorították le. Ezekkel a kibocsátó bankokkal működnek együtt a nagy hitelintézetek a kibocsátások sikeres elhelyezése céljából. A kibocsátó bankokkal szemben a francia közvélemény meglehetősen elfogult és ingerült. Tény, hogy ezek a bankok főképpen külföldi értékekben dolgoznak s Páris a nemzetközi értékeknek, de leginkább a fix kamatozású befektetési papiroknak főpiacza. Ezt a kibocsátó bankoknak és a velük együttműködő nagy hitelbankoknak szemére vetik s nekik róják fel hibául, hogy a francia ipar és kereskedelem újabb időben nagyjából stagnál. Azonban a bankok e tekintetben csak a közönség izlését követik, a mely az új, vagy kisebb fajta francia vállalatokat egyáltalán nem kedveli. Bankárjától is első sorban azt követeli, hogy a rábizott tőkét teljesen biztos módon helyezze el és szintoly biztos tőkebefektetési papirokat bocsásson rendelkezésére; a kamatoztatás csak másodrendű kérdés. Azért a bankok a rájuk bizott idegen pénzeket nem fektethetik be vállalatokba, sem tulajdonképpen kereskedelmi és ipari hitelekbe, hanem a kisebb hozadéku, biztosabb escompte- és lombardüzletben alkalmazzák őket. Ha kibocsátásokban részt vesznek, legtöbbszörre egyszerűen közvetítő szerepet játszanak és üzletfeleik közt, gyakran a tőzsdének és a mi nagyobb baj, a nyilvánosságnak, ugyszólván teljes elkerülésével tudják még a nagyobb emissiókat is elhelyezni. A francia és német bankok közötti különbségnek e két ország közgazdaságának teljesen elütő volta az oka. Mig a német közgazdaság erősen fejlődik és igen expansív, a francia stagnál és csak meglevő vagyonát akarja conserválni és jól elhelyezni.

A dolgozat legjobb részei kétségkívül azok, a melyek a folyó banküzlettel foglalkoznak, mert itt legalább némileg megbízható adatok állnak rendelkezésre. A francia bankok finansziális üzleteit — a melyek miatt igen sok támadás éri őket — csak futólag tárgyalja és nem jellemzi. Szorosan tartja magát a bankok jelentéseihez és mérlegeihez és így kissé túlságosan optimistikus következtetésekhez jut. Hiányzik az elfogadási üzletnek és a francia bankok külföldi üzletének leírása. A tárgy feldolgozása igen ügyes, a csoportosítás kényelmes és áttekinthető; és a munka érdekes képet nyújt arról a szerepről, melyet a nagy bankok a francia közgazdaságban játszanak.

P. K.

Amerikai vasutak.

J. Singer: *Die amerikanischen Bahnen und ihre Bedeutung für die Weltwirtschaft*. Berlin, Siemenroth (VII. 199.) 8° 1909.

Azt a majdnem hegemoniának nevezhető gazdasági jelentőséget, a melyet az Északamerikai Egyesült-Államok utolsó időben elértek, legnagyobb mértékben vasutaiknak köszönhetik. A vasutak tették ugyanis alapját a hatalmas bevándorlás révén hirtelen növekedő lakosság tevékenységének. A nyugoti részeken még ma is a vasutak nyitnak meg egy-egy új földterületet és fontos feladatuknak tekintik a szükséges nagyszabású telepítés szervezését. E tevékenységük ma már ugyan kissé a háttérbe szorult, de 10—20 év előtt még valóságos uttörők voltak, a kik évről-évre új österületeket vontak be a kultura köreibe. Elősegítették a tőkeképződést, fejlesztették a mezőgazdaságot, az ipart. E téren a nagy vasutrendszer a legnagyobb érdemeket szerezték az Unió körül. A kormánynál jobban igyekeztek azon, hogy a farmerek mezőgazdasági és állattenyésztési oktatást nyerjenek, hogy a termelés lehetőleg sokoldalúlag alakíttassék ki, hogy a telepések és ennek folytán a vasutak se kizárólag egy termés sikerétől függjenek.

Abban a mértékben a mint a vasutak növekedtek, emelkedett jelentőségük az iparra nézve, melyet rendelkezéseikkel tápláltak. Különösen áll ez a vasiparra, a mely productiójával legnagyobb mértékben rá van utalva a forgalmi eszközök szaporodására. Az amerikai vasuthálózat rendkívül hirtelen és nagyszabású kiépítésével már a vasutak maguk is oly óriási rendelésekkel látták el az amerikai vasipart, hogy ez már a 90-es évek elején túlszárnyalta mennyiségileg Anglia nyersvastermését, a mely pedig addig legelső helyen állott. 1907-ben az amerikai vastermelés már nagyobb, mint Angliáé és Németországé együttvéve. A vasutak még ma is a legnagyobb fogyasztói a vasiparnak és szükségletük az Unió fogyasztásának 40°/o-ára becsülhető. E mellett még a fővonal hálózat sincs teljesen kiépítve, a nyugat még nincs tökéletesen feltárva és csak ha ez meglesz, akkor fog talán a fejlődés gyorsasága csökkenni.

Az amerikai vasutépítésnek nagy mértékben kedvezett a földrajzi alakulás és lényeges könnyebbség volt a fának, kőanyagának és ércnek mindenütt való nagy bősége. Technikai tekintetben az amerikai vasutak igen magas fokát érték el a teljesítési képességnek. Hatalmas mozdonyok szerkesztésével és a holt súlynak a teherkocsikon lehetőség szerint való csökkentésével az üzemköltségeket igen apasztották. E körülmény lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy az amerikai forgalom nagyjában igen

olcsó díjszabásokat élvez. Az amerikai vasutak nemcsak igen olcsó tarifáikkal szolgálnak a gazdaság előnyére, a mely tarifák általában alacsonyabbak, mint a legtöbb európai államéi, hanem egy más előnnyel is kíválnak, és pedig díjszabásaik végtelen rugalmasságával. Ezeket a díjtételeket a forgalom igényeihez képest bürokratikus nehézkesség nélkül változtatják és e feladattal az állam különböző részeiben elhelyezett hatalmas tisztviselői gárda van megbízva, a melynek tagjai az egyes üzleti ágakkal és a helyi viszonyokkal a legnagyobb mértékben tisztában vannak.

Az amerikai vasutak nagy előnyeivel nagy hátrányok is járnak, u. m. titkos, egyeseknek nyújtott tarifák, az u. n. éjféli tarifák, a magánkocsi-monopoliумok, stb., a melyek ellen folytatott küzdelem rendkívül érdekes képet nyújt. Az amerikai vasutügy legégetőbb bajai a túlságos vasuttömörülés, kinövésével és az evvel összefüggő „deals“-szel és tőzsdei üzelmekkel függnék össze. A vasutaknak nagy rendszerekké való tömörülése magában véve egészen természetes folyamat volt. A midőn azonban az 1893-ban kitört válság után 1897-ben a tőzsdeület újból éledni kezdett, megindult a vasuti fusiók korszaka, egy ugynevezett „merger“-időszak, melynek folyamán 1902-ig a vasutak összeolvasztása olyannyira erőszakoltatott, hogy az amerikai közgazdaság megfigyelői a vasutügy terén hasonló összpontosítási folyamatot véltek előrelátni, mint a mely az ipar sok ágában egyes trustök kiváltságos, sőt egyeduralmi helyzetére vezetett. Sokan már úgy látták a helyzetet, hogy az összes vasutak négy csoport (Vanderbilt, Morgan-Hill, Harriman-Gould, Pennsylvania) kezében vannak. Természetesen ez csak combináció volt és egyszerű túlzás maradt. A tömörítéssel szemben különböző befolyások érvényesültek. A harcz még ma is folyik és nem lehet megállapítani, hogy hova fog vezetni.

Az amerikai vasutak mindinkább a politika központjává válnak, a mi tekintettel óriási gazdasági fontosságukra, könnyen érthető. Hisz a mellett, hogy oly fontosak az üzleti életre, a tőkealakulásra, a pénzpiacra, a tőkebefektetésre nézve — normalis időkben $1\frac{1}{2}$ milliónál jóval több embert foglalkoztatnak. Nemcsak, hogy maguk a legnagyobb vállalatok, hanem minden más kereseti ág is részben tőlük függ, vagy legalább is befolyásoltatik tőlük. A vasutak körül forog tehát a politikai és gazdaságpolitikai küzdelem. Azok az eredmények, a melyeket Roosevelt a vasutakkal, mint politikai hatalmi tényezőkkel szemben elért, ha nem is óriásiak, mindenesetre elég tekintélyesek, ha az ember teljes mértékben méltányolja az ellenfélnek, a nagytőkének, hatalmát. Nem szabad felejtetni, hogy a birodalom természetes erőforrásainak feltárása körül szerzett érdemeitől és mig inkább példátlan sikereitől elkényeztetett és

öntudatában megizmosodott amerikai nagytőkét nem tartotta féken egy erős radikális párt és — legalább Roosevelttel előtt — nem zabolázta egy erősnek nevezhető államhatalom. A vasutak hatalmaskodásának megakadályozására irányuló szándékaiban az elnök mindig szemben találta magát a szenatussal, a mely mellett az elnök befolyása mindig korlátozva volt. Roosevelttel tekintélye és népszerűsége a szenatust némiképpen háttérbe szorította és nem engedte, hogy a szenatus — miként az előbb oly gyakran előfordult — úgy viselkedjék, mint a nagytőke érdekeinek politikai végrehajtója. Így pld. Roosevelttel ismételtén sikra szállott az államközi kereskedelmi bizottság hatásköre kibővítésének érdekében. Azt óhajtotta elérni, hogy az önállóan ítélkezhesék a tarifák és általában a vasutak összes üzleti gyakorlata felett. Ugy akarta, hogy az említett bizottságnak akkor, ha oka volt azt hinni, hogy egy tervbe vett tarifá-emelésnek nem szabad a szükségesség előzetes megvizsgálása és megállapítása nélkül megtörténnie, joga lett volna az általa indított vizsgálat befejezéseig a díjszabásemelést betiltani. Különben is a mellett volt mindig Roosevelttel, hogy bővítsen az államközi kereskedelmi bizottság hatáskörén. Azt elérte, hogy a bizottságnak joga van több vasutat magukban foglaló vonalakra közös díjszabást megállapítani. Hogy ez a jog még hatályosabb legyen, azt is lehetővé akarta tenni Roosevelttel, hogy megállapíthassa a bizottság ama feltételeket, a melyek mellett megengedhető lett volna a waggonok kicserélhetése az államközi vasutaknál. A vasuti kombinációk tekintetében nem óhajtotta Roosevelttel a vasutak mozgásszabadságát túlságosan korlátozni, mert evvel az Unio egész gazdasági életének súlyos károsítása járt volna. Szerinte nem lett volna szabad ugyan a vasutaknak nyereségüket vagy forgalmukat összesíteni (pool) de a mellett volt, hogy megengedtessek nekik az egyezés forgalmi kötelékek létesítésére, díjszabásokra és egyéb, az államközi forgalmat illető ügyekre vonatkozólag, természetesen az államközi kereskedelmi bizottság helybenhagyásával.

Nem érdektelen néhány szóval megemlékezni az amerikai kibocsájtási technikáról is, melyet szerzőnk igen áttekinthető módon ír le. A legfontosabb amerikai vasuti papírok a következő fajtákra oszlanak. A mortgage bonds kötvények, melyek jelzálogilag vannak a vasut tulajdonára biztosítva. Kamatozásuk 3—7% közt mozog, aszerint, a mint a kibocsátás olcsó pénz vagy pénzdrágaság idején történt. A debentures rövid határidejű felmondással beválthatók, osztalék tekintetében első helyen állanak. A convertible bonds tulajdonosainak szabadságukban áll e papírjaiknak egy meghatározott kulcs szerint részvényekké való átalakítását igényelni. A notes rövid határidejű kötvények. Ha valamely vasut nem vehet fel fedezetlen kölcsönt, equipment bondst ad ki valamely

bank vagy trust company közvetítésével. Miután ezen üzletnem rendesen anyagbeszerzésnél vagy hasonló beruházásoknál alkalmaztatik, a pénzügyi intézet megegyezik a szállítókkal a részletek iránt, átveszi az equipment bondst, míg a vasut 10—20%-os befizetést eszközöl. Az ily módon szerzett felszerelés addig marad elzálogolva a bank, azaz trust company javára, a melynek nevére is vannak kiállítva az equipment certificates, a míg a kölcsön törlesztve nincs. — A receivers certificates csak zár alá kerülő vasutaknál szerepelnek, hogy a zárgondnokságnak módjában álljon a kezelése alatt álló tömeg részére pénzt felvenni.

Singer kísérletet tesz annak megállapítására, hogy az amerikai vasuti értékek mily hányada van Európában elhelyezve. Kritikus időkben olcsó áron nagy tömegek kerültek az Óvilágba, azonkívül békés időkben is mutatkozik a nagyobb európai államok pénzügyi világára részéről érdeklődés, de azért a túlnyomó többség amerikai kezekben van. A számszerű adatoknak még hozzávetőleges megállapításához is sok szó fér.

Igen fontos fejezet az, a mely az 1907-diki válságról szól. Ezt a crisist főképpen az amerikai vasutak okozták. Tőkefogyasztásuk a magas conjunctura utolsó éveiben képzelhető legnagyobb méreteket öltött, evvel emelkedtek a termelési költségek, az árúk a pénz s a munkabérek, még pedig nemzetközileg; úgy, hogy az amerikai vasutak beruházásainak tempója az üzletmenet oly virágzását varázsolta az egész világ szemé elé, a melyet a normális fogyasztási képesség sem Amerikában, sem egyebütt nem indokolt. E válság visszahatása csak 1908 elején vált teljes erejével érezhetővé, rendkívüli mértékben károsította a vasutakat; a jövedelem 1908 első felében nagyon apadt. De a válság nem járt súlyosabb következtésekkel, mint az 1893-diki. Ezután a válság után az összes vasutaknak több, mint negyedrésze zár alá került, míg a veszteség-mérleg ezuttal nem volt ijesztő. A newyorki tőzsde magatartása pl. azt a meggyőződést tükrözi, hogy az amerikai gazdaság olyannyira megerősödött, hogy az utolsó válságot könnyebben viseli, mint az 1893-dikit. Ha végigpillantunk az 1908-diki, tehát a válság utáni kibocsájtásokon, láthatjuk, hogy a tőke bizalma a válság folytán nem csökkent. A legnagyobb vasutársaságok legfontosabb 13 kibocsájtása 266.15 millió dollárt tesz ki.

Singer könyvének fontos részét teszi a 18 nagy amerikai vasutrendszernek részletes leírása, a melyeknek ismertetése túlzóan célunkon.

A háziipar bibliographiája.

Bibliographie générale des industries à domicile. A belga ipar- és munkaügyi-ministeriumban létező Office du travail kiadványa. Bruxelles, Dewit, 1908. VIII. -- 301. old.

A *Les industries à domicile en Belgique* című s a belga ipar- és munkaügyi-ministerium Office du travail-ja által 1899-től kezdve eddig 9 nagy kötetben különböző szerzők által feldolgozva kiadott monographia-gyűjtemény függelékeként nemrég hagyta el a sajtót a háziipar hatalmas nemzetközi bibliographiája, mely az 1908 márczius 31-ig a világirodalomban megjelent számottevő munkák címeit az eddigelé lehetséges legteljesebb összeállításban tartalmazza.

A háziipar irodalmának bibliographiája két német szerző Stieda és Sombart által részben már kiadást nyert. Az előbbi 1889-ben A „Verein für Sozialpolitik“ iratai között „Litteratur, heutige Zustände und Entstehung der deutschen Hausindustrie“ címen publikált munkájában, mely Németország, Ausztria és a Svájc háziiparának fejlődését is bemutatja, már ad egy -- a mai viszonyokat tekintve -- kétségtelenül részben elavult bibliographiát. Sombart pedig a Handwörterbuch der Staatswissenschaften II. kiadásában (1900) a háziiparról szóló dolgozata függelékében állítja össze nagy szorgalommal a leginkább csak a német államokra kiterjedő bibliographiát. Azonban a többi államokra vonatkozó irodalom egységes összeállítása, a háziipar kérdése fontosságának a nyugati államokban mindjobban való előrenyomulásával, hiányzott eddigelé. Ezt a hiányt pótolja ez a munka, a mely első részében a háziipar elméletére, a methodológiára s az egyes iparágakra vonatkozó általános tanulmányok jegyzékét ölelt fel 75 címben, mindenhol megadván az illető könyvnek vagy folyóiratnak a háziiparra vonatkozó része lapszámát. A második rész a háziiparral foglalkozó monographiákat és specialis tanulmányokat, a melyek Németországban, Ausztriában, Belgiumban, Dániában, az Egyesült-Államokban, Franciaországban, Angliában és az angol gyarmatokban, Magyar-, Olasz-, Norvégországban, Hollandiában, Orosz- és Svédországban, a Svájcban és más államokban megjelentek, mutatja be összesen 1531 könyv és folyóiratcikk címe, megjelenési éve, helye, lapszáma s néhol rövid tartalma megjelölésével is. A magyar munkák közül csak 11 van felvéve s a statisztikai hivatal két foglalkozási statisztikai kiadványán kívül Gelléri egy 1894-ből s Jekelfalussy egy 1885-ből való munkája szerepel csak a magyarul megjelent újabb könyvek között; a többi német, francia vagy angol nyelven magyar szerzőtől megjelent dolgozat. A harmadik részben a háziipar reformjára, s a kormányok és érdekeltek segélyactió-

jára vonatkozó munkák 628 czimben vannak felsorolva és így az egész mű összesen 2234 könyvczimet foglal magában.

A munka még az egyes e bibliographiában megemlitett iparágak, a folyóiratok és szerzők jegyzékét is a lehető legpontosabb áttekintésben tartalmazza.

A végtelen fáradságos és hosszú évek szorgalmas munkáját igénylő terjedelmes mű megalkotásával a ministerium az Office du travail könyvtárosát, Warnotte Dánielt bizta meg, a ki feladatának — a rendelkezésre álló eszközökhöz képest — a lehető legpontosabban és legteljesebben meg is felelt. A mi magyar szempontunkból mindenestre kívánatos lett volna, hogy a háziiparra vonatkozó elég terjedelmes irodalmunk a cultura tekintetében nálunk mindenestre hátrább álló nemzetek irodalmának a könyvben feltüntetett mértéke arányában nyerjen helyet; hogy nem történt meg, az nem a negligálásnak vagy figyelembe nem részesítésnek, hanem nyelvünk ismeretlen s csak Magyarországra korlátolt voltának számlájára irandó s annak tudandó be, hogy más államokhoz képest társadalomgazdaságtani tekintetben még mindig kevesebb állandó kapcsunk van a Nyugattal, mint magunk is gondolnók.

Az esetleges újabb kiadás számára, már most ajánlható bibliographusaink figyelmébe e kérdés megfontolása.

Kovács Gábor.

A Magyar Közgazdasági Társaság 1908. évi működése.

I. Az igazgató-választmány 1908. évi jelentése.

A lefolyt év eseményei közül első sorban a Társaságunk vezetésében beállott változásról kell megemlékeznünk.

A Társaság érdemekben gazdag volt elnöke Kautz Gyula elnöki tisztéről lemondván, helyébe a rendes évi közgyűlés dr. Láng Lajost választotta meg, a ki Társaságunk alapítója és első elnöke volt s az elnöki széket kereskedelmi ministerré történt kineveztetése folytán hagyta el.

Fájdalom, időközben Kautz Gyulát nemcsak mint Társaságunk első functionariusát veszítettük el, hanem a kitűnő férfit számtalan barátja, tisztelője s volt tanítványa őszinte gyászára a halál kérlelhetetlen keze végleg kiragadta körünkből.

Nem lehet szándékunk e helyen méltatni azon értéket, melyet Kautz Gyula személye és hosszú évtizedekre terjedő tevékenysége a közgazdasági tudományra és a közgazdasági életre nézve képviselt.

E helyütt csak azt kívánjuk kiemelni, hogy Kautz Gyula 1902. év óta töltötte be Társaságunk elnöki tisztét, melynek terheit ritka buzgalommal és lankadatlan kötelességérzettel viselte.

Kiváló érdemeit közgyűlésünk azzal vélte lemondásakor némileg jutalmazhatni, hogy őt egyhangulag s őszinte lelkesedéssel Társaságunk tiszteletbeli elnökévé megválasztotta s mint ilyennek emlékét kegyelettel fogja a Magyar Közgazdasági Társaság megőrizni.

Választmányunk legutóbbi jelentése óta két kiváló tagját veszítette el Falk Miksa és Neumann Ármin személyében.

Falk Miksa, habár a közéletben kiválólag a publicistica terén és a politika körében aratta babérait, mindazonáltal közgazdasági életünknek is egyik első rangú tényezője volt.

Neumann Ármin főleg a gazdaságjogi irodalom terén szerzett jelentékeny érdemeket.

A teljesség kedvéért fel kell említenünk, hogy a korábbi üresedések folytán betölthető két választmányi helyre a közgyűlés Mattyasovszky Miklóst és Paikert Alajost választotta meg, mint olyanokat, akik a közgazdasági irodalomban buzgó és sikeres tevékenységet fejtettek ki.

Tudományos működésünk a Közgazdasági Szemle kiadásán kívül, ez évben kizárólag fölolvasásokban jelentkezett, s ebben a tekintetben az alábbiakból kitűnőleg érdekes és változatos programot nyújthattunk tagjainknak.

A tartott fölolvasások időrendben a következők:

Január 23-án tartotta értekezését Löherer Andor „Tőke és munkaviszonyok Északamerikában“ cím alatt; ezt követte a február 15-én tartott ülésben Antal Géza előadása „Az amerikai magyarság jövője nemzeti szempontból“ címen; az április 9-én tartott ülésünkben mutatta be Dencz Ákos „A Németbirodalom új (postai) chequerendszere“ című értekezését; november hó 27-én tartott előadást Láng Lajos Levasseur-ról, majd Matlekovits Sándor „Ruhland közgazdasági rendszeréről“; a december 11-én tartott ülésünkben Jankovich Béla ismertette „Érték-többlet és földjáraadék“ című tanulmányát; december 18-iki ülésünkön Ruzs Andor értekezett „A magyar chequetörvényről“.

A jelen évre maradtak: György Miklós „Állami járadékunk elhelyezésének kérdése“; Nádas László „A szeszmonopolium behozatalának kérdése“; és Bud János „A módszer kérdése a statisztikában“ című előadásai.

Ujabb rendezés alá volt veendő a lefolyt évben a Társaság hivatalos közlönyének a Közgazdasági Szemlének subventionalis ügye. Erre nézve az előmunkálatok folyamatba is tétettek.

A mellett, hogy a Szemle a tagoknak mint tagsági járulék továbbra is megküldetik, újabb pénzügyi terhek nem fognak az új rendezésből a Társaságra hárulni s csak annyiban fog a viszony módosulni, hogy a tagoknak bizonyos számra való emelkedésével, a tagsági díj a Társaság és a szerkesztők közt, a kiknek a nyomdaköltségek fokozódása stb. folytán nagyobb terheket kell viselniök, megosztatik.

A társasági tagoknak szaporodása esetében, a melynek érdekében különben újabb erőteljes actió indult meg, az új rendezés pénzügyileg még előnyösnek is ígérkezik.

A társasági helyiségek kérdését ez évben végleg rendeztük olyképen, hogy a kereskedelemügyi minister úr engedélye folytán a Társadalmi Múzeum a fűtés és világítás címén jelentkező igen csekély költség megtérítése fejében, a helyiségeket ingyen bocsátja rendelkezésünkre.

Ezeket a helyiségeket a múlt évben el is foglaltuk, a könyvtárszoba kivételével, a mely mindeddig nem volt használatba vehető, mert

a nagyobb megterhelés folytán némi átépítési munkálatok váltak szükségessé.

A jelentéshez csatolt zárszámadási munkálatok Társaságunk anyagi helyzetéről adnak számot. A Társaságunkat a múlt év végéig terhelő 1.400 korona visszafizetésével, tartozási kötelezettségeink semmiféle irányban nincsenek és vagyoni statusunk kielégítőnek mondható.

Tagjaink számában a korábbi évhez képest némi csökkenés mutatkozik ugyan, a mi az elhalálozásokon kívül, főleg a behajthatlanság folytán megejtett nagyobb mérvű törlésekre vezethető vissza.

Hogy az évi tagdíjak összegében mégis inkább emelkedés észlelhető, az főleg a vidéken hátralékos tagdíjak erélyesebb behajtásának tulajdonítható.

Az elnökség és a választmány. funkciójának tartamára alapszabály szerüleg megállapított 3 év a folyó évben lejárván, az egész elnökség és választmány újból alakítandó.

Az eddig tanusított megtisztelő bizalomért hálás köszönetünket fejezvé ki, felkérjük a tisztelt közgyűlést, hogy az új választásokat megejteni méltóztassék.

*Az igazgató-választmány
1909. évi április hó 30-iki üléséből.*

II. A Magyar Közgazdasági Társaság 1908. évi zárszámadása.

Tételszám	Bevételek	Összesen		Tételszám	Kiadások	Összesen	
		K	f			K	f
1	Betolyt tagsági díjak	6560	—	1	Hozzájárulás a Közgazdasági Szemléhez . . .	4400	—
2	Kamatok	246	52	2	Hozzájárulás a Közgazdasági Bibliográfiához .	400	—
3	Pénztármaradvány 1907. évről	4418	50	3	Folyószámlai tartozás kiegyenlítésére	1400	—
				4	Irodai, nyomdai és postaköltségek	1590	—
				5	Szolga díjazására	300	—
				6	Pénztári maradvány 1908. évi december hó 31-én	3135	02
		Főösszeg . .	11225 02			Főösszeg . .	11225 02

Budapest, 1908. évi december hó 31-én.

Láng Lajos s. k.,

Körösi Imre s. k.,

Halász Sándor s. k.,

Lovag Falk Zsigmond s. k.,

elnök.

pénztárnok.

igazgató.

ellenőr.

Ezen zárszámadást tételenként megvizsgáltuk és a vonatkozó okmányokkal összehasonlítván, helyesnek találtuk; miért is az elnökség részére a fölmentvény megadását ajánljuk.

Budapest, 1909. évi február hó 12-én.

A számvizsgáló-bizottság:

Emich Gusztáv s. k.

Beck Dénes s. k.

Fritz Péter s. k.

Baross Géza s. k.

Székelly Ferencz s. k.

III. A Magyar Közgazdasági Társaság 1908. évi december 31-iki vagyonkimutatása.

Tételszám	Vagyon		Teher		Tételszám	Összesen	
	K	f	K	f		K	f
1	Készpénz-maradvány 1908. decz. hó 31-én . .	3135	02	Egyleti vagyon:			
2	Gyümölcsözőleg elhelyezett alapítványi tőkék .	2000	—	a) alapítványokban	2000	—	
3	Hátralékos tagsági díjak	2625	—	b) vagyontöbblet	12118	73	
4	Leltári tárgyak értéke 10 ⁰ / ₁₀₀ leírása után . . .	595	71				
5	Könyvtár értéke a beszerzési 17211 K 10 f ár egy harmadában	5737	—				
6	Kamatkövetelés	26	—				
	Összesen	14118	73	Összesen	14118	73	

Budapesten, 1908. évi december hó 31-én.

Láng Lajos s. k.,
elnök.
Kőrösi Imre s. k.,
penztárnok.
Halász Sándor s. k.,
igazgató.
Lovag Falk Zsigmond s. k.,
ellenőr.

Ezen vagyonkimutatást tételenként megvizsgáltuk és a vonatkozó okmányokkal és könyvekkel összehasonlítván, helyesnek találtuk.

Budapest, 1909. február 12-én.

A számvizsgáló bizottság.

Emich Gusztáv s. k. Beck Dénes s. k. Fritz Péter s. k. Baross Géza s. k. Székely Ferencz s. k.

IV. Tagsági jegyek forgalma 1908. évben.

1908. évben kiállított	Fővárosi à 10 kor.	Vidéki à 10 kor.	Vidék à 5 kor.
I. félév	311	17	59
II. félév	309	17	59
Összesen	620	34	118
Hátralék az előző évekről	163	19	111
Összesen	783	53	229
Beváltatott 1908. évben	548	46	124
Semmisnek nyilvánított 1908. évben	14	1	34
Összesen	562	47	158
Hátralék	221	6	71

Befolyt érték
 $548 \times 10 = 5480$ K.
 $46 \times 10 = 460$ »
 $124 \times 5 = 620$ »
 Összesen 6560 K.

Hátralék
 $221 \times 10 = 2210$ K.
 $6 \times 10 = 60$ »
 $71 \times 5 = 355$ »
 Összesen 2625 K.

Budapest, 1908. december 31.

Halász Sándor s. k.,
igazgató.

V. Költségvetési előirányzat az 1909. évre.

Kiadások	Összeg		Bevételek	Összeg	
	kor.	fil.		kor.	fil.
1 Hozzájárulás a Közgazdasági Szemléhez	4400	—	1 Pénztári maradvány 1908. decz. 31-ről	3135	02
2 Hozzájárulás a Bibliográfiához	400	—	2 Tagdíjakból	6500	—
3 Közgazdasági füzetek írói tiszteletdíja	1000	—	3 Hátralékok befolyásából	200	—
4 Irodai, nyomdai és postaköltségek	2500	—	4 Kamatjövedelem	100	—
5 Szolga díjazása	300	—			
Összes kiadás	8600	—	Összes bevétel	9935	02
			Előirányzott kiadás	8600	—
			Várható több bevétel	1335	02

A Magyar Közgazdasági Társaság igazgató választmányának 1909. január 29-iki üléséből.

Házasságkötés és elveszületések.

— Adalékok az osztályok dinamikájához. —

I.

Az 1900. évi népszámlálás adatai szerint Magyarországon a kereső népességből a férfiak 34·54 % -a nőtlen, a nőknek pedig 41·75% -a hajadon. Ha azonban a házasságban nem élők számarányát az osztálytagozódás alapján igyekszünk kiszámítani, a kép teljesen megváltozik: a birtokos osztály férfiainál csak 24·66 s nőinél is csak 30·91% az arányszám, de a birtoktalan osztálynál az országos átlagon felül 39·07 illetve 51·36% -ra szökik fel az arány, a melynél az értelmiségi néprétegben a férfinemnél kevesebb: 36·66, a nőnemnél pedig több: 59·69% a házasságban nem élők arányszáma. A véderő — természetesen — magas nőtlenségi arányt mutat (91·21), míg az ismeretlen osztályhelyzetűek arányszáma a férfiaknál közel áll a birtokos osztályéhoz (24·81), a nőknél pedig még jóval ez alá süllyed (20·27% ¹⁾).

A nőknek a férfiakéval szemben az utolsó osztály kivételével mindig jóval magasabb arányszáma könnyen érthető: mert ha a kereső nő férjhez megy, igen sok esetben a férje által tartatik el s így nincs tovább rászorulva az önálló keresetre; a kereső nők számából kilépven, növeli ezek hajadonnak maradt része arányszámát. Az ismeretlen osztályhelyzetűek között a hajadon nők alacsony arányszáma is természetes; itt nagyobbára a járadékosok, nyugdíjasok foglalnak helyet, ezek között a kereső hajadon nők száma szükségképpen alacsony.

Ami az egyes osztályokat illeti, természetesnek kell tartani, hogy a birtokos osztályban sokkal csekélyebb a házasságban nem élők száma, mint a birtoktalanban: amaz osztály földbirtokos elemei reá vannak utalva a falusi élet, a háztartás folytán a házasságra s erősebb és gyengébb rétegeik kevés különbséget mutatnak a nőtlenek, illetve a hajadonok számarányában. A bourgeoisie tagjainál a szintén alacsony arányszám érthető: Magyarországon e réteg nagyobb részét — a férfiakat tekintve — az önálló kisiparosok, kiskereskedők, kisvállalkozók teszik, ezek élete

¹⁾ Lásd szerzőtől *A demographia irodalma és az osztálytagozódás* című cikk (a *Közp. Szemle* 1909. évi márcz. számában) II. táblázatát.

is magával hozza a házasságban élést; egyébként is az önállóságnak az élet dereka felé, tehát házasodásra már alkalmas korban való elérése folytán szükségképpen jóval alacsonyabbnak kell lennie itt a nőtlenek számának, mint a birtoktalan osztályban; sőt — mily érdekes — az inkább városi életet élő bourgeoisie nőtlen férfiainak aránya a legkisebb az egész ország minden rétege között, de hajadon nőinek aránya sem haladja meg sokkal a birtokos osztály más rétegei hajadon nőinek arányszámát.

A birtoktalan osztály földművelő tagjainál, mindkét nemet tekintve, szintén az agrár-élet korai házasodása és így a nőtleneknek és hajadonoknak csekély száma a jellemző. Mindenesetre magasabb itt az arány, mint a földbirtokos rétegek gazdaságilag gyengébb elemeinél; de ha a korrallal kombinálhatnók ez arányszámokat, bizonyára kitűnnék, hogy az arányszám csak amiatt ily magas, mivel a keresők sorában a birtoktalanok vagy csak csekély birtokkal rendelkezők között nagyobb a fiatalabb és így nőtlen elemek száma, mint a birtokos osztály erősebb elemei között. Ugyanez áll a napszámosokra is. Más azonban a helyzet az ipari proletáriátusnál: itt egyfelől a városi élet, másfelől pedig az elemeknek a bourgeoisie tagjaival szemben nagyobb részben fiatalabb kora hozza magával az 57·23, illetve 68·29⁰/_c-os arányszámot; a házi cselédek férfiainak majdnem 60, s nőinek 88⁰/_o-on is túlmenő arányszáma szintén ez okból érthető. A közszolgálat szolgaszemélyzetének alacsony arányszáma — a réteg életének a házasságban élést sokszor magával hozó volta mellett — talán azzal is magyarázható, hogy a szolgák igen sokszor a tönkrement kisiparos, a földművelő vagy altiszt — tehát nagyrészt a nőtlenek igen alacsony számát mutató — rétegből rekrutálódnak.

Az értelmiség férfiainak tekintve, az östermelési értelmiségnél (gazdatisztek, erdészek) szükségképpen csekély a nőtlenek arányszáma; jóval magasabb már az iparforgalmi értelmiségnél s még magasabb a díjnokoknál. A közszolgálatnak és a szabad foglalkozásoknak az östermelési proletárrétegek arányszámánál is alacsonyabb arányát meglepő alacsonynak kell tartanunk. Az értelmiség nőinél a magas arányszám érthető; a ki kereső nő, nagyrészt hajadon is egyúttal és rendszerint abba hagyja az önálló keresetét, ha férjhez mehet.

A véderő tisztjeinél a házasságkötés törvényes akadályai, legénységénél ez és a kor játszik főszerepet a magas arányszám előidézésében.

Más államok idevágó statisztikái közül első sorban az osztrák statisztikára utalok, mely LXVI. kötetében (Wien, 1904) a CXXXVI. old. az önálló, alkalmazottak, munkások, napszámosok és segítő családtagok szerint a keresők arányát az öt főfoglalkozási osztályban (mező- és erdőgazdaság, ipar, kereskedelem és forgalom, közszolgálat, szabad foglalkozások és foglalkozás nélküliek, aktív katonai szolgálat) ezrelékek

szerint mutatja ki. E táblázatból is kivehető — bár ez összehasonlítás a készitési mód különbsége miatt nem lehet pontos — hogy a termelő foglalkozásokban a nőtlen férfiak aránya az önállóknál a mezőgazdaságban a legkisebb, az iparban már jóval magasabb, de még inkább a kereskedelemben és a forgalomban. A munkásoknál a sorrend megfordított s természetesen sokkal magasabbak az arányok. De a nőtlenek aránya minden termelő foglalkozásban az önállóknál a legkisebb s a munkásoknál a legnagyobb s e két szélső arány közt helyezkedik el a napszámosok s aztán — a munkásokéhoz közelebb — az alkalmazottak arányszáma. Ugyanez áll a nem házas nők arányára is, kivéve a kereskedelmet, hol a napszámosnők arányszáma az önálló nőké alatt áll. A közszolgálat nőtlen férfiainak tekintetében az önállóak vezetnek, míg a hajadon nőket tekintve az alkalmazottak állanak legelől s az önállók legutoljára következnek. A kereső férfi népességből országos átlagban $42\cdot4\%$ nőtlen s a női népességből $40\cdot9\%$ hajadon.

A korrallal való kombinálás a CXXXVIII. és köv. old. csak a házasok ezrelékben kiszámított arányaira vonatkozik s a CXL. old. a 21—30. év közötti keresők sorában a házasok arányát önállók és nem önállók szerint mutatván ki, érdekes felvilágosítással szolgál, hogy míg az ilyen korú önálló házas férfiak aránya — országos átlagban — 713, a nem önállóké pedig csak 254% , addig az önálló házas nők aránya 259 s a nem önállóké pedig 521% .

A német birodalmi statisztika (Statistik des Deutschen Reichs. Neue Folge 111 köt. 1899, 160 old.) szerint 1895-ben csak a termelő foglalkozásokban a kereső férfi népességből a nőtlenek aránya az önállóknál $13\cdot83$, az alkalmazottaknál $46\cdot88$, a munkásoknál pedig $58\cdot95\%$. A hajadon nőké pedig — ugyane sorrendben — $82\cdot65$, $93\cdot78$, illetve $78\cdot45\%$. Az egész népességet tekintve (az önállók, alkalmazottak s munkások közti megkülönböztetést elhagyva) a nem házasok aránya: a) mezőgazdaság: férfiak $44\cdot41$, nők $77\cdot65$; b) ipar: férfiak $45\cdot65$, nők $83\cdot52$; c) kereskedelem és forgalom: férfiak $38\cdot82$, nők $77\cdot71$; d) különböző fajtájú bérmunka: férfiak $33\cdot65$, nők $87\cdot77$; e) hadsereg: férfiak $92\cdot55$; f) közszolgálat és szabad foglalkozások: férfiak $40\cdot47$ s nők $87\cdot18\%$.

Az álló népességnek a nőtlenek és hajadonok vagy pedig a házasok számaránya szerinti összetétele csak indirekt felvilágosítást nyújthat a népesedés osztálytagozódás szerinti menetére. Az említett számsorokból csak azt lehet megállapítani, hogy Magyarországon kisebb még a kereső népességben a nőtlenek és a hajadonok számaránya, mint a nyugaton; bizonyos, hogy ez az ország agrárjellegének irandó a számlájára s annak tudandó be, hogy ez a jelleg hatalmas befolyást gyakorol az életmódra — még a másnemű foglalkozásokban is. De meg lehet állapítani e szám-

sorokból azt is, hogy a törvényen alapuló coelibátus (pl. katolikus papság), vagy a házasság elé más törvényes intézkedések útján tornyosuló akadályok (pl. véderő tisztjei és legénysége) mellett maga a foglalkozás is lehet a coelibátusban élés okozója, habár ez első sorban inkább a női nemnél érezteti a maga befolyását (pl. tanítónők, iskolai alkalmazottak, házi cselédek stb.). Van azonban még egy más ily tényező is, a legátfogóbb: a gazdasági, a vagyoni helyzet. Ámde ez korántsincs oly hatással, hogy jobb anyagi körülmények mellett a coelibátusban élőknek mindenkor alacsonyabb, rosszabb anyagi körülmények között pedig mindig magasabb arányszámát hozná magával; a gazdasági helyzet sokkal összetettebb faktor a népesség minden kérdésében, semhogy ily kategorikus módon lehetne hatását megállapítani. Éppen ezért nem is itt, a népesség összetételének egy adott időben eszközölt keresztmetszeténél: az álló népesség kérdésénél, hanem a népesedés egyik tényének: a házasságkötéseknek osztálytagozódás szerinti vizsgálatánál kell azzal foglalkoznunk.

II.

1. Az álló népesség foglalkozási s a népmozgalom hasonló alapon készült statisztikájának adatai alapján a házasságkötéseknek osztálytagozódás szerinti alakulását kell e helyen vizsgálni. Nem az a kérdés, hogy a házasságkötéseknek a völegény foglalkozása alapján kitudott társadalmi osztálytagozódás szerint való megoszlása s az összes népességnek ugyanily alapon való tagozódása között milyen az arány, mert ez csak a társadalmi osztályoknak a házasságok számában való részesedését mutatja, hanem az, hogy az egyes társadalmi osztályok s ezek körében természetesen az egyes foglalkozások házassági hajlandósága minő? Így természetes, hogy a népességnek csak egy bizonyos része: a házassági korban álló, de nem házas férfinépesség: a 20—60 éves nem házas férfiak csoportja fogja alkotni azt a számot, a melyhez az évenként kötött házasságok számát arányosítani kell. Sajnos, hogy a magyar foglalkozási statisztika e feladat megoldása elé bizonyos nehézséget gördít, a mikor elmulasztja kombinálni a foglalkozásokat a kor és családi állapot szerint. Így aztán csak közvetve lehet megállapítani a 20—60 éves férfiak számát, úgy — a mint a hivatalos statisztika is mutat erre utat¹⁾ — hogy t. i.: a 20 éven felüli összes férfiak számából az összes házas férfiak számát foglalkozási csoportonként levonjuk. Ez a számítás nem mondható a legpontosabbnak; mert annyi hiba mindenestre van benne, hogy a nyert eredmény egyfelől magában foglalja a 60 éven felüli férfiakat is, másfelől pedig abból — a 20 éven felüli fér-

¹⁾ *Magyar statisztikai közlemények.* Új sorozat, 7. kötet 12—13ⁿ oldal.

fiak számából az összes házas férfiak levonása folytán — a 20 évnél fiatalabb házas férfiak száma is le van vonva. De mivel mind e számok csak a kereső férfinépesésre vonatkoznak s — számításom szerint — a 60 éven felüli kereső férfiak az összes 20 éven felüli kereső férfiaknak a tulajdonképpeni Magyarországon csak 12·39⁰/_o-át teszik, az összes 20 éven alóli házas férfiak száma pedig — a statisztikai hivatal megjegyzése szerint — az egész Magyar birodalomban sincs 10.000 s ezek túlnyomó része is eltartott és így figyelembe nem jöhet: a számítás az adott körülmények között eléggé pontos és megbízható eredményeket nyújtó kiindulási pontul szolgálhat.

Az így nyert adatokhoz, a melyek az 1900. decz. 31-iki állapotot mutatják, kell viszonyítani a házasságkötések évenkénti adatait, a melyek a Magyar Statisztikai Közlemények új sorozatának 7., illetve 22. kötetében foglalkozás szerinti csoportosításban foglaltatnak. Jól tudom, hogy az összehasonlításra szolgáló 1901—1905 közötti öt esztendő időszak — főleg a negyedik-ötödik esztendőben — nem nyújt már a népesség tagozódásában nem minden osztálynál egyenlőképpen bekövetkezett változások és eltolódások folytán oly pontos és megbízható eredményeket, mint az első esztendőben. Mégis meg kell kísértetni ez összehasonlítást az öt esztendő egész tartamán, mert ez az egyedüli ily statisztika. A más népszámlálás idején felvett foglalkozási statisztikánk nem mérhető össze a következő években ily alapon készülő népmozgalmi statisztikával, s ha összemérhető volna is, mint pl. 1897-re vonatkozólag, e két népszámlálás foglalkozási statisztikája és népmozgalmi kimutatása nem hasonlítható össze a beosztás különbségei következtében: így szükségképpen csak az 1900-iki népszámlálás s az 1901—1905. évek foglalkozási alapon készült népmozgalmi statisztikájára vagyunk utalva, ha képet akarunk alkotni a népesedés s ennek körében a házasságkötések alakulásáról: csak a kép megalkotásának alapjául szolgáló adatokból való következtetések tekintetében kell aztán az önmérséklés nemes erényét gyakorolni.

A hivatalos foglalkozási statisztika a maga beosztásával az 1900—1901 évek átlagában ezer 20 éven felüli nem házas, kereső férfira a következő arányokban állapítja meg a házasságkötéseket Magyarországon: I. Östermelés: 171·7. — II. Bányászat, ipar és forgalom: 134·7, még pedig a) bányászat: 182·2; b) ipar 133·5; c) kereskedelem és hitel: 107·9; d) közlekedés: 172·5. — III. Közszolgálat és szabad foglalkozások: 90·2. — IV. Véderő: 7·9. — V. Különböző ágbeli és közelebbi megjelölés nélkül napszamosok: 72·9. — VI. Házi cselédek: 77·2. — VII. Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak: 44·2. — Vagyis az országos átlag 135·4.¹⁾

¹⁾ *Magy. Stat. Közl.* id. helyen.

Ez a statisztikai kimutatás azonban nem ad tiszta képet a társadalmi osztálytagozódásról; s csak annyiban szolgál felvilágosítással, hogy a házasodás aránya legnagyobb a bányászat, az őstermelés és a közlekedés köréhez tartozó férfilakosságnál, legkisebb pedig — érthető módon — a véderőnél. A társadalmi osztálytagozódás alapján való vizsgálatnál azonban már tisztább, áttekinthetőbb lesz a kép s könnyebben lehet feltalálni egyik vagy másik osztály házasodási arányának alacsony vagy magas voltát előidéző okokat is.

Az I. táblázat *f)* összegezõ kimutatása szerint (300. old.) az 1,097.527 husz-hatvan éves nõtlen férfi számához arányítva Magyarországon ezer ily férfira az 1901—1905. évben 135·29; 133·63; 126·12; 142·77 és 134·44 házasság esett. A házasságkötések ez erõs hullámozása nem magyarázható meg a statisztikában régtõl fogva felemlíteni szokott terméseredményekkel: ezek között mint agrárországban a leghatalmasabb gazdasági tényezõ közt és a házasságkötések száma közt tagadhatatlanul van összefüggés, a mennyiben a terméseredmények jósa nagy befolyást gyakorol a házasságkötések magas számára, de csak akkor, ha más körülmények közre nem jövén, nem kerülnek a házasságkötések is más, a gazdasági tényezõtõl független, vagy legalább is ilyennek látszó tényezõ hatása alá. Ime, igaz, hogy Magyarország terméseredményei közül az 1902. évben igen jó volt a buzatermés, de nem volt kielégítõ a tengeri- és a burgonya-termés; ámde az 1903. év házasságainak számát ez még magában véve nem apaszthatta meg 8.000-nél is többel; az 1904. évi termés pedig viszont a legkedvezõtlenebb volt, mégis ez évben a legmagasabb a házasságkötések száma. Más tehát az ok, a mint ezt maga a statisztikai hivatal is konstatálja, az t. i. hogy a zavaros parlamenti viszonyok idézték elõ a sorozások elhalasztásával, más évre áttolásával a házasságok arányszámának e hullámozását. 1905-ben azonban azért nem szállt le annyira a házasságkötések száma, mint 1903-ban, mivel ez évben a sorozások elmaradása daczára is megkönnyítettett a sorozás alá kerülõk házasodása. ¹⁾

2. Természetes, hogy az osztályonkénti tagozódásnál az általános kép is megváltozik. A birtokos osztály az, a mely vezet a házasodás terén s ennek 222·73; 222·53; 211·03; 236·26 és 224·06^{0/100}-es arányszámai jóval meghaladják az országos átlagot; majd a birtoktalan osztály következik 124·49; 121·47; 113·40; 129·98 és 120·90^{0/100}-es arányszámaival, de már nehánv promilléval az országos átlagon alól, a mely alatt elég távol helyezkedik el az értelmiség 89·50; 90·19; 91·65; 99·75 és 102·05^{0/100}-es arányszáma. Az ismeretlen osztályhelyzetûek csekély arányszáma az e csoportba foglalt járadékosok és nyugdíjasok nagy száma folytán

¹⁾ *Magy. Stat. Közl.* 22. kötet, 3^x old.

áll elő, kik a házasodási koron nagyobb részét túl lévén, erősen csökkentik az arányszámot. A véderő tisztjeinél a házassági óvadék letétele korlátozza a házasságkötést, de meg a gyakori áthelyezés lehetősége sem kedvez annak; a legénységénél pedig szükségképpen érthető az arányszám alacsonyága, a melyet egyébként is nagyrészt az ide foglalt altisztek házasságkötése emel ily színvonalra.

Az *a)* kimutatás (299. old.) a birtokos osztály házasságkötései tekintetében azt mutatja, hogy a földbirtokos osztály és bourgeoisie arányszámai majdnem egyenlők, sőt az utóbbié magasabb is egynehány százalékkal. Azonban a földbirtokos osztály erősebb elemei közül a nagybirtokosok, gyengébb elemei közül pedig az egyéb önálló östermelők csekély arányszáma nyomja le a házasságkötés arányszámát, míg a bourgeoisienál az önálló bányászok és kohászok csekély házasságkötési száma gyakorol ily befolyást. De épp az absolut számok kicsinysége folytán nem is lehet talán e három csoport arányszámainak túlnagy hordert tulajdonítani. A míg azonban az egész földbirtokos osztály 222·56; 221·88; 208·67; 235·17 és 221·67 promilléjével szemben az egész bourgeoisie 223·47; 225·29; 220·94; 240·95 és 233·54 promillés arányszáma áll, a földbirtokos osztálynak erősebb és gyengébb elemekre tagolásával az tűnik ki, hogy a gyengébb elemeknek jóval magasabb a házasságkötésre való hajlandósága, mint az erősebbeknek; ugyanis — csak az öt éves átlagot véve — 175·04‰ áll az erősebb és 222·83‰ a gyengébb elemek oldalán. Az erősebb elemek közt nagy a kilengés úgy a középirtokosoknál, mint a haszonbérloknél, de mind a kettőnél csökkenés mutatkozik az 1901. évi arányszámmal szemben az 1905 évben, míg a nagybirtokosok arányszáma állandó emelkedést mutat. A gyengébb elemek között állandóan legmagasabban áll — az egész ország tekintetében is — az önálló kertészek arányszáma, a mely alatt, a birtokos osztály átlagától felfelé épp úgy, mint lefelé, csak kevéssé eltérve, áll a kisbirtokosok és kisbérloők csoportjának arányszáma.

A bourgeoisie csoportjai közül a legmagasabb arányszámot mutatja a kereskedelem, majd az ipar s a közlekedés következik, ez utóbbi néhány évben már az országos átlag alatt.

Érdekes, hogy a míg a földbirtokos osztály erősebb elemeinek arányszáma egy kilengéstől (1903!) eltekintve, erősen csökken s gyengébb elemeinek arányszáma — a házasságkötésekre befolyással bíró politikai körülmények hatását legélesebben mutatva — csak csekély emelkedést mutat, addig a bourgeoisie arányszámai — természetes hullámmással — erős emelkedést tüntetnek fel. Nem hiszem, hogy ez a tény a polgári osztályok növekedő, a földbirtokos osztályoknak pedig csökkenő házasodási hajlandóságát mutatná, hanem csak azt tanúsítja, hogy a

gyorsan előrehaladó iparosodással megváltozik a népesség összetétele is s így egy öt éves periodus vége felé emelkedően van a polgári osztályra eső házasságkötési arányszám is, míg a földbirtokos osztályra eső arány — mint a honnan legalább részben növekedését nyerte a bourgeoisie ez idő alatt — csökkenést vagy legalább is nem az egész népesség növekedése után feltételezhető arányban való növekedést mutat.

3. A birtoktalan osztály házasságkötési arányszámai között a *b)* kimutatás szerint (300. old.) — ez osztály átlagait meghaladva, de az 1903. és 1905. évben már az országos átlagos arányszám alá süllyedve — áll első helyen az östermelési proletáriátus arányszáma: 137·16; 133·71; 124·07; 143·56 és 130·27^{0/00}-tel. Az ipari proletáriátus arányszáma (115·54; 112·40; 106·42; 119·83 és 117·46) kisebb már s alatta áll a birtoktalan osztály átlagáénak is; a szolgaszemélyzet arányszáma csak kevéssel marad el az ipari proletáriátusé mögött, mely alatt — az osztály átlagának néhol csak felét érve el — következik a napszamosok és a házi cselédek arányszáma.

Az östermelési proletáriátus körében az egyéb östermelés segéd-személyzetének a kisbirtokosok és kisbérllőkét is meghaladó arányszáma, majd a majorosok és juh- és baromfitenyésztők és a mezőgazdasági munkásoké sorakozik legelöl, melyet a kisbirtokos-napszamosoknak a periodus végéig már erősen csökkenő s az erdészeti segéd-személyzetének körülbelül egy színvonalon maradó arányszáma követ. A gazdasági cselédekre eső arányszám felette csekély, de legalább horribilis kilengéseket nem mutatván, teljesen megbízhatónak látszik; a részes földművesek arányszáma azonban — talán e foglalkozáshoz tartozók számának gyakori s nagy arányú változása folytán — az 1904. évben az 1901. évi aránynak négyszeresét mutatja és így bizonyára nem engedi meg, hogy e csoport arányszámának alakulásából — minden más csoporttól izoláltan — következtetések legyenek vonhatók.

Ha azonban az östermelési proletáriátust gazdaságilag erősebb és gyengébb elemekre lehet tagolni s az előbbieket sorába a kisbirtokos-napszamosokat, részes földműveseket, majorosokat és juhtenyésztőket sorozzuk, úgy az elemek házasságkötési arányszáma 68.202 férfihez arányítva 110·45; 105·51; 93·64; 103·32 és 86·22, azaz minden évben jóval kisebb, mint a gyengébb elemeké, hová a mezőgazdasági cselédek és munkásokat számítom s az erdészeti és egyéb östermelés segéd-személyzetét külön veszem számításba, mert ebben már a nem tisztán termelő munkát végző proletáriátus (szolgaszemélyzet) is bennfoglaltatik; e gyengébb elemek arányszáma 272.670 férfihez viszonyítva 144·27; 140·96; 132·04; 153·92 és 141·39^{0/00}-t tesz. De ha az erősebb proletár elemek sorából a részes földműveseket arányszámaik nagy kilengése

miatt kihagyjuk s csak az IA. 5. és 7. csoportot vesszük figyelembe, az erősebb elemek arányszáma 63.503 férfihez viszonyítva 118.19; 112.84; 99.55; 109.28 és 91.38 lesz, a mi ismét alatta marad a gyengébb elemek házasságkötési arányszámának.

Az ipari proletáriátus körében az országos átlagot is jóval felülmúlja a közlekedés segédszemélyzetének arányszáma, sőt a bányászaté is felül áll a színvonalon, míg az ipari segédszemélyzet már alább, a kereskedelmi pedig teljesen hátul — öt éves átlaga tekintetében a birtoktalan osztályban legutolsónak — következik: a bourgeoisie és az ipari proletáriátus egyes csoportjai tehát teljesen fordított arányt mutatnak a házasságkötés tekintetében. De ez megérthető: a kereskedelem alkalmazottainak a házasság vagy az önállók közé való bejutás eszköze, vagy épp az önállóságra szert tevással nyílik alkalom a házasságra: e miatt oly csekély itt a kereskedelmi proletáriátusban a házasságkötések aránya; de ugyanez áll az ipari segédszemélyzet ama részére is, a mely kisiparban van alkalmazva. A bányászat segédszemélyzeténél már nem nagyon van lehetőség az önállók sorába való jutásra s a közlekedésnél sem, habár az egy-két kocsival vagy lóval bíró fuvarossá vagy bérkocsissá, azaz „statisztikailag“ önállóvá léétel elé nagy akadály nem todul.

A napszámosok alacsony házassági arányszámát nem lehetne-e vajjon magyarázni a vadházasságoknak e csoportnál való nagyfokú elterjedésével? Ez t. i. a házasságkötések számát sokkal nagyobb mértékben csökkenti, mint más csoportoknál. A nőtlenek, illetve hajadonok aránya a kereső népesség $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{3}$ részét sem teszi a napszámosoknál, így erre visszavinni a házasságkötési arányszám alacsony voltát nem lehet. 1900. december 31-én 8649 vadházasságban élő nő volt e csoportban, a mi a 123.665 házas (kereső és eltartott) nőhöz arányítva 6.99%-ot tesz ki, míg a mezőgazdasági munkásoknál ez arány 27.728 vadházasságban élő nő és 660.250 házas nő folytán 4.13, a bányászat segédszemélyzeténél 888 vadházasságban élő nő, illetve 29.078 házas nő arányában csak 3.05%-ot tesz. Az ipari segédszemélyzetnél e szám 2.63, a közlekedés segédszemélyzeténél pedig 2.20%-ra rug s a kisbirtokos-napszámosoknál meg 1.78%-ra csökken. Ennél is kisebb a földbirtokos osztályból a kisbirtokosság vadházasságának arányszáma: 1.54%.

A házicselédék házassági arányszámának alacsony színvonala nem szorul bővebb magyarázatra: itt a foglalkozás jellege hozza magával a házasságkötés kisebb térre szorulását.

A birtoktalan osztály körében is észrevehető az iparos elemek házassági arányszámának az öt éves periódus végével való emelkedése, az östermelési elemek arányszámának pedig ennél is nagyobb csökkenése: de ennek sem lehet más erőt tulajdonítani, mint a birtokos osz-

tály körében feltűnő hasonló folyamatnak s az előrehaladó iparosodásnak, nem pedig az iparos elemek nagyobb házasodási hajlandóságának kell betudni az arányszámok növekedését. E tényezőhöz itt még egy más tényező is járul, a mely ugyan hatását a földbirtokos osztály gyengébb elemei arányszáma alakulásánál is érezteti: s ez a kivándorlás, a mely első sorban a mezőgazdasággal foglalkozó rétegekre hat s ezek számában öt esztendő alatt nagymérvű csökkenést létesített, míg az iparos népességnek: a munkaalkalom állandósága, magasabb kereset lehetősége stb. folytán oly nagy vérvesztést nem okozott. A birtoktalan osztály minden egyes nagyobb rétege hiven visszatükrözteti házasságkötése arányszámának alakulásában a gazdasági tény: a terméseredmények változása hatásán kívül a politikai tényezők befolyását is s ez érthető, hisz nem a magasabb osztályok vagy pláne az értelmiség, hanem az alacsonyabb néprétegek, a melyek védkötelezettsége a közös hadseregben 3 évig tart, érzik meg első sorban a sorozás elhalasztásának hatását s mutatják szükségképen ennek változtató befolyását házasságkötési arányszámukon is.

4. Az értelmiség átlagos arányszámát (c. kimutatás, 300. old.) a gazdasági üzemekben alkalmazott tisztviselők iparforgalmi csoportja növekedő arányszámával (95·00; 96·19; 93·49; 105·50 és 108·13) meghaladja, míg az őstermelési csoport csökkenő arányszámai (96·43; 91·65; 92·98; 86·88 és 88·73) az utolsó két évben az átlag alá kerülnek. Az ok talán itt is az ipari üzemek tisztviselő számának átlagos emelkedése s az őstermelési üzemek tisztviselő számának körülbelül egy színvonalon maradása, a mit azonban csak 1910-ben, a népszámlálásnál lehet majd valójában konstatálni. Érdekes azonban, hogy a közlekedési tisztviselők növekedő s a bányászati tisztviselőknek a legutolsó év kivételével egy színvonalon maradó arányszáma jóval felülmulja a mezőgazdasági, sőt még az erdészeti tisztviselők ennél jóval nagyobb arányszámát is. A kereskedelem és a tulajdonképeni ipar tisztviselőinek emelkedő, de a közszolgálat és szabad foglalkozás évenkénti arányszámainál is jóval alacsonyabb arányszámait az alkalmazottak számának növekedéséről fentebb már mondottakon kívül nem lehetne-e azzal is magyarázni — főleg ha a kereskedelem önállóinak (A. kimutatás C. 1. osztálya) bourgeoisie körében legmagasabban álló s az önálló iparosoknak is második sorban következő, tehát magas arányszámát (A. kimutatás B. 1. osztálya) a vesszük figyelembe — hogy az ipar, de főleg a kereskedelem körében tisztviselői minőségben való foglalkozás sokszor — bár korántsem általánosan — csak átmeneti jellegű: bizonyos kor elérése után a tisztviselő az önálló sorába igyekszik átlépni s a házasság az ezt megkönnyítő eszköz a feleség hozománya, vagy apanage-a útján és már nem mint ipari vagy kereskedelmi tisztviselő, hanem mint önálló iparos, de főként önálló

kereskedő esetleg banküzlettulajdonos kötvén házasságot, házassági arányszáma nem a magántisztviselők, hanem a birtokososztály tagjai házassági arányszáma körében fog számbavétni, éppúgy, mint az ipari és kereskedelmi segédszemélyzet körében is sokszor hasonló jelenség észlelhető.

A közszolgálat és szabad foglalkozások házassági arányszáma (92·93; 93·85; 96·95; 104·90 és 108·33) elég alacsony, de még alacsonyabb a közszolgálat díjnokaié (38·27; 50·71; 45·77; 49·92 és 43·40), úgy hogy a két csoport együttes arányszáma csak 86·01; 88·50; 90·60; 98·08 és 100·29-re rúg; ennek magyarázata első sorban szintén gazdasági alapokon nyugszik: az első osztálynál a magasabb igények, a standard megóvásának s az utódok részére is fentartásának kivánalma, a házasságkötésnek csak későbbi korban való lehetősége stb. stb. az ok, míg a második osztályban pedig hihetőleg ez osztály korösszetételével magyarázandó az arányszámok alacsonysága s azzal, hogy a házasságkötés idején már sokszor más osztályban szerepel az illető s mint irnok vagy alsóbbrangú tisztviselő a közszolgálat önálló sorába kerül s házasságkötése is ott könyveltetik el.

I. Táblázat.

A házasságkötések arányszáma a 20—60. éves nőtlen férfiak számához arányítva.

a) Birtokos osztály.

Osztály ¹⁾	1901	1902	1903	1904	1905	Az 1901-5 évek átlaga
I. A. 1.	76·73	76·73	100·71	115·11	115·11	
2.	198·79	205·13	265·51	172·11	154·76	
3.	240·96	99·66	118·29	102·95	94·19	
4.	223·07	222·90	208·53	236·87	223·26	
8.	288·88	286·66	277·77	277·77	300·00	
I. C. 1.	97·01	63·43	48·50	59·70	74·62	
Földbirtokos osztály . . .	222·56	221·88	208·67	235·17	221·67	221·68
<i>Erősebb elemek</i>	195·93	170·51	218·57	152·03	138·17	175·04
<i>Gyengébb elemek</i>	223·06	222·84	208·26	236·74	223·24	222·83
II. A. 1.	11·11	2·77	5·55	13·88	58·33	
II. B. a.	224·10	226·30	221·01	243·85	231·20	
II. C. 1.	238·09	238·63	234·34	246·68	256·10	
II. D. a.	129·31	131·89	146·83	147·34	161·77	
Bourgeoisie	223·47	225·29	220·94	240·95	233·54	228·84
Összes birtokos osztály . .	222·73	222·53	211·03	236·26	224·06	223·32

¹⁾ Az osztályok megjelölését lásd *A demographia irodalma és az osztályokba tagozódás* című cikk I. táblázatában (*Közgazdasági Szemle* 1909. évi márcz. szám.)

b) Birtoktalan osztály.

Osztály	1901	1902	1903	1904	1905	Az 1901-5 évek átlaga
I. A. 5.	117·62	112·42	99·18	108·75	90·91	
6.	57·45	59·58	138·32	227·70	165·99	
7.	214·85	188·32	161·80	198·93	169·76	
10.	90·93	86·11	77·30	85·64	78·43	
11.	175·55	173·13	164·15	193·96	178·32	
I. B. 2.	117·26	122·83	106·96	128·98	115·40	
I. C. 2.	225·80	225·80	201·61	225·80	427·41	
Őstermelési proletariatus	137·16	133·71	124·07	143·56	130·27	134·15
II. A. 3.	172·67	168·26	144·22	150·00	152·20	
II. B. c.	111·33	109·24	103·41	119·31	115·92	
II. C. 3.	58·35	57·76	60·53	66·26	62·44	
II. D. c.	201·27	188·63	177·10	181·58	188·56	
Ipari proletariatus	115·54	112·70	106·42	119·83	117·46	114·39
III. c.	113·77	108·15	113·45	116·10	114·77	
V.	73·35	73·48	66·48	80·76	72·32	
VI.	74·51	72·95	66·90	68·07	59·68	
Összes birtoktalan osztály	124·49	121·47	113·40	129·98	120·90	123·05
c) Értelmiség.						
I. A. 9.	93·72	87·34	91·48	84·15	86·38	
I. B. 1.	110·03	113·23	100·47	100·47	100·47	
Őstermelési értelmiség	96·43	91·65	92·98	86·88	88·73	91·33
II. A. 2.	125·76	134·96	131·90	122·69	82·82	
II. B. b.	85·92	81·12	77·21	95·35	104·42	
II. C. 2.	78·59	82·81	82·49	99·51	98·21	
II. D. b.	127·30	135·81	130·14	127·30	132·57	
Iparforgalmi értelmiség	95·00	96·19	93·49	105·50	108·13	99·66
III. a.	92·93	93·85	96·95	104·90	108·33	
III. b.	38·27	50·71	45·77	49·92	43·40	
Közszolg. és szabad foglalk.	86·01	88·50	90·60	98·08	100·29	92·69
Összes értelmiség	89·50	90·19	91·65	99·75	102·05	94·63
d) Véderő.						
IV. 1.	44·41	42·29	44·22	43·64	42·29	
IV. 2. 3.	6·98	5·91	7·24	7·39	6·83	
Összes véderő	8·09	7·72	9·08	9·19	8·60	8·54
e) Egyéb és ismeretlen foglalkozásuk.						
VII.	44·34	44·80	39·52	49·41	44·91	44·60
f) Összegezés.						
I.—VII.	135·29	133·63	126·12	142·77	134·44	133·45

III.

Azt hiszem, hogy a magyar társadalmat alkotó egyes népességi osztályok házasságkötési hajlandóságának arányszámainál — bármennyire érdekesek legyenek is azok — sokkal fontosabb ez osztályokra eső születési arányszám kikutatása, ha valóban a társadalom osztályainak dynamikájával akarunk foglalkozni. Hiszen a számok alapján válik ismeretessé az, miképpen veszi ki a maga részét egyik-másik osztály a nemzetfentartás és társadalmi kötelesség munkájából? Ehhez az elveszületések számának ismerete szükséges és pedig úgy a törvényes, mint a törvénytelen elveszületéseké.¹⁾ Mivel pedig a nyers születési arányszám nem adhat tiszta képet az elveszületések gyakoriságáról, az illető osztályba tartozó ezer nemzőképes korban levő nőre eső arányszámot kell kiszámítani. Az e korba tartozó 15—49 éves nők számát azonban nem lehet a magyar népszámlálási statisztika korcsoportjaiból kimutatni, így kénytelen vagyok a 20—39 éves nők csoportját venni a számítás alapjául.

Könyvemben a születések arányszámának megállapításával és az osztályok szerint váltakozó magassága indokolásával behatóan foglalkoztam (228—249. old.), így fölöslegesnek tartanám e helyen teljes egészében ismételni az ott elmondottakat. Csak röviden foglalom tehát össze e számsorokban mutatkozó törvényszerűségeket; azonban e helyen bemutatom a táblázatokat is. Ennek kettős oka van s kettős hibát óhajtok vele korrigálni: az egyik az, hogy könyvemben az 1900—1905-ik évi hat esztendő arányszámait foglaltattak, holott pedig — lévén a népszámlálás dátuma az 1900-ik év utolsó napja és az 1901. év első napja közötti éjfélnél — tulajdonképp csak az 1901-től kezdődő lustrum népmozgalmi adatait kell és lehet a népszámlálás adataival összehasonlítani; a másik pedig az, hogy a könyvemben foglalt számadatokba — elnézésből a mechanikus számadási munka terhes és kellemetlen volta folytán könnyen érthetőleg — több hiba csúszott be: ezek az arányszámoknak e helyen osztóképpel való kiszámításánál teljesen kiküszöböltettek, s bár a könyvembe becsúszott hibák a számításokra épített következtetéseket a legtávolabbról sem változtatják meg, csak még élesebb kifejezésre juttatják az alsóbb néposztályok erősebb születési arányát, mint azt könyvemben odaállítottam — kötelességemnek tartom a pontosság érdekében magam spontán mutatni rá könyvem e számítási hibáira.

1. A II. táblázat *f)* összegezõ kimutatása szerint (305. old.) a 2,366.888 husz—harminczkilencz éves nõhöz viszonyítva a születések

¹⁾ V. ö. e tétel indokolására nézve *A népesedés elmélete* 1908. 227—228 old.

arányszáma Magyarországon az 1901—905-iki öt esztendőben 268·99 ; 278·00 ; 264·54 ; 271·03 és 262·02^{0/00}-et tesz. A hullámváz oka a megelőző évben kötött házasságok váltakozó számával, ez pedig a terméseredményekkel és a már említett politikai viszonyokkal áll szoros összefüggésben. Érdekes azonban a házasságokkal való összehasonlítás, a mi azt mutatja, hogy míg a házasságkötések száma 1903-ban volt a legkisebb, nem annyira az 1902. évi kedvezőtlen termés, mint az 1903-iki parlamenti zavarok miatt s 1905-ben nem szállt le a házasságkötések száma annyira a házasságkötésnek a sorozás alá kerülők számára való megkönnyítése folytán, a születések legkisebb arányszámát tekintve az 1903-ik év csak második, az 1905. év pedig az első helyen áll: talán itt van az 1904. évi rossz termésnek hatása!? Két év (1902. és 1904.) emelkedő tendenciájától eltekintve, a születések arányszáma csökkenő irányt mutat, de az általános nyers születési szám is e tendenciáról tesz bizonyosságot; ha pedig figyelembe vesszük, hogy e kimutatásban az 1900. december 31-iki szám van alapul véve, mely 1905. végéig ugyancsak változáson ment át, részint az időközben beálló szaporodás folytán emelkedő, részint pedig a nagy kivándorlás folytán csökkenő irányban s ha figyelembe vesszük, hogy a statisztikai hivatal is szomorúan konstatálja a születési arány csökkenését, pedig az ő kimutatásában a nyers születési szám nem az 1900-iki népességszámhoz, hanem az évi kiszámított népességhez van arányítva, a mi pedig a valóságtól a kivándorlás nagy arányai miatt ugyancsak eltér: a születési arányszám csökkenése a valóságban az itteninél is erősebb lévén, megdöbbenésre adhat okot.

2. Más a statisztika mutatta kép az osztályok szerint való vizsgáltnál. A birtokos osztály vesz részt első sorban a nemzetfentartásnak a születésekben mutatkozó nagy feladatában 300·91 ; 309·18 ; 298·44 ; 306·28 és 298·25^{0/00}-t tevő arányszámaival. Második helyen a véderő következik, az országos átlagon felül 287·64 ; 317·09 ; 299·68 ; 326·72 és 305·24^{1/00}-es arányszámaival; ámde mivel e csoportban csak 5399 husz—harminczkilencz éves nő van, s mivel tulajdonképp csak az altisztek születési arányszáma tolja fel második helyre a véderőt, ez osztály születési arányszáma idejutásának oly nagy jelentőséget tulajdonítani nem lehet. A birtoktalan osztály arányszámai már minden évben az országos átlag alatt állanak s 263·31 ; 274·18 ; 259·45 ; 263·80 és 253·49^{0/00}-t tesznek. Negyedik helyen itt is az értelmiség áll, a birtokos osztálynak már majdnem csak felét tevő 156·37 ; 155·90 ; 150·44 ; 152·33 és 148·82-ös arányszámaival. Az ismeretlen osztályhelyzetűek arányszáma igen alacsony: 100·66 ; 98·24 ; 94·21 ; 93·40 és 89·63, s ugyanazon tényekkel indokolható, a melyekkel a házasságkötési arányszám alacsonysága.

Sokkal fontosabb ennél annak a megállapítása, hogy az egyes osztályok körén belől mily arányt mutatnak az egymástól elválasztható rétegek?

A birtokos osztályban az őstermelési, földbirtokos osztálynak jóval magasabb úgy az egyes években, mint az öt év átlagában az arányszáma a bourgeoise arányszámánál (II. táblázat *a*) kimutatás, 304. old.), mert — helykimélés szempontjából csak az utóbbit iktatván ide — $323\cdot50\text{‰}$ áll szemben $249\cdot30\text{‰}$ -kel. Ámde ha a földbirtokos osztályt a már ismert módon erősebb és gyengébb elemeire tagoljuk, az erősebb elemek öt éves születési átlaga ($301\cdot36\text{‰}$) mögötte marad a gyengébb elemek ily átlagának ($323\cdot83\text{‰}$). Igaz, hogy ez az összehasonlítás külön-külön, az egyes években nem ad kivétel nélkül magasabb számarányt a gyengébb elemek részére, mert például az 1901. évben a haszonbérleők, az 1903-ik évben pedig a középirtokosok arányszámának meg nem okolható magasságra emelkedése folytán a gazdaságilag erősebb elemek arányszáma magasabban áll, mint a gazdaságilag gyengébbeké, de annál inkább elmarad az e mögött a többi három esztendőben.

A birtoktalan osztály átlagos arányszámait az őstermelési és még azt is az ipari proletáriátus arányszámai úgy az egyes esztendőkben, mint az öt éves átlagban meghaladják (*b*) kimutatás, old.). Ez utóbbi az egész osztálynál $262\cdot84$, az őstermelési proletáriátusnál $278\cdot99$, az iparinál pedig $292\cdot99\text{‰}$. A közszolgálat szolgaszemélyzeténél ($231\cdot93$), a napszámosoknak ($197\cdot20$) s a házi cselédeknek ($141\cdot53\text{‰}$) öt éves születési arányszáma már csak jóval alább következik. Ha azonban az őstermelési proletáriátust — a házasságkötési arányszám alakulásánál mondottak szerint — itt is gazdaságilag erősebb és gyengébb elemeire bontjuk, úgy a statisztika I. A) 5., 6. és 7. csoportja, vagyis az őstermelési proletáriátus gazdaságilag erősebb része, az öt évben egymásután $174\cdot29$; $172\cdot88$; $154\cdot48$; $147\cdot34$ és $135\cdot27$ arányszámot mutat, a melylyel szemben a gazdaságilag gyengébb elemek (a statisztika I. A) 10. és 11. csoportja) oldalán $319\cdot96$; $337\cdot34$; $321\cdot85$; $329\cdot68$ és $319\cdot98\text{‰}$ -es, tehát az előbbinek némely évben kétszeres összegét is tevő arányszám áll.

Az értelmiségnél az osztály átlagát csak az őstermelési értelmiség arányszáma mulja felül, míg az iparfogalmi és a tulajdonképeni értelmiség — ez ugyan 1902-ben kivételt mutat — az osztály átlaga alatt áll.

II. Táblázat.

Az élveszületések arányszáma a 20—39. éves nők számához arányítva.

a) Birtokos osztály.

Osztály	1901	1902	1903	1904	1905	Az 1901-5 évek átlaga
I. A. 1.	143·60	172·32	143·60	191·90	169·71	
2.	342·76	314·81	459·45	280·13	227·22	
3.	535·91	266·12	236·73	201·60	195·51	
4.	318·97	331·07	316·58	329·45	323·25	
8.	448·15	322·37	394·90	345·04	363·17	
I. C. 1.	197·74	172·02	141·47	120·57	114·14	
Földbirtokos osztály . . .	320·04	330·31	317·43	328·18	321·56	323·50
<i>Erősebb elemek</i>	<i>377·77</i>	<i>289·89</i>	<i>373·52</i>	<i>251·74</i>	<i>213·95</i>	<i>301·36</i>
<i>Gyengébb elemek</i>	<i>319·21</i>	<i>330·89</i>	<i>316·62</i>	<i>329·28</i>	<i>323·15</i>	<i>323·83</i>
II. A. 1.	83·87	103·33	709·67	670·96	51·61	
II. B. a.	258·20	261·94	255·27	255·17	243·63	
II. C. 1.	232·59	235·27	233·68	234·09	223·46	
II. D. a.	232·40	225·28	220·08	230·91	219·34	
Bourgeoisie	252·13	255·28	250·03	250·41	238·67	249·30
Összes birtokos osztály . .	300·91	309·18	298·44	306·28	298·25	302·21

b) Birtoktalan osztály.

I. A. 5.	186·47	184·90	163·84	155·44	143·14	
6.	20·90	14·96	28·92	36·04	34·07	
7.	332·33	409·83	379·28	376·30	265·27	
10.	342·17	355·60	332·10	337·52	321·04	
11.	312·58	331·26	318·45	327·07	319·63	
I. B. 2.	264·39	291·91	275·35	314·94	272·41	
I. C. 2.	405·31	431·89	375·41	352·15	338·37	
Őstermelési proletariatus .	279·18	291·76	275·44	279·77	268·82	278·99
II. A. 3.	363·97	376·83	345·76	345·39	332·62	
II. B. c.	289·23	298·43	285·91	298·92	287·69	
II. C. 3.	183·47	205·73	187·23	186·68	171·70	
II. D. c.	312·22	321·52	307·91	304·83	296·94	
Ipari proletariatus	293·02	303·45	289·00	293·92	285·57	292·99
III. c.	229·94	236·32	235·49	238·61	219·30	
V.	201·35	207·01	193·73	197·63	186·54	
VI.	141·86	147·24	139·46	143·31	135·82	
Összes proletariatus . . .	263·31	274·18	259·45	263·80	253·49	262·84

c) Értelmiség.

Osztály	1901	1902	1903	1904	1905	Az 1901-5 évek átlaga
I. A. 9.	200·49	212·65	206·26	185·45	175·56	
I. D. 1.	165·70	181·20	172·48	146·30	142·95	
Östermelési értelmiség . .	182·63	205·58	198·64	176·53	168·16	186·30
II. A. 2.	233·45	202·20	196·68	215·07	196·68	
II. B. b.	147·78	145·62	136·01	162·80	164·72	
II. C. 2.	171·41	140·13	151·61	154·60	163·00	
II. D. b.	141·13	142·80	134·09	138·31	138·41	
Iparforgalmi értelmiség . .	155·57	143·64	142·41	151·86	155·10	149·71
III. a.	156·10	157·86	150·64	151·17	145·98	
III. b.	108·14	134·86	129·51	135·87	117·81	
Közszolg. és szabad foglalk.	153·37	156·55	149·43	150·30	144·38	150·79
Összes értelmiség	156·37	155·90	150·44	152·33	148·82	152·77
d) Véderő.						
IV. 1.	184·50	185·30	157·84	197·20	157·84	
IV. 2. 3.	363·40	413·84	403·92	421·91	413·52	
Összes véderő	287·64	317·09	299·68	326·72	305·24	307·27
e) Egyéb és ismeretlen foglalkozásuk.						
VII.	100·66	98·24	94·21	93·40	89·63	95·22
f) Összegezés.						
I. - VII.	268·99	278·00	264·54	271·03	262·02	268·91

IV.

A házasságkötések és az élveszületések arányszámainak bemutatása után össze kell foglalni ama törvényszerűségeket, — részint osztályközi összefoglalásban, — melyeket az arányszámok alakulása Magyarországon az 1901—1905. években mutat. A fent már bemutatott táblázatok kiegészítésére azonban két számcsoportot kell még ide iktatnom.

	A házasságkötések arányszáma				
	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.
I. 1. Az anyagi termelésben résztvevő népesség (birtokos és birtoktalan osztály)	156·23	154·12	144·93	164·32	154·21
2. Anyagi termelésben részt nem vevő népesség (értelmiség és véderő)	3·92	3·97	4·07	4·39	4·44
II. 1. Östermelési népesség birtokos és birtoktalan osztálya együtt	171·61	169·27	158·19	180·52	167·14
2. Ipari népesség birtokos és birtoktalan osztálya együtt	138·66	136·81	130·94	145·77	142·32

	Az élveszületések arányszáma				
	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.
I. 1. Az anyagi termelésben résztvevő népesség (birtokos és birtoktalan osztály)	277·72	288·44	275·34	281·11	271·73
2. Anyagi termelésben részt nem vevő népesség (értelmiség és véderő)	161·50	162·40	156·50	159·59	155·23
II. 1. Östermelési népesség birtokos és birtoktalan osztálya együtt	297·09	308·59	293·77	300·91	291·56
2. Ipari népesség birtokos és birtoktalan osztálya együtt	272·20	278·92	269·16	271·77	261·69

Ezek szerint:

a) Az anyagi termelésben résztvevő népesség (birtokos és birtoktalan osztály) házasságkötési arányszáma magasabb, mint az anyagi termelésben részt nem vevő népességé (értelmiség és véderő); sőt ha a véderőt, a mely egyfelől férfiaknak az egész értelmiségét meghaladó arányszámával, másfelől pedig a házasságkötési lehetőség korlátoltságával az anyagi termelésben részt nem vevő népesség házasságkötési arányszámát nagy mértékben lenyomja, kihagyjuk is e számításból: magának az értelmiségnek arányszáma is jóval elmarad az anyagi termelésben részt vevő népességé mögött. Ugyanez áll a élveszületésekre is.

b) Az anyagi termelésben részt vevő népességből a gazdaságilag önálló, vagyis birtokos osztály (földbirtokosság és bourgeoisie együtt) házasságkötési arányszáma magasabb a gazdaságilag nem önálló, vagyis birtoktalan osztályokénál (összes proletár népesség). Ugyanez áll az élveszületésekre is.

c) Ha azonban az anyagi termelésben részt vevő népességet két csoportra: östermelésre és iparforgalmira különítjük el, úgy az östermelési népesség birtokos és birtoktalan osztálya együtt magasabb házasságkötési arányszámot mutat, mint az ipari (bourgeois és proletár) népesség. Ugyanez áll az élveszületésekre is.

d) Az östermelési és ipari népesség birtoktalan osztályának külön-külön is jóval alacsonyabb a házasságkötési arányszáma saját birtokos osztálya arányszámánál. Ámde az élveszületésekre ez csak az östermelési népességnél áll, mert az iparforgalmi népesség birtoktalan osztálya élveszületési arányszámaival jóval felülmulja az iparforgalmi népesség birtokos osztályát, a bourgeoisieit.

e) Ha azonban az östermelési népesség birtokos és birtoktalan osztályát — a melyekre nézve ez a megkülönböztetés külön kritériumok alapján egyedül lehetséges — gazdaságilag erősebb és gyengébb elemeire

tagoljuk: úgy a gazdaságilag erősebb elemek házasságkötési arányszáma mind a két osztályban visszamarad a gazdaságilag gyengébb elemeké mögött s az élveszületési arányszám a birtokos osztály gazdaságilag erősebb elemeinél, az öt éves átlagot tekintve, ugyanezt a visszamaradást mutatja, a birtoktalan osztály gazdaságilag gyengébb elemeinél pedig minden egyes évben, átlagosan majdnem kétszer akkorára rug, mint a gazdaságilag erősebb elemeknél.

f) Az anyagi termelésben részt nem vevő elemek közt az értelmiség körében a tulajdonképpeni értelmiség (közszolgálat és szabad foglalkozások) házasságkötési arányszámát az öt éves lustrum minden egyes évében csak az iparforgalmi értelmiség arányszáma mulja felül, míg az őstermelési értelmiség — legalább is az öt éves átlag tekintetében — a tulajdonképpeni értelmiség arányszáma alatt marad. A születési arányszám tekintetében azonban a három értelmiségi réteg közül a tulajdonképpeni értelmiség mutatja a legalacsonyabb színvonalat.

g) A véderő alacsony házasságkötési arányszáma különösen a törvényen alapuló korlátozás következménye, az értelmiség arányszámánál a magasabb születési arányszám pedig a viszonyítás folyamánya: így a többi osztályok arányszámait mellett csak az ország egész népességének osztályokra tagozásának szempontjából veendő figyelembe; de épp ily okokból nem szolgálhat a többi osztályokkal való behatóbb összehasonlítás tárgyául népessége conglomerátszerű összetételéből folyólag az ismeretlen osztályhelyzetűek házasságkötési, illetőleg születési arányszáma sem.

V.

Az idegen államok népesedési statisztikai adatainak a magyarországiakkal való összehasonlításáról — bármennyire óhajtottam volna is ezt — le kell tennem. Utaltam már más helyen általánosságban azokra a tényekre, a melyek az összehasonlítás elé nehézséget gördítenek; most csak azt konstatalhatom, hogy az ily irányban megkezdett kísérletem hajótörést szenvedett, részint a miatt, mert a népességi és népesedési statisztika kimutatásai nem egyeztethetők össze, részint azért, mert egyik-másik statisztika nem megbízható, részint pedig azért, mert az egyedüli kiindulási pontot alkotó foglalkozási nomenclatura teljesen elüt a magyarországiétól.

Hivatkozhatnám ugyan ennek daczára is egyes statisztikai részleges, vagy általánosabb kimutatásokra, a melyek a foglalkozás alapján mutatják be a népesedés menetét, a melyek az idevágó irodalomban elég gyakran említettnek: e kimutatások azonban már csak a nyert eredmények kiszámítási módjának eltérő volta folytán sem alkalmasak a mi

adatainkkal való összehasonlításra, habár némely esetben — persze csak általánosságban — a mieinkkel körülbelül egyező tényeket állapítanak meg.

A Magyarországra s a külföld egyes államaira is vonatkozó statisztikai adatokból megállapítható, hogy a kereső nők aránya Magyarországon még kisebb, mint a Nyugaton továbbá, hogy a népességnek házasságban nem élők és házasok szerinti összetétele — bár az az osztályhelyzet szerint eléggé változó arányokat mutat (ennek egyéb okáról alább) — Magyarországon még mindig kedvezőbb arányt tüntet fel a házasok javára, mint a nyugati államokban, bár az idézett statisztikai adatok az összeállítási mód eltérő volta folytán teljes összehasonlítást e tekintetben nem is engednek. A női munkának a házasodásra, vagy még inkább a születések számára gyakorolt korlátozó befolyása az ilyen női munkának még aránylag csekély elterjedése miatt Magyarországon nem érvényesül annyira a népszaporodás akadálya gyanánt, mint egyes nyugati országokban.

Az a néhány tényre szorítkozó sovány eredmény pedig, mely a házasságtörések és a születések arányszámaiban nyilvánuló törvényszerűségek összefoglalásánál eredményül adódott, mégis valamelyes eredmény, ha a vérbeli statisztikust nem is elégitheti ki; bár tökéletlen és nem tiszta a kép, a melyet eredményül nyerhettünk, bizonyos irányban mégis szolgál felvilágosítással. De hogy tisztábbá lehessen, még más tényre kell figyelmet fordítani. És ez az egyes rétegek és osztályok kor szerinti közzététele: az a tényező, a mely figyelmen kívül maradt ugyan könyvemben, de a melynek tekintetbevétele nem másítja meg a statisztikai tényekből ott leszűrt következtetéseket s nem módosítja a népesedés elősegítésére vagy meggátlására befolyással bíró ama faktorok hatását, melyeket a szociális helyzet gazdasági, lélektani és más tényezőiként behatóbban elemeztem (279—304. old.), csak egy újabb kiegészítő ténynyel szolgál a népesedés jelenségeinek osztályhelyzet szerint különböző alakulása megmagyarázásánál.

Ámde ha kifogást lehet emelni az álló népesség és a népmozgalom vizsgálati ideje között fekvő időköz s az osztályhelyzetnek ezzel járó eltolódása folytán a népesedés tényeinek ama kutatási módja ellen, a melyet itt is alkalmaztam, — a melynek hibáit magam is jól ismerem — épp így lehet kifogásolni a korösszetétel tekintetbe vételét is, mert hisz ama bizonyos születési hiba e vizsgálathoz is hozzátapad. A korösszetétel kérdéséről szólván, ott van első sorban a házasodási kor kérdése. Ezt a foglalkozás alapján, osztályhelyzet szerint megállapítani a magyarországi népmozgalmi kimutatásokból nem lehet. Idegen államokra vonatkozólag pedig vagy egyes magánmunkálatokból (Raseri, Tallqvist, Rubin

és Westergaard), vagy néha csak részleges hivatalos statisztikai kimutatásokból (Anglia, Ausztria, Olaszország) tudjuk,¹⁾ hogy a gazdaságilag önálló, főleg pedig a közszolgálat és szabad foglalkozáshoz tartozók általában később nőülnek, mint a gazdaságilag nem önállóak. Magyarországot népessége nagy részének őstermelő voltánál fogva — a mint ezt a statisztikai hivatal is hangsúlyozza — általában a korai házasságok jellemzik, de épp ezért a házasságkötésnek a gazdaságilag önállóknál más államokban megfigyelt későbbi bekövetkezése nálunk minden esetben (őstermelés gyengébb birtokos rétege!) nem található. Azonban a statisztikai anyag bizonyosságára Magyarországon sem szorul az a tény, hogy egyfelől a falusi élet, másfelől pedig az életmód igénytelenebb volta korábbi és sűrűbb házasságkötésben, ez pedig — ceteris paribus — a házasság termékenyebb voltában jut kifejezésre.

E ténnyel kapcsolatban kell aztán megjegyezni, hogy a születések arányszámainak magasságát is abból a szempontból kell elbírálni, hogy az illető osztályban mennyi a 20—39 éves nők aránya s minő a korösszetétele a illető osztálynak? Természetes, hogy ez a tény felette komplikálja az egész kérdést.

A helykimélés szempontjából nem óhajtom ideiktatni a korösszetételről készített táblázatomat, csak arra a tényre hivatkozom, hogy ha a 20—39 és 40—59 éves két korosztályt hasonlítjuk össze, a gazdaságilag gyengébb rétegekben: az ipari és őstermelési proletáriátusban, a napszámosoknál stb. a 29—39 éves férfiak aránya jóval magasabb a 40—59. évesekénél. 1000 húsz—ötvenkilencz éves férfiből az ipari proletáriátusnál a 20—39 évesek csoportjába tartozik 741, a napszámosoknál 581, az őstermelési proletáriátusnál 576; de így van a nőknél is: 722, 558, illetve 628 az arány (ez a magas arány azonban — lévén a nők száma az osztó — csak csökkenti a születések arányszámát) a mihez még e rétegeknél a 15—19 évesek nagy arányát is figyelembe kell venni. Az őstermelési birtokosság gazdaságilag gyengébb elemei (527), a bourgeoisie (510) s a földbirtokosság erősebb elemei (499) már a két korosztályhoz tartozó férfiaknak majdnem egyenlő számát mutatják, sőt az utóbbi osztálynál a fiatalabbak aránya valami csekélylyel kisebb, mint az idősebbeké.

¹⁾ Lásd e tekintetben is March munkáját: *Rapport sur les causes professionnelles de dépopulation*. 1905. 35. s köv. old. — W. Ogle: *On marriage-rates and marriage-ages, with special reference to the growth of Population*. E dolgozat többek közt a nemzetvagyonnal állítja szembe a házassági arányt. (*Journal of the Royal Statistical Society*. LIII. köt. 1890. 253—280. Az előadást követő érdekes vitát l. 280—289 old.) — Meinzingen: *Die Eheschliessungen in Oesterreich*. (*Statistische Monatshefte*. 1897. Uj sor. II. évf.)

A 20—39 éves nők aránya a három utolsó osztályban is mindenhol nagyobb, mint a 40—59 éveseké. Ámde az a különbség, a melyet a birtokososztályok az idősebb korcsoport férfiai és női számának terhére felmutatnak, csak természetes különbség; azonban a birtoktalan osztályok két korosztálya közti különbség már horribilis, s ezt az élet dereka felé már az önállók sorába való felemelkedésen kívül — a mi ugyan sokszor csak a statisztikai szempontból való »önállóságot,« de nem szükségképpen a gazdasági függetlenséget is jelenti — bizonyára a halálozás erősebb arányai terhére is kell számítani.

Igy értünk el a halálozás statisztikai adatai kérdéséhez. Ezek az adatok azonban nem azt mutatják, hogy a gazdaságilag gyengébb osztályoknak — a melyek a születési statisztika tanúsága szerint egy kivételtől eltekintve mindig magasabb születési arányszámmal tűnnek ki — magasabb lenne halálozási arányszámuk is. Táblázataimból helykimelés végett csak az 1901—05. évek átlagos arányszámát, a mely az összes népességhez van viszonyítva, idézem: országos átlag 26·84⁰/₁₀₀; a földbirtokos osztály 29·87; (erősebb elemek 31·20; gyengébb elemek 30·10); bourgeoisie 24·52; összes birtokos osztály 28·56. Östermelési proletáriátus 26·06; ipari proletáriátus 23·22; közszolgálat szolgaszemélyzete 20·65; napszámosok 30·32; házicselédék 22·94; összes proletáriátus 25·58. Östermelési értelmiség 14·28; iparfogalmi értelmiség 14·18; közszolg. és szabad fogl. 17·53; összes értelmiség 16·37. Véderő tisztjei 10·23; véderő altisztjei és legénysége 6·82; összes véderő 7·20. Egyéb és ismeretlen foglalkozások 40·59¹⁾.

¹⁾ A halálozásoknak osztályhelyzet, illetve foglalkozás szerint való vizsgálatával foglalkozó igen kiterjedt irodalomból a magyar adatokkal való esetleges összehasonlítás céljaira csak a köv. munkákat sorolom elő:

Beitrag zur Untersuchung des Einflusses von Lebensstellung und Beruf auf die Mortalitätsverhältnisse auf Grund des stat. Materials zu Halle a. S. von 1855—74. A Conrad és társai dolgozata ez, mely tud. alapokon tudtommal első ízben foglalkozik e kérdéssel (*Sammlung nat. ök. und Stat. Abhandl. des Staatsw. Sem. zu H. a. d. S. I. köt. II. füz. Jena 1877.*) — Arthur J. Cook *La mortalité par professions en Angleterre* (*Journal de la Soc. de Stat. de Paris. 1890. XXXI. évf. 116—118.*) — J. Bertillon *Morbidity and mortality according to occupation* (*Journ. of the R. Stat. Soc. LV. köt. 1892. London.* Ugyanez eredetiben francziául *Journ. de la Soc. de Stat. de Paris 1892. okt.-nov.*) — Karl Seutemann *Kindersterblichkeit sozialer Bevölkerungsgruppen* etc. (Neumann *Beiträge* V. köt. Tübingen 1894.) — J. Bertillon *De la fréquence des principales causes de décès selon le degré d'aisance.* (*Int. Kongress für Hygiène 1898.*) — H. Westergaard *Die Lehre von der Mortalität und Morbidität.* II. teljesen átd. kiadás. Jena 1901. — Drysdale C. R. *On the mortality of the rich and poor* (Abstr. Proc. M. Soc. London 1879—81.) — *Mortality in different classe of society* (Med. Rec. 1884.) — Langer *Die Kindersterblichkeit der Jahre 1902—04 in Düsseldorf in den Stadtbezirken und sozialen Bevölkerungsgruppen.* Bonn-Leipzig

És ime a magyar statisztikának, a melyet pedig készítésének pontossága, megbízhatósága, széles alapjai, terjedelme, egyszóval előnyei kétségen kívül a többi más országok statisztikája fölé helyeznek, az itt vizsgált kérdés szempontjából itt látszanak meg hiányai: a korösszetételnek a foglalkozással való kombinálása az, a mi hiányzik e statisztikából, mert a 7. éven alól és felül levők két korcsoportjának külön való kitüntetése még magában véve nem adhat a kérdést tisztázó felvilágosítást. Ama nagyértékű munkálat pedig, a melyet segélyül lehetne hívni esetleg, s a mely a magyar szent korona országainak halandósági táblázatát az 1900. évi népszámlálási és az 1900 és. 1901. évi népmozgalmi adatok alapján foglalja magában²⁾, csak a nemzetiségek és a városi és vármegyei törvényhatóságok szerinti elkülönítésben tartalmazza az átlagos életkorra s a valószínű élettartamra vonatkozó statisztikai anyag feldolgozását, bár a Kenéz Béla által irt s a táblázatok eredményeit összefoglaló világos bevezető rész is utal arra, hogy az élethivatás is teremt különbségeket a halandóság tekintetében.³⁾ Ezzel pedig az osztályhelyzet különbségének s mindannak, a mi e mögött a tényezők egész tömegével áll, a halandóságra, a halálozás bekövetkezési idejére gyakorolt erős befolyása is sejtetve van. Ezért nem lehet építeni még magában véve a halálozás osztályhelyzet szerinti statisztikai adataira, mert ha tekintetbe vesszük, hogy a birtoktalan osztályok korösszetétele a fiatalabbak nagyobb tömegét mutatja, úgy a halálozási statisztika absolute véve alacsonyabb arányszámát szemben a birtokos osztályokéval esetleges annál magasabbnak: erősebb halandóságot mutató arányszámnak kell tartanunk, a mi egyébként a korévekre vonatkozó kiterjedt statisztikai anyag nélkül is körülbelől bizonyosra vehető.

Igy aztán a fentebbi adatokból nem lehet mást eredményként leszűrni, mint csak azt, hogy a natalitás relative alacsony volta — az őstermelési népességen kívül — a termelő osztályok gazdaságilag önálló tagjainál és nagyrészt a közszolgálatban és szabad foglalkozásokban is az osztályhelyzet gazdasági tényezőinek s az ezekkel együtt járó vagy pedig önállóan működő másnemű factoroknak hatásán kívül, magától a

1897. — Juraschek *Zur Statistik der Sterblichkeit der arbeitenden Klassen.* (Stat. Monatshefte 1893). — Ogle *Occupation and mortality* (Med. Rec. 1885. 659. és köv. old.) — Herkner *Die Sterblichkeit landwirtsch. nnd gewerbl. Bevölkerungsgruppen in der Schweiz* (Jahrbücher für Nationalök. und Stat. 1904.) — *La mortalité chez les mineurs de Grand-Bretagne* (Comité central des houillères de France 1908.) — W. J. Ghent *Mass and Class.* New-York 1907. — Hauck *Morbidität und Mortalität der Handelsangestellten* (Concordia. 1908. nov. 1. szám) stb. stb.

²⁾ *Magyar Statisztikai Közlemények.* Új sorozat, 11. köt. Budapest, 1906.

³⁾ U. o. 1.,* 7.,*11.* old.

kortól is függ: a birtokos vagy értelmiségi osztály rétegei aránylag később házasodnak s házas férfiak általán idősebbek, mint a birtoktalan osztály tagjai. Természetes emellett, hogy a törvénytelen születéseknek a gazdaságilag gyengébb rétegeknél való nagyobb fokú elterjedése is az alsóbb osztályok születései számának emelését idézi csak elő.

E hiány daczára is — azt hiszem — megállanak ama törvényszerűségek, amelyeket fentebb a számadatokból levontam: az osztályok fentebbi csoportosítása alapján mutatják azok a törvényszerűséget a házasságok és születések alakulásában. Mást nem kívánnak mutatni, de nem is mutathatnak. Az osztályok dinamikájához adalékot csak annyiban szolgáltatnak, amennyiben külön-külön az alsóbb rétegeknek a magasabbakkal szemben általában csekélyebb házasodását tüntetik fel s az alsóbb rétegeknek a magasabbakkal szemben általában nagyobb gyermekszámáról tesznek bizonyosságot. De annak megállapítására, hogy az egy-egy kötött házasságból származó gyermekszám mely rétegekben magasabb, e számok egyáltalán nem alkalmasak: a házasságok arányszámát a születéseikkel összevetni e két táblázatban azok készítési módjának eltérő s a születéseknek nem csak a házasságból származó születéseket is magában foglaló volta folytán nem lehet. De ha még egyező alapon készültek volna is e táblázatok, e tekintetben tényleges eredményök nem sok volna, mert a termékenység mérésére teljesen elhagyta már manapság a demographia ama régi módszert, a mely a házasságkötéseket és a törvényes születések akár egy évi, akár — helyesebb formában — egy hosszabb periodus alatti számát hasonlította össze: hisz még ez utóbbi esetben sincsenek kiküszöbölve a zavaró tényezők, amelyek a korábbi házasságokból a periodus alatt született gyermekek hozzászámításában, s a periodus alatt kötött házasságokból a periodus letelte után született gyermekek figyelmen kívül hagyásában állanak. A házassági termékenység megmérésére szolgáló újabb módszerek, a melyek a születéseket a szülők korviszonyai s a házasság tartama szerinti fokozatokban veszik tekintetbe, s az a leghelyesebb módszer, a melyeket a magyar hivatalos statisztika is követ, a mely a feleség halálával felbontott házasságok időtartamát s gyermekszámát kutatja: — nem szolgálnak oly számadatokkal, a melyek a népesség foglalkozás szerinti osztálytagozódása alapján mutatnák a házasfelek korát, a megszűnt házasságok időtartamát és a belőlük származott gyermekek számát. Egyébként is a magyar statisztika csak 1903-tól kezdve nyújt a házassági termékenységre vonatkozó adatokat, a melyek e szerint nem is a termékenység mai állapotát mutatják, hanem csak ama házasságokét, a melyek a jelenben szüntek meg. A Rubin és Westergaard statisztikájának, a már idézett francia hivatalnoki statisztikának terjedelmesebb és az^r itt tárgyalt fontos kérdéseket is felölelő kimutatásaival

azonban nem lehet összehasonlítani a magyar termékenységi statisztikát, mert az említett külföldi statisztikák egyfelől csak egy régebbi időpontra s térbelileg igen korlátolt helyre, másfelől pedig csak egy társadalmi csoportra — bár abban több rétegre is, — de meg nem is csak a nő halálával felbomlott házasságokra vonatkoznak.

Ha az a szűkös és sovány eredmény, a mely különböző zavaró tényezők számszerűleg pontosan meg nem állapítható behatásától még alterálódhatik is, nem elégítheti is ki teljesen azt a várakozást, a mellyel magam tekintetem egy hosszú hónapokra terjedő munkálkodás remélt eredménye elé, nem másíthatja meg a népesedésnek az osztálytagozódás szempontjából való vizsgálata elvi jogosultságáról, sőt megerősítették szükségességéről táplált meggyőződésemet, amelyet egyébként könyvem bírálói szintén elismernek. És az, hogy az osztályhelyzetnek s mindannak, a mi e fogalom mögött a gazdasági s lélektani tényezők egész tömegével áll, hatása van a népesedés menetére, s hogy épp az osztályhelyzet alkotja azt a szociális imperatívust, a mely a népesedés alakulását irányítja: kiviláglik e statisztikai adatokból is. Ez pedig már magában véve is eredmény, a mely talán nem is mondható teljesen negatívnak.

Kovács Gábor.

Telepitéseink főszempontja.

Államilag kezdeményezett telepítéseknek csak akkor van értelmük, ha azok egy előre megfontolt politikának a megnyilvánulásai. A tervszerű közgazdasági politika mögött mindig fontos cél rejlik, legalább így kell annak lennie. Az a kérdés már most, hogy ha Magyarországon is programba veszik a mezőgazdasági telepítéseket s ehhez az állam segítő erejét is igénybe veszik, — mi legyen az a legfőbb cél, a melyet az ily telepítési politikával elérni lehet és elérni kell.

Azt lehetne mondani talán, hogy a telepítési politika szerves kiegészítő része minden közgazdasági, illetve agrárpolitikának s hogy ennek folytán a telepítés politikája egyetemes célokat szolgál, a melyekben benne foglaltatnak az osztályalakulás, a nemzeti, a társadalmi, a közgazdasági érdekek legfőbb szempontjai. Ez igaz, de qui bene distinguit, bene loquitur. Az u. n. egyetemes társadalmi célok, egyetemes közgazdasági célok elérére mellett specialis céljai voltak és vannak minden nagyszabású telepítési politikának. Ezekre kell tehát figyelmünket ráterelnünk, ha telepítéseink leglényegesebb szempontjait kutatjuk.

Hagyjuk el tehát annak az iskolai témának a megbeszélését, hogy a telepítési politika mint viszonylik az egyetemes közgazdasági politikához és mely tereken éreztetheti áldásos hatását, hiszen nem az a szándék vezet, hogy a telepítések dicséretét írjuk meg.

Egy oly körülmények között álló országban, a minő Magyarország, a telepítéseknek két főcéljuk lehet. Az egyik a földművelő népesség társadalomgazdasági helyzetének javítása általában, a másik főcél pedig a magyar nemzeti érdekek előbbrevitele egy nemzeti agrárpolitika segítségével. Azt mondhatná ismét valaki, hogy e kettő egy és ugyanaz. Ez azonban nem így van a valóságban. Az első eset általában agrártelepítés, mely agrárcélokat követ. A második eset nemzeti telepítés első sorban. A nemzeti szempontból nem jellegzett agrártelepítést irányító szemei az általános agrárcélok előbbrevitelére néznek csupán, vagy első sorban, míg a szorosán vett nemzeti telepítések első sorban a nemzeti érdekekre. Agrártelepítések a nemzeti telepítések is, de annál többek:

specificus agrártelepitések, a melyekben az agrárczél mindig a magyar nemzeti czél is. A főkülönbség a kettő között abban áll, hogy a szorosán vett nemzeti telepitéseknél a nemzeti érdekeknek közvetlenül és első sorban kell kifejezésre jutniok: a nemzeti szempontot kell szolgálunk itt az agrárpolitika eszközeivel, míg a nem specificusan nemzeti telepitéseknél csak *közvetve*, azzal mintegy velejáróan érvényesülhet a nemzeti szempont — de természetesen közönbös is maradhat.

Ezt a most megvont — ne mondjam kierőszakolt — megkülönböztetést gyakorlatilag nagyon fontosnak tartom, különösen a mi viszonyaink között. A dolog gyakorlati jelentősége ugyanis a következőképen alakulhat: lehetséges, hogy egy államilag kezdeményezett telepitési politika számos telepet létesít a legkülönbözőbb nemzetiségű telepesekből, azonban mindezek a telepitések a magyar elem túlsúlyának növelésére mitsem változtatnak az eddigi arányon. De lehetséges ismét egy olyan eredmény is, hogy bár socialis szempontból a régiék maradtak az állapotok — a telepitések által a magyar elem mégis sok vidéken megerősödött s az általa birt földterület aránya nőtt.

Bizony nehéz volna a választás sok ember előtt, a ki előtt a socialis szempont egyenlően fontos a nemzeti szemponttal, ha azt kellene megmondania, hogy melyik ér többet a kettő közül: a socialis szempontból eredményes és a nemzeti szempontból meddő telepités-e, vagy pedig az, a mely nemzeti szempontból eredményes és socialis szempontból meddő.

Szerencsére az élet nem ismeri ezt az utóbbi megkülönböztetést, mert a legtöbb modern belső telepités csak socialis szempontból szokott meddő lenni, ellenben a helyesen és következetesen keresztülvitt telepitések a nemzeti czélt többnyire elérik.

Társadalmi szempontból óriási fontosságuk szintén azok a feladatok, a melyeket egy megfelelő telepitési politikával meg lehet és kell oldani, — de azért társadalmi, osztályalakulási szempontból olyan eredményeket elérni, mint a nemzeti téren, nem lehet.

A hosszú időn át, következetesen folytatott nemzeti telepitésekkel kedvezőleg lehet dülőre vinni a nemzeti faj térfoglalásának ügyét. Ily módon lépésről-lépésre növelni lehet a nemzeti elem kezén levő földbirtok arányát s jelentékenyen elő lehet segíteni nyelvének előrenyomulását. Ezzel szemben nagy kérdés az, hogy a társadalmi és közgazdasági bajok terjedését telepitésekkel mennyire, a népesség mily nagy százalékánál lehet megakasztani. Ebben a tekintetben az agrárpolitika eredményei nagyon is problematikusak. Hiszen az agrársocialis bajok gyökere voltaképen egy tömegpsychikai jelenség, a melyet a magyar földéhségnek nevez. Abban áll pedig az a tömegjelenség, hogy a földdel nem

biró agrárelem mohón vágyik a földre, s ebben a mohóságában rejlő türelmetlenségének a reflexei azok a zavarok, a melyeket az agrársocialismus okoz. Ez az agrársocialismus pedig ősrégi tünet s nem ikertestvére ez az igazi socialismusnak, a mint azt a socialdemokracia speculativ ideologusai állítják. Éppen nem. Az igazi socialismus nagyon rövid multú parvenu csupán az agrársocialismushoz képest a socialis betegségek vagy jelenségek társaságában. Agrársocialismus volt és lesz, a mióta s a meddig földbirtok volt és lesz.

Nem akarom ezzel mondani, hogy az agrársocialismus bajai ellen nem lehet és nem kell küzdeni, hanem csupán azt, hogy az agrársocialismust csupán telepítésekkel megszüntetni gyökeresen nem lehet.

Egy túlnyomóan földmivelő országban többnyire igen nagyszámú földmivelő napszámos, félig napszámos, törpebirtokos népesség van, melynek sorsa vagy nagyon bizonytalan, vagy megélhetési esélyei nem olyanok, a melyek a terjedő általános kereseti igények mellett megelégedté tennék ezt az elemet.

Hazánkban is felette nagyarányú ez a népesség. Ez az elem táplálja főleg közéletünk legnagyobb vérvesztését: a kivándorlást, melynek nem jelentéktelen rugója a földéhség. Hiszen ez a már említett tömegpsychikai jelenség semmi egyéb, mint az agrárfoglalkozások körén belül biztosított existentia után való áhitozás. Ilyet pedig az agrárfoglalkozásokon belül csak bizonyos földhöz való jog adhat: birtok vagy bérlet. A ki ilyet nem érhet, az vagy lemond, vagy örökös napszámos marad, elzúllik vagy kivándorol. Gyakran a kivándorlás csak eszköze a földszerzésnek, a mely eszköz azonban nem mindig válik be.

Csak természetes, hogy ilyen néposztály között terjed az agrársocialismus. Hiszen az agrársocialismus ennél az elemnél nem más mint földéhség.

A mezei napszámos elem tehát a földre legéhesebb eleme az országnak. Kielégítésére, megélhetésének biztossá tételére, a kivándorlástól visszatartására és elégedettségének elosztatására egy mód volna alkalmas: birtokot adni nekik. Sőt megfelelően birtokot eladni nekik, a melyet ők munkájuk keresményéből járadékszerűen fizethetnének s törleszthetnének, úgy gazdaságilag, mint morális szempontból szintén sokat segíthetne.

De ennek a megoldási módnak *elegendő mértékben* való ki nem vihetése azonnal szembe tűnik. Ennek a félproletár mezei munkás elemnek olyan nagy az aránya, hogy azokat birtokkal ellátni mind, egyszerűen gazdasági lehetetlenség. Történnek ugyan parcellázások, telepítések ilyen socialis szempontból, de az csak egy olajcsepp a tengerben. Mit ér az, ha milliónyi földre éhes munkásproletár háborog és

közülük csupán pár ezer (a mi már szintén nagy áldozatba kerül) juthat telepítés, parcellázás folytán birtokhoz? Ez bizony a socialis elégedetlenségen alig javít. Hiszen sokszorosan nagyobb ennek a mezei napszámos elemnek az évi szaporulata, mint a mennyinek évente birtokot lehet juttatni. Meg aztán a telepítésre alkalmas birtokoknak is csakhamar fogyatékára jut az állam.

Socialis szempontból tehát a kielégítendő tömeg relative igen nagy voltán szenved hajótörést az eredmény elérhetésének a kérdése. Magában véve az eszme kitünő, hogy földet adni a földre vágyó népnek. De mikor az az odaadható föld olyan csekély az arra éhes nagy tömeggel szemben! A népszaporodás is akadályává továbbá a földdel való kielégíthetőségnek. A földműves népesség szaporodása s a gazdasági viszonyok mai alakulása folytán annak egy hányada kiszorul a föld birtokából. A mezei napszámos népesség is természetesen folyton szaporodik. Honnan lehetne ezeket a nagy tömegeket, vagy annak csak egy nagyobb hányadát földdel ellátni? Hiszen ha például ma egy bizonyos számú mezei proletár-elemet el is látunk földbirtokkal, pár év múlva még nagyobb birtok nélküli proletariátussal állnuk ismét szemben, a természetes szaporodás folytán. Az elv maga, t. i. telepítéssel, földhözjuttatással gyógyítani a mezei proletariátus bajait, teljesen helyes dolog. De azt hinni, hogy ezzel ki lehessen irtani a társadalom eme osztályának égető bajait, autosuggestiónál nem egyéb. Nagyon homeopaticus alakban áll csupán módjában a társadalomnak és az államnak segítséget nyújtani földhözjuttatás alakjában. Még egyes nagybirtokoknak apró birtokokra felosztásával s e rendszernek általánossá válásával nagyobb számú tömegeknek lehetne segítséget adni, de maga az az eszme, hogy a mezei proletariátust általában birtokhoz kell juttatni, -- ama napszámos népesség viszonylagos nagy tömegénél s a rendelkezésükre juttatható földmennyiség aránylagos csekély voltánál fogva hosszabb időszakokon keresztül kivihetetlen. Már pedig csak az a gyökeres socialis orvosság, mely nem egy-két esztendőre, hanem emberöltőkre tömi be a baj forrásait.

A mezei napszámos népesség csak csekély részének juttathat ezen a módon földbirtokot az állam vagy a társadalom. A többi továbbra is ép olyan proletárszerű elem marad, mint jelenleg. Azért a földműves munkásosztálynak társadalmi bajait, az ő sajátságos socialismusát ezen az uton meggyógyítani nem lehet.

Társadalmi szempontból alig tesz az különbséget, a mezei munkásnép tulnyomó nagy tömegét illetőleg, ha évente azok közül pár ezer vagy pár tizezer földbirtokhoz jut. Erre a pár ezerre nézve természetesen meg van oldva a földdel ellátás kérdése, de nincs

az megoldva a többi százezrekre vagy milliókra nézve. Ezzel távolról sem akarom azt mondani, mintha socialis szempontból a telepítések felesleges, vagy nem szükséges intézkedések volnának, csupán rá akarok mutatni azokra a nehézségekre, a melyek az agrarsocialis bajok természetében rejlenek, s a melyekkel szemben tehát olyan mértékű telepítések, a milyeneket egy középeurópai ország, mondjuk Magyarország a legnagyobb erőfeszítések árán is, megvalósítani bír, — nem elégségesek arra, hogy a gyökeres kigyógyulást biztosítsák. Tehát csupán azok ellen az illúziók ellen szólok, a melyeket a telepítések *socialis* eredményei iránt táplálnak.

Kell telepíteni már pusztán agrar-socialis szempontból is, de a telepítés nem lehet egyedüli vagy többé-kevésbé kizárólagos jellegű főeszköze az agrar-socialis politikának.

Nemzeti eredményeket azonban már sokkal inkább lehet elérni egy következetes telepítési és földpolitikával. A mig egy szaporodó népességű országban kivihetetlen dolog az, hogy a lakosságnak egyre növekedő százaléka legyen birtokossá, sőt kivihetetlen az is, hogy a szaporodó birtoktalan falusi népességnek egyre növekedő része láttassék el hosszú időn keresztül földbirtokkal, — addig egy következetes nemzeti földpolitika útján épen nem lehetetlen elérni azt, hogy az ország földjének egyre nagyobbodó hányada legyen a nemzeti elem kezén.

Csupán az erősen nemzeti célokat szolgáló földpolitikától s így csupán az ilyen jellegű telepítésektől várjunk tehát sokat, és pedig különösen két okból. Először azért, mert a nemzeti célzatú telepítések socialis szempontból általában véve körülbelül ugyanazt az eredményt biztosítják, mint a nemzeti szempontokat figyelmen kívül hagyó telepítések: adott körülmények között ugyanolyan számú mezei proletart tesznek birtokossá. Másodszor pedig azért, mert a mellett hogy egy bizonyos számú „proletárt“ földhöz juttatnak, ezen felül még egy bizonyos nagyságú földnek a tulajdonképeni nemzeti elem kezére kerülését is biztosítják. Ha például Magyarországon 10.000 napszamos család jut telepítés útján földbirtokhoz, de akként, hogy a magyarság térfoglalásának szempontjára semmi súlyt nem vetünk, — akkor az eredmény mondjuk az, hogy például 5000 magyar telepessel van több a magyar, s 5000 nemzetiségi telepessel több a nemzetiségi vidéken. Socialis szempontból az eredmény, mondhatni hogy szép, ebben a példának felhozott esetben is, de mi ez az agrarsocialis szükségletekhez és követelményekhez képest? Hiszen agrárnépességünknek évenkénti szaporulata valószínűleg nagyobb lesz azoknak az új telephelyeknek számánál, melyeket évenként megalkotni lehetséges. Ezzel szemben pedig évről-évre nehezebb lesz a szükséges telepítési területeket megszerezni. A földéhség

tehát marad a régiben, ha ugyan még meg nem nagyobbodik. Specialis nemzeti szempontból pedig ez az említett 10.000 új telepes semmi eredményt sem biztosított, a magyar földnek nem került ennek folytán nagyobb százaléka a magyar elem kezére.

Vegyünk azonban egy oly példát, a mikor specifikusan *nemzeti agrárpolitikáról* és telepítésről van szó. Mondjuk, hogy ily módon sikerült 10.000 új magyar telepet a nemzetiségi vidékeken elhelyezni. Mennyivel más jelent ez az utóbbi eset. Jelenti első sorban azt, hogy a magyar földnek nagyobb hányada jutott magyar kézre. Jelenti azt is, hogy az exponált helyzetű vidékeken erősödik a magyar elem, jelenti azt, hogy a magyar birtokosnépesség s így az ország lakosságának állandó magyar eleme nőtt a nemzetiséggel szemben és jelent még számos oly szempontot, a melyet nekünk eléggé megbecsülnünk nem lehet. Kérdezzük aztán, hogy a mi saját országunk viszonyait tekintve az ebben az utóbbi példában felemlített 10.000 magyar jellegű telepítvény kevesebbet jelent-e a socialis eredmény tekintetében, mint az első példa szerinti tizezernyi vegyes vagy határozott jelleg nélküli telepítés? Minden erőltetés nélkül azt felelhetjük: nem. Miért? Azért, mert a birtoktalan mezei napszámosnépesség ma legnagyobb részét a szorosán vett magyar elemből kerül ki s így általános agrársocialis szempontból is a szorosabb értelemben vett magyar elem között található az a népesség a melyet lehetőleg földhöz kell juttatni egy tervszerű agrárpolitika révén.

A török kiűzése óta a magyar földön hatalmas telepítések létesültek. De ezeknek a telepítéseknek az oroszánrészre *ellenünk* történt. A magyar földnek telepítésre felhasználható legjavát az ország déli, délkeleti részén, a Duna mentén német és szerb telepéseknek osztották ki olyan olcsó és kedvező feltételek mellett, a milyenek mellett Magyarországon magyar telepesnek még föld nem jutott. S ha végignézünk a legutolsó kétszázötven év gazdaságtörténetén, akkor azt látjuk, hogy ez az idő szomorú korszaka annak, a mikor a magyar föld jelentékeny hányada s annak talán legértékesebb része tervszerűen idegen birtokos kezére került. Bármint vigasztalják magukat azok, a kik a statisztikai számok kritika nélküli adataival dobálóznak, hogy a magyarság szaporodása kedvezően alakul, — az igazság az, hogy történelmünk legutóbbi negyedezredében a földdel biró, tehát az állandó jellegű népességnek nemzetiségi hányada nőtt a magyarral szemben, vagyis a nemzetiségi vidékek aránya nőtt az ország összes területével szemben. Az idegenek jelenlegi földbirtokszerzése pedig továbbra is növeli ezt a fejlődést.

A kedvező feltételű idegen telepítésekkel a nehéz feltételű magyar telepítések állottak szemben s így az előbbieknél sikeresebben állottak meg helyüket ellentétben az utóbbiakkal.

A Népesedés című ¹⁾ munkámban körülményesen igyekeztem ezekre a szempontokra rámutatni s különösen kifejteni igyekeztem azt az igen fontos körülményt, hogy egy népnek vagy nemzetnek történeti alakulása tekintetében a kedvező vagy kedvezőtlen eredményre vonatkozólag korántsem lehet még következtetést vonni a statisztika által elének tárt egyedül összegszerű vagy százalékszerű adatokból. Így például, ha valamely többnyelvű néplakta országban a tulajdonképpeni nemzeti elem 46⁰/₀-ról 51⁰/₀-ra emelkedik, ebből még nem lehet egyszerűen megállapítani, hogy az illető ország kevésbé lett-e nemzetiségi ország-e vagy sem. Mert megtörténhetik, hogy a földnek továbbra is nagyobb része, vagy éppen megnagyobbodott része van a nemzetiségi, vagy idegen állampolgárok kezén. S ekként a statisztika által mutatott kedvezőbb százalék az élet valóságában csupán azt jelenti, hogy az illető ország századokon át maradandó, s jellegét megőrző birtokosnépességének nagyobb százaléka, sőt az ország területének megnagyobbodott része nemzetiségi maradt, míg a tulajdonképpeni nemzeti elem csak a népesség könnyen változó, nemzeti jellegét a politikai uralom korszakai szerint könnyen megváltoztató mobil, főleg városi részében nőtt meg.

Azt hiszem, hogy Magyarország társadalomgazdasági és agrársociális fejlődését tekintve az utolsó két században, sőt a legutóbbi időben eleget mondanak a most hangsúlyozott nézőpontok.

Positiv tételként merem tehát felállítani azt az elvet, hogy a mi saját viszonyaink között csak egy határozottan nemzeti telepítéseket űző agrárpolitikának van létjogosultsága, hogyha a „nemzeti állam“ fogalmára súlyt helyezünk s ahhoz közeledni akarunk még pedig azért,

1. mert nemzeti szempontból összehasonlíthatatlanul nagyobb eredményrel biztatnak egy középeurópai államnak a telepítései, mint általában socialis szempontból;

2. mert a specificusan nemzeti jellegű telepítések is körülbelül ugyanazt a socialis eredményt biztosítják, mint a nemzeti jelleg nélküliek s

3. mert nálunk a földdel ellátni indokolt agrárnépesség zöme ugyanis a magyar elemből kerül ki.

Ezek után legyen szabad abbéli felfogásomat kifejezésre hoznom, hogy egy tervszerű nemzeti telepítési politikának, ²⁾ mely követelményekkel kell számolni első sorban. Szerény nézetem szerint a következők:

A telepítés, eltekintve annak nemzeti, társadalmi céljaitól, magában véve mindig közgazdasági művelet, mely új gazdálkodó alanyokat ad

¹⁾ Budapest (Politzer-féle könyvkiadó-vállalat) 1905.

²⁾ L. az i. m. erre vonatkozó fejezetét.

új gazdasági berendezéseknek s azért bármilyen célokat akarnak is vele elérni, az csak úgy lehetséges, ha az mindenekelőtt gazdasági tekintetben megállja a helyét. Hogyha az illető telepesek nem tudnak boldogulni, akkor összeomlanak azok a nemzeti vagy társadalmi várakozások is, melyek hozzájuk vannak fűzve. Ugy az elméletben, mint a gyakorlatban az lehet csak az első kellék, hogy a telepítés a telepeselemek rendszerinti, szokásos iparkodása mellett is, s nem csupán valami ideálisan kitűnő gazdálkodás mellett, valószínűséget nyújtson birtokosai részére abban a tekintetben, hogy azok új birtokaikon nem eladósodásnak, hanem egy megfelelő boldogulásának és jobb gazdasági jövőnek néznek elébe.

Hogyha most már a magyarság megerősödését kívánjuk elérni, az olyan telepítés mitsem ér, a mely egy nagy idegen nemzetiségű tenger közé egy pár száz nemzeti nyelven beszélő emberből álló szigetet dob, a nélkül, hogy arról gondoskodnék, hogy ez a sziget aztán szintén fel ne olvadjon az azt körülvevő idegen nyelvű elembe.

Ha például az oláh tenger közé szórványosan beültetünk itt-ott egy-két magyar telepet, a legtöbb valószínűség nem a mellett szól, hogy ez a pár telep fog magyarosítani, hanem a mellett, hogy az fel fog olvadni az oláh környezetben. Nagyon meg kell azt gondolni, hogy milyen kilátásai lesznek az illető telep lakosainak a nyelvért folyó sikeres küzdelem tekintetében s annál inkább, minél nagyobb assimiláló erővel bír a környezet.

Egy makacs és nagy assimiláló erővel bíró heterogén - elem közé utnak eresztetni néhány családot s aztán ismét levenni róluk az állam gondoskodó kezét, vajmi keveset érhet.

A telepítésnek első feltétele, hogy megfelelő erejű akcióban nyilvánuljon. Tehát egy heterogén tenger közé ne dobjunk egy pár családot akkor, a mikor ott a nyelvbéli ellenállás sikeréhez a nemzeti társadalomnak nagyobb tömegére van szükség. A telepítési akciónak tehát egyes vidékeket teljes erővel kell a kezébe vennie, egyik telepet a másik mellé rakni s gondoskodni a közöttük való összeköttetésről vasuttal, jó utakkal stb., hogy a nemzeti faj élő tömege folytonos érintkezésben lehessen egymással. Az az eljárás, a mely ma az ország északi, holnap a déli részébe küld néhány csapatot és így a nagy téren elaprózza erejét, nem lehet eredményes.

A heterogén nemzetiségek is bármely országban völgyenként, közlekedési vonalanként haladnak előre. A nemzeti nyelv terjesztése sem gondolható el másként, mint a városi góczpontokból és egyes vidékek fokozatosan nemzeti telepekkel való ellátásával. Tehát mindenekfelett a nemzeti telepesekből álló gyűrűvel, továbbá a nemzeti nyelven be-

szélők városaihoz és falvaihoz a nemzeti telepeket úgy kell hozzáilleszteni, mint folytonosan növekedő nyulványokat, a melyek a heterogén nemzetiségű elemek testébe hatolnak bele. Csak ilyen telepítésnek lehet sikere.

A nemzeti telepeknek földrajzi fekvése tekintetében megkülönböztethetünk félsziget- és szigettelepítéseket. Félszigettelepeknek nevezhetjük azokat a telepeket, a melyek a nemzeti nyelven beszélők lakhelyeivel határbeli összefüggésben állanak s innen nyulnak be a heterogén nemzetiségű vidékekbe, legtermészetesebben akkor, ha völgyek, vasutvonalak, nagyobb forgalmú utak mentén haladnak előre. A szigettelepítések pedig azok, a melyek az idegen vidék közepette szigetet képező nemzeti városok, községcsoportok körül alkotnak folyton szélesbedő gyűrűket. Ez utóbbiaknak csak akkor van sikerre kilátásuk, ha ez a sziget nem kicsiny arra, hogy fel ne olvadjon a környezetben s ezért csakis városok s erőteljesebb községek körül czélszerű ilyeneket alkotni.

Természetes dolog, hogy ilyen erőteljes telepítések keresztülvitelére erős anyagi eszközök szükségesek. Ott, hol a telepítések nem a társadalom kezdeményezésére, hanem állami, felsőbbbségi intézkedések folytán történnek, első kellék a kellő anyagi erőnek rendelkezésre állása. E nélkül eredmények el nem érhetők, az pedig csak károsan hat, ha az itt-ott szórványosan létesített telepek a helyett, hogy a nemzeti nyelvet terjesztenék, izoláltság folytán lassanként felolvadnak a heterogén környezetben. Mindenesetre czélszerű dolog, ha a telepítések céljaira állami kedvezményezéssel megfelelő pénzügyi intézetek alapítottatnak, különösen oly országokban, a hol az állami budget katonai vagy más kiadások folytán annyira igénybe van véve, hogy ily nemzeti politikának éveken keresztül pénzzel ellátása csupán az állam részéről, akadályokba ütközik.

De a telepítéseknek tervszerűségétől és földrajzilag helyes beosztásától eltekintve, a másik és egyaránt nevezetes kelléke azoknak, hogy gazdaságilag elég erős alapokon nyugodjanak s hogy a telepések gazdasági existenciája biztos legyen azokban. Adókedvezmények még nem biztosítják a telepek fennállását és prosperálását, ha más czímen szolgáltatandó terhek nyomják agyon azok lakosait. Jó üzletet is csinálni és egyszersmind nemzeti szempontból is maradandó munkát alkotni egy és ugyanazon telepítéssel ritkán sikerül. Földmivelő országokban rendszerint oly nagy a földéhség, hogy a föld népe ugyszólván bármilyen árt megad, csakhogy földhöz juthasson. Ha most már a telepítési politika ezt a földéhséget arra használja ki, hogy jó borsosan megfizettesse a telepésekkel, azok földjét, a rendszerint előre hitelre és magas járadéktörlesztésre vagy tőketörlesztésre megvett birtokok új

gazdái rendszerint nagyon nehezen bírnak elvállalt kötelezettségeiknek eleget tenni s így eladósodnak. Az eladósodott birtokos lábai alatt pedig megingott a talaj. Ily körülmények között aztán azok a nemzeti népességgel megrakott telepek, a melyeknek éppen az a hivatásuk, hogy a nemzeti faj erősen megvesse rajtuk a lábát az idegen nyelvű környezet közepette, csakhamar tulajdonost cserélnek, mert a telepések gazdasági kényszerűségéből, vagy kedvüket veszelve, többnyire otthagyják azokat.

Ily gazdasági bajok miatt hiúsul meg a telepítéseknek eredménye igen sokszor. A tulságosan magas árért való eladása vagy odajuttatása a birtoknak rendszerint annak a következménye, hogy az állam nem rendelkezik elegendő alappal arra, hogy méltányos árban juttassa a telepések kezére azok birtokait s így nyereszkedni kénytelen rajtuk. Vagy okozhatja az árak felverését a magánosok által tulságba vitt spekuláció is a parcellázások terén.

Ott, a hol nemzeti célokat nem követnek a telepítések, hanem főleg a magángazdaság körébe vágó s nemzeti szempontból közömbös eljárások azok, még nem lehet annyira kifogást tenni az ellen, hogy a telepítő az elérhető magas árt veszi meg szétdarabolt birtokáért. Ha ellenben a telepítéssel nemzeti célok vannak egybekötve, akkor fokozottabban lép előtérbe az a követelmény, hogy a telepések állandóan megtarthassák földjeiket, hogy azokat semmi esetre sem turhassa ki onnét sem a hitelező, sem pedig a környéknek heterogén lakossága. Ezt pedig csak méltányos eladási árral és kedvező fizetési feltételekkel lehet elérni, különösen akkor, a mikor a kezdet nehézségeivel küzdenek az új birtokosok.

És éppen erre a célra szükségesek az erős anyagi eszközök. Ha csak ott vesznek telepítésre szánt birtokot, a hol olcsón kapható éppen, s ha az abba fektetett tőkének s kamatoknak a telepésektől föltétlenül meg kell térülnie, akkor nagyon kétes célokat érhetni el csupán. Hogy nemzeti szempontból értékes és eredményes belső gyarmatosítást végezzünk, tervszerűen előre ki kell szemelni azokat a vidékeket, a melyeken nemzeti szempontból a legnagyobb fontosságú és a legjobb eredménnyel kecsegtető telepítéseket lehet előreláthatólag eszközölni. Ilyenek a heterogén nyelvterületben szigeteket képező erősebb nemzeti góczpontokat környező területek, valamint a nemzeti nyelv területével egybefüggő félszigetszerű nyulványok a nemzetiségi területbe. Az ilyen birtokokat drágán is meg kell szerezni telepítések számára s olyan feltételek mellett juttatni oda a nemzeti telepéseknek, a melyek mellett azok boldogulni tudhatnak. Természetesen mindez áldozatot kíván az állam részéről, de egy sikeres nyelvterjesztő politikát sohasem lehet

elég drágán — éppen úgy mint az életmentést — megfizetni. Azokat a területeket, a melyek helyzetüknél fogva a nemzeti életre s a nemzeti nyelv terjesztésére ily nagy fontossággal bírnak, minden lehető eszközzel a nemzeti nyelvet beszélő népesség számára kell megszerezni.

A nemzeti telepek a nemzeti nyelv erősségei gyanánt tekinthetők. Ezeket az erősségeket pedig nem ott kell emelni, a hol éppen üres terület nyílik azok számára, hanem ott, a hol kedvező helyzetük lesz azoknak a nemzeti nyelv stratégiájában. A telepítési politika tehát csak úgy vezethet a kívánt eredményekre, ha előre gondosan kidolgozott terven nyugszik az, és ha megfelelő alap áll rendelkezésére. Egy ilyen erős alapnak a teremtése nyelvileg exponált helyzetű társadalomnál nemzeti feladat s ha az állam megterheltségénél fogva előreláthatólag nem áldozhat érte, nagyon czélszerű eljárás állami felügyelet alatt erre szolgáló pénztintézet alapítása.

A belső telepítéseknek legnagyobb fontosságuk az ország földjének a nemzeti faj részére való meghódításában rejlik. A nemzeti faj elterjedésére és százalékának növelésére a leghatalmasabb eszköz a földnek minél nagyobb arányban a nemzeti népesség kezére adása és ez által biztosítása annak, hogy az ország állandó jellegű, stabil existenciái, nevezetesen pedig a földműves, a birtokos parasztsztyály minél nagyobb részben a nemzeti anyanyelvű népességből kerüljön ki. Ennek elérése azonban modern viszonyok között csak erős anyagi eszközökkel vihető keresztül s azért ilyenek nélkül, megfelelő telepítési alap nélkül, nagy nemzeti feladatok alig érhetők el, hacsak — a mi alig valószínű — a társadalom maga nem végzi el a telepítések feladatát.

Az államnak ilyen körülmények között természetesen nagyon fontos szerep jut osztályrészül.

Ott, a hol a nemzeti és heterogén nemzetiségű nyelvek állandó versenyben állanak egymással, a hol a nemzeti társadalom a nyelvbeli kérdések mai fontosságának felismerése korszakában, — amúgy is küzd nyelvéért, ottan egy erős lökés az állam részéről minden valamire való népnél elég arra, hogy a nemzeti nyelv javára billentse meg a fejlődés irányát. Ha aztán a nemzeti nyelven beszélők jobban, nagyobb arányban szaporodik, mint a heterogén elemeké, akkor ez a hányad egyre nagyobb és nagyobb lesz, az idegen nemzetiségeké pedig egyre csökkenőben lesz a nemzeti fajéval szemben. S az ilyen arányú haladás önmagát növeli s gyorsítja meg intenzivitás dolgában éppen úgy, miként ha két tőkeösszeg] közül az egyik nagyobb kamatokkal kamatozik a másiknál, a kamatos kamatszámítás elvei szerint rövid időn belül ez sokszorosán fölébe fog nőni a másiknak. Hogyha az idegen nemzetiségű

területeken az egyes góczpontok körül folyton szélesedő gyűrűként szélesedik a nemzeti népességlakta föld s azonkívül a heterogén nyelvhatárokat folyton növekedő ékek gyanánt törik át a nemzeti telepek, akkor egy ilyen következetes telepítési politika mellett a nemzetiségi vidékeket annyira beágazzák — hosszabb vagy rövidebb idő alatt — a nemzeti telepek, hogy ezek a nemzetiségi területek fognak — eleintén hatalmas nagyságú, de lépésről-lépésre kisebbedő — nyelvszigetekre oszlani. Első lépés a köznép nemzetivé tételére, hogy az akár iskolák, akár a nemzeti elemmel való érintkezés folytán megtanulja a nemzet tulajdonképeni nyelvét. Az iskolák csak megtanítják — többnyire nagyon rosszul — a nemzeti nyelvet, a melyet aztán pár év alatt el szoktak felejtetni. Ha azonban a nemzeti szigetek, telepek szaporodnak a nemzeti vidékeken, szaporodik azoknál a nyelvbéli érintkezés alkalmá is és mindinkább lehetővé tételik az, hogy az iskolában tanult nyelvet el ne felejtsék az életben. A nyelv megtanulása a nép zöménél már neutralizálja a nemzetiségi érzelmet s elősegíti azt, hogy mindig több és több ízben használják az érintkezésben a nemzeti nyelvet. Végre aztán a nyelvhatárok közül egy két nyelven beszélő terület keletkezik. Ha most már az iskola, kisdédóvó, közigazgatás s egyéb intézmények ezeken a meglehetősen neutrális területeken szintén a nemzeti nyelvnek adnak lökést, ha a hozzájuk fűzött telepek szintén szaporítják a nemzeti elem arányát, akkor a fejlődés a nemzeti nyelv javára válhatik csak kedvezőbbé. A még két nyelven beszélő s a magyar nyelvet csak megtanult, de még anyanyelvüknek nem tekintő szülők gyermekei, a következő nemzedék, már a körülmények jelzett hatása alatt inkább ezt a nyelvet fogják használni már, — a harmadik, negyedik generáció pedig mind jobban elfelejti a régi nyelvet. Vagyis a nemzeti nyelv határai küllebb tolódnak, kiterjeszkednek. A nemzeti faj térfoglalása tehát a a nemzeti nyelvhatárok kiterjesztésében nyilvánul.

A specifikus értelemben vett nemzeti telepítések jellegzetessége ekként abban áll, hogy bizonyos társadalomgazdasági hivatás betöltése mellett növelik egyszersmind a tulajdonképeni nemzeti elem kezén levő földterületet s kitolják a nyelvének határait. Így válnak gazdaságpolitikai műveletek a nemzeti politika megtestesítőivé s adnak reális valóságot oly időben és viszonyok között, a mikor, s a hol a hódítás csakis gazdasági alapokon lehetséges.

A telepítések gazdasági alapzatának kell tehát mindenekfölött egészségesnek lennie úgy magángazdasági, mint socialis tekintetben. Ez akkor van meg, hogyha nem könnyen odább álló kisbirtokos-sereg száll meg valamely vidéket, hanem egészséges, földjéhez {szívósan ragaszkodó s azt szerető paraszttal ver ott gyökeret.

A nemzeti szempontok pedig azt kívánják, hogy a gazdaságilag a körülményekhez mérve a lehető legjobban megvalósított telepítések agrársocialis műveleténél a politikai szempontból legnagyobb figyelmet érdemlő vidékek váljanak a telepítések terévé, s hogy a telepesek egyénileg a tulajdonképpen értelemben vett magyar agrárnépesség arra alkalmas részéből kerüljenek ki.

Ugy tekinthetjük a mai modern belső telepítéseket, mint az agrársocialis politikának egyik részleteszközét, mely az agrársocialis bajok elleni védekezésben nem lehet mindent meggyógyító panacea, hanem a mely az időhöz és körülményekhez képest a rendelkezésre álló egyéb eszközök, agrárpolitikai intézmények és egyéb ily tervszerű műveletek társaságában szolgál az elérni kívánt agrársocialis fejlődés létrehozására. Nemzeti szempontból azonban elsőrendű fegyverré válhatik ez a részleteszköz, mert ez a legalkalmasabb mód arra, a mai köz- és magánjogi viszonyok között, hogy a nemzeti földmives népesség kezén levő földterület — mely a legbiztosabb nyelvterület is egyszerismind — megnövelődjék s annak határai kedvezőbb alakulást nyerjenek.

A gazdasági szempontoktól átitatott mai életben így egy tulajdonképpen gazdasági és socialis művelet nagy nemzeti tekintetek megvalósítójává válhatik — jellemzően mutatván, hogy a társadalomgazdasági fejlődés tudatos irányításának politikája egyre több teret von el a kizárólag közjogi és hatalmi politika elől.

Az agrársocialis politikának erősen nemzeti célokat követő irányítása különösen Magyarországon olyan feladat, a melytől a nemzetiségi kérdésben a legmaradandóbb sikereket várhatjuk. A specifikus nemzeti telepítések ügyét fel kell tehát karolnia a magyar közvéleménynek.

A megvalósítást illetőleg még ezután kell a gyakorlati kivitel legcélszerűbb módozatait megtalálni, mert nemcsak a mi különleges hazai viszonyainkra vonatkozó s azok közt hasznavehető elméleti alapozást nélkülözünk, hanem az eddigi gyakorlati tapasztalatok sem eléggé kedvezők arra, hogy az eddigi telepítési eljárást és politikát a jövőben egy még jobbal ne igyekezzünk helyettesíteni.

Balás Károly.

Róma közgazdasága Diocletian korában. II.

Köztudomású, hogy az ipari munka Rómában már a köztársaság éveiben is megvetett volt. Olyan kimagasló szellem is, mint Cicero, azt mondja „De officiis“ című művében: „Opifices omnes in sordida arte versantur“. Elképzelhető, hogy ez az utálat csak fokozódott a bomlás idején, a nagy összeomlást megelőző időszakban, midőn az egész társadalmi élet örületes orgiává aljasodott. A léhaság minden időben idegenkedve fordul el a tisztességes munkától, de a megvetésbe titkos szégyenérzet vegyül, mert a dologtalanok megérik a néma szemrehányást; a munka iránti utálatuk elmulásuknak előrevetett árnyéka.

Rómában az ipari munkát főleg rabszolgák végezték. Idővel e munka fogalma a rabszolga megvetett nevével teljesen egybeforrt. A rómaiakat szerencsétlenné tette a rabszolgarendszer. Ha nem tartottak volna rabszolgákat, maguknak kellett volna dolgozniok és mivel az ember saját foglalkozását nem igen szereti becsmérelni (sőt rendszeren kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonít neki), bizton állíthatjuk, hogy kifejlődhetett volna náluk is a munka megérdemelt becsülése.

Az aránylag csekélyszámú szabad munkás helyzete a rabszolgarendszer következtében épenséggel nem mondható rózsásnak. A gazdag polgárok, birtokosok csak kivételesen vették igénybe a szabad vagy félszabad ember munkáját, s épen ezért utóbbiak kénytelenek voltak munkaadójukat a szegényebb néposztályok tagjai között keresni, a mi már magában véve is csökkentőleg hatott a munkabérre. Hozzájárult ehhez a rabszolga gyarló élelmezése, csekély fentartási költsége. Csak így magyarázható meg Plutarchos azon állítása, hogy a rabszolgák munkája, illetve azok kikölcsönzése többet jövedelmezett Crassusnak, mint földbirtoka. A források is megemlékeznek e viszonyról. Egyesek a bányászatban, mások az ékszerészetben stb. különösen jártas rabszolgájukat engedték át ily módon. (1. 15. Dig. 33., 7.)

Igy tehát kétségtelen, hogy a törvényhozó a taksaszabályzatban megállapítván a maximalis munkabéreket, egyszersmind azon összegre is gondolt, melyet a tulajdonos rabszolgájának időleges átengedéséért kapott. A munkabéreket a „de mercedibus operariorum“ című VII. fe-

jezet sorolja föl. A felsorolás hiányos, mert a takácsok, fonómunkások, kallózók, himzők, aranymívesek munkabéréről csak későbbi fejezetekben történik említés.

Soha felsorolás jellemzetesebb nem volt, mint az, a melyet a Diocletian-féle edictum VII. fejezete tartalmaz. A tételek elrendezéséből első pillanatra kiolvashatjuk a teljes nemtörődömséget, a testi és szellemi munka megvetését, türt voltát. Az állatorvosok őse, a mulomedicus, az öszvérhajcsár közvetlen szomszédságában van; a gipszformákat készítő munkás és a vízfordó, a pék és a hajóács, a cloacatisztító és a közsörüs egymással enyeleghetnek; a minthogy az építőművészet tanára is büszke lehet a fürdőszolga barátságára. Csak most tudjuk méltányolni igazán Plato nagyságát, a ki már a Kr. előtti IV. században kimondta a nagy igazságot: „Kézműves és harczos egyaránt a haza javára munkálkodnak . . .“¹⁾

Az első tétel a mezei munkás (operarius rustius) napszámát az ellátáson (pastus) kívül 25 denarban állapítja meg. Ugyanilyen ellenszolgáltatásban részesül a teve-, szamár- s öszvérhajcsár (camelarius, asinarius, burdonarius, mulio). (17. és 19. tétel.) A pásztor napszáma a 18. tétel szerint valamivel kevesebb: 20 denar volt (az ellátáson kívül). Természetes, hogy a birtokos a felsoroltak munkaerejére csak ritkán szorult. Hisz ott voltak a rabszolgák fölös számban. Egy vagy más oknál fogva egyszer-kétszer mégis szükség volt ilyen munkásokra. Blümner²⁾ idézi Catot, a ki szerint ajánlatos, hogy a birtokos szomszédjaival jó barátságban éljen, mert így: „operas facilius locabis, operarios facilius conduces“. A vízfordó (aquarius) és a cloacarius munkabére szintén időbér (25 denar és a pastus). Mindkettő darabbérnek is elképzelhető: nálunk a dunai vizet puttonyszámra adták el és faluhelyen a cigányt ma is egy ürögödör tisztításáért fizetik.

A birkanyiró (tonsor pecurum — pecorum helyett —) természetesen a borbély (tonsor) társaságában van, a képzetassociatio következtében. Sőt rögtön észrevehetjük azt is, hogy egy polgár nyirásáért épen annyit számít a törvényhozó, mint egy birka bundájának levételeért, t. i. 2 denart. A birkanyiró ellátásban is részesül. Bücher helyesen mondja, hogy „es ist eigentlich eine Kombination von Zeit und Stücklohn, indem der naturale Teil des Lohnes, die Beköstigung nach der Arbeitsdauer bemessen wird, der Geldlohn nach der Arbeitsmenge“. A tonsorra vonatkozólag már Blümner kimutatja³⁾, hogy itt sem a gazdagok „fodrász“-áról nem lehet szó (mert ezeknek voltak e célra képzett rab-

¹⁾ „A törvények.“ XI. könyv.

²⁾ *Der Maximaltarif des Diocletian*, 105-ik old.

³⁾ Idézett munka, 111-ik old.

szolgáik), sem pedig a rabszolgák „nyiró“-iról (ezek között mindig akadt egy-kettő, a ki a „mesterség“-et értette annyira, hogy a rabszolgák bizonyára nem túl magas igényeit kielégíthette). Maradnak tehát az egyszerű polgárok, a kiknek rabszolgatartásra nem telik. (22. és 23. tétel.)

Hogy az állatorvost is a borbély közelében találjuk, az még inkább érthető. Hisz a borbély még ma is végez egyes „orvosi műtétek“-et (foghuzás, érvágás). Ugy látszik, hogy a Diocletian-korabeli mulomedicus közelállt hivatás tekintetében a német Kurschmiedhez is, mert a nyiráson (tonsura), érvágáson (depletura) s a fejek tisztításán (purgatura capitis) kívül a patkó felverése, vagy legalább is a patáknak a patkó feltételére való előkészítése (aptatura pedum) is feladatkörébe tartozott. Az állatorvos „honorariuma“ darabbér. Első és negyedik helyen említett munkájáért 6 denar, második és harmadik helyen felsorolt „operatio“-jáért pedig 20 denar ellenszolgáltatásban részesült. (20. és 21. tétel.)

A taksaszabályzat a fürdők alkalmazottairól sem feledkezik meg. A 75. tétel a ruhatáros (capsarius) díját személyenkint (a singulis labantibus) 2 denarban, a 76. tétel pedig a magánfürdők szolgálinak (balneator privataris) munkabérét személyenként szintén 2 denarban állapítja meg. Itt, mint látjuk, tiszta darabbérrel van dolgunk.

Ellenben a darab és időbér kombinált nemét találjuk fel ismét a vályog- és téglavetőknél (15. és 16. tétel). A nyers anyagot természetesen a munkaadó adja. A téгла (later coctus, laterculus) elkészítéséért éppen kétszer annyi munkabér jár, mint a vályog (later crudus) vetéseért. Ugy 4 téгла, mint 8 vályog vetése 2 denarba kerül. A munkások ellátásban részesülnek.

A kőműves (lapidarius structor), a mészégető (calcis coctor), az ács (τέκτων), az épületesztalos (faber intestinarius), a márvány- és mozaikmunkás (marmorarius musaearius et tessellarius), a közönséges és a művészi szobafestőmunkás (pictor parietarius et pictor imaginarius) napszámba való felfogadása és ellátása mindmégannyi kitűnő példa a munkásbérszerződésre (locatio conductio operarum), a hol „in operas singulas constituta est merces, ut arbitrio domini opus efficeretur“. Az első négy munkás (2—4. tételek), valamint a mozaikpadlózatot készítő tessellarius (7-ik tétel) 50, a finom mozaikmunkát végző musaearius s a márványmunkás 60 (5. és 6-ik tétel), a pictor parietarius 75 denart keres naponta (8-ik tétel). Ellenben a művészi ornamenteket festő pictor imaginarius (9-ik tétel) éppen a kétszeresét kapja, 150 denart. Ezen megkülönböztetést — azt hisszük — teljes joggal lehet összehasonlítani azon különbséggel, a mely ma a szabadkézi rajzolást, nagy ügyességet,

sőt képzelőerőt követelő mennyezet-festésért járó munkabér és az u. n. „patron“ (die Patrone, le patron, a minta) föltételével gépiesen dolgozó szobafestő munkabére közt van.

A 24., 28. tételek az érczmunkások tiszta darabbéreit állapítják meg. A tételek összevetéséből kitűnik, hogy a sárgaréz (orichalcum) fontjának feldolgozója $33\frac{1}{3}\%$ -kal kedvezőbb ellenszolgáltatásban részesült, mint a vörösréz-műves. (Vörösréz = cuprum.) Előbbi munkabére 8 denar, utóbbié 6. Különböző edények (bascula, vascula diversi generis), pántok, foglalatok (inductile aerementum) fontjának előállításáért szintén 6 denar jár munkabér fejében. Ellenben figurák, szobrok (sigilla et statuæ) fontjának öntéseért csak 4 denar maximalis munkabért fizettek. Mommsen szerint az öntéshez szükséges agyag és gipszformák előállítása a 29. és 30-ik tételben fölemlített *plasta imaginarius et gupsarius* feladata. Ezek ismét napibérért (50 és 75 denar) dolgoznak és a munkaadónál ellátásban is részesülnek. Itt kell felemlitenünk a XXX. fejezetben felsorolt aranyműveseket is. Sajnos, éppen ezen érdekes fejezet nagyon töredékes és homályos. Sőt a fenmaradt adatok között is van egy-kettő, a melyeket az edictum magyarázói megfejtteni nem tudtak. Így például a 4-ik tétel auricaesoráról, a 17-ik tétel χρυσουργός-áról nem tudjuk megállapítani, hogy tulajdonképpen milyen ötvösmunkát végeztek. Az arany fontjának árán (50.000 denar) kívül, a második tételben föltaláljuk az arany, vagy mint Mommsen helyesen mondta, az aranyozott fonál árát: 12.000 denart. A 3-ik tétel szerint az aranyműves a nyersanyag fontjának feldolgozásáért éppen 10%-ban részesül, míg az aranyozott fonál készítője a készárú 20·83%-át kapja munkabér fejében (6-ik tétel).

Egy birtokon a mezőgazdaságon kívül számos iparág lehetett képviselve az egyes rabszolgák különböző képzettsége szerint. Az észszerű gazdálkodás elve megkövetelte volt, hogy a birtokos gondoskodjék munkáról a rabszolgahad számára akkor is, midőn a mezőgazdasági tevékenység szünetelt. Hiszen a rabszolgát a nagy munkaidő elmúltával elbocsátani nem lehetett, valami munkát csak kellett nekik adni, ha már az eledel-átlag (bármily hitvány lett légyen is az) kijárt. Legközelebb esett persze a mezőgazdasági terményeknek feldolgozása.

Az elmondottakkal függ össze azon érdekes gazdasági jelenség is, hogy a szövő-fonó ipar, vagyis a gyapjuszövet és a lengyolcs előállításának igazi otthona a római birodalomban Diocletian uralkodásának idején a tartományokban fekvő földbirtok. Az itáliai birtokos a len termelésétől mindig idegenkedett, mert az szerinte „kiszívja a földet». De különösen az itáliai földek parlagon heverése óta itteni mezőgazdaságról nem beszélhetvén, ikertestvéréről, az iparról még kevésbé lehet szó. Az

taksaszabályzatban felsorolt tartományokból kikerülő kelmék, valamint az ezekre vonatkozó szövő-fonó munkabérek kétségtelenül bizonyítják, hogy e fontos iparágat a negyedik században majdnem kizárólag csak a tartományokban művelték.

Ha a birtokos saját rabszolgaállományával mezőgazdaságának nyers-termékeit kellő időben, mennyiségben, vagy minőségben feldolgoztatni nem tudta, úgy kénytelen volt idegen munkaerőhöz fordulni, s vagy idegen rabszolgákat, vagy pedig szabad, esetleg félszabad munkásokat fogadott fel. Ezekre vonatkozik az egész XXI. fejezet, valamint a XX. fejezet néhány tétele. A takács (gerdius) szó egyszer sem fordul elő, hanem a selyem, a len s a gyapju feldolgozóiról (sericarii, lenarii, linyfi) történik említés. E körülményből joggal lehet arra következtetni, hogy az egyes tételek a szövő munkabére mellett a fonó munkabérét is egybefoglalva tartalmazzák. Igaz ugyan, hogy az ifjabb Plinius csak a lenfonást említi, mint a férfihez is illő munkát, úgy látszik azonban, hogy Diocletian korában már más volt a szokás, mint az első században, a mennyiben férfiak is végezték a gyapjufonást a szövéssel kapcsolatosan. Kétségtelenné teszik azt a XXIV. fej. 14., 15. és 16-ik tételei, a melyek a selyem, a félselyem és a bolyhos gyapju-szövetek szegélyezésére, mintázására szánt purpurgyapju fonására vonatkozó férfi-munkabéreket szabják meg. Azt hisszük, hogy teljesen jogosult, ha ezen körülményből arra következtetünk, hogy szokásban volt a festetlen gyapjunak is férfimunkások által való fonása. A fonás a női munkánál (XX. fej. 12., 13-ik old.) sincs külön felemlítve, már pedig csak bizonyos, hogy ez mindig »illett a nőknek«.

A takács és takácsnő ellátásáról a munkaadó gondoskodott, míg a purpurgyapju fonói ebben nem részesültek. A munkabér a feldolgozott nyersanyag finomságával arányosan emelkedik. E szabály alól azonban van kivétel. Így a mosott tarentumi gyapju fontjának ára 175 denar (XXV. 1.) a mosott laodikeai gyapju fontjáé pedig 150 denar (XXV. 2.). Mindamellett mind a két gyapjufajta feldolgozására vonatkozó munkabér egyenlő (30 denar). A jelen példánál maradva tehát a munkabér a nyers-árú árának majd 17·14, majd pedig 20%-a. Vagyis kivételesen az olcsóbb laodikeai gyapju fontjának feldolgozását közel 3%-kal előnyösebb ellenszolgáltatásban részesítették, mint a drágább fajta tarentumi gyapju szövését.

Ugy a gyapju szövőjének, mint a purpurgyapju fonójának munkabére darabbér, előbbinél a mértékegység a font (327·45 gr.), utóbbinál ennek 12-ed része, az uncia (27·28 gr.). A selyem és félselyem feldolgozója, valamint a len szövője és a gyapju szövője időbérben részesül. Az elsőminőségű len szövője egész napi munkájával épp annyit keres,

mint a takács, elsőminőségű gyapju fontjának feldolgozásáért. A mintázott (koczkás) selyem előállítójának napi munkabére az elsőminőségű len szövőjével teljesen megegyezik (40 denar). A félselyem és a mintázatlan selyem szövője 25, az alacsonyabb minőségű len előállítója 20 denart keres naponta (természetesen az ellátáson kívül). Kevésbé finom gyapju fontjának szövéseért 30., 20, illetőleg 75 denár jár munkabér fejében, míg a purpurgyapju fonói a szerint, a mint selyem, félselyem vagy bolyhos gyapjuszövet szegélyezésére van szánva a fonál, 116, 60 illetőleg 24 denart kapnak egy uncia nyersanyag fonásáért. A nők bolyhos gyapjuszövet előállításáért 12, finomabb szövetért 16 denart keresnek naponta. Ha az ő munkabérük is darabszámra lenne megállapítva, fogalmat alkothatnánk magunknak a férfi- és női munkabér közti különbségről.

Itt kell megemlékeznünk azon viszonyról, mely a tulajdonos és fölzsabadított rabszolgája közt a szabadonbocsátás után is fennállt. A fölzsabadító jogai (iura patronatus) kettős természetűek. Először a volt rabszolga tiszteleti cselekményekkel (operae officiales) tartozik urának, másodszer a legtöbb esetben kötelezve van bizonyos mennyiségű szakába, iparágába vágó munkának (operae fabriles) ingyenes végrehajtására. Erre megszabadítása előtt esküt tesz (iurata promissio liberti), kötelezettsége immár nem naturalis, hanem civilis. Kétségtelen, hogy e viszony hűbéri elemeket rejt magában. Felfogásunkhoz hiven azonban arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy ez a termelés földjén: a tartományokban valószínűleg ritka volt. A tömeges rabszolga felszabadításnak ugyanis — mint minden jelenségnek, — meg volt a maga különös oka. Az italiai földbirtok tönkremenésével — mint Hoffmeister¹⁾ kiemeli, — a rabszolgatartás haszontalan és költséges dolog lett. Leghelyesebb volt még a rabszolgákat fölzsabadítani és nekik birtokrészt kijelölve, őket ezen megtelepíteni, a röghöz kötni. „Ezáltal — mondja Hoffmeister — nemcsak hogy megmaradt birtok, hanem annyiban még jövedelmezőbbé tétetett, a mennyiben a tulajdonos — a nélkül, hogy kényszerülve lett volna jószágán gazdálkodni — mégis a szükséges élelmiszerek, termények birtokába jutott“.

Következtetésünk már most könnyen érthető. Ott, a hol nem forog fenn az ok, nem jelentkezik következménye sem. Ellenkezőleg: a tartományokban, a birodalom ezen táplálóiiban minden körülmény az olcsó rabszolgaerő fentartása mellett szólt, mely működésének eredményét a maga teljességében juttatja a tulajdonos kezébe. Ezért gondoljuk, hogy e sajátságos „avant la lettre“ hűbéri viszony a provinciákban csupán szórványosan fordult elő.

¹⁾ Idézett munka, 79-ik oldal.

A fehér nyersselyem fontjának maximalis árát a XXIII. fej. 1. tétele 12.000 denarban állapítja meg. Ugyanezen fejezet 2-ik tétele szerint a selyem unciájának sodrásáért 64 denar, a purpurselyem unciájának sodrásáért pedig (XXXIII. fej. 15.) valószínűleg (ezen adat nem teljesen biztos) 80 denar járt munkabér fejében. Az emelkedés éppen 25⁰/_o-ot tenne ki. Blümner ¹⁾ Marquardt adataira támaszkodva, említi, hogy már Aristoteles idejében szállítottak nyersselymet és selyemszöveteket Chinából, Japánból és Indiából Görögországba, de a selyemhernyó tenyésztése csak Justinian uralma alatt honosult meg. Ime Justinian uralkodása nemcsak a római jog, hanem a selyemtenyésztés történetében is fordulópontot jelent.

E helyen említjük fel a gyapjuhulladék árát is, melynek fontja a XVIII. fejezet 7. és 8-ik tétele szerint 4 és 8 denar közt ingadozott a minőség szerint. Ugyanezen fejezet megemlékezik a különböző madártollakról. Mint az edictum bizonyítja, a ludtollat már Diocletian korában nagy becsben tartották. E fejezet 1. tétele ugyanis fontjának az árát 100 denarban állapítja meg. Ezzel szemben „különböző madarak tollá“-nak fontja csak 50 denar, míg „tarka madarak kis tollainak“ fontja 2 denar (2. és 3-ik tétel). Egy pávatoll 2 denarba, 25 keselyütoll pedig 6 denarba került. (9. és 10-ik tétel).

A ványolók, vagy kallózók (fullones, lavatores, lotores) munkabérének az edictum egy önálló fejezetet (a XXII-iket) szentel.

A szövészből kikerülő gyapjuszövet kuszált szálaikat kiegyengetni, elsimitani, a kelmét az idegen anyagoktól gyökeresen megtisztítani, szóval annak a végső „appretur“-t megadni az „ars fullonia“ feladata volt. A kallózás már korán úgy a városokban, mint a falvakban önálló iparággá fejlődött, mert e mesterség folytatásához állandó telep és folyóvíz szükséges. Csak azon gazdag földbirtokosok nélkülözhatték az önálló fullones munkáját, a kiknek e célra képzett rabszolgáik voltak. Kisebb birtokosok leginkább évi szerződésre léptek egy szomszédos ványolóval. Sokszor előfordult azon eset is, midőn az egyes ruhaszövet, vagy ruhadarab kallózásáért járó munkabért darabszámra fizették; a római jogászok e viszonyt, mint a műbérszerződés (locatio conductio operis) egyik tipikus példáját gyakran említik. (Bücher).

Köztudomásu, hogy a szó szoros értelemben vett kallózás alá csak a gyapjuszövet kerül. Annál inkább meglepő, hogy az edictum e fejezetben selyem- és félselyem-kelméket is említ. Blümner úgy oldja meg a kérdést, hogy a selyemszöveteknél nem is tulajdonképeni kallózást kell értenünk, hanem a kikészítésnek, áttisztításnak egy bizonyos nemét, mely analogice némiképp párhuzamba állitható a szó szoros értelemben vett „ars fullonia“-val.

¹⁾ *Der Maximaltarif des Diocletian*, 161-ik old.

A fullones munkabére a szövet finomságával nagyobbodik. A selyem-alsóruhák „ványolásáért“ átlag 80%-kal magasabb munkabér jár, mint a felselyem-ruhadarabokért. A készárú árát a fullones munkabérével összehasonlítva, a következő eredményre jutottunk:

A tételek száma	A ruhadarab megjelölése	A ruhadarab ára	A ványoló munkabére	A munkabér hány %-a a készárú árának
XIX. 26. XXII. 22.	Laodiceából való csuklyás köpeny	4500	175	3·88
XIX. 35. XXII. 23.	Dacia ripensisből való csuklyás köpeny	8000	300	3·75
XIX. 41. XXII. 27.	Achai csuklyás köpeny	2000	50	2·05
XIX. 42. XXII. 27.	Afrikai csuklyás köpeny	1500	50	3 ¹ / ₃

A tételek közül, sajnos, csak ezek alkalmasok az összehasonlításra, a többi hiányossága miatt e szempontból hasznavehetetlen. Érdekes még összevetni a ványolók munkabérét a szabókéval. Míg ugyanis a selyemnek a végső „appretur“-t megadó munkás 200, 250, 400, 600 denart keres, körülbelül ugyanazon alsóruhák elkészítése, a karöltők és gomblyukak szegélyezése csak 50 denarba kerül. A selyemszabó munkabére tehát a ványolókénak 8¹/₃—25%-a; körülbelül ugyanaz az arány a felselymet kikészítők s a felselyem-alsóruhák szabómunkásainak munkabére között (10—24%), a hol 125, 175, 200, 300 denar maximalis munkabérrel 30 denar áll szemközt. A fullonos collegiumokat és sodaliumokat alkottak.

A rómaiak — uglátszik — a szabómunkások három csoportját különböztették meg. És pedig a szabászokat, a varrómunkásokat és az u. n. coloratorokat. Ez utóbbi elnevezés kétes. Blümner szerint azonban valószínű, hogy a régiek így nevezték azon munkásokat, a kiknek feladatuk új és régi alsóruhának fehéritésében, krétával vagy agyaggal való bekenésében állott.

A szabász (braccarius) neve a bra(c)cae (alsónadrág) szóból származott. Blümner szerint a ruhadarab barbár eredetű s a rómaiak sokat gúnyolódtak első viselőin. Ugyde ez idő multával megváltozott az izlés, s a világhódító örök város meghódolt egy barbár ruhadarab előtt. Maguk a császárok is hordták már a III-ik században. Mi több: a bracciae olyan elterjedettségnek örvendett, hogy idővel magát a szabászt is braccariusnak nevezték, noha már nem is foglalkozott kizárólag alsónadrág-

készítéssel. És tényleg: az edictum szerint már „felsőruha (birrus, burrus) első minőségű szabása és ékesítése“ (VII. 42.) a feladata. Foglalkozik ezenkívül kámzsák, nadrágok és harisnyák szabásával és szegélyezésével is. A kinek fogalma van a római felsőruháról, a tógáról, a szegényebb néposztályok körében pedig a durva gyapjuszövetből készült sagumról, gondolhatja, hogy ott bizony sokat varrni nem kellett, hisz a felöltő rendszeren csak egy négyszögletű szövetből állott. A ruha gazdáján mult aztán az „öltönyt“ csinosan elrendezni, a redőket kiegyengetni. Ha már most az előbbkelők csinosítani akarták a ruhadarabot, a szabásra és a diszes szegélyezésre fektették a súlyt. Az alsóruhánál már varrásra is nyílt bőséges alkalom. E ruhadarabokat a sarcinator készítette. (gaiusnál olvashatjuk több helyen e kifejezést: sarcinatori sarcienda vestimenta dare). Azonban a varrás mellett a karöltők és a gomblyukak szegélyezése (apertura cum subsutura) itt is nagy szerepet játszott. Mint látjuk, a szabómunkánál a fényezés főleg a szegélyezésben, diszítgetésben nyilatkozhatott meg.

A szabók munkabére a XIX. fejezet kész ruha áraihoz viszonyítva valósággal siralmas. Oka ennek kétségtelenül mindenekelőtt az, hogy e munkának hasonlíthatatlanul kisebb feladata volt a régieknél, mint például ma; azonkívül a rabszolgák és rabszolganők között számos szabó, illetve szabónő volt, a kik az előkelőbbek szükségletét nagyjából kielégítették. Jól tudjuk továbbá, hogy az itáliai éghajlat enyhe, s így az alsóbb néposztályok szükséglete számításba nem jöhet, különösen, ha meggondoljuk, hogy a primitív szabást, varrást, szegélyezést, ezek maguk is könnyen elvégezhették. Így persze könnyen megérthető, hogy — a szabómunka után való kereslet felette gyenge lévén — a munkabér így a minimumra süllyedt. Ha már a tú munkásairól beszélünk, felemlítjük a varrótú árát is, melyet a töredékes XVI. fejezet tartalmaz. A 8-ik tétel szerint egy legfinomabb minőségű varrótú 4 denarba, egy másodminőségű, továbbá a zsákok és a bőrneműek varrására való tú 2 denarba került (9. és 10-ik tétel).

Igen érdekes és tudományos szempontból nagyfontosságú, hogy a birrus, kámzsával (cucullus) ellátott kész felsőruha (köpeny) árát a legnagyobb pontossággal összehasonlíthatjuk a darabszámra dolgozó braccarius munkabérével. Főleg a Laodiceiából való birrus örvendett jó hírnék; Blümner szerint a rómaiak a gyapjuszövet ezen nemét különösen kedvelték. A birrus készítéseért a szabónak 60 denar járt. (VII. 72.) (Bátran elsőminőségű munkabért vehetünk fel.) Maga a kész köpeny 4.500 denárért kelt el (XIX. 26.), így a szabó munkabére a készárú árának $1\frac{1}{3}\%$ -a. Ezen ruhadarabra vonatkozólag a szabó munkabére a ványolóénak $34\frac{28}{100}$ -a (175 : 60.).

Fehér vagy fekete, három font súlyú nemez lótakaró (elkészítése) 100 denarba, hasonló súlyú, elsőminőségű takaró himzéssel való ékesítése 250 denarba kerül (VII. 52, 53.). Bücher a munkabért az előbbi tételekkel összehasonlítva, nagyon magasnak találja s azon sejtelmének ad kifejezést, hogy a 100, illetve 200 denar nem is a munkabérre, hanem a lótakaró árára vonatkozik. Ha a 100 denar maximális munkabért „egy felsőruha elsőminőségű szabása és ékesítése“ után járó 60 denar munkabérrel összevetjük (melyet a munkás esetleg kétszer is megkereshetett naponta), 40%-os munkabér-emelkedést találunk. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy a régiek a lótakaró diszességére sokat adtak s hogy a „centunculus-cento“ czafatos, durva nemez-szövet (melyet — úgy látszik — mégis legalkalmasabbnak tartottak e célra) s így a fényűzés csakis a munkában, a himzéssel való ékesítésben nyilatkozhatott meg, azt találjuk, hogy a munkabér emelkedése egészen észszerű és természetes. Érvelésünk helyessége mellett szól az idevonatkozó második tétel is, midőn ugyanazon súlyú (tehát ugyanazon minőségű) nemez feldolgozása $2\frac{1}{2}$ -szer többbe, 250 denarba kerül. Itt egész világos és félremagyarázhatatlan a munka magasabb méltatása. Végre a XX. fejezetben tárgyalt himzömunkások aránylag magas munkabérei a mondottakat szinte kétségtelenné teszik, mert hiszen a lótakaró himzéssel való ékesítése tulajdonképpen e munkakörbe vág. A XIX. fejezet 22-ik száma alatt egy kész lótakaró is fel van említve (400 denar). Ez azonban Blümner magyarázata szerint nem nemezéből készült, hanem erős, közönséges gyapjuból.

Mint láttuk, a szabómunkások darabszámra dolgoztak. Mivel a munkaadónál való ellátásukról szó nincsen, teljesen jogosult azon feltevés, hogy otthon végezték munkájukat. Ez az „otthon“ legtöbbször nyomoruságos padlásodu volt („sub tegulis“), a melyért méreg-drága bért fizettek. (Juvenalis a „hospitium miserabile“ elnevezést használja jellemzésére. III. 166.)

Az edictum XX. fejezete a himzömunkások két csoportját ismeri: a „plumarius“-t és a „barbaricarius“-t. Előbbi selyem- vagy gyapjufonalat, utóbbi arányfonalat használ munkájához. Darabszámra dolgoztak, a mértékegység itt is az uncia; ellátásukról szó nincsen, a nyersanyagot (a fonalat) természetesen a munkaadó szolgáltatja. Selyem alsóruha himzése 50%-al kerül többbe, mint a félselyemé (300, 200). Ezzel szemben a gyapjuköpenyek himzésének munkabére alacsony. (A 3. és 4-ik tétel szerint 25 denar jár egy uncia feldolgozásáért.) A barbaricarius munkabére munkája finomsága szerint 400—1000 denar közt ingadozik. (5—8. tételek.)

A taksaszabályzat VIII.-ik fejezete a bőrökről szól s némi be-

pillantást enged a Diocletian-korabeli timármunka állapotába. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy ez iparágnak a földbirtokon való rendszeres műveléséről, — oly értelemben, mint a hogy azt a szövő-fonóiparra nézve kifejtettük: a mezőgazdasággal kapcsolatosan, azt mintegy kiegészítve — szó nem lehet; a rabszolgák épp úgy, mint Marquardt adatai szerint, czipőt nem csináltak, a cserzést még kevésbé végezték. Másfelől az edictum a timárok munkabérééről is hallgat. Ez egyrészt azt bizonyítja, hogy a földbirtokosok inkább túladtak a nyers bőron, mintsem hogy azt szabad munkások által készítették volna ki, másrészt e körülményből jogosan következtethetjük azt is, hogy mai értelemben vett bőrgyártásról sem lehet szó, hanem a timár egyedül, talán családjának tagjainak segítségével vagy felette szerény idegen munkaerő igénybevételével végezte munkáját. A fejezet rendszeresen megkülönbözteti a kikészítetlen és a kikészített bőrt, (*pellis infecta et confecta*). Hogy értelmezzük e kifejezéseket? Bücher csak azt jegyzi meg, hogy az árkülönbözet valószínűleg nemcsak a timár munkabéréét, hanem a cserzés költségeit is magában foglalja. Ez feltétlenül igaz; az árkülönbözetet a timár munkájának jutalmán: munkajövedelmén kívül, tőkéje gyümölcsének, valamint vállalkozói nyereségének is kell tekintenünk. De minek tartjuk a két maximal-árat?

Mindenekelőtt: hogy szerezte be a timár a kikészítetlen, nyers bőrt? Kereskedő közvetítésével, vagy a nélkül? Világos, hogy előbbi esetben kisebbedik, utóbbiban nő a timár nyeresége. Ha a VIII-ik fejezet tételeit figyelembe vesszük, igen nagy valószínűséggel megállapíthatjuk azt, hogy a timár a beszerzés mindkét módját igénybe vette, a mennyiben semmi akadálya nem volt annak, hogy a háziállatok bőrét ő maga, a kereskedő közvetítése nélkül, szerezze be a környékbéli birtokosnál. Viszont kétségtelen, hogy különösen a ritkább vadállatok (leopárd, foka, hiuz, hiéna) bőrének beszerzésénél közvetítőre szorult.

Ilyenkor természetesen a szállítás költségei és a kereskedő nyeresége a nyers árú maximal-árába vannak beszámítva. A kikészített bőr szállítása az taksaszabályzat értelmében ugyszólván lehetetlenné van téve. A timár által követelhető maximál-ár egyuttal a kikészített árú forgalmi ára is, melyért a fogyasztó azt közvetlenül megszerezheti.

Nincs kizárva az sem, hogy a timárok collegiumai összeköttetésben állottak az állammal, épp úgy, mint a mészárosok (*pecuarii, suarii, boarii*), a kiknek feladata a császárok által ingyenes szétosztásra kerülő húsról való gondoskodás volt. A Codex Theodosianus XIV. könyvének IV. titulusa szerint a birtokosok kötelesek voltak az ezen célból kivetett adót természetben szolgáltatni, bár gyakran kötelezettségüknek pénzben tettek eleget. (A közvetítő mészárosok munkájuk jutalmát főleg termé-

szetben kapták. A suarii például huszadban részesült, azonkívül a collegium évi 1.700 amphora bort is kapott.) Csak természetes, hogy a kincstár a bőrt értékesítette, mely legtermészetesebb módon úgy történt, ha a timárok collegiumával érintkezésbe lépett.

A kikészített bőrt a timár — úgy látszik — leginkább a csizmadiának, czipésznek (sutor, calceolarius, caligarius), szijgyártónak (lorarius, capistrarius, utricularius) adta el. Ezeknél persze — mint Bücher helyesen kiemeli — gyártásról, a készárú eladás céljából való felhalmozásáról, alig lehet szó. Viszont azonban a IX. és X. fejezet kétségtelenül bizonyítja, hogy a bőrt nem a megrendelő adta, hanem épp úgy, mint ma, a kézműves. Egyetlen kivétel van: a X. fejezet 13-ik tétele szerint a munkaadó a tömlőkészítőt (utricularius) fel is fogadhatta, mikor is ez egy tömlő készítéseért ellátás mellett 2 denarban részesült, bár a tömlőt készen is lehetett venni. A X. fej. 13-ik tétele egy elsőminőségű (bor-) tömlő árát 120, egy elsőminőségű olajtömlőét pedig 100 denarban állapítja meg.

A következő táblázat a cserzőiparra vonatkozó számadatokat tartalmazza:

A tételek száma a VIII. fejezetben	A bőr megjelölése	A darab ára		A cserzés költségei (A timár-munka jövedelme, tőkájének kamata, váll. nyeresége)	A nyersanyag értékének emelkedése % -ban	A cserzés költsége hány %-a a készárú árának
		kikészítetlenül	kikészítve			
6, 7	Első minőségű talpnak való marhabőr	500	750	250	50	41 ² / ₃
6, 8	Ugyanaz, szijnak feldolgozva	500	600	100	20	16 ² / ₃
9, 10	Másod minőségű marhabőr	300	400	100	33 ¹ / ₃	25
11, 12	Kecskebőr	400	500	100	25	20
13, 14	Juhbőr	20	30	10	50	33 ¹ / ₃
15, 16	Sapkának való juhbőr	100	200	100	100	50
17, 18	Báránybőr	10	16	6	60	37 ⁵ / ₈
19, 20	Hiénabőr	40	60	20	50	33 ¹ / ₃
21, 22	Özbőr	10	15	5	50	33 ¹ / ₃

A tételek száma a VIII. fejezetben	A bőr megjelölése	A darab ára		A cserzés költségei (A timár-munka jövedelme, tőkéjének kamata, váll. nyeresége)	A nyersanyag értékének emelkedése %-ban	A cserzés költsége hány % a a készáru árának
		kikészítetlenül	kikészítve			
23, 24	Szarvasbőr	75	100	25	33 ¹ / ₃	25
25, 26	Vad juhbőr	15	30	15	100	50
27, 28	Farkasbőr	25	40	15	60	37·5
29, 30	Nyestbőr	10	15	5	50	33 ¹ / ₃
31, 32	Hódbőr	20	30	10	50	33 ¹ / ₃
33, 34	Medvebőr	100	150	50	50	33 ¹ / ₃
35, 36	Hiúzbőr	40	60	20	50	33 ¹ / ₃
37, 38	Fókabőr	1250	1500	250	20	16 ² / ₃
39, 40	Leopárdbőr	1000	1250	250	25	20
	Átlag				48·7	31·84

A régiek a vadállatok bőréből sátoztakarókat, nyergeket, szőnyeget, asztalterítőket, váll- és mellvértet készítettek. Azonkívül Blümner kommentárja 123. és 124-ik oldalán kimutatja, hogy a vadállati bőr a rómaiak babonás hiedelmében, kuruzslásában is nagy szerepet játszott. Így a hiénabőr a rablóktól, éjjeli borzadalmaktól, jégveréstől, veszett kutya harapásától óv meg, míg a szarvasbőr a mérges kígyó ellen védelmezi tulajdonosát. A farkasbőr a mérget teszi ártalmatlanná, de a gyerekek fogzását is elősegíti. A hódbőr — úgy látszik — az öreg római családapák köszvényén volt hivatva segíteni. Ugyanezen bűvös ereje megvolt a fókabőrnek is, csak hogy még a lábdaganatot is lelohasztotta és egyszersmind villámhárítónak is beillett, miért is (Suetonius adatai szerint) Augustus mindig hordott magával ilyen bőrt, s tény, hogy nem is lett a villámcsapás áldozatává.

A IX. fejezet 1—4. tételei a kaptafák árát sorolják fel, mely a nagyság szerint változik: a legnagyobb forma 100, az ezután következő 80, a nők számára való 60, a gyermekeké 30 denarba került. Az 5. és 6-ik szám alatt két érdekes tételt találunk. Az egyik egy pár elsőminőségű — öszvérhajcsárok és falusiak számára való — csizma árát szegek nél-

kül (caligae primae formae mulioniceal sive rusticae, par sine clavis) 120 denarban, a másik a szegezetlen katonacsizmáét (caligae militares sine clavo) 100 denarban állapítja meg. Könnyű kitalálni: mit ért a törvényhozó a „szegek“ alatt. Ugy az öszvérhajcsár, mint a paraszt ember, s a katona sokat járnak. De járás közben kopik a csizma talpa is, ennél fogva üdvös dolog azt kerek talpú rézszögekkel kiverni. E két tétel első pillanatra ismerősnek látszott. Gyermekkoromban gyakran megfigyeltem a miskolczi „csizmadiaszin“ előtt a paraszt embereket, a kik a vásárolt ujdonatuj csizmát az utcán egy kis asztalkán kalapáló cigány-nyal mindjárt meg is szögeltették — ha jól emlékszem — négy krajczárért. Ime: tempora mutantur et nos non mutamur in illis.

A következő tételek a patriciusok, senatorok, lovagok, asszonyok, katonák czipőjéről, valamint a különböző papucsokról és szandalokról emlékeznek meg. Utóbbiak biborvörös vagy fehér színűek voltak, a 22. és 24-ik tétel aranyozottat is említ. A 25-ik gyapjuval bélelt szandalokról szól.

A XI. fejezet a kecske- és teveszőr, valamint az ezekből készült zsákok, kötelek, nyergek és általvetők árát állapítja meg. A szőr fontja 6 denarba kerül. Az ebből készült zsák és kötél fontjának ára $66\frac{1}{3}\frac{0}{c}$ -os értékelkedést mutat. (10 denar.) Egy 3 láb széles zsák fontja a 8-ik tétel szerint 16 denar. Itt a nyersanyag értéke $166\frac{2}{3}\frac{0}{o}$ -kal emelkedik. A 4—6. tételek öszvér, szamár és teve hátára való nyergeket emlitenek. (250—350 denar.) A 7-ik tétel egy 30 font súlyú általvetőt említ 400 denar árban. Egy fontra $13\frac{1}{3}$ denar esvén, a nyersanyag értékelkedése $122\frac{2}{10}$ -ot tesz ki.

Az összes iparágak közül — a taksaszabályzat szerint — a kerék- és kocsigyártás van Diocletian korában a legelőrehaladottabb állapotban. Mert míg egyrészt a XV. fejezet tanúsága szerint készárúkat hoz piacra, addig a műhelyekben (melynek létezését Bücher, Marquardt adataira támaszkodva, szintén elismeri), mindenesetre a rabszolgák munkaerejének igénybevétele mellett szabad munkásokat is foglalkoztattott. Ezeket tán leghelyesebben „segédek“-nek tekinthetnők, a kik a mesternél ellátásban részesülnek és napi munkabért kapnak. A VII. fejezet 10-ik számú tétele szerint a bognár munkabére 50 denar, épp annyi, mint a kovácsé (11-ik tétel) és a folyami hajó építőjéé (14-ik tétel), a kik e fejlődött iparág munkásaihoz különben is közel állanak. (A tengeri hajóépítő munkás a 13-ik tétel szerint 60 denar munkabérben részesült az ellátáson kívül.)

Az építőfáról (de materiis) szóló XII. fejezetből megtudjuk, hogy a régiek a fenyőfának hasonlíthatatlanul nagyobb értéket tulajdonítottak, mint a tölgynek, vagy a kőrisnek (melyek közül a kőrisnek volt vala-

mivel nagyobb értéke). Az összehasonlításra legalkalmasabb a következő három tétel:

XII. fej. 7 : 28 rőf (cubitus) hosszú, 46 hüvelyk (digitus) kerületű fenyőfa ára	6.000	denar.
XII. fej. 10 : 14 rőf	68	kerületű tölgyfa ára 250 denar.
XII. fej. 11 : 14 rőf	48	kerületű kőrisfa ára 250 denar.

Egy cubitus 443·6 mm. A digitus a 24-ed része, vagyis 18·48 mm.

A XIV. fejezet, mely a már fentebb említett lándzsák, czölöpök, karók ára mellett a horgászatnál, madarászatnál, tetőkészítésnél stb. használatos nádszálak, valamint egy 30 fokos létra árát szabja meg (utóbbi 150, előbbieket párja 50–100 denarba kerül), a tüzelőfáról is megemlékezik. A minőségről hallgat az edictum, de a 8–10. tételekről megtudjuk, hogy a fát majd, mint ma, szekeren, majd tevére, öszvére, vagy szamárra, hátán szállították. A szekeret — úgy látszik — rendszerint 1.200 font súlylyal terhelték meg. E mellett tanuskodik a 8. tételen kívül a 17. fejezet 3-ik tétele is, mely ugyancsak 1.200 font súlyú rakománnyal terhelt teherkocsi fuvarbérét mértföldenként 20 denarban állapítja meg. Nincs ilyen összhangzat a tevére terhét illetőleg. Míg ugyanis a XVII. fejezet 9-ik tétele szerint 400 font súlyú tüzelőfával terhelik a tevét, addig a XVII. fejezet 4-ik tétele szerint a tevére rakomány már 600 font súlyú, s a tevére tulajdonosának minden megtett mértföldért 8 denar jár.

Blümner kommentárja 136-ik oldalán idézi Waddingtont, a ki szerint a keleten ma is a tevére terhét körülbelül 200 kilogrammban szabják meg. 600 font tényleg 196·47 kilogrammnak felel meg. Fel kell tehát tételeznünk, hogy ez utóbbi volt a tevére rakomány rendszerinti súlya. Már Blümner figyelmeztet a jelzett oldalon arra, hogy míg a teherkocsi és a tevére rakomány tüzelőfa ára között megvan a szigorú arányosság (előbbi 150, utóbbi 50 denarba kerül s így mindkét esetben 100 fontra, vagyis 32·74 kg.-ra 12½ denar ár esik), addig az öszvér 300 font súlyú, tehát kisebb rakománya aránylag is kevesebbe kerül, a mennyiben 100 fontra csak 10 denar maximális ár esik. Ez tényleg feltűnő. Rendszerint épen megfordítva, a nagyobb rakomány aránylag olcsóbb. Blümner a jelenség egyedül természetes és teljesen kielégítő magyarázatát adja: „Vielleicht wurde in der Regel minderwertiges Holz durch Maulésel oder Esel transportiert.“

A taksaszabályzat XVII. fejezetének első két tétele a személyszállításról szól; ezek szerint egy személy minden mértföldért 2 denart fizetett, a kikölcsonzött kocsiért pedig mértföldenként 12 denar járt.

A kerék- és kocsigyártás által előállított iparczikkeket a XII. és a XV. fejezet sorolja fel. Az előbbiben a takács szerszámaival találkozunk, melyek főleg bükkfából készülnek, így a takács hajócskája, a fésű és a nehezékekkel ellátott orsók. Itt talál helyet az asszonyok fésűje is; a

férfiakra úgy látszik nem gondolt a törvényhozó. Ezután a halász és a czipész kaparókéséről történik említés; az ezekre vonatkozó számadatok hiányoznak.

A XVI. fejezet elején a kocsi egyes részei körülbelül ugyanazon rendszer szerint vannak felsorolva, mint a bőrök (pellis infecta – pellis confecta). Itt is az iparczikkék két állapotáról van szó: azok vagy ἀνέργαστα, vagy πορνευτά (= εἰργασμένα). Természetes, hogy jelen esetben, midőn már az illető kocsi vagy szekérrész többé-kevébbé felismerhető, szószo-ros értelemben vett nyers állapotról beszélnünk többé nem lehet. Magyarul — azt hiszem — találóan „kinagyolt“-nak nevezhetjük a durván kifaragott, megbárdolt fadarabot, melyet egyesek ily állapotban is megvettek, hogy azt otthon maguk kifaragják, esetleg a rabszolgák által kifaragtas- sák. Sokan természetesen — az edictum tanúsága szerint — e munkát is a hivatott iparosra, a kerék- vagy kocsigyártóra bízák. Az alábbiak- ban közöljük azon tételeket, melyek az összehasonlítás céljára alkalma- sak voltak.

A tételek száma a XV. fejezetben	A darab megnevezése	A darab ára		Az esztergályozás költségei	A nyers- anyag értékmel- kedése	Az eszter- gályozás költsége hány %-a készáru árának
		nagyjából kifaragva (kinagyolva)	kieszter- gályozva			
1, 2	Egy tengely	200	250	50	25	20
3, 4	Egy kerékagy	200	240	40	20	16·66
5, 6	Egy küllő	30	70	40	133·33	37·14
9, 10	Egy a tengelyre elhe- lyezett villa, melyre a rud erősítettik .	175	275	100	57·14	36·36
13, 14	Egy derékszeg (?) . . .	35	75	40	114·28	53·33
15, 16	Egy kapocsfa (?) . . .	45	75	30	66·33	40
17, 18	Egy ösztökélő bot . .	4	5	1	25	20
	Átlag				63·13	51·92

A továbbiakban a szekerek és kocsik ára van felsorolva. A törvény- hozó jónak látja külön kétszer is egymásután (a 36. és 39. tételben) hangsúlyozni, hogy a jelzett maximál-árak a vasmunkát (az abroncsokat,

esetleg a pántokat) nem foglalják magukban, noha minden egyes tétel kifejezi, hogy az árak a vasmunka nélkül értendők. A vevőnek tehát vagy a kovácsmesterhez kellett fordulnia, vagy a VII. fejezet 10. tételében felemlített kovácsmunkást egy-két napra házába kellett fogadnia, ha ugyan volt e célra alkalmas helyisége és felszerelése. Utóbbi esetben természetesen a szakképzett rabszolga is elvégezhetette a munkát. A 31—37. tételekből kitűnik, hogy a régiók mily sokra becsülték, ha a kocsi vagy szekér kerekének karimája egy darabból állott. A 31. tétel szerint egy ilyen teherkocsi maximális ára 6.000 denar, míg ha a kerék karimája több darabból van összeállítva, a teherkocsi csak 3.500 denarba kerül (32. tétel). Az áremelkedés tehát 71·43⁰/_o-ot tesz ki. Még nagyobb a különbség (87·5⁰/_o) a háló-kocsikra vonatkozólag, a hol 7·500 denar áll 4.000 denarral szemben. A 33. tétel egy közönséges utazókocsiról (rheda), a 37. egy luxuskocsiról emlékezik meg. Utóbbinak kerekei persze szintén egy darabból készítvék. Előbbi 3.000, utóbbi 7.000 denarba került.

A fejezet még hátralevő tételei a szekér (1.500 denar), a kétkerekű taliga (800 denar), a fából készült cséplőhenger, (200 denar), az eke (100 denar), a szórólapát (12 denar), egy kis falapát (4 denar), a két és háromágú favilla (4 és 8 denar), az ötvékás fadézsza (150 denar), egy favéka (50 denar), egy vasfoglatatú véka (75 denar), egy fél vékát tartalmazó edény (30 denar) s a száraz és vízi malmok maximál-árát határozzák meg. A szárazmalmok közül a legegyszerűbb s így a legolcsóbb a kézi malom: 250 denar. Drágábbak a „szamár- és lóerőre berendezett“ malmok, ezeknek ára 1.250, illetve 1.500 denar. A vízi malom 2.000 denarba kerül.

A terjedelmes fejezet a sziták felsorolásával zárul. A bőrből készült gabonaszita ára 250, a lisztszitáé 400, egy nagy, szótt szitáé 200 denar volt.

A XXVI—XXIX. fejezetek a len- és a vászonneműek árát szabják meg.

Szegő Ernő.

Heves vármegye közgazdasági leírása. V.

A tej- és vajtermelés eszméjével is kezd már megbarátkozni vármegyénk közönsége. A m. kir. államvasutak mentén s Budapesthez közel eső nagyobb gazdaságaink már évek óta tartanak fenn tejjgazdaságot s igen jó áron értékesítik budapesti kereskedőknél a termelt tejet, vaját és turót. Sőt az egyes falvakban is hódít a tejszövetkezeti eszme. Igaz ugyan, hogy ma még csak egy községben létesült ily szövetkezet — Heves községben, hol 11 szövetkezeti tag 134 üzletrészszel 1907-ben 65.000 liter tejet, 1.000 kg vaját produkált s majdnem 10.000 korona jövedelemre tett szert —, de valószínű, hogy népünk mielőbb megbarátkozik ez áldásos intézménnyel s hovatovább több és több szövetkezet fog létesülni az idők folyamán.

Állattenyésztésünk ismertetésében nem szabad figyelmen kívül hagyunk a baromfitenyésztést és méhészetet sem, mely utóbbi Heves földjén a rendes foglalkozások közé tartozik.

Nemes fajbaromfi tenyésztésével, igaz ugyan manapság még nagyon kevés gazdaság foglalkozik, de mióta a szomszédos vármegyében levő gödöllői mintagazdaság nemcsak elméleti oktatással, de áldozatkészségével is hozzájárul a tenyésztés előmozdításához, azóta Heves vármegye közönsége is szívesen áldoz azért kényelméből és idejéből pár órát, mert a nemes fajbaromfi s a magyar baromfi kereszteződéséből előállott baromfiak husa jobb, izletesebb, tojása nagyobb s így könnyebben és drágábban értékesíthető, mint a szívósabb természetű, de könnyebb súlyú magyar baromfi.

Heves vármegye baromfi-állománya 1895-ben 406.915 darab volt. Azóta valószínűleg növekedett e szám; de sajnos, adatokat erre vonatkozólag nem szerezhettem.

A méhészet, mint fentebb említettem, Hevesben igen el van terjedve, melynek fejlesztése érdekében igen sokat köszönhet a méhészetj vándortanítóknak és az egyes községi szaktanítóknak, kik között igen sok a lelkes, fáradságot nem ismerő férfiú s a kik igazán mindent elkövetnek, hogy népünkkel a jóformán semmi befektetést nem igénylő s mégis

csékély fáradság árán jövedelmező gazdasági ágat megkedveltessék. E tekintetben maguk járnak elől jó példával s némelyiknek, mint pl. a rózsaszentmártoni rk. kántortanítónak, Blanár Józsefnek s az egyik ecsédi tanítónak, Szőke Benedeknek igazán mintaszerű méhészeti gazdasága van.

Az 1907. év folyamán a Hevesvármegyei Gazdasági Egyesület egy méhészeti mintagazdaság eszméjét is felvetette. Sajnos azonban, hogy részint anyagi erők híján, részint egyéb közbejött okok folytán az egész dolog csak jámbor óhajtás maradt.

A méhtenyésztést vármegyénk minden községében kultiválják s az 1907. évi magyar statisztikai évkönyv bizonyossága szerint Hevesben összesen 7888 méhcsalád volt összeírva, melyek 3578 mozgószerkezetű kaptárban és 4310 közönséges köpüben találtak elhelyezést. A termelt méz mennyisége 295 Mm volt, a mellékterményként nyert viaszé 47 Mm. A termelés értéke körülbelül 34.000 koronára tehető.

Végül Heves vármegye állattenyésztésével kapcsolatban szükségesnek tartom felemlíteni, hogy a vármegye állategészségügyét 13 állatorvos látja el (vajmi csékély szám!), kik közül 6 m. kir. állami, 6 törvényhatósági, illetve községi, egy pedig magánállatorvos.

Negyedik rész.

Bányászat, ipar, kereskedelem.

1. Bányászat.

Heves vármegye bányászata a szomszédos Gömör és Borsod vármegyék fejlett bányászatához viszonyítva teljesen jelentéktelen. A Mátra hevesmegyei része ércben nagyon szegény, sőt kimívelésre alkalmas barnaszén is csak kevés helyen fordul elő. Jóllehet a legutóbbi években többen nyertek zártkutatásra engedelmet s több-kevesebb sikerrel próbálkoztak szén feltárásán, a jelen időkig mindössze három helyen találtak bányászatra alkalmas, elegendő szénmennyiséget. Így a Szücsi és Rózsaszentmárton között elterülő Károly-aknában lignittel vegyes barnaszén, mely azonban mész- és iszaptartalma miatt tömegtermelésre és fogyasztásra alkalmatlan, miért is üzemét jóformán már beszüntette; aztán Nagybátonyban, mely jobbminőségű és kazántüzelésre is alkalmas; s végül az épülőfélben levő eger-putnoki vasut mentén Egercsehi község határában. Az összes hevesvármegyei szenek között ez ígérkezik legjobbnak, miért is kiaknázására 2¹/₂ millió korona tőkével részvénytársaság alakult. E szénbánya üzemét azonban csakis a nevezett vasut teljes kiépítése és forgalomba hozatala után fogja megkezdeni. Az eger-putnoki helyi érdekű vasut már 1908. november 1-jén megnyílt s a forgalomnak átadatott, arról azonban nincs biztos értesülésem, vajjon az

egercsehi szénbánya üzemét megkezdette-e már? Ha a hozzáfűzött remények teljesülnek, az egercsehi szénbánya lesz hivatva az egész környék szénszükségletének fedezésére és iparának előmozdítására.

A szénbányákon kívül van még egy kisebb jelentőségű rézbánya Recsken, mely azonban technikai nehézségek miatt üzemét nem fejlesztheti, sőt vannak évek, midőn teljesen szünetel.

2. Ipar.

Heves vármegye ipara és kereskedelme virágzó mezőgazdaságára támaszkodik s ennek hullámzása észrevehető hatással is van reá; elősegíti, vagy akadályozza fejlődésében, a szerint, a mint jó termésre van kilátás, vagy pedig elemi csapások és egyéb okok miatt az aratás rosszul fizet. Ily körülmények között elmondhatjuk, hogy iparunk és kereskedelmünk csak pang s a fentebb jelzett körülmények időszakonként igazán válságos hatással vannak rá.

Nagyobb iparvállalat, mely 500-nál több munkást foglalkoztat, csak kettő van Heves vármegyében: az egri m. kir. dohánygyár és a hatvani Deutsch-féle cukorgyár. Az egri dohánygyár 750 női és 42 férfimunkást foglalkoztat. Tisztán szivart gyártanak. Az évi előállítás 35 millió darab, 2 millió korona értékben. A hatvani cukorgyár munkásainak száma jelenleg 940 s maga a gyár egyike az ország ilyenmű legnagyobb iparvállalatainak. Feldolgoztak benne 1906-ban 2 millió 750 ezer Mm cukorrépát s ebből 7 millió korona értékű 316.000 Mm cukrot állítottak elő. Maga a gyár berendezése mintaszerű. Sajnos, hogy az elmúlt évben a vaggontorlódás, illetve inkább vagonhiány üzemét sokszor megakasztotta.

Nagyobb iparvállalat még Hevesben: a Klein és Weinberger-féle gőzmalom, mely állandóan 70 munkást foglalkoztat s napi őrlőképesége 500 Mm; a gyöngyösi gőzfűrész és faipar r.-t. 120 munkással; a parádi üveggyár 119 munkással; a Wind István-féle egri gőztéglagyár és építési ipartelep; a téglagyár állandóan 70—120 munkást foglalkoztat s évi termelése 4 millió darab téglá és tetőcserép; az építési vállalatnál 40—50 munkás talál rendszeren alkalmazást, a legutóbbi két év alatt azonban ez iparág a munkásmozgalmak és építőipari válság miatt teljesen szünetelt. Van még Egerben két említésre méltó ipartelep, az érseki liceumi nyomda 48 munkással s az első magyar lakatos és lemezárúgyár részvénytársaság. Évi gyártmánya ez utóbbinak körülbelül 100—150 vasuti kocsirakomány s az előállított cikkek értéke meghaladja a félmillió koronát. Egy teljesen új s a maga nemében eredeti cikket előállító gyár létesült 1906-ban Poroszlón állami támogatással, a kődiógombgyár. Körülbelül 50 munkást foglalkoztat jelenleg, de üzemét bővíteni

akarja, mert czikkeit könnyen tudja értékesíteni az országban és Ausztriában. 1906. évi termelése meghaladta az 50.000 korona értéket. Van még Heves területén az említetteken kívül több gőzmalom és ipartelep. Ezek közül legnevezetesebbek, a poroszlói kefégyár; a borsodmiskolci gőzmalom részvénytársaság hatvani gőzmalma, napi 600 Mm őrlőképességgel; Vitál Márton nagyrédei cserépgyára; a Scholtz-féle ecsédi gőzmalom; az Ernszt-féle gyöngyöstarjáni agyagipartelep stb.

Haladást mutat a jelen körülmények között, hogy gőzmalmok még kisebb községekben is létesülnek, sőt van egynehány falusi gőzmalom, mely finom őrlés tekintetében akárhány nagyobb gőzmalommal kiállja a versenyt. Ilyen pl. a fentebb említett Scholtz-féle gőzmalom Ecséden, mely 60 lóerejű kettős fekvő Compound-gőzgéppel van felszerelve, továbbá tisztító, osztályozó, őrlő és pítlélő szerkezetekkel s hengerszékkal. Őrlése az egész környéken híres s épen ezért őrlési forgalma is elég jelentékeny.

Heves vármegye kisipara a gyárilag előállított iparczikkék nagy mennyisége, olcsósága és a szabad verseny miatt hanyatlófélben van. Van azonban más oka is. És ez a középosztály nemtörődömsége az iparos pályával. Inkább szaporítja sok szülő a proletárok számát félig-meddig iskolázott gyermekével, mintsem iparospályára adná. Tulajdonképeni kisiparosaink nagy része ennél fogva tanulatlan, önálló alkotásra nem képes egyénekből kerül ki, kik inkább tömegczikket gyártanak a kereskedőnek, mintsem önálló alkotásra törekednének.

Heves vármegye iparosainak száma a meglevő népességhez viszonyítva vajmi kevés. Az 1900. évi népszámlálás szerint iparral foglalkozott 9669 férfi, 1659 nő, házi és népiparral 287 férfi, 150 nő, míg vándoriparral 64 férfi és 16 nő foglalkozott. A tulajdonképeni iparral foglalkozók közt volt 802 kovács, 219 lakatos, 485 gépész, 539 asztalos, 845 szabó, 1678 cipész és csizmadia, 453 molnár, 173 pék, 364 hentes és mészáros, 627 kőműves és 317 ács. Mellékesen foglalkozott iparral 1357 férfi és 5441 nő.

Heves vármegye s általában az egész ország iparára különösen bénító hatással vannak az évről-évre jobban elfajuló bérharczok, sztrájkok, munkásmozgalmak. Alig van iparág, mely ment lett volna e mozgalmaktól. Gyakran minden ok nélkül, hogy úgy mondjuk: ötletszerűleg, máskor hatalmi kérdések, vagy bérfölemelés miatt abba hagyják a munkát, sőt azokat is kényszerítik a munka félbeszakítására, kik különben szívesen dolgoznának; a szakszervezetek bizalmi férfiai megkezdik a tárgyalásokat a békés kiegyenlítésre, de legtöbbször sikertelenül, vagy pedig a munkaadó teljes kizsákmányolásával. A munkásmozgalmak ily elfajulása nem vezet békés alakulásra, hanem legtöbbször azt eredmé-

nyezi, mire legkevésbé számitanak, a kisipar s a kisemberek teljes elpusztulását, megsemmisítését.

Évek óta tart e mozgalom s évről-évre ismétlődik. Eger, Gyöngyös, Hatvan, színhelyei legtöbbször a bérharczoknak, a hatalmi törekvéseknek, nem csoda tehát, ha a sokszor megújuló áldatlan harc e városok békés fejlődésére bénító hatással van.

Azt hiszem ezen körülménynek tulajdonitható, hogy az önállósítás iránti kedv lanyhul s az ipar gyakorlására jogositó igazolványok s így az iparosok száma is évről-évre csökken. Így az 1906-ban kiadott ipari jogositványok száma 22-vel kevesebb az előző évinél (417), míg a megszünt igazolványok száma 10-zel több. (256), mint 1905-ben. Legtöbb igazolványt adtak a ruházati, építőipari és vendéglői ipar gyakorlására, s ugyancsak a ruházati, élelmezési s aránylag a vas-, fa- és építőiparnál is szünt meg a legtöbb.

A testületi élet előmozdítására s a tagok érdekeinek megvédésére 6 ipartestület működött a vármegyében, u. m. az egri, gyöngyösi, tiszafüredi, pásztói, tiszánánai és hatvani ipartestület. A kötelékükbe tartozó mesterek száma 1907. végén 2.188 volt, a segédeké 1.405, a tanoncoké pedig 1.105. Történt még kísérlet egy új ipartestület létesítésére (Hevesen), de a tárgyalás eredménytelen maradt. A testület 1907-ben mélyreható munkásságot fejtett ki. Bevétele 13.520, kiadása pedig 11.239 korona volt s így a következő évre 2.281 korona fölösleg mutatkozik. Iparosaink továbbképzése, vagy tanoncaink kiképzése a megfelelő szakiskolák hiányában lehetetlen. Iparosinas-iskola mindössze 6 van Heves vm. területén s a látogatók száma alig haladja meg a nyolczszázat. Egyetlen női ipari szakiskolánk (Eger) támogatás hiányában megszünt s vezetője a siketnémák egri intézetében nyert újabb alkalmaztatást.

A m. kir. iparfelügyelők az 1907. évben Heves vm. területén 90 ipartelepét vizsgáltak meg, 18-czal kevesebbet, mint az előző esztendőben. Vizsgálatukból kitünik, hogy a telepeken alkalmazva volt 252 tisztviselő és művezető, 2.380 munkás és 57 tanonc. Az alkalmazottak közül férfi 2.419, nő 270, felnőtt munkás 2.583, serdületlen korú 206. Legnagyobb volt a munkáslétszám az élelmezési iparcsoportban: 1.749, kő-, föld- és agyagipari csoportban 336, a vas- és fémiparnál 218, faiparnál 143 s a gépgyártásnál 113.

Ugyancsak az iparfelügyelőség jelentése szerint az ipari üzemekben 131 baleset történt, melyek közül könnyebb természetű volt 62, súlyos 67, halálos végű 2 eset. A sérültek közül nő volt 3.

Baleset ellen a 108 ipartelep munkásai közül csak 16-on voltak a munkások biztosítva.

Munkásjóléti intézmények szórányosan majdnem minden ipartelepen voltak. A legmesszebbmenő kedvezményeket az egri m. kir. dohánygyár és a hatvani cukorgyár nyújtotta munkásainak. Külön orvos a 108 telep közül csak 3-an volt, iskola pedig csak egy ipartelepen.

Az 1907. évben a m. kir. iparfelügyelőség 464 gőzkazánt vizsgált meg Heves területén, melyek közül ipari célokra szolgált 117.

3. Kereskedelem.

A milyen Heves vármegye ipara, épen olyan kereskedelme is. Teljesen a mezőgazdaságra van utalva, s így annak változásai, kedvező vagy kedvezőtlen volta egyaránt hatással vannak rá. Legnagyobb a buza-, bor- és állatkereskedelem s mellette egészen jelentéktelen átmeneti, közvetítő kereskedelme s iparcikkekben való forgalma.

A gabonakereskedelem rendesen a budapesti árú- és értéktőzsde jegyzésétől, illetve annak kedvező vagy kedvezőtlen árhullámzásától függ.

Igy az 1906. aránylag jótermésű év nem hozott kereskedőinknek oly nagy forgalmat, mint várni lehetett volna. A budapesti tőzsdén jegyzett papiros-buzaárak nyomása alatt a gabonaárak alig emelkedtek. 15—17 koronás maximumot elérve novemberig állandóan estek s így még nagybirtokosaink sem tudták kedvező haszonnal értékesíteni termésüket, jóllehet a kedvező conjuncturák kihasználására sokkal több belátással bírnak, mint az egyszerű kisgazdák, kik már az év elején potom áron vesztegetik el jövődő termésüket a helybeli, vagy más községbeli kereskedőnek. Lényegesen javult a helyzet 1907-ben, midőn a meglehetősen rossz termés következtében a gabonaárak októberre hirtelen emelkedtek s 20—22 koronás maximumot is elértek.

Borvásárt 1906-ban Gyöngyösön tartottak gazdáink, mely jóllehet látogatott volt, még sem járt elég kedvező eredménnyel. A vásár első napján vevő nem is jelentkezett, csakis a második napon sikerült osztrák kereskedőkkel kötést csinálni nagyobb mennyiségű bor szállítására. E borvásárra 35.000 Hl hegyi és 3000 Hl homoki bort jelentettek be.

Állatkereskedelmünkről már előbb volt szó. A baromfikereslet vármegyénkben elég élénk, melyet jórészen Budapest közelsége idéz elő, honnan nagy számban rándulnak le a baromfikereskedők, kik faluról-falura járva potom áron összeszedik a tojást és a baromfi-állomány zengéit, minek aztán az a következménye, hogy szükség esetén még drága pénzért — budapesti áron — sem kaphat az ember csirkét, kacsát, vagy épen tojást az ilyen falvakban.

A közvetítő kereskedelem rovására, de végeredményében a szegényebb néposztály anyagi védelmére évről-évre jobban hódít vármegyénkben a szövetkezés eszméje. Falusi fogyasztási szövetkezeteink száma folyton

szaporodik s kedvező jelnek vehető, hogy ily szövetkezetek a nagy konkurencia mellett még városainkban is elég szép eredményt tudnak felmutatni. Hivatalos közlések szerint a vármegye területén működő szövetkezetek száma 38, melyekhez 1906-ban a Szentdomonkos, Tarnaszentmiklós, Tarnalelesz, Bükkszék, Mátraballa, Heves, Besenyőtelek, Gyöngyöstarján és Tarnaszentmária, 1907-ben pedig Poroszló, Pély, Hevesvezekény, Tótfalu, Nagyiván, Gyöngyösoroszi, Tiszaszöllős és Hevesugra községekben létesült fogyasztási szövetkezetek járultak. Nagyban elősegíti a szövetkezeti eszme terjedését az állami és egyházi támogatás.

1906 folyamán Heves vármegye üzleti élete, mint fentebb vázoltuk, megfélemlítő élénk volt. Új üzletnyitásra 235 engedélyt adtak ki, 55-tel többet, mint 1905-ben s ez engedélyből Egerre 62, Gyöngyösre 46 esik; míg az üzletbeszüntetések száma 111, 37-tel több, mint az előző esztendőben. Üzletágak szerint részletezve, a legtöbb engedély, de egyúttal beszüntetés is az élelmezési és vegyeskereskedőkre esik, 101, 24, illetve 56, 12. Csőd volt a vármegye területén 7.

Ötödik rész.

Pénz-, hitel- és biztosításügy.

Az évek óta tartó gazdasági válság, valamint az egész ország, úgy Heves vármegye pénzügyi viszonyait sem hagyta érintetlenül. A nyomasztó helyzetet még súlyosbította a Fejérváry-Kristóffy kormány áldatlan politikája. A rendezetlen gazdasági viszonyok, a fejtetőre állított kormányzás első következménye a pénzpiac állandó feszültsége s a pénz drágasága lett. Az értékek hihetetlenül felszöktek s a kamatláb is oly óriási emelkedést mutatott, melyre példa Magyarország gazdasági történetében a szabadságharcot követő gyászos korszak óta nem volt.

Javult a helyzet valamennyire a törvénytelen kormány bukása után s élénkebb szellem kezdett mutatkozni az üzleti életben is, azonban a pénzpiacot a nyomasztó helyzet alól felszabadítani nem volt képes.

Az általános drágaság, mint említettem, lépést tartott a pénzpiac drágaságával is és az évek óta tartó pénzhiány, illetve pénz utáni kereslet Heves vármegye pénzügyi életében is jelentős változásokra adott alkalmat. Így újabb pénzintézetek alakultak, melyek a meglévőkkel együtt igyekeztek a nyomasztó gazdasági és politikai válság által okozott károkat célszerű hitelműveletekkel rendezni, sőt végkép megszüntetni.

Sajnos azonban, ez öt új pénzintézet keletkezése Heves vármegye gazdasági életére nem valami kecsesítő, mert a többnyire nyereszkesedésen alapuló részvénytársaságok, jóllehet egyrészt a minden oldalról föllépő hitel igények kielégítésében óriási forgalmat tudnak felmutatni, másrészt

az eladósodáshoz is nagyban hozzájárulnak s míg kereskedőink és iparosainknak rövid lejáratú kölcsönökben elegendő tőkét bocsátanak rendelkezésre, addig a súlyos körülmények között élő kisgazdáknak csak elvétve nyújtanak hitelt s ha nyújtanak is, abban a túlmagas kamatláb miatt köszönet bizony aligha van.

Sokkal jobban kielégítik olcsó kölcsönök nyújtásával a kisemberek hiteligenyeit az önsegélyezésen alapuló hitelszövetkezetek. Örvendetes jelenség, hogy Heves vármegye kisemberei is kezdik belátni a szövetkezésben rejlő erőt s évről-évre jobban és többen sorakoznak a szövetkezeti eszme zászlaja köré. Így 1906-ban már 25 községben volt hitelszövetkezet s üzleteredményük is meglehetősen jól ütött be. Valamennyien az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe tartoznak.

Heves vármegyének egyetlen pénzüintézete van, mely több, mint félszázados multra tekinthet vissza, az Egerben székelő Hevesmegyei Takarékpénztár. Alapítása mozgalmas időkben történt, 1846-ban s hogy a rákövetkező korszak minden válságát elviselte, fényes bizonyítéka ez annak, hogy vezérszerepre hivatott volt. Ma is legforgalmasabb pénzüintézeteink egyike s részvényeseinek 150⁰/o osztalékot fizetett 1906-ban.

Pénzüintézeteink az alapítás sorrendjében, városok szerint a következők :

		Alapítási év
1. Hevesmegyei Takarékpénztár	Eger	1846.
2. Egri Takarékpénztár rt.	„	1876.
3. Hevesmegyei Agrártakarékpénztár	„	1894.
4. Hevesmegyei Hitelbank rt.	„	1904.
5. Hevesmegyei Népbank rt.	„	1906.
6. Gyöngyösi Takarékpénztár-Egyesület	Gyöngyös	1867.
7. Gyöngyösi Takaré- és Hitelintézet	„	1870.
8. Gyöngyösi Bank rt.	„	1888.
9. Gyöngyösi Keresk. és Gazdasági Bank rt.	„	1896.
10. Hevesmegyei Általános Bank rt.	„	1906.
11. Hatvanvidéki Takarékpénztár rt.	Hatvan	1873.
12. Hatvani Népbank rt.	„	1893.
13. Hatvan Városi Takarékpénztár rt.	„	1899.
14. Gazdasági Bank rt.	„	1906.
15. Heves Város és Vidéke Takarékpénztára	Heves	1870.
16. Hevesi Népbank rt.	„	1906.
17. Pásztói Takarékpénztár rt.	Pásztó	1894.
18. Tiszafüredi Takarékpénztár	Tiszafüred	1893.
19. Tiszavidéki Bank rt.	„	1906.

E tizenkilencz pénzüintézet összesített üzleteredményeit a következő adatok tüntetik fel:

	Koronákban
1. Váltótárcza-állomány és visszleszámlolás	33,934.361
2. Folyószámla-adósok, illetve kölcsönök	4,515.154
3. Jelzálog- és kötvénykölcsönök	15,617.913
4. Értékpapír-állomány	1,706.524
5. Alaptőke	3,857.000
6. Tartaléktőke	2,256.608
7. Takarékbetét	27,645.706
8. Összes nyereség	785.466
9. Egy pénzüintézetre eső nyereség	41.393

Hitelintézetek, mint a közölt eredményből látható, élénk üzleti forgalmat értek el s méltán mondhatjuk, hogy pénzüintézetek némelyike, mint például a Hevesmegyei Takarékpénztár, az ország egyik legjobban situált pénzüintézetek közé tartozik.

Hitelszövetkezetek száma, mint előbb említettük, 25. Egy közülük az év folyamán felszámolt (Eger) s üzletrészeit az egri Hevesmegyei Népbank rt. vette át.

Forgalmunkat a legutóbbi évekről a miskolci kereskedelmi és iparkamara jelentése alapján a következő táblázat tünteti fel:

É v	A tagok száma	Az üzletrészek száma	Az üzletrészek értéke	A befizetett üzletrészek értéke	Betét-állomány	Tartalék-alap
1901	3.065	6.172	342.080	170.900	132.100	21.700
1902	3.894	7.689	421.978	217.050	157.100	26.500
1903	4.713	9.128	516.286	239.500	251.600	33.800
1904	4.882	10.331	579.068	293.200	385.200	50.000
1905	5.805	11.084	610.956	327.800	471.500	58.200
1906	5.949	11.613	664.374	348.900	661.700	64.100

(Folytatása következik.)

Kemény György.

Közlemények és ismertetések.

Elméleti közgazdaságtan.

Josef Grunzel: *Grundriss der Wirtschaftspolitik I. Allgemeine Volkswirtschaftslehre*. Wien und Leipzig. Alfred Hölder 1909 (VII. 138.) 8°.

Grunzelt, a nagy irodalmi termékenységéről ismeretes neves író két körülmény birta jelen munkája megírására. Elsősorban az, hogy bármily gazdaggá lett is legyen mai nap a közgazdasági irodalom, mégis zavarba jő az ember, ha olyan könyvet kell ajánlania, a mely megbízható tájékozást nyújtana a közgazdaságtan egészét illetőleg. Csak rövid, de értéktelen compilatiók vagy tudományos, de túl bő vagy nehezen megemészthető kézikönyvek közt lehet választani. Miután a tudományosság független a munkák terjedelmétől és a modern embernek nem igen áll rendelkezésére a vastag kötetek olvasásához szükséges idő, kell, hogy lehetséges és czélszerű legyen korlátolt terjedelemben és nem túl-hosszú lére eresztetten tökéletes képet nyújtani a tudomány mai állapotáról.

E külső indító okon kívül egy belsőt is hoz fel a szerző, mely döntő jelentőségű. A klasszikus nemzetgazdaságtan ideje óta a társadalmi gazdaságtan általános fejtegetései különös szeretettel mozognak a módszerek és alapfogalmak felett való meddő vitatkozás terén. Az „exact“ nemzetgazdaságtan iskolája matematikai formulákkal való játékkal, melyek a szerzőn kívül senkit sem érdekelnek, a „történelmi“ iskola évszázadokra visszanyuló kicsinyeskedő részletezéseiivel, bár tagadhatatlan érdemeik vannak, a tudományt mégis tévutakra vezették. Ha a tudomány nem akar elfonnyadni, a legszorosabb contactust kell keresnie a jelen életével. Ez esetben azonban nem szabad gazdaságpolitikai kérdéseket csak mellékesen érintenie, hanem a fősúlyt a gazdaságpolitikára vagy a gyakorlati nemzetgazdaságtanra kell fektetnie és az „elméleti“ nemzetgazdaságtant csak mint általános bevezetésfélét meghagyni. A tárgyalás eddigelé szokásos módjának átgyurása már e könyv címében is kifejezésre jut. Az általános nemzetgazdaságtanról szóló első kötet után

az agrárpolitika, iparpolitika, kereskedelmi- és forgalmi politika fognak sorakozni.

A szerző úgy vélekedik, hogy ezen az úton leginkább lehetséges a társadalmi gazdaságtant ama helyre juttatni, a mely régóta megilleti, az u. n. általános műveltség keretébe. Az első kötetben annyit ad, a mennyit magasabb kereskedelmi iskolákban tanítanak és a megnyit szerint más középiskolákban, reáliskolákban és gymnasiumokban is kellene tanítani, a bölcsészeti disciplinák helyett.

Grunzel ezen eszméi nem egészen újak és a kivitelük sem nagyon örvendetes. Munkájának eddig megjelent első része bizony csak a féle kis kompendium marad, a mely semminek sok, valaminek kevés. Hibául róható fel neki, hogy míg egyfelől kátészerű rövidséggel rohan végig a társadalmi gazdaságtan terén, ezt nem az eszmék fejlődésének szerves vázolásával, hanem mozaikszerű egymás mellé rakással teszi. Hét oldalon keresztül foglalkozik például a merkantilizmussal, a mely terjedelemben alaposan meg lehetne értetni a kezdővel ezt a historiatilag fontos fejezetet. E helyett szerző hamarosan végez vele néhány általánosság elmondásával és aztán egymás mellé ró Colbert után vagy husz rövid kis biografiát. Ugyanigy jár el a többi iskolával is. Miután a fent vázolt hangzatos bevezetés után az olvasó legalább az újabb irányok megírásánál várna valamelyes rekompenzációt, a „socialismust, kommunizmust és anarchizmust“, az ugynevezett modern irányokkal (Liszt, Carey, Schäffle, államsocialismus, kereszténysocialismus!) egy határra szórva, teljesen confundálva találja. Hogy mily forgalomzavarokra vezethet az ilyen minden áron való tankönyvkészítés és „általános műveltség“ terjesztés, világítsa meg néhány eredetiben idézett sor. Ezek ama harminczsoros bekezdés után következnek, mely a kathedersocialismust, a német liberális socialreformereket, az államsocialismust, kereszténysocialismust és középosztály kérdést egy lélegzettel írja meg laikusoknak.

„Eine besondere Stellung nimmt die *französische Volkswirtschaftslehre* ein, welche besonders durch Paul Leroy-Beaulieu, Charles Gide, Paul Cauwès, Yves Guyot u. a. repräsentiert wird. Sie ist im Grunde genommen liberal wie die klassische Nationalökonomie, indem sie sich von dem freien Spiel der Konkurrenz die beste Regelung der Wirtschaftsverhältnisse erwartet, unterscheidet sich aber von derselben durch ihren Optimismus, indem sie die klassischen Lehren von der Grundrente, dem Arbeitslohn und der Bevölkerungsvermehrung bekämpft. Das ererbte Misstrauen gegen den Staat hält die Franzosen ebenso wie die Engländer davon ab, von einem gesetzlichen Eingreifen in die Wirtschaftsordnung viel zu erwarten, wie dies in anderen Ländern

geschehen ist; wo eine Remedur nötig ist, erwartet man sie am ehesten von der freien Organisation.

Als weit weniger bedeutende und rein theoretische *Richtung* wäre die *Soziologie* zu erwähnen, welche das naturwissenschaftliche Denken auf das Recht und die Volkswirtschaft anwenden und die Volkswirtschaftslehre nur im Rahmen einer allgemeinen Lehre vom gesellschaftlichen Leben des Menschen behandeln will . . . És így tovább. Szembeállítva a „französische Volkswirtschaftslehre“ a Soziologie-val mint *Richtunggal*.

Ezeket a főbenjáró hibákat alig enyhítik amaz állítólagos újítások, melyekre a szerző rámutat pl., hogy eltér a javak és gazdasági értékek forgalmi meghatározásának szokásos módjától, vagy hogy a papírpénz, jelesen a bankjegy fogalmának meghatározásában a jövedelemfogalom magyarázatában a maga külön útján jár; vagy hogy Roschert a régiek és nem a modernek közé sorozza.

Mint fentebb érintetett, Grunzel szóban forgó munkáját bevezetésül szánta Agrarpolitik, Industrie-, Handels- und Verkekrspolitik című folytatólag megjelenendő köteteihez. Tekintettel arra, hogy hasonló címeken már régebben jelentek meg sok tekintetben becses rendszeres munkái (Handelspolitik, Industriepolitik, Verkehrspolitik), nem lehet tudni, hogy ezeket egyszerűen megtartja-e vagy pedig átdolgozza és népszerűsíti-e olyasformán, mint az első bevezető részszel tette. Kár volna értük.

—rró.

Német munkásháztartási statisztika.

A német császári statisztikai hivatal városi statisztikai hivatalok segítségével megindított munkásháztartási statisztikai gyűjtésének az a célja, hogy a közigazgatásnak és a tudománynak megbízható anyagot szolgáltatson szélesebb néprétegek életmódját illetőleg. E kutatások keresztülvitelében a császári statisztikai hivatal természetesen rá volt utalva a vizsgálandó lakosság sok egyedére: az egyes háztartások fejére.

Mindazok a háztartásfők, a kik önként kínálkoztak az összeírásra felkértek, hogy maguk és családjuk összes kiadásait *legalább* egy hónapon át feljegyezzék a rendelkezésükre bocsátott formulákban. A statisztika megbízhatósága érdekében persze nagyon is kívánatos, hogy a kiadásokat egy-egy család ne csak egy hónapig, hanem huzamosabb időn át jegyezze fel.

Minden háztartási könyvecske, melyet a statisztikai hivatal a jelentkezőknek rendelkezésére bocsájt az év minden napja számára külön lapot tartalmaz, az illető nap kiadásainak bejegyzésére. Ezen űrlapok előtt van két kitöltött példabejegyzés. Van ezenkívül legelöl egy fontos kérdőlap, melynek kitöltése a bejegyzésekből kiveendő számadatok helyes megítélése szempontjából feltétlenül szükséges, miért is ennek kitöltésére nagy súly fektetendő. E kérdések a következőkre vonatkoznak férj, nő, gyermekek és a háztartás egyéb tagjainak kora, foglalkozása. A férj heti keresete, mellékkeresete (tulmunka, éjjeli munka). A nő és a gyermekek keresete és a háztartáshoz való hozzájárulása. Albérletek jövedelme, egyéb bevételek. A család heti összjövedelme. A férfi, nő és gyermekek évi keresete és esetleges egyéb jövedelme.

A statisztikakészítésben résztvevők biztosítatnak, hogy bejegyzéseiket adóügyi célzattal fel nem használják és nevük helyett számot is iratnak vagy betűt.

Különös súlyt fektet a gyűjtés arra, hogy a legkisebb tételek is névszerint szerepeljenek és hogy olyan tételek mint pl. vegyesek vagy különfélék stb. ne szerepeljenek. A kitöltött blanketták hetenként és havonként adandók le a városi statisztikai hivataloknál. Rendkívül kiemertő és tanulságos a városi hatóságoktól kezelt havi és évi összeállítások sémája és az ennek vezetését könnyítő kiadási tárgyak lajstroma.

Az ezen alapon készült felvétel eredményét közli Münchenre nézve dr. Else *Conrad*, egy minap megjelent füzetben¹⁾ a legnagyobb részletezéssel. Sajnos, csak huszonkét családról számol be, de még ez a kis csoport is rendkívül tanulságos adatokat szolgáltat.

Nehezítette a gyűjtést, hogy a statisztikai hivatal elmulasztott az adatgyűjtő családfők számára jutalomdíjakat kitűzni, a mi fokozta volna a gyűjtés iránt való érdeklődést. A gyűjtés módja, hogy t. i. a családfők maguk jegyezték az adatokat, azt vonta maga után, hogy csak képzett és szervezett munkások vettek részt az adatgyűjtésben, a kiknek bérviszonyai az átlag felett állnak. Ez közös hibája az eddig végzett gyűjtések valamennyiének és talán egyáltalában ki sem küszöbölhető. A lelkiismeretes feljegyzéshez szükséges a cél jelentős voltának belátása a közgazdasági összefüggések felfogása, a mi szervezetlen munkásoknál ritkán található. Azonkívül az ilyenek nehezen is közelíthetők meg.

A mi a feljegyzések őszinteségét illeti, azokban nincs ok kételkedni, ha figyelembe vesszük, hogy bizony büntetéspénzek, játékveszteségek,

¹⁾ *Lebensführung von 22 Arbeiterfamilien Münchens*. Im Auftrage des statistischen Amtes der Stadt München dargestellt von Dr. E. C. München, 1909. (80) 8°.

női fogsorok, zálogházi törlesztések és 5^{1/2} literes vasárnapi sörfogyasztások is szerepelnek. Conrad összeállítását az egyedek csekély száma daczára, az teszi érdekessé, hogy az összes szereplő háztartásokat úgyszólván monografikusan a legmesszebb menő részletezéssel írta le.

--rró.

Magyar háziipar és budapesti otthoni munka.

Ferenczi Imre: *A magyarországi háziipar és a budapesti otthoni munka.* Budapest 1908. (A törvényes munkásvédelem magyarországi egyesületének kiadványa.)

Ferenczinél megszoktuk, hogy világos, könnyed stylusban, a gondolatközlés minden látható nehézsége nélkül kezeli anyagát. Azonkívül kétségenkívül rendelkezik alaposan felépített methodologiai tudással, a mely képessé teszi őt arra, hogy a már összehordott adatok utvesztőjében s gyakran járatlan utakon is feltűnő biztossággal haladjon.

Annál inkább örvendetes, hogy a magyarországi törvényes munkásvédelmi egyesület épen Ferenczit bizta meg a hazai munka- és munkáviszonyok rendszeres ismertetésének első kísérleteképen a fenti munkával.

Illetékes köreinknek, első sorban hivatásos és elméleti socialpolitikainknak végre is be kell látniok, hogy addig nagyszabású és realis socialpolitikáról szó sem lehet, míg a munkáviszonyokról, a munkarendszerekről országszerte kimerítő s a tudományos kritikán átszűrt ismereteket nem nyerünk.

Lássuk be már végre, hogy a munkabér-statisztika sok mindenféle okból önmagában véve ki nem elégítő, egy semmitmondó adathalmaz, mely a megismerés szempontjából csak a socialis s gazdasági helyzetet illető további detail-kutatások eredményeinek egészébe illesztőleg válik használhatóvá. Gondoljunk e helyütt a német „Verein für Socialpolitik“ bámulatosan gazdag s végtelenül hasznos munkálkodására.

Ferenczi e kis művében az érintett cél érdekében érdemes munkát végzett, mikor a vidéki háziipar és a fővárosi otthoni munka munkáviszonyait s az egyes iparágak versenyképességét alaposan ismertette.

Könyvének első fejezetében a népies háziipart tárgyalja, a mely foglalkozási ág fontosságát ipari önállóságunk, versenyképességünk, de kivált a mezőgazdasági népesség háztartásának egyensulya, a kivándorlás ellensulyozása szempontjából felismeri.

Sajnálatosan a vidéki háziipar a lakosság egyre szűkebb körére szorul, de még így is azon személyek száma, a kik mellékesen foglalkoznak házi-

iparral, igen tekintélyes. Az 1900-iki népszámlálás alkalmával a háziiparban (a szűkebb Magyarországon) 402.819 ilyen személyt számoltak meg, míg a tulajdonképeni iparban (kézmű- és gyáripar) 1,077.226 személy volt elfoglalva.

A belső fogyasztás kielégítésében jelentős szerephez jut a gazdasági háziipar, a mely a parasztgazdaság részére berendezéseket és szerszámokat készít, míg kiviteli szempontból inkább az u. n. műves háziiparok, ugmint: a vászon-, posztó-, szőnyegszövés, fazekasipar stb. „birnak valamelyes jelentőséggel“.

A kereskedelem- és földművelésügyi ministeriumok a 90-es évek óta a szakoktatás terén széleskörű s áldásos tevékenységet fejtenek ki, úgy, hogy a technikai készség állandóan emelkedőben van.

Azonban a piac ismeretének hiánya, a kereskedelmi szervezettség elhanyagolt volta miatt népies iparunknak alig van jelentősége a nemzetközi verseny szempontjából. „Azon néhány százezer korona értékű háziipari textil és csipkeárú, mely a külföldön eladásra kerül, ugyszólván csak pretium affectionis-szal bir.“ Találunk még érdekes adatokat a munkabérekre vonatkozólag, melyek azonban tulságosan szórványosak ahhoz, hogy egységes képet nyerhetnének, akár csak egyes vidékekre vonatkozólag is.

Mig e fejezet gerinczét sok tekintetben a már megjelent monografiák eredményeinek feldolgozása képezi, a városi háziipart tárgyazó részben szerzőnk az önálló kutató közvetlenségével jobbára a maga gyűjtötte adatok nyomán világítja meg problémáját s dicséretreméltó részletességgel kiterjeszkedik oly kérdésekre is, a melyeket az I. fejezetben sajnálattal nélkülöztünk (hygienia, versenyképesség, mnkarendszer stb.).

Miután az otthoni munkások (vagyis oly keresők, a kik idegen számlára otthon fejtenek ki ipari tevékenységet) 1900-ban tulnyomó része (a férfimunkások 35·72¹/₀-a és a nőmunkások 56·83¹/₀-a) Budapesten tartózkodott, a budapesti iparágakat vizsgálja közelebbről.

Sorra veszi az egyes iparágakat. Mindegyiknél részletesen ismerteti a termelési viszonyokat, üzemtechnikát, a piacot, a kiviteli adatokat, a munkaszervezetet, munkabéreket. Rendkívül érdekesen világít be abba a socialis milieube, a melyben a fővárosi háziiparos életét tengeti s kérlelhetetlenül feltárja azokat a bajokat és visszaéléseket, a melyek fizikailag és erkölcsileg tönkreteszik. Továbbá megtudjuk, hogy a háziipart világszerte jellemző bajokon kívül nálunk ellenállhatatlan erővel lép fel a lakásdrágaság is, a mely a munkabér vásárlókéességét lefokozza és az egyes iparágak versenyképességét erősen koczkára teszi.

Befejezésül szakszerűen tárgyalja az otthoni munka törvényes szabályozásának kérdését.

A visszaélések lehető korlátozása céljából alapos javaslatokat dolgozott ki, a melyek már a nagy elméleti képzettséggel bíró socialpolitikusra vallanak. Különösen érdekes indítványt közöl az otthoni munkások betegbiztosítását illetőleg, a mely még a munkaszolgáltatás javítását is maga után vonná. A legnagyobb súlyt azonban szerinte a munkaviszonyok helyes rendezésének két postulatumára: a munkások szakszervezésére és a collectiv egyezmények elterjedése helyezi.

A törvényes intézkedések megcontemplálásában figyelembe veszi az egyes iparágak versenyképessége fentartásának szükségességét is, de szerény nézetünk szerint tulságosan ragaszkodik az egységes rendezés elvéhez, noha a legutóbbi frankfurti háziipari kiállítás tanúságai óta kétségen kívül áll, hogy a háziiparnak a positiv socialpolitika körébe való bevonásánál nemcsak az egyes iparágak, hanem földrajzi elhelyezkedés szerint is a legmesszebb menő specialisálásra van szükség, a mikor első sorban is a meggyökeresedett szokásokat és a versenyképességet kell szem előtt tartani.

Nagyon tanulságosak szerzőnek azok az összehasonlításai, a melyekben az egyes iparágaknál a hazai s a versenyző cseh és morva munkabéreket és árakat állítja egymással szembe. Kár, hogy e szembeállítás kapcsán az egyes iparágak jövőjére vonatkozólag közelebbi tárgyalásokba nem bocsátkozik, a melyekben azok (az egyes iparágak) socialis jelentőségéről is bővebb tájékozást nyerhettünk volna.

Ferenczi könyve alapos, követésre méltó kis munka, a mely érdemes bevezetésül szolgál a hazai munkaviszonyok hasonló módszerrel való tovább tanulmányozásához.

Illés.

Magyar Közgazdasági Társaság.

A Magyar Közgazdasági Társaság igazgató-választmánya április hó 30-án ülést tartott, melyen folyó ügyeken kívül a közgyűlés előkészítésével is foglalkozott. Az ülés elején Láng Lajos elnök meleg szavakkal emlékezett meg Kautz Gyuláról, a társaságunk tiszteletbeli elnökéről és volt elnökéről, kinek halála nagy veszteséget jelent hazánk közgazdasági tudománya számára.

A választmányi ülést megelőzőleg Bud János ministeri fogalmazó *A módszer kérdése a statisztikában* címmel előadást tartott. Az előadás után Láng Lajos elnök a hallgatóság nevében köszönetet mondott a felolvasónak s egyszersmind magyarozatát nyújtotta azon sajtószerű tüneménynek, melyet előadó tárgyalt, hogy t. i. a népszámlálások alkal-

mából a 20—30—40—50 stb. korosztályok aránytalanabban erősebben vannak képviselve, mint a közvetlenül felette és alatta álló korosztályok. Ezen tünemény a műveltséggel kapcsolatos. Az említett korosztályok számbeli túltengése a kevésbé művelt országokban nagyobb, Magyarországon, vármegyénként vizsgálva a dolgot, kitűnik, hogy a vármegyék e korosztályok számbeli túlterhelése tekintetében olyan sorrendben követik egymást, mint a milyen sorrend az írni és olvasni nem tudás 0/0-a szerint őket megilleti.

A Magyar Közgazdasági Társaság 1909. évi május hó 28-án délután 6 órakor, saját helyiségében (V., Mária Valéria-utca 12.) tartotta meg évi rendes közgyűlését, melynek napirendje a következő volt:

1. Elnöki megnyitó.
2. Magyary Géza dr., egyetemi tanár előadása: Az ipari biráskodásról, tekintettel az ipartörvény reformjára.
3. Az igazgató-választmány 1908. évi jelentése.
4. A számvizsgáló-bizottság jelentése az 1908. év számadásairól.
5. Az 1909. évi költségvetés megállapítása.
6. Az elnökség, igazgató-választmány és a számvizsgáló-bizottság tagjainak választása.
7. Indítványok.

A közgyűlés eredményéről legközelebbi füzetünkben számolunk be.

Az ipari biráskodás, tekintettel az ipartörvény reformjára.

I.

Annak a nagyszabású törvényelőkészítő munkának, a mely az ipar-ügy reformja céljából most van folyamatban, egyik igen fontos része az, amely az iparos és alkalmazottja közötti munkaviszonynak birói oltalmára vonatkozik.

Már az 1872. évi ipartörvény is tartalmazott e részben különös intézkedéseket. A jelenlegi ipartörvény is különös birói védelemben részesíti az iparos és alkalmazottja közötti munkaviszonyt, de ez a védelem ma már nem kielégítő. A legutóbbi két évtized alatt a munkaadó és munkásosztály viszonyában lényeges változás állott be. A munkásosztály hatalmas társadalmi és gazdasági tényezővé fejlődött, a mely munkája számára a mostaninál hatályosabb jogi oltalmat követel. És követeli ezt olyan formák közt, a melyek eddig a magánjogi védelem terén egészen ismeretlenek voltak. Ez az oka annak, hogy az ipartörvény tervezete az iparos és alkalmazottja közötti munkaviszonynak védelmét egészen új alapra fekteti.

Annak a nagy küzdelemnek következtében, a mely most a két osztály közt folyamatban van, más államok is egészen ujonan szervezték a munkaviszonynak birói védelmét. De mindjárt most, fejtegetésem legelején kell kiemelnem, hogy igen kevés törvényhozás van, a mely ennek a védelemnek oly kimerítő szabályozását nyújtaná, mint az ipartörvény tervezete. Arra nézve nagyon eltérők lehetnek a vélemények, vajjon idevonatkozó rendelkezéseinek minden része helyes-e. Azt az érdemét azonban, hogy az egész anyagot felöleli és teljesen kimerítően szabályozza, mégis el kell ismernünk még akkor is, ha nem is vagyunk abban a véleményben, hogy a törvényhozásnak már most az egész anyagot kelljen szabályoznia, s épen úgy, mint ezt a Terv. kívánja.

Az iparos és alkalmazottja közötti munkaviszonyban a munkaadónak és a munkásnak megvédése egyaránt igen fontos közgazdasági érdek. De nem szenved kétséget, hogy ennek a jogviszonynak

védelmében mégis a munkás megvédése áll előtérben. Más szavakkal, habár az iparos és alkalmazottja közötti munkaviszonyban a jog a munkaadónak és munkásnak egyenlően nyújt védelmet, mégis abban, hogy ez a védelem úgy alakult ki, a mint jelenleg áll, a munkás személye a szabályozás indító oka. Ennélfogva ezt a védelmet joggal tekinthetjük az ipari munka különös védelmének. A Terv. is, legalább részben, ebből a felfogásból indul ki, a mennyiben az ipari jogvédelem egy részét a munkásvédelem címe alatt szabályozza, a mely cím, ezt itt most csak érintem, a 817 szakaszból álló munkálatnak majdnem felét, 346 szakaszt tesz ki.

Ezen az úton az ipari bíraskodás belekapcsolódik a világtörténelem egyik legnagyobb mozgalmába, a mely korunk törekvéseit teljesen lefoglalja s a melynek célja a kis emberek felemelése. Tiltakoznunk kellene az ellen, ha ezt a törekvést valamely párt kizárólag saját maga számára akarná lefoglalni. Ma egyek vagyunk abban, hogy a kis ember felemelése a legfontosabb törvényhozási és kormányzati teendő. Az emberiség sok ezeréves történetében nem tettek ebben a részben annyit, mint jelenleg. És hozzá kell még tennünk, hogy a feladat java része még nincs is befejezve, megoldását a jövőben várja.

Ennek a törekvésnek egyik igen fontos része a sok millió kis ember egyedüli fentartó elemének, az ő munkájának hatályos megvédése. Ime, ez megfejtése annak, hogy miért foglalkozom ezzel a látszólag tisztán jogi kérdéssel a Közgazdasági Társaság előtt. Általában minden nagy társadalmi és közgazdasági mozgalomnak diadala a megfelelő jogi berendezéstől függ, mely okból csekély vélekedésem szerint semmi sem volna helytelenebb, mint a jogi és közgazdasági szempontokat egymástól elválasztani vagy épen ellentétbe állítani.

A kis ember munkájának megvédéséhez kettő szükséges: megfelelő munkafeltételek és megfelelő birói oltalom.

A megfelelő munkafeltételek alatt a megfelelő munkaszerződést értem, vagyis azt, hogy a jog a munkaszerződésnek helyes szabályozásáról gondoskodik. A megfelelő birói oltalom pedig a nyújtott jogok megvédésére szükséges bírósági szervezetet és eljárást jelenti. A kettő egymással természetesen szorosán összefügg. Itt most mindazonáltal csak az utóbbiról, az ipari munka birói oltalmáról fogok szólni. Az újabb socialis reformokat általában erősen áthatják a jogszolgáltatási elemek. Értékük nagy részben attól függ, hogy minő bírósági szervezet áll fenn az ő megvédésükre. Igen fontos tehát ismernünk azt a bírósági szervezetet, a mely az ipari munkát megvédeni van hivatva.

Az ipari munka ma két irányban igényel oltalmat: *egyénilag* és *tömegesen*. Bizonyára mindenki sejti, hogy ezt a két kifejezést minő érte-

lemben használok. A munkaadó és munkásosztály közötti küzdelemben ma már többé nem tartják kielégítőnek, hogy a munkás megkapja azt, a mi őt megkötött szerződése alapján munkaadójával szemben megilleti. A főtörekvés a munkásosztály részére minél kedvezőbb munkafeltételeket biztosítani. Ez pedig csak tömeges fellépéssel és szervezkedéssel érhető el. Ebből a törekvésből a legbonyolultabb jogi helyzetek állottak elő, a melyek rendezése és bírói védelme a törvényhozásokra egészen új, eddig ismeretlen feladatokat ró és a melyeket legnagyobb részük mai napig nem is volt képes megoldani, habár az érdekelt körök, az ipari munka igazi védelmét épen annak ezen tömeges megvédésében látják.

Ezekből az okokból érthető, hogy annak, a ki az ipari munka bírói védelméről áttekintést óhajt nyújtani, ezen védelem mind a két ágára: az egyéni és tömeges bírói védelemre egyaránt kell kiterjeszkednie.

Az most tehát a kérdés, minő legyen az a bírósági szervezet és eljárás, a mely szerint az állam az iparos és alkalmazottja közötti munkaviszonynak ebben a két irányban védelmet nyújtson?

A feladat megoldását nagy mértékben megkönnyítjük, ha külön vizsgáljuk az egyéni és külön a tömeges bírói védelmet. És minthogy az előbbi régebbi s egészben véve beilleszkedik a jogvédelem megszokott keretei közé, természetes, hogy vele foglalkozom előbb.

II.

Az ipari munka egyéni bírói védelménél abból kell kiindulnunk, hogy a mai művelt államokban a bírósági szervezet és jogvédelmi eljárás a tökély igen magas fokára emelkedett már. Nem azt mondom ezzel, hogy már elértük a tökéletesség legnagyobb fokát, hanem csak azt, hogy ma, midőn különös biztosítékokhoz kötött bírói hatóságok gyakorolják a jogszolgáltatást s midőn a jogvédelmi eljárás az alaposság és gyorsaság követelményeinek is igen nagy mértékben megfelel, óriási a haladás a korábbi idők igazságszolgáltatásához képest.

Igy állván a dolog, az a kérdés merül fel előttünk, mi szükség van az általános jogvédelmi szervezet mellett az ipari munka védelmére különös bírósági szervezetre és eljárásra és miért nem elegendő az ő megvédésére az általános jogvédelmi szervezet?

Ha erre a kérdésre választ akarunk adni, a mai igazságszolgáltatásnak két igen jellemző tulajdonságára kell figyelemmel lennünk. Az egyik a központosítás. Ez abból áll, a jogegyenlőség nagy elvének folyamánya gyanánt ma mindenki részére ugyanaz a bírósági szervezet és ugyanaz az alaki és anyagi jog áll fenn. Ma rendi különbségek szerint nincsenek többé különféle bíróságok és különféle jog. A másik az elkülönítés. Ma ugyanis a gyakorlatban mind nagyobb tért hódít az a

felfogás, hogy az összes életviszonyok számára az általános bírósági szervezet és eljárás nem elegendő többé, hanem hogy vannak életviszonyok, a melyek számára különös bíróságok és különös eljárás szükségesek. Hogy melyek ezek az életviszonyok, arra nézve a törvényhozók közt nincs megegyezés. Egy ponton azonban mégis majdnem teljesen egyetértenek s ez az, hogy az iparos és alkalmazottja közötti munkaviszonyból eredő pereket külön szervezett bíróságok elé és külön eljárásra utalják.

Ennek okai gyanánt a következőket hozzák fel. Az iparos és alkalmazottja közötti viszonyból eredő perek elbírálásához különös szakértelem, az ipari viszonyok különös ismerete szükséges, a melylyel a rendes bíróságok tagjai rendszerint nem bírnak. Hogy tehát ezekben a perekben a kellő szakértelmet biztosítsuk, szükséges számukra külön bíróságokról gondoskodni. S ennek elérése céljából a törvények nem is elégednek meg azzal, hogy a bíróság tagjai általában az ipar köréhez tartozók legyenek, hanem megkívánják, hogy azon iparághoz tartozzanak, a melynek körében az elbírálandó peres ügy felmerült. Továbbá ezekben az ügyekben a gyors elbírálásra is szükség van; a rendes bíróságok azonban az ő nagy elfoglaltságuk mellett erre nem képesek teljes mértékben, ennél fogva szükséges más bíróságokról gondoskodni, a melyek ennek megfelelni képesek.

Sajnálattal kell bevallanunk, hogy ezek az okok nagy részben igazak. A jó igazságszolgáltatáshoz nemcsak az szükséges, hogy a bíró ismerje a jogszabályoknak nagy tömegét, hanem az is, hogy ismerje az életviszonyokat, a melyeket el kell bírálnia. Az élet ismerete nélkül nincs jó igazságszolgáltatás. Ebből az okból ma a törvényhozások, nagyobb mértékben a külföldiek, mint a mienk, különös gondot fordítanak arra, hogy azok, a kiket beültetnek a bírói székbe, az életet is jól ismerjék. A mai gazdasági élet azonban olyan sokoldalú és annyira változatos, hogy annak minden részletét a hivatásos jogász-bíró nem ismerheti s így előáll a külön bíróságok szervezésének szüksége. Az is kétségtelen, hogy a jó igazságszolgáltatásnak nélkülözhetlen kelléke a gyorsaság. A jog, a melyet nekünk az állam nyújt, csak akkor képvisel reánk nézve teljes gazdasági értéket, ha az állam annak kellő időben való élvezetét biztosítja. Ez az élvezet máris ki van tolván, ha a fél annak érvényesítése céljából peruttra kénytelen lépni. És mennyire kitolódik akkor, ha a jogvédelem lassú. Ennél fogva az általános bírósági szervezet körében minden lehető elkövetnek a jogvédelem gyorsítására. Mindazáltal e részben még mindig sok a fogyatkozás, különösen sok a mi jogunkban. Ennek tulajdonítandó, hogy újabb törvényeink mind több és több ügyet vonnak el a rendes bíróságok hatósága alól s azokat a közigazgatási

hatóságok elé utalják, így pl. legujabban a mezőgazdasági munkások munkaviszonyából eredő pereket, a mi egyenesen visszaesés. Mig az ipari munka védelmére külön bíróságok szervezésén fáradsunk, addig a mezőgazdasági munkától még az általános magánjogi védelem biztosítékait is megtagadjuk.

Az ipari bíróságok szervezésénél a törvényhozások ujabban még egy más szemponttal is kénytelenek számolni. Ez a szempont a munkaadó és munkásosztály közötti érdekellentét. Midőn a törvények az ipari munkaviszonyból eredő pereket az iparhoz tartozó egyének által bíraltatják el, annál a nagy ellentétnél fogva, a mely az iparos és munkásosztály közt fennáll, a bíróság tagjait nem vehetik csupán a munkásosztályból, hanem a bíraskodás *pártatlanságának* biztosítására ugy kénytelenek az ipari bíróságokat szervezni, hogy azokban a munkaadó és munkáselem egyenlően legyen képviselve. Vagyis a törvények az ipari bíróság szervezetében a munkaadó és munkásosztály egyenlő képviseléről is gondoskodnak.

Nem szabad felednünk, hogy ez a szempont sokszor az igazságszolgáltatás alaposságának és gyorsaságának, tehát annak a célnak rovására van, a melyből a külön ipari bíraskodás keletkezett. Az ugyanis, hogy az ipari bíróság egyenlően munkaadó és munkáselemekből van szervezve, nagyon gyakran nem mozdítja elő az ipari bíraskodás alaposságát és gyorsaságát. Mindazáltal nem szenved kétséget, hogy ennek a szempontnak az igazságszolgáltatás terén igen nagy az értéke. A feleknek az a tudata, hogy saját osztálybelijük itél fölöttük, igen gyakran nagy bizalmat ébreszt bennük az ipari bíróság iránt és teljes megnyugvással fogadják a bíróságnak az olyan ítéletét is, mely a tételes jognak nem felel meg mindenben és a melyben meg sem nyugodnának, ha a rendes szakbíróság hozta volna. A bizalom embertársaink iránt a legnagyobb tényező az emberek társas együttlétében, a törvényhozó igen helyesen cselekszik, ha ezt intézményeiben megfelelően felhasználja.

És ma tényleg a törvényhozások legfőbb gondoskodása az ipari bíraskodás terén arra irányul, hogy a munkaadó és munkásosztály egyenlőségét az ipari bíróság szervezetében biztosítsák. Igen tanulságos példa erre a francia ipari bíraskodás fejlődése.

A mai ipari bíraskodás őse a lyoni selyemgyárosok conseil de prud'hommes-ja, a melynek eredete még a XV. századba nyul vissza. Ezt a bíróságot a nagy francia forradalomban eltörölték, de az érdekelt körök sürgetésére Napoleon 1806-ban nemcsak hogy visszaállította, hanem hasonló ipari bíróságok szervezését Franciaország más nagyobb ipari központjaiban is megengedte. Ezek a bíróságok ugyan iparos- és

segédtagokból alakultak, de mégis úgy, hogy bennük az iparostagok birtak túlsúlyal. Látható tehát, hogy a két osztály a bíróság szervezetében nem nyert egyenlő képviselést. Ebben a szervezetükben 1848-ig maradtak meg, midőn a túlsúly a munkásokra ment át. Nehány évvel később azonban, 1853-ban, már olyan szervezetet adtak nekik, a melyben a két osztály egyenlő képviselést nyert. Az egyenlőség biztosítására az elnököt, a ki nem is volt szükségképen az érdekeltek köréből való, a császár, később a köztársasági elnök, nevezte ki, míg tagjait egyenlő számban a munkaadók és munkások választották. Ezt a rendet azonban, a mely különben egészen helyesnek bizonyult, 1880-ban megbontották és „a társadalmi béke“ biztosításának czíme alatt az elnökök megválasztását magukra a választott munkaadó és munkásbírósági tagokra ruházták, a kiknek az elnököt a saját maguk köréből kellett megválasztani. Ennek következtében a szerint, hogy a munkaadó vagy munkásosztályból választották az elnököt, ismét egyenlőtlenység támadt a bíróság szervezetében, e mi sok elégedetlenségre adott okot. És ez idézte elő az 1905. évi reformot, a mely szerint a két elem egyenlőségének biztosítása céljából a conseil de prud'hommes ezentúl páros tagokból fog állani, a kik egyik felerészben munkaadók, másik felerészben munkások. Ha pedig szavazategyenlőség áll elő, az ügyet a békebíró elnöklete alatti tanácsban bírálják el, a kinek szavazata döntő. Ezt a szabályozást az 1907. évi törvény is fentartotta, a mely egészen kimerítően ujonnan rendezi a conseil de prud'hommes intézményét. De még itt sem állapodtak meg, hanem az egyenlőségnek még teljesebb érvényesítésére egy mult évben (1908 november 17.) alkotott törvényben kimondták, hogy nők is lehetnek a conseil de prud'hommes tagjai. Alig hihető azonban, hogy az ő jelenlétük a birói székben az igazságszolgáltatásnak akár az alaposságot, akár pedig a gyorsaságot előmozdítaná.

A német törvényhozásban is főleg arra törekeshnek, hogy a két elemnek egyensúlyát az ipari bíróságban biztosítsák. De teszik ezt menten attól az idegességtől, a mely a francia reformokat jellemzi. Az 1890-ben megalkotott törvényt az ipari bíróságokról már 1901-ben reformálták. Ennek egyik célja az volt, hogy a két osztály egyenlőségét a bíróság szervezetében még jobban kifejezésre juttassák.

Ismételten is ki kell emelnem, hogy habár ennek a szempontnak nagy túlsúlya az ipari bírásokban, nem is válik mindig annak javára, mégis az így szervezett ipari bírásokkal mindenütt meg vannak elégedve. Igen tanulságos példa erre ismét Németország, a hol az 1901. évi reform annyira bevált, hogy már 1904-ben szervezték a kereskedő és alkalmazottja közötti perek elbírálására az ipari bíróságok mintájára a kereskedői bíróságokat.

Az ipartörvény Tervezete is, sőt részben már jelenlegi jogunk is, a most vázolt szempontokból indul ki az ipari bíróságok szervezésénél.

Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy az ipari bíraskodásnak ezen az alapon való szervezése az egyedüli mód, a melytől sikert várhatunk és hogy az iparos és alkalmazottja közötti perek elbírálására a rendes bírósági szervezet egészen alkalmatlan. Igen világos példát nyújt nekünk erre nézve Angolország, a hol ipari bíraskodás abban az alakban, a melyben az a continensen előfordul, nincs, habár ez az ország, mint ez eléggé ismeretes, a socialis reformok terén rendkívül előrehaladt. Az angol bíróságok szervezetének nagy rugékonysága és népies jellege oka annak, hogy a rendes bírósági szervezeten kívül az iparos és alkalmazottja közötti perek elbírálására külön bíróságokat szervezni nem kellett. A continentalis jogok nélkülözik ezeket a tulajdonságokat, s épen ez érlelte meg az ipari bíróságok szervezésének gondolatát a continens többi államaiban ép úgy, mint hazánkban.

Az egyéni ipari bíraskodás lényege két kérdésen fordul meg: az egyik, minő az ipari bíróság összetétele, a másik, minő a viszonya a rendes bíróságokhoz? Most minden más részletet mellőzve, csak ezekre fogok szorítkozni.

Az ipari bíróságoknak jelenlegi jogunk szerint nincs egységes szervezete. Vannak ipari bíróságaink a munkaadó- és munkásosztály érdekképviselével, ezek az *ipartestületek békéltető bizottságai*. És vannak, a melyekben ezek az elemek képviselve nincsenek, ezek az első fokú *iparhatóságok*. Az előbbieket azokban a perekben ítélnék, a melyek az ipartestülethez tartozó, vagyis képesítéshez kötött ipart üző iparosok és alkalmazottjaik közt merülnek fel, az utóbbiak azokban, a melyek ipartestülethez nem tartozó, vagyis képesítéshez nem kötött iparosok és alkalmazottjaik közt támadnak, sőt a képesítéshez kötött ipart üzők pereiben is, a mennyiben nincs ipartestület.

Ezek a bíróságok első és utolsó fokon ítélnék, vagyis határozataik ellen nincs helye felelővitelnek, hanem annak a félnek, a ki az ipari bíróság határozatával megelégedve nincs, jogában áll az ügyet a rendes bíróság elé vinni, vagy hogy törvényeink szavajárásával éljek, jogában áll igényeit „a törvény rendes útján“ érvényesíteni. Az ipari bíróság határozata azonban erre való tekintet nélkül végrehajtható.

Sem szervezetüket, sem eljárási szabályaikat a törvény részletesen nem határozza meg. Az ipartestület békéltető bizottságáról csak azt rendel, hogy az iparhatósági biztos elnökle mellett határoz, s hogy tagjai felerészben az ipartestület előljáróságának tagjai, ezek mind iparosok, másik felerészben a segédek által erre a célra választott tagok. Eljárássának szabályozását pedig külön alapszabályoknak tartja fenn. Ezek az

alapszabályok a kereskedelmi minster által kiadott minta szerint készülnek, a mely mindössze 25 szakaszból áll. Bármily fogyatékos is ez az alapszabályminta, az ügyek gyors lebonyolítása érdekében vannak igen czélszerű rendelkezései is. Az iparhatóságok előtti munkaperek elbirálására még ilyen eljárási szabályzat sincs. Az ipartörvényt életbe léptető rendelet ezekről a perekről néhány rövid szakaszban emlékszik meg (különösen 121–123.), a melyeknek legjellemzőbb rendelkezése gyanánt azt jegyezzük itt fel, hogy az iparhatóság minden formáság mellőzésével határoz, a mi, tekintettel arra, hogy a munkaperek tulnyomó részét ők bírálják el, kétségkívül nagyon kevés.

Ezen bíróságok működésének némi megvilágítására szolgáljanak a következő adatok. A magyar birodalom egész területén 1907-ben volt 351 ipartestület, tehát ugyanannyi békéltető bizottság is. Ezekből Budapestre esett 23. Az összes békéltető bizottságok elé vitt ügyek száma 8746. Ebből békésen, vagyis egyezségileg elintéztést nyert 3808, határozattal 4938. Ez utóbbiak közül a törvény rendes útjára vitetett 878. Az ügyeknek igen nagy részét, majdnem felét, 3593-at Budapest szolgáltatta. Ezek közül békés elintéztést nyert 1553, határozattal 2040, a törvény rendes útjára vitetett 465.¹⁾

A kormány 1907. évi jelentésében, a honnan ezeket az adatokat vettem, 1899-ig visszamenőleg közli a kimutatást. Ezen nyolcz évi idő alatt a fentebb közölt adatokban alig tapasztalunk változást. Némely esztendőben némi emelkedés, másokban ismét némi hanyatlás mutatkozik, úgy, hogy a békéltető bizottságok működésében valami lassú fokozatos emelkedésről sem szólhatunk.

A kimutatásban különösen feltűnik a békésen elintéztett ügyeknek nagy száma. Az ügyeknek majdnem felét intézték el ilyen úton, a mi kétségkívül nem rossz ajánló levél az ipartestületek békéltető bizottságai részére.

A kormány kimutatása csak a békéltető bizottságok működésére vonatkozik. Az iparhatóságok birói működéséről nincs kimutatás, mert ezek az előttük folyamatba tett munkaperekről statisztikát nem készítenek. Nem szenved azonban kétséget, hogy az előttük megindított pereknek száma sokszorosán meghaladja az ipartestületek előtti perek számát, mert a leggyakrabban előforduló perek, a közönséges értelemben vett kereskedő és segédje közötti perek éppen az iparhatóságok elé tartoznak.

Mindazáltal, habár az egész ipari biráskodásra kiterjedő adataink nincsenek is, annyit mégis mondhatunk, hogy ezek a bíróságok nagy

¹⁾ A magyar kir. kormány jelentése 1907. évi működéséről. 153. l.

számuknál fogva a közönségnek könnyen hozzáférhető, előttük az eljárás gyors és olcsó s az ügyek nagy száma nyer előttük végleges befejezést. Minthogy azonban másfelől az eljárás előttük rendkívül kezdetleges s így a legjogosultabb érdekeket is veszélyezteti, a mai jogállapot fentartására még csak gondolni sem lehet.

A jogász körök egészben véve kedvezőtlenül ítélik meg az ipari bíróságokat, fölösleges forumnak tekintik őket, a mely csak késlelteti azt, hogy az ügyet a rendes bíróság elbirálja. Különösen nagy a kifogás az ellen, hogy az iparbiróság határozata végrehajtható, habár az ügyet, az ellenfél a törvény rendes útjára vitte. A legközvetlenebbül érdekelt körök, az iparosok és a munkásosztályhoz tartozók is kívánják a reformot, mielőtt a minister a tervezetet elkészítette, felhívta őket javaslataik és kívánságaik előterjesztésére. Ezt meg is tették, javaslataikból azonban megállapíthatjuk, hogy a közönség körében a reform mikéntjére nézve egységes vélemény még nem alakult ki.

Ekként a kereskedelmi ministernek nem állott módjában a hazai szükségleteknek talajából fakadt közkívánságnak figyelembevételével előkészíteni a reformot, hanem, mint az nálunk, sajnos, jóformán minden reformnál elő szokott fordulni, kénytelen volt külföldi minták után nyulni. Teljesen azonban mégsem, mert az az alapgondolat, a mely a Tervezet ipari bíraskodásán végig vonul, már a munkásbiztosítási bíraskodásunkban is meg van valósítva, sőt még nagyobb mértékben, mint a Tervezetben.

A Tervezet ipari bírósága öt tagú tanácsból álló társas bíróság. Elnöke a törvényszék, illetve járásbiróság egy bírója, a kit erre a célra az igazságügyi minister kirendel. Tagjai két munkaadó és két alkalmazott, mint ülnökök. Az iparosok és alkalmazottak saját körükből bizonyos számú tagot iparhatósági ülnöknek választanak meg, az így megválasztottak sorából az elnök hívja be megfelelő számban a tanács tagjait, a behívásnak sorrendben abból a szakmából kell történnie, a mely szakmához tartozók közt a per támadt. Az így szervezett ipari bíróság csak mint első fokú bíróság ítélt, fölötte a felelbiteli hatóságot másod és egyuttal utolsó fokon a kir. törvényszék gyakorolja. A Tervezet ezek szerint csak az első fokon ismer iparhatóságot, s ezt is mint vegyes bíróságot szervezi. A Tervezet rendszere egészben véve ugyanaz, a melyet az 1896. évi osztrák iparbirósági törvényben találunk megvalósítva, s a melynek már a mi jogunkban is van előzménye, a mennyiben a kerületi munkásbiztosító pénztár bíróságának összetétele egészen olyan, mint a Tervezet iparbiróságáé.

Most már az a kérdés, vajjon ez a szervezet helyes-e?

E tekintetben előttem csak az a döntő, vajjon a tervezett reform

képes-e nekünk több előnyt nyújtani, mint a jelenlegi jog? Mert ha csak annyit nyújtana, mint a mostani állapot, vagy éppen ennél kevesebbet, akkor magától értetődőleg, nem volna érdemes reformhoz nyulni. Nekünk, sajnos, a reformok terén nagyon keserű tapasztalataink vannak, éppen ezért, minden lépésnél, a melyet előre akarunk tenni, óvatosoknak kell lennünk, nehogy előnyök helyett újabb bajokat hárítsunk magunkra. Jelenlegi ipari bíraskodásunknak, mint már kiemeltem, sok fogyatkozása mellett vannak előnyei is. Ipari bíróságaink könnyen hozzáférhető, olcsó és gyors bíróságok, a melyek előtt az ügyek nagy része végleges befejezést nyer. A tervezett reformot csak akkor fogadhatjuk el, ha ezeket az előnyöket biztosítja. Oly reform azonban, a mely ezeknek hijával van, még ha tökéletesebb bírósági szervezetet és eljárást nyújt is, nem válnék be.

A kérdés vizsgálatánál, mint kétségen kívül álló dolgot előre kell bocsátanom, hogy annak elérésére, hogy az ügy az ipari viszonyoknak megfelelően bíraltassék el, igen czélszerű az, hogy a bíróság tagjai felelő részben iparosok, felelő részben pedig munkások. Annak elérésére pedig, hogy az ítéletben a helyes jogi szempontok is kellően érvényesüljenek, igen helyes az, hogy az eljárás vezetése a rendes bírósági szervezethez tartozó bírósági tag, tehát jogász bíró kezébe van letéve. E szerint tehát a laikus és jogász elemekből összeállított vegyes bíróság igen alkalmas mindazoknak a céloknak megvalósítására, a melyeket az ipari bíraskodás által elérni óhajtunk. Helyes tehát, s ezt nyomatékkal kell hangsúlyoznom, hogy a Terv. nem fogadja el a tisztán laikus ipari bíróságok rendszerét. A német törvényhozás példája is mutatja, hogy a Terv. rendszere helyes. Németországban ugyanis, az ipari bíróságok laikus elemekből álló bíróságok. Az elnök nem az iparos- és munkásosztály által választottak köréből kerül ki, őt a hatóság alkalmazza, de nem kell jogásznak lennie. A néhány évvel későbbben megalkotott törvényben a kereskedői bíróságokról azonban ettől már eltértek, a mennyiben ezeknél a bíróságoknál a bíróság elnökének szakjogásznak kell lennie.

Különösen a mi hazai viszonyaink között igen nagy fontossággal bír az, hogy az ipari bíróság vezetője a rendes bíróság egyik tagja legyen. Örömmel mondhatom, hogy a mi rendes bíróságaink a közönség előtt egészben véve nagy tiszteletnek és tekintélynek örvendenek. A magyar bíró nélkülözi azokat a külsőségeket és szertartásokat, a melyekkel a külföld, különösen az angol jog, az ő bíráinak tekintélyét mesterségesen fokozza. A magyar bíró egyszerű polgári ruhában, minden fény nélkül jelenik meg a közönség előtt és így a bizalmat és tiszteletet, a melyben részesül, csak önzetlen és buzgó működésével vívhatta ki magának. Igen hasznos tehát az ő kezébe letenni az ipari bíraskodás vezetését.

S éppen ez adja nekem a fonalat az ipari bíróságok szervezetének további kifejlesztését illetőleg. Ha a rendes bíróság egyik tagja vezeti az ipari bíraskodást, s különösen, ha ő dönt szavazategyenlőség esetében, akkor már csak egy lépés választ el attól, hogy bizonyos körülmények közt ő maga bírálja el az egész pert

Azoknak a fontos gazdasági érdekeknek megvédésére, a melyek az iparos és alkalmazottja közötti perben szóban forognak, a külön ipari bíróság igen czélszerű intézmény. Ha azonban az így szervezett ipari bíróságban ezek az érdekek megvédhetők a laikus elemek bevonása nélkül is, akkor a törvényhozás nagyon helyesen cselekszik, ha erre a módot megadja.

A rendes bíraskodás terén szerzett tapasztalataink eléggé mutatják, hogy azok a bírák, a kik az igazságszolgáltatás valamely ágában, pl. a kereskedelmi vagy váltóperekben éveken át működnek, nemcsak az illető ágra vonatkozó jogban szereznek különös jártasságot, hanem teljesen megismerkednek azokkal az életviszonyokkal is, a melyek fölött bíraskodniok kell. A kereskedelmi és váltóperekben hosszú ideig ítélkező bírák pl. a kereskedelem és váltóforgalom legkisebb részleteit sokszor jobban ismerik, mint maguk a kereskedők. Ugyanez az eredmény várható a munkásbiztosítás terén működő rendes bírónál és kétségkívül igen nagy jártasságra fognak szert tenni az iparos és alkalmazottja közötti ügyekben az ipari bíróságok elnökei gyanánt működő rendes bírósági tagok is. Ezek a bírák az iparos- és munkástagokkal való sűrű érintkezésük folytán kétségkívül sok esetben mind a két résznek igen nagy bizalmát is meg fogják nyerni. Hivatásukat tulajdonképen csak ekkor fogják teljesen betölteni. Ilyen körülmények között semmiféle érdek sem szól az ellen, hogy az iparbiróság elnöke, ha a felek ezt kívánják, egymaga is, mint egyes bíró el ne bírálhassa az ügyet, sőt ez még nagy idő, munka- és költségmegtakarítással is járna. Ennélfogva ipari bíróságaink szervezetét úgy vélném szabályozandónak, hogy az ipari-bíróság a rendes bírósági tag elnöklete alatt iparos- és munkástagokból álló hármás, legfeljebb ötös tanácsban ítéljen. Ha azonban a pernek mind a két fele kívánja, ő a pert azok részvétele nélkül mint egyes bíró is eldönthesse. Így van ez az osztrák jogban is, a melyhez, mint már kiemeltem, a Terv. iparbiróságainak rendszere igen közel áll. Hogy a felek az iparbiróság vezetője előtt egyezséget köthessenek, azt egyébiránt a Terv. is megengedi, nincs semmi akadálya annak, hogy az egész elbírálást is reá ne bizzuk.

Ez a megoldásom egy lépéssel még tovább vezet. A mai iparbirósági szervezetben nemcsak a szakszerűség és a gyorsaság szempontjai játszanak igen nagy szerepet, hanem, mint erről már szóltam, az

iparos- és munkásosztály közötti nagy ellentét kiegyenlítése is. Sőt ez jobban is áll előtérben, mint az előbbi kettő. Nem helyes azonban ezt a szempontot bele vinni a bírósági szervezetbe akkor, midőn a felek közt osztályellentét nincs. Alig lehet szó osztályellentétről, midőn az iparos és tanulója közt a tanviszonyból kifolyólag támad a per. Ez a viszony egészen más szempont alá esik, mint a többi munkaviszonyok. Ennélfogva itt helyesebb volna az elbírálást egészen az iparbiróság elnökére, mint egyes bíróra bízni. Nézetem szerint a Terv. ebben az irányban módosításra szorul.

Midőn az iparos és alkalmazott közötti perben külön iparbiróságot szervezünk, mindenesetre nagy rést törünk a törvény előtti egyenlőség elvén, a melyet pedig hosszú küzdelmek után alig egy félszázaddal ezelőtt sikerült az életbe átültetni. Ennélfogva igen fontos érdek az, hogy ezt a bíróságot ne szervezzük más ügyek számára, mint épen az iparos és alkalmazottja közötti munkaviszonyból eredő perek elbírálására. Nem szabad tehát ennek a bíróságnak hatáskörét más iparügyekre is kiterjeszteni. Ha ezen elvhez nem alkalmazkodnánk, akkor más foglalkozási ágak számára is külön bíróságokat kellene szervezni, a mi visszaesést jelentene azokba az igazságszolgáltatási állapotokba, a melyek nem tartoznak a legszebb történeti emlékeink közé.

Sajnos, hogy a külföldi törvények nem tartják mindig szem előtt ezt a fontos elvet, hanem egyik-másik, mint pl. az osztrák és a német jog az iparbiróság hatáskörét azokra a perekre is kiterjeszti, a melyek a közös munkát elvállaló munkásoknál *egymásközt* merülnek fel. A Terv. sem ment ettől a hibától, mert az iparbiróság hatáskörét ezekre a perekre szintén kiterjeszti.

Mindezek alapján arra az eredményre jutok, hogy a Terv. is ép úgy, mint nagy részben a külföldi törvények, az osztályérdekképviselőt az ipari bíráskodásban tágabb körben alkalmazza, mint ez kívánatos. Ezt a hibát a törvényben el kellene kerülni.

Az ipari bíróságok szervezésénél a másik fontos szempont, a melyre itt kiterjeszkedni óhajtok, az ipari bíróságok viszonya a rendes bírósági szervezethez.

Ezen viszonyt illetőleg két kérdés merül fel. Az egyik, mennyiben zárja ki az iparbiróság működése a rendes bíróságok tevékenységét? A másik, mennyiben kapcsolódik be az ipari bíráskodás a rendes igazságszolgáltatás szervezetébe?

A mi az elsőt illeti, e tekintetben a Terv.-nek az az álláspontja, hogy az ipari bíróság a rendes bíróság működését teljesen kizárja. Ez természetesen csak az első fokra vonatkozik, mert mint tudjuk, a Terv. csak itt szervez ipari bíróságot. Ez a teljes kizárás kettőt jelent: az

egyik, hogy a Terv. az egész országot behálózza ipari bíróságokkal, úgy hogy az ipari bíráskodás alá tartozó ügyek az ország legféltreesebb részében sem esnek a rendes birói joghatóság alá, a másik, hogy a feleknek szerződésileg sem áll módjában az ipari bíróság helyett a rendes bíróság hatáskörét kikötni. A Terv. ez az álláspontja nem új, teljesen megfelel a jelenlegi jogállapotnak.

Ámde ha erre az álláspontra tényleg ráhelyezkedünk, akkor az ipari bíróságot mindenki részére könnyen hozzáférhetővé kell tennünk. Ezzel szemben azonban azt látjuk, hogy a Terv. szerint csak minden törvényszék székhelyén szervezendők ipari bíróságok, ellenben járásbirósági székhelyeken szervezésük csak facultatív (765. §.). A Terv. tehát azt a feltételt, a melyhez az iparbirósági hatáskör kizárólagosságát czélszerűen kötni lehet, nem teljesíti. Ennélfogva, hogy az igazságszolgáltatásra nagyobb bajok ne származzanak, a Terv. össze nem férő rendelkezései közül az egyiket vagy másikat meg kell változtatni. Tehát vagy el kell ejteni a Terv.-nek az iparbirósági hatáskör kizárólagosságára vonatkozó rendelkezését és ki kell mondani azt, hogy oly járásbiróságok területén, a hol iparbiróság nincs, az ezen bíróság hatáskörébe tartozó ügyekben a birói joghatóságot a járásbiróság gyakorolja, vagy pedig, ha azt a rendelkezést fentartjuk, minden járásbiróság mellett iparbiróságot kell szervezni, még akkor is, ha ez nagyobb nehézségekkel járna. Figyelemmel kell itt lennünk ugyanis arra, a mire fentebb utaltam, hogy jelenleg az ipari bíróságok az ő nagy számuknál fogva könnyen hozzáférhetőek és hogy előttük az eljárás rendkívül olcsó. Ha nem akarunk előidézni visszaesést az ipari bíráskodás terén, akkor annak oly szervezetet kell adnunk, a mely ezeket az előnyöket a jövőben is biztosítja. Ennek a czélnek elérésére legkevesebb az, hogy minden járásbiróság székhelyén szervezzünk ipari bíróságot. Meg kell azonban jegyezni, hogy az ipari bíráskodástól oly nagy előnyöket nem várok, hogy annak kedvéért a rendes bíróságok hatáskörét minden körülmények közt ki kellene zárni. Nem látnék abban semmi veszedelmet, hogy olyan járásbirósági székhelyeken, a hol az ipari bíróságok szervezése nehézségekkel jár, az iparbirósági joghatóságot a járásbiróságok gyakorolják. Csak mellékesen említem fel, hogy sem a francia, sem a német, sem az osztrák jog szerint az iparbiróságok nem zárják ki teljesen a rendes bíróságok hatáskörét. Olyan helyeken ugyanis, a hol ipari bíróság nincs, az ennek hatáskörébe tartozó ügyekben a birói joghatóságot itt is a rendes bíróságok gyakorolják.

A másik kérdés az ipari bíráskodásnak a rendes bírósági szervezetbe való bekapcsolását illeti és azt jelenti, vajjon az ipari bíróságok

a rendes bíróságoktól egészen független bírósági szervezetet alkossanak-e vagy pedig álljanak-e vele valamely kapcsolatban?

Vannak törvények, a melyek az ipari bíróságokat a rendes bírósági szervezettől függetlenítik. Így nevezetesen Genf kanton törvénye szerint a felelkezés egy kizárólag laikus elemekből álló hét tagú tanácshoz megy (46., 47. §.), a melytől, de csak illetékesség kérdésében, van további felelvitel egy vegyes bírósághoz, Waadt kantonban is a felelvitel egy öt tagból álló laikus bírósághoz megy (48., 49. §.) Némileg idesorolható Belgium is, a hol az iparhatóság ítélete ellen a kereskedelmi törvényszékhez lehet felelkezni (86. §.), a mely szintén laikus bíróság.

A legtöbb állam azonban a rendes bíróságokkal hozza kapcsolatba az ipari bíróságokat. Érdekes példája ennek Franciaország. Itt az 1905. évi törvényig a felelvitel a laikus elemekből álló kereskedelmi törvényszék elé ment, most azonban az ügy a rendes polgári törvényszék elé vihető fel. S a francia irók éppen csak e miatt tekintik ujabban az ipari bíróságot — a conseil de prud'hommes-ot — igazi bíróságnak.

Nézetem szerint ez az utóbbi álláspont a helyesebb. A jog egységének és a jog helyes kiszolgáltatásának ott is érvényesülnie kell, a hol más szempontok rendkívüli bíróságok szervezését teszik szükségessé. Ezt különösen a mi jogunk vizsgálatánál kell kiemelnem, a hol az igazságszolgáltatás ezen elemi tétele ellen már annyit vétettek. Itt most csak az a kérdés, hogy az ipari bíraskodás és a rendes bírósági szervezet közt a kapcsolatot miképen létesítsük?

Ennek azt a módját, a mely a mi jogunkban jelenleg is fennáll, már eleve is ki kell zárnom. Most ugyanis, miként már szóltam róla, az ipari bíróság ítélete ellen nincs helye valamely magasabb fórum elé felelvitelnek, hanem a bíróság ítéletével meg nem elégedő fél az ügyet a rendes bíróság elé viheti, mintha abban még semmi más bíróság nem ítélt volna. Nem azért kell ezt kizárnom, mintha a kapcsolat ez a neme teljesen rossz volna, hanem azért, mert az a szervezet, a melyet a Terv. ad az ipari bíróságoknak, ezt nem tűri meg. Ha mi az ipari bíróságot, mint teljesen kiképzett bírósági szervet iktatjuk be a jogvédelem szervezetébe, akkor annak ebben a szervezetben nem jelölhetünk ki olyan alárendelt helyet, hogy a rendes bíróság ne is bírálja felül az ő eljárását, hanem csak magát az ügyet bírálja el, mintha más bíróság még nem is bírálta volna, el, hanem szükséges, hogy azt vele felelviteli kapcsolatba hozzuk. A mai iparbirósági szervezet azt az alárendelt helyzetet egészen jól elbirja s azért helyes, hogy a rendes bíróság csak az ügyet bírálja el ujjonnan, de az ő eljárását egyáltalában nem is teszi vizsgálat tárgyává. A Terv. iparbiróságának ez semmiképen sem felelne

meg. Ennélfogva magát az iparbiróságot kell kapcsolatba hozni a rendes bírósági szervezettel s ennek következtében az iparbiróság ítélete s általában fontosabb határozatai ellen felebbviteli perorvoslatot kell engedni a rendes bíróságok elé. Mint kiemeltem, túlnyomólag a külföldi törvények is megengedik ezt s ebben velük a Terv. is egyetért. E szerint az iparbiróság ítélete ellen a törvényszékhez lehet felebbvitellel élni, feltéve, hogy a per tárgyának értéke a 100 koronát meghaladja. (784.) A törvényszék ítéletei elleni felebbvitelről a Terv. nem rendelkezik s így azt kell feltennünk, hogy a törvényszék utolsó fokon is fog ítélni az iparbiróságok fölött, tekintet nélkül a per tárgyát képező összeg nagyságára.

Ha ezen elvileg egészen helyes rendelkezésnek részleteit nézzük, akkor két körülmény az, a mely visszásnak látszik.

Az egyik, hogy az első fok gyanánt ítélő ipari bíróság öt tagból álló tanácsban ítél, holott a felebbviteli bíróságként ítélő törvényszék három tagú tanácsban fog eljárni. A bírósági szervezésnek egyik általánosan befogadott alaptétele, hogy a felebbviteli bíróság több tagból álljon, mint a mennyi tagja volt az alsóbb bíróságnak vagy legalább is, hogy ott a tagok száma ne legyen kevesebb, mint itt. A Terv. ezzel merő ellentétben az alsóbb bíróságot szervezi több tagból, mint az felsőbb bíróságot. Nem lehet ezzel szemben hivatkozni az esküdtbíró-ságra, mert az ipari bíróságnál a laikus tagok az elnöklő szakbíróval együtt szavaznak. Hogy az iparbiróság szervezetében meg legyenek a helyes arányok, a Terv.-ben a következő módosításokat tartanám szükségeseknek. Az első fok gyanánt ítélő iparbiróság ne álljon öt, hanem *három* tagból. A tanács elnöke legyen a rendes bíróság egyik bírója, szavazó tagok legyenek egy munkaadó és egy munkás. Az ipari szempontok és az osztályérdek képviselőit a bírósági szervezetben egy-egy laikus tag egészen elegendő. Hozzáveendő ehhez még az, hogy az igazságszolgáltatásban a sok tagból álló tanácsokkal nincsenek jó tapasztalataink, ennélfogva mindenütt az a meggyőződés tör magának utat, hogy a társas bíróságoknál a tanácstagok számát lehetőleg apasztani kell. Keresztülvitték ezt 1907-ben a felsőbb bíróságokat illetőleg Ausztriában s a polgári pr. javaslata nálunk is keresztül akarja vinni. Ekként az ipari bíróság három tagú tanácsban ítélne, a melyből a felebbvitel ugyancsak három tagú tanácsban ítélő törvényszékhez menne.

A másik visszás jelenség a Terv.-ben, hogy a törvényszék mint felebbezési bíróság ítélete ellen nincs további felebbvitel még akkor sem, ha bármily nagy is a per tárgyának értéke. Igaz, hogy az iparbiróságok előtt nem igen szoktak nagy értékű pereket tárgyalni, s így még egy harmadik fokhoz való felebbvitelnek nincs sok gyakorlati jelentősége.

Mindazáltal teljesen elzárni még sem mutatkozik czélszerűnek. Leghelyesebbnek azt tartanám, ha a törvényszék ítélete ellen ipari ügyekben is engednénk felülvizsgálatot azon határok közt, a melyek közt az más polgári perekben meg van engedve.

A Terv. a felebbvitelen kívül más irányban is teremt kapcsolatot az ipari bíróság és a rendes bírósági szervezet közt. Az ipari bíróságokat ugyanis belevonja a rendes bíróságok felügyeleti szervezetébe, a melynyiben őket ugyanazon közegek felügyelete alá helyezi, a mely alatt a rendes bíróságok állanak (776). Ez is kétségkívül igen nagy biztosítéka annak, hogy az ipari bíróságok az igazságszolgáltatás megbízható tényezői legyenek.

Most még csak azt kívánom itt kiemelni, hogy a Terv. az ipari bíróságok mellett az ipartestületek biráskodását is teljesen kizárja, sőt még csak békéltető eljárásra sem jogosítja fel őket. Ez a Terv. álláspontja szerint egészen elkerülhetlen. Ha, mint már kiemeltem, az ipari bíróságokat az egész országot behálózó bírósági szervezetté tesszük, akkor semmiféle más szervet, sem rendes bíróságot, sem ipartestületet a hatáskörébe tartozó ügyekben birói, illetve békéltetői hatáskörrel felruházni nem lehet. Ausztriában és Németországban, mint tudjuk, nincs meg ez a kizárólagosság, s azért ott az ipartestületi biráskodásnak is van helye. A Terv. rendszere kétségkívül nagyobb anyagi áldozatokkal is fog járni, mert bizonyosra vehető, hogy szükséges lesz a birói létszámot emelni, a mely nálunk már amugyis túl magas. De ezt az áldozatot még meghozzuk, csak érnék el célunkat, hogy legyen jó biráskodás az ipari munkaviszony védelmére.

És én remélem, hogy ezt a célt el is fogjuk érni, mert a Terv. helyes elvi alapon szervezi az ipari bíróságokat. Csak azután a részletekben is vigyék keresztül azokat a módosításokat, a melyektől az új szervezet sikeres működése függ.

III.

És most még néhány szót az ipari munka tömeges birói védelméről. Midőn a törvényhozások a legnagyobb gonddal azon fáradoznak, hogy a munkaadó és az alkalmazott közti munkaviszonyt a lehető leg-tökéletesebb birói védelemben részesítsék, egy egészen újkeletű tényezővel is kell számolniok, a mely ezen törekvésükbe erősen beleszól, ez a tényező a tömegesen szervezve fellépő munkásosztály.

A mi ennek az osztálynak egész lelki világát betölti, mint erre már utaltam, ez az, hogy minden egyes munkásnak helyzete minél kedvezőbb legyen, hogy a munkásosztály kiemelkedjék alárendelt gazdasági helyzetéből, s a munkaadóval gazdaságilag is egyenrangúvá váljék. Ennek a

célnak elérésére csak egy út van: minél kedvezőbb munkaszerződési feltételeket biztosítani a munkások *összesége* számára. Ennek elérésére ismét a legalkalmasabb eszköz a munkásosztály szervezett, tömeges fellépése. Ez a tömeges fellépés pedig rendszerint a tömeges munkabeszüntésekben nyilatkozik meg.

A törvényhozások, ellentétben még nem is oly régen elfoglalt korábbi álláspontjukkal, már hajlandók a sztrájk jogosságát elismerni. Bizonyos határok között teszi ezt a Terv. is. Kétségtelen azonban, hogy a sztrájk, ha jogosságát elismerjük is, igen káros gazdasági következményekkel szokott járni, a melyeket elhárítani és még inkább a melyeknek bekövetkezését meggátolni a sztrájkok elhárítása által a legfontosabb törvényhozási feladatok közé tartozik.

A munkásosztály támadó fellépése felidézte az ellenhatást, a munkaadók szervezkedését, a melynek egyik megnyilatkozása a munkások kizárása. A törvényhozások a munkásoknak tömeges kizárását is jogosultnak kezdik elismerni. De nem szenved kétséget, hogy ennek is rendkívül káros gazdasági következményei vannak, a melyek elhárítása, illetve megelőzése szintén egyike a legfontosabb törvényhozási teendőknek.

Én nem tűztem ki feladatomná ezekkel a munkásmozgalmakkal részletesebben foglalkozni. Egészen nyilvánvaló, hogy azokat egy rövid felolvasás körében megvilágítani nem lehet, s ebben a körben, a hol annyi közgazdasági ismeret összpontosul, nem is szükséges. Csekélységem volna erre legkevésbé hivatva.

A miről itt most megemlékezni akarok, ez az, hogy a munkások tömeges fellépése a munkaadók ellen, és viszont ezek tömeges védekezése a munkásokkal szemben, minő új jogvédelmi intézményeket létesített, illetve tesz szükségessé a jövőben? Ezekre vonatkozik az, a mire fejtegetésem elején utaltam, hogy a megszokott formák közé nem illeszkednek be. Szükséges tehát az ő jogi természetüket legalább néhány főbb vonásban megvilágítani.

A mit e részben jelenlegi jogunk nyújt, az nagyon kevés. Az ipartörvény a sztrájk és munkáskizárás iránti összebeszéléseket az 1870. évi osztrák törvény nyomán érvényteleneknek nyilvánítja. (162. §.) Ha mégis ilyen összebeszélések történnek, akkor az iparhatóságnak kötelessége megszüntetésük iránt békéltető-bizottság alakítását elrendelni, illetve az ipartestület békéltető-bizottságát eljárásra utasítani. Ez a bizottság az iparhatóság elnöke alatt az illető iparág hat iparos és hat segéd tagjából áll. (163. §.) Ezeket a rendelkezéseket az iparfelügyelőkről szóló törvény azzal egészíti ki, hogy a mennyiben a most említett bizottság működése eredményre nem vezetne, a kereskedelmi minis-

ter az iparfelügyelőt megbizhatja vagy azzal, hogy egy újabb békéltető-bizottságot alakítson, vagy pedig azzal, hogy a felmerült egyenetlenséget ő maga törekedjék békés uton megszüntetni. (1893 : XXVIII. 2. §.)

A kérdés helyes megítélése céljából itt két esetet kell megkülönböztetnünk. Az egyik az, hogy a munkások egy bizonyos csoportja és a munkaadó közt nincs általános munkaszerződés, u. n. kollektív-szerződés. A másik, hogy a felek közt ilyen szerződés már van.

Az előbbi esetben a sztrájk, illetve a munkáskizárás elhárítása leginkább úgy lehetséges, hogy a felek általános munkaszerződést kötnek, vagy pedig más uton jön létre köztük egy általános szabályzat, a mely a jövőben kötendő egyéni munkaszerződések feltételeit meghatározza. Ha pedig a sztrájk már kitört vagy pedig a kizárás már megtörtént, ezek megszüntetése is leginkább a fentebbi módokon érhető el.

Itt most az a kérdés, beleavatkozzék-e az állam ennek az ügynek rendezésébe saját kezdeményezéséből, vagyis hivatalból, vagy pedig e helyett kötelezze-e a feleket, hogy az állam közreműködését kérjék, vagy pedig bizza-e egészen belátásukra, vajjon azt igénybevenni akarják-e vagy sem? Kérdés továbbá, hogy ha az állam beleavatkozik és a felek közt megegyezést létesíteni nem sikerülven, az ügyben dönt, vajjon ez a döntése a felekre nézve kötelező-e vagy sem?

Mindezek ma nagy gyakorlati fontosságuknál fogva sokat tárgyalt kérdések, a melyek azonban a kísérletezés korát még nem haladták meg. Legmerészebb és legteljesebb megoldásukra Uj-Zeland törvényhozása vállalkozott, de ez is egyelőre csak kísérletképen. Sok író erről a kísérletről a legnagyobb elragadtatással beszél, s követendő példa gyanánt állítja oda más törvényhozások elé; oda való szakemberek azonban nem vélekednek az új törvényről, s annak sok újabb módosításáról ilyen nagy elismeréssel és sokan vannak, a kik azt célzévesztettnek tartják.¹⁾ Mindezekről azonban itt most nem szólhatok.

Az ipartörvény, mint láttuk, a hivatalból való beavatkozást írja elő, de ezzel az egy rendelkezéssel a szabályozás ki is van merítve. A Terv. a felekre nézve teszi kötelezővé ezt kérni, akár szervezve vannak a munkások, akár nem. Még pedig ha a sztrájk még nem tört ki, illetve

¹⁾ Igy pl. Broadhead Henrik is, a canterbury-i munkaadók szövetségének titkára, a múlt évben megjelent munkájában: *State Regulation of Labour and Labour Disputes in New-Zeland*. 1908. Különösen 208 s k. ll. — Irodalmunkban is van már egy rendkívül értékes, igen nagy belátással megírt munka, a mely nemcsak az újzealandi törvényhozásról, hanem az egész kérdéstről is oly kimerítő tájékoztatást nyújt, a minőt a külföldi irodalomban is keveset találunk, ez Ferenczi Imre munkája: *Sztrájk és szocialpolitika*. I. k. 1907. Lásd még ugyanennek a szerzőnek cikkét a *Közgazdasági Szemle* folyó évi (XXXIII. évf.) januári számában.

a kizárás még nem történt meg és bizonyos számú munkás kéri a békéltető eljárást, akkor az kötelező a munkaadóra is (552. §.), de fordítva is (554). Ha pedig a sztrájk már kitört, illetve a munkáskizárás már megtörtént, akkor a sztrájkot, illetve kizárást előidéző fél köteles azt kérni (556). Bizonyos közérdekű vállalatoknál a békéltető eljárás iránti kérelem kötelező, ha a sztrájk még nem tört is ki, illetve a kizárás még nem történt meg. (594. §.) Ha a békéltető, illetve választott bíróságnak a felek kibékítése nem sikerül, más szavakkal, ha nem sikerül meg-egyeztést létesíteni közöttük az iránt, hogy mik legyenek a jövőben a munkaszerződési feltételek, akkor a bíróság ítéletet hoz, a melyben ezeket a feltételeket meghatározza, de a mely a felekre csak akkor kötelező, ha azt elfogadják (585). Sőt szavazategyenlőség esetében az elnök a szavazástól tartózkodhatik és kijelentheti, hogy ítélet hozható nem volt (584). Bizonyos közérdekű vállalatoknál az ítélet e nélkül is kötelezi a feleket. (603).

Ezt az egész eljárást, a melyet itt most éppen csak érintettem, az irodalom és törvények egyaránt bírói peres eljárásnak, az abban hozott határozatot pedig ítéletnek tekintik és így is nevezik el. Teszi ezt a Terv. is, még pedig választott bírói eljárásnak nevezi akkor, midőn a bíróság „ítélete“ a felekre nem kötelező, „döntő bíráskodásnak“ akkor, ha ez az ítélet rájuk nézve kötelező erővel bír.

Talán a dolog megértését mozdítom elő, ha arra utalok, hogy ezek a műkifejezések itt nem fedik a tartalmat; nem fejezik ki azt a tevékenységet, a melyet a bíróság valósággal kifejt. Ebben az eljárásban nincs szó bíráskodásról, s az eljáró hatóság határozata nem ítélet. A bíróság itt csak a jövőben kötendő egyéni szerződések feltételeit határozza meg, akár kötelezően, akár nem kötelezően, ez a fogalmat nem érinti, tehát a bíráskodástól fogalmilag egészen különböző működést fejt ki.

A másik eset, hogy a felek közt van szerződés. Ekkor ismét a következő különbséget kell tennünk. A szerződést egyenként meghatározott munkások kötötték egy vagy több munkaadóval. Ekkor a bíróság beavatkozása közönséges peres eljárás, a mely más perektől legfeljebb abban különbözik, hogy az egyik vagy mind a két oldalon több a peres fél, a mi azonban a fogalmat nem érinti.

Ha pedig az egyéni munkafeltételeket tárgyzó általános szerződést a munkásoknak jogi személyt képező egyesülete, szakszervezete kötötte egy vagy több munkaadóval vagy a munkaadók szakszervezetével, akkor is a szerződés megszegése vagy fenyegető megszegése esetében csak közönséges peres kérdés fog állani a bíróság előtt, a melynek saját-szerűségei csak az ő magánjogi feltételeiben vannak, nevezetesen abban, hogy a szakszervezet által kötött szerződés kötelezi a tagokat, esetleg a

szakszervezeten kívül állókat is, hogy az általános szerződésnek megszegéseért valamely tag által felelős a szakszervezet is.

A munkaadó és munkásosztály közötti nagy gazdasági ellentétek kiegyenlítésére az általános munkaszerződés a leghatályosabb eszköznek bizonyult. Törvényhozási szabályozása iránt mindenfelé most folynak a kísérletek. A Terv. sem tért ki a nehéz feladat elől, hanem rendkívül elismerésre méltó buzgósággal ennek a feladatnak megoldására is vállalkozott (705—715). Erről mint tisztán magánjogi kérdéstről itt most nem áll módomban szólni. Röviden csak azt említem fel, hogy habár az általános munkaszerződés a mi jogunkban a törvényhozási szabályozást még teljesen nélkülözi, mégis a munkások szakszervezetei és a munkaadók igen sűrűn kötnek kollektív szerződéseket. A budapesti államrendőrség igen dicséretes munkát végez, hogy ezeket a socialis munkásmozgalmakról szóló jelentésében évenként közzéteszi.

Áttekintvén ekként, habár csak futólag, a tömeges ipari jogvédelem eseteit, az a kérdés, a mivel itt egy pár szóval foglalkoznom kell, mi legyen ezen tömeges bíró jogvédelem szervezete?

Mint láttuk, ezt a védelmet nagyon szűk határok közt már a jelenlegi jogunk is szervezi, de mindjárt hozzá kell tennünk, hogy minden eredmény nélkül. Beavatottak jól tudják, hogy az iparhatóság, az ő vezetése alatt alakítandó tanács vagy az iparfelügyelő Magyarországon nagyon kevés sztrájkot, kizárást háritott el vagy sikerült neki békésen megszüntetnie. Az érdekeltek mindezt leginkább hatósági közreműködés nélkül intézik el. Arról sem tudunk semmit, hogy az általános munkaszerződésekből eredő perek elbírálása végett a rendes bíróságokat keresték volna fel. Ezeknek a szerződéseknél állandó záradéka, hogy a belőlük eredő pereket a felek által választott bíróság döntse el. Egész vonalon tehát az a törekvésük, kizárni a hatósági beavatkozást és mindent egymás közt, autonom uton intézni el.

A Terv. ezekben a rendkívül kényes ügyekben egész vonalon rendszeresen szervezi az állami beavatkozást, a nélkül azonban, hogy azoknak magánuton való elintézését kizárná.

Igy nevezetesen az általános munkaszerződésekből eredő perek számára az egyéni szerződésekből eredő perekben eljárásra rendelt ipari bíróságokat jelöli ki bíróságok gyanánt, azzal az eltéréssel, hogy a felek választott bíróságban is megállapodhatnak (717). Sztrájkok és munkabeszüntetések esetében az iparbíróság elnökének jut a vezető szerep, nevezetesen az ő elnöklete alatt működik a békéltető, illetve határozó tanács (566. §.). A felek azonban választott bíróságban is megállapodhatnak (567. §.), a melynek szervezetét egészen a belátásuk szerint határozzák meg, s így egy személyben is mint választott bíróban álla-

podhatnak meg. Bizonyos közérdekű vállalatoknál támadt sztrájk vagy kizárás esetében az eljárás, a Terv. műkifejezése szerint „a döntő bíraskodás“ egy külön héttagú bíróságot illet meg. Elnöke az illetékes kir. ítélő táblának az igazságügyminister által erre a célra kinevezett elnöke vagy valamely tanácselnöke; két tagja rendes bírósági tag, még pedig az egyik az igazságügyi minister által erre a célra kirendelt ítélő táblai bíró, a másik az iparbíróság elnöke; két-két tagja pedig az érdekelt munkaadók, illetve alkalmazottak által választatik (599. §). Ebben a héttagú tanácsban tehát a laikus elem bir többséggel.

Egészben véve, ezen bírósági szervezet ellen alig lehet tenni kifogást. Czélszerű az, hogy az általános munkaszerződésekből eredő perekben az egyéni szerződések ipari bírósági ítéljenek, különösen helyes lesz ez akkor, ha a törvény őket megfelelően átszervezi. Nagyon helyes az is, hogy a Terv. itt a választott bíróság általi elbírálásnak is szabad tért enged. A sztrájkok és kizárások esetére is a Terv. helyesen szervezi a bíróságokat. Különösen helyes az, hogy a vezetés itt is az iparbíróság elnökének kezébe van letéve. Helyes továbbá az osztályérdeket képviselő laikus elemek bevonása. Ezek itt töltik be igazán rendeltetésüket. Kiemeltük már, hogy sztrájk és kizárás esetében a bíróság közreműködése nem perbeli tevékenység. Itt a munkaviszonynak jövő szabályozásáról, tehát *jogügyleti* tevékenységről van szó, a melynél az érdekelt iparos- és munkáselemeket döntő befolyáshoz juttatni, a lehető legtermészetesebb dolog. Csak a döntő bíróság szervezete esik kifogás alá. Ez a bíróság nagyon nehézkes, nem fog oly gyorsan működni, mint kívánatos. Czélszerűbb volna itt is az iparbíróság elnökének vezetésére bizni az eljárást. Ez nagyobb jártassággal fog birni az illető ügyekben, mint a táblai elnök s a kellő tekintély, a melyre itt a Terv. a fősúlyt helyezi, nála is meg lesz. És itt sem volna szabad kizárni azt, hogy a felek választott birói eljárásban állapotodhassanak meg.

Mindazáltal a Terv.-nek az ipari munkaviszony tömeges védelmére szolgáló bírósági szervezetéről végleges ítéletet ma még mondani nem lehet, mert bizonytalan az az alap, a melyre támaszkodik; más szavakkal, mert ma még nem tudjuk, miképen fog kialakulni az a magánjogi helyzet, a melynek megvédésére van szánva. Az egyéni birói védelemnél a dolog egészen másképen áll s így itt a létesítendő bírósági szervezetről biztosabban is lehet véleményt nyilvánítani.

De teljes bizonytalansággal fejtegetésemnek ezt a részét még sem akarom lezárni. Habár annál a nagy óvatosságnál fogva, a melylyel mindnyájunknak a tömeges ipari jogvédelem magánjogi alapját kezelünk kell, minden merész kijelentéstől tartózkodom: mégis hosszas vizsgálódásaim eredménye gyanánt teljes meggyőződéssel mondhatom,

hogy a Terv. ennek a nehéz anyagnak szabályozásában igen nagy mérsékletről és körültekintésről tesz tanuságot. Minden érdekekkel számol s így ment a végletektől is. Nem szenved kétséget, hogy az osztályérdekek érvényesítésében a szakszervezeteknek van a legnagyobb szerepük. Ennélfogva a Terv. kiemeli őket a mai züllött állapotukból, a nélkül azonban, hogy őket oly szerveknek állítaná oda, a melyek által egyedül kereshetné a maga boldogulását iparos és munkás egyaránt. Sztrájk és munkás-kizárás esetében igen nagy súlyt fektet arra, hogy a bíróság a felek munkaviszonyát a jövőre rendezze, de mint láttuk, szabályként nem ruházza fel a bíróság ítéletét kötelező erővel; hatálya a kifejezett elfogadástól függ, s így megmenti a feleket attól a nagy gazdasági kényszertől, a melyet az ilyen ítélet előidéz, ha a felekre kötelező. Kétségtelen tehát, hogy közvetítő álláspontjánál fogva igen alkalmas arra, hogy a törvényhozás a kérdés szabályozásánál alapul elfogadjja, habár olyan megoldást, a mely az érdekelt feleket kielégitené, nem nyújt is. A törvényhozás itt nagyon nehéz feladat előtt áll, mert iparunk fejlettségi foka és a szocialis törekvések közt nagy az aránytalanság. A mi iparunk még messze áll a nyugati államok ipara mögött és mégis a szocialis törekvések nálunk épp oly intenzívek, mint amott.

Nem azt mondom tehát, hogy mindaz, a mi ezen anyagot illetőleg a Terv.-ben van, változatlanul elfogadtassék. Csak azt állítom, hogy megvan a szolid alap, a melyen a szabályozás iránt tárgyalni lehet. Merészség volna itt most a részletekről beszélni, ezeket tehát egészen elhagyom. Két dolgot mégis ki kell emelnem. Az egyik, hogy a szabályozással nem szabad sietni, különösen tartózkodnunk kell attól, hogy a nagy kérdést minden részletében egyszerre oldjuk meg. A másik, hogy a megalkotandó törvény idevonatkozó részének világosabb szöveget kell adni, mint a minővel a Terv. bír. Az a sok támadás, a mely a Terv.-nek idevonatkozó részét érte, első sorban a homályos nyelvezet ellen irányul. Ezen mindenestre segíteni kell, mert az ország nagy néprétegeinek világos törvényt kell a kezébe adni.

Befejezésül még egy körülményre óhajtanék röviden utalni, s ez az, a mi nekem részben okul szolgált arra, hogy az ipari jogvédelemnek mind a két ágára kiterjeszkedtem és hogy inkább a fölöttük uralkodó általános vezérlő elveket törekedtem megvilágítani, mint az intézmények részleteit. Ez az a körülmény, hogy az ipari munka tömeges védelmének minő kihatása van az ipari munka egyéni védelmére?

A kihatás már ma is meg van, noha a tömeges védelem ma még egészen szervezetlen. Igen gyakran tapasztaljuk ugyanis, a budapesti államrendőrségnek a szocialisztikus munkásmozgalmakra vonatkozó jelentéseiben erre sok adatot találunk, hogy midőn valamely munkáson

sérelem esik, társai ügyét magukévá teszik, sztrájkba lépnek és mindaddig sztrájkolnak, míg a sérelem orvoslást nem talál. A sztrájkot tehát a magánbíráskodás eszközének használják fel, a sztrájk nekik az egyéni bírói jogvédelem pótlására szolgál, a mely ezt a jogvédelmet háttérbe szorítja, a mi kétségkívül nagy elfajulás a magánjogi védelem terén. A jog elvégre is arra való, hogy szükség esetén kellő erélylyel érvényesítsük. Ámde a munkaadó a maga jogainak érvényesítésében valamely munkásával szemben bátortalanná válik, lemond legvilágosabb jogának érvényesítéséről is és így magát nagy károsodásnak teszi ki, ha ott lappang jogának érvényesítése mögött az az aggodalma, hogy e miatt munkásai esetleg abban hagyják a munkát s így még nagyobb kárt fog szenvedni.

Az újabb törvények elismerik a sztrájk, illetve munkakizárás jogosságát, ezzel egyuttal elismerik az egyéni munkaszerződések tömeges megszegésének jogosságát is. Ez rendkívül mélyen nyúl bele a magánjogi élvezetbe. Mert ha a sztrájk, illetve kizárás következtében a szerződés idő előtt felbontatik, a sztrájknak, illetve kizárásnak jogosságánál fogva nincs védelem a szerződés felbontása miatt. Ekként tehát az egyéni jogvédelem ismét erősen háttérbe szorul.

Ha pedig általános munkaszerződés áll fenn és az egyik fél annak valamelyik feltételét a másik fél valamely tagjával szemben nem tartja be, gyakran nem az egyéni, hanem a tömeges jogvédelem lép előtérbe, például megsértik az általános munkászerződéseknek azt a szokásos kikötését, hogy a munkásokat jó bánásmódban kell részesíteni. A mi miatt tehát izolált egyéni védelem esetében csak az illető sértett munkás kereshetne jogvédelmet, az most közös ügy, sértett fél gyanánt a munkások, illetve munkaadók összeségét képviselő testület lép fel. A tömeges védelem tehát gyakran magába felszívja az egyéni jogok védelmét s ekként az egyéni jogvédelem megint háttérbe szorul.

Végeredményben tehát látjuk, hogy minél inkább szervezkedik a tömeg, annál inkább háttérbe szorul az egyén s annál többet veszít jelentőségéből az egyéni jogévezet és az egyéni jogvédelem. Hogy ebben a fejlődésben hol fogunk megállapodni, azt ma, midőn annak csak éppen az elmosódó körvonalait látjuk, nem lehet megmondani. Egy tanulságunk azonban mégis van, s ez az, hogy az a mozgalom, a mely az egyénnek, különösen a kis embernek, a lehető leghatályosabb megvédését tűzte ki céljául, s a mely a világtörténelem legmagasztosabb jelensége, ezt a célját csak úgy képes elérni, hogy az egyént az ő egyéni jogkörében erősen megszorítja s a közösségnek rendeli alá.

Magyary Géza.

III. Károly gazdaságpolitikájának hatása Magyarországra. I.

1711 május 27-én VI. Károly császár azt írja, hogy „még gondolni sem jó arra, hogy Spanyolországot el lehessen téríteni a Habsburg-háztól“. Minden erejével küzd egy oly ország megtartásáért, melyben a nap le nem nyugszik. Ugyanez év szeptemberében azonban már be kell látnia, hogy Spanyolország megtartására kevés reménye lehet. Eddig Anglia subsidiumokkal, Hollandia, Genua, Róma, Svájc¹⁾ s a többi gazdag európai ország kölcsönökkel látták el a XIV. Lajos elleni harcban, hogy megakadályozzák Francia- és Spanyolország egyesítését, és azt, hogy az universalis monarchiát XIV. Lajos helyreállítsa. Félték az európai egyensúly megdöntésétől és azért pénzt és katonát áldoztak III. Károlynak spanyol örökségeért vívott harczára.²⁾

De a mikor Károly lett a Habsburg család egyetlen férfitagja és így az osztrák örökös tartományok és Magyarország győzelem esetén Spanyolországgal egy birodalmat alkottak volna, megváltozott a segédkező országok politikai célja és Károlyt sem pénzzel, sem katonával többé nem segélyezték. Bécsben szívesen látták volna ugyan a spanyol örökség fentartását, de nem volt meg sem a kellő gazdasági, sem katonai erő, a mivel ezt lehetővé teheték volna. Károly Bécsbe sietett örökségét átvenni és „ott a kormányt egész ujonnan berendezni“. ³⁾

Jól tudja, hogy Spanyolország megtartására csak addig volt remény, a míg a pénzben, iparban, kereskedelemben gazdag államok segélyezték. Jól tudja, hogy országát azért nem tudta megtartani, mert az iparban, kereskedelemben, pénzben és egységes állami hatalomban gyenge volt. E tapasztalat arra ösztönzi, hogy új birodalmát, melynek trónját most elfoglalta, lehetőleg gazdaggá és erőssé tegye. Gazdagság és erő pedig e korban nem egyéb, mint a végtelen forgalmi körzetű ipari árugazda-

¹⁾ Mensi: *Die Finanzen Oesterreichs 1701–1740*. Wien 1890.

²⁾ Marczali: *Magyarorsz. tört. III. Károlytól a bécsi congressusig*. Budapest 1896. 15. old. (*A Magy. Nemz. Tört. VIII.*)

³⁾ Levele gróf Gallas követhoz Londonba. Idézi Marczali: *Magy. Nemz. Tört. VIII.* 15. old.

ság kifejlesztése a házi és városi forgalmi körzetű czéh- és terménygazdasággal szemben.

E két gazdasági rendszer mesgyéjén voltak Magyarország és az osztrák örökös tartományok a XVIII. század elején. A birodalom gazdasági és politikai erejének, szomszédainak, barátainak és elleneinek, a hatalmas iparosodó és tőkésedő Nyugoteurópának gazdasági és katonai erejével szemben való fentarthatósága az új termelési és forgalmi folyamatoknak a régiek hasznavehetetlenségével szemben való kifejlesztésétől függött. A dynastia is ebben látta hatalmi politikája megvalósításának főeszközét. E tisztán gazdaságtörténelminek látszó kérdést: III. Károly és Mária Terézia gazdasági politikáját ez teszi a politikai történelem szempontjából is mélyreható fontosságúvá.

III. Károly gazdaságpolitikája, mint a dynastia, a kormány, a birodalom politikai hatalmának elérését elősegítő eszköz tehát oly történelmi erő, melynek közelebbi megvilágítása nem haszon nélkül való; hazánkra való hatásának, vagy az itt támasztott ellenhatás okainak kutatása pedig esetleg későbbi politikai erőviszonyoknak okaira világíthat.

Hazánk gazdasági életének főtényezői: az ország legtermékenyebb harmadának, a töröktől visszahódított alföldnek elfoglalása s az örökös tartományokkal való mind szorosabb kapocs: a karlóczi, szatmári béke s *pragmatica sanctio*. Ezek által adja meg III. Károly kora az 1848-ig való gazdasági s történelmi fejlődésnek alapvonásait.

A magyar rendeknek s a kormánynak 1715—1729-diki törvényhozási és bizottsági működésében megtalálhatjuk a későbbi gazdasági törekvéseknek minden árnyalatát. Kiviláglik ez abból is, hogy az 1715:59. törvényzikkal elrendelt bizottság munkájának gyümölcseire: az 1723-iki országgyűlés gazdasági törekvéseire útal munkálataiban az 1790—91:66. törvényzikk által kiküldött bizottság. Ennek javaslatait pedig az 1825:78. t.-zikkal kiküldött *regnicolaris deputatió*nak kellett földolgoznia. E javaslat sorsa felett már a reform-országgyűlések döntöttek.

Az új Magyarország gazdasági és politikai történelmének e sajátlagos okait: a nagy magyar alföld beolvasztásának gazdasági és belpolitikai hatását és az osztrák örökös tartományokkal való mind szorosabb viszonyoknak nyomait keressük III. Károly gazdaságpolitikájában s ennek hatásában hazánkra.

I.

Mig az osztrák örökös tartományok ¹⁾ földrajzi fekvésüknek, természeti viszonyaiknak, lakosságuk sűrűségének és politikai történelmüknek

¹⁾ Mindig első sorban az ausztriai, cseh, sziléziai és morva tartományokat fogjuk szem előtt tartani, mint a Habsburg-birodalom gazdasági erejének főforrásait.

aránylag hasonló voltánál fogva — a közjogi válaszfalak mellett is — a gazdasági fejlettség egységes képét adják, addig hazánk a maga politikai egységében a gazdasági fejlettségnek két teljesen különböző típusát mutatja:

1. Ugyanugy, mint a hogy a termelés a hosszan elnyúló, kevésbé termékeny, töröktől nem bántott, a fehérhegyi csata óta békésen szaporodó, sűrű lakosságú osztrák tartományokban a földből élő,¹⁾ jobbágy-munkával termelő,¹⁾ a munkaerőt nagyrészt nyersterményekkel fizető,¹⁾ forgalomban szegény,²⁾ formájában is intenzívebb munkával mind több gazdasági értéket termelt; hazánk nyugoti, északnyugoti, északi, sőt északkeleti határaihoz közel eső, hegyes, völgyes, szénben, fában és bányában gazdag vidékei is gazdaságilag aránylag kifejlődtek és jómódúakká lettek. Ezeket sem érte a török hódítás, javarészt német és tót lakosságuk aránylag békében dolgozott és szaporodott az utolsó században.

A terménygazdaság mind intenzívebbé való tevése, melynek eredményei a házi ipar fejlettsége és forgalmi lehetősége — a czéhipar és vásárok — viszonylag épp oly virágzó volta itt is épp olyan aránylagos pénzforgalmat termelt, mint az osztrák tartományokban.

¹⁾ A termelés e fokát a lehető legszabatosabban látjuk, ha olvassuk az 1680-iki, Csehországnak szóló robot-pátensben: »... und soll keine Herrschaft befügt sein, ihren Unterthanen die Wirthschaffts-Feilschafften, als Bier, Brandwein, Käss, Butter, Schmalz, Fisch, Vieh, Geflügelwerk und dergleichen, bevorab, wenn dieselbe schon verdorben sein, in höhern Werth anzunehmen und wiederum mit Schaden zu verkaufen, wieder ihren Willen aufzudringen«; 1712 július 18-ról Morvaországnak kiadott körlevélben és 1716 január 10-én Sziléziának adott „oberamtlich intimátum“-ban, hogy „auf eingekommene Beschwerden verschiedener Unterthanen“ kihirdetik, miszerint megtiltatik, hogy az urasági termelvényeket rákényszerítsék a jobbágyakra és kényszerrel vegyék el az alattvalók dolgait. L. Grünberg, Karl: *Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien*. Leipzig 1894. Duncker & Humblot II. 7., 12., továbbá hasonlót, mint az 1738-iki körkérdések és tanácskozmányok adatait u. o. 29. old.

²⁾ A forgalom szegénységét látjuk abban, hogy itt is még a hosszú fuvar szerepel a jobbágykötelezettségek közt, mint az uraság közlekedési lehetősége. Grünberg I. m. 29. old. A rossz utakról, mint a termények kicserélésének akadályáról ez időben írja Biedermann: *Die Wiener Stadtbank* cz. művében, (88. old.), hogy még a székvárosba, Bécsbe vezető főutak is oly rosszak Károly uralkodásának első éveiben, hogy a város aggódik, vajjon élelmezése nem fog-e megakadni és ez iránt számos utjavítási pátensben intézkedik 1722, 1724 és 1725-ben. A pénz szükségéről, mely a termelésnek majdnem kizárólag nyers terményekre való szorultságából folyik és a forgalom ily szűkösége és nehézkessége mellett törvényszerű, számtalan adat van Biedermann idézett művében. Az uzsora — ennek szükségszerű velejárója — ugy elharapódzott, hogy Stájerországban 1703 április 18-án hirdetnek ki uzsora-pátenszt; Alsó-Ausztriában 1712-ben panaszkodnak a rendek „az einschleichende usuraria-pravitas“ ellen és 1707 márczius 14-én József császár egy pátensében olvashatók a leghetetlenebb kamatviszonyok. I. m. 89. old.

2. Hazánk egész termékeny része, több mint 2.000 négyszögmér-földnyi terület lakatlanul és pusztán került ki a török hódoltság alól. A mily nagyok voltak e vidéken a termelésnek természetadta lehetőségei, oly szegény volt ez tényleg. Nem is tekintették még hazánk fontos részének. A Duna, Tisza alföldjei a szatmári béke korában új népet, új munkaerőt: új honfoglalást igényeltek. Nemcsak az iparosodó lakosság, hanem még a gazdag és hatalmas nagybirtok is a szatmári béke előtt az alföldeket körülvevő hegyes-völgyes területeken található: A Rákócziak, Károlyiak, Bercsényiek, Andrásyak s a többiek birtokai az északi és északkeleti felföldön, míg az Eszterházyak, Pálffyak, Illésházyak, Koháryaké az északnyugoti felföldön és a kis magyar alföldön.

A nagy magyar alföldön nincs sem város, sem nagybirtok, sem népesség, sem termelés, sem fogyasztás III. Károly uralkodásának elején¹⁾; az osztrák örökös tartományok és Felsőmagyarország intenzív házi s terménygazdaságának iparosodó irányzatával e természeti kincseiben semmikép ki nem aknázott, lakatlan nagy terület gazdasági fejlődése nem lehet egyöntetű: kellett, hogy fejlődése azokkal szemben éreztesse hatását.

Hazánk gazdasági viszonyait a szatmári béke korában talán semmiből sem ismerhetjük meg oly jól és közvetlenül, mint II. Rákóczi Ferencz emlékirataiból, melyeket „a magyar háborúról“ irt. Gazdasági okokra vezeti vissza a háború keletkezését, mondván: „a háború kitörésének főokai a németek által kivetett sarcok és adók voltak, melyek számtalan zaklatással, zsarolással és bosszantással jártak, a mik ezeknek elkerülhetetlen következményei szoktak lenni; a háború kezdete óta a nép ingyen és önkéntesen látja el a hadsereget élelemmel, mivel a marhák tartása neki semmibe, legfőlebb némi fáradságba kerül s a föld bőven termi számára a gabonát; legnehezebb neki készpénzhez jutni, a kereskedés és az eladás hiánya miatt, mert mindenki a maga terméséből él: keménykedéshez kellene tehát nyulni, hogy azon kevés készpénzt, a mely ugyszólván csak átfut a nép kezén, elragadjuk tőle; s hogy a többségtől olyasmit kérnénk, a mivel igazán nem bir.“²⁾ 1706-ban leírva Felsőmagyarországnak gazdasági életét, melyet közvetlen tapasztalatból ismer, tehát lényeges fontosságúnak tartja, hogy „mindenki a maga terméséből él“ és ha készpénzt akarnának a néptől behajtani, hasonló ellenszenvet kelthetnének, mint a németek.

A terményeiből élő és pénzsűkében levő nép adja meg a gazdasági fejlettség fővonásait. De a többi osztály gazdasági erejének rajzát

¹⁾ L. Magy. Nemz. Tört. VIII.; Acsády I. *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720—21.* Budapest 1896. (Magyar statist. közlemények XII. kötet.)

²⁾ II. Rákóczi Ferencz fejedelem emlékiratai a magyar háborúról 1703-tól végéig (1711), közli Thaly Kálmán. 5. kiad. Bpest. Ráth M. 175. old.

is megtaláljuk ez emlékiratokban. „A főrendek vagyoni állapotát illetőleg, mióta a nép az ausztriaiak zsarolása miatt elszegényedett: jövedelmük igen megcsökkent és ősi javaik hanyatlásnak indulván, nem bírtak oly nagy házat vinni, sem maguk körül udvart tartani az alsóbb nemességből, melynek vérsége szintén hozzájuk ragaszkodott volna. Ez az oka, hogy annyira elvesztették hitelüket és tekintélyüket a nemesség előtt.“)

„A harmadik rend, azaz a nemesség“¹⁾ a Rákóczi verte rézpénzt illetőleg panaszkodik, hogy azt „adósságai törlesztésére, vagy szükségből elzálogosított ősi birtokai kiváltására akará fordítani“,²⁾ de azt e célra nem használhatja.

„Az ország negyedik rende: azaz a királyi városok állapota is hasonló emléke volt az ausztriai uralkodásnak, szegénységök, polgáraik megfogyatkozása s a mesterségek és ipar hanyatlása által bizonyítván, hogy árvaságra jutott az ország A polgárság szintén ragaszkodott hozzám, de szegénysége miatt csak közepszerű segítségemre lehetett; mert maguk is többnyire csak a boroszlai és danczkai kereskedők ügynökei lévén, csupán ezeknek szolgálata által tarthaták fenn magukat.“)

A vert pénznek nagy ritkasága⁴⁾ arra készítette a fejedelmet, hogy „nehogy adót kényszerüljön követelni a néptől, mely úgy is tulajdon lovaival és fegyvereivel szolgálván, az élelmet is maga adá, a legjobb akarattal“ rézpénzt veretett a közszabadság jelvényeivel.

A háború szerencsétlen végének okai közt sem foglal el utolsó helyet „a fegyver és pénz hiánya, a melyek a hadakozás idegei“. A Rákóczi verte rézpénz a fejedelem minden törekvése ellenére sem vált becsülés és vágyak tárgyává. „Mert valóban, miért kívánna valaki gyűjteni és tartani olyan pénzt, a melyet sem adósságai kifizetésére, sem zálogos birtokai kiváltására nem használhat, sem fekvő jószágot nem szerezhet rajta, sem kamatokra ki nem adhatja?“⁵⁾ Miután pedig „nemcsak a nemesség volt kénytelen fekvő birtokait zálogba vetni: de az országnagyok is nem kevésbé el valának adósodva“,⁶⁾ e körülmények nagyban hozzájárultak ahhoz az elhatározáshoz, „ hogy komolyan hozzáfogunk a békealkudozásokhoz“. ⁷⁾

¹⁾ Rákóczi i. m. 75.

²⁾ Rákóczi i. m. 174.

³⁾ Rákóczi i. m. 78.

⁴⁾ Rákóczi i. m. 79–80.

⁵⁾ Rákóczi i. m. 175.

⁶⁾ Rákóczi i. m. 176.

⁷⁾ Rákóczi i. m. 177. Máshelyütt ezt írja Rákóczi: „Minthogy a rézpénz majdnem egészen elveszté értékét: a háború ügye nagy mértékben kezdett lankadni; a tisztok és az idegen módra szervezett hadtest legénysége ruházat hiányában kezdének szenvedni: a felszerelésre szükséges anyagokat ugyanis Török- és Lengyelországból, avagy

Magyarország gazdaságilag legfejlettebb része a Rákóczi leirta északkeleti, északi felföld és az északnyugoti hegyesvidék terményeit javarészt ki-ki magának termeli, kereskedelme főleg a boroszlai és danczkai kereskedelemtől függő, ipara szegény, hanyatló, a pénznek pedig szüksége oly nagy, hogy egyaránt főoka a Rákóczi-felkelésnek és sikertelenségének.

A szatmári béke teremtette nyugalmas és termékeny éveknek feladata volt egyrészt, hogy Északmagyarország terményei belekerüljenek az árúforgalomba, hogy kereskedelme önálló, ipara jobbmódú és emelkedő, pénzforgalma pedig élénk legyen; másrészt ezek alatt az évek alatt kellett a nagy magyar alföldet benépesíteni, végtelen földjeit megműveltetni és az eddig semmi gazdasági hasznot nem hajtó természet-áldotta földet az ország politikai és gazdasági erejének forrásává tenni.

II.

III. Károly főcélja a dynastia erősítése, politikai hatalmának és gazdagságának növelése. A külpolitikai események mellett, a melyekből kifolyólag az ipari és árúgazdaság kifejlesztésében, a feudalismus megtörésében látja e cél elérésére segítő eszközt, két fontos belpolitikai eseményt is szem előtt kell tartani, melyek nem kevésbé befolyásolták politikáját: először azt, hogy uralmát forradalom másodnapján kezdte el és így híveket és pártot kellett szereznie az országban, még pedig lehetőleg gazdag és hatalmas földesurakból; másodsor, hogy fiörökös hiján e hívek és párt erejétől és hűségétől függött, hogy dynastiája örökségét fentarthatja-e a leányág révén is.

A törvényeken és bizottsági munkálatokon kívül csak az ország-részek tényleges fejlődése és átalakulása képezi alapját mindannak, a mit Károly gazdaságpolitikájáról és a rendek gazdasági törekvéseiről hazánkban tudunk. Sem bőségében, sem tudatosságában nem hasonlítható össze ez az anyag nagy tudású leánya Mária Terézia gazdaságpolitikai leveleinek és vitáinak gazdaságtudományi értékével és világosságával;

Sziléziából kelle szállítanunk, és a kereskedők már nem akartak többet rézpénzért adni, nekünk pedig más pénzünk nem volt. Mert bárki mit mondjon is, én többszöri figyelmes vizsgálataim után azt tapasztalám, hogy a bányák jövedelme nem fődözi a reájuk fordított költségeket. Bercsényi fölszámítá mind azt, a mi a hazában a hadsereg ruházatára föltalálható, számbavéveté a katonaruhák készítéséhez használható mesterembereket; továbbá, hogy minden egyes vármegye mennyit szolgáltatna a köz számára termeléséből, levonván a saját használatára szükségeseket; s hogy e szerint tehát az adók gyanánt beszolgáltatandó barmokat becserélhetnök a morva és sziléziai határokon azon árúért, a melyekre szükségünk van. A bécsi udvar ezen kereskedelmet megengedte.“ I. m. 200.

szűkös, kevésbé tudatos heterogen adataink csak úgy érthetők, ha egyrészt nem tévesztjük szem elől a III. Károlyt befolyásoló, önmagukban is ellentétes irányú, kül- és belpolitikai események szülte törekvéseket; másrészt hazánknak gazdasági fejlettség tekintetében két részre való oszlottságát és a rendek érdekeinek ebből folyó megoszlását.

Nemcsak azokat a történelmi tényeket és törekvéseket kell gazdaságpolitikai jelentőségüknek tekintenünk, a melyek közvetlen és tudatos gazdaságpolitikai célzattal rendeltettek el, hanem azokat a politikai, közigazgatási s egyéb intézkedéseket is, a melyek közvetve, vagy közvetlen lényegesebb hatással voltak az ország gazdasági helyzetének és erőviszonyainak alakulására.

III. Károly uralkodásában is keresni fogjuk azokat az elemeket, melyek hazánk gazdasági fejlődésében nyomot hagytak, akár politikaiak, akár gazdaságiak voltak az indítóerők, melyeknek keletkezésüket köszönhetjük. Szempontunkból tehát ép oly súlyú a közvetlenül politikai okok szülte adományozás — mely hivek szerzését és párt alakítását célozta, — mint a gazdasági elvek irányította telepítés; ép oly fontos az állandó hadseregnek politikai viszonyokra visszavezethető felállításának ténye, mint a jobbágyok költözési szabadságának gazdasági okokból való megkötése; nem kisebb jelentőségű a német katonaság, adószedők, országgyűléseken s bizottsági munkálatokon résztvevő kormánybiztosok politikai szereplése, mint azok az intézkedések, melyek gazdasági elvek alapján célozták az alföldnek még házi forgalmi s a felföldnek már városi forgalmi termelését nemzeti, sőt világforgalmivá átalakítani. Politikai, vagy gazdasági ok egyaránt szülhet új gazdasági alakulatokat. Az új Magyarország történelmében pedig a nagy magyar alföldnek a töröktől való visszaszerzése s hazánknak az osztrák örökös tartományokkal való szoros egységesítése oly politikai tények, melyek a legközvetlenebbül folytak be hazánk gazdasági fejlődésére.

A nagy magyar alföldnek beolvasztása hazánk politikai és gazdasági egységébe igen lassan haladt. Ugy látszik, még a birtokra vágyók sem néztek szívesen e vidékre, s azok is, a kik jogcím alapján földet reméltek szerezni, inkább a felföldeken keresték ezt; legalább erre vall, hogy a szomorú emlékű neoacquistica bizottság helyébe lépő bizottságok a szoros értelemben vett Magyarországon csak Pozsonyban s Kassán állítatnak fel. »A dunáninenni s dunántúli vármegyék részére Pozsonyban, a másik pedig a felsőrészekbeli vármegyék számára Kassán« mondja az 1715: 10 t.-cz., láthatóan keveset törődve a Duna-Tisza közével s alföldjeivel. Ez a föld nemcsak hogy kevésbé volt visszafoglalási per tárgya, hanem még mint consolatiót is kevésbé kérték a hiven maradt, vagy megtért magyar urak. Erre vall legalább, hogy nagyjában inkább ezt a

földet adományozták idegeneknek, míg a magyaroknak jutott nagy adományokat inkább a felföld szélein találjuk.

Lehetséges ugyan az is, hogy rebellisektől visszafoglalt területnek a magyar uraknak való adományozásában bizonyos kuruczellenes politika és hangulatkeltés is játszott szerepet, de valószínűbb, hogy a magyar urak, kik évszázadok óta a felső vidékeket tekintették hazájuknak, nem is vágytak a Duna-Tisza törökverte, idegenebb pusztai vidékeire s el sem képzelhetvén ezek esetleges termékenységét — gazdaságpolitikai fantáziával sosem bírtak — kevésbé fájlalták ezek eladományozását az idegen családoknak, mintha nagyobb részt felföldi megművelt terület ment volna idegen kézre. Az idegenek pedig — a terméketlenebb osztrák örökös tartományok terménykivitelét teremteni s pénzt szerezni akaró arisztokráciája — a magyar rónákat egyrészt úgy nézték, »mint a spanyolok a conquistadorok korában Amerikát. Természetesnek találták, hogy nagy kiterjedésű földeket kapjanak, a melyeket sohasem látnak s melyeknek jövedelmezőségéről az ott lakó vad embereknek kell gondoskodni“. ¹⁾ Mások gazdasági missiót vállaltak e sivár vidéken és nem véletlen, hogy nem főnemes, hanem Harrucker János kamarai tanácsnok és főhadiszállító kap oly vidékeket, mint Békés-, Zaránd-, Csongrádmegye legnagyobb része.

Ha egyes birtokok eladományozásában döntő szerepet játszott is a kuruczellenes párt alakítására, az osztrák urak kielégítésére, vagy a magyar földnek a termelés és forgalomba való belevonására célzó törekvés, az adományozás politikája a maga egészében mind a három célt szolgálta. ²⁾

Az adományozás bizonyos tekintetben földbirtokká s így kívánatosá tette az addig teljesen pusztai földet. De e földbirtok még nagyrészt „papírbirtok volt, a melyet külföldi birtokosa soha nem látott s lehetőleg nagy haszonnal adott el, hogy megtakarítsa a szükséges beruházásokat“. A kamara maga is így járt el. A magyar urak azonban már sejtik értékét s ugyszólván kivásárolják az idegen birtokosokat. ³⁾

Az ország területének biztosan és békésen élvezhető földbirtokká való átváltozása mindenestre a legelső s alapvető, gazdasági következményekkel járó körülmény. E földbirtokok azonban igen nagy kiterjedésű latifundiumok voltak, a melyeket az adományozás, stb. még éppen nem tett egyuttal lakottá is.

Lady Montague, a hirneves angol utazónő 1717-ben körülbelül oly néptelennek rajzolja az országot, mint a XII-ik századbeli utazók. Buda és Győr közt alig van nyoma a művelésnek. Erdő borít majd mindent Eszékig. Magyarország a vadak és madarak eldorádója. Kollonics híres

¹⁾ *Magy. Nemz. Tört. VIII.* 94. old.

²⁾ L. bővebben az adatokat e tekintetben *Magy. Nemz. Tört. VIII.* 93 - 97 old.

³⁾ L. i. m. 96 old.

Einrichtungswerk-jének mellékletén 1692-ből való hivatalos kimutatást közöl, mely szerint az Alföld egyes nagyobb városainak lakottsága :

Pécs	1.652 lakos
Dombóvár	278 „
Kaposvár	120 „
Ozora	278 „
Simontornya	147 „
Szekszárd	290 „
Tolna	160 „
Siklós	300 „

E kevés adat is mutatja, hogy a 2,000.000 lélekből, mely a XVIII-ik század elején hazánkban lakott, elenyészően kicsi rész az, mely a töröktől visszafoglalt területeken élt. E vidéket ujonnan kellett benépesíteni.

Ugy mint az adományozás, a *népesítés* is nagyrészt politikai indokoknak köszönhetette irányelveit: a kormány és a dynastia ez uton is meg akarták erősíteni hatalmukat. A kívülről jövő bevándorlásnak nagyrészt ez adta meg irányát, míg a belső vándorlást minden törvényes factor ellenére az Alföldön várható megélhetés és gazdasági haszon irányította. Ez utóbbi ellen fordult a felföldi földesurak érdeke, a mi valószínűleg nagyban hozzájárult az 1715: 101 t.-cz. meghozásához, a szabad költözködés jogának megvonásához :

E törvényczikkben „A szökevény jobbágyok visszakövetelése s visszaadása iránt alkotott törvényczikkeket bővebben kifejtik.“¹⁾

¹⁾ Minthogy úgy azelőtt, mint a legközelebbi múlt mozgalmak alkalmával a jobbágyok közül igen sokan földesuraik akarata s tudta nélkül, más, de legfőképp a császári királyi fegyverekkel a török hatalomtól visszavivott megyékbe s nemkülönb Lublyóba s a tizenhárom szepesi városba szöktek és szöknék, abból az okból, hogy az országba még vissza nem keblezett fentebbi megyék és városok az országos köz- és földesuri terheket a többi megyék és helységek módjára nem fizetik, s onnét sem barátságos, sem törvényes uton vissza nem kerithetők, sőt az eljáró birák magokat a jobbágyok urait üldözik :

1. §. Ezért Ő legszentségesb Felsege jószágosan beleegyezett, hogy a jobbágyok visszaköveteléséről alkotott törvényekhez hozzáadják, hogy a szökés nyilvánvaló, vagy gyanus jelenségeivel járókelő jobbágyokat (s a kötelességük ellenére, szolgálati idejük kitöltése előtt uraikat elhagyó házi vagy gazdasági cselédek is) uraik utlevele nélkül egyik megyéből a másikba átmenni sehol se engedjék, sőt tetteleg letartóztassák.

2. §. Ha mégis az említett jobbágyok alattomban vagy csalárdul más megyébe jutnának : annak a helynek hatóságai, a melyben tartózkodnak, megtudván odaérkezésüket, kinyomozni tartozzanak, honnét származtak oda az ily új lakók vagy zsellérek s az előbbi lakhely és alattvalóság valóságának kitudása után ezt annak a megyének, a melyben előbb jobbágyi alattvalóságban lakoztak, tudtára adni kötelesek legyenek.

3. §. Ha pedig a földesurak közül valaki ezentul az ilyen szökevény jobbágyokat, vagy szolgálakat tudva az ő fekvő jószágába fogadná és (előzetes nyomozási levél átküldése mellett) az első törvényes visszakövetelés megtörténte s a szökevény

A felföldi nemesség közvetlen gazdasági érdeke követelte a jobbágy földhözkötését; e szigorú és meglevő jogokat fosztó törvényczikkek mellett csak igen halványan dereng a fény, a külföldnek már átalakuló gazdasági és társadalmi követelményeinek hatása. A 9. §. úgy intézkedik, hogy: „A szegény népnek az elnyomástól megvédése és az előrebocsátottakban való megtartása a megyei hatóságok feladata leend. (Manutentione miserae plebis in praemissis; ad praecavendam ejusdem oppressionem, magistratibus comitatensibus incumbente.)“

De a töröktől felszabadított föld nemcsak Észak-Magyarország földéhes jobbágyaira gyakorolt nagy vonzóerőt, hanem a hasonló viszonyok közt élő morva és sziléziai jobbágyokra is. A földesurak érdeke ott is szigorú büntetéssel védekezett a jobbágyoknak Magyarországra való költözésének veszedelme ellen. Már egy 1699 május 8-iki legfelsőbb parancsra kelt, Brünnben május 15-én keltezett pátens arra való tekintettel „dass die Unterthanen ihre Häuser und Höfe zu verlassen, und mit Weib und Kindern in das Königreich Hungarn sich turmatim zu begeben, und all da sesshaft zu machen beginnen“ elrendelik, hogy „in die Authores und Seductores sothaner Emigrationen und Unterthanen scharff zu inquiriren, dieselbe, gestalten Sachen nach, beim Kopf zu nehmen, und wegen ihrer Bestrafung, den Bericht an Ihre Majestaet zu erstatten, zugleich aber, dass kein Unterthan, ohne habenden Obrigkeitlichen Pass auf denen Graenitzen fortgelassen werden, ihnen Unterthanen aber, sich ihrer Obrigkeit zu entbrechen, zusammenzurottiren, und davon zu gehen, bei Haab-, Leib- und Lebens-Straff verboten seyn solle, per Patenten zu publiciren, auch sich eventualiter der im Lande liegenden Militz ad coercendos tales impetus zu gebrauchen.“¹⁾

1712 január 25-én újra törvényszéki pátens kelt, a mely — tekintettel arra, hogy „hin und wieder von verschiedenen Herrschaften viel ansaessige Unterthanen ihre Gründe verlasseten, die Herrschaften mit Weib und Kind quittirten, und in Hungarn sub spe melioris fortunae et lucri captandi, unter dem Vorwandt, samb einige Patenten im Lande waeren publiciret worden, krafft deren einem jeden, welcher Lust haette in

jobbágyhoz való jognak a hazai törvények értelmében való elégséges kimutatása után vissza nem adná: azonnal az 1556. évi 31. s 1659. évi 70 t.-czikkben kifejezett s a szolgabíró útján világos adósságképpen megveendő büntetés alá essék.

4. §. A felszabadított vagy elbocsátott nem nemesek pedig, ha valamely földesurnak fekvő jószágaira telepednének, s ott jobbágyi, vagy bérfizetési, avagy zselléri kötelezettséget vállalnának, a földesurakkal kötött vagy kötendő egyezség szerint maradjanak azoknak lekötve.“

¹⁾ Grünberg i. m. : II., 10. old.

Hungarn zu ziehen und all dorten die wüsten Gründe anzutreten, erlaubt und freystehen solle, sich ziechteten“¹⁾ — a kivándorlást szigorú büntetéssel sújtja.

A pátens nem használ s 1712 április 12-én kelt legfelsőbb parancsra 1712 április 18-án törvényszéki pátens ujtja meg és követeli a Magyarországra vándorolt jobbágyok visszaszolgáltatását uraik részére. Julius 29-iki parancsra a pátens 1712 aug. 1-én újra kihirdettetik és a föl-bujtókat halálbüntetéssel fenyegetik.

A magyar Alföldnek e természetes, gazdasági remények táplálta betelepítésére tehát nem volt nagy lehetőség, gátolta ezt a kevésbé termékeny föld földesurainak érdeke. De az Alföld földesurainak, egyeseknek és a kincstárnak viszont az Alföld benépesítése volt érdeke. A pusztát csak munkás kezek teheték gyümölcsözővé. A földesurak főleg eleinte súlyt vetettek földjeik benépesítésére. „Összesen 230-ra teszik az 1715 és 1720 között telepített új községek számát, melyeknek fele azonban még a Dunántulra esik.“²⁾

A népesség azonban még mindig hullámzó. A század első negyedében alig lehet még megállapodott népességről szó.

A földbirtok nagy kiterjedésű, eddig semmi hasznot nem hajtott; a népesség gyér, munkához nem szokott s mint a vándoranyag mindenütt, a kevésbé munkás, vad, megállapodni nem tudó elemek közül való.

A termelés mineműségét és mennyiségét a fentebbiek — föld, birtokviszonyok s lakosság — ismerete alapján szinte ki lehetne számítani. A hol ekkorák a birtokok s minden művelés nélkül valók, a hol ily gyér, műveletlen s meg nem állapodott a munkásnép, az állattenyésztésnek kell a termelésben előkelő helyet elfoglalnia. Ez az a kor, a melyről Teschedik írja: „A mikor Magyarország hosszú háboruk után kopáron terült el s nagy pusztát (Haide) lehetett bérelni évi 20—30 frtéért“, „a mikor a mezőgazda marháját télen-nyáron gondatlanul legeltethette a legkövérebb legelőkön, akkor még a gazdasági hanyagság (Wirtschaftsschlendrian) mellett is gyarapodott az ugyszólván vadon növő állat.“³⁾

A birtokok nagysága s a lakosság gyérsége mellett még a közlekedési s szállítási lehetőségek hiánya is a baromtenyésztést teszi a nagybirtokról való legalkalmasabb kiviteli czikké. Ennek nem kell se jó út, se kocsis, árkon-bokron is átmegy a maga lábán. Jelentéktelennek látszó tény, mely azonban hazánk forgalmi folyamataiban, ugy a gazdasá-

¹⁾ Grünberg i. m. : II., 10—11. old.

²⁾ *Magy. Nemz. Tört. VIII.* 103.

³⁾ Teschedik: *Ökonomisch-physikalisch-statistische Bemerkungen ü. d. gegenwärtigen Zustand d. Landwesens in Ungarn.* 1787. 54 old.

giakban, mint társadalmiakban s kulturabeliekben évszázados nyomot hagyott.

A mi a baromtenyésztést illeti, „igaz, hogy lehető legcsekélyebb gondot fordítanak az állatokra, télen, nyáron kint hagyják a pusztán, a hizlalást hirtől sem ismerik, egészségüket nem gondozzák, de még így is bő a jövedelem, mert éppen semmi töke nem szükséges és a földes ur ezernyi gulyából való ménestől sem fizet adót. Igaz, hogy folyton pusztit a hanyag tartás folytán a dögvész; igaz, hogy a csikósokat és gulyásokat senki sem tudja ellenőrizni, de haszon mind, a mit a hajdan egészen hasznavehetetlen pusztá hajt, tiszta nyereség úgy az egyes birtokos, mint a nemzet vagyonának szempontjából.¹⁾

A nagy magyar alföld gazdasági emeléséhez a nagybirtok keletkezése feltétlen szükséges és hasznos volt, mert mint Marczali is írja, a régi Rómát azért tették tönkre a latifundiumok, mert számos régi parasztság romjain jöttek létre, nálunk azonban a nagy alföld nagy részét ők emelik ki a chaosból,²⁾ de másrészt az sem hagyható tekinteten kívül, hogy a legszükségesebb telepítés, állattenyésztés és teljesen kezdetleges termelés éppen nem tudományos, észszerű és intenzív fokánál tovább a latifundiumok kezelése csak a legkivételesebb esetben halad. A latifundiumok fő jövedelmi forrása az egész XVIII. században a baromtenyésztés.

Beérték a baromtenyésztéssel, először is azért, mert a jövedelem igen kevés kézbe jutott és így e kevés kéz — az uralkodó osztály — még mindig nagy jövedelemhez jutott; másodsor pedig azért, mert a hasznot nem az intenzív gazdálkodás által elérhető haszonnal mérték, hanem a hajdan egészen haszon nélküli puszták jövedelmével.

A baromtenyésztéshez kevés munkaerő kellett és e munkaerő: a jobbágyság, alig teremthetett belső fogyasztást; „szűrje, vászonruhája, mely ing és gatyából áll, szalonnája, minden, a mire szüksége van.“³⁾ Mig a köznép fogyasztása közgazdasági szempontból tehát alig játszik szerepet, „a nemes külföldről öltözik. Szörmesapkája Oroszországból, posztóruhája Hollandiából való; arany paszomántja talán a körmöczi bányákból ered, de külföldön gyártatott; selyemöve selyemből van, a mit a magyar jobbágy nem termel; ingét, ha finom, Linzben vagy Sziléziában fonták, szőtték, fehérítették.“⁴⁾ A fogyasztásnak e jelentékeny részeért tehát külföldre megy a pénz a nélkül, hogy hazánkban a munka szervezetét megélénkítené.

¹⁾ Marczali: *Magyarország története II. József korában*. Budapest 1885. 96. oldal.

²⁾ Marczali: *II. József* 97. oldal.

³⁾ *Manch Hermaeon von Ungern*: (Grellmanns Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der österr. Monarchie. Göttingen 1795.) I. 425.

⁴⁾ *Manch Hermaeon* i. h. 426.

Ha a nagybirtokos pénzszerzésének főszköze a baromtenyésztés volt is, saját és jobbágyai ételmezésére, a határhoz közeleső vármegyékben kivitelre, a földet is kezdték művelni. „A mikor még Magyarország e vidéke, e természettől annyira megáldott, gabonát termő ország hozszadalmas háborúk után, török és keresztény vérrel termékenyítve, pusztán és siváran terült el, a földművesnek csak egyszer kellett földjét felszaggatnia s bizony egyszeri boronálásra is sok termést ért el“.¹⁾ Igaz, hogy a főtermények nem a buza, hanem a török buza, kétszeres és rozs, de jó évben mégis oly dús a termés, hogy senki sem gondol belterjesebb és komolyabb művelésre.

Külterjes gazdálkodás megelekedni avval, a mit a föld ad, meg nem becsülni a munkát, mely a föld járadékait megsokszorozza, fölélni a meglévőt és nem vágnyi a minél többre és minél jobbra: ez a dus magyar föld szomorú átka. Ha 1718-ban azt írja Michaelis Bonbardus, a tudós topographus hazánkról: „Summa in eo rerum omnium copia; inexhaustae auri, argenti, ferri, cupri, salis, etc. foedinae; piscibus flumina, feris sylvae, armentis pascua, segetibus campi, vineae mero dulcissimo locupletissimae,²⁾ nem sejti, hogy e kincses bőség, a föld nagylelkű ajándéka lesz hazánk hátramaradásának gazdasági oka.

Keresni fogjuk törvényeinkben a nagybirtokokra oszlott, gyér lakosságú, kevés munkaerejű, külterjes termelésű, legnagyobb részt saját lábán járó árúk forgalmából élő nagy magyar alföld érdekeinek érvényesülését, politikai és gazdasági hatását; előbb azonban vessünk egy tekintetet Északmagyarország és a dynastia gazdasági érdekeire.

Már Rákóczi emlékirataiban láttuk Észak-Magyarország helyzetét a XVIII-ik század első tizedében, láttuk, hogy ha nagy szerepet játszik is még az, hogy „ki-ki magának termel“, vagyis a házi forgalom körzete, mégis multja és hagyományai vannak már a városi forgalom körzeteinek, az iparnak és kereskedelemnek. Világos, hogy itt minden tényező, városok és földbirtokosok egyaránt a kevésbbé termékeny föld intensivebb megmivelésére, a mesterségek iparosítására, az árúk élénkebb forgalmára, a forgalom mind nagyobb körzeteire fognak törekedni.

Ha a Rákóczi-felkelés folytán confiscált északmagyarországi földek egy része urat cserél is, ez megmivelésére és termelésére nincs oly hatással, mint az alföldi adományozások. Amazok földbirtokká tették az ország pusztá részeit, emezek mivelte birtokoknak urait változtatták. E föld lakossága sűrű, szorgalmas, munkához szokott; a két tényező tehát, az új birtokososztály, a gyér és vándor népesség épp úgy, mint

¹⁾ Teschedik i. m. 55.

²⁾ Idézi Wenczel: *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest 1887.

a föld végtelen termékenysége, csak az Alföldnek határozták meg új termelési és forgalmi viszonyait, a felföld egyelőre — akár az örökös tartományok — kevéssé termékeny földű, sűrű lakosságú, munkás és iparosodó vidék.

A dynastia gazdasági érdekeit Nyugat-Európának gazdasági helyzete és saját politikai viszonyai határozták meg. III. Károly úgy barátai, mint ellenei példájára árú- és pénzforgalmat akar teremteni, pénzben és egységes állami hatalomban erős országnak akar ura lenni. Tudjuk, hogy Ostendeben kereskedőtársaságot alapított, összeköttetéseket, gyarmatokat keresett Afrikában és Ázsiában. Sokat köszönhetett neki Triest, Fiume és Portoré. Jellegzetes tragikumában azonban, hogy világosan látott gazdasági érdekeit és hasznát fel kellett áldoznia, ha dynastiáját, a leányági örökösödést fenn akarta tartani, már itt is jelentkezik. A belga társaságot csakhamar megbuktatta az angolok és hollandusok konkurenciája, kik a császárral mindaddig politikailag is szembeállottak, míg e kedvenc alkotásáról le nem mondott és őket versenytársuktól meg nem szabadította. E tervek egyetlen maradandó emléke a Tenger mellék összekötése a belfölddel a Semmeringen és a Karst hegysívatagán keresztül.¹⁾

Hazánk törvényhozásában is nyomát fogjuk látni a nagyszabású forgalmi, ipari, gazdasági, jobbjágyvédelmi, állami terheket megállapítani akaró politikának, de látni fogjuk azt is, hogy a mennyit engednie kellett Károlynak külpolitikájában a gazdasági terveiből, hogy dynastiáját biztosíthassa, annyit kellett hazánkban is feláldoznia annak, hogy a rendek jóakarátát biztosítsa a *pragmatica sanctio* érdekében.

(Folytatása következik.)

Strickerné dr. Pollacsek Laura.

¹⁾ *Magy. Nemz. Tört. VIII.*

A községi háztartás statisztikája.

A kik a statisztika állítólagos túltengése fölött gúnyolódni szoktak, csodálkozva láthatnák, hogy közéletünk hány ágazatába, hányféle fontos életnyilvánulásába nem tudott még elhatolni a statisztikai megfigyelés. Állami életünk legfontosabb functionáriusai közé tartoznak az önkormányzati szervek, sőt a közelmúltban volt alkalmunk látni, hogy fontosságuk olykor annyira megnövekedhetik, hogy a nemzeti akaratnyilvánítás egyetlen tényezőjévé válnak. Van is sok szép szavunk az önkormányzati szervek számára; dicsérettel emeljük ki nagy hivatásukat a nemzeti munka terén, résztvevően hangsúlyozzuk azt az igazságtalanságot, hogy tulajdonképpen önkormányzati hivatásukon kívül az állami teendők egész seregére nézve olcsó, vagy éppen ingyenes közegül használtatnak fel és mindannyiszor szánakozóan megcsóváljuk a fejünket, mikor az anyagi terhek alatt roskadozó községi vagy városi háztartásról, vagy a pótadó szédületes emelkedéséről van szó.

Csupán statisztikánk nincs az önkormányzati szervekből; csupán azt nem tudjuk megmondani, mekkora is az állami functióknak az a terhe, a mi a községekre nehezedik, micsoda pénzügyi nehézségekkel küzd a községi háztartás, hogyan emelkedik a pótadó és micsoda teljesítményeket kap ennek fejében az adózó polgár?

Most, hogy ezen a nagyon is érezhető hiányon statisztikánk legalább részben segíteni akar, talán nem lesz érdektelen kissé közelebről szemügyre venni a kérdést s végig haladni a községi háztartás statisztikájának mértföldmutatói mellett. Mértföldmutatók távolról sem azért, mintha valami nagyarányú haladást jeleznének, hanem csak azért, mivel — igen messze vannak egymástól.

Az alkotmányos élet helyreállítása után a sok szép tervben, kezdeményező kedvben gazdag, de hozzá való eszközökben annál fogyatékosabban felszerelt magyar statisztika elég korán gondolt a községi háztartás statisztikájának fontosságára s 1871 november 14-én az országos statisztikai tanács már a felvételi minták terveit is megállapította; a terv azonban nem juthatott el a megvalósulásig.

A községi pótdóról azonban — melynek nagysága és folytonos emelkedése miatt már akkor is általános volt a panasz — igyekezett a statisztikai hivatal egyet-mást megtudni, a törvényhatóságok útján, de nem sok eredménnyel. Hegedüs Sándornak „Az önkormányzat és pénzügye“ című, 1878-ban megjelent könyvében olvassuk:

„A statisztikai hivaltól, magánszivességből, megkaptam a községi pótlékok kimutatását 1874-ből. Ebből kitűnik, hogy a megkérdezett 79 törvényhatóság közül 41 vagy semmi, vagy helytelen választ adott a községi pótlékok tárgyában hozzájuk intézett kérdésre; 9 törvényhatóság (Aranyosszék, Felső-Fehér, Közép-Szolnok, Moson, Pest, Szatmár, Ung, Zemplén, Zólyom) általánosságban constatálja a községi pótlékok szaporodását, itt-ott türhetetlenségét. 29 törvényhatóság részletesebb és pontosabb választ ad, és ez nagyon tanulságos.“

Jellemző mindenestre statisztikánk akkori küzdelmeire, hogy a statisztikáról alkotott kötelező törvény (1874 évi XXV. t.-cz. első esztendejében 29 törvényhatóság adataiból kellett leszűrni a tanulságokat és 50 törvényhatóságot nem lehetett rábírní az adatszolgáltatásra.

Az első — és máig egyetlen — községi háztartási statisztika az 1881 évről készült és eredményeit statisztikai hivatalunk 1883-ban tette közzé. Előnye ennek a munkálatnak, hogy legalább teljes, és kiterjed az ország valamennyi községére; az anyag azonban, a mit felölel, nagyon elégtelen. Kiterjed a község cselekvő vagyonának becsértékére, tudakolja az adósság összegét, majd az 1881 évi jóváhagyott községi költségvetések alapján a bevételek és kiadások főösszegét, a fedezetlen kiadási többletet vagy esetleges bevételi fölösleget, a községben kivetett állami adó mennyiségét és pedig külön a földadót, s egy összegbe foglalva a többit, végül az engedélyezett pótdó százalékát, külön a földadó, külön a többi adó után.

A statisztikai hivatal maga is beismeri kiadványának előszavában adatgyűjtésének azt a hiányosságát, hogy nem mutathatja ki címek szerint, mily czélokra fordítottak a befolyt jövedelmek, hogy tehát ugy a bevételek, mint a kiadások egy-egy főösszegbe vannak foglalva, minden tanulságos, és a községek háztartására jellemző részletezés nélkül, — de azzal indokolja a hiányt, hogy egy még részletesebb fölvétel ma még csak az összes anyag megbizhatatlanságát eredményezte volna. Ezért a statisztikai hivatal „nem látta czélszerűnek mindjárt az első felvételkor részletesebb adatokat kívánni be, hanem fentartotta ezt a jövőnek, a mikor is a most begyűlt alapadatok biztos ellenőrzésül fognak szolgálhatni“.

Az a jövő, a mikor a részletesebb adatok felvételére először alkalom nyílik, — nem kevesebb, mint huszonnyolcz esztendő mulva követ-

kezett be, s így az 1881 évi eredmények nemcsak biztos ellenőrzésül nem szolgálnak, hanem összehasonlításra sem lesznek felhasználhatók.

Nem voltunk teljesen minden adat nélkül, — főleg a mi a községi pótlékokat illeti — e huszonnyolcz esztendő alatt sem. A pénzügy-ministerium vezetésével megbizott miniszerelnöknek 1893-ban kelt s az egyenes adóreformok tárgyában összehívandó szakbizottsághoz intézett emlékirata 1. sz. mellékletében kimutatja vármegyénként a községek 1889 évi bevételeit, kiadásait, törzsvagyont, pótdószázalékát (nagy csoportokat összefoglaló nagyságkategóriák szerint), s 1884—1889 évi pótdóhátralékát. Ennek az adatgyűjteménynek nem is volt célja a nagyobb részletezés; sajnos, teljessége sem kifogástalan, mert a bevételekre és kiadásokra vonatkozó adatok 2.683 községből hiányoztak, a pótdó adatai 582, a törzsvagyon értéke pedig 391 községből.

Jóval teljesebb — bár még mindig nem a községek egész háztartására, csupán azok adózási viszonyaira vonatkozik — a pénzügy-ministerium által 1904 évben közzétett nagy kiadvány, az állami egyenes adók alapján kivetett vármegyei és községi adók statisztikájáról az 1898—1899 éveket illetőleg

A „Közgazdasági Szemle“ 1904 évi deczemberi füzetében Exner Kornél tanulságos értekezésben számol be ezen adatok alapján a magyar önkormányzati szervek adóterhéről, s csakugyan, bár az adatok már tíz év előtti időről valók, máig is ez a kiadvány az egyetlen használható és megbízható forrás községi adóinkról. Közli a községi adókivetés eredményét és százalékát a községi adóztatás címei szerint (az összes községi lakosokat, csak a földbirtokot és csak a belterületet illető adókat a községi törvény 130. §-ának megkülönböztetései alapján), valamint a pótdóhátralékot is, minden egyes községről külön, az 1898 évi adatok nyomán, s ugyanilyen részletezéssel, azonban már csak vármegyei összefoglalásban, az 1899 évi adatok alapján is.

Ezzel azután meg is szakad minden adatközlés a községi adózásról mind a mai napig.

Valamivel többet tudunk — magán adatgyűjtők buzgólkodása révén — a városok háztartásáról, annál is inkább, mert a városok számadásai hozzáférhetőbbek s pénzügyi kérdéseik megvitatása nagyobb publicitással történik. Sok adatot találunk — bár nem teljes kritikával, s nem kifogástalan egyöntetűséggel összeállítva — Éhen Gyulának városaink közéletéről kiadott röpiratában, teljesebb adatgyűjteményt Paulovics Mártonnak városaink vagyoni helyzetéről a millenium évében készült könyvében s az adatkincs kritikai feldolgozását Ruffy Pálnak a községi háztartást ismertető becses értekezésében, mely a Közgazdasági Lexikon II. kötetében látott napvilágot.

Városainknál nem is érezzük tehát oly élenken a háztartási statisztika hiányait, mint a községeknél. Hogy a községek legutolsó szervezése óta is mily óriásit emelkedtek az igényeink a község teljesítményeit illetőleg a közegészség, közbiztonság, közjótékonyosság s a kultúra megannyi ágazata terén — nem is említve azt, hogy az állam is mily fokozottabb mértékben vette igénybe a községek erejét a maga funkciójának elvégzése körül — azt tudjuk meggyőződésből mindnyájan, de egyetlen adatunk nincs, a mit bizonyosággal idézhetnénk. A pótló magassága — még ha ennek arányát a legújabb időkről tudnók is, nem pedig csupán tíz év előtről — legföljebb azt bizonyítja (s azt se tisztán), hogy egyik vagy másik község mennyire roskadoz a terhek alatt, de arról hallgat, hogy micsoda teljesítményeket nyújt a község a horribilis pótló fejében?

A községi vagyonkezelést illetőleg a szabályoknak egész útvesztője áll már fenn, de még nem volt alkalmunk meggyőződni, hogy e szabályok közt hogyan tudott kialakulni községeinkben egészséges gazdálkodás s az apró vagyonokban, s a falvainkban annyira kedvelt alapokban való szétforgácsolással nem megy-e veszendőbe, vagy legalább is nem hasznosítatik-e elégtelenül a nemzeti vagyonnak egy nem kicsinylendő hányada? Ki tudják-e a községek hitelüket jól használni, s nem roskadoznak-e uzsorakölcsönök terhei alatt? Folytathatnók még a kérdőjelek hosszú sorozatát, annyi fontos kérdése van a községi háztartásnak, a melyeket panasz vagy óhajlás formájában az érdekelt körök állandóan napirenden tartanak, a melyekről azonban mindeddig csak hozzávetőleges vélelem alapján beszélhattünk, nem pedig pozitív tudás nyomán.

A községi és körjegyzők országos egyesületének az érdeme, hogy újból sürgetőleg fölvetette a kérdést és felajánlotta a jegyzői kar közreműködését egy országos községi háztartási statisztika létesítésére. Egy ily komplikált és nehéz fölvetélnél a legkedvezőbb auspiciumnak kell tekinteni, ha maguk az érdekelt — és munkával megterhelendő — adatszolgáltatók szorgalmazzák az összeírást; ezért az egyesület kérése mindenütt kedvező fogadtatásra talált s a belügyministerium rendeletére a m. kir. központi statisztikai hivatal — a múlt év nyarán a községi és körjegyzők segítségével végrehajtott próbafelvétel után — ez év április havában már szét is küldötte valamennyi községhez a háztartási statisztikára vonatkozó, elég terjedelmes kérdőívet.

Kivánatos lett volna, ha egyidejűleg a magasabbrendű községi alakulatok, a törvényhatósági és rendezett tanácsú városok háztartására is kiterjeszkedik az adatgyűjtés; de városaink pénzügye a tervbe vett s részben már folyamatban lévő állami segítség révén éppen most átalakulás stádiumában van s helyesebbnek látszott ezeknek az intézkedéseknek eredményeit bevárni.

Önkormányzati szerveink háztartásáról tehát most sem fogunk teljes képet nyerni, a várható eredményeket azonban így is nagyra kell becsülnünk, mert először nyerünk alaposabb bepillantást a községi háztartás szövevényeibe. A városok háztartása, mint fentebb említettük volt, eddig sem volt ennyire terra incognita előttünk s az elmaradó adatgyűjtés hiányát nem érezzük annyira, mintha a községi háztartás statisztikáját halogattuk volna még tovább.

A községi háztartási statisztikának főcélja a következő fontosabb viszonyokra világot vetni:

1. Mennyi a község vagyonállapota földben, házban, tőkében, vállalatokban, üzemekben és egyéb értékekben?

2. Hogyan hasznosítja a község a földben, házban és tőkében fekvő vagyonát, mennyi ezeknek, valamint a vállalatokban és az üzemekben fekvő vagyonnak évi hozadéka külön-külön?

3. A község bevételeinek részletezése.

4. A község kiadásainak részletezése.

5. A községi pótdadó kivetésének alapját képező állami egyenes adók összege és a községi pótdadó százaléka, és pedig az utóbbi — hogy adataink és a pénzügyministeriumnak fent említett 1898—1899 évi adóstatistikája közt a kontinuitás biztosíttassék — az utolsó tiz év mindegyikéről a közigazgatási, gazdasági (földbirtoki) és közbiztonsági kiadási csoportok szerint.

6. A községbeli volt urbéres közbirtokosság vagyonára, annak kezelési módjára és hozadékára vonatkozó adatok.

7. A község által kezelt alapok és alapítványok, tőkeösszegük, elhelyezésük módja és rendeltetésük szerint.

8. A községbeli lakosságra nehezedő összes közterhek összefoglalása, ideértve az állami, törvényhatósági, községi, felekezeti adókat és a köz javára történő egyéb szolgáltatásokat.

A községi háztartás statisztikája az 1908 évről kéri adatait és pedig nem az előirányzatnak, hanem a zárszámadásnak, tehát az 1908 év tényleges pénzügyi eredményeinek alapján; retrospektív adatot csupán a községi pótdóra vonatkozólag kér, tiz évre visszamenőleg s némi összehasonlíthatás kedvéért a bevételek és kiadások főösszegét az öt évvel korábbi állapotról, tehát 1903-ról.

A kérdőívet a község közérdekű viszonyaira vonatkozó néhány általános kérdés vezeti be, a minők egyebek közt a következők: Mily távolságban van a község a körjegyzői, körorvosi székhelytől s a legközelebbi gyógyszerértől? Mily puszták, havasok és rendszeres üzemterv szerint kezelt erdők — és mekkora területtel — élveznek a községben pótdadókedvezményt? A község mennyi utat, műtárgyat

tart fenn maga és mennyit a szomszédos községekkel vagy az egész járással együtt érdekeltségi csoportokban? Mennyi községi szegény, gyógyíthatatlan szegény beteg, testi vagy szellemi fogyatkozásban szenvedő s elhagyottnak nyilvánított 7 éven felüli gyermek él a község terhére? Micsoda közegészségügyi és közjótékonyágügyi intézmények vannak a községben (járványkórház, kórház, artézi kút, vízvezeték vagy más vízellátás, csatorna, fürdő, árvaház, szeretetház, szegényház stb.), ki azok fentartója, s a község mennyivel járul a fentartásukhoz? Milyen tisztii és szolgaszemélyzetet alkalmaz a község és mennyi azoknak az illetménye? Hány tagból áll a községi képviselőtestület virilis joron és mennyiből választás utján? Milyen jegyzőkönyvi nyelvet használ a község?

Ezek a kérdések főleg az általános adminisztratív viszonyok felől kívánnak tájékoztatást, de már a község háztartási érdekeibe vág az a következő kérdés, hogy a községi pótdadó fizetése alól fölmentetteknek mennyi a pótdómentes állami egyenes adója? A kép ugyan, melyet ez adatokból nyerni fogunk, nem lesz teljes, mert a községi pótlék alól való mentesség legnagyobb súlylyal nem a nagy- és kisközségekre nehezedik, hanem azokra a vagyontalan kisvárosokra, a hol hivatalok s iskolák vannak koncentrálnva s a községi adózás terhét viselő polgárság mellett jelentékeny hányadot képviselnek a pótdómentes állami, törvényhatósági, városi tisztviselők. Mégis, nem lesz érdektelen megtudnunk, hogy számszerint is mekkora különbözetet jelent a községek rovására az a körülmény, hogy a községi törvény 138. §-a egyes hivatásokat kivon a községi adózás kötelezettsége alól.

Az adózás alól való ezen részleges mentességgel szemben egy más kérdés azt tudakolja, micsoda közterhek nehezeden általában a község lakóira. Közkeletű vezércikkfrázisunk, hogy a nép immár összeroskad a súlyos adóteher alatt, ezentúl pozitív számokra hivatkozhatik majd igazolásul. A fontosabb közterhek, a melyek e czímen szóba jöhetnek, az állami egyenes adó, utadó, betegápolási pótdadó, vármegyei pótdók, községi pótdadó, állami adómentes napszámosok községi adója, iskolai pótdadó, úrbéri pótdók, közmunkaváltság, vagy természetben teljesített közmunka, egyéb községi kivetések, vízszabályozási járulék, váltság-tartozás. Hosszú sorozat, pedig még egy fontos tétel hiányzik belőle, a felekezeti adó. A községi elöljáróságok erről nem tudnak felvilágosítással szolgálni, ha tehát a közterheket pontosan ki akarjuk számítani, további kérdésekkel kell fordulnunk közvetlenül a felekezetekhez.

Arról, hogy a községek bevételei és kiadásai mily czímek és igazgatási ágak közt oszlanak meg, mint említettük, most várunk először adatokat. Ennek következtében a kérdőív igyekszik lehető részletezéssel megtudni ezt a remélhetőleg igen becses anyagot. A bevételek sorában

több altételre osztva tudakoltatik a községi ingatlanok jövedelme, azután a községi üzemekből eredő bevételek, az esetleges kamatjövedelmek, a közigazgatási természetű jövedelmek (ideértve a különféle pótadókat és egyéb községi kivetéseket, fogyasztási adójövedelmet, adóbehajtásból, késedelmi kamatokból eredő bevételeket) a vadászterületnek, halászati jognak haszonbére, államsegély, közmunkaváltság (ha ez nem külön alap javára számoltatik el), a földgazdászati jövedelmek (ha ugyan nem külön alapként kezeltenek), a vásárjog, kövezetvám, helypénz címén fölmerülő bevételek, belrendőri jövedelmek s mint rendkívüli bevételek, ingatlanoknak, ingóknak, tenyészállatoknak eladásából, kölcsönből, rendkívüli államsegélyből s esetleges más forrásból eredő jövedelmek.

A kiadások részletezésénél külön vannak választva a tulajdonképpeni közigazgatási természetű szükségletek (tisztviselő és szolgáltszemélyzet fizetése és egyéb járandósága, fuvar- és napidíj, irodai szükségletek, helyiségbérlet, fősorozási költségek stb.), azután a közegészségügyi szükségletek (orvos, szülésznő, halottkém fizetése, kórház, járványkórház fentartása, oltónyirk, fertőtlenítés, jégverem stb. költsége), az iskolai, kegyuri és közjótékonyági szükségletek (a különféle iskoláknak adott segélyek és fentartási költségek, kegyuri kiadások, egyházaknak, jótékony egyleteknek és intézményeknek segélyezése s a községi szegények, gyógyithatatlan betegek és testi vagy szellemi fogyatkozásban szenvedők, végül az elhagyottnak nyilvánított 7 éven felüli gyermekek eltartása. Külön részleteztetnek továbbá a község által fizetett adók és illetékek, a földgazdászati szükségletek, közmunkakiadások (e két utóbbi akkor, ha nem külön alapok terhére számoltatnak el), a belrendőri kiadások (rendőr, éjjeli őr stb. illetményei, tűzoltás, közvilágítás, utczaburkolás és tisztántartás), az egyes alapokhoz a községi pénztárnak esetleges hozzájárulása, kölcsöntartozás kamatai, s mint beruházási kiadások ingatlanvásárlás és építkezés, ingók vásárlása, tőkeelhelyezés.

Nagy súlyt helyezett a kérdőív a község rendes háztartásán kívül kezelt különféle alapok zárszámadására. Annyit már közvetlen megfigyelésből és tapasztalathból tudunk, hogy községeink nagyon kedvelik az alapokban való gazdálkodást s a községi rendes költségvetésből akárhány tételt kihasítva, külön gyümölcsöztetnek s gyér hozadékukat külön célokra használják fel. Különben nemcsak a községi gazdálkodás jellemző vonása ez, hanem azt lehetne mondani, különleges magyar szokás. Törvényeink sem fukarkodnak a különféle alapok létesítésével, a vármegyei háztartásnak pedig a legexotikusabb című és rendeltetésű alapjai voltak csak nem régiben is. Vitatni sem kell, hogy az alapokban való gazdálkodás túlhajtása mennyire nem helyes, mennyire az erők

elforgácsolására és így közvetve arra vezet, hogy bizonyos közcélok kielégítése elodáztassék. A melyik falu például arra vár, hogy tűzoltó-szereit az alig tengő tűzoltó-alapnak évtizedek alatt összegyűjtendő jövedelméből frissitse föl, annak a tűzoltó-alap végelemzésben csak takaró arra, hogy ne teljesítse tűzrendészeti teendőit. A munkássegély-alapok is a legtöbb helyütt olyan minimális összegűek, hogy munkássegélyezésről ez alapok terhére szó sem lehet.

Érdeklődéssel várjuk tehát a községi alapok statisztikáját, mely a különféle alapok előző évi vagyoniállapotát s 1908 évi bevételeit és kiadásait fogja kimutatni, ez utóbbiakat részletezve is, figyelemmel arra, hogy a község mennyivel járul évenként az egyes alapok növeléséhez?

A községi alapoktól elkülönítve tudakolja a kérdőív a község kezelése alatt álló idegen alapok és alapítványok megnevezését, rendeltetését, tőkeösszegét és évi hozadékát.

A község vagyoni mérlegében a földbirtokban fekvő vagyoni kimutatása, művelési ágak szerint részletezve kívántatik, egyuttal annak kitüntetésével, hogy az illető vagyonalkatrész házilag kezeltetik-e, vagy haszonbérbe van adva, esetleg haszonélvezetbe bocsátva? A házi vagy bérleti kezelést ki kell tüntetni a községi üzemeknél is; a vagyoni mérleg többi főtételeit képezik az ingatlanok, felszerelések, tenyészállatok, terménykészletek, készpénz, takarékbetétek, értékpapírok, követelések (hátralékok) s az alapok vagyoni, míg a teheroldalon egyebek közt a jelzálogos kölcsönök, községi és egyéb kölcsönök, kifizetetlen tartozások s az alapok követeléseinek szerepelnek.

A községek gazdálkodási módjának megítélésére egyik legfontosabb résznek tartom azt a fejezetet, mely a községi vagyoni elhelyezési módjára, továbbá azt, a mely a község adósságainak részletezésére vonatkozik. Ugy a tulajdonképpeni községi vagyoni, mint a községi alapokról, ugyszintén a község által kezelt idegen alapokról és alapítványokról a kérdőív egyaránt tudakolja azt, hogy mennyi van takarékbetétben elhelyezve, és pedig névszerint megnevezendő bankoknál, takarékpénztáraknál vagy szövetkezeteknél külön-külön mennyi és hány százalékos kamatoztatás mellett, mennyi fekszik értékpapírokban és pedig mily címletekben, mennyi van végül kölcsönökben elhelyezve, nevezetesen mennyi magánszemélyeknél, mennyi az egyenként megnevezendő jogi személyeknél, mindenütt a kikötött kamat százalékanak közlésével is. A községeknek ezen kinn fekvő tőkék együttléve bizonyára jelentékeny összegre rugnak, s a községek pénzügyi viszonyainak szanálására irányuló minden törekvésnél egyik első kérdés az lesz, hogyan gyümölcsoztetik a községek azt, a miük van, s vagyoni romlásuknak itt-ott nem a dubiózus befektetés-e az oka? E kérdésekre, valamint a

vagyonkezeléssel összefüggő egyéb körülményekre a községi háztartás statisztikának ez a része remélhetőleg kielégítő választ fog adhatni.

A községi kölcsönökről a következő adatokat várjuk az összeírásból: Mikor vétetett föl a kölcsön, honnan és eredetileg mily összegben s milyen célra; közönséges kölcsön-e, vagy pedig amortizációs, mennyi az évi kamatnak, s az esetleges kötelező évi törlesztésnek százaléka, mennyi az évi teher koronákban, s az 1908 év végén még fennállott tőketartozás összege?

A kérdőívet a községbeli volt urbéres közbirtokosság vagyonára és vagyonkezelésére vonatkozó adatok zárják be. A vagyonalkatrészek közül a főszűly a földbirtok részletezésére fordított; az urbéres vagyon tudvalevőleg legnagyobb részben legelő és erdőbirtokot képez. Fontos szerepe lehet az urbéri gazdálkodásnak a község állattenyésztése terén is, mert sok helyütt a tenyészállatok tartása nem a község rendes költségvetésének, nem is külön községi alapnak, hanem az urbéres vagyonnak terhére történik. A kérdőív erre az eshetőségre is kiterjeszkedik, valamint arra is, ha az urbéres vagyont már nem fekvőségek és állatállomány képezik, hanem tőkebirtok; s végül tudakolja, hogy mire fordítatik az urbéres vagyon jövedelme: közcélokra-e (a községi háztartás támogatására), vagy pedig felosztásra kerül a közbirtokosság tagjai között?

A mint e vázlatos ismertetésből is látszik, a kérdőív a községi háztartás minden lényeges viszonyára kiterjedően apró részletek kutatásáig is elmegy, hogy lehetőleg teljes képet adjon községeinknek ma még annyira ismeretlen pénzügyi viszonyairól.

A jegyzői karnak érdekeltsége és kezdeményezése elég biztosítékot nyújt az iránt, hogy a felvétel már ezuttal nem marad sikertelen s az eredmények remélhetőleg bő tanulságot fognak adni a tudománynak s a reformok és üdvös intézkedések egész sorozatához elég anyagot a gyakorlati politikusoknak.

Buday László.

Heves vármegye közgazdasági leírása. VI.

A túlnyomólag őstermeléssel foglalkozó népek jólétének s életrevalóságának az a legjobban beszélő bizonyítéka: mily terhet képes elviselni nagyobb megerőltetés nélkül? s megvan-e benne a jövő fejlődésnek első feltétele, az erős akarattal párosult törekvés birtokát megtartani, sőt azt gyarapítani? Sajnos, Magyarországnak alig van vidéke, mely e feltételeknek minden tekintetben megfelelhethetne. Kis- és középbirtokainknak nagy része nyomasztó adóssággal van terhelve, a parasztbirtokok zöme pedig annyira elaprózott, hogy tulajdonosának még a legszűkebb korlátok közt mozgó megélhetést is alig biztosítja.

Heves vármegye e tekintetben különösen rosszul áll. Az 1905. évi magyar statisztikai évkönyv szerint Heves vármegye ingatlanaira 36 millió korona értékű jelzálogkölcsön nehezült. Az 1906. év folyamán ez összeghez újabb $12\frac{1}{2}$ millió korona kölcsön járult, míg törlésre csak 8 millió került, s így elmondhatjuk, hogy 1906 végén Heves birtokos közönsége több mint 40 millió koronával adósa tisztán hazai pénzintézeteinknek.

Az ingatlanforgalom éppen a nyomasztó adósságtól való szabadulás miatt, élénk volt. 1906-ban 6835 ingatlan cserélt gazdát s a vásár, illetve árverés alá kerülő ingatlanok értéke több mint 18 millió korona volt. Ezek közül túlterheltetés és fizetéseképtelenség miatt beálló végrehajtás által 181 ingatlant vettek el tulajdonosaiktól 109.918 korona adósság miatt. Új kölcsönökkel 6798 ingatlant terheltek meg s ezek közül végrehajtás miatt 1014 birtokra került új adósság 372.194 korona értékben.

Szomorú jelenségek ezek, melyek kiállító bizonyosságai annak az állapotnak, mint jut földbirtokosságunk az anyagi pusztulás szélére. Eladó-sodása ma már oly nagy, hogy tiszta jövedelmének felét, sőt többet is kénytelen fizetni évenként rendszeren rövid lejáratú kölcsönének törlesztésére.

Amortisatiós kölcsönhöz a kisbirtokos elvértve jut. S ha közvetítők segítségével hosszas utánjárás és költséges tiszteletdíjak lefizetése után meg is szavazzák részére a kölcsönösszeget, azt végül nem készpénzben,

hanem rendszeren csak záloglevelekben kapja meg, melyeket sokszor csak tetemes engedmények árán bír értékesíteni. 5-2%-nál jutányosabb kölcsönt különben így sem kap s a mit így nyer a kisebb kamat által, elveszti a záloglevél értékesítésénél.

Vármegyei pénzügyintézetünk mig betéteket általában csak 4%-ra fogadnak el, addig a nyújtott kölcsönökért 8, 9, sőt több százalékot is fizettetnek. Jelzálogkölcsönt csak első helyen való betáblázásra adnak, inkább a könnyebben lebonyolítható és előnyösebb biztosítékot nyújtó váltó- és folyószámla-hitelre terjesztik ki üzletkörüket. Az önsegélyezésen alapuló hitelszövetkezeteknél a kamatláb 7%, de ebben benne van a kezelési költség is. S így aránylag a megszorult kisember sokkal szívesebben vesz kölcsönt a hitelszövetkezettől, mint a drága kamatot szedő nagy pénzügyintézettől.

A gazdasági élettel szorosan összefüggő üzletág a biztosítás, mely a multak szomorú tapasztalatain okulva, Heves vármegye területén meg lehetőszen el van terjedve. Sokban hozzájárult a biztosítási kedv élénkítéséhez népünknek felvilágosítása is. Ma ugyan még csak a tűzkár elleni biztosítás öltött nagyobb arányokat, de remélhető, hogy gazdáink körében a jég és fagy elleni biztosítás is fog hódítani.

A tűzkárok tekintetében Heves vármegye szomorú napokra tekinthet vissza. Az 1904. év örökre emlékezetes marad a vármegye történetében. Ez évben pusztult el teljesen Bodony, ekkor égett le Gyöngyös nagy része s részint gondatlanság, részint gonosz kezek munkája sok községben megzavarta népünknek békés nyugalma. Az általános rettegést még fokozta a roppant szárazság és vízhiány. Mindenki félve gondolt a bekövetkezendő szerencsétlenségre s a legtöbb ember este azzal a gondolattal hajtotta fejét nyugalomra, hogy talán holnap vagyon nélkül és hajléktalanul marad.

Községeink azóta Majzik Viktornak, Heves vármegye alispánjának ügybuzgósága és erélyessége folytán igen gondos intézkedéseket tettek a bekövetkezendő tűzvész meggátlására. Mindenütt önkéntes tűzoltócsapatokat szerveztek s ellátták magukat a legszükségesebb védelmi eszközökkel, szivattyukkal, vízfordó (lajtokkal) kocsikkal, létrákkal. 35 község kivételével külön rakodó helyeket létesítettek a községeken kívül; új házakat csupán cseréppel vagy tűzálló anyagokkal szabad befedni; sőt igen sok község előljárósága még a dohányzást is eltiltotta a nyári hónapok alatt az utcákon és köztéren.

Minden óvintézkedés mellett is a tüzesetek elég gyakoriak. Ebben Gyöngyös vezet, hol a zezugos zsákutcákban a kitünően szervezett és felszerelt tűzoltóság legnagyobb erőfeszítése dacára is a mentés, vagy éppen oltás a legtöbbször sikertelen. A tűzvész oka a legtöbbször gondat-

lanság, de igen sok a szándékos vagy vélelmezett gyújtogatás is. 1907-ben a vármegye 73 községében fordult elő tüzeset. A kár majdnem 600.000 korona, de ebből biztosítás útján majd 300.000 korona térült meg. Legtöbb tüzeset fordult elő Gyöngyösön, Egerben, Tófaluban, Pásztón, Tiszafüreden. Örvendetes haladás észlelhető a tűzkár elleni biztosítás terén is. Az épületek 82⁰/₀-a, a takarmányneműeknek 23⁰/₀-a, a gazdasági felszereléseknek 14⁰/₀-a volt biztosítva. A tűzkár elleni biztosítások összege több mint 120 millió korona.

Jégek ellen 6 millió korona értékű termést biztosítottak, melyből több, mint 50.000 koronát fizettek ki a biztosító társaságok gazdáinknak.

Az életbiztosítás vármegyénkben csak épen a legintelligensebb egyének közt van elterjedve. Sajnos, népünk egy csepp fogékonyságot sem mutat a biztosítás ez ágazata iránt.

Hazai biztosító társaságaink majd mindenikének van ügynöksége Heves vármegyében. Mégis a legelterjedtebbek: Az első magyar általános bt., az Adria és újabban a Magyar Gazdák biztosító társasága.

Hatodik rész.

Közlekedés. Jogszolgáltatás. Közteherviselés.

1. Közlekedés.

Földrajzi fekvésénél fogva Heves vármegye egyike az ország legszerencsésebb helyzetű részeinek. A magyar kir. államvasutak „Budapest—Miskolcz—Kassa“-i vonala keresztben szeli ketté, melyhez jobbról, balról számos helyi érdekű vasut csatlakozik. Városai fejlődésének azonban egyik legnagyobb akadály, hogy csak szárnyvonalak kötik össze az államvasutak főhálózatával s így különösen a kereskedelmi cikkek forgalmánál érezhető ez óriási hátrány, mely Egerre és Gyöngyösre egyformán nehezül.

Fővasútja Hevesnek a budapest—miskolczi kettős vágányú vonal, mely Hatvannál lép a vármegye területére s Füzesabony határában hagyja el azt, továbbá a budapest—hatvan—ruttkai vonal, mely a vármegye egész nyugati oldalát érinti, aztán a kisterenne—kál—kápolna—kisujszállási vonal, a Füzesabony—Eger közt fekvő viczinális, vámosgyörk—gyöngyösi s végre a tiszafüred—karczagi vonal. Elkészült már az eger—nadasd—putnoki vonal s engedélyt kérelmeztek egy oly vasut építésére, mely a tiszamenti s Hortobágygyal határos vidékeket kötné össze az államvasutak valamelyik fővonalával. Ugyancsak engedélyt kértek egy oly helyi érdekű vasut építésére is, mely Gyöngyöst kötné össze a budapest—hatvan—ruttkai vonallal s Gyöngyösről kiindulva Gyöngyöstarján, Pata, Szücsi, Rózsaszentmárton és Apcz községeket érintené.

Heves vármegye összes vasuti hálózatának hossza 255·3 km, melyből államvasut 125·5 km, a többi pedig állami kezelésben levő magánvasut. 100 km²-re eső arány 6·79, 100.000 lakosra eső hányad pedig 96·05 km.

A közlekedés szolgálatában állanak a vasutakon kívül a közutak, melyek három csoportba oszthatók, u. m. állami utak, törvényhatósági és községi közlekedési, illetve közdülő utak. Állami útja Hevesnek jelenleg csak egy van, a budapest—miskolci vonalnak Hatvant, Gyöngyöst, Kápolnát, Kerecsendet és Füzesabonyt érintő szakasza, mely 71·7 km hosszú s fentartása az államnak évenként átlag 15.000 koronába kerül. Törvényhatósági útja Heves vármegyének 32 van s ezeknek összes hossza 397·5 km kőalappal bíró kiépített műút 310·5 km, a többi pedig kiépítetlen. 1906-ban a fenmaradt majd 87 km-t tevő út kiépítése a sajnálatos munkásmozgalmak következtében jóformán szünetelt.

1905. jan. 1. óta a kereskedelemügyi m. kir. miniszter 456/l. 904. sz. engedélykirata értelmében Heves vármegye törvényhatósági utjai két csoportba sorozhatók; u. m. 1. törvényhatósági utak, melyeket a törvényhatósági utalap terhére építenek, kezelnek és tartanak fenn, 2. vámos közutak, melyeknek építése és fentartása a közuti vámjövödelmekből nyer fedezetet. Jelenleg a vámos közutak hossza a gyöngyösi 2·2 km. ut beszámításával, melynek jövedelme az 1393/905. számú közgyűlési határozat értelmében Gyöngyös városát illeti: 191·5 km.

Uj utak építésére s a meglevők fentartására Heves vármegye évenként igazán óriási áldozatokat hoz. 1905-ben 420.000 korona kölcsönből fedezte az építendő utak költségeit, melyeknek biztosítására lekötötte a vármegyei utadót s a közuti jövedelmek egy részét.

Heves vármegye közönsége alispánja útján kétszer tett kísérletet egyes fontosabb közlekedési utak államosítására, így a Debreczen—Füzesabony—Eger közt fennálló törvényhatósági ut átvétele végett, de ez irányú felterjesztése nem járt sikerrel, a mennyiben ez uthálózat mellőzésével Kossuth Ferencz kereskedelemügyi minister az 1907. évi költségvetés terhére az öt vármegyén átfutó kunszentmárton—szolnok—ujszász—jászládány—jászapáti—heves—füzesabony—maklár—eger—apátfalva—bánréve—tornaaljai összesen 215·59 km. hosszú ut államosítását rendelte el, melyből Heves területére 54 km. esik. Az előbbi ut államosítása sem lett azért elejtve, mert a vármegye közönsége ígéretet nyert, hogy a következő 1918 után eső ciklusban a debreczen—füzesabony—egri utvonal lesz az első, mely államosításra kerül.

A községi közlekedési (viczinális) utak hossza az 1907. év végén 198·8 km-t tett ki, melyekből kiépített, kőalappal bíró ut 88·1 km.

A községi közdülő utak hossza az 1906. évhez viszonyítva 22 km-rel kevesbedett s így jelenleg 1.300 km-t tesz ki.

Az állami utak jókarban tartására szükséges kőanyagot Heves és a szomszédos vármegyék területére a nagybányai állami kőbánya és kő-zúzótelep szolgáltatja, melynek 1907. évi termelése körülbelül 40.000 köbméter volt. Az alkalmazott munkások száma havonként átlag 126 ember, kik öt köfejtőben dolgoznak s legnagyobb részben sodronykötél-pályán szállítják a feldolgozandó anyagot a zúzótelepre.

2. Jogszolgáltatás.

Igazságügyi tekintetben Heves vármegye a budapesti kir. ítélőtábla hatáskörébe tartozik. Működik a vármegye területén 1 kir. törvényszék Egerben, 6 kir. járásbiróság Egerben, Gyöngyösön, Hatvanban, Hevesen, Tiszafüreden és Pétervásáron. Ez utóbbi kivételével valamennyi fel van hatalmazva telekkönyvi bírósági hatáskörrel. Ügyforgalmukat tekintve 1907-ben a kir. törvényszéknél 1.682 büntető ügy nyert jogerős befejezést, míg a 6 járásbiróságnál elintézett ügyek száma 8.028 volt. A terheltek összes száma 1.507 illetve 5.798 volt. Legtöbb büntető eljárás volt folyamatban becsület-sértés 562 gyilkosság és súlyos testi sértés 381 illetve lopással vádolt 376 egyének ellen. A vármegye területén levő 6 fogházban 1907-ben 4.256 egyén lett elhelyezve. Ezek közül 1907-ben fogházba került 4.077 kiszabadult 4.061 a közigazgatási hatóságok által beszállított 2.186 egyén, kik együttesen 6.560 napot töltöttek a fogházban. Közigazgatási hatóságok bűnvádi nyomozást 1.535 esetben teljesítettek.

Ügyvéd 1907-ben 76 működött Heves vármegye területén, kik közül Egerben lakott 41, Gyöngyösön 16, Hatvanban 6, Hevesen 14, Pásztón 2, Pétervásáron 2, Tiszafüreden pedig 5.

Heves vármegye igazságügyi életében az 1907. év annyiban bir jelentőséggel, hogy a régóta huzódó igazságügyi palota kérdése végrevalahára testet öltött. Az új kétemeletes palota az egri vásártér délkeleti sarkán 2400² öl területen épült, s rendeltetésének 1908. augusztus havában már át is adatott. A palota építési költsége meghaladta a 600.000 koronát.

3. Közteherviselés.

Az állami és törvényhatósági élet (ügykezelési) költségeinek fedezetet az adó nyújt, mely négyféleképen nehezedik minden ember vállaira, mint állami egyenes adó, törvényhatósági, illetve községi pótagó s végre mint fogyasztási adó. Heves vármegye adója az 1906. évben igazán horribilis összeget tett ki. Kivettetett ugyanis a törvényhatóság területén :

1. Állami egyenes adó	2,115.483·63 korona
2. Községi pótagó	1,231.963·35 „
3. Vármegyei pótagó	387.996·28 „
4. Fogyasztási adó	600.856.00 „
Összesen	<u>4,336.299·26 korona</u>

Fejenkinti átlagos adóteher tehát a jelenlegi népesség számához (265.877) viszonyítva 16·30 korona. Ha azonban tisztán csak a keresőket, azaz az adókötelesek számát tekintjük (101.291), akkor a fejenkinti adóösszeg már 42·81 korona, a mely jelenleg valósággal óriási teher! Tagadhatatlan, hogy az állami és közigazgatási apparátus óriási összegeket emészt s évről-évre többet követel, de a jelenlegi körülmények között e teher oly aránytalanul oszlik meg az adófizetők között, hogy egy részüknek valósággal pusztulni kell, mert az élet súlyos gondjai között ily nagymérvű kötelezettségnek megfelelni nem képesek.

Növeli a bajt a községek és törvényhatóságok közigazgatási költségeinek nagymérvű emelkedése; melyeknek fedezetéről, elegendő vagyion hiányában pótagóval kell gondoskodniok. Heves vármegye átlagos pótagója 57·76⁰/₀ az egyenes adókhöz viszonyítva, azonban vannak a vármegyében községek — és pedig számosan — melyeknek pótagója meghaladja a 100, sőt 200⁰/₀-ot is!

Az 1905. évi alispáni jelentés alapján itt közlöm a pótagó kivetésére vonatkozó adatokat:

25 ⁰ / ₀ -ig vetett ki pótagót	4 község, tehát a községek	3·4 ⁰ / ₀ -a
25— 50 ⁰ / ₀ -ig „ „	37 „ „ „	31·6 ⁰ / ₀ -a
50— 75 ⁰ / ₀ -ig „ „	35 „ „ „	30 ⁰ / ₀ -a
75— 100 ⁰ / ₀ -ig „ „	25 „ „ „	21·4 ⁰ / ₀ -a
100— 125 ⁰ / ₀ -ig „ „	11 „ „ „	9·4 ⁰ / ₀ -a
125 ⁰ / ₀ -on felül „ „	4 „ „ „	3·4 ⁰ / ₀ -a
229 ⁰ / ₀ -on „ „	1 „ „ „	0·8 ⁰ / ₀ -a

Száz ⁰/₀-on felül pótagót tehát 16 község fizet s ha hozzávesszük, hogy e 16 község közül 11 a legszegényebb pétervásári járásban van, akkor könnyen beláthatjuk, hogy az ily magas pótagó is sokban hozzájárul a kivándorlási mozgalom élénkítéséhez.

Községeinknek az egyes költségvetések szerint 2,388.281 korona volt a szükséglete, melylyel szemben azonban csak 1,167.136 korona nyújtott fedezetet s így pótagóban 1,221.145 koronát kellett követelni, hogy a községi közigazgatás fennakadást ne szenvedjen.

Nem lesz érdektelen közölnünk az egyes községek vagyoni állapotát sem. 1905-ben ingatlanban 6,720.732 korona, ingóságban 474.279 és jövedelmező jogokban 1,098.798 korona volt Heves vármegye községeinek vagyona, míg az erre nehezedeő teher 2,983.905 koronát tett ki.

Az összes vármegyei cselekvő alap készpénzben 773.208 korona, értékpapirokban pedig 2,488.656 koronát tett ki, melylyel szemben 5,011.679 korona teher mutatkozott.

Még az 1907. évi fősorozás eredményéről óhajtok pár szót szólani. 1907-ben 6.198 ujonczot hívott fel a katonai sorozóbizottság katonai állításra, a 6.198 közül szolgálatra alkalmas csupán 26°,0 volt, azaz 1.642, mely szám népünk elerőtlenedésének, illetve annak bizonyítéka, hogy a rettenetesen pusztító tüdővész és egyéb betegségek miatt népünknek majdnem 74°/_o-a nem teljesíthet katonai szolgálatot.

Hetedik rész.

Közművelődés, közoktatásügy.

Az 1900. évi népszámlálás adatai szerint Heves vármegye közönségéből irni-olvasni tudott 136.889, azaz az összes népességnek 53°/_o-a, a hat éven felülinépességnek 64°/_o-a. Az 1890. évi népszámlálás eredményéhez viszonyítva haladás tapasztalható, a mennyiben az irni-olvasni tudók száma akkor az össznépességnek 43°/_o-a volt, a 6 éven felüli népességnek pedig 52°/_o-a. A javulás tehát ez utóbbi eredményhez viszonyítva 12°/_o, mely fényes bizonyítéka az általános és kötelező népiskolai oktatás áldásos voltának.

Közoktatásügyi intézményei közül a kisdedovási szolgálatában 29 rendes kisdedovási áll, azonkívül 7 állandó és 84 nyári menedékhely. A növendékek száma a rendes óvóban 2.686, az állandó gyermekmenhelyen 533 s a nyári menedékházban 7.680. A 29 rendes kisdedovási közül állami 17, államilag segélyezett községi 2, községi 4, alapítványi 2, római katolikus 2, s végre államilag segélyezett magán kisdedovási 2.

Elemi népiskola 192 van Heves vármegyében. Ezek körül állami 22, római katolikus 138, községi 13, református 10, izraelita 8 és magán elemi népiskola 1. Ez iskolákban 437 tanító működött és pedig 88 állami, 16 községi, 294 rkath., 24 ref., 14 izraelita és 1 magán. Férfitanító volt 309, nő 129. A 129 nőtanító közül 12 apácza.

Az 1906/907. iskolai évben 53.387 tanköteles gyermeket irtak össze, kik közül tényleg iskolába járt 44.041, az összes iskolaköteleseknek 82°/_o-a.

Ujabb időben a mindennapi iskolából kikerült tanulók továbbképzésében igen üdvös hatást és eredményes munkálkodást fejtenek ki a gazdasági ismétlőiskolák. Rendszeresen a többtanítós iskolák egyik férfitanítója a gazdasági ismétlőiskola vezetője. 1906/907-ben azonban már 7 önálló gazdasági szaktanítót találunk a vármegye területén.

Az 1907. év fordulópontot jelent nemcsak Heves vármegye, hanem az egész ország tanügyi életében. Az 1907. évi XXVI. és XXVII. t.-czikk

mig egyrészt a tanítókat köztisztviselőknek minősítette s javadalmazásukat egyöntetűen szabályozta, addig másrészt a magyar nemzeti oktatás érdekében oly erős alapokra fektette tanügyünket, hogy évtizedeken át védőbástyája lesz a vezérletre hivatott magyarságnak, a magyar érzésnek és nemzeti eszmének.

Az idézett törvények rendelkezéseit Heves vármegye a legnagyobb ügybuzgósággal hajtotta végre. Tanítóinak illetményeit rendezte s hol a községi, vagy egyéb alap elégtelen volt a tanítói járandóságok fedezésére, államsegélyt vett igénybe. Érdekes jelenség, hogy a 349 községi és felekezeti tanító részére szükséges fizetéskiegészítés és korpótlék biztosítása végett 244 esetben vettek igénybe államsegélyt Heves vm. községei. Az így kiutaltványozott összeg 126.597 koronát tett ki s így egy tanítóra átlag 520 korona államsegély jutott.

Ugyancsak az 1907. évi XXVI. t.-cz. intenciói szerint Heves vm. állami iskoláinak tanítói községenként önálló testületbe léptek. Havi üléseiken nemcsak megvitatták egymás között teendőiket, hanem közülök némelyik igazán szakavatott, gyakorlati előadást is tartott.

De a Hevesvármegyei Általános Tanítótestület a magyar nemzeti eszme fentartása és fejlesztése érdekében egy oly nagyszerű eszmét is felvetett 1907. június 1-jén Parádon tartott közgyűlésén, hogy ha az megvalósul, nemcsak a magyarság megerősödésének lesz hathatós tényezője, hanem megszüntetője sok-sok socialis bajnak, ezek közül különösen a nemzetközi socialismusnak és közvetve a kivándorlásnak. A tantestület ugyanis többek között egyik határozati javaslatában kimondotta, hogy a magyar történelemnek az elemi iskolában való tanítását az egész országra kiterjedő hatással sürgősen reformálni kell. És pedig a magyar nemzeti érzés ápolásának és fejlesztésének céljából úgy kell módosítani a népiskolai tantervet, hogy a magyar történelem már a IV. elemi osztálynak legyen kötelezett tantárgya s a történelemtanulásra már a III. osztályban elő kell készíteni a gyermekeket a hun-magyar mondatkörből vett alkalmas olvasmányokkal. A népiskola V. és VI. osztályát ugyanis nálunk nagyon kevés tanuló látogatja. A falusi gyermek 12 éves korában épen hogy eljut a IV. osztályba s minthogy az általános ismétlőiskola ismeretközlése épen ez iskola természeténél fogva nagyon is általános körben mozog s így a legtöbb paraszt gyermeknek — midőn az iskolából kikerül — még halvány sejtelve sincs hazája dicsőséges múltjáról, nemzete történelméről! Azért kötelezővé kell tenni a történelemtanítást már a III., IV. osztályban. A városi iskolákban igen sok helyen kötelező tantárgy a történelem a IV. osztályban; miért ne tehetnénk hát kísérletet mi is a történelemmel falusi iskoláinkban! Az eszme oly szép, a kínálkozó eredmény oly nagy és fontos, hogy igazán kár volna vele nem kísérletezni és behatóbban foglalkozni!

A népiskolai oktatáson túl terjedő ismeretközlést, a gyakorlati pályákhoz való előismereteket a polgári iskola nyújtja. Sajnos, Heves vármegye községeiben még mindig nagyon kevés a polgári fiúiskola. Különösen Egerben érezhető annak hiánya, hol a túlnyomólag polgári állású szülők is kénytelenek gyermekeiket a középiskolába járatni, jóllehet igényeiket a polgári iskola is kielégítené. Így az 1906/907. iskolai évben 326 polgári állású szülő gyermeke járt a két egeri középiskolába, míg ugyanakkor csak 111 köztisztviselőé. Polgári iskoláink száma jelenleg 6, melyek közül 2 fiú-, 4 pedig leányiskola. Jellegre nézve 4 állami, egy, a hatvani engedélyezett magán, egy pedig római katolikus s az egeri angolkisasszonyok vezetése alatt áll. A tanítók száma 58, 33 férfi és 25 nő, míg a tanulók száma 635 volt, 255 fiú és 380 leány.

A tanítóképzés előmozdítására szolgál a 2 egeri r.-katolikus tanító és tanítónőképző-intézet. A növendékek száma az 1906/907. iskolai évben 246 volt (156 leány), kiket 23 tanár, illetve tanítónő tanított.

Középiskola 3 van vármegyénkben. Az egeri cisterciák főgymnáziuma, az állami főreáliskola és a gyöngyösi állami főgymnázium. A tanulók száma az 1906/907. tanévben a három iskolában meghaladta az 1100-at, kiket 53 rendes tanár és 19 hitoktató részesített rendes oktatásban.

Volt még Egerben egy államilag segélyezett női ipariskola. Vezetője Menner Etel minden lehetőt elkövetett ugyan, hogy kisdud intézetét fenntarthassa; de a 600 koronás állami támogatás kevésnek bizonyult, mások részéről pedig alig részesült segítségben s így iskoláját az 1907/908 tanévben már meg sem nyitotta.

Fennállott még Egerben egy állami felsőbb leányiskola, mely azonban Apponyi gróf vallás- és közoktatásügyi minster rendelete értelmében fokozatosan polgári leányiskolává alakult át. Az első osztály az 1907/908. iskolai évben szűnt meg s ugyanakkor nyílt meg a polgári leányiskola első osztálya.

Közoktatásügyi intézményeink sorában meg kell még említenünk az 1901. óta fennálló egeri, siketnémák hevesvármegyei intézetét, mely az 1906/907. iskolai évben 34 belső és 16 külső növendéket részesített gondos nevelésben és gyógypedagógiai oktatásban. Az ezen intézetnél működő tanítók száma 8. Az intézet élén Mlinkó István igazgató-tanár áll.

Középiskolai oktatáson túl terjedő ismeretközlést az egeri érseki jogliceum jogi és theologiai fakultása nyújt. Az előbbin 156 volt a hallgatók száma. Az utóbbin 54. A joghallgatóknál 11, a theologusoknál pedig 6 tanár tartott rendszeren előadás.

Kemény György.

Közlemények és ismertetések.

Bankkérdés.

Egyszerű igazságok a nemzeti bank dolgában. Hertzka Tivadar előadásai nyomán írta Farkasházy Zsigmond. Budapest, 1909. Ráth Mór.

Az önálló bank harcosai közé legutóbb Hertzka Tivadar is beállott. Két előadást tartott a nemzeti bank érdekében, a melyeket Farkasházy Zsigmond orsz. képviselő könyv alakjában feldolgozva adott ki. Ha ezen előadás érveit bíráló tárgyává tesszük, ez nem azért történik, mintha az önálló bank mellett felhozható érveket gyengíteni akarnók, hanem csupán azért, mert a könnyelmű érvelés az ügynek inkább ártalmára lehet, mint hasznára. A dolog könnyebb oldaláról felfogott érvelésektől szinte hemzseg az értekezés, és ugyanezért a komikum erejével hat a bevezetésben foglalt az a megjegyzés, hogy „a fejtegetések tekintélyi érvek jellegével egyáltalán nem bírnak és nincs egyetlen mondat sem az egész argumentatióban, mely azzal az igénynyel fordulna az országhoz, hogy hitelre találjon azért, mert egy nagy tudóstól származik“. Nem akarjuk kisebbiteni Hertzkának a szakirodalomban szerzett érdemeit, de aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy ezzel az értekezésével a szakköröket meggyőznie nem sikerült.

Elfogultságnak minősíthető pl. az az állítása, hogy a közös bankot kizárólag osztrák bankként aposztrofálja, a mely működését Magyarországra is kiterjeszti. Ugyszintén az is, hogy a magyar főtanácsosok nagy toladásnak tartanak a maguk részéről, ha ők az osztrák tőkével működő osztrák banknak Ausztria területén való intézésébe bele akarnának szólni, míg ellenben az osztrákok elengedhetetlen joguknak és kötelességüknek ismerik, hogy gondoskodásukat a debreczeni vagy a szegedi bankfiók működésére is kiterjesszék. Egyenesen rosszhiszemű pedig az a feltevés, hogy az osztrák-magyar bank nekünk nem jóakarónk, még pedig rosszindulatból és tudatlanságból. Hertzka az osztrák-magyar bankot nem tartja jó intézménynek. A bank statutumainak elavult volta miatt az érczincs túlnyomó része parlagon hever. Szerinte az osztrák-magyar bank tényleges érczalapja után 1.800 millió korona hitelt bocsáthatna a két állam közgazdasági életének rendelkezésére, de a bank a

400 milliót meghaladó összegben túl vagy egyáltalán nem, vagy csak ritkán és kis mértékben felel meg ennek. Ellenben egészen találó az a megjegyzés, hogy a 400 milliós bankjegycontigens egy naiv félreértésen alapszik, de ismét túlzás az az állítás, hogy ez az az alap, a melynek segítségével a magyar közgazdaságot tetszés szerint fojtogathatják, mivel ugyanugy az osztrák közgazdaságot is fojtogathatják vele. Szándékos a ferdtítés Hertzka abban az állításában, hogy a bankszakértők komoly képpel azon a nevetséges kérdésen elmélkedtek, vajjon a magyar nemzet fel tud-e állítani és fenn tud-e tartani egy készfizető önálló bankot, mivel ezt egyik bankszakértő sem vonta kétségbe. Azt mondja Hertzka, hogy Magyarország a világon az első ország, a hol a jegybank felállításának és készfizető volta. biztosításának kérdését az ország fizetési mérlegével hozták kapcsolatba. Ez igaz, de tudunkkal az utóbbi időkben sehol sem állítottak fel jegybankokat oly körülmények között, mint a miénk között a mi bankállításunk leledzik. A legújabb keletű bankalapítás Olaszországban volt, a hol a több bank-rendszerről az egy bank-rendszer felé tettek egy lépést, tehát a miénkkel éppen ellenkező tendenciával. De a miénkhez hasonló bankelkülönítésre egyhamar nem lehet analogiát találni és azért a fizetési mérleggel való érvelés lehet újszerű, egyéni felfogás dolga, de képtelenségnek azt még sem kell bélyegezni. Azt mondja Hertzka, hogy többek között Szerbia, Bulgária kifogástalanul működő készfizető bankot tartanak fenn. A nélkül, hogy egy jövőbeli magyar jegybank működése iránt a legcsekélyebb kétséggel viseltetnénk, ajánlhatjuk Hertzkának, hogy ezeknek a bankoknak „kifogástalan készfizető működéséről“ közelebbről informálódják és meg fog győződni róla, hogy ez a működés épenséggel nem kifogástalan. Teljesen köz-tudomású tényekkel ellenkezik az az állítás, hogy külföldi adó-ságaink az utóbbi években csökkentek és külföldi papírjaink visszaözön-löttek volna, mert az utóbbival rendkívül nagyösszegű újabb külföldi elhelyezések állanak szemben.

Hertzka egyenesen arra számíthatott, hogy laikus közönség előtt tartja a felolvasását, a midőn komolyan azt állítja, hogy Magyarországra állandóan beözönlik a nemesércz és nem megfordítva, mert ha az osztrák-magyar bank kimutatásaira hivatkozik ennek a megerősítése végett, azt mondván, hogy az utolsó 15 év alatt nem kevesebb mint 600 milliónyi arany jött be, az elmúlt esztendőben pedig egymagában 126 millió, ezzel egyenesen megtéveszti a hallgatót. Az osztrák-magyar bank arany-készletének változásaiból teljesen lehetetlen bármilyen következtetést vonni az önálló magyar bank érczkészletének várható alakulására nézve, mivel a közös bank érczkészlete az egész monarchia gazdasági életének a tükre, tehát abból a szétválasztás esetére mit sem lehet következtetni.

Midőn Hertzka azt állítja, hogy egy jegybanknak egyáltalán nem hivatása, hogy az arany kiözönlésének útját állja, illetve azt megőrizze s nincsen is a világon bank, a mely ilyesmire vállalkoznék, ezzel ismét nem tesz egyebet, mint hogy köztudomású dolgokat tagad le. Szerinte az aranyak az a sajátossága, hogyha több van belőle egy országban, mint a mennyire szükség van, kiözönlük, ha kevesebb, könnyen és gyorsan befelé árad. Eltekintve attól, hogy Hertzkának ez az állítása az ő korábbi munkáiból következett, nem alapulhat máson, mint a már régen elavult u. n. „Quantitäts-Theorie“-n, ebből a tételből csak az első részt fogadhatjuk el, t. i. a könnyű kiözönlést; a beözönlés tudvalevőleg sokkal nehezebben indul meg, mint kiáramlás. Ennélfogva frázisnál egyébnek nem tekinthető az a kijelentése, hogy „a ki arra vállalkoznék, hogy az arany kiözönlését megakadályozza olyankor, a mikor az kifelé tendál, az az aranyat a papir színvonalára süllyesztené, illetve megfosztaná egyetlen tulajdonságától, a mely azt a papir fölé emeli.“ Nem igaz szerinte, hogy az osztrák-magyar bank a monarchia aranyát őrzi és a kivándorlás ellen megóvjá. A mint hogy játék a szavakkal, ha azt mondja, hogy az osztrák-magyar bank főtanácsi jegyzőkönyveiben egyetlen árva szó sincs arról, hogy az aranybeözönlés érdekében vagy az aranykiáramlás meggátlására mit tettek, továbbá hogy az osztrák-magyar banknak nincs olyan közege vagy functionarius, a ki az arany behozatalával vagy ittmarasztalásával hivatásánál fogva foglalkoznék. Ellenben igen találó Hertzkának az a megjegyzése, a melyben kifigurázza az osztrák-magyar bank jelentéseiben olvasható azt a kitétel, hogy a banknak „sikerült“ a lefolyt időszak alatt ennyi meg annyi aranyat behozni a monarchiába, mivelhogy az arany bevándorlásának érdeme távolról sem a jegybanké, hanem az a monarchia gazdasági viszonyainak alakulásából származik. Sőt, tartós aranybeszállítások idején a bank inkább panaszosan szokta ezt a körülményt emlegetni, mint a mely reá nézve improduktív jegykibocsátást involvál, a mely jegyek azután vele versenyeznek a pénz piacán. Annál kevésbé a bank érdeme az aranybeözönlés, minthogy a bank még a kamatmentes előlegeket is megtagadja, csakhogy az aranybeszállításokat megnehezítse.

Igen helyesen jegyzi meg Hertzka, hogy a bankárok egyáltalán nem szakértők valuta- és jegybankügyekben, a minek bizonyítására felhozza, hogy Kornfeld báró szándékosan mellőzte a szakvéleményében a fizetési mérleg passiv voltára, az arany kiözönlésére és a többi tudományos babonára vonatkozó reflexiókat, ezzel akarván jelezni, hogy ezek a kérdések nem bankember szakvéleményébe valók, hanem a tudósokéba. Teljes joggal önkényesnek tartja Hertzka Kornfeldnek azt a feltevését, a mely a magyar bankjegyforgalom minimumát 300 millióra

teszi, mert az szerinte kerekszámban 600 millió lesz. Téved ellenben Hertzka, midőn a magyar eredetű váltóknak Ausztriában való leszámítolásával foglalkozva azt állítja, hogy a bank nem törődik azzal, hogy a váltó magyar elfogadója, a posztókereskedő, hitelképes-e; a cenzura bizony azt is vizsgálja, mert teljesen kizárt dolog, hogy a bank bármily elsőrangú benyújtónak is leszámítolna oly váltót, a melynek elfogadója fizetéseképtelen, vagy a kiről rossz hírek vannak forgalomban. Tökéletes igazsága van ellenben Hertzának, a midőn kizártnak tartja azt, hogy Ausztriában külön bank esetében a magyar eredetű váltók leszámítolása bármily nehézségbe is ütköznék, mert az egyenesen a magyar ipar fellendülésére vezetne. Élénken ostromozza Hertzka az osztrák-magyar banknak azt a helytelen eljárását, hogy az osztrák bankfiókoknál található magyar eredetű váltókat a magyar lajstromban kezdte kimutatni. Lényegileg helyes ez a megjegyzés, azonban Hertzka bizonyára nincsen arról informálva, hogy ezek a magyar váltók a valóságban sincsenek az osztrák fiókoknál, hanem ott, a hol kimutatják őket, a magyar fiókoknál. Az eljárás ugyanis az, hogy a leszámított váltókat azonnal a fizetés helyén levő bankfiókhoz küldik, úgy hogy a kimutatás maga nincs is elferditve. Az eljárás helytelensége éppen csak abból áll, hogy a bank nem mutatja azt is ki, hogy a mindenkori váltóállományból mennyi számitoltatott le Magyarországon és mennyi Ausztriában. A banknak ez az eljárása annyira helytelen, hogy még azt az erős kitétel is megérdemli, a melyet Hertzka erre alkalmaz: hogy az nem egyéb, mint a magyar közönség hiszékenységére spekuláló hamisítás.

A pessimistikus bankszakértőkkel szemben Hertzka az önálló bank által nyújtandó hitelt 400 millió koronával magasabbra taksálja, mint a közös banktól Magyarországnak eddig juttatott részt. Igen élesen elítéli továbbá a bankszakértőknek ama jóslásszerű kijelentését, hogy az önálló bank esetében a kamatláb magasabb lesz a mainál.

A külföld bizalmának megnyerését az önálló bank irányában az értekező úgy képzei, hogy annak száz milliókra menő felesleges, parlagon heverő aranykészlete lesz, a melylyel az angol és a német birodalmi banknak a szorultság perczeiben segítségére fog menni. Hogy ez mily határtalanul naiv optimizmus, azt felesleges bizonyítani.

Azt állítja Hertzka, hogy részvénybanknál kevésbé fenyeget az a veszély, hogy az állam esetleges szorultságában ráteszi a kezét a bank készleteire, mint az állambanknál. Ő ezt a magántulajdon szentségével hozza kapcsolatba, holott nézetünk szerint a kettőnek semmi köze egymáshoz, mert nyílt titok, hogy a legtöbb részvénytársasági jegybank és az illető kormány között titkos vagy hallgatólagos megállapodások léteznek, a melyek bizonyos eshetőségek bekövetkezésére lehetővé teszik az

államnak az érczkészlet igénybevételét. A bank tőkéről szólva, azt bizonygatja, hogy nálunknál szegényebb országoknak is sikerült a jegybankjuk részére szükséges összeget megszerezniök, a mivel pedig nyitott ajtókat dönget, mivel senki sem mondotta ennek az ellenkezőjét. Az általa ajánlott 50 milliós alaptőke különben is túlalacsony.

Az önálló magyar jegybank érczkészletének kiszámításánál nagyon alapos tévedésbe esett Hertzka. Ő ugyanis ugyanabból az elvből indul ki, mint az osztrák írók, hogy t. i. a közös bank váltó- és lombard-állományának visszafizetése után Magyarországon még forgalomban maradt bankjegyeket az osztrák-magyar bank aranyban fogja beváltani. Azonban nem követi az osztrákokat ezen a magában véve helytelen úton a helyes consequentiákon keresztül, a midőn ezt az állományt, Kornfeldre hivatkozva, 300 millióban állapítja meg. Mert a fenti eszmemenet szerint nem az az állomány számít, a mely Magyarországon leszámítottatott, hanem a mely ott fizetendő. Ebben az esetben tehát a bank kimutatásai szerint 600 milliónál is nagyobb összeg kerülne Magyarországon visszafizetésre, úgy hogy Hertzkával együtt 700 milliónyi magyar jegyforgalmat feltételezve, csak 100 milliónyi aranykövetelésünk maradna fenn a közös bankkal szemben és nem 400 millió, mint Hertzka állítja. További tévedése az, hogy az osztrák-magyar banknak ezt a különbözetet aranyban kellene visszaadnia, mert ezt részben ezüst-couránszal is teheti, sőt az akkor birtokában levő magyar váltópénzzel is. Azt mondja azután Hertzka, hogy nincs az a hatalom, nincs az a furfang, a mivel az osztrákok megakadályozhatnák, hogy az aranyunkat megkapjuk. De utóbb önmagát czáfolja meg, a midőn rámutat arra, hogy a végső esetben úgy segítenénk magunkon, hogy adósságainkat Ausztriában közös bankjegyekkel fizetnők vissza. Hogy ebben az esetben mégis csak hogyan jutnánk az aranyhoz, arról mélyen hallgat, mert hiszen ekkor a bankjegyek ellenében a legjobb esetben is csak a belföldön elfogyasztandó árúkat kapnánk Ausztriától, de aranyat semmiesetre sem. Ezek után pedig arra hivatkozik, hogy a magyar banknak mintegy félannyi aranya lenne, mint az angol banknak, a mely összehasonlítás pedig — az értekezésen folyton ismétlődve — tudvalevőleg teljesen irreleváns, minthogy Angliában minden egyéb körülménytől eltekintve, a közforgalomban is roppant mennyiségű aranypénz van.

Az osztrák és a magyar bankjegyek egyenértékét Hertzka biztosítotttnak véli, pusztán arra a körülményre alapítva, hogy mindkét bank készfizető lesz. Ennek az állításnak megczáfolására legyen szabad hivatkoznunk csupán a francia és a svájci pénzürték között fennálló állandó különbségre, a mely daczára annak, hogy mindkét országnak oly jegybankja van, a melyet általános szólam szerint, készfizetőnek tekintenek,

csak itt-ott tűnik el néhány napra. Foglalkozik továbbá Hertzka azzal az eshetőséggel, hogy a magyar és az osztrák pénzürték között azáltal támadhatna különbség, hogy államjegy kibocsátása válnék szükségessé. Azt hisszük azonban, hogy éppen ez az eset a legvalószínűtlenebb, mivel ha az államnak már minden segélyforrása kiapadt, akkor még mindig nem szükséges papírpénz kibocsátásához folyamodnia, mivel a jegybank aranykészlete a rendelkezésére áll, a melynek igénybevételére ugyanis csak háborús komplikációk esetén kerülhet a sor. Mert a mint a legutóbbi hadiszükségletek megszerzésénél láttuk, az állam, ha a járadékkötvényeket nem képes elhelyezni, vagy rövid lejáratú pénztárjegyeket bocsát ki, vagy a magánbankoktól vesz fel függő, kölcsönt és csakis az ilyenmű pénzforrások tökéletes kimerülése után fordulna a jegybank érczkészletéhez, a mely mostani nagysága mellett teljesen elegendő volna egy esetleges háború költségeinek fedezésére.

A kartellbankot illetőleg képtelenségnek tartja azt a szervezetet, a melyet a magyar kormány tárgyalások alapjául Ausztriának felajánlott; de itt egyszerűen ismétli azt az Ausztriában felkapott jelszót, hogy az osztrák bank a magyar jegyek értékéért garanciát vállaljon. Ilyesmiről a magyar tervezetben aligha lehetett szó, hanem az osztrákok már pusztán a jegyek kölcsönös elfogadásából rosszakaratúan magyarázták ki azt, a mit Hertzka a magyar tervezetnek tulajdonít.

Végül még egy vaskos tévedésre kell rámutatnunk, a melylyel az értekezésben találkozunk. Azt mondja a szerző, hogy „abból az egyszerű tényből kifolyólag, hogy mi dolgozunk osztrák pénzzel és nem az osztrákok magyar pénzzel, a magyar bank sokkal sürűbben lesz abban a helyzetben, hogy a kasszáihoz hozott osztrák bankjegyek elfogadása felett határozzon, mint megfordítva. Ma is úgy áll a dolog, hogy Magyarországon igen sok osztrák pénz van forgalomban, míg Ausztriában magyar pénz alig fordul elő“, a minek szerinte az a magyarázata, hogy Magyarországra minden hónapban átlag 1,200.000 korona osztrák pénz jön át. Ezzel az állításával Hertzka ismét általánosan ismert tényekkel kerül ellentmondásba, úgy hogy azt komolyszámba nem vehetjük. Mert, ha a dolog úgy áll, a hogy ő mondja, akkor mégis miből magyarázza meg azt a tényt, hogy míg az osztrák-magyar bank által forgalomba hozott bankjegyeknek 45⁰/₀-a bocsáttatik ki magyar intézetek által, addig a magyarországi jegyforgalom az összes bankjegyforgalomnak mintegy 34⁰/₀-ára rug, úgy hogy a nálunk kibocsátott bankjegyeknek negyed-része állandóan Ausztriába folyik át „persze nem ajándékba, hanem fizetés gyanánt“.

Kellettlenül bár, de mégis kénytelenek vagyunk röviden foglalkozni az előadásnak azzal a részével, a mely az osztrák-magyar bank vezér-

titkáiraival általában és a jelenlegi vezértitkárral különösen egy szakszerű előadáshoz egyáltalán nem illő, személyeskedő hangon foglalkozik. Pranger vezértitkár nem szorult a mi védelmünkre. Az ő szakképzettsége, rátermettsége és hivatottsága szakkörökben sokkal általánosabban ismeretes, semhogy Hertzka véleménye abból valamit leonthatna. Szerinte üres frázis pl. az, hogy a vezértitkár a kamatlábpolitikával kapcsolatban a külföldi váltók árfolyamára hivatkozik. Kétségek támadhatnak – ugymond — vajjon a banknak a szóbanforgó kiváló functionáriusa egyáltalán tudomással bír-e arról, hogy majdnem kivétel nélkül mindannyiszor, a mikor a kamatláb emelésének szüksége merül fel, aranybeözönléssel állunk szemben, a mikor pedig a kamatláb leszállítása mutatkozik kívánatosnak, akkor az arany kifelé tendál. A vezértitkári jelentés idevonatkozó részeit kamatlábpolitikai bravuroknak nevezi. A fenti közgazdasági képtelenségeken kívül még a következőket mondja: „Lucam kivételével egyetlen vezértitkára sem volt az osztrák-magyar banknak, a ki a correct és lelkiismeretes banktisztviselők átlagos színvonalát felülhaladta volna . . . A bank vezetőjének nem kell valutapolitikusnak lennie . . . A pénzpolitikai szakértelem a jegybank vezetésében teljesen felesleges“. Sok más egyéb, ehhez hasonló képtelenség található a tanulmányban, a mi bizonyára nem járul hozzá a tudományos színvonal emeléséhez.

Hertzka azzal fejezi be az előadását, hogy Magyarországnak most már azért is erkölcsi kötelessége az önálló bankot felállítani, mert egyesek azt a hitet terjesztették el, mintha Magyarországot szegénysége, elmaradottsága, gyengesége gátolná abban, hogy az önálló bankot felállítsa; ennek a hiresztelésnek az ellenkezőjét a bankállítással kell bebizonyítani. Igen találóan érvel e mellett, azt mondván, hogyha valakit öröklött birtokának átvételétől és használatától akarnák azzal elriasztani, hogy a gazdálkodás bajjal, gonddal, áldozattal jár, hogy czivakodásokra, kellemetlenségekre lehet az ember elkészülve, és hogy még veszteségek is érhetik; ha az illető ez előtt az érvelés előtt meghajolva a birtokáról lemondana és átengedné azt az ijesztgetőnek: vajjon nem joggal volna-e az ilyen ostoba ember a világ megvetésének kitéve?

Végül még egyszer elveti a sulykot, azt mondván, hogy Magyarország jövőjére a bankönállóság fontosabb a külön vámterületnéi, az önálló hadseregnél, minden közjogi, politikai vagy közgazdasági vívmánynál.

Az értekezés olyan, hogy szinte kinálkozik a kiállításokon bemutatott tárgyakon látható felírás alkalmazása: „Minden a szemnek, semmi a kéznek!“ Mihelyt hozzányul az ember az érvekhez, szertefoszlanak, mint a szappanbuborékok.

Müller Vilmos.

Kiegyezés és bank.

Kalmár Antal: *Uj dualizmus*. Budapest, 1909. Rényi Károly kiadása.

Rendkívül érdekes politikai mű, a mely a legutóbbi alkotmányos küzdelmet és az azóta lefolyt két és fél esztendő politikai történetét írja le. E helyütt a munka közgazdasági részével foglalkozunk egész röviden. A szerző azt a két gazdasági kérdést tárgyalja, a mely ebben az időközben aktuálissá vált: az osztrák kiegyezést és a nemzeti bankot. E két kérdésben Kalmár, a ki eddig kizárólag politikai dolgokat írt, oly tájékozottságot árul el, a mely bármely gazdasági írónak is becsületére válnék. Legfőbb érdeme Kalmár művének, hogy ezt a két problémát, a mely a laikus szemében igen bonyolultnak látszik, oly egyszerűen magyarázza meg és szedi széjjel, hogy az bárki részére, a ki azelőtt sohasem foglalkozott vele, hozzáférhetővé, érthetővé válik, a mi nagyban hozzájárulhat ahhoz, hogy e két fontos kérdésben a nagyközönség is teljesen tisztán lásson és önálló ítéletet alkothasson magának róla. A kiegyezésről szólva kiemeli a szerződéses forma nagy előnyeit a szövetségi formával szemben, különös tekintettel a jövőben kötendő megegyezésekre. Az önálló gazdasági berendezkedés céljából szükségesnek tartja, hogy az önálló magyar autonom vámtarifát már két évvel a mostani kiegyezés lejárta előtt, 1915-ben készítsük el. A nemzeti bank kérdésében rámutat a szerző több tévedésre, a mely a szakirodalomban látott napvilágot, így helyes világításba helyez néhány kérdést a közös banknak a két államkormány által történendő átvételénél követendő eljárásra vonatkozólag. Itt csak egy kis tévedést kell megemlítenünk. Szerző felhossa azt az eshetőséget, hogy mi történnék akkor, ha Magyarország kivánná az átvétel jogával élni, Ausztria ellenben nem. »A bank — ugymond — »mivel szabadalma nem hosszabbíttatik meg, ebben az esetben is felszámolna«. Ami éppenséggel nem áll, mivel ebben az esetben az az igen egyszerű dolog történnék, hogy Ausztria megujítaná a bank szabadalmát a saját területére nézve, úgy hogy felszámolásra ebben az esetben nem kerülne a sor. Ennélfogva elesnek az ezen eshetőséghez fűződő összes következtetései. Különben pedig az a feltevése, hogy Magyarország a banktól a bemutatott jegyek fejében arany helyett ezüstöt kapna, korántsem volna oly óriási katasztrófa, mint Kalmár gondolja, és nem jelentené a magyar valuta teljes elértéktelenedését, mert az egész ezüstkészletet visszaküldhetnők Ausztriába fizetések fejében, sőt disagio esetén egyenesen arbitrage alakjában. Kalmár teljesen szükségtelennek tartja, hogy a magyar bank készfizető legyen és e tekintetben egészen a Knapp tanaira helyezkedik. Szól még az adóreformról, elretentő példákat hozva fel az eddigi adózási rendszer igazságtalan voltáról.

(m. v.)

Agrársocialismus.

Vandervelde Emil: *Le socialisme agraire ou le collectivisme et l'évolution agricole*. Paris. 1908. 484 oldal.

A socialismus egyik legnehezebb feladata a mezőgazdasági munkásoknak a socialismus rendszerébe vonása. A mezőgazdasági munkásokat izgatás és uszítás által könnyen reá lehet bírni arra, hogy elvállalt munkáikat ne teljesítsék és hogy munkaadóikkal szemben követelők, vagy megbizhatlanokká váljanak; de mihelyt arról van szó, mikép lehet a mezei munkás sorsát végleges megoldásra vezetni: ekkor a socialismus alapelve és a munkások kívánsága közt megnyilatkozik az a nagy és mély űr, melyet eddig áthidalni nem sikerült. Az egyéni tulajdon, egy darabka föld megszerzése minden mezei munkásnak hő és forró vágya; — az egyéni tulajdon megszüntetése a socialismus főczélja. E két elvi ellentét teszi oly nehézé, hogy a socialismus a mezei munkások kérdését elvben megoldja.

A megbeszélés tárgyát képző munka szerzője a belga képviselőház tagja, a brüsszeli egyetem tanára és socialista, még pedig collectivista. A collectivisták még legkönnyebben oldják meg a mezei munkások socializálását, a midőn a földbirtokot községi vagy állami (illetőleg társadalmi) tulajdonná teszik és megmunkálását „collective“, azaz az illető községben lakók által közösen bizonyos rendszer szerint végeztetnék; csak hogy a közös tulajdon és kényszer a mezei munkásnak soha sem volt és lesz ideálja; neki föld kell, ő földre éhes; és ebben nem különbözik a magyar paraszt a némettől vagy a francziától vagy a belgától.

Szerzőnk mindenekelőtt a mezőgazdaságnak újabbkori fejlődését vizsgálja, és utal arra, hogy a mezőgazdaságban a tőke uralma szintén meg kezd honosodni. A mezőgazdaságban is úgy, mint az iparban a saját fogyasztásra való termelés helyét a piacra való termelés foglalja el; itt is a tulajdon elválik a munkától; de a kisbirtok nem tűn el a nagybirtok mellett. Sajátság a mezőgazdaságnak az iparral szemben még ma is az, hogy a mezei munka nem speciálódik; a mezei munkás mindent csinál; kaszál, vet, fát vág, csépel, az állatokat gondozza, kocsit hajt stb. stb. Épp ez okból a mezei munkások száma a tőke alkalmazásával és nagyobb technikai eljárások meghonosításával kell, hogy kisebbedjék, mert az egyes művelési ágak rövidebb idő alatt végeztetnek és az így megrövidült idő után ismét várni kell újabb munkára. A mezőgazdaság intensivebb művelése mindenütt a mezei munkások számát apasztotta; csak hogy másrészt az állandó munkások helyett bizonyos műveletekhez több munkás kell; például aratáshoz vagy csépléshez. A munkások ép ez okból keresettebbek és jobb fizetést kapnak, mint az előtt. Az összes munkásrendszer átalakul; kevesebb állandó és

több esetről-esetre szükséges munkás kell. A munkások mellett a törpebirtokok tulajdonosai gyakran munkába állnak, és a munkások helyét foglalják el; csakhogy a törpebirtokosok szaporodása mellett sem lehet állandóan a munkaigényeket biztosan kielégíteni. Így a mezőgazdaságban a munkások és a törpebirtokosok azok, kik a socialisták figyelmét felköltik és a kiknek sorsát javítani óhajtják.

A socialisták csak legujabban foglalkoztak a mezei munkások sorsával. Kautzki a parasztagzával nem törődik, hanem a mezei munkással és azt épügy a socialdemokraták működési terébe kívánja bevonni, mint a gyárimunkást. Egyuttal nagy súlyt helyez arra, hogy a mezőgazdaságban társadalmi átalakulások történjenek. Ilyenekül felsorolja: a vadászatnak községiesítését, a vizek és erdők államosítását, az ezt mivelőhöz tartozó elszórt birtokrészek kötelező egyesítését, a jég- és állatbiztosítás kötelezővé tételét, a teljes egyesülési szabadságot; a közigazgatás decentrálását, az állandó katonaságnak helyettesítését honvédséggel, az oktatás, jótékonyosság és szállítás államosítását, az orvosi segélynek hatósági nyújtását, az ingyenes igazságszolgáltatást és az esküdszékek kiterjesztését, a progressiv adót a jövedelemre és az öröklésre. David ezzel szemben azon az állásponton áll, hogy a socialistáknak nemcsak a fizetett munkásokra, hanem a parasztokra is ki kell terjesztenie működési terét.

Egyáltalában a socialismus a mezőgazdaság terén sokat tehet, a mivel nemcsak a mezei munkások sorsát javítja, hanem a közigazdaságot is lényegesen előmozdithatja. Így törekedni kell az egyesülési jog helyes kifejlődésére; az egyesülés szabadsága és a syndicatusok lehetősége követelendő. A gyermekmunka korlátozása sem felesleges; mert ha a mezei munkák, melyeknél gyermekeket alkalmaznak nem is károsak a testi épségre, hátrányosak a szellemi fejlődésre. A női munkásoknál is szigorubb rendtartás követelhető. A munkaidő szabályozása sem lehetetlen; mert habár a mezei munka több tekintetben más természetű is, mint a gyári munka, a testnek túlságos munkaidő által való elcsigázása itt sincsen kizárva. A mezei munkások betegség, aggság, munkanélküliség és baleset elleni biztosítása elég tért nyújt a társadalmi gondoskodásnak. A lakáskérdés talán még fontosabb a mezei munkásoknál, mint a gyáriaknál.

A parasztbirtokosok javára is még sok a teendő. Szerzőnk nézete szerint a collectiv birtokra való törekvés a fő. A földbirtok elidegenítése vagy lefoglalása és végrehajtásának korlátozása tekintetében az a véleménye, hogy ily rendszabályok a paraszt hitelét csökkentik, nehezebbé teszik, hogy földjére előlegeket kapjon és csak mesterséges védelmet biztosítanak az ügyetlen gazdának a mezőgazdaság és az összeség rovására. Ugyanílyen felfogással van a törzsöröklés rendszerére nézve.

A bérlők érdekében is szemügyet kell vetni a socialistáknak arra,

hogy a tulajdonossal szemben a bérlő jogai kellően érvényesüljenek s főképp arra kell hatni, hogy a bérleti összegek állami úton szabályoztassanak.

A parasztbirtokosok corparativ működéséről nem tart sokat. Van-
nak ugyan egyes példák Angolországban, az Egyesült amerikai álla-
mokban, Uj-Zeelandban és újabban Olaszországban, hol munkások össze-
álltak közös gazdálkodásra; de a kísérletek nem igen kecsegtetők.
Hiányzik rendszerint a kellő tőke és még inkább a vezető egyén. A mező-
gazdaság még jó ideig meg fog maradni az egyéni értékesítés körében
— gondolja szerzőnk. A mezőgazdasági szövetkezetet sem tekinti biztos
célra vezetőnek; az a sok kísérlet, mely a különböző országokban a
mezőgazd. szövetkezetekkel eddig történt, csak a tejszövetkezeteknél
mutat sikert; itt is, ott is egy-egy másféle szövetkezet kezdetben szép
reményeket keltett, de tartós eredményeket nem lehet látni. Azok a kísér-
letek, a melyek szövetkezeti uton a mezőgazdasági termények szállítását,
értékesítése vagy gyárak alapítása útján való feldolgozását kívánták
elérni, szintén nem vezettek eredményre; közzgazdasági és a socializmus
szempontjából is — szerzőnk — mindezeket a kérdéseket csak az álla-
mosítás útján véli helyesen elintéztetteknek.

A mi végül a földnek socialását illeti, szerzőnk e tekintetben a
collectivismus álláspontját foglalja el és azt hiszi, hogy a földnek akár
községi, akár állami tulajdonba jutása az a cél, a mely a mezőgazdasági
kérdés számos problémáit legalkalmasabban fogná megoldani. (—vits.)

Magyar Közgazdasági Társaság.

A Magyar Közgazdasági Társaság május hó 28-án tartotta rendes
közgyűlését Láng Lajos elnökle alatt és a társaság nagyszámú tagjai-
nak részvételével.

Láng Lajos elnök a közgyűlést megnyitotta és hosszabb, mélyen
átgondolt, szép beszédben emlékezett meg Kautz Gyuláról, a Magyar
Közgazdasági Társaság elhunyt tiszteletbeli elnökéről. — E beszédet
lejebb egész terjedelmében közöljük.

Ezután következett Magyary Géza egyetemi tanár előadása az *ipari
bíráskodásról, tekintettel az ipartörvény reformjára*. Ez előadást Szemlénk
ezen számában első helyen közöljük. Az előadást nagy érdekléssel hallgatták
és Láng Lajos elnök a közgyűlés köszönetét tolmácsolta az előadónak.

A közgyűlési jegyzőkönyv hitelesítésére az elnök Magyary Gézát és
Székely Ferenczet kérte fel.

Társaságunk távollevő igazgatója helyett Mandelló Gyula főtitkár
terjesztette ezután az igazgató választmány jelentését az 1908. évi műkö-
désről, valamint a számvizsgáló bizottság jelentését az 1908. évi záró-

számadásokról a közgyűlés elé. A közgyűlés a jelentéseket tudomásul vette és az elnökségnek megadta a felmentvényt. A közgyűlés ugyancsak elfogadta az igazgató választmány részéről beterjesztett 1909. évi költségvetést.

A közgyűlés napirendje szerint ezután az elnökség, az igazgató választmány és a számvizsgáló bizottság választása került volna sorra. A közgyűlés azonban az elnök előterjesztésére, hogy az e választásokhoz szükséges jelölések még nem voltak megejthetők, elhatározta, hogy a választásokat az e célból őszkor összehívandó rendkívüli közgyűlésre halasztja.

Láng Lajos elnöki beszéde Kautz Gyula felett.

A közgyűlés első szava kell, hogy a kegyeletes megemlékezésé legyen azon férfiú elhunytá felett, ki a magyar közgazdasági elmélet alapvetője volt hazánkban s a ki a mellett társaságunknak egyik kezdeményezője, majd elnöke volt s az elnöki székéből való távozása után, mint társulatunk tiszteleti elnöke, végső lehelletéig nemcsak odaadó buzgósággal érdeklődött működésünk iránt, hanem nevének fényét és varázsát kölcsönözte társaságunk feladatának, mely nem lehet más, mint a különböző és sokszor ellentétes gazdasági érdekek közt, a minden osztályérdeken felülemelkedő nemzeti érdekeknek hű szolgálata, a mit legszentebb örökül hagyott ránk.

Nem lehet feladatom ez alkalommal tüzetes rajzot adni egész életének sokoldalú tevékenységéről. Halhatatlan érdemeinek méltó megünneplését egy későbbi alkalomra kell halasztanunk, midőn egyetértésben azokkal, kik a mi kezdeményezésünkre örömteljes ünneppel óhajtották megünnepelni születésének 80. évfordulóját, bizonynyal gondoskodni kívánnak arról, hogy a mit az élővel szemben lehetetlenné tett a kéréletlen halál, lehetőleg még nagyobb ünnepélyességgel rójjuk le a kegyelet adóját a körünkből eltávozott iránt.

A Kautz Gyula születése nyolczvanadik évfordulójának megünneplésére megalakult bizottság munkálatai különben is tetemesen előre haladtak. Zala György mesteri vésője valóságos remeket alkotott elhunyt barátunknak és vezérünknek a megszólamlásig hű és mégis művészi ábrázolásában, úgy, hogy a tervezett plaquette elkészítése most már tisztán a sokszorosítás technikai feladatául marad. Azon kívül a szaktanárok egész kis serege igérkezett egy-egy munkálattal kifejezést adni a nagy tudós és tanár iránti elévülhetetlen tiszteletének és szeretetének. A bizottság, úgy hiszem, nem engedheti, hogy mindezen kezdeményezés dugába düljön. Legkésőbb az ősz elején kérni fogom a bizottságot, hogy újból

összeüljön, a mikor határozni fogunk az iránt, hogy kegyeletünknek megfelelő kifejezést adjunk valamely e célra megállapítandó időben, legkésőbb az elhunyt halálozási napjának első évfordulóján.

De ha a díszelnökünk reális megünneplését erre a későbbi alkalomra is kell halasztanunk, nem térhetünk ki az alól, hogy most, midőn a halála napja után először sereglettünk össze közgyűlésre, legalább pár futó szóval kifejezést ne adjunk mélyen érzett gyászunknak, soha el nem muló tiszteletünknek.

Kautz Gyula tudományos és közéleti szereplése sajátos ellentétet mutat, mely csak növelheti veszteségünk érzetét. Míg a legtöbb tudós hajthatatlan következetességgel ad kifejezést elvi meggyőződésének, de ugyanakkor a gyakorlati életben nem egyszer cserben hagyja az elméletben oly nagy szigorral kifejtett elveket, a mi elhunytunk talán az elméletben nem tanusított mindig elegendő szigorú következetességet, főleg tudományos munkássága elején, de annál szigorúbb következetességgel domborította ki tudományos elveit magában a gyakorlati politikában élete későbbi folyamán.

Ez érdekes vonásban sok hasonlóságot mutat a magyar tudomány egy másik nagy alakjával, Schwartner Mártonnal. Miként Schwartner, Kautz is német egyetemen tanult, ezen kor legkiválóbb tudósának ajkáról hallgatva azt a tudományt, mely egész életének legfőbb tartalmát volt hivatva betölteni. Mi természetesebb, hogy mindegyikük bizonyos elfogultsággal viseltetett egyetemi mestere iránt. Schwartner Schlöserben, Kautz Roscherben látták tudományuk legeszményibb megtestesülését és rajongó tiszteletükben mesterök iránt, megfélemltek a kritika elengedhetetlen tárgyilagosságáról. S e tiszteletre méltó gyengeségüket, mely csak közelebb hozza őket szívünkhöz, annál inkább elnézhetjük, mert tudományos munkásságuk későbbi szakában, idővel mindegyikük lassankint függetlenítette magát az első benyomások megvesztegető hatásától.

Schwartner, ki külsőleg teljes odaadással csatlakozott a német egyetemen akkor uralkodó leiró statisztikához, korszakalkotó munkájában utat tört az új angol kutató iskola nagy igazságainak is, mely Schwartner utódainál ugyszólván teljesen veszendőbe merült irodalmunkban.

Igy Kautz is Roscherben látta a tudomány legmagasabb tökélyre vitt megtestesülését és teljes odaadással csatlakozott a kétségtelenül nagy német tudós által megteremtett történeti iskolához és az abból fejlődött ugynevezett ethikai irányzathoz. De minél tovább haladt tudományos munkásságában, annál fényesebben jelentkeztek előtte a nagy angol írók: Smith, Ricardo, Malthus, szóval a közgazdasági tudomány nagy classikusainak az akkori német tudomány által tüntetőleg mellőzött, de azért örök igazságokat tartalmazó alapvető tanai.

A kik Kautz Gyulának eme korábbi elméleti munkáját ismerik, hibáztatni szeretik az objectivitásra való törekedéséből származó relativizmusát, a melynek következtében minden fontosabb gazdasági elvnek előnyeit és hátrányait egyforma buzgalommal igyekezett felsorolni, a mi mellett az olvasó egyszer-máskor nem is tudott teljesen tisztába jutni magának az írónak saját nézetével. Ennek a bizonyos fokú határozatlanságnak későbbi munkáiban, a melyek pedig főleg a történelmi fejlődésének voltak szentelve, éppugy nincs nyoma, a mint ment maradt ettől a gyöngeségtől főleg gyakorlati közgazdasági politikai szereplése is.

E valóban sajátos jelenségnek magyarázata az, hogy Kautz eszményei sorában német tanárát az a magyar státusférfit váltotta fel, kit legkiválóbb ellenfele a legnagyobb magyarnak nevezett. Roscher után csakhamar gróf Széchenyi István lett Kautz igazi mestere. Az ő szellemének szentelte közgazdasági kézikönyvét, és annak igyekszik igazságot szolgáltatni két legbecsesebb műve: „Vámpolitika“ és a „Közgazdasági eszmék fejlődési története Magyarországon“. Kautz Gyulát Széchenyi vezeti vissza az angol iskolához és Széchenyi szelleme szólal meg benne akkor is, midőn közgazdasági politikánk azon nagy kérdéseivel foglalkozik, melyekben a nagy többség oly könnyen hajlandó az érdekek egyedül irányadó, parancsoló szava helyett az érzelmek mulékony ábrándjait követni. Kautz Gyula, a ki elméleti munkájában nem tör kérelhetetlenül pálczát a védvamos törekvések felett és Roscher nyomán még Listerért is lelkesedik, „Vámpolitiká“-jában Széchenyi befolyása alatt már a szabad forgalom föltétlen hiveül jelentkezik. És még erősebben mutatkozik ez a befolyás a „Közgazdasági eszmék történeté“-ben, a hol Széchenyinek a védegyleti mozgalom és az Ausztriával való gazdasági kapcsolatnak megítélése tekintetében is a népszerű felfogások ellenében mindig igazat ad.

Nemzetünknek egyik szép vonása, hogy hálával és tisztelettel emlékezik meg nagyjairól. Megszámlálhatatlan azok serege, a kik lelkesedéssel adnak kifejezést Széchenyi iránti hódolatuknak. Csak az a kár, hogy a legtöbben azok közül nem veszik maguknak a fáradságot, hogy Széchenyi szellemi irányát meg is ismerjék, és azért a legtöbben azzal homlokegyenest ellenkező úton is haladnak. Kautz Gyula legnagyobb érdeme, hogy Széchenyi tanainak leghivebb magyarázója volt, hogy főleg közgazdasági nézeteinek igazolására és elterjesztésére minden másnál többet tett és fáradozott, s hogy ezekhez az elvekhez híven és rendületlenül ragaszkodott mindhaláláig, még akkor is, mikor a nemzeti áramlatok ellenkező irányban haladva, fenyegetőleg fordultak

azok ellen, kik a legnagyobb magyart nemcsak dicsőíteni, hanem megérteni és követni is igyekeztek.

Kautz Gyula Széchenyi István gróf legbuzgóbb tanítványa és legelkesebb híve volt és azért emléke iránt hálával lesz a magyar nemzet, a míg Széchenyi eszméi iránt fogékony marad; a mi nem mulhat el mindaddig, míg magyar éli e földön. Minél erősebb lesz ez a fogékonyság, minél teljesebb lesz az eszmék győzelme, annál fényesebben fog ragyogni a nagy államférfi mellett a tudós és tanár szava is, kit a legkedvezőtlenebb viszonyok sem tudtak meggyőződésében megingatni, meggyőződésének nemes és bátor hirdetésétől elriasztani.

Tisztelet és áldás legyen emléken!

HIRDETÉSEK.

Pannónia Szálló

BUDAPEST, RÁKÓCZI-ÚT 5. SZÁM.

Elsőrangú szálloda a fő- és székváros középpontján. A keleti és nyugoti pályaudvarok közelében, a Nemzeti és Népszínház között. Villamos vasuti közlekedés minden irányban. Az újkor igényei szerint minden kényelemmel berendezve. 130 szoba, fürdőszobák, díszes olvasóterem, gyönyörű üvegfedelű téli kert, elegáns éttermek. Külön szobák (Chambres separees). Kávéház. Villamos személyfelvonó (Lift). Kizárólag villamos világítás a ház összes helyiségeiben. Folyosók, lépcsőház, fogadócsarnok és a télikert légfűtéssel vannak ellátva.

Mérsékelt árak.

GLÜCK FRIGYES * TULAJDONOS

1012

BECSINI CEMENTGYÁRI UNIO RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Központi igazgatóság: Budapest, V., Alkotmány-utca 10 szám.
Gyárak: Beocsin (Szerémszég). Vasut-, hajó- és távirdaállomás.

Szavatolunk a szabványokat messze felülmúló minőségért. Portlandcementünk a szabványszerű 28 napos szilárdságot már három nap múlva éri el.

Gyártási képesség: 2,200 000 q portlandcement, 1,000.000 q románcement.

ZSOLNAI CEMENT-ÉS MÉSZGYÁR RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Központi igazgatóság: Budapest, V., Alkotmány-utca 10.
Gyár: Litvamező (Zsolna mellett). Vasut-állomás.

6000 waggon portlandcement gyártási képességgel ujonnan berendezett gyárát üzembe helyezte. Szavatosság körülbelül 1100 gramm térfogatsúlyért literenként lazán beeresztve és körülbelül 50³/₅-al magasabb szilárdságért, mint a szabványok előírnak. 1010

„TAURIL”

a jelenkor legszivósabb tömitő-
anyaga.

Magyar Ruggyantaárúgyár

Részvény-Társaság

Budapest.

1002

Magyar Leszámitoló és Pénzváltó-Bank

Befizetett alaptőke 40 millió korona.

- I. bank-osztálya
vesz és elad mindennemű értékpapírokat, arany és ezüst-pénznemeket és idegen bankjegyeket; kölcsönöket értékpapírokra; leszámítóló váltókat és bevált szelvényeket; átvesz pénzbetétet folyó- és check-számlára, betéti könyvecskére és pénztári jegyekre; hitelleveleket állít ki külföldre és minden tőzsdei megbízást helyben ép úgy, mint a külföld nagyobb pénzpiaczaian a legjutányosabban teljesít.

Fiók-üzletek:

Budapest belváros, Andrásy-út, Lipótváros-Szabadság-tér, Lipót-körút és Erzsébet-körút, Fiume, Pozsony, Kassa és Kolozsvárt.

- II. árú-osztálya
elfogad mindennemű terményeket és árukat a közforgalomnak átadott Budapest fővárosi és fiumei közraktáraiba, továbbá barcsi raktárba leendő beraktározásra; előleget ad azokra a legjutányosabb feltételek mellett és elvállalja azok bizományi vételét s eladását.

Magyar Leszámitoló és Pénzváltó-Bank
Budapest, V., Dorottya-utca 6. sz.

(Saját házában.)

1005

ASPIRATOR

**porszívó-
készülék**

porolás, kefézés nélkül eltávolítja a port szőnyegekből, ágyakból, butorokból, függönyökből stb. a nélkül, hogy porkavarodást okozna. A molyokat és álczáit elpusztítja. A tárgyakat kiméli.

Az 1908-as minták szerkezet és hatás dolgában kiválók.

Kérjen prospektust. Viszontelárusítóknak kitűnő kereset.

Nemzetközi Aspirator-Co.

MICHLMANN & NORTON

1011 Hamburg, Bergstrasse 25.

Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankja, mint Részvénytársaság. Budapest, V., Tükör-utca 4.

Alakult 1892. évi június hó 24-én. * Alaptőke 20,000.000, melyből 12,000.000 korona befizetve.

Elnök: **Kándy Lajos**. Vezérigazgató: **Leitner Zsigmond**.

A 4°/_o-os és 4¹/₂^o/_o-os adómentes záloglevelek 100, 200, 500, 1.000, 2.000, 5.000, 10.000 koronás címletekben, a 4¹/₂^o/_o-os adómentes községi kötvények 200, 500, 1.000, 2.000, 5.000 és 10.000 koronás címletekben, a 4°/_o-os adómentes községi kötvények pedig 200, 500, 1.000, 2.000, 5.000 és 10.000 koronás címletekben bocsáttatnak ki. A kibocsátott záloglevelek és azok szelvényei az 1839 : XXX. t.-cz. alapján adómentesek és a m. kir. pénzügyminister úr 60.246/93. és 33.967/96. sz. a. kelt rendelete folytán **az intézet záloglevelei**, valamint a m. kir. pénzügyminister úr 4.185/904. sz. a. kelt rendelete folytán az intézet **községi kötvényei óvadékképesek** és arra is alkalmasok, hogy azokban községek, testületek, alapítványok, nyilvános felügyelet alatt álló intézetek, továbbá gyámoltak pénzei, úgyszintén hitbizományi és letéti pénzek gyümölcsözőleg elhelyeztessenek és hogy üzleti és szolgálati biztosítékokra fordíttassanak. Az intézet 4¹/₂^o/_o-os záloglevelei a m. kir. honvédelmi ministerium, valamint a cs. és kir. közös hadügyministerium rendeletei értelmében házassági óvadék gyanánt elfogadandók. Az intézet kibocsátmányaira az Osztrák-Magyar Bank összes intézetei az érték 75°/_o erejéig kölcsönt nyújtanak. Az alapszabályok 86. §-a értelmében a záloglevelek és községi kötvények biztosítékul szolgálnak: 1. Az összes zálogok, pótadók, községi jövedelmek és egyéb birtokjogok, melyek a társaság részére nyilvánkönyvileg le vannak kötve. 2. **Az engedményező pénzügyintézetek szavatossága és készfizetői kezessége.** Azon intézeteknek, melyek eddig a bankra kölcsönöket ruháztak át mintegy **130 millió korona** értékben és azok behajthatóságáért szavatosságot, készfizetői kezességet vállaltak, összes alap- és tartaléktőkéje **120 millió koronát** meghalad. 3. A társulat részvénytőkéje 12,000.000 korona. 4. A tartalékalap. Ezenkívül az 1876 : XXXVI. t.-cz. értelmében a záloglevelek külön biztosítékát képezi: 1. A záloglevelek és szelvények külön biztosítási alapja 5,000.000 korona. 2. Az összes lekötött jelzálogra az 1876 : XXXVI. t.-cz. 17. §-a értelmében eszközölt azon telekkönyvi feljegyzés, hogy az illető követelések és zálogjogok, melyek alapján a záloglevelek kibocsáttatnak, a záloglevelek összességének biztosítékául szolgálnak, azokra végrehajtás nem vezethető s azokra vonatkozólag a csőd folytán való értékesítés eseteit kivéve, harmadik személyek jogokat egyáltalában nem szerzhetnek.)*

— Az esedékes kamatszelveket minden levonás nélkül és jutalékmentesen beváltja **Budapestben**: Az intézet pénztára és a Wiener Bankverein magyarországi fióktelepe. **Bécsben**: A Wiener Bank-Verein. **Berlinben**: Deutsche Bank. **Brémában**: Bremer Filiale der Deutschen Bank, Bankhaus J. Schultze & Wolde. **Majna m. Frankfurtban**: Frankfurter Filiale der Deutschen Bank, Deutschen Vereinsbank. **Hamburgban**: Hamburger Filiale der Deutschen Bank. **Strassburgban**: Bank von Elsass und Lothringen, Herren C. Staeling, L. Valentin & C. **Münchenben**: Bayerische Filiale der Deutschen Bank. **Stuttgartban**: Württembergische Vereins-Bank. **Baselben**: Basler Handelsbank. **Zürichben**: Alfr. Schuppisser & Co, Vogel & Co. **Amsterdamban**: Gebr. Teixeira de Mattos.

1001

*) A községi kötvényeknek az 1897. évi XXXII. t.-cz. értelmében külön biztosítékát képezi: 1. azon követelések, a melyek alapján a társaság községi kötvényeit kibocsátotta, az esetleg lekötött jelzálogok, pótadók és községi jövedelmek, 2. a községi kötvények külön biztosítási alapja 3,000,000 korona, 3. az intézet követeléseit biztosító eredeti okmányokra rávezetett feljegyzés, valamint az esetleg lekötött jelzálogokra az 1897 : XXXII. t.-cz. 17. §-a értelmében eszközölt azon telekkönyvi feljegyzés, hogy az illető követelések, melyek alapján községi kötvények bocsáttatnak ki, a községi kötvények összességének biztosítékául szolgálnak, azokra végrehajtás nem intézhető és azokra vonatkozólag a csőd folytán való értékesítés esetét kivéve, harmadik személyek jogokat egyáltalán nem szerzhetnek.

RIMAMURÁNY-SALGÓ-TARJÁNI VASMŰ- RÉSZVÉNY-TÁRSASÁG.

Épület vasgerendák, vasuti koosi- és hajóépítési tartányok, vasszerkezeti és gép-idomvasak, valamint mindennemű kereskedelmi vasak, Bessemer-aczél, továbbá vasuti ozélokra való anyagok, nevezetesen sínek és sinkapcsoló szerek, koosi- és hintótengelyek, sodrony és sodronyszeggek, kereskedelmi és méretes lemezek, horganyozott és hullámlemezek, tetőlemez-zsindelyek, fémlemezek, faszén, nyersvas, öntődei és kavar czélokra, vasöntvények stb. gyártás.

Árjegyzékek és mintalapok ingyen.

1003

Megrendelések csakis az igazgatóságához intézendők **BUDAPEST, NÁDOR-UTCZA 36.**

Bankok, pénzüintézetek és iparvállalatok

Első Leánykiházasítási Egylet, mint szövetkezet. Gyermek- és életbiztosító intézet. Budapest, VI., Teréz-körút 40—42. Alapított 1863. évben.

F. év május havában 1,864.900 K értékű biztosítási ajánlat nyújtott be és 1,714.800 K értékű új biztosítási kötvény állított ki. Biztosítási összegek fejében 117.429 K 27 fill. fizettetett ki. 1909 január 1-től május 31-ig bezárólag 8,977.400 K értékű biztosítási ajánlat nyújtott be és 7,882.400 K értékű új biztosítási kötvény állított ki. Biztosított összegek fejében a folyó évben 516.561 K 95 fill. és az intézet fennállása óta 14,379.517 K 54 fill. fizettetett ki. Ezen intézet a gyermek- és életbiztosítás minden nemével foglalkozik a legolcsóbb díjtételek és legelőnyösebb feltételek mellett.

A Magyar Aszfalt Részvénytársaság e hónapban tartotta igazgatósági elnökének Matlekovits dr. v. b. t. t. elnöklete alatt évi rendes közgyűlését, melyen 52 részvényes jelent meg, kik 7.766 részvényt képviseltek. Az előterjesztett jelentés megállapítja, hogy úgy Budapesten, mint a vidéken állandó szükséglet mutatkozik kocsutak és járdák aszfaltozása iránt, ehhez képest a múlt évben is elégséges megrendelésekkel volt a társulat ellátva. A tavaly elnyert munkák egyrésze a korán beállott fagyos időjárás folytán csak a folyó évben teljesíthető.

A bihari szénbánya és villamosság r.-t. újjászervezésére irányuló tevékenység a múlt évben is tervszerűleg folytatott; a széntermelés fokozódott és a folyó évben már előnyösebb szerződések voltak köthetők.

Az igazgatóság a függő adósságok egy részének consolidálása céljából 3,800.000 korona összegre rugó, 5%-kal kamatozó és a névérték után számítandó 5% díjösszeggel 30 év alatt visszafizetendő — törlesztéses kölcsön — felvételét, valamint a részvénytőkének 3 millió koronával való felemelését javasolta a közgyűlésnek, azzal, hogy ezen utóbbi művelet időpontjának és feltételeinek megállapítására az igazgatóság hatalmaztassék fel.

A zárszámadások 209.849 K 95 fillér üzemfelesleget tüntetnek fel, melyre vonatkozólag az igazgatóság azon javaslatot tette, hogy ezen összegből 200.000 K az újítási, helyreállítási és értékcsökkenési alap javadalmazására fordítottassék, a fennmaradó 9.849 K 95 fillér pedig új számlára előviteleztessék.

A társulat jelenlegi helyzetének és a jövőben várható eredmények tekintetében egyes részvényesek részéről tett kérdésekre elnök és Fellner Henrik igazgatósági tag a kívánt felvilágosításohat megadták.

Az igazgatóság jelentéseit és javaslatait a közgyűlés elfogadta.

Végül megválasztották az igazgatóság tagjait: Matlekovits Sándor dr. v. b. t. t., Abonyi Emil, Bischitz Gyula dr., Brükler Mihály, Enyedy Béni, Fellner Henrik, Fehér Miksa (új), Pirnitzer Gyula (új), Rózsa Mihály, Schwarz Félix, Várady Gábor dr., Weiner Sándor. A felügyelő-bizottság eddigi tagjai újból megválasztották.

Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság. A társaságnak a kereskedelmi m. kir. minister által felülvizsgált és jóváhagyott 1908. évi zárszámadásait az igazgatóság f. évi május hó 28-án tartott ülésében állapította meg véglegesen.

A zárszámadások 495.397 K 62 fillér veszteséggel zárulnak. A karbantartási alap javára 1,063.644 K 09 fillér fordított. A veszteség a magyar kir. államkincstárral kötött s az 1894. évi XXXVI. t.-cz. beczikkelyezett szerződés 19. §. 5. bekezdése értelmében az első államsegélyből alakított külön tartalékalap terhére számoltatott el.

Az 1908. évi kedvezőtlen üzleti eredményt azon válságos viszonyok idézték elő, a melyekkel a hajózásnak az 1908. év egész folyamán küzdenie kellett.

Az 1907. és 1908. év gyenge termése és az augusztus havától a hajózás végéig tartott és évtizedek óta elő nem fordult alacsony vizállás a bevételekben lényeges csökkenést, az üzemi anyagok áremelkedése és a személyzeti költségek nagymérvű növekedése, nemkülönben a kis vizállás okozta üzemdrágulás pedig a kiadások számottevő szaporodását vonták maguk után, úgy hogy a társaság fennállása óta első ízben kényszerülve volt üzleti évét veszteséggel zárni.

A társaság rendes közgyűlését folyó évi június hó 26-án délelőtt 10 órakor fogja megtartani.

Budapest, 1909. évi május hó 28-án.

Az igazgatóság.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

KIADJA A M. T. AKADÉMIA

NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁGA HOZZÁJÁRULÁSÁVAL

A MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG

SZERKESZTIK:

HEGEDÜS LORÁNT

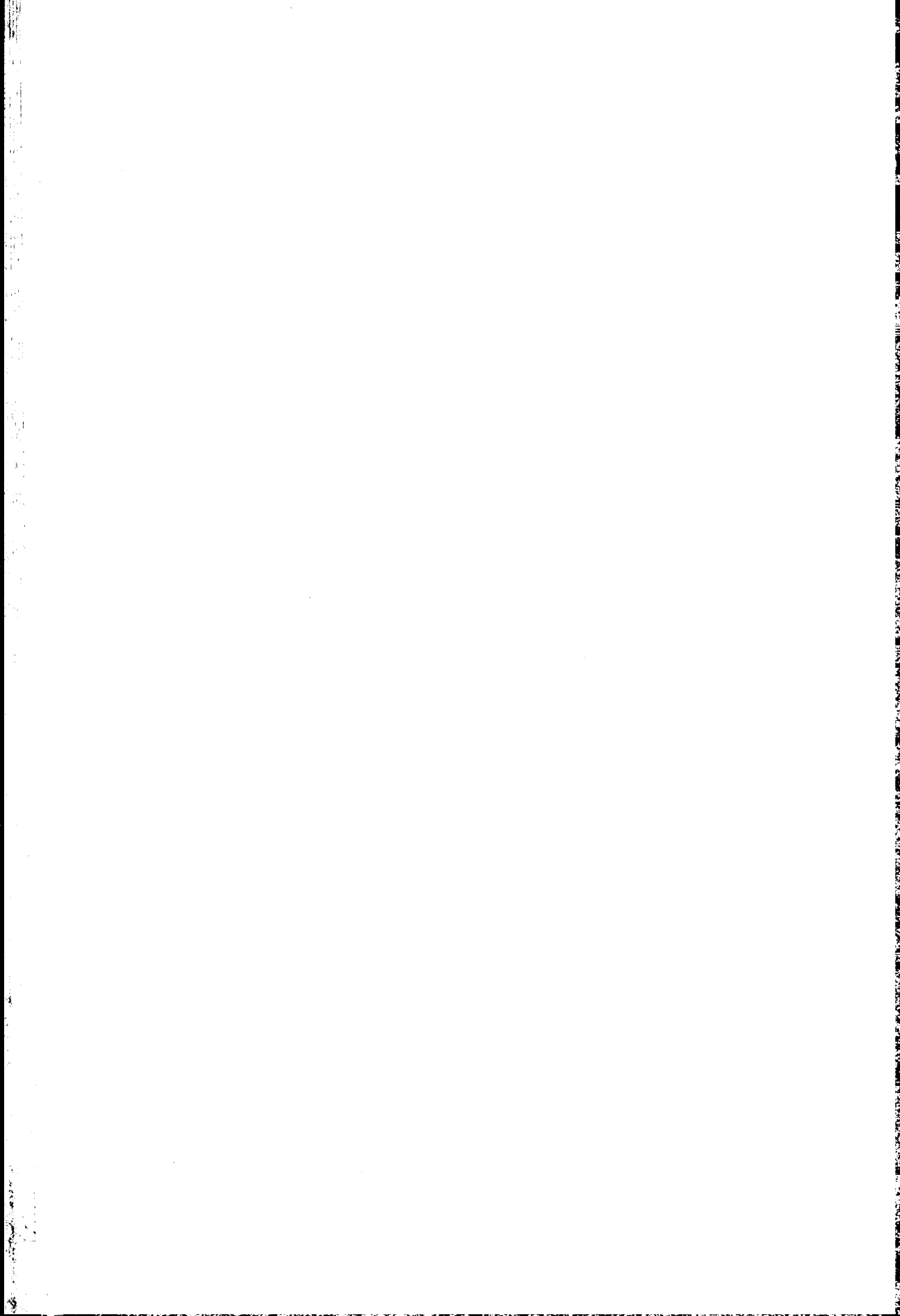
MANDELLÓ GYULA

1909. — XXXIII. ÉVFOLYAM. — 42. KÖTET.

BUDAPEST

PESTI KÖNYVNYOMDA-RÉSZVÉNY-TÁRSASÁG

1909

TARTALOM.

1909. XXXIII. ÉVFOLYAM. — 42. KÖTET.

I. Értekezések.

	Oldal
Ferenczi Imre: A községi lakáspolitikai feladatai Budapesten	791
Gárdonyi Albert: Nagybritannia mezőgazdasági viszonyai 480, 544, 636, 678 .	759
Géber Antal: Az ipari termelési statisztika	575
György Miklós: A gyapot-árhullámzásainak okai	744
Havas Miksa: A biztosító-tudományok hatodik nemzetközi kongresszusának iratai	626
Kovács Alajos: A kivándorlás statisztikai oka	445
Kováts Ferencz: Vizsgálódások Magyarország népmozgalmáról a legújabb időben	431
Ruttkay Vilmos: Sztrájkmozgalmak Angliában az 1908. évben	529
Sassi-Nagy Lajos: A magyar-török-balkán gazdasági összeköttetés	666
Sebess Dénes: Földbirtokmozgalmak Magyarországon	719
Sebess Dénes: A földbirtokminimum és parcellaminimum	809
Sóvári Schneider Sándor: A francia adóreform és annak socialpolitikai jelentősége	602
Strickerné Pollacsek Laura: III. Károly gazdaságpolitikájának hatása Magyarországra II.	456
Szegh Dezső: Gazdasági viszonyunk Bosznia-Hercegovinához	827
Vas Ferencz: A hosszulejártatú ipari hitel szervezése	503
Zsengery Manó: A nemzetközi csekk- és giroforgalomról	647

II. Közlemények és ismertetések.

Agrárreform Rumániában (—vits)	561
Amerikai bevándorló (Braun)	850
Anyaság és capitalismus (Balkányi Béla)	855
Bevándorlás Amerikába (Braun)	853
Budapesti tejkérdés	857
Collectivszerződések (—vits)	491
Dán vasúti és hajózási jutalék rendszer	859
Egyesült-Államok pénzszerkezete (Pikker Károly)	711
Gazdaság és jog (Berényi Pál)	554
Gazdasági Évkönyv (Csányi Miklós)	639
Gazdaságpolitikai évkönyv (b. p.)	499
Gyarmat (Szegő Ernő)	705
Háború és pénzügy (—vits)	780
Hansa-Bund für Gewerbe, Handel und Industrie	845
Kereseti viszonyok a jövőben (—vits)	642
Közgazdasági politika (Berényi Pál)	552
Közgazdaságtani elmélet (Berényi Pál)	549
Lakásügy és lakáspolitikai (Ferenczi Imre)	700
Magyar Közgazdasági Társaság	790 860

	Oldal
Mesterséges indigó (—rró)	370
Mezőgazdasági üzemviszonyok (Balkányi Béla)	487
Modern bank (P. K.)	787
Nemzetközi postaátutalás (Berényi)	645
Német malomipar (—vits)	707
Országos munkásbetegségélyző és balesetbiztosító pénztár első évi jelentése 1907—1908	856
Osztrák kivándorlás (Hegedüs Loránt)	848
Pénzügyi jog (b. p.)	501
Sztrájkstatistikai adatgyűjtés (Vajna Elemér)	770
Társadalmi kérdés és socialismus Magyarországon (Ferenczi Imre)	556
Törvényhozási reformok ipari jogvédelmünk terén	845
Vámkérdés (B. S.)	776
Vámpolitikai központ (Vágó)	772
Városi földkérdés (Ferenczi Imre)	693
Vidéki bankár (b. p.)	644

III. Ismertetett művek.

Ahr W.: Kriegswesen und Volkswirtschaft der Grossmächte während der letzten 30 Jahre. Berlin, 1909.	780
A tanács VIII. (közgazdasági és közlekedési) ügyosztályának előterjesztése a fővárosnak tejjel való ellátása és a tejkereskedelem rendezése tárgyá- hoz. 1909.	857
Az országos munkásbetegségélyző és balesetbiztosító pénztár első évi jelen- tése (1907—1908.) Budapest, 1909.	856
Calwer Richard: Das Wirtschaftsjahr 1907.	639
Caro Leopold: Auswanderung und Auswanderungspolitik in Oesterreich: Schriften des Vereins für Sozialpolitik. 1909.	848
Eberstadt Rud.: Handbuch des Wohnungswesens und der Wohnungspolitik. Jena, 1904.	700
Fiske K. A.: The Modern Bank New-York, 1907.	787
George Henry: Vámvédelem vagy szabadkereskedelem. Vizsgálódás a vám- kérdésről, különös tekintettel a munka érdekeire. Angolból fordította: Braun Róbert	776
Georgesco—Severin: La réforme agraire en Roumanie. Paris, 1908.	561
Gerhard Luther: Die technische Entwicklung des deutschen Mühlengewerbes im 19. Jahrhundert (mit Berücksichtigung der früheren Entwicklung und unter Fortführung bis auf die neueste Zeit). Leipzig, 1909.	707
Glaser Friedrich: Wirtschaftspolitische Annalen. 1907.	499
Halász Sándor: Der Internationale Postüberweisungsverkehr. Veröffentlichun- gen des Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereins. Budapest, 1909.	645
Hasenkamp Adolf: Die Geldverfassung und das Notenbankwesen der Ver- einigten Staaten. Jena, 1907.	711
Jaray G. Louis: La question sociale et le socialisme en Hongrie. Paris, 1909. Jenke Fritz: Die volkswirtschaftliche Bedeutung des künstlichen Indigo. Karls- ruhe, 1909.	570
Károly Rezső: Mezőgazdasági üzemviszonyok és eredmények. Üzemstatisztikai tanulmány. Budapest, 1909.	486
Köppe H.: Der Arbeitstarifvertrag als Gesetzgebungsproblem. Eine social- politische Studie. Jena, 1908.	491
Lewinski Jean St.: La maternité et l'évolution capitaliste. Paris, 1909.	855
Mangoldt K. v.: Die städtische Bodenfrage. Eine Untersuchung über Tat- sachen, Ursachen und Abhilfe. Göttingen, 1907.	693
Myrbach-Rheinfeld Fr. Freih. v.: Grundriss des Finanzrechts. Leipzig. 1906.	501
Navratil Ákos: Wirtschaft und Recht. Ein Beitrag zur Theorie der secundären wirtschaftlichen Erscheinungen. Budapest, 1906.	554
Perwolf Emanuel: Erwerb und Einkommen im Zukunftsstaate. Ein Mittel- standprojekt. Wien, 1909.	642

	Oldal
Philippovich Eugen von: Grundriss der politischen Oekonomie, II. Band. Volkswirtschaftspolitik. Erster Teil. Tübingen, 1909.	552
Rae George: A vidéki bankár. Az angol eredetiből fordította Bánfi Oszkár. Az előszót írta Székely Ferencz. Budapest, 1909.	644
Riesser J.: Finanzielle Kriegsbereitschaft und Kriegsführung. Jena, 1909. . .	780
Rohrbach Paul: Die Kolonie. Frankfurt am Main. 1909.	705
Schumpeter Josef: Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen National- ökonomie. Leipzig, 1908.	549
Simon Fritz: Die Getreide-Einfuhrschein. Eine Kritik der Reichstagsverhand- lung vom 22. April 1909. Königsberg, 1909.	707
Sóvári Schneider Sándor és Lukács Géza: Vámpolitikai központ Magyar- országon. — A kereskedelmi szerződések megkötésénél véleményező hatáskörrel felruházott központi intézmény kérdése hazánkban. 1909. . .	772
Steiner Edward A.: On the Trail of the Immigrant. Jowa, Grinell, New-York, Chicago, Toronto. 1906.	850
Steiner Edward A.: The Immigrant Tide. New-York—Chicago—Toronto. 1909.	853
Voelker: Die deutsche Volkswirtschaft im Kriegsfall. Leipzig, 1909.	780

Vizsgálódások Magyarország népmozgalmáról a legújabb időben.

I. A tényleges szaporodás tünetei az utolsó három népszámlálás (1881—1901) adatai szerint.

Magyarország társadalmi élete 1869 óta jelentékenyen átalakult. Csak ez időtájt léptünk be a nyugateurópai és északamerikai modern, öntudatos kultúrtársadalmak közé. Mig körülbelül 1880-ig tart az újjászületés és az avval járó megrázkódtatások kora, addig 1880 óta az új viszonyok megállapodottak, az átalakulás folyama rendes mederbe jutott. Különösen társadalomgazdasági téren észlelhető a folytonos, határozott irányú átváltozás, a modern gazdasági szervezet recipiálása s az új ösvényen az öntudatos haladás. Az ipar és a kereskedelem mindjobban megizmosodnak s mind jelentősebbé válnak a nemzeti termelésben. Az ipari munkában s a termelvények közvetítése körül mind többen, szélesebb néprétegek vesznek részt. A modern állam komplikált gépezete mind számosabb munkást igényel. A hivatalnokok s a szabad foglalkozásúak száma folyton nagyobbodik. A társadalmi életben mindfontosabb szerepet vállaló eme foglalkozási osztályok leginkább a városokba — első sorban a fővárosba és a nagy városi törvényhatóságokba — tömörülnek. Minél jobban fejlődik és kiépül az új társadalmi rend, annál gyorsabban és nagyobb arányban gyarapodnak a *városok*.

A *vidék*, a társadalmi népességszaporodásnak ezen kiapadhatlan forrása, lassabban bár, de szintén észrevehetően alkalmazkodik az új viszonyokhoz. Szinte *amerikaiasan* kiépül a forgalmi eszközök hálózata s a jelenkor gazdasági életének szédítő forgatagába mindjobban bevonja a vidéket is. Félreeső, hajdan elhagyatott s gazdaságilag elszigetelt vidékek az ipar és kereskedelem gócpontjaival összeköttenek. A városok fejlődése a vidékre is hat, különösen a nagyobb városok szomszédságában, vagy fontosabb forgalmi fővonalak mentén fekvő falvak felvirágoznak a nélkül, hogy vidéki, falusi jellegük megváltoznék. De ezen közvetett befolyás mellett autonóm, önálló tényezők hatnak a vidék fel-

lendítésére. Az állami és társadalmi gondoskodás mind nyomatékosabb megnyilatkoztatása következtében mindnagyobb tőkét fogad be az előbb külterjesen művelt gazdasági terület; gazdagabb termés, magasabb hozadék az új gazdasági rendszernek a hatása. Szakoktatás, talajjavítás, hathatósabb védelem az elemi csapások ellen, mintagazdaságok létesítése, a szövetkezeti eszme széleskörű megvalósítása, — mindez kétségtelenül hozzájárul az őstermelő népességnek a vidék lakosságának sikeresebb gazdasági boldogulásához.

Népességünk statisztikájának adatai ez átalakulást jellemzően tükröztetik vissza. Míg 1869-től 1880-ig stagnál Magyarország népessége, azaz számban se nem gyarapszik, se nem fogy, addig 1880-tól a 19. század végéig folytonosan és elég gyors ütemben szaporodik. A szaporodás úgy az első, mint a második évtizedben $10\cdot3$ — $10\cdot3\%$ -ra rug. Téves következtetés volna azonban, ha ezen adatok alapján egyenletes szaporodást állapítanánk meg. Ha az össznépséget vidéki és városi népességcsoportokra felbontjuk, akkor azt fogjuk találni, hogy e két csoport szaporodása igen különböző. A vidék szaporodása folytonosan lassúdik, a városok pedig folyvást erősebben, gyorsabb menetben gyarapodnak.

Mielőtt az idevágó statisztikai adatok elemzésére áttérnék, megindokolom az itt közrebocsátandó csoportosítást, a mely a magyar népesség hivatalos csoportosításától lényegesen eltér. A hivatalos statisztika az adatok részletes csoportosításánál az ország közigazgatási felosztásához alkalmazkodik. Elvi szempontból ezen csoportosítást nem tartom helyesnek és a hol csak lehet, a közigazgatási beosztást megelőzőm.

A modern állam abban különbözik a középkortól, hogy benne a társadalom városi eleme igen fontos, sőt (Anglia, Német-Birodalom) döntő szerepet játszik. A városokban tömörülő lakosság életcéljai mások, mint a vidéki, falusi lakosságé, sőt bizonyos tekintetben a város a vidék antithesise. Külsőleg ezen antithesis a foglalkozások, az élethivatás különbözőségében nyilvánul meg. De nem az a döntő criterium, hogy ipari, kereskedelmi, forgalmi „lateiner“ stb. foglalkozások városiasak, mert a vidéki népesség között is találkozunk ily foglalkozást űző elemekkel, de az, hogy a népesség egy szervezeti egységében, a városközségben, a fentemlített foglalkozások dominálnak. A község élő tagja a társadalomnak; társadalompolitikai céljait szabályozza a község tagjainak kereseti módja. Ez a kereseti mód kétféle: a vidéken, a falukban a föld gyümölcsseinek termelése és részben a nyerstermények első feldolgozása = saját és mások elemi szükségleteinek *közvetlen* kielégítése. A városokban: anyagnemesítés, nyerstermények és félgyártmányok finomabb

kidolgozása, árúközvetítés, magasabban értékelt szolgálatok nyújtása = saját és mások másodrendű szükségleteinek közvetlen kielégítése által saját elemi szükségleteinek *közvetett* kielégítése.¹⁾ Városokról — szemben vidékkel — csak akkor szólhatunk tehát, ha a szükségletkielégítés ezen különböző volta az egy helyre tömörült népesség *zöménél* jelentkezik s városoknak azon községeket kell tekintenünk, a melyekben a népesség *zöme*, vagyis túlnyomó része, városi foglalkozás után él. Természetes azonban, hogy a városnak még egy criteriumát kell figyelembe venni s az a minimalis nagyság criteriuma. Nemzetközi megállapodások szerint városoknak tartatnak azon községek, a melyek legalább 2.001 lakost számlálnak. Hazai viszonyaink tekintetbevételével azonban ezen számhatár magasnak tetszik. Akárhány virágzó, fejlődésképes városunk van, a melynek lakosságszáma a 2.000-et el nem éri, a mint másrészt van sok vidéki községünk, a melynek népességszáma még a 10.000-et is meghaladja. Ha a magyar városi népesség valódi állagát megállapítani akarjuk, akkor szükséges lesz, hogy a népesség számhatárát 1000-re leszállítsuk.

Falunak (vidéki községnek) tartom mindazon községet, tekintet nélkül a közigazgatási jellegre és a lakosság számára, a melyben a lakosságnak több mint felerésze őstermelésből él.

Városnak tartom mindazon községet, ismét tekintet nélkül a közigazgatási jellegre, a melynek népessége 1.000 léleknél számosabb s a melyben a lakosságnak kevesebb mint felerésze az őstermelésből él. Az 1.000 léleknél kisebb községeket, tekintet nélkül a lakosság foglalkozására, a faluk közé sorolom.

Ezen fogalom-meghatározás alapján egyrészt számos nagy- és kisközség fog a városok közt szerepelni, másrészt azonban a rendezett tanácsú, sőt még a törvényhatósági joggal felruházott városok némelyike is a vidéki népességhez fog csatoltatni. Ne vegye azonban lebecsülésnek Hódmezővásárhely, vagy Szabadka, vagy Kecskemét közönsége (e három thj. várost kellett a vidéki lakosság közé sorolni), ha meg nem állapíthatom e városok *városjellegét*. Ott, a hol az őstermelők vannak többségben — s legyen e hely akár kisközség, akár törvényhatóság — az őstermelők érdeke uralja a község életét; ott nincs városi élet, mert nincs városi érdek. Az 1900. évi állapot szerint az anyaországban létező 12.605 közigazgatási község közül városi jellegű 489, még pedig 386 kis- és nagyközség, 80 rendezett tan. város és 23 thj. felr. város; vidéki jellegű 12.116 község, közöttük 26 rtv. és 3 thv.

¹⁾ Ide vonatk. v. ö. Sombart W. fejtegetéseit az *Archiv f. Sozialwiss. u. Sozialpolitik* cz. folyóirat 25 kötetében, 1. — s kk. lapokon.

Lélekszám szerint faluk és városok a következően csoportosíthatók:

	Faluk	Városok	Összesen
1.000 lelken alul	8.324	—	8.324
1.001—2.000 lélek közt	2.480	156	2.636
2.001—5.000 „ „	1.102	187	1.289
5.001—10.000 „ „	157	77	234
10.000 lelken felül	53	69	122
Összesen	12.116	489	12.605

Magyarország különös községi viszonyai ez állításban is jellemzők. Nemcsak a 2.000 lakoson felüli és 10.000 lakoson aluli községek között jóval több az agrár jellegű, mint a városi (mercantil) jellegű község, de még legnagyobb községeinknek majdnem felerésze vidéki község.

Visszatérve immár fejtegetéseink kiinduló pontjához, vizsgáljuk meg: hogyan fejlődött e két községkategória 1881 óta.

Magyarország polgári lakossága a három utolsó népszámlálás idejében a következőképen oszlik el:

	1881.	1891.	1901.
	é v e l e j é n		
Vidéki községekre	11,126.459	12,137.139	13,008.899
Városi „	2,623.144	3,025.849	3,712.675

Szaporodott e számok alapján:

	1881-től 1890-ig	1891-től 1900-ig	1881-től 1900-ig
a vidéki n.	9·1	7·2	16·9
a városi „	15·4	22·7	41·5

százalékkal.

A vidék tehát 1890. évig erősebben szaporodott, mint 1890. év óta s megfordítva áll ez a városokra nézve, a melyek rohamos fejlődése az egész időszakban majdnem harmadfél-szer nagyobb a vidéknél, a második évtizedben pedig több mint háromszor akkora. Igaz, hogy a városok szaporodásának oroslánrésze Budapestre jut, a mint azt a következő összeállítás mutatja:

	Magyar városok lakosságának szaporodása százalékokban		
	1881—1890. közt	1891—1900. közt	1881—1900. közt
10.000 lakoson aluli városok . . .	9·3	14·6	25·3
10.000 lakoson felüli városok			
Budapest nélkül	14·7	21·8	39·7
Összes városok Budapest nélkül	12·0	18·2	32·4
Budapest	36·4	45·6	98·7
A többi 50.000 lakoson felüli város	15·4	22·0	40·7

Mennél nagyobbak a városok, annál gyorsabban fejlődnek. A 10.000 lakoson aluli városok szaporodása a 80-as évek alatt csak kevéssel intenzivebb a vidék szaporodásánál, de a 90-es években már több mint

kétszer akkora. E városok szaporodási számai különben szintén a városok fejlődésének a vidék fejlődésével ellentétes menetét világosan mutatják.

A városok szaporulata természetesen javarészt a városbatódulás számlájába tudható be. A természetes népmozgalom különbözete a természetes szaporodás a városok lélekszámának nagyobbítására csak igen kis hatást gyakorol. Így Pozsonyban az 1881/1890-es évtizedektől az 1888/1897-es évtizedig, Pécsen 1883/1892—1891/1900. Győrött 1881/1890—1883/1892. és Temesvárott 1881/1890—1892/1901. évtizedek átlagában a halálesetek száma a születések számát meghaladta, a természetes szaporodás tehát *negatív* volt. Más, rohamosan fejlődő városainknál ismét a természetes szaporodás igen gyenge és $1^0/00$ — $5^0/00$ közt mozog. Így a városok *befogadó képessége*¹⁾ a mely annál nagyobb, mennél nagyobb a város maga, majdnem kizárólag egyedül hat a városok lélekszámának szaporodására. A vidék toborzó helyeiről kerülnek ki a város ujonczai, a vidéki lakosság kiapadhatatlan szaporasága fejleszti a városokat.

II. A természetes szaporodás alakulása 1881—1904. közt.

A természetes szaporodás elemeinek megvizsgálásánál el kell tekintenünk az eddigi felosztástól és alkalmazkodnunk kell a közigazgatási felosztáshoz, minthogy hivatalos statistikánk a népmozgalmi adatokat törvényhatóságokként kimutatja. Ha az egyes naptári évek népmozgalmi adatait vizsgáljuk, úgy azt fogjuk találni, hogy azok meglehetősen szabálytalanul váltakoznak és hullámoznak, azaz majd nagyobbodnak, majd pedig apadnak. E hullámzások okait úgy a népmozgalmi kötetek közzététele alkalmával a magyar kir. központi statistikai hivatal, mint egyes szakmunkáiban több írónk: *Láng Lajos, Ráth Zoltán, Kenéz* stb. alaposan magyarázták, úgy hogy e közismert tüneteket tovább elemeznünk nem kell. Jó, illetve rossz termés, s más, a társadalmi életre kiható fontosabb esemény apasztja, vagy szaporítja az élveszületések, a halálozások s így a természetes szaporodás abszolút és viszonylagos évi nagyságát.

Hosszabb időhatáron belül azonban a hullámzások kiegyenlítődnek s ha az egyszerű hatók által előidézett változásokat közömbösíteni akarjuk, hogy miképen alakul a népesség természetes szaporodása az egy-egy évben észlelhető zavarokon felül, úgy nagyobb időszakok, öt vagy tíz év adatainak átlagait kell vizsgálnunk. Legalkalmasabbnak tetszik az ily vizsgálatok számára az egymásra következő évtizedek átlagait venni, pl.

¹⁾ V. ö. Heller Farkas: *A városbatömörülés jelenségei etc.* cz. cikkeit a K. Sz. 32., erre vonatkozó megjegyzéseimet és Heller replikáját 33. kötetében. Loyalis készséggel kijelentem, hogy akkor, a midőn Heller nézeteit támadtam, elvettem a súlykot s most — különösen Sombart fentidézett értekezésének hatása alatt — sokkal nagyobb mérvben közeledem Heller álláspontjához, mint akkortájt.

1881—1890., 1882—1891., 1883—1892. stb. Az anyaország természetes szaporodásának viszonyszámai (a közp. stat. hivatal átlagképzése szerint) a következően alakultak 1881. óta:

Évtized	Tízezer lélekre esik			Évtized	Tízezer lélekre esik		
	szü- letés	halál- eset	term. szapo- rodás		szü- letés	halál- eset	term. szapo- rodás
1881—1890 . . .	441	328	113	1890—1899 . . .	406	302	104
1882—1891 . . .	440	326	114	1891—1900 . . .	404	296	108
1883—1892 . . .	437	325	112	1892—1901 . . .	399	288	111
1884—1893 . . .	434	323	111	1893—1902 . . .	398	281	117
1885—1894 . . .	430	323	107	1894—1903 . . .	391	276	115
1886—1895 . . .	426	320	106	1895—1904 . . .	387	270	117
1887—1896 . . .	421	316	105	1896—1905 . . .	380	268	112
1888—1897 . . .	417	309	108	1897—1906 . . .	376	265	111
1889—1898 . . .	410	305	105				

Az anyaországban tehát 1881. óta úgy az élveszületések, mint a halálesetek viszonylagos száma folytonosan csökkent. 1904. évig a halálesetek v. száma erősebben leszállt, mint az élveszületéseké, úgy hogy a természetes szaporodás az 1895—1904. évi évtizedben nagyobb, mint 1881—1890. évtizedben. Az 1905. év feltűnően rossz népmozgalma a két utolsó évtizednek természetes szaporodási átlagát ismét leszállítja s valószínű, hogy csak 3—4 év múlva érhető el ismét azon szaporodási átlag, amelyet az 1905. évet megelőző három évtizedes átlag mutat, a miért is egyelőre csak az 1895—1904. évtizedig bezárólag terjesztem ki e vizsgálatokat.

A természetes szaporodás két componensének: az élveszületéseknek és a halálozásoknak alakulása az anyaországban a népesség egyes területegységei és osztályai igen különböző adatainak átlagait tüntetik fel. Ha mindenekelőtt a nagy merkantiljelleű városi törvényhatóságaink népmozgalmi számaikat megtekintjük, úgy a következő eredményeket kapjuk:

A)

	1881—1890 évtized átlagában		
	10.000 lélekre esett az itt felsorolt thj. városokban élveszületés	halálozás	term. szaporulat
Arad	379	332	47
Budapest	362	298	64
Debreczen	360	303	57
Győr	331	336	— 5
Kassa	396	369	27
Kolozsvár	380	348	32
Pécs	322	309	13
Pozsony	344	381	—37
Sopron	315	262	53
Temesvár	332	350	—18
Országos átlag	441	328	113

Az 1881—1890. évtizedben tehát a városok születési arányszáma mindenütt jelentékenyen kisebb az országos átlagszámnál. A halálozások arányszáma négy városnál — Budapest, Debreczen, Pécs és Sopron — kisebb ugyan az országos átlagnál, de nem annyival, mint a mennyivel a születési arányszám kisebb, a többi itt megvizsgált városnál ellenben nagyobb. Ennélfogva a természetes szaporulat sokkal gyengébb, mint az országos átlagban, sőt három¹⁾ városban negatív is. Tehát ezen időben a városok adatai határozottan kedvezőtlenül hatottak az országos átlag képződésére. Tizennégy év múlva az utolsó megvizsgálható évtizedben a következően alakul a városok természetes népmozgalma:

B)

1895—1904. évtized átlagában

10.000 lélekre esett az itt felsorolt thj. városokban

	élveszületés	haláletet	term. szaporulat
Arad	296	253	47
Budapest	320	209	111
Debreczen	347	261	86
Győr	284	227	54
Kassa	355	261	94
Kolozsvár	319	248	71
Pécs	287	266	21
Pozsony	319	281	38
Sopron	290	208	82
Temesvár	252	243	9
Országos átlag	387	270	117

Az élveszületések arányszámái a városokban még mindig jóval kisebbek, mint az orsz. átlagban, a halálozási arányszám, Pozsony kivételével, szintén kisebb, a természetes szaporodás is kisebb. Azonban az 1881—1890. évtized állapotához hasonlítva a városok természetes szaporodása, Arad kivételével, erősen javult, sokkal erősebben, mint az országos átlagban Magyarország összlakosságáé. Mig utóbbi 0·4⁰/₀₀-el lett kedvezőbb, addig

Budapest természetes szaporodása	4·7
Debreczen " " " " " " "	2·9
Győr " " " " " " "	5·9
Kassa " " " " " " "	6·7
Kolozsvár " " " " " " "	3·9
Pécs " " " " " " "	0·8
Pozsony " " " " " " "	7·5
Sopron " " " " " " "	2·9
Temesvár " " " " " " "	2·7 ‰-el

kedvezőbb 1895—1904. évtized átlagában, mint tizennégy év előtt.

¹⁾ 1883—1892. évtizedben már Pécs term. szaporulata is negatív és marad így az 1891—1900. évtizedig.

Budapest természetes szaporodása majdnem megüti az országos átlagot, sőt az 1892—1901., 1893—1902. és 1894—1903. évtizedekben tényleg nagyobb is volt amannál.

A legnagyobb óvatosság alkalmazásánál is következtethetjük ez összehasonlítás alapján, hogy a magyarországi városok természetes szaporulata az utolsó két évtized alatt tetemesen javulván, tetemesebben, mint az ország összlakosságának szaporulata, így, ha még nem is üti meg az országos átlagot, de annak alakulását *mindinkább kedvezőbben befolyásolja*. Más szóval, míg husz év előtt a városok természetes szaporulata alig jött számításba az ország szaporulatában, addig újabb időben ennek mind fontosabb elemévé válik. Az 1881—1890. évtizedben Magyarország természetes szaporodása (Fiume nélkül) 1,634.401 főre rugott, ugyanakkor a 10 itt megvizsgált város t. sz. 33.517 főt számlált, vagyis az anyaország természetes szaporulatának 2·05⁰/₀-a a tíz városra esett. Az 1895—1904. évtizedben a korrespondáló számok 1,919.147 és 102.088, ekkor tehát a tíz városra a szaporulat 5·32⁰/₀-a jutott. Míg az ország természetes szaporulatának abszolút lélekszáma csak körülbelül 20⁰/₀-kal emelkedett, addig a tíz városnál az emelkedés meghaladta a 300⁰/₀-ot.

Áttérvén a vidéki lakosság természetes szaporodásának vizsgálatára, itt, jobb beosztás híján, a vármegyékben tagolt népességet fogjuk elemezni. Igaz, hogy van néhány tisztán agrár jellegű vármegyénk, ugymint Csanád, Csongrád és Hajdú, a melyekben statisztikai értelemben vett (mercantil jellegű) városközség egyáltalán nincs, továbbá van olyan vármegyénk, a melyek lakosságának csak igen csekély töredéke városi lakosság, így Bihar (2·3⁰/₀ városi lakossággal), Arad (2·9), Kolozs (3·9), Maros-Torda (5·8), Árva (6·0) stb. Ellenben a vármegyék többségében a lakosságnak több mint 10⁰/₀-a városokba tömörült. Legnagyobb a városi elem aránya Brassó (40·7⁰/₀), Szepes (38·5), Esztergom (36·6), Borsod (29·8), Zólyom (29·3) és Heves (25·8) vármegyékben. Brassóban a lakosság kétötöde, Szepesben és Esztergomban több mint egyharmada, Borsodban, Zólyomban és Hevesben több mint egynegyede városi jellegű. Ezért a vármegyékre vonatkozó népmozgalmi adatok vizsgálatából csak cum grano salis következtethetünk.

A következő összeállítás adja a vármegyék születési és halálozási arányszámait az 1881—1890., valamint az 1895—1904. évtizedek átlagában. A vármegyék az 1881—1890. évtized átlagos születési arányszámának nagysága alapján sorakoznak:

Vármegeye	Az 1881—1890. évtized átlagában jutott 10.000 lélekre			Az 1895—1904. évtized átlagában jutott 10.000 lélekre			Tehát csökkenés		Igy kedvező- ben (+) vagy kedvezőtlenül (-) alakul a term. szapo- rodás	
	é. sz.	hal.	t. sz.	é. sz.	hal.	t. sz.	az élve- születé- seknél	a halá- lozások- nál		
Csanád	536	360	176	427	278	149	109	82	—	27
Szabolcs	526	401	125	482	305	177	44	96	+	52
Arad	516	404	112	437	312	125	79	92	+	13
Bács-Bodrog	508	327	181	408	269	139	100	58	—	42
Heves	501	368	133	436	298	138	65	70	+	5
Bereg	498	336	162	469	290	179	29	46	+	17
Csongrád	496	338	158	408	268	140	88	70	—	18
Torontál	495	348	147	391	288	103	104	60	—	44
Ugocsa	493	356	137	453	313	140	40	43	+	3
Bihar	492	360	132	426	314	112	66	46	—	20
Máramaros	486	331	155	450	288	162	36	43	+	7
Ung	482	330	152	435	264	171	47	66	+	19
Békés	480	341	139	411	283	128	69	58	—	11
Nyitra	477	370	107	433	291	142	44	79	+	35
Pest-P.-S.-K.	476	349	127	420	277	143	56	72	+	16
Trencsén	475	387	88	446	310	136	29	77	+	48
Jász-N.-K.-Sz.	470	337	133	416	289	127	54	48	—	6
Hajdú	466	334	132	437	290	147	29	44	+	15
Szatmár	464	333	131	421	300	121	43	33	—	10
Zemplén	464	334	130	411	256	155	53	78	+	25
Esztergom	461	360	101	415	273	142	46	87	+	41
Temes	460	362	98	354	268	86	106	94	—	12
Komárom	459	358	101	417	275	142	42	83	+	41
Fejér	452	332	120	396	263	133	56	69	+	13
Szilágy	450	323	127	397	315	82	53	8	—	45
Győr	448	340	108	405	262	143	43	78	+	35
Borsod	446	346	100	402	271	131	44	75	+	31
Sáros	446	316	130	401	253	148	45	63	+	18
Nógrád	441	328	113	388	264	124	53	64	+	11
Bars	440	335	105	402	270	132	38	65	+	27
Maros-Torda	440	306	134	383	273	110	57	33	—	24
Abauj-Torna	437	315	122	390	252	138	47	63	+	16
Kolozs	436	304	132	379	289	90	57	15	—	42
Csík	434	347	87	402	285	117	32	62	+	30
Szepes	434	360	74	402	289	113	32	71	+	39
Zólyom	434	325	109	400	274	126	34	51	+	17
Kisküküllő	433	309	124	366	273	93	67	36	—	31
Pozsony	433	323	110	391	254	137	42	69	+	27
Zala	433	288	145	379	243	136	54	45	—	9
Torda-Aranyos	432	310	122	390	295	95	42	15	—	27
Alsófehér	427	328	99	366	286	80	61	42	—	19
Moson	427	338	89	394	272	122	33	66	+	33
Liptó	424	358	66	408	304	104	16	54	+	38
Veszprém	423	333	90	376	261	115	47	72	+	25
Sopron	421	311	110	387	255	132	34	56	+	22
Somogy	419	297	122	358	249	109	61	48	—	13
Túróc	416	327	89	371	272	99	45	55	+	10
Szoln.-Doboka	413	293	120	356	283	73	57	10	—	47
Tolna	407	306	101	346	243	103	61	63	+	2
Udvarhely	402	301	101	366	276	90	36	25	—	11
Vas	400	277	123	367	234	133	33	43	+	10

Vármegye	Az 1881—1890. évtized átlagában jutott 10.000 lélekre			Az 1895—1904. évtized átlagában jutott 10.000 lélekre			Tehát csökkenés		Így kedvező- ben (+) vagy kedvezőtlenül (-) alakul a term. szapo- rodás
	é. sz.	hal.	t. sz.	é. sz.	hal.	t. sz.	az élve- születé- seknél	a halá- lozások- nál	
Gömör	392	321	71	363	270	93	29	51	+ 22
Árva	390	296	94	365	271	94	25	25	++ 0
Baranya . . .	389	296	93	325	246	79	64	50	— 14
Háromszék . .	389	295	94	354	272	83	35	23	— 11
Fogarás . . .	386	286	100	346	264	82	40	22	— 18
Brassó	381	272	109	322	237	85	59	35	— 24
Hont	377	288	89	330	234	96	47	54	— 7
Hunyad	376	308	68	344	277	67	32	31	— 1
Szeben	367	273	94	325	241	84	42	32	— 10
Beszt.-Naszód	366	279	87	352	266	86	14	13	— 1
Krassó-Szörény	359	287	72	311	249	62	48	38	— 10
Nagyküküllő .	358	268	90	321	244	77	37	24	— 13

Az összeállítás lényeges eltéréseket mutat az egyes vármegyék népmozgalmának fejlődésében, úgy hogy a vármegyéknek a születési arányszám magassága alapján megállapított sorrendje a megvizsgált időszak végén egészen másképen alakul, mint az időszak elején. Közös jelenség, hogy úgy a születési, mint a halálozási arányszám tetemesen süllyedt, de egyes, elszigetelt kivételektől eltekintve, nem egyenlően. Ily kivételeket Heves, Ugocsa, Tolna, Árva, Hunyad és B.-Naszód képviselnek, a melyekben a születési és halálozási arányszámok egyenlően, illetve megközelítően egyenlően fogytak, úgy hogy a két szám különbözete, a természetes szaporodás, ezen vármegyékben egyenlő, illetve megközelítően egyenlő maradt. A többi vármegyében azonban a születési arányszám csökkent erősebben, mint a halálozási arányszám, vagy megfordítva, úgy hogy a természetes szaporodási szám erősen változott. Leginkább javult (emelkedett) az utóbbi Szabolcs, Trencsén, Szepes, Liptó és Nyitra vármegyékben, legerősebben rosszabbodott (csökkent) Szolnok-Doboka, Szilágy, Kolozs, Torontál és Bács-Bodrog vármegyékben.

Ezen igen komplikált jelenség magyarázata majdnem lehetetlen, szabatos elemzése, azaz az okozati összefüggések világos megállapítása pedig teljesen lehetetlen azért, mert, a mint már megemlítettük, a vidéki és városi lakosság a vármegyei lakosságban nincs elválasztva. Hogy mily befolyással van a városi elem a vármegyék természetes szaporodásának alakulására, mutatja a következő összeállítás, a mely a 15 legfalusiasabb és a 15 legvárosiasabb vármegye természetes szaporodásának változását foglalja magában:

Vármegye	Városi jellegű lakosság %	A term. szaporodási szám javult (+) vagy fogyott (-)	Vármegye	Városi jellegű lakosság %	A term. szaporodási szám javult (+) vagy fogyott (-)
Csanád	—	— 27	Brassó	40·7	— 24
Csongrád . .	—	— 18	Szepes	38·5	+ 39
Hajdú	—	+ 15	Esztergom . .	36·6	+ 41
Bihar	2·3	— 20	Borsod	29·8	+ 31
Arad	2·9	+ 13	Zólyom	29·3	+ 17
Kolozs	3·9	— 42	Heves	25·8	+ 5
Maros-Torda .	5·8	— 24	Turócz	24·7	+ 10
Árva	6·0	— 0	Gömör-Kish. .	24·6	+ 22
Kisküküllő . .	6·3	— 31	Nógrád	23·9	+ 11
Fogaras	6·4	— 18	Liptó	22·3	+ 38
Jász-N-K.-Sz. .	7·2	— 6	Szeben	22·6	— 10
Bereg	7·9	+ 17	Pest-P.-S.-K.-K.	21·3	+ 16
Békés	8·0	— 11	Veszprém . . .	20·4	+ 25
Sz.-Doboka . .	8·2	— 47	Nyitra	20·1	+ 35
Udvarhely . .	9·4	— 11	Sopron	19·0	+ 22

Az agrár jellegű vármegyék t. szaporodása csökkent Hajdú, Arad és Bereg vármegyék kivételével. De tekintetbe véve, hogy Hajdú vármegyére Debreczen, Aradra pedig Arad város gyakorol városiasító befolyást, könnyen érthető, hogy e két vármegye természetes szaporodása úgy alakul, mint az erős városi minoritással bíró vármegyéké, a melyekben a két száz vármegye, Brassó és Szeben kivételével mindenütt a természetes szaporodási viszonyok javulását láthatjuk. Így kivételnek egyfelől Bereg, másfelől Brassó és Szeben jelentkezik s e kivételeket a lakosság nemzetiségi viszonyaival magyarázhatjuk. Bereg vármegyében a ruthének (45·7%) a relativ többséget képezik s köztudomású, hogy a tiszamenti magyarság után a ruthénség természetes szaporodása a legerősebb. Ellenben az erdélyi németség szaporasága mindinkább hanyatlik, csak úgy, mint az oláhságé, a mint azt az oláh majoritással bíró vármegyék, Szilágy a Tisza balpartján, Arad, Krassó, a Tisza-Maros szögén, Alsó-Fehér, B.-Naszód, Fogaras, Hunyad, Kolozs, Szeben, Sz.-Doboka és T.-Aranyos mutatják. Ezek közül csak Arad vármegye mutat javulást, a melynek magyarázatát már fentebb adtuk. B.-Naszód és Hunyad vármegyék t. szaporasága már 1881—1890 között is feltűnően csekély volt, s változatlanul ilyen is maradt, a többi vármegye t. szaporasága pedig igen erősen süllyedt.

Talán nem indokolatlanul szűrhetjük le ezen vizsgálataink után a tanulságot, hogy a vármegyék népességének szaporaságára *ceteris paribus* nagy befolyással van a városiasodás, s hogy a városi elem természetes szaporodása úgy, mint a merkantil jellegű thj. városokban láttuk, a vármegyékbe kebelezett városokban kedvezően fejlődik.

A nemzetiségi viszonyokra már rámutatván, itt kiegészítésképpen felemlithetjük a tótság és a túladunai magyarság természetes szaporodásának feltűnő javulását. Ugy a tót, valamint a túladunai (és dunabalszabai magyar) vármegyékben az utolsó tizenöt év alatt lényegesen nagyobbodik a természetes szaporodási szám. A tótságnál a kivándorlás, a túladunai magyarságnál pedig az egyke-rendszer egyes vármegyékben kivételt teremt. A Duna balpartjának és jobbpartjának összes vármegyéit, Baranya kivételével, a melyre még visszatérünk, s a Tisza jobbpartjának megyéi közül Abauj, Borsod, Gömör, Sáros, Szepes és Zemplén vármegyét összefoglalva, ezen összesen 28 vármegye közül csak Árva (a mostoha gazdasági viszonyok, városi elem hiánya és kivándorlás összhatása miatt), Hont (egyke-rendszer!), Somogy és Tolna (szintén egyke-rendszer), valamint Zala megyékben találunk stagnatiót, illetve visszaesést. Különösen kedvező képet mutat azon vármegyék t. népmozgalma, a melyek az ország északnyugati és nyugati határán, valamint a Duna felső részének partjain fekszenek (Bars, Esztergom, Liptó, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Győr, Komárom és Moson), nemkülönben Borsod, Gömör, Szepes és Zemplén vármegyék.

A Duna és Tisza közén, valamint a Tisza balpartján a nagy szaporaságú magyarság népmozgalma ugyan még igen kedvező, de azért ott némi hanyatlás jelei mutatkoznak. Az a szinte ideális állapot, a mely szerint például Szabolcsban 1888—1897. évtized átlagában a természetes szaporodás 10.000 lélekre számítva, a 200-on felül emelkedett, mindinkább megszűnik s egyes vármegyékben rohamosan süllyed a születési arányszám (Csanád, Heves, Csongrád, Békés, Pest-P.-S.-K.-K.).

A vármegyék ezen csoportját a tót és a felvidéki és túladunai magyar vármegyékhez hasonlítva, határozottan bizonyos nivelláló tendencia mutatkozik, a mely a déli csoport szaporodását apasztván, így azt közel hozza az északi csoport felemelt szaporaságához. Mig 1881—1890. évtized átlagában Csanád természetes szaporasága éppen kétszer oly nagy volt, mint Trencséné, s az északi csoportban csak Sáros és Zemplén mutatnak nagyobb mérvű t. szaporodást, addig 1895—1904. évtized átlagában 130—150 közötti szaporodást találunk egyfelől Bars, Esztergom, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Győr, Komárom, Sopron, Abauj, Borsod, Sáros stb. megyékben, másfelől Csongrád, Heves, Pest, Hajdú és Csanád megyékben. Alacsonyabb Jász és Békés, magasabb Szabolcs és Zemplén szaporasága.

Végül a Délvidéken, Baranya, Bács-B., Temes és Torontál vármegyékben épp oly ijesztő apadást észlelhetünk, mint az oláh s erdélyi szász megyékben. Egyetlen erdélyi vármegye, a három székely vármegye egyike, Csík mutat lényeges javulást. A másik két székely megyében,

nemkülönben Maros-Tordában, a székelyeken kívül Erdély egyetlen magyar megyéjében csak úgy alakulnak a népmozgalmi viszonyok, mint az oláh vármegyékben.

III. A magyarországi népesség szaporodási tendenciái.

Cum grano salis — hozzávetőlegesen — nagyjában körül vonalazhatjuk ezek után azokat a tendenciákat, a melyek a legújabb időben az anyaország lakosságának szaporodási viszonyainál észlelhetők.

A) Az ország minden részében, mindenütt 1880 óta erősen csökkent a születési szám.

Okai: A gazdasági viszonyok változása, Magyarország városiasodásának fejlődése. Hogy az egyke-rendszer s a kivándorlás, a melyet a születési szám csökkenése okainak szoktak hangsúlyozni,¹⁾ csak az ország egyes részeiben tehát csak részlegesen hat, erről a fenti táblázatok tanuskodnak, mert látjuk, hogy a születési szám oly vidékeken is — még pedig erősen — csökkent, a melyeken sem az egyke-rendszer nem divatos, sem pedig nagymérvű kivándorlás nem észlelhető. Morál-ethikai okok csak második vonalban hatnak, előidézve az elsőrangú okoktól: gazdasági rendszer, városiasodás. Továbbá hat a születési szám csökkenésére

B) a halálozási szám csökkenése, a mely 1880 óta szintén folytonos. Ez utóbbi jelenség előidézőjét a közegészségi viszonyok javulásában találjuk, különösen ott, a hol a halálozási szám erőbben csökken, mint a születési szám, tehát a hol a természetes szaporodási szám javult. A legnagyobb mérvű javulást a (mercantil jellegű) városok népmozgalmánál észlelhetjük, továbbá számos oly vármegyénél, mely erős városi jellegű lakosságminoritást mutat. Miután a városok a műveltség s a közigazgatás góczpontjai, könnyen érthető, hogy miért javultak a közegészségügyi viszonyok legerősebben a városokban. Nagyobbodott a természetes szaporodás oly országrészekben, illetve országvidéken, a hol a gazdasági haladás s a városiasodás a legnagyobb mérvű. Ellenben határozottan rosszabbodtak a viszonyok az anyaország déli és délkeleti részén, a Tisza-Maros szögén, Bács-Bodrog, Baranya vármegyékben és Erdélyben, a hol a városok és a városlakosság száma aránylag a legkisebb s a hol részben a műveltség (oláh vármegyék!) a legkezdetleesebb. Mig az 1901. évi népszámlálás alapján a Duna-Tisza közén a lakosság 37·3⁰/₀-a, a Duna balpartján annak 22·8⁰/₀-a, a Tisza jobbpartján 21·6⁰/₀-a volt városi jellegű, addig a Tisza balpartján 14·7⁰/₀, a

¹⁾ Így például Nagyiványi Fekete Gyula: *Az elnéptelenedés cz. tudományos szempontból lehetetlen értekezésében.* (Budapesti Szemle, 128. k. 1906.)

Királyhágón túl pedig 15·6⁰/₀ a városi jellegű lakosság arányrésze. Ezen országrészekben nyilvánvaló az összefüggés a városiasodás mértéke és a természetes szaporodás javulása, illetve rosszabbodása között. A Duna jobbpartján ugyanannyi a városi lakosság ⁰/₀-a, mint a Tisza-Maros szögén: 18·4⁰/₀. E két országrészen azonban a városiasodás mellett más, részleges okok idézik elő a kétféle szaporodási tendenciát: nyugaton a javulást, délen és délkeleten a rosszabbodást. Különbségek a műveltség (oláhság, a volt határőrvidék népessége), gazdagság (egyke-rendszer), a közigazgatási állapotok közt, részben éghajlati és fajkülönbségek. Ezen részleges okok hatásait azonban az anyag többször érintett célszerűtlen csoportosítása miatt nem kutathatjuk.

A tényleges szaporodás hazánkban az 1891—1901. évek közt észlelt népnövekedéssel szemben, ugylátszik, továbbra egyáltalán nem vagy csak kevéssé fog csökkenni, csak súlypontja (eddig a középtiszamenti vidék) a városok fejlődésével kapcsolatosan el fog tolódni. Javulni fog az észak és a nyugat, hanyatlani a dél és a kelet szaporodása. Positiv bizonyítékokat ez állításokra természetesen csak az 1910. évi népszámlálás végrehajtása után kereshetünk. Azt hiszem, hogy a jövő év népszámlálása feltevéseimet nagyjában igazolni fogja.

Kováts Ferencz.

A kivándorlás statisztikai oka.

Az amerikai kivándorlásnak az utóbbi években való szertelen megnövekedése méltó aggodalommal tölthet el mindenkit, a ki hazája sorsát és fejlődését féltő gonddal kíséri. Kivándorlásunk ma már oly nagy, hogy népességünk természetes szaporodását majdnem teljesen fölemészti s ha e tekintetben fordulat nem következik be, oda kell jutnunk, a hova csekély születési többlete folytán Franciaország jutott, a népesség teljes stagnációjához. A népszám pedig az államok erejének még napjainkban is, a mikor inkább gazdasági kérdések nyomulnak előtérbe, elsőrendű tényezője. A vagyoni erő inkább csak békés időben biztosítja az államok fölényét; háborúban azonban sokkal fontosabb a nyers számbeli többség, mert hiába van a régi szabály szerint »pénz, pénz és pénz« a háborúra, ha nincs ember, a kit az ellenség elé lehetne állítani. De a háborúról nem szólva, békében is fontos az emberanyag folytonos szaporodása, mert a gazdasági, a vagyoni fejlődés is megkívánja a népesség állandó szaporodását. Az amerikai Egyesült-Államok és ujabban Németország fejlődése szorosan összefügg népességük gyors szaporodásával. Németországnál egyenesen ki lehet mutatni, hogy ipari és általában gazdasági téren való előnyomulása attól az időponttól kezdődik, a mikor nagy arányú természetes szaporodását az ország határain belül el tudta helyezni s az amerikai kivándorlást teljesen jelentéktelenre redukálni. Ma a Németországból Amerikába való kivándorlás csak 20—30 ezer között mozog, holott a 80-as évek elején még 200.000-en felül volt az amerikai kivándorlók száma, az utolsó népszámlálás (1905) pedig már bevándorlási többletet mutat föl.

Mennyivel nagyobb a mi vérvesztésünk Németországnak a 80-as években volt veszteségénél, ha meggondoljuk, hogy harmadrészannyi népességünkől folyik el évenként az a 200.000-et meghaladó tömeg, a melynek, sajnos, csak nagyon csekély hányadát kapjuk vissza a visszavándorlás révén. Igaz, hogy a múlt évben erősen megcsappant a kivándorlás, a mennyiben körülbelül csak 50.000 ember ment ki tőlünk Amerikába, de hogy ez csak muló jelenség volt, mely az elnökválasztással kapcsolatos gazdasági krízis

elmultával újra helyet ad a kivándorlás régi arányainak, szomorúan igazolják a folyó év első hónapjainak adatai, a melyek a két legerősebb kivándorlási év (1906 és 1907) megfelelő hónapjainak adataival vetekednek. Félő, hogy a folyó év kivándorlása még a fentebbi két év számait is felül fogja múlni, mert a múlt évben éppen az említett ok miatt erős volt a visszavándorlás; már pedig tapasztalati tény, hogy a visszavándorlók a kivándorlók számára nem hogy apasztólag, hanem éppen ellenkezőleg, részben csábításuk és utmutatásuk által, részben pedig újra s immár rendesen családostul való kivándorlásuk által emelőleg hatnak.

A kivándorlásnak gazdasági és lélektani okait eléggé megállapították és kifejtették a kivándorlással foglalkozó szakmunkák és a kivándorlási ankétek tárgyalásai. Kétségtelen, hogy a földéhségnek, az amerikai nagyobb munkabéreknek, a csábításnak, a meggazdagodás vágyának s egyéb gazdasági és lélektani okoknak külön-külön és együttesen nagy szerepük van a kivándorlás előidézésében, de hogy a kivándorlás éppen a folyó évtizedben duzzadt meg oly ijesztő módon, holott az előbb említett okok már évtizedek óta működhetnek, annak véleményünk szerint egy egészen más, eddigelé figyelemre egyáltalán nem méltatott fontos oka van. Ezt az okot, minthogy népességünk sajátságos kormegoszlásában leli magyarázatát, legtalálóbban statisztikai oknak nevezhetnők. Szerintünk *a kivándorlás szertelen megnövekedése egyenes következménye népességünk kormegoszlásában beállott igen nagy változásnak.*

Hogy e tételt megvilágítsuk, ide iktatjuk polgári népességünk ötéves korcsoportjait az ötvenedik életévig a három utolsó népszámlálás szerint:

Korcsoport	Jelenlevő polgári népesség száma			Szaporodás %-okban	
	1880	1890	1900	1880—1890	1890—1900
0—4 éves . . .	2,193.721	2,450.167	2,577.532	11·7	5·2
5—9 „ . . .	1,698.654	2,131.645	2,232.372	25·5	4·7
10—14 „ . . .	1,616.119	1,820.076	2,043.975	12·6	12·3
15—19 „ . . .	1,501.217	1,511.977	1,935.942	0·7	28·0
20—24 „ . . .	1,303.081	1,282.071	1,447.278	— 1·6	12·9
25—29 „ . . .	1,249.642	1,331.617	1,315.241	6·6	— 1·2
30—34 „ . . .	1,143.121	1,285.798	1,274.668	12·5	— 0·9
35—39 „ . . .	1,023.675	1,092.366	1,193.803	6·7	9·3
40—44 „ . . .	1,002.911	1,023.529	1,157.346	2·1	13·1
45—49 „ . . .	742.498	850.888	939.120	14·6	10·4

E táblázat több érdekes és tanulságos adattal szolgál. Látjuk azt, hogy legproduktívabb korosztályaink, a 20-tól 40 évig terjedő korcsoportok, alig mutatnak szaporodást, sőt 1880-tól 1890-ig a 20—24 évesek, 1890-től 1900-ig pedig a 25—29 évesek és 30—34 évesek korcsoportja egyenesen megfogyott. Összefoglalva a 20-tól 40 évig terjedő korcsoportokat, e husz korév 1880-ban 4,719.519, 1890-ben 4,991.852, 1900-ban

pedig 5,230.990 egyént foglalt magában, vagyis a legproduktívabb korosztályok szaporodása 1880-tól 1890-ig 5·8, 1890-től 1900-ig pedig csak 4·8⁰/₀-ot tett az összes népesség 10·9, illetőleg 10·2⁰/_c-os szaporodásával szemben. E jelenség magyarázatául fel lehet hozni a kivándorlást, a mely éppen a legproduktívabb korosztályokat tizedelte meg, de maga a kivándorlás még nem magyarázza meg kormegoszlásunknak ezt a sajátos alakulatát. A kivándorlás folytán előállott népveszteségünk ugyanis a két-két népszámlálás közti időszakban a népességnek körülbelül csak egy-egy százalékára rugott, a produktív korosztályok veszteségét tehát, ha számításba vesszük, hogy a kivándorlás első sorban a 20—40 évesek közül szedi adóját, viszont azonban a nem jelentéktelen bevándorlás még éppen ugyanezt a korcsoportot növeli, legfőlebb másfél-másfél százalékra tehetjük. Kivándorlás nem létében e szerint e korcsoport növekedésének körülbelül 7·3, illetőleg 6·3⁰/₀-osnak kellett volna lenni. E százalékszámok még mindig messze állanak az átlagos szaporodási aránytól, magával a kivándorlással tehát nem lehet megmagyarázni a legproduktívabb korosztályok számában beállott hézagot.

Ha a fentebb említett fogyó korcsoportoknak — melyekhez még hozzá vehetjük 1890-ben a 15—19 évesek stagnáló csoportját is — születési évét tekintjük, az mindkét népszámlálásnál az 1866—1875 évek közé esik. Ennek az évtizednek második felében, 1873—74-ben, dühöngött tudvalevőleg a kolera hazánkban, a mely népességünkben olyan pusztítást tett, hogy egyetlen esztendőben, 1873-ban, a halálozások száma több mint 300.000-rel haladta meg a születéseket. Hogy pedig a halálozás a hivatalosan megállapítottnál még jóval nagyobb mérvű volt, kitűnik abból, hogy az 1880-ik évi népszámlálás 300.000 lélekkel kevesebbet talált, mint a mennyinek 1869 óta a természetes szaporodás révén lenni kellett volna, holott az 1870-es években a kivándorlási mozgalom még teljesen jelentéktelen volt. Ez a 300.000 főnyi hiány még mai napig is titka népesedési statisztikánknak, szerintünk azonban nem lehet azt másra magyarázni, minthogy a kolerában elhaltak jó része az általános rémület és fejvesztettség napjaiban elkerülte a számbavételt. Biharban, Szilágyban, Aradban, a hol legjobban pusztított a kolera, egész sora van a községeknek, a melyek lakosságuknak egyharmadát, sőt felét veszítették el ezekben az években, nem csoda tehát, ha a halottak ezerszámra kimaradtak az anyakönyvekből, mert hiszen sok helyen pap nélkül kellett eltemetni a kolerában tömegesen elhaltakat.

Nincsenek adataink arra nézve, hogy e kolerás években elhaltak hogyan oszlottak meg kor szerint, valószínű azonban, hogy e rettenetes betegség első sorban a legzsengőbb korúak s így legkevesebb ellenálló erővel bírók közül szedte áldozatait, úgy hogy az 1866—1873. években

született gyermekeknek — a normális halálozást is számba véve — csak kisebb fele élte túl a kolera pusztítását. 1880-ban pl. öt éves, tehát 1875-ben született gyermeket 409.254-et talált a népszámlálás, 9 éves, tehát 1871-ben született gyermek ellenben ugyanakkor csak 277.832 volt, holott tudjuk azt, hogy 5 és 9 év között a gyermekek halálozása már elég jelentéktelen; a kolera tehát ebből az egy évcsoportból legalább 50—60.000-et ragadott el.

Első sorban a kolera pusztításának lehet e szerint tulajdonítani azt, hogy a legproduktívabb, a munkaerő és munkabírák teljében lévő korosztályaink 1880-tól 1900-ig nagyon mérsékelt szaporodást mutatnak. Ez a körülmény a népmozgalomban is több sajátságos jelenséget magyaráz meg. Pl. az összes népességhez viszonyított születési aránynak nagyfokú csökkenése, mely általános megdöbbenést és méltó aggodalmat keltett, egészen más színben és sokkal kevésbé veszedelmesnek tűnik fel, ha figyelembe vesszük azt, hogy a szülőképes korban álló nők száma 1890-től 1900-ig alig emelkedett. E sorok írója az 1900—1902. évekről szóló hivatalos népmozgalmi közleményben részletes számítások alapján megállapította, hogy a születési arányszámnak tíz év alatt $41\cdot3\%$ -ról $38\cdot5\%$ -re való nagy csökkenése csak látszólagos, mert ha a születéseket a 20—39 éves nők számához viszonyítjuk, a kire esik a születéseknek átlag 86% -a, a két arányszám úgy viszonylik egymáshoz, mint 280 a 274-hez, a tíz év alatti hanyatlás tehát alig számbavehető. Más lapra tartozik az a szomorú körülmény, hogy 1900 óta népünk születési termékenységében valóban bekövetkezett a nagymérvű hanyatlás, mert azóta produktív korosztályaink, mint látni fogjuk, rendkívüli mértékben megnövekedtek, születési számaink pedig úgyszólván stagnálnak, tény azonban, hogy 1900-ig e hanyatlás, bár a szokott arányszámok csökkenésről tanuskodtak, nem volt megállapítható.

Ugyancsak a kolerás évek által a népesség kormegoszlásán ütött csorba okozta azt, hogy a 90-es évek végén, különösen 1897-ben és 1898-ban a házasságok száma oly erősen megcsappant. Ezekben az években kerültek házasodó korba a 70-es évek elejének rendkívül megfogyott számú szülöttei, szinte természetes tehát, hogy a házasságok száma ez években nem érhetette el az előbbi évek számait. Ha a viszonyítást itt is a házasodó korban álló nem házas népességhez alkalmazzuk, úgy az arányszámok még némi javulásról is tanuskodnak.

Az eddigiekben szándékosan csak az 1900-ik évi népszámlálásig terjedő időről beszéltünk s eléggé megállapítottuk azt, hogy 1900-ig produktív korosztályainkban egy állandó hézag mutatkozik, mely mindaddig tart, míg a kolera által megfogyatkozott korosztályok a produktív korból részben kikerülnek s e kis számú csoportok helyét alulról egy

bő számú fiatal sarjadék, a 80-as évek szülöttei foglalják el. Ez az időpont a most folyó évtized közepén már bekövetkezett s a produktív korosztályok hézaga már nemcsak be van töltve, hanem most már éppen a produktív korban lévők számában mutatkozik óriási emelkedés. A 15—19 éves korcsoport ugyanis, mint fentebb láttuk, a két utolsó népszámlálás közti időben 1,511.977-ről 1,935.942-re, vagyis 28·0⁰/o-kal szaporodott. E korcsoport 1905 végén már teljes egészében a produktív korosztályba került föl s ezzel szemben a legproduktívabb korosztály — ha e korosztály felső határának a 40. korévet tekintjük — csak a 35—39 éveseknek 1,193.803-at tevő számával csökkent, mely 1905-ben már a 40—44 évesek csoportjába jutott. Ha még számításba vesszük az öt év alatti természetes fogyatéket, a mely 250.000-re tehető (a 20—39 éves halottak száma évenként körülbelül 50.000), a legproduktívabb korosztály szaporodása akkor is közel jár a félmillióhoz, a mi öt év alatt majdnem 10⁰/o-os növekvésnek felel meg. A 20—39 éves korban álló népesség száma e szerint, mely 1900-ban 5,231.000 volt, 1905 végén már 5,723.000-re rugott. E korosztály tehát öt év alatt abszolút számban ugyanannyival szaporodott, mint 1880-tól 1900-ig, vagyis husz év alatt.

Lehetetlen, hogy a munkaerőnek ilyen rövid idő alatt abnormis módon való megszapornodása Magyarország gazdasági életére hatással ne lett volna. A gazdasági élet minden terén óriási fejlődésnek, gyors fellendülésnek kellett volna bekövetkeznie. Tökében gazdag és vállalkozói kedv hiányában nem lévő országokban a munkaerőnek ily rohamos megszapornodását a gazdasági élet, az ipar, a kereskedelem és forgalom fejlesztésére és a nemzeti vagyon növelésére tudták volna fordítani, nálunk a munkaerőnek gyors megnövekedését nyomon követték a sztrájkok, a munkabérek nagy emelkedése, a drágaság és végül — az óriási kivándorlás.

A kivándorlásnak a népesség kormegoszlásával való szoros összefüggése kétségtelen. A 90-es évek első felében a tengerentúli kivándorlók évi átlaga 25.006 volt, még a 90-es évek második felében is csak 32.056 volt a kivándorlók évi átlagos száma. Ez öt év közül legkevesebb kivándorló (14.310, illetőleg 22.965) volt 1897-ben és 1898-ban, tehát éppen azokban az években, a melyekben, mint fentebb említettük, a házasságok száma is nagyon megcsappant a házasodó korba kerülők megfogyatkozott száma miatt. A kivándorlás erősebb emelkedése innen kezdődik, mely azután 1903-ig a következőkép fokozódik:

1899-ben	43.394	1902-ben	91.762
1900-ban	54.767	1903-ban	119.944
1901-ben	71.474		

A számok növekvése 1899-től olyan rendszeres, hogy még a szaporodás $\%$ -ai is közel állanak egymáshoz: 1900-ban 24, 1901-ben 32, 1902-ben 28 és 1903-ban 29 $\%$ -os a kivándorlók számának emelkedése. 1904-ben némi csökkenés áll be 97.430 kivándorlóval, a mi az akkori amerikai elnökválasztás kihatása, a következő években azonban újra ijesztő magasra csapnak a kivándorlás hullámai: 1905-ben 170.430, 1906-ban 178.170 és 1907-ben 209.169 ember hajózott át Magyarországból az Újvilágba.

A kivándorlás legnagyobb arányú emelkedése tehát éppen attól az évtől veszi kezdetét, a melyben a 80-as évek első felének szülöttei már teljesen bekerültek a munkabíró korba, mikor tehát beállott a munkaerőnek egy olyan szaporulata és feleslege, a mit a mi fejletlen és készületlen gazdasági életünk nem tudott elhelyezni. Szinte a fizika törvényeivel lehet megmagyarázni, hogy a munkaerőfelesleg, mely itthon nem talált alkalmazást, mint a telt pohárba öntött víz, folyt ki az országból és másutt keresett magának elhelyezést. Hozzá még éppen ebben az esztendőben szakadtak az országra azok az áldatlan politikai viszonyok, a melyek a gazdasági életnek és annak a kevés vállalkozói kedvnek is, a mi nálunk található, teljes megbénulását okozták. Egyébként kétségtelen, hogy még normális politikai viszonyok mellett is nagy mértékben megnövekedett volna 1905-től kezdve a kivándorlás, mert a mi gazdasági életünk berendezése olyan s ipari fejlődésünk méretei olyan kicsinyesek a munkaerő ilyen abnormis megnövekedéséhez képest, hogy a kivándorlásnak okvetlenül be kellett következnie.

Az 1900. évi népszámlálás adatai igazolták azt, hogy mezőgazdaságunk már alig tud több munkáskéznek kenyeret adni. Az őstermeléssel foglalkozók száma, keresőt, eltartottat egybefoglalva, 12,663.000-ről csak 13,175.000-re növekedett, tehát a népesség 10 $\%$ -os szaporodásával szemben csak 4 $\%$ -kal szaporodott. Igaz, hogy ha a keresőket külön tekintjük, azok száma 5,425.000-ről 6,055.000-re nőtt, az eltartottak száma pedig 7,238.000-ről 7,120.000-re csökkent, de a keresők számának növekvése csak látszólagos, mert a 630.000 főnyi növekvésből 511.000 jut a segítő családtagokra, különösen a nőkre (392.000), a kiket nem vehetünk tulajdonképpeni keresőknek, annál kevésbé, mert felfogás dolga, hogy a nő segítő családtagnak tekintessék, vagy pedig csak háztartásban foglalkozónak. A birtokosok és bérlők száma 1,903.000-ről 1,855.000-re, a mezőgazdasági cselédeké pedig 580.000-ről 549.000-re fogyott. Kevés vigasztalás, hogy a tulajdonképpeni keresők közül a mezőgazdasági munkások száma 1,270.000-ről 1,460.000-re emelkedett, mert ez a birtokosok fogyásával kapcsolatban éppen a viszonyok rosszabbodását mutatja. Mezőgazdaságunknál tehát az irányzat az — legalább 1900-ig.

az adatok azt mutatják — hogy a kisbirtokos osztály fogy a törpebirtokosoknak a napszámos-osztályba való sülyedése következtében, melyet a nagy- és középbirtokok felaprózása sem tud ellensúlyozni. Ez utóbbi körülmény viszont kapcsolatban a gépek terjedésével a mezőgazdasági cselédek számát apasztja, kiknek egy része szintén a napszámosok sorába kerül.

A mezőgazdaság ezek szerint annak a nagy munkaerőfeleslegnek, a mely nálunk a folyó évtized első felében alakult, csak nagyon csekély hányadát helyezhette el, ennélfogva a munkaerőnek szükségkép másik nagy foglalkozási osztályunk, az ipar felé kellett fordulnia, hogy ott próbáljon elhelyezést keresni. Lássuk már most, milyenek iparunk fejlődési viszonyai, hogy megítélhessük, vajjon iparunk képes lehetett-e a munkakeresőknek ezt a roppantul megnövekedett számát ellátni.

Kétségtelen, hogy iparunk az utolsó két népszámlálás közötti időben szépen fejlődött, a mennyiben az iparral foglalkozó kereső népesség száma 899.000-ről 1,127.000-re növekedett. A szaporodás tehát 10 év alatt 228.000 lélek. Ha 1900 óta az iparnak hasonló arányú fejlődését tételezzük fel, úgy öt év alatt az iparban legfőlebb 150.000 újabb munkaerő található elhelyezést.

A többi számbavehető foglalkozási ágakban, a bányászatnál, kereskedelemnél és közlekedésnél a keresők 10 év alatti szaporulata csupán 113.000 lélek, ezekben a foglalkozási ágakban tehát körülbelül újabb 70.000 munkaerő talált alkalmazást 1900-tól 1905-ig.

A produktív korosztályba került félmilliónyi tömegnek ezek szerint legjobb esetben a fele található itthon megfelelő foglalkozást, azért kellett a kivándorlásnak 1905-től kezdve olyan nagy arányokban megindulnia. Igaz, hogy ennek a félmilliónyi tömegnek egy jó része (a nők nagyobb fele) nem a keresők sorait szaporítja, de viszont számításba kell venni még a következőket: A munkaerő szaporulata, ha a produktív korosztály felső korhatárát az 50. vagy 60. életévre tesszük, természetesen a félmilliót jóval meghaladja; eddigi számításainkban ugyanis csak a 20—39 éves korukra fektettünk súlyt. Figyelembe kell továbbá vennünk, hogy gazdasági viszonyaink a folyó évtized első felében éppen nem voltak olyan rózsásak, hogy fentebbi optimisztikus számításaink az ipar-forgalom fejlődésére vonatkozólag feltétlenül elfogadhatók volnának; valószínű, hogy a fejlődés a 90-es évekénél gyengébb volt. Erre mutat a főváros vonzóerejének csökkenése is; az 1906. évi fővárosi népszámlálás 1900 óta olyan kis szaporulatot konstatált, a milyennél kisebb csak a szabadságharc utáni esztendőkből volt fővárosunkban.

A három éven át tartott bizonytalan politikai helyzet is nagyban hozzájárult a gazdasági fejlődés megakasztásához, mert e miatt több

fontos sociálpolitikai alkotásnak kellett későbbi időre maradnia, melyeknek kellő időben való munkába állítása megkötötte és keresethez juttatta volna az új munkaerő-tömegnek legalább egy részét. Az új iparfejlesztési törvény, mely néhány év alatt körülbelül 150.000 új munkást fog iparunk szolgálatába állítani, csak 1907-ben hozatott, hatása természetesen csak évek múlva fog mutatkozni. Az állami és vasuti beruházási munkálatok is csak újabban indultak meg nagyobb arányokban; a mezőgazdasági és ipari munkáslakások tömeges építését szintén csak a múlt évben kezdték; az állami bányászat fejlesztéséről és a telepítésről szóló törvényjavaslatokat pedig csak a közelmúltban nyújtotta be a kormány.

Ha mindezek az intézkedések kellő időben, mondjuk 10 évvel ezelőtt, megtörténtek volna, a mikor még a 80-as évek sarjadéka nem került bele a produktív korba, az újabb éveknek ijesztő kivándorlását ha nem is megszüntetni, de mindenesetre jelentékenyen redukálni lehetett volna. Így azonban ezek az intézkedések már nem akadályozhatták meg a munkaerőnek az országból való kifolyását, mert mire ezeknek a sociálpolitikai alkotásoknak a hatása mutatkozik, a munkaerőfelesleg jó része már az ország határain kívül talált elhelyezést; sőt bizonyos az, hogy a kivándorlás akkor sem fog megszűnni, ha ezek az alkotások hatásukat már egészen kifejtették. El lehetünk készülve tehát arra, hogy a kivándorlás méretei még néhány évig nem igen fognak változni egyrészt azért, mert még bizonyos ideig a munkaerő nagyobb arányokban fog szaporodni, mint a munkaalkalom; másrészt pedig, mert a kivándorlás, mely évenként népünknek több mint egy százalékát ismerteti meg Amerikával, népünk körében — különösen a visszavándorlók révén — olyan ismert és megszokott kereseti móddá válik, hogy arról népünk még akkor is nehezen lesz leszoktatható, ha idebent megteremtjük megélhetésének minden anyagi és erkölcsi előfeltételeit. A kivándorlási láznak lélektanilag megmagyarázható ragadós természeténél fogva kétségtelen, hogy ez nemcsak a tényleges munkaerőfelesleget viszi magával, hanem magából az itthon munkát találó és munkálkodó tömegeből is ezeket csábít ki, a kik szerény, de biztos keresetüket hagyják itt az amerikai bizonytalan, de jobban jövedelmező keresetért. A kivándorlás méretei ennél fogva nálunk is meghaladják azokat a kereteket, a melyekben a kivándorlásnak a felesleges munkaerő tömegéhez viszonyítva mozogni kellene, más szóval több ember vándorol ki, mint a mennyi a tényleges munkaerőfelesleg. A kivándorlásnak ezen többlete azonban nem végleges veszteség, mert azt ellensúlyozza a visszavándorlás, a mely részben az itthoni munkakinálathoz alkalmazkodik; a mennyivel több ember vándorol ki a feleslegnél, nagyjából annyi vándorol is vissza.

Az a kérdés már most, hogy a mennyiben a kivándorlás mostani és régebbi arányait összefüggésbe hoztuk a népesség kormegoszlásának alakulatával, vajjon a jövőben ugyanezen az alapon a kivándorlási mozgalomnak milyen irányú alakulása várható. Erre nézve a produktív korosztály számának jövőben való alakulásából lehet következtetni. Mint-hogy az 1900-ik évi népszámlálás alapján 1900-ig minden korév adatai rendelkezésünkre állanak, a jövőre nézve 1920-ig ki lehet számítani a 20—39 éves korosztály számának alakulását, mert 1920-ban jutnak be az 1900-ban szülöttek a produktív korosztályba. Figyelembe véve a természetes fogyatéket, melyet eléggé megközelítőleg lehet megállapítani, 20—39 éves korú népességünk 1920-ig öt évenként körülbelül így fog alakulni:

Év	20—39 évesek száma	Megfelelő születési évek
1910-ben	5,980.000	1871—1890
1915-ben	6,550.000	1876—1895
1920-ban	6,770.000	1881—1900

E számoknál természetesen a kivándorlás folytán előálló fogyatéknél nincs számításba véve, úgy hogy a népszámlálások ezeknél a számoknál jóval kisebb számú produktív népességet fognak találni; célunk azonban éppen azt megállapítani, hogy a produktív korosztályban a népességnek milyen arányú szaporodására lehetünk elkészülve s a jövőben még milyen munkaerő-fölöslegünk fog felhalmozódni, a mely azután a kivándorlás méreteire döntő hatással lesz.

Fentebb kimutattuk, hogy a 20—39 évesek korosztálya 1905-ben körülbelül 5,720.000 lélek lehetett, 1910-ig tehát a szaporodás csak 260.000 lélek, a mi jóval kisebb az előző évötöd szaporodásánál; 1915-ig azonban a legproduktívabb korosztálynak újból igen nagy szaporodására lehetünk elkészülve, mert 1915-ben esnek ki e korosztályból az 1871—75 éves csekély számú életben maradt szülöttei, a kik helyébe az 1891—95 éves sarjadéka lép. 1915-től kezdve a kolerás évek hézagos korosztályai már nem szerepelnek a legproduktívabb korosztályban s 1920-ig már a 80-as évek elejének szülöttei is a felső korhatárba jutnak, kikkel szemben a succrescentia nem olyan aránytalanul nagy, mint volt a hézagos korosztálylyal szemben. 1915-től kezdve tehát produktív korosztályunk szaporodásában erős visszaesés fog bekövetkezni, a mely a jelek szerint később még fokozódni fog s a produktív korosztály népességének jó ideig majdnem teljes stagnációját fogja előidézni.

A most folyó évben, minthogy a produktív korosztály száma 1910-ig gyengébben szaporodik, mint a folyó évtized első öt évében, a kivándorlási mozgalomnak némileg csökkenni kellett volna; minthogy azonban

az 1905-ig felraktározódott munkaerő a tavalyi amerikai krízis miatt nem folyhatott ki teljesen, a kivándorlás múlt évi kontingensének egy jó része a folyó évre tolódott el; ennek következményeképpen is az idén valószínűleg igen magasra fog rugni a kivándorlók száma, de már a jövő évtől kezdve körülbelül 1913-ig, a kivándorlás némi megcsappanását remélhetjük, mert ez években munkaerő-fölöslegünk csak normálisan fog szaporodni. 1913-on túl már az 1910—15 évek nagy szaporulata éreztetni fogja hatását és 1915 körül ismét a kivándorlásnak óriási módon való megnövekedésére lehetünk elkészülve. A mint azonban az ország az 1915-ig felszaporodott munkaerő-feleslegét elvesziti, a kivándorlás minden valószínűség szerint nagy mértékben fog csökkenni, mert a produktív osztály csekély szaporulatát gazdasági életünk normális fejlődése is képes lesz munkával ellátni.

Lehetséges az, hogy azok a fontos sociálpolitikai és gazdasági intézkedések és alkotások, melyek részint már működésben vannak, részint a közel jövőben működésbe jönnek, képesek lesznek a kivándorlást már előbb megakadályozni, vagy legalább is erősen csökkenteni, e sorok azonban mindenesetre szolgáljanak mementóul arra nézve, hogy *igyekezzünk gazdasági életünket addig az időpontig, a mikor produktív korosztályunk várható újabb nagy szaporulatra bekövetkezik, úgy berendezni, hogy e munkaerő itt az országban találhasson elhelyezést s a helyett, hogy a nemzet vérvesztését idézné elő, a nemzeti vagyon gyarapításához, a nemzeti jólét fokozásához járuljon.*

Kovács Alajos.

III. Károly gazdaságpolitikájának hatása Magyarországra. II.

III.

Az 1712—15., 1722—23. és 1728—29-iki országgyűlések törvényalkotásain végiglapozva, feltűnően ötlük szemünkbe a töröktől visszahódított föld beolvasztásának hatása.

Az 1715-iki törvények jelentékeny része foglalkozik az új birtokviszonyokkal, így az 1715 : 9. t.-cz. az eddig elkobzott javak sorsáról; az 1715 : 10. t.-cz. az újból visszaszerzett birtokjogok kimutatására felállítandó bizottságról intézkedik. Ő Felsége helybenhagyásával határozták el e bizottság felállítását, „Hogy a török hatalom alul a győzedelmes császári királyi fegyverekkel visszavivott s visszaszerzett javak tekintetében a követelők és panaszkodók gyorsabb igazságszolgáltatást nyerhessenek és jogaikat, melyeket bebizonyítani tudnak, megerősíthessék“.¹⁾

A földbirtok sorsáról gondoskodik a 20. cikkely, mely határoz „A Bécsben, Ausztriában tartózkodó vagy elhaló magyarokról, a mennyiben udvari vagy ausztriai joghatóság alatt vannak“, de főleg a 23-ik cikkely „A magyarokká befogadottakról vagy honosítottakról“. E szerint a honosításért járó 1000 arany lefizetéséig „se a honosság előjogát ne élvezzék, se fekvőjóságok birtokosai ne lehessenek“. Zálogos javaik

¹⁾ »8. §. S ezen bizottság megszűntéig a felek a fekvőjóságok teljes vagy együttes birtokában fognak maradni, miként a legközelebbi múlt mozgalmak kezdete előtt voltak; teljes birtokában azok, a kik fegyverjog fölött egyezkedtek s az egyezésnek valósággal eleget tettek s jószágaikat, habár összeirták is azokat, az adományosok tetteles birtoklása ellen mégis megőrizték; az ilyen fekvőjóságokat követelő országlókkal együttes birtokában pedig azok az adományosok, a kik a nekik adományozott javaknak tetteles s a mozgalmakig folytatott birtokában voltak.«

»9. §. A mely bizottságban azok, a kik jogaikat elegendő módon igazolják, ama költségek pótlására, melyeket Ő királyi szent Felsége az elmúlt hosszas török háború alatt, többnyire súlyos kamatokra kölcsön vett s még tartásban levő pénzzel fedezett, aránylagos hányaddal járuljanak.«

„bármely magyar nemzetbeli embernek folyamodására s bármely bíró közbejöttével mindenkor megválthatók s kifizethetők legyenek“.

A 25. cikkely „A királyi fiscus eljárásáról“ főleg a kihalás kétséges eseteiben, stb.; a 26. cikkely „A királyi fiscus örökösödéséről“; a 27. cikkely „A végrendeletekről“; a 34. cikkely „A kunokról, jászokról és filiszteusokról“ mind a birtokjogot rendezik.

Magának az igazságszolgáltatásnak menetéről e törvényben még alig van 3—4 cikk.

Az 1723-iki törvényalkotásokban már megváltozott ez az arány, itt már kevés azon törvények száma, mely a birtoklást rendezi s aránytalanul nagy azok száma, melyek az elkobzott és újra eladományozott, a per alatt levő, az idegeneknek juttatott és számtalan más okból kétes és megtámadható jogú birtokok dolgában a perorvoslat útját jelölik ki. Az 1723 : 19-ik törvénycikk az 1715 : 10-ik törvénycikket magyarázza; de a 24-ik cikkely, melyben „A felebbvitt ügyek felülvizsgálatára a nádorispán ur, mint egyszersmind királyi helytartó mellé, bírakat neveznek“ már „a perlekedők kényelmére“ hozatott.

„A perlekedők és igazságra szomjuhozók“ érdekeit tartja szem előtt a 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 33., 34., 35. törvénycikk. A 36. cikkely már az ügyvédekről szól, a kiknek ez új birtokperekben jelentékeny rész jutott. Bővebben fejti ki jogaikat és kötelességeiket a 38. cikkely. ¹⁾

A peres ügyek további előmozdításáról intézkedik a 37. cikkely, a hiteles helyekről, káptalanokról és conventekről a 39. cikk: „A végrehajtásra kiküldendő káptalani és conventi bizonyságokról“ a 40. cikkely. A perorvoslat egyéb viszonyait rendezi a 41., 42., 43. cikkely, míg a 45. az országos levéltár felállításáról, első sorban a birtoklás biztonságát mozdítandó elő.

E törvénycikkeknek sorozatát és egyuttal a birtokféltés paroxiszmusát fejezi ki a 46. cikkely „Az álорczás személyek büntetéséről s

¹⁾ 1. §. „Sok kitérés s haszontalan okoskodások nélkül, mérséklettel vitatkozzanak.

2. §. S inkább a törvényekhez s törvényből meritett okokhoz, mint a szavakhoz ragaszkodjanak.

3. §. S az üres kifogásoktól tartózkodjanak.

4. §. Ellenkező esetben bármelyik bírónak feladatában áll akár az ilyen terjengő szóváltásokat, akár a mostantól jövőre használandó három túlmenő kifogásokat mellőzni.

5. §. A mely ügyvédek a per hányada s a keresetbeli rész iránt a perlekedőkkel nem egyezkedhetnek.

6. §. Díjukat, melyeket a bírák a peres eljárásban alkalmilag szoktak megszabni, ezentúl is (kellő tekintettel az ügyvédek tapasztaltságára, ügyességére s tett és teendő munkájukra) a bírák fogják lelkiismeretesen meghatározni.

védekezésről az ellen, hogy a törvényes birtokosokat hamis levelekkel ki ne forgassák; és a vértagadásról.“¹⁾)

Ugyane szellem nyilatkozik a 47. cikkelyben „A fivérek nyereségéről s káráról szóló 1655. évi törvénycikkely magyarázata“ és a 48. cikkelyben „A tékozlókra rendelendő zárlatról“.

Az új birtokokat szerzett, azokat megtartani akaró s a *pragmatica sanctio*t ugyanekkor megadó erős nemesség legnagyobb vivmányainak egyike, hogy a mikor a termelő erőnek, munkaerőnek, javaknak és pénznek legmerészebb forgására való törekvés adja meg a *dynastia* gazdaságpolitikájának irányát, ő az 1723 : 50. törvénycikkelyt vivja ki, a fő termelőerőnek, a földnek megkötési lehetőségeit: a hitbizományok felállítási jogának kiterjesztését az egész köznemességre.

E törvénycikkely „az elsőszülöttségről (*De majoratu*) és az 1687. évi 9. törvénycikkely magyarázatáról“ szól.²⁾

¹⁾ 1. §. „Mivel a törvényes családoknak nagy jogsérelmet szoktak okozni azzal, hogy némely többnyire bizonytalan eredetű, álorczás személyek, nemes és nagyobb családoknak neveit is felveszik, sőt nem rettegnek attól, hogy innen-onnan összeszerzett levelekkel őket illető örökösödést mutassanak ki s hogy olykor a törvényes birtokosokat perekkel támadják meg és néha vagy meg nem jelenés alapján, vagy elegendő gondoskodás hiánya miatt a javak tetteles birtokába jussanak :

2. §. A mennyiben tehát ilyen személyek szándékosan mások álarczát veszik magukra s magukat testvérekül kiadni s hazudni, vagy maguknak, másképen is, tudva, költött név és személyiség alatt csalárdul közelebbi vagy távolabbi örökösödést vagy előjogot tulajdonítani merészelnének : bár ezért a hazai törvények szerint méltán főbenjáró bizonyos büntetést érdemelnének, hogy azonban bennük a felvett álarcz undokságát utódaik is megátkozzák, rendelik :

3. §. Hogy az ilyenek, saját személyükre nézve azoknak, kiket megsértettek, jobbágyi alárendeltséggel örökös szolgaságába kerüljenek ; fiaikat pedig, kik nem önmaguktól, hanem szüleik álorczájának nyomdokait követvén, tudva és vakmerően, a felvett névben és személyiségben megmaradnak, tehát már nem mások tetteben forognak, ha birtokosok, a hamis levelek készítőire s használóira kiszabott büntetésben, ha pedig semmijük sincs, a szolgaság említett büntetésében marasztalják el.

4. §. Ellenben azok, a kik a törvényes vérséget, bárminő szín alatt, akár a avak öröklésétől megfosztani akarják s rajta vesztenek, akár a családból kitagadják, vagy az örökség elnyerése céljából a szülőket vagy nővéreket eszteleneknek, örülteknek, holdkórosoknak, őrvöngőknek s a birtokok kormányzására képtelennek hazudják s e miatt azokat saját javaik uralmából s haszonvételéből kizárni törekednek, az említett címek büntetésével lakoljanak.“

²⁾ „Mivelhogy tapasztalták, hogy az 1687-ik évi 9. törvénycikkelyből, mely az ország *mágnásai részéről* alkotott vagy alkotandó elsőszülöttségről szól, némely nehézségek merültek fel : azért ennek világosabb értelmezése végett, Ő legszentségesebb felsége jószágos beleegyezésével, rendelik :

1. §. Hogy ilyenek felállítása ne csak végrendeleti intézkedés, hanem hiteles bevallások és a szerzők részéről nyert királyi adományok útján is (épen hagyván azonban az elsőszülöttség felállítása s kihirdetése előtt szerzett jogot és levonván a tett adósságot) jövőre is, de mindig előzetes királyi megerősítés után, szabad legyen.

A 45. cz. az országos levéltár felállításáról, a 46. cz. az álorczás örökségajhászokról, a 47. cz. a fivérek nyereségéről és káráról, a 48. cz. a tékozlókra rendelő zárlatról és a 49. cikkely „Mely javak értendők saját szerzeményeknek, melyekről mindenki szabadon rendelkezhetik?” ennek csak bevezetése.

Az 1715-iki törvényhozás nagyrészt ugyan a föld elfoglalását, birtokba vevését akarja rendezni, de mint látni fogjuk, a 136 törvénycikk sok más közgazdasági, katonai, közigazgatási kérdésre is kiterjeszkedik. De az 1723-iki törvényhozás, hacsak a birtoklás kérdését nézzük is, és nem is a vele járó hatalom fejlődését, a birtokok szerzésének, megtartásának és perlésének (főleg ez utóbbinak) oly előkelő helyet juttat, hogy ugy a törvénycikkek számában, mint azok terjedelmében, kiérzik e kérdésnek elsőrangú fontossága. Az 1728–29-iki törvényhozásnak pedig 50 cikkelye közt 20 intézi közvetve vagy közvetlenül a birtokperek sorsát. Ha tekintetbe vesszük, hogy 6 törvénycikk a magyarrá fogadásról és hasonlóról rendelkezik, látjuk, hogy Károly utolsó országgyűlése az új birtokos osztály közvetlen érdekeit szolgálta.

Kettőt látunk ebből, egyrészt azt, hogy az 1711-ben megindult új földmegosztás és birtokalakulás előtérbe helyezte a nagy földbirtokok szerzésére, megtartására és lekötésére való törekvést, másrészt azt, hogy az alföldi nagybirtokosság, mert főleg ennek érdekeiről lehet szó, ez évtized folyamán Felsőmagyarország rovására uralkodó osztálylyá lett.

Az 1728–29-iki országgyűlés említett számos határozatai annyira ismétlései és megszorításai az előbbi idevonatkozó országgyűlési határozatoknak, hogy kevés újat találhatunk bennük.

Mindössze az érdemel figyelmet, hogy a nemesség peres ügyeiben mind fontosabb és döntőbb szerep jut a megyei törvényszékeknek, ellentétben — mint látni fogjuk — a közgazdasági kérdésekkel, melyeket a törvényhozás mindinkább a királyi Felsőre és királyi helytartótanácsra bíz.

A szatmári béke után nemcsak új földdel bővült hazánk, hanem oly földdel, melynek lakatlansága, néptelensége új népesítést igényel. E népesítés emléke az 1715:37-ik cikkely Buda, Pest, Esztergom, Székesfehérvár és Szeged városokról, mely szerint „Jóllehet, hogy az igazságos császári fegyverekkel a török hatalom alól különben felszabadított s a régi polgárokból és azok maradékában teljesen kipusztult,

3. §. Ezzel azonban a nemesi állás s a szabad rendelkezésről szóló alaptörvények semmi sérelmet se szenvedjenek.

4. §. Sőt inkább mindenki részére épen tartandó annak joga, hogy a saját szerzeményeiről szabadon rendelkezhessék, *ha pedig valaki e nemesek közül elsőszülöttséget akar felállítani*, ez iránt Ő legszentségesebb felségéhez folyamodhassék.“

de aztán csakis új lakosokkal ismét benépesített Buda, Pest, Székesfehérvár, Esztergom és Szeged királyi és szabad városokat királyi kegyelemből és jószágból kiváltságokkal elegendően megajándékozták: mégis Ő királyi Felsége, értesülést nyervén ezen városok további óhajításairól és e tárgyban vizsgálatot rendelve, a karok és rendek alázatos kérelmére, kegyelmesen elhatározta, hogy a szükséghez és az idők körülményeihez képest, rájuk további figyelmet is fordít s irántuk kegyelmét bizonyítani fogja.“

A belső vándorlásnak legfontosabb emléke azonban a fentebb megemlített és leírt 1715: 101. t.-cz., melyben „A szökevény jobbágyok visszakövetelése s visszaadása iránt alkotott törvénczikkeket bővebben kifejtik.“

Az 1723: 60. cikkely 13. §-ban írja körül és súlyosbitja az 1715. évi 101. t.-cikket. Súlyosbitja a törvényt, mert a visszaköveteléssel semmi eredményt el nem értek, „hanem inkább azt, hogy azok a vármegyék vagy egyéb helyek, a melyek az ilyen jobbágyokat kiadni tartoznának, azokat visszatartják, úgy hogy a földesurak a költségekből kifogyva, s a nagy fáradtságtól kimerülve, a jobbágyok visszakövetelésétől elállani kényszerülnek, s e miatt a közjónak kellett szenvednie s a kitartóknak a szökések terhe alatt össze kellett roskadniok“.

A mód, a melylyel e súlyosbitás történik, mutatja, hogy a belső vándorlásoknál nemcsak önkéntes szökdösésről és továbbállásról van szó, hanem hogy ez egyuttal földesurak egy részének érdekeit fedi. Mily értelmelme volna különben annak, hogy a „7. §. arról intézkedik, „hogya pedig az ily szökevényeket, a fentebbi módon bevégzett per után se állítanak vissza, s új pert kellene folyamatba tenni, az említett büntetést kétszeresen és szintén a költségekkel együtt kell felvenni s ha még harmadizben is ellenszegülnének, akkor azt a falut vagy birtokrészt a hivatott 51. t.-cikkely értelmében, végrehajtás alá venni s a megyének vagy győztes félnek, a költségekkel együtt átadni“.

Ha a birtokos a jobbágyok vissza nem költözése miatt elveszti birtokát, ez jele annak, hogy a jobbágyok odaköltözése neki kiváló érdeke volt.

Az új földbirtokviszonyok a XVIII-ik század első negyedének végén, tehát ugyanakkor, mikor Poroszországban már jobbágyfelszabadításra gondolnak, ugyanakkor, mikor Károly nemcsak osztrák örökös tartományaira nézve hozza már azt a határozatot, hogy „wo die Unterthanen, in was es sei, wider Billigkeit hart gehalten und unterdrückt werden sine respectu personae, wer es auch wäre, soll ernstlich abgestraft werden, sollen auch wo wo nötig, die Kanzlei, und durch selbe Ich von allem genau und ohne Aufschub berichtet werden. Carl.“,¹⁾ hanem hazánkra

¹⁾ Grünberg i. m. II. 28. old.

vonatkozólag is azt szeretné, hogy „die Kanzlei solle ernste Sorge dafür tragen, dass die gegen ihren Gutsherrn mit Recht klagenden Bauern Protektion erhalten da die Vertheidigung des armen Volkes eine Gewissens- u. Königspflicht ist“,¹⁾ Smith Ádám, a szabad munka és szabad verseny nagy theoretikusának születési évében, 1723-ban Magyarországon létrehozzák a dolgozó osztályok teljes megkötöttségének, tárgy és magántulajdon voltának törvénybe iktatását.

Az 1723: 61-ik cikkely „A taksások s bármely más nemesek költözésének szabályozásáról“.

A taksásoknak eddigelé a közjó ellenére való s a megyék elerőtlenedésével is járó költözéséből eredő mindenféle zavarok kikerülése végett, Ő legsz. Felsége kegyelmes beleegyezésével, rendelik:

1. §. Hogy az efféle szabad rendű, nem nemes taksások vagy szabadon bocsátottak, kik valamely földesur birtokára letelepedtek, s jobbágyi vagy bérfizető vagy zsellérkötelezettséget vállaltak, az ilyenek (s hasonló módon eddigelé letelepedők is) a földesurakkal kötött vagy kötendő egyezés szerint maradjanak azoknak lekötelezve.

3. §. Az 1715. évi 101. törvénycikkely s a jobbágyok visszaköveteléséről szóló más törvények, az 1635. évi 52. t.-cikkelylyel egyezően, a későbbi földesurak érdekében számukra és helyettük utódaiknak egy és ugyanazon uralma idejére is, épségben tartatván.“

E törvénycikkely már nemcsak a tulajdonképpeni jobbágy, hanem a szabad munkaerőt is leköti, a mi munkaszabadság még ezek mellett a törvények mellett is esetleg fenmaradhatott volna, azt leköti a 66. cikkely, mely minden lehető munkaerőt és annak rendezését, kihasználását rábizza a nemesi megyére. 1. §-a szerint elrendelik „Hogy a földmivelés és marhatenyésztés körül s házi munkákban is szolgálattevő nem nemes szolgák (s nemkülönben a napszámban dolgozni szokott minden kézműves) bérének megszabása, s a szolgálat idejének mindennütt új év körül megkezdése tekintetében (a megállapított szolgálati időre fogadott juhászok és kanászok kivételével) a megyék, az állapot és helyzet szerint, rendet és üdvös intézkedéseket tehessenek s tenni tartozzanak.“

Mária Terézia korában a nagy gazdaságpolitikusok érezték a gazdasági békét, melyet a munkaerő e megkötése hazánk fejlődésére vert. Nem győznek rámutatni arra, mily fontos volna Magyarország benépesítése és mennyire „nem remélhető ez, ha azok, kiket az országba csábítanak, nem biztosítvák arról, hogy munkájuk és szorgalmuk gyü-

¹⁾ Marczali: *Grundbesitzverhältnisse in Ungarn in 1720 in ihrer kult. Bedeutung.* (Intern. Wochenschrift f. Wissensch. und Technik. 1908. Dec. 5.)

mölcsét élvezhetik, hanem önkényesen helyezhetők át és kergethetők el.“ (Reischach).¹⁾

Az új birtokeloszlás 1723-ban már oda fejlesztette az országbírók szükkeblúségét, hogy utalva az 1715: 25-ik törvénycikkre, elrendelik az 1723: 64. cikkelylyel, hogy a nem honfiusított külföldiek kezén lévő jószágok visszavehetőek legyenek: megkötve ezáltal a főtermelő eszköznek, a földnek birtoklását, forgalmát és fejlődési lehetőségeit; ugyanez a birtokeloszlás, melynek a munka és forgalom végtelen lehetőségeit és dússágát kellett volna előteremtenie, a dynastia actualis politikai és dynastikus érdekei által kifejlesztett osztályuralom erejénél fogva a munkaerő teljes megkötéséhez, a munkásosztályok középkori magántulajdon voltához, e Kanaánban a legmostohább életviszonyokhoz vezetett. Hogy pedig még ekkor meg voltak a lehetőségei e Kanaán kihasználásának, hogy éppenséggel nem volt egységes érdek az egész országban a munkaerő e megkötése, azt mutatja az 1723: 18. cikkely „A puszták benépesítéséről“. Nyilvánvalóan más érdekcsoport és gazdasági világnézet diktálta ezt a szakaszt, mint a fentebb kifejtetteket.

E törvénycikk, tekintettel arra, hogy »az országban itt-ott olyan puszták is találhatóak, a melyeken még épületek s lakóházak láthatók, melyeknek a porták összeszámlálásába felvett lakói az ezek alapján reájuk eső adót a megyékben viselték, de még ha visszatérni akarnának is, a földesurak vissza nem bocsátják“, elrendeli, hogy az „ilyen jobbágyokat be nem fogadó urak vagyonából elengedhetetlenül behajtandó büntetés alatt“ a földesurak a falusi birtokok lakóit, bármikor szóródtak legyen szét, visszabocsássák. Ugyanez érdek szülte gondolkodás nyilatkozik a 4. §-ban, mely teljesen izolált, egyszer felbukkanó visszfénye az 1717-iki cseh és morva robotpátenseknek és az azóta is folyó tanulmányoknak, tárgyalásoknak és körkérdéseknek ez ügyben az uralkodó egyéb országaira vonatkozólag. E 4-ik §. szerint „a földesurak a jobbágyokat és lakosokat a helyesen készült urbéren felül semmiféle szokatlan urbérelles tartozatlan terhekkal a közjó kárára ne terheljék“; csak hogy míg odaát már a központi hatalom éreztetésével és habár még igen félszeg, de mégis hivatalnoki, lehetőleg osztályközi szervezettel kísérik meg e rendelkezések végrehajtását, addig itt „arra a megyei tisztviselők az 1715. évi 101. törvénycikk értelmében felügyelni s a jobbágyokat a földesurak elnyomásától menten tartani s az ily földesurakat tisztii hatalmukkal büntetni tartozzanak és kötelesek legyenek“. Megyei tisztviselő csak nobilis possessionatus, lehetőleg bene possessionatus lehetett.

¹⁾ *Vorläufige Gedanken wie die Vorschläge in Commercialibus an die versammelten Stände d. Königr. Ungarn zu bringen. 1763.*

Az 1723 : 103. cikkely mellett áll az 1723 : 61. cikkely. E törvény-cikk szerint „Ő legszents. Felsege jószágosan meg fogja engedni, hogy bármely szabad embert, hat éven keresztül, minden közadó-fizetéstől való mentesség feltétele mellett, az országba hivhassanak és hogy e szabadságot országszerte kihirdethessék.“

Míg a fentebbi 1723 : 18. cikkelyből az alföldi földesuraknak az adótól ment, nagy, néptelen pusztákon mivelhető baromtenyésztés teremtette néptelenítési törekvése szól, addig ez a cikkely a felföld mennél több munkáskézből, mennél intenzívebb munkával fejlődni akaró iparosodásának követelménye. E különböző irányelvek ugyanegy törvényben csak úgy érthetők, ha különböző érdekkörű, különböző gondolkodású, különböző célú, sőt különböző kulturideálú csoportokat tételezünk fel az országgyűlésen és ezeknek különböző, teljesen heterogen kívánásaiknak érvényesülését látjuk a törvénykönyvben.

Az 1723-iki törvénykönyv cikkelyeinek úgy tartalmi és alaki analysise, mint a törvényalkotás munkáját megvilágító Acta Dietaliák s bizonyítják, hogy e törvénykönyvben tényleg különböző gazdasági, társadalmi és politikai érdekek érvényesültek. Egyrészt érvényesült benne a baromtenyésztésnek legextenzívebb módjából élő új nagybirtokosságnak gazdasági érdeke, a mely egyuttal a forradalom másodnapján s a *pragmatica sanctio* megadása céljából teremtett új uralkodó osztály osztályérdeke s ennek oligarchikus politikai szervezkedése; másrészt pedig az ipart, tőkegazdaságot s forgalmi lehetőségeket teremteni akaró felsőmagyarországi és dynastikus érdek, a mely iparvédő árútermelési és végtelen forgalmi gazdaságot, jobbagyvédő demokratikusabb polgári társadalmi szervezetet s centralizált osztályközi közigazgatást és belpolitikai életet akart teremteni. A törvényalkotás e különböző gazdasági, kulturalis és politikai érdekek érvényesülésért való harczát mutatja.

A mily erősödését láttuk a birtokpolitikának, a mily vérmes elfajulását a perlekedési lehetőségek keresésében 1715-től 1729-ig, oly gyengülését fogjuk ugyanez időközben észlelni az ipari termelés és a házi s városi forgalmi körzetekből tovafejlődő forgalom kívánalmainak, oly elvértelenedését e kívánalmak eleven erejének. A mily mértékben bőbeszédűek, részletezők alakilag és erős, közvetlenül gyakorolható decentralizált, megyei végrehajtásra számító tartalmilag, az eddig körülírt, birtokmegoszlásra és munkaerőre vonatkozó törvények oly szükszavúak, általánosak és csak nagy tapintattal, ellenszenvre számító közvetett intézkedésekkel és szinte orvúl működő központi hatalomra bizottak a következők, a melyek a termelésre és forgalomra vonatkoznak.

Az 1715-iki országgyűlés legjelentőségesebb törvénycikkelye e kérdésben feltétlenül az 59. cikkely. Ha e cikkely nem is tartalmaz semmi

positív gazdasági rendelkezést, hanem tisztán egy bizottság kiküldésére és kinevezésére szorítkozik is, mégis a mint már fentebb is jeleztük, kiindulási pontja mindazon gazdaság-elméleti és gyakorlati bizottsági munkálatnak, intézkedésnek és abbanhagyásnak, a mi 1847-ig e kérdés körül forgott.

A mennyire kiegészítő részét alkotják a, sajnos, ki nem adott¹⁾ s itt bővebben nem fejtegethető bizottsági munkálatok az 1715-iki országgyűlésnek, oly kevésbé érvényesült közgazdasági részük s ennek irányelve az 1723-iki törvényhozásban. A külsőség, melyet említettünk, hogy a közgazdasági, áru- és pénzforgalomra vonatkozó törvényczikkek a lehető legrövidebbek s a maguk általánosságukban a lehető legtartalmatlanabbak, legfeltünőbbben érvényesül itt, a mikor a diaeta 129 törvényczikke közül, a melyek a mai Corpus Jurisban 105 oldal terjedelemben foglalnak helyet, kevés törvényczikk alig 3 oldalra terjedőleg kodifikálja a 3 évig dolgozó bizottság sok kötetes munkájának némely eredményeit. (Nem számítva természetesen ide a 128. cikkelyt, melyben „Managetta János György urat magyarrá fogadják“, megokolva ezt úgy a legközelebbi múlt évben tartott szervező-bizottság, mint a jelen országgyűlés folyama alatt is az ország és nemzet iránt tanusított szolgálataival és teljesített igen sok munkájával és fáradságával. „S neki, hasznos szolgálatai és kifejtett fáradozásai tekintetéből, az ezer arany díjat is elengedték s oda ajándékozták, bizván benne, hogy jövőre is az ország hű polgárának fog bizonyulni.“)

A törvényczikkek, melyek a commissio systematica közgazdasági részének gyakorlati eredményei, az 1723-ik évi decretum legvégén, közvetlenül az azt befejező magyarokká fogadások előtt 96 egyéb törvényczikk után foglalnak helyet és arról, hogy hogyan kerültek ide az Acta Diaetaliák, adnak világos képet.

A mai törvénykönyvnek mindazon pontjait, vagy legalább is legnagyobb részüket, melyek a rendek érdekeit képviselik, mindazokat, melyek megfelelnek az extensiv gazdálkodású marhatenyésztő nagybirtoknak, már 1722. év végén megszővegezve készen találjuk.

1722 október 10-én küldtek fel a rendek egy repraesentatiót, melynek 67 pontját 1722 december 2-án követték e repraesentatio 68—145. pontjai.²⁾

E 145 pontban meg sincsen említve a közgazdasági és közigazgatási cikkeknek azon sora, mely a systemán alapul és a mai törvénykönyv végén foglal helyet.

Hogy mennyire fentartotta magának az udvar, hogy tanácsosaival egyértelműleg határozzon e kérdésekben, mutatja az 1722 október 9-iki,

¹⁾ L. tartalmukat bővebben e dolgozat bővített lenyomatában *III. Károly gazd. pol. hazánkban.*

²⁾ Museum Lat. fol. 591. II., 1—126. old.

Sigray Józseftől ellenjegyzett legfelsőbb kézirat, mely az országgyűlés által követelt 13 pontnak tárgyalását, fontosságukra utalva a tanácsosokra bizza és későbbi időre halasztja. E 13 pont a systema első részének 2., 5-ik; második részének 19., 20., 22-ik pontjai, a harmadik résznek pedig 5., 6., 30., 31-ik pontjai; a negyedik részből pedig az 5-ik: *De confiniis et praesidiis militiae pedestri ibidem illocanda intertenanda.*

A 6-ik: *De equestri militia ad casarmas collocanda.*

A 7-ik: *De subsidio contributionali tempore pacis praestando.*

A 10-ik: *De commissariatu et consistoriis regni.*¹⁾

E pontokat hiába keressük mai törvénykönyvünknek első részében. 1723 június 1-én találkozunk egy meghívóval, mely egyuttal a meghívottaknak elmondja, hogy az ülésen, melyre hivatalosak, mily propositiókat kell tárgyalniok. E meghívóban 1723 június 1-én, tehát alig 2 héttel a törvények szentesítése előtt, a fönti repraesentatióban foglalt törvényjavaslatok egy részének: a 3—26-iki pontoknak tárgyalására hívják az arra hivatottakat és egyuttal rövid, de a rendek érdekeit lényegesen megrövidíteni akaró s a dynastikus érdeket elősegíteni törekvő módosításukat javasolják.

Nem soroljuk fel e módosításokat, csak szellemöket akarjuk jellemezni, felemlítvén, hogy az 5. törvényczikk tervezetébe ekkor került be a „processu“ szó után az „in omnibus casibus“ és kimaradt „ac in solo“. Ekkor toldatott be az „et casibus“ után „qui in articulo exceptis“; az 1563 : 63. t.-czikkre is akartak utalni, de tudjuk, hogy nem került a törvénybe.

Még ennél is lényegesebb küzdelem folyt a 6-ik czikknek: a nemesség adómentességének fogalmazása körül; az „omni tributaria servitute“ után kihagytak egy „in perpetuum“-ot és megkisérelték e czikk első §-ából is kihagyni az „immunes“ mellől az „in perpetuumot“. E törvényczikk 2. §-át, az insurrectio törvényét ekkor ékelték be. A 4. §-ba be akarták tenni a „necessitatibus“ szó után „ubi de hac materia uberius tractatur“. Ime már 1723-ban folyik a harcz az in perpetuum adómentesség tárgyában!

A 20. törvényczikkbe be akarták tenni „az utak javításának kötelességét“ s nem sikerült!

E meghívólevél és módosító indítvány aláírója Joannes Georgius de Managetta. Czíme: *a commissione Caesareo regia desideratur deputatis statuum ad crastinam horam decimam matutinam quia deputatis si possibile foret, posset referre finalem declarationem statuum super communicatio hodie articulis a numero 3-tio usque ad numerum 26-tum.*“

Befejező mondata „*Articuli a Sacratissima Maiestate Caesarea Regia modificata a numero 3 usque ad numerum 26-tum.*“²⁾

¹⁾ Museum Lat. fol. 591., I. 229. old. — ²⁾ Mus. Lat. fol. 591. I. 11—13. old.

Látjuk ebből úgy a törvényalkotás módját, mint azt, hogy ki az, ki a császárilag jóváhagyottakat a rendekkel elfogadtatja. Következtethetünk ebből arra is, hogy a *commissio systematica* közigazgatási és közgazdasági eredményeinek a törvénykönyvbe való bevitele nem lehet idegen sem e módtól, sem e személyiségtől. És tényleg, miután 1723 június 10-én legfelsőbb kézirat¹⁾ szól a rendekhez arról, hogy a már deczemberben felterjesztett 145 pontot mielőbb átdolgozni törekedjék a diaeta és egyáltalán lehetőleg mielőbb befejezze működését (mindenesetre pedig a császár legközelebbi prágai útja előtt), — 1723 június 11-én Managetta János György felterjeszti elaboratumát, melynek címe:

*Continuatio responsi commissionis Caesareo Regiae ad dominorum statuum et ordinum postulata a paragrapho 146 usque ad paragraphum 175-tum iuxta resolutionem Sacratissime Maiestatis Caesareo Regiae sub dato Laxenburgi 29-na Maii 1723.)*²⁾

E feleletnek tartalma lényegtelen módosításokkal a mai törvénykönyvnek összes törvénycikkei a 97-iktől végig a magyarrá fogadásokig.

A módosítások csekélyek, de jellemzők.

Míg a 97., 98., 99., 100., 101., 102., 103. és a többi törvénycikkek mind szóról-szóra egyeznek a maiakkal, a 116. §-ba utólag belekerült „pariter . . . in diaeta; a 119. §-ba a „*praevia . . . communicatione*“ a 120. cikkelyben „*teneantur*“ kijavított „*puniantur*“-ra és hozzátéetett „*ed quod . . .*“; a 122. cikkelyhez toldatott „*et in diaeta reportabit*“.

Az 1723 június 11-én Managetta által a rendek elé terjesztett szintelen kivonata a *commissio* munkálatainak e csekély alkotmányos módosításokkal foglal helyet az 1723 június 19-én³⁾ szentesített törvénykönyvben.⁴⁾

Minden a mi tehát az 1723-ik törvénykönyvben a gazdaságnak ipari s eleven forgalmúvá tételéhez megkíséreltetett, a termelő erő használhatóságára, a munkaerő szabadságára és betelepítésére, az ipar fejlesztésére, az utak és posták létesítésére, a szerződések és hitel biztonságára, a pénzforgalom megkönnyítésére, a közigazgatás osztályközivé való tételére vonatkozó törekvések így kerültek e törvénybe. E nélkül a június 11 és július 17-ike⁵⁾ közt az országgyűlést szinte feloszlató június 10-iki legfelsőbb kézirat után beékelt rövid és általános elviségben szabad kezét biztosító, de eleven élet nélkül való Managetta-féle *systema*-kivonat nélkül a termelő-erőt, a földet megkötő (1723 : 50.), a munkaerőt e kötött földhöz hozzákapcsoló (1723 : 60., 61., 62., 66.) s a forgalmat semmikép sem élénkítő

¹⁾ Mus. Lat. fol. 591. I. 235.

²⁾ Mus. Lat. fol. 591. II. 139—144. old.; Lat. fol. 555. 97—101. old.

³⁾ Mus. Lat. fol. 546. 268. old.

⁴⁾ Mus. Lat. fol. 591. II. 175—239. old.

⁵⁾ Mus. Lat. fol. 546. 267. b. old.

gazdaságnak kizárólagos érdekeit védené az 1723-as országgyűlés törvénykönyve. Ez érdekek a mennél nagyobb földön, mennél kevesebb adót fizető lakosság mellett fejleszthető, maga lábán járó árút termelő, baromtenyésztésből élő alföldi új nagybirtokosságnak gazdasági érdekei. Az adómentesség körülsánczolására vonatkozó törekvések (küzdelem az 1723 : 6. pontban az *in perpetuum* körül), a megyei hatóságok előtérbe helyezése stb. e gazdasági érdekkörnek megfelelő separatistikus társadalmi és politikai szervezetre való törekvések.

A Managetta-féle kísérletnek kénytelen-kelletlen a nagy ellenhatással szemben sunyi voltát látjuk törvénycikkeinek fogalmazásából.

Legjellemzőbb a 115. cikkely „Az ország közgazdaságáról. Mint-hogy a karok és rendek ez országgyűlésen ki nem dolgozhatták: milyen legyen az ország közgazdasága? azért ezt ugyancsak a királyi helytartótanács dolgozza ki, és Ő felségének s folytatólag az ország karainak s rendeinek is az országgyűlésen, helybenhagyás vagy módosítás végett, mutassa be.“

Sivárabb, lélek nélkül valóbb törvénycikkünk alig van, mint ez a néhány sor, a mely hosszú évek lelkes és okos munkáját még csak nem is szavakkal, hanem csak agyonhallgatással meri benn tartani a törvényben. A magyar országgyűlés 1723-ban már nem érdeklődött az ipar és áruforgalom iránt annyira, hogy szeretettel és együttérzéssel olvaszthatta volna magába a *commissio systematica* által kidolgozott elveket. A fagyos 115. cikkelyt követi a 116-ik arról, „hogya a királyi felség ezt az annyi háboru nyomorúságaival megrongált országot a közjó előmozdítására való intézkedésben kegyelmes segélyével és kegyével megvigasztalni méltóztassék és hogya az országban kereskedéseket kell állítani.

Ő legszents. Felsége kegyelmesen beleegyezett, hogya a királyi helytartótanács nemcsak valamely, a közjóra hasznos és előnyös intézetet javasoljon alázatosan Ő legszents. Felségének, hanem hogya az országban való kereskedés megállapításáról is tanácskozzék a kereskedéshez értő emberekkel.“

A bizottság munkálatainak és a *pragmatica sanctio*t adó, politikailag kimélendő és erős birtokosság *compromissum*ának volna tekinthető a törvénykönyv e része, ha nem tudnók, hogya félénk kísérlet a *commissio systematica* eredményeinek törvénybeiktatására azok részéről, kik a termelés és forgalom élénkebb életében, a közigazgatás biztonságában s erejében látták a nemzet egészséges jövőjét. Az utólag a törvénykönyvhöz toldott, új szellemű törvénycikk szerény, kísérletező voltát látjuk a 116. cikk 1. §-ában: „E célra valamely tőke előlegezéséről is (de a közönségnek, vagy magánosoknak sérelme nélkül) módozatot dolgoz-hasson ki, s mindezeket Ő legszents. Felségének jószágos helybenhagyás

vagy módosítás végett, úgy az ország karainak és rendeinek is, az országgyűlésen előterjeszthesse.“

„Absque tamen publici, aut privatorum praejudicio“, e szavak sán-czolják körül a nemesség jogait, hogy közszükségletekhez hozzá ne járuljon. A forgalmi eszközöket nem szükséglő, munkaerőt nélkülözni tudó, baromtenyésztésnek nagybirtokokról való kiviteléből pénzt és e pénzért szükségleteire külföldi iparcikkeket szerezni tudó alföldi uraknak szavai ezek. Tudjuk, hogy 1715 óta nyilvánvaló volt a fundus publicus szükségessége, a rendek ennek megalakítására mindig királyi jövedel-met ajánlottak fel,¹⁾ hol a sójövedelem egy részét, hol a honfiusítási díjakat, hol pedig némely koronaországok jövedelmeit. A fenti törvény-czikk e tárgyalások eredménye és — habár még egy rövid, egy mondatból álló czikkely, a 99-ik is megemlékszik arról, hogy „a mikor a közalap fogánatosítva s Ő Felségének feljelentve lesz: az ország pénztárnokára nézve a határozott intézkedés be fog következni« — hozzátehetjük, egyetlen eredménye.²⁾

Az 1723 : 116. t.-cz. 2. §-a a commissionnak hazánkban ipart fejleszteni akaró törekvéseiből kiinduló mercantilista elvet fejezi ki, hogy „a hely-tartótanács gondoskodni fog, hogy a közönségre nézve káros vagy haszon-talan árúkat az országba be ne hozzanak“. A rögtön rákövetkező 3. §. pedig elárulja az ország nagy részének pénzben való szükségét és elvihetetlen terményekben való bőségét, mondván, hogy „a behozandó árúk helyett a kereskedők termékeket is elfogadjanak“. Általában pedig elhatároztatik, hogy „a közönségre nézve hasznos kereskedőket minden módon pártolják“.

¹⁾ L. Kautz Gy. *A nemzetgazdasági eszmék fejlődésének története és befolyása a korviszonyokra Magyarországon.* Pest, 1868. 100. old.

²⁾ L. az 1790/91 : 21. és az 1802 : 30. törvényczikkeket. Az első végrehajtani rendelj az 1723-iki törvényt, de ez a törvény is papiroson marad; a második újra bizott-ságot küld ki, hogy tervet dolgozzon ki, mikép lehetne országos alapot létesíteni, mely érintetlenül hagyván az ország alkotmányát s a rendek jogait, az adózó népre se háritson új terhet s ez az alap mely czélokra fordittassék s mikép kezeltezzék. E törvényczikk meghozását a mi szempontunkból már azért is érdekes vita előzi meg, mert míg egyesek azt mondják, hogy kereskedésünk fontos és „ettől függ országunknak virágzása, a mint eztet még 1723-ban a mi eleink megismerték“, mások arra hivatkozva, hogy „a mi országunknak csekély a kereskedése; és nem is igen lehet reménység hozzá“, „az utaknak csinálására és vizeknek csapolására rendeltetett a só árának előbbeni emelése“ és különben is „azt sem lehet állítani, hogy ez az országnak vagy királynak nagyon hasznos volna, különösen a felső vármegyék, az utak csinálásának és vizek csapolásának kevés hasznát fogják venni“, a fundus publicus tervének elejtését ajánlják. Hisz „Az igaz, hogy 1723. esztendőnek 115. törvénye a többi között az ország gazdaságáról, vagyis ugynevezett oeconomiajáról emlékezik. De, valamint az mindeddig elmulhatott, úgy most is elmulhatik.“ L. bő-vebben Grünwald *Régi Magyarország.* Budapest, 226. s köv. old.

A fentebb említett 116. t.-cz. 3. §. gyakorlati célzatát látjuk az 1715:122. cikkely címében is „a só, különösen tengeri só használatának megszerzéséről gabonával való becserélés útján“ (igaz, hogy e cikkely tartalmában semmi sem igazolja a címet).

A commissió systematica munkálataiból meritett a 117. cikkely „Különféle kézműveseknek az országba behozataláról.

Ő legsz. felsége kegyelmesen rendelkezni fog, hogy különféle nemű kézműveseket hívjanak az országba, a közterhektől való és tizenöt éven át tartó teljes mentesség biztosításával.

1. §. Különben a királyi helytartótanács gondoskodni fog, hogy ily kézműveseknek azokon a helyeken, hol lakásukat tartják, telkeik ne legyenek (nehogy ezeknek művelése őket a kézművességtől elvonja).

2. §. S ugyanaz a forgalom előmozdítására külön kereskedelmi szabályzatokat fog kidolgozni és Ő legsz. felsége elé felterjeszteni, hogy azok a szomszéd országokkal és tartományokkal is közölhetőek legyenek, és ezeknek hozzájárulásával a kereskedelem is jobb sikerrel intézhető és folytatható legyen.

3. §. Arra pedig vigyázni kell, hogy az ily külföldről bejött kézművesek, az említett mentesség kitöltött évei után el ne távozzanak, hanem az állandó itt lakást folytassák.«

A systema oly tüzetesen foglalkozik e kérdéssel, az idegen iparosok betelepítésének kérdésével, hogy azt következtethetjük, hogy hazánkban a czéhek kiváltságainak kikezdése nagyrészt ez idegen „mechanikusok“ keresetképességének és termelő lehetőségeinek érdekében történt. Ha így volna, minden esetre, bár viszonyaink közt feltűnően korai, mégis egészséges oka volna az 1715 : 79, 1723 : 74 és 1729 : 10 törvénycikknek ; de az 1723 : 74. törvénycikknek 3. §-a elárulja, hogy nemcsak a munka szabadsága, nemcsak az idegen munkások termelési és megélhetési lehetőségeire való törekvés, szóval nemcsak haladó elemek bontották a czéhrendszert, hanem reactionárius, a munka lehető legnagyobb megkötésére és a forgalmi folyamatnak házivá való visszafejlesztésére törekvő áramlatok is. A 3. §. így szól:

„Az urak cselédeit, kik a szabad királyi városokban vagy királyi mezővárosokban is kézművességüket egyedül csak uraik magánszükségeinek fedezésére gyakorolják, e gyakorlatban a czéhbeli mesteremberek, hatalmaskodás büntetése alatt, ne háborithassák.“

E néhány sor talán a legfontosabbak közül való, a melyekből a XVIII-ik század elején való termelést és forgalmat, e termelésnek és forgalomnak gazdasági és társadalmi strukturáját megismerhetjük. Bizonyos, hogy a czéhek kiváltságainak megbontása, a termelés szabadságának, a munkaerő ruganyosságának, a forgalom anyagi és szellemi lehetőségei-

nek érdekében indult meg a XVII-ik század végén és a XVIII-ik század legelején. A systema bizonyítja, hogy az iparosodás érdekeit képviselő Felső-Magyarország és Károly biztosai e szempontból, kiválólag az idegen és fejlettebb iparosság meghonosítása céljából indítványozták a cézékkel szemben való eljárást, de ez a §. a legszabatosabban fejt ki mindazokat a terménygazdaságbeli, házi forgalmi, feudális gazdasági és társadalmi hajtóerőket, a melyek csak a nagy magyar alföld mindent a dolgok legelejéről újra kezdő gazdaságának lehettek velejárói és a cézékben nem azért láttak veszedelmet, mert a munkát és forgalmat megkötötték, hanem igenis azért, mert a munkaerőt szervezték, hasznát kivették a feudális urak kezéből és forgalmát városivá tették.

Ugyanily, a forgalmat megkötő, a meg nem született kereskedelemnek gátat vető intézkedés az 1723:75. cikkely, a mely „bárminemű anyagszerekkel és kézművekkel való szabad kereskedés fentartása és gyarapítása céljából, Ő legsz. felsége beleegyezésével rendeli:

1. §. Hogy a különféle árú-elővásárlásokat, ha és a mennyiben azok törvényes gyakorlatban volnának, ezentul is folytatni lehessen.

2. §. De csak a saját szükségletre szorítva.

3. §. Nem pedig arra is kiterjesztve, hogy azután az ilyen árúkat másoknak drágább áron eladják.«

Nehéz elképzelni, mily fogalmat alkottak maguknak az „oeconomicum“-ról, a kik a munkaerőt emancipálnak érezték a cézrendszerben és a kik még a közvetítő kereskedelem — e kezdetleges gazdasági nekilendülés — hasznát, nemzetgazdasági fajsúlyát sem tudták értékelni!

Az új föld hatása, nemcsak közvetve érzik abban, a mit gátol, hanem közvetlenül, bőbeszédű cikkelyekben, amikor termelésének és forgalmának megfelelőket biztosít magának. E terjengős cikkelyek java része a bortermelés és marhatenyésztés körül forog.

Az 1715:75. cikkely a borkereskedelmet védi és minden vámtól mentesíti az ökrök szabad hajtását. Az 1723:78. cikkely ugyane cikkelyt ujitja meg, kibővítve azonban a systema tanulmányainak eredményeivel, kérve Ő felségétől, „hogy ugy az északi részek, mint az adriai tenger felé is a borokat kivihessék.“

Ugy a minőség javítására való törekvést, mint a szomszéd országokkal való békés közlekedésre irányult kívánságok azért a termelés e két ágában is azon cikkelyek közt találjuk, melyekről tudjuk, hogy mint a systema eredményei utólag és szerves összefüggés nélkül toldattak a törvénykönyvhöz. Az előbbit látjuk az 1723:118-ban „A kiváló borok meghamisításának meggátlásáról“; az utóbbit az 1723:119-ben „A marhakereskedés szabályozásáról és a külföldi kereskedőknek az országba szabad bebocsátásáról“, melyet „Ő szents. felsége.....az ő szomszéd

örökös országaival s tartományaival is jóságosan közölni fog.“ Hogy azonban még ezek minőségében sem érték el a saját maguk ismerte legkiválóbb minőséget, mutatja az 1715:36-nak 6. §-a, mely szerint Sopron városa köteles a „külföldi boroknak a nemesek asztali italára szolgáló bevitelét jövőre is megengedni“.

Nem terjeszkedhetünk ki a termelés és forgalom fejlődésének minden részletére; elég, ha utalunk arra, hogy e fejlődés befejezésének és az új magyar gazdasági érdekkör kialakultságának jelét látjuk az 1729:42-ben, a mely majdnem nagyobb terjedelemben, mint a melyet az egész systema eredményének codificálása elfoglal, foglalkozik „A marháknak kártétel okából behajtása és elhajtása módjáról és az ezt tárgyazó eljárásról“.

A forgalom élénkítésére történtek ugyan némi intézkedések, de ezek mind a rövid, lehetőleg egy mondatos, felülről ugyszólván becsempészett cikkek közt találhatók. Ilyenek a postáról szóló 1715:22., 1723:59. és 1723:114-es cikkek, melyek mind Ő felségének adnak meghatalmazást, hogy „a mit a közszükség javasol“, azt jóságosan elhatározza; a mértékekről szóló 1715:63. cikkely; az ár és töltések kijavításáról szóló 1715:69. cikkely, a csatornák berendezéséről az 1723:122.; stb.

Fontosabbak és sajátlagos viszonyainkban érdekesebbek az ország bensejében levő harminczadokról való törvények. Ezt szabályozzák az 1715:15. és 1715:91., továbbá az ezekre hivatkozó 1729:12. Mind eltörlik a felesleges harminczadokat a száraz vámokkal s megnevezik az ezentul fentartandókat. Az 1715:63. cikkely 3. §-a szerint pedig „eleség-vámokat, hatalmaskodás büntetése alatt, a nemesektől semmiféle ürügy alatt ne csikarjanak“. Ide tartoznak még 1723:13. „A harminczadosok kihágásairól, s némely harminczadok eltörléséről“; az 1723:14. „Az országlakók harminczadot és vámokat a saját szükségükre behozott s kivitt dolgokért ne fizessenek“; az 1723:15. cikkely „A száraz és nem szükséges vámoknak, még a folyóvizeknek is eltörléséről s a zsidók elmozdításáról.“

A forgalmi eszközök legfontosabbika, leghatalmasabbja kétségkívül a pénz. Mig azonban egyrészt az iparosodó állam szomszédsága, Bécs közelsége, hol 1711-ben már 48,853.056 forintnyi tőkeadósság kamatoztatásáról kellett gondoskodni,¹⁾ odahatottak volna, hogy szabatos, egységes legyen a pénz, tőke, kamat forgása, addig a bevezetőleg kiemelt politikai alakulatok befolyása alatt a pénz- és hitelműveletek egész különösen politikai célzatú és sajátságos zavart keltő szint öltenek.

Magának a pénznek értékét és egységét biztosítani látszik az 1723:68. „A pénznek az országban és kapcsolt részeiben egyenlő folya-

¹⁾ Mensi i. m. 749. old.

máról s elfogadásáról“¹⁾), de 1729-ben mégis a törvény e rendeletének ellenére, „e részben.....komoly zavarok forognak fenn“ és az 1729:14. ugyanezt kényszerült rendezni.

A hitelügyet is szabatosan rendezni látszik az 1715:51. „A kamat elvesztéséről, ha az hat százalékon felül van kikötve“, de csak látszik, mert ebbe már nagyon is belejátszik Károly tragikumája, hogy gazdasági rendszerét és czélszerűségét feláldozta a dynastikus és forradalom-másodnapos politikának. Nem fejtegethetjük elég bőven és nem idézhetjük az összes erre vonatkozó cikkelyeket; de talán egy-két idézett mondat is elég lesz arra, hogy megvilágítsa, miszerint nem alaptalan, ha hazánkban Széchenyi által s a forgalom és hitelnek a XIX. század elején való teljes megakadása által is oly nehezen helyreállítható, zilált hitelviszonyainak forrását nem csekély mértékben abban találjuk, hogy III. Károly, a kinek történelmi feladata lett volna, hogy hazánkban a pénz- és hitelforgalom szabta új gazdasági és erkölcsi világnézet terjesztője legyen, e misszióját feláldozta annak, hogy a szatmári béke után pártot szerezzen.

A kuruczok ellen folytatja a harczot és lekötelezett, hű pártot biztosít az 1715:52.; egyuttal azonban megbolygatja a pénz-, tőke- és kamatfizetési kötelezettségek és lehetőségek körül mindazt a nézetet, a melyek vaskövetkezetességének, szinte természeti erejének ekkor kellett volna befészkelnie magát a nemzet lelkébe.

Beláthatatlan következményű volt a hűséges és nem hűséges adósok jogai és kötelességei közt való különbségtétel.²⁾

¹⁾ S az 1720:123. „az uzsorások megfenyítéséről“.

²⁾ „Minthogy a Rákóczi-féle belső lázadás ideje alatt a császári királyi Felségnek a tartozó hűségben kitartó hivei összesen és egyenként minden javaikból s azok jövedelmeiből kifosztva, kénytelenek voltak az országon kívül, nagyobb részben nehéz uzsorára felvett kölcsönpenzből éldegélni, e mozgalmak lecsillapítása után pedig említett javaiknak legnagyobb romlását látni :

1. §. Azért Ő Felsége beleegyezésével végezték, hogy az ilyen adósok, kik az említett lázongások alatt az Ő Felsége iránti állandó jobbágyi hűségben megmaradtak s ezért javaiktól elestek, a mondott lázongások előtt bárkitől, még egyházi vagy vallásos testületektől is, vagy más magános egyénektől felvett összes, bárminemű tőkék után az 1702. évtől bezárólag az 1710. évig, *szintén bezárólag járó és különösen oly hitelezők részére hátralévő kamatok fizetésétől, kik a gonosz Rákóczi-pártot követve, vagy csak ennek hatalma alatt élve s annak alávetve, javaik birtokában mégis megmaradtak (bár az ily hitelezők javait a kir. fiscus örökölné is), tanusított hűségük jutalmául is, teljesen mentesek és szabadok legyenek,* csakis a tőkeösszegek (alábbi módon való) visszafizetése maradván fenn.

3. §. Más adósságoknál pedig, melyek az említett 1702. év előtt jöttek létre a mondott felek közt, a *tőkéknek* (melyek ezer forintot túlhaladnak) *behajtását és kifizetését a jelen cikkelyek kihirdetésétől számitandó három évre meg kell hosszabítani,* a múlt évből származó s hátralévő járandóság vagy kamat pedig ily tőkék

Az e törvény szentesítette zavart csak fokozzák az 1715 : 53., 1715 : 54. és 1723 : 52. t.-cz. azjigazságszolgáltatásnak tág teret engedve a követelések méltányosságának megállapításában.

A systema alapján hoztak ugyan 1723-ban törvényt „A könyvkivonati per rendjéről s miként kelljen az eddigelé keletkezett adósságok iránt a kereskedőknek eljárni“, de mi jelentősége lehetett az „alsóbb rendű kereskedők“ számlaadósságainak és künlevőségeinek a nagy hitelek és nagy adósságok e bizonytalansága mellett? Felsőmagyarország és az örökös tartományokbeli, dynastikus haladni vágyás kísérletét láthatjuk csak az 1723 : 53. t.-czikkben.

Teljes őszinteséggel és szabatossággal nyilatkozik e feltevésünk helyes volta az 1723 : 107. t.-cz.-ben „A megyékben és városokban teljesítendő bejegyzésről vagy betáblázásról“, a melyben „Ő legsz. Felsége, más országainak és tartományainak (normájára) hasonlatosságára“ hivatkozva, „az összes, bárki részéről s bárhol kötendő adósságoknak a bejegyzése és betáblázása jövőre azokban a megyékben s városokban történjék és mennél előbb megállandósuljon, a melyekben az említett adósoknak teher alá veendő javai fekszenek.

1. §. S a más országokban és tartományokban követett mód szerint tartsák meg jövőre a jog elsőbbségét.“

* * *

A »más országokban és tartományokban követett mód szerint« volt tehát kívánatos rendezni a hitel forgalmát, de nemcsak ezt, hanem a termelés és forgalom s az ezekből az egyesre háramló közkötelességek és jogok összes kérdéseit is. Tudjuk, hogy Károly és tanácsosai ezt nagyon is jól tudták, de a mint láttuk, hogy a nagy magyar Alföld beolvasztása és a dynastiának pártra való szorultsága által sem a birtokmegosztás, sem a munkaerő gazdasági és politikai helyzete, sem a ter-

után, a mennyiben azt még le nem fizették, csak a hátralévő időre eső (és az is csak fele részében) legven követelhető.

5. §. Ez azonban csak azokról az adósokról értendő, kik nagyobbára javaik hasznvételen s birtokán kívül maradtak, nem pedig azokról, kik a hitelezőknek lekötött javaik békés birtokában voltak s azokra a földesurakra és tizedbérlőkre is kiterjesztendő, kik a mozgalmak miatt a szokott bérbeadás útján semmi tizedet sem hajthattak fel és szedhettek be, hogy ezeket is ilyen évekre a haszonbér fizetésétől menteseknek tartsák.

6. §. Aztán azokra a tőkékre nézve, a melyeket a hivek mostanig makacs lázadóktól vettek kölcsön, Ő Felsége à jelentkező s az ilyen szerződéses adósságokat előmutató hűséges adósoknak nemcsak e tőkék s ezekkel együtt a hátralékos kamatok (melyek egyébiránt törvény szerint a kir. fiscust illetik), kegyes tekintetbe vételét, hanem a mennyire lehet, méltányos vigaszt s a maga királyi bőkezűségét is legkegyelmesebben megígéri.“

melés minősége és mennyisége, sem a forgalom könnyüése és biztonsága, sem pedig a hitelviszonyok szabatos és kérlelhetetlen volta nem fejlődött olyan irányban, hogy eredményei hasonlatosak legyenek a más országokban és tartományokban várhatókhöz — ép úgy megtaláljuk e tényezők közvetett hatását a közkötelességek és jogok sajátlagos kialakulásában.

Ismertebbek, mindnyájunk történelmi tudatába sokkal jobban bevésődöttek, nemességünk kiváltságainak mindazon sarkalatos alaptörvényei, melyek a szatmári béke, a *pragmatica sanctio* és (az események egysége kívánja az összevonást) az 1740-iki *insurrectio* körül kialakultak, mintsem hogy ezeknek bő fejtegetése itt helyén volna. E kornak gazdaságpolitikáját nézve hazánkban, csak röviden akarunk utalni a gazdasági fejlődésre befolyást gyakorlott alkotmányos alaptörvényekre, illetőleg jelezni azt, hogy mennyiben eredményei a fentebb bővebben kifejtett termelési és forgalmi viszonyoknak.

Az erőviszonyok még alakuló félben vannak. Az extensiv és baromtenyésztő nagybirtok forgalmi eszközök nélkül és gyér, műveletlen lakosság mellett is nagy jövedelméből élő, közterhek útján teremthető közintézményekre kevésbé szorult alföldi nemesség egyrészt, másrészt a felsőmagyarországi, dynastikus és a korkövetelményeknek megfelelő iparosodás, mely csak közterhek útján előállítható közintézmények segítségével gyarapodhatik, még egyensúlyban tartják egymást. Legjobb bizonyítéka ennek az, hogy az 1723-iki törvénykönyv egyaránt tartalmazza azt, hogy „a földesurakat és más nemeseket az adózás alól továbbra is felmentetteknek nyilvánítják“ (1723 : 6.) és azon tételt, hogy „a természetes józan észszel s méltányossággal egyező, hogy azoknak, kik a közjóban részesülnek, a közterheket is a maguk módja szerint, közösen kell viselniök.“ (1723 : 90.)

Ugyanily viszonyban van a fentebb említett „más tartományokra“ hivatkozó törvényczikk az 1715 : 3. t.-czikk 1. §-ához, hogy „Ő királyi felsége sem akarja a karokat és rendeket másképp kormányoztatni s felettük uralkodni, mint magának Magyarországnak az eddig alkotott vagy jövőre országgyűlésileg megállapítandó saját törvényei szerint“.

Az 1715 : 57. t.-czikk 2. §-a még arról intézkedik, hogy „a közterheknek az ország fentartására szükséges, méltányosabb viselése végett, a karok és rendek Ő felsége helybenhagyásával elhatározták, hogy ama terv szerint, melybe a jelen országgyűlés folyamán beleegyeztek, az egész országot összeírják“. Ez intézkedések odairányultak, hogy mint a cseh, morva és sziléziai tartományokban a rendek, ha csak *extraordinarii* név alatt is, de földbirtokra kirótt adót fizessenek.

A történelemből tudjuk, hogy az 1723 : 6. a *pragmatica sanctio* nak volt ára, azt is, hogy 1728-ig nem szűnt meg a kormány e törekvése, mely az 1715-iki cikkelyben érvényesül és Kolinovicsnál látjuk a magyar

birtokosság vérmes ellenállását akár még a jobbágyadónak is a telekre való kirovása ellen. E küzdelem csak az 1741 : 8. kivívásával ért véget.

A közterhekben való részt nem vevés lehetősége addig szilárdult, míg 1741-ben a 8. t.-cikkkel öröktörvénynyé nem lett. E törvénycikk a király és rendek együttes akaratából sem változtatható meg. Mindenkorra szól s az örökkévalóság minden lehetőségével sáncolja körül e néhány szót: *Onus non fundo sed personae adhaeret*. A telek adómentes. Az adó csak az embert illetheti, már mint a nemtelen embert — a nemes embert az 1723 : 6. t.-cz. 1. §-a védi tőle. Az 1723-iki törvényhozásba még be lehetett csempészni a közteherviselés teoriáját, az 1723 : 90. t.-cz., hogy a „köz érdekében mindenkinek adót kell fizetnie“; de ugyanakkor a külterjes, terményeket termelő nagy magyar alföldek gazdasági nyomása alatt és a *pragmatica sanctio* politikai szükségessége folytán meg kellett rakni alapját a magyar földbirtokosság terménygazdasági izoláltsága e sarkjogának: az adómentességnek.

Hogy teljes legyen, már Károly alatt, a magyar gazdasági élet minden szomorúságának képe, minden erőforrásának kiszikkadása, minden sivárságának átka már 1729-ben felel a kormány a magyar rendek azon panaszára, hogy kivitelünket egyes irányokban nehezítik azzal, hogy „az osztrák tartományok adója jóval terhesb lévén, a magyar termékek egészen szabad bevitele oda nekik károsodást okozhatna“.¹⁾

IV.

A nemesség büszke kiváltságai, az osztályérdek uralkodó volta — mint láttuk — lépten-nyomon gátat vet a gazdasági fejlődésnek. Engel, Fessler, Horváth, Marczali, Grünwald, Acsády mind egyetértenek ebben. S ha nagy történészünk, Fessler azt írja, hogy a mig közszellem és hazaszeretet a magyar nemességet rá nem bírják, hogy az országot nehéz, mint ő mondja, vas-súlylyal nyomó kiváltságaiból valamiről lemondjon, addig lehetetlen minden éleslátó állambölcse és körültekintő államháztartás, mely a társadalmi és állami szervezetben új forgást, elevenebben lüktető életet teremthetne, akkor természetes, hogy még lesújtóbban nyilatkoznak az osztrák történészek.

Igaz, hogy történelmünk 1711-től 1848-ig lánczolata a nemesség fejlődésgátló kiváltságai körülsánczolásának, de mivel lehetetlen, hogy egy osztály érdekei magukban elég helyzeti és mozgató energiával bírijanak arra, hogy a nemzet gazdasági és politikai fejlődését önkényesen meghatározhassák, meg kellett keresnünk a helyzet- és mozgás-energiát adó mélyebb okokat.

¹⁾ Kautz i. m. 97—98. old.

Az osztrák örökös tartományokban „a rendekben szintén nem volt már eleven erő valaminek a teremtésére és hatalmas gátjai voltak az egészséges haladásnak, a köz érdekében való erős állami eljárásnak mindenben, a mi magánjogainkkal (Gerechtsame) ellentétben állott“¹⁾, de hazánk és az osztrák örökös tartományok történelme, földrajzi fekvése, termékenysége, lakossága oly különbözők, hogy különbözőképpen alakult a rendeknek, mint gazdasági osztályoknak érdeke és ezzel történelmi hatása.

Az osztrák örökös tartományok földrajzi fekvése ugy szerencsés, mint szerencsétlen vonásaiban elősegítette az iparosodást. Szerencsés a fekvésük, a mennyiben hosszan és keskenyen elnyulva, nagy határon érintkeztek a nyugati kapitalizálódó szomszédokkal. Mindenütt kínálta a nyugat az árúkat, melyeket az osztrák örökös tartományok csak rengeteg áldozat árán vehettek meg — t. i. s itt már az ipart előmozdító szerencsétlen földrajzi tulajdonságaik szerepelnek — kis részben termékeny földjük nem teremthette elő a nyerstermékeknek azt a feleslegét, a melyeket az árúkért cserébe ki kellett volna vinniök. A fehérhegyi csata és az ezt követő új letelepülés óta békésen szaporodó lakosság pedig már oly sűrű, hogy a nagyrészt hegyes és kevésbé termékeny cseh, morva és sziléziai tartományokban a Mercurius szerint 1703-ban 80.383 lakott hely (1.611 város és mezőváros, 78.772 falu) és 700 kastély van.

A kevésbé termékeny föld, a sűrű lakosság és a pénznek, mint áruszerző eszköznek vágya hajtja a termelést arra, hogy mennél belterjesebb legyen. A belterjes gazdaság pedig első lépés az iparosodás felé.

Magyarországról láttuk, hogy a török pusztítás után is mesésen termékenynek tekintették rónáit. Acsády szerint 1720 körül összevissza 10.854 lakott hely volt itt s ezek között város és mezőváros csak 539. Mig tehát odaát az intensiv munka, számolás, az értékek latolgatása még jobbágy-munka és terményekkel kereskedő, kisforgalmú körzetű gazdasági szervezet mellett is nagy szerepet játszott, addig hazánkban, tudjuk, az országot elfoglaló nagybirtokosság külterjes gazdálkodás mellett is bő termést, nagy hasznot várhatott. Így kerül az osztrák jobbágy terhei közé a „Gespinst“, a fonás, szövés, mint urbéri tartozás; hazánkban pedig így lesz ugyanakkor a baromtenyésztés a termelés főtárgya.

Mig ott a „80 család“, mely még sokkal később is Ausztria uralkodó osztályát alkotta, már érezte az iparosodó és tőkegazdasággá alakuló szomszédok gazdasági és politikai veszedelmes voltát, addig a magyar uralkodó osztály, sajátlagos történelmi viszonyainál fogva, a nagy magyar Alföld beolvasztása folytán még gazdag és irigyelt lehetett, ha

¹⁾ Grünberg i. m. 109.

csak kellően sikerül terjesztenie birtokait. Dús jövedelmet hajtottak e birtokok, még ha e jövedelem a föld kiterjedésének és termelési lehetőségének arányában oly minimális és még ha a járhatatlan utak, feudális közigazgatás és igazságszolgáltatás okozta akadályokat legyőző kivitel még oly olcsón adatik is el. Gazdaságtörténetileg azonban az alacsonyabb életforma, a habár befelé, az ország termékenységének és lakosságának egymáshoz való arányánál fogva látszólag jogosult primitív s kényelmes termelési és forgalmi mód a fejlettebb gazdaságú országokkal szemben a teljes fegyverletétel.

Azon eredő okok egyike tehát, a melyek hazánkban az itt vázolt gazdasági és politikai erőviszonyok kifejlődéséhez vezetett, a töröktől elpusztított, teljesen műveletlen, lakatlan és kezdetleges gazdasági munkával is nagy hasznot hajtó nagy magyar alföldeknek beolvasztása az ország gazdasági és politikai testébe.

A másik ok egyrészt nyilvánvaló és itt már bővebben kifejtett politikum, t. i. a dynastiának forradalom utáni, békekereső, az örökösödést biztosítani akaró engedékeny hangulata, másrészt egy oly összefüggés a termelés és az alkotmányos hagyományok közt, melynek megmagyarázására némely gazdaságtörténelmi általánosságokat kell összegeznünk.

A házi, majd városi forgalmú, nyers terményekkel vagy háziipari cikkekkel kereskedő gazdasági szervezetet felváltó ipari és beláthatatlan forgalmi körzetű gazdaság kétféle eredetű lehet:

1. A termelés a termelőeszközöknek, a technika vívmányainak, a kulturának tökéletesbülése által oly szapora lesz, hogy szükségképpen nemcsak saját fogyasztásra termel, hanem árút produkál. Az árú pedig fogyasztót keres. Forgalom az árúnak pénzre való felcserélése céljából, pénz az árúk forgathatására, pénzforgalom, hitel, bank a termelés további fejlesztésére e folyamat eredményei. A munkaerő felszabadítása a középkori járomból, hogy e munkában értékesíthető legyen; a közös érdekek szülte szociális állami munkában való részvétel szükségszerű velejárói. Így volt Angliában.

2. Nem a termelés szaporodása, hanem a kapitalizált szomszéd állam gazdasági hatalma: az árú, a mely beront s könnyen termelt értékeiért, nehéz, improduktív eszközökkel, munkával s munkaszervezettel termelt nyers terményeket visz ki, kelti a pénzgazdaság eredményeinek szükségét. A pénz vágya szállja meg a kevésbé fejlett termelési viszonyok közt élő rendeket egyrészt, hogy csalogató árúkat szerezhessenek, az államhatalmat pedig másrészt, hogy megküzdhessen a pénzben s erőben gazdag és szociális munkaszervezetében tömör szomszédal. A magyar országgyűlések munkája a XVIII. század elején eléggé világos példája ennek.

A rendek azonban — nemcsak nálunk — csakhamar rájöttek arra, hogy ez új gazdasági szervezet áldásait a társadalmi átalakulás nélkül nem lehet élvezniök és ezért részint ellene fordultak, részint félreálltak, de egyes egyéniségtől eltekintve, mint osztály sehohsem szövetkeztek a reformáló államhatalommal.

Az államhatalom viszont mennél jobban megértette a gazdasági átalakulás által elérhető társadalmi és politikai fejlődést, annál szívesebben végezte gazdaságpolitikai teendőit. Felesleges magyarázni, hogy a XVIII. században mily közvetlen veszedelmek voltak a pénzben és katonában erős szomszédok; felesleges rátérni arra, a mit bevezetőleg mondtunk, hogy ezt Károly a spanyol örökösödési háboruban mennyire kitapasztalhatta; minden, a mit e korról tudunk, bizonyítja, hogy az államok politikai és kulturfajsúlyát gazdasági fejlettségük adta meg. Az államhatalomnak tehát közvetlen érdeke volt az új gazdasági fejlettség elérése.

Az államhatalom szerepét pedig az határozza meg, hogy mennyiben folyik az ipari és tőkegazdaság kifejlődése a termelés produktívitasából és mennyiben a szomszéd államok fejlettségének anyagi és erkölcsi veszedelmeiből. Azt hisszük, mennél kevésbé a termelés belterjessége s mennél inkább a szomszéd államok fejlettsége követeli az iparosodást, annál abszoltabb és népszerűtlenebb az állami hatalom működése. Mig Angliában a gazdasági átalakulás a parlamentarismus fejlődésében nyilatkozott, addig Poroszországban, a mely még terménygazdasági volt, erős absolut hatalomra volt szükség a középkori munka- és társadalmi szervezet ujkorivá tételére. Itt azonban a már kifejlett háziipar annyira kikezdte volt a terménygazdaságot, hogy az állami hatalom, habár erős és absolut volt, mégis népszerű maradt.

Az osztrák örökös tartományokban a termelés még a porosznál is jóval kezdetlegesebb. Nem lehet szó arról, hogy az osztrák termelő a maga túltermelésével változtassa a terménygazdaságot ipari gazdasággá. Ez uton itt nem fejlődhetett volna oly ipari gazdaság, hogy a maga közös és demokrata forgalmával megrendithette volna a terménygazdaság adta helyzeteket és jogforrásokat. Itt az állami hatalomnak, melynek nyugateurópai pénzgazdasági ujkori államra volt szüksége, hogy fennmaradhasson, erősnek kellett lennie, nagy harczokat kellett megvívnia s éppen nem számithatott gyengéd szeretetre.

Talán semmi sem magyarázza annyira a felvilágosodott absolutismus lényét és szükségszerűségét, mintha a kiskörzetű terménygazdasági, társadalmi és politikai hatalom megtörésének egyetlen lehetőségét látjuk benne.

Hazánkban a termelés — éppen a nagy magyar Alföld beolvasztása folytán — még sokkal kezdetlegesebb, mint az örökös tartományokban

és ha ott a vérükből való dynastiának szívós ellentállással és passiv resistantiával kellett megküzdeni, mennyivel nehezebb az átalakítás munkája hazánkban, a hol az átalakító hatalom éppenséggel nem örvend a közös mult, közös nyelv és közös kultura által teremtett, szeretettel teljes együttérzésnek.

Magyarország gazdaságilag fejletlenebb egyrészt, semmint hogy az ipari gazdaságra való átváltozás erős állami hatalomra nem szorult volna — még annyival erősebbre, az osztrák örökös tartományokénál, a mennyivel fejletlenebb volt gazdasága ezeknél — másrészt ez erős állami hatalom oly távol áll a rendektől nyelv, kultura, haza, mult tekintetében, hogy amugy is közvetlen gazdasági érdekeiktől távol álló politikai, gazdasági s kulturérdekeinek sem megértetésére, sem keresztül vitelére kellő ereje nincs.

Azon eredő okok másodika tehát, a melyek hazánkban az 1715—1729-iki törvényekben kifejezésre jutott gazdasági és politikai erőket kifejlesztették, az, hogy az államhatalom, melynek — általános gazdaságtörténeti tapasztalataink szerint — itt gazdaságpolitikai missiót kellett volna betöltenie, ezt nem töltötte be kellően. Nem töltötte be egyrészt azért, mert az uralkodó nagybirtokosságnak az első okban kifejlett gazdasági erőssége a vele semmi érdekközösségben nem levő törekvéseknek erősebben ellentállt, mint bárhol; másrészt azért, mert politikai és dynastikus érdekeinek féltése engedékenynyé tették.

A nemesség kiváltságának, osztályérdekének fentartása tehát nem önkényes — mint ahogy ilyen erőforrást a históriában aligha is találhatunk — hanem abból a helyzetből folyik, melyben Magyarország a XVIII. század elején gazdaságilag s kultura tekintetében volt, s abban az irányban mozog, melybe a helyzeténél fogva érthetetlen s ellenségesnek látszó dynastikus s állami törekvések reakcióképen hajtják.

III. Károly gazdaságpolitikájának minden részletére ép oly kevésbé terjeszkedhattünk ki, mint a mennyire el nem mondhatjuk mindazt, a mit hazánk gazdasági fejlődéséről e korban tudni lehet. Ha esetleg azonban sikerült volna rámutatni egyik-másik okára annak a „nevezetes és eddig kellően nem méltatott ténynek, hogy éppen azon idő óta, mióta a *pragmatica sanctio* mindenkorra oszthatatlanná és együvé tartozóvá tette az örökös tartományokat és Magyarországot, egészen különbözővé vált e két országnak belső fejlődése“,¹⁾ úgy III. Károly törvénykönyveinek elolvasása nem tanulság nélkül való az 1711—1848-ig terjedő gazdasági és politikai történelemre hazánkban.

Strickerné dr. Pollacsek Laura.

¹⁾ *Magy. Nemz. Tört.* VIII. 276. old.

Nagybritannia mezőgazdasági viszonyai. I.

Bevezetés. Angolország mezőgazdasági statisztikáját 1866-tól kezdve évről-évre rendszeresen közlik s az angol mezőgazdaság újabb alakulását e közlések nyomán nem nehéz megállapítani. Sir James Caird 1864-ben keresztülvitte a House of Commonsban, hogy a mezőgazdasági statisztika rendszeresen feldolgoztassék. Az első rendszeres mezőgazdasági statisztikát 1866-ban a Board of Trade adta ki s e kötelezettség a Privy Councilra, majd a Board of Agriculture and Fisheriesre hárult.

Az első közlések természetesen tökéletlenebbek, mert csupán az öt acres feletti birtokokat veszik számba, holott most már csak az egy acre alatti birtokoktól tekintenek el. Az adatgyűjtést az Inland-Revenue tisztviselői végzik. Az évi jelentések sok értékes statisztikai megfigyelésről számolnak be időről-időre. 1870., 1871., 1872., 1873., 1875., 1880., 1885., 1889., 1890. és 1895-ben a mezőgazdasági üzemek megoszlását, 1871., 1872., 1880., 1881., 1888., 1891., 1895. és 1905-ben az erdőállomány nagyságát, 1884—1889-ben a mesterséges öntözéseket, 1881. és 1887-ben a felhasználatlan földek statisztikáját közölték. Emeli a statisztikai kiadványok értékét, hogy az adatgyűjtéstől számítva egy éven belül már megjelennek s az angol mezőgazdák között 250.000 példányban oszthatnak szét.¹⁾

Ilyen statisztikai anyag mellett az angol mezőgazdaság változásait nem nehéz megfigyelni s nem nehéz e megfigyelésekből gyakorlati következtetéseket vonni.²⁾

A modern angol agrárviszonyok ismertetésének legalkalmasabb kiindulópontja azonban azon nagyszabású enquête, melyet az angol alsóház kezdeményezésére 1879-ben kiküldött szakbizottság (Agricultural Interests Commission) tartott. A nevezett bizottság kiküldésének közvetlen

¹⁾ Inama-Sternegg: *Vierzig Jahre englischer Landwirtschaftsstatistik. Statist. Monatschrift.* 1906. Jg. 571. s kk.

²⁾ Kifogásokat is találunk ugyan az Agricultural Returns ellen, melyek a beszolgáltatott adatokra vonatkoznak. Koenig p. o. azt mondja, hogy az adatok 97 százaléka nem felel meg a valóságnak s az összterület 5·32 százalékán becslés után szokták megállapítani az adatokat. *Die Lage der englischen Landwirtschaft.* 1. 1.

oka az angol mezőgazdaságban beállott válság volt, melyet az amerikai verseny idézett elő; célja pedig az okok felderítése, illetőleg azon törvényes intézkedések felszínre vetése volt, melyektől a baj orvoslása várható.

A bizottság úgy oldotta meg feladatát, hogy szakembereket küldött ki az európai és amerikai mezőgazdasági viszonyok tanulmányozására, az angol viszonyok megállapítása céljából pedig az ország különböző részein lakó mezőgazdákat hallgatott meg s külön megbizottakat (assistant commissioners) küldött ki a viszonyok közvetlen tanulmányozására. A bizottság munkája három esztendő t vett igénybe s megállapodásait 1882-ben adta ki terjedelmes jelentésben. E jelentést szakszerűen feldolgozva találjuk a „Schriften des Vereins für Sozialpolitik“ XXVII. kötetében¹⁾ s munkánkhoz ezt vettük alapul.

Körülbelül egy évtizeddel a nevezett agrárenquête után, újból vizsgálat tárgyává tették az angol mezőgazdasági viszonyokat, hogy az állandóan fenyegető válságot elhárítsák. 1893-ban Shaw Lefebvre elnöklete alatt 16-tagú bizottságot (Royal commission to inquire into the subject of Agricultural Depression) küldöttek ki, mely az első enquêtehez hasonlóan nagyszámú szakértőt hallgatott meg s tárgyalásai eredményeit négy vaskos kötetben (Minutes of evidence taken before the Royal Commission of Agriculture) tette közzé. A nevezett bizottság, továbbá az első enquêtehez hasonlóan megbizott assistant commissionerok közbenjöttével a helyszínén tanulmányoztatta az egyes grófságok mezőgazdasági viszonyait s az eredményekről külön munkában (Reports of the assistant commissioners) számolt be. 1897-ben végül összefoglaló munkát (Final report of the Royal Commission) adott ki a bizottság, melyben a mezőgazdaság állapotát, a válság okait és a szükséges reformokat ismertette.

Az utóbbi enquête eredményeit Max Grabein²⁾ és Oskar Stillich³⁾ dolgozták fel s munkánkhoz a nevezett dolgozatokat vettük alapul.

Az enquête-ek ugyan általános eredményeket törekszenek megállapítani s az általános eredmények, kiváló szakférfiak nyilatkozata⁴⁾ szerint, nem alkalmazhatók sohasem az angol mezőgazdasági viszonyokra, mert azok vidékek szerint a legnagyobb változatosságot tüntetik fel; mindazonáltal bennünket még sem e változatosságok érdekelnek, hanem általános jelenségeket keresünk s ezeket az enquête-ek eredményeiben feltehetjük.

¹⁾ Nasse: *Agrarische und landwirtschaftliche Zustände in England.*

²⁾ *Die Ergebnisse der englischen Agrárenquête.* Berlin, 1898.

³⁾ *Die englische Agrarkrisis.* Jena, 1899.

⁴⁾ *Generalisations in regard to British Agriculture are peculiarly difficult, in view of the wide diversity of conditions prevalent in different countries etc.* Report on the decline in the agricultural population of Great Britain 1881—1906. 5. 1.

Az angol mezőgazdaságról azon általános nézet van elterjedve, hogy teljesen tönkrement,¹⁾ nevezetesen, hogy a kis- és középbirtokok elpusztultak s helyüket a latifundiumok állatgazdaságai foglalták el. Ugy jellemzik Angolországot, hogy mértföldeken át járhatunk vidékein a nélkül, hogy fát vagy falat találánk. Mások ezzel szemben azt mondják, hogy az angol földek még nem váltak pusztákká s a kisbirtokosok sem pusztultak el, hanem csupán a gabonatermelés szorult vissza és az állatgazdaság erősödött meg.

Az ellentétes képek magyarázata az, hogy részleges jelenségekkel állunk szemben, a melyeket általánosítani nem lehet. Tény azonban, hogy az angol mezőgazdasági termelés hanyatlott, a mezőgazdasági munkásság száma évről-évre csökken s a művelés alatt álló terület is állandóan apad, holott Nagybritannia népessége rohamosan nő és a nemzeti vagyon is óriási mértékben²⁾ gyarapodik. A fogyasztók több millió márkával olcsóbban élnek ma, mert a szabad kereskedelem módot nyújt arra, hogy az angol piacokon a legkülönbözőbb országok versenyezzenek; hanem e verseny az angol mezőgazdaságot erősen háttérbe szorította s Nagybritannia óriási ipari központjait a külföld élelmezi. Egy kiváló angol szakíró³⁾ az angol mezőgazdaságról írott munkájában már azon aggodalmának ad kifejezést, hogy Angliában nemsokára ritka látvány lesz a gabonaföld (a field of corn will be a rare sight in our country).

Birtokmegoszlás. Nagybritannia 1688-ban még a kisbirtokosok földje, mert a mezőgazdasággal foglalkozó népesség $\frac{3}{5}$ -része birtokos. Ma már teljesen megváltoztak a viszonyok, Nagybritannia földje a nagybirtokosoké. Anglia $\frac{1}{4}$ -része 710 tulajdonosé, Skótország $\frac{1}{2}$ -része 70 birtokosé és 13.000 földbirtokos, vagyis az össznépesség $1\frac{0}{10}$ -ának harmadrésze, birja az Egyesült Királyságok $\frac{2}{3}$ -részét.⁵⁾

Anglia és Wales új mezőgazdasági birtokviszonyait, a birtokok nagyságát és jövedelmezőségét 1876-ban a House of Lords rendeletére készült New Domesday Book tünteti fel. A New Domesday Book adatai szerint Anglia és Wales összterülete — a vizet nem számítva — több mint 37,000.000 acres s ebből $31\frac{1}{2}$ millió acres 255.268 tulajdonos kezén van; $27\frac{1}{2}$ millió acrest 38.219 tulajdonos bír, 3,900.000 acres pedig 217.049 tulajdonos között oszlik meg. Anglia és Wales összterületének tehát több mint $\frac{3}{4}$ -része volt 1876-ban az össznépesség $\frac{1}{785}$ -részének

¹⁾ Levy: *Die Lage der englischen Landwirtschaft.* (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 26. Bd. 721. 1.)

²⁾ Koenig: *Id. m.* 311. 1.

³⁾ Landa: *Die Landflucht in England.* (Dokumente des Fortschritts I. lg. 846 skk. II.)

⁴⁾ Collings: *Land reform.* XIII. 1.

⁵⁾ *New encyclopedia of social reform.* 691. 1.

tulajdona. Ámbár a kisbirtokok száma 1876 óta valamelyest emelkedett, a nagybirtok sem csökkent, s ma Angolország és Wales népességének $\frac{1}{1000}$ -része bírja az összterület $\frac{3}{4}$ -részét, azaz Anglia és Wales 32 milliónyi lakosságából 31 millió birtoktalan.¹⁾

A New Domesday Book adatai sok tekintetben kifogás alá eshetnek,²⁾ mert a földbirtokosokat grófságonként tünteti fel, a művelési ágakat nem különbözteti meg és a jövedelmet az adóbevallás alapján állapítja meg. Az angol statisztikusok megkísérelték jóvátenni e hibákat és George Brodrick »English Land and English Landlords« című munkájában John Batemann Anglia és Wales földbirtokosait a következő kategóriákba osztja :

400 peer	5,729.979 acres,
1.288 nagybirtokos (à 3.000 acres birtok = 3.000 £ évi jövedelem)	8,497,699 „
2.529 squires (à 1.700 acres birtok = 3.000 £ alatti jövedelem)	4,319.271 „
9.585 greater yeoman (à 500 acres birtok)	4,782.627 „
24.412 lesser yeoman (à 170 acres birtok)	4,144.272 „
217.049 kisbirtokos (à 1—100 acres birtok)	3,931.806 „
703.289 háztulajdonos (1 acre alatti birtok)	151.148 „
14.459 jogi személy (korona, intézetek stb.)	1,433.548 „
terméketlen terület	1,524.624 „

Összesen tehát 973.011 birtokos kezén találunk 34,524.974 acres földet.³⁾

E becslés alapján Anglia és Wales összterületéből

- 4· 4°/o hitbizományi birtok,
- 56· 2°/o 1.000 acres-en felüli birtok,
- 27·05°/o 100—1.000 acres közötti birtok,

vagyis 60·6°/o esik a hitbizományokra és a nagybirtokra s 87·65°/o jut a 100 acres-nél nagyobb birtokokra.

Ez összeállításból nyilvánvaló, hogy Anglia és Wales a nagybirtok hazája s így Anglia mezőgazdasága egyesíti magában mindazon rossz tulajdonságokat, melyek a nagybirtok túltengésével együtt járnak. Kisbirtokok és kisbirtokosok hiányában óriási azon társadalmi ellentét, mely a birtokosok és birtoktalanok között fennáll. A birtokok összehalmozódása hatalmas és dúsgazdag nagybirtokososztály kezében kizárja a lehetőségét annak, hogy a birtoktalanok, első sorban a mezőgazdasági munkások, birtokhoz jussanak, mert az utóbbiak vásárlóképessége csupán

¹⁾ Cadbury and Bryan: *The land and the landless*. 12. l.

²⁾ Collings: *Land reform*. 85. l.

³⁾ Cadbury and Bryan: *Id. m.* 13. l.

kisbirtok megszerzését engedi meg, kisbirtok pedig nem kerül eladásra, mert alig van. A nagybirtok ez okból sokkal gyűlöltebb a munkásosztály szemében, mint a nagytőke, mert a tőke gyarapítható s a munkásság is hozzájuthat esetleg, a birtok azonban nem gyarapítható s a birtokos osztály nem adja fel tulajdonjogát. De ha meg is volna a mód kisbirtokok szerzésére és alakítására, a nagybirtok gazdasági túlsúlya lehetlenné tenné azok fenmaradását, mert a nagybirtokos megfelelő tőkével rendelkezik s gazdálkodási rendszere modern. Mindezek azt eredményezik, hogy a mezőgazdasági munkásság állandóan fogy s előbb-utóbb válságba dönti a nagybirtokot.

A nagybirtok túltengése Angliában és Walesben annál figyelemre méltóbb jelenség, mert Anglia sűrűn lakott s földje túlnyomóan szántóföld és rét (erdő és legelő inkább Walesben található), a mely körülmények nem kedveznek a nagybirtok kialakulásának s természet szerint nagymérvű birtokmegoszlást szoktak eredményezni.

Kötött birtok. Angliában minden földbirtokos úgy intézkedhetik vagyónáról, hogy örökösét csupán a haszonélvezeti jog illesse meg, míg nagykörűségét el nem éri.¹⁾ Az örökös nagykörűsége esetén szabadon rendelkezik ugyan az örökséggel, de rendszeren meg szokta ujítani az ősi intézkedést s a saját örököse számára ismét csupán haszonélvezeti jogot biztosít. Nincs külön joga a nemességnek hitbizományok alakítására, miután azonban joga van a birtokot örökösének 21-dik esztendejéig megkötni, tényleg a hitbizományok hasonlatosságára van megkötni a föld.²⁾ E szabadalommal oly sűrűn élnek az angol földbirtokosok, hogy az összes földbirtokok $\frac{2}{3}$ -része kötött birtok.

E megkötöttség nagy hátránya az angol földbirtoknak, mert sem megterhelni, sem pedig eladni nem lehet s haszonbérleti szerződéseket is csupán korlátozott időre köthet a kötött birtok tulajdonosa. Az angol földbirtok nagymérvű megkötöttségét enyhíteni kívánta az 1882. évi Settled Land Act, melynek értelmében a kötött birtok tulajdonosa eladhatja a birtokot, halála után is érvényes haszonbérleti szerződéseket köthet birtokán s csupán az örökölt uradalom központjának elidegenítéséhez szükséges a kötött birtokok védelmére kirendelt hatóság (Trustees of the Settlement) hozzájárulása. A birtokeladást csupán az korlátozza, hogy az eladásból származott pénzt nem fordíthatja a tulajdonos tetszés szerinti célra, hanem olyan célra kell fordítani, hogy az átvett birtok értéke az eladás következtében csorbát ne szenvedjen. Törvényes intézkedéssel van megengedve az is, hogy a kötött birtokot a tulajdonos

¹⁾ Pollock: *Das Recht des Grundbesitzes in England.* 147. 1.

²⁾ Held: *Zwei Bücher zur sozialen Geschichte Englands.* 5 1.

megterhelhesse. Korlátul van azonban kikötve itt is, hogy a hitelösszeg a birtok javítására fordíttassék. E szabadsággal sűrűn élnek a kötött birtokok tulajdonosai s ennek eredményeül írható fel, hogy a kötött birtokok általában meg vannak terhelve.¹⁾

Nagybritannia ingatlanai általában véve annyira meg vannak terhelve jelzálogterhekkel, hogy kedvezőtlen termés esetén több kamatot fizet a tulajdonos, mint a mennyi jövedelmet hoz a birtok. 1889-ben a nemesi birtokok összadósságát 400,000.000 £-re becsülték, a földbirtok tőkeértékét pedig 2.000,000.000 £-re. (A 10 acres alatti földbirtokok tőkeértéke nincs beszámítva.) A jelzálogadósságok átlagos évi kamata $4\frac{1}{2}\%$, a kifizetett kamatok évi összege pedig 18,000.000 £. Az adósság tehát a földbirtok tőkeértékének 20% -át teszi ki, a mi főleg azon birtokokon aggasztó, a hol a jövedelem $40-60\%$ -kal hanyatlott.

Ez adósságok nem beruházásokból származtak, mert Caird becslése szerint az angol földbirtokosok nem költöttek többet az utolsó hatvan esztendő alatt beruházásokra 60,000.000 £-nál s éppen a szükséges beruházások elmulasztása következtében csökkent sokat az angol földbirtok értéke.²⁾

A mezőgazdaság virágzása idején az angol földbirtokosok úgy járadéktartozásaik fizetésére, mint a saját fényűzési szükségleteik kielégítésére óriási összegeket vettek kölcsön, s miután a mezőgazdaság jövedelmező tőkeelhelyezésül mutatkozott, könnyű volt adósságot csinálni. A mezőgazdaság hanyatlása azonban válságos helyzetbe sodorta az eladósodott földbirtokost, mert nem egy esetben a jelzálogos hitelezők kamatbeszedőjévé süllyedt. Igaz, hogy nem egy esetben a hitelezők is elvesztették a kölcsönadott tőkét s maguk is károsodtak.

E körülmények hatása alatt az 1893. évi enquete hangsúlyozta, hogy e bajon segíteni kell s a törvényhozás közbelépésére nagy szükség van. Lehetővé kell tenni, hogy az eladósodott földbirtokos birtokából annyit eladhasson, a mennyi az adósságok törlesztésére szükséges s ne kelljen e célból a jelzálogos hitelezők hozzájárulását is kikérni.³⁾

Az angol kötött birtokok ellen gazdasági és társadalmi szempontból sok a kifogás. Azt mondják, hogy a kötött birtok tulajdonosa számára óriási terheket képeznek azon járadékok, melyeket testvéreinek és özvegy anyjának évről-évre fizetni tartozik. E járadékok a legtöbbször adósságokba döntik a kötött birtok tulajdonosát s ez adósság aztán állandó teherképen nehezedik a birtokra. A tulajdonos szempontjából nem egy esetben jobb volna, ha az örökség felosztás alá kerülne, s a helyett,

¹⁾ *Schriften des Vereins für Sozialpolitik*. Id. h. 195. l.

²⁾ *Zeitschrift f. d. ges. Staatswissenschaft*, 1889. évf., 335. s. k l.

³⁾ Stüllich id. m. 82. l.

hogy az egész birtokokat járadékokkal megterhelten örökli, csupán megfelelő részét kapná meg tehermentesen.

A kötött birtokok tulajdonosainak pénzre van szükségük, hogy a járadékokat fizethessék s ezért nem fordíthatják a birtok jövedelmének megfelelő részét beruházásokra, hanem elmulasztják azokat. Nem egy esetben szántszándékkal is elhanyagolják a beruházásokat, hogy a birtok értéke csökkenjen s a nőági örökösök kisebb vagyonhoz jussanak. A beruházások elmulasztását nem kis mértékben segíti elő az is, hogy a tulajdonos csupán a kötött birtokok védelmére kirendelt hatóság (Trustees of the Settlement) hozzájárulásával vehet fel kölcsönt vagy értékesítheti a birtokot, a beruházásokhoz szükséges tőkét pedig a legtöbb esetben csupán kölcsön vagy birtokértékesítés útján lehet megszerezni.

A kötött birtokok gazdálkodási rendszere sem áll mindenkor kellő színvonalon, mert a kötött birtokok tulajdonosaiból a legtöbbször hiányzik a gyakorlati érzék, képtelenek megfelelő termelési módszert alkalmazni s ezért birtokaik állandóan hanyatlanak. A kötött birtok rendszerének tulajdonítják, hogy Anglia mezőgazdasága a hiányos alagsövezés, rossz gazdasági épületek és egészségtelen munkáslakások szempontjából sok kívánni valót tüntet még fel.

Az 1880. évi engnête nem igazolta azon ellenvetéseket, melyeket a kötött birtokok ellenségei felhoztak, mert az angol kötött birtokokon megtörténnek a szükséges és hasznos beruházások, elegendők a gazdasági épületek és megfelelők a munkáslakások. A kötött birtokok tulajdonosai gazdag emberek s könnyebben eleget tehetnek mindazon követelményeknek, melyeket a modern mezőgazdasági rendszer támaszt. Viszont bizonyos azonban az is, hogy a kötött birtokrendszer nagyban előmozdította a meggazdagodást. A célszerű vezetés sem hiányzik a kötött birtokokon, mert hiszen a tulajdonos nem maga gazdálkodik, hanem bérlői, ezek pedig értenek a gazdálkodáshoz.

Az angol reformpárt célja a kötött birtokok rendszerének eltörlése.¹⁾ De nem csupán a kötött birtokok rendszere szorul reformra, hanem az egész angol örökösödési jog is, mert ez úgy rendelkezik, hogy végrendelet hiányában a legidősebb fiú örökli az összes ingatlanokat,²⁾ csupán az ingóságok képezhetik osztály tárgyát. Angliában ugyan ritka eset, hogy valaki végrendelet nélkül hal meg, de ha mégis megtörténnék, azonos esetek állanak elő, mint a kötött birtokoknál.³⁾

¹⁾ Collings, *Land reform*, 261. l.

²⁾ Pollock id. m. 233. l.

³⁾ *Schriften d. Vereins f. Sozialpolitik* id. h. 197. s k. l.

Államgazdasági szempontból az örökösödés jól ki van használva Nagybritanniában, mert jövedelmező adó tárgyát képezi (Estate Duties). 1894 előtt 5 különböző adónem nehezedett az örökségekre és pedig első sorban az ingóságokra, a mi a földbirtokosoknak felette kedvezett. Az örökösödési adó fokozatos adó, a kisebb örökségeket kevésbé terheli, a nagyobbakat erősebben. 100—500 £-ig 1°/_o, 50.000—70.000 £-ig 5°/_o, 750.000—1,000.000 £-ig 10°/_o az adókulcs.¹⁾ A reformpárt nincs megelégedve az adókulccsal s azt kívánja, hogy 1.000 £-ig adómentes legyen az örökség, 50.000—100.000 £-ig 10°/_o, 500.000-től 1,000.000 £-ig 40°/_o legyen az adókulcs. E reform alapján 1906/7-ben 15,200.000 £ helyett 45,600.000 £, 1907/8-ban pedig 14,300.000 £ helyett 36.800.000 £ lett volna az állam bevétele. Számba veendő azonban ezzel szemben, hogy 1907/8-ban az 1.000 £ alatti örökségek száma 46.232 volt, összesen 19,688.000 £ értékben, jelentékeny veszteség éri tehát az államot ez örökségek adómentességével.²⁾ Viszont a nagy vagyont erősen csökkentené az óriási adóteher s a nagy vagyonok rövidesen eltűnnének.

(Folytatása következik.)

Gárdonyi Albert.

¹⁾ Adam, *Land values and taxation*, 91. l.

²⁾ *The reformers's year book for 1909*. 84. l.

Közlemények és ismertetések.

Mezőgazdasági üzemviszonyok.

Károly Rezső: *Mezőgazdasági üzemviszonyok és eredmények.* Üzemstatisztikai tanulmány. Budapest, Pátria, 1909. 360 old.

Károly Rezső egyrészt tanulmány tárgyává tette a Németországban újabban megjelent üzemstatisztikai munkákat, másrészt magyarországi üzemviszonyok tanulmányozásával és adatok gyűjtésével egy magyar mezőgazdasági üzemstatisztika alapját vetette meg.

A különböző üzemnagyság közgazdasági előnyének megítélésénél szerző szerint a leginkább figyelemre méltó szempontok: melyik üzemnagyság mellett hoz a mezőgazdaságba fektetett tőke nagyobb tiszta jövedelmet, melyik képes ugyanazon területről nagyobb jövedelmet felmutatni, melyik üzemnagyság járul hozzá nagyobb mértékben a nép élelmezéséhez, melyik ad több munkaalkalmat, melyiknél esik nagyobb hányad a nyers jövedelemből az illető gazdaság belső fogyasztására, mekkora a piacra kerülő hányad, a termények árának csökkenését melyik üzemnagyság bírja inkább el?

A kérdést, a melytől közgazdasági, mint magángazdasági vonatkozásaiban figyelmet érdemel, az újabb kutatások a gyakorlatból vett számszerű adatok alapján vagyis üzemstatisztikai alapon igyekeznek tisztázni.

Németországban Anhagen, Stumpfe, Klawki, Huschke gyűjtöttek adatokat a különböző üzemviszonyokról. Rendszeres nagyobb felvételeket végeztek: E. Stumpfe a socialpolitikai egyesület megbízásából és a német mezőgazdasági tanács. Az adatgyűjtők eljárása az volt, hogy megállapították több tipikusnak látszó kis-, közép- és nagyüzemnek a területegységre eső összes bevételét, kiadását, tiszta jövedelmét, átlagterméseit, a befektetett tőkéknek u. n. telektőke, épülettőke, eleven, holt és forgó üzemtőke nagyságát, egymáshoz való arányát, és a tőkéknek százalékos jövedelmezőségét. A magánosok felvételei kevesebb helyről veszik adataikat, de az apróbb részletekre jobban kiterjeszkednek, mint a két nagyobb felvétel.

Lássuk először a két nagyobb felvételt, a melyeknek mindegyike poroszországi viszonyokra vonatkozik.

A socialpolitikai egyesület felvétele szerint:

Kisüzem (8—34 k. h.) átlagos tiszta jövedelme k. holdanként . . .	31·83 K
Középüzem (34—173 k. h.) átlagos tiszta jövedelme k. holdanként	38·87 „
Nagyüzem (173 k. h.-on felül) átlagos tiszta jövedelme k. holdanként	29·64 „

A mezőgazdasági tanács felvétele szerint:

I. csoport. (50.000 márkánál kisebb értékű gazdaságok, 1—192 k. h. területtel) átlagos tiszta jövedelme k. holdanként . . .	8·83 K
II. csoport. (50 150.000 márká értékű gazdaságok, 192—540 k. h. területtel) átlagos tiszta jövedelme k. holdanként	14·60 „
III. csoport. (150.000 márkánál nagyobb értékű gazdaságok, 540 k. h.-on felül) átlagos tiszta jövedelme k. holdanként) . . .	18·41 „

A socialpolitikai egyesület felvételének 63, a mezőgazdasági tanács felvételének 957 gazdaság üzemleírása szolgált alapjául. A felvételek ugyanarra az időre 1893—98. közti évekre esnek. A két felvétel egymásnak ellentmond. A socialpolitikai egyesület felvételénél a nagyüzem hoz legkevesebb jövedelmet, a mezőgazdasági tanács felvételénél több mint kétszerannyi jövedelmet hoz k. holdanként, mint az I. csoportba tartozó kis- és középüzemek.

Hasonlitsuk össze már most ezekkel a magánosok felvételeit:

	Kisüzem	Középüzem	Nagyüzem
Stumpfe I.	61·52	52·07	51·39
Klawki	33·38	49·71	25·90
Huschke	52·75	41·05	42·62

A magánosok felvételei a socialpolitikai egyesület felvételeit látszanak igazolni. A kisüzem k. holdanként nagyobb jövedelmet hoz, mint a nagyüzem.

A befektetett tőkék kamatozását illetőleg még nagyobb eltérés van a két nagyobb felvétel közt.

Minden 100 korona befektetett tőke jövedelmez:

	Kisüzemnél	Középüzemnél	Nagyüzemnél
	k o r o n a		
Socialpolitikai egyesület	2·62	3·02	2·22
Mezőgazdasági tanács	1·18	1·73	2·25

A mezőgazdasági tanács felvétele a többi felvételektől annyira eltérő csekély jövedelmet állapít meg k. holdanként és a befektetett tőkének oly csekély kamatozását mutatja ki — különösen a kisüzemnél — hogy a legnagyobb mértékben kételkedhetünk ezen felvétel helyességében. Ha meggondoljuk, hogy ez a munka, a mint Károly Rezső helyesen mutat rá,

a vámtárgyalások céljaira készült és különösen a kisgazdákat igyekezett meggyőzni az agrárvámok felemelésének szükségességéről, leghelyesebben teszünk, hogy ha azt mint tendenciozus iratot egyáltalában nem tekintjük tudományosan bizonyító erejűnek.

A tőke százalékos kamatozásánál szerintem azt kellene még figyelembe venni, hogy a kisbirtokon a telekérték még teljesen ugyanazon viszonyok közt is nagyobb, mint a nagybirtokon, másrésről a kisgazda lakóházának értéke az épülettökének tetemes részét képezi (a mi tulajdonképpen nem a gazdasági üzemet terhelő befektetés). Ha ezt a két körülményt figyelembe vesszük, akkor megállapíthatjuk, hogy a gazdaságba fektetett tőkék a kisüzemnél mintegy 20⁰/₀-kal magasabban vannak értékelve, mint a nagyüzemnél, tehát a jövedelmezőség valósággal 20⁰/₀-kal több, mint a mennyi meg lett állapítva. Tehát a socialpolitikai egyesület jövedelemmegállapítása így volna korrigálandó:

Kisüzemnél	2·62 + 0·52 = 3·14 ⁰ / ₀
Középüzemnél	= 3·02 ⁰ / ₀
Nagyüzemnél	= 2·22 ⁰ / ₀

Ebből a számításmódból már világosan kitűnnék, hogy a kisüzem adja a befektetett tőkék után a legnagyobb jövedelmet.

A németországi munkákból Kárdy Rezső azt a végső következtést vonja le, hogy a kis-, közép- és nagyüzemek területhez viszonyított tiszta jövedelmében Németországban nincs tetemes különbség s ez a viszonyok szerint egyszer a nagy-, másszor a kisüzem javára dől. Fejlettebb közgazdasági és mezőgazdasági viszonyok közt ugyanazon területről a kisüzem hoz nagyobb jövedelmet, külterjesebb viszonyok közt a nagyüzem jövedelmez jobban.

Nemcsak az általános jövedelmezőség kérdésénél, hanem egyes részletkérdések eldöntésénél is érdekes adatokat szolgáltatnak a németországi munkák. Kétségtelenül megállapítható az összes felvételből, hogy a nagyüzem a növénytermelésből, a kisüzem az állattartásból vesz be aránylag többet. A területegységre eső átlagtermésekben egyedül az őszi kalászosok és a cukorrépa mutatnak fel a nagyüzemnél csekély többletet, a tavaszi kalászosokból és kapásnövényekből a kisüzemnek vannak jobb átlagtermései. A kenyérmagvaknak Huschke szerint a nagyüzemből 79·7⁰/₀-a kerül eladásra, míg a kisüzemből csak 50·8⁰/₀-a. Ez utóbbi tétel számszerűen is igazolja azt, hogy a gabonaárak hullámzása és a gabonavédővámok nagyobb mértékben érdeklik a nagybirtokost, mint a kisgazdát.

Károly Rezső a németországi munkák ismertetése után tér át saját önálló munkájára: 71 magyarországi gazdaság részletes üzemleírására.

Ezt a fáradságos és tanulságos munkát akkor tudjuk kellőképpen értékelni, ha meggondoljuk, hogy milyen bizalmatlansággal fogadják nálunk a jövedelmezőségi kérdések feszegetését. Az üzemleírások teljes képét adják a leirt gazdaságok üzemviszonyainak és összehasonlításokra alkalmas adatokat szolgáltatnak. Ezeket az adatokat mindenestre a gyakorlati élet fogja ellenőrizni, kiegészíteni és kikorrigálni. Ezek az egyszerű, világos, nagyon jellemző leírások bemutatják a földrajzi, közlekedési, közgazdasági, munkásviszonyokat, tájékoztatnak a területről, a tőkeviszonyokról, ismertetik az igáserőt, a munkaszervezetet, vetésterületet, trágyázási rendszert, az évi terméseket, a gazdaság bevételeit, kiadásait, jövedelmét, a területegységre eső jövedelmet és a befektetett tőke százalékos kamatozását.

Az üzemnagyság megállapításánál a birtok nagysága képezi Károlynál az összehasonlítási alapot. A megfigyelt

24 kisüzem	átlagos nagysága	27·2 kat. hold
25 középüzem	„ „	518·3 „ „
22 nagyüzem	„ „	1531 „ „

Ez kétségtelenül az egyedüli objektív összehasonlítási alap; az egyenlő értékű birtokok között, a melyeket a német mezőgazdasági tanács egy-egy csoportra sorol, a legkülönbözőbb üzemek lehetnek.

Az ismertetett birtokok jövedelmi mérlegét a következő csoportosítás tünteti fel 1—1 kat. holdra vonatkoztatva:

	Kisüzem	Középüzem	Nagyüzem	Átlag
Bevétel	115·25	97·22	129·82	105·59
Kiadás	68·37	61·14	87·95	72·15
Tiszta jövedelem	46·88	36·08	41·87	41·11

Minden 100 korona befektetett tőke jövedelmez:

kisüzemnél	4·50 korona
középüzemnél	4·42 „
nagyüzemnél	4·87 „

Szerintem itt is tekintetbe kell venni, hogy:

	Telektőke	Épülettőke	Együtt
	k o r o n a		
kisüzemnél	671	153	824
középüzemnél	590	131	721
nagyüzemnél	575	108	683

Tehát a kisüzembe fektetett tőkék a telek magasabb forgalmi értéke és a lakóház céljaira szolgáló épület miatt vannak magasabbra értékelve, mint a nagyüzemnél. Ezért a kisüzembe fektetett tőke csak látszólag hoz kisebb jövedelmet.

A különböző üzemek átlagterméseiben nem találunk nagy eltérést, ellenben feltűnő az, hogy mennyire felülmúlja valamennyi üzemnek az átlagtermése a hivatalos statisztika országos átlagát.

	Az üzemek átlagtermése			A hivatalos statisztika országos átlaga
	kisüzem	középüzem	nagyüzem	
		k a t. h o l d a k b a n		
buza	12·01	11·56	12·15	8·09
rozs	10·29	10·75	11·45	6·92
árpa	12·17	11·86	11·31	7·61
zab	11·33	9·92	10·22	7·02
tengeri	13·95	9·31	14·10	7·05

Itt két magyarázat lehetséges. Egyik az, hogy a földmivelésügyi ministerium kiadásában megjelenő, a gazdasági tudósítók becslése alapján készülő hivatalos termésbecslés túlságosan rigorózus és valamivel alatta marad a tényleges viszonyoknak. Másik magyarázat, hogy a Le Play módszere szerint dolgozó részlet-statisztika itt épp úgy, mint a családi monografiák gyűjtésénél nem tudja az igazi tipikus példákat megtalálni, mert azok az üzemek, a melyek könnyebben megfigyelhetők, rendszeren már magasan felette állanak az átlagnak.

Mindenesetre kívánatos, hogy a Károly Rezső által megkezdett üzemsztisztikai tanulmányokat mások is folytassák. Nemcsak közgazdasági, hanem magángazdasági szempontból is rendkívül előnyös volna, ha jószágberendezéseknél és üzemrendszerváltoztatásoknál nagyszámú üzemsleírásra lehetne támaszkodni. Ezek a tényleges viszonyokon alapuló jövedelemkiszámítások lehetnének irányadók a mezőgazdasági üzem ujjászervezésénél. Másrészt az eddigi üzemsleírásokon kívül még igen sok adatra van szükségünk annak a kérdésnek a végérvényes eldöntéséhez, hogy csakugyan állandóan nagyobb jövedelmet nyújt-e nálunk a kisüzem, mint a nagyüzem, — a mint azt Károly Rezső adatai mutatják — és szükséges-e közgazdasági szempontból a nagybirtok feldarabolását kívánnunk és elősegítenünk?

Balkányi Béla.

Collectivszerződések.

Dr. Köppe H.: *Der Arbeitstarifvertrag als Gesetzgebungsproblem.* Eine socialpolitische Studie. Jena. 1908. 395. oldal.

Az u. n. collectivszerződések, vagy a Németországban divatos tarifszerződések a munkásviszonyok szabályozásában mindinkább nagyobb tért hódítanak. »Bármily sokfélék is a socialis téren mutatkozó ujitások — mondja szerzőnk — egyik sem oly erőteljes, oly szívós és annyira gyorsan fejlődött, mint a tarifszerződés, daczára annak, vagy talán ép

azért, hogy a törvényhozás oly kevéssé törődött vele.« 1908-ban Németországban 5.000 tarifszerződés volt érvényben és az általa lekötött munkások száma meghaladta a milliót. Igaz, az u. n. nagy gyáripár, a vas-, gép- és textilipar egyelőre csak kivételkép ismeri a tarifszerződéseket, de előbb-utóbb e téren is be fog állni a fordulat. Azt kellene hinni, ha a tarifszerződés békeeszméje által elfoglalt eddigi területet tekintjük is csak, és azt a kérdést mellőzzük is, vajjon alkalmazható-e a nagy gyáripárban is, hogy a törvényhozás örömmel üdvözli azt a szövetséges társát, mely a munkások és munkaadók közti viszony szabályozásánál oly nagy sikert mutat föl. A törvényhozás azonban eddig nem igen törődik ezen szerződési viszonygyal. Pedig a tarifszerződés nagyon megkövetelné a törvény által való védelmet, mert most a tarifszerződésnek bármely oldalról történő megszegése törvényes megtorlás nélkül áll. Már pedig a közjólét megköveteli azt, hogy a tarifszerzödések a törvény útján jogerősek legyenek; mert a tarifszerzödések az ipartermelés zavartalan folytatását biztosítják. A könyv, melyről szölnk, feladatául tűzte ki azt, hogy a tarifszerzödések törvényhozási rendezésével tüzetesen foglalkozzék és ezért mindenekelőtt magának a tarifszerzödéés lényegének és föltételeinek viszonyait tárgyalja behatóan.

A tarifszerzödéés gyakorlati célja szerint munkások sokasága és egy munkaadó, vagy sok munkaadó közt kötött szerzödéés, mely a munkaföltételeket a jövőben megkötetendő egyes munkaszerzödéés számára meghatározott időre előre megállapítja. Ilyen szerzödéés által az éppen fenforgó vitás anyag egyezség útján meg lesz szüntetve és hasonló viták ellen biztosítékok állapittatnak meg, milyen például a vizálynak választott bíróság útján való eldöntése. Közgazdaságilag e szerzödéés a termelés állandóságát biztosítják. E szerzödéés lényegében fekszik, hogy mindkét részről felmondhatók s így sem a munkásoknak, sem a munkaadóknak a munkaviszony állandóságára biztosítékül nem szolgálhatnak. A tarifszerzödéés előnye csak azon munkaadók javára jutnak, kik a szerzödééshez járulnak, sőt a szerzödéésen kívül maradó munkaadóellen a tarifszerzödéés alá tartozó munkások saját munkaadóikat pártfogolják s kivált a piszkos verseny ellen megvédeni igyeksenek. A tarifszerzödéés egyuttal igen gyakran a munkaközvetítést is rendszeresítik és paritásos alapon rendezik be a munkaföltétel hivatalát. A tarifszerzödéés fogalmának lényege, hogy legalább a munkások oldalán több egyén valamiféle egyesülésben, szervezésben kösse meg a szerzödéést; és felette kívánatos, hogy a munkásszervezettel szemben a munkáltatók is szervezetben álljanak. Ép ez okból nagyon kívánatos a tarifszerzödéés létrejövetele és érvényesítése okából, hogy mind a munkások, mind a munkáltatók egyesüléseket, szervezeteket vagy szövetségeket képezzenek.

Kétséget sem szenved, hogy a tarifszerződés mind az egyes munkásnak, mind az egyes munkáltatónak szerződési szabadságát bizonyos tekintetben megköti; nem teheti többé azt, a mit akar, hanem az egyéni munkaszerződés megkötésénél a tarifszerződés föltételeit köteles figyelembe venni. »Ugy látszik műveltségünk fejlődésének irányzatában fekszik az, hogy minél több politikai jogot és szabadságot nyer az állampolgár, annál több szabadságot és önállóságot veszít gazdasági téren.« Nem szabad sajnálni a munkást azért, hogy a tarifszerződés megnyirbálja a munkaszerződés kötésének szabadságát; ugyanis hol élvezte eddig a munkás ezt a féltett szabadságát? Rendszerint eddig a munkáltató állapította meg a munkaföltételeit s ha azok a munkásnak nem tetszettek, mehetett, nem lett alkalmazva; csak a tarifszerződés emeli fel a munkást a munkáltatóval egyenlő rangú alkudozó féllé, igaz, nem az egyes munkást magában, hanem a munkások összességének révén. A munkáltató elveszti eddigi függetlenségét, nem határozhat többé önkényüleg, hanem le van kötve a tarifszerződés által. A tarifszerződés ereje és sulya azonban függ azon szervezetek erejétől és sulyától, a melyek létrehozzák; ép azért felette kívánatos, hogy mind a munkások, mind a munkáltatók erős szervezeteket alakítsanak és erős szervezetekben működjenek.

A munkásszervezetek mindenütt kezdetben arra szolgálnak, hogy a munkáltatókkal szemben harcz és küzdelem, főkép sztrájkok által gazdasági előnyöket vívjanak ki; de utóbb maguk látták be, hogy ez az erőszakos állapot az iparnak nem kedvező és ezen érzés alapján tértek át a tarifszerződések rendszerére. A szakszervezetek congresszusai csak hosszú idő elteltével barátokoztak meg a tarifszerződések eszméjével és csak 1899-ben a frankfurti congressuson fogadták el azt, hogy a tarifszerződésekre kell törekedni. A socialisták igen sokáig ellene voltak a tarifszerződéseknek, mert attól tartottak, hogy általuk a munkásügy elposványosodik és a munkások harczy kedve, melylyel a tőke uralma ellen küzdeniök kell, lelohad. Tagadhatlan, hogy a munkásügyben a munkások és a munkáltatók közt sok ellentétes viszony van, a melynek kiegyenlítését eddig mindkét részről éles erőpróbák útján akarták elérni; ámde másrészt ismét az érdekek találkozáspontjai sem hiányzanak. A vállalkozó nyeresége és a munkabér egy és ugyanabból a forrásból, a vállalat hozadékából kerül ki és így a munkás érdeke épugy, mint a munkáltatóé megkívánja, hogy a vállalat hozadéka minél nagyobb legyen és hogy e vállalat sorsa biztosítottassék. A mi a vállalat hozadékára káros, az a munkabérre épugy, mint a vállalkozó nyereségére nézve hátrányos. Sztrájk és kizárás, vagyis erőszakos eszközök a vállalat előnyére nem lehetnek és ép azért a vállalat szempontjából üdvözölni kell a tarifszerződések, melyek békésebb állapotot teremtenek. Az, hogy az u. n.

nagyipar (a vasgyártás, a gépipar, a szövőipar stb.) idegenkedik még a tarifszerződésektől, az ugyan csudálatos, de megleti magyarázatát abban, hogy ezek a hatalmas iparok legkevésbé hajlandók korlátlan hatalmukról lemondani és a munkásokat vállalatukban egyenlő rangú tényezőnek a munkaviszony rendezésénél elismerni. Még 1905-ben a német iparosok központi szövetsége a munkásszervezetek és a munkáltató szövetségek közt létesülő tarifszerződéseket a német iparra és fejlesztésére fölötté veszedelmeseknek jelentette ki. Az állam hivatása ezen ferde felfogással szemközt alkalmas módon hatni és a nagyipart a tarifszerződések társadalmi és állami előnyére figyelmeztetni.

A tarifszerződés tartalma lényeges és nem lényeges részekből áll. Nem lényegesek, azaz a tarifaszerződés természetével nem kapcsolatosak azok az intézkedések, melyek rendszerint a tarifszerződés létrejöttének történeti okából vétettek föl, így például, hogy a munkásszakszervezet tagjai ki ne zárattassanak a munkából, hogy május 1-je ünnepelhető legyen s effélék. Lényegesek azok a határozatok, melyek a munkaviszony szabályozására, még pedig a munkabér, a munkaidő-tartam, a munkásvédelem, a munkás betegsége stb. tekintetében megállapítatnak. A tarifszerződés szocialis hatása leginkább abban nyilvánul, hogy a munkásügyben békességes viszonyt teremj; de természetesen nem mindent gyógyító eszköz ez sem és a munkások és munkáltatók közt továbbra is megmarad az az ellentét, mely a tőke uralmában az iparnál jelentkezik és a mely időnként egyenetlenségre fog okot szolgáltatni. De a tarifszerződés az a középpont, az a sejt, a mely a socialis intézmények valamennyijében nyilvánul, a választott bíróság, a munkahivatal, a munkáskamarák, a munkások egyesülési joga stb. mind azt az eszmét tartalmazzák, hogy a munkás az iparban egyenjogú tényező a munkáltatóval.

A tarifszerződés érvényes volta — tekintettel arra, hogy mind- eddig a törvényhozás e szerződési fajt nem rendezte — a két szerződő fél jóakarátában és belső természetében birja forrását. A tarifszerződés területi érvénye és tartama rendszerint magában a szerződésben állapítatik meg. Kiterjed mindazokra az egyénekre, a kik a tarifszerződés megkötésekor az illető szakszervezetbe vagy szövetségbe tartoznak, vagy utólag azokba belépnek. A dolog természete magával hozza, hogy a tarifszerződést kötő szervezetek és szövetségek tagjaikat a szerződés megtartására kötelezik s ha azok ezt a kötelezettséget el nem vállalnák, kebelükből kizárják. De kiterjed a tarifszerződés azokra a munkásokra is, a kik nem tartoznak a szerződést megkötő szervezethez, mert a munkáltató a tarifszerződésben nem azt köti meg, hogy a szervezettel szemben tartja meg a munka föltételeit, hanem hogy vállalatában a tarifszer-

ződés lett irányadó. A tarifszerződés föltételezi, hogy az illető szervezetek és szövetségek tagjaik akarataival kössék meg a szerződést, de az majdnem lehetetlen, hogy alakszerű jóváhagyásukkal vagy a részleteknek általuk való tüzetes megbeszélése után köttetnének meg ezek a szerződések. Itt a szándék, hogy a munkásviszony collective szabályoztassék, képezi a tárgyalásokra a fölhatalmazást és a tárgyalásra kiküldöttek okossága adja meg a biztosítást arra nézve, hogy az egyezmények a munkások és a munkáltatók igényeinek meg fognak felelni. Sokat vitatott kérdés az, vajjon a szerződések kellő meg nem tartásáért felelős-e az illető szervezet vagy szövetség, a mely ezt megkötötte? Mindaddig, míg törvény nem szabályozza a tarifszerződés viszonyait, azaz mindaddig, míg birói uton a szerződést érvényesíteni nem lehet, alig valószínű, hogy birói uton a szerződés meg nem tartása okából a szervezeteket felelősségre lehetne vonni. Ép ez okból a szerződő felek esetleg biztosítékok letétele vagy hasonló anyagiak kikötése által szokták magukat biztosítani.

A tarifszerződés egyelőre még csak kivételesen van elismerve törvények által. Európai államokban még a jogi rendszeren kívül áll. A munkás szerződés a római jog szolgálati szerződése szerint jön létre és a szerződési szabadság elvén épült föl. A munkás és a munkáltató szabad akarata teremti meg a szerződés föltételeit; a munka csak oly árú, mint más, a melynek ára (tehát a bér) a keresés és kínálás viszonyától függ. Ha elvben így áll is, a munkás szerződés ugynevezett szabadsága a nagy ipar individualisztikus tulajdonsága következtében a munkás részére nem biztosítja a föltételek megállapítására nézve a szabadságot. A vállalat tulajdonosa határozza meg a bért és a munkaföltételeket és a munkás, ha munkába lépni akar, kénytelen a föltételeket elfogadni, ellenkező esetben nem kap munkát. Ez a szabadsággal ellentétes kényszerhelyzet vezeti a munkásokat arra, hogy a munkáltatóval szemben tömegesebben és szervezetekben lépnek föl és mint most már megerősödött és egyenjogú fél beleszólnak a munkaföltételek megállapításába. Angolországban, Németországban és Ausztriában a tarifszerződések így lassanként tért hódítanak; a bíróságok ugyan nem ismerik még el teljes jogerejűeknek, de egyes esetekben a munkás és munkáltatók közt támadt peres kérdésekben gyakran a tarifszerződések határozatai alapján döntenek. Az elméletben és a törvényszéki gyakorlatban azonban mindinkább hangoztatik az az óhajtás, hogy a tarifszerződés törvényes rendezést nyerjen.

A tarifszerződések törvényhozási szabályozását legelső ízben Neuzeland állama az 1894. törvényben próbálta meg. E törvény szerint legalább 7 munkás vagy 2 munkáltató érdekeik védelmére egyesületet alakíthat; a hatóság azonban ott, hol valamely iparágban egyesület már

fennáll, újabb egyesületet ugyanabban az iparban nem engedélyez. Ezek az egyesületek iparuk körében egyezményeket köthetnek. Az ezen egyezményekből eredő minden vitás kérdés munkások és munkáltatókból álló választott bíróság elé kerül; ez a bíróság egyezséget kísérel meg, ha ez sikerül, az egyezséget ipari egyezménynek nyilvánítja, a mely a felekre irányadó; ha a felek meg nem egyeznek, a bíróság tesz ajánlatot, ha ezt a felek elfogadják, ez válik ipari egyezménynyé. Ha így sem sikerül az egyezkedés, az ügy az állam ipari döntő bírósága elé kerül, mely munkáltatók és munkásokból áll és végleg dönt a kérdésben. A rendszer Neuzeelandban bevált, mert a sztrájkok számát megkevesbitette. Szerzőnk azonban utal arra, hogy nagy a különbség Neuzeeland és az európai államok viszonyai közt. A bérmunkások Neuzeelandban nemcsak politikai, hanem gazdasági tekintetben az alig 5 millió lakost számláló államban nagy szereppel bírnak, mert a bérmunka a természeti kincsekben bővelkedő fiatal kulturállamban nagy jelentőségű. Ezen kívül Neuzeelandban nincsen kivitelre dolgozó ipar, nagy védővámokkal van elsánczolva s így a külföld versenye iparában nem jelentkezik. Ezen országok socialpolitikai törekvéseit ez oknál fogva nagy óvatossággal kell fogadni.

Nyugatausztráliában 1900-ban honosították meg a neuzeelandi törvényt és egyuttal büntetés terhe mellett eltiltották a sztrájkot. Délausztráliában 1894, Ujdélausztráliában 1901-ben lépett életbe hasonló törvény. Victoriában paritásos bizottságok öt évről öt évre megállapítják a minimális béreket és a törvényt a gyárfelügyelők hajtják végre. 1904. évi decemberben az ausztráliai államszövetség szabályozta a kérdést és az egyes államok határain túlterjedő vitákra nézve döntő bíróságot állított fel. Sztrájk és kizárás 1.000 font bírsággal lesz büntetve; a ki ipari egyezmény (tehát tarifaszereződés) föltételei ellen cselekszik, sztrájkolónak tekintetik, s mint ilyen büntetendő. Végleges ítélet mindezekekről a törvényekről nem mondható, mert habár kezdetben békés viszonyok látszottak, 1907. évben nagy sztrájkok törtek ki, és a jelenlegi miniszerelnök a törvény eltörlésének eszméjével foglalkozik. Az ausztráliai törvényhozás tisztán ausztráliai viszonyokhoz van teremtve. „Az ausztráliai munkás jól tudja, hogy ha egyszer kényszerítve lesz sztrájkolni, a törvény büntetése daczára fog sztrájkolni, és nem lesz a világon hatalom, mely őt abban meggátolja. Bezárni 150.000 szervezett munkást nem lehet, és a szakszervezetek vagyona épp oly könnyen kivándorolhat, mint a szelvényadóval megfenyegetett tőkésék tőkéi. Utolsó eszközül ott is a harcz marad meg. És jó, hogy ennek lehetőségét semmiféle rendszer nem teszi lehetetlenné; mert ily harczok teljes kizárása sem nem lehetséges, sem nem kívánatos. Nem lehetséges, mert előbb meg kellene változnia az emberi természet-

nek és őt a békülékenységhez kellene szorítani. Nem kívánatos; mert a gazdasági életben épp oly kevésbé mint a politikai viszonyokban, nem szabad a békét minden áron a háború fölé helyezni. Mert egy sikeres háború nagy és súlyos áldozatai és következményei sokszor könnyebben elviselhetők, mint egy lealázó meghódolás terhei és kárai.“ Genf cantonjában a sok sztrájkolás után 1900. évben és 1904-ben hoztak törvényt, melynek lényege, hogy minden iparágban és helységben vagy az érdekeltek saját kezdeményezéséből, vagy ha ez nem történik, a kormánytanácsos meghívása után, az érdekeltek tarifszerződéseket állapítanak meg, a melyek szerint a bíróságok eljárnak. A törvény tehát tarifszerződések létesítésére törekszik. A sztrájk tiltva van. Csakhogy a tarifszerződések magánjogi következményei nincsenek szabályozva. Szerzőnk az osztrák ipartörvény (1907. febr. 5.) novellájának azt az intézkedését, mely szerint az ipartestületek a munkaidő, munkaszünet és bér magassága tekintetében szabályrendeletet alakíthatnak, szintén a tarifszerződés törvényes rendezésének tekinti; e szerint a magyar ipartörvény (1884.) már régóta rendezte volna a collectiv szerződést, mert ipartörvényünk ugyancsak megadja a jogot az ipartestületeknek arra, hogy a munkaviszonyt szabályrendeletekkel rendezze; és nagy kérdés az, vajjon ha az ipartestületek ebbeli jogukat kellően felhasználták volna, a munkásviszonyok nem fejlődtek volna nyugodtabban és nem fajultak volna-e el úgy, a miként tényleg történt. Németalföldön egy 1907. július 13-án hozott törvény a tarifszerződések érvényesítése okából elrendeli, hogy minden, a tarifszerződés határozatainak meg nem felelő kikötés a munkaszerződésben érvénytelen. Franciaországban az irodalom és a törvényhozás régóta foglalkozik a tarifszerződéssel, de mindeddig törvény ebben az ügyben még nem jött létre. Nagy előny az egész munkásságra nézve, hogy az 1884-diki törvény a munkások egyesülési jogát rendezte; 1892. december 27-diki törvény a tarifszerződések közvetítése és a választott bíróság ügyeit rendezi. Millerand 1900. szeptember 17-diki rendelete munkatanácsokat alakított, melyek munkások és munkáltatók közt a munkaügyekben egyezségek megteremtésén dolgoznak. A francia kamarában ismételten adtak be javaslatok a tarifszerződések törvényhozási rendezése céljából; így már 1876-ban Lokroy javaslata a tarifszerződések joghatályát kívánta szabályozni. Waldeck Rousseau ministersége alatt az 1884-dik évi syndicatusi törvény módosítása céloztatott, hasonlóképp a tarifszerződések érvényesítésére. Goblet javaslata 1895-ben szintén ezt célozta és Waldeck Rousseau Milleranddal együtt 1904-ben törvényjavaslatot adott be, mely a többi közt a munkások és munkáltatók közt felmerülő egyenetlenségekre választott bíróságot rendelt el, és ha a felek ennek ítéletét nem fogadják el, kénytelenek lettek volna sztrájkba lépni.

Jaurès képviselő is nyújtott be tervezetet, mely szerint minden vállalat munkásai a munkások egyesületének tagjaiul tekintendők, mely a munkásügyekben többséggel dönt, tehát sztrájkot is ily módon határoz el. 1907-ben a kormány ismét egy javaslatot nyújtott be. E szerint: a tarifszerződés írásba foglalandó és az iparbiróságnál leteendő, különben érvénytelen. Tartama legfőlegb öt évre terjed; de ha világosan nincs időtartam kikötve, csak egy évre szól; föl nem mondás esetére ugyanannyi időre hosszabbíttatik meg, mint a melyre megkötött. Leköti mindazokat a munkásokat, kik megkötésekor a syndicatusban voltak, vagy később ebbe léptek. Ha valamely kerületben csak egy tarifszerződés tétetett le az iparbiróságnál, akkor az minden más munkásra és munkaadóra is, mint az egyezménybe tartozókra érvényesnek tekintetik, hacsak az ellenkező nem igazoltatik. A syndicatus minden egyes munkása érdekében perelhet a tarifszerződésből keletkező kérdésben, de a munkás maga is állhat perbe. Ezt a javaslatot a közvélemény, kivált a „Société d'études législatives“ és az iparosok és kereskedők szövetsége erős bírálat alá vonta. Maga az ügy eddig Franciaországban dűlőre nem jutott.

Szerzőnk munkája utolsó nagy részében a tarifszerződés törvényhozói szabályozásával foglalkozik, hangsúlyozza azonban ismételtén, hogy a tarifszerződés jelentősége függ azon szervezetek erejétől, a melyek azt megkötik. »Nincs bírói ítélet, mely egy szerződő felet, ha ez gazdaságilag hatalmasabb, a munkaföltételek megtartására kényszeríthetne.« A tarifszerződés csak légvár, ha erős és törvénynyel védett egyesülések nélkül jön létre. Az első, a mi kívánatos tehát, ha tarifszerződések iránt törvényt akarunk, az egyesülési szabadság biztosítása és az egyesülési jognak alkalmas rendezése. Magát a tarifszerződést a törvényhozási intézkedések által lehetővé kell tenni, de óvakodni kell túlságos rendszabályozásoktól és beavatkozástól; mert a tarifszerződéseknek fő eleme az elhatározás alkalomszerű volta, melyet előre kigondolni és szabályozni lehetetlen. Azt a sokat vitatott kérdést, vajjon felelőssé tehető-e a munkások szakszervezete azért a kárért, mely tarifszerződés meg nem tartásából keletkezik, szerzőnk nem akarja törvénynyel kimondatni, de megkövetelné, hogy a szövetkezetek kényszerítsék tagjaikat a szerződések szigorú megtartására. A tarifszerződés megkötésére nézve meg kellene követelni, hogy az írásosan történjék és az iparhatóságnál bemutatassék. Az iparhatóság megvizsgálja a szerződést abból a szempontból, nem ellenkezik-e a törvényekkel és megvizsgálás után lajstromozza és közhírré teszi lényeges tartalmát. A szerződésben meg kell nevezni a szerződő feleket, a területet, melyre érvényes és az iparágat, melyre szól. Időtartamára a törvényben meg kell határozni azt a leghosszabb időt, melyre szólhat, és mely szerzőnk nézete szerint leg-

főlebb 5 év lehetne. A tarifszerződések végrehajtása szempontjából a feleknek az egyezményes módozatok egész változata áll rendelkezésre (választott bíróságok, paritásos döntő bizottságok, cautiók stb.) a törvényhozás feladata ezen módozatoknak szükség esetén a hatósági védelmet vagy támogatást biztosítani és megadni.

Zárószavában szerzőnk ismételten is kiemeli, hogy a törvényhozás tartózkodjék a tarifszerződések megkötésére vonatkozólag minden közvetett vagy közvetlen kényszertől; csak »a jogerős szerződéses egyezmények hatásos végrehajtására szolgáljon a törvényes kényszer«. Felette óvakodni kell a tarifszerződéseknek mesterséges, állami befolyással való erőltetésétől; a tarifszerződések fejlesztése a munkásszervezetek és a munkáltató szövetségek természetes feladata; saját érdekük fogja őket szorítani ezen ügy kellő kiterjesztésére. »A bürocraticus socialismus rendszere kivált az államvezető körökben valami rendkívüli vonzóerővel bír s a kényszerszabályozás kevésbé aggasztónak tűnik fel, ha saját magunk gyakoroljuk a kényszert, mert ismerjük saját jó szándékunkat, és magunkban többet bizunk, mintha hasonlót más tenne. A gondviselés szerepét szívesen játszsza az, a ki a hivatott helyen áll és a socialismus sokat veszít ijesztő jellegéből, ha magunk csináljuk. De ha egyszer elhagyjuk a tisztán magánjogi rendezés terét, akkor a lejtőn lefelé haladunk és biztos megálláshoz nem jutunk többé.« Socialis reformokra nagy óvatossággal kell törekedni és mindig már meglevőhöz és bevált intézményekhez kell csatlakozni, hogy a tarifszerződés tisztán magánjogi szabályozása létrejöjjön. Erőltetni e téren nem kell semmit és közjogi szempontból a társadalom szervezetét tarifszerződés útján rendezni akarni veszélyes dolog volna.

(—vits.)

Gazdaságpolitikai évkönyv.

Friedrich Glaser: *Wirtschaftspolitische Annalen. 1907. Ein Kalendarium der Wirtschafts-, Sozial- und Finanzpolitik der Kulturstaaten, ihrer Kolonien und Dependenzien.* Zweiter Jahrgang. J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger.

Kétségen fölül álló, hogy a kalendáriumok szerkesztése nem tudományal való foglalkozás. De a jó kalendárium olyan, mint a történeti évkönyv. Adja az események sorrendjét; egymás mellé helyezi azokat, magyarázat és benső kapcsolatuk megvilágítása nélkül. A tudós aztán összeveti az eseményeket, keresi benső összefüggésüket, kutatja a bennük dolgozó erőket és világot vet rájuk. Ez okból nem kicsinylem azoknak a krónikásoknak a munkáját, a kik a gyűjtő szorgalmával hordják össze az eseményeket. A mi bennük van, a mi mozgatja, azt derítse föl az, a ki látja az események lelkét.

Glaser nem csinál tudományos munkát, a mikor évkönyveit szerkeszti. De jó könyvet ír a tudósnak is, meg mindazoknak, a kiknek arra van szükségük, hogy ismerjék az eseményeket. Sőt többet is tesz *Glaser*. Nem csak kalendáriumot szerkeszt. Apró megjegyzéseket ír az események mellé és ezekben az apró megjegyzésekben van igen sok abból, a mi már nem a szerkesztő, hanem a gazdaságtudományokkal foglalkozó író jelessége. Ő maga is azt tartja művéről, hogy a gazdaság organizmusának azt a prozessust világosítja meg, a melyben a mai társadalom gazdasági és társadalmpolitikai élete lezajlik. És kétségtelen, hogy egy kalendárium céljának és feladatának illetően magas színvonalon való kijelölése, bizonyosság arra, hogy szerkesztője nem közönséges kalendárium-csináló, hanem olyan ember, a ki a tudós eszközeivel is dolgozik. *Glaser* önálló életet élő szervezetnek ismeri a gazdálkodó társadalmat, a mely tanúságot tesz életéről az által, hogy teremt, alapít, vállalatokat nagyobbít; kitágítja, majd összefonja és olvasztja a munkások, az alkalmazottak és a vállalkozók [szövetségeit. Ilyen élő, folyton munkálkodó szervezetnek érdekes és tanulságos ismerni egy-egy időszakra, egy esztendőre terjedő életét; sőt mi több — és ez is izgatja *Glaser*t — tanulságos ismerni azokat a törekvéseket, a melyekben összefolynak e törekvéseken nemzetközi összeköttetései.

És mivelhogy *Glaser* ilyen magas célok szolgálatába szegődötti kalendáriumát, az tényleg sokkalta több, mint a mit rendszerint a krónikásoktól várunk. Mert a mikor *Glaser* tényeket és eseményeket regisztrál, rámutat kicsinyke jegyzeteiben azokra a szálakra, a melyek azokat összefűzi, nemcsak egy ország keretén belül élő organizmusban, hanem azon túl is, a világgazdaság egyetemében. És ennyiben számot tesz munkája a tudós asztalán is. Mert, a ki eseményekből dedukálja az igazságokat, az *Glaser* művében, a mely immáron második évfolyamában került közre, megtalálja mind azt, a mire szüksége van. Hogy példával is illusztráljam ezt az állításomat, fölkeresem azt a részt, a melyben hazánk gazdasági eseményeiről ad számot. Márczius közepén tárgyalt a kormány a Norddeutsche Lloyd és a Deutsche Levante-Schiffahrtsgesellschafttal a magyar levantei forgalom érdekében; *Glaser* hozzáteszi, hogy a kormány azt akarta elérni, hogy az alsó-dunai forgalmat, Galatzon át, összeköttetésbe hozza a világforgalommal, és ez által függetlenítse azt az osztrák forgalmi vonalaktól. Érdekes magyarázatokat fűz annak a törvényjavaslatnak az országgyűlési tárgyalásához, a mely a mezőgazdasági cselédség jogviszonyait van hivatva szabályozni. Röviden, de jellemzően utal arra, hogy a törvényjavaslat, a melyet egyaránt nagy szenvedélylyel támadtak a mezőgazdák is, meg a munkások is, sokban javítja a munkások helyzetét és ez által jelentékenyen nehezi-

tette a földbirtokosoknak, mint munkaadóknak kötelezettségeit. Lépésről-lépésre kíséri a közös bank ellen folytatott agitációt is. Minden eseményt rövid, de hűséges magyarázattal kísér. Itt-ott néhány szerencsés kifejezéssel egészen belevilágít az események és a törekvések szövevényébe. Példa rá, a mit a szénbányák vásárlásáról szóló törvényjavaslatról, majd az 1908. évi költségvetés és az azzal kapcsolatban előterjesztett adóreformról mond el; ezt az utóbbit másfél oldalra terjedő szövegben magyarázza. Általában is nagy erénye Glaser munkájának, hogy a modern gazdasági élet legjelentékenyebb kérdéseiről, a munkáskérdésről, adókról és a külkereskedelmi szerződésekről, nemcsak, mint eseményekről számol be, hanem azok mivoltát és célzatait is részletesen magyarázza.

Különösen is értékesé teszi Glaser kalendáriumát a mű technikai berendezése. Külön fejezetben és külön címek alá sorozva megtalálja a kereső játszi könnyűséggel az eseményeket. A mi az agrárpolitika körébe tartozik, a mi az erdőszetre, iparra, ipari politikára, belkereskedelemre, külkereskedelemre, bank- és pénzügyre, forgalmi politikára, gyarmat- és nemzetközi gazdasági politikára vonatkozik, könnyen kezelhető tárgymutatóban van összefoglalva. És ugyanigy tette a socialpolitikára és a pénzügyre vonatkozó eseményekkel.

Kiegészíti a munkát a nagy gonddal szerkesztett tartalom-mutató.

(b. p.)

Pénzügyi jog.

Dr. Franz Freiherr von Myrbach-Rheinfeld: *Grundriss des Finanzrechts*. Leipzig. Verlag von Dunker u. Humblot, 1906.

Az a cég, a mely Myrbach-Rheinfeld fent idézett művét közre adta, arra a jelentékeny szerepre vállalkozott, hogy önálló kötetekbe foglalt kézi könyvek keretében kiadja az osztrák jog egész, nagy, megmunkált területét.

Ilyesféle vállalkozások nem ritkák. Különösen is szeretik kultiválni a németek. Ugy látszik, az ő példájukon lelkesedtek az osztrák írók, hogy megfelelő kézi könyvekkel gazdagítsák az irodalmat. Myrbach-Rheinfeld műve a 15. abban a sorozatban, a melynek gyűjtő címe: *Grundriss des österreichischen Rechts*. Még csak azt szeretném fölemlíteni, hogy ez a sorozat néhány, kiválóan jó kézi könyvvel tette gazdaggá az irodalmat. Ebben a sorozatban kerültek közre Anders magánjogi munkái, Grünhut váltójoga, Mataja műve az iparjogról és a munkásbiztosításról, és Ullmann iparjoga.

Myrbach-Rheinfeldnagynevű író a közigazgatási jog terén; és mivelhogy a német közigazgatási jog elannektálta a pénzügyek igazgatásának a

jogát is, az innsbrucki egyetem kiváló professora (Myrbach-Rheinfeld ott tanít) természetes érdeklődéssel mélyedt ennek a studiumába.

Azt hiszem, hogy téves utra térnék, ha ezen a helyen, a Szemle olvasóinak, arról írnék, hogy Myrbach munkája, jeles munka. Azt is nagy tévelygésnek tartanám, ha én itt kézi könyvének a rendszeréről beszélnék. A Myrbach-féle könyv beosztása teljesen azonos a hasonló jó könyvek beosztásával és rendszerével. Megmagyarázza ez a könyv is, mint a többi hasonló művek szokták megmagyarázni, a pénzügyi igazgatás szerveit és azok rendeltetését. Ismerteti a törvénnyel védelmezett állami vállalatokat, majd a lottójövedéket. Egész fejezetben szól a nyilvános teljesítményekről, azoknak anyagi jogát, formális jogának alapos elveit ismertetve. A különös részben megismerteti az egyenes adók, a közvetett adók, vámok és fogyasztási adók csoportjához tartozó teljesítmények kezelését; majd tanítja az illetékek és egyéb forgalmi adók és szolgáltatások rendjét. Természetesen nem a tudomány magaslatáról, hanem a kézikönyvíró alaposágával szól azokról az eljárásokról, a melyeknek keretében az osztrák állampolgárnak kiszolgáltatják a pénzügyi jogot, illetőleg, a melyeknek keretében az osztrák állampolgár teljesíti az állammal szemben fennálló anyagi teljesítményét.

De Myrbach-Rheinfeld nem csak tankönyvíró, hanem tudós is. És bármennyire incselkedett vele az a komor czél, hogy csak tankönyveket írjon, nem hallgathatta el azt, hogy tudós. És mindjárt a munka bevezetésében fölveti azt a sokat vitatott kérdést, hogy a közigazgatási jog egyik része-e a pénzügyi jog, avagy önálló tudomány? A pénzügyi jogot, avagy mondjuk helyesebben így, a pénzügyi közigazgatás jogát, sokáig nem tudtuk elhelyezni. Hol a pénzügytanban, hol a közigazgatási jogban kerestünk helyet a számára. Ebben az ide-oda dobálásban az az érdekes dolog történt, hogy ragadt rá valami innen is, onnan is. És mivelhogy úgy fejlődött a dolog, hogy nem maradtak a tételek tiszták sem a pénzügy tudományától, sem a közigazgatás administratív sallangjától, maga az egész valamelyes vegyületet mutat. Joggal kérdezi hát Myrbach-Rheinfeld, hogy a közigazgatás tudományába való-e a pénzügyi jog?

Nézetem szerint, igenis oda. És ha bár Rheinfeld maga nem felel a kérdésre direkte, indirekte megadja rá a feleletet, a mikor úgy tárgyalja a pénzügy igazgatásának tudományát, mint a közigazgatás kiegészítő részét. És ez a helyes. Hiszen a pénzügyi jog tételes törvények rendelkezésén fölépült utbaigazításokat tanít. A pénzügytan tudományosan megvilágított tételeket elemez. A pénzügyi jog azt tanítja, hogy miként helyezi azokat a gyakorlat át a reális életbe.

(b. p.)

A hosszúlejáratú ipari hitel szervezése.¹⁾

A hosszúlejáratú ipari hitel szervezésének az a feladata, hogy a kis összegekben elhelyezett, gazdaságilag tétlen tőkéket az ipar szolgálatába állítsa.

A tétel minden megszorítás nélkül tüzetett ki a napirendre; ennél fogva mondhatjuk, hogy az vitatandó meg, vajjon a ma létező szervezet ennek a feladatnak kifogástalanul megfelel-e, vagy kívánatos-e annak megváltoztatása, s ha igen, mily irányban.

A következő fejtegetéseimben az egész tárgyra óhajtók kiterjeszkedni; konkrét javaslatoknak azonban csak azokat tekintem, a melyek Hecht titkos tanácsos előadói jelentése alapján a mannheimi közgyűlés tanácskozásainak tárgyát képezték.²⁾ Az ezen keretet túlhaladó kezdeményezést nézetem szerint a német egyesület belátására kell bízni. Nagy pénzügyi és közgazdasági jelentősége e kérdésnek csupán a német gazdasági területre nézve van, míg az osztrák és a magyar gazdasági terület szempontjából az ügy iránti érdeklődés inkább akadémikus jellegű.

Ez az oka annak is, hogy az e téren elért tapasztalatok Németországban sokkal bőségesebbek, és az ipari hitel technikája ott sokkal nagyobb tökélyre tett szert, mint Magyarországon és Ausztriában. Hacsak nem a gyakorlati élettől teljesen elvont elméleti fejtegetések a célunk, ezekre a tényekre tekintettel kell lennünk.

Midőn a témát általánosságban tüzetesen szándékozom tárgyalni, az a gondolat is vezérel engem ebben, hogy a német birodalom gazdasági és jogi intézményei minálunk Magyarországon példaként hatnak, és hogy oly kérdés, a mely ma még akadémiai jellegűnek tekintendő, a közel vagy távol jövőben aktuális jelentőségűvé válhatik.

Mindezt előrebocsátani óhajtottam, hogy helyénvalónak találják, ha fejtegetéseimben főleg Németország ebbeli viszonyait tartom szem előtt.

¹⁾ Előadatott a középeurópai gazdasági egyesületek 1909. május 17.-én és 18.-án Berlinben tartott konferenciáján.

²⁾ A német középeurópai gazdasági egyesület gyűlése 1908. szeptember havában.

Az eszköz, a melyet a hosszúlejáratú ipari hitel szervezete felhasznál, az ipari kötelezvény. A kérdésnek tehát az a lényege, vajjon minő legyen ez a kötelezvény és különösen mily jogi és gazdasági biztosítékokkal legyen felruházva, hogy úgy az adós, mint a hitelező érdekeinek megfeleljen.

Vizsgálni szándékozom a tárgyat.¹⁾

1. az adós szempontjából ;
2. a hitelező szempontjából ;
3. mind a három gazdasági terület összérdekének megállapítása által (statisztika) ;
4. az ebből eredő következtetések adják majd a kiindulópontot
5. állásfoglalásomhoz a mannheimi közgyűlésen (1908. szeptember) előterjesztett előadói jelentéssel és az ezen előadói jelentés alapján meg-ejtett informatórius szavazással szemben.

1. Az adós szempontjából

mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy általánosságban még amaz ipari vállalatok pénzszükségletei is, a melyeket a legnagyobb óvatossággal létesítettek, és a melyeket a legnagyobb körültekintéssel vezetnek, állandóan emelkedik. Ennek az okai jó, illetve rossz üzletmenetnél különbözők (jó üzletmenetnél emelkedő árak, rossz üzletmenetnél felhalmozódó készletek, rossz incassó). Ettől eltekintve, úgy jó, mint rossz üzletmenetnél emelkedhetik a pénzszükséglet intenzív üzletvezetés következtében (fiókok, bizományi raktárak), de oly események folytán is, a melyek az üzletvezetéssel semmiféle összefüggésben nincsenek (például a nyersanyagok kartellálása, a fuvardíjak, munkabérek emelkedése, stb.).

Azonban teljesen független általában az üzletvezetéstől és az üzletmenettől az ipartelepek kibővítésére, felújítására és modernizálására szolgáló állandó pénzszükséglet, a mit a technika haladása és az üzemvezetés növekvő intenzitása hoz magával. Ennek a szükségessége elől egy iparvállalat sem zárkozhatik el, mert különben a versenyképessége csökkenne.

Azzal a pénzszükséglettel, a mely a forgalom emelkedése, magasabb árak és hasonló okok következtében áll be, e helyütt nem akarok foglalkozni, mert az a normális üzemben befolyó összegekkel és a szükséglet és befolyás közötti időben rövid lejáratú hitellel fedeződik. Evvel a rövid lejáratú hitellel ezen fejtegetések keretében foglalkozni nem szándékozom.

¹⁾ Itt mindig részvénytársaságokról van szó ; a fejtegetések azonban megfelelő értelemben alkalmazhatók oly vállalatokra, a melyek magánosok vagy korlátolt felelősségű társaságok tulajdonában vannak.

Máskép áll a dolog, ha tartós befektetésekről van szó.

Ha ily kiadások szüksége áll be, a vállalatnak tisztában kell lennie azzal, hogy vagy lemond ezekről investíciókról és ezáltal kevésbé versenyképesé kell válnia, vagy pedig oly pénzszükséglettel áll szemben, a mely a normális üzem folyamán csakis a berendezéseknek az üzleti feleslegekből való törlesztése által, rendszerint tehát kis összegekben és hosszabb idő leteltével folyhatik vissza.

Az esetek túlnyomó többségében tehát a vállalat az ily tartós befektetésekre szolgáló pénzszükségletet akkép kénytelen fedezni, hogy a visszafizetés kötelezettsége vagy egyáltalán ne következzen be, vagy ha igen, csak hosszú idő folyamán és kis összegekben válják esedékessé. Természetesen ilyen esetben a leghelytelenebb, rövid lejáratú hitelt venni igénybe és a leghelyesebb, részvényt kibocsátani, mivel az üzem folyamán beálló tartós pénzszükséglet lényegében véve nem különbözik attól a szükséglettől, a mely a vállalat létesítése alkalmával állott fenn és a részvénytőke befizetése által nyert fedezetet.

Azonban számos körülmény előidézhetheti, hogy a vállalat vagy nem képes vagy nem akar részvényt kibocsátani.

Igen könnyen lehet a helyzet olyan, hogy a vállalat lényegesen kedvezőbb feltételek mellett fedezi a pénzszükségletét, ha hosszúlejáratú kölcsönöket köt, a helyett hogy a tőkét emelné. Ha ebben az esetben nem is lehet a részvényosztalék és a kötvény-kamatszolgáltatás közötti egész kamatkülönbözetet megtakarítani, mivel a nagyobb jövedelmezőségű részvények értékesítésénél felpénz is folyik be a társaság pénztárába, mégis előnyösnek tűnhetik fel a magasabb osztalékot nyújtó vállalatok előtt, ha csekélyebb kamatteherrel számolhatnak, a mi a termelési költségeket, tehát a versenyképességet kedvezően befolyásolja és azonfelül lehetővé teszi, hogy az új részvények kibocsátásával karöltve járó eshetőségek a társaságban fennálló hatalmi viszonyok eltolódása tekintetében elkerültesse. Hogy a részvénytőkével szemben, a mely csak akkor kap osztalékot, ha a vállalat a nyereséget megkereste, a kötvények kamat- és visszafizetési szolgáltatást igényelnek, a mely rossz időkben ép oly nyomasztó, a mily kellemesen válik érezhetővé jó időkben, az kézenfekvő hátrány, a melyet azonban épen a jólmenő és a rendszeres osztalékfizetés érdekében óvatos mérlegpolitikát üző vállalatok nem nagyon vesznek figyelembe.

Ilyenek azok az esetek, a melyekben a vállalat részvényt kibocsátani nem akar. Gyakoriabbak azok az esetek, a melyekben a vállalat részvényt kibocsátani nem tud, mivel a saját helyzete vagy a tőkepiac viszonyai azt az adott időpontban lehetetlenné teszik.

Arra a kérdésre kell hát most felelni, vajjon a vállalat a dolgok

ilyetén állásánál, feltéve hogy szabad a választása, tartós pénzszükségletének fedezésére hosszúlejáratú hitelt vegyen-e igénybe kötvények kibocsátása útján, avagy rövidlejáratú hitelt-e bankoknál?

Erre a kérdésre a válasz: az iparvállalatra nézve kivétel nélkül csaknem az összes előnyöket a hosszúlejáratú hitel nyújtja.

A kamatteher rendszerint csekélyebb (különösen ha az árfolyamvesztéséget vagy jutalékokal az egész visszafizetési időtartamra felosztva vesszük számításba) és az összes esetekben állandóbb jellegű, mint a rövidlejáratú hitel feltételei, a melyek a változó bankkamatlábbal együtt emelkednek és csökkennek.

Az évtizedekre kiterjedő visszafizetési határidők sokkal kellemesebbek a vállalatra nézve, mint a rövid lejáratok, a mihez még az a további kedvezmény is járul, hogy a visszafizetési határidők tulajdonképen az adós tetszésétől függnnek, minthogy az időelőtti visszafizetés eshetőségének kizárása, ha egyáltalán megvan, rendszerint csupán néhány évre szól.

A mellett megfontolandó — ha ezt az esetet is tekintetbe vesszük — hogy a vállalatnak esetleges pénzügyi nehézségeknél a kötvénytulajdonosok összességével¹⁾ és azok képviselétével van dolga, a kik könnyebben tanusithatnak előzékenységet, nevezetesen fokozottabb mértékben ügyelhetnek arra, hogy a vállalat létele ne veszélyeztessék, mint egyes nagy hitelezők, a kik valamely adott esetben, hogy a reájuk bízott érdekeket megóvják, ily szempontokra nem lehetnek tekintettel.

Mindebből következik tehát, hogy az iparvállalatok pénzszükségletének rövidlejáratú hitel útján való fedezése a legtöbb esetben hátrányos és lehetőleg kerülendő, és hogy ellenben az adós szempontjából majdnem minden megszorítás nélkül előnyösnek tekinthető, ha a tartós pénzszükséglet kötvények kibocsátása által válik fedezhetővé.

Épen a pénzszerezés ezen módjának előnyeire való tekintettel fogják az ipar hivatott képviselői megengedhetőnek találni annak a vizsgálatát, vajjon az előnyök a hitelezőre nézve is ép annyira kétségen felül állanak-e, mint az adósra nézve; továbbá azt a véleményt, hogy a mennyiben a hitelező érdekei nem volnának tökéletesen biztosítva, azok védelme kiváltkép az ipar érdekében, a mely ezt a hitelt igénybe akarja venni, kifejlesztessék és megjavíttassék.

2. A hitelező szempontjából

főleg a tőkekövetelés és a kamatjövedelem biztonsága teendő vizsgálat tárgyává. Itt előre kell bocsátanom, hogy hitelező alatt a kötvénybirtokost, ez alatt pedig a gazdasági dolgokban kevésbé járatos nagy

¹⁾ A kötvénytulajdonosok közösen érvényesítendő jogairól szóló 1899. decz. 4.-i keletű német birodalmi törvény.

közönséget értem. Nem oly nagytömegű kötvény tulajdonosai lebegnek a szemem előtt, a mint ez közösségek feloszlásánál, örökségek felosztásánál és hasonló körülmények között megeshetik. Ellenben az itt következő fejtegetések szempontja alá kell esniök azoknak a kötvénytömegeknek, a melyek bankok tulajdonába jutnak, mivel, a mennyiben az ily kötvények átvételével kapcsolatosan rendszerint célbavett részvénykibocsátási műveletek az alkalmas időpontban nem realizálhatók, ez a kötvényeknek a közönség körében való értékesítésére vezethet. Ez pedig megint ugyanaz a közönség, a melyről itt mint hitelezőről beszélek.

Értem tehát azon embereknek a nagy tömegét, a kik évekig dolgoznak és nélkülöznek (mert hiszen takarékoskodni annyit jelent, mint nélkülözni, bárha csak fényűzést is nélkülözni), hogy a felgyülemlett munka nagy összegét, a mely ezekben a megtakarításokban kifejezésre jut, állandó jövedelmi forrássá változtassák át.

Meg kell itt továbbá különböztetnem a közönségnek azt a részét, a mely részvényeket vásárol, attól, a mely megtakarított pénzét záloglevelekben, vagy hasonló értékekben óhajtja elhelyezni.

A nagyközönség tudvalevőleg nem ért hozzá, hogy prospektusokból, bármennyire áttekinthetően és az igazsághoz hiven vannak is azok megfogalmazva, a tőkeelhelyezés megbízhatóságáról magának ítéletet alkotson, a mi különben gyakran tapasztalt szakembereknek sem sikerül. Mindazonáltal tudja az a közönség, a mely részvényeket vásárol, a nélkül hogy a nyereség- és veszteség-esélyeket helyesen meg birná becsülni, hogy ily nyereségi és veszteségi esélyek léteznek.

Én tehát nem ezekre a részvényvásárlókra gondolok, hanem arra a közönségre, a mely ipari kötvényeket vásárol abban a meggyőződésben, hogy ezeken a papirokon nem nyerhet többet, de nem is veszíthet többet, mint a záloglevélbirtokán.

Valamely ipari kötvény vásárlójának ebben a minőségében (megtakarított pénzének egy másik részéért talán részvényeket vesz) az a célja, és ugyanezért joga is van reá, hogy bár nem ugyanabban a formában, de azért hasonló, vagy megközelítőleg hasonló mérvű biztonságra tegyen szert, mint a záloglevél birtokosa. Ugyanazt, vagy megközelítőleg ugyanazt az árat fizeti (erre a pontra még visszatérek) és ezzel abbeli óhajtását nyilvánítja, hogy megbízható kamatélvezetre és tőkekövetelésének biztos fedezetére tegyen szert. Ép ugy mint a záloglevélbirtokos, befektetési tőkében akar részes lenni, nem pedig vállalkozói tőkében; ép oly kevésbé akar részesedni a vállalkozói tőke nyereségeiben, mint veszteségeiben, mert máskülönben nem befektetési értékeket, hanem részvényeket vásárolna.

Azt hiszem tehát, hogy a hitelezőnek, vagyis a kötvényvásárlónak a helyzetét a leghelyesebben úgy magyarázom meg, ha összehasonlítást teszek, hogy milyenek

- a) a jogi biztonság,
- b) a gazdasági fedezeti alapok,
- c) a pénzügyi előnyök és hátrányok,

a melyekben a záloglevélbirtokosok részesülnek és milyenek azok, a melyeket az ipari kötvény birtoka nyújt. (Azt hiszem, nem kell külön indokolnom, hogy miért veszem az összehasonlításhoz a magánintézeteknek ingatlan-fedezettel felruházott zálogleveleit és nem az állam, vagy más nyilvános testületek kölcsönkötvényeit.)

a) A hitelező jogi biztonsága.

Az 1899. évi december hó 4-iki német birodalmi törvényen kívül, a mely a mindkétféle kötelezvények tulajdonosainak közös jogait szabályozza, a német jelzálogbank-törvény számos intézkedést tartalmaz a záloglevélbirtokosok védelmére.

Utasításokat tartalmaz a jelzálogbankok létesítésére és felügyeletére, azon üzletekre nézve, a melyeket ily bank köthet, és az intézet tőkájének és tartalékalapjának mikénti elhelyezésére nézve.

A kölcsönök engedélyezésére és a becslési eljárásra vonatkozó utasításokon kívül (a melyekre később visszatérek), a törvény gondoskodik a záloglevélhitelezők jogi biztonságáról, még pedig: az előirt fedezet létezésének állandó felülvizsgálása által, csőd esetére az elsőbbségi jog által az összes többi hitelezőkkel szemben azokra a követelésekre nézve, a melyek a záloglevelek fedezetéül szolgálnak, annak kizárása által, hogy az egyik záloghitelező a másikkal szemben előnyben részesüljön, a tőke és a záloglevélforgalom közötti arányra vonatkozó szabályok által, végzetül megfelelő büntető határozatok által.

Az ipari kötvények kibocsátása tulajdonképpen szintén engedélyezéshez van kötve, a melyet az államkormány adhat.

Ez az intézkedés azt célozza, hogy a bemutatóra szóló nem szolid kötelezvények forgalombahozatalát megakadályozza. Ez a cél azonban csak igen tökéletlenül éretett el, minthogy az oly rendeletre szóló papirok, a melyek üres hátirattal vannak ellátva, nincsenek az állami engedélyezésnek alávetve és azokkal is elérhető ugyanaz a pénzügyi cél, mint a bemutatóra szóló papirokkal.¹⁾

A porosz, hamburgi és brémai kormány különböző alkalmakkor

¹⁾ G. S. Freund: „Öffentliche Anleihen“. (Berlin, 1907.) 123. oldalon idézi az említett határozmányt a Polgári Törvénykönyvhöz való jegyzőkönyvekből, II. köt., 556. old.

adott felhatalmazást bemutatóra szóló papírok kibocsátására. Utóbb megszüntették ezt a gyakorlatot, „mert annak előfeltétele a bonitás megvizsgálása volna, a minek rendszeres keresztülviteléhez az államkormány egyáltalában nem jutna és ily módon az üres hátirattal ellátott bemutatóra szóló kötvények kibocsátása, mint általánosan használt forma, hovatovább nyilvánosan elismertetett.¹⁾)

Ez tehát „lucus a non lucendo“ egy névre szóló kötvény, a mely még sem az, mert a midőn a tulajdonos neve a kötvény szélére íródik, ez által a papír bemutatóra szóló kötvénynyé válik, a nélkül, hogy a névalírás bármiféle joggal, vagy kötelességgel járna. Ebből a tulajdonképpen tartalom nélküli formalitásból azonban az következik, hogy az államnak abbéli joga, — hogy ne mondjuk kötelessége, — hogy a kötvényt a hitelező szempontjából előzőleg megvizsgálja, megszünik.²⁾)

Mindenesetre egészen érthető, hogy a bemutatóra szóló kötvények kibocsátásától és azoknak előzetes megvizsgálásától ugyszólván hallgatólagos megegyezéssel eltekintenek, mivel nincs oly törvényes intézkedés, a mely előírná, hogy ez a vizsgálat miként történjék és mily fedezeti tárgyak mily értékkipuhatólás alapján jogosítsanak fel kötvények kibocsátására. Az engedélyezési illetve felügyeleti jog nem volna ugy gyakorolható, mint a jelzálogbank-törvényben megállapított jog, mivel hiányzanak a szoroson megállapított szempontok a jog mikénti gyakorlására vonatkozólag, a minek az volna a következménye, hogy a felügyelő közegek ama felelősség következtében, a mely őket terheli, gyakran tulzott, tehát mindent megakasztó óvatossággal dolgoznának, másrésről azonban szabatos törvényes intézkedések híján, minden óvatosság daczára, sok esetben visszaéléseknek nem tudnák elejét venni.

Érthető tehát, a mint említettem, hogy a gyakorlatban lehetőleg kerülik a felügyeleti jog gyakorlását.

Természetesen hiányzik is az ellenőrzés a kötvények fedezetének létezését illetőleg, valamint a védelem oly igényekkel szemben, a melyeket egyéb hitelezők erre a fedezetre támaszthatnak. Ezt a védelmet gyakran jelzálogi biztosítással helyettesítik (a melynek értékéről még lesz szó), sok esetben azonban pusztán annak a kijelentésével, hogy más hitelezőknek nem nyujtanak jobb biztosítékokat.³⁾)

Megfelelő törvényes intézkedések hiányában azonban ez az ígéret nem lehet akadály a annak, hogy válságos időkben, amig értékesíthető

¹⁾ Saling, X. kiad., 60. old.

²⁾ Ezen előadói jelentés elkészülte után jelent meg a „Die Bank“ májusi számában egy cikk: „Die Quasi-Inhaber-Obligationen“, a mely szintén a névre szóló kötvények megnevezése és lényege közötti ezen ellentmondással foglalkozik.

³⁾ Saling, XI. kiad., 158. old.

aktivák csak rendelkezésre állanak, rövid lejáratú adósságok megfizettesse-
nek, a mi által a hosszú lejáratú kötvények fedezeti alapja rosszabbá válik.

Ilyen az ipari kötvényeknek jogi biztosítéka a német jog szerint.

Ausztriában a kötvények kibocsátása a kormány felügyeleti jogának
vagyis engedélyezésének van alávetve. Tárgyunkkal bizonyos kapcsolatban
van az a törvény (1905. évi december 27-ikéről, a fedezett bank-
kötvényekről), a mely a közvetett ipari kötvények tulajdonosainak védel-
mére (az iparvállalatok saját kibocsátásaitól való megkülönböztetés
kedvéért így kell neveznem őket) tartalmaz néhány intézkedést.

Ennek a törvénynek főképpen az volt a célja, hogy a pénzügy-
teknek lehetővé tétessék a tartományokkal, községekkel, helyi érdekű
vasutakkal stb. szemben fennálló követeléseiknek mobilizálása; egyuttal
módot akart nekik nyújtani, hogy ipari kötvény megjelöléssel oly köte-
levényeket bocsáthassanak ki, a melyeknek fedezetéül iparvállalatokkal
szemben fennálló jelzálogilag biztosított követelések szolgáljanak.

Érdekes a parlamenti tanácskozás aktáiból megfigyelni, hogy miként
jöttek létre a törvénynek az ipari kötvényekre vonatkozó határozmányai.
Egynéhányát azoknak a szempontoknak vitatták ott meg, a melyek itt
kerülnek majd megbeszélésre és nem egy helyes és becses nézet hang-
zott el.

Ezekből a tárgyalásokból kitűnik, hogy az osztrák parlament, a
nélkül, hogy csak egy hang is ellentmondott volna, előnyösebbnek találja
a bankkötvények kibocsátását a közvetlen ipari kötvényekkel szemben,
azzal az indokolással, a mely röviden úgy fejezhető ki, hogy a legjobb
sáfár a forgató. A törvénynek az a vezérlő gondolata, hogy a kibocsátó
pénzügyet kezességén kívül a kötvények fedezeti alapja, tehát az ipar-
vállalat elleni követelés közvetlen jogviszonyba hozassék a kötvénytulaj-
donosok összességével. A törvény azonban megkerüli a kérdés gazda-
sági magvát. Egyrészt kötelezően előírja a jelzálogi biztosítékot, más-
résztől nem állapítja meg, hogy a jelzálogi biztosítékul szolgáló fedezeti
alap minő legyen és mikép értékeltesse. (Az osztrák képviselőház
igazságügyi bizottsága 1905. évi február hó 28-iki jelentésében (4. oldal)
meglehetősen szkeptikusan nyilatkozik a jelzálogi biztosíték értékéről.) Az
a baj, hogy minden, a mi a lényegbe vág, a kormány felügyeleti köze-
geire van bízva, a kiknek az illető határozatok hozatalánál (alapszabály-
változtatások és egyebek) közre kell működniök. Dr. Dorn urnak ki-
osztásra került előadói jelentéséből,¹⁾ a mely a fedezett bankkötvényekről
szóló osztrák törvény keletkezését és végrehajtását írja le, kitűnik, hogy
mily visszásságok származnak a gyakorlatban a törvény végrehajtásánál.

¹⁾ L. a közép-európai gazdasági egyesületek 1909. évi május hó 17-iki ülésének
iratait.

Ezeknek a fonákságoknak tárgyalása messzire vezetne ; csak arra akartam rámutatni, hogy itt is észre lehet venni, hogy az állami felügyelet a törvény által megállapított vezetőszezpontok nélkül csupán ingatag alap a gyakorlat szempontjából.

Megengedem, hogy az osztrák törvény egy magában véve igen czélszerű berendezést létesít, a mely a bankoknak lehetővé teszi, hogy a saját, tehát bankkötvényeiknek kibocsátása által iparvállalatoknál künnlevő követeléseiket mobilizálják és el kell ismerni, hogy ezáltal, a mennyiben elsőrangú pénzüzetekről van szó, elsőrendű befektetési papir teremthető meg, valamint azt, hogy ezáltal közvetve előnyösebb feltételek válnak a tulajdonképeni adós részére lehetőkké. Természetesen azonban a bankok nincsenek kötelezve, hogy a maguk részéről szintén évtizedekre szóló hosszú lejáratú hiteket engedélyezzenek, minden felmondási jog nélkül. Maguknak az iparvállalatoknak hosszúlejáratú hitelszükségletéről tehát ezzel a törvénynyel tulajdonképen nem történt gondoskodás.

Magyarországon az ipari kötvények kérdése nem bir aktuális jelentőséggel. Ismeretes, hogy a magyar kormány a hazai ipar fejlődését minden megengedhető rendszabálylyal előmozdítja és támogatja. Azonban kizártnak látszik előttem, hogy a mérvadó tényezők megengednék ipari kötvényeknek jelentékenyebb mérvben való forgalombahozatalát, ha azok nem volnának teljes mértékben az iparvállalat sorsától tökéletesen független értékekkel fedezve. Jelenleg ez irányban semmiféle törvényes megszorító intézkedés nem létezik. Minden iparvállalat tetszése szerint bocsáthat ki kötvényeket. Feltétlenül szükségesnek tartom azonban, hogy, ha az ipari kötvények kibocsátása nagyobb mérvet kezdene öltetni, a megfelelő törvényes rendszabályok haladéktalanul meghozassanak és meg vagyok róla győződve, hogy akkor az be is fog következni.

A többi európai államokban sincsenek, eltekintve az alaki intézkedésektől, törvényes szabályok, a melyek az ipari kötvények birtokosait ugyanugy védének, mint a záloglevelek tulajdonosait. Ez irányban tájékoztatást nyújt Freund G. S. »Die Rechtsverhältnisse der öffentlichen Anleihen« című könyvében (Berlin 1907.) 127. és köv. old.

Ha tehát a mindkét fajtájú kötelezvények birtokosának jogi biztonságát összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy az ipari kötvények birtokosai csaknem minden lényeges pontban kevésbé vannak megvédve, mint a záloglevelek birtokosai.

b) *Gazdasági fedezeti alapok.*

A német záloglevéltörvény 12. szakasza azt az alapvető intézkedést tartalmazza, hogy jelzálogkölcönöket csakis oly értékbecslés alapján

szabad adni, a melynél „az ingatlanoknak csakis állandó tulajdonságai és az a jövedelem veendő figyelembe, a melyet az ingatlan rendszeres gazdálkodás mellett bármelyik birtokosnak nyújtani képes“.

A törvény előírja továbbá, hogy az értébecslés elveit az államkormányoknak kell jóváhagyniok, ennél fogva általánosságban, tekintettel a felelősségre, a mely a kormányközegekre nehezedik, inkább túlzott, mint kevés óvatosság tételezhető fel.¹⁾

Az ily módon kipuhított értéknek 50—66·66⁰/₀-a engedélyezhető kölcsönképen. Minthogy a be nem épített telkekre és még be nem fejezett új épületekre adható kölcsönök (a melyeknek becslésénél könnyebben fordulhatnak elő tévedések) az összes kölcsönök 10⁰/₀-ára vannak korlátozva, és minthogy az összes záloglevélforgalom nem rughat többre, mint a bank tőkájének és tartalékainak tizenötszörösére, konstatálható, hogy a záloglevélbirtokosok teljes összegű fedezettel rendelkeznek a bank jelzálogköveteléseinek fedezetében és tekintélyes felülfedezettel a fedezeti alapok értékfeletében, valamint a bank vagyonában.

Ehhez járul még, hogy ez a fedezet ugy a vidéki földbirtoknak, mint a városi telkeknek természetes értékelkedése következtében rendszerint mind értékesebbé válik. Azt lehet mondani, hogy valamennyi jelzálogintézet kibocsátásainak fedezete az évek során folyton javul.

A midőn ezzel szemben az ipari kötvények gazdasági fedezeti alapjainak vizsgálásához fogok, mindenekelőtt meg kell állapítanom, hogy valamennyi ipari részvénytársaság activái átmeneti és tartós befektetésekre oszthatók fel.

Az átmeneti befektetések, a melyeknél az egyes tárgyak folyton változnak, főleg a gyártás céljaira szolgáló nyersárúk és segédanyagok, félgyártmányok, készárúk, mindenkor értékesíthető értékpapírok és adósok különféle formában (küldvények, külföldi váltók stb.). Ezek rövidlejáratú bankhitel fedezetéül szolgálnak, a melylyel itt nem foglalkozom bővebben.

A tartós befektetések (ide tartoznak a tartós részesedések is más vállalatoknál) feloszthatók, *a*) olyanokra, a melyek az üzemmel közvetlenül összefüggő üzembefektetések és *b*) olyanokra, a melyeknek lételet a vállalat üzeme és sorsa nem érinti és a melyeket én a záloglevéltörvény 12. szakaszának annak értelme szerint való alkalmazásával független értékeknek neveznék.

Most tehát az a kérdés vetődik fel, hogy miképen válik be a tartós befektetéseknek ez a két válfaja válságos időkben a kötvények fedezetéül szolgáló minőségében.

¹⁾ A porosz ministerium rendelete 1901. nov. 17.-ről; a bajor ministerium rendelete 1904. aug. Saling, XI. kiad. 39. és köv. old.

a) csoport, üzembefektetések: gyári épület, gyári és üzleti berendezések, szerszámok, modellek, szabadalmi jogok és hasonlók.

Valamely gyár épületeinek, a mennyiben azok nem lakóházak vagy bármily célra felhasználható raktárhelyiségek stb., nem volna szabad kötvények fedezetéül szolgálniok, mert a tulajdonképeni gyárépület értéke teljesen attól függ, hogy a vállalat életképes és jövedelmező-e.

Hasonlóan áll a dolog a gyári berendezésekkel. Még a legértékesebb és a technika legmagasabb vívmányait magában foglaló gyári berendezés is, a mely magában véve még többet is érhet, mint a kiadott beszerzési ár (azaz ezért az árért nem lenne másodszor előállítható) — talán egyes tárgyak kivételével — jóformán csak az anyag értékére becsülhető, ha a vállalat megszűnik dolgozni. Általában a gyakorlatban ritkán fordul elő, hogy valamely gép munkaképességének a végéig működésben maradjon. A technika haladása a legnagyobb ellensége a befektetéseknek, a melyeket az új szerkezetek sokkal előbb tesznek semmivé, mintsem a dolgok természetes rendjén elhasználódtak volna.

Hasonló megítélés alá esnek a többi üzemi befektetések is, ugyancsak azok a jelzálogilag biztosított követelések, a melyeknek fedezete üzembefektetésekből áll.

b) Független értékek pl. az a földbirtok és oly épületek, a melyek nem szolgálnak közvetlenül gyártási célokra (lakóházak, raktárhelyiségek) és a melyeknek forgalmi értéke, valamint másnemű felhasználás esetén elérhető jövedelme megállapítható. Ide tartoznak továbbá a bányák, erdők, valamint oly birtokoknak hosszú időtartamra megszerzett bérleti és kihasználási jogai, a melyeknek nyersterménye megállapítható mennyiségben nyerhető és valamely rendes piacnak egy hosszabb időszakra (pl. 10 évre) visszamenő átlagos árai alapján megbecsülhető. Ide tartoznak a hosszúlejáratú követelések is az állammal, községekkel vagy nyilvános vállalatokkal szemben, a minők pl. a vasutak stb.

Az ipari vállalatoknak oly activái, a melyeket az üzletmenet, rossz conjuncturák, a vevők fizetési nehézségei és hasonló rendellenes körülmények nem érintenek, magának az iparvállalatnak sorsától »független értékek« közé sorolhatók.

El kell ismernem, hogy ez a meghatározás nem meríti ki teljesen az anyagot, és hogy a gyakorlatban nehézségekkel jár az üzembefektetés és a független értékek közötti felosztás. A ki azonban ezt a nehézséget nem akarja legyőzni, az kénytelen volna a hosszúlejáratú hitelnek iparvállalatok által való igénybevételét vagy kivétel nélkül megengedni vagy megtiltani. Mindkettő helytelen volna.

Ha azt vizsgáljuk, hogy rendszerint milyen fedezet alapján bocsátanak ki ipari kötvényeket, ki fog tűnni, hogy a létező kötvényeknek

tekintélyes része, különösen a bányá- és kohó-, gáz- és villamossági művek, de egyéb vállalatok kötvényei is független értékekkel, és egy másik, bizonyára igen nagy része üzembefektetésekkel vannak fedezve.

A mindkét válfajú kötelezvények gazdasági fedezetében levő eltéréseket végkövetkeztetéseimben fogom megbeszélni, azonban a gazdasági fedezeti alapok elbírálása tekintetében már itt vélem jelezhetni, miszerint a német záloglevéltörvény alapján kibocsátott záloglevelek birtokosa, jogi helyzete szempontjából is sok esetben jelentékenyen nagyobb biztonságot élvez, mint az ipari kötvények birtokosa.

Ki akarom itt emelni, hogy fejtegetéseimnél nem meghatározott vállalatok kötvényei lebegnek szemem előtt, hanem hogy csupán kétségtelen tényekből akarok általános érvényű következtetéseket levonni. Hogy ezeket a következtetéseket a közel- és a félmult eseményei megerősítik, nem kell, hogy emelje az érvelések értékét, a mily kevésbé ingathatja meg ily események hiánya a következtetések helyességét.

Ugyszintén nem gondolok a kötelezvények e két válfajánál a kötelességsértés vagy vétkes mulasztás eseteire, a melyek ellen a legjobb törvények sem használnak semmit. Én csupán közönséges üzleti eseményekre gondolok, a melyek a becsületes üzletvezetés minden gondossága és körültekintése mellett az egyik papírra nézve vészthozó lehetnek, míg a másik ily eshetőségeknek soha sincs kitéve.

c) *Pénzügyi előnyök és hátrányok.*

A mint már említettem, itt a tőkeelhelyező közönség álláspontját beszélem meg, a mely pénzügyi dolgokban nem ítél önállóan, hanem a tőkeelhelyezés módjának megválasztásánál tanácsok után indul. A bankár vagy banktisztvelő, a ki az ő „concern“-je által kibocsátott kötvényeket ajánlja, teljesen jóhiszeműleg jár el, a midőn az ipari kötvények vásárlására a szokásos érveket hozza fel: Rövidebb lejárat és magasabb kamatozás.

Azonban egy pillantás a tőzsdei árfolyamlapokba megvilágítja ezeknek az előnyöknek a valódi értékét.

A mi mindenekelőtt a rövidebb lejáratot illeti, tisztába kell jönnünk azzal, hogy ugy a záloglevelek, mint az ipari kötvények tulajdonképen csak az adósra nézve hosszúlejáratú fizetési kötelezettségek. A hitelezőnek eszeágában sincs oly követeléseket megszerezni, a melyek csak évtizedek múlva, akár két, akár öt évtizedről van szó, fizetendők vissza. A közönség abból a felfogásból indul ki, hogy az ily befektetési értékeket (ha általános válságok idején tőkeveszteséggel is) mindenkor eladhatja. A tőzsdei forgalom feladata, hogy az adós és a hitelező szándéka közötti különbséget áthidalja.

A tőzsdei forgalom teszi lehetővé, hogy ugyanazok a kötelezvények, a melyek az adósra nézve hosszúlejáratú fizetési kötelezettségek, a hitelezőre nézve napról-napra felvehető készpénzköveteléseket jelentenek.

Egy pillantás a berlini tőzsde árfolyamlapjába felvilágosítást ad arról a különbségről, a mely e tekintetben a záloglevelek és az ipari kötvények között fennáll.

A berlini árfolyamjegyzékben 31 nagy záloglevélintézet kötelezvényeiből (a Nationale Hypotheken-Kreditgesellschaft i. L., a Dresdener Baubank, a Danziger Hypothekenverein és a Meckl.-Strel. Hypothekenbank kihagyásával):

	6-án		16-án		26-án	
	nem volt jegyezve	jegyzett áruárfolyam	nem volt jegyezve	jegyzett áruárfolyam	nem volt jegyezve	jegyzett áruárfolyam
1908. december . .	—	—	—	1	1	—
1909. január . . .	1	—	1	—	1	—
1909. február . . .	2	—	1	—	1	—
1909. márczius . .	—	—	1	—	1	—

195 iparvállalat kötvényei közül:

	6-án		16-án		26-án	
	nem volt jegyezve	jegyzett áruárfolyam	nem volt jegyezve	jegyzett áruárfolyam	nem volt jegyezve	jegyzett áruárfolyam
1908. december . .	50	36	49	48	50	37
1909. január . . .	57	33	80	21	56	37
1909. február . . .	80	28	59	26	48	25
1909. márczius . .	71	31	58	34	75	36

Ez az összehasonlítás azt a gyakorlatban különben közismert tényt bizonyítja, hogy a záloglevélintézetek kötelezvényeik rendszeres piaczárról gondoskodnak, holott az ipari kötvények nagy részénél ez az eset nem áll fenn.

Az is világos, hogy a záloglevélintézetek ezt rendes üzleteik keretén belül könnyen megtehetik.

A német záloglevéltörvény megengedi, hogy az intézetek átmenetileg készpénzt használjanak fel zálogleveleik fedezetére, a míg nem engedélyeztek megfelelő kölcsönöket. Ugyiszintén a saját tőkéjüket elhelyezhetik az intézetek a zálogleveleikben.

E szerint, nagy válságoktól eltekintve, abban a helyzetben vannak, hogy a visszafolyó anyagot rendszeresen felvegyék.

Az ipari kötvényekről ily módon nem történhetik gondoskodás. A kötvényekből befolyó összeget maga a vállalat használta fel illetőleg immobilizálta és a bankintézetektől (a melyek az utolsó 12 év alatt 1.700 millió márka összegű ily kötvényt adtak el) józan ésszel nem lehet kívánni, hogy ezen címletekből említésre méltó összeget ismét

visszavásároljanak. (Ez akkor sem lenne másképp, ha a kötvények jogi védelme és gazdasági fedezeti alapjai tökéletesen kifogástalanok volnának.)

Azt is tekintetbe kell itt venni, hogy a német birodalmi bank egész sorát a jelzálog-zálogleveleknek előlegezi, míg ellenben egyetlenegy ipari kötvény sem képezheti előlegezés tárgyát.

A mi már most az ipari kötvények előnyösebb kamatozását, illetőleg jutányosabb megszerzését illeti, ez az előny kétségkívül sok esetben megvan. Csak azt a felfogást kell némileg korlátozni, mintha ez az előny általános avagy különösen nagy volna.

A $4\frac{1}{2}\%$ -ot jövedelmező kötvényeknek magasabb értéke azért nem fejezhető ki számszerűleg, mert $4\frac{1}{2}\%$ -os záloglevelek már nem kerülnek rendszeresen a forgalomba. Mindazonáltal tekintetbe kell itt venni, hogy a páriárfolyam felett túlmagas többértéket nem lehet felvenni, még pedig a páriárfolyamon való (vagy a mint ez egyes esetekben meg van állapítva, a páriárfolyamon felül csekély jutalommal való) beváltás lehetőségére való tekintettel, a mely lehetőséget, bár rendszerint néhány évre ki van zárva, mégis a legjobb vállalatoknál kell figyelembe venni. A közönség felfogását a magasabb kamatozás előnyéről ama tény világítja meg, hogy a fenti összeállításban említett 36 vállalat kötelezvényei közül, a melyeknek áruárfolyama márczius 26.-án jegyezve volt,

24	$4\frac{1}{2}\%$ -os és
12	4% -os

volt, a mi mindenesetre azt bizonyítja, hogy a közönség nem túlságosan ragaszkodik magasabb kamatozású értékekben elhelyezett birtokához.

A 4% -ot jövedelmező kötvények a 4% -os záloglevelekkel hasonlíthatók össze. Míg az utóbbiak csaknem kivétel nélkül elérték vagy túllépték a páriárfolyamot, a berlini tőzsde márczius 26-iki árfolyam-lapjából vett összehasonlítás azt eredményezi, hogy

2 kötvény . . .	93% -on felül	7 kötvény . . .	98% -on felül
5 » . . .	94% -on «	9 » . . .	99% -on »
2 » . . .	95% -on »	4 » . . .	100% -on »
9 » . . .	96% -on «	2 » . . .	101% -on »
7 » . . .	97% -on «		

van jegyezve. (Hat kötvény, a mely 93% -on alul van jegyezve, a minek bizonyára különös okai vannak, itt nincs figyelembe véve.)

Ebből következik, hogy elsőrangú vállalatok kötvényeinek értékelésében a záloglevelekkel szemben csak jelentéktelen különbség van, a mely azonban mindennek daczára egy csekély kamatelőnyt jelent. A hol nagyobb eltérések vannak, ott mindenesetre nyílt kérdésnek kell tekin-

teni — a mely csak beható vizsgálat után válaszolható meg — vajjon a kötvénybirtokos szempontjából az árfolyamban nyilvánuló különbség helyesen fejezi-e ki a nyújtott biztosítékben fennálló különbséget és marad-e még azonfelül valamelyes valódi előny. Mindkét esetben azonban a kamatelőnnyel szemben áll az ipari kötvények kedvezőtlenebb értékesíthetése.

3. Statisztika.

Azt hiszem, helyén való, ha itt egyet s mást közlök a tőkeelhelyező közönségnek az ipari kötvények irányában tanusított számszerű érdeklődéséről. Magyarország és Ausztria tekintetében ez könnyű feladat, minthogy a kevés tétel hamar felsorolható.

Azonban a német ipar hosszúlejáratú eladósodottságának megbízható statisztikája nem létezik. Dr. Riesser már 1898-ban mutatott rá „Zur Kritik des Teilschuldverschreibungsgesetzes“ című tanulmányában (57. old.), hogy a német statisztikának ez a része hiányos, és azóta is sokszor hallatszott panasz erről a hiányról. A kötvényeladósodásnak a Lexis-féle „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“ (I. köt. 190. old.) 2. kiadásában közölt statisztikája 1906. év végével a birodalmi statisztikai hivatal jelenlegi elnökének, van der Borgh t urnak privát munkája, a ki nem sajnálta a fáradságot, hogy kapcsolatban az állományi statisztikával, a mely hivatalos adatokból vétetett, a közzétett mérlegek ezreiből az eladósodottság akkori állását kipuhatolja. A „Handwörterbuch“ 3. kiadásának néhány hóval ezelőtt megjelent I. kötetéből hiányzik ez a kimutatás, és ez irányban azt a felvilágosítást nyertem, hogy a magánstatisztika fáradsága ezuttal meg volt takarítható, minthogy a berlini birodalmi statisztikai hivatal a jövedelmezőségi statisztikával egyidejűleg (azért ezzel kapcsolatban, mert a mérlegeket a jövedelmezőségi statisztika végett ugyis elő kell venni) el fogja készíteni az ipar hosszúlejáratú eladósodásának pontos összeállítását.

Ez a kimutatás azonban, a mint van der Borgh t elnök ur szives volt velem közölni, csak a jövő hó folyamán készül el és jelenik meg.¹⁾ A statisztika számadatakat fog nyújtani a hosszúlejáratú eladósodásról. Külön puhatoltatnak ki a társaságok kötelezvényei, a melyek ismét ipari csoportok szerint fognak egymástól elválasztatni. Tehát azok a számok állapítatnak meg, a melyek tekintetében egyelőre még kombinációkra vagyunk utalva. Későbbre (bizonyára Moll ²⁾ indítványának megfelelően) egy becses kiegészítés, a jelzalogilag biztosított kötelezvények statisztikai kipuhatolása szintén tervbe van véve.

¹⁾ Ujabb közlések szerint ezen kimutatás elkészülte csak július—augusztus hóra várható.

²⁾ „Die Rentabilität der Aktiengesellschaften“ (Jena, 1909.) 72. old.

Az előttem ismeretes közlésekből a következők tűnnek ki:

	Ipari kötvények összesen	Ebből ¹⁾ bánya- és kohóművek	Egyéb ipari ágak
	m i l l i ó m á r k a		
a) 1896. év végén a Lexis-féle Handwörterbuchban foglalt kimutatások szerint forgalomban volt	716	223	493
b) A birodalmi statisztikai hivatal az 1908. évi II. negyedévi füzetben kimutatja, hogy a német tőzsdéken 1897/1907-ig (az átalakítások levonása után) bebozsátást nyert	1.297 ²⁾	416	881
A Frankfurter Zeitung 1909. évi január hó 8-án közli, hogy 1908-ban bevezettetett (Minden esetre van ezek között néhány külföldi tétel is, a melyek nincsenek számszerűleg kimutatva.	402	134 ³⁾	268

A megbízható statisztika hiánya ismét érezhetővé válik, minthogy most megint azt nem lehet megállapítani, hogy az 1897/1907. évek folyamán ezen kötvényekből mennyi került visszafizetésre, és másrésről mennyi kötvény helyeztetett a tőzsdén való bevezetés nélkül forgalomba. Kétségen kívül áll, hogy ez utóbbi szám sokkal nagyobb a visszafizetésekénél, és hogy az 1908. év végén forgalomban levő kötvények teljes összege sokkal magasabb, mint a fentebb felsorolt három tétel együttvéve. (Ezt a nézetemet arra alapítom, hogy a berlini árfolyamjegyzékben 662 iparvállalat részvénye van jegyezve, ezek közül a közzétett mérlegek szerint 408 társaságnak van hosszúlejáratú adóssága. A berlini tőzsdén azonban összesen csak 195 iparvállalat kötvényei vannak jegyezve.)

Minthogy azonban ez idő szerint más adatokkal nem rendelkezem, a fentebb közölt számokból kívánok kiindulni. E szerint forgalomban vannak:

	Ipari kötvények összesen	Ebből bánya- és kohóművek	Egyéb iparágak
	m i l l i ó m á r k a		
1908 végén német értékek	2.415	773	1.642
1908 végén jegyezve volt:			
a bécsi tőzsdén osztrák értékek . .	72	45	27
a budapesti tőzsdén magyar értékek .	23	16	7

¹⁾ A könnyebb áttekinthetés végett elkülönitem ezt a csoportot, a melynek kötvényei túlnyomóan független értékekkel fedezvék.

²⁾ Ezekkel a hivatalos számokkal szemben kisebb vagy nagyobb eltérések mutatkoznak azokban az adatokban, a melyek az 1897/1907. időszak egyes éveit tekintetében különböző helyeken közzétettek, így pl. a „Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich“ 1908., 236. old.; továbbá a „Frankfurter Zeitung“ 1904 aug. 25-iki számában a D. Ök. nyomán; Freund könyvében („Rechtsverhältnisse der öffentlichen Anleihen“, Berlin, 1907., 20–24. old.).

³⁾ A korábbi évek átlaga szerint egyharmaddal véve fel.

Ki kell emelnem, hogy a bécsi és a budapesti számok természetesen nem foglalnak magukban oly kötvényeket, a melyek a tőzsdén nincsenek bevezetve. Ezek az összegek azonban oly jelentéktelenek, hogy a kép ezáltal nem változik.

Azt hiszem, nem lesz érdektelen, ha az 1897/1907. években a német tőzsdéken bevezetett külföldi értékeknek az 1908. év II. negyedévi füzetben közölt statisztikájából felemlítem, hogy ott az ipari kötvények az utolsóelőtti helyen mind a 11 évre összesen (egy tévedés helyreigazítása után) 100 millió márkával szerepelnek, és hogy ebben az összegben egyetlenegy osztrák vagy magyar kötvény sem foglaltatik.

Ezekből a számokból kitűnik, hogy az osztrák és a magyar elhelyezést kereső tőke nem mutat említésreméltó érdeklődést az ipari kötvények iránt, hogy ellenben Németországban a mobil tőke tekintélyes része német ipari kötvényekben van elhelyezve. (Külföldi ipari kötvény iránt azonban Németországban sincs különös érdeklődés.)

Meg lehet figyelni, hogy hanyatló conjunctura idejében, a midőn az ipari részvények iránti felvevőképesség csökken, a felvevőképesség az ipari kötvények irányában jelentékenyen megerősödik, a mi minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a német tőkeelhelyező közönség és a német ipar a hiányos jogvédelem és a nem minden esetben elégséges fedezet ellenére is meglehetősen jól megférnek egymás mellett mint hitelező és adós.

Hogy ennél egyrésztől mily mérvben jut kifejezésre a tőkeelhelyező közönség akarata és másrésztől mily mértékben játszik szerepet az értékpapireladás szervezettsége, a propaganda és a közvetítési jutalék, az természetesen nem állapítható meg.

Különben az ipari kötvények piacának kedvező fejlődése igen jól érthető, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a német befektetési piacnak, a mint a jelek mutatják, általában véve nem áll a rendelkezésére elegendő mennyiségben oly befektetési érték, a mely az életfentartás növekedett költségeinek megfelelő jövedelmet nyújtana. Az évenkénti német záloglevél-productió általában nem emelkedik, és a német vasuti kötvényeknek a tőzsdéi forgalomba való bevezetése csaknem teljesen megszűnt (közuti és helyi érdekű vasutakat beleértve, bevezettek a német tőzsdéken: 1907-ben 17·4, 1906-ban 14·2, 1905-ben 28·6, 1904-ben 18, 1903-ban 7·6 millió márkát).

A midőn tehát a propaganda és a jutalék hatásáról beszélek, ugy ez nem elítélő nyilatkozat. Kézenfekvő dolog, hogy a gyakorlatban sem az iparosnak, a ki hitelt keres, sem a tőkésnek, a ki elhelyezést keres, nincs haszna kritikai elemzésekből. Minden értékpapirkereskedő teljes joggal védelmezi a teljesítőképességét, a mig nem kérnek tőle valami

szabálytalanságot (például tények elhallgatását és elferdítését), és mint-hogy senki sem jósolhatja meg, hogy valamely ma jónak tekinthető kötvény jó marad-e vagy sem, a bankoknak és a bankároknak a gyakorlatban azt kell tenniök, a mit tőlük kérnek: kötvényeket venni és eladni. Ha valamelyik ezt nem tenné, az üzletet a versenytárs csinálná meg. Ennélfogva egészen jól érthető, hogy az ipari kötvények nagy mérvben kerülnek kibocsátásra és eladásra. Ez azonban mindenesetre egy okkal több arra, hogy az ipari kötvény lényege gondos vizsgálat tárgyává tétessék.

4. Véggövetkeztetések.

Ezek után tárgyunk általános részét illetőleg akarom levonni a végső következtetéseimet.

Az adós szempontjából a rövidlejáratú hitel elkerülése és a hosszúlejáratúnak igénybevétele indokolt és kívánatos akkor, a midőn tartós pénzszükséglet kielégítéséről van szó. Jogosult azonban a hosszúlejáratú hitel csupán akkor, ha független értékek állanak fedezetül rendelkezésre.

A hitelező szempontjából szükségesnek tünik fel előttem, hogy a záloglevelek részére fennálló szabályok módjára jogi biztosíték létesítessék és gazdasági fedezeti alapok állapíttassanak meg:

a) jogászai tekintetben a fedezetnek a kötvénybirtokosok összesége javára való biztosítása által, más hitelezők kizárásával;

b) gazdasági tekintetben: fedezet és felülfedezet létesítése által más formában, de hasonló jóságban, mint a zálogleveleknél.

A záloglevelek fedezete a jelzálogból áll, a mely a törzskövetelés alapját képezi (igy nevezném a jelzálogbank követelését az adósaival szemben). Minthogy azonban ez a követelés az érték egy részére (55—60%) van korlátozva, a felülfedezet ennek a zálognak értéktöbbletéből áll minden egyes törzskövetelésre nézve, valamint a jelzálogbank tőkéjéből és tartalékaiból.

Ennek az elvnek ipari kötvényekre való alkalmazása olyképp látszik előttem lehetségesnek, hogy a fedezet független értékekből álljon (a melyek teljes mértékben, nem pedig csupán egy hányad erejéig előlegezhetők), és a felülfedezet a vagyomból, vagyis az iparvállalat tőkéjéből és tartalékaiból álljon. Nyílt részletkérdés marad, hogy ezen felülfedezet mely részei biztosíthatók egy létesítendő törvény alapján a kötvénybirtokosok javára, más hitelezők kizárásával.

Ezen gazdasági fedezeti alapok anyagi értékének megítélésénél megfontolandó lesz, hogy a záloglevelek felülfedezete túlnyomóan független értékekből áll, az ipari kötvényekéi pedig főleg a vállalkozói tőkéből.

Ez a felülfedezet a zálogleveleknél, a mennyiben nem az egyes fedezeti tárgyak értéktöbbletéből áll, a záloglevélforgalom $\frac{1}{15}$ -ére fog

sülyedni, ha ez utóbbi a törvény által megengedett magasságot eléri. Ezzel szemben feltehető, hogy az ipari kötvények felülfedezete mindig legalább is egyenlő lesz a kötvényforgalommal, vagy, mint jelenleg igen sok esetben, a kötvényforgalom többszörösére fog rugni. Egy hozandó törvénynek lenne a feladata, hogy a tőke és a kötvényforgalom között megengedhető arányt megállapítsa.

Fejtegetéseimet oda összegezném, hogy az iparvállalatok tartós pénzsükséglete csak abban a mérvben jogosít fel hosszúlejáratú hitelnek ipari kötvények kibocsátása útján való igénybevételére, a mint erre fedezet létezik oly activákban, a melyek a kötvénybirtokosok összessége javára kifogástalan módon (a záloglevéltörvény szabályainak módjára) megfoghatók és a melyeknek értéke az iparvállalat sorsától teljesen független.

* * *

Hogy azonban kimerítően foglalkozzunk a tárggyal, most még arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy miképen legyen az iparvállalatok tartós pénzsükséglete fedezendő, ha a vállalat független értékekkel nem rendelkezik. A válasz erre csak az lehet, hogy ebben az esetben tőkebeszerzésnek, vagyis részvények kibocsátásának kell bekövetkeznie.

A mennyiben részvények kibocsátása az iparvállalatnak nem felel meg vagy nem lehetséges, és a mennyiben az utóbbi a kötvények fedezésére független értékekkel nem rendelkezik, elsőbbségi részvények kibocsátásának van helye, a melyek, a mint ez egyes esetekben már megtörtént, korlátolt jövedelmezőségűek lennének, de esetleg elmaradt osztalékok utánfizetésére való igénynyel volnának ellátandók, és a melyeknek szavazati jogát a tulajdonképeni részvényesek actióképessége érdekében meg kellene szorítani.

Az elsőbbségi részvények kibocsátása sok vállalat előtt különböző okokból, a melyeket méltányolni tudok, nem rokonszenves. Valódi lényege szerint azonban az a kötvény, a mely nincs független értékekkel fedezve, csupán elsőbbségi részvény szavazati jog nélkül korlátolt osztalékkal és kétséges előjogokkal más hitelezőkkel szemben. Ha tehát dönteni kell a felett, hogy az elsőbbségi részvényt, a melyet a közönség a valóságban vásárol, kötvénynek nevezzék-e avagy valóban elsőbbségi részvénynek, nem lehet kétséges, hogy a tényeknek megfelelő megjelölés a helyesebb.

Az ily elsőbbségi részvények vásárlója tisztában lesz vele, hogy részvényeket vesz meg, a melyek esetleg éveken át nem hoznak jövedelmet, továbbá előre tisztában lesz azzal, hogy ő sorrendben a társaság rövidlejáratú hitelezői után következik (mindkettő oly szempont, a melyeket a kötelezvény vásárlója kizártnak tekint) és a feladata lesz

megítélni, hogy milyen előnyöket nyújtanak ezzel szemben ezek a részvények az előjogos kamatozásban és esetleges nyereségrészesedésben.

Végzetül azt a kérdést kell még tárgyalni, hogy mi történjék abban az esetben, ha az adott időpontban a tőkepiacz részvényeknek, de elsőbbségi részvényeknek felvételére sem alkalmas, a pénzszükséglet tartós befektetésekre azonban beállott.

A vállalat helyzete ebben az esetben az, hogy az a magában véve egészen helyes elv, miszerint rövidlejáratú hitel nem veendő igénybe, a beállott pénzszükséglet kényszerhelyzetében nem tartható fenn.

Ebben az esetben épen nem marad más hátra, mint hogy a vállalat rövidlejáratú (mindenesetre, a mennyiben ez lehetséges, több évre biztosítandó) bankhitelt vegyen igénybe.

Ezt a hitelt magától értetődleg, mihelyt csak lehetséges, az új részvények kibocsátásából befolyó tőkéből ki kell egyenlíteni.

Ha az általános viszonyok vagy pedig a vállalat különleges helyzete olyanok, hogy ily rövidlejáratú bankhitel nem engedélyezhető, akkor a vállalat kötvények elhelyezésére sem gondolhatna. Ha azonban a vállalat magában véve hitelképes és csak a tőkepiacz olyan, hogy részvények nem helyezhetők el, nincs más hátra, mint ennek a helyzetnek a megváltozását megvárni és a bankok közgazdasági feladata, hogy ily átmeneti időben pénzeszközeikkel az iparnak rendelkezésére álljanak.

Ezt a feladatot a tőkeelhelyező közönségre hárítani nem helyes.

Ha a válságos időszak lefolytával az tűnik ki, hogy egy vállalat részvényei még nem hozhatók piacra, daczára annak, hogy más részvények eladhatók, az adós és a hitelező a beállott kellemetlen helyzetben, a mely azután már az illető vállalat specziális helyzete, nem tehetnek egyebet, mint hogy egymással megegyeznek. Ez szintén oly feladat, a melyet a bankokra és nem a tőkeelhelyező közönségre kell bízni.

Az én nézetem szerint tehát a bankok feladata, hogy ama hitelképes iparvállalatok pénzszükségletéről (a tartósról is) gondoskodjanak, a melyek független értékekkel nem rendelkeznek.

5. A mannheimi közgyűlésen előterjesztett előadói jelentés.

Fennmarad még részemre az a feladat, hogy általános fejtegetéseim kapcsán foglalkozzam azzal az érdekes és értékes előadói jelentéssel, a mely a mannheimi közgyűlésen terjesztetett elő és képezte vitatkozás tárgyát és a mely egy tájékoztató szavazáshoz vezetett. Ennek az eredménye úgy formulázható, hogy »a hosszúlejáratú ipari hitel szervezése szükséges«.

Inkább ezen határozat szellemének, mint szószerinti szövegének felelve meg, akarok állást foglalni a Hecht titkos tanácsos ur előadói jelentése által megpendített és megindokolt ahhoz a gondolathoz, hogy az ipari hitel szervezetének kibővítése vitessék keresztül az ő fejtegetései értelmében.

Hecht titkos tanácsos ur előadói jelentése a következő gondolatmenetben mozog:

Az 1907-ben bekövetkezett pénzügyi válság vizsgálatánál úgy találta, hogy ezen válság keletkezésének egyik legfontosabb oka az ipari hitel szervezetének elégtelen kifejlődésében rejlett. Megfigyelése szerint a válságot nevezetesen az is okozta, hogy a rövidlejáratú hitel formájában tényleg számos esetben hosszúlejáratú hitel adatott és vétetett igénybe. Az ily módon igénybevett hitelek esedékessége vagy felmondása által állott elő a visszafizetésre kötelezett iparvállalatok válságos helyzete. A bajt röviden abban a mondatban foglalja össze, hogy az iparvállalatok a pénzpiacot és nem a tőkepiacot vették igénybe. Az előadó ur fejtegetése szerint nem oly vállalatok lebegtek szeme előtt, a melyeknek meg van a maguk bankösszeköttetésük és konszolidált nagy hitelük, hanem ő azokat a kis vállalatokat gondolja, a melyeket a tőzsde szabályai megakadályoznak abban, hogy kötvényeikkel a nagy piacot felkeressék. Ezt 4 kis iparvállalat példájával világítja meg, a melyeknek mindegyike $\frac{1}{4}$ millió márka hitelt akar igénybevenni, tehát oly összeget, a mely csekélységénél fogva kötvények kibocsátására nem alkalmas. Hecht titkos tanácsos két végkövetkeztetésre jut, a melyek nézetem szerint következőképpen foglалhatók össze:

a) Az egyik az, hogy az iparvállalatok a legitim módon beálló (tehát befektetési és hasonló célokra) tartós pénzszükséglet fedezésére ne a pénzpiacot, hanem a tőkepiacot vegyék igénybe.

b) A második végkövetkeztetés az, hogy a hosszúlejáratú hitel szervezetének oly kibővítésére kell törekedni, a mely által ez a tartós szükséglet kielégíthetővé váljék, még pedig oly módon, hogy a tőzsdetörvény által előírt minimális határ: egy millió márka minden kibocsátásra¹⁾ ne idézhessen elő zavart.

Erre a célra központi iparhitelintézet létesítését pendíti meg, a mely kisebb vállalatok kötvényeit átvinné és azok alapján vagy egyes külön fedezettel bíró sorozatokat vagy pedig egységes kötvényeket bocsátana ki, a melyek elég magas összegben kerülnének kibocsátásra, hogy a tőzsdén jegyezhetők legyenek.

(Hecht titkos tanácsos ur a központi intézet létesítését célzó indit-

¹⁾ A kisebb tőzsdékre nézve a minimum 500.000 márkában van megállapítva. (Saling, 11. kiad., 227. old.)

ványával előrebocsátja, hogy ez a finanszírozásnak csak egyik formája lenne és hogy magától értetőleg más formák is képzelhetők.) Annak a nézetének ad kifejezést, hogy az általa kontemplált intézet akcióképessége biztosítható volna a kötvények elhelyezése által, a melyek a tőkepiacz részére szánt többi kibocsájtványok mellett szintén találnának helyet; továbbá az által, hogy az intézetet a lehető legnagyobb nyilvánossággal vezetnék, valamint az által, hogy a kötvényeknek rövidebb volna a lejáratú idejük és magasabb a kamatjuk, mint az állampapíroké, jelzálogleveleké és hasonlóan minősített papíroké.

Az üzletvezetés szempontjaiként felhossa, hogy bár a vállalat eleinte egy ipari központban kezdené meg a működését, a tevékenységének mégis egy földrajzilag nem túlszűken határolt területre és különböző iparágakra kell kiterjednie, hogy ez által a koczkázat eloszlása váljék lehetővé. Ezenkívül a központi intézet fejlődésének egyik előfeltétele, hogy alkalmas kereskedelmi és műszaki vizsgálóapparátus álljon rendelkezésére. Előadásának befejezésekképpen az előadó szószerint¹⁾ azt mondja, hogy »a hosszúlejáratú ipari hitelt szolgáló központi intézet megteremtése úgy az iparosra, mint a bankokra nézve egyaránt áldás volna«.

Sajnos, az előadó úr két végső következtetéseknek egyikéhez sem járulhatok hozzá.

A mi az *a)* pontot illeti, az eddigi fejtegetéseimben felhozott okoknál fogva kénytelen vagyok az első végkövetkeztetés tekintetében azt az álláspontot elfoglalni, hogy ha a tőkepiacz alatt a részvénytőkepiacz volna értendő, akkor teljesen egy nézetem vagyunk. Minthogy azonban az előadó úr fejtegetéseiből világosan látszik, hogy ő tőkepiacz alatt a befektetési piaczot, tehát kötvények eladását érti, ismételnem kell, hogy az én nézetem szerint a tartós pénzszükséglet ténye még nem jogosít fel arra az igényre, hogy a tőkeelhelyező közönség részéről hosszúlejáratú hitel nyujtassék, hacsak az előző magyarázatok szerint megítélendő független értékek nem állanak fedezetül rendelkezésre.

Különben azon a nézetem vagyok, hogy a kis vállalatoknál, a melyekre az előadó úr gondol, még kevésbé találhatók ily független értékek, mint a nagy iparvállalatoknál.

Ha azonban ez mégis így volna, lehet oly kötvényeket kreálni, a melyek, tekintettel az összeg csekélységére, még mindig elhelyezhetők a vállalat közvetlen érdekkörében. Mindazonáltal ezek kivételek lesznek, és rendszerint már meglevő berendezések kibővítéséről és modernizálásáról lesz szó, a mi nézetem szerint azon általános szempontok sze-

¹⁾ L. a mannheimi közgyűlésről szóló jelentés 86. old.

rinti megítélés alá esik, a melyeket kifejtettem. Felfogásom szerint ily vállalatoknak, ha már nincs kevesebb, de bizonyára több jogosultságuk sincs a hosszúlejáratú hitel igénybevételére, mint nagy tőkájú és nagy terjedelmű üzlettel bíró vállalatoknak.

b) A mi a hitelszervezetnek az előadó úr által megpendített kibővítését illeti, mindenekelőtt ki akarom fejezni aggályaimat a hitel közvetítésének eszközéül kilátásba vett központi intézet iránt.

Azon a nézetem vagyok, hogy ily központi intézet felállítása nem hozná magával a helyzet valódi megváltozását, hanem csak azt eredményezné, hogy a központi intézet kötvényeinek vásárlói ugyancsak a tudtukon és akaratukon kívül a vállalkozói tőkében volnának részesek. Ennek az új szerv megteremtése sem adna több jogosultságot. A központi intézet kötvényei maguknál a fedezetüket képező követeléseknél mindenestre nagyobb biztonságot nyújtanának abban az esetben, ha a kötvényforgalomhoz képest jelentékeny és független értékekben elhelyezett tőke lenne a központi intézet részére beszerezhető. Ennek azonban az az előfeltétele, hogy e tőke részére ugyanoly mérvű jövedelmezőség legyen biztosítható, a minőt más bankok részvényei elérnek, minthogy az új intézet semmi egyéb nem volna, mint egy hosszúlejáratú ipari hitelbank.

Azon okokból, a melyek a mannheimi vitában már felhozattak, azt hiszem, hogy ez az intézet nem bírhatna jövedelmező üzemmel, és hogy ugyanazért az előadó úr által elérni kívánt célt nem szolgálná.

Röviden meg akarom beszélni az egyes szempontokat, a melyeket az előadó úr felhoz, hogy az új kötvények értékesítési lehetőségeit és ezzel kapcsolatban a tervezett központi intézet létjogosultságát kimutassa.

A jobb kamatozásnak, a mely a központi intézet kötvényei részére biztosítandó volna, természetes előfeltétele, hogy az intézet adósai szintén magasabb kamatokat fizessenek és ezenfelül az új intézet költségeit is fedezzék.

Ez tekintettel a fennálló bankok versenyére és a tőzsdén bevezethető kötvények részére fennálló tőkepiacra az új intézet üzletkörét oly vállalatokra korlátozná, a melyek kezdettől fogva, már a kétségkívül súlyosabb feltételek elfogadása által, azon aggályokra adnának okot, a melyek, mint már említettem, a mannheimi ülésen kifejezésre jutottak.

Már erre való tekintettel is kétséget szenved, vajjon található volna-e tőke erre a vállalkozásra, mert hiszen ennek a tőkének a legjobb esetben, ha az adósok a kamatokat és a költségeket megfizetik, és veszteségek soha nem állanak be, mégis csak azok a jövedelmei lesznek meg, a melyek az alaptőkéből folynak be. Hogy az utóbbi nem lenne kockázatos és

ennélfogva talán jövedelmezőbb üzletekben elhelyezhető, hanem szolid befektetési értékekben elhelyezendő, kézenfekvő dolog, mert különben a központi intézet kötvényeinek minősége kérdésessé válnék.

A rövidebb törlesztési tartamot már korábbi fejtegetéseimben megbeszéltem, utalván arra, hogy a kötvény birtokosára nézve nem a törlesztési időtartam, hanem az állandó eladási lehetőség bír fontossággal. Ha felteszem, hogy ily központi intézet kötvényei részére valóban nagy és rendszeres piac lenne biztosítható, úgy a maximum volna elérve azzal, ha a piac épp oly jól funkcionálna, mint a német zálogleveleké. Jobbnak elérése bizonyára ki volna zárva, és hogy az illető címletek törlesztési tartama 15 vagy 50 év-e, az a tőkepénzesnek közömbös.

A nagyobb nyilvánosság, tekintettel a mindennemű kibocsátások rendkívül kimerítő prospectusaira és a jelzálogintézetek hatósági ellenőrzésére, nem tekinthető hatásos új szempontnak.

A mi pedig az előadó ur által kilátásba vett azokat az intézkedéseket illeti, a melyek a vállalatnak veszteségek elleni megóvását czélozzák, azt hiszem, hogy a koczkázatnak egy nagyobb földrajzi területre való elosztása aligha vezetne gyakorlati eredményre. Én legalább ennek a rendszabálynak ily irányú valószínű hatását nem tudom felismerni. A koczkázatnak az által való elosztása, hogy az engagement különböző szakmájú vállalatokra terjesztetik ki, nem jelenti egyuttal a veszteségek elleni védelem különös intenzitását. Az egyes iparágak közötti belső összefüggés arra vezet, hogy minden fellendülés és minden visszaesés kisebb vagy nagyobb ingadozásokkal az ipar minden területén érezhetővé válik, és hogy csak kivételes esetek azok, a melyek, megengedem, szintén előfordulnak, a midőn valamely általános visszaesés ellenére egyes szakmákban jó az üzletmenet.

Azonban egészen eltekintve ettől, egyes iparágak jó üzletmenete egyáltalán nem óvja meg a központi intézetet veszteségektől más iparágakban, minthogy a jólmenő iparágak a legfényesebb üzletmenet mellett is csak a saját kamataikat és törlesztési kötelezettségeiket fogják fedezni.

A mi végül az előadó ur által behatóan leírt iparvállalatokat vizsgáló apparátust illeti, e tekintetben az a véleményem, hogy az előadó ettől az apparátustól sokkal többet kíván és sokkal többet vár tőle, mint a mennyit még oly kiváló szakemberektől is vizsgálati és ellenőrző közegi minőségben elvárni lehet. E mellett egészen eltekintek attól, hogy a központi intézet belátható időn belül nem is volna abban a helyzetben, hogy elsőrangú erőket szerezzen meg, mivel ilyen elsőrangú erők a gyakorlati üzemből oly nagy jövedelemmel összekötött működési teret

találnak, hogy a központi intézetnek kezdettől fogva lehetlenné válnék, hogy e tekintetben versenyre keljen.

De még ha feltesszük is, hogy elsőrangú szakerők találhatók lennének, a mint ez a „Treuhand“-társaságoknál lehetséges, mégis áthidalhatatlan marad a Treuhand-társaság és az ipari vizsgáló apparátus feladatai közötti különbség, és csaknem teljesíthetetlen az a feladat, a mely elé ez a vizsgáló szerv állíthatnák.

A Treuhand-társaságnak administratív tevékenysége a könyvvezetés megvizsgálásából, a pénztárak, készletek stb. ellenőrzéséből, valamint a mérleg felállításából áll. Ha már most ezek a feladatok a legkülönbébb könyvviteli és ellenőrzési rendszer szerint oldatnak is meg, végül mindegyik rendszernek, a mennyiben lelkiismeretesen, alaposan és józan észszel alkalmazzák, ugyanazt az eredményt kell adnia. Ez a biztonság megszűnik abban a pillanatban, a melyben személyes nézeteknek, tapasztalatoknak és egyáltalán az emberi akaratnak kell érvényre jutniok. Nincs oly szakember, a ki ellenőrző közegi minőségében annak, a ki az üzletet felelősséggel vezeti, elő merné irni, hogy melyik pillanatban vegyen nyersanyagot vagy adja el a készárut, avagy egy új találmányt bevezessen-e vagy kizárjon. Ugyazintén egy iparos sem fogja azt elfogadhatni, hogy egy ellenőrző közeg neki előírja, hogy hol vegye a nyersanyagot vagy a kőszent, mily ügynökökkel végeztesse gyártmányai részére a propagandát, mily hiteket nyújtson, mily rendszert alkalmazzon az üzemben. Mindezek a szempontok nem szoríthatók regulába és teljesen meddő volna oly szervezetet létesíteni, a melyre ily teljesíthetetlen feladatok várakoznának.

Pedig mindez fontos valamely gyár értékének és jövedelmezőségének megítélésére. Két egészen egyenlően berendezett iparvállalat szorosán egymás mellett épülhet fel, a melyek közül az egyik kedvező értelemben vett gyors fejlődésnek indulhat, a másik pedig ép oly gyorsan tönkremehet, és senki sem lesz abban a helyzetben, hogy ezt előre megmondhassa, mert a kedvező és kedvezőtlen eredmények oly bonyolult, sokszor a véletlentől is függő tényezőkből származnak, hogy azok sematikus kezelését és megítélését lehetetlennek kell tekintenünk. Ezen körülmények megítélése nélkül azonban, a melyektől a siker vagy sikertelenség függ, egy gőzgépnek vagy kisebb számú segédgépnek, valamint egy vagy több műhely- és melléképületnek értékelése egészen akadémikus nyilatkozat, értékesíthető eredmény nélkül.

Mindezek megfontolása után ahhoz a következtetéshez kell jutnom, miszerint az előadó ur által célba vett központi intézetet nem találom alkalmasnak a létesítésre.

Azonban annak a nézetnek is kifejezést kell adnom, hogy ha a köz-

ponti intézet helyett találatnék is valamely megvalósítható eszköz, a mely az előadó urnak az ipari hitel kibővítésére felvetett eszméjének szolgálatába volna állítható, én annak a megvalósítását nem ajánlanám.

Nekem az a nézetem, hogy az ipari hitel szervezetének kibővítése sem szükséges, sem czélszerű, sem megengedhető.

A mint általános fejtegetéseim során megmondottam, én inkább ennek az ellenkezőjét, tehát ennek a szervezetnek a megszorítását találom helyénvalónak.

Már előadásom kezdetén jeleztem, hogy nem akarok ellenindítványokat tenni. Arra szoritkozom, hogy ama nézetnek adjak kifejezést, miszerint a tárgy határozat hozatalára még nem látszik kellőképen előkészítettnek. Bátorkodom ennél fogva annak az indítványnak szószóolója lenni, hogy a tanulmányok és kutatások a kérdés egész terjedelmére nézve folytattassanak. Ha ez a propositio helyesnek találatnék, ajánlanám a közgyűlésnek, de különösen a német egyesületnek figyelmébe: vizsgálja meg, vajjon nem kellene-e az ipari kötvények jogi helyzetének és gazdasági fedezeti alapjainak törvényes szabályozására törekedni.

Ennél a dolognál első sorban az a gondolat vezérel engem, hogy abban az oltalomban, a melyet a záloglevelek birtokosai bőségesen élveznek, az ipari kötvények tulajdonosai is részesítettessenek, a kik nézetem szerint teljes joggal támaszthatnak erre igényt. Azonban ez az iparnak is érdekében áll, a melynek hosszú lejáratú hitelígyényei annál könnyebben és előnyösebb módon lesznek kielégíthetők, mennél nagyobb biztonságban és oltalomban részesül a hitelező.

Vas Ferencz.

Sztrájkmozgalmak Angliában az 1908. évben.

Azon gazdasági és pénzügyi válság, mely az elmúlt évben az észak-amerikai Egyesült-Államokból kiindulva, az egész világon többé-kevésbé érezhető volt, természetszerűleg nem maradhatott hatás nélkül Angliában sem. A szilárd üzleti elvek, az óvatosság és a hagyományos conservatismus, mely Anglia ipari és kereskedelmi fölényének megalapításában olyan nagy szerepet játszott, gátat vetett ugyan a válság nagyarányú rombolásainak, de azért az üzleti élet rendes folyásában nem csekély zavarnak volt az okozója.

A gazdasági depressió, mely az üzleti élet minden fázisára kihatott, felelevenítette egyuttal a bér- és munkásmozgalmakat és a munkaadók és munkások közötti egyenetlenségek az ezekkel járó végzetes következményekkel együtt ismét nagyobb mértékben mutatkoztak. E mozgalmak főleg azon iparágakban, melyek nem szétszórt helyeken, hanem bizonyos kerületekben nagyban üzetnek, jelentkeznek leginkább. Az ilyen vidékek lakosságának az illető iparág képezi mondhatni kizárólagos keresetforrását, az egész lakosság jóléte tehát a vidék iparának conjunkturáitól függ. A munkáslakosság állandóan éber figyelemmel kíséri a vidék foglalkozását képező ipar legkisebb mozzanatát és a szervezett munkásság, melynek collectiv élete a szakszervezetekben és egyéb testületekben jut kifejezésre, az üzleti vérkeringés minden ütésével a legbehatóbban foglalkozik. Ugyanez áll a munkaadókról is, ezek is egyesületekben lévén szervezve, a munkásokkal mint collectiv egyéniség állanak szemben.

A munkásmozgalmak keletkezésének okát leginkább a munkásoknak a munkabérral való elégtelensége képezte. Szokássá vált ugyanis, hogy nagy ipari centrumokban a kedvező conjunkturák által előidézett virágzó üzleti években, a munkaadók, a munkások befolyásának engedve felemeltek a munkabéreket. Így a munkásosztály is részesedett a kedvező üzleti viszonyokból eredő nagyobb nyereségben. Gazdasági depressio idejében, természetesen a munkaadók ismét igyekeznek a munkabéreket leszállítani, ez irányú kísérletekkel szemben azonban a munkásság a legszivósabb ellenállást szokta kifejtteni.

A szórványosan jelentkező kisebb arányú bérmozgalmakon kívül különösen három, Angliában mérvadó iparágban, a hajógyári, a gépgyári és a pamutszövő- és fonóiparban fordultak elő nagyszabású, úgy anyagi, mint morális következményekkel járó bérmozgalmak. Lássuk ezeket egyenként.

A hajóépítő ipari sztrájk.

A hajóépítő iparban már hosszabb idő óta mutatkozó stagnatio 1908-ban tetőpontját érte el, a nagy hajógyárak tulajdonosai (nagyobbára betéti és részvénytársaságok) tehát kényszerítve érezték magukat a jelentékenyen csökkent bevételek ellensúlyozására, a munkabéreknek 5⁰/₀-kal való leszállítását javaslatba hozni. Az Anglia északkeleti részében levő hajóépítővállalatok munkásai azonban semmi áron sem voltak hajlandók a bérleszállításokba belenyugodni. Ellentállásukban a trade-unionizmus azon elvére támaszkodtak, hogy a bérleszállítást még az ipari stagnatio sem igazolja.

Az ellenszegülők még azon körülmény által sem engedték magukat befolyásolni, hogy az ország más részeiben dolgozó elvtársak, a munkaadók hibáján kívül beállott kényszerhelyzet által indokolt bérleszállítást elfogadták. A munkásoknak egy jelentékeny csoportja nem hallgatva a szakszervezetek vezérférfiainak tanácsára, nem volt hajlandó engedni és elkeseredésükben kiváltak az egyesületek kötelékéből. Önálló mozgalmat indítottak, melynek végcélja az volt, hogy a minimális munkabér nagysága egyszer és mindenkorra megállapitassék. Végre a munkások, vezetőik intelme ellenére, sztrájkba állottak és teljes hét hónapon keresztül munka nélkül maradván, óriási bérösszeget áldoztak fel, saját szakszervezeti alapjaik rovására; a sztrájk ideje alatt ugyanis a szakszervezetek gondoskodtak fentartásukról. A munkaadók azonban nem engedtek, a mint hogy nem is engedhettek, mivel a hajóépítőipar pangott és a gépmunkásokon kívül a hajógyárakban alkalmazott többi munkások, belátván a bérleszállítás indokoltságát, belenyugodtak a helyzetbe.

Végre a sztrájk hosszú tartama megtörte az ellenálló munkások szívósságát és belátván, hogy a kívánt cél nem érhető el, a szakegyesületi vezérek közvetítésével megkötötték a békét ugyanazon feltételek mellett, melyeket hét hónappal korábban visszautasítottak.

A hosszú sztrájk tehát meddő maradt és a munkások még azt az elvi eredményt sem érték el, hogy saját szakszervezeteik vezetőitől függetlenné tették volna magukat. A trade-unionizmus azonban erkölcsi vereséget szenvedett, nyilvánvalóvá lett a collectiv egyezkedés bizonytalansága és megrendült a bizalom a már-már közgazdasági dogmává váló elvben, hogy a munkaviszályokban az egész ipart képviselő testület,

a szakszervezetek szövetsége, a munkások összeségének nevében járhat el és mindnyájukat kötelező egyezséget köthet. Kitűnt ugyanis, hogy egy, a munkásság összeségéhez arányitva jelentéktelen fractio, saját localis szakszervezeti sztrájkalapjának segítségével, az illető iparág összes munkásait képviselő szervezet, a szakegyesületek szövetségének álláspontjával ellentétbe helyezkedve, a munkaadók és munkások meghatalmazottai részéről közös egyetértéssel és az elfogadott elvek alapján történt alkudozásokból kifolyólag elért és kötelezőnek elismert megállapodásokat egyszerűen figyelmen kívül hagyhatja.

A hajógyári munkások sztrájkjának azonban a munkásmozgalmak megoldására irányuló kísérletezések szempontjából meg volt az eredménye annyiban, hogy egy olyan megállapodásnak vetette meg az alapját, mely a sztrájkoknak a jövőben való elkerülésére alkalmasnak látszik.

Ez a megállapodás egy a munkaadó-egyesületek szövetsége „Federation of Shipbuilding Employers“ és a hajóépítő-iparban alkalmazott munkások különböző szakszervezetei között (26 trade-unio) létrejött egyezségben van letéve, mely a jövőben felmerülhető viták elintézésének módozatait állapítja meg. A létrejött megállapodás azon rendszernek kiegészítése, mely már 1898 óta a gépgyári iparban működésben volt.

Az egyezségben meg van állapítva, hogy azon esetre, ha valamely hajógyárban viszály merül fel, melyben valamely idevágó szakszervezet érdekelve van, a kérdés első sorban, egy az illető vállalat kebelében alakítandó (munkaadók és munkásokból összeállított) „Yard Conference“ elé kerül. Meg nem egyezés esetén, egy az illető vidék munkaadóiból és a localis szakszervezetek vezetőiből álló bizottság képezné a második forumot. Ha ez sem vezetne eredményre, a legfelsőbb forumot, mely a munkaadó-egyesületek szövetségének vezérbizottsága és az érdekelt munkásszakszervezetek végrehajtó bizottságának közös tanácsából fog állani, illetné meg a végszó.

A megegyezés alapelvét az képezi, hogy a megoldás az érdekelt felek és az illető iparhoz tartozó elvtársak részvételével, közvetlen tanácskozásokban történjék. A megegyezés ezen módjának természetesen előfeltétele az, hogy a szakszervezetek szövetségének vezetősége szélesebb körű rendelkezési joggal ruháztassék fel, nehogy, mint a jelen sztrájknál történt, a localis trade-unio, a szövetség intenciói ellenére, a saját felelősségére beszüntesse a munkát.

A megegyezésnek egy másik nagyfontosságú irányelve az, hogy a munkamegszüntetés, akár sztrájk, akár kizárás folytán elkerültessek mindaddig, míg az egyezményben körülírt békéltetési procedura minden fokozatában befejezést nem nyer. Ez volt az alapvető eszme az 1898. évi

gépipari egyezményben is, de a hajóipari egyezmény egy lépéssel tovább menve, a munkabérek szabályozására egy új és kitűnő rendszert inaugurál.

Az egyezségben a hajóépítő iparban felmerülő és általános körülményekből eredő (nem helyi okokból) munkabéringadozások kifejezetten mint „általános ingadozások“ („general fluctuations“) vannak megjelölve, és ki van mondva, hogy ezen ingadozásokból folyó bérváltozások az egyezményhez járuló összes szakmákban (a hajóépítési iparhoz tartozó gép-, ács-, asztalos- stb. szakmák) és minden a szövetséghez tartozó hajógyárban, egy és ugyanazon időben és ugyanazon mértékben lépjenek életbe. Így béremelés vagy leszállítás valamely szakmában, vagy valamely kerületben nem történhetik egy másiknak a rovására.

Az egyezmény második szakaszában ki van mondva, hogy a munkabéreket megváltoztatni csak hat hónap lefolyása után lehetséges és hogy az „általános ingadozások“ a darabszám-munkabért illetőleg 5⁰/₀-os, az időszerinti bért illetőleg pedig heti 1 shilling (1 K 20 fillér) egység szerint számíttassanak.

Minden bérváltoztatásra irányuló kívánság érvényesítése előtt szükséges, hogy 14 napon belül a munkaadó-egyesületek szövetsége és a munkásszakszervezetek képviselői tanácskozásra üljenek össze. Ezen tanácskozás megtartása előtt eszközölt bérváltoztatás érvénytelen és a változtatás iránti kérelem keltétől számított 6 hét lefolyása előtt változtatás nem fogantatható. A kérelmezés úgy a munkaadók szövetsége, mint a trade-uniók részéről történhetik; a másik félnek egyidejű tudomásra hozatala kötelező. A konferencia csak közös megegyezéssel és így is csak legfeljebb 14 napra halasztható el.

Az itt érvényre jutó elvek értelmében, a bérkérdésnek szabályozása az egész országra terjedőleg egyöntetű; a szóban forgó iparág egyik alosztályában vagy szakmájában sem történhetnek béremelések vagy leszállítások a nélkül, hogy minden hozzátartozó szakma ugyane fluctuatiókat ne érezze.

A munka jutalmazása az illető iparág általános helyzetétől tétetik függővé és a helyzet milyenségének megállapítása az érdekelt tényezők, a szakszervezetek és a munkaadók *összességének* van fentartva.

A munkások és a munkaadók között felmerülő egyenetlenségeknek egyik gyakori oka a darabszámmunka. Ennek a kényes kérdésnek az egyezségben egy külön szakasz van szentelve, melyben a megoldásnak új irányelveken nyugvó módozatai vannak letéve. E szerint a darabszám-munkabér nagyságának és feltételeinek megállapítása vagy módosítása, úgy mint ez ideig, ezentul is a localis körülményekre való tekintettel helyileg történhetik. Arra az esetre azonban, ha valamely kérdés ezen

az uton nem volna megoldható, a kérdés azonnal egy közös bizottsághoz utasítandó. Ebben a bizottságban három tag a munkaadókból, három pedig a közvetlenül érdekelt szakszervezetből lesz képviselve. Bizottsági tagok csak olyan egyének lehetnek, a kik az illető hajógyár, vagy dockkal, melyben a viszály felmerült, összeköttetésben nincsenek. Ha meg egyezés így sem éretnék el, az ügy a localis egyesületek, szükség esetén pedig több megállapított conferenzia elé vitetik. A darabszám-munka-kérdések tárgyalására állandó közös bizottságok a jövőben is alakíthatók, ezeknek határozatai ellen a conferenziához lehet felebbezni. Az ilyen kérdésekben az egyezés visszaható hatálylyal fog birni, azonban a darabszám-munkabér megváltoztatására irányuló kívánságnak egy bizonyos meghatározott munkának elvállalása előtt kell megtétetnie.

Ha valamely hasonló kérdésnek megoldása bizonyos ideig elhuzódna és a munkaadó és munkások között időközi megegyezés sem jönne létre, a folyó tárgyalások ideje alatt, a bérösszeg nagysága, két vagy három az érdekelt hajógyárral összeköttetésben nem álló munkaadó által állapítandó meg. A nélkül azonban, hogy ez a felek ügyének prejudicálna, vagy a végleges döntés hozatalánál mint érv lenne felhasználható.

A jelenleg érvényben levő, a munkának a trade-unio által megállapított és elfogadott osztályozását illetőleg létező helyi megállapodások, egyelőre továbbra is megtartják érvényüket.

Valamely, nem az általános béringadozásokra vonatkozó vitás kérdésnek, egy munkaadó vagy munkás részéről való felvetése esetében az eljárás a következő: Első sorban a munkások küldöttségileg keresik fel a munkaadót, mely alkalommal a kérdés közös megbeszélés tárgyává tétetik. Megegyezés hiányában további tárgyalások folytathatók a munkaadó és munkások között, melyeken a munkaadó egyesületek szövetségének és a tradeunionak egy-egy megbízottja is résztvesz. Ha a kérdés így sem lenne megoldható, az ügy, fokról-fokra a következő fórumokhoz kerül: 1. Egy, három munkaadó és három szakszervezeti delegátusból álló közös bizottsághoz. 2. Egy, a munkaadók helyi egyesülete és a helyi szakszervezetek felelős képviselői által tartandó conferentiához. 3. Egy központi conferentiához, melyben a munkaadó-egyesületek szövetségének végrehajtó bizottságának tagjai és a közvetlenül érdekelt unio vagy uniók által megbízott és kötelező egyezés kötésére felhatalmazott képviselők vesznek részt.

A helyi conferentiában napirendre hozható valamely olyan kérdés is, mely nemcsak egy, de több hajógyárat érdekel; egy, több vidéket érdeklő általános kérdés pedig közvetlenül a központi conferentiában hozható elő, az előirt procedura elkerülésével. Az így felmerülő kérdé-

sek kiterjednek minden a munkabérre vonatkozó kérdésre, beleértve azokat is, melyek a kerületi bérváltoztatásokra, vagy egyéb a hajóépítő iparra vonatkozólag vita tárgyát képezhetik.

Az egyezményben meghatározott egyeztetési eljárásnak legjellemzőbb és legfontosabb rendelkezése abban áll, hogy a viszályok kiegyenlítésére szolgáló tárgyalások és a tanácskozások ideje alatt a munka nem lesz beszüntetve.

Egy másik jellemző vonása az egyezésnek, mely újítást képez az eddig létrejött hasonló megállapodásokkal szemben, az, hogy végső fórum gyanánt egy legfelső bíróságot kreál, ez a munkaadó-egyesületek szövetségének és az egyezéshez járuló összes tradeunióknak egy közös nagygyűlése.

Ennek a conferentiának a tárgyalásai közös megállapodással felfüggeszthetők, azaz elhalaszthatók. Arra az esetre, ha a conferentia ülészése alatt, a szóban forgó vitás kérdésben egyezés nem éretett volna el, a tárgyalások elhalasztását illetőleg meg van állapítva, hogy az elhalasztás legfőlőbb egy hónapra és legkevesebb 14 napra napolható el.

Ez az egyezésnek a legeminensebben békés határozománya, biztosítván azt, hogy egy, valamely vidékre terjedő, vagy általános viszály, melyben egy, vagy több munkaadó és egy vagy több szakszervezet van érdekelve, nem vonhat maga után munkamegszüntetést mindaddig, míg az összes munkaadóknak és az érdekelt mintegy 26 trade unióknak megbizottjai nem tárgyaltak vagy határoztak az ügyben.

Az olyan esetben, ha a döntés a munkaadó ellen esnék, ez kényszerítve van meghajolni a nagy conferentia határozata előtt, ha el akarja kerülni a szövetségből való kizáratást; mely esetben kitenné magát a szakszervezetek önkényének.

Viszont azon esetben, ha a döntés a munkásokra lenne kedvezőtlen, alá kell magukat vetni az ítéletnek, mert ellenkező esetben, minden az egyezéshez járuló trade-unio tagjai a munkaadó szövetséghez tartozó hajógyárakból *en bloc* kizáratnának.

Természetesen a trade-uniók összeségétől nem várható el, hogy tagjaikat megfosztanak a munkától azon okból, mert egy vagy több unio, a nagy conferentia határozata ellenére nem hajlandó engedni. Előreláthatólag a trade-uniók megbizottjai olyan meghatalmazással fogják magukat ellátni, melynek alapján a végső határozatnak elfogadását megbizóikra rákényszerithetik.

Az egyezés értelmében tehát, valamely az érdekelt iparágban felmerülő vitás kérdés nem kerül a külvilág elé, a nagy conferentia összes tagjai a hajóépítő ipar kebeléhez tartozván, ez oknál fogja illetékesebbek

is a saját szakmájukat érdeklő vitás kérdésekben határozni, mint egy a hajógyári iparon kívül álló egyéni békebíró vagy békéltető bizottság. A békéltetési és egyeztetési kísérletek megtétele és maga a döntés közvetlenül a munkások és a munkaadók meghatalmazottjainak kezében van letéve.

Ezek a rendelkezések alkalmasaknak látszanak arra, hogy az állandóan felmerülő, egyes kerületeket érintő sztrájkok, melyek a hajóépítő ipart évek óta megbénították és úgy a trade-unióknak, mint a munkaadóknak óriási anyagi kárt okoztak, egyszer és mindenkorra véget érjenek.

Nem lesz többé lehetséges, hogy egy jelentéktelen számú munkáscsoport, bosszúból vagy henyélés kedvéért kiálljon a munkából, saját elvtársaik fogják ezt megakadályozni, félvén azon súlyos következményektől, melyek az összes hajógyarak bezárásával járnak.

Kétségkívül, a munkát megszüntetni ezentúl is módjukban lesz a munkásoknak, ez a hatalom azonban valamennyi érdekelt szakszervezet tagjait összesen fogja megilletni, nem pedig valamely egyes szakmához vagy ennek egyik vagy másik trade-uniójához tartozó munkásokat.

Viszont ha a munkaadók szükségesnek látják, hogy valamely munkáscsoport kizárassék a munkából, kénytelenek lesznek a hajóépítő iparhoz tartozó szakmák összes munkásait együttesen kizárni; ennek kényszerűsége csak akkor fog beállni, ha az összes szakmák munkásai az ellenállásban szolidaritást vállalnak.

A hajóépítési iparban tehát csak általános, az egész iparra kiterjedő országos viszály törhet ki, ennek előidézésétől pedig mind a két fél, saját jól felfogott érdekében, a lehetőség határáig tartózkodni fog.

Ezen, az ipari béke megóvására széleskörű előrelátással megállapított rendszer a sztrájkra *indító okokat* távolítja el, a munkamegszüntetés veszélyének elhárításán kívül, gondoskodván a munkabér szabályozásáról is. A bérváltoztatásokra indító körülményekre való tekintettel különbséget tesz az egyezség az olyan okok között, melyek a hajóépítő ipar általános helyzetéből folynak és azok között, melyek lokális viszonyokból következnek, kimondván, hogy az ipar általános helyzetéből folyó bérváltozások kötelező erővel bírnak az egyezséghez járuló összes szakszervezetekre. Meg lévén állapítva a bérváltoztatásoknál alkalmazandó kulcs és minden újabb bérváltoztatásnak az utolsó változtatás érvénybe lépésétől kezdődő hat hónapi időtartamra való megszorítása; mindez a munkások fizetésének mértékét állandóbbá és szilárdabbá fogja tenni és elejét veszi az örökös változtatásokra ürügyül szolgáló viszályoknak.

A helyi viszonyokból következő bérváltoztatások megállapítása céljából, az egyezség egy meghatározott tanácskozásokból álló rendszert

állít fel, mely alkalmas a felmerülő vitás kérdéseknek gyors és egyszerű megoldására, gondoskodván arról is, hogy sikertelenség esetében az ügy végigjárja a felállított fórumok összes fokozatait.

A darabszám fizetett munkára vonatkozólag, a viszályok kiegyenlítésére az egyezség szintén egy új rendszert léptet életbe, mely előre láthatólag be fog válni.

A munkásság felelősségérzetének súlyosbitása azáltal, hogy minden lokális viszály kimenetelében az egész ipar testületileg legyen érdekelve, a munkásosztály szellemi látkörét és erkölcsi érzékét fogja fejleszteni.

Az egyezség érvényének tartama három évben van megállapítva, ennek lefolyása előtt a megoldás fel nem bontható. A három év eltelte után bármelyik fél részéről történő írásbeli felmondás keltétől kezdődő hat hónappal az egyezség megszűntnek tekintendő.

Nyereségrészesedés (Co—Partnership).

A hajóépítő-ipart és az ezzel összefüggő egyéb iparágakat hónapokon keresztül paralizáló viszály nemcsak, hogy szülőoka volt egy, az ipari béke megszilárdítására szolgáló és új elveken nyugvó egyezségnek, hanem a modern gazdasági élet complicált organismusában mutatkozó kóros tünetek gyógyítására és az életszervek harmonikus együttműködésére célzó törekvések haladásában is fordulópontot képez.

Egy új, mondhatni forradalmi jellegű gazdasági rendszernek az alapkövét tette le egy nagy hajógyári vállalkozó. A lefolyt munkásmozgalomnak ez az eredménye messze kiható következményekkel bírhat az ipari élet jövő alakulására és így behatóan kell foglalkoznunk a Sir Christopher Furness által inaugurált nyereségrészesedési vállalkozási rendszerrel. A Co—partnership-rendszer egyszerűbb formában Angliában különösen a municipális vállalatokban, mint városi gázgyárakban stb. már régebben be volt vezetve.

Sir Christopher Furness, a ki Anglia északkeleti partján, a hajóépítő-iparnak egyik fontos góczpontján és a lefolyt sztrájkmozgalom színhelyén két nagy hajóépítő vállalatnak a tulajdonosa, a béke helyreállítása után az érdekelt trade uniók vezérembereit egy tanácskozásra hívta meg és két alternative javaslatot terjesztett a munkások képviselői elé.

Az egyik javaslat, a tőkepénzesnek a vállalkozásból való teljes eliminálását, a másik pedig, a tőkésnek és a munkásoknak egy nyereségrészesedési társasviszonyban való egyesülését tartalmazza.

Az egyik terv szerint Sir Christopher Furness gyári vállalatát az érdekelt szakszervezetek megvásárolnák és a saját üzemükben folytatnák.

A másik javaslat, a melyet a munkások el is fogadtak, a következő tervet foglalja magában: A munkások a vállalatnak korlátolt felelősségű társtagjaivá válnak és mint ilyenek alkalmazott részvényekkel „employers shares“ fognak birni. Ezen részvényeknek a munkások által való megszerzése akként történik, hogy a vételár a munkabér összegéből heti 5°/_o-os törlesztésekben levonatik. Az alkalmazott részvények tekintet nélkül arra, hogy a vállalat osztalékot fizet-e vagy nem, 4°/_o-ot kamatoznak. A munkásoknak a vállalatban való anyagi részesedése szabadságukat nem korlátozza, a mennyiben a részvények a piacon értékesíthetők lévén, a vállalatból való eltávozás esetében eladhatók.

Ez a rendszer a munkásokra kétségtelenül előnyösnek látszik. A munkabérek továbbra is a trade unio kulcs alapján lesznek fizetve, tőkebefektetésük biztos 4°/_o-os kamatot hoz, a vállalat tiszta nyereségéből pedig; a rendes részvények után fizetendő 5°/_o levonása után fenmaradó összegből, befizetések arányában részesednek.

A munkásoknak az üzlet vezetésében is lesz befolyásuk, a mennyiben a vezetés egy bizottságot illet meg, melyben a munkás és a tőkés tagok egyenlő számban vannak képviselve. Minden, a rendes adminisztráció keretébe tartozó ügy ezen bizottság hatáskörébe tartozik; ugyancsak egy, ezen bizottság kebeléből alakult albizottság „arbitration court“ a béke fentartásával és a vitás kérdések eldöntésével bizatik meg.

Az ügyvezető igazgatóságnak, melyben a munkások nem birnak képvisellel, van fentartva a pénzügyi vezetés és az olyan ügyeknek elintézése, melyekben a munkások, a dolog természete szerint nem birhatnak jártassággal.

A Sir Christopher Furness által ezen nyereségrészesedési rendszernek előterjesztése alkalmával mondott beszédének zárószavai idézetre érdemesek:

„A béke, bizalom, kölcsönös őszinteség és a harmonikus együttműködés megvalósítására való törekvés indítottak tervem előterjesztésére. A siker biztosítéka a munkások kezében van, mert a javasolt rendszer csak úgy válhat be, ha minden egyes munkás valódi társtagjává válik az üzletnek, teljes erejével neki fekszik a munkának és a vállalat érdekeivel azonosítja magát. A sztrájkoknak a „ca'cauny“ és egyéb fogásoknak egyszersmindenkorra véget kell vetni, különben az egész terv rombadől.“

A Sir Christopher Furness tulajdonát képező két hajóépítő vállalat munkásai szavazattal határoztak a javaslat felett, és azt el is fogadták. A megállapodás szerint egy évi próbaidőre lesz az új rendszer életbe léptetve, a nyereségrészesedési rendszernek végleges elfogadása az eredménytől van függővé téve.

A gépipari sztrájk.

A másik ugyancsak hét hónapra terjedő nagyszabású munkásmozgalom szintén Anglia északkeleti részében, a hol a gépgyári szakma egy fontos gazdasági ágat képez, folyt le. A gépgyári munkások sztrájkja, bár teljesen különálló, mégis annyiban volt vonatkozásban a hajógyári sztrájkjal, a mennyiben mindkét mozgalom ugyanazon munkaadókat érintette, ugyanis a hajógyárak nagyrésze egyuttal hajógépek készítésével is foglalkozik.

Ez utóbbi sztrájk eredetének okait és lefolyásának phasisait illetőleg jellemző hasonlatosságot mutat fel a hajóépítő-sztrájkjal.

Mind a két esetben az üzleti pangás indította a munkaadókat a bérleszállításra. Ugyancsak egyforma volt a munkások magatartása is, az egyes gyárakban alkalmazott munkások többsége belenyugodott a bérleszállításba, azonban mindenütt akadt egy nem jelentéktelen csoport, mely megtagadta a beleegyezést. A hajógyárakban az ács- és asztalosmunkások, a gépgyári művekben pedig három szakszervezet tagjai állottak ellenzékbe.

A munkások vezérei mindkét esetben hajlandóságot mutattak a békére, de az általuk képviselt szakszervezetek tagjai megtagadták a solidaritást elismert meghatalmazottaikkal. Ez a meghasonlás a hajóépítő munkásoknál a sztrájk kitörését megelőzőleg, a gépgyári munkásoknál pedig a kereskedelmi kormányhivatalnak közvetítés céljából való beavatkozása idejében, közvetlenül a sztrájk megkezdése után állott be.

Mindkét esetben a localis sztrájk kezdetével az egyes munkaadók szembe találták magukat a munkásszervezeteknek az egész országra kiterjedő szövetségével, ennek erkölcsi és anyagi erejével.

Mindkét esetben, hosszas vitatkozás után, a munkaadók a munkaadó-egyesületek központi szövetségéhez fordultak. A hajóépítő-sztrájknál, a hajógyárosok nemzeti szövetsége általános munkakizárást rendelt el, a gépgyári sztrájknál a szövetség a munkakizárás fegyverét csak fenyegetésnek használta fel.

A mozgalom kimenetele is mind a két esetben azonos eredményre vezetett, a munkások elfogadták a bérleszállítást és visszatértek a műhelyekbe, bár nem jelentéktelen azok száma sem, a kiknek nem jutott munka.

A sztrájk megszüntetése és a béke megkötése, ugyancsak mindkét esetben, a kereskedelmi kormányhivatal közvetítése útján éretett el.

A megegyezéseknek a munkások részéről való elfogadása ugyancsak mindkét esetben, közvetlenül általuk, *referendum* útján, nem pedig

a trade uniók és a munkaadó-egyesületek meghatalmazottjai által közvetve történt. Ez utóbbiak vezették az alkudozásokat és állapították meg az egyezés feltételeit, melyek felett azután az érdekelt szakszervezetek tagjai, egyéni szavazás útján döntöttek. A többség mindkét esetben igen csekély volt.

A munkaszünetelés következtében első sorban a közvetlenül érdekelt felek, a munkások és a munkaadók szenvedtek tetemes anyagi veszteséget.

Ugy a gépipari, mint a hajóépítő-ipari sztrájknak indító okául a munkaadók részéről tervezett heti 1 shilling bérleszállítás szolgált.

Illetékes helyen eszközölt számítások szerint, a gépipari sztrájk által érintett munkások vesztesége négyszázezer font sterlingre (9 millió hatszázezer korona) tehető, ugyanilyen összegre rug a hajóépítő munkások vesztesége is. A munkaadók kára a két érdekelt iparágban külön-külön, a munkások veszteségének felét, azaz kétszázezer, összesen négyszázezer font sterlinget tesz ki. Így összesen 1 millió kétszázezer font sterling (28,800.000 korona) közvetlen veszteséget okozott a két sztrájk az érdekelteknek; nem számítva a közvetett okokból eredő károkat, melyek a megrendeléseknek külföldön való elhelyezéséből és a sztrájknak az üzleti életre való általános kihatásából erednek.

De ezen kívül számításba kell venni a sztrájk által üzemükben megzavart vállalatok klienseit, a vevőket érő kárt is. Ezt megbecsülni vagy számokban kifejezni még csak megközelítőleg sem lehetséges, azonban a modern gazdasági élet tényezőinek egymásközti kapcsolata és közvetett vagy közvetlen visszahatásuknál fogva kétségtelen, hogy a vevőközönség a sztrájkok folytán szintén jelentékeny veszteséget szenvedett. És ennek a társadalom széleskörű rétegeire visszaható óriási veszteségnek, a munkaadók által szándékoltt heti 1 shilling munkabér-reductio volt az indító oka!

Az angol hajó- és gépiparnak a belföldi vevőközönségen kívül a külföldön is nagyarányú üzleti összeköttetései vannak és a külföldi megrendelők az újabb időben mindinkább erélyesebben tiltakoznak a megrendelési szerződésekben szokásos sztrájk-klauzula ellen, mely szerint a sztrájk a szállítási határidő be nem tartásánál, mint *vis major* tekintetik.

A gépipari sztrájk történetében az események lefolyása chronologikus sorrendben a következő volt: Az általános pangás a múlt év elején arra készítette a munkaadókat, hogy a munkabéreket redukálják. A proponált bérleszállítást a munkások egy fractioja elfogadni vonakodott és február 18-án megkezdődött a sztrájk. Röviddel a sztrájk kitörése után, a kereskedelemügyi kormányhivatal akkori elnöke Mr. Lloyd George (a ki

jelenleg a kabinetben a kincstári kancellár tisztet viseli) közvetítőül lépett fel a viszály elsimitására; de sikertelenül, mivel a munkások túlnyomó többsége, két ízben történt szavazással elvetette a kiegyenlítési módul ajánlott arbitratiot. A sztrájk tovább folyt. Junius 15-én az érdekelt munkaadók és szakszervezetek végrehajtó-bizottságai Newcastleban tanácskozássra ültek össze, ezen a conferentián azonban nem sikerült egyezséget elérni. Julius 7-én a gépgyári munkásegyletek foederatioja magáévá tette az ügyet azon szándékkal, hogy a vitás kérdések elintézése céljából folytatandó tárgyalások, általános alapon, vagyis az érintett tényezőknek az egész országra kiterjedő bevonásával oldassanak meg. Az augusztus hó 3-án megtartott munkásreferendum eredménye az volt, hogy a szakegyletek központi bizottsága ismét felvette a félbeszakadt tárgyalásokat a munkaadókkal. Röviddel ezután a kereskedelemügyi hivatal új elnöke, Mr. Winston Churchill ajánlkozott közvetítőnek és a Board of Tradeben szeptember hó 8-án és 9-én megtartott conferentia eredményeképen a munkások fel lettek szólítva egy ideiglenes egyezségre lépni. Ezen ideiglenes megállapodás magában foglalta a munkaadók által proponált 1 shilling bérreductio elfogadását, bizonyos, a munkabérváltozás iránti alkudozások újramegindításának időpontjára vonatkozó concessiókkal. A munkások bár csekély szótöbbséggel (870) elfogadták az ideiglenes megállapodásokat és ezzel a viszály befejezést nyert.

A gépipari sztrájkban több mint 14 ezer munkás volt érdekelve, az átlagos hetibér fejenként 36 shilling. A sztrájkolók a szakegyleti pénztárból fejenként heti 1 font segélyt kaptak. Így a több mint 30 héten keresztül tartó sztrájk a trade-uniók sztrájkalapjának több mint 400 ezer font sterlingjébe (9 millió 600 ezer korona) került.

A szövőipari sztrájk.

A két előbb tárgyalt sztrájkmozgalomhoz hasonlítva a lancashirei gyapotfonó- és szövőiparban felmerült viszály aránylag rövid ideig tartott és a legbékésebben lett elintézve.

A lefolyt év augusztus havában a pamutgyárakban szükségessé vált a munkabérnek 5%-kal való leszállítása. Okot erre a pamutfonal árának a piacon felhalmozódott árúkészlet következtében beállt jelentékeny csökkenése szolgáltatott. Tényleg a gyárakat veszteség nélkül üzemben tartani alig volt lehetséges.

Az 1893. évi nagy sztrájk, mely az angol pamutiparnak óriási kárt okozott, egy megállapodást hozott létre, mely a Brooklandi egyezés néven ismeretes. A munkaadók ezen egyezésre támaszkodva, élni kívántak azon joggal, hogy az üzleti viszonyok kedvezőtlen volta következté-

ben leszállítsák a béreket. A brooklandi egyezmény értelmében minden bérváltozás, legyen az felemelés vagy leszállítás, a változás idejében érvényben levő bérösszegnek 5°/_e-át kell hogy kitegye, ennél sem magasabb, sem alacsonyabb arányban nem lehet változtatást eszközölni. Ugyancsak meg van állapítva, hogy újabb bérváltoztatás csak a közvetlen megelőző változtatás idejétől számított egy év lefolyása után eszközölhető.

A munkaadók augusztus havában e tárgyban értekezletre gyűltek össze és túlnyomó többséggel el lett határozva, hogy az összes munkások bére 5°/_o-kal leszállítandó. E határozat a szakszervezetek gyűlése elé kerülvén, a munkások ugyancsak túlnyomó többséggel kimondták, hogy a tervezett bérleszállítást nem fogadják el. Álláspontjuk indokolására felhozták, hogy az átmenő üzleti depressio nem indokolja a bérleszállítást, minthogy ezen előreláthatólag csak ideig-óráig tartó válság okozta jövedelemcsökkenést a vállalatok tartalékalapjai minden komolyabb megterhelés nélkül elbírnák. E határozathozatallal egyidejűleg a munkások sztrájkba állottak.

A munkaadók magatartása azonban a sztrájk daczára állhatatos maradt, ellentállásukra befolyást gyakorolt a gyapotipar és kereskedelemnek a sztrájk kitörése idejében levő kedvezőtlen helyzetén kívül, még az üzleti viszonyoknak jövő alakulásaira való tekintet is. A pamutiparban ugyanis gyakrabban fordulnak elő változások, mint bármely iparágban. A kedvezőbb conjunctura bekövetkezése a tavaszi idényre mintegy escomptálnak tekintetett. Előrelátható volt, hogy a munkások a piacz megjavulásából folyó előnyökben szintén részesedni óhajtanak majd és követelni fogják a Brooklandi egyezésben stipulált 5°/_o-os bérfelemelést. A munkaadók tehát a kedvezőtlen conjunctura idejét arra óhajtották felhasználni, hogy a béreket lenyomják azon czélzattal, hogy a jobb idők beálltával elkerülhetetlen 5°/_o-os béremelés alapjául az érvényben levő alacsonyabb bérstandard szolgáljon.

Tényleg mindkét fél állandóan arra törekszik, hogy reá nézve kedvezőbb „standard“ munkabér legyen érvényben, a munkások arra való tekintettel, hogy bérfelemelés eshetőségére a lehető legmagasabb alap, a munkaadók pedig azért, hogy bérleszállítás esetére a lehető legalacsonyabb alap szolgáljon az 5°/_o-os ingadozás kiinduló pontjául.

A munkaadók álláspontjának védelmére szolgál azon körülmény, hogy az érvényben levő munkabérek mértéke a lehető legmagasabb volt, tényleg ugyanaz maradt, mint a meiyet az 1907. évi kivételesen virágzó üzleti viszonyok létrehoztak. Ugy 1906-ban, mint 1907-ben felszállt 5°/_o-kal a munkabér; a munkaadók tehát csak azt óhajtották elérni, hogy e kivételes conjunctura előtti normális munkabérek állítassanak vissza.

Általában a közvélemény rokonszenve a munkaadók felé fordult. Általánosan ismeretesek az utolsó évtizedben a munkaadók részéről tett kísérletek, melyeknek az volt a célja, hogy a munkabér-standardnak előre meghatározott időtartamok szerinti megállapítása vagy arbitratio útján, vagy pedig egy kidolgozott automatikusan működő fokozat alapján történjék. Ez utóbbi módzat kielégítőbb eredményt ígér, az arbitratio ugyanis, tekintettel a pamutfonó- és szövőipar és kereskedelem complicált és technikailag más iparágaknál szövevényesebb szervezeténél fogva, sem a munkások, sem a munkaadók szempontjából nem látszik alkalmas megoldási módnak.

A sztrájk kitörése után haladéktalanul megindultak az egyezkedési kísérletek s a munkaadó-egyesületek és munkás-szakszervezetek meghatalmazottjai több ízben közös értekezleteken folytatták az alkudozásokat. A munkások szívóssága nem tarthatott sokáig, a sajtó és a közvélemény ellenük fordult, magatartásuknak erkölcsi alapja hiányzott, közismeretes lévén, hogy az üzleti viszonyok a rendesnél kedvezőtlenebbek. Elősegítette a megegyezés létrejöttét a munkaadók engedékenysége is, a mennyiben hozzájárultak ahhoz, hogy a redukált bérek nem azonnal, hanem csak a következő évi január 1-jével lépjenek érvénybe.

Hosszas vitatkozások és tárgyalások után a sztrájkolók egy része, a szövőmunkás szakegyesületek tagjai hajlandónak nyilatkoztak ezen feltételek elfogadására, referendum útján döntvén a kérdés felett, az összes tagok $\frac{3}{4}$ -énél kevesebben szavaztak az elfogadás ellen; a szakszervezet szabályai értelmében az elvető határozat érvényéhez $\frac{4}{5}$ szavazat többség szükséges. A szövőmunkások beleegyezésével azonban a sztrájk még nem ért véget. A „*card room workers*“ a fonómunkások visszatúsították a munkaadók feltételeit. A különböző szakszervezetek közötti megállapodás szerint egyik testület tagjai sem állhatnak munkába az összes érdekelt szakszervezetek hozzájárulása nélkül.

Folytak a viták s a sztrájk nem szűnt meg, a felek alkudoztak, de megegyezésre nem volt kilátás. Egy új mozzanat merült fel, a kiterjedt Lancashire vidék gyárvárosainak közigazgatási főnökei, a polgármesterek felajánlották jó szolgálataikat és közvetítőül léptek fel a béke érdekében. E közbenjárásnak jelentékeny szerep jutott a felek, különösen a munkások engedékenységének előidézésében és végre a hét hétig tartó sztrájk békés megoldást nyert. Ezzel a bérmozgalom, mely közvetlenül mintegy 100 ezer munkást érintett, de a mely indirecte milliókra gyakorolt befolyást, véget ért.

Befolyással bírt a munkaadókra azon körülmény, hogy a gyárosoknak hét heti szünetelése következtében, a piacon felhalmozódott árúkészlet jelentékenyen megcsappant és így a vállalatok a munka felvételét

óhajtván, concessiókra inkább voltak hajlandók. A munkások meglágyulására pedig hatással volt a munkanélküliek számának folytonos szaporodása, tényleg ezeknek száma, eddig meg nem közelített recordot ért el 1908-ban.

Az egyezés a munkaadó-egyesületek federációjának választmányi bizottsága és a trade uniok meghatalmazottjai nevében kötött meg. Az 5%-os bérleszállítást a munkások elfogadták azzal a feltétellel, hogy a redukált munkabér nem azonnal, hanem ez évi márczius hó 1-jével fog érvénybe lépni. Ki van kötve az egyezésben továbbá, hogy az érvénybelépés napjától kezdődőleg legalább egy éven át a redukált bérek változatlanul fenn fognak tartatni.

A pamutipari sztrájkmozgalom lefolyását — eltérően a két előbb tárgyalt sztrájktól — a szembenálló felek részéről tanusított kölcsönös jóakarát és az egymás érdekeire való tekintetnek nyilvánulása jellemezte.

A közvetlenül érdekelt feleken kívül, a béke létrehozásához hozzájárultak ugyan a pamutipari központ, Manchester és a szomszédos városok közigazgatási főtisztviselői, de a kereskedelemügyi kormányhivatal „Board of Trade“ beavatkozásának szükségessége nem merült fel.

A béke megkötése után azonban a „Board of Trade“ elnöke Mr. Winston Churchill, a ki az ipari viszályok elintézésénél a hivatalos közvetítés czélszerűségének elvét mindinkább szélesebb mérvben érvényesíti, egy javaslattal állott elő, melynek az a czélja, hogy a pamutipari érdekeltségek képviselői a »Board of Trade« hivatalos aegise alatt egy közös tanácskozásra gyűljenek össze, melyen egy a bérkérdés megoldására alkalmas, automatikusan működő fokozatos rendszer »Sliding scale« állapíttassék meg. A felek elfogadták ezt az ajánlatot és a terv megvalósítására irányuló tárgyalások már folyamatban vannak.

Ruttkay Vilmos.

Nagybritannia mezőgazdasági viszonyai. II.

Az angol latifundiumok túltengésének egyik hathatós oka a telekkönyv hiánya,¹⁾ a mint ezt lord Cairns 1859-ben az angol alsóház előtt elmondott beszédében hangsúlyozta. Az angol földbirtok tulajdonjoga ugyanis nincs nyilvántartva s a földbirtokon nyugvó terhek is ismeretlenek. Birtokátruházás esetén tehát a vevőt számos csalódás érheti, ha a tulajdonos jogcímét és a birtokon nyugvó terheket előzőleg ki nem kutattatta. Innét van azután, hogy birtokátruházás előtt minden egyes alkalommal hosszabb-rövidebb kutatások indulnak meg a jogcím felderítése²⁾ és a birtokokon nyugvó terhek megismerése tárgyában.

E kutatások rendszeresen sok pénzbe kerülnek s a földbirtok vétel-árához mindenkor hozzá kell számítani a kutatási költségeket is. Ez okból csupán a nagy tőke vállalkozhatik birtokszerzésre.³⁾ De nem is válnak a kutatás tárgyát képező körülmények könnyen nyilvánvalókká s ezért a földbirtok-vásárlás mindenkor kockázattal jár, a mely kockázatra csupán a nagytőke vállalkozhatik.

A kutatási költségek csökkentését célozták az 1881. és 1882. évi Conveyancing Laws, az elbirtoklási határidő megrövidítésével pedig a Vendors and Purchasers Act törekedett a földtulajdon biztonságát emelni.

A baj gyökeres orvoslására 1857-ben, 1870-ben és 1878/79-ben külön-külön bizottságokat küldtek ki, melyek befolyása alatt 2 új törvényt hoztak. Egyik törvény (Lord Westbury's Act) külön hatóságot (general registry of estates) szervezett,⁴⁾ a mely hatóság előzetes nyomozás, esetleg bírói ítélet alapján megtámadhatatlan (indefensible) tulajdonjogot adhatott a földbirtokosoknak. Az ily módon megszerzett jogcímeiket rendszeresen lajstromozták s e lajstromba bevezettek minden a tulajdonjogot érintő

¹⁾ Held id. m. 5. l.

²⁾ Pollock id. m. 225. l.

³⁾ Az átruházás alkalmával felmerülő költségek elkerülésére szokásban van, hogy a kisbirtokokat 2000 esztendőre bérbe adják. Koenig id. m. 86. l.

⁴⁾ Pollock id. m. 226. l.

későbbi változást. Érintetlenül hagyta azonban a törvény azt a régi gyakorlatot is, hogy a földbirtokra vonatkozó összes jogügyletek lajstromozás nélkül is érvényesek, mi által a törvény értelmében vezetett lajstrom teljesen elvesztette a jelentőségét. A törvénybiztosította joggal különben sem éltek a tulajdonosok, mert a nyomozás tulságosan szigorú volt s olyan jogviszályok is felszínre juthattak a nyomozás során, a melyek különben soha fel nem merültek volna.

A másik törvény (Lord Cairns Act) valóságos telekkönyveket¹⁾ óhajtott életbeléptetni (register of titles), melyek a mindenkori jogállapotot hitelesen tüntetnék fel. Ez utóbbi törvény sem járt azonban nagyobb eredménnyel, mert életbeléptetése után 3 esztendővel még csupán 48 földbirtokot iktattak be az új telekkönyvbe egész Nagybritanniában s később mind kevesebben vették igénybe az új intézményt.

A telekkönyv ügyében kiküldött utolsó bizottság megállapította, hogy a nevezett két törvény hatástalan volt s e tény magyarázata főleg abban keresendő, hogy az angol közönség ellenszenvvel fogad a birtokjogra vonatkozó mindennemű újítást.²⁾

Kisbirtok, parasztbirtok. Marx megfigyelései szerint az angol parasztbirtokok már a XVIII. század folyamán elpusztultak s tulajdonosaik a mezőgazdasági munkásosztályba olvadtak. Marx állítását megczáfolta John Rae, a ki kimutatta, hogy az angol parasztbirtokok pusztulása nem XVIII. századi jelenség, hanem sokkal régibb;³⁾ eredményei azonban csupán újabban váltak szembeötlőkké, mert régebben az elpusztult parasztgazdaságok helyén állandóan újabbak keletkeztek s csupán újabban pusztul végleg a parasztság. Ma az elpusztult parasztbirtokok helyén újabbak már nem keletkeznek, hanem beleolvadnak a nagybirtokokba. Az angol ipar fellendülésével megizmosodott nagytőke összevásárolta a parasztbirtokokat s a parasztok mezőgazdasági munkásokká lettek. Earl of Bective 25.000 acrest kitevő óriási vagyona p. o. csupa összevásárolt parasztbirtokból keletkezett. A kereslet oly élénk földbirtokok iránt, hogy a föld értéke magasabb a hozadéki értéknél s ezért a földvásárlás éppen nem gazdaságos tőkebefektetés, hanem inkább nagyuri kedvtelés.

A kisbirtokok hanyatlásának főoka, hogy rosszul jövedelmeznek, csekély százalékát hozzák be a befektetett tőkének. E bajon megfelelő beruházásokkal s megfelelő gazdálkodási rendszer alkalmazásával lehetne segíteni, s ez esetben a kisbirtokok is jövedelmezőbbé válhatnának.

A parasztbirtokok mindazon fogyatkozásokban szenvednek, melyek

¹⁾ Pollock id. m. 227. l.

²⁾ *Schriften d. Vereins f. Socialpolitik* id. h. 190 skk. II.

³⁾ Hasbach: *Der Untergang des englischen Bauernstandes in neuer Beleuchtung.* (Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik 24. Bd. 1. skk. II.)

a kisbirtokok virágzását megakadályozzák, nélkülözik t. i. a szükséges beruházásokat és nem gazdálkodnak rajtuk megfelelő módon. A parasztnak nincs tőkéje és hiányos a gazdasági képzettsége. Mindezek következménye, hogy a birtok hanyatlik, nem hozza meg a kellő jövedelmet, a birtokosok eladósodnak s végül kénytelenek eladni birtokaikat.

A gazdasági szakoktatás emelésére sokat tettek már is Nagybritanniában, de még nem jutottak el azon színvonalra, a melyen a francia mezőgazdasági szakoktatás áll. Franciaországban a mezőgazdasági oktatás az állam felügyelete alatt áll s a tanterv mintaszerűen van kidolgozva. A legmagasabb kiképzést az Agronomic Institut adja meg s külön intézetekben képzik a földbirtokosok és bérlők, a földmivesek s végül a mezőgazdasági munkások gyermekeit. Ezekon kívül mezőgazdasági előadásokat tartanak a népiskolák felső osztályaiban s az előadásokra a tanítókat 2 éves tanfolyamokon készítik elő. Végül külön szakiskolákban tanítják a tejgazdaságot, baromfitenyésztést, kertészetet, erdő- és szőlőgazdaságot.

Az angol mezőgazdasági szakoktatás céljaira nagyobb összegek állanak ugyan a County Councils rendelkezésére, de az elért eredmények elégtelenek, mert nem megfelelők az alkalmazott tanerők s túl nagy területek tartoznak a County Councils munkakörébe.

Az angol mezőgazdasági szakoktatás célja az, hogy a gyakorlati szakismeretek gyarapíttassanak. E cél elérésének óriási akadályá azonban, hogy a mezőgazdák szegények s a szakképzés olyan áldozatokkal jár, a mire a mezőgazdák képtelenek. A mezőgazdák gyermekei már 16 esztendőskoruktól kezdve munkára vannak kényszerítve s ezért szakismereteiket a gyakorlatból kell megtanulniok. Az angol mezőgazdák különben nem méltányolják az iskolában könyvekből és előadásokból szerzett szakismereteket s ezért nincs tekintélyük a szakiskoláknak.

Az 1893 évi enquête a baj elhárítására azt ajánlja, hogy az iskolákban jobban meg kell kedveltetni az ifjúsággal a mezőgazdaságot,¹⁾ jobb tanerőket kell alkalmazni s szűkíteni kell a tananyagot. Az iskolai képzettség hiánya t. i. azt eredményezi, hogy a mezőgazda nem tudja értékesíteni azon ismereteket, melyeket a szaklapokból és szakmunkákból meríthet.

A tanult mezőgazda ismeri munkája tudományos segédeszközeit, ismeri a vegytant, földtant, növény- és állattant, a melyek a gyakorlati életben nagy eredménnyel értékesíthetők.

A County Councils határain belül vándortanítók terjesztik a mező-

¹⁾ Collings a mezőgazdasági munkásság városokba özönlését első sorban abból magyarázza, hogy az iskolákban nem kedveltetik meg az ifjúsággal a mezőgazdaságot *Land reform* 23. 1.

gazdasági szakismereteket s főleg a kertészet tanítására helyeznek különös súlyt. Előadásokat tartanak, szaktanácsokat adnak s a hibákra felhívják a figyelmet. Külön mezőgazdasági intézeteket is tartanak fenn, melyekben kéthetes tanfolyamokban történik az oktatás, s a melyek mintagazdaságokkal állanak összeköttetésben.

A vagyonosabbak a cirencesteri és downstoni intézeteket végzik, de nagy tekintélynek örvendenek a newcastlei, bangori, leedsi és readingi colleges.¹⁾

Legujabban erős áramlat indult meg Nagybritanniában a kisbirtokok számának szaporítására s különösen a liberális államférfiak lelkesednek az eszméért, mert abban látják a vidék elnéptelenedésének leghathatósabb ellenszerét. E politika helyességét megerősíti a tudomány is, mert a vidék elnéptelenedése és a nagybirtok megerősödése ugyanazon időben kezdődnek s ezért nagyon valószínű, hogy a kisbirtokok számának emelkedésével megszűnik a vidéki népesség további csökkenése.²⁾ A nagybirtokkal kapcsolatosan alakult ki a mezőgazdasági munkásosztály s miután a gépekkel dolgozó nagy üzemekben sem állandó foglalkozást, sem pedig megfelelő munkabért nem talált a munkás, kénytelen volt a városokba vándorolni, a hol a virágzó ipar állandó foglalkozást s magasabb munkabért biztosított számára s a hol sokkal kedvezőbb életviszonyokat is teremthetett magának.

Egyedül az köthetné meg a vidéken a mezőgazdasági munkást, az birhatná rá a rossz munkabérek melletti súlyosabb munka végzésére, ha kilátása volna rá, hogy valamely módon földbirtokot szerezhessen, a melyen családja tagjaival együtt gazdálkodhatik. E lehetőséget azonban megszüntette a mindent elnyelő nagybirtok, a mely egy talpalatnyi földet sem hajlandó elveszíteni. Az angol nagybirtok jelzett káros hatását törekszik megszüntetni a modern angol törvényhozás. E törekvés nem egyéb, mint a régi rendszer hibáinak orvoslása, a mely régi rendszer a parasztbirtokost megfosztotta jószágától, a kisbérleteket nagybérletekben egyesítette s ez úton a mezőgazdasági népességet a városokba űzte.³⁾ 1880-ig sikertelenek maradtak a kisüzemek megújítása tárgyában felmerült törekvések. Az volt a jelszó, hogy nagyobbítani kell az üzemeiket s az üzemnagyobbítást gazdasági érvek támogatták mindaddig, míg a külföldi verseny s a gabonaárak hanyatlása a gabonatermő nagyüzemeket tönkre nem tették. Csupán ez időtől kezdve érvényesülhetett a socialpolitikuskok szózata, a mely John Stuart Mill-től kezdve a legujabb

¹⁾ Stillich id. m. 106. kk. II.

²⁾ Levy id. m. 143. s. kk. II.

³⁾ Vandervelde: *Die Rückkehr nach dem Lande* (Archiv für sociale Gesetzgebung und Statistik 18. Bd. 68. 1.)

korig állandóan a kisbirtok védelmezője volt.¹⁾ Socialpolitikai szempontok nyerték meg Chamberlaint és Collingst a kisbirtokok apostolaiul s socialpolitikai szempontok indították lord Tollemachet, lord Wantaget és lord Warringtont jószágaik felaprózására. A parlamenti tárgyalásokon a legkülönbözőbb politikai pártállású szónokok megegyeztek abban, hogy socialpolitikai szempontból szükség van kisbirtokokra. Chaplin földművelésügyi minister a vidék elnéptelenedésének megakadályozóját, a radikálisok a földmonopólium megszüntetőjét, a konzervatív lord Salisbury pedig a forradalmi mozgalmak ellensúlyozóját és a konzervatív szellem védőbástyáját látták bennük.²⁾

(Folytatása következik.)

Gárdonyi Albert.

¹⁾ Levy id. m. 120. 1.

²⁾ Levy: *Der Untergang kleinbäuerlicher Betriebe in England* (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik 26. Bd. 166. 1.)

Közlemények és ismertetések.

Közgazdaságtani elmélet.

Josef Schumpeter: *Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie*. Leipzig, 1908. Duncker & Humblot, 626. old.

Különös gondolatok járnak át az ember agyvelejét, ha 22 oldalos előszóval ékesített könyvet vesz a kezébe. Hát ennyi útbaigazítás kell ahhoz, hogy megértsük a szerző álláspontját? Eszembe jut jó öreg Greguss Ágost, a ki bizalmas uri vacsoráin, a melyekre meginvitált bennünket, hogy tanuljunk kést fogni és villát tartani, azt mondogatta unos-untalan: a bevezetés, vagy előszó olyan, mint a tanár köhögése a katedrán; a rossz tanár köhög az előadás elején, a mikor nem tudja, hogy mivel kezdje; köhög előadás közben, a mikor megakad és nem tudja, hogy mivel folytassa. Schumpeter 22 oldalon köhög. Persze ezt a köhögést nem végzi észszerűtlenül, hanem mond nagyokat és sokat. Egy bőbeszédű német professor óriási memóriájából merít úgy, a mint egyik szó a másikhoz fűződik. És abban a mesés köhögésben, avagy mondhatnám szószátyárkodásban, a mit 22 oldalon végez, a legjellemzőbb az, a mivel kezdi: „Alles verstehen, heisst alles verzeihen!“ A mit különben ő így variál: „Wer alles versteht, sieht, dass es nichts zu verzeihen gibt!“

Kétségtelen, hogy humorosabb kiindulást a theoretikus nemzetgazdaságtan (theoretische Nationalökonomie) mivoltának és főtartalmának a megértésére még nem eszelt ki tudós. De hát minden ut Rómába vezet. Még az általános megbocsátás útján is eljuthat az ember a theoretikus nemzetgazdaságtan igazaihoz. Mert hiszen maga Schumpeter is elég naiv ember és ezen a jogcímen számitania kell az általános bűnbocsánatra, ha abban a hitben él, hogy azok a szép erkölcsi elmélkedések, a melyekkel megrójjá azokat, a kik a multban igazaknak vallott tételeket elég merészek lebirálni és helyökbe más tételt vallani igazságnak, meg-

akasztják a kutató elméket utjokban és magukbaszállásra intik azokat, a kik nem látják a nemzetgazdaságtanban az elmélet és a gyakorlat választófalát, hanem látják az életet, szédítő forgatagában, látják az egyes ember tülekedését, a termelés és fogyasztás pólusai között való hánykolódásában, és nem süketek arra, hogy meghallják, meg nem vakok arra, hogy meglássák, miszerint az emberiség halad és bálványokat csak addig imád, a míg azok a bálványok az ő jóságos, törekvéseiket dédelgető istenek.

Schumpeter, miután 22 oldalos bevezetőben elmondja, hogy az emberek mennyire elfogultak és félszegek a tudomány iránt, még két bevezető részen vezeti át olvasóját. Az első a *Zur Einführung* nevet viseli és szintén 21 oldalra terjed. A második a *Der Ausgangspunkt unserer Theorie*, a mely már 27 oldalon preparálja az olvasót, hogy megértse a német tudós eszejárását. Azt tanítja Schumpeter, hogy azok, a kik előtte foglalkoztak a gazdaságtan tudományával, nem látták magát a gazdaságot tisztán, a maga szüziességében, hanem felsallangozva sok-sok, oda nem tartozó mellékes tekintetekkel. Épp azért meg kell keresni a tiszta, gazdasági mennyiségeket (*ökonomische Quantitäten*), a melyek szerves kapcsolatban vannak egymással és a melyek az ő rendszerének az elemei. A gazdasági mennyiségek egyensúlyban vannak egymással, mindaddig, a míg azokat egyensúlyukból ki nem zökkenetik. A theoretikus gazdaságtan ebben az absztrakt egyensúlyban látja a gazdasági mennyiségeket. Ezt az egyensúlyt keresi a szerző; de mindenekeelőtt megállapítja, hogy a kik eddig gazdaságtannal foglalkoztak, azok csináltak ugyan tudományos gazdaságtant, de nem látták a tiszta theóriát. Ezt példával is igazolja, mondván, hogy eddig a gazdaságtant úgy tanították, mint a javak termelésének, megosztásának és elfogyasztásának a tudományát. Már maga ez a körülmény is akadály volt a helyes megítélésnek, mert a termelés nem tartozik egészen a tudományos, illetőleg az elméleti gazdaságtanba. A fogyasztásból is csak keveset tárgyal, mert Schumpeter szerint csak a megtakarítás tartozik az ő tudományához; a fogyasztásnak többi fajtái őt nem érdeklik. Őt csak a gazdasági mennyiségek illetik meg, mert ezek egymással szoros kapcsolatban, szerves összefüggésben vannak és ezekre vezethető vissza minden jelenség, a mi a gazdaságtanban előfordul.

Theoriájának igazolására apriorisztikus igazságnak tanítja, hogy a gazdasági mennyiségek nem tetszés szerint való, hanem a szükségesség által meghatározott nagyságok. Ez a szükségesség a szociális hatalom befolyásától függ. Persze, ez magyarázatra szorul. Maga Schumpeter is érzi ezt és meglehetősen bőbeszédességével fejtegeti is a kérdést, a nélkül azonban, hogy eredményképen mást tudna megállapítani, mint

azt, hogy a klasszikus gazdasági írók bűne, hogy a gazdaságtan kérdéseivel foglalkozók nem értik, hogy mi a „natürlich“, „gesetzmässig“ és „normal“. Holott szerzőnk éppen azt kutatja a gazdaság jelenségei sorában, a mi természetes, törvényszerű és normális. Épp ezért — a tudományos kutatás szempontjából — nem az elemzés a fő, hanem a leírás. Minden elemzés spekulatív karakterű, és tiszta képét az igazságnak csak a leírás adja. A legfőlösebb dolog kijelenteni azt az igazságot, hogy mindenki azon iparkodik, hogy szükségleteit a legjobban, a legbőségesebben és legolcsóbban kielégítse; teljesen elégséges megállapítani, hogy mindenki tőle telhetőleg olcsón akarja bevásárolni jószágait és a lehető legdrágábban akar túladni rajtuk. Ebből a leírásból mindenki dedukálhatja azt, a mi természetes, szükségszerű és normális. Ez pedig azért van, mert a jelenségek csak látszólag, külső formáikban térnek el egymástól; lényegükben, benső megalkotottságukban ugyanazok. Innen van, illetőleg ebből a szempontból tekintve a jelenségeket, theoria és történelem között nincsen különbség. És ezen okból Schumpeter nem is tesz mást, minthogy leírja azt a relatiót, azt az összműködési kapcsolatot (funktionelle Beziehung), a mi az ő rendszerének az elemei (gazdasági quantitasok) között van és ezek a leírások az ő törvényei.

A gazdasági jelenségek elemeit nem is magyarázza Schumpeter. Hiszen mindenki látja, hogy van termelés, mindenki tudja, hogy van szükséglet és mindenki tapasztalja, hogy a szükségletek kielégítésére a jószágok vannak rendelve. A legelső jelenség, a min tekintete megakad, az a három jelentkező relatió, a mely a gazdasági quantitasok között van: az ár, vagy helyesebben mondva a csere-relatio. Ezt kell minden gazdasági jelenségben szemügyre venni, mert ez az alapja a gazdasági quantitasok kapcsolatának. Eközben persze nem szabad elfeledni, hogy van kereslet és kínálat. Csak egyet jegyezzünk meg jól, hogy nincsen közkereslet (Gesamtnachfrage) és közkínálat (Gesamtangebot). Mert, a mit az imént leirt két fogalommal jelölnek meg az írók, az voltaképpen nem egyéb, mint az egyéni kereslet és kínálat combinatiója. Már pedig, a mit a tömegmozgalmak és tömegjelenségek alatt lát a tudomány, az voltaképpen nem más, mint az egyéni gazdálkodásnak, az egyéni gazdasági tevékenységnek többszörözése és összecsomózása. Következtethetni ebből, hogy mit tart Schumpeter azokról a tömegjelenségekről, melyek a gazdasági életben mutatkoznak a legnagyobb vehemenciával, és a miből kifolyólag a szocialismus a legközelebb férközött volt a gazdaságtanhoz. Persze, haragszik is érte szerzőnk és nem igen kiméli honfiait, vádolván épp a német gazdasági írókat azzal, hogy sokat foglalkoznak szocialismussal.

Már most bátran kérdezheti bárki is, hogy voltaképpen mit akar Schumpeter az ő theoretikus gazdaságtanával? Bajos volna művéből kihámozni. Ő maga, miután 526 oldalon beszélt mindenről sokat és nem mondván semmiről valamit, a következőképpen foglalja össze tanításait: „Die reine statische Ökonomie ist nichts anderes, als ein abstraktes Bild gewisser wirtschaftlicher Tatsachen, ein Schema, das zur Beschreibung desselben dienen soll. Es beruht auf gewissen Annahmen und ist insoweit ein Geschöpf unserer Willkür, ganz ebenso wie das jede andere exakte Wissenschaft ist. Sagt also der Historiker, dass unsere Theorie ein Gebilde unserer Phantasie sei, so hat er in einem Sinne Recht. . .“ Az én meggyőződésem az, hogy a ki Schumpeternek, a szavak tömegébe, és a bőbeszédűség tengerébe fullasztott ideáit és gondolatait a fantázia szüleményének mondja, annak teljesen igaza van. A gazdaságtan a gazdasági élet, a valóságos élet gazdasági jelenségeinek a filozofiája. E jelenségek magyarázásában lehetnek kiinduló pontjaink eltérők, tartalmuk kimagyarázásában szemünk élesebb, tekintetünk mélyebben, avagy kevésbé mélyen járó. De a fantáziának itt semmi dolga.

Berényi Pál.

Közgazdasági politika.

Eugen von Philippovich: *Grundriss der politischen Oekonomie*. II. Band. *Volks-wirtschaftspolitik*. Erster Teil. Tübingen, 1909. I. E. B. Mohr, 333 old.

Philippovich nagy műve, a melyet ő politikai ökonómiának nevez és közreadott formájában, szerényen, alapvonalnak czímez, voltaképpen hetedszer változtatja ruháját. Az a rész pedig, a melyről ebben a rövid könyvismertetőben lesz szó, mint az alapvonalak második kötetének első része, negyedik kiadásban kerül közre.

Philippovich művét nem kell a Szemle olvasói előtt bemutatni. A Grundriss otthonos munka Magyarországon, a hol a Philippovich által képviselt osztrák iskola határozott nyomokat hagyott.

A kiváló osztrák tudós nem sokat változtatott most közreadott munkáján. Főképpen nem irányelvein. Talán csak abban észlelni valamelyes változást, hogy az az agrárius irányzat, a mely erős ostrommal döngeti a gazdasági nézetek kapuját, be-belopózkodik Philippovich tudományának a várába is. Észrevehető ez a — talán önkénytelen — meghódolás a munka beosztásán is. Régebbi kiadásaiban is két kötetben

tárgyalta Philippovich a gazdasági politikát. Az első kötetben azokat a problémákat, a melyek kapcsolatban vannak azzal a törekvéssel, hogy a termelés szervezete a mezőgazdaságban és az iparban megváltoztassanak (Organisationspolitik); a második kötetben pedig a mezőgazdasági és ipari termelés fejlesztésére és emelésére irányuló intézményeket, meg azokat az institúciókat, a melyekkel az állam a külkereskedelem érdekében támogatja a belföldi termelést. Ehhez a részhez kapcsolódott aztán a második kötetben az Organisationspolitik folytatásaképpen a forgalom és a belső kereskedelem szervezetének politikája és végezetül a jövedelmi politikát tárgyaló rész. Munkájának ebben a beosztásában annak a felfogásnak hódolt meg Philippovich, hogy a gazdasági politika minden intézményes alkotása alá van rendelve a termelés emelésére, a jövedelem befolyásolására és a jövedelem felhasználására irányuló törekvéseknek; és hogy ezek a törekvések a szerint változnak, a mint megnyilvánulásuk színtere a mezőgazdaság, vagy az ipar, vagy a forgalom és a kereskedelem.

A gazdaságpolitikai irányelveknek ezt a hármas osztályozását, a most közrekerült negyedik kiadásban, az eddiginél határozottabban jelölte meg Philippovich. Mert a mezőgazdasági szervezeti és termelési politikát még az eddiginél is markánsabban választotta el az ipar szervezeti és termelési politikától, és mind a kettőnél külön tárgyalta, magával a szervezési institúciókkal kapcsolatban, a politikai részt. Ennek az eljárásnak az okát abban adja meg Philippovich, hogy a külkereskedelmi politika, a melyet rendszerint szerves kapcsolatban tárgyalnak a belkereskedelmi politikával, — Philippovich szerint — ezzel semminemű kapcsolatban nincsen; a külkereskedelmi politikával legfőlebb az áruforgalom rendszerének politikája van kapcsolatban, mert az voltaképpen nem csinál mást, mint többé-kevésbé okos termelési politikát a belföldi mezőgazdaság és ipar, néha jövedelmi politikát is, egyik-másik termelő osztály érdekében. Ilyképpen fogva föl a kül- és a belkereskedelem viszonyát, természetes, hogy ez végighúzódik az egész munkán és a belső kereskedelem, meg érdekköre, főképp a mezőgazdasági termelés, egészen másképp van feldolgozva ebben a kiadásban, mint az előzőben. Maga Philippovich is megjegyzi előszavában, hogy sok nézet, alkotás, osztálytörekvés változik és ezen változások, meg okozói elől kitérni, avagy őket észre nem venni, nem lehet. A földbirtok megoszlása, a mezőgazdasági szövetkezés, a földhitel, a nagyipar, a kisipar, a vállalkozók és munkások szervezetében, a munkaszerződések és munkásvédelem terén annyi sok új jelenség, új törekvés, sőt törvényhozási tény áll a gazdasági élet jelenségeit vizsgáló tudós előtt, hogy sem agyonhallgatni, sem lekicsinyleni nem szabad. „Wie schwierig es ist — mondja

Philippovich — das Ausbreitungsvermögen und die reale Kraft wirtschaftspolitischer Ideen und Tatsachen abzuschätzen!?“ És ez a mondása arany igazság. Az élet változik. A gazdasági és társadalmi jelenségek változnak. A ki Rip van Winkle módjára évtizedeket alszik keresztül, az nem találja meg önmagát. Philippovich pedig elég okos tudós arra, hogy önmagát ne veszítse el és biztosítsa a Grundriss számára azt az előkelő helyet, a melyet első megjelenése óta elfoglalt. Az új kiadás, a negyedik, egy lépéssel sem marad el előzői mögött. Tudományos értéke is, stílusa is, előadása is ugyanaz, a mi volt az első háromé.

Berényi Pál.

Gazdaság és jog.

Navratil Ákos: *Wirtschaft und Recht. Ein Beitrag zur Theorie der secundären wirtschaftlichen Erscheinungen.* Budapest, 1906. Sonderabdruck aus der Zeitschrift für Ungarisches Öff. und Privatrecht. 65 oldal.

Kétségen felül álló tény, hogy ama kérdések között, a melyek a gazdaságtudomány abstract igazságainak kereteiből kinöve, a társadalom gazdálkodásának abba a világába nyulnak át, a hol a vizsgáló szinte érezni véli a gazdálkodó tömegek tülekedésének a viharát, kevés van, a mely annyira izgatná a gondolkodó elmét, mint a jövedelem eloszlásának a kérdése. Csoda-e, ha kopogtatt Navratil dr. tudásának az ajtaján is ?!

Az a tanulmány, a melyet német nyelven adott közre a kolozsvári egyetem tudós professora, megjelent magyar nyelven is abban a gyűjteményes munkában, a melyet a budapesti tudományegyetem nemzetgazdasági és statisztikai semináriumának negyedszázados jubileumára adtak közre ennek a semináriumnak legjelesebb hallgatói. Navratil dr. is abból az iskolából került ki, a mely a budapesti tudományegyetem semináriumának padjain tanulta meg művelni a gazdaságtan tudományát. De hamar kinőtt az iskola padjaiból, talán szelleméből is. Erős kézzel nyul a nagy problémákhoz, és merészen áll a nagy kérdések erős hullámcsapásai közé.

Az a tanulmány, a melyről ime itt szólok, két részre oszlik. Az egyikben azt kutatja a tudós szerző, hogy milyen befolyása van a gazdálkodásnak, a gazdasági momentumoknak a jogra. A másikban megfordítja a kérdést és azt kutatja, hogy milyen befolyása van az élő jogállapotnak

a gazdaságra. Persze, bajos a kettő között olyan falat vonni, a mely határozottan választaná el egyikét a másikatól. A két rész összeolvad, a mint lekerülnek a történelmi szempontok megvilágításától. Tapasztalta ezt Navratil dr. is, és amíg problémájának első részével röviden végzett, addig a másik területén mélyen jár és a megszántott határnak legértékesebb kincseit hozza föl napfényre.

Tanulmánya keretében vizsgálata tárgyává teszi a szerző a socialis jövedelem mai megoszlását és fölteszi a kérdést ilyen: teremte-e a jogrend a gazdasági élet forgatagában olyan eredményeket, a melyek különben önmaguktól, az eredetileg elemi gazdasági törvények szabad működése folytán a társadalmi gazdaság keretében föl nem tűnnének, illetőleg meg se jelennének? A kérdésre adandó válaszában vizsgálgatja, hogy milyen befolyása volt a gazdasági életnek a jogrend fejlődésére, továbbá, hogy milyen befolyása és visszahatása a jogrendnek a gazdasági életre. Ezt az utóbbit bonczolgatja nagy részletességgel, kimutatva azt a döntő hatást, a melyet a magántulajdon elvén fölépült jogrend gyakorolt a gazdaságra és fejtegetve, hogy a hozadék elemi jelenség, a jövedelem pedig származékos.

Tartalmas studiuma végső eredményeképpen megállapítja Navratil dr., hogy a vagyon fogalma a gazdaságtan tudományában a legtermékenyebb gazdasági kategóriák egyike. Ariadne fonala abban a labirinthusban, a melyben a gazdasági életnek néhány, fölöttébb sokat vitatott, nem egy izben nagyon is összekuszált problémája van. A vagyon fogalma szolgál világító szövétnekül abban a sötétségben is, a melyben tévelygünk, a jövedelemmegoszlás jelenségének a magyarázásában. A socialisták abban a nézetben vannak, hogy visszavezetve minden értéket a munkára, megtalálták a jövedelemmegoszlás kulcsát. De tévednek, mert Navratil épp azt bizonyítgatja, hogy — legalább az ő meggyőződése és az általa megvilágított jelenségek szerint — a jövedelemmegoszlás az érték és az értékképződés fogalmával igen laza összeköttetésben van. A jövedelemmegoszlás processusánál, a legjelentékenyebb, a leginkább döntő momentum a magántulajdon, és mind az, a mi vele szerves kapcsolatban levő jelenség. A jogrend, a mely történelmi fejlődés szerint a magántulajdonon alapszik, nem az esetlegesség eredménye, hanem gazdasági faktorok socialis eredménye, a melyek azonban mint logikai tények, a mai jogrendet is szülték, kifejtették.

Navratil dr. tudományos fejtegetése igen értékes része annak a bástyafalnak, a mely mögött megvonulnak azok, a kik a mai jogrendet évezredes gazdasági tevékenység eredményének tekintik és a materialista történelmi felfogással szemben bizonyos aprioristikus alakulatnak vallják. Navratil dr. nagy apparátussal dolgozik és erős logikával védelmezi

meg, igazolja álláspontját. Még meg kell emlitenem, hogy német stylusa — ha nem áll is azōn a nagyon magas szintājön, a melyiken jár a tolla, ha magyarul ír — legalább is van olyan világos, tiszta és folyékony, mint igen sok német professoré.

Berényi Pál.

Társadalmi kérdés és socialismus Magyarországon.

G. Louis Jaray: *La question sociale et le socialisme en Hongrie.* Paris, 1909. Alcan, 481 oldal.

A hazájában már jó nevű szerző Magyarország társadalmi és politikai problémáit ama kiküldetés alkalmával tanulmányozta, a melylyel a francia kormány a Musée social és a Société de Géographie de Paris bizta meg. Tanulmányainak eredményét most egy vaskos kötetben teszi közzé, mely nemcsak terjedelménél, de komolyságánál, tárgyilagosságánál fogva is messze kiemelkedik azon munkák sorából, a melyeket idegen nyelven a magyarországi társadalmi kérdésről eddig közzétettek. A szerző helyesen állapítja meg, hogy Magyarország létkérdése a sokáig háttérbe szorított társadalmi probléma helyes kezelése. Ezért ezen szempontból vizsgálja az egyes osztályok gazdasági, társadalmi és lélektani jellegét és ítéli meg az utolsó évek politikai válságait. Kettős forrásból merít: a német és francia nyelven rendelkezésre álló hiányos irodalomból és személyes tapasztalataiból, a melyeket az itteni néhány hónapos látogatása alkalmával szerzett. Vajjon csoda-e, hogy itt-ott nagyon is forrásai befolyása alá kerül és sajnálatos tévedések sem hiányoznak ebből a derék könyvből?

A munka becsét nem annyira az új adatok sokaságában, mint inkább a közvetlen megfigyelések és éles rávilágítások ama hosszú sorában találjuk, a melyek kitűnő megfigyelő képességről és komoly összehasonlító munkáról tesznek tanuságot.

A kötet két részre oszlik. Az első részben a szerző a magyarországi mezőgazdasági és ipari proletariátus szomorú helyzetét vázolja történeti kifejlődésében és találóan világítja meg ez osztályok viszonyát a többi osztályokhoz. A második részben azokkal a szervezetekkel és mozgalmakkal foglalkozik, a melyek a mezei és városi proletariátus tömörítésén igyekeznek. Sajnos, nem igen ismeri 1848 előtti történetünket, a magyar egyházi és világi földbirtok közjogi alapjait, történelmi viszonyosságait és ipari kifejlődésünk régibb akadályait. Ismereteinek ez a hiánya lépten-nyomon érezhetővé válik és szerzőt különösen az iparteremtés társa-

dalmi jelentőségének és a mégis csak létező városi polgárságunk szerepének alábecsülésére viszi. Az egészségtelen birtokmegosztásban találja fel a földmunkásmozgalomnak, a nagyipar megteremtésében az ipari socialismusnak gyökereit. A mit munkájának ebben a részében közöl, az jó-részt ismert anyag, számos találó megjegyzéssel fűszerezve. Az agrár-kérdés kifejlődését mégis sikeresebben vázolja közkézen forgó források nyomán, mint az iparét, a mely szerinte Magyarországon a maga egészében 15 év óta keletkezett foglalkozási ág (74. l.). Az ipar hátramaradottságánál sokkal nagyobb bajnak tartja a mezőgazdasági termelés lassú fejlődését. A kivándorlás complex jelenségét helyesen állítja be, a melynek okai között az egészségtelen birtokmegosztást tartja a legfőbb bajnak. Szemben a téves hittel, hogy a kivándorlás az „izgatás“ és a „csábitás“ eredménye, kimondja: „L'emigration apparait comme un phénomène fatale, sa nécessité est la mesure même de son utilité.“ Igen sikerültnek találom népünk értelmi, erkölcsi és politikai helyzetének jellemzését. Ha nem is hiánytalanul, de azért eléggé instructiv módon ismerteti socialpolitikai törvényhozásunkat. Higgadtan jellemzi a munkásosztály eddigi politikai jogtalanságát és különös érdeklődéssel fejti ki, hogy miként vált az általános választójog a magyar belső politika sarkpontjává. A ma érvényes választórendszer legfőbb hibáját a nyílt szavazásban látja, mely a corruptiót mintegy intézménynyé emeli. Az újabb politikai alakulást socialis szempontból így világítja meg: „Depuis l'arrivée au pouvoir de la Coalition, les influences aristocratiques des magnats et religieuses du clergé catholique ont grandi. Aussi la Chambre est-elle dans sa très grande majorité dévouée aux intérêts et docile aux directions des classes dirigeantes de Hongrie.“ Valóban meglepő, mily tisztán látja Jaray a pártoknak az általános választójog kérdésében elfoglalt álláspontját és mily tárgyilagosan informálja az olvasót ezen alapvető kérdésnek jelentőségéről, kilátásairól és esetleges következéseiről. Az eddigi fogyatékos munkásvédelmünk és a szakszervezetekkel szemben követett kivételes, sőt törvényellenes kormánytaktika igazolják számára azt, hogy a munkásosztály és a parasztság politikai befolyása nélkül komoly socialpolitika Magyarországon sem lesz lehetséges. Kevesen látták még tisztábban socialpolitikai törvényhozásunk elmaradottságának okait, mint Jaray és senki sem mutatta ki a socialdemokrácia kivételes helyzetét körültekintőbben, mint ez az „auditeur au Conseil d'État“. Találón jellemzi azt a leirhatatlan gyűlöletet, a melyet a magyar vezető osztályok az 1897. évi aratósztrájkok és még inkább az 1905. évi politikai események óta e párt iránt táplálnak és a melyet a szerzőtől a „Közgazdasági Szemlé“-ben és az „Archiv für Socialwissenschaften“-ben közölt tanulmányaim alapján hiven jellemzett kivételes gyülekezési, egyesületi

és sajtópolitikának is magyarázataát adja: „Or, en Hongrie — ugymond — deux idées ont dominé les classes dirigeantes, emu leur sensibilité et conduit leur volonté: ces idées, toujours présentes, sont celles du danger national et du péril sociale, que la Hongrie courait et court du fait de la propagande et des mouvements socialistes. Les classe dirigeantes ont éprouvés, et éprouvent un plus haut degré l'angoisse de l'avenir; que l'on parle avec des grandes propriétaires, des hommes politiques que l'on lise les journaux de la Coalition, le même sentiment reflète: les chefs du mouvement agraires sont considérés comme „des coquins“, le socialiste est un traître á l'Etat; le socialisme constitue une félonie nationale; une véritable haine lui est dévoué; on ne le considère pas comme un parti politique d'idées utopistes, qu'il faut observer, mais non persécuter, comme le font les classes conservatrices d'autres pays; on voit en lui l'ennemi le plus perfide et le plus dangereux de la nation hongroise.“ (144. l.)

A magyar vezető osztályok 1897 után hoztak egyes socialpolitikai izű törvényeket, de ezek szerzőnk szerint még nem alkalmasak arra, hogy az országot socialpolitikai hátramaradottságából kirántásák és a nép lelkében a repressiv politikával okozott sebeket behegesszék. Számos, a kormánytól felmagasztalt intézkedés egyáltalán nem állja meg a kritikát, sőt socialis reform számba sem vehető, mint pl. a Darányi-féle földmunkás-biztosítás. Kivált a kormányok parcellázó és telepítő politikáját tartja elégtelennek, holott az Magyarországon az okos conservativ politika alapja. Az ipari munkáskérdés körül hozott újabb törvények ismertetése után, a melyhez az új ipartörvényjavaslat túlságosan futólagos jellemzése sorakozik, a szerző véleményét társadalmi politikánkról így foglalja össze: „Ce n'est evidemment qu'un commencement. Le Hongrie entre tarde dans une voie, où elle a été beaucoup précédée par les autres États. Pour arriver à les éгалer, il lui reste à faire. Mais on doit reconnaître qu'elle s'est engagée dans la voie réformatrice et elle y sera de plus en plus poussée par la réforme prochaine du suffrage.“ (176. l.)

„A magyar proletariatus jelenlegi lelki állapota“ című fejezet egyike a munka legsikerültebb részeinek, bár tévedések itt sem hiányoznak. A nazarénusokat nem lehet a magyar nép mysticismusra és lemondásra hajló szellemének jellemzésére felhozni. De azokat a tényezőket, a melyek folytán a magyar munkásosztály jelenleg még a conservativ és haladó, sőt nem ritkán forradalmi irányzat között ingadozik, Jaray igen szépen foglalja össze és nagy elragadtatással nyilatkozik a magyar paraszt képességeiről.

A munka második, sikerültebb részében Jaray találóan mutat rá a magyarországi socialdemokraták hibás doctrinär taktikájára, a melyet a

józan, gyakorlati eszű földmunkások szervezése körül követtek. Megállapítja, hogy a magyar népet az utóbbi esztendőök meddő politikai tévelygései nagyon kiábrándították a nacionalista demagógiába vetett hitéből és a jövőben magában az országban fogja bajainak kutfejét keresni. Mindazáltal nagyon kétséges, hogy az alföldi parasztság zöme mely pártba fogja a választói reform után bizalmát helyezni. A munkának ezt a részét a magyarországi proletariatus politikai és gazdasági szervezeteinek és mozgalmainak történeti jellemzése foglalja el 1890 óta és itt természetesen nem egy adattal találkozunk, mely még nyomdafestéket nem látott. Sokkal könnyebb pártok szervezetét és szereplését leírni, mint egy nemzet tényleges életviszonyait megállapítani, kivált ha az ember annak nyelvét nem ismeri. Különösen behatóan foglalkozik a socialdemokratia belső életével 1902 óta. A magyar szocialista vezéreket oly sympathikus színben tudományos munkában még alig méltatták, mint Jaray, sőt egészen ismeretlen nagyságokat is megemlít. Különben nincs valami jó véleménynyel sem a párt szervezetéről, sem politikájáról. Szemére veti a túlzott centralismust, a mely a legfőbb akadálya annak, hogy a nemzeti-ségi proletariatus a socialismusnak megnyerje. Az is visszatetszik neki, hogy a párt a nemzetközi összeköttetéseket elhanyagolja, az értelmiségi elemektől valósággal irtózik, a szakszervezeti mozgalmat alárendeli demokratikus politikai velleitásainak és az általános választójogért folytatott küzdelem folyamán elhanyagolja a tulajdonképeni socialistikus eszmék propagálását. Ezzel szemben érezhetőleg kellemesen lepték meg a sindacalista hóbort egyes csirái és nagy rokonszenvvel emlékezik meg arról a szerencsére kevés egyénről, a kik ezt a valódi haladást komolyan veszélyeztető reform-anarchismust nálunk prédikálják. Általában a magyar socialdemokratiát — a németek járószallagján mozgó doctrinär forradalmisága és dühösen fitogtatott antipatriotismusa daczára — egy lényegileg államias opportunistá pártnak tünteti fel, a melynek az ország gazdasági és politikai elszakítása Ausztriától, sőt bizonyos fokig a magyarosítás ép oly mértékben eszménye, mint az u. n. nemzetfentartó pártoké. Általában az a benyomása a socialdemokratiánkról, hogy az egynéhány értelmesebb vezér parancsszavára hallgató, általános és szocialista szempontból kevésbé művelt tömeg, a melyet ennél fogva csak a szervezkedés gyakorlati gazdasági eredményei és a terrorizmus fűznek össze. Ugyanezt többé-kevésbé el lehet mondani bármely nyugati állam szocialista mozgalmairól is, épen csak avval a különbséggel, hogy a jóval kiválóbb vezetők mellett találunk ott már egy igen széles munkáselitet is, a mely kellően ellenőrzi a pártvezéreket. A magyar szocialisták Jaray szerint még nem járultak hozzá a pártelmélet továbbfejlesztéséhez, ellenben a gyakorlati politika terén oly békülékeny és compromissumokra hajló taktikát követ-

tek mindenkor, hogy alig lehet a magyar socialista mozgalmat specifikus proletármozgalomnak nevezni. (259. l.) Jelenleg a nemzetiségekkel, a Fejérváry ministerium haladó hiveivel és a Szabad Iskola polgári radicalisaival alkotott ellenkoalícióban szolgálja az általános választójog skiboletjét. Úgyesen világítja meg Jaray a socialdemokratia tagozódását és működését területi, nemzetiségi és felekezeti szempontból, valamint eléggé feltárja vonatkozásait a külfölddel is. Röviden ismerteti a Társadalomtudományi Társaság, a demokraták, a Várkonyi- és Achimféle pártok szereplését és számos sikerült adattal vezeti be a külföldi olvasót a magyar pártélet ismeretébe. Nem találjuk azonban megfelelőnek, hogy a szerző itt számos jelentéktelen személyes körülményt és félfüllel hallott vagy bizalmasan közölt politikai kulissza-mendemondát vegyít különben komoly munkájába.

Egy utolsó fejezetben a szerző Mezőfi 48-as socialistákat, a keresztény socialistákat, a szövetkezeti nagyurakat és a paraszmentő ujagráriusokat, mint „a társadalmi béke mozgalmait“ mutatja be, amely elnevezés — véleményem szerint — e pártok közül egyikre sem illik teljesen. Az agrárius szövetkezeti mozgalom valódi socialis értékéről fogalma nincs, nem is lehet, mivel egyszerűen leközli annak a szorgalmas irodalomnak dythirambusait, a melyet e mozgalom vezetői időnkint idegen nyelveken közzétesznek. A könyv érdemi részét Nagy Emil és társainak figyelemreméltó agrárpolitikai követeléseinek ismertetése zárja be s így a „socialis béke“ pártjainak sorából sajnálattal nélkülözzük a magyar munkaadók szervezeteinek és a társadalmi béke „helyreállítására“ irányuló törekvéseinek az ismertetését.

Jaray érdemes munkáját a magyar társadalom socialis tagozódásának, az aristokratia és a „gentry“ lélektanának kitünő photographiája fejezi be. A középosztály hiányában, a modern szellemi és gazdasági munkát épp úgy megvető, mint előrelátó s társadalmi reformoktól idegenkedő szellemen látja a magyar uralkodórétég legfőbb jellemvonását. A szerző szerint vannak a magyar vezető osztálynak egyes értelmi kitünőségei is, de méltán tünteti fel bizonytalanok az, hogy vajjon van-e ezeknek elég befolyásuk arra, hogy komoly munkára, politikai mérsékletre és társadalmi feladataik teljesítésére neveljék osztállysorsosaikat. Az aristokratia ujabban feléledt függetlenségi aspiratióit így értelmezi Jaray: „L'aristocratie a besoin de l'autonomie complète du pays, pour être sûre de son hégémonie, pour la placer à l'abri des coups de force et de la politique viennoise: pour les dirigeants de Budapest l'armée purement magyare et la garantie de leur domination sociale“. Szerzőnek az a benyomása, hogy sokkal könnyebb lesz az aristokratiát ebben a nemzeti irányban mérsékletre bírni, mint a társadalmi reform szellemével eltölteni. Pedig:

»Magyarország urainak választania kell a conservatismus szűk és bornirt felfogása között, mely őket romlásba dönti, és egy másik „ayant de l'avenir dans l'esprit“ felfogása között, mely az ország újjászületését és saját társadalmi tekintélyük megerősödését hozhatná magával.“ (349. l.)

Ezzel a jogosult kétséggel zárja le a szerző értékes tanulmányát, a melynek számos részéből idézhetnénk minden hozzáértőnek feltűnő, sőt gyakran forrásaiban is felismerhető tárgyi tévedéseket és hibákat, de a melynek egészétől nem tagadhatjuk meg elismerésünket. E munka sokirányú és nagy hiányaiból látjuk csak igazán, mennyit kell nekünk idehaza dolgoznunk még, hogy hazánk socialis állapotait kellően megismerjük és a társadalmi reform munkáját komolyan megalapozzuk. A mai társadalmi bajaink történeti gyökereit felásni és a socialis kérdésnek az ország egyetemes pénzügyi, gazdasági és culturalis jövőjével való szoros összefüggését kimutatni: azok a concret feladatok, a melyeket Jaray annál kevésbé teljesíthetett, mivel ezt a feladatát még a magyar tudományosság sem végezte el.

Ferenczi Imre.

Agrárreform Rumániában.

Georgesco—Severin Constant C.: *La réforme agraire en Roumanie.* Paris. 1908. 300 oldal.

Ez a munka 1908 őszén került a könyvpiacra, és ma a kiadás teljesen elfogyott. Ez a körülmény, valamint a munka tárgya, mely az 1907-ben kitört rumán parasztlázadás okait és a rumán törvényhozásnak a parasztság kibékítésére vonatkozó törvényeit foglalja magában, a munka érdekességét főképp a mi viszonyaink közt eléggé jellemzi.

Az 1907-ben kitört parasztlázadás Rumániában az ottani gazdasági törvények természetes következése. Rumániában a jobbágyi viszonyt az 1864 aug. 15. törvény szüntette meg. Ez a törvény elrendelte, hogy az addigi jobbágyak földesuruk földje kétharmadáig ezentúl teljes tulajdonosaivá válnak, még pedig akkép, hogy Oláhországban azok a parasztok, a kik 4 ökröt és 1 tehenet birnak, 5·51 hectárt, a kik 2 ökröt és 1 tehenet birnak, 3·87 ha, és a kiknek sem ökrük, sem tehenük nincs 2·28 ha földet kaptak. Moldovában ugyanazon mérték szerint 7·28, 5·82 és 2·96 ha föld jutott. Maguk a földesurak (bojárok) a nekik megmaradt földön teljes és korlátlan tulajdont kaptak és volt jobbágyaikkal szemben semmiféle terhet nem viseltek többé. Ezzel szemben azonban a volt jobbágy, a mai paraszt, semmiféle munkával nem tartozik többé volt földesura irányában, és ha az utóbbi a parasztmunkára

szorul, szabadakarátú munkaszerződést köthet vele, de munkára többé nem kényszerítheti. A törvény továbbá állami földekből azoknak a parasztnak adott földet, a kik a földesuruk földjeinek $\frac{2}{3}$ -dából kielégítést nem nyertek. Az állam a papi jószágokat (2,391.000 ha) secularizálta, és ezekből a földekből 228.328 ha 48.342 családfő közt osztatott meg. Miután a parasztnak egy része föld hiányában maradt, az 1866 július 15. törvény fölhatalmazta a kormányt, hogy 75 millió frank erejéig államjavakat adhasson el. Végül a törvény elrendelte, hogy a parasztnak, vagy örököse földjét 30 éven át el nem adhatja és jelzáloggal meg nem terhelheti; 30 év elteltével eladás esetén a községnek elővételi joga van.

Az 1864. törvény a parasztnak sorsán nem lendített és tisztán a földesurak javára szolgált. A törvény névszerint gondoskodni akart ugyan arról, hogy minden parasztnak kapjon földet, de tényleg a rumán parasztnak a megélhetéshez nem kapott elegendő földet. Ugyanis 151.725 parasztnak (az összes parasztnak $32\cdot43\%$) kapott állami földekből 571.976 ha-t; 316.116 parasztnak ($67\cdot57\%$), a volt földesurak területéből kapott 1,194.284 ha-t; összesen tehát 467.840 parasztnak jutott 1,766.257 ha földbirtokhoz. Csakhogy ebből a számból 71.912 (= $15\cdot37\%$) birtok 4 ökörrel és 1 tehénnel, 202.075 (= $43\cdot19\%$) 2 ökörrel és 1 tehénnel, 134.482 parasztnak (= $28\cdot67\%$) proletár volt, azonkívül 59.721 (= $12\cdot77\%$) csak lakásnak való helyet és 600 méteres kerthelyet kapott; a parasztnak több, mint háromnegyede csak 600 méter egész 5 ha 82 a. területet kapott. A rumán közgazdasági államférfiak nézete szerint legalább 5 ha földre van a parasztnak szüksége, hogy családjával megélhessen.

A parasztnakbirtok megoszlása Rumániában az 1896. évi fölvétel szerint a következő:

	családfő	lélek	hectárfölddel
egész $\frac{1}{2}$ hectárig . . .	62.832	282.744 birt	24.426
$\frac{1}{2}$ — 1 „ . . .	81.039	364.675 „	72.757
1— 2 „ . . .	147.996	665.550 „	287.029
2— 3 „ . . .	131.630	522.335 „	337.000
3— 4 „ . . .	172.446	776.007 „	631.969
4— 5 „ . . .	148.717	669.226 „	711.038
5— 7 „ . . .	131.145	590.142 „	743.486
7—10 „ . . .	45.230	203.535 „	393.950
Összesen . . .	920.939	4,144.224 birt	3,153.645

Tehát a 3 ha-ron alul élő parasztnak családjaikkal, azaz 1,905.000 lélek (a parasztnak lakosság $39\cdot7\%$) nem tud megélni földjéből s így egészen ki van szolgáltatva a földesurak önkényének, a kiknél munkába kell állaniok, miután Rumániában az ipar még nem nyújthat kellő foglalkoztatást vagy keresetet a munkát keresőnek. A 3—5 ha-ros földdel bíró parasztnak családjaikkal 1,453.233 lélek (= $30\cdot2\%$) éppen nagy

szűken megélnék saját földjükből, de már megtakarítást nem tehetnek, s így rossz idők beálltával nyomornak vannak kitéve. Csak az 5 hektárnál nagyobb földet bíró paraszt van abban a helyzetben, hogy független lehet a nagy földesuraktól; de ez az összes parasztságnak csak 4·24⁰/₀!!

A parasztok sorsa azonban még kedvezőtlenebbé lett az által, hogy legtöbb paraszt földjét 99 évre bérbeadta; az 1864-iki törvény megtiltotta az eladást és a jelzáloggal való megterhelést, mert biztosítani akarta a földnek megművelését paraszt birtokosa által; a paraszt kifogott a törvényhozó észjárásán, 99 évre bérbeadta földjét, tehát tényleg eladta. A paraszt erre az eljárásra mintegy a törvény intézkedései által lett szorítva; ugyanis a volt jobbágy a volt földesura iránt fennállott tartozásaiért (tized, robot) egyszer s mindenkorra 71—133 frank váltságdíjat tartozott fizetni; épp úgy az a paraszt, a ki az államtól kapott földeket hektárját 368 frankjával kellett megvásárolni. Rossz termékek esetén a paraszt ezen pénzbeli tartozásainak nem tudott eleget tenni, és így fordult pénzszerzés okából földjének bérbeadásához. Nehézséget okozott továbbá az, hogy a törvény és a kormány nem gondoskodott arról, hogy a parasztok a törvénynek megfelelő nagyságú földjeiket megkapják; a kiméréseknél a paraszt kevesebbet kapott; közlegelők nem rendezettek be s így a parasztok a volt földesúr földjeire voltak utalva, melyeket a földesúr vagy bérlője ingyen nem engedett át legeltetésre. Ekkép az 1864-ik törvénynek az volt a következménye, hogy a paraszt kénytelen volt megélhetése végett munkáért és legelőért a földesúrhoz vagy bérlőjéhez fordulni. És most következik a paraszt sorsának a nyomora. A földesúr és még inkább a bérlők a paraszt munkáját uzsorás módon használják ki, mert a munkás mindig annak a veszélynek van kitéve, ha a kiszabott munkafeltételeket el nem fogadja, helyette idegen munkás (szerb vagy bolgár) fog felfogadtatni. A munkaszerződéseket írásban kell ugyan megkötni, de mit ér ez, mikor a munkások 84·81⁰/₀-a nem tud írni. A szerződések nagyobb részét csak egy évre köttetnek (63·5⁰/₀) és ekkép a munkások ki vannak szolgáltatva egészen a földesuraknak és épp úgy robotolnak, mint azelőtt a jobbágyság idejében. Ily körülmények közt a paraszt munkabére folytonosan kisebbedett. Így leszálit (hectáronkint)

	1882. évben	1906. évben
a szántás-vetés	14—16·80 frankról	8·40—11·40 frankra
a kapálás	42—58·25 „	23·15 - 31·80 „
az aratás, behordással	16·45—24·80 „	10 08—14·40 „
az ígás napszám	2·50—4 „	1·60—2 „
a kézi napszám	1·50—2 „	0·40—1 „

A parasztságot ebbe a siralmas helyzetbe kivált az a körülmény hozta, hogy Rumániában a nagybirtok nagyobb részét bérlet útján kezeltetik.

A 100 hektárnál nagyobb művelhető föld összesen 3,810.351 hektár, ebből 60·20⁰/₀, azaz 2.293·96 hektár bérletben van; és a kibérelt földek 36·3⁰/₀-a, vagyis 825.503 hektár, idegenek (többnyire zsidók) kezén van. A bérlők igen gyakran több nagybirtokot bérelnék. Ezek a „trust“-ok majdnem monopol-állást foglalnak el azokon a vidékeken, a hol uralkodnak és tetszés szerint határozzák meg a paraszt munkaföltételeit. Fischer testvérek 1905-ben 257.838 hektár földet béreltek, belőle 159.399 hektár szántóföld, a többi erdő; a bérlet 69 községre terjed. Juster 30.152 hektárt bérelt. E két bérlő 3,966.907 frank bért fizetett. „A bérlő Rumániában nem mezőgazda. Ő a véletlen embere, nincs foglalkozása, csak a szerencse kedvez neki; talán görög kereskedő, ki abbahagyja a gabonakereskedést, talán zsidó ügynök, vagy egy szolga, kit urasága legyez; tudatlan a mezőgazdaság valamennyi ágaiban; elég, ha azt hiszi, hogy ért egy jószág kezeléséhez, és ha van elég pénze a bér megfizetéséhez „bérlő lesz“. Ezek a nagybérlők a parasztnak albérletbe adják a földet, még pedig úgy, hogy igás állatot, felszerelést és munkát a paraszt szolgáltatja a termés meghatározott része fejében.

Az 1864. törvény, bármily nemes szándék vezette is a törvényhozót, a paraszt sorsát rosszabbá változtatta. Igaz, a paraszt szabadabb lett és nem tartozott senkinek sem munkával, sem szolgáltatásokkal. De elvesztette a földesuri támogatást nyomorban és bajban. Az előtt az ő és marhájának sorsa biztosítva volt, ma védelem nélkül ki van szolgáltatva a bérlők kapzsiságának. Munkáját éhség-béreken adja el és földeket halatlan béren vesz ki. Az új rendszer következménye, hogy a paraszt évenként veszteséggel zárja gazdaságát. A kormány enquête-ja szerint átlag 52·14 frank veszteség mutatkozik a paraszt földjén hektáronként. Ma a rumán paraszt többet dolgozik, mint annakelőtte. Az ország az ő munkája folytán hatszor annyi gabonát visz ki és a paraszt mit sem nyert munkájának és termésének gyarapodásával, ellenkezőleg mindig nagyobb és nagyobb nyomorba jut. Világos tanúsága annak, milyen a nyomor a parasztok közt az, hogy a kormány minden második, vagy harmadik évben kénytelen kukoriczát a parasztok közt kiosztani és Rumániában az éhínség meghonosodott! A paraszt egészségtelen lakásban lakik, rosszul táplálkozik, teljes tudatlanságban tengődik és embertelen kizsárolásnak van kitéve. Rumán államférfiak már 1904-ben így szóltak: „A rumán paraszt az éhségtől kényszerítve és családját s magát a halál áldozatának látva, eladja munkáját a földesúrnak, illetőleg bérlőjének minden áron, csak hogy egy falat kenyeret kapjon. Tűzokádó hegyen remegnek lábaink, Rumánia ma a legédesebb békét élvezi, de nem kell szem előtt veszteni azt, hogy a tűzhányó nem alszik, csak készül a kitörésre. Jönni fog a nap, a mikor a tűz meg fogja emészteni a palotákat, a

gabnatárákat és mindent, a mi a parasztok kizsákmányolóié! E napon a vér tömegben fog folyni Rumániában!”

És a jövődőlés beteljesült! És hogyan történhetett ez az 1907-dik parasztlázadás, mikor az egész világ tisztában volt a paraszt nyomorúságával, miért nem terjesztettek elő az egymást követő kormányok kellő időben a forradalom megelőzésére alkalmas rendszabályokat? Ennek részben oka a politikai rendszer. A rumán parlamentben a képviselők legnagyobb része nagyföldbirtokos, és ezeknek a fennálló gazdasági rendszer a nagybérletek útján csak előnyös volt; ilyen parlament békés uton a paraszt nyomorán nem akart segíteni és a kormány esetleges előterjesztéseit nem tárgyalta volna. A parasztlázadás 1907. február végén Moldva északi részén, Flamendi birtokán tört ki, melyet a Fischer-féle trust birt bérben. A parasztok csoportokban elmentek az előljáráshoz és itt egészen békekés hangon óvást emeltek a bérletek túl magas volta és azon súlyos terhek ellen, melyeket a Fischer-trust kiszabott. Ez az eljárás más helyeken is csakhamar utánzásra talált. Ott, hol a bérlők helyben voltak és a parasztok óhaját teljesítették, a parasztok azonnal békekésben hazatértek. De a hol kivánságukat megtagadták, erőszakhoz nyultak: betörték az ablakokat, lerombolták a bérlők irodahelyiségeit, elégették a bérlőszerződések lajstromait, sőt sok helyütt felgyújtották a magtárákat. Katonaságnak kelle közbelépnie, halálesetek fordulnak elő, de ez a parasztoakat meg nem nyugtatta; a lázadás terjedt és márczius 8-dikán egész Moldva lázongott; már márczius 9-dikén átcsap a forrongás Oláhországba is. Tetőfokra hágott a lázadás Vlasza kerületben, Tehormas táján a tüzéség volt kénytelen közbelépni és a falukat ágyuzni. Dolj és Mehadintz kerületekben a forrongás egész az anarchiáig fajult el. Földesurakat gyilkoltak, házakat égettek, gazdasági szerszámokat megsemmisítettek. A kormány lemondott és márczius 12-én Sturdza elnökletével új szabadelvű kormány lett kinevezve. A kormány a király nevében proclamatiót bocsátott ki, melyben a parasztoak javára reformok helyeztetek kilátásba. A parlament azonnal törvényeket hozott; megszüntette a szárazság elleni biztosítás kényszerdíját, a boradó, az adózást a parasztföldeken egyenlővé tette a földesuri földekével és kimondotta, hogy állami földeket csak parasztoaknak lehet bérbe adni. Erre márczius 30-dikán a béke helyreállt, új választások rendeltettek el és az új képviselőház egy parlamenti bizottságot küldött ki azzal a feladattal: állapítsa meg, minő munkaszerződések érvényesek a mezőgazdaságban, hasonlitsa össze a bérletek és a mezőgazdasági árakat 1870. és 1906. közt, állapítsa meg, hogy a parasztoak bérbeadták-e földeiket és tegyen jelentést arról, hogy minő kedvezményeket és előnyöket adtak a földbirtokosok és a bérlők a parasztoaknak a lázadás után. A bizottsági munkálatok alapján és a

kormány előterjesztésére az 1907—8-diki ülésszakban következő három törvényt hoztak: a gazdasági munkaszerződésről, a gazdasági pénztárról és a bérletek korlátozásáról.

A munkaszerződésről szóló törvény szerint parasztnak földet bérbéadni, vagy kizárólag pénzért, vagy kizárólag a termés bizonyos hányadáért szabad, tehát pénz és hányad együttesen ki nem köthető. A termés hányadát munkaegyenértékben nem szabad venni. A pénzt szabad átalakítani munkaszolgáltatásra, de ez esetben ez az átváltoztatás új szerződésben állapítandó meg. A termés hányadának átvétele a megérés után tizenöt nap alatt végzendő. A termés elvitelét a földesur vagy bérlő más okból nem akadályozhatja meg, mint a bérleti szerződésből eredő kötelezettség miatt. A törvény községi legelőket rendel el; községi legelő minden községben a szarvasmarhák száma arányában (családonként legfeljebb hat szarvasmarhát számítva) létesítendő. A földesur köteles művelés alá eső földjének egy nyolczad erejéig közlegelőre földet adni, a melyet a község vesz meg; árát, ha földesur és község meg nem tud egyezni, a mezőgazdasági főtanács határozza meg; a község az ár 6⁰/₀-át fizeti tíz éven át és azzal törleszti a vételt. Az állam a községi tartozásért felel. A közlegelőterület földalatti tulajdona a földesuré marad. A legelőről való gondoskodást megokolja a legelőhiány. Romániában is a buza-termelés emelkedése a megművelhető területeknek szántófölddé való fel-törését vonta maga után. Ugyanis a szántóföld volt:

1862. évben	2,197.000 ha, az összes terület 17 ⁰ / ₀ -a
1875. „	3,676.500 „ „ „ „ 26 ⁰ / ₀ -a
1886. „	4,179.700 „ „ „ „ 32 ⁰ / ₀ -a
1904. „	5,268.900 „ „ „ „ 40 ⁰ / ₀ -a
1907. „	5,642.204 „ „ „ „ 43 ⁰ / ₀ -a

Ezzel szemben ma van összesen 1,781.381 ha legelő, belőle 1,495.556 ha állandó és 285.825 ha időleges legelő. Rumánia szarvasmarha létszáma 3,703.526 darab, tehát jut egy-egy marhára 6·48 ar legelő; vannak azonban vidékek, a hol 0·16—0·23 ar legelő esik csak egy marhára.

A paraszt munkaszerződés csak rumán alattvalók javára és csak a 30 nap eltelte után teljesítendő munkára szabályoztatik. Munkát csak pénzfizetés ellenében lehet lekötni, szabad azonban a pénzfizetéssel együtt élelmezést is adni, ez esetben azonban az élelmezés pénzértéke a szerződésben kiteendő. Idegen (szerb, bolgár stb.) munkás csak a miniszterium engedélyével fogadható fel. A munkaszerződés munkakönyvben lesz megállapítva; a munkakönyvet a munkás községének titkára adja, a község titkára lajstromozza a községében fennálló munkaszerződéseket. A földesur a nála munkába álló munkások egészségéről gondoskodni tartozik. A munkások számáról minden község kény-

telen a kapálás és az aratás ideje előtt a kerületi mezőgazdasági tanácshoz jelentést tenni, különösen arról, hány munkás áll rendelkezésre a községben. Munkaszerződést csak a törvény által előirt módon lehet kötni; nem szabad birságokat kikötni és a munkásokat egyetemleges felelősségre szorítani; tiltva vannak a pótmunkák kikötése, a csöszdíjak, a halászati, erdészeti, legelő stb. után követelt díjak; tiltva van a parasztföldeknek albérletbe való adása; bérleti szerződést 5 évnél hosszabb időre nem szabad kötni; munkaszerződés csak egy évre köthető. A szerződés a békebíró által fölbontható, ha a paraszt vagy a földbirtokos nem felel meg szerződésileg elvállalt kötelezettségeinek. A földek pontos kiszolgáltatására nézve a paraszt az előjáróságtól megkövetelheti, hogy a méretekre nézve utánmérés történjék. A törvény megkívánja, hogy mesterséges takarmányt természetesen a paraszt; ez okból elrendeli, hogy a közös legelőre a parasztnak csak akkor van joga, ha minden marhájára legalább 10 ár földön takarmányt termel; az állam ingyen adja hozzá a vetőmagot és az illető föld tíz éven át az adó felétől fel van mentve. Együttal a paraszt köteles annyi főzeléket termelni, a mennyi családjának szükségletére szükséges, különben nem jár neki a közös legelő. A törvény kellő végrehajtására külön gazdasági bizottságok ügyelnek. Minden kerületben van egy kerületi bizottság, ez áll a földmivelési miniszter által kinevezett felügyelőből, két földbirtokosból és két parasztból. Ez a bizottság megállapítja, mi volt az utolsó 3 évben a munkabére, ebből pedig meghatározza azt a bért, a melyen alul az szerződésben meg nem köthető; — megállapítja a munkát, melyre felnőtt férfi, asszony, vagy fiatal munkás egy napon szorítható; — meghatározza a bérletet, a melynél magasabb ki nem köthető; — megszabja a legelődíjat és az itatási díjakat marhánként. — A földmivelési miniszteriumban egy mezőgazdasági főtanács működik, mely a király által kinevezett 5 tagból áll. Ez a bizottság irányítja és ellenőrzi a mezőgazdasági felügyelők működését és követelheti esetleg eltávolításukat; — ellenőrzi, hogy a mezőgazdasági szerződések kellően érvényesüljenek s ebbeli tapasztalatait a miniszter elé terjeszti; — dönt azon felszólalásokban, melyeket földesur, bérlő vagy paraszt a kerületi bizottságok határozatai ellen tettek; ajánlja a mezőgazdasági felügyelőket kinevezésre. A törvény gondoskodott arról, hogy a munkaszerződés megkötése és ellenőrzése minden tekintetben biztosítva legyen. Elrendeli, hogy a munkaszerződésben föl kell venni a szerződő felek neveit, a szerződés tárgyát, a munka fajtát és bérét, valamint a munka tartamát. A szerződés csak a munkaidőt megelőző év folyamában köthető meg. Csak hivatalos blanquetere állítható ki a szerződés, különben érvénytelen. A szerződés a kerületi gazdasági bizottság által meghatározott béreken belül az előjáróság

részéről érvényesítendő, különben nem érvényes. Minden előjáróság két lajstromot vezet; az egyik a szerződések lajstroma, ebbe felveendő a szerződés egész terjedelmében; a második a munkakönyvek lajstroma, ebbe minden egyes paraszt munkakönyvének adatai felveendők. Minden földbirtokos vagy bérlő szintén köteles két lajstromot vezetni; az egyikben minden egyes paraszt követelése és tartozása feljegyzendő; a másodikban a kifizetések megtörténte bejegyzendő. Végül az előjáróság külön lajstromot vezet mindazokról a panaszokról, a melyekkel a paraszt a munkaszerződések alapján az előjárósághoz fordul. A munka befejezéséről a földesur minden parasztjának elismerést ad és egyuttal munkakönyvében azt feljegyzi. A munkaszerződésből eredő panaszokban az előjáróság a bíróság. Az előjáró és tisztviselői, ha a törvényt nem teljesítik 15 naptól 2 hónapig fogságbüntetéssel büntethetők és az okozott kárért felelősek.

A második fontos agrártörvény a mezőgazdasági bank alapítása. Ez a bank van hivatva a parasztnak a szükséges pénzt a föld megszerzésére nyújtani. A bank alaptőkéje 10 millió frank, áll 20.000 darab 5.000 frankos részvényből; felét az állam adja, fele névre szóló részvényekre fizettetik be, a részvények névre szólók, csak rumánok lehetnek részvényesek. A bank működési köre a következő: tárgyal azon földesurakkal, a kik hajlandók a parasztnak földet eladni és megveszi a paraszt számára az illető földet; — megállapítja a föld árát, ha a paraszt maga tárgyal a földesurral; — árverésen vagy szabad kézből vásárol 200 hectárnál nagyobb földeket a végből, hogy részletekben parasztnak adja el; — rendezi, ellenőrzi és végrehajtja mindazokat a miveleteket, melyek a földek eldarabolására és vételártörlesztésére vonatkoznak; kölcsönöz a parasztnak jelzálogra vételárt legföllebb 5%-os kamattal; kölcsönököt ad legfeljebb 5%-kal községeknek közös legelőknél való területek vételére; kibocsát mezei kötelezvényeket, és odaadja azokat azon földesuraknak, a kik parcellákat adnak el parasztnak; beszedi a földrészletek birtokosaitól a kamatokat és törlesztési részleteket; kölcsönököt ad gazdáknak váltókra és állami értékekre; vásárol állami értékeket; a parasztnak földjein az ameliorációkat előmozdítja. A parasztföldekre nézve következő szabályokat ír elő; egy parasztelek egyformán 5 hectár, egy-egy paraszt 5 egymással határos teleknél többet nem szerezhet. A paraszt a vételár egy részét azonnal köteles a banknál megfizetni; még pedig egy telek vételénél 15%, kettő és háromnál 25%, négy és ötnél 35%-kát. Csak az a paraszt vehet földet, a kinek gazdasági felszerelése és igás állata van. A ki a gazdasági bank közvetítésével telket szerez, nem adhatja bérbe (a bank engedélye nélkül) telkét; köteles rajta részben takarmánynövényt, répát,

lent vagy kendert termelni. A parasztek szövetkezetek alakítására bizdítatnak, hogy közösen gazdasági szerszámokat, apaállatokat, vetőmagot vásároljanak és termésüket közösen értékesítsék. A gazdasági bank vezetésére külön bizottság működik. Ebben a bizottságban vannak: a földhitelintézet egyik tagja, a népbankok központi pénztárának egyik tagja, a fő mezőgazdasági tanács kiküldöttje, a kormány által kinevezett 3 tag, a bank közgyűlése által választott 3 tag. A bank igazgatóját a földmivelési miniszter nevezi ki. A gazdasági bank főczélja az, hogy a birtokmegosztás lehetővé tétessék és a parasztbirtokok száma szaporodjék. A birtokmegosztás Rumániában a következő volt 1905. évben:

10	hectárig terjedő birtokon	1,015.302	birtokos	3,319.696	hectárral
10— 50	»	36,318	»	695.953	»
50—100	»	2.381	»	165.456	»
100—500	»	2.508	»	785.719	»
500	hectáron felüli	1.503	»	3,001.473	»

A nagybirtok túlsúlya a parasztek munkájának kizsárolását vonta maga után; a parasztek a földbirtokostól s még inkább a bérlőktől bérbe veszi a földeket többnyire a termés hányadaért és köteles a bérelt földeket saját felszerelésével és saját ígás állataival megművelni. Statisztikai felvételek szerint volt:

	Földesurak és bérlők kezén	Parasztek kezén
Cséplőgép	1.276	7.669
Eke	42.000	474.000
Borona	21.000	25.000
Kapálóeke	3.000	18.873
Aratógép	3.560	10.566
Rostáló	2.745	17.678
Szarvasmarha	91.161	1,054.151
Ló	37.679	675.250

A latifundiumok adtak alkalmat a bérleti rendszer meghonosítására. A 100 hectárnál nagyobb birtokok 3,810.000 hectár földjéből 2,293.961 hectár, azaz 60·2⁰/_o volt bérbe adva.

A harmadik törvény szabályozza e kérdést és elvül kimondja, hogy 4.000 hectárnál nagyobb földterületet, sem egy sem több birtokból egyesítve egy kézben bérelni nem szabad, ezen intézkedés megszegése 2 hótól egy évig terjedő fogsággal és a bérleti összeg egy negyedének megfelelő pénzbírsággal büntetettik.

(—vits.)

A mesterséges indigó.

Jenke Fritz: *Die volkswirtschaftliche Bedeutung des künstlichen Indigo*. Karlsruhe i. B., G. Braun'sche Hofbuchdruckerei. 1909.

Az indigó története kicsiben hű tükre az egész világ ipari fejlődésének, miért is nem érdektelen rajta végig tekinteni. A kék festéket tartalmazó növények a legrégebb idők óta ismereteseek, a minék fő oka az, hogy az egész világon előfordulnak. Az ázsiai indigónak az európai glastrumnak, isatisnak anyaga lényegileg azonos, csak külsőleg teljesen különböző, olyannyira, hogy a laikus, ha csüllenget és indigót vesz a kezébe, el sem hiszi, ha nem tudja az azonosságot. A csülleng főtermelő helyei Német-, Olasz-, Spanyol- és Franciaország voltak. Thüningiában annyit termeltek, hogy korbéli adatok szerint akármelyik kisebb termelő falunak 12—16.000 birodalmi tallérnyi évi jövedelme volt belőle a 16. század derekán. A csüllengtermelésnek igen nagy hatása volt az akkori mezőgazdasági technikára. A termelői uttörői voltak a műszaki haladásnak, a mennyiben rámutattak egy észszerűbb gazdasági forma előnyeire. A csüllengtermelés sok munkaerőt kivánt, a mi a szegényebb földművesrétegek nagy előnyére vált. A csülleng, mint a középkornak ugyszólván egyedüli festékanyaga, fontos áru volt. 1617-ben egy lipcsei nagykereskedő cég 125.159 forint árát hoz forgalomba.

Az új földrészek felfedezésével a fontosabb kereskedelmi gócpontok Európa szivéből az Atlanti óceán partjaira kerülnek és hatalmas versenytársa keletkezik a csüllengnek az indiai indigóban. Termelése egy jelentéktelen töredékre zsugorodik össze. Rövid idővel az indigó megjelenése után felismerték az európai festők, jelesen a németalföldiek azokat a nagy előnyöket, melyekkel az indigó birt a csüllenggel szemben. Főelőnye abban állott, hogy jobb és szebb színt adott amannál és hogy jóval olcsóbb volt. Olcsóságát még fokozta az a körülmény, hogy az amerikai ültetvényesek, a kik később nagy mértékben kezdték termelni, az összehasonlíthatatlanul olcsóbb rabszolgamunkával dolgoztak. Megkezdődik az élethalál harc a két festék között, mely az indigó teljes győzelmével végződik, annak dacára, hogy az európai érdekeltek mindent elkövettek növényük érdekében. Nemcsak a behozatali tilalmat eszközlik ki a „Waidaristokraten“, a csüllengbárók, hanem rendőri intézkedéseket is statuáltak, melyek között még a halálbüntetés is szerepel azokra, a kik az indigót behozni merészlik. De az indigó behozatalának természetes folyamatát megakasztani nem lehetett. A csüllengtermesztéssel Thüningiában 1616-ban még több mint 300 falu foglalkozott, 1629-ben már csak 30. Értéke siralmasan leszállt, minősége mind gyengébb lett. Ezzel szemben Indiában a múlt század 80-as éveit-

ben 2.762 indigógyár volt és 6.032 többé-kevésbé kezdetleges indigókészítő telep, tehát összesen 8.794. Az ebben az iparban foglalkoztatott személyek számát ez időben, eltekintve a termelőktől, a kik közben a gyárakban is dolgoznak, 356.675-re teszik. Keletindia indigó-termésének átlaga az 1891—1896. évek átlagában hozzávetőleg 199.667, 5 factory mounds. India legfőbb indigó-piacza Kalkutta. Az itt eladásra került indigó értéke 1881/81—1895/96-os átlagban 4,055.728 Tens of rupees (a rupia árfolyamát 17·18 pence-es átlagban számítva, körülbelül 72 millió korona. Az egész világ indigótermelésével összevetve, a melynek értéke legalább is 96 millió koronára tehető, látható mily jelentékeny szerepet játszik e téren India. Az indigó egész fejlődéstörténete azt mutatja, hogy művelése ott, a hol a tőke belépett a termelés processusába, legmagasabb fokot érte el. India őskulturája áldozatul esett az európai tőke megtermékenyítette amerikai kulturáknak és az ujonnan keletkezett indiai kulturákat ugyancsak a keletindiai társaság tőkéje emelte magas nivójukra.

A tizenkilencedik század hatvanas évéig India indigótermésének tulnyomó nagyrésze angol kereskedők révén került Londonba. Mint más tereken, úgy itt is London volt a nemzetközi áruközvetítő. A 60-as évek vége felé, de még inkább a 70-es évek elején tapasztalható az az érdekes körülmény, hogy a kontinentális és az amerikai indigókereskedelem mindinkább felszabadul London közvetítése alól. A kontinensen különösen Németország kezdi átvenni a vezérszerepet, abban az arányban, a mint ipari fejlődése és hajózása bontogatni kezdi mind hatalmasabb szárnyait. Hisz azt látjuk, hogy míg az e téren számottevő angol hajók tonna tartalma 1877/78-ban: 2,394.213, 1887/86-ban: 3,089.264 és 1897/98-ban 3,226.027, addig a német hajóké ugyanezen időpontokban 33,981, 95.633 azaz 192.678. Míg az átlagos indigó kivitel Nagybritanniába 1872—80 közt évi átlagban 92.882 ládat tett ki (130—140 kilogramm) tartalommal és 1881—96. között csak 78.947 ládat, addig Németország, Ausztria-Magyarország, Belgium és Holland átlaga ugyanezen időben 6.650-ről 10.119-re szaporodott. Ez utóbbi országok összes behozatalának $\frac{3}{4}$ — $\frac{4}{5}$ részét német indigó kereskedőházak bonyolították le.

Mintegy tiz év előttig a természetes indigó festék értékes nélkülözhetetlen és pótolhatatlan segédanyaga volt a festésnek, a mely mellé semminemű mesterséges készítmény sem volt tehető.

A mesterséges úton előállított indigó a német vegyészeti tudomány és ipar terméke és nem érdektelen röviden végigkísérni fejlődését. A vegyészet terén a 17. századig a pusztá empirismus uralkodik. A második korszak, a rationalismusnál, a mely által meggy lassanként az exakt természettudományos kutatásra. A mai értelemben vett tudományos alapo-

kon nyugvó vegyi ipar kezdetei francia és angol talajon keletkeztek, de súlypontja idővel Németországba kerül. Megdől az az elmélet, a mely szerint elvi különbség teendő szerves és szervetlen kémia között. Felszabadul az organikus synthesis tere és megalapoztatik a chemia legújabb korszaka, a melyben a szerves chemia lép előtérbe, Liebig Justus korszakalkotó szelleme új életet hoz a német vegyi tudományba és gyakorlatba.

A német vegyi ipar alapját a mult század derekán a savak és olajak előállítása tette ki; hozzájárult még az idők folyamán a műtrágyák, a vegyi gyógyszergyártmányok, robbanó és gyújtószerek ipara. A többi országokéhoz képest vajmi gyenge volt ez és annyiban is az angol és a francia után kullogott, hogy ezekben az országokban már az 50-es évek vége felé élt a mesterséges uton előállított festékek ipara is. Angliában Hoffmann A. W. német tudós volt az, a ki legelőször foglalkozott behatóan a kőszénkátránnyal, a világítógáz akkor még ugyszólván teljesen értéktelen melléktermékével. 1856-ban assistense Perkin feltalálja az első mesterséges festékanyagot, a mauveint, majd Franciaországban feltalálják 3 évvel később az anilin pirosat, a fuchsint és néhány ibolyaszin, kék és zöld származékát. Németországban csak nagy nehezen kezd megindulni ez az iparág, nem lévén meg a termelés feltételei. A nyersanyagot nagyrészt Angliából kellett importálni, a német textilipar szüksége korlátozott volt és a külföld piaczeit szabadalmak tartották elzárva.

A festékipar elinte a legszegényesebb imitatióra és tisztán belföldi versengésre szoritkozott, nem volt német szabadalom. De ez a kor már magában hordta egy nagy jövő magvát, a mely karöltve a belpolitikai és gazdasági átalakulásokkal, hatalmas fellendülésbe csapott át.

Liebig iskolájának néhány kitünő növendéke külföldön élt. A német kormányok kezdik belátni a vegyi ipar nagy fontosságát és a Liebig alapította rendszeres vegytani oktatás nagy gazdasági értékét és visszahívják nagy vegyészeiket, megbizva őket a vegytani oktatás vezetésével. Sorban keletkeznek a német főiskolákon a jól berendezett és dotált vegytani kísérletező intézetek, amelyek aztán megteremtették a mai német nagy vegyész tudós tábort. Kekulé e kiváló Liebig-tanítvány benzol-elmélete, az említett Hoffman és mások kutatásaival tisztán tudományos munkával egyengették az új festékchemia utjait. A tudomány itt uttörője volt a technikának. Bayernek 1865-ben sikerül feltalálni és 1869-ben mesterségesen előállítani az indolt, az indigókék anyaanyagát. Az indoltól az indigóhoz vezető utat egy Nenckitől 1875-ben feltalált synthesis mutatta meg. Ezek a hovatovább tisztán tudományos kutatások az indigókék szerkezetének felderítésére szolgáltak és mindaddig nem vol-

tak nagy jelentőséggel a technikára nézve, mig nem 1880-ban Bayer közre nem adta hires indigókék-synthesisét. A Ludwigshafeni Badische Anilin- und Sodafabrik és a Höchstben székelő Farbwerke vormals Meister, Lucius und Brüning cégek megszerezték Bayer szabadalmait és a legnagyobbszerű apparatussal kezdték meg azoknak műszaki értékesítését. Ez kezdetben vajmi nehezen ment. Kisült ugyanis, hogy e synthesis gazdasági megvalósításának lehetősége hiányzott, akkor lévén ugyanis csak kilátás industriális sikerre, ha a nyerendő mesterséges termék nem drágább, mint a természetes festőanyag. Az előállítási költség természetesen a nyersanyag árától, könnyű beszerezhetőségétől, a keletkező melléktermékek felhasználhatóságától függ s nem kevésbé a várható versenytől. Pedig eleinte a mesterséges indigo drágábban alakult a természetesnél. A küzdelem kitartóan folyt 1890-ig, mikor is az új Heumann-féle synthesis adott lökést a haladásnak. Heumann egy újabb synthesise, majd Hoogwerf és van Dorp 7 esztendőös kísérletezése, melynek eredményeképen áttértek a carbonsavról, mint kiindulási anyagról a naphtalinra, végre végleges eredményre vezetett. A badeni anilin és szódagyárnak sikerült elsőnek majdnem huszéves munkával, a feltalálók Bayer és Heumann közreműködésével és minden rendelkezésére álló tudományos és műszaki erő felhasználásával, bámulatosan nagy pénzáldozatokkal, az indigó gyári előállításának nagy kérdését fényesen megoldani. Sikerült neki a mesterséges indigót nagy mértékben versenyképesen piacra hozni. Az 1897-ik év az indigóipar születési éve.

Ezek után már csak az a feladat állt az új iparág előtt, hogy a világpiacot meghódítsa. Első sorban természetesen Britt-India természetes monopóliuma került veszedelembé. Minőségileg a mesterséges indigó messze felette áll a természetesnek. Indigotintartalma 95—98⁰/₀, tehát vegyileg majdnem tiszta. Bevezetése mellett szólnak azonban még fontosabb tényezők is, a könnyebben és biztos számítás alapján való kezelhetőség és az ár. Az ár mindjárt kezdetben kilogrammonként 100⁰/_c-kat számítva a gyártott indigónál 1—2 márkával olcsóbban alakul, azóta még kedvezőbben alakult, úgy hogy ma felével olcsóbb. A festéknek az is nagy előnyére szolgál, hogy a gyártmány megbízhatóbb, egyenletesebb és kevesebb szakértelmet igényel.

A mesterséges indigó bevezetése mégis nem csekély nehézségekkel járt. Az életérdekeiben veszélyeztetett konkurrenzia mindenekelőtt kétségbe vonta a synthetikus uton való előállítás lehetőségét és vevőivel szemben hangoztatta, hogy az új gyártmány nem egyéb, mint tisztított növény-indigó. Mások kevésbé értékes pótléknak mondták, mely nem érdemel nagyobb figyelmet, mint akár a különböző kék anilin és alizarin festékek, a melyekkel már azelőtt is hiába akartak az indigónak verseny-

társakat állítani. Megnehezítette a műindigó bevezetését az a körülmény is, hogy a „chemiai individuum“ fogalma a nem vegyész előtt rendszeren ismeretlen valami. A közönség gyári termékkel szemben különben is mindig gyanakodni szokott, különösen gyanakodhatott tehát akkor, a midőn arról van szó, hogy a gyártmány minősége felülmulja a természeti produktumot.

A mesterséges indigó előnyomulását azonban mi sem tudja feltartóztatni. Alig egy fél év alatt az indigóbehozatal értéke Németországban harmadával csökkent. Mig 1897-ben 13.923 métermázsát hoztak be Németországba, 1906-ban már csak 1.125-öt, úgy hogy Németország indigószükségletét, egy elenyésző csekélységtől eltekintve, a honi gyártmány fedi. Németország mesterséges indigókivitele pedig folyton emelkedik. Természetesen ép ily arányban csökken mindenütt növényindigóbehozatal.

Az indigó mesterséges előállításának gazdasági hatásai, mint láttuk, óriásiak. Megismétlődni látjuk némiképen azt a folyamatot, a melyet a mesterséges buzérvörös előállítása idézett elő. Csakhogy mig ott az európai gyáripár néz farkasszemet a tropikus termeléssel. Mig az az előtt buzérrel beültetett földek ma már egyéb hasznos mezőgazdasági terményeket hoznak és termelőik a mezőgazdaság egyéb ágaiban tevékenykednek, az indiai lakosság elveszett foglalkozását nehezebb lesz pótolni. A gyáripár új ágai foglalkozást adnak a mindinkább proletariálódó ipari centrumokbeli lakosságnak.

Rövid szavakban végül elmondható, hogy az indigóipar nemzetgazdaságtani jelentősége abban áll, hogy hozzájárult a Németbirodalom fizetési mérlegének javításához, a német nemzeti vagyon gyarapításához és új munkateret nyitván lakossága megélhetési lehetőségének gyarapításához, nem is szólva azon munkásjóléti intézményekről, a melyeknek terén a nagy indigógyárak vezetőhelyen járnak.

—rró.

Az ipari termelési statisztika.

A termelési statisztika célja és feladata, hogy a társadalom gazdasági javakat előállító életnyilvánulását megvilágosítsa.

A míg tehát a társadalom összetételét feltüntető népszámlálási és tagozódását mutató foglalkozási statisztika révén csupán arról szerzünk tudomást, vajjon hány ember ereje áll — a különböző gazdasági foglalkozások terén — a termelés szolgálatában, az üzemi statisztika pedig csak arról nyújt tájékozást, hogy ezek miként tömörülnek vállalatokba, mekkora tőkét, mily elemi erőket, minő munkaeszközöket fognak szolgálatukba, addig a termelési statisztika az emberi, elemi és anyagi erők összeműködésének eredőjét kívánja megállapítani. Egy adott társadalomra vonatkoztatva tehát, a népszámlálási, foglalkozási és üzemi statisztikák az ország termelési képességének, a termelési statisztika az erők összeműködése hatályosságának, a munka eredményének kifejezői.

A mennyiben az előállított javak a mező- és erdőgazdaság, vagy a bányászat körébe tartoznak, őstermelésről, a mennyiben pedig azok megmunkáltattak, átalakítottak, ipari termelésről, és ennek megfelelően őstermelési, illetve ipari termelési statisztikáról lehet szó. Az őstermelés statisztikája a tudományban és gyakorlatban egyaránt a jobban megművelt terület. Céljai és eszközei fel vannak derítve. A nemzetközi érintkezés egységes megállapításokat hozott beléje, úgy hogy eredményei nemzetközi összehasonlításokra alkalmasak, a mi egy statisztikai ág fejlődésének kétségkívül legfelsőbb fokát jelzi.

Az ipari termelés nagyságának számbeli kifejezésére törekvő kísérletek a különböző államokban szintén nem hiányoznak ugyan, de ezek vagy csak egyes iparágakra, illetve csupán néhány legjelentékenyebbre vonatkoznak, vagy pedig, ha a termelés legszélesebb területeit világítják is meg, vagyis extensivitás tekintetében viszonylag a legtökéletesebbek, akkor is az üzemeknek csak bizonyos nagyság-kategoriáira szorítkoznak. Mindkét esetben tehát csak többé-kevésbé bő adatokat szolgáltatnak a kérdéshez, de az ország egész ipari termelésének képét adni nem bírják.

Ha ennek a jelenségnek mélyebben fekvő okait kutatjuk, úgy azt abban fogjuk feltalálni, hogy a termelési statisztika mindenképp előtt a

tudománynak elhanyagolt mostoha gyermeke, mely ekként a gyakorlat számára a szükséges eszközöket nem szolgáltathatta. Valóban, ha a termelés közgazdasági nagy jelentőségét figyelembe vesszük, csodálkozva kell megállapítanunk, hogy a tudományos vizsgálódás a gazdasági statisztika e különösen fontos ága felé mily kevés figyelmet fordított és hogy azt önálló és öncélú művelésre érdemesnek alig tartotta. Ennek megfelelően tehát a szó szoros értelmében vett, t. i. önálló és öncélú termelési statisztikáról is a legkevesebb helyen lehet szó, hanem csak termelési adatok gyűjtéséről, melyek a foglalkozási és vállalati, a legjobb esetben a külön ipari-üzemi statisztikák kiegészítő részét képezik.

A midőn tehát termelési statisztikáról szólunk, az egyes iparágakra szorító, illetve másnemű felvételekkel kapcsolatos termelési adatgyűjtéseket szintén számba kell vennünk.

I. Az adatgyűjtés szervezete.

A termelési statisztikai adatgyűjtés szervezetének egyik jellegzetes alakzata, mely tudniillik az általános népszámlálásba kapcsolódik belé, az északamerikai Egyesült-Államokból ered. Ugyanis itten az 1790 óta tíz évenként ismétlődő censusok a népességi viszonyokon kívül, már kezdettől fogva a mezőgazdaság és 1810, illetve 1820 óta az ipar számbavételére is kiterjeszkedtek. Közben, 1830-ban az iparra vonatkozó kérdőpontok ugyan elhagyattak, de a következő census alkalmával újból felvették és ettől fogva censusról-censusra folyton szaporodtak, úgy hogy az 1880-iki kérdőív 29, az 1890-iki pedig már 88 — részben üzemi vonatkozású, részben magát a termelést illető — kérdést tartalmazott. Ezen ipari adatokat nagyjából szintén a rendes censusszámlálók vették fel, de már 1880-ban a jelentősebb ipari góczpontokban szakemberek működtek közre, 1901-ben pedig 1.891 ilyen szakember 1.340 helységben több mint 350.000 üzemet, vagyis az összes üzemeknek több mint felét vette fel, melyekre az összes termelésnek mintegy 80%-a jutott.¹⁾

Ezek a censussal kapcsolatos ipari adatgyűjtések terjedelmekre nézve minden esetre első helyen állanak és e tekintetben velök egyetlen európai állam sem veheti fel a versenyt. Magyarozatát az adja, hogy a közönség a már régóta divó censusokhoz annyira hozzászokott, hogy a tőle kívánt statisztikai adatokat éppen úgy, mint akármi más állami szolgáltatást, polgári kötelességének tartja megadni. Másfelől pedig magán üzleti dolgaiból egyáltalában nem csinál oly titkot, mint a hogy az másutt szokás.

¹⁾ *12th Census U. S. A. 1900. VII. (Manufactures, Part. I.) p. XXII.*

A termelési statisztikai adatoknak az általános census kapcsán való gyűjtése teljesen az Egyesült-Államok mintájára Canadában, továbbá Déli- és Nyugati Ausztrália, Queensland, Uj-Déli-Wales, Viktoria és Tasmania államokban gyökeresedett meg.

Az 1900. évi canadai census alkalmával azonban az érdekeltek bizalmának megnyerése végett a kérdőívek megállapításába a gyáriparosok szövetsége (Canadian Manufacturers Association) is bevonatott, sőt a kérdőíveket ugyanez az egyesület küldte szét egy körlevél kíséretében, melyben az iparosokat az adatszolgáltatás pontosságának kiváló jelentőségére figyelmeztette.¹⁾ Viszont Ausztráliában az ipar még nagyon fejletlen lévén, termelési adatok minden államban csak néhány iparra vonatkozólag gyűjtettek. Ezek az iparok többnyire a következők: fagegmunkáló, csertörő, téglá- és cserépkészítő, mészégető, gyapjuhántoló, szappan- és gyertyakészítő, továbbá czipész-, malom- és cukoripar, dohánygyártás, végül villamos áramfejlesztő ipar. Az eredmények ezen államok évkönyveiben évente szoktak közzététetni. Meg kell azonban jegyezni, hogy a különböző államok statisztikai hivatalainak vezetői több ízben gyűltek össze, hogy adatgyűjtéseikbe egységességet hozzanak, míg végül azt az újonnan alakult ausztráliai államszövetség 1905. évi december 5-ikén kötelezőleg el is rendelte.

A censussal kapcsolatos adatgyűjtés rendszerét követi még az ausztrál-ázsiai Uj-Zealand angol gyarmat is, hol azonban a felvételek csak 5 évenként ismétlődnek. Végül a délafrikai Fokföld angol gyarmat, a melynek censusa az ipart legelőször 1891-ben vonta körébe. Itt is azonban az 1903. évi census-törvény, mely az ipar számbavételét rendszerezítette, az ércz- és kőbányák, valamint az összes iparoknál fontosabb gyémánt-földek termelésén kívül, csupán a téglakészítő-, halszáritó-, timár- és malomipart, továbbá a sör-, szesz-, dohány- és vaggongyártást jelölte meg.²⁾

Az ipari termelési statisztikai adatgyűjtés másik jellegzetes rendszerét ugyancsak az észak-amerikai Egyesült-Államokban találjuk meg. Ugyanis a szövetség egyik állama, Massachusetts, Annual Statistics of Manufactures cím alatt már 1886. óta évenként közöl önkéntes adatszolgáltatás alapján nyert adatokat. Példáját azóta a szövetség több más

¹⁾ *4th Census of Canada. Vol. 3. Manufactures. Ottawa. 1904.* Főeredményei közölve a *Statistical Yearbook of Canada*-ban.

²⁾ Ezen államok kiadványainak címei: *Official Year-book of N. S. Wales, Statistical register of the State of Victoria, for the year . . . , Stat. register of Western-Australia, for the year . . . , Statistics of Queensland, Stat. register for the State of South-Australia for the year . . . , Statistics of the State of Tasmania for the year . . . , Stat. of the Colony of New-Zealand for the year . . . , Results of census of the Colony of the Cape of Good Hope. 1904.*

állama is követi és évkönyveikben több-kevesebb iparág meglehetősen pontos termelési adatait találjuk. Ezek tehát az amerikaiak említett nyíltságának és statisztikai iskolázottságának valóban csodálatra méltó bizonyítékát szolgáltatják. Mert a míg másutt önkéntes adatszolgáltatás révén az ország ipari termeléséről okvetetlenül csak nagyon töredékes képet sikerülne kapni és az adatszolgáltatók évenként számra és jelentőségre nézve változván, az eredmények összehasonlítása teljesen ki volna zárva, addig például Massachussettsben 1901-ben 5.000-nél több ipartelepről sikerült önként szolgáltatott adatokat nyerni és azok 90%-át érték el azon összegnek, melyet az ez évi szövetségi census Massachussettsre esően kimutatott. Meg kell azonfelül jegyezni, hogy az évenként való ingadozás is egészen jelentéktelen. Egyébiránt pedig az eltérések bizonyos korrektívumaként a gyárosoktól egyszerre mindig két év adatait szokták bekérni, illetve egyszerre mindig két év adatait szokták közzé tenni.

Tekintve azt a körülményt, hogy ilyen jólmegközelítően pontos adatok évről-évre jóformán minden költség és munka nélkül állanak rendelkezésre, a massachussettsi statisztika rendszerének önmagában való értékét — eltekintve attól, hogy másutt alig alkalmazható — kicsinyelni éppenséggel nem lehet. Némi kétségeim vannak ugyan az iránt, hogy az a készség és őszinteség, mely ebben az önkéntes adatszolgáltatásban megnyilvánul, a statisztika ezen nehéz ágánál okvetlenül megkívántató szakértelmet kellően pótolni képes-e?

Mindenesetre azonban szükségesnek tartok reámutatni egy olyan jelenségre, mely a felvételek óriási körének és terjedelmének bámulata mellett az amerikai statisztikákkal szemben bizonyos óvatosságot parancsol. Arról van ugyanis szó, hogy pl. az Egyesült-Államok 1895–1900. évekre vonatkozó sztrájkstatisztikája a munkabeszüntetést, mint ilyet fogadván el számlálási egységül, az előző tizenöt év adatait — a mi alatt a szünetelések által érintett üzemek képezték a számlálási egységet — ez alapra átszámította, a nélkül, hogy az eljárás módját egy szóval is megmagyarázná.¹⁾ Hasonlóképen, az 1905. évi ipari census eredményeinek közlése alkalmával — a mely t. i. a kisipari üzemeket mellőzte — az összehasonlíthatás kedvéért, az 1900. évi census ipari adatai ugyanigy átdolgoztattak.²⁾ Ha tehát azt látjuk, hogy az amerikai közvélemény az ilyen merész műveleteket mégis komoly statisztikának fogadta el, akkor nem zárkozhatunk el azon feltevés elől, hogy a nagy készséggel és csodálatraméltó nyíltsággal megadott termelési statisztikai adatok között is sok olyan van, melyet könnyedén odavetett és nagyon kétes értékű számadatnak szabad csak tekintenünk.

¹⁾ *Sixteenth Annual Report of the Commissioner of Labor*. 1901. Strikes and lockouts.

²⁾ *U. S. A. Census of Manufactures*, 1905.

Végül meg kell jegyezni, hogy az Egyesült-Államok statisztikai ügyében az 1899. évi márczius hó 3-iki törvény igen jelentős változást hozott létre, a mennyiben census-hivatal felállítását, továbbá az általános censustól elválasztott, külön iparstatisztikai adatgyűjtéseknek 5 évenként való megismétlését rendelte el. E törvény alapján lett már az 1905. évi felvétel foganatosítva.

Európában az amerikaiaktól merőben eltérő rendszerekkel találkozunk. Az ipari termelési adatok gyűjtése itt nem az általános népszámlálásokba kapcsolatik belé, az őstermelési statisztikától is többnyire különválasztatik, ellenben rendszerint az üzemi és foglalkozási statisztikák kiegészítő részét teszi. Másrészt pedig nem az egész ipari termelést, hanem annak csupán egyes ágazatait, illetve csak a nagyobb üzemek termelését ölelik fel. Sőt igen gyakran az adatok nem is magoktól az érdekeltektől származnak, hanem a közigazgatási hatóságok jelentéseiből állítatnak egybe.

Ilyenek azok az adatok, melyeket a „Statistique de la France“ már igen korán, 1835-től fogva 1887-ig a fém-, üveg-, porcellán-, papir-, cukor-, gáz-, szövő-fonó- és vegyészeti iparok termelésének mennyiségére és értékére vonatkozólag időközönként a prefect-ek jelentései alapján közölt.

Megjegyzendő, hogy ujabban az „Annuaire de la Statistique“ évente szintén közöl a kerámiai, textil-, világítási, papir-, cukor-, dohány- és szesziparra vonatkozó termelési adatokat, a nélkül azonban, hogy az adatgyűjtés módját megnevezné.

Ilyenek nálunk *Magyarországon* azok az adatok, melyek az adómentes szesz termelésére vonatkozólag 1868/69 óta, a termelési adó mellett előállított szeszre vonatkozólag 1880/81 óta, a cukorgyártásra vonatkozólag 1868/69-től 1874/75-ig és 1888/89 óta újból, a sör- és dohánygyártásra vonatkozólag 1868/69 óta a pénzügyi közegek jelentése alapján a pénzügyministerium évi jelentéseiben közzétételnek.

Egy specialis jelentőséggel bíró iparág, a malomipar termelése szintén négy ízben — 1873-ban, 1884-ben, 1895-ben és 1904-ben — képezte külön, országos felvétel tárgyát. A székesfőváros statisztikai hivatala pedig már 1870 óta közli évkönyveiben a budapesti malmok őrlésének eredményeit.

Végül említést érdemelnek a magyarországi cukorgyárosok, továbbá a bánya- és kohóvállalatok országos egyesületeinek szakmájukat illető magán-adatgyűjtései.

Ausztriában a fogyasztási adóknak alávetett cikkek, u. m. sör-, szesz-, dohány- és répacukor-termelésre, továbbá a játékkártyagyártásra vonatkozólag a „Mitteilungen des k. k. Finanzministeriums“

szokott többé-kevésbé részletes adatokat közölni, melyek főbb eredményeikben az „Oester. Stat. Handbuch für die im Reichsrath vertretenen Länder“ című évkönyvben szintén közzétételnek.

Azonban 1880-ban egy általános, 1885-ben és 1890-ben pedig csupán a gyáriparra kiterjedő üzemi statisztikai felvételek kapcsán körülbelül a száz legfontosabb iparág termelésének mennyiségére és értékére vonatkozó adatok is gyűjtettek. Csakhogy ezeket az adatokat nem az érdekeltek közvetlenül szolgáltatták, hanem azok az illetékes kereskedelmi és iparkamarák összesítő jelentéseiből állítottak egybe és nagyrészt csak becsléseken alapultak.

E felvételekről egyébként később hivatalosan is beismerték, hogy egy modern iparstatisztika követelményeinek meg nem feleltek.¹⁾

Németországban a „Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reichs“ 1871. óta a só-, szesz-, sör-, cukortermelésről, továbbá keményítő-, pezsgőbor- és kártyagyártásról szokott adatokat közölni, de ezek is nem annyira a termelési viszonyok megismerésére, mint inkább adózatási szempontból gyűjtetnek.

Oroszországban az „Annuaire Statistique“ 1890-ig ismételten közölt némely — valószínűleg adóellenőrzésnek alávetett — iparág termelése mennyiségére vonatkozó adatokat. 1887., 1892. és 1897-ben általános üzemszámlálásokat tartattak, melyek a birodalomnak úgy európai, mint ázsiai részére kiterjedtek. Ez alkalmakkor egyes (1897-ben 63) iparágakra vonatkozólag a termékek mennyisége is közzétett, de ezen adatok valószínűleg nagyrészt csak becsléseken alapultak.

Svájcban a „Statistisches Jahrbuch der Schweiz“ a sör-, cement-, mész- és gipsztermelésre, továbbá a villamos áramfejlesztő-telepekre vonatkozólag szokott évente mennyiség-adatokat közölni.

Angliában az „Annual Abstract of Labour Statistics“ a „Board of Trade“-tól származó és a hajóépítésre vonatkozó adatokat közli. Évente külön kiadvány számol be a gáztermelésről, sőt 1899. és 1900-ban a villamosáram-fejlesztő telepek termelési adatai is közzétételnek.

A Home Office „General Report and Statistics“ című kiadványa (Mines and Quarries) a kőszén-, ércz- és kőbányák termelésén kívül évente a kohók termeléséről is beszámol.

A Board of Trade a „Coal Tables“, továbbá „Iron and Steel“ című kiadványaiban a kőszén-, nyersvas- és acéltermelésről közöl évente adatokat.

A Commissioners of Customs jelentései 1897. óta a sör-, bor- és szesztermelési adatokat közlik, egybevetve a világtermelés adataival. A

¹⁾ *Ergebnisse der in Oesterreich vorgenommenen Gewerbezahlungen nach dem Stande vom 1. Juni 1897*, Wien, 1898.

Board of Trade „Alcoholic beverages“ című kiadványában időnként szintén közöl erről összesítő táblázatokat.

A British Iron Trade Associationnak az „Iron and Coal Trades Review“-ban a kovácsoltvas- és aczélrúdtermelésre vonatkozó magánadatait a hivatalos „Annual Abstracts of Labour Statistics“ szintén átveszi.

Hasonlóképpen a „Memoranda Statistical Tables and Charts... with reference to... British Foreign Trade and Industrial Conditions“ című hivatalos kiadvány a „Review of the Cotton Trade“ és az „Annual Report on Wool“ című magán-folyóiratoknak az évente feldolgozott pamutra, illetve gyapjura vonatkozó adatait szintén közölni szokta.

Belgiumban az 1880-iki üzemi statisztikai felvétel alkalmával a legfontosabb 57 iparág termelésére vonatkozólag az érték és mennyiség tudakoltatott. De a megkérdezettek ellenszenvén e kísérlet hajótörést szenvedett. Némely iparágban a nyert adatok oly hiányosak voltak, hogy fel sem dolgoztattak, másokban pedig igen sok kérdőív összehasonlítások alapján és átlagszámokkal egészített ki. Így a közzétett adatok az összes üzemeknek mindössze egyötödére vonatkoztak, a melyekben az összes ipari munkásoknak csak mintegy fele volt foglalkoztatva.¹⁾ 1902. óta egyes iparágak monografiái adattak ki, melyek a felhasznált nyers- és segédanyagokat, továbbá az előállított fő- és melléktermékeket ugyan elősorolják, de számszerűleg sem ezek mennyiségét, sem értékét ki nem mutatják.

Egész külön osztályba kell sorolnom *Svédországot*, a mely 1861. óta évente az összes ipari, sőt az erdei és tejjgazdasági, továbbá bányászati üzemek statisztikai adatait közzéteszi és ezek kapcsán a termékek értékét is kimutatja. Ezek az adatok azonban nem közvetlenül az érdekeltektől származnak, hanem a közigazgatási hatóságoknak részben csak becslésen alapuló jelentéseiből állítatnak egybe.²⁾

Az összes iparágakra kiterjedő ipari statisztikával, mely egyuttal a feldolgozott anyagok és előállított iparcikkek értékét szintén kimutatta, Európában legelőször *Franciaország* próbálkozott meg 1845-ben.³⁾ Ez az adatgyűjtés 1860-ban megismételtetett, körébe azonban ezuttal a kisipar is bevonatott és az értéken kívül a mennyiség-adatok is kívántattak. A kérdőiveket mindkét alkalommal magok az iparosok állították ki.⁴⁾ A statisztikai hivatal azonban az adatokat nem tartotta megbízhatónak

¹⁾ *Statistique de la Belgique. Industrie, Recensement de 1880.* Tomes I—III., Bruxelles, 1887.

²⁾ *Sveriges officiella Statistik. D. Fabriker och Handtverk.*

³⁾ *Statistique de la France, Série I, Tomes 8/11.* Paris, 1847/51.

⁴⁾ *Statistique de la France, Série 2. Tome XIX.* 1873.

és így az 1873-iki felvétel alkalmával újból csak a gyáriparra szorított, az összértékek ellenőrzése céljából pedig egységértékeket is kívánt. E felvétel mindazonáltal még kevésbé sikerült, mint az előbbiek és azóta többé meg sem ismételtetett.

A francia statisztika után időrendben *Finnországé* következik, mely egészben a svéd statisztika mintájára közigazgatási kerületek és ezeken belül városok és vidékek szerint tagolva, évente, az összes iparágakra kiterjedő üzemi statisztikai és ezzel kapcsolatban a termelés értékét feltüntető adatokat tesz közzé. A kisipari üzemek azonban csak a városokban vétetnek fel, viszont az adatokat az érdekelt iparosok közvetlenül maguk szolgáltatják.¹⁾

Harmadiknak *Dánia* sorakozik, a hol 1897-ben előbb általános ipari üzemi statisztikai számlálás hajtatott végre. Majd pedig az iparfelügyelők által végrehajtott külön felvétel a gyárvizsgálat alá tartozó (77.256 közül 3.271) ipartelepek termelésének mennyiségét és értékét állapította meg.²⁾

A termelési statisztika művelésének néhány középeurópai államban újabb lendületet adott az a körülmény, hogy az 1902-ben lejáró vám- és kereskedelmi szerződések megújításának előkészítése alkalmával nagyon érezhetővé vált olyan statisztikai anyag hiánya, melynek alapján az egyes iparágaknak a vámvédelem és külkereskedelem szempontjából való fontossága megítélhető lett volna.

Ez a körülmény volt mindenekelőtt indító oka az 1898. évi *német-birodalmi* felvételnek, mely azonban nemcsak a nagyobb ipari, hanem ugyancsak a nagyobb mezőgazdasági üzemeket is felölelte. Az ipari kérdőíveket a kereskedelmi és iparkamarák küldötték szét és gyűjtötték be, míg annak rovatait maguk az érdekeltek töltötték ki. Azonban a felvétel, úgy látszik, nem sikerült, mert eredményeiből mindössze egyes iparágak termelésének mennyiségben és értékben kifejezett végösszegei tétettek közzé. Ezeket pedig csak többé-kevésbé megközelítő becslésekül lehet elfogadni.

Teljesen a német eljárás mintájára szerveztetett az 1899. évi *osztrák* felvétel is, mely azonban csupán az iparra terjedt ki. A jelekből ítélve, éppen úgy nem sikerült, mint amaz, mert eredményeiből mindmostanáig egyáltalában semmi sem tétetett közzé.

Magyarországon szintén főleg a vám- és kereskedelmi szerződések megújításának kérdése toltta előtérbe a termelési statisztikai adatgyűjtés

¹⁾ *Industriestatistik, förra och senare delen. . . . Bidrage till Finlands officiella statistik.* A főeredményeket a *Statistik Årsbok för Finland* szintén közli.

²⁾ *Danmarks Statistik. Danmarks Handvaerk og Industri ifølge Taellingen den 25. Mai 1897.* Kopenhagen, 1899.

szükségét. A kisipar üzemi és termelési adatainak felvétele az 1900. évi népszámlálás kapcsán tervezetett. A gyárak üzemi és személyzeti adatainak egybegyűjtése szintén a központi statisztikai hivatalra bízott, míg ellenben termelésüknek felvételét a kereskedelemügyi ministerium iparfejlesztési szakosztálya szakemberek útján eszközölte.¹⁾

A kisipari üzemek termelésének a népszámlálás kapcsán való felvétele egyáltalában nem sikerült, sőt a begyűlt anyag annyira hiányos és hibás volt, hogy fel sem dolgoztatott.

A gyárak termelési statisztikája ellenben e téren határozott és jelentős haladást mutat fel. Különösen pedig azért érdemel elismerő méltánylást, mert a termelési statisztikát — a mellett, hogy az üzemi és foglalkozási statisztikákkal való összefüggését, a leglényegesebb adatokra szorítva, mégis megóvta — a tökéletesbedéshez okvetetlenül megkívánató önállóságra emelte. Az 1899. évi felvétel egyébiránt, ugyanezen eljárás szerint, 1907-ben megismételtetett, de ennek eredményei mind-ezideig nyilvánosságra nem hozattak.

Végül *Romániát* is vámpolitikai okok készítették iparának számbavételére. Előbb 1901-ben a közigazgatási közegek, különösen a tanítók, városokban ellenben szakemberek útján — kik ipari nyilvántartás híján házról-házra voltak kénytelenek járni — az üzemek számlálását ejtették meg. Majd pedig 1902-ben, a gyáraknak minősített üzemek által felhasznált anyagok, valamint az előállított termékek mennyiségét és értékét állapították meg. Gyárnak minősítették azok az elemi erő által hajtott üzemek, melyekre legalább 10.000 frank álló tőke volt befektetve és legalább 5 segédzemélyt foglalkoztattak. Az üzemi számlálás alkalmával talált 62.188 ipartelep közül mindössze 625 volt ilyen, úgy hogy bizonyos területi beosztás alapján ezek termelését a statisztikai hivatal vezetője mindössze két munkatársával a helyszínen személyesen vehette fel.

Meg kell jegyeznem, hogy a kérdőívek megállapításánál, valamint egyáltalában az egész művelet végrehajtásánál, főként a magyar termelési statisztika szolgált mintaképül.²⁾

Ezzel a létező termelési statisztikák felsorolásának végére jutottam. De minthogy célom voltaképen az, hogy az adatgyűjtés szervezetének eddigi fejlődését bemutassam, még egyszer vissza kell *Angliára* térnem, melynek épen a legutóbbi időbe eső, vagyis 1908. évi kísérlete a termelési statisztika fejlődése történetében döntő jelentőségűnek ígérkezik.

Itt ugyanis nem a határidős kereskedelmi politika sürgős alkalmi szükséglete, hanem általánosabb és mélyebbre hatoló megfontolás érlelte

¹⁾ Hegyeshalmy L. *A Magyar Korona Országainak Gyáripára az 1898. évben.* Budapest, 1901. Általános rész. *Az adatgyűjtés és feldolgozás története és módszere.*

²⁾ Colescu: *Enquête industrielle 1901/1902.* Bukarest, 1904.

meg annak belátását, hogy a birodalom kormányzata nem nélkülözheti a közgazdaságának gerinczét tevő ipar állapotáról tájékoztatást nyújtó statisztikát. Ennélfogva a birodalom törvényhozása eleve nem csupán egyszeri felvétel módozatait tartotta szem előtt, hanem időközönként rendszeresen megisméltendő adatgyűjtéseket tervezett, hogy a gyakorlati politika igényeinek mindenkor megfelelő támasztékul szolgáljanak.

Az 1906. évi (VI. Edw. 7. ch. 49.) törvény ugyanis felhatalmazást adott a Board of Trade-nek, hogy az egyesült királyságok területén valamennyi iparágra, továbbá a kis- és nagyiparra egyaránt kiterjedő termelési adatgyűjtést hajtson végre. A felvétel körébe tartozik ugyan-csak mindennemű építkezés, földmunka, ut-, csatorna-, vasut-, kikötő-, dokképítés, bánya- és kőfejtés, gáz- és villamos áramfejlesztő telep, táviró-, távbeszélő- és villamosságai vezetékek létesítése stb.

Az adatgyűjtés kiválóan a termelési adatokra irányul, a mennyiben a feldolgozott anyagok csak bizonyos esetekben kérdezendők. Ezekon kívül pedig a kérdőívbe csupán az üzem szervezetét, az alkalmazott elemi erő nagyságát, a munkagépeket, az évi munkaidő tartamát és a munkások számát illető kérdések veendők fel. E rovatok kitöltése közvetlenül az ipartelep vagy vállalat tulajdonosainak kötelessége. A felvétel megisméltésének ideje iránt az 1908. évi kísérlet eredményeinek bemutatása alkalmával a törvényhozás fog határozni.

Habár e törvény, ellentétben a szárazföldön divó szokással, a hol az ily felhatalmazási törvények egyuttal az összes kérdőívek szövegezését, sőt esetleg a feldolgozási tervet is meg szokták állapítani — az egész termelési adatgyűjtésnek csak kereteit, vagyis főbb irányelveit adja meg és az egésznek sikere jórészt a végrehajtás mikéntjétől függ, mégis azt kell mondanom, hogy a földolgnak a mellékestől való megkülönböztetése, az ide nem tartozó anyag nyüge alól való felszabadítása, a cél világos látásáról, egyébként pedig a termelés bonyolult folyamatának helyes statisztikai felfogásáról tesz tanuságot. Ez a tisztán látás és helyes felfogás pedig egyszersmind biztosítékot nyújt az iránt, hogy az adatgyűjtés különlegességének legmegfelelőbb eljárást is meg fogják találni. A mi viszont használhatóbb anyagot fog eredményezni és így annak az eddiginél szakszerűbb és még több szempontból való kiaknázását fogja lehetővé tenni.

Azonban ezek az eredmények mostanig még nem ismeretesek. Ha tehát az eddig nyilvánosságra hozott termelési statisztikákon végigtekintünk, akkor azt kell megállapítanunk, hogy ezek között ugyan számos komoly és használható eredménnyel találkozunk, de az egész ipari termelést felölelő — és főleg a kifogásolhatatlan — termelési statisztika problémáját mindezeig sehol megoldva nem látjuk.

II. Az adatgyűjtés célja.

Maga e számos kísérlet azonban egyuttal bizonyosága annak, hogy ily statisztikára gyakorlati szempontból nagy szükség van, ennél fogva tehát csakugyan érdemes azzal foglalkozni, hogy megvalósításának mik az akadályai és azok miként hárríthatók el?

E kérdések tisztázása végett, mindenekelőtt a termelési statisztika rendeltetését kell szabatosan megállapítanunk.

A termelési statisztika célja nem lehet más, mint hogy:

1. megállapítsa, mely cikkből, mennyi termeltetik, ugyane cikkek-ből mennyi kerül kivitelre, mennyi importáltak, mi tehát e cikkekben az ország fogyasztása?

2. megállapítsa a felhasznált anyagok számbavételével, az ipari termelésből eredő nemzeti jövedelmet, a mi adópolitikai szempontból általában, nálunk pedig az osztrák tartományokkal közösen intézendő ügyek költségei hozzájárulási arányának megállapításánál rendkívül fontos¹⁾;

3. megállapítsa az egyes iparágak helyzetét, terjedelmét és fontosságának fokozatát, a multhoz viszonyítva pedig fejlődésének mérvét;

4. megállapítsa, hogy mily hatással volt egyes iparokra a nemzetközi kereskedelmi politika — nálunk, az Ausztriához való viszonyunk és iparfejlesztési actiónk;

5. végül megállapítsa, hogy mik a törvényhozás és kormányzati eljárás teendői, a vámvédelem, vasuti és hajózási díjszabás, állami segélyezés, adókedvezményezés stb. terén, melyek az egyes iparágak fejlesztése érdekében szükségesek.

Hogy a kifogásolhatatlan termelési statisztika problémája mindeze-ideig megoldva nincsen, az éppen ugy értelmezendő, hogy a kísérleteknek a fenti pontozatokban megállapított céljt csak igen távolról sikerült megközelíteni.

Értekezésem bevezető részében már reámutattam, hogy ez főleg két körülményben találja magyarázatát. Egyik az, hogy anyagi és technikai okok nehezítik meg a termelés egész mezejének felderítését. A másik pedig az, hogy a termelési statisztika tárgyát és a számlálási egységet illetőleg bizonyos elméleti tételek és fogalmak, továbbá az adatgyűjtést és a gyűjtött adatok feldolgozását illetőleg bizonyos módszertani megállapítások ez ideig kellőleg tisztázva nincsenek. Szó sincs róla, ezeken

¹⁾ Matlekovits S.: *A 34-es quota*. »Közp. Szemle« 1900. évf., 10. I. »Éppen az ipari termelésből eredő jövedelemre vonatkozólag leghiányosabbak Ausztriában és nálunk is az adatok és éppen ezért a nemzeti jövedelem arányában való számítást el kellett ejteni. Holott a teljesítési képesség legbiztosabb fokmérőjéül ez kinálkozik és a mi álláspontunkat is minden más módnál ez erősítené legjobban.« L. ugyancsak Horánszky N. »A quota-kérdés« cz. tanulmányát.

kivül még számos oly feladat van, melyek gondos előkészítésétől függ egy-egy ily adatgyűjtés sikere. Ámde például az ipartelepek kimerítő és megbízható nyilvántartásának elkészítése, mely az egész munkálat sine qua non-ját képező alapja, minden egyes ország sajátos szervezeti közigazgatási rendszerében birja megoldását és hasonlóképen a felvevő közegek kioktatása, az egységes nézőpontok megóvása, az adatszolgáltatók bizalmának megnyerése stb. tisztára a gyakorlati szervezés, elrendezés körébe tartoznak. Így azokat csak mellékesen kívánok érinteni.

III. Az adatgyűjtés határai.

A kifogástalan termelési statisztika egyik követelménye tehát az volna, hogy a termelés *teljes* képét adja, a miből tényleg *egész* iparágak helyzete, az ország egész fogyasztása, az iparból eredő egész nemzeti jövedelem stb. megállapítható legyen. Nyilvánvaló tehát, hogy e célok szempontjából csak az a termelési statisztika lesz megfelelő, a mely a kis- és nagyipart egyaránt felöleli.

A kisebb iparvállalatok azonban rendszerint nem tartatnak nyilván, továbbá annyira szét vannak szórva, hogy időbelileg, de meg az eljárás túlságosan költséges volta miatt is lehetetlen, hogy a helyszínen szakemberek által vétessenek fel. A megküldött kérdőív kitöltésére pedig a legtöbb kisiparos, irni-olvasni nem tudván, vagy alacsony értelmisége miatt, minden esetre azonban rendes könyvvitel hijján — a legjobb akarata mellett sem képes. Egyszóval annyi a nehézség, hogy csaknem valamennyi eddigi termelési statisztikai felvétel kénytelen volt többé-kevésbé csupán a nagy és közép üzemekre szoritkozni.

A legtovább ment e téren Új-Zeeland statisztikája, mely csupán a segéd nélkül dolgozó üzemeket mellőzte. Az 1891. évi censussal kapcsolatos kanadai adatgyűjtés is még az összes kis üzemekre kiterjeszkedett, ellenben az 1901. évi census alkalmával már csupán azon üzemekre szoritkozott, melyekben legalább 5 munkás volt foglalkoztatva. Viszonylag elég alacsony volt az 1904. évi fokföldi felvétel határa is, a mennyiben mindazon üzemekre kiterjedt, melyek elemi erőre voltak berendezve és évi termelésük legalább 100 font sterlingre rugott.

A legérdekesebbek azonban ebből a szempontból az amerikai Egyesült-Államok termelési statisztikai adatgyűjtései. Az 1870., 1880. és 1890. évi censusok alkalmával ugyanis az 500 dollárnál kevesebb évi termeléssel bíró üzemek mellőztettek.

Az 1900. évi census alkalmával azonban az összes kisipari üzemek (hand trades) szintén felvétettek. Adataik fel is dolgoztattak, ámde a census-kiadvány bevezető részében a census-hivatal igazgatója maga jelentette ki, hogy ezek az eredmények csak igen kétes értékűek. A gyárak

számára megállapított kérdőívek ugyanis a kis üzemek viszonyainak többnyire nem feleltek meg. Nézete szerint azonban a bajok akkor sem lettek volna elkerülhetők, ha a kis üzemeknél csak a legfontosabb kérdésekre kellett volna választ adni, mert akkor viszont a felvevő közegek a sok utasítás között nem tudtak volna eligazodni. Végül teljes meggyőződésével a mellett érvel, hogy jövőben a kisipar a felvételekből egyáltalában kihagyassék.¹⁾ Az 1899. évi márczius 3-iki szövetségi törvény, mely 5 évenként megisméltendő külön ipari censusok tartását határozta el, a felvételtől a kisipart eleve csakugyan kizárta. Sőt az 1904. évi felvétel eredményeinek közzététele alkalmával az összehasonlíthatóság kedvéért az előző 1900. évi census eredményei újból átdolgoztattak, még pedig akként, hogy a kisipari adatok az utóbbiból is kiküszöböltettek.²⁾

Az 1906. évi angol census of Production Act értelmében, tekintet nélkül nagyságára, minden üzem a felvétel körébe tartozik, azonban a 8. §. b) pontja a Board of Tradenek felhatalmazást ad, hogy szakértők véleménye alapján esetleg szűkebb határt vonjon. E törvény tehát szintén az önkorlátozás szükségességének alapján áll, de tekintettel kívánt lenni arra az esetre, ha, mint pl. a scheffieldi késes iparban, az egész kis törpe üzemek oly számmal fordulnak elő, hogy termelésük együttesen igen jelentékeny, felvételek el nem mellőzhető.

A többi külföldi statisztikai adatgyűjtéseiből ellenben a kisipar kifejezetten kiküszöböltetett.

A mi 1898. évi adatgyűjtésünk a felvétel körét szintén akként szabta meg, hogy abból a kisipar kiesett. Ugyanis a felvétel csupán a legalább 20 segéd munkást foglalkoztató és elemi erővel hajtott gyári üzemekre terjedt ki, azonkívül pedig még azon ipartelepekre, melyek fölvétele akár termelésük különlegességénél, akár pedig a hazai ipar szempontjából egyébként való fontosságánál fogva kívánatosnak mutatkozott.

De a kisipar ez alkalommal annál inkább mellőzhető volt, minthogy termelésének felvétele az 1900. évi népszámlálás kapcsán amugy is tervbe volt véve.³⁾

Ugyanis a népszámlálási kérdőív hátlapján, a 20-nál kevesebb segédszemélyt, illetve segédszemélyt egyáltalában nem foglalkoztató iparüzőket illető következő kérdések foglaltattak:

a) alkalmaz-e motorokat? milyeneket? hányat? mekkora ezek lóereje?

b) alkalmaz-e munkagépeket? milyeneket? mindenikből hányat?

¹⁾ *12th Census U. S. A. Vol. VII.*

²⁾ *U. S. A. Census of Manufactures. 1905.*

³⁾ 1899. évi XLIII. t.-cz. 1. §. L. *A magyar korona országainak gyáripára az 1898. évben.* Ált. rész. 1. füz. 74. 1.

c) minő nyersanyagokat, vagy félgyártmányokat használt fei? mekkora volt a tényleg felhasznált nyersanyagok és félgyártmányok mennyisége a népszámlálást megelőző 12 hónapban?

d) minő félgyártmányokat, vagy kész iparcikkeket állít elő? mily mennyiségben? mi azok értéke?

Sajnos azonban, ez az adatgyűjtés egyáltalában nem sikerült. Eredményei teljesen hasznavehetetlenek voltak. Csupán az elemi erőre berendezett vállalatok és az azokban foglalkoztatott segédszemélyzet száma volt e révén megállapítható.

Amint azonban a felhozott példákból látszik, a kisipar termelésének felvétele nem csak nálunk, hanem általában sehol és nem csak a külön termelési statisztikai adatgyűjtések alkalmával, hanem a népszámlálások kapcsán sem sikerült.¹⁾

Holott különösen gazdaságilag elmaradottabb országokban, habár a termelés túlnyomó része szintén a gyáriparra jut ugyan, a kisipar viszonylag még mindig oly jelentős tényező, hogy elmellőzése esetén az ország termelő erejéről csak igen tökéletlen kép alkotható. Ezt a végcélzt kell tehát mindig szem előtt tartani. A feladat szándékos megnehezítése, az eredmény okatlan kockáztatása volna bizonyára, ha csak a formai teljesség kedvéért, okvetetlenül és mindenütt a legtörpébb vállalatok felvételére is súly helyeztetnék. Másfelől azonban a felvétel köre minden esetre addig a legalsó határig kitolandó, melyet az illető ország sajátos viszonyai e végcél elérése szempontjából megjelölnek. Ily önkorlátozás mellett azután az elől említett nehézségek merőben eltörpülnek és nem képeznek többé leküzdhetetlen akadályt.

A kisipari üzemek jegyzékét, közvetlenül a népszámlálás kapcsán, azután az adólajstromok, kamarai, ipartestületi, ipartársulati stb. jegyzékek alapján nem lehetetlen megállapítani és a felvételt is, ha nem éppen szakemberek, de a kamarai, ipartestületi, tanítói, vagy közigazgatási személyzet bevonásával szintén, nem túlságos hosszú időn belül végre lehet hajtani. A legfontosabb dolognak azonban azt tartom, hogy a kérdőívek a kisipar és annak minden egyes ága sajátos viszonyainak megfelelően szerkesztessenek meg. Nézetem szerint az eddigi kísérletek kudarcának oka éppen abban rejlik, hogy a kérdőívek szerkesztésénél nem történt kellő gondoskodás arról, hogy a nyerendő adatok egyöntetűsége és használhatósága eleve biztosíttassék. Hiszen a mi 1900. évi népszámlálásunk alkalmával használt és elébb idézett kérdőíveink is, a felvétel tárgyának részletezése és közelebbi megnevezése helyett a legkorlátlanabb általá-

¹⁾ Vizaknai A.: *Társadalmi és gazdasági szempontok a XIX. század végén és a XX. század küszöbén tartott népszámlálásokban.* Közg. Szemle XXVI. évfolyam 1902. 293. 1.

nosságokban folytak széjjel és a számlálási egységnek megállapítását, mindennemű csoportosítását, összevonását a felvevő, illetve adatszolgáltató egység felfogásának és szabad mérlegelésének engedték át. Az alábbiakban még vissza fogok térni erra, hogy e hibából minő következmények származnak.

Természetesen a gyárak termelésének felvételénél használt kérdőívek a kis üzemeknél többnyire meg nem felelnek. Hiszen ezek termelése sokkal egyoldalúbb, berendezésük, felszerelésük sokkal egyszerűbb, nem tartanak fenn különféle munkásjóléti intézményeket stb. Ennélfogva bizonyos normal-typusú kisüzemek alapulvételével a kérdőív úgy szerkesztendő, hogy abba semmi felesleges, a mi zavarólag hatna, belé ne kerüljön, másrészt azonban abban minden előfordulható adat helyet találjon, sőt pontosan ugyanoly részletességgel és megnevezéssel szerepeljen, hogy a gyári termelés adataihoz hozzáadható, vagy szükség szerint azokból levonható legyen. Nevezetesen gond fordítandó arra is, hogy a hazai gyárakból származó és csinozásra, kikészítésre átvett, azután további feldolgozásra visszaadott félgyártmányok, valamint az idegen számlára teljesített mindennemű munkálatok lehetőleg pontosan megállapíttassanak.

A mennyiben azonban a kis üzemeknek a felvétel körébe való bevonása esetleg mégis aránytalanul nagy nehézségbe ütköznék, mint kiegészítő eszközzel, az enquêt- vagyis becslésszerű felvétel módjáról kell megemlékezni. Ennek segítségével termelésük, ha nem is számszerűen, de hozzávetőlegesen pontossággal volna megállapítható.

Az ilyen enquêt-szerű adatgyűjtések célja ugyan rendszerint a kisipar állapotának, fejlődő vagy hanyatló irányzatának felderítése és a fenforgó kívánságok iránti tájékozódás szokott lenni. Azonban ez az eljárás éppen úgy beállítható a termelés megállapításának szolgálatába is. Ezt t. i. úgy képelem el, hogy szakértő és a helyi viszonyokkal ismerős egyénekből központi, illetve ennek alárendelt kerületi összeíró bizottságok létesítenének, ezeknek a kérdőpontok, a felvételbe bevonandó üzemek jegyzéke, továbbá az elemi erővel hajtott üzemek, a segédszemélyzet stb. számára vonatkozó statisztikai adatok eleve megküldetnének. Ugy hogy e bizottságok feladata az volna, hogy írásbeli és szóbeli enquêt-ek, helyszíni szemlék alapján iparáganként a termelés mennyisége és értéke szerinti osztályokat állítanak fel és a kerületökbeli összes üzemeket ezen osztályokba sorozzák be. Az egyöntetűség biztosítása végett célszerű, ha a központi bizottság valamely nagyobb kerületet maga vesz fel és az ekként szerzett tapasztalatai alapján, esetleg a feldolgozott eredmények megküldése mellett a kerületi összeíró bizottságokat megfelelő utasításokkal látja el.

IV. A termelési statisztika tárgya.

A termelési statisztika tárgyát, szorosán értelmezve, csakis a termelésnél felhasznált anyagok és a belőlük előállított iparcikkek képezik, míg a termelési eszközöknek számbavétele már voltaképpen az üzemi statisztikára tartozik. Ámde az ipari üzemek számának, terjedelmének, felszerelésének, berendezésének, továbbá az elhasznált tüzelő anyagoknak, ugyyszintén az üzemekben foglalkoztatott segédszemélyzet számának és viszonyainak ismerete, magokkal a termelésre vonatkozó adatokkal oly benső vonatkozásban áll, hogy e nélkül a termelési viszonyokról alkotott kép valóban igen tökéletlen volna. A termelési statisztikai kérdőívek tehát rendszerint a főbb üzemi adatokra, a munkások számára, nem és kor szerint való tagozódására, a munkaidő tartamára, a munkaidőre és munkásjóléti intézményekre vonatkozó kérdésekkel bővíthetők, úgy hogy ez által nem csak a termelés számszerűen meg rögzített végeredménye, hanem az egész folyamat gépészeti szerkezete és socialis felépítése, egybekapcsolódottan, az erők működése közben, a maga nagyszerűségében tárul elénk.

Ha azonban kívánatos is, hogy a termelési statisztika az üzemi és munkásviszonyokat egyuttal szintén figyelembe vegye, mégis ezen egységnek csak a végső eredményben kell fennállania, ellenben igen nyomós okok magának az adatgyűjtésnek e különböző tárgyak szerinti kettéválasztását teszik indokolttá.

Egyik e mellett felhozható indok az, hogy a tulságosan terjedelmes kérdőív, okvetetlenül bizonyos korlátozásokat kíván meg, a melyek esetleg a szabatosság rovására mennek. Míg ellenben a kettéválasztásnál a kérdőpontokat tökéletesebben lehet megszerkeszteni és inkább lehet közvetlenül az egyes kérdések alá a megfelelő utbaigazítást, vagy magyarázatot odailleszteni, a mit szintén előnyösebbnek tartok, mint a külön füzeteket képező utasításokat. Egy másik mellette szóló érv pedig az, hogy így az egyik vagy másik csoportba tartozó kérdőpontok netaláni hiányai könnyebben pótolhatók, a nélkül, hogy e miatt az egész feldolgozás folyamatának meg kellene akadnia. Azonban e technikai okokon kívül legfőként az a körülmény teszi indokolttá a kettéválasztást, hogy az üzemi és socialstatisztikai adatok gyűjtése, a termelésre vonatkozó adatoktól eltérőleg nem igényel szakemberek által eszközlendő helyszini felvételt, hanem azokat a vállalatok tulajdonosai nagyobb nehézség nélkül magok szolgáltatathatják.

Sőt miután a termelési adatok felvétele ekként okvetetlenül hónapokat vesz igénybe, a mely idő alatt a munkáslétszám nagy hullámzásokon megy át, leghelyesebb e munkásstatisztikai adatokat az egész országban egy bizonyos napon és pedig oly időpontban felvenni, a

mikor a vállalatok a legtöbb munkást foglalkoztatják. Ebből a szempontból ajánlatos a felvételt pl. október hó első napjára tenni. A kérdőívek begyűjtése még az év végéig, az adatoknak a segéd táblázatokba való bevezetése pedig 2—3 hónap alatt szintén megtörténhetik. Ugyanakkor a midőn az ugyanezen év termelésének felvétele, a reá következő nyáron végrehajtásra kerülne, a már feldolgozott üzemi és munkásstatisztikai kérdőíveket az ugyanazon ipartelepnek szánt termelési statisztikai kérdőívhez hozzá lehet fűzni, a mi a termelési adatok helyességének mindjárt a felvevő közegek által való ellenőrzését is elősegítené.

A két teljesen azonos alapra hozott felvétel eredményei ekként egymást kiegészítenék és együttesen feldolgozva tehető közzé.

Értekezésem bevezető részében reá mutattam arra, hogy a termelési statisztika az önállóság és öncélúság fejlődési fokát a legkevesebb országban érte el, a legtöbb helyen ellenben csak termelési adatok gyűjtéséről lehet szó, melyek másnemű felvételek kiegészítő részét képezik. Ez az oka annak, hogy a termelési statisztika számlálási egységének helyes felfogása is, különösen miután annak tisztázásához a tudományos megállapítás sem járult hozzá, ki nem alakulhatott.

Azt látjuk tehát, hogy a termelési statisztikák, melyeknél a felvétel alapját szükségképen szintén az egyes üzemek képezik, magát az üzemet tévesen egyuttal a számlálási egységnek is tekintik. Ebből a felfogásból kifolyólag pedig könnyen érthetően abba a további — és pedig kétszeres — hibába esnek, hogy a míg egyfelől az üzemek nagyságkategoriai tekintetében bizonyos határokat szabnak, addig másfelől a felhasznált anyagok és előállított iparcikkek, nemkülönben azonban a munkagépek, munkaeszközök és berendezési tárgyak tekintetében a felvételt megelőzőleg kimerítő és pontos felsorolást adni szükségesnek nem tartják. Így pl. nálunk az 1898. évi felvétel első kísérlete alkalmával a kérdőív 2. pontja egész általánosságban csak azt kérdezte, hogy „a gyár mely nyersanyagokat, vagy félgyártmányokat dolgoz fel?“, 3. pontja pedig, hogy „a gyár mely félgyártmányokat, vagyis iparcikkeket állít elő?“ Végül a 11. pontja a gyárban használt munkagépeket és „egyéb fontosabb termelési eszközöket“ tudakolván, ehhez azt a megjegyzést fűzte, hogy oly ipartelepeknél, melyek termelőképességéről már egyes gépek, vagy egyes gépalkatrészek száma, illetve mérete is megfelelő tájékozást nyújt, a munkagépek részletes felsorolása mellőzhető. Elegendő a malmokban az őrlőjáratok és hengerszékek, fonodákban a fonóorsók, szövedékben a szövőszékek száma, szeszfőzdeknél az erjesztőkádák száma és ürtartalma, nyerscukorgyárakban a diffouseurök száma és ürtartalma, a gázgyárakban a retorták száma és befogadó képessége, stb.

Ez az adatgyűjtés tehát a felvevő közegek szabad mérlegelésének

engedte át, hogy az adatok mily részletezésével elégedjenek meg, illetve azokat mily csoportosításokba foglalják. Ugyanis, minthogy a felhasznált anyagok és előállított iparczikkék, valamint a termelési eszközök bizonyos üzemeknél csaknem végnélküli felsorolást igényelnek, melyeknek legtöbbje egyenként is, minőség, nagyság stb. tekintetében számtalan változattal bír, és minthogy közülök számos egészen alárendelt szerepet játszik, azoknak bizonyos csoportokba vonása jogosnak látszik, sőt valószínűséggel elkerülhetetlen. Annál inkább, mert maga a megkérdezett gyáros is csak az „egyéb“ gyűjtő-megjelölés alatt tud azokról nagyobb fáradság nélkül számot adni.

De ez az eljárás, mely a termelést mindig csak az egyes üzemre vonatkoztatva tekinti, figyelmen kívül hagyja, hogy ezen alárendelt jelentőségű anyagok, iparczikkék, vagy munkaeszközök már egy másik ipartelegen, vagy egy másik iparágban esetleg éppen a legfontosabbak. Ekként tehát ugyanazon iparághoz tartozó üzemekről kiállított kérdőívek sem fognak az összeadásra alkalmas, egyöntetű adatokat tartalmazni. Az ipari alcsoportok és főcsoportok közötti összevonásoknál pedig e hibák annyira megnövekednek, illetve oly óriási mennyiségek és értékek fognak közelebbi megjelölés nélkül szerepelni, hogy végül is az egész feldolgozás hajótörést szenved.

Csakugyan így volt ez nálunk 1899-ben, minek következtében egy második felvétel vált szükségessé, a mely alkalommal azonban már minden ipari fő-, és azon belül minden alcsoport számára különleges kérdőív szerkesztetett és azokba az illető iparágban legsűrűbben használt anyagok és legtömegesebben előállított iparczikkék, továbbá a jellegzetes munkagépek és berendezési tárgyak, sőt némelyikbe ezek szerkezetének, méreteinek, munkaképességének, stb. közelebbi megjelölései is belényomattak.¹⁾

Ezen második felvétel alkalmával követett eljárás azonban szintén nem volt egészen kifogástalan.

Abban ugyanis még csak megnyugodhatunk, hogy bizonyos gépek és munkaeszközök az egyik ipari alcsoportban számbavétettek, mert abban jellegzetesek, egy másikban ellenben nem vétettek számba, mert abban nem jellegzetesek. Mert hiszen, ha e számok a gyári berendezések teljesen pontos statisztikáját nem nyújtják is, mindazonáltal ezekből is megítélhetjük, vajjon gyárparunk gépészeti berendezése a kor színvonalán áll-e, másrészt pedig ezek alapján is ellenőrizhetjük a termelésre vonatkozó adatokat. Utóvégre a termelési statisztika szempontjából csak ez fontos.

Ellenben a kérdőívekbe a felhasznált anyagok és előállított ipar-

¹⁾ L. *A magyar korona országainak gyárparája az 1898. évben.* Ált. rész, I., 127. és 134. l.

cikkek közül szintén csak az illető iparágban jellegzetesek nevei nyomattak belé. Mig az esetleg előforduló többire nézve üres rovatok hagytak, illetőleg azok részletezésére és csoportosítására a felvevő közegeknek ismét szabad kéz engedtetett. A miből az következett, hogy a feldolgozás alkalmával a felhasznált anyagok és előállított iparcikkek egészen új csoportosítása vált szükségessé és így a felvétel eredményei a külforgalmi statisztika adataival többnyire össze nem hasonlíthatók. A termelésnél felhasznált anyagok és az előállított iparcikkek tehát nem az egyes iparáganként való jelentőségük, hanem egyáltalában a hazai iparra való fontosságuk szempontjából veendő számba. Hogy pedig a hazai ipar, vagyis közgazdaság szempontjából mely anyagok és iparcikkek birnak fontossággal, e tekintetben leginkább az ugyanezen szempontból részletezett vámtarifa tételei irányadók. A vámtarifának az ipari termelés szempontjából szóba jövő összes tételei kiczedulázandók tehát és az egyes ipari alcsoportok kérdőíveibe, minden lehetőség számbavételével, az összes előfordulható megnevezések kinyomandók, illetve a felvevő közegek utasítandók, hogy magokat a legpontosabban és a legmesszebb menő részletezéssel a vámtarifának betűsoros jegyzékben rendelkezésükre bocsátott tételeihez tartsák. Mindennemű összevonást ellenben, a külforgalmi statisztika csoportosításai szerint csakis maga a feldolgozást eszközlő központ végezzen.

V. A számlálási egység.

A termelési statisztika másik legfontosabb kérdése az, hogy mi a voltaképeni számlálási egység? Az őstermelésnél e kérdésre igen egyszerű válasz adható; a mennyiben a termelés itt az előállított termékek összességével egyenlő. Az őstermelési statisztikának ugyanis nem kell azzal törődnie, hogy vajjon a bányászott ércnek, vagy köszénnek mi a további rendeltetése, vagy hogy a termelt buza és rozs emberi vagy állati szükségletre fog-e szolgálni? Más a helyzet azonban az ipari termelésnél. Itt t. i. ugyanaz az anyag többszörös megmunkálási műveleten megy keresztül. Pl. egy vasgyár vasércből nyersvasat, ebből aczelt és kovácsolt vasat, az aczélból hengerelt árukat, a kovácsvasból rúdvasat és végül a rúdvasból vasuti szerkezeteket, kerékpárokat, váltókat stb. gyárt.

Nyilvánvaló, hogy e gyár termelése nem szoros mindezen cikkek értékének összegével, mert hiszen az ily összeadás képtelen többszörös számítást foglal magában. A számlálási egység semmiesetre sem lehet tehát az egyes gyártási művelet eredménye, hanem csupán a gyárból kikerült végső termék jöhet számításba. Ámde az is világos, hogy tisztán üzemi berendezés kérdése, vajjon az elősorolt műveleteket egyazon vagy pedig más-más gyár végzi-e? Ennélfogva már egy ipari alcsoport ter-

melésének megállapításánál az egyes gyárak termelése épp oly kevésbé vehető számlálási egységül, mint akár az egyes üzemek termelése, mert hiszen különben a többszörös számítások még további halmozódása állana elő.

Bármennyire világos ez az okoskodás, mindazonáltal a többszörös számítás legszembeötlőbb hibáitól egyetlen eddigi termelési statisztika sem ment. Nem ugyan azért, mintha a hiba belátása hiányoznék, hanem mert kiküszöbölésének módja kéllőleg tisztázva nincsen. Mindössze két komoly számba menő kísérlettel találkozunk e téren, bár eleve jelezzük, hogy e probléma megoldását azok sem eredményezték. Az első és időben is régebbi kísérlet az amerikai Egyesült-Államokban tétetett. Ott ugyanis belátván azt, hogy a termékek értékeinek összegelése bizonyos többszörös megmunkáláson keresztülment anyagok értékeinek ismételt összeadását foglalja magában, hogy tehát e végösszeg nem felel meg a termelés valóságos értékének, már az 1870-iki, továbbá az 1880. és 1890. évi censusok alkalmával a termelt iparczikkék összes értékén kívül (gross value of products) a termelés u. n. tiszta értékét is (net value of products) igyekeztek megállapítani. Ezt akként érték el, hogy az iparczikkék összes értékéből, az összes felhasznált anyagok értékét (total cost of materials) levonták. Ezen közben azonban azt a hibát követték el, hogy a tulajdonképpen feldolgozott anyagok értékén kívül a tüzelés, világítás költségeit és más kisebb üzemi kiadásokat (amount of miscellaneous expenses) szintén levonták. A minek következtében azután a termelés „tiszta értéke“ a felhasznált anyagok értékeinél jóval kevesebbnek látszott, a mit az 1900. évi census előszava is „statistical absurdity“-nek nevezett.

Nyilvánvaló azonban, hogy ez az eljárás egyébként sem a termelés tiszta értékét, hanem csak a termelés által előidézett értéknövekedést adja.

Az 1900. évi census alkalmával tehát csakugyan egészen más módszerhez folyamodtak. Akként okoskodtak ugyanis, hogy a termelés tiszta értéke nem egyéb, mint a nyersanyagok értéke, hozzáadva az összes megmunkálási műveletek révén keletkezett értéknövekedést. Minthogy pedig csaknem minden iparág félgyártmányokat is dolgoz fel, melyek mint végső termékek másutt már egy ízben ugyis számbavétettek, a többszörös számítások kiküszöbölése végett a termelésnél felhasznált nyersanyagok és félgyártmányok külön-külön kimutatása kívántatott, azután pedig az előállított cikkek értékeinek összegéből (a gross value-ból) a felhasznált félgyártmányok értéke (value of partially manufactured materials) levonatott.¹⁾

Ez az eljárás azonban szintén hibáztatható, még pedig több szempontból. Mindenek előtt azért, mert a termelés összes értékéből a fel-

¹⁾ U. S. A. Census of Manufactures of 1900. Vol. VII. chap. XXVIII. p. CXXXIX.

használt nyersanyagok értékét nem vonja le, holott azt az őstermelésnél, melyre pedig a census szintén kiterjed, már egyizben kimutatta. Egyrészt tehát ezzel szemben következetlen, de másrészt egyáltalában téves az a felfogása, hogy a földolgozott félgyártmányok értéke azért vonandó le a termelés összes értékéből, minthogy azok ez utóbbiban, vagyis mint végső termékek, egy izben már ugy is számbavétettek. Holott minden gyár, iparág, iparcsoport a másik gyártól, iparágtól és iparcsoporttól is vesz át félgyártmányokat, illetőleg minden ország ipara külföldről származó félgyártmányokat is feldolgoz. Ugy hogy ha az illető gyárban, iparágban, iparcsoportban, vagy az országban feldolgozott összes félgyártmányokat levonjuk, a megfelelő „net value“ a valóságnál kevesebb lesz.

A második hiba, a mit figyelmen kívül hagyni szintén nem lehet, abban áll, hogy a további feldolgozásra kerülő félgyártmányok a termelő által számla értékben, vagyis gyári árban, a továbbfeldolgozó vállalat által pedig beszerzési árban mutattatnak ki. Utóbbiban tehát esetleg a közvetítő kereskedő nyeresége és a fuvar költségek is benn foglaltnak, úgy hogy a termelés összes értékéből ismét túl sok lesz levonva, vagyis a „net value“ a valóságnál ennyivel ismét kevesebb lesz.

Viszont az ellenkező irányban is hibázik ez az eljárás, a midőn ugyanis az idegen üzemekben saját számlára végeztetett munkát figyelmen kívül hagyja, vagyis annak értékét a termelés összes értékéből nem vonja le, a miből szintén többszörös számítások származnak. Így pl. a mig az 1900. évi census az építőipar termelését 405.000 dollárban mutatta ki, addig egy külön felvétel az ugyanezen évben készült épületeket, a városi hivatalok által szolgáltatott adatok alapján csak 325.000 dollárra értékelte. Ez az óriási eltérés pedig onnét van, hogy a census alkalmával az építő vállalatok az egész építési munkálat értékét, az alvállalkozók pedig a kő-, vas-, üvegezési-, vízvezetéki- stb. részmunkák értékét külön-külön is kimutatták és a helyett, hogy ez utóbbiak értékét a fővállalkozók adataiból levonták volna — ezekhez hozzáadták.¹⁾

Az Egyesült-Államok korábbi szövetségi censusainak eljárását találjuk a massachusetts-i statisztikában is azzal a különbséggel, hogy itt — helyesen — az üzemi kiadásokat a termelés összes értékéből nem vonták le. Továbbá itt a termelés tiszta értéke (net value) helyett az „industry product“ kifejezést használják (gross product, i. e. value of goods made and work done less value of stock and materials consumed), mely jobban is megfelel annak, a mit jelenteni akar, hogy t. i. nem a

¹⁾ G. Undy Yule: *Statistics of Production and the Census of Production Act* (1906.) *Journal of the Royal Statistical Society*. Vol. LXX. Part I. (31. st. March. 1907.)

termékek, hanem a termelés értékéről van szó, vagyis arról, hogy az illető üzem, iparág, vagy iparcsoport, végül az ország ipara a maga összeségében a megmunkált anyag értékét mennyivel növelte?

A massachusetsi statisztika ezt az értéknövekedést azután igen érdekes további számítások alapjává teszi, a mennyiben a legfőbb kilencz iparágnál arra vonatkozólag is tájékoztat, hogy ezen értéknövekedésből hány százalék jut a vállalatba befektetett állótkére, a munkabérekre, végül a kisebb üzemi kiadásokra és az üzleti nyereségre.

Szó sincs róla, az értéknövelő képesség megállapítása csakugyan igen érdekes törekvés. Az egyes iparágak jelentősége fokozatának mérésére, azután több ország ipari termelése fejlettségének összehasonlítására csakugyan igen alkalmas módszernek kínálkozik és azért feltétlenül kívánatos, hogy minden termelési statisztika az adatok ily irányú feldolgozására is súlyt helyezzen.

Másrészt azonban bizonyos az, hogy e számításoknak inkább csak elméleti, a gyakorlatban legalább is csak közvetve hasznosítható értékük van. Hiszen az értéknövekedést mutató számok voltaképpen csak viszonyszámok, melyekből az egyes iparágak termelésének abszolút terjedelme és helyzete meg nem ítélni. Nem segítenek az ország ipari termelése egész hozadékának és ennek révén a fogyasztása nagyságának megállapításához. Egyszóval abba a körbe, a mit a termelési statisztika rendeltetéséről fentebb megrajzoltam, be nem illeszthetők.

Azért valóban eltévelyedésnek tartom a düsseldorfi városi statisztikai hivatal igazgatójának, Otto Mostnak egyébként igen alapos és jeles dolgozatában vallott azon felfogását, hogy: „Was zunächst das Objekt der Ermittlung anlangt, so ist zunächst daran festzuhalten, dass Zweck der Produktionszählung keineswegs die statistische Erfassung der Produkte, d. h. der Erzeugnisse in ihrem Gesamtumfang, sondern diejenige der Produktion, d. h. der durch die gewerbliche Arbeit hervorgerufenen Werterhöhung darstellt. Für die gewerbliche Arbeitsleistung und Bedeutung eines Betriebes, einer Gewerbegruppe, oder einer Volkswirtschaft kann nicht der Produktenwert entscheidend sein, da in ihm in Form der verarbeiteten Stoffe u. s. w. von fremder Arbeit geschaffene Werte enthalten sind, sondern einzig und allein der Umfang der Produktion.“¹⁾ Ezzel szemben — a termelési statisztika gyakorlati rendeltetését tartva szem előtt — azt vallom, hogy annak tárgyát első sorban az előállított termékek mennyiségének és értékének felmérése kell hogy képezze. Még pedig az összegelések alapjául szolgáló számlálási egységnek nem az egyes üzemek, se nem az egyes vállalatok termelését

¹⁾ *Zur Methode, Technik u. neuesten Phase der gewerblichen Produktionsstatistik.* Jahrb. für Nat. u. Stat. III. Folge. 34. Bd. S. 723. 1907.

véve, hanem ezektől teljesen függetlenül, magukat az előállított iparczikkeket, abban a végső állapotukban, melyben esetleg mint félgyártmányok, az országból kivetnek, vagy mint kész iparczikkeket a közhasználatnak átadatnak.

Az a kérdés azonban, hogy az előállított cikkek ezen végső állapotukban statisztikailag miként, mily eljárás mellett foghatók meg?

Nézetem szerint az eljárás következő volna:

1. Ha valamely ipartelepen több egymásba kapcsolódó, folytatólagos gyártási művelet folyik, csupán az ipartelep elhagyó végső termékek veendő figyelembe, legyenek azok akár félgyártmányok, akár kész iparczikkeket. A vasgyár termelésében tehát, a mely vasércből vasuti szerkezeteket, kerékpárokat, váltókat stb. gyárt — a közbenső gyártási műveletek csak annyiban jönnek számba, a mennyiben a vasgyár nyersvasat, aczelt, kovácsvasat és rudvasakat is eladott. A saját üzemben további feldolgozásra felhasznált félgyártmányok egészen figyelmen kívül hagyandók.

Viszont számításba veendő az idegen számlára teljesített megrendelési, csinozási, kikészítési és javítási munkák, illetve levonásba hozandó azok értéke, ha e munkálat saját számlára idegen üzemben teljesített.

II. Az egyes ipartelepek adatai, ipari alcsoportokba foglalva, egymás alá irandók. Ha azután az egyik ipartelep végső termékei és a másikon további feldolgozásra felhasznált anyagok között azonos félgyártmányok fordulnak elő, az egyenlő mennyiségek (és azoknak megfelelő értékek) mindkét rovatban törlendők. Ekként a legtöbb esetben vagy a végső termékek, vagy a további feldolgozásra felhasznált anyagok javára bizonyos különbség fog előállni, a mi az első esetben a más ipari alcsoportnak átadott, illetve az országból kivitt; második esetben pedig, a más ipari alcsoporttól átvett, illetve a külföldről behozott félgyártmányokat jelzi. Az egyenlő mennyiségek törlése után fenmaradt számok leösszege adja az illető ipari alcsoport termelését.

III. Ugyanez az eljárás követendő az alcsoportoknak főcsoportokká való összevonásánál, végül pedig, minthogy ezek félgyártmányaikat szintén kicserélik, az országos végösszeg megállapításánál.

Ezt tartom az egyetlen célravezető, helyes eljárásnak, mely az ország ipari termelésének igazi képét nyújtja. Ha nem így járunk el, ez esetben többszörös számítások kikerülhetetlenek és ezek az egész felvétel értékére annál végzetesebbek lesznek, mentől magasabb fejlődési fokot érte el valamely ország ipara.

Mindazonáltal el kell ismernem, hogy ezen eljárásnak is van egy nagy hátránya. Ugyanis nemcsak egyes üzemek, hanem a termelés bizonyos közbenső műveletét végző egész segédiparok a kimutatásból

kiesnek. A mig, például a pamut vagy a gyapju mint végső termék a fehéritő vagy kelmefestő gyárát elhagyja, a kártoló-, fonó- és szövőgyárakon ment keresztül. A mennyiben tehát ezek termékeiket nem a külföldre adták el, a többszörös számítások kikerülése végett — termelésük számba nem vehető.

Pedig kétségtelen, hogy rendkívül fontos tudni, vajjon a termelés közbeni műveleteinél milyen gyártmányok keletkeznek, hogy ezen cikkekből mi megy külföldre, mi jön be az országba, szóval mi azokban az ország fogyasztása. Végül pedig, hogy e segédiparok az ország termelésének mily fontosságú tényezői és bizonyos korábbi állapothoz képest hogyan fejlődtek?

Egyfelől tehát a többszörös számítások kiküszöbölése, másfelől a segédiparok felderítése, valóban oly sarkalatos kérdései a termelési statisztikának, hogy mindaddig, a mig ennek megoldására megfelelő módot találni nem sikerült, kifogástalan termelési statisztikával egyetlen ország sem dicsekedhetik.

Ámde e kettő közötti ellentét inkább csak látszólagos és összeegyeztetésük korántsem olyan nehézség, melyet áthidalni ne lehetne. Az ország ipari termelésének fent ajánlott módon való megállapítása mellett ugyanis az egyes iparok helyzetét tárgyaló leíró részbe a segédiparoknak, a végső termékek táblázataiból kiküszöbölt adatai a szükséges magyarázatok kíséretében megfelelően beilleszthetők, a nélkül, hogy a végeredmények tisztánlátására zavarólag hatnának.

VI. Egyéb kérdések.

A termelési statisztikai felvételek sikerének egyik fontos kelléke, hogy azt a dolog lényegére nem tartozó, tehát felesleges, továbbá olyan kérdések túl ne terheljék, melyekre megbízható felelet egyáltalában nem is várható. Így p. o. feleslegesek a mi 1898. évi felvételünkben a termelésnél felhasznált anyagok, továbbá a gépek és munkaeszközök származására, végül az előállított iparcikkek eladási piacaira vonatkozó kérdések. Mert a vállalat tulajdonosa a külföldi származást, illetve a külföldön való értékesítést sokszor nem is sejtheti, a vonatkozó kérdésekre a legjobb akarattal sem tud pontos választ adni, különösen ha a szóbanforgó nyersanyagot, gépet stb. nem közvetlenül a termelőtől, vagy gyárostól, hanem belföldi kereskedőtől vette, illetve a saját termékeit belföldi kereskedőnek adta el. A mig tehát e tekintetben a külforgalmi statisztika amugy is megbízhatóbb adatokat nyújt, addig az iparosok önvallomásából eredő számadatok a megtévesztésre nagyon is alkalmasak.

Viszont pl. azon kérdőpontok, melyek az 1860. évi francia felvétel

alkalmával a gyár eladási (forgalmi) értékét, vagy az amerikai Egyesült-Államok censusai alkalmával a forgótőke, a pénztári állomány, a váltók, künnlevőségek, raktárkészletek stb., valamint nálunk az 1898. évi felvételkor a vállalatokba befektetett állótőke nagyságát tudakolták, oly természetűek, hogy előrelátható volt, hogy ezekre a megkérdezettek nemcsak hogy nem akarnak szívesen, de egyáltalában nem is tudnak pontos feleletet adni.

Egy sokat vitatott kérdés továbbá az, hogy vajjon a termelés mérőeszközéül inkább a mennyiség, vagy pedig az érték alkalmas-e?

A mennyiségmértékek előnye, hogy ezeket a termelő mindenestre könnyebben bírja megadni. Ellenök szól viszont, hogy sokféleségök miatt azokat sem összeadni, sem a különböző mértékekkel megjelölt csoportok között összehasonlitásokat tenni nem lehet.

A mennyiségmértékekkel szemben tehát, mint legegységesebb mérték, a termékeknek pénzben kifejezett csereértéke kínálkozik. Ámde viszont a pénz értéke helyre, különösen azonban időre nézve korlátolt, úgy hogy korántsem olyan rögzített és kétségtelen mérték, mint a darabszám, súly-, vagy ürtartalom. Ugyanis a gépészet tökéletesbedése, a világverseny alakulása és más tényezők folytán vásárlóképessége oly hullámzásoknak van kitéve, hogy egymástól nem tulságosan távol eső időpontok adatainak összehasonlitása is már nehézségekbe ütközik. Egyébként azonban a pénzérték egymagában csak ott bir jogosultsággal, a hol magától értődő darab-egységre vonatkozik, ellenben a hol ennek bizonyos többszöröséről, vagy csak szokványos súly- és ürmértékekről van szó, a megjelölések annál kevésbé mellőzhetők, minthogy ezt a külforgalmi statisztikával való egybevetés lehetősége is megkívánja.

A mint látható, tehát egyik mértékrendszernek sincsen a másik fölött abszolút előnye, hanem azok együtt akként egészítik ki egymás fogyatékosságait, hogy legczélszerűbb, ha a termelési statisztika mindkettőt egyaránt használja.

Az előállított iparczikkeknél ez egyáltalában nem ütközik nehézségbe. Ellenben a felhasznált tüzelőanyagokat, nyersanyagokat és félgyártmányokat illetőleg az érdekeltek többnyire csak mennyiségadatokat hajlandók közölni, mert attól tartanak, hogy az érték-adatokkal termelési költségeik kiszámításának kulcsát szolgáltatják ki, a mi pedig legföltettebben őrzött üzleti titkuk. Nálunk 1898-ban ezekre nézve csakugyan csupán a mennyiség-adatok kérdeztettek. Az 1906. évi angol törvény pedig, mely az előállított cikkeknel első sorban csak az értékre helyez súlyt, a mennyiség-adatokra ellenben csakis oly cikkeknel és csak oly mértékben, a mennyiben és a mily mértékben azokat a külforgalmi statisztika is használja, a felhasznált anyagoknál ezek részletezését nem engedi meg, hanem csupán

a hozzávetőleges összes értéket (the aggregate estimated value of the materials used) engedi tudakolni.

A termelési statisztikai felvételek kétségkívül erősen belenyulnak az iparosok teljesen magántermészetű és anyagi érdekű ügyeibe. Érthető tehát, ha az ily felvételt idegenkedéssel fogadják, a kívánt adatokat üzleti és gyártási titkukra való hivatkozással vagy egyenesen megtagadják, vagy előmutatják ugyan a beszerzésekről és eladásokról, az előző évről áthozott anyag- és raktárkészletükről vezetett feljegyzéseiket — a mi természetesen nem azonos a felhasznált anyagok és előállított cikkekre vonatkozólag kívánt adatokkal — és a felvevő közegekre bízzák, hogy azokból hosszas, fáradságos munkával valamit kiböngészsenek. Sokszor persze eközben azt megteveszteni is igyekeznek. Fiók- és részvénytársulati ipar-telepek, azzal a kifogással, hogy maguk ugyszólván semmi feljegyzéssel nem rendelkeznek, hanem azokat más székhelylyel bíró igazgatóságok vezetik, az adatgyűjtőket ide-oda utasítják. A külföldön székelő igazgatóságok pedig ottan vezetett könyveik adatainak közlését, kétségtelen jogukra hivatkozva, kereken megtagadják.

Ennélfogva kívánatos tehát, hogy ne pusztán a költségvetési törvény adjon a hitel engedélyezése révén az ily adatgyűjtés foganatosítására felhatalmazást, hanem külön törvény, mely kifejezetten jogi alapot és egyuttal módot is nyújtson arra nézve, hogy a feltétlenül szükséges adatokat az érdekeltektől esetleg kényszer útján is ki lehessen venni, a nyilván hamis adatokat szolgáltatókat és megtevesztőket meg lehessen büntetni. Egyuttal azonban közelebbről és a legpontosabban megállapíttassék, hogy az adatgyűjtés az érdekeltek vagyoni természetű magánügyeibe meddig és mily mértékig nyúlhat belé, vagyis mely adatok kik által tudakolhatók, mi tekintendő ellenben az illető gyártási és üzleti titkának, ez miként védetik meg és ez iránt mi a kezesség?

Természetesen kívánatos volna, ha az ily termelési statisztikai adatgyűjtések állandóan, folytatólagosan kiegészíthetők volnának. Azonban ez a vele járó munka nagysága és költséges volta miatt, nem kevésbé azonban, mivel az iparosoknak évente való nagy megterhelését jelentené, ugyszólván kivihetetlen. Svéd- és Finnországban, Massachusettsben és több más északamerikai szövetséges államban, valamint Ausztráliában évenként megisméltődő adatgyűjtésekkel találkozunk ugyan, de a mint említettem ezek Ausztráliában csak egynehány iparágra és csak kevés üzemre terjednek ki, Amerikában pedig az adatokat az iparosok önként szolgáltatók, végül Svédországban csupán becslésen alapuló adatokról van szó, melyek a közigazgatási hatóságok jelentéseiből állíttatnak össze. A szakközegek által, közvetlenül a helyszínén gyűjtött adatokat ily módon azonban nem tanácsos kiegészíteni, mert a kétféle módon nyert eredmények

között oly különbségek fognak mutatkozni, melyek mindennemű tájékozódást vagy következtetést teljesen kizárnak. Minthogy azonban kivételesen jó vagy rossz esztendők, a konjunkturák esetlegességei, munkabeszüntetések és egyéb üzemi zavarok az ilyen felvételek eredményeit természetesen erősen befolyásolhatják, mindenesetre az is szem előtt tartandó, hogy e zavaró körülmények túl sok időn át hatásukat ne éreztessék és hogy egyáltalában a felvételek időszerű megisméltése az ipar gyors fejlődésével lépést tartson.

Ezek az említett és még egyéb közgazdasági jelenségek, mint példának okáért a pénzügyi és mezőgazdasági helyzet, a munkáspiacz viszonyai, vagyis a kamatláb, a vámtételek és munkabérek nagysága, a nyersanyagok ára, szállítási díjtételek stb. a feldolgozás alkalmával, általában különös méltánylást érdemelnek. Ez ugyan nem tartozik szorosan a termelési statisztikára, hanem már kivezet az általános közgazdasági viszonyok vizsgálatának nyílt tengerére. De éppen az eddigi példákkal szemben azt tartom kívánatosnak, hogy az összegyűjtött anyag ne csak a történeti fejlődés feltüntetése czéljából, hanem a fenti tényezők hatásainak szempontjából, kellően megokadatolt és az ellenőrzést megengedő módon, a lehető legtöbb kombináció szerint dolgoztassék fel. Annál inkább, mert a dolog természeténél fogva egyéni adatok a táblázatokban közzé nem tétetvén, ez senki másnak, csakis az ősannyal rendelkező hivatalnak áll módjában.

Természetesen a kombinációk nem szolgáltatnak mindig számszerűleg egészen pontos eredményeket, a minthogy az exact statisztika határain kívül is esnek, de azért a conjecturalis adatok sokszor szintén hasznos szolgálatot tehetnek és jelentőségüket nem szabad kicsinyelni.

Géber Antal.

A francia adóreform és annak socialpolitikai jelentősége.

I.

Paul Leroy Beaulieu, az 1907. február 7-én Caillaux pénzügy-minister által benyújtott törvényjavaslatot bírálván, így kiált fel: „Jamais on n'a vit en France une taxe aussi universellement et violemment inquisitoriale! Le contribuable est en quelque sorte mis a la comisoile de force“. S miközben e nagy nemzetgazdász, ki működési irányában a tőke érdekét képviseli, ilyen elkeseredett bírálatra fakadt, s az adóköteles kényszerzubbonyáról beszél,¹⁾ a socialista Jaurès, az alsó osztályok szemüvegén nézve a reformjavaslatot, a következőket mondja: „Az adóreform nem végleges intézmény, de a munkásnép actiójának újabb tápot nyújt. A felmerült kérdés symbolum jellegét viseli, mely körül a liberalismus és demokratismus csatát vi a reactió ellen. Csira csupán, melyből terebélyes fa nő“.²⁾

Ilyen ellentétes érdekfelfogást szült a törvényjavaslat, melynek el-bírlásánál alig lehet a tiszta socialpolitikai intentiót a politikai ten-dentiától megkülönböztetni, s a melynek tárgyalása folyamán az osztály-harcz nem egyszer igen elkeseredett hangon jutott szóhoz.

A kormány célját és szándékait, legjobban a törvényjavaslat indokolása juttatván kifejezésre, erre kell visszatérnünk; innen kell ki-indulni vizsgálódásunknak, hogy a szóbanforgó adóreform geneziséét megismerjük.

Az indokolás általános része a külföldi, így az angol és német jövedelmi adóval foglalkozik, rámutatván arra a pénzügyi elvre, hogy az adóztatás egyetlen helyes forrása a jövedelem lévén, a jelenleg fennálló hozadéki rendszert jövedelmivé kell változtatni. Az angol jövedelmi adó osztályos, a porosz általános, Caillaux minister egyik rendszer merev utánzását sem véli keresztülvihetőnek, mert a francia nemzeti vagyon

¹⁾ *L'économiste français* 1907. I. 219. old.

²⁾ *Le Temps* 1907. febr. 11. 3. old.

sokkal elforgácsoltabb, a közép- és kisjövedelmek száma sokkal nagyobb, semhogy az angol adórendszerben biztosított magas létminimumok ez országban a szükséges állambevételeket biztosíthatnák. A porosz jövedelmi adó minden, bármily forrásból eredő jövedelmet, ha ez az 1.125 frankot meghaladja, egy adóalapba gyűjt; ezt az adóztatási módot, mely vagyonaadók nélkül keresztülvive nem különböztetné meg a fundált és a munkajövedelmet, szintén nem lehet magában alkalmazni. Caillaux tehát a francia adórendszer hagyományain, a szokásokon nyugvó és a jövedelem eloszlásához simuló oly adórendszert ajánl, mely egy osztályos jövedelmi adókból összerótt adónemből s az ezt betetőző általános jövedelmi pótagóból áll.

Az osztályos jövedelmi adó a törvényjavaslat eredeti szövege szerint a tőkéből (ingatlan vagy ingó tulajdonból) eredő jövedelmet a leg súlyosabb 4⁰/₀-os, a tőke és munkajövedelem vegyületéből származó ipari és kereskedelmi nyereséget mérsékeltebb 3¹/₂⁰/₀-os, végre a tiszta munkajövedelmet a legenyhébb 3⁰/₀-os adókulccsal illeti, míg a kiegészítő jövedelmi pótagó 4⁰/₀-os adókulccsal kontempláltván, később a p. ü. bizottságban 5⁰/₀-ra emeltetett.

A törvényjavaslat a hozadék helyett a jövedelmet szándékozáván elérni, az adóalany kifürkészésére eddig alkalmazásban volt törvényes eszközök elégtelennek bizonyultak. A jövedelmi adó más adótechnikát kíván, melynek a jövedelmi ágak természetéhez kell alkalmazkodnia. A minister ismételten hangsúlyozza, hogy a mennyire lehetséges, nem zaklatja az adófizetőt és mellőzi az adóbevallást. Így az ingatlanból folyó jövedelmet a község a bérlet becsértékéből, az eladási árból összehasonlítás alapján, stb. állapítja meg, az ipari és kereskedelmi vállalatokból huzott jövedelem szintén hivatalból becsültetik fel s a kereskedő csak az esetben tartozik könyveit bemutatni, ha az adóközeg által megállapított adóösszeget sokalja. A bevallást csak a munkából folyó jövedelemnél követeli a törvény.

Az ingó értékek megadóztatásánál elvben a régi rendszer marad érvényben, mivel azonban a bélyeg- és átruházási illetékek reformja az összbevételnél 20 millió frank csökkenéssel jár, e hiányt a minister ezen jövedelmi osztály hozadékából szándékozik fedezni. A külföldi értékek megadóztatásánál eddig szokásban volt általányrendszert eltörölték, s helyébe egy a névérték 2⁰/₀-ában megállapított bélyegadóhoz hoznak be; ez értékek tulajdonosai különben 5⁰/₀-os jövedelmi adót fizetnek.

A kiegészítő jövedelmi pótagó kulcsát, mint már említettük, a pénzügyminister eredetileg 4⁰/₀-ban állapította meg, mely adókulcs azonban csupán a 25.000 frankon felüli jövedelmekre hatályos. Az indokolás

értelmében 10 millió adózó polgár közül 500 ezer 5.000 franknál nagyobb jövedelem felett rendelkező személy fizeti; hozadékát a minister 20 millióra becsüli.

Az ingatlanból élvezett jövedelem megadóztatásánál fontos elvi újítás, hogy a javaslat szakít a kataszterrel, melyet „részleteiben és kimutatásaiban az érvényesség időtartamának legnagyobb része alatt a valóságnak meg nem felelő okmányoknak“ nevez. A törvényjavaslat megelégszik a tulajdonos által élvezett jövedelemmel, ezt pedig — Caillaux minister szerint — könnyű megállapítani. A becsérték megállapítása céljából néhány départementben próbák végeztek, a melyek a minister teljes megelégedésére szolgáltak, mert az indokolás szerint a tulajdonosok által beszolgáltatott bevallásokból, a bérletekből megállapítható becsértékből, és az adóközegek állandó értesülései alapján gyorsan és elég biztosan állapítható meg az adóalap. A föld hozadékának állandó jellegére való tekintettel a minister az értékmegállapításokat 10 évenként elegendőnek tartja, hogy pedig az ugaron maradt föld, vagy a bérbe nem adott ház tulajdonosa kárt ne szenvedjen, a bizottság által megállapított tiszta jövedelemnek csupán $\frac{4}{5}$ -e esik adó alá.

A régi földadó a hozadékban nem különböztette meg a földjáradékot és a munkadíjat, illetve vállalkozói nyereséget, a jelen törvényjavaslat ellenben széjjel választja e tényezőket s az utóbbiakat a mezőgazdasági üzemből folyó jövedelem alakjában külön is megadóztatja. „Mert e kereset — így olvassuk az indokolásban — Franciaországban a nemzetgazdászok véleménye szerint a földjáradékkal egyértékű, ha ugyan meg nem haladja ezt; a könnyű kezelés végett tehát a javaslat az ezen adóosztály alapjául szolgáló nyereséget a földjövedelemmel egyenlőnek, vagyis a járadék $\frac{4}{5}$ -öd részének fogadja el. A becslés e módja a javaslat szerint azon jelentékeny előnnyel jár, hogy a földmives erélyét és találékonyságát tüzeli, mert az ezen hányadot meghaladó nyereséget adózatlanul hagyja.

Nehezebb az ipari és kereskedelmi vállalatokból eredő jövedelem elérésének a kérdése s erre a javaslat a következő utat választja: A szerződések, hagyatékokból, valamint a régi patensadó adataiból méritett tárgyi ismérveken kívül ugyan a termelésből is következtethetni a nyereségre, a jövedelem pontosabb megállapíthatása szempontjából azonban a minister egy a régi patensadót fizetők közül alakítandó bizottság felállítását proponálja, mely a munkások száma, a gépek lóereje, a feldolgozandó nyersanyag alapján, tehát csak külsőleg látható jelek nyomán állapítja meg az adóalapot a nélkül, hogy például az üzleti könyveket, vagy a kötött szerződéseket vizsgálhatná. Az így megállapított adóalap csak provisorikus, mely az illető adóköteles tudomására hozatván, ennek

részéről bizonyítékok alapján megdönthető. A legtöbb esetben tehát valószínűleg egyezmény fog létrejöhetni a két felfogás között.

A munkajövedelemre – ideszámítván a fizetésekből, bérekből, nyugdíjakból stb. huzott jövedelmet — vonatkozó adatokat az indokolás szerint legalkalmasabb a munkaadótól beszerezni, mert így legkönnyebben elérhető, hogy az adóközegnek a számos egyénnel — gyakran surlódásra vezető — érintkezése egy minimumra redukáltassék, s mert a munkaadó rendszeren könnyebben felülvizsgálható s ellenőrizhető.

Az ingó értékek megadóztatására két módszer kínálkozik, a közvetlen, mely az adóköteles adóbevallásán alapszik, s a közvetett, midőn az adós által kamat, osztalék, vagy más alakban történt fizetségek alkalmával kerül levonásra; e két módszer közül a minister az eddig szerzett tapasztalatok alapján az utóbbira határozta el magát. Mivel pedig az ingó érték megadóztatása Franciaországban ez idő szerint igen rendszertelenül történik, s az adókulcs 8 és 15⁰/₀ közt váltakozik, a minister a bélyegilleték reformjával kapcsolatban ezt az adónemet is átalakítja, az adóalapot 17—18 millióval szaporítja, a csekély kamatot jövedelmező, népszerű értékek adóját leszállítja, bizonyos részvények adóját felemeli, s így eléri, hogy az előmutatóra szóló értékek valamennyie 11⁰/₀-ot fizet.

A törvényjavaslat indokolása hosszasan foglalkozik a francia államadósság járadékának megadóztatásával. Egyenként sorolja fel és törekszik megczáfolni azon ellenvetéseket, melyeket a járadék adómentességének hívei hoznak fel, hogy az állam ily adó által megszegi adott ígéretét, hogy a járadékból eredő jövedelem megadóztatása esetén ezen adó dologi teherként hat és a címlet értékének csökkenését idézi elő; rámutat az angol income tax példájára, mely nem kiméli az állami járadékból folyó jövedelmet s a következőképen foglalja össze észleleteit: „Vegyük sorra mindazokat, kik egy vidéki városkában az adóztatás szempontjából tekintetbe jönnek: a földbirtokost, az ingó értékek tulajdonosát, a kishivatalnokot és a „rentier“ magánzót. A földmives továbbra is fizeti az adót, az ingók hozadékából élő szelvényadót fizet, a kishivatalnok — a mennyiben jövedelme a törvény által biztosított létminimumot meghaladja — szintén adózik, az állami járadék birtokosa pedig, ha 4.900 frank jövedelem felett rendelkezik (5.000 franknál már a jövedéki pótdadó is alkalmazásba kerül), adómentes legyen? A földmives, hivatalnok, munkás dolgozzék, hogy a „rentier“ zavartalanul élvezhesse az állami járadék kamatmentességét? Egy ilyen adómentesség az adók jogosságának legelemibb követelményével ellenkezik.“

A régi adórendszerben a legtöbb panasz az ingatlanra vetett adó ellen hangozott fel. Ez a repartitionalis adó igen egyenlőtlenül oszlott meg az egyes departement-ok között és bár 1791-től 1821-ig 240 millió

frankról 155 millió frankra szállították le, 1890-ben pedig, midőn a földadót a házadótól széjjelválasztották, 103 millióra csökkent, a fennálló egyenlenséget még sem lehetett megszüntetni. A főhiba a kataszter merev állandóságában rejlett; a kataszteri munkálatokat 1808-tól 1850-ig végezték s e száz, illetve félszázéves alapon, mely a mezőgazdaság óriási fellendülése folytán teljesen hasznavehetetlenné vált, nyugszik a mai föld- és épületadó. Az egyenlőtlenséget és igazságtalanságot nagyban növeli a százalékos helyi pótagó, mely néha 3—4-szeresére emeli az eredeti adójárulékot.¹⁾

1891-ben az utolsó adóleszállítás után a földadó 103,279.000 frank volt, az ezen adó alá eső tiszta jövedelem pedig az 1884-ben végzett kataszterrevízió alapján 2.581 millióra rugott. A közepes adókulcs tehát 4 százalék volt, mely a pótagókkal (centimes additionnels) 9·4 százalékra szökött. Jelenleg az adókulcs 10·2 százalék, pedig a föld hozadéka csökkenő irányzatot mutat. Ha a kataszteri adatokat vizsgáljuk, az adókulcs, mely általában 4 százalék, 38 departement-ben 4·5 százalék, a corzikai departementben pedig 0·94 százalék. A legsúlyosabban terhelt arrondissement a mouliers-i, hol 5·37 százalék az adó, a legenyhébb az ajaccio-i, a hol csupán 0·71 százalék.

Ha a kerületek között ilyen egyenlőtlenségek tapasztalhatók, mekkora különbségek észlelhetők az egyesek által viselt adóterhek között. Erre nézve René Ronoult a pénzügyi bizottság megbízásából készített jelentésében a következő jellemző adatokat találjuk: A pénzügyi bizottság 1879. és 1884. között minden departement egy-egy községében vizsgálatnak vetvén alá a földadót, a következő eredményre jutott:

Összesen 25.635 adóköteles személy közül:

857 a tiszta hozadék	1 ^o / _o	vagy ennél csekélyebb földadót fizetett
2.075	1— 2 ^o / _o	földadót fizetett,
3.386	2— 3 ^o / _o	„ „
7.840	3— 5 ^o / _o	„ „
<u>14.158</u>		
5.573	5— 7 ^o / _o	„ „
3 263	7—10 ^o / _o	„ „
1.540	10—15 ^o / _o	„ „
552	15—20 ^o / _o	„ „
549	20 ^o / _o	és azon felül fizetett földadót.

Ezek az adatok csupán az állami földadóra vonatkoznak, s ha hozzácsapjuk a pótagókat, a 20 százaléknyi földadóval sújtott földbirtokos tulajdonképpen 50 százalékot fizet adóban.

¹⁾ Pierre Leroy-Beaulieu: *Les véritables reformes fiscales. L'économiste français*, 1907. II. 8.

A minister adójavaslatát a pénzügyi bizottságban bizonyos módosításokat szenvedett, melyek közül főleg a következők érdemesek a felémeltésre: A minister és a bizottság felfogása között mindenekelőtt egy elvi ellentét merült fel, a mennyiben a minister az osztályos jövedelmi adót ezen elnevezése daczára inkább hozadéki adóvá akarta tenni, míg a bizottság annak személyi jellegéhez ragaszkodott. E különböző felfogás a kivételek és adómentességek megállapításában is megnyilatkozott.

A pénzügyi bizottság az adó minden osztályában — tehát a tőke-jövedelemre vetett adónál is — létesít adómentességet, kívánja továbbá, hogy a tulajdon házában lakó adózó, ha e házbér értéke nem haladja meg a 120 frankot, s a házáat bérbe adó, ha összjövedelme 1.250 frankon alul marad, felmentessék az adó alól s ugyanezen kedvezményben kívánta részesíteni az ingó értékekből jövedelmet huzó adóalanyt is.

A földadót illetőleg a kormány törvényjavaslata a tulajdonos adómentességét 625 frankban állapította meg, mely összeget a bizottság 3.280 frankra kívánta felemelni. Caillaux minister azonban görcsösen ragaszkodott a 625 frankos létminimumhoz.

A mezőgazdasági iparadó kulcsát a pénzügyi bizottság 3 százalékban kívánta megállapítani. A minister 600 frankos létminimumot biztosít és 3.600 frankig könnyítéseket engedélyez, mire a bizottság 1.250 frankos létminimumot fogadván el, 3.450 frankig terjedő adólevonásokat állapít meg.

A hatodik osztályba (fizetések és bérek) eső adónál a bizottság a külvárosokban ugyanolyan létminimumokat kíván életbeléptetni, mint a városokban, továbbá könnyít a létminimumot meghaladó 1.500 frank jövedelem adóterhén; Caillaux minister nem egyezik bele a külvárosok beolvasztásába, inkább hajlandó valamennyi tizezernél több lakost számoló város létminimumát 2.000 frankra felemelni.

Lényeges véleményeltérés tapasztalható a gyermekáldás alapján eszközlendő adócsökkenést illetőleg is. A bizottság azt kívánta, hogy minden olyan családfő, kinek legalább három 16 évnél fiatalabb gyermeke van, minden osztályból élvezett jövedelme után az adóalap 500 frankkal való csökkentésében részesüljön. A minister szembeállítván a hozadék és jövedelem közötti elvi különbséget, azt kívánja, hogy ez a levonás tisztára a jövedelemből, vagyis a kiegészítő pótdából történjék.

A jövedelmi pótdadót illetőleg végre a bizottság azt óhajtotta, hogy az 5—20.000 frankig terjedő jövedelmek az eredetileg 4 százalékban megállapított adókulccsal rovassanak meg, innen kezdődőleg pedig a progressivitás érvényesüljön, mely 100.000 franknál a 10 százalékot érte volna el.

Az adóreform bázisául a következő hivatalos adócalculatió szolgál:

A régi adórendszer — értvén alatta annak az állami bevételekre

vonatkozó részét, mert hiszen az önkormányzati testületek adórendszere egyelőre változatlan marad — összes hozadéka 690 millió frank, mely az egyes bevételi ágak között a következőképen oszlik meg:

Házadó	91 millió frank,	
Földadó	105 „ „	
Személyes kereseti adó	101 „ „	
Ablak- és ajtóadó	66 „ „	
Pátensadó	138 „ „	
		501 millió frank.
Francia ingó értékekre vetett adó	71 millió frank,	
Idegen „ „ „ „	9 „ „	
		80 „ „
Bélyegadó és átruházási illeték	109 „ „	
		109 „ „
Összesen		690 millió frank.

Hogy ezt az adóösszeget az új adók biztosítsák, a minister a következőképen tervezi azok végösszegét:

I. Az osztályos jövedelmi adónál:

1. osztály; épületekből folyó jövedelem		96 millió frank.
2. „ földbirtokból „ „		50 „ „
3. „ ingó értékekből folyó jövedelem:		
a) francia	71 millió frank,	
b) idegen	36 „ „	
c) francia államadósság	14 „ „	
d) letétek, óvadékok	3 „ „	
		124 „ „
4. „ ipari és kereskedelmi vállalatokból folyó jövedelem	128 millió frank,	
5. „ mezőgazdasági vállalatokból folyó jövedelem	21 „ „	
6. „ fizetésekből, bérekből, nyugdíjakból folyó jövedelem	18 „ „	
7. „ szabad foglalkozásokból folyó jövedelem	6 „ „	
		443 millió frank.
II. ált. kiegészítő jövedelmi pótagó		120 „ „
III. a bélyegadó és ingókra vetett átruházási illetékből folyó bevétel		131 „ „
Összesen		694 millió frank.

A preliminált összeg e szerint papiroson még 4 millió frankkal meg is haladja a régi adó hozadékát, de hogy ezek a számítások mennyiben fognak beválni, azt a jövő fogja megmutatni.

II.

A francia adóreformról szóló törvényjavaslat azon alakjában, melyben a képviselőház megszavazta, három czimből s összesen 101. §-ból áll; czíme: Az egyenes adók megszüntetéséről, a jövedelmi osztályokra rótt adóról és egy kiegészítő általános jövedelmi adóról szóló törvényjavaslat. A mint e cím mutatja, két adónemet egyesít, a régi hozadéki adók helyébe lépő — 7 csoportba osztott — osztályos (különös) s egy mindazon jövedelmek összegére rótt általános és kiegészítő jövedelmi adót.

A jelen törvény hatályba léptével megszűnik: 1. a ház-, 2. a föld-, 3. a személyes kereseti adó, 4. az ablak- és ajtó- és 5. a patens-adó. Ez adónemek helyettesítője az ugynevezett „L'impôt général sur les revenus“, mely logice nem nevezhető „általános“ jövedelmi adónak, mert mint látni fogjuk, kategoriákba osztott különös jövedelmi adóknak összege. Osztályai: 1. az épületekből, 2. a földbirtokból, 3. az ingó értékekből, 4. az ipari és kereskedelmi nyereségből, 5. a mezőgazdaságból (mint keresetből), 6. nyilvános és magánfizetésekből, nyugdíjakból s végre 7. a szabad keresetből folyó jövedelem. A különféle eredetű jövedelmekre különböző adókulcsot ró a törvény, a mennyiben a fundált (1., 2., 3. osztály) vagyon kulcsa 4°/_o, a munka és tőkejövedelmet egyesítő ipari és kereskedelmi tevékenységből fakadó 3. osztályé 3·5°/_o, végre a tiszta szellemi, tehát legkevésbé kötött jövedelmet nyújtó 5., 6. és 7. osztályé csak 3°/_o.

Az első osztályba sorolt — házjövedelemre rótt — adó általában az eddigi házadó nyomán épült. Adó alá nem esnek: 1. állami, kerületi és községi tulajdonban levő, 2. közhasznú és 3. jövedelmet nem nyújtó épületek. A házak becsértékének időnkénti megállapítása, az adóellenőr, a maire, az adóbeszedő és öt háztulajdonos által történik, mely utóbbiak közül legalább kettőnek más községből valónak kell lennie; ezeket a préfet a községi tanács által előterjesztett tiz egyén közül választja.

A földbirtokból eredő jövedelemre rótt adót a tulajdonosra vetik ki, még pedig azon községekben, melyekben ingatlana van. Adóalap az ingatlannak az 1907. december 31-én kelt törvény értelmében megállapítandó bér értéke, melyből egyötöd levonásba kerül. A becslések 10 évente felülvizsgálatnak. Időközi változtatásoknak csupán a tulajdonos akaratától függetlenül bekövetkezett oly események fenforgásakor van helye, midőn a telek alapjában szenvedett kárt. A telek minőségének, művelési ágak és fekvése szerint tiz évente ismétlődő becslése ugyanolyan összetételű bizottság által történik, mint azt a házadónál láttuk. Az adóellenőr bevallásra szólítja fel a telektulajdonost s tudtára adja,

hogy a hivatalos becslés ellen felebbezésnek van helye. Elemi károk esetén adóelengedések és mérséklések kérhetők.

Fontos rendelkezést tartalmaz a 13. §, mely a saját földjén gazdálkodó földművesnek, ha összes jövedelme nem haladja meg az 1.250 frankot, 625 frankos létminimumot biztosít, 1.250—5.000 frank közötti jövedelmeknek pedig 625 frankig terjedő hányada $\frac{3}{4}$ részben, 626—1.000 frankig terjedő hányada $\frac{1}{2}$ részben, végre 1.001—1.250 frankig terjedő hányada $\frac{1}{4}$ részben lesz adómentes. Ezen adómérséklés megállapításánál az adóalany lakásának bérértéke -- a mennyiben 80 frankot meg nem halad — nem vonható be az adóalapba. Az adómérséklést az adózónak bevallás kíséretében kell kérelmezni. Hamis bevallás esetén a pénzbírság 50—100 frank, visszaesés esetén pedig ennek kétszerese.

A jövedelmi adó harmadik csoportjának tárgya az ingókból eredő jövedelem, vagyis minden néven nevezendő osztalék, részesedés és kamatjövedelem. Taxative felsorolva ide tartoznak a részvények, kötvények, jelzálogkövetelések, letétek, óvadékok és járadékokból folyó jövedelem, utóbbi csupán ha 5.000 frankot meghalad és nem eltartásra rendelt járadék, mely csoportba minden olyan életjáradék soroztatik, mely a „Caisse nationale des retraites“-ből folyik, vagy a balesetbiztosításról szóló törvény alapján jár. Ide sorozhatók még a részvénytársaságok és egyéb társulatok igazgatóinak, administratorának vagy gerenseinek alapszabályszerűen biztosított járuléka.

Nem esnek az adó alá a takarékpénztári könyvecskékből huzott kamat, a francia állam oly kötvényeiből folyó jövedelem, mely a Caisse nationale d'épargne, Caisse des offrandes nationales és hasonczélú intézmények nevére köttetett le, vagy olyan egyén birtokában vannak, kinek járadékjövedelme 635 frankot, összjövedelme pedig 1.250 frankot meg nem halad. Ez utóbbi kedvezményt az adókötelesnek évenként újból kell megfolyamodni. Az adólerovás a jelzálog- és chirografikus követelések, letétek, kamatjövedelem, valamint az olyan életjáradékok után, melyeket akár magánosok, akár hivatalos ellenőrzés alá nem eső társaságok fizetnek, bélyegjegyben történik, mely a nyugtára ragasztandó és mindig a hitelezőt terheli. A bélyeglerovásért azonban hitelező és adós egyetemlegesen felelősek. Külföldi értékpapiroknak kamat- és osztalékjára utána a kifizető bankár rója le az adót.

A 23—29. §-ok az ingó értékek megadóztatásának kérdését törekednek megoldani s elrendelik, hogy minden olyan egyén, a ki szelvények, csekkek vagy egyéb hiteljegyek beváltásával üzletszerűleg foglalkozik, ezt a helyi adóhivatalnál bejelenteni köteles. Bankárok, pénzváltók, alkuszok, ügynökök s hasonló foglalkozású egyének a szelvények vagy csekkek kifizetése alkalmával az adót levonni tartoznak, hacsak be

nincs bizonyítva, hogy a levonás vagy az adó előlegezése már megtörtént. Hogy ez ellenőrizhető legyen, mindenki, ki szelvényeit, vagy más hiteljegyeit Franciaországon kívánja kifizettetni, az e tárgyban benyújtott kérvénnyel egyidejűleg borderaut köteles kiállítani, melyen az illető szelvényeinek száma és minősége, valamint a visszatartott vagy előlegezett adóösszeg, az adóbeszedő neve, valamint azon lajstrom kelte és száma tüntetendő fel, a melyen az adóbeszedés feljegyeztetett. Ugyancsak ezen személyek két lajstromot tartoznak vezetni, melyekbe az adó alá vetett értékekre vonatkozó minden ügylet bejegyzendő. A borderók és lajstromok két évig megőrzendőek és a felülvizsgáló pénzügyi közegnek minden alkalommal bemutatandók. A bankárok, pénzváltók, leszámítolók és mindazon személyek, kik a szelvények vételével és eladásával üzletszerűleg foglalkoznak, az ezen pénzügyi nyilvántartás által okozott fáradság jutalmazásául a beszedett adóösszeg 1 százalékát meg nem haladó jutalékban részesíthetők.

Azon adókötelesek, kik külföldi értékpapirosokból huznak kamat- vagy járadékjövendelmet, a megelőző évben élvezett jövendelmet az év első három hónapjában az adóközegeknek bejelenteni kötelesek, a bejelentés elmulasztása a be nem vallott külföldi jövedelem feléig terjedő pénzbírsággal, továbbá azon összeg háromszorosáig terjedhető adótétellel sújtatik, a melylyel a kincstár a megelőző években megkárosodott. Különösen szigorú a 28-ik §. azon határozománya, hogy az értékpapirosokból huzott jövedelem eltitkolása ismételt kihágás esetén 6 hónapig tartható fogházzal büntethető.

A különös jövedelmi adó 3-ik osztálya az ipari és kereskedelmi üzemekből eredő jövedelemre vetett adó, melynek alapja a megelőző három évi üzleti eredmény átlaga, tárgya pedig az üzlet-, illetőleg foglalkozásból eredő bevétel, melyből a helyiség bérértéke, az üzleti kiadások s a befektetések törlesztése hozatnak levonásba. Az adó kivetése előtt a *contrôleur* bevallásra hívja fel az adóköteleseket, mely bevallás azonban csak 5.000 frankot meghaladó jövedelmek élvezőjére válik kötelezővé, mely esetben annak elmulasztása az adóösszeg $\frac{1}{4}$ -ében megszabott pénzbírsággal jár. Ha az adóközeg valónak tartja a bevallást, ennek alapján veti ki az adót, ha meg nem felelőnek véli, felhívja az adókötelest, hogy azt a felszólítás keltétől számított 20 napon belül megváltoztassa. Ha ezen határidő elmultával sem jutottak megállapodásra, az adóközeg hivatalból állapítja meg az adóösszeget. A közigazgatási bíróság előtt az adókető „*contrôleur*“ a rendelkezésére álló bizonyító eszközökkel, ügyiratokkal, ítéletekkel, nyilatkozatokkal, borderókkal, közigazgatási ügydarabokkal, s a közhivatalnokok tudomására jutott egyéb bizonyítékkal védi álláspontját, ugyanilyen módon védekezik az adófizető is. Ha az

adóköteles kevesebb jövedelmet vallott be, — a mennyiben az eltitkolt összeg nagyobb a jövedelem $\frac{1}{5}$ -nél, vagy 10.000 frankot meghalad — az adóösszeg kétszeresét köteles fizetni.

Adóbevallás nem léteben az adóközeg hivatalból róván ki az adót, a kirótt összeget az érdekelt tudomására hozza, a ki 20 napon belül kifogásolhatja azt; ha nem jön létre egyezség, szintén a fent vázolt utat tartják meg. A mennyiben valamely ítéletből, adás-vételi, ajándékozási okiratból kitűnnék, hogy az adóköteles hamis bevallása következtében csekélyebb adót fizetett, az illetőre, illetve annak örököseire az eltitkolt jövedelem egy ötödéig terjedő birságot rónak ki.

A mi az ezen osztályba sorolt jövedelmek adótételét illeti, a 32. §. határozmányai szerint 20.000 frankot meg nem haladó összjövedelem esetén, az 1.500 frankig terjedő rész $\frac{1}{7}$ -e, az 1.501 és 2.500 közötti rész $\frac{1}{3}$ -a és 2.501—5.000 frank $\frac{3}{4}$ -e esik adó alá, az 5.000 frankot meghaladó hányadot a teljes adókulcs éri. Az 1.250 frankot meg nem haladó összjövedelem adómentes. Nem esnek ezen a kereskedelmi és ipari nyereség megadóztatására célzó osztályba a következő, főleg munkajövedelmet képviselő foglalkozások: a segéd vagy tanonc nélkül, akár idegen, akár saját anyaggal dolgozó munkások, az egy 16 éven alóli tanoncczal otthon dolgozó munkások, az özvegy, ki egy segéddel vagy tanoncczal folytatja férje iparát, az utczaí árusítók, házalók, vándoriparosok.

Az ötödik osztály a mezőgazdasági üzemből folyó jövedelemre vetett adót tartalmazza. Ez osztályban a mezőgazdasági üzemből folyó nyereség (munkajutalom, vállalkozói nyereség) a szóbanforgó ingatlan bérjövödelmének bizonyos hányadában állapított meg: ha ezen bérérték nem haladja meg az 5.000 frankot, felében, ha meghaladja, kétharmadában. Az 1.250 frankot meg nem haladó jövedelem adómentes, az 1.251—2.000 frank közötti jövedelemnek $\frac{1}{3}$ -a, a 2.001—3.000 frank közötti jövedelemnek pedig $\frac{2}{3}$ -a esik adó alá. Az adót azon községben vetik ki, melyben az adóköteles földbirtokos lakik. Ha az adóköteles kívánja, az adóalapot a 4. osztályban tárgyalt módon, vagyis a megelőző három évi üzleti eredmény átlaga alapján határozzák meg. A fényüzési célra szolgáló vagy vadászatra alkalmas kertek, parkok tulajdonosai szintén fizetnek iparadót, s ez alkalommal semmilyen levonásnak nincsen helye. Adómentességet csupán az egy hektárnál kisebb felületű és 100 franknál csekélyebb jövedelmet hajtó területek élveznek.

A hatodik osztály az állandó fizetésekre, bérekre és nyugdíjakra vetett jövedelmi adó osztálya, melyet a szolgálatból kifolyó költségek levonása után rónak ki a szellemi és testi munkajövedelemre, megjegyezvén, hogy 5.000 frankot meg nem haladó jövedelem esetén az így nyert összegnek csupán $\frac{2}{3}$ -a esik adó alá. Az ezen osztályba tartozó

jövedelmek adómentes létminimuma a következőképpen lön megállapítva: Nyugdíjagnál 1.250 frank, fizetéseknel és béreknél, ha az adóalany oly községben lakik, melynek lakossága nem haladja meg a 10.000 lelket, 1.500 frank, ha a lakóhely 10.000—100.000 lakost számlál, 2.000 frank, ha 100.000-nél több a lakója 2.500 frank, ha az illető a Szajna-departementben lakik, 3.000 frank. Az így megállapított létminimumot meghaladó összegből, ha ez nem haladja meg a 3.000 frankot, $\frac{1}{6}$; ha 3.001—3.500 frank közt fekszik, $\frac{2}{6}$; ha az összeg 3.501—4.000 frank között állapított meg $\frac{3}{6}$; ha 4.001—4.500 frank között $\frac{4}{6}$, végre ha 4.501—5.000 frank között, $\frac{5}{6}$ esik adó alá. A törvény által megszabott létminimumok a községi tanács kérelmére megnagyobbíthatók, még pedig a törvényben felsoroltközvetlenül következő nagyobb létminimum magasságig, mely esetben az állam által szenvedett veszteség a községet terheli. Az adót az előző évben huzott fizetés, bér vagy nyugdíj alapján azon községben vetik ki, a hol az adóköteles az év január 1-én lakik. A külön keresettel bíró családtagokra külön vetik ki az adót. A külföldi követek és konzulok, a mennyiben az illető országok a francia külügyi szerveknek ugyanezen kiváltságot biztosítják, mentesek az adó alól.

Mindenki, — magánszemély vagy társaság — a ki, vagy a mely fizetést, illetve bért huzó hivatalnokokat, segédeket, szolgálkat vagy munkásokat alkalmaz, minden év első hónapja folyamán az előző évben üzletében vagy vállalatában alkalmazásban állott személyek nevét és címét, a megelőző évben fizetett fizetés vagy bér összegét (a mennyiben ennek összege a létminimumot meghaladta) s ha az alkalmazás nem tartott az egész éven át, annak időtartamát feltüntető kimutatást köteles az adóközegnél benyújtani. Ugyancsak kimutatást kötelesek vezetni azon magánosok és társaságok, kik a létminimumot — 1.250 frankot — meghaladó nyugdíjakat fizetnek. Az adóközegek e kimutatás alapján rójják ki az adót, mely ellen azonban az adóköteles felelbezhethet.

A hetedik osztály végre a szabad kerestből huzott jövedelmekre vetett (különös) jövedelmi adó. Az adó alá tartozó összegből adómentes létminimum címén, ha az adóköteles lakóhelye 10.000 vagy kevesebb lelket számlál, 1.500 frank, ha 10.001—100.000-t, 2.000 frank; ha 100.000-nél több lelket számlál, 2.500 frank hozható levonásba, a Szajna-departementben 3.000 frank az adómentes létminimum. A mi az adó alá eső összeget illeti, ennek hányadát a törvény következőképpen határozza meg: a 3.000 frankot meg nem haladó jövedelem $\frac{1}{6}$ -a, a 3.001—3.500 franknyi hányad $\frac{2}{6}$ -a, a 3.501—4.000 franknyi hányad $\frac{3}{6}$ -a, a 4.001—4.500 franknyi hányad $\frac{4}{6}$ -a, végre a 4.501—5.000 franknyi hányad $\frac{5}{6}$ -a. Az adót azon községben vetik ki, a melyben az év első napján az adóköteles állandó lakhelyyel birt, a kiróvás az adó-

közeghez benyújtandó adóbevallás alapján történik. Az adó — ha ezt az adófizető megfolyamodja — általányösszeggel megváltható, mely esetben a három év tartamára érvényesen megállapított általányösszeg, a megelőző három évi átlagos jövedelem alapján határozatodik meg. Eltitkolások és hamis bevallások az ipari keresetből eredő jövedelmek adójánál előirt bírságokon felül oly pénzbüntetéssel is sújtanak, mely a megelőző években eltitkolt adóösszegnek felel meg, a visszaható erő azonban nem nyulhatván vissza 5 éven túl.

A több osztályra egyaránt érvénynyel bíró határozományok közül kiemelendő, hogy a haszonélvezetre lekötött jelzálogjövedelem, mely a 3. osztályú jövedelmi adó alá esett, a megterhelt ingatlan hozadékából levonásba hozandó; hasonlóképen levonásba kerül az adós által fizetett kamat is, még pedig mindenekelőtt azon vállalat jövedelméből, melynek szükségletei fedezésére az adósság felvétel, ha pedig ez a jövedelem elégtelennek bizonyulna, vagy az adósságnak nincs tárgyi alapja, sorjában azon osztályok jövedelméből hozzák levonásba, melyeknek kamatkulcsa a legalacsonyabb. Ha névreszóló értékpapirosok köttettek le zálogul, az adósnak megtérítik az adót.

Oly adókötelesek, kiknek összjövedelme nem haladja meg az 1.250 frankot, 625 frankos adómentes létminimumra tarthatnak igényt, ha koruk vagy egészségi állapotuk következtében mesterséggel nem foglalkozhatnak, vagy nem végezhetnek folytonos munkát, ha oly özvegyasszonyok, kik egy vagy több 16 éven alóli gyermeket tartanak el, végre a kiskorú árvák. A saját házukban lakó háztulajdonosok, — ha a házjövedelem nem haladja meg a 80 frankot, a tulajdonos összjövedelme pedig az 1.250 frankot. — nem fizetnek adót.

A míg a fentiekben a régi hozadéki adók helyébe lépő osztályos jövedelmi adó tárgyalatott, a következő cím a sokat emlegetett általános, kiegészítő jövedelmi pótdadót szabályozza. A törvény 62. §-a értelmében a „l'impôt complémentaire sur l'ensemble des revenus“ alanya minden Franciaországban állandóan lakó, vagy az országban lakhelylyel bíró természetes személy. Lakhelylyel bíró személynek azt minősítik, kik tulajdonos vagy bérlő czímén — ez utóbbi esetben legalább egy év óta — Franciaországban lakást tart. A kiegészítő jövedelmi pótdadót azon községben vetik ki, a melyben az adóköteles tényleg lakik, vagy a melyben — ha az illető nem tartózkodik állandóan Franciaországban — legtöbbet tartózkodik. A családfő nemcsak saját személyes, hanem nála lakó, családtagjainak jövedelme után is fizet jövedelmi pótdadót. Külön adókirovásnak van helye a férjétől elválasztott asszony s az olyan családtagok jövedelmére, kik saját keresetükből élnek, vagy a családfőtől függetlenül huznak valamely jövedelmet.

Kiegészítő jövedelmi pótdadót nem fizet, a kinek jövedelme nem haladja tul az 5.000 frankot és a viszonyosság fennforgása esetén a külföldi államok követői és konzuljai.

Tárgya az adókötelesnek minden, a jövedelmi adó bármely osztályába sorolt jövedelme a különféle czímen élvezett kivételeket is be-számítva. A Franciaországban állandóan nem tartózkodó adókötelesek adóalapja a Franciaországban birt lakhely kétszeres bérértéke, feltéve, hogy az illetőnek esetleg az országban fekvő ingatlanai, illetve vállalatai nagyobb adóalapot nem szolgáltatnak.

Az adókulcs állandóan 5⁰/₀, azonban az adóköteles összeg nagysága fokozatosan emelkedik, mert az 5.001—10.000 franknyi jövedelemnek csupán $\frac{1}{5}$ -e, a 10.001—15.000 franknyié annak $\frac{2}{5}$ -de, 15.000—20.000 franknyié annak $\frac{3}{5}$ -e, 20.001—25.000-nek $\frac{4}{5}$ -e adóköteles s csak 25.000 franknál nagyobb jövedelmek esnek a teljes adókulcs alá.

Az adókiadás adóbevallás alapján történik, melyben az illető adókötelesnek meg kell a községet nevezni, a melyben az 1., 2., 4—7. osztályba eső jövedelmi adót lerója, meg kell emlitenie az egyes osztályokban élvezett mentességet, végre azon jövedelmet, melyet vagy a bányászatból, vagy külföldi birtokokból s vállalatokból huz. Az ingókból eredő jövedelmet az összeg megnevezésével és a források részletezésével kell bevallani. Az adóköteles által fizetett adóssági kamatok vagy köteles járadékok levonásba hozatnak. A ki nem ad be bevallást, arra hivatalból rójják ki az adót.

A törvény harmadik czíme különféle határozmányokat ölel fel. Mindenekelőtt a forgalmi adókat szabályozza, a mennyiben az eddig fennállott bélyegadó és átruházási illetékegyenértéket eltörli, és ezeket a francia társulatok, részvénytársaságok, vállalatok, departementalis és községi vállalkozások részvényei, kötvényei stb. után fizetett osztalék-, kamat- és részesedésjövedelemre vetett 2⁰/₀-os adóval, a régi átruházási illeték-egyenértéket pedig egy az előmutatóra szóló értékpapirosokra vetett 6⁰/₀-os adóval helyettesíti. A francia gyarmatkölcsönök névre szóló címleteinek átruházási illetéke az eladási ár 0·75⁰/₀-a. Egyben eltöröltetik a részvényekre, kötvényekre, kölcsöncímletekre vetett illeték-általány és évi átruházási illeték, s egy 2⁰/₀-os bélyegadó és egy 1⁰/₀-os évi pótdadóval helyettesítettik, mely utóbbi a 3. osztályban tárgyalt jövedelmi adóhoz járul.

Azon francia pénzintézetek, a melyeknek a külföldön fiókjaik vannak és külföldi pénzintézetek franciaországi fiókjai, az illető pénzintézet franciaországi főszékhelyén lajtsromot tartoznak vezetni, melyben minden negyedév első hónapján kimutattatnak, az előző évnegyedben Franciaországban lakó személyek nevére külföldi fiókjaikban elhelyezett pénz-

vagy értékpapírlétekek, illetőleg az ott eszközölt csekk- vagy egyéb folyószámlabefizetések. E lajtsromok a letétek tulajdonosának nevét, lakóhelyét és a letétek vagy folyószámlák fajtáját is feltüntetni tartoznak. Az adóközegek bármikor betekintést nyerhetnek e kimutatásokba s kivánságukra a társaság egy hó leforgásán belül az említett letéti számlákról vagy folyószámlákról hitelesített másolatot kötelesek adni. A lajstromok bemutatásának és a másolatok adásának elmulasztása kihágás tárgyát képezi, melynek bírsága minden késedelmet okozó napra 100 frank; a lajstromba való bejegyzések elmulasztása 500—10.000 frankig terjedhető büntetéssel sújtatik.

Valamennyi francia bankház és pénzintézet, valamint minden ilyen külföldi vállalat, a mennyiben Franciaországban székel, fiókjaiban lajstromot tartozik vezetetni, melybe nap-nap mellett valamennyi címletet vagy szelvényt bejegyez, melyeket Franciaországban lakó személyek letét vagy bevallás czéljából külföldre küldenek. E lajstromnak az értékek tulajdonosának nevét, lakását, a bankár és a letéti hely címét kell tartalmaznia. A lajstrom előmutatására vonatkozó kényszerre s a bíróságokra nézve a fenti határozmányok érvényesek.

A jövedelmi adó 4-ik osztályában a kereskedelmi és ipari vállalkozásokból eredő jövedelemre vetett adón kívül a törvény bizonyos áruházak üzleti forgalmára a jelen törvénytervezet 91. §-a értelmében különös forgalmi adót vet ki. Ezt az adót a törvényben taxative felsorolt — így ruhakonfectiók, vasáru-, konyhaberendezési cikkek, fűszer, likőr, konzervek detail elárusításával foglalkozó — áruházak az esetben kötelesek fizetni, ha legalább 10 alkalmazottat tartanak, s ha évi forgalmuk meghaladja az 500.000 frankot. Ezen adó kulcsa az 500.000—1.000.000 frank közötti összegre 1⁰/₀₀, 1—5 millió frank után 2⁰/₀₀, az ezt meghaladó összeg után 5⁰/₀₀. Az adót, az adóköteleseknek a megelőző évben elért forgalmi eredményéről beterjesztett adóbevallása alapján rójják ki. A fiókok felett rendelkező vállalatok forgalmi adóját az összes — akár ugyanezen, akár több városban fekvő fiókok üzleti forgalma alapján vetik ki.

A jövedelmi adó 4-ik osztályába tartozó kereskedelmi társaságok, ha adóköteles jövedelmük 1—10 millió frank, 4⁰/₀₀-os, ha 10—20 millió, 5⁰/₀₀-os, ha 20 milliónál is több, 5⁰/₀₀-os adót fizetnek. Az árusítóhelyekkel biró fogyasztási szövetkezetek szintén a 4. osztályú jövedelmi adó alá esnek, a mezőgazdasági szindikátusok s az olyan szövetkezetek pedig, melyek csak tagjaik számára vásárolnak, vagy a melyeknek csak bizonyos osztályhoz tartozó tagjaik vannak s csupán tagjaik személyes, vagy családi fogyasztására szánt cikkeket árusítanak, részjegyeik jutalékát pedig csupán a tagoknak fizetik, vagy közhasznú célokra fordítják, adómentesek.

Minden olyan adófizető, kinek összjövedelme nem haladja túl a 12.000 frankot, minden általa eltartott természetes vagy fogadott gyermek után, a mennyiben az nem rendelkezik személyes jövedelem felett és 16 évnél fiatalabb, vagy tehetetlen, valamint a koros vagy tehetetlen felmenők után 8 frank adóelengedésben részesül.

A 98. §. a bányászatból folyó keresetre nézve — mely a jövedelmi adó 1—7. osztályának egyikébe sem tartozik — a jelen fennálló törvény hatályát tartja fenn.

III.

A francia adóreform socialpolitikai birálatánál főleg három mozzanatot kell figyelembe vennünk, a fokozatos adókulcsot, a törvény által biztosított létminimumot, s végre a gyermekszám alapján nyújtott adómentességeket. Mindhárom socialpolitikai mozzanat megvalósult e javaslatban, az utóbbi kevésbé, az első kettő — mondhatni — teljes mértékben. Nem akarunk ismétlésekbe bocsátkozni, s ezért a fentebb ismertetett határozmányokra utalunk, melyek lépten-nyomon segíteni törekszenek a szegény nép során.

A progressiót ugyan sehol sem említi a törvény — mondhatnók, fél néven megnevezni a gyermeket — de a mit a különféle levonások után fenmaradó mindnagyobb hányad megadóztatása által nyújt, *degressio*, minthogy a tiszta, végnélküli progressiót meg sem valósíthatta volna. E fokozatos adóztatás különösen a kiegészítő jövedelmi pótagóban lép nyíltan előtérbe, mely adónem ennél fogva socialisták és mérsékeltek között a leghevesebb tusára adott alkalmat.

A törvényjavaslat pártolói azért kívánják és követelik e fokozatos adókulcsot, mert általa a közvetett fogyasztási adóknak az alsóbb néposztályra megfordított fokozatban érvényesülő hatását vélik egyensúlyozni. Ez érveléssel szemben, hogy a fokozatos jövedelmi adónak a fogyasztási adók correctivumául kell szolgálnia, Paul Leroy Beaulieu ¹⁾ a következő ellenvetéssel él:

„Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy a legsúlyosabb fogyasztási adók, melyek ezt a correctivumot igazolhatnák, 15 év óta egymásután csökkentettek: így a borra, sörre, s almaborra vetett adókat ⁹/₁₀-ükre s a cukoradót több mint féléve redukálták, a csekély értékű ügyletek bejegyzési illetékét leszállították, a szállítási adót a harmadik osztályon kétszer olyan arányban csökkentették, mint a vasut többi osztályaiban, végre a posta regalét is annyira leszállították, hogy ma alig hozza be önköltségét. Franciaországban jelenleg csak két nagy közvetett fogyasztási

¹⁾ *L'impôt sur le revenue à la chambre. L'économiste français* 1908. I. 218. old.

tási adónem létezik, ugymint a dohány- és szeszadó, megjegyezvén, hogy az utóbbi a kisüstöknek nyújtott kivételek folytán kevésbé érinti a kisfogyasztót. Nem marad más, mint a vámok, ezek azonban többnyire közgazdaságiak, protectiv jellegűek és éppen a munkát védik. A borra és gabonára, tehát elsőrendű életszükségletekre vetett vámok megszüntetteknek tekinthetők, mert, daczára a 7 frankos vámtételnek, Párisban csaknem ugyanolyan a gabona ára, mint Anversben vagy Liverpoolban.

1908 január 29. és február 6. között 100 kg. búzának Párisban 22 frank 50 centimes volt az ára, Liverpoolban 21 frank 90 centimes, Anversben pedig 22 frank 10 centimes; a 40–60 centimesnyi különbség alig képviseli a Havreből vagy Dunkerqueből Párisba való szállítás költségét, és abban leli magyarázatát, hogy Anvers vagy Liverpool a tenger mellett feküdvén, nem szorul a vasuti szállításra. Másképp állanak a viszonyok Németországban, hol ez a vám erősen érezteti hatását.

Berlinben a gabona ugyanekkor 4 frank 78 eentimmal drágább, mint Párisban. Világos tehát, hogy Németországban drága lévén az élelem, s ismeretlen lévén a francia lakásadó, szükség volt a correctivumra, nálunk (Franciaországban) ellenben szükségtelen. A francia fogyasztási adó főtárgyai különben nem elsőrendű életszükségletek kielégítésére rendelt cikkek, hanem tulajdonképpen élvezeti tárgyak. Meggondolandó ezenkívül, hogy Franciaországban az utóbbi időben az állami kiadások legnagyobb része éppen socialpolitikai célzattal, a gyengék, az alacsony néposztály érdekében történik, mint a hogy ezt az ingyenes oktatásról, segélyezésről, biztosításról stb. hozott törvények bizonyítják.

A sokat hangoztatott correctivum különben — Caillaux minister tulajdon szavaival élve — máris meg van a francia adórendszerben. A pénzügyminister arra hivatkozván,¹⁾ hogy jelenleg 3—4 millió választó nem fizet személyes kereseti adót, a következőket mondja: „A t. ház tudja, hol van ezen adómentességnek az alapja. Az 1832-iki törvény értelmében a községek fel vannak jogosítva, hogy az octroi hozadékának javára az adófizetők bizonyos osztályait felmentsék adójuk alól. 1903-ban és 1904-ben ez a rendszer tágabb keretekben jutott érvényesülésre, és minden 5.000-nél több lakost számláló község adómentes létminimumot állapíthatott meg.“ Ezen Caillaux minister által említett adómentességekhez még hozzászámítandók az 1898. törvény által megszavazott földbirtokminimumok, melyek 14 millió frankjába kerülnek az államnak.

Látjuk tehát, hogy a viszonyok általában nem olyan kétségbeejtők, mint a hogy őket a socialisták vázolják s hogy már az utolsó években

¹⁾ *Journal Officiel* 1903 Február 12. 291. old.

is sok történt az alacsony néposztály érdekében. Különben a helyes adópolitikának a létező viszonyokhoz s a jövedelemnek valamely nemzet osztályai közt végbement eloszlásához kell elsősorban alkalmazkodnia s ezért vessünk egy pillantást a Caillaux minister indokolásához csatolt kimutatásra:

Jövedelmi osztályok	A jövedelmek száma osztályonként	A jövedelmek összege osztályonként
2.500 frankos és kisebb jövedelmek	9,509.800	12.342,000.000
2.501 — 3.000 frank közötti „	563.000	1.597,000.000
3.001 — 5.000 „ „ „	446.000	1.735,000.000
5.001 — 10.000 „ „ „	294.000	2.109,000.000
10.001 — 20.000 „ „ „	123.000	1.798,000.000
20.001 — 50.000 „ „ „	51.000	1.673,000.000
50.001 — 100.000 „ „ „	9.800	674,000.000
100.000 frankon felüli jövedelmek	3.400	572,000.000
	<u>11,000.000</u>	<u>22.500,000.000</u>

A közölt adatokból kitűnik, hogy a francia nemzet 22 és fél milliaradra becsült jövedelmének 55⁰/₀-a (12.342 millió) nem haladja meg a 2.500 frankot, ha pedig az általános kiegészítő jövedelmi pótdó alapjául szolgáló 5.000 frankos jövedelmeket szemléljük, ezek alig képviselik az összjövedelem 30⁰/₀-át (6.826 millió). Nagy jövedelem (50.000 frankon felül) csak igen kevés van, mert az összes jövedelmek alig teszik ki 5¹/₂⁰/₀-át (1.244 millió), igen nagy jövedelmek pedig (100.000 frankon felül) csak 2¹/₂⁰/₀-át. Franciaország a kis- és középjövedelmek hazája.

E jövedelem megoszlás alapján Caillaux minister a fokozatos kiegészítő jövedelmi pótdó életbeléptetését, illetve annak 5.000 frankos létminimumát következőképen törekszik megokolni:¹⁾

„Franciaországban 500.000 embernek 5.000 franknál több az évi jövedelme. Ez az 500.000 adóköteles a statisztika tanúsága szerint az ország összjövedelmének $\frac{1}{5}$ -ét élvezzi, adóösszeg tekintetében pedig az adózóknak csupán $\frac{1}{80}$ részét képviseli. Senki sem hiszi, hogy ezen — az adótehernek csupán $\frac{1}{80}$ részét viselő polgárok a közvetett fogyasztási adók alakjába annyit fizessenek, hogy az $\frac{1}{5}$ -öt elérjék!“

Csakhogy ehhez a statisztikához, mint a hogy ezt Leroy Beaulieu kimutatta²⁾, szó fér. Mindenekelőtt az 500.000, 5.000 franknál nagyobb jövedelmet húzó polgárnak családja is van, melyet eltart, ezeket a minister mellözi; ellenben midőn Franciaország összes adózóiról beszél, a családtagokat is beszámítja, mert hiszen 80-szor 500.000 éppen 40 milliót jelent, tehát többet, mint a mennyi lakost egész Franciaország számlál.

¹⁾ *Journal officiel* 1909. márcz. 9., 683. old.

²⁾ *Les sophismes de M. Caillaux sur la répartition des impôts.*

Az összehasonlítás helytelen s így a statisztika eredménye is hamis. Tény, hogy Franciaországnak nem 40 millió az adófizető lakosa, hanem a Caillaux minister által beterjesztett indokolás táblázata szerint 11 millió s ehhez a 11 millióhoz (s nem a 40-hez, melyben a családtagok is befoglaltatnak) kell az 500.000 — ötezer frankot meghaladó jövedelemmel bíró adókötelest arányba hozni, ez esetben pedig a viszony nem 1 : 80, hanem 1 : 22.

Ugyanezen beszédében Caillaux minister még a következőket mondja: „... Tagadhatatlan, hogy a gazdag emberek egy csomó embert tartanak el, hanem nagy lelkiismeretességgel folytatott tanulmányaim arra az eredményre vezettek, hogy ezen adókötelesek alig szállítják a közvetett fogyasztási adók hozadékának $\frac{1}{10}$ -ét. Pedig ezen adózóknak — jövedelmük arányában — a közvetett fogyasztási adóknak $\frac{1}{5}$ -ét kellene fizetnie. Az $\frac{1}{5}$ és $\frac{1}{10}$ közötti különbség körülbelül 200 millió frankra becsülhető. A nélkül, hogy tévednénk, azt mondhatjuk, hogy a gazdag osztályok a közvetett fogyasztási adók mechanizmusának következtében 200 millió frankkal kevesebbet fizetnek, mint a mennyi megilletné őket, ez az összeg pedig a többi adóköteles vállára nehezedik. S ha a kiegészítő jövedelmi adó címén 170 millió frankot kérünk tőlük, nemde csak az arányosság követelményét törekszünk érvényre juttatni?“

Ezzel szemben megjegyzendő, hogy a progressio nem csupán a kiegészítő jövedelmi pótdóban, hanem az osztályos jövedelmi adóban is érezteti hatását s így a vagyonos osztályoktól kért összeg nem 170 millió, hanem bizvást ennek duplájára tehető, hogy továbbá a közvetett fogyasztási adók és vámok egynémelyikében — mint például a dohányegyedáruságban a minőségi fokozatok szerint fokozatosan megállapított ár — s így az ebben rejlő adótétel erősebben nehezedik a vagyonosokra s hogy a minister által ezen csoportba foglalt posta- és táviróregale szintén ezen osztály által fedeztetik. Végre a fényűzési adókról sem szabad megfeledkeznünk, mert ezek, így a lóra, kocsira, automobilra, az arany- és ezüsttárgyakra, játékkártyára vetett adók szintén a jómódú osztályok zsebéből kerülnek ki.

Hogy a kormány a tervezett adóreform hatása felől kellő tájékozást nyerhessen, 1907 nyarán próbákat „sondage“-okat végeztetett közegeivel, miközben különböző vidékeken, mondhatni minden departementban egy-egy községet választott ki, mely gazdasági és socialis szempontból az illető körlet típusául szolgálhatott. Néha község helyett egy-egy városrészt vizsgáltak meg s e városrészben vagy községben papiroson szerkesztették meg a tervezett adóreform hatásának képét, ilyen induktív-empiristikus alapon szándékozván megrajzolni a jövőndőt.

A Saint Marcelin-ben végzett sondage-ok a következő képet nyújt-

ják: Az ingó értékek megadózására, ez az adónem tulnaggy apparátussal járván, nem voltak tekintettel. A községben 294 családfő adóját vették számításba s ezek között 4 ezentul, mint eddig, semmilyen adót nem fizet, 64-et törölnek az adólajstromból, 186 adója csökkenni fog és csupán 40 adókötelesnek emelkedik az adója. A kiegészítő jövedelmi pótdadó 19 adózóra terjed ki, de ezek között 3-nak csökken az adója. A mi az adó főösszegét illeti, ez eddig 13.857 frankra rugott, a jövőben pedig 11.017·16 frank lesz, tehát 2.839·86 frankkal csökken. E csökkenésnek könnyű meglegelni a magyarázatát, először is a sondage, mint már említettük, nem terjed ki az ingókból eredő jövedelemre s másodsor e jelentéktelen helyen nem lakott nagy jövedelem felett következő személy.

A mi a harmadik socialpolitikai mozzanatot a gyermekszám tekintetbevételét illeti — e téren a törvény csak fél munkát végzett, mert a 8 frank levonás, mely kisközségben számottevő könnyítésként hathat, Párisban tökéletesen elveszti jelentőségét. Mindenesetre kívánatos lett volna, ha a gyermeklétszám tekintetbevételénél, akárcsak a fix fizetések-ből folyó jövedelmek létminimumának megállapításánál, a községek lakosságához mért változó összeget hoztak volna levonásba.

♦ Az adóreform tárgyalása folyamán különösen Theodore Reinach javaslatában jut kifejezésre ez a socialpolitikai követelmény, mert e képviselő a kiegészítő jövedelmi pótdadó adómentes létminimumául a nőtleneknél és hajadónoknál 1.000 frankot, a házásoknál 1.250 frankot ajánl, mely összeghez minden gyermek után újból 250 frank mentesítését kívánja.

IV.

Az adóreform socialpolitikai irányzatánál majdnem fontosabb annak politikai háttere: a socialista és mérsékelt párt közötti küzdelem, melyben a socialpolitika csak cégér, jelszó, harczi kiáltás volt.

A socialisták ezen adóreformot céljuk megvalósítására — a tőke lefoglalására — gradus ad parnassumnak tekintik, mint a hogy ezt Jaurès a pénzügyi bizottságban nyíltan kifejezésre is juttatta: „Ennek a reformnak — így szól — a munkásosztályra kettős haszna van. Mindenekelőtt biztos értesülést nyerhetünk a capitalista- és bourgeois osztály jövedelméről, hogy ilyen alapon kiszámithassuk, milyen áldozatokat kívánhassunk a birtokos és kiváltságos osztályoktól a munkások érdekében a socialis szolidaritás céljából.“¹⁾ Nemde e szavakból a fokozatos kisajátítás programja is kiérezhető?

S ezt igen jól tudja az ellenpárt is, a mely elvégre nem riadna vissza a socialpolitikai reformoktól, ha azok élet nem maga ellen látná

¹⁾ *Le Matin*. 1907. február 16. 2. old.

irányítva, s a mely ez adóreform ellen folytatott küzdelemben elvi csatát vivott. E felfogást Leroy-Beaulieu a jövedelmi pótadóról tett megjegyzéseiben legjellemzőbben juttatja kifejezésre. „Ez idő szerint — írja a neves nemzetgazda¹⁾ — a francia polgár igen pontosan fizeti adóját, mert nem fenyegetik semmiféle inquisitívóval. A progressiv adó életbe léptetése sokat változtatna ezen a helyzeten és sok adófizető fellázadna ez adó ellen, mert törvénytelen. A modern adóztatás elve kimondja, hogy csak az az adó törvényes, melyet az adófizető szavazott meg, már pedig a progressiv adó, vagyis oly adó, melyet a nemzet egy elenyészően csekély hányada — ez alkalommal 481.200 — ötezer frank jövedelem felett rendelkező személy fizet, nem tekinthető az adókötelesek által megszavazott adónak. Ezt az adót egy radicalisan socialista, vagy socialista többség hozta be, mely az adózók ellenségének tekinthető...”

A tárgyalások folyamán gyakran hangzott fel a mérsékeltek vétója, néha talán kissé szenvedélyesen is. Jellemzők Ribot képviselőnek elkésredett hangú, kemény szavai:²⁾ „Miben áll az önök (socialpolitikai) rendszere? Abban, hogy ma 480.000, holnap talán ha a létminimumot 10.000 frankra emelik, 167.000, ha pedig 20.000 frankban állapítják meg, 64.000 adófizető vállára tolják az adóterhet!”

A socialisták — s a pártjukon álló kormány — jelszava: „créer l'instrument!” a szerszámot, melylyel a tőke kisajátítását akarják keresztülvinni.

Egy más alkalommal ugyanezen képviselő így fakad ki: „Ezt az adót (a kiegészítő jövedelmi pótadóról lévén szó) legfeljebb 5 százalékban állapítják meg. De gondolják meg, hogy ez a többi adónemmel cumulálódik, s hogy az ingókra vetett adó 16 százalékra, a különféle helyi adóval pedig 25—30 százalékra is felszökik. S önök azt hiszik, hogy így egy kifogyhatatlan adóforrásra akadtak, melyből oly arányban valósíthatják meg a socialis reformokat, mint a hogy ezt egy országban sem teszik...?”

A jövedelmi adó természetéből folyó szorgos állami felügyelet és gyakori beavatkozás könnyen pártok politikai eszközévé fajulhat, s ezért nem egészen alaptalan azok aggodalma, kik a törvényjavaslat egynémely határozmányában az egyéni szabadság veszélyeztetését látják. Így az adóbecslő bizottságok tagjait a préfet, tehát a kormánytól teljesen függő hivatalnok választja; a túl magas adó ellen való tiltakozás esetén az üzleti könyvek felmutatandók, miáltal az adóbizottságnak módjában áll, hogy célzatosan magasabban kirótt adótétellel bármikor betekintést nyerhessen az adóalany könyveibe.

¹⁾ *Le projet d'impôt personnel et progressif sur le revenu. L'économiste français.* 1907. I., 258. old.

²⁾ *Journal Officiel.* 1908. febr. 15. 330. old.

³⁾ *Journal Officiel.* 1908. febr. 15. 331. old.

A progressiv adókulcs — bármennyire óvakodik is a törvényjavaslat e nevet kiejteni — a kisértet, mely a capitalista osztályt állandó rettegésben tartja. Caillaux minister ugyan nem egyszer igyekezett ezt az aggályt eloszlatni, de az általa felhozott példa még csak növelte a bizalmatlanságot. „Midőn az örökösödési adónál behoztuk a progressiot — így szól a minister¹⁾ — nem egy képviselő így kiáltott fel: „meglátják, néhány év múlva megfeszítik az adóprést!“ Pedig ez alatt az idő alatt csupán egy alkalommal történt ily kísérlet, még pedig éppen egy mérsékelt minister: M. Poincaré részéről.“

A minister e vigasztalására erősen ráczáfolt P. Leroy-Beaulieu, kimutatván,²⁾ hogy a hétéves adónem már is igen erős szigorításon esett keresztül. Az 1901. február 25-én törvényerőre emelkedett örökösödési adó maximalis tételei közvetlen leszármazók között 3 százalék, hitvesek közt 7 százalék, testvérek közt 12 százalék, unokaöccs (huga) és nagybátya (nénje) közt 13·50 százalék stb., hat foknál távolabbi rokonok vagy nem rokonok közt 18·5 százalékban állapították meg, s alig egy évvel később, az 1902. márczius 30-dikán hozott törvény által a felsorolt rokoni fokoknak megfelelőleg, 5, 9, 14, 15·50—20·50 százalékra emeltettek, a mi tagadhatatlanul jelentékeny fokozat. Négy évvel ezen súlyosbitás után Poincaré minister 1906. végén 43 százalékkal akarta felemelni az adókulcsokat — 7·15, 12·87, 20·02, 22·16 és 28·81 százalékban állapítván meg azokat — utóda Caillaux azonban ezt — a mérsékelték véleménye szerint a tőke és a vagyon elkobzására vezető reformot — elejteni volt kénytelen.

Hogy a parlament mily kevés érdeklődést tanusított a tárgyalt reform iránt, és hogy milyen felületesen siklott a legjelentősebb kérdéseken át, ezt Leroy-Beaulieu következőképen ecseteli:³⁾ „Ma osztják ki a kétkötetes, 722 oldalt felölelő jelentést, tele értékes és terjedelmes táblázattal és holnap vagy holnapután, midőn a szakemberek sem tudták átfutni e tanulmányt, megkezdik a vitát. A hatszáz képviselő közül alig van negyven vagy hatvan jelen, s a neves, tudós szakemberek üres padok előtt tartanak szónoklatokat... Ez a parlament valódi paródia. Ugyanilyen felületességgel szavazták meg különben a vasárnapi munkaszünetről és a munkások aggkori segélyéről szóló törvényeket is. A tárgyalások folyamán a francia tőkés-, rentier-osztályt ilyen kifejezésekkel illetik: csalók, nem igen scrupulózus adófizetők, s minduntalan csalárd üzelveiket emlegetik...“

Nagy elkeseredéssel kel ki a neves nemzetgazda a törvényjavaslat azon határozmányai ellen, melyek a francia polgár külföldi tulajdonának

¹⁾ *Journal Officiel*. 1908. február 12. 291. old.

²⁾ *L'impôt sur le revenu à la chambre*. 1908. I., 219. old.

³⁾ *L'économiste français. La discussion de l'impôt sur le revenu à la chambre*. 1907. II., 1. old.

megadóztatására irányulnak, azt állítván, hogy ilyen módon az idegen állam, melynek védelme alatt e tulajdon áll, jogaiba avatkozik a francia államhatalom; már pedig a külföldi vállalatból eredő részvény vagy egyéb ingó érték ugyanolyan megítélés alá kell, hogy essék, akár csak a földtulajdon vagy gyári vállalat. Ha a francia állam az ilyen értékeket adó alá veti, Leroy-Béaulieu véleménye szerint, tolvajjá lesz.

E heves kifakadások könnyen megdönthetők, ha a hozadék és jövedelem, az általános és az ellenszolgáltatáson alapuló adóelméletek között különbséget teszünk. A francia államnak, melynek területén az illető állampolgár él és lakik, igenis van arra joga, hogy adóztatási hatalmánál fogva az adóztatási hatalmának spherájában tartózkodó polgár jövedelmének egy hányadát lefoglalja, melyet különben az idegen állam, mely többnyire az illető vállalat, ingatlan stb. hozadékát vetette adó alá, érintetlenül hagyott.

A kormánytól független s társadalmi alapon szervezett érdekképviselések véleménye között különösen a kereskedelmi kamarák említendők, melyeknek tiltakozó gyűlésén 77 kereskedelmi kamara a következő határozatot hozta:

„Tekintettel azon körülményre, hogy a jelenlegi adórendszer megfelel az 1789-iki elveknek, a vagyon külső ismérveit ragadván meg a nélkül, hogy az adóköteles személyt zaklatná, tekintettel arra, hogy arányos és nem önkényes, hogy az államnak folyton gyarapodó bevételt biztosít, hogy a kiegészítő jövedelmi pótdadó, mely fokozatos jellegénél fogva az adózóknak csupán kis hányadára nehezedik és számos kivételt és mentességet tesz lehetségessé, nem felel meg a törvény előtti egyenlőség nagy elvének, és inquisitorikus jellegénél fogva elviselhetetlen lenne az országra, tekintettel az új adóval kapcsolatos zaklatásokra, s az ebből következő eshetőségre, hogy a tőkésosztály vagyonát a külföldön fogja elhelyezni, miből a hazai iparra és kereskedelemre mérhetetlen hátrány következne, tekintettel az új adó azon hatására, hogy a fényűzést megszorítaná, mi ismét az ipar és kereskedelemre lenne káros hatással és számos kis existencia pusztulását vonná maga után, végre tekintettel azon visszás körülményre, hogy az adóreform a kereskedő és iparososztályt nem részesíti azon adómentességben, mint a többi osztályt: kívánatos, hogy ez az adóreform, valamint minden olyan terv elvettessék, mely az arányosság elvét sérti és a hozadék helyett a jövedelmet érinti.¹⁾”

Egy kérdés, mely az adóreform kapcsán felvetett, a nagy vagyonok, illetőleg az ingó értékek kivándorlásának kérdése. Tekintettel az ingó értékek magas adókulcsára, feltehető, hogy egyik-másik tőkepenzes

¹⁾ *L'impôt sur le revenu et les chambres de commerce. L'économiste français.* 1907. I. 491.

külföldi értékekben helyezi el vagyonát, melynek hozadékát külföldi bankok és pénzintézetek által inkasszáltatja, hogy így a belföldi, vagy Franciaországban székelő külföldi, illetőleg külföldön székelő francia pénzintézetek ellenőrzését, s így a magas szelvényadót kikerülje.

Már Caillaux minister elődje, Poincaré pénzügyminister is nyilatkozott e kérdésben, rámutatván a veszélyre, melyet az ilyen idegenben levő és az illető tőkepenzes felügyelete alól kisikló pénzintézet az elhelyezett értékek biztonságára magában rejt. Caillaux minister még határozottabb hangon beszélt. „Nem szokásom — így szólt a minister — fennen hirdetni terveimet vagy a kormány szándékait, hanem biztosíthatom azon hazámfiait, kik czímleteikkel Belgiumba vagy a Svájcba vándorolnak, hogy egy kis meglepetés érheti őket. Az ezen országokban követendő megegyezések realizálása csupán napok kérdése.“

Fontosabb és égetőbb kérdés az önkormányzati adók reformjának kérdése, mivel teljesen téves az a hit, hogy a jelen adóreform következtében az 5 régi közvetlen adó megszűnt volna; ezek az önkormányzati testületek pótdójában, a centimes additionelles-ben változatlanul tovább élnek. Összegök az 1907. évi költségvetésben 466,858.000 frankra rugott, tehát csak 34 millióval maradt el az állami költségvetés mögött s következőképpen oszlott meg az egyes adónemek között: 92,351.000 frank ház-, 148,124.000 frank föld-, 91,527.000 frank személyes kereseti adó, 46,396.000 frank ablak- és ajtóadó, végre 88,613.000 patensadó. Ilyenformán a régi adónemek hozadékok feléig, sőt az ingatlanra vetett adót illetőleg $\frac{3}{5}$ -ig továbbra is fennállanak, s a megszavazott adóreform socialpolitikailag jótékony hatása egyelőre nem lesz érezhető.

Az adóköteles majdnem ugyanannyit fog fizetni, mint azelőtt s e mellett a jövedelmi adóval járó zaklatásokat is el kell viselnie. Ilyen viszonyok közt a kamara 1908 július 9-én hozott határozatával a kormányt a pótcéntimesok reformjáról szóló törvényjavaslat sürgős benyújtására utasítja. Ennek daczára 1909 január 26-án visszaveti Jules Roche azon javaslatát, hogy az állami és az önkormányzati pótdók közt junctim létesíttessék. Jelenleg teljes anarchia uralkodik e téren.

Az új törvény — a mennyiben a szenatus nem változtat rajta — a kivitelben fogja csak valódi hatását és értékét megmutatni, addig hypothezis marad minden intentio és jövendölés. A kivitel semmi esetre sem lesz könnyű, s azoknak, a kik a régi mondást hangoztatják: „on marche mieux avec de vieux souliers,“ sokban igazuk lesz. Egyet azonban most is megállapíthatunk s ez az, hogy e reform nem a felsőbb, a vagyonos osztályok liberalizmusának, hanem az alsók radikalizmusának szülötte, s hogy nem a felsők altruizmusának, hanem az alsók egoizmusának köszöni létét.

Sóvári Schneider Sándor.

A biztosító-tudományok hatodik nemzetközi kongresszusának iratai.

Fényes keretben Bécsben tartották meg a biztosító-tudományok jól előkészített hatodik nemzetközi kongresszusát. Fontos kérdések állottak napirenden, a melyeket tanulságos felolvasások taglaltak kimerítően.

Az előadásokat a „Magánbiztosító-Intézetek Osztrák-Magyar Kötelékének Matematikai-Statistikai Egyesülete“ rendezte sajtó alá. A három testes kötetet a kötelék kiadta (Wien, 1909. I., Grünangergasse 1.). Az előadónyelv német, angol, francia és olasz volt; mindenik felolvasásból a másik három nyelven is adnak bő kivonatot.

Nagyon közelről érdekel bennünket mindjárt az első kérdés: A „biztosító-intézetek felügyelete a szakszerűség szempontjából.“ Hisz ez a kérdés már hosszú évek során nálunk napirenden van. Ennek a folyóiratnak hasábjai is foglalkoztak vele, s talán nincsen is messze az az időpont, a melyben a már készen levő törvényjavaslat a törvényhozás elé kerül.

Körülbelül kialakult az a közvélemény, hogy az állami felügyelet nélkülözhetetlen, hisz az állami beavatkozástól annyira idegenkedő angol író is „szükséges rosznak“ mondja. Csak arra ügyeljünk, hogy rendőri intézkedések a szabad levegőt és az éltető napsugarat ne zárják el az élni tudó intézménytől, hogy a törvény szava ne parancsoljon lehetetlen dolgokat, hogy a felügyelet a bizalmat gerjesztő tanító szerepét vigye ott, a hol jó akaratot talál, hogy csak ott sujtson le kiméletlenül, hol a nagyközönség megtévesztésére irányuló intézkedést vesz észre.

A kérdést fejtegeti *a)* a belga Lembourg, *b)* a német Gruner, *c)* a francia Fleury, *d)* az angol Barrant, *e)* az olasz Mackenzie, *f)* a hollandi de Lieme, *g)* a hollandi van Schevichafen, *h)* az orosz Schetalow és végül *i)* a magyar Altenburger.

Lembourg a belga állapotokat ismerteti, sürgeti, hogy Belgiumban is megvalósuljon ne a formalis, hanem a szakszerű állami ellenőrzés.

Fleury a francia viszonyokat ismerteti, a hol az állami hivatal megszabja a minimális nettódíjat és pótlékot, a hol az idegen társaságok

kötelesek a hazai ügyletek díjtartalékának fedezésére szükséges összeget deponálni. A díjtartalék nem lehet kisebb, mint az előirt számítási mód eredménye.

Gruner a felügyeletre vonatkozólag nemzetközi megegyezést sürget, hogy a több országban működő intézeteket ne feshélyezzék az egyes államok eltérő határozatai.

Barrand az angol viszonyok alapján a szabadságot többre becsüli az állami akadékoskodásnál, de kívánja, hogy a biztosító-intézet élén a matematikában teljesen otthonos egyén álljon.

Az orosz arról mitsem szól, hogy kell-e állami felügyelet, nem tépelődik, hanem keresi a díjtartalék számításának leghelyesebb módját.

Altenburger alapos munkájában az új magyar halandósági tábla adatait egybeveti az eddigelé használatban levőkkel és sürgeti az okos, elfogulatlan szakszerű állami felügyeletet, a mely megengedi a szabad mozgást és szabad fejlődést.

A kongresszus második kérdése: „A biztosító-társaságok tőkebefektetése, tekintettel a modern fejlődésre.“ Hozzászolt: a német Morell és Samwer, a francia Manilève, az angol Burn és Thomson, az osztrák Klang és Kögler, a magyar Bogyó és az amerikai Rose.

Klang összeállítása szerint 1907. év végén az életbiztosítások díjtartaléka az Észak-Amerikai Egyesült-Államokban 12.719 millió korona, Angliában 9.498 millió korona, Franciaországban 2.329 millió korona, Németországban 5.923 millió korona és Ausztria-Magyarországban 1.520 millió korona.

Ezeknek az összegeknek oly befektetése gondot ad, hogy legyen a szükséges jövedelem, a nem mellőzhető biztonság és a szükség esetén való könnyű értékesítés. Külföldön a jelzálogos kölcsönökbe való befektetés hódít tért, a mely a jövedelem és biztonság szempontjából megfelel, a könnyű mozgósításra pedig nem fektetnek oly nagy súlyt, hisz erre csakis a felszámolás esetén kerül a sor.

Igaz, hogy már régen megmondották, hogy a biztosító-társaságnak készen kell állnia a likvidálásra, hogy ne kelljen likvidálnia, azért a legszorgosabb vizsgálat sem találhat abban kifogást, ha a tartaléknak mondjuk a felét jól megválasztott jelzálogos kölcsönökbe helyezik el. Nálunk ez a rész ma még alig nagyobb 23°/_c-nál.

A mozgékonyág szempontjából az értékpapirokat vélelmezték alkalmas befektetésnek. Ez a tétel Ausztria-Magyarországban meghaladja az 50°/_o-ot. Külföldön már sokkal kisebb. A pénzügyminiszterek lelkesednek is ezért, hogy az állampapiroknak jó vásárlót biztosítsanak. Maguknak a vállalatoknak azonban az értékpapirok árfolyamának ingadozása, különösen azok csökkenése sok-sok gondot okoz.

A vállalat kimutatható jövedelmét, a részvényesek osztalékát, a biztosítottak nyeresényrészesedését nagyon is befolyásolja az év végén mutatkozó árfolyam. Addig, míg a papirokat jóval a névérték alatt vásárolták, addig, míg azok árfolyama évről-évre emelkedett, nem volt baj. A fordulat azonban, minőt például 1907-ben láttunk, megzavarta a számvetést. Jól vezetett, kitünően működő társaságok jövedelme egyszerre megcsappant, mert a birtokukban levő papirok árfolyama 5–6%-kal csökkent.

Amerikában meg is engedték, hogy ebben az évben a papirokat magasabb árfolyammal vegyék mérlegbe, mint az év végén mutatkozó börzei árfolyamok.

Az Első Magyar Általános Biztosító-Társaság egyik esztendőben a jellemzett fictiv veszteséget a következőképp ellensúlyozta: A társaságnak volt 33 millió korona névértékű Magyar Földhitelintézeti záloglevele, a melyek árfolyama 1.65 millió koronával csökkent. Ezt az összeget a Földhitelintézet megtérítette, azzal a kikötéssel, hogy a zálogleveleket kisorsoláskor nem 100-zal, hanem csak 95-tel váltja vissza. A Földhitelintézet az 1.65 millió koronát $4\frac{1}{2}\%$ -os záloglevelekben szolgáltatva ki, a biztosító-társaság pedig fizetett az összegért ugyancsak $4\frac{1}{2}\%$ -ot. A biztosító-társaságnak az ügylet semmibe sem került, természetesen arra kötelezte magát, hogy záloglevélkészletéből mitsem bocsát piacra, hanem azokat a kisorsolásig tárczájában megtartja, a mikor az összeg a Földhitelintézetnek megtérül.

Az ütközőpont éppen ott van, hogy igazság szerint milyen árfolyammal értékelendők a papirok. Természetesen annak szemneltartásával, hogy ezek nem szánvák eladásra. Burn szerint nincsen más megoldás, mint az, hogy a papirok kamatja egy részéből külön tartalékot kell létesíteni, a mely egyensúlyozza az árfolyamok ingadozását. Klang oly állami papirokat óhajt, a melyeket kizárólag a biztosító-intézetek részére bocsátanak ki, a melyeket a börzén nem jegyeznek, a melyek el sem adhatók, a melyek mindenkor állandóan ugyanazzal az értékkel vehetők fel a leltárba. Bogyó egy bizonyos esztendőben mutatkozó árfolyamot fixirozni kíván és minden következő évben ugyanezzel állítja mérlegbe, úgy hogy az értékpapírszámla mindaddig, a míg a papirokat részben vagy egészben valóban el nem adják, sem nyereséget, sem veszteséget sem mutathat.

Ez a kérdés még megoldásra vár, annyi bizonyos, hogy az államhatalomnak nem szabad a biztosító-társaságokat arra kényszeríteni, hogy nagyobb mennyiségű állampapírt kötelesek legyenek tárczájukban tartani, hanem legalább is bizonyos határig szabad kezet kell engedni az intézet vezetőségének.

A harmadik kérdés: A nyilvános (szociális) biztosítás díjának és díjtartalékának megállapítása, különös tekintettel az átlagos díjra. A kérdést fejtegeti: Lembourg (Páris), Bortkiewicz (Berlin), Kok (Rotterdam) és Schromm (Bécs).

Figyelmet követel a kérdés, hisz a magántisztviselők nyugdíjával foglalkoznunk kell, Ausztria már megcsinálta, ha nem is egészen szerencsésen. A közölt cikkekből tanuljunk, hogy elhárítsuk a nehézségeket. Mind a négy előadó behatóan taglalja a problémát.

Schromm ismerteti a különböző rendszereket. Az első a kivető eljárás, helyesebben az évi szükséglet fedezésének rendszere, mikor is az évről-évre mutató kiadásokat évről-évre a fizetésre kötelezettek között, valamely kulcs szerint, szétosztja. Ebben az eljárásban például a járadék-biztosításnál, a jelenben beálló kötelezettséget a jövőre rója ki, e miatt ez a rendszer igazságtalan.

A második rendszer a tőkefedezési rendszer, mikor is a beálló biztosítási esetből a jövőben fakadó terhek viselésére szükséges összeget, a kár beállításának évében, az érdekelteken behajtja. A jelent tehát nem mentesíti a jövő terhére.

A harmadik rendszer a díjas rendszer, a mikor minden egyes fél után beszedik a kiszámított egyszeri vagy évi díjat, a melyekből tőkét gyűjtenek a jövőben várható terhek fedezésére.

Az évi díj lehet egyéni és átlagos. Az egyéni díj a biztosított korától függ, ezt alkalmazzák a magán biztosító-társaságok. Az átlagos díj az összesség átlagos korától függ, de független az egyén korától, alkalmazható ott, a hol a biztosítás kötelező, mert különben egyes korosztályok elmaradása, egyes korosztályok erősebben való képviselése az összesség átlagos korát módosítja, e miatt a kiszámított átlagos díj nem lesz megfelelő.

A német rokkantsági biztosításnál a legfiatalabb kornak megfelelő matematikai díjat vették alapul. Ez persze kevés. Ezt kiegészítették a hiányzó díjtartalék kamatjának arányos részével.

Ausztriában Kaan eljárását alkalmazták. Ennek alapja a következő: Valamely évben beálló kár-esetek tőkeértékének aránya a fizetésre kötelezett biztosítottak számához állandó, a hányados adja erre a kombinációra az átlagos részletdíjat. Az egyes személyeket érintő egyes kombinációk részletdíjainak összege a tulajdonképeni átlagos díj. A hiányzó díjtartalék kamatját pótolják.

Hogy nem a díjtartalékot, hanem csakis annak kamatját pótolják, ez más szóval azt jelenti, hogy a díjtartalékot helyettesítik örökjáradékkal, vagyis feltételezik az egyesületnek örök időnkön át való fennállását. Esetleges liquidáláskor természetesen szükség lesz az egész díjtartalékra.

A negyedik tétel: „A matematikai kockázat problémája; a biztosító-intezetek és a nyugdíj-egyesületek biztonsági tartaléka.“ Értekezést adott: Gram (Kopenhága), Bohlmann (Berlin), Rothauge (Düsseldorf), Elderton (London), Medolaghi (Róma), Guldberg (Krisztiania), Smolensky (Trieszt), Tauber (Bécs), Zalai (Trieszt), Ekholm (Stockholm), Lundberg (Stockholm), Altenburger (Budapest) és Arany (Budapest).

A biztosítás díjainak számításánál abból a feltevésből indulunk ki, hogy a multak tapasztalataiból megszerkesztett halandósági tábla a jövőben is érvényesülni fog. A valódi halandóság az alkalmazott halandósági tábla kimutatta halandóságtól eltérhet és eltér. Ebből a vállalatra haszon vagy kár hármlik. Kérdés, hogy ezen a címen beállható veszteség fedezésére kell-e és mennyit az ugynevezett biztonsági tartalékba elhelyezni.

De változhatnak a számításba vitt kamatláb is, a szerzés költsége, valamint az üzletvitel kiadása. Ezek módosulása szintén veszteség forrása lehet, a várható veszteség becslése szintén a kérdés keretébe vág. Egyes szerzők ugyanide vonják be a halandóság véletlen ingadozása mellett annak kutatását, hogy mennyi a biztosítottak minimalis száma, a mellyel meg dolgozható; egyes egyéneknél elfogadható biztosítási összeg maximumát. Mások kiterjeszkednek a stornó-haszonra, a feltételek átalakításából eredő nyereségre is.

A vonatkozó elméletek gyakorlati alkalmazást nem nyertek, pedig már száz éves, hisz Laplace is foglalkozott vele, sőt már Tetens (1786.) is tárgyalta, azóta pedig sok elmeéllal megvilágították a problémát.

A gyakorlat egyszerűbben jár el. A halandósági táblát akkép választja meg, hogy a kombináció természete szerint vesztesége lehetőleg ne legyen, és ha valamely évben ezen a címen mégis kár éri, azt egyéb jövedelméből, vagy az általános tartalékból fedezi. A kamatlábon alig akad vesztesége, tőkái kamatoznak annyit, a mennyit számított. A költségeket fedezi a nettódíjhoz csatolt pótlék. A stornóból, a feltételek átalakításából rendszerint haszna van. Ugy hogy a rizikóra vonatkozó szép és szebb okoskodások ma még nem érvényesülnek.

S csakugyan Altenburger nem mozgósítja képleteit, hanem elegánsan megírt tanulmányában kimondja, hogy a legnagyobb biztonságot a gyakorlat embereinek egészséges üzleti érzéke adja, ezeknek szakszerű tudása és előrelátása a biztonsági alap.

Az ötödik tétel: A nyilvános és a magánbiztosítás gazdasági viszonya. Előadást adott: Emminghaus (Gotha), Zwiedineck (Karlsruhe), Bellom (Páris), Watson (Manchester), Magaldi (Róma), Schevichaven (Amsterdam) és Hoffmann (New-York).

Az önsegélyen alapuló magánbiztosítás volt az uttörő, állami beavatkozás nélkül emelkedett a biztosítás a mai magas szintjára. Bizo-

nyos biztosítási ágak azonban inkább az államnak valók, különösen azok, a melyek a kényszer nélkül jól alig oldhatók meg.

Watson a nyilvános biztosításnak a következőket ajánlja: *a)* a jövedelem elvesztése a családfő halála esetén, *b)* keresetképtelenség elöregedés miatt, *c)* keresetképtelenség betegség miatt, *d)* keresetképtelenség baleset miatt, *e)* a jövedelem elvesztése munkahiány miatt.

Nagy-Britanniában az Old-Age-Pension Act 1908-ban megállapította, hogy minden külön ellenszolgáltatás nélkül, az állami háztartás terhére a 70 évet meghaladó megszorult egyén hetenként 5 shilling járadékot kap, ma kereken 600.000 ilyen nyugdíjas van.

Angliában a trade unionok a kényszerbiztosítást kívánják, pedig általában az az irányzat, hogy a kormány beavatkozása nélkül, társadalmi uton oldandók meg a gazdasági kérdések.

A szociális biztosítást mi kívánatosnak tartjuk, ne jótékonyság, ne kegy, hanem szerzett jog segítse meg a szűkölködőt. Az állami biztosítás nem is ellensége a magánbiztosításnak, sőt segítője, mert az eszmét beviszi a társadalom oly rétegébe is, a hova különben be nem furakodott volna s így a magánbiztosításnak újabb munkamezőt szerez.

A hatodik tétel: Ajánlatos-e a normális biztosításban ezidőben még nem biztosítható gyengébb életnek (minderwertig) külön veszélyosztályok szerint való biztosítása és hogyan készíthető el erre a célra a számítás alapja? A kérdés tehát az, hogy a biztosításból egyelőre kizártakra hogyan terjeszthető ki a biztosítás jótéteménye, továbbá az, hogy a gyengébb életnek biztosításánál, ha elfogadják, az önkényes díj-emelés hogyan helyettesíthető tudományosan megállapított módszerrel.

A nagy horderejű és napjainkat oly annyira érdeklő kérdéssel foglalkozott: Lembourg (Belgium), Maingie (Belgium), Pedersen (Dánia), Engelbrecht (Németország), Quiquet (Franciaország), Lux (Anglia), Blaschke, Szancer (Ausztria), Englund, Palme (Svédország), Altenburger (Magyarország), Hunter, Messenger (Amerika).

A biztosítás fejlődésének kezdetén a vizsgáló orvosnak, ha egyáltalán volt orvosi vizsgálat, igen kis szerep jutott. Csak arra kellett ügyelnie, ha komolyan beteg ember életével ne üzérkedjenek hozzátartozói. Később az orvos feladata és felelőssége nagyobb tért hódított, tiltakozó szavával kiszorította a gyengébb életnek biztosítását s ezzel megjavította a biztosított állomány halandóságát, ez pedig fokozta a vállalat nyereségét.

A visszavetésnek meg voltak azonban a maga káros következményei is. Szinte megmérgezte a visszautasítottak és hozzátartozóinak életét, a kik azután az életbiztosítás ellenségei maradtak és szűkebb körökben másokat is visszatartottak a biztosítástól.

Más szempontból az is világos, hogy a felvett egyének élete sem egyenértékű már a felvétel pillanatában sem. Egyikre hosszabb kor várható, mint a másokra. Ha lehetne az ajánlkozókat, a kimutatott egészségi állapot szerint csoportosítani, úgy az egyik csoportot olcsóbban lehetne biztosítani, mint a másikat. Ez keresztül nem vihető, hanem a csoportok egyforma átlagos díjat fizetnek. Az egészségesebb többet, a gyengébb kevesebbet. A határ megállapítása bizony sokszor alig lehetséges. Hisz tudjuk, hogy visszavetett egyént, a másik vállalat esetleg elfogadja, hogy a vizsgáló orvos megelepszik a biztosítás tartamának megrövidítésével.

A kutatások azt is megállapították, hogy az orvosi vizsgálat hatása legfeljebb 10 évre terjed. Ugy hogy például Pedersen a gyengébb életűtől csakis 10 évig szedne pótdíjat, a melynek megállapítására egybeveti az általános halandósági táblát a használt táblával.

Szerinte a kérdés megoldására szükséges a gyengébbnek minősített anyag megfigyelése, ez azonban csakis úgy lehet, ha a gyengébbek már biztosítva volnának. Az írók egyrésze a veszélyosztályok felállítását nem tartja célravezetőnek, már csak azért sem, mert az egyes osztályok megfigyelése, a létszám kicsinysége miatt sem adhat elfogadható eredményt.

Blaschke ajánlatára Buchheim főorvos 1895-ben az Osztrák-Magyar Hivatalnokegylet részére felállított három veszélyosztályt, a melynek alapján az egyesület dolgozik is, a melynek 12 $\frac{1}{2}$ évre terjedő tapasztalatait Altenburger dolgozta fel.

Palme is megállapított veszélyosztályokat 20%-os, illetőleg 50%-os pótlékkal, de csak 10 évre, azután már a normális díjat szedik.

Altenburger ellenzi a veszélyosztályokat. A gyengébb elem bevonása okozta kárt ellensúlyozza részben a pótlék, vagyis a költségeknek nagyobb körre való szétszórása, különben sem tartja aggályosnak a gyengébb élet bevonását és erkölcsi szempontból követeli is. Szerinte vissza kell térni a régi rendszerhez, mindenki felvehető, a kiről nem konstálható a nagyon is közel álló halálozás. Az ebből eredő bajokat ellensúlyozná, bizonyos kikötött várakozási idő (karenzia), de ez is mellőzhető, persze már orvosi vizsgálat alapján. Szükséges volna azonban oly bíróság, mely vitás esetben, félre dobva az álhumanitást, utját állaná a biztosítás kizsákmányolásának, elejét venné a felek visszaélésének.

A hetedik tétel: A biztosítás technikájának viszonya a közgazdasághoz és szociológiához. A kérdést tárgyalja: Lembour (Bruxelles), Maingie (Bruxelles), Bischoff (Lipscse), Warner (London), Bohren (Bern).

Szerzők egyértelműen azt fejtegetik, hogy a biztosítás matematikusának közgazdaságtannal és szociológiával behatóan foglalkoznia kell.

A legjobb matematikus sem használható az üzleti élet ismerete nélkül. Az angolok súlyt helyeznek arra, hogy a vállalat vezetésében a döntő szó a matematikusé legyen, olyan matematikusé, a kinek van kereskedelmi érzéke, kereskedelmi ismerete.

Ezt a részt kiegészíti King elsőrendű angol tekintély cikke, a melyben a halandósági táblák szerkesztésének és kiigazításának új módszerét mutatja be. Ezen a helyen nem foglalkozhatunk behatóbban a vonatkozó nagy kérdéssel, csak megemlítjük, hogy Altenburgernek idevágó érdekes munkásságát a külföld méltányolta.

A nyolczadik tétel: Az életbiztosítási szerződés feltételeinek fejlődése az egyes országokban. Tárgyalja a kérdést: Carment (Ausztrália), Bache (Dánia), Cosmao-Dumanoir (Franciaország), Tarn (Nagy-Britannia), König (Svájc), Berliner (Bécs). Az utóbbi a függelékben.

A kilencedik tétel: A kötvény értékének kiszámítása a szerződés felbontása esetén a legújabb kodifikációk határozatai szerint. A kérdést tárgyalja: Gamborg (Dánia), Rothauge (Németország), Edgar és Tilt (Nagy-Britannia), Tesdorpf (Svédország), Altenburger (Magyarország), Moir (Egyesült-Államok).

Ha az életbiztosítási szerződést a fél felbontja, a vállalat bizonyos kötelezettség alól felszabadul, a szabaddá vált érték a félnek visszajár. Arról foly a vita, hogy pénzben felbecsülve, mennyi is ez az érték? Igazságosan a kérdés meg nem oldható, mert figyelembe kellene venni a fél egészségi állapotát a felbontás pillanatában és ennek megfelelően kellene egyénenként a kötvény értékét megállapítani. Ez lehetetlen. Próbálkoznak más módszerekkel, a melyek közelebb visznek az igazsághoz és méltányosak mindkét fél szempontjából.

Az okoskodások visszavezetnek az átlagos díjtartalékhoz, mint alaphoz, és ebből engednek bizonyos levonást, a biztosítás fennállása számbavételével, vagy az elmaradt haszon pótlása mértékében.

Altenburger a vonatkozó díjtartalékot nem azzal a kamatlábbal kívánja számítani, a melynek alapján a díjat határozták meg, hanem pl. $1/2^0/0$ -kal magasabbal, és így lenyomja a visszajáró összeget; figyelembe veszi még az üzletkötés költségének le nem törlesztett részét is.

Ha a halálesetre szóló biztosítás egyszeri díja az x éves egyénnél A_x , ennek évi díja P_x és az előleges életjáradék értéke a_x , akkor a díjtartalék k év múlva:

$$A_{x+k} - P_x a_{(x+k)}$$

A nagyobb kamatlábbal és α szerzési költség számbavételével a díjtartalék lesz:

$$A'_x - \left(P'_x + \frac{\alpha}{a'_x} \right) \cdot a'_{(x+k)}$$

Gamborg szerint a visszavásárló érték

$$V - 0.05 (K - V)$$

vagyis a számításszerű díjtartalék (V), abból levonva a biztosított összeg (K) és a díjtartalék (V) különbségének 5%-át.

Tesdorf is ezt ajánlja, de 5% helyett csak 4%-ot számít.

Megjegyezzük, hogy ez az érték a biztosítás kezdetén lehet 0 vagy negatív is, a mikor még a kötvénynek nincsen visszavásárló értéke.

A gyakorlatban nálunk ma még akkép járnak el, hogy visszavásárló értéknek tekintik α) a befizetett díjak egyharmadát; β) a számításszerű díjtartaléknak bizonyos perzentjét, a mely évről-évre emelkedik; γ) a biztosított összegnek a $\frac{r}{n}$ -ed részét, hol n a szerződés tartama, r pedig a fennállás tartama.

A kilencedik tétel második része: Az újraérvényesítés a legújabb codificatiók szerint. A kérdést dr. Mayer Felix (Bécs) tárgyalja. Harmadik része pedig „A kölcsönös biztosító-társaságok tagjainak kezességi kötelessége.“ Kidolgozta Skrobanek (Bécs) és a függelékben Berliner (Bécs).

A tizedik tétel: Mely elvek és rendszerek szerint készítendő a tűzbiztosítás statisztikája. A kérdést kidolgozták: Himmelheber (Németország), Elink-Schurman (Hollandia), Horst és Schima (Ausztria), Savitsch (Oroszország) és Withney (Amerika).

A tizenegyedik tétel: Mely előnyöket nyújt a halandóság rendjének analitikai függvénynek való tekintése technikai szempontból. E tétel keretében Draminsky (Kopenhága) bemutatja: a két életre szóló biztosítás csoportosítását a díjtartalék számítására, ha a halandósági táblát Makeham képlete szerint egyenlítették ki. Valentiner (Kopenhága) az analitikai halandósági képlet gyakorlati értékét tárgyalja. Graf (Trieszt) a Gompertz-Makeham-féle képlettel foglalkozik. Stoltz (Stockholm) bemutatja a „British Offices Life Tables“ (1863—1893) kiegyenlítését.

A tizenkettedik tétel: A halandóság mérése az általános népességben. (Az anyag gyűjtése; két számlás közötti alkalmas távolság; a halandósági táblák szerkesztése.) Ebben a keretben Hansen (Kopenhága) bemutatja a halandósági táblák készítését a hivatalos dán statisztikában. Tárgyalja a kérdést a kiváló nevű Westergaard (Kopenhága), Rohts (Berlin), Risser (Páris), Buchanan (Edinburgh), Juraschek (Bécs) Ausztria népessége halandósága méréséről ir kimerítően. Végül Thirring (Budapest) közöl részletes cikket Magyarország halandósági statisztikájának alapelveiről.

A tizenharmadik tétel: Az alkalmazottak együttes balesetbiztosítása. A tételnél vizsgálandó, hogy minő díjak számítandók a munkaadók részére a hivatalos működés miatt az ennek tartama alatt beálló balesetek kár-

talánítására és biztosítására; a baleset miatt tartósan munkaképtelenné vált egyének halandóságának alakulása; továbbá ezek részére a jövőben nyújtandó kártalanítások tartaléka. A kérdést Roddick (Edinburgh) tárgyalja.

A tizennegyedik tétel: A rokkantsági biztosítás statisztikai alapja, figyelembe véve a hivatás tartamát, mint rokkantsági okot, továbbá azt, hogy a rokkantak halandósága függ a rokkantság tartamától. Ezek alapján tárgyalandó a biztosítás módszere. Ebben a keretben jelenik meg Iversen (Kopenhága) cikke a dán hivatalnok-állomány rokkantsági és halandósági viszonyairól. Jörgensen (Kopenhága) pedig Olsennek a rokkantak halandóságára vonatkozó képletét taglalja, ebben a munkában szerző emléket akar állítani a korán elhunyt Olsennek, a nélkül, hogy az eredménynek különös jelentőséget tulajdonítana.

Figyelmet érdemel Karup (Gotha) munkája, a ki még korainak tartja a rokkantsági biztosítás alapjainak ily értelemben való revisióját. A nyugdíjalapok tartalékáról ír Lauchlan (Edinburgh), a ki szintén arra az eredményre jut, hogy a mai rendszer teljesen megfelelő. Riedel (Trieszt) a kinek érdemes korábbi munkája a nyugdíjszámítások terén tért hódít, azt vizsgálja, hogy miként függ a rokkantak halandósága a rokkantság tartamától. Befejezi Schaertlin (Zürich) tanulmánya.

A tizennegyedik tétel: Lehetséges-e matematikailag kimutatni az új üzletek szerzési költségének határát, a mely mellett jövedelem marad? Ebben a keretben Jäderin és Lundberg (Stockholm) ismertetik a svéd viszonyokat és Dawson (New-York) az amerikai eljárást.

Az előadásokhoz fűződő megbeszélések külön kötetben jelennek majd meg, a melyre annak idején visszatérünk. Addig is melegen ajánljuk a gyűjteményes munkát az érdeklődők kis csoportjának figyelmébe.

Havas Miksa.

Nagybritannia mezőgazdasági viszonyai. III.

Angliában a kisbirtokok két kategóriáját különböztetik meg. Egyik a az Allotments, melyek sem a tulajdonos teljes munkaerejét nem kötik le, sem pedig a szükséges jövedelmet nem biztosítják számára, hanem a mezőgazdaságon kívül más mellékfoglalkozásra van utalva vagy pedig megtakarított tőkájének kamataiból él.¹⁾ Az ilyen kisbirtokosok túlnyomóan mezőgazdasági munkások, akadnak azonban közöttük kiskereskedők, korcsmárosok, ipari munkások és önálló iparosok is. A másik kategória a Small holdings, melyek a kisbirtokos munkaerejét teljesen igénybe veszik s jövedelmük a család fentartására is elég; időnként azonban szükségük van idegen munkaerőre és maguk is vállalnak idegen munkát.²⁾

A törvényhozás részben a kisbirtokok, részben pedig a kisbirtokok számának szaporítását munkálta intézkedéseiben. Az idevágó törvények lelkes szószólója Jesse Collings volt, ki 1880 óta állandóan szorgalmazta a kisbirtokok viszonyainak megvizsgálását s számos törvényjavaslattal járult a parlament elé, míg végre sikert ért. 1886-ban 4 törvényjavaslatot terjesztettek a parlament elé, t. i. Broadhurst Lands Bill-jét, Chaplin Cottagers Allotments Gardens Bill-jét, Finch Hatten Allotments Bill-jét és Jesse Collings Allotments and Small Holdings Bill-jét. A legutolsó törvényjavaslatból lett az 1887. évi Allotments Act. A törvény rendelkezése értelmében hat adófizető (Rate payers) kezdeményezésére az egészségügyi hatóság köteles vizsgálatot tartani a kisbirtokok iránti kereslet tárgyában, s ha a munkásság körében a szükséglet tényleg fennáll, úgy köteles 1 acre alatti kisbirtokokot teremteni s azokat a munkások-

¹⁾ The profits of the allotments should be viewed by the holder of it in the light of an aid, and not of a substitute for his ordinary income accruing from wages Hasbach id. m. 246 l.

²⁾ Levy id. m. 110. l. The small holder is supposed to depend mainly on his holding for his livelihood; the allotment holder is more or less regularly employed elsewhere. Cadbury & Bryand id. m. 116. l.

nak bérbeadni. Ha az egészségügyi hatóság birtokszerzése nem járna sikerrel, a grófsági képviselő (County Council) elé terjeszti az ügyet, a mely határozattal kényszerítheti a földbirtokosokat jószágaiknak az 1845 évi Land Clause Act értelmében való átengedésére.¹⁾ E rendeleteket a Local Government Board jóváhagyás végett a parlament elé terjeszti.

A bérlő köteles távozását egy esztendővel előbb bejelenteni s az 1883. évi Agricultural Holdings Act értelmében köteles a bérletet legalább egy esztendőn át megtartani. A bérleti összeget időről-időre állapítják meg s mértékül a környékbeli hasonló bérleteket veszik. A bérletek nem adhatók albérletbe s nem lehetnek nagyobbak 1 acre-nél, üresedés esetén azonban több bérletet is átvehet ugyanazon bérlő. Ha a bérlő nem fizet, vagy nem tartja be az előirt gazdálkodási rendszert, vagy messze elköltözik, visszavehető a bérlet a Land Compensation Act rendelkezéseinek betartása mellett. Ha feleslegessé válnak a kisbérletek céljaira megvásárolt földek, akkor eladhatók s vételáruk a megszerzési költségek törlesztésére fordítandó.

A helyi hatóság fizeti a kisbérletek adóit és tizedeit s ezek összege hozzászámíttatik a bérleti összeghez.²⁾

E törvény intézkedéseinek üdvös volta gyakorlatilag leginkább abban nyilvánult meg, hogy a földbirtokosok önként engedték át kisbérlőknek jószágaikat, nehogy hatósági uton kényszeríttessenek az átengedésre.³⁾ Erre nagy szükség volt, mert a kisbérleteket nem kedvelték a földesurak. Nem csupán igazgatásuk volt bonyolultabb, hanem beruházási költségekből is többet emésztettek. Earl of Brownlow jószágkormányzója pontosan kimutatja, hogy 100 acres jószágokon 600 – 700 £ az építkezési költség (6—7 £ acerenként), 1.000 acres jószágokon pedig 4.500 £ (4 £ acerenként). Lord Ancaster jószágain is a 400—500 acres jószágokon 7 £-ba kerülnek acerenként az épületek, 5—10 acres terjedelmű jószágokon pedig 30 £-ba.⁴⁾

Az 1887. évi törvényt módosította az 1890. évi Allotment Act, mely az 1887. évi törvényben említett adófizetőknek megengedte, hogy a helyi hatóságok késlekedése esetében közvetlenül a grófsági képviselőhöz fordulhassanak. A grófsági képviselő köteles a kisbérletekkel foglalkozó külön bizottságot kiküldeni. A grófsági képviselő vásárolja meg a szükséges jószágot, de a helyi hatóság fizeti meg a vásárlási összeget. A kisbérletek ügyében tartott tanácskozások céljaira a mezőgazdasági

¹⁾ Waghorn: *The law relating to the compulsory taking of land* 97. l.

²⁾ Gaillard, *La petite propriété rurale en Angleterre* 84. s. kk. II.

³⁾ Levy id. m. 150. l.

⁴⁾ Koenig id. m. 112. l.

szakiskolák helyiségeit használják fel s a költségeket a grófsági képviselő fedezi.¹⁾

Az 1887. és 1890. évi törvényeket újból módosította az 1894. évi Local Government Act, melynek 9. szakasza intézkedik a grófsági képviselőt kisajátítási jogáról. Ha a grófsági képviselő nem akarna élni jogával, a helyi hatóság a Local Government Board elé terjesztheti az ügyet s a Local Government Board rendelheti el a kisajátítást. A helyi hatóság a bérbeadásra is kényszerítheti a földbirtokost a jelzett törvény 10. szakasza alapján, s ez esetben a bérlet 14-től 35 évig terjedhet. Bányamívelés céljaira azonban mindenkor visszaszerezheti a földesur jóságát. A helyi hatóság földszerzési célokra csupán 3 d. adót vehet ki £-ként s földszerzési kölcsön felvételéhez a grófsági képviselő jóváhagyása szükséges.²⁾

Lényeges reformja az 1894. évi törvénynek a kisajátítási határozatok függetlenítése a parlament jóváhagyásától, a mint ezt az 1887. évi törvény tárgyalásakor Cobb liberalis képviselő indítványozta. Az 1887. és 1890. évi törvények nagy hiányát pótolja a kényszerű bérlet elrendelése, a mint ezt az 1887. évi tárgyalásokon Seale Hayne javasolta. Az 1894. évi törvény a kisbérletek jogát kizárólag a munkásság számára tartotta fenn (labouring population) és pedig nem csupán a mezőgazdasági munkásság számára, hanem mindazok számára, kik kezük munkájával keresik meg kenyerüket.³⁾

(Folytatása következik.)

Gárdonyi Albert.

¹⁾ Gaillard id. m. 95. s kk. II.

²⁾ Gaillard id. m. 100. s kk. II.

³⁾ Gaillard id. m. 111. I.

Közlemények és ismertetések.

Gazdasági Évkönyv.

Calwer Richard: *Das Wirtschaftsjahr 1907. Jahresberichte über den Wirtschafts- und Arbeitsmarkt für Volkswirte und Geschäftsmänner, Arbeitgeber und Arbeiterorganisationen.* 330. old. Gustav Fischer, Jena.

Az első fejezetben az író a munkások foglalkoztatásának viszonyait tárgyalja; ehhez az adatokat a birodalmi betegsegélyző pénztárak által vezetett kimutatásokból állítja össze; s mert e pénztárak száma sohasem állandó, ennél fogva egyesek keletkezése avagy megszünése a statisztikai kimutatásoknak határozott hátrányára van, káros továbbá az is, hogy a pénztárak nincsenek kötelezve kimutatások vezetésére, illetve készítésére, hanem önként — mintegy szivességből — állítják össze és mutatják ki a munkástagok foglalkoztatási adatait. Egyuttal azon nézetének ad kifejezést, hogy ha a foglalkoztatások és foglalkozások rendszeres kimutatásának vezetésére és így az ez irányú statisztikai adatok szolgáltatására a betegsegélyző pénztárak kötelezve volnának, az ez által rájuk háramló munkatöbblet elenyésző volna azon óriási előnnyel szemben, a mely a foglalkoztatási adatok pontos megállapításával jár.

Ezután a „Reichsarbeitsblatt“ (Birodalmi munkáslap) havi jelentései alapján a foglalkoztatottak számának figyelembe vételével kimutatja havonként a foglalkoztatások esését és emelkedését, majd az előző évhez (1906) viszonyítva megállapítja a munkásviszonyoknak percentualis változásait. Részletesen terjeszkedik ki az összes foglalkozási ágakra: nyerstermelés, ipar, kereskedelem, kézműipar stb. térre, a mennyiben az ezekben előforduló esések vagy emelkedések az összes foglalkoztatások arányszámaira befolyással voltak. Folytatólag kimutatja, hogy a foglalkoztatással arányos a termelés nagysága, illetve mennyisége. Az egyes foglalkozási, illetve termelési ágak szerint mutatja ki a termelés nagyságát, viszonyítva az előző év termelési nagyságához. Ezek részletes tárgyalása után rátér a szén, cokesz, nyersvas stb. nyerstermények termelésének táblázatos kimutatására és összehasonlítja az előző év productióival.

Igen érdekesen tárgyalja azt a körülményt, hogy bár a nyersárúk, készárúk és átdolgozott árúknál a termelt mennyiség nagyságához viszonyítva az árak emelkedése 1907-ben sokkal nagyobb volt, mint az előző

évben — sőt az egyes nyerstermények ára igen magasra emelkedett — mégis az ipari üzemek ez évben jóval nagyobb jövedelmet hajtottak, mint az előző évben. A vételár emelkedésének okát Richard Calwer a magas munkabérekben és a nyerstermények drágaságában találja; mindezek daczára az ipari üzemek jövedelme emelkedett, a mit a részvénytársaságok és a nagyipar egyes fontosabb eseményeiből következtet.

A nagyipari üzemek jövedelmező voltát már 1895-től figyeli, oly módon, hogy azon részvénytársaságoknak, melyeknek papirjai a berlini tőzsdén forognak, az átlagos osztalékát a névértéknek megfelelő részvénytőkéhez viszonyítja. Természetesen csak oly üzemeket vesz figyelembe, melyeknél az üzemi év összeesik — vagy legalább is megközelíti — a naptári évvel. 4.643 részvénytársaságot vett figyelembe körülbelül 12.61 millió márka alaptőkével, mert a körülbelül 5.600 R.-T. közül Németországban 1.000 R.-T. 1907-ben nem adott ki mérleget, vagy csak olyat, melyből a tiszta nyereség megállapítható nem volt. Érdekes, hogy a 4.643 R.-T. közül 4.072 1906. évben a tiszta jövedelmet a zárlatnál elérte, míg 571 R.-T. veszteséggel zárta az üzleti évet. Ezek után részletesen sorolja fel a részvénytársaságok 1907. évi eredményét és párhuzamot von az előbbi év zárlataival; majd a legkülönbözőbb üzemek productumait hasonlítja össze az 1906. évi üzemi productumokkal s végül kimutatja, hogy az összes részvénytársaságok közül 1907-ben 4.072 tiszta nyereséggel zárta az üzleti évet és ezek részvénytőkéjének névértéke összesen 11.978,652.600 márka, a tiszta jövedelem pedig 1.615,996.625 márkát tett ki, azaz a tiszta jövedelem, illetve tiszta nyereség 13.49%; míg az 571 R.-T. veszteséggel zárta az évet és ez a részvénytőke névértékében 633,952.000 márkát, a veszteségben 100,761.138 márkát tett ki; azaz a veszteség a részvénytőke 15.89%-át teszi ki; levonva a veszteség összegét a tiszta nyereségek összegéből, megadja a 4.643 R.-T.-ra vonatkozó adatokat a következőképen: részvénytőke névértéke 12.612,604.600 márka; tiszta nyereség 1.515,235.487 márka, azaz a tiszta nyereség a részvénytőke 12.01%-át teszi ki. Ezek után az osztalékok kiosztását tünteti fel és kimutatja a részvénytársaságok jövedelmezőségének voltát.

Majd áttér azon okok tárgyalására, a mely okok a foglalkoztatás, termelés és jövedelmezőség hullámzását befolyásolják. Foglalkozik többek között a kisiparosok súlyos helyzetével a részvénytársasággal és a nagyiparral szemben; káros hatásának és súlyos tehernek mondja a kisiparra nézve a magas munkabéreket és a gyenge inas-, illetve munkás-képzést. Különösen kiemeli, hogy az egyes iparágaknál egyetlen egy inas sem jelentkezett a régi munkaerők pótlására, mert a legtöbbje a szülőkre nézve terhes inasképzés és kitaníttatás helyett az azonnal kereset-

hez juttató gyáriparhoz fordul s így a kisiparnál mindjobban érezhetővé válik a munkáshiány; a hitelviszonyok ugyancsak nagy kárára vannak a kisiparnak, mert míg a kisiparos csak a jelenlegi igen magas százalék mellett kap kölcsönt, addig ő a szállított áruért pénzét csak nehezen tudja behajtani; sőt rendszeren kamat nélkül, ez által igen nagy kár éri, mert a kölcsön és nagy kamat fizetését nem bírja a kamatnélküli, nagy késedelemmel behajtott vételárakból fedezni és ezen állapot igen sok kisiparost létalapjában ingatott meg. Mindezekre nézve igen figyelemre méltó orvoslási módozatokat sorol fel, így többek között a szülők, az iskolában a tanító a gyermek azon irányban való befolyásolását ajánlja, hogy inkább az iparra képeztesse ki s ne járjon gyárba. Végül felsorolja a gazdasági harcokat: strike, kizárás, bojkott.

Beszél még a kartellekről, az új vállalkozásokról és alapításokról s tervezeteket nyújt be a fennálló és kiterjesztett kartellekről.

A második részben az író összehasonlítja a munkáskeresletet a munkáskinálattal s arra az eredményre jut, hogy 100 üres álláshoz számítva 210 munkás pályázik. Szól ezzel kapcsolatban a keresethiányról, illetőleg munkanélküliségről s az ezzel járó téli inségről. Mindezekről számszerű s táblázatos kimutatásokban hű képét adja az 1907. év egyes negyedeiben és az előző év negyedeiben, valamint összesítve az egész 1907. évi eredményt és viszonyítja az előző évihez. Számításba veszi a születések számát s ezekből a munkásokra eső részt, havonta kimutatja a munkásság többletét szemben a kereslettel s így a munkahiány fokozódását az év végéig. Ezután sorra veszi az egyes nagyobb országokat s részletesen leírja az ottani munkáviszonyokat, a munkanélküliek szaporodását és apadását, számszerűen kimutatva és viszonyítva a németországi állapotokhoz. Figyelembe veszi a ki- és bevándorlást s egyik fontos okát látja ebben a munkanélküliség szaporodásának. Szépen fejtegeti még a munkabér viszonyait is; részletesen kimutatja, mily munkabéreket értek el, mikor, hol mily béremelések történtek? mily engedményeket értek el a munkások? mily bérharcokat vívtak érte? hány üzemben hány munkaadó s hány munkás volt érdekelve e bérharcokban. Fejtegeti még a collectiv tarifaszzerű bérszerződéseket, majd áttér a strikeokra s táblázatos kimutatásokban közli, mily szakmában hány munkás mi célból az év mely hónapjában strikeolt; szóval egy rendszeres strike-statisztikát állít fel.

A mezőgazdasági részben Németország mezőgazdasági termelését hasonlítja össze a többi országok 1907. évi gazdasági termeléseivel. Különösen említésre méltó az író által külön kiemelt azon körülmény, hogy a Magyarországra vonatkozó adatokon kívül a többi országok adatait is, a melyekről hivatalos kimutatás nincs, a magyar kir. föld-

mívelésügyi ministerium által közölt adatokat vette számításai alapjául és így munkája azáltal igen meg lett könnyítve.

A bányászati részben megemlíti, hogy Németország 1907. évben nem kevesebb, mint 242·61 millió tonnát termelt bányáiban; vagyis a bányászat oly horribilis módon fejlődött, hogy az összes egyéb ágak termelése tonnákban számítva — a bevitel és kivitel forgalmát is — fele annyi, mint a bányászat termelése. Majd rátér a szénbányászatra és kimutatja %-arányban a németországi széntermelést a többi országok széntermelésével szemben.

Végül pedig a legkülönbözőbb üzemeket veszi bonczolás alá és lelkiismeretes pontossággal, tudományos hozzáértéssel tárgyalja a legkisebb részletekben is az egyes termelés mennyiségét, az egyes ágak munkásviszonyait, továbbá az árakat és az elért eredményeket, illetve a termelésnek minden hullámzását, a mennyire csak lehet, pontos számadatok és statisztikai táblázatok kíséretében mutatja be az utóbbi évek eredményeit, majd Németország termelését beilleszti a világtermelésbe.

Következik ezután rövid áttekintése a mindezekre vonatkozó birodalmi törvényeknek és az 1907. évben előfordult nevezetesebb üzleti eseményeknek chronologikus sorrendben való felsorolása.

A kiváló és tanulságos szakmunka az érdekelteknek igen ajánlható.

Csányi Miklós.

Kereseti viszonyok a jövőben.

Perwolf Emanuel: *Erwerb und Einkommen im Zukunftsstaate*. Ein Mittelstandsprojekt. Wien 1909. 150 oldal.

Tudományos szinezettel készült ábránd, melynek alaptétele az, hogy a kapitalisticus gazdaságban túl sok a nagyjövedelmű egyén, ez teszi tönkre a többi polgárok létét, okozza a középosztály elszegényedését. Meg lévén így a baj alapja állapítva, a gyógyítás célja a nagyjövedelmek túltengésének megakadályozása és a középosztály megerősítése. Szerzőnk szerint 50.000 koronánál nagyobb jövedelmek károsak. Ez okból az örökösödési adó és öröklési rend átalakítása útján az állam szerzi meg a túlnagy vagyonok egy részét, és az így szerzett vagyonból egészíti ki azoknak az egyéneknek jövedelmét, kiknek a megfelelő megélhetésre nincs elég saját jövedelmük. Az állam meghatározza minden foglalkozási ágra a jövedelem legnagyobb és legkisebb fokát; az a kinek a legnagyobb jövedelemnél több jut, az az államnak adja át a többletet, a kinek kevesebbje van, az az államtól kapja a hiányzót. A munka alapgondolata, ép úgy mint világboldogító célja, egyszerűen ábránd. Érdekesekek mindazáltal azon részletek, melyeken az egész okos-

ködés fölépül. Szerzőnk adatai szerint Ausztriában 3.144 egyén 50.000 korona jövedelemnél nagyobb felett rendelkezik; köztük 2.846 ezt a jövedelmet fundált vagyonokból kapja, tehát milliomos; a bevallott legnagyobb jövedelem 9 millió korona, ami 4⁰/₀-kal tőkésítve 225 millió korona vagyont adna; a 2.846 többszörös milliomosoknak vagyona 14 milliárd korona; 5 millióval nagyobb vagyonú egyén volt 1899-ben 255 és 1900-ban 326. Szerzőnk azt hiszi, hogy a milliomosok száma Magyarországon is ép oly nagy, mint Ausztriában, összes vagyonuk azonban valószínűleg kisebb; ezt az állítását abból következteti, hogy Ausztriában 1 milliónál nagyobb jövedelmet 27-en, Magyarországon 25-en vallottak be, és Magyarországon is mint Ausztriában egy-egy egyén vallott 9 milliónál nagyobb jövedelmet. Svájcban vagy 300 milliomos lehet, magában Basel városban 173 adózó egy milliónál nagyobb vagyonnal bír. Oroszországban már 1899. évben 7.409 márkamilliomost számláltak meg, köztük 512 öt milliónál, 17 harmincz milliónál és 7 kétszázötven milliónál nagyobb vagyonú volt. A milliomosok számát szerzőnk Németországban 10.000-re becsüli. Franciaországban az öröklési statisztika alapján a milliomosok száma 14.000-re tehető. Nagy-Britanniában szerzőnk a milliomosokat 30.000-re becsüli, köztük van legalább 30 milliárdos (koronában). Az amerikai egyesült államokban a dollármilliomosok száma 18.000; koronamilliomos van legalább 100.000. A milliomosok vagyona Észak-Amerika államaiban 276 milliárdra becsülhető, vagyis a nemzeti vagyon 70⁰/₀-a milliomosok kezében van. A vagyonmegoszlás Ausztriában a következő: 18⁰/₀ esik a milliomosokra, 10⁰/₀ a vagyonosokra (12.000—50.000 K évi jövedelemmel) 28⁰/₀ a középosztályos (1.200—12.000 K jövedelemmel) és 44⁰/₀ a kis jövedelműekre (1.200 K évi jövedelemnél kevesebb). Nem érdeknélküli az az összeállítás, mely a különböző jövedelmű osztályuak évi kiadásait részletezi. Szerzőnk szerint ugyanis az évi kiadásokból esik ⁰/₀-ban:

	ha a jövedelem				
	1.000	2.000	10.000	50.000	1 millió K
élelmezésre	62	50	42	30	25
lakásra	12	14	16	} 12	10
fűtés, világítás	6	6	5		
ruházatra és fehérneműre . . .	5	6	12	14	12
művelődési és szórakozási célra	1	6	12	20	18
cselédségre	—	2	4	5	6
megtakarításra (biztosításra) . .	1·5	3	3	9	25
jótekonyságra	—	—	05	02	1·7
különböző (adó, gyermeknevelés betegség, haláleset stb.) . .	12·5	13	5·8	9·5	2·3

(—vits)

Vidéki bankár.

Rae George: *A vidéki bankár*. Az angol eredetiből fordította Bánfi Oszkár. Az előszót írta Székely Ferencz. Budapest 1909. Pénzüntézeti és Irodafelszerelések Műintézete r. t. 239 oldal.

George Rae „The Country Banker“ címet viselő munkája olyan kátészerű alkotás, a melyet Angliában megtalálni minden bank könyvespolczán, és a melynek nem igen szabad hiányozni egyetlen, valamire való pénzüntézeti tisztviselő könyvei sorából. Olvassák, tanulnak belőle, szeretik, tanácsait követik; a kezdő bankember Rae okos és körültekintő tanácsadásaiból veszi magába azt a mindent megfigyelő, nyugodt elbánást, a melyben üzletbarátait részesíti. Bánfi Oszkár, a ki ugyis mint tollforgató ember, ugyis mint bankember megismerte Rae munkájának irodalmi becsét, és megkedvelte azt a kedvesen tanító hangot, a mely a The Country Banker-t közel viszi az olvasó eszéhez, arra határozta el magát, hogy ezt a munkát megismerteti a magyar közönséggel is. Vállalkozása nem volt nagyon könnyű. A The Country Banker-t nem lehet egyszerűen lefordítani, — lévén az az ember, a kit Angliában a The Country Banker név megillet, hivatásában is, munkakörében is, feladatainak nagyságában és jelentőségében is teljesen más, mint a magyar vidéki pénzüntézetek vezetői. Angliában a Country Bank vezetője, a szó igazi értelmében, bankszolgálatokat teljesít; a magyar vidéki pénzüntézet vezetője leginkább a takarékpénztári üzletágakat szorgalmazza. Hanem azért Rae bölcs tanácsai ránk nézve sem közömbösek. Sokat, nagyon sokat tanulhatni belőlük. Különösen abban a formában, a melyben Bánfi adja közre, a ki a magyar vidéki pénzüntézetek vezetőinek a helyzetét, szerepét, feladatait ismeri olyan jól, mint Rae az angolokét. Bánfi nem is végzett csupán csak fordítást. Ha szabad még használni a mult század negyvenes éveiben gyakorta alkalmazott szót, Bánfi „magyarította“ Rae művét, és ez által hasznos, nagyon is megolvasandó munkát adott a magyar pénzüntézeti szolgálatban levők kezeibe. A fordítás elé Székely Ferencz irt előszót. Ez az előszó is megérdemli, hogy megálljon előtte mindenki, a kit hivatása és feladata abba a körbe vitt, a melyben gazdasági kérdésekkel, a gyakorlati élet gazdasági kérdéseivel foglalkoznak. Székely arról a színvakságról értekezik, kiváló írói kvalitásaival, a melyben a magyar gazdasági élet közkatónái meg vezetői szenvednek. Egy-két mondatával, villamfénynyel világosít rá arra az élettelen életre, a melyben a legjelentékenyebb gazdasági kérdések szenvednek. Ugy vagyunk velük — mondja Székely — mint az iskolás diák, a ki megtanul az iskolában néhány nyelvtani szabályt, de nem tanulja meg a nyelvet. A gazdasági élet nyelvén nem tudunk beszélni.

Rae művéből sokat, nagyon sokat tanulhatunk hozzá.

b. p.

Nemzetközi postaátutalás.

Halász Sándor: *Der Internationale Postüberweisungsverkehr. Veröffentlichungen des Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereins.* Budapest 1909. 32. old.

A középeurópai gazdasági egyesületnek 1909 május 17. és 18-án Berlinben tartott ülésén, a leszámolás által teljesítendő fizetések dolgában hatalmas lépéssel jutottunk előbbre. Mert a mit a theoria már idők ideje óta ajánlatosnak és igen jónak talált, azt ott, a tudósok társaságában, a velök összevegyült gyakorlati emberek átplántálni iparkodtak a valóságba. Halász Sándor, a m. kir. postatakarékpénztár igazgatója, a ki a leszámolás keretében teljesítendő fizetések érdekében már rengeteg sokat tett, a középeurópai gazdasági egyesület berlini gyűlésében is ott volt, tudásával a tudósok, nagy gyakorlati tapasztalásával a gyakorlat embereinek hajlandóságát ösztökélni arra, hogy az átutalások által lebonyolítandó fizetések ügyét vigyék át a nemzetközi fizetések terére és egyelőre, legalább ott, a hol az előkészületek meg vannak, a hol a gazdasági összeköttetés már eddig is sokat tett az előkészítés érdekében, életet is öltön az a hatalmas törekvés, miszerint a kölcsönösen teljesítendő fizetéseket elszámoljuk.

Halász Sándor előadása megjelent nyomtatásban is. Nem a nagy közönség számára, nem a könyvpiacra, de azoknak a keveseknek, a kik a gyakorlati élet alkotásai mögött is keresik a tudást és szeretik tudni, hogy milyen az a műhely, a melyből kikerülnek azok a jelentékeny alkotások, a melyek a gyakorlatban olyanoknak tűnnek föl, mintha önmagukból keltek volna életre, mintha a szükség természetes útján termettek volna és nem ringatta volna bölcsőjüket a tudás megfontoltsága, körültekintése és ereje.

Értekezése bevezetőjében a postatakarékpénztár átutalási rendszerének történeti fejlődését ismerteti Halász dr. Majd összehasonlítást vet a magyar, az osztrák és a német birodalom postacsekkrendszere között. És kimutatva, hogy mi az, a mi az elszámolás rendszerében azonos, megjelöli azokat a lépéseket, a melyek szükségesek, hogy a magyar és az osztrák postahatóságok között már eddig is fennálló csekkleszámolás kiterjesztessék szélesebb körre, illetőleg bevonassék abba Németország is, a melynek postaintézménye keretében fennálló csekk- és girórendszer már is szabályozva lett törvényhozás útján. Halász dr. megírja értekezésében a kölcsönös átutalás egész technikáját. És mivel nem lehet az közömbös senkire, hogy ismerje azt a mechanizmust, a melynek keretében a nemzetközi giroforgalom lebonyolításának egyik igen nagy része contemplált és azóta már életbe is lépett, Halász dr. munkája nyomán, elmondom, hogy mi a célja az átutalásnak és hogyan folyik az le. A magyar, osz-

trák és német postatakarékpénztárak giro-számláinak tulajdonosai, egymással szemben fennálló tartozásaikat és követeléseiket kiegyenlíthetik egyszerű átutalással, az átutalt összegnek jóváírása és megfelelő megterhelése révén. Természetes, hogy csakis jóváírt összegeiből utalhat át a számlatulajdonos és nem utalhat át készpénzt. Az átutalásokat az átutaló postaintézet az utalványos postaintézet számláján könyveli el, olyképp, hogy ennek a számlának a tartozása és követelése minden pillanatban mutatja az átutalt, illetőleg átutalásban átvett összegeket. A jutalékot és a kamatot külön erre a célra vezetett számlákon tartják nyilván. A számlák egyenlegeit a postahatóságra szintén átutalás útján egyenlítik ki, miközben jelentékeny szolgálatot teljesít már az Osztrák-Magyar-Bank, a melynél a postahatóságoknak giroszámlájuk van.

A kérdés mindenik részére ad Halász dr. felolvasásában utasítást.

A kis füzet megjelenése óta már életbe is lépett a magyar, osztrák és német postatakarékpénztárak giroszámla-tulajdonosainak átutalási rendszere. A nemzetközi giroforgalomnak hatalmas lépése ez. Mert hogy az eddiglen kiépített állomáson nem fog a dolog megállapodni, az evidens. A merre a forgalom utat egyenget, arra árnyékként jár a fizetés; és nyomon követik azok az intézmények, a melyek megkönnyítésére rendelvek. Halász dr.-nak kéziratképpen megjelent előadása nyíltan, meg sorai között is, igen sok hasznos útmutatást ad ennek az életbe hívására.

Berényi.

A nemzetközi csekk- és giroforgalomról.

Nem czélom a csekkforgalom gazdasági jelentőségét és előnyeit vázolni és magyarázni, mert az utóbbi évtizedekben száz és száz könyvben, értekezésben, újságcikkben és nyilvános előadásban foglalkoztak e kérdéssel és oly behatóan tárgyalták a szóban forgó témát, hogy újat aligha mondhatnék és legfőlebb csak megismételném, esetleg más csoportosításban azt, a mit mások már én előttem is elmondottak.

A csekk tárgyalásával kapcsolatosan mulhatatlanul foglalkozni kell a giroforgalommal és a clearinggel is, és tényleg az említettem művek között alig akadunk olyanra, a mely ki ne fejtette volna, hogy a csekkforgalom az átutalási berendezés és a clearingleszámolás nélkül csak hiányosan teljesíti pénzhelyettesítő szerepét.

Valamely ország gazdasági fejlettségére csekk- és giroforgalmának kiterjedtségéből következtethetünk. Minél magasabb gazdasági fokon áll ugyanis az ország, annál inkább kihasználják annak gazdasági tényezői, — a kereskedők, iparosok és gazdák, sőt mások is — azokat az óriási előnyöket, melyeket a csekk használata nyújt nekik.

Röviden egybefoglalva, ezek az előnyök a magánszemélyre nézve abban állanak, hogy megtakaríthatja magának a pénzkezelést és az ezzel járó sok kellemetlenséget. Tehát nincsen kitéve annak, hogy a pénzét ellopják, vagy elvesziti, sem pedig tűz, vagy elemi csapás által nem semmisül az meg; megtakaríthatja továbbá a pénz manipulálását és így nincs kitéve helytelen megszámlálásból eredő tévedésnek sem. Fizetéseit a csekkszámla tulajdonosa néhány tollvonással elintézheti, tehát időt is takarít az ily módon eszközölt fizetésnél a pénzkezeléssel szemben.

Közgazdasági szempontból a csekk- és giroforgalom kiterjedtsége az illető országnak óriási előnyöket biztosít. Az egyesek kezei között aránylag csekély jövedelmet nyújtó kistőkék a csekkbanknál felszaporodnak és lehetővé teszik a banknak, hogy ezekkel a tőkékkel az országnak és egyeseknek nagy hasznot hozó ipari és kereskedelmi vállalatokat létesítsen, vagy támogasson és az illető országot nagyobb gazdasági fokra emelje. E mellett a csekk, de különösen az átutalási rendszer az

ország készpénzszükségletét is csökkenti, mert a csekkszám-lák tulajdonosai által a banknál kiutalt összegek továbbra is a banknál maradnak annak számlája javára, a kinek javára a csekkel a pénzt kiutalták. Hogyha pedig a fizetések teljesítésére nem kell készpénzt használni, illetőleg ha a pénz a teljesített fizetés után is a bank kezei között marad a hitelt kereső közönség rendelkezésére, akkor pénzhiány is kevésbé fog beállani és így nincs kitéve az ország pénzdrágaságnak és a kamatláb folytonos változásának. A kereskedő és iparos tehát üzlete esélyeit könnyebben mérlegelheti, biztosabban számíthat az üzlete folytatásához és fejlesztéséhez szükséges olcsó pénzekre.

Ha a csekk- és giroforgalom fejlettsége nagy előnyt nyújt az illető országnak, akkor még sokkal nagyobb lehet az az előny, mely a nemzetközi giroforgalom esetén hárulna minden egyes országra, mely abban részt vesz. Az egyes országoknak árúbevétele és kivitele külön-külön száz és száz milliókra rug és minden országnak ezen felül is vannak óriási összegekre rugó bevételei vagy kiadásai a külfölddel szemben. Ez nagy összegű pénzek küldését involválja minden ország részére és bár a modern banktechnika már némileg csökkentette a szükséges pénzküldemények összegét, mégis ma is még sok millió vándorol évenként egyik országból a másikba és viszont. Némi csekély képet nyújtok ezen óriási pénzküldeményekről, ha megemlítem, hogy csupán az Osztrák-Magyar monarchia és Németország között levő forgalomban jóval több mint egy milliárd a mi monarchiánk követelése évenként Németországtól, és viszont Németország is körülbelül egy milliárdot követel évenként az Osztrák-Magyar monarchiától. Ha minden egyes követelést külön-külön készpénzzel kellene kiegyenliteni, akkor több mint egy milliárd koronát kellene Németországból hozzánk és egy milliárdot tőlünk Németországba küldeni. A mindkét országban létező nagy bankok közvetítésével ugyan óriási összegek kompenzálatnak a két országnak egymás irányában fennálló követeléseiből, de azért mégis sok millióra rug az az összeg, mely a mai kompenzálati mód elégtelensége folytán készpénzküldeményekkel nyer kiegyenlítést.

Ha közelebbről vizsgáljuk az egyes országok között létező tényleges készpénzforgalmat, azt tapasztaljuk, hogy a bankok közvetítésével eszközölt kompenzálat aránylag kevés tételre szorítkozik, mert főleg csak a nagyösszegű tételeket kompenzálják a bankok, míg a kisebb, de azért még nem mindig kicsiny fizetések óriási mennyiségben egyenlítettnek ki készpénzküldemények útján. Ebből az következik, hogy a nemzetközi pénzforgalom czélszerű és olcsó lebonyolítására a mai bankszervezet nem elegendő, mert ez nem képes eliminálni a tényleges készpénzküldeményeket, a melyek pedig sok költséget emésztenek fel s ezen

felül ki vannak téve elveszésnek, megsemmisülésnek stb. s ezért javítani kell a mai helyzeten.

Ez a kérdés már régebben foglalkoztatta a szakköröket és miután az osztrák postatakarékpénztár kísérletet tett annak megoldására — a melyre egyébként még vissza fogok térni — a közép-európai gazdasági egyesület 1906. évi november havában napirendre tűzte a kérdést és ez alkalommal néhai Kornfeld Zsigmond főrendiházi tag, a Magyar Általános Hitelbank akkori vezérigazgatója, dr. Halász Sándor ministeri tanácsos, a Magyar Királyi Postatakarékpénztár igazgatója, Herz Gyula, az Osztrák Földhitelintézet igazgatója, dr. Hecht Félix és dr. Wolf Gyula egyetemi tanárok tartottak e tárgyról előadásokat. Bár ezen urak, kik egytől-egyig első rangú szaktekintélyek, bőven foglalkoztak mindazon körülményekkel, melyek egyrészt akadályát képezik a nemzetközi giroforgalomnak, másrészt megszivlelendők annak létesítése esetén, szerény nézetem szerint — a mint azt látni fogjuk — nem meritették ki teljesen a figyelemre méltatandó szempontokat.

Kornfeld és Halász szerint -- mint a kik a legalaposabban foglalkoztak a szóban forgó kérdéssel — a magyar kereskedő akkor, midőn berlini üzletbarátjának pénzt akar átutalni, az itteni girointézethez fordul, melynél koronában vezetett giroszámlája van és arra kéri, hogy a német girointézetnek térítse a kívánt márkaösszeget, melyet viszont a német girointézet a berlini üzletbarát javára írja. A lebonyolítást a két kiváló szakférfiu különféleképen tervezi. Kornfeld szerint a magyar girointézetnek a németnél koronaértékű követelése van, a német girointézetnek pedig a magyarnál márkája. Az átutalás eszközlése alkalmával a magyar girointézet a giroszámlatulajdonos számláját megterheli az átutalandó márkaösszegnek előre meghatározott árfolyamon koronára átszámított ellenértékével és egyben utasítást ad a német girointézetnek, hogy az ő (a magyar girointézet) koronaszámlájáról írja le az átutalandó márkáknak korona ellenértékét a napi árfolyam figyelembevételével, vagyis a magyar girointézet eladja a márkákat a számlatulajdonosnak és megveszi azt a német girointézettől. A fordított esetben viszont, midőn t. i. Németországból utalnak át hozzánk pénzösszegeket, a német girointézet veszi meg a mienktől a koronákat, úgy hogy abban az esetben. ha a két átutalandó összeg egyenlő nagy, akkor az a girointézeteknél compenzálódik. Ha azonban a két összeg nem egyenlő nagy, akkor a különbség külön elszámolás tárgyát képezi olyformán, hogy az a girointézet, a melyik a nagyobb átutalást eszközli, a másiktól tényleg kénytelen a különbségnek megfelelő külföldi összeget megvenni. Tegyük fel, hogy a magyar girointézet eszközli a nagyobb átutalást, akkor ez kénytelen a különbségnek megfelelő márkát a német giro-

intézettől megvenni. A magyar girointézetnek ezen transzaktióból kifolyólag nincs rizikója, mert a megvett márkákat ügyfelének eladta. Ellenben a német girointézet kénytelen a magyarnak a megfelelő márkaösszeget eladni, illetőleg a koronaösszeget megvenni, a mely vásárolt koronaösszeget esetleg veszíthet, ha a német koronaárfolyam visszaesik. Ha akárhány esetet vizsgálunk, azt látjuk, hogy az egyik girointézetnek mindig van árfolyamveszteségi rizikója.

Halász, ugy látszik, másképen contemplálja a giroforgalom lebonyolítását, olyformán, a mint ez az osztrák postatakarékpénztár és a berlini Deutsche Bank között egyoldalulag már fennáll. E szerint az osztrák postatakarékpénztárnál vezetett koronaszámlákról át lehet utalni a Deutsche Bank közvetítésével Németországba márkákat és viszont a Deutsche Bank és még néhány más intézet pénztárainál le lehet fizetni márkaösszegeket a Deutsche Bank javára oly célból, hogy a nevezett bank azt az osztrák postatakarékpénztár javára írja, mely intézet viszont ennek ellenértékét a giroszámlatulajdonos koronaszámlája javára írja. Ebből az következik, hogy a Deutsche Bank ezen — csupán az osztrák postatakarékpénztár által egyoldalulag fentartott — giroforgalom keresztül-vezetésére könyveiben a postatakarékpénztár részére egy márkaszámlát vezet, melyet elismer a nála lefizetett márkaösszegekért és megterhel a kifizetett, vagy átutalt márkaösszegekkel. A német bank tehát csak a közvetítő szerepét játsza, a nélkül, hogy árfolyamrizikója volna s ez a rizikó tisztán az osztrák postatakarékpénztárt sújtja, hacsak a tőzsdén, vagy egyebütt naponkint nem fedezi le a felekkel szemben eszközölt márkavételeket, illetőleg márkaeladásokat. Ha a giroforgalom kölcsönös volna, vagyis ha a német intézet is tartana fenn giroforgalmat az osztrák postatakarékpénztárral, akkor ugyanúgy állana a helyzet, mint a Kornfeld-féle módozatnál, t. i. a nagyobb átutaló kénytelen volna a kisebbtől a különbözetet képező külföldi pénzt megvenni, úgy hogy végeredményében — a mint azt fentebb már kifejtettem — annak a girointézetnek, mely kevesebbet utalt át, árfolyamrizikója van.

Látjuk tehát, hogy mindkét mód szerint a girointézetek ki vannak téve esetleges árfolyamveszteségeknek, kivéve, ha a két intézet egymással naponkint táviratilag leszámol s ez által abba a helyzetbe jutnak, hogy a tőzsdén fedezzék engagement-jaikat.

Az átutalási költségek kérdését is érintették az előadó urak, mert tisztában voltak vele, hogy ennek fontos szerepe van a giroforgalom kiterjesztésénél. Kornfeld szerint a költségek — tényleges költségek és árfolyamkülönbözetek — határát a mai átutalási költségek képezik. Hecht helytelen utakon halad, midőn azt mondja, hogy eleinte nem akarná olcsón eszközölni a giroátutalások lebonyolítását. Halász direkte

nem említi a költségeket, de mintaképénél az osztrák postatakarékpénztár németországi giroátutalásainál a rendes belföldi átutalási díjakon felül 2.000 koronáig terjedő átutalás után még külön $\frac{1}{4}\%$, azontúl pedig külön $\frac{1}{8}\%$ átutalási díj fizetendő.¹⁾ Minthogy pedig a belföldi átutalásoknál a csekkürlapért 4 fillér, tételenként kezelési költség címén 4 fillér és átutalási díj fejében 6.000 koronáig $\frac{1}{4}\%$, 6.000 - 20.000 koronáig $\frac{1}{8}\%$ fizetendő, egy 2.000 koronás összegnek Németországba való átutalásánál 1·08 korona, 20.000 koronáért pedig 6·08 korona fizetendő, eltekintve attól, hogy gyakran az idegen értékek átszámítási árfolyamai is úgy alakulhatnak, hogy más banknál sokkal előnyösebb árfolyamot lehet elérni és az ilyenképen keletkező árfolyamkülönbség is szaporítja a veszteséget, illetőleg a költségeket. Annak a körülménynek, hogy mennyire visszatartja a költségek nagysága a közönséget a giroátutalások igénybevételétől, legjobb bizonyítéka az osztrák postatakarékpénztár kimutatása, melyből kitűnik, hogy 1906. évi május 1-től december 31-ig, tehát 8 hónap alatt a 45 német befizetési helyen összesen 2.672 befizetés eszközöltetett 2,987.054 korona összegben. Átlagosan tehát naponként 11 befizetés eszközöltetett, vagyis csupán minden negyedik pénztár vétetett naponként egyszer igénybe. A befizetett tételek átlaga pedig 1.117 korona, melynek átutalási költsége az itthon eszközöltendő felvétel esetén 68 fillér. Eddig a legolcsóbb pénzküldési mód az volt, hogy valamely banknál csekket vettünk és azt elküldöttük ajánlott levélben és esetleg még biztosítottuk is a feladott levelet. A bank rendszerint (nagyobb bankhelyekre) 10 fillér költséget számít, az ajánlási díj 35 fillér, a biztosítási díj pedig a fentemlített 1.117 korona után 9 fillér, összes költség tehát 54 fillér, vagyis az eddigi olcsó mód és a giroátutalás között 14 fillér a különbség. Ha ellenben 20.000 korona átutalásáról van szó, melynek költsége a postatakarékpénztárnál 6·08 korona, ennél a jelenleg szokásos mód sokkal olcsóbb, a mennyiben a 10 és 35 filléres költségek itt változatlanul megmaradnak, a biztosítási díj pedig 1·60 korona, az összes költség tehát 2·05 korona, vagyis ma 4·03 koronával olcsóbban lehet az átutalást eszközölni. Látjuk tehát, hogy a költségek nagysága az oka annak, hogy az osztrák postatakarékpénztárt az átutalásoknál kevéssé veszik igénybe.

Az a kérdés merül fel már most, hogy mily módon lehet a giroforgalom létesítésének két legnagyobb akadályát, t. i. a girointézet árfolyamrizikóját és a giroszámlatulajdonosokat terhelő költségeket eliminálni, vagy legalább is oly mértékre csökkenteni, hogy sem a rizikó,

¹⁾ Épen most, midőn e sorok napvilágot látnak, teszi közzé a magy. kir. postatakarékpénztár, hogy hasonló összeköttetést létesít nov. 1-étől kezdődőleg a berlini Nationalbank für Deutschland-dal.

sem pedig a költségek meg ne akaszthassák az átutalási forgalom igénybevételét, illetőleg lebonyolítását?

Ha a most rendelkezésre álló pénzküldési és átutalási rendszereket vizsgáljuk, azt látjuk, hogy akkor, ha mi Németországba valamely pénzüsszeget akarunk küldeni, megvesszük a márkákat (az eladó által meghatározott árfolyamon) a postától (a postautalvány-forgalomban), vagy pedig a banktól és az ily módon megszerzett márkákat elküldjük német üzletbarátunknak. A küldés módja bennünket jelenleg nem érdekel, s ezért csak mellékesen jegyzem meg, hogy az első esetben a posta közvetíti a pénz elküldését, a második esetben pedig levélben küldjük a vásárolt márkákat, és pedig vagy csekk, vagy német készpénz formájában, de végül a bankot azzal is megbizhatjuk, hogy a vásárolt márkákat tartsa valamely német bankári összeköttetésénél üzletbarátunk rendelkezésére.

Ha viszont német üzletbarátunk tartozik nekünk márkákkal és azt beküldi nekünk, akkor mi a kapott márkákat valamely itteni banknál eladjuk.

Mindkét esetben az ügyfél megveszi, illetőleg eladja a márkákat és az a körülmény, hogy a márkáárfolyam alacsony-e, vagy magas, első sorban magát az ügyfelet érdekli, vagyis őt sújtja, vagy neki válik előnyére.

A magyar és német posta az elküldendő pénzeket tényleg nem küldi el, hanem időnkint elszámolnak egymással, megállapítják a két posta által kifizetett összegek között levő különbséget és csupán ez a különbözet kerül tényleg elküldésre, vagyis csupán ezt az összeget kénytelen a posta megvenni és elküldeni a másik postának. Árfolyamrizikója tehát csak ennél a különbözethetnél volna a postának, ha nem olyképen állapítaná meg a felekkel szemben az átszámítási árfolyamot, hogy kizártnak tekinthető az árfolyamveszteség.

A bankok, melyek a tőzsdével folytonos érintkezésben vannak, bármely perczben fedezhetik valuta-engagementjaikat, melyek külföldi pénzek vételéből és eladásából erednek s ezért nem szükséges, hogy veszteségük származzék a külföldi pénzügyletekből, hacsak a rizikót maguk nem akarják vállalni egy esetleges árfolyamnyereség reményében.

A külföldre szóló pénzküldeményeket, mint láttuk, a mai állapotnál mindenesetre a posta továbbítja, akár utalvánnyal küldjük a pénzt, akár levélben küldjük a csekket vagy készpénzt, vagyis minden körülmények között az általunk megvásárolt és neki átadott idegen pénzt továbbítja a címzettnek. A címzett viszont a saját hazája pénzét kapja meg az ottani posta útján, úgy, hogy sem az itteni, sem a külföldi postának a közvetítésből kifolyólag árfolyamrizikója nincs.

Ezt a helyzetet a girointézetre, mint pénzközvetítőre is sikerrel lehetne alkalmazni és ez által el lehetne kerülni azt, hogy a girointézet árfolyamrizikót legyen kénytelen magára vállalni, hacsak azt egy esetleges árfolyamnyereség reményében, úgy mint azt más bankok teszik, ő is megtenni nem akarja. Ha tehát azt akarjuk, hogy a girointézetnek ne legyen rizikója, akkor olyképen kell szervezni az átutalási forgalmat, hogy az átutalóval ugyanolyan pénznemben eszközölje az elszámolását, mint a milyen pénznemet neki a külföldi girointézethez át kell utalnia. Ha tehát márkákat kíván valaki átutaltatni, akkor nyisson a girointézet az ügyfélnek márkaszámlát és a girointézet ezt a számlát terhelje meg a német girointézethez átutalandó márkaösszeggel. Ez az eljárás viszont azt kívánja meg, hogy az ügyfélnek a girószámlán márkaösszegű követelése legyen, vagyis a girószámlatulajdonosnak akkor, ha márkaösszeget akar átutaltatni, előzetesen kell gondoskodnia arról, hogy a girointézethez valami módon a márkaszámláján való jóváírás céljából márkákat juttasson. Meg kell tehát vennie az átutalónak úgy mint eddig a márkákat és pedig akár készpénz, akár csekk, váltó, vagy kifizetés formájában és a girointézetnek át kell adnia. Legkevésbé célszerű természetesen, ha készpénzt fizet le a girószámlatulajdonos márkaszámlájára, mert ezt a girointézet kénytelen postán a német girointézethez küldeni. Ha ellenben csekket vagy váltót kap, ezeket az amugy is naponként elküldendő levélhez csatolja és a német girointézethez küldi behajtás és jóváírás végett. Végül, ha márkakifizetést bocsátanak a giróintézet rendelkezésére, akkor utasítást ad, hogy a szóbanforgó összeget a német girointézetnél fizessék le. Mindezen esetekben az itteni girointézetnek rendelkezésére áll a német girointézetnél az a márkaösszeg, a melyet ügyfele rendeletére Németországban ki kell fizetnie, illetőleg valamely német girószámlatulajdonosnak rendelkezésre kell bocsátania a német girointézetnél. A mi a rizikót illeti, az átutaló kénytelen a márkákat megvenni és ennél fogva épp úgy sújtja őt, vagy válik előnyére a folytonos árfolyamingadozás, mint eddig. A girointézet ellenben márkákat kap és márkákat ad és így nincsen rizikója akkor sem, ha a márka árfolyama időközben csökken.

A mainál sokkal előnyösebb helyzete van a girószámlatulajdonosnak akkor, ha nemcsak neki kell márkákban fizetnie, hanem ő is szokott márkaösszegű fizetéseket kapni. Ilyenkor megteheti azt, hogy német üzletbarátját, kitől pénzt kell kapnia, arra utasítja, hogy a márkaösszeget a német girointézetnél fizesse le a magyar girointézet javára, mely utóbbi viszont az összeget a magyar girószámlatulajdonos javára írja. Ha azután a girószámlatulajdonos márkaösszeget akar Németországba átutalni, utasítást ad a girointézetnek, hogy márkaköveteléséből eszkö-

zölje az átutalást. A giroszámlatulajdonos ezen módozatnál nem kénytelen a kapott márkákat eladni, és azután márkaszükségletét vétel útján fedezni s így a márkárfolyam ingadozása reá semmi befolyással nincsen, vagyis megszűnik az árfolyam rizikója.

Ha a girointézet ügyfeleit, kik márkáátutalásokat kívánnak eszközölni, arra kényszeríti, hogy márkaszámlát nyitassanak egy bizonyos alapbetéttel és mindig, ha a felek márkáösszeget utalnak át, meglegyen a megfelelő márkakövetelésük, akkor a girointézetnél, illetőleg annak német üzlettársánál mindig meglesz a szükséges márkáösszeg a kifizetés eszközésére és nem akadhat fenn abból az okból, hogy nincs elegendő márkája az átutalás eszközésére s nem is kénytelen a márkákat megvenni.

A nemzetközi giroátutalások ilyenforma szervezésénél a giroszámlatulajdonosoknak több-kevesebb márká, frank, font stb. követelése lesz a girointézettel szemben és viszont a girointézet ezen külföldi értékeket elhelyezvén a külföldi girointézeteknél, utóbbiaknál viszont a mi girointézetünknek van körülbelül olyan összegű külföldi követelése, mint a giroszámlatulajdonosoknak ónála.

Előfordulhat azonban az az eset is, hogy a belföldi girointézetnek a külföldinél kevesebb, vagy esetleg több követelése is van, mint a mennyi az ügyfelek számlakövetelése. Ha ugyanis valaki hosszúlejáratú váltókat nyújt be a girointézethez leszámítolás és jóváírás végett, megteheti a girointézet — az esetben, ha a külföldi girointézetnél az előrelátható szükséglet fedezésére elegendő követelése van — hogy ezen hosszúlejáratú váltókat közvetlenül a lejárat előtti időpontig tárczájában tartja és csak ekkor küldi el behajtás és jóváírás végett. Megteheti továbbá a girointézet azt is, hogy a külföldi girointézetnél felszaporodott túlnagy követelés egy részét elvonja és ezen összeggel akár az illető külföldi értékre szóló váltókat számítol le, akár pedig árfolyam-ingadozásnak kevésbé kitett ugyanolyan külföldi értékű értékpapírokat vásárol abból a célból, hogy az ilykép felszaporodott összeg kellő módon kamatozzék.

Az az eset, hogy több követelése van a girointézetnek külföldön, mint a mennyi a számlatulajdonosok betéte, akkor következhetik be, ha a girointézet a kedvező conjuncturát kihasználva, külföldi pénzeket vásárol abból a célból, hogy azokat megfelelő nyereséggel (legalább erre számít) eladhassa ügyfeleinek. Ennek az esetnek természetesen csak kivételesen szabad előfordulni, mert ezáltal árfolyamrizikót vállal magára a girointézet. Mindazonáltal megteheti a girointézet azt, hogy feleinek megkönnyítendő a külföldi átutalásokat, illetőleg a külföldi pénzek megszerzését, külföldi pénzek vételével és eladásával, mint önálló üzletággal

is foglalkozzék. Üzheti pedig ezt az üzletágot akár olyanformán, mint bármely más bank, hogy t. i. a tőzsdeviszonyokat kihasználva, hausse- vagy baisse-engagementokat vállal; akár pedig olyformán, hogy a tapasztalatszerű napi szükségletet naponként megveszi a tőzsdén és ezt adja el néhány fillérnyi nyereséggel ügyfeleinek.

Néhány külföldi nagy bank meg szokta tenni azt, hogy naponként, vagy néhányszor hetenként mindazoknak, kikkel üzletet kötni remél, körleveleket küld, melyben megmondja, hogy bizonyos időpontig beérkező értesítés esetén milyen árfolyamon vesz és milyen árfolyamon ad el márkát, frankot, fontot, stb. Többnyire a maximális összeg is limitálva van. Ugyanilyen módon járhatna el a girointézet is. Naponként a déli tőzsde után sürgőnyi értesítést küldhetne az összes belföldi girobefizetési helyeknek, hogy másnap 12 óráig milyen árfolyamon adhatnak el és vehetnek márkát, frankot, fontot stb. A 12 óráig felgyülemelő vételi és eladási ügyletek összegét a girobefizetési helyek sürgőnyileg kötelesek közölni a központtal, mely megállapítván azt, hogy mennyi az összes vételek és eladások között fennálló különbség, vagyis hogy mennyi a fedezetlen engagement, ezt a déli tőzsdén lefedezí, hacsak nincsenek készletei, vagy baisse-engagementjei, melyekkel ezen újabb engagement-okat compensálni óhajtja.

Az árfolyamrizikó kérdése nézetem szerint a fentiek alapján meg volna oldva. Hátra van tehát a másik fontos kérdés, t. i. az, hogy a giroszámlatulajdonosokat lehetőleg kevés költség terhelje egy-egy átutalásból kifolyólag. Hogy a költségek milyen fontos szerepet játszanak, azt legjobban látjuk, ha a mai átutalási módok szerint elküldött összegek nagyságát vizsgáljuk.

Fentebb említettem, hogy az osztrák-magyar monarchia és Németország között lévő pénzforgalom több mint két milliárd korona. Ebből 1905-ben postautalvány útján küldött Magyarország Németországba 184.632 esetben 10,927.177 koronát, vagyis átlag tételenként 59 koronát. Viszont Németország küldött Magyarországra 148.729 esetben 6,923.882 koronát, vagyis átlag tételenként 47 koronát. Ausztria küldött Németországba 1,379.078 esetben 48,954.871 koronát, vagyis átlag tételenként 35 koronát. Viszont Németország küldött Ausztriába 1,225.628 esetben 47,813.820 koronát, vagyis átlag 39 koronát. Az egész osztrák-magyar-németországi postautalvány-forgalom volt 2,938.067 tétel 114,619.750 korona összegben, vagyis átlag tételenként 39 korona.

Egyébként a többi külföldi postautalvány-forgalom sem különbözik a fent említettektől, mert az összes osztrák-magyar-külföldi forgalom volt 5,275.196 tételben 252,572.546 korona, vagyis átlag alig tételenként 48 korona.

Ha a fenti 114,619.750 korona osztrák-magyar-német postautalvány-forgalmat összehasonlítjuk a több mint két milliárdnyi összforgalommal, akkor azt látjuk, hogy alig $\frac{1}{18}$ -ad része az összes forgalomnak bonyolított le postautalvány útján, míg a többi $\frac{17}{18}$ -ad rész, mely bizonyára tételenként jóval jelentékenyebb volt, mint 39 korona, az olcsóbb bank-forgalomban került lebonyolításra.

Már fentebb láttuk, hogy az osztrák postatakarékpénztár drága átutalási rendszerét Németországban 1906-ban 8 hónap alatt csak 2.672 esetben vették igénybe 2,987.054 korona összeg befizetésével, tehát átlag 1.117 koronával. Ugy ezen, mint a fentebb említett valamennyi példából azt tapasztalhatjuk, hogy a több ezer koronás tételek, melyek pedig túlnyomó részét képezik a külföldi átutalásoknak, jóformán mind a bankok útján bonyolítottak le, mert eddig ez volt a legolcsóbb átutalási mód.

Ha sikerülne egy oly átutalási rendszert létesíteni, mely a mai átutalási módoknál jelentékenyen olcsóbb, akkor nincs kétség benne, hogy majdnem a teljes külföldi pénzforgalom ezen legolcsóbb átutalási rendszer alapján bonyolítódnék le, vagyis koncentrálódnék az egész külföldi pénzforgalom egy intézetnél, melynek azután módjában állana készpénzfizetések elkerülésével jóváírás útján intézni el az átutalást.

Annál a kérdésnél, hogy a költségek mértéke milyen legyen, különböző körülmények mérlegelendőek s azért nem volna célszerű a módokat olyképen megállapítani, hogy azok abban az esetben, ha egymásik mérlegelt körülmény be nem válnék, könnyen megváltoztathatók ne volnának.

A kamatszámítás legalább abban a formában, mint a postatakarékpénztáraknál szokásos, teljesen célszerűtlen és felesleges. A kamatszámítás ugyanis a girointézetnek munkáját lényegesen szaporítja, a nélkül, hogy a postatakarékpénztárnál alkalmazott számítási mód mellett a számlatulajdonosoknak jelentékeny hasznuk volna belőle. Annak illusztrálására, hogy milyen csekély áldozat ez a számlatulajdonosok részéről, megemlítem, hogy egy nagy giroszámlatulajdonosnak 1906-ban 13,262.055·71 korona befizetési és 13,219.635·31 korona kifizetési, valamint átutalási forgalma volt és habár az illető számlatulajdonosnak állandóan legalább 100.000 korona követelése volt, a magyar királyi postatakarékpénztár 341·80 korona kamatot térített. (Jelen esetben a kamat ca. $0\cdot35\%$, de a postatakarékpénztárnak az egész kamatterhe sem nagyobb $0\cdot65\%$ -nál, a mi kitűnik abból, hogy 1906-ban a ca. 70 millió betét után csupán 451.469·92 korona kamatot fizetett a postatakarékpénztár.) Akkor, a midőn a számlatulajdonos 100.000 koronát elvon állandóan a saját üzletétől, melyben pedig ezen összeg legalább 5 - 6.000 korona jövedelmet hajtott volna, igazán nem játszik szerepet, hogy az

illető 5.000 koronát, vagy csak 4.700 koronát veszít-e az által, hogy a 100.000 koronát állandóan a postatakarékpénztárnál hagyja.

A fentemlitett forgalom állott 20.166 befizetési és 1846 kifizetési, illetőleg átutalási tételből. Ezek után a postatakarékpénztár ca. 2500 korona díjat és jutalékot számított, a mi a 22.012 tétel után átlagosan $11\frac{1}{2}$ fillérnek felel meg tételenként. Ha a 2500 koronából levonjuk a kapott kamatokat, ca. 2200 koronába került a 22.012 tétel kezelése és átutalása a postatakarékpénztárnál s ez átlagosan 10 fillér költségnek felel meg tételenként. Magánál a postatakarékpénztárnál az átlag még kedvezőbben alakul, mert pl. 1906-ban 10,970.163 betét- és kivét-tétel volt és ezek után a postatakarékpénztár 834.175·22 korona díjat és jutalékot számított, a mi tételenként 7·6 fillérnek felel meg. Ha a fenti díj- és jutalékösszegeből levonjuk a postatakarékpénztár által ezzel szemben kifizetett 451.469·92 korona kamatot, marad a girofelek terhére 382.705·30 korona költség, vagyis átlagosan 3·5 fillér tételenként.

A fenti számításokból igen érdekes következtetésre lehet jutni. Tudjuk, hogy a díj-, jutalék- és kamatszámítás a postatakarékpénztárnál óriási munkát igényel, mely munka megtakarítható volna, ha a kezelés egyszerűsödik. Tekintve, hogy jelenleg a fixdíj minden egyes művelet után 4 fillér, megállapíthatjuk a fenti számításból, hogy a felek javára irt kamat és a terhükre irt jutalék majdnem teljesen egyenlő, illetőleg tételenként csupán $\frac{1}{2}$ fillér térül meg a feleknek a kamatszámítás által. Ez oly jelentéktelen, hogy szóra sem érdemes. Megállapíthatjuk tehát, hogy a kamat- és jutalékszámítás teljesen felesleges munkát képez. Ha a kamat- és jutalékszámítást a postatakarékpénztár teljesen elhagyná és e helyett tételenként 4, de sőt akár 5 fillér díjat számítana, ennek közvetlen következménye az volna, hogy a csekkforgalom rendkívüli módon megszorodnék. Ez idő szerint ugyanis minden egyes pénztárcsekk után jutalékot számít a postatakarékpénztár és ezért azon esetben, ha a mai számítási mód mellett állítana ki a számlatulajdonos több készpénzcsekket, költségei rendkívül megnövekednének. Ha ellenben csak 4-5 fillér költséggel járna egy-egy tétel, ebbe könnyű szerrel belenyugodnának, sőt a csekkszámok is jóval megszorodnának, a mi viszont az átutalási forgalmat könnyítené és növelné meg. Ebből azután a postatakarékpénztárnak is nagyobb volna a jövedelme.

Nézetem szerint tehát mindenekelőtt a postatakarékpénztárak kamat- és jutalékszámítását kellene elejteni és e helyett az egységes díjrendszert életbe léptetni. A mondottakból azonban azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a nemzetközi giroforgalom is csak oly módon volna létesíthető és széles alapokra fektethető, ha annál a girointézetnél, mely hivatva lesz girolebonyolító hely gyanánt szerepelni, szintén hasonló

módon járnának el és a nélkül, hogy kamat- és jutalékszámítást vennének tervbe, minden egyes befizetési, kifizetési és átutalási művelet után valamely fixdíjat számítanak. A belföldi giroforgalom alapján fentebb eszközölt számításokból azt látjuk, hogy itt 4—5 fillér számítása teljesen elegendő. A külföldi giroforgalomnál két girointézet végzi a lebonyolítás munkáját s az egész munkaanyagot mindkét helyen fel kell dolgozni. Ez által nagyobb lévén a munka, ennek költségei is nagyobbak, a miért az egységes díjnak is többnek kellene lennie a nemzetközi giroforgalomban, mint a belföldi giroforgalomban. Azt hiszem, hogy helyes alapon haladok, ha úgy vélekedem, hogy a külföldi giroforgalomban legalább kétszeres díj volna számítandó, melyből a két girointézet között eszközölt leszámolás alkalmával a felét, vagyis az egyszerű díjat, a számlát vezető intézet átutalná a másiknak. Tekintve, hogy a fentiek szerint a girointézetnek amugy is nagyobb jövedelme volna a díjakból, mint eddig, méltányos volna a nyomtatványok 4 fillérnyi díját is leszállítani a felére, annyival inkább, mert a m. kir. postatakarékpénztár nyereség- és veszteségszámlájából kimutathatólag a girointézet a nyomtatványokon ca. 2·8 fillért nyer darabonként. Ez a leszállítás is nagyban hozzájárulna a nagykiterjedésű csekk- és giroforgalomhoz úgy a belföldi, mint a nemzetközi üzletnél.

Nagyszabású girointézmény létesítéséhez feltétlenül szükséges, hogy minél több befizetési és kifizetési hely álljon a felek rendelkezésére, úgy, hogy mindenki nagyobb fáradság és nehézség nélkül eszközölhesse befizetéseit valakinek csekk-számlájára és viszont a csekk-számla tulajdonosa is minél több helyre utalhasson át pénzösszeget kifizetés vagy jóváírás céljából. A ma létező girointézetek közül a mondott irányban a postatakarékpénztárak a legtökéletesebbek, mert a be- és kifizetések eszközzése céljából igénybe vehetik — bár nem veszik — az összes postahivatalokat. Hogy mennyire kiterjedt szervezettel dolgozik pl. a magyar postatakarékpénztár, arra nézve megemlítem, hogy 1906. év végén 4377 postahivatal teljesített postatakarékpénztári közvetítő szolgálatot. Egyetlen más intézet sem képes arra, hogy ilyen apparátust létesítsen a csekk- és giroforgalom lebonyolítására. Ilyen nagyszabású szervezetnél minden számbavehető helyről minden más helyre lehet átutalásokat eszközölni, a mi nagy előnye a postatakarékpénztári girointézménynek minden más hasonló intézet felett.

Nem elegendő azonban, hogy sok befizetési és kifizetési hely álljon rendelkezésre a csekk- és giroforgalom céljaira, hanem az is szükséges, hogy sok résztvevője legyen s lehetőleg mindenki tagja legyen, a ki gyakran kap, vagy küld pénzeket, első sorban pedig a kereskedők és iparosok. Ez különösen áll a nemzetközi giroforgalomra, mert tudva-

levőleg a nemzetközi pénzforgalom legnagyobb része a kereskedelmi forgalom következménye. Ha tehát a nemzetközi giroforgalmat kiterjedt és tökéletes alapokra akarják fektetni, akkor arra kell törekedni, hogy mindazok a tényezők, a melyeknek a nemzetközi pénzforgalommal dolguk van, részt vegyenek a giroforgalomban. Az osztrák-magyar monarchiában a legtekintélyesebb girointézet az Osztrák-Magyar Bank. Tekintélye azonban nem annyira a tagok mennyiségében, mint inkább azok kvalitásában rejlik, a mennyiben tagjainak száma 1906. év végén ugyan csupán 5.482 volt, de részt vesznek ezen giroforgalomban az összes tekintélyes kereskedők és iparosok. A kevésbé előkelő kereskedőknek és iparosoknak e bank nem nyújt váltóhitelt, a mit pedig a kereskedők legszívesebben a velük összeköttetésben álló banknál vesznek igénybe s ezért a rájuk nézve kevésbé fontos giroforgalmat sem veszik igénybe. Ezeknek a kisebb és kevésbé jelentékeny kereskedőknek és iparosoknak egy része a postatakarékpénztár csekk- és clearing- (helyesebben giro-) forgalmában bonyolítja le pénzküldeményeit. Manapság azonban még igen sokan tartózkodnak e giroforgalomban való részvételtől, egyrészt azért, mert bizonyos körökben még nem eléggé ismeretesek az általa nyújtott előnyök, másrészt a nála számlával nem bíró egyénekhez intézett átutalás, illetőleg kifizetés nem sokkal olcsóbb ma egyéb pénzküldési módoknál és ezért szívesebben használják a régen megszokott pénzküldési formát.

Annak a körülménynek igazolására, hogy a postatakarékpénztár alig valami csekélységgel olcsóbban továbbítja a pénzeket, mint a posta, felemlíthetem, hogy 1906. évben 23,819.882 darab postautalvány került a postánál kifizetésre, 1.312.925.004 korona összegben, vagyis átlagosan egy postautalvány összege körülbelül 55 korona. Ezen 55 koronának a portója az utalványúrlappal együtt 22 fillér, míg a postatakarékpénztár ily összeg kifizetése után 14 fillért számít, melyhez 4 fillér nyomtatványköltség is járul. Ha még hozzászámítjuk ezen 18 fillér költséghez a befizetés alkalmával felmerülő 4 fillér díjat és 4 fillér nyomtatványköltséget, akkor kiderül, hogy a postatakarékpénztárnál még valamivel drágább volna a jelenleg postautalvánnyal küldött összegek átutalása, mint a postánál. Ez az oka, hogy daczára annak, hogy a postatakarékpénztár a csekk- és giroforgalomban a kisemberek igényeit óhajtja kielégíteni, a magyar postatakarékpénztárnak 1906. év végén csupán 14.928 tagja volt. Ausztriában, hol az érdekelt körök jobban ismerik a postatakarékpénztár előnyeit, már 75.756 tagja volt 1906. év végén. Meg vagyok róla győződve, hogy abban az esetben, ha a felek által fizetendő kezelési költségeket a fentebb említett módon egységesítik, a két postatakarékpénztár tagjainak száma megtöbbszöröződnék,

s ezáltal tökéletesebben megfelelne hivatásának, hogy t. i. lehetőleg készpénzfizetések kikerülésével történjék a tartozások kiegyenlítése.

Jelentékenyek még, ha nem is tagjaik száma tekintetében, de a forgalmi összegekre nézve a bécsi és a budapesti giro- és pénztár-egyletek, melyeknek tagjai majdnem kivétel nélkül a tőzsdetagok közül rekrutálódnak. A többi budapesti banknál nincs rendszeres giroforgalom s csupán csekkforgalom van a nem tisztán csekk-számla jellegével bíró számlákon. Ausztria több nagy intézeténél külön giro-osztály van szervezve, melyeknél együttesen — a giroegyletek tagjait beszámítva — 15.000—20.000 giroszámlát vezetnek.

A mint látjuk, az osztrák-magyar monarchiában ez idő szerint circa 110—115.000 giroszámla létezik. Ha ebből leszámítjuk azokat, a kiknek két, három, sőt több helyen is van giroszámlájuk, akkor is még 100.000 személyre rug a giroszámlatulajdonosok száma. Tekintve, hogy ezen számlatulajdonosok nagy része a jobb kereskedő- és iparoselemhez tartozik, feltehető, hogy nagy részük olyan, a kik exporttal és importtal is foglalkoznak, de ha csak 50%-át számítjuk is ezekhez, akkor is marad még a mai giroszámlatulajdonosok között 50.000 olyan, a kiknek külföldi pénzküldeményekkel van dolguk. Kezdetben a nemzetközi giroforgalomban egyik ország, illetőleg a monarchia részéről ez is tekintélyes szám volna. A külföldi nagy országokban, hol a kereskedelem és ipar sokkal jobban ki van fejlődve, mint nálunk, bizonyára még nagyobb számban vennének részt a nemzetközi giroforgalomban.

Az említett számadatokból azt látjuk, hogy a postatakarékpénztár azon előnyével, hogy rendkívül sok be- és kifizetési pénztára van, nagy vonzóerőt gyakorol és főleg ennek köszönheti azt, hogy daczára aránylag rövid fennállásának, az összes girointézetek között az ő forgalmában vesz részt a legtöbb tag; ezenfelül — ha összegre nem is — tétel-számra sokszorosan túlhaladja mindkét postatakarékpénztár külön-külön az osztrák-magyar monarchia összes girointézeteinek együttes forgalmát.

Ez a körülmény már majdnem az összes európai államok kormányait figyelmessé tette és a legtöbb helyen foglalkoztak a postatakarékpénztárak létesítésének eszméjével. A mint ismeretes, Svájcban már működik a postatakarékpénztár a mienktől némileg eltérő szervezettel. A német parlament is már 1900-ban megadta a kormánynak a felhatalmazást arra, hogy a mienkhez hasonló postatakarékpénztárt létesítsen, de a kormánynak kételyei lévén az iránt, hogy pénzügyileg sikerülni fog-e, a legutóbbi időig nem vette igénybe az engedélyt s csak rövid idővel ezelőtt kezdte meg működését a mi postatakarékpénztárunk szervezetétől eltérő berendezéssel a német postatakarékpénztár. Angliában a Post office-saving banknak állami takarékpénztár jellege van. Ez ép úgy mint

a francia Caisse nationale d'épargne vagy Caisse d'épargne postale, mely szintén állami postatakarékpénztár, könnyen kibővíthető volna a csekk- és girointézménnyel. Utóbbi helyen egyébként még 1905. november havában Chastenet képviselő nyújtott is be a parlamenthez ez irányú törvényjavaslatot, mely azonban még bizottsági tárgyalás alatt van. Ugyancsak Belgiumban is Denis képviselő nyújtott be még 1896-ban törvényjavaslatot a Caisse générale d'épargne et de retraite-nek hasonló kibővítése iránt, s csakugyan 1909. április hava óta, bár módosított formában, Belgiumnak is megvan a postai csekkrendszere. Tekintve, hogy Európa minden számbavehető államának van a postával kapcsolatos, de tisztán a takarékoság fejlesztését célzó intézménye, mint a milyenek a hollandi Rijks-Postspaarbank, az olasz Casse postale di risparmio, valamint a svéd, orosz, román, finn és helgolandi postatakarékpénztárak (az Európán kívülieket nem is említve), ezen országokban mindenütt ki lehetne fejleszteni a postatakarékpénztárak segélyével a csekk- és giroforgalmat. Az a körülmény ugyanis, hogy az országban magában létezzék olyan intézmény, mely az óriási nagy számú, de kis összegű átutalásokat lebonyolítani képes legyen, ugyszólván egyik előfeltétele a nemzetközi giroforgalomnak. Hogy ez mennyire fontos és megszívlelendő körülmény, annak megvilágítására szolgálhat az a már korábban említett tény, hogy 1905-ben a körülbelül két milliárdnyi német-osztrák-magyar pénzforgalomból 114,619.750 koronát, tehát cca $\frac{1}{18}$ részét postautalványokkal intézték el és ez nem kevesebb mint 2,938.067 tételből állott, úgy hogy ezek a tételek egyenkint átlag 39 koronára rugtak. Minthogy sem az Osztrák-magyar bank, sem a német Reichsbank, sem más jegybank nem vállalkozik arra, hogy ily rendkívül sok apró giroátutalást eszközöljön, de ha vállalkoznák, akkor sem képes arra, hogy ugyszólván minden faluban fiókot, vagy be- és kifizetési pénztárt létesítsen, nem volna eredményes a nemzetközi giroforgalom, ha a girointézetek nem tudnák a nemzetközi pénzforgalomnak legalább is egy jelentékeny részét lebonyolítani. Ebből az következik, hogy azoknak az országoknak, melyek a nemzetközi giroforgalomban résztvenni kívánnak, elsősorban a mienkhez hasonló ügykörrel bíró postatakarékpénztárt kell létesíteniök.

Nálunk ma már az összes girointézetek szoros üzleti összeköttetésben állanak egymással, a mennyiben a két postatakarékpénztár tagjai átutalásokat eszközölhetnek a másik postatakarékpénztár tagjainak, az osztrák-magyar bank számlatulajdonosai javára, valamint az által, hogy az összes többi girointézetek részesei a postatakarékpénztárak és az osztrák-magyar bank giroforgalmának tagjai javára és minden egyéb girointézetnél levő giroszámlára is utalhatnak át pénzeket, a mi természetesen ez utóbb említett intézetek girotagjai által is megtörténhetik.

Mondhatjuk tehát, hogy a monarchiában jelenleg cca 100.000 giroszámlatulajdonos állhat egymással szemben giroforgalomban, a mit a különböző intézetek girotagjai között fennálló forgalomnál nagyon megkönnyítenek a budapesti és bécsi leszámolóegyletek clearing leszámolásai.

Említettem már, hogy a postatakarékpénztárak giroforgalma tétel-szám tekintetében sokszorosán túlhaladja az összes többi intézet giroforgalmát. Ennek következtében, de azon oknál fogva is, hogy a legtöbb be- és kifizetési pénztár áll rendelkezésére, a postatakarékpénztáraknak a nemzetközi giroforgalom lebonyolításánál vezérszerepet kell vinniök. Nem lehet ugyanis elképzelni azt az esetet, hogy a nemzetközi giroforgalomban a közvetítő szerepet a postatakarékpénztár helyett egy oly más girointézet vegye át, melynek magának talán századrész annyi giro-tétele sincsen. Ez esetben ugyanis bekövetkeznék az az abszurd eset, hogy a postatakarékpénztárból kikerülő óriási átutalási munka-anyagot ezen intézeten kívül még egy másik belföldi intézetnek is fel kellene dolgoznia és csak úgy kerülne a külföldi girointézethez, mely talán hasonlóképpen kénytelen volna a nagy anyagot feldolgozva az ottani postatakarékpénztárhoz végleges lebonyolítás végett továbbítani. Ha azonban a jegybankok hiúsága nem engedné meg, hogy ők egy másik girointézmény tagjai legyenek, akkor a dolgot úgy lehetne megoldani, hogy úgy a jegybank, mint a girointézetek bonyolítsák le direkte a giroátutalásokat és pedig a jegybank a külföldi jegybank útján, a postatakarékpénztár pedig a külföldi postatakarékpénztár útján. Ez különben tetemesen megkönnyítené és meggyorsítaná a nemzetközi giroátutalások lebonyolítását.

A gyors lebonyolítás egyébként szintén fontos és figyelemre méltó momentum, miért is arra kell törekedni, hogy a szervezet olyan legyen, hogy a címzett gyorsan értesüljön az átutalt összeg érkezteről még abban az esetben is, ha nincs is direkte a girolebonyolító intézetnél, hanem valamely más girointézetnél számlája.

Az eddigieket összegezve, a nemzetközi giroforgalom létesítését a következő módon képzelem :

Azon országokban, melyek a nemzetközi giroforgalomban részt kívánnak venni, postatakarékpénztárak létesítendőek, illetőleg a meglévő postatakarékpénztárak működési köre a csekk- és giroüzletre is kiterjesztendő. Az ilyképen létesített postatakarékpénztárak egymással szerződéses viszonyba lépnek, vállalkozván mindegyik arra, hogy:

1. a többi postatakarékpénztárak részére nála eszközölt befizetéseket elfogadja és folyószámlaszerűleg kezeli ;

2. az egyes postatakarékpénztárak által hozzá áttett csekkeket, váltó-

kat, sorsolt értékpapírokat, szelvényeket, átutalásokat behajtja, vagy a nem sorsolt értékpapírokat tőzsdészerűleg eladja és szintén az illető küldő számlája javára írja ;

3. a külföldi postatakarékpénztáraktól hozzá érkezett utasítások alapján a rendelkezésben megjelölteknek *a)* vagy a bemutatott csekk ellenében, *b)* vagy postautalvány útján kifizetéseket eszközöl, melyekkel az illető külföldi postatakarékpénztár számláját megterheli ;

4. ugyancsak a külföldi postatakarékpénztáraktól hozzá érkezett utasítások folytán az illető átutaló számlájáról más belföldi számlatulajdonos javára az utasításban megjelölt összegeket téríti ;

5. a külföldi postatakarékpénztárak részére értékpapírokat vásárol és váltókat vesz leszámítolásba, melyeket további utasításig kezel, ellenértékükkel pedig a megbízót megterheli.

Ugyanilyen megállapodásnak kellene létrejönnie azon jegybankok között, melyek nem akarnak csatlakozni a postatakarékpénztári átutalási forgalomhoz és ezért külön giroátutalást akarnak létesíteni.

Ezen megállapodások alapján létesíthető a nemzetközi giroforgalom, mely célból azok az ügyfelek, a kik a külföldi forgalom tagjaivá kívánnak lenni, olyan pénznemben nyitnak maguknak számlát a postatakarékpénztárnál, illetőleg a jegybanknál, a mely azon országban használatos, a hova és a honnan átutalásokat óhajtanak eszközölni. Ezen számlán egy megállapítandó törzsbetét a számla létesítésétől annak megszűntéig érintetlenül hagyandó és melynek összege egyesek részére, kik nagy forgalmat csinálnak, felemelhető. Sem ezen törzsbetét, sem pedig a további befizetések után kamattérítésben nem részesül a számlatulajdonos. Ezen számlákon a befizetések eszközölhetők :

1. magánál a girointézetnél, vagy a külföldi befizetési helyeken ugyanolyan pénznemben teljesített lefizetések által, a milyenről a giro-számlát vezetik ;

2. az illető külföldi pénznemről szóló csekkek, váltók, sorsolt értékpapírok, szelvények stb. beszedés céljából való átadása által ;

3. az illető külföldi pénznemről szóló hosszúlejáratú váltóknak a girointézethez leszámítolás céljából való benyújtása által ;

4. külföldi értékpapíroknak eladás céljából való átadása által ;

5. a külföldi girointézettel összeköttetésben álló számlatulajdonosok számlájáról a belföldi girointézet számlájára való átutalás által.

A számlán ily módon felszaporodó követelések felett a számlatulajdonos a külföldi girointézetre szóló készpénz-csekkkel, továbbá átutalási vagy kifizetési csekkel disponálhat.

A készpénz-csekk a girointézethez avizálandó, 24 órával a csekk elküldése előtt, hogy a belföldi girointézetnek elegendő ideje legyen a

külföldi girointézethez a megfelelő beváltási utasítást elküldeni. A készpénz-csekket csak az illető külföldi girointézet főpénztáránál lehet fizetés végett bemutatni.

Átutalási csekkel vagy a belföldi girointézet valamely más külföldi girotagjának számlájára, vagy pedig a külföldi girointézet valamely számlatulajdonosának javára lehet az illető külföldi pénznemben átutalásokat eszközölni.

A kifizetési-csekk utasítás arra nézve, hogy a girointézet külföldi társa útján fizetési utalvány vagy postautalvány segítségével a jogosított gyanánt megjelölt külföldi egyénnek fizetéseket eszközölgjön.

A külföldi pénzeknek a számlatulajdonosok által eszközözendő vétele és eladásának megkönnyítése céljából a girointézet naponkint a déli tőzsde után sürgönyi jelentést küld az összes be- és kifizetési pénztáraihoz (a közvetítő helyekhez), melyben megállapítja, hogy a külföldi értékek másnap déli 12 óráig milyen áron adhatók és vehetők. Az ily módon eszközölt vételekről és eladásokról a közvetítőhelyek naponkint déli 12 órakor jelentést küldenek a girointézethez, hogy ez fedezhesse az eszközölt kötések.

Ha valamely számlatulajdonos az ilyképen megállapított árfolyamon külföldi pénzt akar venni, akkor vagy a vett összegnek megfelelő belföldi pénzt fizeti le, vagy pedig belföldi értékű számlájára kiállított csekket ad át s mindkét esetben utasítja a girointézetet, hogy az ily módon vásárolt külföldi pénzt írja külföldi giroszámlája javára.

Ha ellenben valakinek számláján külföldi követelése van, melyet értékesíteni óhajt, akkor eladhatja azt a girointézetnek a megállapított árfolyamon olyképen, hogy utasítást ad neki arra, hogy külföldi giroszámláját terhelje meg az eladott összeggel, annak ellenértékét pedig belföldi giroszámlája javára írja. A számlatulajdonosok tehát ilyen formán vétel útján is szaporíthatják és eladás útján csökkenthetik külföldi giroszámlájuk egyenlegét.

Mindezen fent említett be- és kifizetési és átutalási műveletek után, beleértve a fenti vételeket és eladásokat is, tehát minden egyes tétel után, mely a giroszámla egyenlegét szaporítja vagy csökkenti, tételenként valamely egységesen megállapítandó díj számítható, mely díj legalább az illető külföldi országba szóló egyszerű levél portójának feleljen meg, tekintve, hogy ennél az összegnél kisebb költséggel még a bankforgalomban sem eszközölhető semmiféle átutalás. Az ilyképen beszédett díjak az időnkint eszközölt leszámolásoknál megosztandók a belföldi és a giroforgalomban részt vett külföldi girointézet között.

Lássuk már most, hogy miként alakul a nemzetközi giroforgalom ilyenforma szervezése után a nemzetközi pénzforgalom?

Azok a pénzösszegek, a melyeknek külföldről, pl. Németországból hozzánk kell jönniök, a német girointézet pénztárainál befizettetnek a magyar girointézet javára, melyet a magyar girointézet ügyfeleinek márkaszámlája javára írja. Ha viszont az ilyen számlatulajdonosnak Németországban fizetései vannak, megfelelő utasítást ad a girointézetnek az összeg kifizetésére, mely intézet a kifizetést a fent vázolt módon eszközli a külföldi girointézet útján. Ha ellenben valakinek e márkakövetelésekre szüksége nincs, az eladja ezen márkáösszegeket a girointézetnek, vagy valamely belföldi banknak. A mennyiben a girointézetnek magának adja el a márkákat, akkor ez a szóban forgó összeget leírja a márkaszámláról és a belföldi giroszámla javára írja annak ellenértékét. Ha azonban valamely más banknak adja el a számlatulajdonos a márkákat, akkor a girointézetnek utasítást kell kapnia arra nézve, hogy a márkákat az illető giroszámlatulajdonos számlájáról leírja és a banknak bizonyára szintén létező márkaszámlája javára átírja.

Azokat a márkáösszegeket, a melyeket a girointézet ügyfeleitől vett, ismét eladja más számlatulajdonosoknak, jóvá irván ezen összegeket márkaszámláikon, hogy azután a kapott utasításokhoz képest e számlák terhére kifizetéseket eszközölthessen Németországban. Ha a korábban vásárolt és az említett módon eladott márkáösszegek egyenlők, a mi aligha fog előfordulni, akkor simán bonyolítódik le a dolog. Ha ellenben a vételek vagy az eladások nagyobbak, akkor az ily módon vállalt engegementokat ellensúlyozni kell.

Azon esetben, ha a Németországból a mi girointézetünkhöz átutalt márkáösszegek, melyeket a girointézet megvásárol, rendszerint nagyobbak, mint a Németországba átutalt összegek, és viszont a német girointézet saját forgalmában hozzánk átutalt koronaösszegek kisebbek, mint az odaérkező koronaösszegek; vagyis más szóval akkor, ha a mi girointézetünkhöz fölöslegei vannak márkában és viszont a német intézetnek fölöslegei vannak koronában, könnyű a lebonyolítás, mert a két intézet által kölcsönösen megállapított árfolyamok alapján compensálhatók e fölöslegek. Ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha a compensatio nem directe eszközöltetik, hanem mindkét girointézet a tőzsdén adja el fölöslegeit, mert ebben az esetben is elkerülhetők a készpénzküldemények azáltal, hogy a két vevőnek az összegek az illető girointézeteknél bocsátatnak rendelkezésére és ezek tovább disponálják az összegeket átutalás útján.

Nehezebb a compensatio kérdése akkor, ha a magyar-német fizetési mérleg az egyik girointézet javára állandóan, vagy akár csak hosszabb ideig is követelést tüntet fel, vagyis ha valamelyik girointézetnek olyan követelése van, melyet a másik girointézetnél sem directe sem indirecte

nem lehet compensálni. Ilyenkor vizsgálat tárgyává teendő, hogy valamely más külföldi girointézettel szemben nincs-e a mi girointézetünknek ellenkező természetű positioja és viszont ha találunkilyent, ezen külföldi girointézet és a német girointézet egymással szemben milyen helyzetben vannak. Könnyebb megértés kedvéért tegyük fel, hogy a magyar-német relatióban a magyar girointézet javára követelési egyenleg mutatkozik. Viszont a magyar-francia relatióban a francia girointézet javára mutatkozik követelés. Ha véletlenül ugyanekkor a német-francia relatióban a német girointézetnek volna követelése, akkor a magyar girointézet megvehetné a frankokat a német intézettől és eladhatná a márkákat a francia intézetnek, mi által a magyar intézet mindkét helyen kiegyenlítetté volna positioját. Viszont a német és francia intézet is abba a helyzetbe jutnának, hogy compensálhatnák positiojukat s így mindhárom viszonylatban kiegyenlítődnének a tartozások, illetőleg követelések.

Azokat a tartozásokat természetesen, melyeket sem directe nem lehet kompenzálni, sem pedig a fent említett clearing természetű compensatioval sem lehet kiegyenliteni, végül mégis csak készpénzküldeménynyel kell kiegyenliteni, a mely készpénzküldemények azonban a lehető legmesszebbre terjedő compensatiók folytán a minimumra csökkennek és bizonyára csak egy csekély töredékét képezendik a mai készpénzküldeményeknek. Ezzel azután el is volna érve a nemzetközi giroforgalom célja, mert a pénzeket nem kötné le az ide-odaküldés miatt, s csupán azok a pénzek mennének a külföldre, illetőleg jönnének be onnan, melyek a kereskedelmi, vagy helyesebben pénzügyi mérleg szerint tiszta tartozásait vagy követeléseit képezik az országnak. Ez volna az ideális állapot.

A mondottakhoz képest tehát én is csatlakozhatom a középeurópai gazdasági egyesület előadóinak, Kornfeld és dr. Halász urak ő Méltóságaihoz azon javaslataihoz hogy:

1. minden országban, mely a nemzetközi giroforgalomban részt venni óhajt, létesítsék postatakarékpénztár, mely a csekk-forgalmat is felvegye üzletkörébe;

2. a postatakarékpénztárak lépjenek egymással szerződéses viszonyba a nemzetközi giroforgalomnak a fentebbiekben körvonalazott módon való lebonyolítása céljából;

3. ugyanilyen szerződéses viszonyba lépjenek egymással a jegybankok;

4. az egyes országok jegybankjai és postatakarékpénztárai között létesítsék üzleti összeköttetés abból a célból, hogy a követelések és tartozások compensatioi megkönnyíttessenek.

Zsengery Manó.

A magyar-török-balkán gazdasági összeköttetés.

I. A magyar-török-balkán összeköttetésre vonatkozó kísérletek és előmunkálatok.

Berzeviczy Gergelynek, Széchenyi Istvánnak, Kossuth Lajosnak, Andrássy Gyulának, Baross Gábornak, tudjuk, mindvégig az volt egyik főczélja, hogy hazánk a keleti piacokat megszerezze. Széchenyi le is rakta az alapokat, de az 1848-iki szabadságharcz, majd az elnyomás ideje meghiusította e szép cél megvalósulását. 1867-ben Andrássy Gyula újra felvetette, de a szépen megindult akciózt, a bécsi körök intrikája és szűk látóköre derékban kettétörte. Így történt, hogy a hetvenes évek óta Baross Gábort kivéve — a ki szerencsétlenségünkre szintén élete delén dőlt ki — ez életbevágó eszme gyakorlati részével komolyan senki sem foglalkozott.

A keleti kereskedelem ügyével azóta inkább csak elméleti emberek törődtek. Jómagam is évek óta foglalkozom azzal az ideával, miképen lehetne a Berzeviczy-Széchenyi-Kossuth-Andrássy-Baross megtervezte s részben megalapozta keleti kereskedelmet a gyakorlatban megvalósítani? Kutatásaim közben arra a gondolatra jutottam, hogy nagyjaink feledésbe ment célját, hazánk s a keleti országok gazdasági szövetsége utján érhetnők el legkönnyebben.

Nagy örömmel olvastam tehát a Pesti Hirlap tavalyi augusztus hó 7-iki számában dr. Rhorer László „Az ifjutörök mozgalom és Magyarország“ című cikkét, a melynek eszmemenete tökéletesen megegyezik az én régi tervemmel. Nagyon fejen találja a szöveget Rhorer, a mikor ezt mondja: „Meg kell ragadnunk az alkalmat, hogy az ifju Törökországgal minél szorosabb kapcsolatba léphessünk, mind kulturális, mind gazdasági téren. Örvidenünk kell, hogy a szomszédtságban, egy rokon faj ujjaalakítja hatalmas birodalmát, mely épp oly hasznos szövetségünk lehet a jövőben, mint a milyen ádáz ellenségünk volt a multban.“ Kúnos Ignác, az ozmán birodalom jólismerője, így ír: „Ha megvalósulnak az ujtörökök reményei, akkor Törökország néhány évtized mulva, erős hatalom lesz Keleten.“

A magyar-török-balkán gazdasági összeköttetés eszméje tehát elsőrangú közgazdasági érdek. Ázsiai Törökország hatalmas nagy terület. Mezopotánia, Kis-Ázsia, ma is kincsesbánya. A török és magyar itt csodát mivelhetne, ha Japán példájára átalakulna. És ez az átalakulás meg is fog történni, ha mi a közjogi harcok helyett itt érvényesítjük energiánkat, a török nemzet pedig követi az ujtörököket, a kik olyanféle ujjászületést akarnak, mint a milyet Széchenyi István sürgetett nálunk a mult században.

A török alkotmány megszületése után vártuk a magyar sajtó és közvélemény közös munkáját a magyar keleti kereskedelem fejlesztésére nézve, de bizony alig egy-két lap tette szóvá, hogy a török alkotmány javunkra is fordítható. Sőt Bosznia-Hercegovina annexiója, Bulgária függetlenítése és Krétának Görögországhoz való csatlakozása miatt a politika egén hirtelen villámok cikáztak. Szerencsénkre, a háború veszedelme elmúlt, hozzáfoghatunk tehát a nagy eszme megtestesítéséhez.

Erre nézve az első komoly lépést a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége tette meg, melynek igazgatósága mult év október hó 9-ikén elhatározta, hogy tanácskozásra hívja össze az érdekelteket avégből, hogy tisztázzák a helyzetet, hogy Bosznia és Hercegovina anektálása folytán, hazánk ipara, kereskedelme érdekében miféle pénzügyi és gazdasági intézkedések váltak szükségessé? Elhatározták, hogy a bolgár királysággal kötendő új kereskedelmi szerződés utját egyengetni fogják, végre fölkérik a kormányt, hogy a konzuli szolgálat hiányosságán segítsen.

Mindezek után most már tőlünk függ, hogy a magyar keleti kereskedelem eszméjének száz esztendőös ügye végre valahára dülőre jusson.

A magyar-török-balkán gazdasági összeköttetés eszméjének megalapozására vonatkoznak mindazok az itt nem részletezhető kísérletek és előmunkálatok, a melyeket az illetékes faktorok a közelmultban végbevittek.

A sajtó részéről is történtek jelentős fölszólalások. Ugron Gábor pl. a Magyar Nemzetben egyenesen kimondta, hogy a török nemzettel szövetségre kell lépnünk. Ugron cikkét a konstantinápolyi „La Turquie“ szószerint közölte s a legnagyobb elismeréssel fogadta. Az Ujság (1908. október 7.) Bosznia bekapcsolósa és Bulgária függetlenítése alkalmából szintén keleti érdekeinket hangoztatta.

Nagy jövőt vár az új török alkotmánytól a „Budapesti Hirlap“ is (1909. II/20.), mert a haladás nem ellenkezik a Koránnal. Maga a főpap: a sejkül izlám is össze tudja egyeztetni a civilizációt az izlám szent könyvével. Megmozdultak az illetékesek is. Az iparosok, kereskedők több egyesülete elhatározta, hogy a keleti szokások és piacok tanulmányozása céljából tagjai egy részét kiküldi. A magyar iparosok és kereskedők összes nagyobb egyesületeinek kiküldöttei f. évi május hó 27-ikén

el is határozták, hogy nagyobb tanulmányutra indulnak Boszniába és Hercegovinába, sőt a budapesti városatyák is hasonló kirándulást terveznek október havában. Jelentős alkotás a Magyar-Bosnyák-Hercegovinai Kereskedelmi és Agrár-Bank Részvénytársaság.

De legtöbbet tett az alapozás terén a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége, a mely főképp a bosnyák érdekeket tartja állandóan napirenden. E tárgyban több gyűlést tartott és több üdvös mozgalmat indított meg. Kiemelendő, hogy a bosnyák és hercegovinai gyárosok egyesületével szoros összeköttetésbe lépett és megalapította a magyarországi bosnyákosztályt.

Nagyon kedvező jelenség az is, hogy bosnyák és török részről szívesen veszik mozgalmunkat. A török sajtó állandóan a legnagyobb lelkesedéssel tárgyalja a magyarok törekvését. Az „Izlam“, a „Millet“ sokszor irt a magyar-török nép közös érdekeiről és kölcsönös rokonságáról. Az ujtörökök soraiból sokan fölkeresik Budapestet, hogy összeköttetést teremtsenek a két rokonnemzet között. Fölmerült az az eszme is, hogy a török ifjak számára Budapesten főiskola állittassék föl, a nagyobb forgalom kedvéért pedig Kúnos Ignác dr. török mecset építését javasolta a Gül Baba sirja mellett.

Az a száz éves magyar eszme tehát, a melyet a török alkotmány megszületése után e sorok írója a múlt év nyarán fölvetett, ime, lassan érni kezd. Még ugyan nagyon kevés történt a keleti kereskedelem érdekében — ennél Ausztria is jóval többet tett — de remélhető, hogy az összes illetékesek, az eddig közömbösen viselkedő kormányokkal egyetemben, az utolsó órában megteszik kötelességüket.

Reméljük, hogy a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége és a Kereskedelmi Szakiskolai Tanárok Országos Egyesületének mozgalma — mely utóbbinak 1907. okt. 17., 18-iki debreczeni közgyűlésén Kúnos Ignác dr., a Keleti Akadémia igazgatója és e sorok írója e tárgyról értekezett — mihamar célját ér.

II A balkánállamok bevitele s hazánk balkáni kereskedelme.

Bosznia-Hercegovina 1907-ben 114,492.195 K értékű árut vásárolt a kivitt 114,100.703 K-val szemben. E bevitt áruknek 30%-a hazánkra esik, a mely 1907-ben 37,351.000 korona értéket képviselt, a többit Ausztria szállította. A főbb beviteli cikkek: liszt, tengeri, pamut, pamut-árúk, ruházati cikkek, gyarmatárúk, cukor, vegyészeti, piperecikkek stb. Noha Bosznia-Hercegovina századokon át magyar melléktartomány volt, noha a bekapcsolás is ezen az alapon történt: Bosznia-Hercegovina bevételének $\frac{2}{3}$ részét mégis Ausztria foglalta le magának. E két, magyar véren és pénzen szerzett tartomány gazdasági kiaknázása tehát a magyar

érdekeltség feladata. Boszniába legalább is százmillió értékű árút szállíthatnánk, ha az illetékesek komolyan törődnének e fontos és kincsekben gazdag két tartománnyal. Sajnos, a legújabb időkig keveset foglalkoztunk Bosznia kereskedelmével, a miért is bevitelünk 1903 óta állandóan csökken, míg Ausztriáé ugyanilyen arányban emelkedik. Nem csoda, Ausztria éber figyelemmel kíséri a bosnyák dolgokat. Bienenrth miniszterelnök pl. rendeletben kötelezte az osztrák állami tisztviselőket, hogy minden bosnyák ügynek főbenjáró fontosságot tulajdonítsanak s e célból keressék a miniszterelnökség külön osztályaival való állandó kapcsolatot. Bosznia-Herczegovina kiaknázatlan terület, mely egyenesen a mi érdekkörünkbe tartozik. A kik ott jártak, mind megegyeznek abban, hogy hazánknak szép jövője van e két új tartományban. Az érdekeltek igyekezzenek tehát a kedvező helyzetet sürgősen kihasználni, míg Ausztria onnan is teljesen ki nem szorít bennünket. Már is sokat veszítettünk. Az osztrák Landesbank feltűnő sok kedvezményt biztosított magának, Ugy szintén az Unionbank, a Handels und Transport Actien-Gesellschaft, a melynek révén „az osztrák tőke annyira beleült Boszniába, hogy a közgazdasági életnek nincs ott olyan területe, a mely az osztrák kapzsiságnak zsákmányává ne vált volna. Az ilyen perfidia ellen minden erőnkkel sikra kell szállnunk, mert nem szabad az osztrák éhséget azzal táplálni: hogy a mint meggondolatlanul kishitűek és indolensek voltunk a múltban, olyanok legyünk a jövőben is.“ („B. H.“ 1909. IV/14.)

Ezért csak helyeselni lehet a bosnyák-magyar bank alapítását s azt, hogy a bosnyák gyáriparosok kapcsolatba léptek a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségével, a melynek képviselőjében Hegedüs Loránt dr. jelent meg. Öröndetes jelenség az is, hogy a bosnyák iparosok, kereskedők szivesebben lépnek üzleti összeköttetésbe a magyarokkal, mint az osztrák kereskedőkkel.

Használjuk ki tehát a kedvező alkalmat s ne engedjük át egészen a teret Ausztriának. Különbén Berényi Pál tapasztalata szerint „a Boszniába bevándorló magyar többnyire kereskedő, tisztviselő, iparos, a kiknek elég jól megy a dolguk. A vendéglős, pinczér jóformán mindenütt magyar, úgy hogy a magyar szóval jól-rosszul meg lehet járni egész Boszniát“.

Montenegró, e piczi balkán államocská, jelentéktelen. Kivitelünk 1907-ben mindössze 208.415 koronára rugott. Gazdasági tekintetben alig jöhet szóba.

Görögország már jóval jelentékenyebb. Ide 1907-ben 2·2 millió korona értékű árút szállítottunk részben ipari, részben nyers anyagokból. Exportunk a fejlődő Görögországban szintén erősen fokozható kivált ipari cikkekéből: textil-, bőr-, vas- és faárúkból.

Európai Törökországban az 1905. évi összes forgalmunk 3 millió korona volt, melynek $\frac{2}{3}$ -ad részét a Magyar Kereskedelmi Muzeum bonyolította le. A forgalom lassan emelkedik ugyan, de még igen sok a teendő. Pedig Keletre Magyarország könnyen szállíthatna, sokszorosan többet, ha az itteni állapotokkal megismerkednék. A fő a Keletre küldendő árúknál az olcsóság s a keleti izléshez való alkalmazkodás. (A cikk minőségére, tartosságára nem sokat adnak.) Gyárosaink itt egy kis ügyességgel igen szép eredményt érhetnének el, ha képesek volnának a nagyobb mennyiségű gyártásra. Mert meg kell jegyeznünk, hogy Keleten a török kereskedő az árúk egyenlő jósága és ára esetén a magyart mindig elsőbbségben részesíti. Ez állítást fényesen igazolja az az örvendetes faktum, hogy 1907-ben kivitelünk már tizenkettőfél millió koronára rugott. Ha gyárosaink fiókokat létesítenének, ha ügyes, a szokásokat ismerő s a török és délszláv nyelvet értő utazókat alkalmaznának, még több megrendelést szerezhethetnének. Gyárosaink azonban azzal is megelégednek, hogy ha a Magyar Kereskedelmi Muzeumnak mintákat küldenek s képviseltetésükkel megbízzák. Pedig ez édes kevés. Innen van, hogy Keleten a nyugati népek s ujabban a porosz-németek sokat hódítottak a mi rovásunkra. Európai, sőt ázsiai Törökországban is rohamosan terjed a német szó, a német kultúra, a mely mind német vállalaton nyugszik. Konstantinápolyban igen sok jelentős vállalat porosz. A németek kezében van az anatóliai s a bagdad-basszori vasút is, a mely, ha teljesen kiépül, világforgalmi uttá fog válni. Mindazáltal van itt magyar vállalat is. Országszerte híres az Etablissements Orosdi-Back cég, mely 50 éves magyar alapítás. Általában Törökországban jó dolguk van az európaiaknak, különösen a magyaroknak. S ezt a kedvező helyzetet az új török alkotmány is meghagyta. Az európaiak Törökországban minden tekintetben szabadok, felekezeti, közigazgatási s igazságügyi tekintetben csak konzuljaiktól függenek. Mindaz a sok szájon forgó közhiedelem, mely Törökországtól elriasztotta a kereskedőt és a tőkést, éppen olyan túlzás, mint a török nőről [és háremről élő közfelfogás. A Keletet jól ismerők nagyon jól tudják, hogy a török igen józan, becsületes és okos nemzet, sok európai műveltségű nagy férfiak van, a kik tudják, hol, mit kell tenniök. Ha ez másképp volna, ma nem beszélhetnénk török alkotmányról s az új török párt igazán modern programjáról.

Az összes érdekeltek figyelmét föl hívjuk a következő fontos adatokra. Európai Törökország területe 170.000 km², lakosainak száma 6 millió. Ázsiai Törökország (Örményország, Kurdisztán, Mezopotánia, Irak Arabi, Sziria, Palesztina, a Szinai félsziget, Kis-Ázsia, Török Arabia) területe 1,766.800 km², 17 millió lakossal. Afrikai gyarmatainak (Egyiptom, Tripoli, Fezzán) területe 1,750.000 km², 8 millió lakossal. Vagyis

a török szultán birodalmának területe 3,686.800 km², 31 millió lakossal. Ez óriás terület Európának egyharmadrészét teszi, melyből Kis-Ázsia, Mezopotánia, Sziria, Egyptom valóságos kincsesbánya. E területeken hajdan világbirodalmak fényeskedtek.

A magyar-török gazdasági összeköttetés eszméjének megvalósítása szinte beláthatatlan következményekkel járna. Az ujjászületett török nemzet a magyarral karöltve idők folytán itt csodát mivelhetne. E területeken a tőkepenzen kívül — a mely azonban kitünő vállalatokra könnyen előteremthető — minden megvan ahhoz, hogy itt megint hatalmas kultúra és közgazdasági élet virágozzék föl. A szükséges tőkepenzt a török kincstár és a szultán is megkaphatja, hiszen a szultán az orosz cár után a világ leggazdagabb uralkodója. Sziriában és Mezopotániában a termőföld három tizedrésze a szultán magántulajdona. A tengerpartokon, bent a vasutak környékén s a hajózható folyók mentén kis befektetéssel is óriás mezőgazdasági és ipari vállalatokat lehetne létesíteni, a melyekből a közelfekvő Magyarország is busás kamatot nyerhetne.

A turáni faj csodálatos szívóssága a török nemzetet is új életre ébresztette. A „beteg ember“ meggyógyult s Japán példájára rálépett a haladás útjára. De nemcsak az európai öt s az ázsiai tiz millió fajtörök ujjászületéséről beszélhetünk, hanem általában a mohamedán világ öntudatra jutásáról.

A japán győzelem, az orosz forradalom nagy hatással volt a mohamedán világ lelkére.

E két váratlan fordulat öntudatra ébresztette a százados elnyomásban és tespedésben élő, óriás néptömeget.

E két főntebb említett váratlan fordulat s a nyugati civilizáció megtette hatását. A szultánnak, mint kalifának s a mohamedán papságnak sikerült a civilizációt összeegyeztetni a Koránnal. Ezzel s a török alkotmánnyal Kelet megvetette fejlődése biztos alapját.

A magyar-török gazdasági összeköttetés eszméjét nem szabad tehát sem lekicsinyelnünk, sem ábrándos tervnek minősítenünk. Ellenkezően a legkomolyabban foglalkoznunk kell vele, mert a fajok harcában e két rokonnemzet szövetsége, vagy közömbössége fogja eldönteni, nemcsak a török és magyar nemzet, hanem Közép- s Kelet-Európa sorsát.

Az alkotmányos szultán hatalma a jövőben csak erősödni fog. A szultán-császár és főpap egy személyben. Mint a mohamedán világ kalifája (pápája) pedig ma is egyike a világ legelső hatalmasságainak. A török szultán, a világ második legnagyobb földesura, kétszázötven millió mohamedán lélek feje, a ki, mint ilyen, három világrészen uralkodik. Ilyen uralkodóval szemben két kézzel kell elfogadnunk a nekünk nyújtott baráti jobbot.

A török birodalom forgalma az új alkotmány következtében sokszorososan meg fog növekedni. De eddig is számottevő volt. Csak európai Törökország évi átlagos forgalma 900 millió korona, a melyből 600 millió esik bevételre.

Sajnos, e nagy összegből nekünk csak 11·6 millió korona jutott, szemben Ausztria évi 130 millió korona bevételével, holott legalább is 100 millió K értékű árút szállíthattunk volna. Csak ez egyetlen adatból is világosan kitűnik, hogy a török-magyar összeköttetés mennyire fontos hazánkra nézve.

Bolgárországba, mint az összes Balkán-államokba, majdnem mindenik nyugateurópai nemzet szállít. Az európai országok nagy versenyéből Magyarország is kiveszi részét, ámbár még kis eredménnyel.

Mint a legtöbb balkáni nagy városban, Philippopolyban a Magyar Kereskedelmi Múzeum kirendeltséget tart fenn, mely jelentős forgalmat ér el, donga, bőr, üveg, keményítő, cukor, gazdasági gépek, cement s más apróbb tárgyakban. Forgalma 1905-ban félmillió korona volt, a mely az ottani magyar forgalomnak felét s az összes forgalomnak huszadrészét tette. Örvendetes, hogy 1907-ben már 8·9 millió korona értékű árút vittünk ki Bulgáriába. Bár a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank is tart fenn e piacon fiók-intézetet, bár bevételünk egyre növekszik, e terén még szintén sok a teendő. Magyarország kellő gondossággal ötszörte többet szállíthatna Bulgáriába, ha a keleti kereskedelem ügyét minden illetékes faktor szívéen viselné. Mert tudnunk kell, hogy gazdasági összeköttetésünket nagyban segíti a magyar-bolgár barátság és a magyar-bolgár nemzet közös turáni eredete.

Románia szintén kitűnő piacza volt hazánknak, főképp a székely iparnak, a román vámháború kitöréséig. A vámháború után azonban Románia ipart teremtett, nagyrészen a mi odavándorolt székelyeink segítségével s azóta kevesebbet vásárol tőlünk. 1907-ben 23·2 millió K értékű árút szállítottunk. Mindamellett némely iparágból jelentékeny a bevételünk. Így a vasipar terén az európai versenyt Romániából csaknem teljesen kiszorítottuk; a bőr, üveg, textilárúk bevételében azonban a németek, francziák, angolok, olaszok járnak elül. Ennek részben a mi élhéttelenségünk, részben pedig a Kolozsvárt, Marosvásárhelyt, Székelyudvarhelyt, Ojtozi-szorost Galaczczal, Brailával összekötő nyilegyenes vasutvonal hiánya az okozója. E vasutvonal nemcsak Romániát a Duna torkolatával, hanem az egész Fekete-tengert megnyitná hazánk előtt. Ez útvonal Budapeستől a Fekete-tengerig a legrövidebb s már Széchenyi István gróf megtervezte. Az erdélyrészi érdekeltséggel egyetemben azon kell tehát lennünk, hogy e fővonal Kolozsvártól az ojtózi szoroson át

Galaczig mielőbb kiépüljön. Megjegyzendő, hogy Románia főgőczpontja gazdasági tekintetben nem Bukarest, hanem Galacz és Braila.

Szerbia összes külkereskedelme:

1904-ben	166,302.407 frank volt.
Ebből behozatalra	62,366.174 frank,
kivitelre	60,926.426 frank,
átviteli forgalomra	43,734.422 frank esett.

Szerbia bevételében az államok így részesedtek:

Ausztria és Magyarország	38,383.729	60·03%
Németország	8,064.981	13·22%
Anglia	5,002.120	8·21%

Emelkedett a bevétel Ausztriából, Magyarországból, Németországból, Angliából; csökkent Francia-Olaszországból. Sajnos, Ausztria itt is elől jár. 1907-ik évi kivitelünk csak 9·5 millióra rugott.

A következő hiteles táblázatból tisztán látható keleti kereskedelmünk jelen helyzete:

Ország neve:	Behozatalunk (1907)	Kivitelünk (1907)	Kiviteli többlet (1907)
k o r o n a é r t é k b e n			
Bosznia-Hercegovina	24,296.000	37,351.000	13,055.000
Románia	13,131.000	23,289.000	10,158.000
Szerbia	6,273.000	9,529.000	3,256.000
Bolgárország	1,739.000	8,997.000	7,258.000
Görögország	1,267.000	2,252.000	985.000
Montenegro	1.270	208.000	206.730
Európai Törökország	5,131.000	11,671.000	6,540.000
Ázsiai Törökország	2,613.000	6,413.000	3,800.000
Egyiptom	2,455.000	5,855.000	3,400.000
Összesen	55,906.270	105,565.000	48,658.730

Ebből látható, hogy a szoros értelemben vett Keletre 1907-ben 105·5 millió K értékű árút vittünk ki a behozott 56·9 millió K áruval szemben, a plusz tehát 48·6 millió K. A 105·5 millió K értékű árúnak azonban jóformán csak a fele esett valódi iparcikkekre, a többi nyers anyagokra, félgyártmányokra értendő. Ebből világosan látható, hogy keleti kereskedelmünk még nem jelentékeny. Igaz ugyan, hogy ujabban az afrikai török tartományokba és Kelet-Indiába is szállítunk — Indiába 1907-ben 9·3, 1908-ban 23 milliónyit — úgy hogy összes keleti kivitelünk meghaladja a 130 milliót, mindazáltal ez csak biztató kezdetnek lehet elegendő.

Hogy a keleti piacokra mennyivel többet szállíthatnánk, a következők bizonyítják.

Szerbia összes bevitele 1907-ben 70,583.327 dinár volt. Ebből

Ausztria és Magyarországra	25·5 millió d.
Nagy-Britanniára	10·2 » »
Németországra	20·3 » » esett.

Ámde a 25·5 millióból is a mi részesedésünk csak 9·5 millió, a többi Ausztriába folyt be. Szerbiába 1904-ben Ausztria és Magyarország 36·5 millió értékű árút szállított, a mely összeg az 1904. évi 60 milliónyi szerb exportnak több mint a felét tette. 1906-tól kezdve a helyzet lassan javul, de főképp Ausztriára nézve.

Európai Törökország az 1905/6. pénzügyi évben a konstantinápolyi német konzuli jelentés szerint 3.136,602.112 piastert érő árút vitt be az 1.967,236.999 piaszternyi kivittel szemben.

Ebből a 3.136,602.112 piaster behozatalból esett:

Nagy-Britanniára	1.099,180.137 piaster.
Ausztriára és Magyarországra . .	651,614.305 »
Olaszországra	644,619.984 »
Franciaországra	466,883.737 »
Oroszországra	182,015.904 »
Németországra	132,529.390 »

Vagyis Törökország a mi pénzünk szerint 680,639.658 korona értékű árút vásárolt, a melyből Ausztriára és Magyarországra 141,200.305 korona értékű szállítás esett. Sajnos, ebből a szép összegből nekünk akkor csak 3 millió, 1907-ben pedig 11·6 millió korona jutott. Ez igazán csekélység. Itt nemcsak az angol, francia, osztrák, olasz, hanem még a töröktől gyűlölt orosz is jóval előttünk áll. E téren tehát ugyancsak hozzá kell fognunk a munkához.

Bolgárország 1907-ben 125,591.697 franknyi árút vitt ki a 124,661.089 franknyi bevittel szemben. Ebből Ausztriára és Magyarországra 34·6 millió jutott; tisztán Magyarországra csak 8·9 millió. Itt is az osztrák van első helyen, azután Angol- és Németország.

Boszniában a szállítás $\frac{2}{3}$ -a szintén Ausztriára esik. Ez az arány állapítható meg a többi Balkán államokban is, világos jeléül kereskedelmi elmaradottságunknak.

Pedig — mint jeleztem — Keletre tisztán ipari cikkekből is ötszörte többet vihetnénk ki, ha volna elegendő ipari fölöslegünk, illetőleg gyárunk. Most leginkább a következő ipari cikkekből exportálunk: cukor, vas-, fa-, fémárú, pamut, pamutárú, kender, kenderárú, kocsik, járóművek, gépek, gyapjuárúk; kisebb mennyiségben viszünk ki: üveg-, kő-, papírárukat, nemes ércpénzt, vegyszeti, élelmi, irodalmi, művészeti cikkeket. Nagyon keresettek a textiliparhoz tartozó összes árúk; sajnos, ebben vagyunk legszegényebbek.

Mindezekből a következő tanulságok vonhatók le:

1. Keleten már van terünk. Forgalmunk lassan — pár államot leszámítva — állandóan növekszik.

2. Kivitelünket meg lehetne ötszörözni, ha volna elegendő gyárunk.

3. Létesítendő tehát minél több új, főképp textilipari gyár. De a vas-, fa-, üveg-, papir-, kő-, bőripari gyárak is szaporítandók. A vagyonos és birtokos-osztálynak érdekében állna tőkét ilyen vállalatokba fektetni.

4. Emelkedik kivitelünk Boszniában, Törökországban, ellenben Szerbiában, Romániában a régihez képest visszaesés mutatkozik. Azonban okos politikával és új gyárvállalatokkal itt is visszaszerezhetnők régi piacainkat. Ez esetben nem 105, hanem rövid idő alatt 500 millió koronányi kivitelre tehetnénk szert évenként.

III. A külföld Keleten. Teendők.

A magyar-török-balkán gazdasági összeköttetés eszméjére fölhevítjük tehát az összes illetékesek figyelmét. Az Orsz. Magy. Kereskedők Egyesülete, a Gyáriparosok Orsz. Szövetsége, a Tulipán-Szövetség, Magyar Védőegyesület, a kereskedelmi kormány s általában minden, itt el nem sorolható, egyesülés és hatóság azon legyen, hogy ez az egész jövőnkét jóra vezérlő eszme mielőbb testet öltjön. Sürgős ez azért is, mert ha tétlenkedünk, az új török alkotmányból is más nemzetek fognak hasznot húzni. A balkáni s levantei kereskedelem jó része ilyen módon esett ki a kezünkből. Még mi Ausztriával 1867 óta meddő szóharcot folytatunk, addig az osztrák, a német, az angol és francia szépen lefoglalta a keleti piacok jó részét. Így járhatunk most is. Az osztrák lapok szerint Törökország nagy átalakulás előtt áll. Az alkotmány emelni fogja a török nemzet energiáját, gazdasági erejét és vevőképességét is. Törökországba tehát érdemes ipari cikkekkel szállítani, tőkét elhelyezni, sőt gyárakat is létesíteni.

A Berzeviczy—Széchenyi—Kossuth—Andrássy—Baross tervét tegye magáévá az egész magyar kormány, az egész magyar közvélemény.

Ne tétlenkedjünk, hanem cselekedjünk! A „turáni átkot“ változtassuk meg turáni áldássá. Amaz ezeréves küzdelmet okozott, emez ezeréves dicsőséget és népjólétet fog teremteni, ha a régi harci energiát gazdasági összeköttetéssel, a keleti tétlenséget pedig nyugati munkával váltjuk fel.

Eddig azt hirdették, hogy a turáni népek, vagyis a mongolok, magyarok, törökök, japánok nem képesek igazi civilizációra. Japán megczáfolta e fölfogást. Negyven év alatt többet haladt, mint a világ bármely nemzete.

A turáni népek nemcsak harcolni, hanem dolgozni, haladni is tudnak. Bizonyoság reá most már Törökország is s az új török párt igazán modern munkaterve.

Álljunk munkába, különben kiesik kezünkből a jövő! A keleti piacokért már is nagy verseny folyik. Ausztriában nemcsak bankok, egyesületek, gyárosok, kereskedők buzgólkodnak a török-balkán érdekért, hanem a kormánnyal szövetkezett társadalom is.

Ausztrián kívül az angol, francia, porosz is nagy tért hódított, sőt ujabban Orosz- és Olaszország is mindent elkövet, hogy a közös prédának látszó Keleten piacokat szerezzon. Szóval míg mi gondolkodunk, fontolgatunk, addig mások cselekesznek s pompás üzleteket kötnek Keleten.

Mi tehát a teendő? Az, hogy minden célravezető eszközt meg- ragadjunk keleti kereskedelmünk erősítésére. Elméleti és gyakorlati férfiak, tegyék tanulmányuk tárgyává Keletet, hogy az elméleti tudás, az életrevaló eszme a gyakorlati tapasztalattal karöltve gyümölcsözővé váljék.

Hassunk oda, hogy ez eszméssel a társadalom is foglalkozzék, mert a magyar-török-balkán gazdasági összeköttetés ideája nem ipari, nem kereskedelmi, hanem magyar nemzeti érdek. Kivánatos, hogy ebből a társadalom divatot, sőt kultuszt csináljon.

Erre igen jó alkalomnak kínálkoznak a magyar, bosnyák és török tanulmányutak, melyeket a magyar, bosnyák és török közgazdasági érdekeltségek — iparosok, kereskedők, újságírók, közgazdák — szerveznek, hogy Magyar-, Török- és a balkáni országokat kölcsönösen megismerjék.

A jövő érdekében azonban szükséges, hogy az összes magyar ipari és kereskedelmi iskolákban a praktikus nevelés szempontjából megismertessék a keleti piacokat, mert csak így valósíthatja meg a jövő nemzedék nagyjaink kitűzött célját.

Ez esetben az agrár- és merkantil irányú surlódásai is megszűnnének, a mennyiben mezőgazdaságunk Nyugaton, iparunk Keleten lelne kitűnő piacokat.

Kivánatos, hogy a kereskedők és kereskedelmi alkalmazottak ily irányú kiképzésére a Keleti Akadémiával és a felső kereskedelmi iskolákkal kapcsolatban keleti kurzusokat állítsanak fel.

Támogatásra érdemes az erdélyrészi érdekeltség ama mozgalma, a mely a budapesti—nagyvárad—kolozsvári vasutnak Maros-Vásárhelyen, az Ojtozi-szorosan át Galaczig, Brailáig való kiépítését sürgeti. Ugy-szintén a szandsák-vasut terve is, mely Budapestet Serajevón át Salo-nikival kötné össze.

De mindez nem elegendő. Nehogy a sok apró mozgalom kellő eredmény híján elaludjék, czélszerű volna a híres angol Keletindiai Társaság mintájára Magyar Keleti Társaságot alapítani, mely annyi szakosztályra oszlanék, a hány Balkán-állam, a hány ázsiai, afrikai, török tartomány van. Az összes kiváló elméleti és gyakorlati erőket ebben a nagy társaságban kellene összegyűjteni új piacok szerzése és új magyar vállalatok létesítése érdekében.

A new-yorki, a párizsi magyar kereskedelmi kamarák mintájára az összes nagyobb keleti városokban magyar kereskedelmi kamarákat kellene felállítani, a melyek állandó összeköttetésben lennének a hazai érdekeltséggel s a keleti kereskedőkkel.

Nagy jelentősége volna a török és délszláv ifjak kiképzésére egy Budapesten alapítandó keleti főiskolának, valamint a magyar ifjak számára a keleti nagyobb városokban szervezendő intézeteknek.

Szóval minden gazdasági, társadalmi és kultúreszköz felhasználandó, a mely a czímben foglalt országos nagy eszme szolgálatába állhat s a mely ilyen rövid tanulmányban apróra el nem mondható.

* * *

A magyar s a török a multban nagyott hibázott. Egymást pusztította a különböző vallás és kultúra miatt. A kereszt s a nyugati civilizáció szállt sikra a félholddal szemben. Ha akkor a három százados háborút béke, gazdasági és politikai szövetség váltotta volna fel: ma más volna Európa térképe. Sem nálunk, sem a Balkánon nem volna szláv néptenger, nem kellene a magyar és török nemzetnek belső ellenségekkel küzdenie, tehát nem volna „keleti kérdés“ sem.

A magyar és török nagyhatalmi állást megölte az örökös pártoskodás: „a turáni átok“.

De bár a mult kiesett kezünkől, a jövő a mienk, ha követjük Széchenyi tanításait.

A turáni népek új életre keltek. Nálunk Széchenyi, Törökországban az új török párt a reformátor.

A turáni átok — okulva a multon — turáni áldás lehet, ha létrejön a magyar-török-balkán gazdasági összeköttetés. Ez esetben a Magyar- és Török birodalomba beékeltek balkáni szlávok ismét Magyar- és Törökország hatáskörébe fognak tartozni, mint hajdan politikai tekintetben.

Sassi Nagy Lajos.

Nagybritannia mezőgazdasági viszonyai. IV.

A kisbirtokok (Small Holdings) szaporítását munkálta az 1892. évi Small Agricultural Holdings Act. Kisbirtokok alatt olyan üzemeket értettek, melyek művelésére elég a tulajdonos a családjával s a melyekben nincs szükség bér munkások alkalmazására. A Small Holding lehet 1 acre, de nem lehet több 50 acresnél, vagy ha felülete több is 50 acresnél, évi jövedelmének nem szabad túlhaladnia az 50 £-ot. Small Holdings alkotására a grófsági képviselő van hivatva, a mely a megszerzett területet már az átadás előtt berendezheti kisüzemi célokra. A vásárló köteles a vételár ötöd részét előre megfizetni, a hátralék pedig a kisbirtok terhére képezi. Megengedheti a grófsági képviselő, hogy a vételár negyed része örökös járadék fizetéssel váltassék meg. A vételár hátralevő része féléves részletekben 50 esztendő lefolyása alatt kamatostul törlesztendő, 5 esztendő haladékot adhat azonban a grófsági képviselő, ha a kisbirtokos költséges beruházásokkal emeli a birtok értékét. A grófsági képviselő feltételek betartására kötelezi a vásárlót s ezek elmulasztása esetében a Small Holding eladására kényszerítheti a tulajdonost. Ilyen feltételek a Small Holding felaprózásának megtiltása, a tulajdonos kötelezettsége a jószág művelésére stb.

A grófsági képviselő birtok szerzési célokra kölcsönt vehet fel, melyet 50 esztendő alatt törleszteni tartozik s a mely kölcsön a grófsági képviselő egyéb kölcsöneitől külön kezelendő. A kölcsönt a Public Loans Commissioners előlegezik 6% kamatra, a mit a Treasury minimumképpen állapított meg, s a visszafizetés a Small Holdings vételárainak törlesztéséből történhetik.¹⁾

A jelen törvény a kisbirtokosok számát kívánja gyarapítani s a földbirtok felosztását óhajtja munkálni. A grófsági képviselő bérbe is adhat kisbirtokokat, de a bérletek területe nem lehet nagyobb 15 acresnél s egyenként nem jövedelmezhetnek többet évi 15 £-nál. Fel van jogosítva a grófsági képviselő arra is, hogy szövetkezetek céljaira engedje át a kisbirtokokat, ha alapszabályaik jóvá vannak hagyva.²⁾

¹⁾ Gaillard id. m. 113. s kk. II.

²⁾ Gaillard id. m. 128. I.

Az 1892. évi Small Agricultural Holdings Act eredményei nem váltak be, mert 1892-től 1902-ig mindössze 47 kisüzem keletkezett egész Nagybritanniában e törvény alapján. E tény magyarázatát Levy¹⁾ abban keresi, hogy társadalmi és politikai szempontból annyi előnnyel jár a földtulajdon, hogy a tőkés versengve áldozza fel pénzüket földtulajdon megszerzése céljából s ily módon a föld vételára túlságosan magassá válik. Másrészt viszont gazdasági szempontból éppen nem előnyös a földvásárlás, mert a föld ára magas s a mezőgazdasági termékek árai alacsonyak, ennél fogva a kisbirtokos, ki a földben nem társadalmi és politikai előnyököt, hanem megélhetési forrást keres, keserűen csalódik számításaiban. Sokkal jobban jár még, ha összekuporgatott tőkéjét mezőgazdasági bérletekbe fekteti, mert az még mindig kedvezőbb.

A hatósági földvásárlás is hozzájárult a földárak emelkedéséhez s innen van, hogy a hatósági földek bérösszegei, melyek a földárakhoz alkalmazkodnak, nem alakulhatnak elég kedvezően. Ennek tulajdonítható, hogy az 1892. évi törvény 10 esztendő lefolyása alatt csupán 166 bérletet eredményezett.²⁾

Nagyobb eredményeket értek el a kisbirtokok és kisbérletek terén a mezőgazdasági szövetkezetek 1895-ben Lincolnshireban Winfrey szindikátust alapított e célra, mely a kisüzemek lelkes apostolának, lord Carringtonnak jószágait bérlé. A szindikátus bérlete 650 acres terjedelmű s 200 bérlő kezén van. Winfrey alapította a Norfolk Small Holdings Associationt is, mely 332 acrest vásárolt össze. A szövetkezeti rendszer főleg azért válik be, mert 200—300 acrest olcsóbban lehet megszerezni s a földesurak is szívesebben adnak el nagyobb birtoktesteket, ezek megszerzése pedig szövetkezeti úton nem nehéz.³⁾

Az angol mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom tulajdonképpen 1901-ben indul meg erősebben, midőn az Agricultural Organisation Society veszi át a szervezés munkáját. Ez egyesület a Plunkett kezdeményezésére Írországból megalakult egyesülethez hasonlóan mezőgazdasági szövetkezetek szervezésével foglalkozik. Helyi szövetkezetek (Cooperation Society) alakításával indul meg a munka, a melyeket a londoni központ irányít és támogat. 1903-ban 63, 1908-ban 268 ilyen helyi szövetkezet állott fenn Angolországban és Walesben, melyek a legkülönbözőbb célokat szolgálják.⁴⁾

A mezőgazdasági szövetkezetek a kisbirtokok versenyképességét visszaállították, mert szövetkezés útján lehetővé vált a nagybirtok gazda-

¹⁾ Id. m. 152. l.

²⁾ Levy id. m. 156. l.

³⁾ Levy id. m. 158. l.

⁴⁾ *The reformers Year book for 1909*, 211. l.

sági előnyeinek biztosítása. A gépek beszerzése és alkalmazása főleg a tejgazdaságban mondható sikeresnek, mert ez Nagybritannia minden részében bevált. A brandsbyi gyár havi 4.000 gallon tejet dolgoz fel s a szövetkezet tagjai között nincs egyetlen nagybirtokos sem. A szövetkezeti termelés lehetővé teszi, hogy nagy mennyiségek legyenek piacra vethetők s a minőség egyenletes legyen. A tömegszállítás a vasuti díj-szabást is olcsóbbá teszi s ez uton megszüntethető a külföldi árúk kedvezményes helyzete. Főleg a tejszállításra vonatkozik ez, de alkalmazható a gyümölcs- és zöldségszállításra is.

Nagy akadálya azonban az angol mezőgazdasági szövetkezeti ügy fejlődésének a vidék és a mezőgazdák sajátos jellege. A mezőgazdák többnyire a falvakon kívül laknak s nem érintkeznek szomszédaikkal. Az angol mezőgazda gyanakvó természetű, nem bizik másokban, hanem az önállóságot kedveli. Ezért nehéz az angol mezőgazdákkal a szövetkezést megkedveltetni.¹⁾

A kisbirtokok szaporítása érdekében behozott reformok kedvezőtlen eredményeinek hatása alatt az angol kormány 1905-ben bizottságot küldött ki a kérdés tanulmányozására s e bizottság munkálatai nyomán keletkezett az 1907. évi Small Holdings and Allotments Act. E törvény Small Holdings Commissioner-eket²⁾ rendel ki a kisbirtokok iránti kereslet megállapítására, kik a Board of Agriculture megbizottai. A kereslet fennállása esetében a County Council fel van hatalmazva a szükséges földterület megvásárlására vagy bérbevételére még az esetben is, ha az a County határán kívül esnék s ha a vásárlás nem sikerülne, a törvény kisajátítási jogot biztosít a Councilnak.³⁾ A megszerzett földterületet a Council nem csupán egyeseknek, hanem szövetkezeteknek is átengedheti, a mennyiben ezek kisbirtokok alakítására rendelvek s az osztalékrendszert kívánják meghonosítani. A kisbirtokosok számára kölcsönzött pénz visszafizetési határideje 80 esztendő. (Part I. Sections 6—15.) Az 1887. évi Allotments Act 1—1 Allotment maximalis nagyságát 1 acre-ben állapította meg, az 1907. évi törvény ez egységet 5 acres-re emelte. Az Allotments céljaira is kisajátíthat a Council földbirtokokat, de a keresletet az esetben a County Council köteles megállapítani. (Part. II.)

Az 1907. évi Small Agricultural Holdings and Allotments Act 1908. január 1-én lépett életbe s a Board of Agriculture jelentése szerint rövid idő alatt 10.000 kérvény érkezett a grófsági képviseltekhez 300.000 acres föld tárgyában. A kérelmezők jómódú emberek, kiknek megfelelő tőkájük is van.⁴⁾

¹⁾ *The reformers year book for 1909.* 133. l.

²⁾ *The British year-book of agriculture 1908/9.* 387 s k. 1.

³⁾ Grant, *Small holdings and allotments handbook* 14 s k. 1.

⁴⁾ Levy id. m. 226. l.

A Board of Agriculture azzal kívánja a törvény hatását fokozni, hogy megengedi a tulajdonosok régi foglalkozásának folytatását s nem sürgeti a kizárólagos földművelést.

Az angol földbirtok földarabolására a törvényhozás intézkedésein kívül a városok nagyarányú terjeszkedése is befolyást gyakorolt. Nagy városok, ipari központok és vasutak közelében a földbirtok értéke emelkedett s az értékemelkedés arra indította a földbirtokosokat, hogy jószágukat felosztás vagy beépítés útján értékesítsék. London és egyéb angol nagyváros javarésze ilyen jószágokon épült s ez uton a mezőgazdasági terület jelentékeny veszteségeket szenvedett.

Elősegítette a kisbirtokok számának emelkedését az 1895. évi tagosítási törvény is, melynek hatása alatt 1877-ig 600.000 acres közös birtok (common and commonable land) jutott 26.000 birtokos kezére.

Nagy érdeklődéssel nézünk az eredmény elé, mert statisztikai vizsgálódásaink nem igazolták a mezőgazdasági birtokviszonyok átalakulásához fűzött vérmes reményeket. Az 1–5 acres terjedelmű birtokok állandóan fogynak, míg az 50–300 acres terjedelmű jószágok száma gyarapodik.

1895-ben :

1–5	acres terj.	=	117.968	üzem	=	22.68%
5–50	acres terj.	=	236.484	»	=	45.27%
50–300	acres terj.	=	147.870	»	=	28.43%
300	acres felett	=	18.787	»	=	3.62%

1905-ben :

1–5	acres terj.	=	110.250	üzem	=	21.54%
5–50	acres terj.	=	232.996	»	=	45.52%
50–300	acres terj.	=	150.561	»	=	29.44%
300	acres felett	=	17.918	»	=	3.50%

1906-ban :

1–5	acres terj.	=	109.749	üzem	=	21.48%
5–50	acres terj.	=	232.375	»	=	45.49%
50–300	acres terj.	=	150.881	»	=	29.54%
300	acres felett	=	17.828	»	=	3.29%

1907-ben :

1–5	acres terj.	=	109.625	üzem	=	21.46%
5–50	acres terj.	=	232.500	»	=	45.50%
50–300	acres terj.	=	151.092	»	=	29.57%
300	acres felett	=	17.737	»	=	3.47% ¹⁾

¹⁾ *Agricultural statistics és The English Year-books of agriculture.*

Az összterülethez mérten Nagybritanniában 1895-ben a következő arányt tüntették fel a birtokok:

1—5	acres terj. =	1.13 ^o / _o
5—50	acres terj. =	13.91 ^o / _o
50—300	acres terj. =	57.59 ^o / _o
300	acres felett =	27.37 ^o / _o ¹⁾

s körülbelül ez az arány ma is.

A kisbirtokok s főleg a parasztbirtokok (peasantproprietors) újalakulásának nagy akadályá Angolországban, hogy a népben sokkal erősebb a józan gazdasági érzék, semmint nélkülözések között nehéz munkával tengesse életét a saját kis birtokán, holott ipari munkával sokkal nagyobb jólétet biztosíthat magának. Ez az oka, hogy minden törvényes intézkedés és magánkedvezmény daczára is nem marad a nép a vidéken, hanem a városokba áramlik s ezzel a mezőgazdaságot válság elé állítja. Az angol szociálpolitikusok azt hiszik, hogy a magángazdaság alkonya a mezőgazdaságban már elérkezett s nemsokára grófsági és községi üzemek alakítására kerül a sor.²⁾ Az angol Land Nationalisation Society ez irányban működik s programjának lényeges pontja a földtulajdon eltörlése,³⁾ a mit megváltás útján óhajt megvalósítani.

Termelési viszonyok. Bevitel. Az angol mezőgazdaság hanyatlásának főoka a mezőgazdasági termékek behozatalának állandó és rohamos emelkedése. Az angol egyesült királyságok (Nagybritannia és Írország) gabonabevitelének fejlődését az 1895. évi szaktanácskozmány a következőleg számította ki:

	Buza és liszt	Árpa	Zab
1875/7 ben	58.3	11.2	12.1
1884/6-ban	72.08	14.0	13.1
1893/5-ben	99.2	25.9	14.8

millió mázsa. Ezen számítás szerint a buza- és lisztbevitel 20 év alatt megkétszereződött, az árpabevitel pedig a kétszeresnél is magasabbra emelkedett. A buza- és lisztbevitelből az Északamerikai Egyesült-Államokra esett 50°/_o, Oroszországra 16.6^o/_o, Argentiniára pedig 11°/_o. Az árpa- és zabbevitelben Oroszország vitte a vezetőserepet 60°/_o-kal.

A fogyasztásban a bevitt gabonaneműek a következő arányt képviselték:

	Buza	Árpa	Zab
1873/5-ben	50.5 ^o / _o	—	—
1883/5-ben	64.2 ^o / _o	32.3 ^o / _o	21.9 ^o / _o
1893/5-ben	76.9 ^o / _o	44.0 ^o / _o	19.0 ^o / _o

¹⁾ *New encyclopedia of social reform* 641. l.

²⁾ *The reformers yearbook for 1909.* 135. l.

³⁾ *Daily Mail yearbook for 1908.* 45. l.

Ez összehasonlításból kitűnik, hogy Angolország buzaszükségletnek $\frac{3}{4}$ -részét a külföldről kapja s az árpaszükségletnek is csaknem felét teszi a bevétel.

Legujabban a következő eredményeket tünteti fel a gabonabevétel:

	Buza és liszt	Árpa	Zab
1901-ben	92·2	21·8	22·4
1902-ben	100·3	25·1	15·8
1903-ban	108·5	26·4	16·2
1904-ben	112·4	27·1	14·0
1905-ben	109·5	21·4	17·0

millió (cwt.) mázsa.¹⁾

Az északamerikai buza- és lisztbevétel 1901-ben még 59·3 millió mázsát²⁾ tett ki, 1904-ben azonban egyszerre 15 millió mázsára esik vissza. Argentína buzabevétele ellenben 1901-től 1905-ig 8 millió mázsáról 23·2 millió mázsára emelkedik, s ugyanígy Oroszország buzabevétele 2·5 millió mázsáról 24·6 millió mázsára.³⁾

Megállapította az 1895. évi szaktanácskozmány az állatbevétel emelkedését is a következőkben:

	Szarvasmarha	Juh	Sertés
1876-ban	2.715	10.413	435
1885-ben	3.730	7.508	165
1895-ben	4.155	10.654	3

ezer darab. E számításból kitűnik, hogy a szarvasmarhabevétel is állandóan emelkedett, megállott azonban a juhbevétel és csökkent a sertésbevétel. A bevétel alakulására nagy befolyást gyakoroltak az állategészségügyi törvények, illetőleg a vele összefüggő bevételi tilalmak. Minél erősebben gátolták azonban a bevételi tilalmak az élő állatok bevételének szükséges emelkedését, annál erősebben emelkedett a huszbehozatal, mely a következő eredményeket tünteti fel:

1876/78-ban	246 ezer tonna ⁴⁾
1886/88-ban	333 „ „
1893/95-ben	532 „ „

Ha a behozatalt a belföldi termeléssel összehasonlítjuk, a következő eredményeket nyerjük:

1876/78-ban	1,326 ezer tonna belföldi termelés	336 ezer tonna bevétel,
1886/88-ban	1,329 „ „ „ „	457 „ „ „
1893/95-ben	1,374 „ „ „ „	689 „ „ „

¹⁾ *Trade of the United Kingdom.* 1905. I. 38. l.

²⁾ 1 mázsa (cwt.) = 50 kgr.

³⁾ *Trade of the United Kingdom.* Id. h. 214. l.

⁴⁾ 1 tonna = 20 mázsa (cwts.)

1876/78-ban tehát a belföldi termelésnek csupán $\frac{1}{4}$ -ét tette a behozatal, 1893/95-ben pedig már $\frac{1}{2}$ -ét.

1893/95. óta a husbevétel óriási mértékben emelkedett, mert 1901-ben elérte a 933 tonnát s 1905-ig állandóan megmaradt e szám.¹⁾

1895-ig az angol husbevétel az Északamerikai Egyesült-Államokból, Kanadából, Ausztráliából és Argentiniából került ki. A szarvasmarhabevételben az Egyesült-Államok (67⁰/₀), a juhbevételben Ausztrália (60⁰/₀) vitték a vezérszerepet.²⁾ Legujabban a husbevételben érdekes változások történtek. Legerősebb a szalonnabevétel, a mely 1901-ben 5·7 millió mázsára (288 ezer tonna) emelkedett s ebben 4·2 millió mázsával vannak képviselve az Egyesült-Államok, 1 millió mázsával Dánia.³⁾ A friss marhahusbevétel 1901-ben 4·5 millió mázsát tett ki s ebből 3·1 millió mázsát az Egyesült-Államok szállítottak. 1905-ben az Egyesült-Államokból került husmennyiség már csupán 2·3 millió mázsát tett ki, Argentína bevitele ellenben 0·7 millió mázsáról 2·5 millió mázsára emelkedett.

A juhbevétel összege 1905-ben 3·8 millió mázsát tett ki s ebből New Zealand 1·5 millió mázsát szállított, Argentína pedig 1·4 millió mázsát. Argentína tehát erős versenytárs a husbevétel terén is. Nagyon erősen háttérbe szorult azonban Kanada, a mely csupán a szalonnabevételben (1·1 millió mázsával) van jelentékenyebben képviselve. Végül meg kell említenünk, hogy 1901-től 1905-ig állandóan 1 millió mázsá felett van a sonkabevétel s ez csaknem kizárólag az Egyesült-Államokból kerül ki.⁴⁾

A bevétel alakulását illetőleg az 1893. évi szaktanácskozmány azon véleményét fejezte ki, hogy az Egyesült-Államok számára nem maradhat jövedelmező a buzakivétel, Oroszország és Argentína ellenben tovább is állják a versenyt. A mint az elmondottakból láthatjuk, az 1901—1905. évek adatai teljesen igazolták a mondott véleményt, mert az Egyesült-Államok buzabevitele 1904-ben csakugyan megcsappant.

Az állat-, illetőleg husbevételt illetőleg azt vélte a nevezett szaktanácskozmány, hogy a husárok már is annyira hanyatlottak, hogy újabb árhanatlás esetén egyetlen bevételi forrás számára sem maradhat gazdaságos az angol piacok felkeresése. A mint láttuk, a husbevétel általában emelkedett s a bevételben állandóan jelentősebb részt vesz Argentína. De különben sem igazolják a statisztikai adatok, hogy az árak hanyatlása a bevétel csökkenését eredményezte volna. Bizonyos tehát, hogy az angol piacok árai még mindig kedvezőek a külföldi termelők

1) *Trade of the United Kingdom*. Id. h. 60. l.

2) Grabein: Id. m. 8. l.

3) *Trade of the United Kingdom*. Id. h. 285. l.

4) *Trade of the United Kingdom*. Id. h. 286. l.

számára. Az 1896. és 1906. évek statisztikai adatait összehasonlítva, emelkedést találunk a következő mezőgazdasági termékek bevitelében: ¹⁾

	1896-ban		1906-ban	
buza	70	millió mázsa,	92	millió mázsa,
marhahús	2·6	„ „	5·5	„ „
juhhús	2·8	„ „	4	„ „
szalonna	4·5	„ „	5·5	„ „
zsir	1·7	„ „	2	„ „
margarin	0·9	„ „	1	„ „
vaj	3	„ „	4·3	„ „
sajt	2·2	„ „	2·6	„ „
tej	0·6	„ „	0·8	„ „
szarvasmarha	558·3	ezer darab	558·5	ezer darab,
tojás	1,589.401	„ „	2,264.887	„ „

Ezen termékek közül emelkedtek a következők átlagárai:

	1896-ban	1906-ban
1 mázsa búza ára	6 s 19	7 s 03
1 „ juhhús ára	32 s 60	37 s 45
1 „ szalonna ára	34 s 53	52 s 84
1 „ zsir ára	26 s 08	42 s 56
1 „ vaj ára	5 £ 05	5 £ 41
1 „ sajt ára	2 £ 18	2 £ 88
1 darab szarvasmarha	16 £ 55	17 £ 35
1 tuczat tojás	7 d 58	9 d 03

Ezeknél az átlagárak emelkedése teljesen igazolja a bevétel emelkedését, feltűnő azonban, hogy a bevétel emelkedése nem nyomta le az árakat. Ezt csupán abból magyarázhatjuk, hogy a szükséglet is emelkedett. S csakugyan, ha az 1896. és 1906. évi fogyasztást összevetjük, azt találjuk, hogy a fogyasztás ²⁾ a következőképen alakult:

	1896-ban	1906-ban
búza	69·7 millió mázsa	92·5 millió mázsa
szalonna és sonka	5·6 „ „	6·6 „ „
vaj	2·9 „ „	4·2 „ „
sajt	2·1 „ „	2·5 „ „

Fejenként pedig a következőleg oszlott meg a fogyasztás:

	1896-ban	1906-ban
búza	197·2 font (lbs)	237·4 font
szalonna és sonka	15·8 „	17·1 „
vaj	8·4 „	10·9 „
sajt	6·2 „	6·6 „

¹⁾ *Statistical abstract from 1892 to 1906.* 92. s kk. II.

²⁾ *Statistical abstract* id. h. 128. l.

Emelkedett azonban a bevétel olyan mezőgazdasági termékeknél is, melyek átlagárai estek,¹⁾ és pedig:

	1896-ban	1906-ban
1 mázsa marhahús	37 s 82	35 s 43
1 „ margarin	2 £ 70	2 £ 48
1 „ tej	1 £ 91	1 £ 72

Ezekben a kereslet nem emelkedett a bevétel arányában s a fogyasztás emelkedése csupán azért vált lehetővé, mert az árak estek.

A bevétel csökkenését találjuk a következő mezőgazdasági termékeknél:

	1896-ban	1906-ban
árpa	22·4 millió mázsa	19·9 millió mázsa
zab	17·5 „ „	15·2 „ „
tengeri	51·7 „ „	48·6 „ „
búzaliszt	21·3 „ „	14·1 „ „
sonka	1·4 „ „	1·3 „ „
alma	6·1 „ „	2·8 „ „
narancs	7·2 „ „	5·2 „ „
juh	769 ezer darab	103 ezer darab

E jelzett mezőgazdasági termékek bevétele csökkent, holott átlagárai emelkedtek, és pedig:

	1896-ban	1906-ban
1 mázsa árpa ára	5 s 08	5 s 70
1 „ zab ára	4 s 81	5 s 93
1 „ tengeri ára	3 s 64	4 s 92
1 „ búzaliszt	8 s 66	9 s 61
1 „ sonka	42 s 98	53 s 60
1 „ alma	11 s 51	12 s 49
1 „ narancs	8 s 42	8 s 63
1 darab juh	29 s 46	30 s 37

Ezen termékek árának emelkedését a kereslet emelkedése magyarázza, a mit a belföldi termelés és a bevétel nem tudtak kielégíteni.

Hatalmas versenytársat jósolt az 1895. szaktanácskozmány Ausztráliában a tejtermelés terén, a mit a bevétel rohamos emelkedése indokolt is. Ausztrália vajbevétele ugyanis 1889/90-ben csupán 0·82 millió font, 1894/5-ben pedig már 2·6 millió font. Nagybritannia vajbevétele 1904-ben érte el tetőpontját, a midőn összesen 4·2 millió mázsát (körülbelül 50 millió fontot) tett ki, a bevételben azonban nagyon is háttérbe szorul Ausztrália s a legjelentősebb bevételi forrás Dánia, a mely 1·7 millió mázsa vajat szállít esztendőnként Nagybritanniába.

Közlekedésügy. Nagybritannia bevitelének óriási emelkedésére nagy befolyást gyakorolnak a vasuti szállítási díjak, a melyek olcsóbbak a

¹⁾ *Statistical abstract* id. h. 228 l.

külföldi árúk, mint a belföldi termékek számára. Az angol vasuttársaságok t. i. fel vannak hatalmazva arra, hogy a külföldi árúk szállítási díjából 5—10⁰/₀-ot elengedhessenek s e felhatalmazással élnek is a társaságok s a külföldi árúk számára kedvezményes szállítási díjakat állapítanak meg (preferential tariffs).

E kedvezményt azzal indokolják, hogy a külföldi áru csomagolása jobb, kevesebb helyet foglal el, könnyebb a beraktározása és kevesebb munkát vesz igénybe. Így történhetik meg, hogy Doverből Londonba 1 tonna francia tojás szállítási díja 3 s 3 d, ugyanannyi kenti tojás szállítási díja pedig ugyanazon távolságra 27 s 7 d.¹⁾ E kedvezmények következtében Nagybritanniában a külföldi szállítók előnyben vannak a belföldi termelőkkel szemben, s ámbár több vasuttársaság, mint a Great Eastern Company, a Great Western Railway stb. a belföldi termelőknek is adnak kedvezményeket, a szállítási viszonyok még mindig rosszak a belföldi termelőkre nézve. Hozzájárul még, hogy az angol vasutak nem államiak, hanem 313 magántársaság kezében vannak s ennek következtében Nagybritanniában nincs egységes szállítási tarifa, hanem különböző vidékeken különbözők a szállítási díjak.²⁾ Hozzá általában is túlságosan magasak a szállítási díjak s ezek következtében az angol termelő nem helyezheti el megfelelő piacokon termékeit. Egy marha szállítása p. o. kocsin 50 mértföld hosszú úton 1 shillingbe kerül s ugyanezen távolságban a vasuti szállítás 3—4 shilling drága.³⁾

Az 1894. évi törvény jogot ad ugyan a túl magas szállítási díjak elleni panaszra s ha a panasz beigazolást nyer, a társulat köteles a tarifát leszállítani. Ez intézkedés azonban gyakorlati eredménnyel nem jár.

Beviteli források. Érdekes azon országok mezőgazdasági viszonyainak futólagos ismertetése, melyek Nagybritannia mezőgazdasági termelésével versenyeznek. A gabonatermelésben az Egyesült-Államok viszik a vezető szerepet. Az angol buzaárak hanyatlása idejében 1880/82-től 1893/95-ig az Egyesült-Államok buzatermő területe 37,600.000 acresről 34,500.000 acresre szállott le, a londoni árak emelkedésével azonban tüstént emelkedik a buzatermő terület nagysága. Az amerikai buza termelése acrenként 40 shillinggel olcsóbb, mint az angol buzatermelés s ez az oka, hogy az amerikai buza az angol piacokon versenyképes.

Oroszországban állandóan emelkedik a buzatermő terület, alacsonyak az üzemköltségek s a termelési módok jelentékenyen javíthatók. Mindezek biztosítják az orosz buzatermelés versenyképességét.

¹⁾ *The reformers year book for 1909.* 117. l.

²⁾ *There are literally millions of different rates in England and there is no uniform system of all. The reformers yearbook for 1909.* 116. l.

³⁾ Stillich id. m. 95. l.

A jövő buzatermelő országa Argentína, melynek kivitele Nagybritanniába 1889-től 1894-ig 456.000 mázsáról 32,160.000 mázsára emelkedett s e szám azóta állandóan emelkedik. A termelési költségek sehol sem oly alacsonyak, mint Argentiniában s földje kiválóan alkalmas a buzatermelésre. Anglia erősen igénybe veszi Argentína buzakivitelét s az argentiniai buza jelentős szerepet visz az angol piacokon.

Nagybritannia hussal való ellátása a legújabb időkig Európából történt, de egyszerre Európa elveszti jelentőségét. 1876-ban még a bevitt hus 94⁰/₀-át Európa szállította, de már 1893-ban 1⁰/₀-ot sem tett ki az európai bevétel. Európától az Egyesült-Államok vették át az angol piacok hussal való ellátását, s a szállítási költségek kedvező alakulása mellett győzik is a versenyt. A Mississipi melletti óriási állattenyésztő telepek állatállományát Chicagóban nagy kiviteli vállalatok (slaughtering and packing houses) vásárolják meg s darabonként 20—25 dollár költséggel az angol piacokra szállítják, a hol az angol marhával azonos áron kelnek el.

A marhatenyésztés számára Argentína a legkedvezőbb terület s ennek következtében állatkivitele a legújabb időben rohamosan fellendült. A marha télen és nyáron egyaránt a szabadban legelhet s ezért nincs szükség költséges istállókra. 4 acres luczernaföldön télen 2, nyáron pedig 4 marha legelhet s ezért 400 acres luczernaföldön 1 év alatt 500 marhát lehet meghizlalni. A luczernaföldek (alfalfa) területe állandóan emelkedik, mert a száraz időjárás nem árt a luczernának s évenként ötször is lehet kaszálni. Argentína marhaállományát már 1895-ben 25 millióra becsülték, juhállománya pedig meghaladja a 80 milliót. E számok természetesen növelhetők s ezért Argentína állatkereskedelme hatalmas tényezője lesz a világpiacznak.¹⁾

Árhanyatlás. Angolországban 1875-től 1881-ig állandóan rossz volt a termés, a buza, árpa, zab, bab és borsó a közepesnél is kevesebbet hoztak. Rossz volt a szénatermés is, mert a sok eső tönkretette. A rossz időjárás következtében különböző járványok is pusztítottak s tönkretették az állatállományt. A felsorolt elemi csapásokat betetőzte az amerikai verseny, mely a közlekedési viszonyok javulásával mindinkább fenyegetővé vált, s nem engedte meg, hogy az angol mezőgazda a termésben felmerült kárt a mezőgazdasági termékek árának emelésével ellensúlyozza.

Míg 1869—1874 között acrenként átlag 27·2 bushels²⁾ buza termett 8 £ 19 s 8 d értékben, addig 1875—1880 között ugyanazon terület-

¹⁾ Stillich id. m. 56. l.

²⁾ 1 bushel = körülbelül 36 liter.

egységen átlag 22·6 bushels buza termett 6 £ 10 sh 11 d értékben. Ugyanílyen visszaesést tüntet fel az árpa és zabtermés is a nevezett időben.

Kevesebb kárt okoztak az elemi csapások és az amerikai verseny az állattenyésztés terén, mert a husarak, valamint a tej és vaj árai is meglehetősen emelkedtek, csupán a besózott és füstölt husok, a sajt és az angol mezőgazdaság legfontosabb terméke, a gyapju áraiban tapasztalható hanyatlás.

A rossz terméshez és az árhanyatláshoz társul szegődött a termelési költségek, nevezetesen a munkabér emelkedése. A munkabér tudniillik a kedvező gazdasági viszonyok hatása alatt emelkedett s a rossz esztendőkhöz lehetetlen volt újból visszazorítani. Wilson Fox kiszámította, hogy 1871—1881 között 11·8%, 1881—1891 között 1·3%, 1891—1901 között pedig 5% volt a mezőgazdasági munkabérek emelkedése. Ezzel szemben a mezőgazdasági munkások szolgáltatóképessége hanyatlott, minek következtében ugyanazon mezőgazdasági munka ára 10 esztendő alatt átlag 25%-kal emelkedett. A mezőgazdasági munkabérek emelkedésének főokai az ipari munkabérek emelkedése, a munkások szervezkedése és a kivándorlás voltak, a mi a munkásokban, illetőleg munkaerőben fennálló kínálatot apasztotta s értékét emelte.

Angol statisztikusok megkísérelték azon veszteségek kiszámítását, melyek az említett körülmények hatása alatt az angol mezőgazdaságot érték. Legérdekesebb ezek között Shaw Lefevre összeállítása, ki a következő eredményeket közli:

1. Elemi csapások következtében csökkent az angol mezőgazdák jövedelme 106,400.000 £-al, miből a buzatermelésre esett 19%, a juhtenyésztésre 11%, a vaj- és sajftermelésre 10%, a sertésenyésztésre 8%, a marhatenyésztésre pedig 6%.

2. Árhanyatlás következtében 13,700.000 £-al csökkent a jövedelem. Pusztán a buza-, árpa- és zabárakat tekintve többet, összesen 31,000.000 £-ot tenne ki e tétel, de bőven ellensúlyozza ezt a marha- és juhhus terén beállott áremelkedés, a mi összesen körülbelül 30,000.000 £-ra becsülhető.

3. A művelési ágakban beállott változások következtében 27,700.000 £ veszteség érte az angol mezőgazdaságot, miután a gabonatermelés erősen háttérbe szorult s helyét a legelőgazdaság foglalta el.

4. 42,000.000 £-ra becsülhető azon kiadástöbblet, a mely arra vezetendő vissza, hogy a munkabérek emelkedtek, a munkások szolgáltatása hanyatlott, a beruházási költségek nagyobbak lettek, egyszóval a termelési költségek emelkedtek.

Mindezeket összevéve az 1875—1880. évi mezőgazdasági veszteségek összege körülbelül 198,800.000 £-ra becsülhető, a miből az

1—1 évre eső veszteség összege 33,000.000 £, illetőleg a termelési költségek emelkedésétől eltekintve 26,000.000 £.¹⁾

E veszteségek közül különösen a mezőgazdasági termékek árhanyatlásának vizsgálata nyújt érdekes képet. A mezőgazdasági termékek árának hanyatlása a bevétel óriási emelkedésének következménye, a mely bevétel 1875 és 1895 között 80—120⁰/₀-kal emelkedett. A népesség fogyasztóképeségének emelkedése és a belföldi termelés hanyatlása kiegyenlítették ugyan a bevétel emelkedését, de csupán részben, mert a bevétel sokkal nagyobb arányban emelkedett, mint a fogyasztóképeség és a népszám.

Az 1893/95. évi angol szaktanácskozmány a következő módon állapította meg a buza 20 esztendő árhanyatlását, a quarter²⁾ egységárát jelezve:

1875/75	44 sh 4 d
1880/82	44 „ 1 „
1885/87	32 „ 1 „
1890/92	33 „ 4 „
1893/95	24 „ 1 „

Vagyis a buza ára 1875/77-től 1893/95-ig összesen 52⁰/₀-al esett.

A 24 s 1 d buzaár nem volt a legalacsonyabb, mert 1895-ben 23 s 1 d, 1894-ben 22 s 10 d volt a buza ára quarterenként; 1896 óta azonban állandóan emelkedőben van a buza ára s 1906-ban 28 s 3 d-ben állapodott meg.³⁾

A búzához hasonló hanyatlást állapított meg az 1893/95. évi szaktanácskozmány az árpa és zab áraiban is ugyanazon idő alatt, az egységárakat quarterenként tüntetve fel.

1876/80 árpa	38 sh 4 d,	zab	25 sh 6 d
1881/83 „	31 „ 8 „	„	22 „ —
1885/87 „	27 „ 4 „	„	18 „ 7 „
1890/92 „	27 „ 8 „	„	19 „ 5 „
1893/95 „	24 „ —	„	16 „ 9 „

Vagyis 1876/80 és 1893/95 között az árpa 37⁰/₀-kal, a zab ára pedig 34⁰/₀-kal esett.

Az árpa ára quarterenként 1895-ben 21 s 11 d-re esett, de lassanként újból elérte a 24 s-et. A zab ára is nagyon alacsony volt 1895-ben és 1896-ban, de 1906-ban újból 18 s-re emelkedett.⁴⁾

¹⁾ *Schriften d. Vereins f. Sozialpolitik* id. h. 147 s k. l.

²⁾ 1 quarter = ¹/₈ métermázsza.

³⁾ *Statist. abstract from 1892 to 1906*, 272 s k. l.

⁴⁾ *Statist. abstract* id. h. 272 s k. l.

Nagybritannia buza-, árpa- és zabtermésének értéke 1893/95-ben a folyó árak szerint 31,213.000 £-ot tett ki, míg az 1876/78. évi árak szerint ugyanezen termés értéke 52,836.800 £ lett volna, vagyis az árveszteség a nevezett három termelési ágban összesen 21,618.000 £, azaz több mint 40⁰/o.

A fenti adatok összehasonlítása alapján megállapíthatjuk, hogy leg-erősebben a buza ára hanyatlott. E hanyatlás oka abban keresendő, hogy a kenyérfogyasztás nem emelkedett arányosan a buzabevitellel. 1873/75-ben átlag 163 kilo kenyér esett évenként egy-egy fogyasztóra s a fogyasztott kenyérmennyiség 1893/95-ben is csupán 167 kilo volt fejenként. A buzaárak szembetűnő hanyatlása több mint fél milliárd shillingnyi megtakarítást jelentett Nagybritannia népessége számára s e megtakarítás révén lehetségessé vált, hogy a husfogyasztás emelkedjék. A husfogyasztás emelkedésével magyarázható, hogy a husárak a bevétel állandó emelkedése dacára nem estek. Csupán a rosszabb minőségű hus árában tapasztalható szembetűnőbb hanyatlás, mert e téren a bevétel mennyisége igazán tulnagy volt s a fogyasztás emelkedése nem ellensúlyozhatta a nagyobb kínálatból származó hátrányokat. Számokban a következőképen fejezhetjük ki az elmondottakat: A silányabb minőségű hus ára stoneonként¹⁾ 1876/78-ban 4 sh 5 d volt, 1892/93-ben pedig 2 sh 8 d; ezzel szemben a jobb minőségű hus ára 1876/78-ban 6 sh stoneonként, 1893/95-ben pedig 4 sh 7 d. Vagyis a silány hus ára 40⁰/o-al, a jobb minőségű hus ára pedig csupán 24⁰/o-al esett.²⁾

(Folytatása következik.)

Gárdonyi Albert.

¹⁾ 1 stone = 6 kilo.

²⁾ Stillich id. m. 40. l.

Közlemények és ismertetések.

Városi földkérdés.

Dr. K. v. Mangoldt: *Die städtische Bodenfrage. Eine Untersuchung über Tatsachen, Ursachen und Abhilfe.* Hgg. v. Deutschen Verein f. Wohnungsreform. Göttingen, 1907. XXX+745 oldal.

Jellegzetesen német tudós munkája! Az első összefoglaló feldolgozása a városi telekkérdésnek, a mely, szemben Eberstadtnak alább ismertetendő nagy művével, tulmegy a lakásügy viszonylag szük keretein és a városi földkérdést a maga összes vonatkozásaiban méltatja. A szerző kizárólag a nagy német irodalom és Németországra szorító egyes egyéni felvételei alapján, hazájának városi telekviszonyaival foglalkozik. Városépítésünk hasonlósága folytán azonban ez az uttörő munka így is, sőt éppen ezért kiválóan fontos számunkra.

A szerző a városi telekjáradék történeti fejlődését rendkívül gazdag anyaggal ismerteti, élesen megvilágítja a telekspekulációt, a melyet a nyelvhasználat jellemző módon az egész mai városfejlesztő rendszerrel azonosít, a városi ingatlanok eladósodásának legintimebb részleteit. De nemcsak minden elődjénél nagyobb apparátussal tárja fel a lakáskérdés egyik gyökere, a telekviszonyok körül elharapódzott modern bajokat, nemcsak meggyőzően vezeti vissza azokat eredő okaikra, de a gyakorlati reformpolitika elé is figyelemreméltó és eredeti javaslatokat terjeszt. Különösen dicséretes az a törekvése, hogy kimutassa a telekkérdés összefüggését az általános gazdasági, politikai és társadalmi viszonyokkal és azokat emelkedett társadalomerkölcsi szempontból ítéli meg. Bár a szerző főleg csak a be nem épített telek értékalakulásával foglalkozik, maga is szerényen elismeri, hogy nem minden nehézséget és ellenvetést gondolt végig, „mert különben sohasem készült volna el“, kétségtelen, hogy Mangoldt műve még a nagy és jeles német földreform-irodalomban is a városi telekkérdés standard-munkája és a legalkalmasabb arra, hogy az eddigi telekpolitika reformját sikeresen szolgálja, annak nagy kulturális és nemzeti jelentőségét mindenütt elismertesse. Az 1907-ben megjelent munkát, a német közgazdák jelesei vették gondos revízió alá, számos alább ismertetett tételét hibásnak mutatták ki, de ha valaki azt

kérdezné tőlem, hogy még e gazdag vitairodalom keletkezése után is, mely munkából ismerhetni meg legjobban az ide vonatkozó problémákat, ki vitatkozik bárattal és ellenséggel a legtárgyilagosabban és hol találja a legnagyobb leiró anyagot, azt Mangoldtnak kissé bőbeszédű, de azért maradandó becsű munkájára kellene ma is utalnom.

A hatalmas munka, a melynek a lelkét szeretném csak visszatükröztetni, beható bírálatába azonban a rendelkezésemre álló helyen nem bocsátkozhatom, négy főrészre oszlik:

- I. A városi föld értékalakulásának tényei.
- II. Városrendezésünk és rendszere.
- III. Városrendező rendszerünk mint a bajok kutfeje.
- IV. A reform.

Az első részben a szerző egyes német városok beépített és be nem épített telkeinek áremelkedését feldolgozó statisztikai munkák nyomán fejti ki azt a tételét, hogy a fejlődő német nagyvárosokban a telekérték alakulása, hullámszerű mélyedésekkel megszakított, de azért következetesen emelkedő terasse-ok képét mutatja. Igen értékesek azok a szakszerű és finoman elemző kritikai megjegyzések, a melyeket szerző a telek-áralakulás eddigi statisztikai feldolgozásaihoz fűz és azok a javaslatok, a melyeket arra nézve tesz, hogy még az eddigi érdemes kísérleteknél is (Paul Voigt Berlinre, Kieseritsky Breslaura, M. Conrad Freiburgra vonatkozó dolgozatai stb.), megbízhatóbb anyaghoz jussunk. (9. és 51. l.). Az eladósodás és egyéb árnyékoldalak daczára is ez a statisztikailag feltüntetett fejlődés rengeteg meg nem érdemelt nyereséghez juttatta a német városi föld eredeti tulajdonosait. A földjára ár, a mint M. nevezi a „Grundrentenkaufwert“ — vagyis az ingatlan piaczi ára minus a ráépítmény tűzbiztosítási értéke — a nagyvárosok külső részeiben százalékszerűen még inkább emelkedett, mint a belső városrészekben.

Mangoldt legfőbb tana a következő. A városfejlesztés és városrendezés menetét ma magánérdekek szabják meg és az üzleti haszon szempontjából irányítják minden fázisában, holott azt mint nagyfontosságú közérdekű feladatot a közhatalomnak kell megszabnia és az összérdek követelte módon kell vezetnie. A városok terjeszkedését irányzó tényezők a fejlődő német városokban főleg a nagytőkés földértékesítő társaságok (Terrain-Unternehmungen), míg az ősbirtokosok ritkán parcelláznak. Ezek a társaságok vásárolják össze a telkeket, szorgalmazzák a szabályozó terv megállapítását, parcelláznak, utakat építenek is értékesítik azután a kész épülettelkeket. M. ezeket a vállalatokat nem sorozza a káros telekspekuláció körébe, mert tevékenységük közgazdasági szempontból kívánatos és hasznos. A tulajdonképeni telekspekuláció a városi területek adásvételével olyképen foglalkozik, hogy azokat a beépítéshez közelebb nem

hozza, a tiszta értékkülönbözetre pályázik. Ez a szoros értelemben vett spekuláció néha a meg nem parcellázott területekre is ráveti magát, de tulajdonképeni birodalma a már felosztott terület, a kész telkek piacza. Vannak „háztelekkereskedők“, a kik a nagy földértékesítő társaságoktól szoktak — kivált felmenő építő konjunktura idején — nagyobb számú kész telket átvenni és avval busás nyereséggel spekulálni. Néha számos kézen megy át a már parcellázott telek addig, a míg a tulajdonképeni építkező kezébe kerül.

Annak ellenére, hogy a közhatóság a városfejlesztés ügyét nagy mértékben átengedi ma a magánérdekek prédájának, bizonyos intézmények útján mégis jelentékeny hatást fejt ki maga is a városok fejlődésére. Kedvező M. szerint ez a hatás ott, a hol a városok maguk jelentékeny telekállományt szereztek és annak beépítését szorgalmazzák vagy okos utépitő politikát folytatnak. De a hatósági beavatkozásnak ma divó formái túlnyomólag megkötik még azt a csekély versenyt is, a mely a beépítés szempontjából számottevő telkek között folyik és ezenkívül meg is drágítják az épülettelkek elkészítésének a folyamatát. A szabályozó tervek engedélyezése, az utépitési kérdés szabályozása, az utak tényleges megépítése, megkivánt minősége és szigoruan megszabott összekötése a már létező uthálózáttal: valamennyien fokozzák a telkek természetes egyedárusági jellegét és meghatványozzák annak káros hatásait.

Mangoldtnak egy másik, a városi telek áralakulására vonatkozó fontos tana ugyanis a következő. M. szerint a városi telekárak különbözétét a mezőgazdasági vagy kerti telekárral szemben sem az utépités költségeivel, sem a teleknek a népesség szaporodásával emelkedő hasznosságával (l. kenyér), sem pedig — s ez a fontos — a Ricardo-féle különbözeti járadék-elmélettel nem lehet megfejtteni. Az Eberstadt-féle kaszárnyajáradékot sem fogadja el a rendkívül magas telekárak kielégítő magyarázatául. M. szerint kétféle járadék keletkezik ma a városi telkeken. Az egyik egyes telkek természetes egyedáruságán (pl. kiváló üzleti fekvés) alapszik és teljesen még a socialistikus állami rend sem fogja eltörölhetni, csak épen bevonhatja az összesség javára. A legtöbb városi telken azonban egy a mai városrendező és fejlesztő rendszertől mesterségesen teremtett egyedárusági járadék támad, a melyet helyes közigazgatási és jogi reformokkal teljesen meg lehet szüntetni. „Ezen“ egyedárusági áralakulást főleg a „keskeny szegély“ tanával igyekszik elfogadhatóvá tenni. Nem a kereslet oldalán működő tényezők, nem az általánosan magas házbérek azok, a melyek a kisebb termelési költséggel dolgozó háztulajdonosnak extra-járadékot biztosítanak, hanem a háztelkeknek mesterségesen megszorított kínálata okozza első sorban a telkeknek állandó áremelke-

dését és vele a lakberek emelkedését is. A kész, de még üres épületekhez — ugymond —, illetőleg egyenesen a már beépített területekhez közvetlenül csatlakozik a még fel nem parcellázott terület. „Azt állítjuk tehát, hogy a még parcellázatlan földterület azon keskeny szegélyének tulajdonosai, a mely a várossal közvetlenül határos, egyedárúságszerű helyzetben vannak a kereslettel szemben, vagy legalább is olyan helyzetben, a melyben igen csekély versenynyel állanak szemben“. (233. l.) Hogy ez a helyzet a fejlődő német városokban minduntalan előáll, azt avval bizonyítja M., hogy a népesség nem szeret a még be nem épített területeken túl fekvő, elszigetelt vidékekre kiköltözködni és az útépités és egyéb művek nagy költségei is utjába szegülnek a külterjes fejlődésnek. De a legfőbb ok az, hogy a „keskeny szegély“ földtulajdonosai a mai német városfejlesztő jog szabványai értelmében hatalmi szavukkal megakadályozhatják ezt a fejlődést még abban az esetben is, ha az első két körülmény nem szolgálna magában véve is annak természetes akadályul. Szövetségesre találnak végül a keskeny szegély tulajdonosai magában a városi igazgatásban, a mely az útépitő és szabályozó politika terén igen nagy takarékoságot fejt ki és evvel a keskeny szegély tulajdonosainak a hadállását közellátóan erősíti. E terület őstulajdonosai lehetőleg tartózkodnak a parcellázástól és a beépítéstől, mivel a várakozással csak nyerhetnek, árúik pedig sem nem romlandók, sem nem függnék a divattól stb. Ugyancsak a verseny korlátozására hat az, hogy e keskeny szegély bizonyos részeit természetes (folyó) vagy mesterséges (vasút) akadályok miatt, nem lehet parcellázni. A népesség végül részben megvan kötve a lakóhelyének a megválasztásában.

Más némileg a helyzet, ha a „keskeny szegély“ a földértékesítő társaság kezébe került. A nagy földértékesítő társaságokat már a befektetett tőke utáni kamatveszteség is e terület gyors értékesítésére szorítja, ha egyszer annak birtokába tudtak helyezkedni. Azért M. a mai magánjogi városépítő rendszer mellett ezeket a nálunk teljesen ismeretlen társaságokat hasznosaknak ismeri el és kimutatja róluk, hogy azok a nagy nyereségek, a melyekről egyes földreformerek regélnek, egyes kivételektől eltekintve, a mesék birodalmába tartoznak. De nemcsak a „keskeny szegély“ ősbirtokosai, hanem egyes „kényszerparcellák“ önfejű tulajdonosai is nagyban emelik a városfejlesztés mai rendszerében a telekárakat. A telek termelési költségeit fokozzák még a különböző kamatveszteségek, kockázatok, közvetítő nyereségek, a tulságosan nagy útépitő költségek és adminisztratív illetékek. A kínálat oldalán jelentkező ár-emelő tényezőket fokozzák egyesek, a melyek már a kereslet oldalán hatnak. (282. l.) Ide tartozik a telekkönyv intézménye, a mely a vevőt igen magas árak elfogadására teszi hajlandóvá, mert hiszen minimális készpénz-

fizetést kell teljesítenie; ilyen az építési szabályzat, a mely a telek rendkívüli kihasználását engedi meg; ilyen az „építési szédelgés“, a mikor a telekbirtokos az építési költségek egy részét is hitelezi az illető vagyontalan építővállalkozónak, csak hogy abnormális telekárát tábláztathasson a telekre stb. A végső kereslet, a lakók nagy tömege pedig, mint Mangoldt kimutatja, képes és kénytelen is a magas telekárakat elfogadni. M. tehát az »építőtelek zsaroló irányzatáról« beszél, a mi alatt azt érti, hogy a telekár a népesség kereseti képességével egyenes arányban a lehető legmagasabb pontra emelkedik. (302. l.) E zsaroló tendenciának érvényesülését csak a telek kihasználtságának a foka és a nép fizetőképessége korlátozza. A „keskeny szegély“-ből kiinduló zsaroló folyamat visszacsapódik a már beépített területre is. A beépített beltelek egy-egy lakásának az ára a hasonló értékű (nem nagyságú!) lakásnak reprodukcionális költségeitől függ a kültelken. Ezek között pedig ép a telekár az irányadó és egyúttal az a módosítható variabilis tényező. A „keskeny szegély“ zsaroló tendenciája alapján diskontálják előre a távolabbi területek spekulánsai az azon a jövőben támadó egyedárúsági-járadékot; az építő- és házkrisiseknek, a melyeket szerencsétlen elszámítások idéznek elő, itt a kutféje.

A mai magánversenyos városfejlesztést szorosán közigazgatási feladattá kell tehát emelni. A reformnak feladata, hogy megszüntesse a mai magánjogi városteremtésnek összes bajait, a melyeket M. egy helyen igen szétfolyó és az egységes áttekintést zavaró előadás után így foglal össze: 1. Rossz települési viszonyok a már beépített városrészekben egészség, szépség, célszerűség a természethez való csatlakozás szempontjából. Mindezeket a szempontokat a szerző valóságos tárczában fejti ki. 2. A már beépített városrészek megdrágítása. 3. A már beépített városrészek eladósodottsága. 4. A még be nem épített telkek drágasága a beépített negyedekhez közel fekvő területen, a mi megakadályozza a decentralisatiót. 5. A be nem épített terület gyakori eladósodottsága. 6. A természetes értéksziporulat elsajátítása magánosok által a már beépített területen, még pedig a jövőt illetőleg is. 7. Az eddigi viszonyok leszállították felfogásunkat, ítéletünket és igényeinket, még pedig úgy a hatóságokét, mint az építőket és lakókat a városépítésre, lakásmódra stb. nézve.

Mangoldt egy „reformváros“ példáján (450. l.) mutatja be, hogy mit lehetne akkor elérni, ha a városokat első sorban a felsőbbség fejlesztené az első felméréstől kezdve a tulajdonképeni beépítés pontjáig, a végből, hogy a telekárak alacsonyok maradjanak. M. lényegileg sokkal tovább megy, mint pl. Eberstadt, mert míg ez utóbbi megelégednék a bérkaszárnnyát intézményesen kizáró reformokkal, de különben a magán-

vállalkozásnak nagy hive, Mangoldt szerint: „Míg a városrendezés összes körülményei, legalább a nagy városokban, ugyszólván autocraticusan idézik elő a magas telekárakat, alig látszik lehetségesnek az, hogy építési szabályzatok és szabályozó tervek által oly építési módot és olyan telekkihhasználást kényszerítsünk ki, a mely tulajdonképen csak ott lehet otthon, a hol a telek olcsó és egy pár négyszögméterrel több vagy kevesebb, nem nyom a latban“. (389. l.)

Az első teendő tehát M. szerint a városterjeszkedés mai rendszerének a decentralisatió vezéreszméjét szolgáló reformja, a melynek széles körben való alkalmazását az utolsó, a munka vezérgondolatától már némileg eltérő fejezetben gazdasági és jogi szempontokból propagál. (553--708. l.) Másodszor a beépített terület reformja; ezzel kapcsolatos réalhitel- és jelzáloghitelügy reformja esetleges tehermentesítéssel. (540—543. l.) Harmadszor a természetes telekjáradék magános elsajátításának a reformja. E két utóbbi reform-problemát valamint egynéhány apróbb kérdést (ide került a községi választójog ügye is) éppen csak pedzi a szerző és könyvének negyedik részében is inkább csak a városrendezéssel foglalkozik.

A közbjogi városrendezés főfeladatai nagy mértékben azonosak maradnának a mai magánjogival, csak a szervei volnának mások és jogi kényszereszközökkel lépne fel ott, a hol a magánjogiak a kitűzött cél érdekében nem elegendők. E célt röviden abban jelöli meg, hogy a külső városrészekben a telekállományt oly áron kell tartani, hogy körülbelül 2 M-án felül ne emelkedjék, különben lehetetlen lesz a külterjes, kertes, egészséges települést a jövőben keresztülvinni. Hogy a nyilvánjogi városépítés jövődő legfőbb szerve, a kommunális hatóság kellő befolyást szerezzen a telekárak alakulására, magának kell mindenekelőtt a telekállomány jelentékeny hányadának birtokába helyezkednie és azzal tudatosan árcsökentő telekpolitikát folytatnia; továbbá megfelelőbb szabályozó terveket, építési szabályzatokat kell készítenie, bőségesen utakat építenie és a beépíthetés állapotába helyezett telkeket kellő biztosítékok mellett értékesítenie. Mindezen célokra szükséges telekmennyiség magánjogi megszerzésére vonatkozó gyakorlatias utmutatások mellett M. a következő, egyelőre jámbor óhajnál, sajnos, egyébként nem igen tekinthető javaslattal áll elő arra nézve, hogy a város olcsón jusson mindenkor a szükséges telekállomány birtokába, ha szabad vásárlás útján célját el nem érheti.

A város nem fektetheti tőkét beláthatatlan időkig a jelenleg olcsó kültelkekbe, viszont ha ezt ma meg nem teszi, később még a kisajátító jog kellő kiterjesztése esetén is csak kismértékben vásárolhatja meg a maga telekpolitikai céljaira a már megdrágult telkeket: „Az egész területet — mondja

tehát M., — mely a város kerületében a legközelebbi ötven esztendőn belül a beépítés szempontjából tekintetbe jő, most haladék nélkül és a jelenlegi értéke szerint becsültessék föl és pedig úgy, hogy túlzott becslések elő ne forduljanak; és hogy azután, ha a közjogi városrendezésre hivatott tényezők a kisajátításhoz fognak folyamodni, ez a városfejlesztési becslés (Stadterweiterungstaxe) által megállapított jelenlegi érték legyen az elérhető legmagasabb kártérítési összeg és ennél magasabb igényeket a földtulajdonosok akkor se támaszthassanak“. (479. l.) Nem bocsátkozhatok e javaslat részleteibe, a melyet szerzője egyelőre csak a városrendezés alá kerülő, be nem épített határra kíván kiterjeszteni és a melyet oly neves közgazdák, mint Bücher és Inama-Sternegg rokon nézeteivel támogat.

M.-nak a községi telekvásárló és telekértékesítő politikára vonatkozó szempontjai azonosak az ezzel a kérdéssel M. előtt foglalkozó írókéval és a gyakorlati életből meritett német példák, a melyeket szerző is felhoz, azt igazolják, hogy a positiv telekpolitika a német nagyvárosi igazgatásnak integráns részévé vált. Az egész városrendező folyamatnak a kisajátítási jog községi igénybevételére való kötelezettségnek és ezen jog meghatározásának szempontjából szükség van egy külön közigazgatási jogi ágának a megteremtésére, a melyet a szerző a városrendezés jogának („Stadterweiterungsrecht“) keresztelt el.

A telekpiac bő ellátása olcsó telkekkel első sorban nyilvánjogi tényezőknek (község, községi kötelek, állam, egyház, alapítványok), de azután a közhasznú építkezés szerveinek és a szolid magánvállalkozásnak a feladata. A telekpiacznak ez a reformja szerző szerint, még a közérdeket biztosító erős socialis kautélák mellett is, fel fogja lendíteni az építkezést, módot nyújt a megrendeléses kisházépítésre és kedvez a közhasznú építkezés minden formájának. A szerzőben is aggályokat kelt a földreform pénzügyi sikere és az ingatlan hitel alakulása a nagy, némileg megkötött birtokformákat teremtő reform után, de azt reméli, hogy az is alkalmazkodni fog az új fejlődéshez.

Minthogy taktikai politikai okok megakadályozhatják azt, hogy a városi telekkikészítés egyetemes közjogi reformja mihamar sikerüljön, a melynél azonban, mint sok helyen kiemeli M., megfelelő határok között meg kívánja hagyni a magánvállalkozást is, szerző legalább a jelenlegi „magános városrendezés reformját“ sürgeti. Itt is egy egész sereg régi és eredeti javaslattal áll elő a szerző, a melyekkel részben a magántulajdonosok jogait igyekszik kiterjeszteni abban az irányban, hogy fekvéségeiket mentől könnyebben és olcsóbban helyezhessék a beépíthetőség állapotába, részben a községet magát igyekszik ebben az irányban érdekelni. Ehhez járulnak adózási javaslatok és itt is a községi positiv vásárló és értékesítő telek-

politika rendszabályai és a decentralisatió. A decentralisatió azt jelentené, hogy a város fejlődése átugorja a nagyvárosok körül terpeszkedő rendkívül drága övezetet és úgy kellene, hogy végbe menjen, hogy egyfelől a városok közelében levő olcsó környékeket telepítsék be, másrészt a települést lehetőleg kisebb községek felé irányítsák. Ebből az alkalmából kellene aztán megoldani a külvárosok és közelfekvő községek viszonyát a középponti nagyvárosokhoz és azoknak legalább a telekpolitika intézésére kellene egyöntetű eljáráshoz folyamodniok.

Szerző szerint az itt javasolt rendszabályok is oly versenyt támasztának a telekpiacra, hogy úgy a kültereken, mint onnét kiindulólág befelé is általános értékmegcsappanás állana be. De a városfejlődés egységes középponti irányításának a hiánya a pusztán megreformált privát városrendezés esetén megérettetné magát abban, hogy a városok a mainál jóval extensívebben fejlődjenek, a mi pénzügyi terheiket is nagy mértékben fokozná. A telekérték emelkedése megindulna a városok egész határában és a szerteszét lakó közönség a szükséges közművekkel csak hiányosan volna ellátható stb.

Mindebből M. azt a következtetést vonja le, hogy a városépítés természeténél fogva a maga egészében közjogi feladat és azon részleges reformok nem változtathatnak. „Die Stadterweiterung ist ihrer Natur nach eine öffentlich rechtliche Aufgabe, und wenn auch die Folgen ihrer Lösung auf privater Grundlage an sich nicht so schrecklich zu sein brauchten, wie sie dies jetzt bei uns sind, so werden sie doch immer sehr viel schlechter ausfallen als bei Lösung durch eine saubere, intelligente, sorgfältige und mit den nötigen Zwangsmitteln ausgerüstete öffentliche Verwaltung. Hier liegt eine der grössten Aufgaben unserer Zukunft, hier kann das deutsche Beamtentum zeigen was es kann, und was es nicht kann!“

Ferenczi Imre.

Lakásügy és lakáspolitiká.

Prof. Dr. Rud. Eberstadt: *Handbuch des Wohnungswesens und der Wohnungspolitik.* Jena, 1904. VII. + 412 oldal.

Eberstadt régebbi kisebb munkáival oly rendkívüli érdemeket szerzett a német (és az ezzel sok tekintetben rokon osztrák és budapesti) nagyvárosi lakáskérdés okainak felderítése körül, hogy méltán tekintik a lakásreform egyik, még pedig legtekintélyesebb irányának mértékadó szakembereként. Ezen nálunk is különös figyelmet igénylő munkájában nem annyira újabb tudományos eredményekkel lepi meg az olvasót, mint inkább azzal a gondosan összeválogatott nagy

anyaggal, a melylyel régi elméleteinek igazát szolgálja és a lakáskérdést mint önálló tudományágat igazolja.

E. először tárgyalja a lakásügy és a lakáskérdés legfőbb ágait az összes számbajövő szempontok kellő méltánylásával és a közgazdaságtan, a technika, a közigazgatástan és a történet köréből oly változatos adatokat közöl, mint előtte kevesen. Méltán hibáztatja, hogy a városépítés kérdéseiben a legújabb időkig a közigazgatási jogász, a technikus és a nemzetgazda egymással nem törődve végezték el részmunkájukat. Fejlesztései igen alkalmasak arra, hogy ezeknek a tényezőknek szoros egymásrataltságát kimutassa és egy a közérdeknek megfelelőbb fejlődés irányában hasson.

E. nagy súlyt helyez a lakásügy és a lakáskérdés megkülönböztetésére. Az előbbi E. szerint része az objektív tudományszak, a mely az emberi lakások előállításának, használatának és értékelésének legjobb feltételeit igyekszik felismerni. A lakáskérdés ellenben a társadalmi kérdésnek egyik, még pedig szerző szerint „talán legfontosabb része“ (ugyanazt az álláspontot foglalja el számos angol és francia kiváló államférfiu és tudós is), a melyet tehát socialpolitikai módszerrel szoktak tárgyalni és a socialis szellemben művelt közigazgatástan körébe tartozik.

Eberstadt nagyra becsüli ugyan az u. n. közhasznú lakásépítést, de a létező társadalmi rendszeren belül csakis abban az esetben reméli, hogy lakásviszonyaink gyökeresen meg fognak javulni, ha ama termelési feltételeket, a melyek között ma a magánkapitalistikus lakástermelés szükségkép hiányosan tölti be szerepét, a társadalmi szükségletnek megfelelő irányban alakítjuk át. Eberstadtnak a modern lakáspolitikusok legnagyobb részével — az ellenfelekkel folytatott heves vitát e helyen nem ismertethetjük — közös meggyőződése az, és ezt a meggyőződést az angol, amerikai, sok tekintetben a francia, a belga és az észak-nyugat németországi városok kedvező fejlődése erősen támogatják, hogy a nagyvárosok lakásinsége és lakásuzsorája nem a népesség szaporodásának elkerülhetetlen következménye, hanem helytelen és megváltoztatható közigazgatási berendezések terméke. Ezen intézmények között a telekérték mesterséges felhajtásának érdekeit szolgáló telekparcellázás, építési szabályzat és telekkönyvi hitelrendszer a legfontosabbak. Mindezen intézmények a tömeges bérkaszárnyát teszik a nagyvárosok uralkodó háztípusává, a mely nemcsak a széles, városi tömegek hygienikus és társadalmi lakásigényeit nem elégíti ki, de drágább is, mint a kis házak és 4—8 család számára épülő „polgári bérházak“ rendszere. A városi lakásdrágaságnak és lakásinségnek Eberstadt szerint a telekspekuláció által mérhetetlenül felhajtott telekárak, illetve a városi ingat-

lanok roppant eladósodottsága a végső oka. „A városi földjáradék, a mely a nemzeti gazdagság forrásaként jelentkezett — mondja szerzőnk — a népesség legnagyobb terhévé vált, mivel nem egyéb, mint nyomasztó eladósodás, melyet az össznépeesség visel.“ (64. l.)

Ezen „kaszárnyajáradék“-elmélet — szemben a Smith-féle egyed-árusági és a Ricardo-féle különbözeti járadékelmélettel — megvilágításában a bérkaszárnyák nominális tulajdonosai nem egyebek a telekspekulánsok és telekhitelezők házkezelőinél, a kiknek existenciájuk árán kell a gyakran 90—96⁰/₀-ig eladósodott ingatlanok kamatait a lakókból kicsikarniok. Hiábavaló tehát pl. a socialdemokratáktól nálunk a „házzuzsorások“ ellen viselt hadjárat, a míg a mai városépítési rendszer fennáll, mert nem a házbirtokosok, hanem a földtulajdonosok rakják zsebre az uralkodó házbérek java hasznát.

E. élesen megkülönbözteti az építőipar terén is a kereskedelmi spekulációt, a mely alatt a bizonytalan vevők számára való jogosult üzleti tevékenységet, a mi esetünkben házépítést érti, az értékspekulációtól, a mely produktív termelőtevékenység nélkül mesterséges, a szerzőtől ügyes példákkal igazolt műveletekkel előidézett értékkülönbözetre pályázik. A földnek háztelekké való átalakulása folytán előálló, valamint a kedvező fekvés által fokozott értéknövekedését természetesnek tartja, de azt az áremelkedést, a melyet a helytelen parcellázás idéz elő azzal, hogy a bérkaszárnyákkal való beépítést teszi általánosan lehetővé, kiküszöbölendőnek tartja a külső városrészekben, a hol a föld természetes bősége az egészségesebb, olcsóbb és a reális házbirtoknak kedvező kisházrendszerrel teszi lehetővé. Nem áll, hogy a magas telekárak kényszerítik ki a külvárosokban is a sűrű beépítést, hanem ellenkezőleg a bérkaszárnya-rendszernek kedvező intézményeink vezetnek a telekáraknak kívülről befelé haladó emelkedésére; csak a bérkaszárnya-rendszer mellett válik rentabilissá az immateriális értékspekuláció. Sok igazság van E. azon meggyőződésében, hogy a lakáskérdés végső okainak ezen felfogása mellett kilátással teljes a lakásreform.

Eberstadt munkájának kétségen kívül az a legérdekesebb része, a melyben a németországi telekspekulatio mesterkedéseit és a bérkaszárnya-rendszer közgazdasági, társadalmi, hygienikus és aesthetikai hátrányait világítja meg. Különösen érdekes E. azon megállapítása, hogy a megkaszárnyázott városokban nemcsak legmagasabbak a házbérek, de egyuttal legkevésbé látja el a magánvállalkozás a lakáspiacot a tömegszükségletet szolgáló kis lakásokkal. „Die Bodenspekulation — mondja E. — bestimmt den Bodenpreis und die Bauform; sie diktiert — darin liegt ihre Stärke — das Mass und die Verwendung des zum Bau notwendigen Realkredits. Das spekulative Baugewerbe wird hiedurch in

einen abhängigen Betrieb umgewandelt, der teuer und unvorteilhaft arbeitet und aus dem die wirtschaftlich und technisch selbständigen Existenzen zumeist ausgeschaltet sind.“ (98. l.) A telekspeculansok telekkönyvi megterhelés formájában realizálják a telkek mesterségesen felhajtott értékét és ezért E. is, a városszabályozó tervek és az építési szabályzat megfelelő átalakítása mellett, a telekkönyvi intézménynek azt a reformját sürgeti, hogy a városi telkeknek ameliorációs (beépítéssel járó) megterhelései, — szigorú bevallási kötelezettség és a hamis bevallások büntetése mellett — elválasztandók a pusztá értékmegterhelésektől és elsőbbségben részesítendőek a telekkönyvi sorrendben. Ezzel megszűnnék szerinte az a visszás helyzet, hogy az ingatlanok értékét az eladósodottság foka alapján állapítanak meg és a nominalis házbirtok helyett reális házbirtok és a tisztos építővállalkozás inkább jutna szerephez. A kamatláb emelkedése nem járna tehát a lakókra oly igazságtalan megterheléssel, mint ma, a mikor a jelzáloghitelezők házkezelői, azok a névleges háztulajdonosok, a kiknek soha eszükbe nem jut a házak terheit csökkenteni, a kamatláb minden emelkedésével jelentékeny mértékben fokozzák a bérlők terheit. E. szerint ez is oly jelenség a mai lakásügy terén, a mely minden józan gazdasági törvénnyel (l. a kamatláb változásának befolyását a mezőgazdasági földbirtok átalakulására) ellenkezik. Ellenben alig van rá eset, hogy az egyszer elért lakásbérek ismét csökkenjenek. A socialis mozgalmaknak körforgásszerű, nyugalomhoz nem jutó lefolyásának itt az egyik főforrása és minden komoly társadalmi reformnak itt kell mindenekelőtt változást teremtenie. A mai helytelen városépítés szomorú gazdasági, társadalmi és közegészségügyi hátrányait gazdag statisztikai anyaggal világítja meg a szerző.

A „Die Praxis des Städtebaues“ cz. fejezet szabatos programja a városépítés és lakásügy reformjának. Eberstadtnak a városszabályozásra és az építési szabályzatra vonatkozó követelése ma már nemcsak a modern városépítő tudomány vérébe mentek át, de feltalálhatók már számos új németországi építőtvényben és ministeri rendeletben is. Az ingatlanhitel reformja a földparcellázással együtt „a lakáskérdés tulajdonképeni sarkpontja s mindkettő egyszermind oly tényező, a melynek alakulása első sorban nemzeti intézményeinken mulik“. (262. l.) Helyesen figyelmeztet E. arra, hogy az újabban felkapott specialis városi adónemek (a telkeknek közönséges értékek szerint való megadóztatása, értékszaporulati adó) azzal a veszedelemmel fenyegethetnek a fennálló viszonyok között, hogy a lakásbérlők terheit az áthárítás folytán még inkább fokozzák, a mint hogy a mi házbéradónknak újabb leszállítása és régtől fogva gyakorlatban levő adómentességeink is első sorban a telek- és háztulajdonosok érdekeit szolgálják. Ellenben hibáztatnunk

kell azt, hogy a szerző a lakáspolitikai rendszerében kellően nem méltányolja a tulajdonképeni városrendezés és városi telekpolitika jelentőségét — a melyeknek nagy jelentőségét Mangoldt sokkal jobban és meggyőzőbben fejt ki. Igen csekély helyet szentel a városi lakásfelügyelet, a lakásközvetítés és a lakáshivatalok kérdésének is; ezeknek szervezetét és működését alig ismerteti. Igen tanulságos és gazdag ellenben a közlekedési politikára vonatkozó fejezet, valamint eléggé instructiv a közhasznú lakásépítésre vonatkozó fejezet is. A lakásszövetkezeti mozgalom ismertetése több teret kívánt volna. Nagyobb jelentőséget különben E. csak azon magános és közhatósági közhasznú építkezésnek tulajdonít, a mely a modern városépítés irányában mozog, tehát nem veti magát alá a bérkaszánya-rendszernek, hanem a külterjes lakásmód lehetőségét igazolja. A külföldi államok lakáspolitikai intézményeinek és intézkedéseinek elszietett vázlata fejezi be a nagyérdemű munkát. Nagybritannia méltán részesül ez ismertetés során megkülönböztetett és általában sikerült méltánylásban, bár a szerző az angol lakásviszonyok számos árnyékoldalát nem akarja felismerni. Érdemes lett volna a többi államok lakásügyét is behatóbban méltatni. Magyarország pl. csak a mezőgazdasági lakástörvényével szerepel, pedig ugy az újabb lakásügyi törvényhozásunkat, valamint egyik-másik intézményünket (az első övezeti városszabályozás, első villamos városi vasut) meg lehetett volna említenie. Hogy Olaszországot miért mellőzi el teljesen a szerző, holott Dániáról, Svédországról megemlékezik, azt a szép és tanulságos könyvből nem lehet kibetűzni.

Még csak egy megjegyzést!

A könyvnek tudományos szempontból az a legnagyobb hibája, hogy Eberstadt a régebben felállított, de igen jeles nemzetgazdától megtámadott tantételeit még az eddiginél is ridegebben formulázta meg ebben a négyszáz oldalas „kézi könyvben“, a nélkül, hogy azon támadóival vitába bocsátkoznék, a kik igen figyelemreméltó érveket hoztak fel tanai ellen. Philippovich, Pohle, Andreas Voigt, Adolf Weber, Jules stb. dolgozatait még a különben igen bő irodalmi repertóriumokban is hiába keressük. Nem olyan gyenge az Eberstadt álláspontja a „kisház és bérkaszánya“ körül a „Verein für Socialpolitik“ 1901. évi müncheni gyűlése óta rendkívül hevesen folytatott irodalmi vitában, hogy az ellenfelek agyonhallgatásának méltatlan eszközéhez kellett volna folyamodnia. Ép oly kevéssé vet azonban ügyet azokra az írókra, a kiknek ép a saját irányának támogatása körül vannak nagy érdemeik. Így E. szemére vetette Mangoldtnak egy bírálataiban, hogy munkájában nincs az egész újabb irodalom feldolgozva, pedig ő Mangoldtnak két év előtt megjelent kitűnő munkáját még csak említésre sem méltatja.

Ferenczi Imre.

A gyarmat.

Paul Rohrbach: *Die Kolonie*. Frankfurt am Main. Literarische Anstalt: Rütten & Loening. A „*Gesellschaft*“ c) sorozat XIX. kötete. 1909. 102 oldal.

Socialpsychologiai tanulmányt írni a gyarmatról annyit tesz, mint leírni a mai kor világnézetének összeütközését a történelem előtti idők életfelfogásával, a mennyiben ugyan lehet ennek nevezni a csaknem állatias tengődéssel együttjáró kezdetleges szellemi nyilvánulásokat. Egy látni tudó embernek mindenesetre hálás terület a gyarmat, és a *concurrrens* is kevés, mert vajmi csekély számú sociologus szánja magát rá, hogy tisztán tudományos megfigyelései kedvéért hosszabb időt töltsön az egyenlítő tájékán, mivelhogya ritkán van az embernek kedve arra, hogy hivatásáért a sárga láz vagy esetleg az emberevők jóétvágyának áldozatává legyen. Rohrbach, mint kormánybiztos hosszabb időt töltött Dél-nyugat-Afrikában, a hol a gyarmati tisztviselők életébe is bepillantást nyert.

A sok önmehtagadás, lemondás, a melylyel a forró égöv alatti tartózkodás jár, gazdag kárpoztást nyújt, mivel a gyarmat kétségkívül páratlan megfigyelési anyagot szolgáltat a tudósnak. A haladás legalsó fokán álló törzsek élete, gazdasági és lelki világa iránt köztudomás szerint korunkban nagy az érdeklődés: a gazdaságtörténész a gazdasági élet kezdetleges jelenségeit legegységesebb formájukban a vadnépek mai életének tanulmányozása segélyével akarja megvilágítani, a jogbölcse is számos érvét teljes joggal ezen birodalomból meríti.

Az európai nemzetek gyarmatpolitikája a legrégebbi időktől kezdve máig azt a benyomást teszi rám, mint a mikor egy, a társadalmi formák által korlátolt, hozzája hasonló egyének által fékentartott, álintelligens ember bizonyos esetekben, midőn tudja, hogy embertársai kutató tekintetétől védve van, szabadnak érzi magát, s megfeledezve méltányosságról, emberszeretetről, krisztusi tanokról, feltámad benne az emberevő, a kit csak egy lépés választ el vadállati ősétől. A kulturállamok is a gyarmatokban minden erkölcsi kötelék alól feloldottnak érzik magokat. Maga a gyarmatosítás, a foglalás is nem egyéb, mint idegen dolog jogtalan elsajátítása. De akkor hogyan tárgyalhatja egy európai államférfi, közigazdász, vagy sociologus a gyarmatügyet? Úgy, hogy tárgyalásának alapjául nem az általános emberit veszi, hanem az egész gyarmatügyet a fehérek létkérdésének tekintve, a közigazdasági életben ugyanis döntő szerepet játszó „erősebb jogát“ és a könyörtelen selectiót tekinti kiindulási pontul.

Szerzőnk is így gondolkodik, s az ellenkező álláspontot „naiv-philantropisch“-nak nevezi. És a fehérek szempontjából tökéletesen

igaza is van. A bennszülöttek tragikumuma, hogy az afrikai sötétségből egy villanyfényes korba buktak bele, a hol a legkisebb ellentmondást gépfegyverrel és ágyúval némitják el. A fehérek helyet követelnek magoknak a gyarmatokban, mert élni akarnak és vagyont kívánnak szerezni. Ez elegendő jogcím, sőt ez az egyetlen jogalap. Senki se hozakodjék elő mással. Faji superioritas? Menelik és Togo megadta erre a feleletet. Az afrikai bennszülöttek is emberek, s így fejlődésre képesek. Az emberiség történetében sohasem fognak vezetőserepet játszani, de a haladni tudás jelei kétségtelenül felismerhetők és különösen a fehérekkel való fajkeveredés révén erőteljes generáció jöhet létre. A búrok ereiben bennszülött vér is csörgedez, — életrevalóságukat azért senkisésem vonja kétségbe. Ezért kissé bántó a különben jelentékeny és okosan megírt művecskében az a felfelbukkanó rideg hang, a melyen szerzőnk fehérek és bennszülöttek között éles határfal felállítását követeli és az angoloknak ama politikáját kárhoztatja, hogy a búr-befolyás ellensúlyozására a bennszülöttek egy részének politikai jogokat adtak.

Ha igaz is az, hogy a négerre (mint minden kis intelligentiájú emberre) főleg szigorúsággal lehet hatni, a gyarmatosoknak sohasem szabadna elfelejteniök, hogy a helyesen alkalmazott szigor oly messze áll a kegyetlenkedéstől, mint a jog a jogtalanságtól.

Sok minden történik a nap alatt bizonyos »magasztos elvek« nevében, a melyek csak arra jók, hogy az erősek önző céljait leplezzék. A szerző is hévvel hangsúlyozza: munkára kell szoktatni a négert, de elfelejti megjegyezni, hogy ugyan melyikünknek lenne nagy kedve dolgozni csupán azért, hogy a kizsákmányoló zsebe még jobban duzzadjon... És, hogy az afrikai németeket csakis a hirtelen való meggazdagodás viszi Kamerunba, azt szerzőnk többször is említi.

Nagyon problematikus értékű a négerrek tunyaságára felhozni azt, hogy a négerrek mindenképpen arra törekednek, hogy minél előbb asszonyt szerezzenek megtakarított pénzükön, a ki azután helyettük dolgozik. Talán a rómaiak, vagy görögök jobbak voltak? Vagy a mai tőkegyűjtés más célú? A négereknél a nő képviseli a tőkét, s nem fejlődött ki még a nő becsülése. Ennyi az egész. Ugyan mit szólnánk, ha egy néger sociologus a prostitutiót vetné a szemünkre?

Rohrbach 1. telepedési és 2. kereskedelmi gyarmatokat különböztet meg a szerint, a mint az éghajlat a fehér ember számára az állandó letelepedést, a föld folytonos megművelését, vagy csupán a néhány esztendeig tartó, kereskedés céljából való otflakást teszi lehetővé. Ha a talajból, vagy az éghajlatból indulna ki, sokkal objectivebb felosztási alapja lenne, mivel ezen oldalról tekintve a dolgot, úgy a tropikus, mint a subtropikus gyarmatokban feltaláljuk az őstermelést. A különbség

megnyilatkozik a termelőkben és a terményekben. Kereskedelem tulajdonképpen szintén van mindenütt, és a szerző szavai szerint is a telepedési gyarmat nemsokára fölösleg előteremtésére fog törekedni, hogy a telepések magasabb életszükségletei kielégítést nyerjenek.

Fejtegetései során a szerző érdekes példáját hozza fel ama ismeretes jelenségnek, hogy a foglalkozás minémúsége befolyást gyakorol a föld birtokban tartására. Mig Délafrikában — a hol a bennszülöttek vadászattal és baromtenyésztéssel foglalkoztak — sikerült a régi gazdáknak a földtől való megfosztása, addig Kamerunban, a forró égöv alatt, a hol a bennszülöttek földműveléssel foglalkoztak, a négerek kiszorítása a szerző kifejezése szerint »elképzelhetetlen«. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy eme birtokállapotok a fehérek érdekeit tökéletesen fedik, mivel Kamerunban fehér ember állandóan meg nem telepedhetik.

A szerző nincs valami nagyon elragadtatva a gyarmatokban működő hivatalnoki kartól. A tisztviselők életére vonatkozólag van egy pár nagyon találó megfigyelése. Ezeket az urakat a magasabb fizetés csábítja Afrikába. Itt azután a sivár, egyhangú környezet bizonyos ideges lehangoltságot idéz elő — a melynek persze szintén a bennszülöttek iszszak meg a levét,

Szerzőnk sokat vár a vasutaktól. Mint mindenütt, ugy a gyarmatokban is a leghathatósabb tényezője ez az áldásos intézmény az erőteljes közgazdasági fellendülésnek és haladásnak.

Rohrbach munkácskája főleg az afrikai német viszonyokkal foglalkozik, de jártasságot mutat az egész gyarmatügyben. Érdekesen hasonlítja össze könyvének végén az afrikai és az indiai népességi viszonyokat: Afrikában kevés a bennszülött, Indiában meg nagyon sok. Utóbbi baj sokkal nehezebben orvosolható. Mert, ha csaknem az egész gyarmatterület a bennszülöttek táplálására szolgál, édes-kevés jut a gyarmatosoknak. Ez pedig bizony nagy baj.

Szegő Ernő.

Német malomipar.

Luther Gerhard: *Die technische Entwicklung des deutschen Mühlengewerbes im 19. Jahrhundert (mit Berücksichtigung der früheren Entwicklung und unter Fortführung bis auf Die neueste Zeit)*. Leipzig 1909. 163. oldal.

Simon Fritz: *die Getreide-Einfuhrscheine*. Eine Kritik der Reichstagsverhandlung vom 22 April 1909. Königsberg, 1909. 53. oldal.

Mindkét munka felette tanulságos a magyar malmok mai gazdasági helyzetében. Belőlük megtanulhatjuk, hogy a nagymalmok ellen a közép vagy vidéki malmok és az agráriusok által közösen folytatott harc, meg-

okolatlan, és hogy a nagymalmok jóléte első sorban a mezőgazdák előnyére szolgál.

Luther munkájából a német nagymalmok óriási fejlődésével ismerkedünk meg. A német malmok az utolsó tíz évben (1897/8–1906/7.) átlag évi 8,550.000 tonna rozsból 5,815.000 tonna rozslisztet őröltek; legkisebb volt az őrlés 1897/8. évben, amikor 7,900.000 tonna rozsból 5,372.000 tonna lisztet és legnagyobb 1902/3. évben, amikor 9,198.000 tonna rozsból 6,255.000 tonna lisztet őröltek. Rozslisztet fogyasztott Németország az utolsó tíz év átlagában évi 5,727.000 tonnát, vagyis fejenként 99·9 kilogrammot. Legkisebb volt a fogyasztás 1897/8. évben 5,268.000 tonnával, legnagyobb 1902/3. évben 6,173.000 tonnával. A fejenként való fogyasztás legkisebb volt 1901/2. évben 92·7 kilogrammjával és legnagyobb 1902/3. évben 106·8 kilogrammjával. Németország rozslisztszükségletét nemcsak teljesen fedezi saját malmaiból, hanem a tíz évi átlag szerint az 1.800 tonna rozslisztbehozattal szemben évi 90.000 tonna rozslisztet külföldre is szállít. Buzaliszttben Németország fogyasztása és termelése kisebb. Tíz évi átlagban a német malmok 4,915.000 tonna búzából 3,686.000 tonna lisztet őröltek. Legkisebb volt az őrlés 1897/8. évben, amikor 3,990.000 tonna búzából 2,992.000 tonna, legnagyobb pedig az 1906/7. évben, amikor 5,624.000 tonnából 4,218.000 tonna liszt készült. Az átlagos buzalisztfogyasztás volt 3,670.000 tonna vagyis fejenként 63·9 kilogramm. A fogyasztás legkisebb volt 1897/8. évben 2,972.000 tonnával, fejenként 55·5 kilogrammjával, a legnagyobb pedig 1906/7. évben 4,149.000 tonnával, fejenként 67·9 kilogrammjával. Buzaliszttből is kielégítheti a német malomipar a német fogyasztás szükségletét, mert a tíz évi átlagos behozatal 29.600 tonna 45.777 tonna kivitellel szemben. Ma Németországnak 55 nagy gőzmalma van, melyek egyenként átlag 96.760 százkilogrammos zsák gabonát őrölnek s így összesen egy évben 20,319.000 zsák őrölképességgel bírnak. Az összes malmok közül 20·16⁰/₀ nagymalom, 34·48⁰/₀ középmalom és 45·36⁰/₀ kismalom; a kismalmok még ma is évi 45·9 millió métermázsa őrölképességgel dolgoznak. 1907 december végén a német malmok közül 73 részvénytársaság, melynek összes részvénytőkéje 71·7 millió márka. A részvénytársaságok közül 23 egy millió márkánál nagyobb részvénytőkével bír; 6-nál pedig 2·5—4·5 millió márka a részvénytőke. 67 részvénymalom közül

16	azaz az összes szám	24	%	7	és nagyobb	%
22	„	„	„	33	„	3—7
23	„	„	„	34	„	0·1—3
6	„	„	„	8·6	„	0

osztalékot adott. A német malomipar jövőjére nézve szerzőnk a következő véleményét állapítja meg: A kismalmok közül az a kevés kismalom,

a mely a nagyobb malmok üzleti és versenykörében fekszik, menthetetlenül tönkre fog menni; rajtuk csak az őrlési kényszer újból való meghonosítása segíthetne, a mi a mai viszonyok közt teljes lehetetlenség. Azok a kismalmok, melyek ilyen körökön kívül állnak, és a hol éppen annyi gabona terem, a mennyi a vidék szükségletére elegendő, a hová tehát más vidékről gabonát hozni nem kell, tehát kivált a hegyes vidékek rossz közlekedéssel, a jövőre is fenn fognak állni és megélni. Hasonlóképp van jövőjük azoknak a kisebb malmoknak, a melyek a gabona-neműek darálására szolgálnak etetési célokból. A középalmoknak az a törekvése, hogy a nagymalmok versenyét mesterséges módon, állami adóztatás vagy forgalmi adók rendszeresítése által megszorítsák, csak a német gazdaságnak ártana, a nélkül, hogy belőlük a középalmok hasznot élveznének. Igen érdekesek azok az adatok, melyeket a szerző a német malmok munkásairól közöl. Ezek szerint a kismalmokban

	a munkaidő napjában óra	napi munka- bér	a lakás és élelmezés napi ára m á r k á k b a n	évi munka- szerzemény
Délnémetországban	14—16	1·00—1·50	1·00	700
Délnyugotnémetországban .	14—16	0·90—1·40	1·00	650—700
Keletnémetországban . . .	14—16	1·00—1·50	1·00	700
Északnyugotnémetországban	14—16	1·25—1·75	1·00	700—800

A középalmokban a különböző munkások bére 13—16 órás munkaidő mellett a következő:

	Délnémet	Keletnémet	Északnémet	márka
hengerrészvezető	2·——2·50	1·90—2·30	2·50—3·—	márka
molnársegéd	1·80—2·30	1·70—2·20	2·30—2·80	„
raktármunkás	2·50—3·—	1·60—2·—	2·50—3·—	„
gépész	2·70—3·20	2·20—2·70	2·30—2·80	„
kocsis	2·——2·50	1·80—2·25	2·30—2·80	„

Nagymalmokban ma a munkaidő már csak 10—11 óra és a napi munkabérek a következők:

hengerszékvezető	3·40—5·50	márka
molnársegéd	3·40—6·—	„
szitásmolnár	3·40—4·20	„
tisztítómolnár	3·——4·25	„
lisztraktár-munkás	3·——4·—	„
silomunkás	2·75—3·75	„
csomagoló munkás	2·75—3·60	„
malommunkás	3·——4·50	„
zsákoló	3·20—4·20	„
korpászakoló	3·——4·—	„
gépész és fűtő	3·25—5·—	„
asztalos és lakatos	3·75—5·—	„
kocsis	2·70—4·—	„

A főmolnárok bére nagyon különböző. Középmalmokban havi 150—170 márka, nagymalmokban 180—250 márka.

A másik munka kizárólag a vámpolitikának hatását fejtegeti a gabonatermelés, kereskedés és a malomipar szempontjából. A gabonavámok meghonosítása előtt keleti Németország gabonája, valamint a német kikötők nagymalmi fekvésüknél fogva a Skandináv országokban találták kelendőségi piaczaikat. A vám meghonosításával a liszt a vámmal megdráguló gabonából a skandináv piacokat elvesztette és kénytelen volt Délnémetországban piacokat szerezni; ez megrontotta a délnémet malmok helyzetét. Kezdetben azt hitték a német vámpolitika vezetői, hogy az azonosság igazolása mellett vámmentesen beengedett buza segíthet a bajon; de csakhamar kitűnt, hogy ez az eljárás a malmoknak nem használ és 1894-ben meghonosították a behozatali jegyek rendszerét, vagyis ha a malom lisztet visz ki, a lisztnek megfelelő gabona vámösszegére behozatali engedélyt kap; ezt az engedélyt bármely gabonaféle és pénzügyi vámok alá eső némely cikkek vámjainak fizetésére használhatták. Ez a rendszer bevált és a gabonatermelőknek ép úgy, mint a malmoknak előnyére szolgál. Érdekesek a szerzőnek azon adatai, melyek a vám hatásáról szólnak; szerinte 1893-ban, a midőn a 35 márkás vám Délnémetországban majdnem teljében érvényesült, Északnémetországban csak részben hatott. Ugyanis Königsbergben a tőzsde jegyzései szerint

hóban	belföldi buza	orosz vámolatlan buza	különbség
január	147·90	124·10	23·80
február	146·40	121·50	24·90
márczius	145·70	118	27·70
április	147·40	129	22·40
szeptember	136·70	112·10	24·60
október	133	116	17
november	133·10	121	12·10
december	131·30	118	13·30

A behozatali jegyek ellen Németországban is nagy harcz fejlődött ki, de a kormány és a törvényhozás fentartásukat szükségesnek tartotta, s habár némi megszorítással az 1906. márczius 1. életbe lépett vámtarifa a rendszert mégis érvényben hagyja. A behozatali jegyek ezentul hat havi érvénnyel bírnak. E jegyekkel rozs, buza, árpa, zab, pohánka, hüvelyes, repce, kávé, petroleum behozatalánál az illető vám fizethető. Előbb még a következő árúk vámját is lehetett behozatali jegyekkel megfizetni kódió, friss földimandula, puszpáng, czedrus, kókusz, ében és mahagoni fa, mindenféle fűszer, déli gyümölcs, kakaóbab és héj, káviár és káviárpótló, olajbogyó, szentjánoskenyér, kagyló és tengeri héjas állatok, osztriga, humár és teknősbéka, rizs, tea, faolaj, halzsir, ásványos

kenőolaj. A behozatali jegyek felhasználása a következő módon történt a kiadott jegyek szoltak (ezer márka) vám összegéről:

	1897	1898	1905	1907	1908
buzáról	4.675	7.911	11.660	14.026	28.859
rozsról	4.489	6.345	21.638	17.604	34.818
zabról	580	742	3.599	16.701	25.641
árpa	973	748	1.184	416	482
pohánka	75	71	261	398	415
repcze	107	112	175	417	287
összesen	10.900	15.932	38.520	49.749	90.706

Ezek az összegek a következő értékben és árúért lettek mint vám bevételezve (ezer márka összegében):

	1897	1898	1905	1907	1908
buzáért	4.635	7.731	11.437	30.837	55.894
rozsért	4.380	5.507	5.607	6.609	10.003
zabért	562	684	3.247	2.031	5.437
malátaárpáért	—	—	—	588	965
másféle árpáért	915	730	1.157	2.288	5.305
pohánkáért	—	—	—	385	472
hüvelyesért	58	52	215	747	945
repczeért	21	28	77	317	120
déligyümölcsért	10	7	—	—	—
nyerskávéért	101	374	5.824	2.475	3.951
rizsért	25	31	262	—	—
petroleumért	137	678	8.962	3.474	7.609
ásvány-kenőolajért	25	29	248	—	—
másféle árúért	25	74	1.478	—	—

Ezekből az adatokból kitűnik, hogy buzáért sokkal nagyobb mértékben vétetik igénybe a behozatali jegy a vám fizetésénél, mint a mennyi járna a kivitel alapján kiállított összegek szerint (az 1908. évben 28·8 millióval szemben 55·8 millió márka). Ez a körülmény adott alkalmat arra, hogy a jelen év április havában a német birodalmi tanácsban ujonnan szóba hozták a behozatali jegyek rendszerének kérdését és akkép kívánták azt korlátozni, hogy buzára adott behozatali jegy csak buza behozatalánál használtassék fel vámfizetésre. De eredmény nélkül.

(--vits.)

Az Egyesült-Államok pénzszerkezete.

Adolf Hasenkamp: *Die Geldverfassung und das Notenbankwesen der Vereinigten Staaten.* Jena, 1907. Gustav Fischer, 213. oldal.

Minden tekintetben rendkívül érdekes az Egyesült-Államok valutaügyének története. Mindjárt első tekintetre megkapó a hirtelen átmenet a dohány, üveggyöngy és prémek pénz gyanánt való használatáról a

papírpénznek szédületes mennyiségekben való kibocsátására, majd ezután nemesfémekre. Hisz az említett primitív pénznemeket még a tizenharmadik század végéig, sőt bizonyos vidékeken a tizenkilencedik század derekán is használták és Virginiában a dohány a tizenharmadik század közepe felé kifejezetten „legal tender“ volt, azaz törvényes fizetési eszköz. Legal tender és dohány, e két fogalomnak egymás mellé való helyezése már sejteti azt a furcsa contrastust, a mely az amerikai nép kifejlett gazdasági érzéke és szükségletei és fejletlen kezdetleges gazdasági viszonyai között abban az időben fennállott. Azután megkapó, mondhatni pikáns a kép, mert az Unio, különösen a múlt század közepe óta egyik legnagyobb termelője a pénzfémeknek. Ezáltal a valutaügy nemcsak mint ilyen érinti a lakosságot, hanem széles és befolyásos rétegekre nézve egyuttal fontos magánérdekek központjává növi ki magát. Az Egyesült-Államok ezüsttörvényhozása nagyszerű document human; s az emberi indulatokat, nemteleneket és nemeseket, a tömeg szenvedélyeinek és az átöröklött gazdasági elméleteknek hatását kevés helyütt lehet oly tisztán megfigyelni, mint éppen itt. Mily érdekes gazdaságpsychologiai jelenség például a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben keletkezett u. n. inflationista-mozgalom. Gazdasági és politikai motívumok össze-vissza szövődnek benne. De a gazdasági elem a mérvadó. A depresszió alatt nyögő nemzetnek több pénz kellene — több vagyon kellene tulajdonképen — de a nép elvakult s azt hiszi, a pénz a vagyon. E tévhitet szitják az ezüst hivei: a nyugat ezüsttermelői; hibás, fejletlen gazdasági fogalmakkal s tanokkal dolgozó agitátorok hatása alatt a nemzet teljes erejével törekszik valutáját megrontani s alig bizonyul pénzrendszere jobb örének a középkor pénzkurritó fejedelménél. Az inflationizmus, az ezüsttermelés érdekei, az állami pénzügyek rendezetlen volta, illetve a pénzügyi helyzet gyakori és hirtelen változásai oly ügyetlen, nehézkes pénz- és valutaügyi helyzetet teremtettek, a melynek alig találjuk párját, s a politikai pártok folytonos kompromisszumai csak egyre inkább bonyolítják azt. A papírvalutának, ezüst-, arany-, kettős és sántavalutának legkülönösebb s legkalandosabb combinációi keletkeznek, s az Egyesült-Államok valutarendszere még ma is fölötte szövevényes.

Hasonló mód érdekes a bankrendszer története is. Itt is megfigyelhetjük a politikai életnek a gazdasági kérdésekkel való szoros összefüggését, a mely ily kiáltó, ily tudatos módon tán sehol másutt nem létezik. A legnagyobb fokú bankszabadságtól a jegybanküzlet teljes agyonszabályozásához valóban csak olyan nemzet juthat el, a mely, mint az Egyesült-Államok, impulsiv módon, szinte öntudatlan és meggondolatlan reakciókban alkotja meg gazdasági életének oly fontos szabályait. Itt meg a

centralisatio és decentralisatio politikai eszméinek harca játszott bele egy rendkívüli jelentőségű gazdasági kérdés kialakulásába és máig is egybeforr az amerikai szemé előtt a bankközpontosítás eszméje a politikai centralisatio fogalmával.

Az amerikai valuta fejlődésének legkorábbi szakával Hasenkamp nem foglalkozik, a tizenkilencedik század előtti korszak pénztörténetét nem tárgyalja. E század elején (1792 óta) bimetallistikus rendszer uralkodott. Az értékviszony 1:15-ben volt megszabva. A valutatörvény szabatosan meghatározta a fémek viszonyát, szabad kiverhetőségüket és korlátlan fizetőeszközi voltukat, s alakilag tökéletesebben proklamálta a bimetalismust, mint akár Anglia, akár Franciaország. A valuta tényleges viszonyaira nagy befolyással volt a tizes években rendkívül megnőtt állami és bankjegyforgalom, mely mindkét fémpénznek időlegesen agiót szerzett; majd az angol bank készpénzfizetéseinek felvétele. Ez utóbbi körülmény behatása alatt az arany, habár csak csekély mértékben, exportáltatott, felpénzre tett szert és csak kis mennyiségekben vertek pénzt belőle. Az aranycirculatio növelésére — és a belföldi, jelentékenyen megnövekedett aranytermelés támogatása céljából — 1834-ben az arany és ezüst közötti értékviszonyt 16:1-re módosították: a következő évtizedekben az arany- és ezüstpénz verésének aránya megfordult: 1821—33-ig a kivert érmék 14·8⁰/₀-a arany, 85·2⁰/₀-a ezüst; 1834-től 52-ig az összes érméknek az aranyérmék 84, az ezüstérmék 16⁰/₀-ára rugnak, a miben nagy a része az ötvenes évek óriási aranyfelfedezéseinek; s ez az arány később mind kedvezőbbé vált az aranyra.

Az Unio pénzrendszerének egészséges fejlődését a szecessziós háború éppen azon a ponton akasztotta meg, mikor az aranyvaluta legközelebb volt a teljes érvényrejutáshoz. S bár addig is bőven fordultak elő anomáliák, mint például a váltópénz érzékeny hiánya, a valuta megszilárdulása óta a papírpénz most lépett fel először nagy mértékben. Kamatos és kamatozatlan kincstári jegyek, a váltópénz helyettesítésére kibocsátott bélyegek és törpe államjegyek a nagyszámú és igen különböző értékű bankjegyekkel együtt olyan zavarba hozták az Unio pénz- és valutaügyeit, a melytől csak nehezen és nagy áldozatokkal lehetett megszabadulni. A háború évei alatt az aranyagio nagy ingadozásokkal bár, de végeredményben rendkívüli magasságra emelkedett és csak 1879-ben tűnt el, mikor a papírpénz beváltása kezdetét vette.

De addig egy másik támadás is érte az amerikai valutát, a melynek következményei szintén máig érezhetők. A háború nyomán járó gazdasági depressio nagy áresést is idézett elő, a mely kettőzött erővel hatott az előző évek papírpénz okozta emelkedő árirányzata után. Legtöbbnyire önző érdekük vezette agitátorok ez áresésnek tudták be

gazdaság pangását, az áresést meg abból magyarázták meg a legprimitívebb mennyiségi pénzelmélet segítségével, hogy a törvényhozás az ezüstdollárt 1873—74-ben korlátlan fizetési eszköz voltától megfosztotta s váltópénzzé nyilvánította, a mi szerintük az „ezüst demonetizálásával“ volt egyértelmű. Nem állott érdekükben észrevenni, hogy az ezüstdollár eladdig is mily feltűnően csekély mértékben cirkulált. Az ezüstermelő vidékek érdekei, egyesülvén a főképen a szegényebb és műveletlen nyugaton hatalmas inflationista mozgalommal, elégségeseknek bizonyultak arra, hogy az állami papírpénz beváltását igen szűk korlátok közé szorítsák és az ezüstnek visszahódítsák azt a helyzetet, melyet az 1834-es valutareform előtt elfoglalt. „The dollar of our daddies!“ Atyáink dollárja! ez lett a választosokon a csatakiáltás. A nagy eréllyel, sőt néha erőszakkal folytatott agitáció eredménye, egyrészt az 1878. évi Bland-Allison bill, másrészt az, hogy a greenbackek (így hívják az állami papírpénzt) beváltása csak igen lassan ment és gyakran új kibocsátásokkal szakítottott félbe. Sőt azon határozattal, hogy a kincstár köteles a beváltott, illetve bevételezett greenbackeket ismét forgalomba hozni, e jegyeket a pénzforgalom állandó elemei közé emelték.

Azt meg lehetett akadályozni, hogy az eredeti Bland-féle indítvány értelmében ezüst és arany a régi 16:1 arányban szabadon kiverhetők legyenek; azonban mégis elérték az ezüst hívei, hogy a kormány köteleztetett havonta legalább 2, legfeljebb 4 millió \$-nyi rudezüst vételére, 1878—91-ig 308 millió \$ értékű ezüstöt vett a kormány s abból 378,166.793 \$ érmét vert ki. De nem az egész mennyiség került érme alakjában a forgalomba; nagy részét az állampénztárnál helyezték letétbe, a mely az ilyen ezüstről u. n. silver-certificate-eket adott ki. Az állam e certificateket csak úgy, mint magát az ezüstdollárt, adó és vám stb. fizetésére elfogadta; maga azonban, a hol lehetett, arannyal fizetett, különösen pedig a greenbackeket aranyban váltotta be. Ily módon az állampénztárnak nagy aranytartalékra volt szüksége, melyet 1882-ben 100 millió \$ minimális összegben szabtak meg. A kincstár helyzete azonban nagy mértékben függött az állami pénzügyek állapotától és mikor 1884-ben gazdasági depresszió állott be, gyakran kellett elvei daczára ezüst és papírpénzt kifizetnie. A forgalom általában nem szívesen fogadta be a rengeteg kiverett ezüstpénzt és a silvercertificatek is akkor terjedtek csak el igazán, a mikor kis összegekről állítottak ki és így a bevont 1 és 2 \$ bankjegyek helyét elfoglalhatták. Az 1890-es Sherman Act aztán újra szabályozta az ezüst helyzetét, mert a Bland-Allison Bill eredményeivel sem az ezüstpárt, sem az aranypárt nem volt megelégedve. A vásárlandó ezüstmennyiség most súly szerint — még pedig legfeljebb 4¹/₂ millió unciában — szabták meg. Az ezüst értéke u. n. Treasury noteokban

fizettetett ki, melyek aranyban és ezüstben voltak beválthatók; az ezüstöt aztán nem verték ki, hanem az állampénztárban tartották. E törvény értelmében 155·9 millió \$ értékű ezüstöt vertek.

E politika káros hatásai az 1893. évi válság alkalmával mutatkoztak. Az európai hitelező országok attól féltek, hogy az ezüst valuta jut uralomra s tőkésüket visszavonták, amerikai értékpapirjaikat eladták; nagy arany mennyiségek folytak ki az országból. Az ezüst és papirpénz inflatiót okozott. A vámbevételek, melyek 85—90⁰/₀-a előbb aranyban folyt be, most greenbackekből és ezüst certificatekből állottak, 1891-ben csak 12—15⁰/₀-juk folyt be arányban s később még kevesebb. Ha azonban az állampénztár greenbackeket fizetett ki, rögtön ismét bemutatták őket aranyban való beváltás végett; az arany aztán külföldre folyt. A kincstár tartaléka nemsokára annyira megcsökkent, hogy kölcsönfelvételével kellett aranyat szerezni; mire a válság elmúlt, az Unio adóssága 262·3 millió \$-val megszorodott. Az 1896-os választások azután végre elvették az ezüst párt erejét, és az 1900. évi u. n. Gold Standard Act végleg megerősítette az aranyvalutát, kötelességévé tevén azonban a kincstári államtitkárnak, hogy a többi pénznem értékének az aranyéval egy szinten való megtartásáról gondoskodjék. A greenbackek és treasury noteok beváltásának céljára egy 150 millió \$-os tartalék szolgál. A Sherman Bill alapján vásárolt ezüst a Treasury noteok visszavonásával párhuzamosan, részben váltópénz gyanánt forgalomba kerül, úgy hogy 1905-ig összesen 578·25 millió \$ ezüst veretett ki. Mindezen intézkedések eredményeképpen az Egyesült-Államok pénzforgalmának összeállítása a következő:

	1896	1899	1902	1904	1905
		juliustól			
Arany és Aranycertificate-ek	33·0	37·4	41·7	44·1	43·9
Ezüst és Ezüstcertificate-ek	29·4	27·9	26·7	24·9	24·9
United States Notes (Greenback-ek)	14·8	16·1	14·8	13·2	12·8
Treasury Notes of 1890 (Sherman-Act)	8·6	6·2	1·5	0·7	0·4
National bankjegyek	14·2	12·4	15·3	17·1	18·6
Összesen	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0

Az absolut mennyiségek 1906. szeptember 1-én:

Arany és aranycertificate-ek	1,507,503,849 \$
Ezüst és ezüstcertificate-ek	561,121,855 „
Ezüst váltópénz	118,808,475 „
Treasury notes of 1890	7,129,000 „
Greenbacks	346,681,016 „
National Bank Notes	569,852,303 „
Összesen	3,111,096,498 \$

A lakosság fejére eső cirkuláció 1904. december 31-én a Mint Report szerint 31·41 \$, úgy hogy e tekintetben Amerikát csak Franciaország múlja felül, a hol 1 lakósra 37·13 \$ esik. De figyelembe kell venni, hogy Franciaországban a nagyközönség a bankokat alig veszi igénybe, míg Amerikában a csekk és clearing-forgalom óriási kiterjedésű. Még fontosabb, hogy az amerikai pénzforgalomnak közel fele ezüst és papír. Ebből kitűnik, mily súlyos a valuta fenntartásának a pénzügyi államtitkásra háruló feladata, annál is inkább, mert a kincstár akcióképessége az állami pénzügyek helyzetétől függ.

És még növeli a kincstár felelősségét, hogy a bankjegrendszer merevsége következtében válságok esetén ráhárul a pénzpiacz támogatásának feladata is. E téren is rendkívül nagy a hatásköre a kincstári államtitkárnak és személyes tehetségeitől, erélyétől, éleslátásától függ az egész ország gazdasági életének alakulása, a mint ezt az utolsó válság alkalmával megfigyelhettük.

Az Egyesült Államok bankrendszerében épp úgy mint valutájában a szecessziós háboru kora a legjelentékenyebb fordulópont. Mindaddig a bankügy rendezésében a centralizáció és decentralizáció elvei ill. politikai pártjai küzdtek egymással; és miután két jól működő központi jegybank tevékenységét politikai indító okokból megakasztották, a jegybankügy 1863-ig teljesen rendezetlen maradt. Az egyes államok törvényhozásai a legelütőbb szabályokat állították fel a jegybankok üzleteire és különösen jegykibocsátására nézve és ugyszólván minden kereskedelmi válság sok jegykibocsátó bank csődjét vonta maga után. E chaotikus viszonyok között főképp két megbízhatóbb jegykibocsátási rendszer vált nevezetessé. Az egyik a bostoni Suffolk Bank körül kifejlődött u. n. Suffolk Bank rendszer, mely nagyjából a skót bankrendszerhez hasonlítható; a másik New-York állami bankjegyfedezeti rendszere, a melynek főbb elveit 1863/64-es bankreform átvette s az egész Uniora kiterjesztette.

Ez utóbbi rendszer lényege, hogy bankjegyeket bármely bank kibocsáthat, a mely a bankügy állami ellenőrző hivatalánál, a Comptroller of the Currencynél megfelelő értékű United-States bondot, államkötvényt tesz le. Kötelesek továbbá e bankok forgalomban lévő bankjegyeiknek 5⁰/₁₀₀-a erejéig készpénzt a Comptrollernél tartani, a ki ezen alapból a bankjegyek beváltását eszközli. A jegyforgalom eleinte az egész országra nézve kontingentálva volt, később az absolut mennyiség korlátozását megszüntették, s az egyes bankok maximális kibocsátását az alaptőke összegében szabták meg. A törvény továbbá alapos bank-ellenőrzést teremtett és a jegybankok egyéb ügyleteit is szabályozta. Jelzálogos ügyletek és értékpapirspekulációk üzletkörükből kizárattak; a betétügyletben megkivánt készpénz és egyéb tartalék meghatározott. Fontos továbbá, hogy a

törvény bankoknak fiókkintézetek felállítását megtiltotta. A régi állami bankok jegyforgalmát e törvény 10⁰/₀-os adóval sújtotta, úgy, hogy ezek vagy fölhagytak jegykibocsátásukkal, vagy átalakultak National Bankokká, azaz a fenti törvény értelmében módosították szervezetüket.

A National Bank Act eredményei csak részben kedvezők. Tény, hogy rendkívüli biztonságot kölcsönöztek a bankjegyeknek. De viszont teljesen megfosztották őket a hitelnyújtó eszközök legfőbb tulajdonságától: a rugalmasságtól. Mert a National Bankok nem a szerint bocsátanak ki bankjegyeket vagy vonják őket ki a forgalomból, hogy ez utóbbinak szüksége van-e rájuk vagy sem, hanem saját érdekeik vezetik őket. A bankjegykibocsátás jövedelmező volta pedig nagymértékben változik az uralkodó kamatlábbal és főképen az Unitev-States bondok-árfolyamának alakulásával. Minél kisebb e bondok jövedelmezősége, minél nagyobb leírásokat kell az azokra fizetett agióból eszközölni és végül minél magasabb az átlagos kamatláb, annál kevésbé jövedelmező a bankjegykibocsátás. Tehát a kedvező konjunktura idején, a mikor a bondok ára és a kamatláb egyaránt emelkednek, a jegykibocsátás jövedelmező volta alábbhagy és nemcsak hogy a megnövekedett szükség-lethez képest több bankjegy nem kerül forgalomba, de az emelkedő bond-árak legtöbbszörre a bankjegyforgalom alapjául szolgáló bondok eladására, vagyis a jegyforgalom csökkentésére indítják a bankokat. Viszont depresszió idején, mikor a pénzszükséglet csökken, az alacsony bondár és kamatláb a bankjegyforgalom emelkedését szokta maga után vonni, a mi könnyen inflatióra és aranykivitelre vezethet. Mindezen felül a Comptroller közvetítésével működő gépezet oly nehézkes és lassú, hogy úgy a bankjegyforgalom csökkentése, mint az új kibocsátás 1—2 hónapot vesz igénybe. (Ez az 1907-es Aldrich-Vreeland-Act következtében megváltozik.) A bankjegyforgalom története e folyamatok számos példáját tartalmazza. Így a nyolczvanas években, mikor az államadóság legnagyobb része visszafizettetett s a bondok árfolyama erősen emelkedett, a bankjegyforgalom, bár az egész közgazdaság nagy mértékben fejlődött, 180 millió \$-ra csökkent. Mióta azonban 1900-ban a jegykibocsátás új aránylag alacsony árfolyamú 2⁰/₀ bondok felhasználása és a minimális banktőke, valamint a bank-adó leszállítása következtében jövedelmezőbbé vált, a jegybankok kibocsátásai egyre erősebben nőnek. Semmi sem mutatja jobban mily kevésbé felel meg az amerikai bankjegy a hiteleszköz iránt támasztott igényeknek, mint az, hogy átlag 3·93 évig van forgalomban, tehát csak teljes elrongyolódása előtt kerül beváltásra, míg pl. a skót bankjegyek forgalmi ideje 10—11 nap.

A fiókkrendszer hiánya lehetetlenné tette egy egységes pénzpiac kialakulását. Az ebből eredő hátrányokat még élesbitik a National Bank

Actnak az e bankok készpénztartalékára vonatkozó rendelkezései, melyeknek eredménye abban foglalható össze, hogy a tőkében aránylag amugy is szegény nyugati és déli államok bankjaiban összegyűlő összegek egyéb megfelelő alkalmazás híján a Kelet nagyvárosaiba és főleg New-Yorkba folynak. Ott aztán nagy mértékben használják fel őket az árú- és értékpapirspekuláció finanszírozására; visszavonásuk pedig őszszel évente nagy nehézségeket és pénzsűkét okoz.

E nehézségek legyőzésében egyre nagyobb segítségére van a bankoknak az Államkincstár. Legfőbb eszköze e célból az állam pénzeinek bankoknál való deponálása. Az Aldrich-Vreeland-Act óta a vámbevételek is deponálhatók; és Shaw államtitkár precedenst alkotott arra nézve, hogy e betétek biztosítására United States Bondokon kívül egyéb értékek is elfogadtatnak. Így a Treasury a pénzpiacz alakulására rendkívül erős befolyást gyakorolhat; beavatkozása sohasem volt még oly energikus, mint az 1907. évi válságban.

Hasenkamp könyve e bonyolódott tárgyat rendkívül alaposan, tömörösen tárgyalja. Stílusa sima, kellemes, előadása egyszerű és világos. Az amerikai pénz- és bankrendszer előnyeit és problémáit plasztikusan mutatja be. A mű mindenkinek ajánlható, a ki e kérdéssel meg akar ismerkedni.

Pikker Károly.

Földbirtokmozgalmak Magyarországon.

A földbirtok összesítése.

I.

A magyar földbirtok jogi és gazdasági rendje fejlődésének epochalis korszaka a XIX. század. E korszakhoz azonban az előmunkálatokat már a XVIII. század második fele szolgáltatja. A Mária Terézia-féle urbéri összeírások, az 1790/91. évi országgyűlés földbirtoktörvényei előkészítették az 1832/6. évi országgyűlések törvényalkotásait. Egy elmaradott, önző kiváltságos osztály, tudatlan és bizalmatlan jobbágyság nagy ellentétes érdekeit akarták kiegyenlíteni. A törvényalkotások semmivel sincsenek hátrább, mint a külföld hasonkorú és hasonczélú alkotásai. Ez időszak nagy jelentősége azonban főképen abban áll, hogy közjogi, társadalompolitikai és gazdasági érdekű eszméket vetett fel és érlelt meg.

A XVIII. század utolsó évtizede, mondja Gaál Jenő ¹⁾, már egészen a XIX. század lelkületével bir, ugyanazt a szellemet lehel, azzal a különbséggel, hogy az még korántsem volt annyira megerősödve, mint később, mikor már a „viruló ifjúság teljes erélyével foglalta el az emberiség javára szolgáló küzdelemben az őt megillető kiváló helyet.“ A XIX. század dicsősége maradt az, hogy a földtulajdon demokratizálódásának lehetőségét biztosítsa.

A földtulajdon kevés kézben való összpontosítása, nemzetségek, családok kezében, védve az ősiség és örökösödés vérségi kötelékeivel, megszűnt, a gazdasági és népesedési tekintetben kárhuzatos összpontosítása a földbirtoknak helyet adott a szabad forgalomnak. Ám az individualis tulajdon megteremtette az ellenkező túlzást is — a földtulajdon rendeltetésével ellentétes forgalmát az ingatlanoknak, a korlátlan fel-darabolásból keletkezett célszerűtlen művelési alakzatokat.

A föld művelése korunkban folytonos haladást mutat az industriálódás felé. Az új találmányok, fejlődő gazdasági szakértelem a mezőgazdaság productivitását hihetetlen mérvben emelik mindenütt ott, hol a művelés állandóságát, zavartalanságát a földtulajdon állandósága, a földbirtok alakjának változatlansága, a gazdasági üzem egysége biztosították.

¹⁾ Gaál Jenő: *Berzeviczy G. élete és művei*. Budapest, 1902, 6 old.

A kötött birtokok kiváltságos jogi rendezésüket éppen nem gazdasági okoknak köszönhetik. Káros hatásuk a népesedésre, a parasztság terjeszkedésére helyenként (Dunántul) egyenesen vészthozó, *de mint állandósított gazdasági egységek* a termelésnek tökéletesebb alapjait adják meg, mint az általában tőkeszegény közép- vagy parasztbirtokok, mely birtoklási formák egyébként sem állandók s a szabad forgalom változásainak vannak alávetve.

Hogy a nagy- vagy kisbirtok alakja felel-e meg egy ország gazdasági berendezkedésének, azt elvileg eldönteni nem lehet, az azonban kétségtelen, hogy akár kis üzemben, akár nagy üzemben legyen a földbirtok, bizonyos állandóságot nem nélkülözhet.

Ez az állandóság a gazdasági berendezkedés, a földbirtok és beruházások bizonyos kombinációjában áll, mely tehát nemcsak a földművelők generációról-generációra öröklendő gazdaságait jellemzi, de az egész gazdasági egység és részei, az épületek, rétek, erdők, szántók stb. bizonyos célszerű elrendeződését, mely megadja a falusi gazdaság igazi értékét. Ha a föld és gazdasági berendezkedése labilis, sokszor egész évtizedek fáradságával létesített termelőegységeket tesz értéktelenné az ingatlan feldarabolása.

Mit ér pl. egy célszerű kuria, vagy köistálló stb. megfelelő szántó és rét nélkül vagy megfordítva.

Az üzem ezen állandósága az, a mit megszerzett magának a kötött birtok, az, a mit biztosítani akar magának a középbirtok, mely felé tör a parasztbirtok is. A homestead, örökösödési reformok, paraszthitbizomány, a végrehajtási törvény kivételes rendelkezései mind ez üzemegység fenntartását védik.

Földbirtokpolitikánk a természetes fejlődés útjáról nem térhet le. A földbirtok megosztásában forradalmi átalakulásokat nem hozhat létre. A természetes fejlődés útja az, hogy fejezze be, a mit a XIX. század megkezdett, nevezetesen elő kell segítenie elsősorban a földtulajdon formáinak helyes kialakulásait.

A XIX. század elejének azon munkálatai, melyek a földesúr és jobbágyok közötti gazdasági viszonyt voltak hivatva rendezni, a gazdálkodásnak a legteljesebb extenzivitását tüntetik fel.

Az úrbéri összeírások, különösen conscriptionális jegyzőkönyvek hű képei az ország akkori mezőgazdasági helyzetének s főképen a földbirtok művelési alakjainak.

A földtehermentesítés és a későbbi birtokrendezések vizsgálata alkalmával az a tény tűnik a munkálatokból szemünkbe, hogy különösen a parasztbirtokos osztály gazdálkodási rendszere alig változott félszázad alatt.

Daczára a földtulajdon szabadságának — az 1848 nagy kinyilatkoztatásának — a föld gazdasági kihasználása a régi maradt. (Hármas, sőt kettős forgó.) Ez állapot azonban a földbirtok czélszerűtlen alakjában birja gyökereit. A feldarabolt és szétszórt ingatlanrészletek nemcsak a parasztbirtokost zárják el a gazdasági fejlődéstől, de megakadályozzák a nagyobb intellectualitás és vagyoni erők érvényesülését, a jogi és gazdasági megkötöttség számtalan kötelékeit kiterjesztvén a nagyobb birtokokra is.

A földbirtokjog és annak gazdasági hatásának vizsgálatánál tehát elsősorban a földbirtok alakja képezi a vizsgálódás tárgyát.

Az ezen kérdések körül folyó vitában azonban bizonyos olyan megállapítások keletkeztek, a melyek manapság a magyar földbirtokpolitika ütköző pontjaivá váltak, mint megoldandó problémák, a melyek helyes elbírálásától függ igen nagy részben társadalmi, gazdasági, sőt nemzeti berendezkedésünk egész jövő alakulata.

Ily megállapítás az, hogy a kivándorlás legfőbb okozója a helytelen birtokmegosztás, mely lekötve tartja a földbirtok nagy részét, akadályozva annak, hogy parasztbirtokok alakulhassanak, az intensiv mezőgazdaság fejlődésének.¹⁾ Ezzel szemben felhívják a figyelmet arra a közgazdasági veszedelemre, mely a tulajdonjog szabadságának elve folytán a földbirtok könnyű és gyors forgalmából származik.

A földbirtoknak a gazdasági czélszerűségeen túlmenő feldarabolása, a tulajdonosok személyében beálló sűrű változások a mezőgazdaság hanyatlására vezetnek és mozgósítják a földet mint árut.²⁾ Ennek következtében a középbirtokok szétporlódnak, a mi nagy társadalmi veszedelmet okoz.³⁾ A kis- és törpebirtokok a parasztság földéhsége és bizalmatlansága okából keresztül vitt természetbeni osztályok által gazdaságilag czélszerűtlen alakot vesznek fel, rosszul műveltetnek s így egész vidékek földművelése és állattenyésztése hanyatlásnak indult.

Hogy a megállapítások mennyiben vonatkoztathatók az egész országra avagy egyes országrészekre, mint a földbirtokmozgalomnak uralkodó jelenségei, a fölött dönteni főképpen azért nem lehet, mert hiányzik a megfelelő statisztikai adatgyűjtés.

A Dunántúl túltengő hitbizományainak gazdasági hatását merészség volna általánosítani. A parcellázási láz okozta eredményeket, melyeknek azonban nemcsak középbirtokok, de latifundiumok is áldozatul estek,

¹⁾ Hegedűs L.: *Dunántuli kivándorlás*, 85. l. — *Székelykivándorlás*, 104. l. — *Magyarok kivándorlása Amerikába*, 76. l.

²⁾ Imling: *A földbirtok megosztása*, 1906. — Budai: *A parcellázások*, 1909, 15. s köv. lapok. — Bernát: *Agrárpolitika*, 1903, 65. l.

³⁾ Fellner: *Járadékirtok*, 1900. — Budai: i. m. 21. old.

magánösszeállítások alapján kellőképpen nem mérlegelhetjük. Ennélfogva a következtetésekkel is tartózkodóan kell, hogy bánjunk.

A földbirtok forgalmának számtalan jogi és gazdasági akadálya még elhárítva nincsen.¹⁾ Ez állítás alaposságát különösen a középbirtokok mai helyzete erősíti meg. A földbirtok alakja, művelésének módja az ország nagyobb részében még ma is olyan, mely kizárja annak beható vizsgálatát, hogy vajjon a nagy- vagy kisbirtok gyakorol-e a mezőgazdaság fejlődésére üdvösebb hatást, a mezőgazdasági szempont mellett figyelembe veendő nemzeti és társadalompolitikai érdekekre.

Az úrbériségből fenmaradt jog- és birtokviszonyok rendezése még teljesen befejezve ma sincsen s a hol az be is fejeztetett, a földesúr és jobbágy közötti jogviszonyokat rendezte ugyan, de a parasztbirtokok alakjának és művelési módjának megváltoztatásához vagy nem járult hozzá, vagy a lefolyt hosszú idő óta e gazdasági hatás elenyészett.

A Tisza-Dunaközének és a Dunántúl egyes részeinek leszámításával, az ország mezőgazdasági fejlődését a földbirtokok alakjának rendezetlensége tartja lekötve, mely akadályozza nemcsak a közgazdasági fejlődést, de a földbirtokososztály egyes tagozatainak természetes kialakulását is.

A nagy- és középbirtok szétporlódása parasztbirtokokká, jogi és gazdasági akadályok nélkül megtörténhetett, ellenben a szétszórt parcellatömeg kaotikus gazdasági rendjéből, a mint alább látni fogjuk, jogi akadályok miatt, az ország legnagyobb részében a legújabb ideig nagy- és középbirtok ki nem alakulhatott.

Hogy a törpebirtok jobban művelhető s a termelés decentralisálása folytán társadalmi szempontból megnyugtatóbb-e mint a nagybirtok, oly kérdés, melyre felelet csak úgy adható, ha az ország igazi helyzetét, hogy úgy mondjuk az egész földbirtok jogi és gazdasági topográfiáját beható vizsgálat alá vesszük.

A földbirtok törvényei mindig az ország eszméinek, erkölcsöknek, de főképpen gazdasági érdekeinek és szükségleteinek kell, hogy eredményei legyenek. A helyes birtokmegosztásra nem lehet általános elveket felállítani.

A földbirtok alakja nemcsak a termelésre gyakorolja óriási befolyását, de előidézővén a termelő-osztályok társadalmi tagozódását, nevezetesen politikai érdekeket is alapjában irányít. E hatás annál szembe-tünőbb, minél kimagaslóbb helyet foglal el az agrártermelés az ország gazdasági életében.

¹⁾ Bernát István: *A földbirtok megosztásáról*. „Akad. Ért.”, 27. 1. Magyarország a földbirtok terén csak nem is oly régen még egészen a középkori vonásokat mutatta.

A nagybirtokok szétsztása, viszont a kis- és törpebirtokok egyesítése nagyobb területi és termelő egységekké, folytonos folyamata a földbirtok változásainak.

E mozgalmak az ujkori államéletben sokkal szembetűnőbbek, azért mert a földbirtok forgalma szabadabbá vált. E földbirtokmozgalmakat kell tehát figyelemmel kísérenünk. Ezzel kapcsolatban vizsgálat tárgyává kell tennünk mindenekelőtt a földbirtok összesítésének jogi eszközeit és gazdasági hatását, azután az összesített területegységek fenmaradásának biztosítékait, a birtokminimumot és parcellaminimumot.

II.

Az összesítés vagy tagosítás mint agrártechnikai művelet, a mezőgazdasági termelés céljaira kívánatos földbirtokalakulatok képzésének eszköze, kényszerű szükségként jelentkezik mindenütt ott, hol a földbirtok szabadabbá vált forgalma, az osztály és örökösödés a területegységeket megbontotta, különböző tulajdonosok közt szétszórta, felaprózta a racionális termelés kárára. Annál kívánatosabb ott, hol a helyzet olyan mint hazánkban, hol a tulajdonképpeni gazdasági érdekű rendbeszedés művelésén a parasztbirtokok nagy többsége keresztül sem ment, hol a középkor megkötöttségéből a jogi akadályok elhárulása daczára, az avult gazdasági formákhoz való merev ragaszkodás okából, néhol még a viszonyok kényszerűségéből, nem birt kibontakozni a birtokososztály s a termelést a legteljesebb extensivitás jellemzi.

A közbirtokossági és úrbéres közösségek az erdő-, legelőbirtokosságok, a nyomásos gazdálkodás sok helyen még a kettős forgó rendszerével, magát a nagyobb területegységek birtokosait is lekötve tartják, a gazdálkodás kényszerű közösségében. Itt tehát a tagosítás elve nemcsak mint a gazdasági rendezés, de mint a tulajdon szabadsága érvényrejuttatásának hatékony eszközeként jelentkezik.

De szolgálja a tagosítás a birtokterületek egyesítése útján azt a conserváló célt is, melyet a helyes agrárpolitika a földbirtok rendeltetéséhez képest megkövetel.

Az által, hogy a szétszórta, apró parcellákat, melyek a könnyű és gyors forgalomra adják meg a lehetőséget, nagyobb területekké egyesíti, a tapasztalat szerint bizonyos, ha nem is jogi, de tényleges megkötését idézi elő az ingatlanok.

A tagosított birtokból egyes részek elidegenítése sokkal nehezebben és ritkábban történik meg, mint a szétszórta parcellákból. A birtokos nem szívesen csonkítja meg az összesítésből kikerült tagját, az általános tapasztalat az, hogy tagosítások után az ingatlanok önkéntes eladása a legritkább esetekben történik meg, különösen a kisbirtokosoknál.

Nem kicsinylendő szempont ez manapság, a midőn a mint találóan jegyzi meg Imling, a könnyű és gyors forgalmat dédelgető jogszabályok ignorálják a földbirtoknak azt az államfentartó, conserváló feladatát, a mely feltételezi, hogy a földbirtok lehetőleg nemzedékről-nemzedékre szálljon, hogy mindenestre oly kezekbe kerüljön és olyanokban maradjon, a melyek a föld tápláló erejét fentartani és fejleszteni képesek, hogy a föld ne minősüljön „továbbadási szándékkal megszerzett árucikké”.¹⁾

Pedig a földbirtok elaprózása Magyarországon nagy mérveket öltött. Vidékenként az egyes birtokrészletek már oly aprók, hogy azokról a kataszter térképet alig tud készíteni. Ezzel kapcsolatos jelenség a törpebirtokok természetellenes gyors forgalma.

Más kérdés az, amint látni fogjuk, hogy a tagosítás amaz erkölcsi hatása, az önként vállalt megkötése az ingatlanok, szemben az egyenlő osztály elvével az örökösödésnél és a korlátlan feldarabolás lehetőségével osztály alkalmával, mennyiben érvényesül.

A legújabb magánjogi codificatiók, a német és a svájci polgári törvénykönyvek kifejezésre juttatják a tagosítás elvét ép úgy, mint ezt a magyar hasonló célú előkészítő munkálatok megtették. Az elv elismerése és közgazdasági jelentősége ma már vitán felül áll.

A szorosabb értelemben vett Magyarország területén már a XVIII. század végén találkozunk oly rendelkezésekkel, melyek a mezőgazdasági cultura emelése érdekében a birtokegységesítést, a birtokrendezést voltak hivatva, habár kezdetben közvetve is előmozdítani.

A Mária Terézia által elrendelt urbéri szabályozások célja első sorban az „eleven adóalap” összeírása volt. Meg kellett határozni a szolgáló és adózó telkek számát és kiterjedését, annyival inkább, mert az üresen maradt jobbágytelkek után semmi közteherért felelős a földesur nem volt.

Igaz, hogy a kiadott utasítások szerint a rendbeszedés célja az is lett volna, hogy a jólétet és helyesebb gazdálkodást is előmozdítsa.

A földesur birtokai a jobbágyokétól úgy voltak elkülönítendőek, hogy a jobbágyság akadályozva ne legyen a földek művelésében, a legeltetésben, hogy mindenki könnyen hozzá férhessen külső birtokához, az új birtokok sok darabban ne adassanak ki stb. Mindazonáltal a különben is alkotmányellenesen végrehajtott és a földesurak előtt ellenszenves szabályozások a birtokrendezések célját alig szolgálták.

Az 1832/36. évi országgyűlés nevezetes urbéri törvényei rendelkeztek tulajdonképen először a birtokösszesítésről és arányosításról s e

¹⁾ Imling: *A földbirtok mozgósítása*. Jogászegyleti Értekezés, 1906. év. 256. sz.

rendeletek egészen 1909. évi május hó 1-jéig állottak érvényben, a mely napon az új birtokrendezési jogszabályok a szorosabb értelemben vett Magyarország területén életbe léptek.

Az ugynevezett erdélyi részekben, a közjogi kapcsolat megszüntetése idejében, mintegy az 1832/36 évi magyarországi törvényhozás alkotásai nyomán, az 1846/47. évi országgyűlés birtokszabályozási törvényei hasonlóképpen rendelkeznek a tagosításról, e rendelkezések azonban a bekövetkezett alkotmányellenes korszakban tulajdonkép hatályba nem léptek. Az 1871. évi LV. t.-cz. azután az 1880 : XLV., 1892 : XXIV., végül a legujabban életbe lépett 1908. évi VII. t.-cz. alkották meg az erdélyi birtokrendezési törvények egész rendszerét, mely azután az 1908. évi XXXIX. t.-cz. és a kapcsolatos eljárási szabályok alapjául szolgált.

Természetes a fentiekből, hogy tulajdonképeni tagosításokról, birtokösszesítésekről a multa nézve csak az erdélyi részekben lehet szó. Csak ezen jog területén alakult ki az összesítés egész jogrendszere és gyakorlata, csak ezen a jogterületen birt hatással a birtokmegoszlásra és a gazdálkodás módszerének alakulásaira.

A magyar jogterületen az 1909 május 1-ig fennállott jogszabályok szerint a tagosítás, vagy mint törvényeink nevezik, az összesítés nem volt egyéb, mint a régi rendiségből eredt különböző birtoklasi viszonyok megszüntetésére irányuló eljárás, melynek első és fő célja a földesur és jobbágy község közötti jogviszonyok rendbeszedése volt, az urbéri rendbeszedés és arányosítás útján s az esetlegesen megejtett összesítés útján. Az urbéri rendbeszedés és arányosítás tagosítás nélkül is végre volt hajtható, ha pedig egyidejűleg ezen mivelet közben az összesítés is megtörtént, annak ismételen többé helye nem lehetett. (1836 : X. 6. §., 1836 : XII. 19. §.)

Tagosítás tehát, mint a célszerűbb és hasznosabb gazdálkodás egyik önálló eszköze, a magyar jogterületen 1909 május 1-ig ismeretlen volt. A rendiségből eredt régi törvény intézkedéseit alkalmazta a birói gyakorlat a fejlődő gazdasági élet által felvetett esetekben, megtartotta a volt nemesi és volt jobbágybirtokok között fennálló különbséget, mely az urbériség megszüntetése daczára tovább is hatályban maradt és a tagosítás megengedésének egyik regulázó feltétele maradt.

A volt nemesi birtok tulajdonosa jogosult volt tagosítást kérni, bármily kis terület illette meg és az minden egyéb feltétel nélkül el volt rendelendő. Ellenben a volt jobbágybirtok tulajdonosa kérelmére a tagosítás csak úgy volt elrendelhető, ha a tulajdonosok birtokaránylagos többsége ahhoz hozzájárult. A rendi különbség késő időkig fenmaradt intézménye szolgált tehát a tisztán gazdasági érdekű mivelet céljait. De különben is a kérelmezéstől, vagy legjobb esetben bizonyos birtok-

arány megállapításától ¹⁾ tétetett függővé a tagosítás elrendelése és *nem a gazdasági célszerűség*, de az ingatlanoknak a rendiségből eredt jogtörténeti minősége volt a döntő a kizárólagosan a célszerűbb gazdálkodás formáját megteremteni célzó művelet elrendelésénél. Természetes, hogy e jogintézmény a tarthatatlan és célszerűtlen formák között, mint a földbirtokpolitika tényezője, elsorvadt, szórványosan alkalmaztatott.

A legelső alkotmányos törvény a tagosításról e jogterületen az 1871. évi LIII. t.-cz. volt, mely fentartotta a régi magyar törvények ez irányú rendelkezéseit a nélkül, hogy világos és határozott szabályozását adta volna a műveletnek. Természetes, hogy az eredménye nem lehetett más, mint az, hogy a birtokösszesítés ügyén alig lendített valamit. ²⁾

Az ország erdélyi részeiben egészen más a helyzet. Itt az alkotmányos äera kezdetén már megalkottatott a tagosítás rendszere az 1871. évi LV. törvényzikkkel.

Az összesítés mint önálló művelete a birtokegységesítésnek, az urbéri jogviszonyból eredt gazdasági formák megszüntetésére irányuló elkülönítési eljárásen kívül is folyamatba tehető.

E törvény az „arányosítás és tagosításról az ország erdélyi területének városaiban, szabad és volt urbéresekkel vegyes községeiben“ birt hatálylyal és a tagosítást mint feltétlenül kívánatos és gazdaságilag hasznos és célszerű műveletet szabályozta. A tagosítás „eszközlendő, ha a tagosítást kívánók birtoka a tagosítandó határnak egy harmadát teszi.“ Ezen egyharmadrészt az 1880. évi XLV. t.-cz. 6. §-a a tagosítandó község területének egynegyed részére változtatta, meghagyta és kiegészítette a hivatalból való hozzászámításokat úgy, hogy a mint a gyakorlat ezt mutatja, a tagosítás mindig elrendelendő volt, a hol kérelmeztetett, mert a meghatározott hányadrészt a hivatalból való hozzászámítás biztosította. A megengedhetőség eme szabályozása tehát tulajdonképen megkerülése volt a tagosítás kötelező elrendelésének, a felek szavazati aránya fictió volt, mert soha egy esetben sem történt meg, hogy a hozzászámítások útján a szükséges arány hivatalból meg ne állapított volna. A tagosítási eljárás egyes részleteit (műszaki eljárás ellenőrzése, hitelesítés) módosították a későbbi törvények és kiadott utasítások, azonban azt, hogy a tagosítás a községre nézve hasznos és célszerűen keresztül

¹⁾ Az 1840 : XXX. t.-cz. és 1840 : XXXI. t.-cz. a Jászkun, illetve Hajdu kerületekre is kiterjesztette az 1836 : XII. t.-cz. szabályait és az 1896. és 55.416. l. M. u. rendelet a polgárosított magyar határörvidéken is hatályba léptette a tagosításra fennálló magyar jogszabályokat.

²⁾ L. 1908. évi XXXIX. t.-cz. ig. min. indokolásához csatolt kimutatást és indokait.

vihető-e és hogy e kérdésnek eldöntésétől függjön az eljárás elrendelése, csupán az 1908. évi VII. t.-cz. állapította meg.

A közel negyven évig hatályban állott kényszertagosítás rendszerének hatásait vizsgálva, azt látjuk, hogy a panasz és ellenszenv a parasztosztály hagyományos irtózásán kívül az ujitás ellen¹⁾ főképen azért nyilvánult meg, mert az extensiv és primitiv gazdasági rendszerről való átmenetelt az intenziv mezőgazdaság formájára a parasztbirtokosság nem mindenütt bírta el gazdasági életének és berendezkedésének súlyos meg-rázkódása nélkül.

A tagosítás mindenekelőtt megszüntette a nyomásos rendszert, megszüntette a közös legelő gazdaságot.²⁾ A tulásba vitt individualizmus a gazdálkodásban megakartta szüntetni a közös gazdálkodás minden nemét. Így azután éppen ama vidékeken, hol egy nagyarányú állattenyésztésnek összes természeti feltételei megvannak, a hegyi legelők, szénát termő rétek, hegyi fensikok, a melyek jó művelés mellett elegendő természetes téli takarmányt adnak, az állattenyésztés pusztulása járt az arányosítások és tagosítások nyomán.³⁾

A nyomásos határon, a közös legelőn, könnyebb, olcsóbb és jövedelmezőbb volt az állattartás, mint a felosztott s rendeltetésétől elvont külön területeken. A túlnyomó részben kisbirtokosokból álló, primitiv gazdasági ismeretekkel bíró és tőkeszegény elmaradott birtokos osztály az istállóztatás, intenziv marhatenyésztés minden előfeltételeit nélkülözte.

A tagosítás, mint a gazdálkodás fejlettebb formáját megteremteni akaró művelet, csak bizonyos körülmények között alkalmazható. Ott, a hol a határok egyes részei gazdasági használhatóság tekintetében a legnagyobb szélsőségek között váltakoznak, hol patak-völgyek rétjei, humusban gazdag szántói, meredek hegyszakadékok a kopár hegyoldalakkal váltakoznak, hol a nagy szélsőségek lehetetlenné teszik a tagosítás alapelveinek érvényesítését, *hogy minden birtokos új birtoktagjának a régi tagjával egyenértékűnek kell lennie*, igazságos tagosításról szó sem lehetett, még akkor sem, ha maga az eljárás módja, annak gazdasági, jogi és műszaki eszközei kifogástalanok lettek volna is.

Ez okozta a tagosítások ellen mutatkozó, sokszor gyűlölségbe átmenő ellenszenvet.⁴⁾

¹⁾ Gaál J.: *Berzeviczy G. élete* 47. l., a parasztookról írott művében Berzeviczy azt írja, hogy a paraszt minden ujitást és javítást, különösen ha a földesurtól indul ki, gyűlöli, azzal szemben csökönnyös, mert tudja, hogy a földesur haszna ellentétben van az övével.

²⁾ 1894: XII. t.-cz.

³⁾ *Földmiv. min. székelyföldi kirendeltségének jelentése*. 1904. év, 94. lap.

⁴⁾ *Erdélyi birtokrend. törvényjavaslat indokolása*. 1908. *Képviselőházi irományok*.

A tagosítások a kényszerrendszabályok következményeképpen nagy számmal hajtottak végre, sokszor indokolatlanul, észszerűtlen és célszerűtlen módon a parasztbirtokosság ellenzése és állandó ellenszegülése daczára.

Az erdélyi jogterületen fekvő 2374 község közül 1907 január 1-ig 1080 községben tétetett birtokrendezés folyamatba, míg a magyar jogterületen 9841 községből 1872-től számítva csak 2327 esetben.

Mi sem természetesebb, mint hogy az évtizedes tapasztalaton okulva, úgy az erdélyrészi, (1908 : VII.) mint a magyar birtokrendezési törvény (1908 : XXXIX.) gyökeresen változtatott a régi rendszeren.

A magyar birtokrendezési törvények közel nyolczvan éves elavult rendelkezéseinek részben hatályon kívül helyezésével a gazdasági célszerűség azonos követelményei és a jogszolgáltatás egységét tartva szem előtt, ugyanazon alapelvek szerint alkottatott meg mindkét jogterületre a tagosítási eljárás.¹⁾

Mindenek előtt a tagosítási birói eljárást meg kell előznie a tagosítási közigazgatási eljárás.

A tagosítás megengedésére irányuló birói eljárás ugyanis a meghatározott egyéb feltételek fennforgása esetében is csak úgy tehető folyamatba, ha a földmivelésügyi minster az állandó gazdasági szakbizottság véleménye alapján előzetes határozatot hoz abban a kérdésben, hogy a tagosítás a községre nézve hasznos-e és célszerűen keresztül vihető-e, csak ezen általános gazdasági előfeltétel megbirálása után következik a további eljárás.

Természetes, hogy a tagosítás főcélja lévén az elaprózott és szétosztott birtokrészletekből egységes, gazdaságilag célszerűen mivelhető birtokterületeket alakítani, a meglévő ily alakulatok vagy egyáltalában nem vonhatók bele az eljárásba avagy csak bizonyos feltételek fennforgása esetén, avagy ha bevonattak is (pl. kataszteri felmérés szempontjából) kicserélés tárgyát nem képezendik. Ily kategóriák a belsőségek, községi határból kivált majorsági birtokok, állandó épületekkel ellátott nagyobb tanyás birtokok, külön gazdálkodásra felszerelt nagyobb területek, önálló tagok, szőlők, faültetvények, gyümölcsösök, komló és fűzfatelepek stb. Tagosításnak van helye a határ egy részére nézve is, ha a feltételek fennforognak.

Másik nevezetes, nagyjelentőségű része az új eljárásnak a tagosításba belevont kisbirtokosok érdekében alkottatott meg.

¹⁾ Nevezetesebb eltérések a tagosító érdekeltség és tagosítandó terület megállapítása, általános tagosításnak új fogalom meghatározása, az orsz. kat. felmérési munkálatok felhasználása a tagosítás céljaira. L. bővebben dr. Sebess—dr. Börcsök Erdélyrészi és Magyar birtokrend. jogszabályok 1908 és 1909 két kötet kiadva az igazságügyminister megbízásából.

A tagosítás a dolog természeténél fogva a kis és törpe birtokosnak legtöbbször nem gazdasági érdeke. A kinek nincs mit összesíteni, avagy az összesítés után az egy helyen kiadott egy-két parcellája az utakra, közterületekre eszközölt aránylagos levonás útján még meg is kisebbedett — még akkor is, ha az osztályozás és becslés és az elhelyezkedés érdekeinek megfelelően történt — hiva nem lehet a tagosításnak.

A legkisebb birtokosokat éri sokszor egész gazdasági existenciájuk alapját tevő nyomásos legeltetés, vagy közös legeltetés megszűntével a legnagyobb gazdasági hátrány. Ha a tagosítás általában hasznosnak és célszerűen keresztülvihetőnek mondatott is ki, ha egy productiv képességében emelkedett paraszt, vagy középbirtokos osztály megalakulásához nyújtja az első alapvető eszközöket, gondoskodni kell a törpe birtokról is.

Ezért rendeli a törvény, hogy azokban a községekben, a melyekben az általános tagosítás kérelmezése idejében közlegelő nincsen, vagy a meglévő közlegelő a község állattenyésztési érdekeit ki nem elégíti, a legelőt a tagosítandó összterületből kell kihalászni, illetve kiegészíteni.

A tagosítás alá kerülő birtokokból a közlegelő céljaira elvont területet minden egyes becsholdból egyenlő arányban kell levonni és az akként történt levonás arányában képezi ez a közlegelő az illető birtokosok osztatlan közös tulajdonát, a melynek használata szabályrendeletekkel lehetőleg akként rendezendő, hogy első sorban a kisbirtokosok igényei vétessenek figyelembe.

A közlegelő gazdaságpolitikai jelentősége épen abban áll, hogy lehetővé teszi azon népelem állattenyésztési érdekei kielégítését, mely népelem a tagosítás nyomán megteremtett szabadgazdálkodásban nem nyert semmit. Ilyképpen ellensúlyozza a nagyobb birtokosok nyilvánvaló gazdasági érdekében elrendelt rendezési miveletek nyomában a törpe birtokosokra nézve hárult károsodást.

III.

A tagosítás, mint birtokrendezési mivelet hatását tekintve, különösen három irányú. Gazdasági mivelet, mert a szétdarabolt és szétszórt területek egységesítésével, általában gazdasági mívelése alkalmasabbá tételével első sorban a gazdasági érdekeket mozditja elő. Azért szokták némely közgazdasági írók a melioratiók sorában említeni.

Magán jogviszonyok rendezését eszközlő mivelet, mert a jog- és birtokviszonyok teljes rendezése, a tényleges birtoklás, a telekkönyvi jogállás összhangba hozatala, az osztály, örökösödés, adásvétel jogi kérdéseit oldja meg, s változtatja át a tényleges birtoklást teljes tulajdonná. Pénzügyi mivelet, mert a birtokrendezési munkálatok adókataszteri célokat is szolgálnak.

Mint gazdasági mivelet megadja első sorban az eszközeit a szétosztott parcellák egyesítésének. Ez a kiindulási pont, ez igazolja a tagosítási miveletekben lefektetett kisajátítási elv gyakorlását, mely az összesség, a közérdek javára szolgál. Az apró parcellákon egészséges gazdasági termelés lehetetlen.

A nagymértékű elforgácsolás, mondja Bernát István, ¹⁾ lehetlenné teszi az okszerű gazdálkodást. E mellett a munkaerő elfecsérlését vonja maga után. Az elaprózás megokolt ott, a hol intensiv, például kerti gazdaság vihető, de a nagy centrumoktól távol eső falvakban, a hol a kertészet termékeinek értékesítésére hiányzik a lehetőség, határozottan káros.

Az a felfogás, mely szerint a gazdasági erők szabad játéka fogja megteremteni a legkifogástalanabb birtokmegosztást, csütörtököt mondott.

A tagosítási elv alkalmazását szinte kényszerítő szükséggé tette az ingatlanok felaprózott helyzete. E tekintetben az ország erdélyi részeire utalhatunk, hol a tagosítás elve negyven éve alkalmaztatik.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint, és alig van kivétel e tekintetben, a rendezendő terület kataszteri holdjainak számát mindig meghaladta jóval a parcellák száma.

Az arányosítás és urbéri rendezés miveleteinél természetesen a holdak és parcellák száma között mutatkozó eltérések figyelembe a megállapításoknál nem jöhetnek, mert ott nagy területek felosztásáról vagy használatának arányosításáról van szó, mely területek a dolog természeténél fogva egységes területet képeztek, avagy kevés birtoktestre voltak szétszétva. Ellenben a tagosításoknál, hol rendezés alá jött terület oszlik fel a feltüntetett parcella számokra, a megosztás szembevetendő.

Székelyudvarhely, hol az 1.955 kat. hold 4.803, Feketehalom, hol 10.428 hold 30.138, Szentpéter, hol 6.473 hold 14.295 parcellára oszlik fel, avagy Vesződ, Eczel, Répostfalva, Báránkyut stb. mindannyinál 2—3-szorosa a birtokrészletek száma a terület hold számának. Megemlítjük, hogy a kimutatások a kataszteri munkálatok alapján készültek, melyekről a tényleges állapot mindig eltér annyiban, hogy *tényleg sokkal nagyobb* a parcella száma a nyilvántartott számnál.

Ezenkívül a felsorolt községekben mindig vannak nagyobb birtoktestek, melyek összefüggő területben 20—100 holdat is kitesznek, így a parcella számaránya a holdszámhoz mérten ez okból is nagyobb a kimutatottnál.

¹⁾ *Agrárpolitika*. Budapest, 1903. év. 65. lap.

Egymagában véve tehát a birtokszétdarabolás kimutatott képe minden községben igazolja a tagosítási eljárás bevezetését.

E birtokmegosztás mellett a tagosítás lehet egyetlen eszköze a gazdaságilag megfelelő birtokterületek kialakulatainak.

Hogy a földbirtok ezen eldaraboltsága mellett a földbirtokos osztály egyáltalában termelőképes lehetett és maradhatott, az különösen két körülménynek tudható be.

Egyik volt a nyomásos rendszer fentartása, a másik a nagykiterjedésű agrárius közösségek létezése. A nyomásos rendszer primitív volta mellett is hatalmas erkölcsi erőt képviselt, a községi lakások között az érdekek bizonyos összekapcsolását tartotta fenn. Viszont a közös erdő és legelő mély társadalompolitikai jelentősége abban rejlett, hogy a törpe birtokos, sőt birtoktalan népelem gazdasági érdekeit szolgálta főképen.

A tagosítás nyomán rendszerint a nyomásos gazdasági rendszer megszüntetése járt. A mezőgazdasági törvény ¹⁾ kényszerítő szabályllyá tette a tagosított határokbán a szabad gazdálkodást ott, a hol a tagosítással az agrárius közösségek felosztása is járt, tehát hol a nyomásos legeltetéstől és közös legeltetéstől egyidőben esett el a község birtokossága, különösen a kisbirtokra és birtoktalan népelemre a tagosítás nem hozhatta meg a kívánt gazdasági hasznokat. A község közgazdasági élete megrendült. Hiányozván a közlegelőben a biztonsági szelep, melyen át a birtoktalanok és törpebirtokosok elégedetlensége eltávolódott, az intenzív mezőgazdasági művelésre alkalmasabb területegységek kiválása nem akadályozta meg a mezőgazdasági proletáriátus megnövekedését, kivándorlását, vagy a városokba való tömörülését.

Az ugynevezett agrárius közösségek tehát igen nagy szerepet játszanak a község mezőgazdasági életében is.²⁾ A hol a határ tagosítatlan, ott a közös osztatlan legelő és erdő a község extenzív jellegű mezőgazdasági életének kiegészítő része. A gazdálkodás sulypontja a törpebirtokoknál nem a nyomásos gazdálkodásban mívelt magánbirtokban, de a közös legelő- és erdőgazdaságban van. Ott azonban, hol a tagosítás megszüntette a nyomásos gazdálkodást, szabadon használható területegységekké alakította át az ingatlan területeket és magántulajdonná bontotta fel az agrárius közösséget; a helyzet természetesen a gyengébb kisbirtokosokra nézve változott hátrányosra.

Ahhoz, hogy a kis területegységeken intenzív mezőgazdasági művelést üzhessen, hiányzott az intellectualitása és tőkéje, az extenzív

¹⁾ 1894 : XII. 2–5. §.

²⁾ L. szerző: *Agrárius közösségek stb. Jogállam* 1909. évi 6. és 7. füzet.

jellegű, de megfelelőbb közös gazdálkodás formájától pedig meg lett fosztva.

Ott tehát, hol a tagosítás egyszersmind konzerválta és megtartotta az agrárius közösségeket, a község mezőgazdasági élete minden nehézség nélkül alakult át.

Mi sem mutatja az agrárius közösségek nagy jelentőségét szembe-tűnőbben, mint a tekintélyes számuk. A birtokmegosztás jelentősége, s tagosítás és parcellázások gazdasági hatása, általában a földbirtokmozgalmak jelentősége csak úgy bírálható el behatóan, ha a mezőgazdasági élet eme jelentős tényezőit is számbavesszük.

Összesen 10.365 ilyen agrárius közösség van Magyarország egész területén, és pedig erdő 1.415, legelő 4.041, erdő és legelő vegyesen 3.822, más közösség (mint piacztér, vásárhely, itató, birkauszató, ház, korcsma, kut, temető stb.) 1.087. Területük meghaladja az 5 millió kat. holdat.

Az agrárius közösségek nagy jelentősége nyilatkozik meg a mezőgazdasági törvény (1894. XII. 12. §.) rendelkezésében, az erdélyi és magyarországi birtokrendezési törvények (1908. VII. és XXXIX. t.-cz.) amaz intézkedéseiben, hogy azok felosztása vagy egyáltalában tiltva van, vagy földművelésügyi ministeri engedélytől feltételezett. Sőt, a mint említve volt, ily agrárius közösségek létesítését egyenesen kötelezővé teszi a törvény mindenütt ott, hol az általános tagosítás idejében a községi állattenyésztés érdekeit ki nem elégíti a meglevő közlegelő.

Tagosítás tehát, ily közösségek megszüntetésével, felosztásával, a kisbirtokos népelem érdekei ellen van. Ellenben a közösségek megóvása, kiegészítése az érdekek megnyugtató harmóniáját teremti meg.

A régebbi tagosítások gyakori jelensége volt az, hogy a kisbirtokosság a tagosítás okozta mezőgazdasági válságot ösztönszerűleg azzal akarta megelőzni, hogy azt magára nézve hatástalanná tette, olyképen, hogy nem tagban hasított ki illetményét. Leggyakoribb eset az volt, hogy a kisbirtokosok „csoportosultak“ és mint csoport kértek elhelyezést a községnek rendesen valamely alantosabb osztályzatú határ-résében. Itt azután egymásközötti megegyezéssel három-négy dülőben helyezkedtek el, fentartván így önmaguk között a nyomásos gazdálkodást. Ott, a hol ily „csoportosulás“ nem történt, a legtöbb kisbirtokos szántóját, rétjét, kaszálóját, kenderföldjét elkülönítetten kapta ki, erdő- és legelőilletménye természetesen szintén nem tagosított birtokban adatott ki.

Ez a megoldás, noha a birtokrendezési költségek tehertöbbletét mintegy ellenérték nélkül viselték, tette lehetővé a törpebirtokosoknak, hogy a szabad gazdálkodás kényszerű formáitól menekülhettek.

IV.

Általában véve azt szokták mondani, hogy a tagosítás, mint a közép-birtokok kialakításának módja, tulajdonképen a nagyobb birtokos érdeke. Tehát mindenütt ott, hol tagosítás végrehajtatott, csak a közép-birtokos gazdasági előnye az, a mi kétségtelen, ellenben a kis- és törpebirtokos a tagosításból gazdasági előnyt nem nyert.

Ez nem áll így meg feltétlenül, mert a helyesen okadatolt és helyesen végrehajtott tagosítás, bár a nagyobb birtokos gazdasági érdekei szembenünőbbek is, az összesség gazdasági kívánalmait, igényeit kell hogy szem előtt tartsa.

Nem mindenütt gazdasági érdek a tagosítás, bár a nagyobb birtok kiválása, mint önálló területességé, csak így remélhető, viszont lehet gazdaságilag hasznosnak és czélszerűen keresztülvihetőnek mondani olyan tagosítást, hol az csak birtokosok között megy végbe a nélkül, hogy az összesítés valamely nagyobb területességet teremtsen meg.

Az összeség érdeke az, a mi a birtok tagozódásából keletkező osztályérdek fölé emelkedik. Az összeség érdeke kell, hogy kellő elbirálást találjon már a megengedhetőség feltételének megállapításánál.

Meg kell előfeltételként állapítani azt, hogy a községben a kérelmezés idejében milyen a birtoklás módja, gazdálkodás rendje (nyomásos vagy szabad), hány nagyobb birtokos van szemben a kisbirtokosokkal, meg kell állapítani az egyes birtokok dülő szerinti megosztottságát, eldaraboltságát, a mezőgazdasági üzem súlya a termelés mely ágán nyugszik. Kívánatos-e a tagosítással kapcsolatosan talajjavítást végezni (lecsapolást, öntözést, fásítást, legelőrendezést), lehet-e a meglévő művelési ágakat változtatni, erdőt legelővé, legelőt erdővé vagy szántóvá alakítani stb.¹⁾ Mindenesetre azonban rendezni kell a község uthálózását.

Ilyképen tehát a tagosítás az összesítés fogalmán messze túlhaladó jelentőséget nyer.

Az oly birtokmegosztás káros és gazdaságilag a termelést lehetetlenné teszi, hol a legnagyobb birtokos 44—24 kat. hold kiterjedésű ingatlanai 182—32 parcellára oszlanak fel, melyek megint 16, 12 dülőben vannak szétszórva (Tusnád, Bődön).

A közép- és legkisebb birtokosok ingatlanainak megosztása pedig minden észszerű gazdálkodást lehetetlenné tesz, pl. a háromholdas legkisebb birtokosé, kinek ezen birtoka 16 parcellában és 9 dülőben van elosztva.

Ily községekben a tagosítás, mint birtokrendezési művelet nyilván-

¹⁾ 20/1909. I. M. R. 11. §.

valólag nemcsak azt a célt szolgálja, hogy a nagyobb területegységek kiosztását elősegítse, hanem általában rendezi újra a határmegoszlást azért, mert a csaknem kizárólag kisbirtokosok között is az ingatlan fel-darabolás valósággal deformálta az egész mezőgazdasági termelést.

A nyomásos rendszer a gazdálkodást némiképp lehetővé teszi a legnagyobb felaprózás mellett is, ott azonban, hol a szabad gazdálko-dásra tért át a község lakossága, ott az ingatlanok hozzáférhetősége, mesgyék bizonytalansága, a mezei dűlőutak, források, itatók s a hozzájuk vezető utak használata örök viszálykodást teremt, a község gazdasági rendjét forgatja fel.

(Befejező közlemény következik.)

Sebess Dénes.

A gyapot árhullámzásainak okai.¹⁾

Az emberiségnek élelmiszerekkel való ellátásán kívül a ruhával való ellátás a legfontosabb, a mely a gyakorlati életben és a gyakorlati gazdaságban egyaránt döntő szerepet visz. Ennélfogva a gyapot termékének s így a pamutipar mikénti fejlődésének alakulása direkt vagy indirekt uton az egész emberiséget érinti. Az utolsó három évtized alatt az összes iparágak között a pamutipar a leggyorsabban fejlődött és a mint az eddigi fejlődési folyamatból megállapíthatjuk, ennél az iparágnál a föld lakosságának s gazdaságának emelkedése s gyarapodása folytán továbbra is a legnagyobb fejlődés várható. Ha szemügyre vesszük, hogy csak a szűkebb körzetbe ki mindenki van bevonva: a nyersgyapotnak ültetvényese, a fonók, továbbá mindazok, a kik a későbbi feldolgozásnál, a szállításnál és a kész gyártmányoknak eladásánál vannak érdekelve, egészen a fogyasztóig, úgy látjuk, hogy a gyapotterméstől és a pamutipartól millióknak jóléte függ és így mindaz, a mi a termelésnek s az iparnak menetelével összefügg, nagy nemzetközi jelentőséggel bír.

Köztudomású tény, hogy a gyapottermelésnél és ebből folyólag a pamutiparnak helyzetében olyan mozzanatok merültek fel az idők folyamán, melyek alkalmasak az egész vonalon aggodalmat kelteni, tekintve, hogy úgy a nyersanyag termelése, valamint az árak alakulása, helyesebben alakítása terén jelenségek észlelhetők, melyek irányuknál és természetüknél fogva egészségtelenek, sőt gazdaságilag kártékonyak, bizonyos tekintetben még torzak is. Vizsgálódásunk tárgya lesz tehát e kóros jelenségek okainak a megfigyelése s konkrét tények alapján való kifürkészése, a nyerstermény s a félgyártmány árának alakulására hatással, sőt bizonyos tekintetben döntő befolyással levő mozzanatoknak megállapítása, egyszersmind azoknak a törekvéseknek megjelölése, a melyek a szűkebb érdekeltségi körzetek részéről egységes állásfoglalás alapján már eddig is megnyilatkoztak.

* * *

¹⁾ Szerzőnek a kereskedelemügyi m. kir. ministerium megbízása folytán teljesített 1908/9-iki németországi és angliai tanulmányutjáról szóló jelentése.

A nélkül, hogy régi, a köztudatban is leszűrődött elméleti igazságoknak konstataálásába belebocsátkoznék, melyek jelen esetben csakis a főszenpontoktól való elterelésre és a vizsgálatok eredményének szétforgácsolására vezethetnének, egyenesen reátérek azokra az uralkodó mozzanatokra, melyek e kérdésben döntő jelentőségűek.

Annak a hosszú évek óta huzódó krízisnek, mely a gyapotiparban végbe megy, két főoka van. Az egyik főok: természetes ok, a másik főok: mesterséges ok. A természetes ok: a nyersgyapottermelésnél jelentkező rendkívüli, előre nem látható s kiszámíthatlan mozzanatok, melyek a legutolsó esztendőben mindazokban az államokban, a hol gyapotot termelnek, úgy a gyapottermelés mennyiségi, mint minőségi eredményét illetőleg tapasztalhatók voltak. A mesterséges ok viszont: az önkényes, szervezetlen, rapsodikus, gyakran szilaj vadsággal és szenvedélylyel kitörő spekuláció, mely kaotikus egyvelegben hol felhajtja, hol lenyomja az árakat és minden legitím áralakulást már eleve meggátol és lehetetlenít. Misem természetesebb, mint hogy ezen két [főokon kívül, melyeknek döntő jelenségük van, még többféle, többé-kevésbé nagyobb vagy kisebb jelentőségű okok is közrehatnak az áralakulásra, melyekről a továbbiakban ugyancsak lesz szó.

Hogy az egész gyapotpiacz helyzetét és az áralakulások okait részletesen és objektíve megállapíthassuk, szükséges az utóbbi esztendők mérlegeit és kialakulását szemügyre venni.

Sajátságos kép tárul elénk. A legszedületesebb árhullámzások, melyeknek görbéi csupa végletet tüntetnek fel, tapasztalhatók az évek folyamán, melyek a következőkben nyernek kifejezést.

Amerika dominálja a helyzetet; a világ összes gyapottermésének több mint 75 százaléka Amerikára esik, az összes gyapotneműek áralakulása valóságban az amerikai termés jó vagy rossz eredményétől függ. A század elején 1901—1904. között a gyapottermés igen rossz volt Amerikában, az árakat igen magasra verte fel a spekuláció, mindazoknak kárára, kik a pamutiparnál érdekelve voltak. Érdekes összehasonlítás a következő:

1899-ben az amerikai gyapotültetvények területe	23,000.000 acre
1899-ben „ „ „ „ terméseredménye	11,250.000 bál
1903-ban „ „ „ „ területe	28,000.000 acre
1903-ban „ „ „ „ terméseredménye	11,000.000 bál.

Tehát 21·5⁰/o-kal több terület volt beültetve 1903-ban, mint 1899-ben és a terméseredmény 1903-ban annak daczára egy negyed millió bállal kevesebb volt. Ebben az időben e visszasságnak okát a rossz időjárás kivül a munkáshiányra vezették vissza. A néger munkások

inkább gyári munkát kerestek, úgy hogy ázsiai, különösen kínai és japán munkásokkal törekedtek a hiányt pótolni. Ugyanekkor Indiában is kis termés volt, melynek fokozása érdekében nagy aktiót kezdeményeztek. Tekintve, hogy ott óriási kiterjedésű területek heverték parlagon, az aktió sikerrel járt. Egyiptom termése 1903-ban egy millió bálra rugott, szintugy Dél-Amerikáé, de míg a délamerikai beültetés fokozható volt, addig az egyiptomi törekvések nem jártak nagy sikerrel.

Megállapíthatjuk, hogy már 1903-ban, a mikor a világtermés 15,680.000 bálra rugott, az összes érdekeltséget a legnagyobb feszültségben tartotta az a kérdés: hogy a folytonosan növekvő igények és a pamutvaló ellátás szükségességének fokozódása folytán — tekintve, hogy az évi pamut-szükséglet többlet 4—500.000 bálra tehető — hogyan és honnan fogják az összes szükségletet fedezhetni. Új területeknek megnyitása és beültetése volt a jelszó. Hiszen a szövő- és fonószekek óriási mérvben szaporodtak, a gyapottermő földek mellett mindig új és új ipartelepek létesültek. Ennek a következménye az volt, hogy Amerikának gyapotkivitele abban az arányban csökkent, a milyen mérvben a belső fogyasztás, illetve szükséglet emelkedett. A nyersanyag mennyiségének elégtelen volta fenyegető rémként jelentkezett, melynek ellensúlyozása, illetve megszüntetése érdekében széleskörű akciókat kezdeményeztek az egész világon.

A nagy hiány a nyersanyagban annak áralakulására természetesen emelkedő hatással volt. Ehhez járult, hogy a gyapottőzsdéken, nevezetesen New-Yorkban, New-Orleansban és Liverpoolban a speculatio a piaczervezetlen volta és a pamutipari érdekeltség közönye s passzivitása folytán hallatlan módon és mértékben aknáztta ki a helyzetet. A határ-időzlet-sisztéma folytán a piaczokon 1903-ban a gyapot ára $5\frac{1}{2}$ -ről $8\frac{1}{2}$ dollárra emelkedett.

A speculationak természete és jellege tekintetében distinguálnunk kell. Van indokolt és indokolatlan speculatio éppen úgy, mint a gabonaüzletben. A legitim speculatio, ha a termelő fix határidőre elad azon reményben, hogy az árak csökkenni fogja, avagy termését azért és attól a reménytől eltelve tartja vissza, hogy később magasabb árakat fog elérhetni. Ugyanígy legitim speculatio nyilvánul meg a szövőiparosnál, ki vagy határidőre vásárol, vagy a gyára ellátására szükséges nyersanyag beszerzését illetőleg várakozó álláspontra helyezkedik. Viszont illegitim a speculatio, ha a termelő, a kereskedő, vagy a gyáros eladja azt a nyersanyagot, a mi nincs is birtokában, vagy vásárol, a mikor nincs neki nyersanyagra szüksége. A gyáros vásárlásának materiális alapja, hogy gyárát gyapotkészlettel ellássa. Viszont a többiek, akár termelő, kereskedő, vagy gyáros, akár esetleg pénzember: pusztán csak játékosok, kik úgy a termés mikénti felhasználását, valamint az ipar érdekeit is veszélyeztetik.

Sőt a nagyarányú speculatio a termelőt, a szövőszék vagy fonószék tulajdonosát és a gyárost megfosztja az őt jogosan megillető bevételétől, tőkéjétől és munkájától. A munkást megfosztja a munkától és a munkabértől és megakadályozza, hogy normális gazdasági erőfejlesztés érvényesülhessen a gyapottermelésnél, a szövésnél, a gyártásnál és a készgyártmányok eladásánál.

Hogy tekintet nélkül a termés kvalitatív és kvantitatív eredményére, a speculatio milyen viszonyokat teremtett a gyapotpiacon 1904-ben, azt látjuk a következőkből. Még 1904 február 2-án 8·96-on jegyezték (Liverpool) a gyapotot, viszont 1904 december 29-én 3·63-ra, tehát közel egy harmadára csökkent a gyapot ára. De sokkal érdekesebb, hogy míg az 1905/6-iki világtermés 16,600.000 bált eredményezett és az átlagos ár 5·94 volt, addig az 1906/7-iki campagneban, jöllehet a világtermés több mint 20%-kal volt nagyobb, vagyis 19·9 millió bálra rugott, az átlagár annak daczára csak 6·38 volt.

E tényekből kiviláglik, hogy a speculatio ugy Amerikában, mint Egyiptomban olyan zavarokat idézhet elő, melyek tekintet nélkül arra, hogy a termés kielégítő, vagy elégtelen volt, a nyersgyapot árát hihetetlen fluctuatioknak teszik ki. A helyzet kritikus volta nem az alacsony vagy a magas árakban rejlik, hanem a mesterséges árhullámzásokban, melyek a kereslet és kínálat törvényeivel homlokegyenest ellenkeznek. Elegendő egy-két embernek beavatkozása, hogy az egész gyapotüzletet megzavarja. Ezek az elemek, rendszerint a legvakmerőbb játékosok, vagy játékosok érdekeinek exponensei, terrorizálják az egész érdekeltséget és a határidőüzletben rejlő sajátyszerű előnyöket egyéni céljaikra úgy használják fel, hogy mesterséges uton idéznek elő árhullámzásokat; ők maguknak nincs sok veszteni valójuk, de abból élnek, hogy nagy zavarok előidézése által a situatiot tetszésük szerint kiaknázzák.

Az 1901—1904. években tapasztalt visszasságokat nem kizárólag az amerikai speculatio idézte elő, hanem az egyiptomi, az u. n. alexandriai piacnak hivatlan elemei is. E spekulánsok pontosan tudták a mennyiségi és minőségi terméseredményeket, tudták a gőzpréssel elcsomagolt készárú mennyiség nagyságát, tudták, hogy milyen nagy a rögtön nem szállítható gyapot mennyisége, minősége, egyszóval a helyzet összes előnyeit és hátrányait, nemkevésbé a piacon mutakozó fogyatékoságokat is kiaknázza összevásároltak mindent, hogy egy egész éven tartó campagne alatt, tehát mindig a legközelebbi termésig uralják a helyzetet, nem törődve az így okozott kárral.

Tehát megállapíthatjuk, hogy az 1901—4-ig terjedő években, a mikor a gyapottermés egyáltalán nem volt kielégítő, az igen magas egységárakat két főköörülményre lehetett visszavezetni. Az egyik a beül-

tetett gyapottermő földek elégtelensége, a melyhez hozzájárult, hogy a földek különben sem voltak eléggé sűrűn beültetve, tehát kihasználva, úgy hogy a kedvezőtlen időjárás és rossz munkásviszonyok folytán csak igen alacsony összeredmény jelentkezhetett. A másik főkörülmény viszont a speculationnak magatartása volt, a mely saját céljaira aknázza ki a helyzetet.

* * *

Vizsgáljuk meg az 1904—1909. éveknek történetét és a gyapottermelésnek eredményeit, a helyzet további kialakulását, hogy e két időszakot összehasonlítva az árfluctuációk igazi okait megállapíthatni tudjuk. Az 1901., 1902. és 1903. esztendőök méltán nevezhetők kritikusoknak úgy a rossz terméseredmény, valamint a spekuláció illetéktelen beavatkozása folytán. Ezzel szemben a következő esztendőknél terméseredményei minden várakozáson felül kitűnőek voltak. Mig például az amerikai termés 1903-ban 9,851.000 bál volt, addig már 1904-ben a terméseredmény 13,600.000 volt. A beültetett terület 1903-ban 28,000.000 acre, 1904-ben viszont 31,700.000 acre volt. Az 1905-iki esztendő gyöngébb volt ugyan, de ez csak látszólagos, mert jóllehet a beültetett terület pontosan 3 millió acre-el volt kisebb, a terméseredmény mégis 10,805.000 bálra rugott. 1906-ban 32 millió, vagyis 5 millió acre-el volt nagyobb a beültetett terület, mig a termés 13,692.000 bált eredményezett. A következő esztendőknél 1907., 1908., 1909-ben változatlan nagyságú terület mellett a terméseredmények 11,500.000 és 13,500.000 bál között ingadoztak. Viszont az árak a legönkényesebb és rapsodicus változásokon, ingadozásokon mennek keresztül. A legalacsonyabb ár az utolsó 5 évben 3.74 dollár, a legmagasabb viszont 12.22 dollár volt. A többi termelő pozíciókban is nagy emelkedés konstátálható úgy a terméseredménynél, mint a beültetett terület nagyságánál, de az utóbbinak emelkedése aránytalanul nagyobb, mint az előbbie, a mely körülmény abban találja magyarázatát, hogy a század legelső éveiben megindított s a gyapotterület kiszélesítésére s az új területek beültetésére irányuló akciónak nagy sikere volt. Egyiptomban, Indiában, ezenfelül a német, angol, francia és olasz gyapotkolóniákon évenként 50—100⁰,₀-kal emelkedik a gyapottermelés; mindezeknek a részletezése azonban eredeti célunktól kissé messze vezetne el. Elegendő annak a konstátálása, hogy az európai érdekelt hatalmak intenzív gyarmatpolitikájának keretében és a különböző gyarmati gyapotültetvényi társaságok energikus és céltudatos munkássága folytán a gyapottermelés expanziója nagy mértéket öltött. Különösen a „British Cotton Growing Association“, továbbá a német „Kolonial-Wirtschaftliches Komitee“ és végül az „Association Cotonière

Coloniale“ fejtenek ki államaik erkölcsi és anyagi támogatása mellett hatékony működést.

De mit tapasztalunk a piacz helyzetének alakulását illetőleg ezen időszak alatt? Jóllehet a terméseredmények messze túlhaladták az előbbi periódus kvalitatív és kvantitatív eredményeit és a beültetett területek nagysága és új területek exploítálása nagy léptekkel haladt előre, annak dacára, a piacz helyzete nem volt egy pillanatig sem kielégítő, a viszonyok az egész vonalon nem voltak egészségesek, éppen mert a spekuláció minden alakulatot, minden phasist a maga subjectív érdekszempontjából aknázott ki. Éppen úgy megtaláljuk ezen időszak alatt is a legextrémebb áralakulást és árhullámzást, mint az előbbi időszakban.

* * *

Vizsgáljuk meg tehát ezeknek az árhullámzásoknak mélyebb okait és rugóit, most már függetlenül minden cronológikus eseménytől, mer kétségtelen, hogy ezek az árfluctuatiók a gyapotpiacot dominálják, akár nagyon jó, akár nagyon rossz a termés és így nemcsak a nyersterménynél érdekeltek, hanem a gyapotiparosok: a szövők és fonók is rendkívüli mérvben érzik e visszasságokat. Ezek a mélyebb okok a következők:

1. *A határidőüzlet.* Ez a legalkalmasabb eszköz arra nézve, hogy a gyapotnak ármozgalmait nagy mértékben és bizonyos könnyedséggel befolyásolja. A magyarázat és ennek kapcsán a rugók ismereteseek. Ugy a gyapot-, valamint egyáltalán a textiliparban hiányzik a nyers terményekkel való ellátás lehetőségének biztossága. Az egész textilipar — mint egység véve — terv és cél nélkül ma úgy van szervezve és berendezve, hogy egy olyan nyersanyagot kell feldolgozni, melynek termelése évről-évre újból történik és annak eredménye véletlen körülményektől rendkívüli mérvben függ. Ezek a véletlen körülmények legelsősorban az időjárás, továbbá a beültetett földnek állapota, a föld megmunkálásának módja, a növény egészsége és esetleges elfajulásai, károk és betegségek fellépte, a beültetési terület nagysága, a munkásviszonyok alakulása, stb. Viszont a nyers gyapotra szükség van minden körülmények között. Szüksége van a textiliparnak, illetve az egész világ fogyasztóközönségének. Ez a szükséglet évről-évre nő és a világfogyasztási többletszükséglet évenként 500.000 bál gyapottermelési többletet tesz kívánatossá. E két ellentétes természetű és tendenciájú főköörülményre alapítja a spekuláció a maga működését és különösen a szövők és fonók érdekeit tartja egyeduralnokodóként kezében.

Másrészt, ha concedáljuk is, hogy a határidőüzlet — melynek minémiségéről fentebb már megemlékeztünk — a gyapotpiaczon uralkodó

visszásságoknak egyik főokozója, mégis kétségtelen, hogy a határidőüzletre, mint finom és jellegzetes értékmérőre és viszonzbiztosító intézményre szükség is van. S itt rejlik épen a visszásságok megszüntetési lehetőségének egyik főakadálya. Azok az érdekek, a melyek a határidőüzlettel egybeforrtak, évről-évre nagyobb dimenziókat öltenek. A határidőüzletnek kétségtelen előnyeit élvezik a fonók és a szövők is, a mennyiben ez uton lehetővé válik, hogy magukat kényelmesen és hosszú időre nyersanyaggal, tehát nyersgyapottal elláthassák. De hátránya is van a határidőüzletnek, mert — eltekintve a már említett elfajulásoktól — épen ezek a hosszúlejáratú szállítási egyezmények a készárúknak, a készgyártmányoknak, valamint a fonálnak és czérnának árát gyakran hosszú időre fix módon megállapítják, viszont épen az e téren szerzett tapasztalatok bizonyítják a legjobban, hogy épen hasonló egyezmények folytán lehetetlenség a készgyártmányoknak árát a nyersanyagának árával helyes összhangba s viszonyba hozni. Az eshetőségek különfélék; esetleg a piacz még hosszú időre olcsó árával van ellátva, avagy olyanoktól, a kik annak idején olcsón bevásároltak, még a régi árakon kaphatni nyersanyagot. Gyakran azonban a hosszú időre szóló megállapodásoknál nehézségek, esetleg még veszteségek is felmerülhetnek. Talán kissé paradoxul hangzik, de helyes épen szakköröknek az az állítása, hogy a határidőüzlet a nyersanyagoknak árát a kereskedelem könnyebbségének és a nagyobb mozgékonyság és ruganyosság elvének megfelelőleg befolyásolja, míg a készgyártmányoknak árát a nagyobb állandóság és szilárdság elvének megfelelőleg befolyásolja.

Ugy a gyapottermelőknél, mint az ipari érdekeltségénél az a felfogás tör utat, hogy a határidőüzlet eltörlése — mintegy a speculatio mesterseges letörését célzó eszköz — ilyen alakban nem kívánatos. Sokkal czélszerűbb: egészséges és consolidált viszonyoknak előteremtése az által, hogy az indokolatlan, tulzott, sőt gyakran immoralis speculatio-nak actióképessége letöressék, illetve korlátoltassék.

Ennél a mozzanatnál jelentős szerepe van a terméseredmények mennyiségi és minőségi megállapíthatásának s hogy e tekintetben milyen megbizhatatlanok ugy a hivatalos, mint a magántermésbecslések, az köz-tudomású. A hivatalos termésbecslők, az igaz, hogy nagy áron, de megvesztegethető elemekből állanak s hogy a megvesztegetés épen a nagy-speculánsoktól indul ki, azon nem lehet csodálkozni. Nincs még megközelíthetőleg sem megbizható becslési eredmény, a melyre támaszkodhatna az érdekeltség; a legtententiosusabb híresztelésekkel árasztják el a tőzsdét s már 100—200.000 bál többleteredmény vagy annyival gyöngébb eredmény az áralakulásra óriási hatással van. A nagyspekulansok manővereikkel meggátolják, hogy egyáltalán létrejöhessen egy a

nyilvánosságra kerülő autentikus termésbecslés, mert ez az ő érdekeiket sérti. Az ő életelejük a bizonytalanság és az állandó nyugtalanság, mert csak akkor és azzal tudják a tőzsdét és az igazi érdekeltséget sakkban tartani.

Sajnálatos körülmény, hogy ez az állapot mindinkább elfajul s mivel sem a gyapottermelők, sem a gyapotvásárló textilipari érdekeltség még eddig nem tudott egyöntetű megállapodásra jutni s sikerteljesen állást foglalni, ennél fogva a nagyspeculánsoknak merészsége, sőt szemérmertlensége napról-napra nagyobb arányokat ölt. Kísérletek, melyek a gyapotáraknak szabályozását célozzák, már történtek és pedig úgy az ültetvényesek, valamint a textiliparosok részéről. Így az Egyesült-Államokban, nevezetesen a déli államokban két szervezet létezik, a melyek közül az egyik az ültetvényesek szövetsége (ennek kebelébe 1906-ban már 800.000 farmer tartozott), a kik a nyersgyapotnak minimalis árát kilogrammonként 1·20 frankban vélik megállapítani, ezzel szemben viszont „Southern Cotton Association“, melynek kebelébe az amerikai össztermelésnek közel $\frac{3}{4}$ -ed része tartozik, a minimalis árát kilogrammonként 1·65 frankban kívánják megállapítani. Természetesen az amerikai nyersterményérdekeltségnek e törekvéseit a többi, tehát a német, angol, francia és olasz termelési és ipari körök nemcsak hogy nem szívesen látják, de bizonyos aggodalommal is kísérik, mert különösen a „Southern Cotton Association“ által tervezett gyapotegységárat igen magasnak tartják, a melyből csak az amerikai ültetvényes profitálhat és pedig 13 millió bál átlagos évi termésnél, csak a külön, tehát a különbözeti hasznot véve alapul, mely az 1·20 és az 1·65 frankos árak közt mutatkozik, az amerikai termelők 1.863 millió frankkal gazdagodnának, a többi termelőknek, de sokkal inkább az európai fogyasztóközönségnek rovására.

Sokkal komolyabbak és életrevalóbbak azok a kísérletek, a melyek a gyapot-, illetve a pamutipari érdekeltség részéről történtek abból a célból, hogy a nagyspeculánsoknak, különösen a határidőüzlet kultiválásánál tapasztalt üzelméit ellensúlyozzák, illetve, hogy azoknak a veszedelmeknek gátat vessenek, a melyek az áralakulásnál, helyesebben az árak mesterséges s önkényes alakításánál a speculatio részéről mindig fenyegetnek. Elvégre elegendő súlyos háttérűek azok a tényezők, a melyek az érdekeltséget természetes okok jelentkezése folytán állásfoglalásuknál és számításaikban befolyásolják, ilyenek t. i. a már említett factorok, mint: az időjárás, a beültetett földnek állapota, a munkálási módja, a beültetett terület nagysága, a növény egészsége, esetleges elfajulásai, károk vagy betegségek fellépte, munkásviszonyok alakulása; ezeken felül azonban más tényezők is különös szerepet ját-

szanak, mint: a nyerstermény nedvességi tartalma, a szállítás, különösen a csomagolás módja, a tűz elleni biztosítás kérdése, a súly kérdése, stb. Ha most már ezeken kívül még természetellenes okok is oly intenzitással, gyakran oly vehementiával lépnek fel, mint a hogy az a speculatio révén tapasztalható, akkor méltán érthetőek azok a súlyos aggodalmak, melyek a pamutipari érdekeltséget a jövőre nézve fogva tartják.

Ez az érdekeltség két dologra törekszik. Az egyik, hogy mindig olyan nagy mennyiségű tartalékgyapot felett rendelkezhessék, hogy a rossz termésű esztendőkből is fedve legyen a nyersanyagszükséglet, a másik törekvés, hogy olyan eszközök felett is rendelkezzenek, a mely alkalmas az áraknak szilárdságát biztosítani és azt fenn is tartani. E törekvések kiviteli módja és lehetőségei feletti felfogások az érdekeltség körében igen különbözőek. Az egységnek nyoma sincs, de úgy látszik, azt nem is fog sikerülni elérni. Így pl. van egy terv, mely már öt év óta van szőnyegen. E szerint meghatározott áron összevásárlandó volna egy millió bál tartalékgyapot, hogy olyan időkben, a mikor vagy egyáltalán nem, vagy csak igen magas áron volna gyapot vásárolható, az érdekeltség megfelelő tartalék felett rendelkezne. Ez az intézkedés egyszersmind az ültetvényeseket is ösztönözné fokozottan nagyobb területeknek beültetésére, ha azok biztosítva lennének, hogy egy millió bált meghatározott áron vásárolna az érdekeltség. Ugyancsak fékezné az a nagyspekulánsoknak is hevét, ha látnák, hogy az egységárak indokolatlan felszórólása e tartalékkészletnek eladását vonná maga után. Egy másik terv viszont a szövőknek nagy társasági szövetségbe való összetömörülését célozza, melynek oly hatalmas volna az ereje és tekintélye, hogy a gyapotpiacon végbemenő mozgalmakat súlyánál fogva is szabályozhatná, a gyapottermés mennyiségi és minőségi kilátásai felett tájékozódást nyerhetne, új ültetvényi földek létesítését támogathatná és az ültetvényesek a szövőkkel közelebbi érintkezésbe, majd bensőbb kapcsolatba léphetnének. E két terv közül az utóbbinak több támogatója van, mint az elsőnek, azonban a megvalósítás kérdése még máig is nyílt kérdés.

2. *A gyapotültetvények területének elégtelensége.* A határidőüzleteken s egyáltalán a nagyspekulánsok üzelmén kívül első sorban a terület kérdése az, a mely az áralakulásra oly nagy hatással van. Lényegileg ez a momentum is a spekuláció rayonjába tartozik, mert azok az elemek, a kik a gyapotpiacot ma uralják, áralakítási politikájuknál mindig különös figyelemmel vannak a beültetett terület nagyságára. De megfordítva viszont a helyzet az, hogy éppen mivel aránylag még mindig kicsi az ültetvényi terület és nincsen minden arra alkalmas terület exploítálva, minek folytán csak mérsékelten fokozható a termés, jöhet csak a spe-

kuláció abba a helyzetbe, hogy ezt a momentumot ugyancsak saját egyéni érdekeik s kombinációik középpontjává tegyék.

Közelebbről tekintve e kérdést, látjuk, hogy a kolosszális gyapot szükséglet emelkedése nincsen megközelítőleg sem harmonikus arányban a beültetett területtel. Pedig évről-évre nő a gyapottermelő terület is, míg pl. 1893,94-ben az amerikai ültetvények 16,656.000 acre-nyi területet képeztek, addig 1907 8-ban ott 32,060.000 acre volt a beültetett terület. 1872-ben csak 2,750.000 bál volt az amerikai össztermés, viszont ma már 13,500.000 bálra rug. 1879-től 1905-ig a gyapottal beültetett terület 80·4⁰/₀-kal emelkedett, míg a termés ugyanezen időszakban 85·9⁰/₀-kal emelkedett. A pamutiparban viszont azt látjuk, hogy gondos tanulmányok és calculációk bizonyítják, miszerint a pamutipari szükséglet évenként 2¹/₂⁰/₀-ot emelkedik, ezzel szemben különösen az utolsó öt esztendőben a világ összes orsói 105 millióról 135 millióra emelkedtek. Ez a 30 milliós emelkedés nincs harmónikus arányban sem a gyapottermés nagyságával és fokozódásával, sőt fokozhatásával, sem a világszükséglet megfelelő emelkedésével, hanem éppen kétszer olyan nagy volt, mint a milyennek szabadott volna lennie. Az orsók számának ily hallatlan nagy arányú gyarapítása az 1904—1906. éveknek kivételesen nagy gyapottermési eredményére vezethető vissza. A pamutipari érdekelt-ség úgy gyarapította az orsók számát, mintha garanciája lett volna arra nézve, hogy a hasonló nagy gyapottermés nemcsak konstans, hanem progressiv fokozódó természetű leend.

Kétségtelen, hogy a gyapottermő terület elégtelen; de ezzel szemben némi vigaszt nyújt az a körülmény, hogy ezen a bajon lehet segíteni s a kiaknázatlan területeket gyapottal beültetni. Kétféle ut áll általában véve a termelés fokozhatása érdekében nyitva. Az egyik az új területek megnyitása, a másik a már beültetett területek intenzivebb megmivelése s illetve gazdaságosabb exploitalása. Csupán az amerikai gyapotterületeken még millió és millió hold van és ezek között — angol és amerikai szakkörök állítása szerint — éppen a legtermőképesebb földek azok, a melyek mind a mai napig kiaknázatlanul, parlagon hevernek. A helyzetnek kulcsa itt a rossz munkásviszonyokra, a már említett munkás-hiányra vezethető vissza. Különösen az Egyesült-Államok déli részén gyér a bevándorló mezei munkások száma; az utolsó időben a vasutársaságok törekednek, hogy a ki- illetve az Amerikába bevándorló munkások seregeit e vidékek felé tereljék. Texas pl. hatalmas, sőt a leg-hatalmasabb gyapottermő állam, de hogy mennyire nincs még Texas sem exploitalva, bizonyítja az a körülmény, hogy 1905-ben a termése 2,382.000 bál, 1906-ban 3,944.000 bál, 1907-ben 2,490.000 bál, végül 1908-ban 3,917.000 bál volt, ezzel szemben szakemberek megfelelő tel-

jes és intenzív exploitalás esetén egyedül Texast évi 30,000.000 bál termőképessegre értékelik (a minek megtörténte esetén az egész probléma egy csapással meg volna oldva). Továbbá Louisiana államban, melynek évi termése 500—1,000.000 bál közt ingadozik, átlag csak minden 17-dik acre van gyapottal beültetve, a többi terület viszont parlagon hever.

A legutolsó pontos statisztikai adatok igazolják, hogy egyedül az Egyesült - Államokban 700.000 angol négyszögmértföldnyi, tehát 448 millió acre gyapottermelésre alkalmas terület van, a melynek alig tizenötöd részén létezik gyapotcultura. Azok a farmerek, a kik a gyapottermelést, mint főművelési ágat üzik, 106.000 négyszögmértföld terület felett rendelkeznek, melynek fele még ma is erdőkből áll. Ha ezek a területrészek is gyapottal volnának beültetve, úgy 25 millió bállal több volna évenként termelhető. Ezen felül még kétszer annyi terület hever parlagon, a melyen további 60—70 millió bál gyapot volna termelhető. A Mississippi-Delta vonalán levő 20 milliónyi acre területből 16 millió alkalmas a gyapotművelésre, a jelentékeny munkáshiány folytán eddig évenként csak 5 millió acre volt beültetve.

Ugyanezek a vidékeken azonban a legutóbbi időben nagy változások észlelhetők. A föld ára gyors emelkedést tüntet fel. A vasutársaságok, valamint a mezőgazdasági departement vállvetve törekednek mezei munkásokat a déli vidékekre telepíteni. Azonban a mezőgazdasági departement nem éri be ezzel. Kolosszális apparátusával, illetve alosztályaival tanulmányoztatja a gyapotnövény életét, a rovarkérdést, a trágyázási eszközöket, a szárazföldnek megmívelési módját stb. Állandóan kísérleteznek, hogy a gyapotnövény és gyümölcsét különböző módszerek által — akár a magnak kiválasztása, akár azoknak beoltása, akár trágyázás, akár végül a termelő területeknek vízlecsapolása által — feljavítsák. A gyapotnövény tudvalevőleg a legjobban a mélyre menő puha földben terem meg, illetve fejlődik, a hol a meleg és gőzölgő atmosphaera a gyümölcsnek különösen kezdetben jó nedvességtartalmat nyújt, míg a későbbi érés idejében száraz levegő és száraz föld kívánatos. Az amerikai Egyesült-Államok ültetvényeinél ezek az előfeltételek érvényesülhetnek is.

A másik tekintetbe jövő nagy gyapottermő vidék Egyiptom, a mely tudvalevőleg esőmentes és így a gyapottermés eredménye attól függ, hogy a Nilus elöntötte-e a gyapotkulturákat, vagy sem. Ezt a visszásítást ellensúlyozni törekednek az által, hogy csatornázási munkálatokat teljesítsenek, a melyek folytán a termelést lényegesen fokozzák. Az egyiptomi kormány expanziós törekvései igen figyelemreméltók és különösen Felső-Egyiptom és Szudán gyapottermő vidékeinek kifejlesztése

terén, — melyek e célra a legalkalmasabbak is — jelentékeny eredményeket értek már eddig is el. Megállapítható tényként, hogy Egyiptomban is rendkívül fokozható a gyapot termelése, azonban még néhány esztendő fog elmulni, míg az ujonnan beültetett területek megfelelően kifejlesztve lesznek és nagyobb mennyiségű új gyapot fog a fokozódó keresletnek rendelkezésére állni. Különösen Cromer lordnak köszönhet az érdekeltség sokat, ki esztendőkön át főfeladatának tekintette új gyapotterületeknek feltárását.

Az évi termelés nagyságát illetőleg Amerika után közvetlenül India következik, a hol ugyancsak gőzerővel törekednek a kiaknázatlan területek beültetésére. Így a „British Coton Growing Association“ működése folytán évről-évre nagyobb a beültetett terület, szerencsétlenségre azonban az utolsó esztendőben a klimatikus viszonyok a gyapotra nézve nem mindig voltak kedvezőek s jöllehet a beültetett terület évről-évre nagyobb lesz, a terméseredmények igen divergálnak egymástól. Nem kevésbé a francia, német és olasz gyarmatokon is törekednek, de egyszerűs mint szép sikerrel is jár az új gyapotterületek művelése, beültetése. A francia „Syndicat Général de l'Industrie Cotonnière Française“, továbbá a német „Kolonial-Wirtschaftliches Komitee“ vezetése alatt álló „Afrikanische Baumwoll-Compagnie“, valamint az olasz „Associazione fra gli Industriali Cotoniere e Borsa-Cotoni“, végül a belga „Association Cotonnière de Belgique“ c. társaságok vezetése alatt e gyarmatokon állandóan fokozódó nagyságú és intenzíve művelt gyapotterületek létesülnek.

Az idevonatkozóan elmondottakból kiviláglik, hogy a gyapot áralakulására a beültetett terület nagysága igen lényeges befolyással van. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy daczára az eddig érvényesített gyarmati expanziós törekvéseknek, az új területek megnyitása s evvel kapcsolatban a tényleges terméseredmények még mindig nem olyan nagy arányúak, hogy azok az árak alakítására hatással lehettek volna, illetve a nagyspeculánsoknak törekvéseit keresztezni, avagy azokat ellensúlyozni alkalmasak lettek volna. Nem szabad elfelejteni sohasem, hogy a világ gyapotszükségleti többlete évi 500.000 bála rug és az Amerikán kívüli összes termés alig elegendő arra, hogy ezt a többletet fedezhesse.

Új területeknek megművelése s azoknak kifejlesztése, sőt e gyapottermő területeknek legkülönbözőbb államokban s gyarmatokban való elosztása a spekuláció helyzetének megnehezítése szempontjából azért igen kívánatos s szükséges, mert minél szélesebb, kiterjedtebb s eloszló természetű a gyapottermelés, annál nehezebb a még jól szervezett és jól informált spekulációnak is a helyzete és „működésé“-nek kifejtetése.

A gyapottermelés legintenzívebb fokozása szükséges minden körü-

mények között a világközönség természetesen fokozódó igényeinek ki-elégíthetése érdekében. De hogy az áraknak stabilitására ez nagy hatással leend, a szakkörök kétségbe vonják. Különösen az utolsó esztendő divergens terméseredményei igazolják, hogy arra mily óriási, mondhatni döntő befolyása van az időjárásnak. És hogy ezáltal elegendő nyersgyapot állandó majd rendelkezésre vagy sem, arra nézve csupán az aratás befejezte után nyerhető tiszta és megbízható kép. Ameddig tehát nem lesz olyan fajtájú nyerstermény, olyan minőségű gyapotnövény, a mely télen is termelhető, addig az időpontig még a legnagyobb beültetett terület mellett is rossz termés esetén egy évig kell várni és ez alatt az idő alatt a szokásos mesterséges és önkényes áralakításoknak van kiszolgáltatva az érdekeltség.

Mások felfogása szerint épen a termelési területek fokozása folytán az időjárás okozta károk — melyek rendszerint lokális jellegűek — végeredményben kiegyenlítődnek; természetesen kívánatos, hogy az új területek a legkülönfélébb erre alkalmas helyen létesíttessenek.

Megállapítható, hogy az új termőföldek megnyitása a világszükséglet ellátása, valamint az áralakulás szempontjából is kétségtelenül rendkívül fontosak és eminens szükséglet képeznek. A pillanatnyi helyzet olyan, hogy átlagos 14 millió bálnyi termés jó termésnek és 12,500.000 bálnyi termés rossz termésnek tekinthető. De tekintet nélkül a termés numerikus eredményére, közel 1,500.000 bálnyi, tehát cca. 10%-os termés-különbözet már elegendő a spekulánsoknak, hogy merész játékot üzzenek s vagy nagy áremelést, vagy nagy áresést előidézzenek. Ennek ellensúlyozása csakis a piacnak organizálása által érhető el. Állandósított árak illuzórikusak; de olyan árak, a melyek nincsenek jelentékeny hullámzásoknak kitéve, elérhetők. Az erre irányuló törekvések úgy a termelők, mint a szövöszékek tulajdonosai részéről már rég óta kísértének. E törekvések érvényesítésénél nem kell harctól tartani, mert az árak szabályozása és a spekuláció ellensúlyozása sőt letörése közös érdeke a termelőknek és a szövőknek. Hogy milyen természetűek a törekvések, arról már volt szó és később azokra újból visszatérünk.

3. Foglaljuk most össze azokat az okokat és mozzanatokat, a melyek a már említetteken kívül a gyapotárak alakulására, ha nem is primaer de secundaer vagy tertiaer jelentőségű hatással vannak. Ezeknek legtöbbjéről a fentiekkel összefüggésben már ugyan megemlékeztünk, de most egész különállóan és egyenkint tárgyaljuk azokat.

a) A legjellegzetesebb háttérű mozzanatok közé tartozik a hivatalos *gyapottermés becslésének módja* és az eredmény közzététele, mint a gyapot mesterséges áralakulásának egyik briliáns erő- és kifejező tényezője. A washingtoni földmivvelésügyi ministeriumnak u. n. időmegállapító

hivatala a gyapot termési periódusa alatt heti jelentéseket készít az időjárásról, esőzésekről s az ültetvények állásáról. Ugyanennek a ministeriumnak már 1862 óta működik egy u. n. statisztikai hivatala, mely évenként hétszer ad ki jelentéseket, melyekben szakértők mondanak véleményt a termések állásáról (viszonyítva az előző évekhez) és a várható eredményekről. A júniusi jelentésben bennfoglaltatik a gyapotnövényvel beültetett területek pontos megállapítása, míg a június—októberi öt jelentés az ültetvények állásáról, végül a deczemberi jelentés a várható össztermés eredményről szól. Az öt havi jelentésben a 100-as szám azt jelenti, hogy az a „normális helyzet“ — a mi igen homályos fogalom — míg a közzétett összehasonlító számok ha 100-nál magasabbak, úgy kitünő, ha 100-nál alacsonyabbak, úgy annak megfelelően gyöngébb fejlődést jelentenek, illetve jeleznek. Csudálatosképen a 100-as „normális szám“ a hivatalos gyapottermési becslésekben egyáltalán sohasem szerepel.

A termésbecslés összeállításánál alapul szolgáló szaktudósítói karnak működése igen sajátos. Elsősorban kizárólag a gyapotültetvények felbecslésére öt „special field agent“ működik, minden egyes becslőnek egynéhány államból álló rayon tartozik működési körzetébe. Ezek az urak beutazzák, illetve állandóan utaznak kerületeikben, helyszíni szemléket tartanak, értekeznek az ültetvényesekkel, a nyersgyapotot összevásárló egyénekkel, a bankházakkal, mezőgazdasági eszközöket szállító egyénekkel és hasonló megbízhatóknak „minősíthető“ férfiakkal, ugyanezeknek számos levelező állandó hirszolgálatot teljesít. A washingtoni ministeriumba közvetlen tudósítások is érkeznek grófságok s helységekben levő levelezőktől és egyes farmerektől. Azonfelül minden állam alkalmaz egy „state statistical agent“-et, kiknek levelezőkből egész vezérkaruk van (az egész Egyesült-Államokban 12.000 ilyen levelező van), de ezek a levelezők mások, mint a kik közvetlenül Washingtonba küldik jelentéseiket; ez utóbbiak száma is több ezerre rug. Mindezekből az információkból Washingtonban megállapítják az átlageredményt és közhirrre teszik a végeredményt.

Ezeknek az időközönként közzétett gyűjtőjelentéseknek az értéke kétes természetű. Sőt ezek igen és sokkal alkalmasabbak voltak a nagy-spekulánsoknak ügyét és érdekeit előmozdítani, mint a legitim gyapotüzletnek használni. Felületesség, értelmetlenség, tudatlanság, személyes érdekek és hangulatok uralják és zavarják a szaktudósítók legtöbbször tiszta ítéletét; az ültetvényes egyesületek befolyása is kárhozatos, a kormány hivatalnokait sem tekintik feltétlenül megbízható és tisztakezű egyéneknek és nem is tartozott a ritkaságok közé, hogy társas jellegű határidőüzleteknél az egyik társ a tényleges készpénz „betétje“ helyett

az ő rendelkezésére álló kormányhivatalnok „befolyása“ járult e társasági tőkéhez. 1905. júliusában nagy nyilvános botrány volt hasonló ügyből kifolyólag és a földművelésügyi ministerium statisztikai hivatalának személyzetében hirtelen változások állottak be, a miért hivatalnokok olyan személyeknek, a kik „cotton futures“-ban spekuláltak a hivatalos, gyapot-termésbecslésről információkat adtak, mielőtt azt hivatalosan, illetve nyilvánosan közzétették volna.

Hogy az összegyűjtött terméseredmények időelőtti felhasználását, illetve az ezzel való visszaéléseket megakadályozzák, azóta a gyűjtési munkát igen gondosan kiszámított munkamegosztási elv alapján eszközlik, melynek az a gyakorlati célja, hogy a hivatalos közzététel pillanatáig csakis egy igen szűk kör tudja a pontos számadásokat és ezek is csak röviddel a közzététel előtt szerezhessenek azokról tudomást.

Az összes termésnek deczemberi kimutatásai az utolsó esztendőben annyira hamisak voltak, hogy azok teljesen megbizhatatlannak minősíthetők. Így az 1904-iki évben 1,404.006 bállal, 1905-ben 1,160.000 bállal, 1906-ban 946.000 bállal becsülte a statisztikai hivatal a gyapot-termést alacsonyabbra, mint a milyen a végeredmény tényleg volt. Ez irodának munkásságát egyáltalán nem veszik és nem is vehetik komolyan, sőt az atlantai congressus 1907-ben annak teljes beszüntetését indítványozta.

A washingtoni földművelésügyi ministerium jelentései értéketlenségének s megbizhatatlanságának hatása alatt a helyzet oda alakult, hogy a tényleges gyapottermelés statisztikai megállapítása érdekében ezt az összefoglaló munkát a „Departement of Commerce and Labour in Washington“-nak alárendelt u. n. „Census Bureau“-ra bízták. Ez a hivatal, a mellett, hogy tíz évenként megjelenő kimerítő statisztikai adatokkal szolgál, 1900 óta a ténylegesen produkált s már kiválasztott gyapotmennyiségről gondos kutatások alapján jelentéseket ad ki és pedig szeptembertől márciusig tíz ilyen jelentést produkál, a melyek 724 — átlag 300 dollár fizetést huzó — „field agents“-nak adatain alapulnak. A kiválasztóintézeteknek adatait ugyancsak meglehetősen scepticusan fogadják szakkörökben és legutóbb az Atlanta-congressuson megpendítették — eddig még eredmény nélkül — azt az eszmét, hogy a kiválasztóintézetek adatait ne összefoglaló alakban két-három hetenként, hanem folytatólag naponként tegyék közé. Ezeken az említett jelentéseken kívül a „Census Bureau“ még évi jelentéseket is közzétesz a termésről, a kivitelről és a mellékterményekről.

Megállapítható, hogy a termésbecslések authenticitásának hiánya ugyancsak a nagy spekulánsok érdekszférájának kedvez és ezek a körök az áralakításnál nagy latitude-öket feltüntető terméseredményt ugyancsak

saját javukra aknázzák ki. Hogy ezt milyen könnyen megtehetik, mi sem bizonyítja eklatánsabban, mint hogy pl. egy és ugyanazon szűkebb kiterjedésű gyapotterületnek mondjuk egy államnak terméskiállításairól, illetve a gyapotültetvény állásáról a következő divergens jelentések érkeznek be:

1. informáló farmer becslése szerint a várható eredmény átlaga . . .	60%
2. a ginnerek " " " " " " . . .	68%
3. a „county agent“ " " " " " " . . .	66%
4. a „travelling field agent“ becslése szerint a várható eredmény átlaga .	65%
5. az állam kormányzójának " " " " " " .	67%

Természetes, hogy a ministeriumban minden közelebbi approbálás, vagy gondolkodás nélkül bármelyik tetszetős számot kiragadják és ezt tudják a gyapotbörzén a spekulánsok a legjobban, kiknek természetesen ez a megbízhatlanság és ingadozó statisztika nyújtja a játékhoz a legfőbb támasztékot.

b) *A munkáskérdés.* A gyapottermő területek nagysága, illetve a művelési területek fokozásának kérdése szoros összefüggésben van a szükséges munkaerők fölötti rendelkezésnek kérdésével. És miután a beültetett terület nagyobb vagy kisebb kiterjedtsége az áralakulásra lényeges befolyással bír, így indirekt uton a munkáskérdés is szerepet játszik a főkérdésben.

A munkaerők feletti rendelkezés egyik főszempont a gyapottermelésnél és különösen a fejlesztési törekvések érvényesítésénél. Igen különböző munkaerők állanak a mezőgazdasági munkának rendelkezésére. Így Amerikában a néger munkások vannak túlsúlyban; azután közvetlenül következnek az Európából bevándorolt fehér munkások, különösen olaszok, végül a mexikói munkások, a kik túlnyomóan Dél-Texasban találhatóak. Nem könnyű annak megállapítása, hogy milyen a néger munkájának tényleges értéke. Általános nézet az, hogy szigorú fegyelem mellett a néger szorgalmasan és rendesen dolgozik. Az európai munkásokról kevés tapasztalatot szerezhettek, miután a bevándorlók raja nem igen fordul a déli vidékek felé. Inkább az ipari munkát keresik, de a kik mezőgazdasági munkát végeznek, jól megállják helyüket. A jobb intellectusu európai munkásoknál a klimatikus viszonyok elszenvedése is lényeges körülmény. Ezek az okok belevágnak akkor, a mikor új culturáknak beültetésénél az európai munkások erejére és közreműködésére számítanak.

Sajnálatos körülmény, hogy a szinesbőrű munkások, kik elvégre túlnyomó többségben vannak s kikre lényegileg az ültetvényesek támaszkodnak, nem eléggé kitartóak és nomádélethez lévén szokva,

könnyen határozzák el magukat a továbbköltözésre. A néger könnyűszerrel megkeresi a napi 1—2 dollárját, de 2—3 nap alatt megkeresi, mire az egész héten át szüksége van és a hét hátralevő napjait elpepecseli, vagy elhenyéli. Az olasz munkás éppen kétszer annyit produkál, mint a néger. A keleti gyapotvidékeken a mezei munkát tulajdonképpen részben néger végzi, a középállamokban szintén dominál a néger munkás, így Mississippi államban 1 fehér munkás esik csak 7—9 néger munkásra.

Az Európából bevándorolt földmunkások, a kik a gyapottermelés amerikai szisztémáját elsajátították, azok mind előre mentek és materiális helyzetüket jelentékenyen feljavitották, azonban azok az egyének, a kiket az európai érdekeltség Amerikába kiküldött abból a célból, hogy az ottani farmereket a gyapottermelésre kioktassák, azok valamennyien kudarcot vallottak. A nyersgyapottal való ellátás fokozása megfelelően mérsékelt ár mellett ugy érhető el, ha az amerikai benszülött lakosságot és gyakorlati érzékű európai mezei munkásokkal megerősítik. Láttuk, hogy az ázsiai és az afrikai, valamint a többi világrészben levő gyapotültetvények fejlesztése és termelési fokozása hosszú évekig fog még eltarthatni és tekintve, hogy a gyapotnövényre a klimatikus viszonyok igen nagy és érzékeny hatással vannak, ennél fogva igen kétes, hogy mindazonk a helyeken, a hol ez idő szerint gyapotültetvények még nem léteznek, megfelelő mennyiségben termelhető a gyapot. Így az Egyesült-Államokban a gyapottermő körzetben még sok szabad föld létezik, a hol az egész világszükségletet könnyen kielégíthető mennyiségben lehetne gyapotot ültetni, de itt az volna szükséges, hogy a gyapot ára a farmerre nézve hasznalható legyen és semmi esetre sem lehetne az 10 centnél alacsonyabb. Amerika egyáltalán még sok beültetlen terület felett rendelkezik, hol legkitünőbbek a klimatikus viszonyok a világon, a gyapotültetvényre nézve legnagyobb értékű eszközök, megvannak egyszersmind a gyapot megműveléséhez és ápolásához szükséges eszközök és nagyszámú lakosság is van ott, mely már csecsemőkora óta a gyapottermeléssel és kikészítéssel foglalkozik, sőt még az eladási műveletek előkészítésével is otthonos. Új lakosság a gyapotkultúrák fejlesztését különösen Dél-Amerikában inaugurálhatná, és pedig minden előzetes kísérletezésnek kikapcsolásával. Az európai érdekeltség és fogyasztóközönség éppen a pamutipar fejlesztése érdekében helyesen cselekedne, ha a délen fekvő amerikai államok felé dirigálná a kivándorlóknak raját. A föld gazdaságosabb kihasználása és intenzívebb megművelésének viszonyai s lehetősége a déli amerikai államban sokkal kedvezőbbek, mint az Egyesült-Államoknak bármely más részén. Ha ez a folyamat meg fog indulni, akkor a munkáskérdésnek szempontja a

nyerstermék áralkulására tehát kétféle módon lesz hatással és ez a hatás csak kedvező lehet, mert úgy az új területek feltárása s beművelése, valamint kitűnő munkaerők megnyerése az árak stabilitását kétségtelenül befolyásolni, illetve a heves ingadozásokat jelentősen paralisálni, alkalmasak lesznek.

(Említésre érdemes körülmény, hogy az amerikai „Southern Railway“, melynek különös érdeke fűződik ahhoz, hogy az utvonalaiba eső vidékek sűrűbb benépesítését előmozdítsa, a bevándorlás fokozódása érdekében a nagyfarmerek birtokainak parcellázása útján 40 acerenyi kiterjedésű „otthonokat“ szándékszik létesíteni, tíz évi lefizetés mellett és azzal a célzattal, hogy új földmunkásokat és iparmunkásokat odateleptsenek.)

c) *A nyers gyapot előállítási költségeinek változékonysága.* A nyersgyapot előállítási költségeinek gondos megállapítása igen nehéz feladat. Ha az ültetvényest megkérdezzük, hogy mennyibe kerül neki a nyersgyapot, mindegyik más választ ad, még a legintelligensebb ültetvényes is. Szakszerű könyvvezetésnek nyoma sincs, az még a rabszolgaidőtől kezdve ismeretlen fogalom. Csupán éppen a bérlők rendelkeznek u. n. leszámolási könyvek felett, így nem lehet pontosan megmondani, hogy mennyit hoz brutto egy bizonyos kiterjedésű ültetvényrész.

1904-ben 8.000 gyapotfarmerhez közkérdést intéztek és ez a következő átlageredményre engedett következtetni. Egy font lintgyapot ültetési költsége

1	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{3}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{16}$	bál hozadéka szerint acre-enként
$4\frac{1}{2}$	7	9	12	32	cent.

Viszont 1906-ban újabb becslést eszközöltek ez irányban és megállapították, hogy az előállítási költségek

3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	cent fontonként
1	6	23	28	16	9	7	6	3	1	százalékra

megoszlanak az Egyesült Államok összgyapotterületének.

Kétségtelen, hogy különösen kedvező viszonyok között 3—4 centért lehet nyersgyapotot előállítani, de mint a második táblázatból látjuk, ezt csak igen kicsiny területben lehet megvalósítani. Nyersgyapot termelése a legbizonytalanabb eredményeket vonja maga után, mert az időjárás szeszélyeinek leginkább ki van téve. Czukor, rizs és más termék kevesebb munkafejlesztés mellett jelentékenyen nagyobb hasznot hajtanak. Így pl. Houston közelében következő hozadékokat lehet nyerni egy acre-nyi földnek megmunkálása után : gyapot 50, rizs 300, hagyma 350, kelkáposzta 450, kelvirág 1.200 dollár. Legrosszabb arányszám tehát a gyapoté. Másrészt gyapotnak az a nagy előnye, hogy mindig igen könnyen eladható.

A nyersgyapot előállítási költségeinek ez az aránytalansága és az ismert egyéb visszasságok arra indították az ültetvényeseket, hogy az

árhullámzásoknak elejét veendő egyesüléseket szervezzenek, illetve, hogy agitatorius uton radikális hivatásos politikusok közreműködésével emeljék a nyersgyapot árát. Ez egyesülések a „Farmers Educational and Co-operative Union“, a mely 1902-ben alakult Dallas (Texas) székhelylyel, a másik a „Southern Cotton Association“, a mely 1905-ben alakult Atlanta (Georgia) székhelylyel.

Az indító erőt a rendkívül heves árhullámzások adták meg, a melyek a nyersgyapotnál 1898. és 1904. között nyilvánultak és a mely folytán az árak 5 és 18 cent közt variáltak, sőt 8 hónap alatt egy örült spekulációs láz folytán 17 centről 4 centra visszaestek és ezáltal a farmerek a legnagyobb veszteségeket szenvedtek el. A spekulációnak e beteges kinövésai indították a farmereket arra, hogy a termelő munkája értékének megfelelő egyenletes árak elérését célzó egyesületeket szervezzenek. E két egyesülés — mely $1\frac{1}{2}$ —2 millió farmer tagot számlál — nem maradt meg pusztán eredeti céljának érvényesítési programjánál, hanem abból a szempontból indul ma már ki, hogy a világnak éppen amerikai gyapotra van szüksége, ennél fogva egyedárusági árakat követel életbe léptetni. Egyedül a „Southern Cotton Association“ az amerikai gyapottermés $\frac{3}{4}$ része felett uralkodik és anyagi ereje olyan nagy, hogy annak $\frac{2}{3}$ -ad részét finanszírozni is tudja. Továbbá azt követelik ez egyesületek, hogy a közvetítő kereskedelem, valamint a spekuláció is kikapcsoltassék és a termelők közvetlenül a szövőkkel lépjenek érintkezésbe, úgy, hogy a szövők garantálják azt „önköltség“-et jelentő alsóhatár-árát, a mely csekély 15 cent! Ezeknek a mozgalmaknak első sorban a számos kisfarmer a hive, a kik kevés gyapotot termelvén, sokkal magasabb egységárra vannak rászorulva, mint a nagy farmerek, az arisztokrata „planter“-ek. De elfelejtik, hogy a gyapot közvetítő kereskedő, a ki gyapotot nagy mennyiségben vásárol, osztályoz és mintáz, a miből azután a szövő választhat, ez idő szerint még nélkülözhetetlen. Épp úgy figyelmen kívül hagyják a farmerek, hogy a gyapottözsdékre, daczára annak, hogy ott sok beteges kinövés tapasztalható, a mi az erős árhullámzásokban jut kifejezésre, ugyancsak szükség van, a szolid üzlet biztosítására, a melyek nyersgyapotban határidő-üzleti jegyzések e lapján létrejönnek.

d) *A megbízható statisztikai kimutatások hiánya.* A pamutipari érdekeltség nagyon érzi a megbízható statisztikai kimutatások hiányát. A gyapotstatisztika célja ugyanis, hogy a termelő és a gyáros szempontjából szükséges áralakítást lehetővé tegye. Az évi termés mennyiségi és minőségi eredményének, nem kevésbbé a gyapotkészletek és az évi fogyasztási szükségletnek pontos tájékozódottsága esetére az első tekintetre könnyen meghatározható a nyersanyag pontos értéke, viszont a bizonytalan elemek a keresletet befolyásolják és ezáltal az áralakulásra is ha-

tással vannak. A ma érvényben lévő statisztikai szisztema utján pl. csak minden idény végén lehetséges az évi termésről meglehetősen megbízható statisztikát kapni, ez azonban már nem igen érdekel senkit, mert mindenkinek figyelme az ujonnan termelt gyapotnövény felé terelődik. Erről viszont csak igen későn, mindig csak januárban lehet a „ginner“-ek jelentése alapján némileg tájékozódni. Halvány képet nyújt — hogy ugyanis mi várható — ha a beültetett területre vonatkozó és az időjárás jelentéseket vizsgáljuk, azonban ezek annyira megbízhatatlanul készülnek, hogy nem igen érdemes velük bővebben foglalkozni.

A kereskedők kezében levő készletek az uszó, vagy a kikötőkben levő ugynevezett látható készletekről a legutolsó esztendőben már készülnek pontosabb statisztikai feljegyzések, szintugy a szövőknek készletéről az ugynevezett láthatatlan készletekről és az általuk feldolgozott nyersgyapotról kérdőívek utján törekednek pontos statisztikát készíteni. Sajnálatos, hogy a szövők közül még sokan vannak, kik a kérdőíveket nem töltik ki, így tehát a kimutatott tabellák nem tartanak igényt feltétlen megbízhatóságra. Azonban a viszonyok e téren évről-évre javulnak s remélhető, hogy a készletek és az évi feldolgozás nagyságáról már rövidesen egész megbízható adatok fognak az érdekeltségnek rendelkezésére állani. Ezzel szemben a nyersgyapot-termésről való megbízható statisztikai kimutatások olyan időpontban, a mikor arra az érdekeltségnek tájékozódás szempontjából, szüksége van nem igen fognak egyhamar napvilágot látni. Gyakorlati értéke ezeknek a statisztikai kimutatásoknak természetesen csak akkor volna, ha a tözsdén a legitim üzletben résztvevők idejekorán tudnák meg a pontos numerikus kimutatást és ha a szövők összessége még idejekorán levonhatná ezekből a következtetéseket, hogy pl. elégtelen nyersanyag fölötti rendelkezés esetében, vagy túltermelés esetében az üzemnek szükségszerű mérséklését keresztül vihetné.

e) A többi momentumok, a melyek a gyapot áralakulására befolyással bírnak, nagyobb és kisebb fontosságúak. Hangsúlyozzuk, hogy csak befolyással bírnak, tehát subsidiárius természetűek, a nélkül, hogy döntő hatásuk volna az árak alakulására. Így a gyapot nedvességtartalma lényeges körülmény a nyerstermény minőségének osztályozásánál. Általános meggyőződés, hogy a nyersgyapot nedvességtartalmánál 8-9% a normális arány.

Azonban gyakran előfordul, hogy ez az arányszám 14—15%-ig is emelkedik. Ez esetben a nyersgyapot vásárlója már más árat stipulál, tekintve, hogy a túl magas nedvesség-tartalom devalválja a gyapot minőségét. A gyapot eladásánál kívánatosnak tartják, hogy kölcsönös üzleti érdek szempontjából a nyerstermény nedvességtartalmának aránya egyezményileg megállapíttassék, éppen úgy, mint a hogy már a gyapot minő-

sége: osztály, szín, szárhossz és a csomagburok és dongák sulya szerint garantálva vannak.

Szintugy befolyással van az áralakulásra a csomagolás és a fuvarozás is, mivel azonban e körülmények az árhullámzások jelentkezésénél egyáltalán nem játszanak s nem is játszhatnak különösebb szerepet, ennél fogva e helyen azok teljesen figyelmen kívül hagyhatók.

Nem kevésbé figyelmen kívül hagyhatjuk mindazokat a mozzanatokot, a melyek kizárólag az u. n. normális áralakulásra vannak hatással, nem pedig, hogy természetüknél fogva hirtelen árhullámzások előidézésére elég intenzív erővel bírhatnak.

Végül megjegyzendő, hogy azok a természetes okok, a melyek a laikus elemek előtt is ismert módon nagy hatással vannak az áralakulásra, illetve jelentékenyebb árhullámzásokat idéznek elő, ilyenek az időjárás és a növénybetegségek, e helyen az eddigieknél még bővebb tárgyalást azért nem igényelnek, mert egyrészt ugyanazon gazdasági törvények és szabályok irányadók itt is, mint más szabad éghajlat alatt termelt növényeknél, másrészt, mert a spekulációs törekvések tárgyalásánál ezek a főokok már figyelembe vétettek.

Csak egészen futólag említjük meg, hogy a gyapotnövény fejlődésénél első sorban az különösen fontos, hogy az utolsó tavaszi fagy ne túl későn és az első őszi fagy ne túl korán lepje meg a növényt; ugyanis az érési és növési időtartam a gyapotnál meglehetősen hosszú, körülbelül 6—7 hónapig tart és a növény az érési és fejlődési stádiumban nem tűri a fagyot. A gyapotnövény bármely más növénynél sokkal érzékenyebb a fagy iránt s általában a kedvező időjárás az előfeltétele mindennek. E növény a fejlődési időszakban egyenletes hőfokot és nedvességet igényel, míg az érési időszakban a szárazság kívánatos; ezek az előfeltételek az Egyesült-Államok déli részeiben rendes viszonyok között megvannak. Azonban Texasban, mely, mint említettük, egyik legfőbb termelési positio, ritkán van eső, mi kezdetben felette kívánatos, úgy hogy mesterséges uton kell öntözni az ültetvényt, a mi a termelést igen megdrágítja. Más helyen viszont a trágyázás igen fontos, mert az által a föld hozamképességét lényegesen lehet fokozni. Némely helyen sikerült kétszeresre emelni ez által egy acrenyi területnek hozamképességét. A számos növénybetegség közül a legveszedelmesebb és leggyakoribb a „boll weevil“, egy a magban rejtődő rovar, a mely ha fellép, úgy a termést a felére lepusztítja. Mindezekből könnyen következtethetünk arra, hogy ha a gyapotnövény fejlődésénél és érésénél bármilyen zavaró mozzanatok fellépnek, úgy azok mennyire befolyásolják az áralakulást és milyen hullámzásokat képesek a gyapotpiacra előidézni.

Ezekben megvilágítottuk volna nagy vonásaiban a nyersgyapot ár-hullámzásainak okait és mélyebb rugóit. Érintettük azokat a törekvéseket s lehetőségeket is, a melyek odairányulnak, hogy e vitális jelentőségű kérdés valamiképen megoldást nyerjen. A legutolsó idők eseményei is beigazolják, hogy a helyzet tűrhetetlen, s hogy mindenki, a ki gyapottal valamiféle függőségben van, szenved e visszásságok hatása alatt. A nyersgyapot-piacz állandóan ideges feszültségben van, s ha olyan események történnek, mint a legutolsó időben, hogy Patten nagy-spekuláns, ki eddig csak a gabonaüzletet tette félelmetesen szédületes manővereivel bizonytalanná, most már a gyapottőzsdére helyezi át működésének ez idő szerinti súlypontját, akkor joggal úgy látjuk, mintha az összes reformtörekvések, javaslatok, kongresszusi határozatok vajmi keveset érnének.

Az érdekeltség nem tudja megközelítőleg sem, hogy máról holnapra mi történik s mi minden történhetik, a mi az ő állásfoglalását befolyásolhatja. Érdekes ennek beigazolására a következő ténykörülmeny, mely amerikai eredetű s jóllehet csak alakilag és kissé drasztikus módon karakterizálja a helyzetet, mégis pregnánsul megvilágítja az igaz állapotokat. Ugyanis az amerikai „United Waste Mfg. Co.“ társaság komoly szürke színű borítékkal ellátott füzetet adott ki nemrég ezen a címen:

A gyapotról való szakértői vélemény tömör formában.

Közzéteszi az United Waste M. F. G. Co.
Troy N. Y. Egyesült-Államok.

A füzet első lapján ez olvasható:

Bevezetés. „Évek óta elolvastunk igen gondosan minden véleményt és statisztikát, melyet a világ legnagyobb gyapotkiviteli vállalatai adtak ki; elolvastuk továbbá mindazokat a leveleket és tudósításokat, melyeket a newyorki és new-orleansi bankok kitűnő ügynökei nekünk beküldöttek. Ugy érezzük, hogy mindent megtanultunk és elsajátítottunk, mit ezekből a fordításokból tanulni lehetett és így ebben a könyvben minden benne van, a mit a gyapotról tudunk. Ezt tartjuk mi az egyedüli igaz és őszinte véleménynek!“

Tovább lapozgatva azonban azt látjuk, hogy az egész füzet pusztán fehér papiroslapokból áll . . . Ebből következtethetünk arra, hogy maga az érdekeltség, hogy itéli meg a helyzetet és a jövő alakulásának lehetőségeit.

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a nagy emocióju ár-hullámzásokat a nyersgyapot piacon eltüntetni, a nagystilű spekulációs törekvéseknek érvényesülhetését megakadályozni, esetleg csirájában megfojtani, quasi lehetetlenségnek tűnik. Hogy a textilipari

érdekeltség s a fogyasztó világgözönség ne legyen s ne lehessen a jövőre nézve annyira kiszolgáltatva a nagy spekulánsoknak s a határ-időzlet mai szervezációjában rejlő sajátos körülményeknek, az nem a gyapottőzsdék megreformálásán, a papirosgyapot eltőrlésén fog mulhatni, hanem olyan reformoknak életbeléptetésén és olyan természetes mozzanatoknak érvényesítésén, a melyek az ipari érdekeltséget már esztendőök óta élénken foglalkoztatják. Megszüntetni e bajokat, kiküszőbölni örökre az árhullámzásokat nem fog sikerőlni sohasem, de ez talán gazdaságilag nem is volna az ideális állapot.

Ma a helyzet és a kérdés súlypontja Amerikán nyugszik. Minden gazdasági relatióban veszedelmes, ha a szükséglet előteremtésének lehetősége egy meghatározott fontos nyersanyagnál tulnyomóan egyetlen államnak termelési viszonyaitól függ. Természetes és politikai okokból nagy és sokoldalú a veszedelem. Ehhez járul még Amerikának sajátos magatartása és tulzott követelése a nyersanyag áralakulásánál s a készgyártmányok oktroyálásánál s így nyilvánvaló, hogy Európa legfőbb érdeke: új gyapotterületeknek létesítése. Minél magasabbak lesznek az Amerikából diktált világárak, annál könnyebb és gazdaságilag előnyösebb lesz a gyapottermelés kiterjesztése az Északamerikán kívül eső vidékeken.

Igen valószínű, hogy az Egyesült-Államok a jövőben fokozni fogják a gyapottermelést, sőt sokkal több területet fognak beültetni, mint eddig. Tekintve azonban, hogy a munkáskérdés igen megnehezíti a kérdésnek gyakorlati megvalósítását, ennél fogva a legközelebbi jövőben Amerika részéről jelentékeny termelési emelkedés nem várható, sőt bizonyos, hogy az Egyesült-Államok mindig fokozódóan nagyobb mennyiségben fogják saját nyersgyapottermésüket ugyancsak saját és növekvő pamutiparuk céljaira igénybe venni. Ehhez járul még az amerikaiak növekvő ellenszenve, hogy a nyersgyapotot bizonyos mértékig elfogadható árra szállítsák le. Egyszóval amerikaiasan s minden erővel arra törekednek, hogy egyedárusági helyzetükkel az európai érdekeltség rovására visszaéljenek. Viszont elfelejtik, hogy túlmagas árak folytán a szegényebb osztályok fogyasztási képessége mérsékeltebb lesz. Az a 700 millió indus és kínai, kik a világ gyapotfogyasztásában első rangú szerepet visznek, nem képesek ilyen óriási árakat fizetni és nem függhetnek majd örökké Amerikától.

A legenergikusabban Anglia védekezik az amerikai visszásságok ellen. Óriási nagy gyapotiparánál fogva (a világ összes orsóinak száma 135 millió, ebből Angliára 55 millió esik) elsősorban fenyegeti Angliát az a veszedelem, hogy a nyers anyagban hiány állhat be. Az angol gyarmatok, mint már mondtuk, különösen alkalmasak arra, hogy ott mindennemű gyapotnövény természetessék és nagy szabású vasuti politikával

egészen új területeket nyissanak meg Afrikában és Ázsiában. Így csupán a nigériai kolónia néhány (10—15) év alatt 10 millió bál termőképességgel fog bírhatni. Német és francia gyarmatokon is olyan intenzív politikát űznek, hogy belátható időn belül (ugyancsak 10—15 év) olyan mennyiségben fognak gyapotot termelni, mely ha nem is fogja még a világpiacot befolyásolhatni, de már erős fegyver lesz az amerikai monopolizálással szemben.

A gyapottermelési területek nagyobbitásával karöltve kell haladni a többi tényezők megreformálásának, hogy némileg az élet vegye a rapidul és ötletszerűen jelentkező árfluctuációknak. Ezeknek a reformeszméknek gyakorlati értékéről igen elágazóak a nézetek, de talán túlhaladná a kitűzött programot, ha most azokba is belemélyednénk. Csak éppen azt az egyet jegyezzük még meg, hogy a jövő érdekében elengedhetetlen előfeltétel, hogy a nyers anyagnak érdekeltjeitől kezdve egészen a készgyártmány árusítójáig mindenki összefogjon és összetartson. Különösen vonatkozik ez a gyapottermelőre és a fonókra, a kik a szó legszorosabb értelmében egymásra vannak utalva. A termelők nem érhetik el az ültetvényeiknek kifejleszthetésével járó előnyök élvezését, ha a fonók nem prosperálnak és még fentartani sem tudják üzemüknek folytonosságát, sőt állandóan a „short time“-al kell számolniok. Éppen úgy a fonók és a gyapotnak fogyasztói nem fejlődhetnek eléggé, ha a nyers anyagnak termelői a gyapot alacsony áránál fogva nincsenek abban a helyzetben, hogy a nyers anyagot kellő mennyiségben előteremthessék. A heves áringadozások úgy a nyersanyag termelőnek, valamint a fogyasztónak érdekeit súlyosan érintik, utóbbinak (a gyárosnak) éppenséggel lehetetlen egységes gyapotárak hiánya folytán a kész gyártmányok árát fix megállapítani. A nagy spekulánsoknak sakkbantartása s e révén a hatalmas árhullámzásoknak ellensúlyozása csakis úgy lesz lehetséges, ha — a fent kifejtetteken kívül — a gyapottermelők és a fonók közt szoros érdekszövetség és benső kapcsolat jön létre. Ha ez megtörténne, úgy azok együtt találnának utakat és eszközöket arra nézve, hogy a termelők közvetlenül a fonóknak adhassák el a nyers gyapotot és így fokozatosan kiüzzék a spekulációs törekvéseket érvényesíteni kívánó egészségtelen elemeket a gyapottermelésből és gyapotiparból.

Hogy a nyers anyag árhullámzásai mennyire befolyásolják a szövő és fonó ipart, azt láttuk; hogy azonban a fél- és készgyártmányok árváltozásának melyek és milyen természetűek az okai és mélyebb rugói, azt külön és újabb vizsgálatok tárgyává fogjuk tenni és észrevételeinket és konkrét javaslatokat a következő jelentés keretébe fogjuk beilleszteni.

György Miklós.

Nagybritannia mezőgazdasági viszonyai. V.

Az 1892/95. évi szaktanácskozmány eredményei alapján a mezőgazdasági termékek árait illetőleg a következőket kell elfogadnunk:

1. Az összes gabonaneműek ára hanyatlott, nevezetesen a buza ára 50⁰/_c-al esett.

2. Az összes husarak, a sertéshúst kivéve, 24—40⁰/_o-al estek.

3. A gyapju ára 50⁰/_o-al esett.

4. A tejtermékek ára 30⁰/_o-al szállott le.

5. A burgonya ára 20—30⁰/_o-al hanyatlott.¹⁾

A mezőgazdasági termékek árhanyatlásának hatása alatt vizsgálat tárgyává tette az 1893/95. évi szaktanácskozmány, vajjon életképes-e az angol mezőgazdaság. E vizsgálat eredménye az volt, hogy az angol mezőgazdaság életképessége a termelési költségek csökkenésétől függ. A termelési költségek csökkentése már sok tekintetben sikerült, mert p. o. a takarmány és a trágya olcsóbb lett, a mezőgazdaság külterjessé vált s a bérleti összegek is hanyatlottak. Mindezek daczára megállapították, hogy sem a buza, sem az árpa, sem pedig a zab termelése nem gazdaságosabbé, mert a buza termelési költségei quarterenként 30—35 shillinget tettek ki, ugyanazon mennyiségű búza ára pedig 1893/95-ben 24 sh 1 d volt. Ugyanez az arány az árpa és a zab termelési költségei és árai között is.

Jövedelmező a tejtermelés ott, a hol jó a legelő és közel van a piac. Nem ajánlja azonban a szaktanácskozmány e termelési ág fejlesztését, mert a fogyasztás emelkedésére nincs kilátás s így könnyen túltermelés állhat be. Nem olyan jövedelmező a vaj- és a sajtermelés, mert 1 tehén fentartási költségei évenként átlag 10 £-ot emésztenek fel s ezzel szemben a termelt vaj értéke 11 £, a termelt sajt értéke pedig 6—10 £ között váltakozik. E termelési ágak jövedelmezőségének emelkedése csupán akkor várható, ha a szövetkezeti ügy fellendül.

Jövedelmezőnek tartja a szaktanácskozmány a marhatenyésztést, mert a takarmányárak hanyatlottak s a husarak aránylag elég kedvezően

¹⁾ Grabein id. m. 15. l.

alakultak. Nem tartja jövedelmezőnek a szaktanácskozmány a szarvasmarhahizlalást, mert nagy tőkét kíván, szükségessé teszi a költségesebb istállóépítést, a közvetítő kereskedelem a jövedelem nagy részét felémészti s az ármegállapítási rendszer sem kedvező. Az állattenyésztés egyéb ágai közül jövedelmezőnek tartja a szaktanácskozmány a juh-tenyésztést s a fajlovak tenyésztését,¹⁾ továbbá a sertés-tenyésztést és végül a baromfitenyésztést is.

Gabonatermelés. A gabonatermelés terén beállott árhanyatlás következménye volt, hogy a szántóföldek terjedelme állandóan csökkent, s miután az állattenyésztés elég kedvező maradt, megnőtt a legelők terjedelme.

Nagy-Britanniában 1875-ben 18,104.000 acres volt a szántóföld s 13,312.000 a legelő; 1885-ben 17,202.000 acres szántófölddel szemben 15,342.000 acres legelő áll; 1905-ben 15,967.000 acres a szántóföld s 16,611.000 a legelő, végül 1906-ban 15,022.000 acres a szántóföld s 17,245.000 acres a legelő.²⁾ 30 esztendő alatt tehát több mint 3 millió acressel fogyott az angol szántóföldek területe s viszont körülbelül 4 millió acressel gyarapodott a legelők területe.

A gabonaneműek között legerősebben a buza művelési területe fogyott, mert 1870-ben 3,500.000, 1880-ban 2,909.000, 1890-ben 2,386.000, 1895-ben pedig 1,416.000 acres volt, tehát 25 év alatt a művelési terület 2,084.000 acressel fogyott. 1895-től 1906-ig emelkedett ugyan a buzaföldek terjedelme, mert ez utóbbi év statisztikai adatai szerint 1,755.696 acrest tett ki; de ez emelkedés újból vissza fog lassan menni, mert 1907-ben már csupán 1,625.445 acres volt a buzaföldek terjedelme.

Hasonló területi csökkenést találhatunk az árpánál, mert az árpaföldek terjedelme 1879/80-ban 2,667.000, 1895-ben 2,166.000 s 1906-ban 1,751.000 acres, a mi szemmel látható visszaesés. A zabföldek 1875-ben 2,660.000, 1895-ben 3,290.000 s 1906-ban 3,042.000 acrest tettek ki, a mely emelkedés az állattenyésztés fellendülésével függ össze.

A babtermelés területe 1875-től 1895-ig 550.000 acresről 245.000 acresre szállott le s 1906-ig a terület újból felemelkedett 288.000 acresre; a borsótermelés ellenben 1875-ben 340.000, 1895-ben 209.000, 1906-ban pedig 153.000 acres volt, illetőleg fokról-fokra hanyatlik.

¹⁾ Grabein id. m. 23 s kk. II.

²⁾ Ezek a legutolsó felmérés adatai s azért vettük ezeket határméretül. E felmérés értelmében Nagy-Britannia összterülete 56,201.000 acres s ebből 2,768.000 acres erdő, 12,748.000 acres hegység, 15,022.000 acres szántóföld és 17,245.000 acres legelő. Nincs beszámítva a városok, vasutak, bányák és ipari vállalatok területe, az 1 acresen alóli mezőgazdasági üzemek s az értékesíthetetlen területek, a mi körülbelül 15%-a az összterületnek. *Agricultural statistics 1906.* Part I. pag. 6.

E hanyatlást jóval előre látták az angol nemzetgazdák s ajánlották a mezőgazdáknak, hogy hagyjanak fel a gabonatermeléssel s foglalkozzanak állattenyésztéssel, zöldség-, főzelék- és gyümölcsstermeléssel, de eredménytelenül, mert e termelési ágak nem fejlődtek kellően s helyettük a legelők terjedelme emelkedett.

Az 1893/95. évi szaktanácskozmány megállapította, hogy a szántóföldek átalakítása legelőkké sok tőkét nyelt el, mert acrenként átlag 6–10 £ költséget jelent s 20–25 esztendő alatt válik csupán használhatóvá. Ezért a legtöbb esetben a természetre bízták, hogy a szántóföldekből legelőket teremtsen.

Állattenyésztés. Nagy-Britannia gabonatermelését az amerikai, ausztráliai, orosz és indiai verseny megsemmisítette. Sokat és olcsón termelnek a nevezett helyeken s a kedvező közlekedési viszonyok¹⁾ következtében a termelés gyorsan és olcsón piacra vethető, minek következtében a belföldi termékek, melyek termelési költségei nagyobbak, háttérbe szorultak. A külföldi versenynyel szemben a védvámok megoltalmazzák az angol mezőgazdaságot, de a védvámpolitika csupán a mezőgazdák javát szolgálja, mert rossz termés esetén emelkednék a gabona ára, a nélkül, hogy a munkabérek lépést tartanának azzal s így a munkásság sorsa rosszabbodnék. Nem is tett kísérletet az angol törvényhozás a gazdasági válságnak védvámpolitikás elhárítására s csupán annyiban léptetett életbe 1884-ben védvámot, a mennyiben ez a járványok behozatala és elterjedése ellen célirányosnak látszott.

Anglia mezőgazdaságának legerősebb ellenfele Amerika, mert az éghajlat és a talajviszonyok itt kedvezőbbek a mezőgazdaság számára. A mennyire kedveznek azonban az amerikai viszonyok a gabonatermelésnek, annyira kedvezőtlenek az állattenyésztés számára. Amerika éghajlata tudniillik nagyon változó s főleg a tele hideg, a mi szükségessé teszi az istállóépítést és a takarmánybeszerzést, mi által a termelési költségek jelentékenyen emelkednek. Ezzel szemben Angliában nagyon enyhe a tél s bőségesen terem a fű, a mi azt eredményezi, hogy az angol állattenyésztés kedvezőbb viszonyoknak örvend. E körülmények természetes munkamegosztást eredményeznek Amerika és Nagy-Britannia között: Amerika gabonát termel s Angolország állattenyésztést folytat.

A felsorolt körülmények dacára Amerika állattenyésztése nem áll Nagy-Britannia mögött, de nem versenyezhetik Nagy-Britanniával azért, mert az amerikai marha husa silányabb minőségű, teje nem értékesít-

¹⁾ Egyik angol enquete-en azt hangsúlyozták, hogy a modern közlekedési viszonyok mellett Chicago nem esik messzebb az angol piacoktól, mint Aberdeen Londontól. Chicago is not more distant from this country, than Aberdeen is from London.

hető kellően s a szállított friss hus is veszt értékéből. Egyedül a sertés-tenyésztés az, a mely versenyképes, mert Amerika sok és olcsó kukoriczát termel s a sózott és füstölt disznóhus kényelmesen szállítható. A sajttermelésben is veszedelmes versenytárs Amerika, de az angol sajt jobb minősége uralja a piacot.

Hogy az amerikai verseny nem volt képes az angol állattenyésztést visszaszorítani, azt az 1883. évi enquete azzal igazolta, hogy az állattenyésztés termékeinek értéke nem hanyatlott, holott a gabonatermelés értéke sokat esett. Alapul az 1883. évi bevitt vették s megállapították annak értékét az 1873. évi árak alapján. Az összehasonlítás eredményeképen kiderült, hogy míg az 1883-ban bevitt állati élelmiszerek értéke az 1873. évi árak alapján 49,273.000 £-ot képviselt, addig ugyanez az 1883. árak szerint 51,209.000 £-ot tett ki. Ezzel szemben a növényi élelmiczikké értéke 125,259.000 £-ról 102,783.000 £-ra, a gyapju értéke 61,601.000 £-ról 44,279.000 £-ra, a fém értéke 28,119.000 £-ról 17,860.000 £-ra stb. szállott le.

A nevezett körülmények hatása alatt Nagybritannia mezőgazdasága fokozatosan állattenyésztéssé lesz, minek legvilágosabb bizonyítéka, hogy a szántóföldek állandóan fogynak s a legelő mindinkább tért hódít. 1871-ben Angliában még 13,835.827 acres-t tett ki a szántó föld s 1883. évben már csupán 12,706.380 acres-t foglalt el, ezzel szemben a legelő 1871-ben csupán 9,881.833 acres-t foglalt el s 1883-ban e terület 12,008.679 acres-re emelkedett.

Számban nem erősödött meg az állattenyésztés, mert a szarvasmarhák mennyisége 1875-ben 6,013.000, 1895-ben 6,354.000 s 1905-ben 6,987.020, a mi jelentéktelen emelkedés, ha számbavesszük, hogy Nagybritannia népessége ugyanazon idő alatt 28·2 millióról 39·2 millióra emelkedett. Főleg a tehenek számában láthatunk emelkedést, mert az 1875-ben 2,280.000, 1906-ban pedig 2,738.000, a mi a tejgazdaság fejlődésére vall. A tejbevétel emelkedése azonban azt mutatja, hogy a tehén-tenyésztés fejlődése nem tart lépést a szükséglettel. Örvendetes fellendülésnek indult a baromfitenyésztés, a mi a városi népesség szaporodásával függ össze, mert a városok jó piacokat biztosítanak a baromfitenyésztők számára.

Az angol állattenyésztést előmozdította Amerika nagymennyiségű gabonakivitele, miáltal az angol állattenyésztők olcsó takarmányhoz jutottak. 1863/65-ben például 8,706.188 métermázsa volt Anglia kukoriczabevitele, 1878/82-ben pedig 33,360.719 métermázsa.

Nagy nehézséget okoz az angol állattenyésztés fejlődésének, hogy az angol mezőgazdaság virágzása idejében minden felhasználható terület szántófölddé alakítottak s rendkívül bajos a szántóföldeket legelőkké

alakítani. A szántóföldeket alagsöveztetni, trágyázni, gyomláltatni kell, hogy jó legelőkké váljanak s mindezek nagyon költségesek, a mit sem a tulajdonosok, sem a bérlők nem viselnek szívesen. Hozzájárul még, hogy az állattenyésztés meghonosítása különben is nagy tőkebefektetéssel jár, a mit nem minden mezőgazda bír meg. Egyedül a munkabérek terén nyújt valamelyes kárpótlást az állatgazdaság, de a megtakarítás jelentéktelenül csekély az említett kiadásokkal szemben.

Az állattenyésztés fejlődésével kapcsolatosan fogy a mezőgazdasági népesség száma, mert az állattenyésztés kevesebb munkaerőt foglalkoztat, mint a mezőgazdaság. Ha az 1861. és 1881. évi népszámlálások eredményeit összehasonlítjuk, akkor kiderül, hogy a földmivesek száma 2,010.454-ről 1,283.184-re esett, ezzel szemben a kereskedők száma 623.710-ről 980.128-ra, az iparosok száma pedig 4,828.399-ről 6,373.367-re emelkedett. Figyelemreméltó jelenség, hogy a mezőgazdasággal foglalkozók sorában főleg a női elem fogyott meg, mert 378.802-ről 64.840-re szállott le.

Az állattenyésztéssel kapcsolatosan mindenhol fellendül a közvetítő kereskedelem, mert az állatállomány s az állatgazdasági termékek értékesítése ezt szükségessé teszi. E közvetítő kereskedelem természetesen az állatgazdaság rovására fejlődik s megdrágítja a termelést, miáltal az állatgazdasági termékek árát jelentékenyen befolyásolja.

Főleg a tejtermékek áránál állapítható meg a közvetítő kereskedelem káros befolyása, mert a tejtermelés itt sok esetben olcsóbb, mint a termelt tej közvetítése.

Tejgazdaság. Az állattenyésztés terjeszkedése kapcsán erősen háttérbe szorul a kisbirtok, mert az állattenyésztéshez nagy tőke kell, a mit a kisbirtokos nem tud előteremteni. A szántóföldek átalakítása legelőkké, gazdasági épületek emelése, takarmány beszerzése, az állatállomány előteremtése mind olyan körülmények, melyek csupán nagy tőkével szerezhetők meg. A kisbirtokok csupán tej-, vaj- és sajtgazdaságokban életképesek, ha a birtokosok termékeiket szövetkezeti uton értékesítik. Különösen a sajttermelés terén vált be Angliában a szövetkezeti intézmény. A sajtgyárakat amerikai vállalkozók honosították meg Angliában 1869-ben. E sajtgyárak rendkívül czélszerű intézmények, mert nagy területről összegyűjtik a tejet, s miután nagy városokban állnak fenn, a szükséges tejmennyiséget mindenkor gyorsan piacra vethetik, a felesleget pedig sajtá dolgozzák. A gazdák mintájára már az angol tejnagykereskedők is alapítottak sajtgyárakat, melyekben a sajtkészítést a tejfogyasztás mértéke szerint korlátozzák. Sajnos, a szövetkezeti rendszer még nem terjedt ki a vajgyártásra s ennek következtében Anglia virágzó állatgazdasága s nagy tejtermelése mellett még mindig nagy vajbevételre szorul.

A tejtermékek bevitelében történt emelkedést a következő adatokkal tüntethetjük fel:

1886-ban a vajbevétel	1,452.000 métermázsa,
1896-ban „	3,037.718 „
1906-ban „	4,337.258 „

A vajbevételben Dánia viszi a vezérszerepet, mellette még Svédország, Norvégia és Franciaország jöhetnek számba, ujabban pedig Ausztrália vajbevitel kezd jelentőssé válni. Legolcsóbb az ausztráliai vaj, mert métermázsánként 4 £ 55 sh. az ára, míg a dán vaj 5 £ 12 sh.-be, a francia vaj pedig 5 £ 37 sh.-be kerül. Az ausztráliai vajtermelést az állam kiviteli jutalmakkal törekszik előmozdítani, melyek fontonként 2 d-t tesznek ki. Viktóriában 1893/94-ben megszüntették ugyan a kiviteli jutalmakat, de helyettük állami hűtőintézeteket alapítottak (Government refrigerating works), hol a kivitelre szánt vaj a nyár folyamán három hónapon át ingyen tartható el.¹⁾

1886-ban a margarinbevétel	870.000 métermázsa
1896-ban „	925.934 „
1906-ban „	1,101.957 „
1886-ban a sajtbevétel	1,673.000 „
1896-ban „	2,244.525 „
1906-ban „	2,638.794 „

A sajtbevétel főforrása Kanada.

A tejtermékek terén fennálló külföldi verseny eredményeinek főoka, hogy az angol termékek minősége rosszabb s ezért a közönség szívesebben veszi a bevitt tejterméket. Főleg a vajról áll ez, a melyet konzerválni sem tudnak eléggé s ezért a téli hónapokban nagy bevételre szorulnak.

Ki kell oktatni a farmereket a tejtermelés összes részleteiről, a miben már is szép eredményeket értek el a County Councils kebelén belől szervezett Technical Education Committees, melyek vándortanítók kiküldésével s szakiskolák felállításával mozdítják elő az ügyet.

Az oktatásnak ki kell terjeszkednie a tenyészállatfajok megválasztására, táplálására és ápolására, továbbá a tejtermelésre alkalmas egyedek megismerésére s a tejvizsgálatra, végül az istálló-egészségügyre, hogy jóminőségű s csiramentes tejet lehessen nyerni.

Dániában mindezekre nagy gondot viselnek s külön utasításokkal átják el a tejtermelőket a tenyészállatok táplálása és ápolása tárgyában. Angliában hasonló intézkedések szép eredménnyel járhatnak, mert Anglia talaja és éghajlata alkalmas a tejtermelésre s az angol termelő uralja a piacot.

¹⁾ Stillich :• Id. m. 60 l.

Reformtörekvések. Amerika diadalmas versenye a mezőgazdaság terén szükségszerűen rávezette az angol mezőgazdákat a külterjes gazdálkodásra és az állattenyésztésre. Ez irányzatnak megfelelően láthatjuk, hogy Nagybritannia gabonatermelése napról-napra visszaszorul, hanyatlik. Egyedül az árpa- és zabtermelés azok, melyek nem veszítették el egészen jelentőségüket, mert e termelési ágakra az angol mezőgazdáknak szükségük van. Ez utóbbi körülmény nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Nagybritannia mezőgazdasága a mai színvonalon megmaradt.

Ezeken kívül fellendültek legujabban az angol mezőgazdaság következő ágai: zöldségtermelés, (market gardening), gyümölcsstenyésztés (fruit farming) és virágkertészet, melyek közül főleg a gyümölcsstenyésztést tekintik jövedelmező termelési águl.¹⁾ E termelési ágak fejlődésének kedvező előfeltételei Nagybritannia enyhe tele és a piacok közelsége. Fejlődésüket igazolja, hogy míg 1873-ban csupán 34.743 acres területen termeltek zöldséget, addig 1883-ban e szám már 48.508 acres-re emelkedett; a gyümölcsstenyésztés területe pedig ugyanezen idő alatt 143.295 acresről 185.782 acresre szállott fel.²⁾

A gyümölcsstenyésztés és virágkertészet felvirágzásának még mindig akadály a kisbirtokok hiánya. A nevezett termelési ágak ugyanis fárasztó munkát és nagy lelkiismeretességet, figyelmet kívánnak, a mi csupán kisbirtokokon belül valósítható meg. Az angol kisbirtokokat pedig elpusztította a nagybirtok, a nagytőke, mely a meglévő s az amerikai verseny következtében tönkrement kisbirtokokat összevásárolta s nagy birtoktestekké olvasztotta össze. Anglia mezőgazdaságának ujja-teremtése érdekében kívánatos volna a nagybirtokok felaprózása, a mit ez idő szerint még lehetetlenné tesz a kötött birtokok túltengése. Nem feltétlenül szükséges, hogy a nagy birtoktestek kisbirtokokra daraboltassanak, a kisbirtokok is megfelelnek e célnak, a nagybirtokok azonban a kisbirtokok alakulását sem engedik meg s Nagybritannia mezőgazdaságának megmentése érdekében kívánatos, hogy az állam avatkozzék a dologba.

Sajnos, e termelési ágakon belül nem oly nagy a fogyasztás, hogy azok felvirágzása az angol mezőgazdaság felvirágzásával azonos jelentőségű volna; bizonyos azonban, hogy e termelési ágak fellendülése jótékony hatást gyakorolhat a mezőgazdasági népesség életviszonyaira.

A nevezett termelési ágakon kívül a baromfitenyésztés sem utolsó eszköze a modern angol mezőgazdaságnak s a kisbirtokok már is sikerrel váltak be.

¹⁾ Fruit farming is 100% more profitable than ordinary farming mondja az 1883. évi ankét.

²⁾ *Schriften des Vereins für Socialpolitik* id. h. 179. I.

Az 1893. évi szaktanácskozmány egész sereg reformjavaslattal állott elő, melyektől az angol mezőgazdaság felvirágzását várta.¹⁾

Első sorban a bérlők helyzetének javítására törekedett, a mely társadalmi osztály kezében van Nagybritannia mezőgazdasága. Ez osztály érdekében sürgette az 1883. évi Agricultural Holdings Act reformját, hogy a gazdálkodási szabadságot biztosítsa. A kívánt reformot az 1900. évi Agricultural Holdings Act teremtette meg, a mely részletesen meghatározza, hogy mely beruházásokhoz szükséges a földesúr hozzájárulása, melyeket kell egyszerűen tudomására hozni s melyek eszközölhetők a földesúr beleegyezése és tudomása nélkül is. A bérlet megszűnése esetében a beruházásokból kifolyólag a felek között felmerülhető viták eldöntésére választott bíróságot rendel, a birói eljárást szabályozza s a meghozott ítéletet a felekkel szemben kötelező hatálylyal ruhazza fel.²⁾ Az 1900. évi törvényt újból módosította az 1906. évi Agricultural Holdings Act, melynek leghatásosabb újítása, hogy a bérlő számára kártalanítási jogot biztosít, ha a földesúr számára fentartott vadak termésében kárt okoztak. Biztosítja továbbá e törvény a bérlő számára a gazdálkodási rendszer megválasztását, a miben előzőleg erősen korlátozta a gyakorlat. Biztosítja végül e törvény a bérlő számára a rendelkezési jogot bérlete termékei felett (a tenant shall have full right to practise any system of cropping of the arable land on his holding and to dispose of the produce of his holding) s a kártérítési jogot a bérlet megszüntetése esetére is kiterjeszti, ha ezzel a bérlő veszteséget szenvedett.³⁾

Kivánatosnak tartja az 1893. évi szaktanácskozmány a tizedterhek leszállítását. A tizedterhek megváltása a múlt század közepén jött gyakorlatba az 1896. évi Tithe Act alapján, de az akkori magas buzaárak következtében magasabb volt a tizedváltás összegé ott, a hol gabonát termeltek, mint a tisztán állattenyésztéssel foglalkozó vidékeken. A buzaárak hanyatlása nyomán nyomasztó teherré lett a tizedváltás a régi gabonatermelő vidékeken s a földesurak megfogyott jövedelmét túlságosan leköti. E váltáságterhek megkönnyítését célozza az 1891. évi Tithe Act, melynek rendelkezései értelmében a váltáság összege nem lehet magasabb a jövedelem két harmadánál s a County Court fel van hatalmazva a váltáságösszeg leszállítására.⁴⁾ Anglia és Wales összes tizedterhei 1836-ban 4,054.405 £-ot tettek ki, megváltásuk következtében e

¹⁾ Grabein id. m. 34. l.

²⁾ *The British yearbook of agriculture for 1908/9.* 416. l.

³⁾ *British yearbook of agriculture for 1908/9.* 412. s k. l.

⁴⁾ Stillich id. m. 84. l.

terhek ma 3,721.608 £-ra szállottak le, de a gabonaárakhoz viszonyítva e terhek csupán 2,567.057 £-ot képviselnek. ¹⁾

Sürgeti a nevezett szaktanácskozmány a vasuti szállítási díjak lezállítását s egyéb vasuti kedvezmények biztosítását, a mi csupán az után lesz megvalósítható, ha a vasutak államosítása sikerül.

Sürgeti a földesúr számára fentartott vadászati jog reformját, a mi-ben az 1880. évi vadászati törvény után sokat javított az 1906. évi Ground Game Act. Ez utóbbi törvény értelmében joga van a bérlőnek a kártékony vadat elpusztítani vagy elpusztíttatni. A vadkárok megtérítéséről külön intézkednek az 1900. és 1906. évi Agricultural Holdings Act.

Követeli a szaktanácskozmány a margarin megfestésének betiltását, mert ezáltal a margarin a vajjal felveheti a versenyt. A vajtermelők szempontjából e tilalom rendkívüli fontosságú, mert a visszaélések nagyon gyakoriak s a vajat erősen leszorítják a piacról. E tilalom ma már fennáll ugyan, de gyakorlatilag nagyon csekély jelentősége van, miután a büntetés összege jelentéktelen s nem riasztja vissza a visszaélőket. Kívánatos tehát, hogy a büntetés mértéke fokoztassék. A tejhamisítás korlátozását is szükségesnek tartja a szaktanácskozmány s e célból azon szabály kimondását sürgeti, hogy a tej minősége, illetőleg zsirtartalma szerint állapíttassék meg az ára.

A hamisítások megakadályozására természetesen legcélravezetőbb a vegyvizsgálat, melynek lehető legteljesebb kiterjesztését óhajtják Nagybritanniaiban.

A bevitel ellen is megkísérli a védekezést az 1893. évi szaktanácskozmány azáltal, hogy a külföldi hússal való kereskedés nyilvántartását, illetőleg a forgalomba kerülő külföldi hús megjelölését kötelezővé óhajtja tenni, hogy ily módon a belföldön termelt hústól meg lehessen különböztetni. Vannak, a kik még tovább mennek s azt óhajtának szabályul kimondatni, hogy külföldi húst csupán engedélylyel legyen szabad árusítani. Az angol közönség tudniillik kevésbé kedveli a külföldi termékeket s a nagy fogyasztás oka abban áll, hogy nem lehet megkülönböztetni a belföldi termékektől. Mindenáron fel akarják tehát a közönség figyelmét hívni a bevitt hústra.

Kívánatosnak tartja az 1893. évi szaktanácskozmány, hogy Nagybritannia földművelésügyének lelke, a Board of agriculture állandóan tájékozott legyen a bel- és külföldi mezőgazdasági viszonyokról. E célból a belföldön gazdasági szaktudósítók alkalmazását sürgeti, a mi a külföldön mindenhol bevált; a külföldi mezőgazdasági viszonyok ismer-

¹⁾ *British yearbook of agriculture for 1908/9.* 423. l.

tetését pedig megbizott szakférfiakra ruházná, a mint azt más országok eddig is gyakorolták.

Végül fontosnak tartja a nevezett szaktanácskozmány, hogy a mezőgazdasági szakoktatás színvonala megfelelően emeltessék.

A mint az elmondottakból kitűnik, az 1893. évi szaktanácskozmány az angol mezőgazdaság megmentésére számos eszközt hozott javaslatba, gondosan elzárkózott azonban az elől, hogy a védvámokra felhívja a figyelmet, a mit pedig a kihallgatott szakférfiak sűrűn emlegettek.¹⁾ Ezzel szemben az angol konzervatív párt legujabban felvette programjába a védvámokat s az angol politikusokat és tudósokat élénken foglalkoztatja e probléma. E változás oka nem annyira a mezőgazdaság érdeke, mint az állami szükségletek állandó emelkedése s e szükséglet fedezésére keresnek megfelelő eszközöket. Az Egyesült Angol Királyságok költségelőirányzata ²⁾ 1892/3-tól 1906/7-ig 90,453.000 £-ról 142,755.000 £-ra emelkedett, sőt 1902/3-ban 152.183.000 £ volt a költségelőirányzat.

Az állandóan emelkedő szükségletek kielégítésére nem sikerült megfelelő bevételi forrásokat találni, a mint ezt az állami háztartásban sűrűn előforduló deficitek igazolják. A deficit 1901/2-ben 52,524.216 £, 1900—1901-ben pedig 53,207.580 volt. Ez óriási hiányokat az előfordult rendkívüli kiadások magyarázzák s az 1906/7. évi zárszámadás már 5,398.822 £ megtakarítást tüntet fel, mindazonáltal a kiadások mégis jelentékenyen megnövekedtek. Növekedtek a bevételi források is, mert a fogyasztási adók 1892/3-ban 25,360.000 £-ot, 1906/7-ben pedig 30,350.000 £-ot jövedelmeztek; az örökösödési adóhozadék 1892/3-ban 8,356.588 £, 1906/7-ben pedig 14,400.000 £ volt; főleg azonban a jövedelmi adó emelkedett, mert 1892/3-ban 13,490.000 £-ot, 1906/7-ben pedig 31 millió 600.000 £-ot hozott. A kiadások sorában erősen emelkedtek a közigazgatási költségek (19,268.118 £-ról 30,582.013 £-ra), a hadsereg (17 millió 541,400 £-ról 27,764.900 £-ra) és a haditengerészet (14,302.000 £-ról 31,434.000 £-ra) költségei.³⁾

Az állandóan emelkedő állami szükségletek fedezésére az angol liberális párt az egyenes adók emeléséhez fordult, míg a földbirtokos osztályt képviselő konzervatív párt hajlandóbb a közvetett adókat emelni, a mi a védvámrendszer előhírnöke. A védvámok leglelkesebb szószólói a nagybirtokosok és nagyiparosok, a kik a védvámoktól a földjáradék és a vállalkozási nyereség emelkedését várják.

¹⁾ Grabein id. m. 35. l.

²⁾ *Statistical obrtract from 1892 to 1906.* 1. l.

³⁾ *Statistical abstract* id. h.

Balfour és pártja oly módon kívánják megoldani a védvámok kérdését, hogy a gabonavámokat lehetőleg kis összegben állapítanák meg, nehogy túlságosan emelkedjék a gabona és a kenyér ára. Ezzel azonban célzott nem érnének, mert ez esetben nem jövedelmeznének kellően a vámok s az állami szükségletek fedezésére nem állana rendelkezésre kellő fedezet.¹⁾

Az angol szabadkereskedelem különben inkább névleges, mert számos árú esik vám alá Nagybritanniában s a vámjövedelmek kitűnő bevételi források, a melyek a legujabban jelentékenyen emelkedtek is. 1892/3-ban az Egyesült Angol Királyságok vámjövedelme 19,705.000 £ volt s 1906/7-ig ez összeg 32,930.000 £-ra emelkedett. Legtöbbet a dohány jövedelmez, melynek vámja 1892/3-ban 16,124.435 £-ot hozott, 1906/7-ben pedig 13,295.803 £-ot. A cukor 1901/2-től kezdve vámköteles s 1906/7-ben 6,250.834 £-ot hozott. A tea vámjövedelme 1892/3-ban 3,399.345 £, 1906/7-ben pedig 5,588.288 £. Jelentékeny jövedelmet hajt még a szesz (4,032.402) és a bor vámja (1,238.172 £). 1901/2-től kiviteli vám alá esik a szén s e vám jövedelme 1905/6-ban 2,183.973 £ volt.²⁾ A mint e felsorolásból láthatjuk, vámkötelesek olyan cikkek is, a melyek Nagybritanniában mindennapi szükségletet képeznek s a belföldön egyáltalán nem állithatók elő, tehát versenyt nem támasztanak a belföldi termelésnek.

Ezek nem egyebek, mint kellemetlen fogyasztási adók, a melyekről König³⁾ azt hiszi, hogy mindannyit el kellene törölni s helyettük a gabonavámokat behozni. Ha az évenként Nagybritanniából bevitt 20 millió quarter gabonát quarterenkint 4 shilling vám alá vetnék, ez által az állam jövedelmei óriási mértékben emelkednének s az angol mezőgazdaság válsága is megszűnnék.

Mi mesterséges eszköznek tartjuk a védvámokat, a melyek tömegnyomor árán segítik fel a mezőgazdaságot, illetőleg a földbirtokosokat, s azt hisszük, hogy minden más reform helyénvalóbb Nagybritanniában is, mint a védvamos politika.

Gárdonyi Albert.

¹⁾ Hobzon, *Englands Abfall vom Freihandel*. (Dokumente d. Fortschritts 1908. évf. 643. l.)

²⁾ *Statistical abstract* id. h. 12. l.

³⁾ *Die Lage der englischen Landwirtschaft* 90. l.

Közlemények és ismertetések.

Sztrájkstatisztikai adatgyűjtés.

Az 1893:XXVIII. t.-cz. és az annak alapján kibocsátott ministeri rendelet szerint az I. fokú iparhatóságok már régebben foglalkoztak a sztrájkok számbeli jelenségeivel s a gyűjtött adatokat az iparfelügyelők évi jelentéseikben közzé is tették; de ez csak halvány képe a sztrájkstatisztikának. Rendszeres és tüzetesebb statisztikai adatgyűjtés csak az 1905. évre vonatkozólag vette kezdetét.

A kereskedelmi ministerium szakosztálya megformulázta a sztrájkstatisztika kérdőívét. A mint az I. fokú iparhatóságok a területükön levő munkaviszályról tudomást szereztek, az illetékes iparfelügyelőt értesítették, a ki ez iveket kitöltésre a bejelentő iparhatóságnak megküldötte. E kérdőívek, melyek egyaránt felölelik a sztrájkokról szóló kérdéseket, 23 főkérdést tartalmaztak számos alkérdéssel. E kérdőívekre adott válaszok alapján tették közzé a rendszeresen feldolgozott sztrájkstatisztikát, kizárólag a Magyarországon és az ipar körében előfordult munkaviszályokra vonatkozólag. A feldolgozás az egy naptári évben előfordult munkaviszályokat ölelte föl. Az 1905. évben 335 sztrájk keletkezett, mely közül az 1906. évre csak kettő nyult át. Az anyagot külön földolgozták iparcsoportok, aztán törvényhatóságok szerint; majd a munkából való kizárások és végül azoknak a sztrájkoknak leírása közöltetnek, melyekben legalább 50 munkás vett részt.

Az adatgyűjtés alapjául szolgáló kérdőív, bármily körültekintéssel volt összeállítva, nem tartalmazott a sztrájkra néhány fontosabb kérdést. Ezt a földolgozásban lehet érezni. Szükségesnek találták tehát a kérdőív módosítását. De még így is keskeny határok között mozog a kérdőív; mert némely sztrájknak előre bejelentése szükségessé tette külön kérdőív szerkesztését és külön földolgozását. Így az évenkénti május első napján, vagy az 1907. évi deczember hó 31. napján rendezett általános sztrájkokról az adatokat külön gyűjtötték és dolgozták föl. A kérdőívek kizárólag ezen előre kihirdetett sztrájkokra készültek, így az 1907. évi október 10-én rendezett sztrájkra vonatkozólag csak 5 főkérdést állítottak föl: 1. hány kisipari és gyári vállalatban szünetelt egy egész napig a munka; 2. összesen hány munkás szünetelt? A más

három kérdés a sztrájk lefolyására irányult: 3. hány esetben fordult elő rendzavarás; 4. hány esetben volt szükség a karhatalom, rendőrség, csendőrség, katonaság beavatkozására; 5. szorultak-e a nem szünetelők (dolgozni akarók) karhatalom védelmére? Ez utóbbi három kérdés az általános kérdőívekben is föl van véve.

A kérdőívekből hiányzott annak kutatása, hogy a sztrájk helyén hány ugyanazon iparág körébe tartozó ipartelep volt, melyre sztrájk nem terjedt ki? Volt ugyan az 5. alatt ilyen kérdés: volt-e ugyanazon iparág körébe tartozó ipartelep, melyre munkaviszály nem terjedt ki; de tudvalevő, hogy nagy ipari városokban ugyanazon iparágat üző telep több van, melyek közül nem mindenikben volt sztrájk. Hiányzott a kérdőívben a sztrájkban résztvett üzemben a munkaviszály kezdete előtt volt munkások számának kutatása. A kérdőív 9. kérdés *a)* pontjában az egyidőben sztrájkoló legnagyobb számára van kérdés, és a *b)* alatt ezen időpontnak megjelölésére. Ismerjük a sztrájkoló számának hullámzását az adatokból, mert a 8. pont részletezi az egyes időpontokat s abból megállapítható a legmagasabb szám, esetleg az átlagszám. Így tehát a 9. kérdés fölösleges.

A kollektív-szerződések hatásáról a sztrájk következtében a kérdőív kérdést nem tartalmaz. Pedig nemcsak érdekes, de czélszerű is kutatni: mennyiben állhatott meg ily szerződés a munkaadó és sztrájkba lépő munkások között; valamint az egyezkedési tárgyalások kinek részéről indultak meg s milyen eredménnyel végződtek?

Ezeknek megfelelően kellett átalakítani, illetve módosítani a kérdőívet. E czélből új kérdőívet szövegeztek, melyet a folyó év elejétől használnak.

A kiindulási alap ugyanaz, mint az eddigi kérdőívénél, csak hogy most már határozottabbak a kérdések. A régi kérdőív 5. kérdése mármost kiterjed a sztrájk helyén ugyanazon iparág körébe tartozó és segédszemélyzetet foglalkoztató ipartelepekre is, a hol nem volt munkaviszály. A régi 7. (új kérdőív 8.) kérdés a sztrájkban résztvett üzemben a munkaviszály kezdete előtt alkalmazva volt munkások számát is kutatja; a régi 11. (új 13.) kérdés a munkások bérveszteségét is kutatja, *a)* a sztrájkoló (kizárt) munkások által a sztrájk (kizárás) folyamán elvesztett keresmény összegét, *b)* a kénytelenségből nem dolgozó munkások által a sztrájk (kizárás) folyamán elvesztett keresmény összegét állapíttatja meg.

A régi kérdőív 12. (új 14.) kérdéséből, az ok kutatásánál a „közvetlen“ szót kihagyták.

Módosul a régi iv 18. kérdése az egyezkedési tárgyalásokról; bővül az *a)* alkérdés azzal, hogy 1. a munkaadó, 2. a munkások, 3. vagy valamely szakszervezet r széről, illetve más részről indultak-e meg azok,

a b) alkérdés pedig azzal. hogy az egyezkedésnél mely szakszervezet működött közre?

Lényegesen bővült a régi kérdőív 9. és 10. kérdése, mely az új iven (10. kérdés) táblázatosan, külön rovatokban kérdezi a férfi és női munkások számát, valamint a munka nemét és munkás rangját: a) művezetők és előmunkások, b) szak- (képesített) munkások, c) inasok, d) egyéb munkások számát a sztrájk (kizárás) előtt, ebből aztán a) sztrájkba lépők és b) a kénytelenségből nem dolgozók számát; itt kérdezi még a heti keresmény összegét a sztrájk előtt és pedig α) óra- és darabbér, β) hetibér szerint.

A régi kérdőív 13—15. alatti kérdéseit a sztrájkolóok követeléseit, a követelések tekintetében a sztrájk előtti állapotot, és a sztrájk folytán elért eredményeket az új kérdőív egy kérdésbe foglalja össze, részletesen kutatja a követeléseket és az erre kapott eredményeket (új 15. kérdés).

Egészen új a 11. alatti kérdés: munkások napi tényleges munkaideje a munkaközi szünetek levonásával, a sztrájk (kizárás) előtti időből. Új a 12. alatti kérdés: a) a sztrájkoló munkások által elvesztett és b) a kénytelenségből nem dolgozó munkások által elvesztett munkanapok száma. Új még annak kutatása, hogy a sztrájkolóok közül: a) hányan voltak azonnali kilépésre jogositva, b) hányan követtek el szerződészegést (16. kérdés); és a sztrájkolóok (kizártak) közül a munkaviszály megszűnte után a) hányat utasított vissza a munkaadó, b) hányan tagadták meg önszántukból a munkába visszaállást? (17. kérdés)

Vajna Elemér.

Vámpolitikai központ.

Sóvári Schneider Sándor és Lukács Géza: *Vámpolitikai központ Magyarországon.* — *A kereskedelmi szerződések megkötésénél véleményező hatáskörrel felruházott központi intézmény kérdése hazánkban.* Budapest, Lampel R. 1909. 83 old.

Új intézmény megvalósítása érdekében száll síkra kis füzetében a két szerző, a kik egyike különböző egyesületekben tartott felolvasásaiban már propagandát is fejtett ki érte. A cél, a melyért szerzők sorompóba lépnek, csakugyan a hazai közgazdasági törekvések legjobbjai közé tartozik. Soha annyi és oly fontos vámpolitikai kérdés nem várt megoldásra, mint a milyenek a közel jövőben özönével fognak nálunk beköszönteni. Vámpolitikánkat intéző köreinknek el kell majd készülniük a legkülönbözőbb helyzetekre. A szerint, a mint az európai és amerikai vámpolitika a védvamosabb vagy szabadabb kereskedelmi irányzatnak fog hódolni, a szerint, a hogy Ausztriához való különleges gazdasági viszonyaink alakulni fognak, más és más vámpolitikai berendezésre lesz szükség. Készületlenül csakugyan nem volna szabad, hogy

találjon bennünket a sokféle constellatio egyike sem. És ha a német birodalom a kilencszázas évek vámpolitikai actióira már a kilenczvenes évek elején kezdett készülni, bizony nálunk is érkezett volna már a komoly előkészületek ideje. Annál is inkább, mert szakerőink java még tulajdonkép nem is szentelheti magát a távolabbi jövő feladatainak, hiszen mind a két kezük tele van a ma és a holnap égetően sürgős és elsőrendűen fontos vámproblemáival.

Örömmel kellene tehát üdvözölni szerzők most megjelent füzetét, a mely a jelen összekuszálódó kérdései közepette bátran a távolabbi jövő nagy feladataira tereli a közfigyelmet. Meg is tennők ezt szívesen, ha füzetük ezt megérdemelné. De nem érdemli meg, mert alig tesz ez a füzet többet, mint éppen csak hogy rámutat erre a feladatra, de sem annak horderejét nem sejteti, sem annak jelen állását nem ismerteti, sem megoldására nézve concret és viszonyainknak megfelelő javaslatokat nem tesz.

A füzet arra szoritkozik, hogy a német vámpolitikai központok létesítésére irányuló mozgalmak történetéből ad elő szemelvényeket, de még a füzet túlnyomó részét kitevő ez ismertetésben is összekeveri a vámpolitikai központot létesíteni kívánó törekvéseket egy oda nem tartozó más kérdéssel; azzal t. i., hogy a gazdasági érdekképviseltek miképen volnának legczélszerűbben szervezendők. Érthetetlen, hogy miért éppen a német törekvések ismertetésére szoritkozik e füzet, a mikor e törekvések Németországban meddők maradtak s a mikor Ausztriában évek sora óta sikeresen működő vámpolitikai központ fejt ki elég észrevehető és feladatát ideálisan megoldó tevékenységet. Szerzők szerint a német példa tanulmányozása mellett „nemcsak a földrajzi fekvés, az évszázados kapcsolatot, a szoros gazdasági nexus, hanem a német közgazdasági és hazai fejlődésünk között tapasztalható analogiák is szólanak“. De vajjon mindezek a szempontok nem sokkal inkább utalnak-e bennünket az osztrák példa követésére vagy legalább is tanulmányozására? Annál is inkább, mert sem földrajzi fekvésünk, sem évszázados kapcsolatot, sem szoros gazdasági nexus nem fűz bennünket a német birodalomhoz és még kevésbé találhatók föl analogiák a német közgazdasági fejlődés és a magyar között.

Szinte azt kell feltételeznünk, hogy szerzők nem ismerik e részben sem az osztrák eredményeket, a melyeket a „Handelspolitische Zentralstelle“ elért, sem pedig azokat a kísérleteket, a melyek hazánkban hasonló intézmény életbehívása érdekében már megtörténtek. Legyen szabad szerzők figyelmét az osztrák vámpolitikai központra felhivnunk, a melynek mozgalmairól az osztrák napilapok bőségesen szolgálnak hírekkel s a melynek működése eddig közel 100 kötetes olyan anyagot pro-

ducált, a mely az osztrák és magyar vámpolitika sorsának intézésében döntő fontosságú volt. Ennek a központnak a szervezeti szabályai könnyű szerrel megszerezhetők; hazánkban is közkézen forognak illetékes szakörökben; működésének eredményei a dolog természeténél fogva ugyan roppantul bizalmasan kezeltetnek, de egy kis utánjárással legalább azok természetéről, tárgyairól s módszereiről tájékozhatták volna szerzők az olvasót.

Ám hagyján, hogy az oly közelfekvő osztrák példa elkerülte szerzők figyelmét, nem tudjuk azonban mire vélni, hogy még a hazai kísérletekről és törekvésekről sem emlékeztek meg szerzők. Pedig positive tudjuk, hogy azokról szerzők egyikének biztos tudomása is van. Hiszen éppen az ő felolvasását követő eszmecsere során legilletékesebb szakférfiak tárták föl az erre vonatkozó tudnivalókat. Hogy már a kilenczszázas évek elején az összes magyar kereskedelmi és iparkamarák a M. Gy. O. Sz.-vel, az Orsz. Iparegyesülettel s más kereskedelmi és ipari szakegyesületekkel karöltve központosítva dolgozták föl és terjesztették a kormány elé azokat a kívánalmakat, a melyeket a kereskedelmi szerződésekben a magyar ipar és kereskedelem érdekében megvalósítandóknak tartottak. Hogy pl. éppen az idejé év elején tárgyalások folytak a magyar kereskedelmi és iparkamarák körében oly célból, hogy a jövőben az összes külkereskedelempolitikai actiók közösen indíttassanak meg s azokat ne ad hoc való egyesülések útján intézzék, hanem valamely állandó formát öltő központi szerv (vámpolitikai központ) segélyével. A magyar kamarák idejé jegyzőkönyveiben lehetett volna erről egyet-mást olvasni, de különben a szerzők egyike — mint már mondtuk — közvetlenül az előadása után felhangzott s a napilapokba is került igen érdekes és becses nyilatkozatokból is tudomással bírt ezekről.

Még sajátságosabban hangzanak azonban azok az érvek, a melyekkel szerzők a vámpolitikai központ szükséges voltát fejtegetik. Valósággal melléje nyulnak folyton a kérdésnek és nyílt ajtókat döngetnek. Kimutatják nevezetesen, hogy a kormánynak szüksége van az érdekeltség véleményére és javaslataira vámpolitikai ügyekben. Ezt a kormányok már rég tudják és évtizedes gyakorlat, hogy minden új vámpolitikai campagne előtt, de minden egyes kereskedelmi szerződés előtt is ugy a kamarákat, mint a szabad társuláson alapuló mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi egyesületeket (és pedig ugy az általános jellegűeket, mint az egyes szakmák specialis védelmére alakultakat) meghallgatják véleményük felől, illetve kívánságaik iránt. Nem azért van vámpolitikai központra szükség, hogy az érdekeltség véleménye meghallgatható legyen (hiszen ez ugyis megtörténik), hanem egészen más okokból. Nevezetesen azért, hogy ne kelljen 20—25 beadványban ugyanazt olvasnia a kormánynak, hogy ne kelljen 20—25 helyen ugyanazon érdekek érvénye-

sitése céljából adatokat gyűjteni, tanácskozásokat folytatni, azok eredményeit husz-huszonötször ugyanúgy földolgozni s mindenütt a drága s más célokra is szükséges munkaidőt és erőt fölöslegesen pocsékolni; hogy egy központi helyen kiképződhessenek a vámügyi specialisták; hogy ezek ne pusztán egy-egy campagne elején, hanem annak egész folyamán álljanak a kormánynak rendelkezésére. Ez idő szerint ugyanis arra kell, hogy szoritkozzék a kamarák s az egyesületek vámpolitikai működése, hogy a kereskedelmi szerződések megkötése előtt elmondják: mit tartanak elérendőnek s ezzel szemben mit vélnek concedálhatónak. Ellenben a szerződéses tárgyalások során felmerülő új eszmékről, a tárgyaló fél részéről támasztott igényekről a kormány nem hallgathatja meg az egyesületeket és kamarákat, mert a formális leiratküldés és ennek elintézése még a legjobb akaratú siettetés esetén is a rendelkezésre állónál több időt venne igénybe. Könnyű az osztrák kormánynak, az telefonosan érdeklődhetik a Handelspolitische Zentralstelle-nél egy-egy vámtétel értékelése iránt; van hová fordulnia, van kit bizalmasan igénybe vennie. Nehéz azonban a magyar kormánynak, 20 kamarához és legalább 5—6 egyesülethez kellene fordulnia, ha minden jogosult érdeket meghallgatni kíván. Ezeket az érveket, a melyeket számos, tán még döntőbbekkel lehetne kiegészíteni, hiába keressük szerzők füzetében; épugy, a hogy hiába keressük benne a magyar vámpolitikai központ szervezetére irányuló javaslatokat. Pedig erre vonatkozó tervezet már több is készült ugy a törvényen, mint a szabad társuláson alapuló érdekképviselőtestületek részéről. Van ugyan erről szóló fejezet a füzetben, de az ² 3 részében megint a német központ és szakegyesületek költségeiről hoz számokat és fejtegetéseket, a hazai viszonyokat pedig elüti avval, hogy a magyar faj individualistikus hajlamainál fogva nem elég áldozatkész egy vámpolitikai központ költségeinek a viselésére. De ez nem tartja vissza szerzőket annak javasolásától, hogy 3 országos egyesület vegye magára ily központ létesítését, a hova aztán léptessék be tagokul a saját tagjaik elitejét.

A mit aztán arról irnak, hogy a mezőgazdasági érdekképviselőtestületekkel egyetemben tartsák fenn az ipari és kereskedelmi egyesületek ezt a központot, hogy ez a központ érdekellentétkiegyenlítő működést folytasson, akárcsak valamely választott bíróság, az inkább naivitás, mint optimismus.

A vámpolitikai központ egyébként előbb-utóbb meglesz, mert égető szükség van rá és mert a való szükségletek utat törnek maguknak. Létrejöttének útját a szóban levő füzetnek ugyan nem sikerült egyengetnie, de annak megjelenése a hivatottabbakat fogja tán mégis arra ösztönözni, hogy több tárgyismerettel és meggyőzőbb érveléssel szálljanak sikra a vámpolitikai központ megteremtése érdekében.

Vágó.

Vámkérdés.

Vámvédelem vagy szabadkereskedelem. Vizsgálódás a vámkérdésről, különös tekintettel a munka érdekeire. Irta Henry George. Angolból fordította: Braun Róbert. A fordító kiadása. 280 o. Ára 4 korona.

Tulságosan gyakorlati ez a könyv, mert Amerikát tartja szem előtt, a hasonlataitól kezdve egészen politikai tendenciájáig — és tulságosan elméleti, mert szinte azt lehetne mondani, hogy üres térben experimentál, a hol a gazdasági törvények nyilvánulását ellentétes erők nem zavarják, érvényesülésüket az előfeltételek hiánya nem gátolja.

Amerikában és a nyolczvanas években irták ezt a könyvet, helyi és időbeli tendenciákkal; a könyv egészében politikai polemia és fájó érzéssel kell rágondolnunk, hogy nálunk politikai polemikák nem igen jelennek meg a közgazdaság köntesében.

George a szabadkereskedelmi irányzat legradicálisabb szélső szárnyáról tárgyalja a vámkérdést, de már a vámkérdésen túlhaladva, ebben a könyvében is odakiáltja a maga ceterum censeoját: el kell törölni „a földhöz való törvényes jog egyenlőtlenségét“ (231. l.). Ez könyvének zárótétele, de ez a conclusio csak lazán van odabiggyesztve, inkább a rendszeri teljesség kedvéért és figyelemkeltésül s hogy a jelszó újólag hangoztassék, semmint részletesen kifejtve és bizonyítva. A könyvet jó-részt mégis csak a vámkérdés azon szűkebb területének szenteli, a hogyan azt általánosan érteni szokták.

Mint heves meggyőződésű ember, nem éri be nézetek kifejtésével, hanem meggyőzni és a közönségben az ő igazának hitét megrögzíteni igyekszik és meg nem elégedve azzal az elméleti győzelemmel, praktikus átváltozásokra, élő politikai tettekre akar rávenni. A vámvédelem: a termelők védelme a fogyasztók kárára; a vámvédelem érvei: tudományos hamisságok; a vámvédelmet támogató közhit: ügyesen fentartott és szitott babona.

Végigmegy a vámvédelmet támogató érvek során és mindenütt bizonyítani igyekszik annak tudományos helytelenségét. Ugyanekkor rávilágít azokra az utakra, a hol a magánérdekek belopózkodnak a tudományba s ennek tételeit a maguk képére igyeksenek formálni. Kimutatja, hogy a vámvédelem tudománya nem jóhiszemű tévedés, nem akaratlanul helytelen megítélése a dolgoknak, de hatalmas magánérdekek szolgáloja. Megismétli a szabadkereskedők régi érvét, hogy a vám a fogyasztókat adóztatja meg a termelők javára; rámutat arra, hogy a vámban rejlő indirect adóztatás politikai szempontból is alkalmas takarója a teljes egészükben megismert veszedelmes igazságoknak: a vám is lehetővé teszi, hogy „ugy kopasszák meg a libát, hogy ne is gágogjon.“ (69. l.) Feldicséri a kereskedelmet is, a mi ilyen felemás szocia-

listánál feltűnő, egyelőre még a szövetkezeti rendszernél is jobbnak tartja; azzal az érvel, hogy a szabadkereskedelem csak a fejlettebb országoknak kedvez (talán ez a tétel ment át még legjobban a magyar köztudatba), míg a gyengébb országokat a fejlettebb ország ipara megakasztja fejlődésükben, kissé könnyű szerrel végez. Az egész kérdést elintézhetőnek véli annak a kijelentésével, hogy „a szabadkereskedelem önkéntes kereskedelem (127. l.), vagyis minden ország csak akkor vesz más országtól árút, ha az egyuttal rá is előnyös. Georgenak az a felfogása, hogy a szabadkereskedelmi rendszer mellett a viszonylagos termelési költségek elve szerint csak úgy elhelyeződnek a termelési ágak, mint a Chladui lemezen a homokszemek a vonó érintésére — túlságosan Smithianus abban a hitében, hogy a gazdasági erők szabadjátéka a maga automatismusával rendet teremt.

A munkabér és a vámvédelem közti összefüggésről szólva kimutatja, hogy mennyire helytelen a vám védelmezőinek az a tanítása, hogy a vám szükséges a magasabb munkabér mellett előállított termékek védelmére, nehogy az alacsonyabb munkabér mellett előállított termékek kiszorítsák. Rámutat arra, a szinte közhelylyé vált tételre, hogy a magas munkabér még nem jelenti a magas termelési költségeket és igen ügyesen szembeállítja azt a két ellentétes tényt, hogy míg a külföldi olcsó munkabér termék bebocsátásától fázna, magát az olcsó külföldi munkaerőt bebocsátják. De ha még a vám magasabb ár eléréséhez is segíti a termelőket, az még nem fogja őket arra bírni, hogy munkásaiknak nagyobb bért fizessenek, mert a munkaadók nem a lehetőség szerint, de kényszerűségből fizetik a magasabb béreket, mondatja George egy nemzetgazdasági dolgokban úgy látszik járatos kocsissal. A vámvédelem egyébként célja szerint is a javak árát emeli, a munkás pedig nem ezt, hanem munkát ad el (167. l.), neki tehát semmi haszna a vámvédelemből. A mióta Marx után, a kit George nem tart eléggé mélynek, a capitalismus szerkezetének a nyitját éppen a munkaerő sajátos árú jellegében látjuk, ez az egész különböztetés éppen csak szókülönbségnek látszik. A munkásosztálynak nem érdeke a vám fentartása, de viszont a vámnak eltörlése sem jelent javulást számukra, mert ott a rabló, a ki mindent elvisz, a mit a többiek még meghagytak: a földbirtok. Az igazi szabadkereskedelem megkivánja a földjáraadé megszüntetését, miért is a földadónak olymértvű emelését ajánlja, a mely a földjáraadékat az államnak juttatná. A földértékre kivetett adón kívül az összes direct és indirect adók eltörlésével csak a vagyon fitogtatására kivetett adókat engedi meg. Az ilyen értelemben keresztülvitt szabadkereskedelem felszabadítaná a munkát és „azok a munkások, a kik azt képzelik, hogy a tőke a munkások elnyomója, hamis nyomon járnak.

Először is sok, a mi első pillantásra a tőke nyomásának látszik, csak annak a gyámoltalanságnak az eredménye, melybe a munka azáltal jutott, hogy ki szorult a föld használatának minden jogából“. (228. l.) Ez a Loria szabad föld teoriájára emlékeztető felfogás választja el George-ot Marxtól. Minden más csak az eltérő diagnosis következménye.

George a „munka érdekeire“ való tekintettel tárgyalja a kérdést, a mint ezt könyve alcíme mutatja. A szövegben pedig megtámadja azt a farizeus közvéleményt, a mely a munkát felmagasztosítja, jótéteménynek tekinti, a melyért a munkás köszönettel és hálával tartozik. Az osztályszempontokat nem igen emeli ki, csak a földjáradékot élvező földbirtokosok elleni tagadhatatlan ellenszenvét juttatja kifejezésre. Talán az osztályszempont elhanyagolásának fontossága fel nem ismerésének következménye, hogy „a munka érdekeit“ említi, a mikor *munkást* gondol. Vagy talán neki is, mint sok másnak, a „munka érdekei“ az a bizonyos „egy kalap“, a mely alá egybefogja a proletárt és capitalistát, mint a munka embereit.

Munkásszempontból a vámkérdést az önálló vámterülettel kapcsolatban nálunk is tárgyaltak. A socialdemokrata párt két congressusán is (1902 és 1903) foglalkozott vele. A congressusok a vámkérdést közönyösnek mondták a munkásokra és csak Magyarország ipari fejlődésének érdekében fogadták el a nevelővámokat. A congressust az a megfontolás vezette, hogy a munkásmozgalom előfeltétele az ipar fejlődése és ennyiben a vámok ipart fejlesztő hatásuknál fogva (ennek a feltételezésével még nem távolódtak el Georgetól, mert George szerint is: „a védővám csak eleinte mozdíthat elő egy termelési ágat“ (152. l.) a munkásmozgalom fejlődése érdekében is kívánatosak. Jólehet e congressusok a vámkérdést tisztára politikai oldaláról fogták fel, Varga Jenő azt panaszolja,¹⁾ hogy a congressusok nem látták a kérdésnek tisztán politikai fontosságát. Szerinte gazdasági szempontból a vám nem érdekli a munkásságot; mert ha a vám drágítja is az árukat, a munkabér nagysága a reproductionális költségektől függ és a munkásságra közönyös, hogy mennyit tesz ki pénzértékben a munkabére; ha az általa fogyasztott árúk drágábbak, ha tehát a munkaerő reproductionális költségei emelkedtek is, emelkedik a munkabér is: a vámmal járó drágulást megint egyensúlyba billenti a munkabérek rákövetkező emelkedése²⁾.

¹⁾ „Socialismus“ I. évfolyam.

²⁾ „Was der Kapitalist kauft, sind nicht die Lebensmittel des Arbeiters, sondern seine Arbeitskraft selbst. Es ist der Arbeiter selbst, der das für seine Arbeitskraft erhaltene Geld in Lebensmittel umsetzt.“ Marx: Kapital II. k. 135. l. Ez a citatum nemcsak a dolgok történésének külső formáját adja vissza, de egyuttal a szövegben kifejtett és Marxénak állított tételt leszállítja a megfelelő határig. Sőt Marx hangoztatja ezen tétel érvényét, még ha a külső formák épp az ellenkezőt mutatják is (Truck-System.). A pénz-munkabérnek élelmiszerekbe leendő átöltöztetése mindenkor a munkás „veszélyére és költségére“ történik.

Ez a compensatiós teoria csak oly hamis és feledékeny, bár távolról sem oly fontosságú, mint az az elődje, a melyet a gépterelés által munkájukból kiszorított tömegeknek adott vigasztalásul az akkori nemzetgazdaság (hogy t. i. a gép által kiszorított munkás helyet és munkaalkalmat talál a gépépítő-iparban) és a mely teoriát éppen Marx temette el annak a leírásával, hogy mit is jelent az „időközi kényelmetlenség,” a míg a megbolygatott egyensúly helyreáll. Ha ellensúlyozza is a vám okozta drágulást a munkabérek emelkedése, a kiegyenlítődés mindenestre időt és a mi ennél sokkal fontosabb, küzdelmet igényel. Elméletileg megvan a lehetősége, hogy a drágaságot a munkabéremelkedéssel ellensúlyozzák és így a vám terhét áthárítják a munkaadóra, sőt a drágulás készíteni is fogja a munkásokat a béremelés követelésére, de láttunk mi már elveszett sztrájkokat, noha drágaság által már elért standardjukban megfenyegetett munkások nyultak a sztrájk fegyveréhez, pusztán a statusquo fentartásáért, a drágaság ellensúlyozására. Minden vám újabb küzdelem szükségét jelenti a munkásságra, nem is új eredmények eléréseért, de a régi életmód fentarthatásáért való küzdelmet, a mely veszteséggel is járhat és így a vám, melyet nem tudtak ellensúlyozni, arra kényszeríti a munkásokat, hogy már elért standardjukat lejjebb szállítsák. A vám tehát már elért eredmények elvesztésével is járhat, de a legjobb esetben is, ha aránylagosan emelkedik a munkabér, ki téríti meg a küzdelem költségeit?

A vámkérdés a capitalismus fejlődésére gyakorolt kihatása kivált a socializmusra kétféleképen válhatik fontossá éppen a capitalismus különböző fejlődési stádiuma szerint. Iparilag fejletlen országokban a vámrendszer a nevelővámok formájában előmozdítja a capitalismus erőteljesebb kialakulását, a mi, minthogy ezzel a munkásmozgalom megerősödése is vele jár, a socializmusnak is érdeke; ezen a fejlődési fokon a socializmus tehát a nevelővámok mellett is állást foglalhat; míg a capitalismusnak odáig való fejlődése, a mikor az a socialista felfogás szerint már átcsaphat a collectivismusba, sokkal inkább várható a szabadkereskedelmi rendszer mellett. És így ha socialista szempontból egyes országokra a munkásmozgalom megerősödése érdekében kívánatosnak is tartható a vámrendszer, de csak a nevelővámok formájában, a világgazdaságot tekintve a socialista mozgalom végleges győzelemre jutása a szabadkereskedelmi rendszert sürgeti.

A szabadkereskedelmi rendszer nyomán kialakuló nemzetközi munkamegosztás a legjobban biztosítja a munka termelékenységét. A szabadkereskedelmi rendszer azon hatását, hogy minden egyes országot azon legjobban, legnagyobb eredménnyel üzhető termelési ágakra szorítja, hogy így az egyes országokat termelési ágak szerint tipizálja, az egyes

országok közötti politikai féltékenykedés is gátolja; a szabadkereskedelmi rendszer ezen kicsucsosodásának útjában áll, hogy ez az egyes országoknak oly fokú egymásra utaltságával jár, a melyet az egyes országok, az esetleges forgalmi akadályokról nem beszélve, saját függetlenségük kockáztatása nélkül nem vállalhatnak. Bár így a nemzeti féltékenykedés tompítja a termelési ág szerinti elkülönződés élességét, a szabadkereskedelmi rendszer mégis csak előmozdítja a munka termelékenységét és így, ha le is számítjuk, hogy az eredményesség kérdésében másképp ítél a kapitalista, mint egy collectivista társadalom, a capitalismus fejlődését a szabadkereskedelmi rendszer előbbre viszi. A szabadkereskedelmi rendszer tehát itt is elsőséget érdemel.

A közgazdasági könyvekben szegény magyar könyvpiacz mindenestre nyert George e könyvének lefordításával, de ha a fordító George eszméit kívánta a fordítással velünk megismertetni és terjeszteni, a „Progress and Poverty“ sokkal jellemzőbb könyve Georgenak és erre a célra is jobban bevált volna.

B. S.

Háború és Pénzügy.

Dr. J. Riesser: *Finanzielle Kriegsbereitschaft und Kriegsführung*. Jena, 1909. 104 old.

Ahr W.: *Kriegswesen und Volkswirtschaft der Grossmächte während der letzten 30 Jahre*. Berlin, 1909. 16 oldal és egy grafikai táblázat.

Dr. Voelcker: *Die deutsche Volkswirtschaft im Kriegsfall*. Leipzig, 1909. 158 old.

Az 1909. év politikai zilált viszonyai és egy világháború kitörésének lehetősége a közgazdasági irodalomban visszhangzást keltett és a háborúnak közgazdasági hatását és közgazdasági mozzanatait tette vizsgálódás tárgyává. Legmélyebben és legnagyobb tanulmánynyal foglalkozik e tárgygyal Riesser munkája. Célja: megvizsgálni a pénzügyi háborúra készenlétet, a pénzügyi mozgósítást és a pénzügyi háborúviselést, vagyis a katonai hadikészenlét, mozgósítás és háborúviselés eseteivel szemben a megfelelő közgazdasági és pénzügyi állapotokat. Mindjárt a háború kihirdetésekor a közgazdasági téren erős mozgalom támad; mindenki lehetőleg „mobil“-lá teszi magát, azaz künnálló követeléseit bekivánja, törekszik újabb hitelre, az általa adott hitelt fölmondja, jelzalogokat és értékpapirokat értékesít; ez magával hozza azt, hogy a pénz és bankjegy nagyobb mennyiségben válik szükségessé. Ez a „félelem-szükséglet“ magával hozza a kamatláb emelkedését. A hadiszükséglet számára köveit szállítások több pénzt kívánnak. A termelésben a mozgósítás sok munka-

erőt von el. Igen sok fogyasztási cikkben — a mennyiben a hadiszükséglettel nem kapcsolatosak — a fogyasztás csökken. A vasutak és a forgalmi eszközök nagyjából a hadsereg részére vétetnek igénybe s így a rendes szállításban erős hiány áll be. Mind ez a háború kitörése után az első két hétben erős közgazdasági és pénzügyi válságot eredményez. Egy ilyen válságot legjobban és leggyorsabban bírja ki egy olyan ország, melynek pénzügyei rendezettek, a hol az adóteher nem súlyos, melynek népessége vagyonos és nagytömegében jómódú, a hol erős és ellentálló képességű tőzsdék működnek és állami vagy magánbankok segélyre képes tevékenysége áll rendelkezésre.

A mai háborúk költségei igen nagyok. Az 1870/1. német-francia háború Németország részéről 1.750 millió márka összeget vett igénybe, összesen 305 napig tartott s így egy-egy katona naponként 6 márkát vett igénybe. Franciaország részéről 245 napra 1.529·6 millió márkát számitanak s így egy-egy napra 6·24 millió márka költség esik. A dél-afrikai háború Nagybritanniának 4.307 millió márka költséget okozott, 1899 október 11-től kezdve 1902 május 31-ig, a hadsereg 200–230.000 emberből állt. Az orosz-japán háborúban (1904 február 20-tól 1905 augusztus végéig) Oroszország részéről 2.873, Japán részéről 2.424 millió márka összeget vett igénybe. Ha ezen adatok alapján Németország hadiköltségei egy jövőben bekövetkező háborúra kiszámítatnak, a mikor a mai népesség és védrendszer szerint 3 millió katona lesz mozgósítva és egy-egy napra és katonára 6 márkát számítva, úgy Németország hadiszükséglete egy napra 18, egy hónapra 540 és egy évre 6.480 millió márkára tehető. Ebbe a költségbe tisztán a hadiszükségletek számítottak fel, tehát nincsenek benne a védkötelesek családjainak támogatására szükséges összegek, a községek, egyesek és forgalmi vállalatoknak a törvény szerint teljesítendő szolgáltatásai, a rokkantak és özvegyeik nyugdíjai, a háború kárainak megtérítése s egyéb fizetések.

Ezzel a nagy költséggel szemben milyen vagyoni erő áll rendelkezésre? És itt szerzünk az összehasonlító statisztika segítségével Németországnak a többi világhatalommal szemben való előnyös helyzetét tünteti föl. Így az 1905. évben az államadóságok összege volt:

	Millió márka
Japán	2.081·0
Olaszország	9.958·5
Ausztria-Magyarország	12.054·7
Nagybritannia	15.157·2
Németország	15.448·2
Oroszország	15.542·2
Franciaország	24.368·0

Más sorozatban jelentkeznek az államok, ha az adósság a lakosság fejszámára viszonyítottatik. Egy-egy lélekre ugyanis esett az államadósságból:

	Márka
Japánban	44·53
Oroszországban	123·72
Németországban	254·75
Ausztria-Magyarországban	265·50
Nagybritanniában	265·60
Olaszországban	306·65
Franciaországban	620·80

Az adók terhe a különböző államokban a következő összeállításból vehető ki; az 1906. évben volt az adók és terhek összege:

	Millió márka
Magyarországban	555
Japánban	701
Ausztriában	1.027
Olaszországban	1.170
Németországban	2.073
Franciaországban	2.457
Nagybritanniában	2.464
Oroszországban	2.751

Egy-egy lakóra esik fejenként:

	Márka
Japánban	14·09
Oroszországban	21·89
Magyarországban	28·82
Németországban	34·20
Olaszországban	36·94
Nagybritanniában	59·38
Franciaországban	62·61

Ezzel a megterheltetéssel szemben az egyes államok kiadásai a hadseregére és a haditengerészetre voltak:

	1906-ban	1907-ben	1908-ban
	előirányzat millió márkákban		
Japánban	192·5	407·3	395·5
Olaszországban	327·4	341·2	359·9
Ausztria-Magyarországban	458·1	401·0	—
Franciaországban	987·3	873·5	879·6
Oroszországban	1.053·7	1.003·5	1.123·7
Németországban	1.160·3	1.065·8	1.192·9
Nagybritanniában	1.262·6	1.207·7	1.219·4

A hadsereg és haditengerészet költségei a lakosságot fejenként a következő összegekkel terhelik:

	1906-ban	1907-ben előirányzat márkákban	1908-ban
Japánban	4·12	8·83	8·00
Oroszországban	8·38	6·74	7·49
Ausztria-Magyarországban	10·09	8·32	—
Olaszországban	10·08	10·01	10·49
Németországban	19·13	17·36	19·12
Franciaországban	25·15	22·23	22·36
Nagybritanniában	30·49	27·44	27·53

Ezen adatokból kitűnik, hogy Németország közgazdaságilag kedvező állapotban van. Vagyonossága 219–230 milliárd márkára becsülik; évi jövedelme 24–25 milliárd márka, miből $2\frac{1}{2}$ –3 milliárd márka megtakarításra szolgál, és pedig évenként mintegy 1.200 millió érték-papirosokba fektetik.

A hadicélok szempontjából nagyfontosságú a birodalmi bank. Szerzőnk szerint a német birodalmi bank az 1901. és 1907. évek válságaiban fényes bizonyítványát adta annak, hogy igazgatásának elővigyázata, erélye és belátása következtében éppen válságos időben tud is, akar is, kellő időben és eredménnyel, kimélettel, megnyugtatóan és támogatólag a hitel és fizetési eszközök követelésében közrehatni. A kibocsátott bankjegyek és a banknál elhelyezett tőkék aránya az alaptőkéhez és tartalékokhoz, a német banknál igen kedvező és csak az angol banknál nagyobb. Ugyanis ez az arány az orosz banknál 3·2, Franciaország bankjánál 4, a németalföldi banknál 9, Belgium nemzeti bankjánál 10·2, az osztrák-magyar banknál 10·9, a német birodalmi banknál 11·9 és az angol banknál 21·2⁰/₀. Németország bankjai, szám szerint 415 bank, az 1906. évben 2.697 millió márka részvénytőke felett rendelkeztek (ebben a számban az 5 jegybank és 40 jelzálogbank nincsen benfoglalva). Takarékpénztárak és szövetkezetek szintén nagy pénzbetétek fölött rendelkeznek. Erős tőzsde nagy szerepet játszik a közgazdasági mozgósításnál. Szerzőnk ebből az alkalomból a német tőzsdereformnak egy háború szempontjából való veszélyes voltára utal. „A berlini termény-tőzsde, mely a 70-es és 80-as években a világpiaczon vezető szerepet játszott, ma majdnem egy helyi terménypiacz szolgálai állására sülyedt; míg az egykor oly hatalmas berlini értéktőzsde Páris, London és New-York tőzsdéire befolyást gyakorolt, ma a legjobb uton van, hogy egy helyi tőzsde szerepére sülyedjen.“ A tőzsdereform — szerzőnk nézete szerint — egy háború esetleges kitörésénél mulhatatlanul fel lesz függesztve.

Szerzőnk ezen adatok alapján azt a nézetét fejezi ki, hogy Németország a világhatalmak közt egyike a vagyonilag és gazdaságilag legjobban felszerelt államoknak s így hadi készenléte közgazdasági szem-

pontból igen jó. Fejtegeti már most a mozgósítást pénzügyi szempontból. A hadi mozgósítás első 6 hetében szükséges lesz hadi szükségletekre 1.200 millió márka; az ipar, kereskedés és mezőgazdaságnak a hadi szállítások és a vele kapcsolatos ügyek lebonyolítására 1.000 millió márka és a háború kitörésének félelme által okozott válság következtében 250 millió márka, összesen tehát 2.450 millió márka. Ezen összeg fedezésére rendelkezésre áll: a birodalmi bankban aranykészlet és aranyváltókban 1.300 millió márka, a Julius-toronyban őrzött hadi kincs 120 millió márka, összesen 1.420 millió márka arany, melynek alapján a bank alapszabályai szerint 4.200 millió márka jegyeket hozhat forgalomba, levonva ebből az összegből a béke idejében szükséges 1.500 millió márka bankjegyet, marad hadi célokra 2.760 millió márka, vagyis a birodalmi bank mai helyzete és állapota mellett a hadiszükséglet az első hat héten bőven rendelkezésre áll. Pénzügyi tekintetben mindazáltal a birodalom még más segédeszközök felett is rendelkezik. A birodalmi kancellárt föl lehet hatalmazni arra, hogy a bankjegyeket fizetéseknel pénzült el kell fogadni (legal tender); a bankjegyek beváltását aranyban fölfüggesztheti. Kiviteli és átviteli tilalmak által a gabona, állat és lovak, valamint a fegyverek forgalmát kell szükség szerint korlátozni.

A háboruban magában a pénzügyi műveletekre nézve szabályt felállítani nem lehet. Angolország a búr háboruban a 4 $\frac{1}{2}$ milliárd márka költségekből 1 $\frac{1}{2}$ milliárdot adók, 3 milliárdot kölcsön útján fedezett. Oroszország a japáni háború 2.900 millió márka költségét kölcsön útján szerezte meg. Japán új adók útján, de nagyjából szintén kölcsönök fölvételéből szerezte meg a háború költségeit. Szerzőnk a kölcsön felvételét ugyan mellőzhetlennek tartja egy napjainkban viselendő háború költségeinek fedezésére, de a kölcsönfelvételt minél későbbre halasztandónak tartja és már béke idejében oly adórendszer meghonosítását ajánlja, mely háboruban az adólab emelése útján nagyobb adók beszedését teszi lehetővé. --

Ahrnak felette érdekes műve grafikai táblázataiban bírja lényegét, a szöveg csak a táblázatok megértésére szolgáló magyarázatokat tartalmazza. Ezekből a táblázatokból a nagyhatalmak közgazdasági és hadi állapotának megítélésére következő összeállításokat közlünk. A népesség volt:

	1800-ban	1850-ben	1870-ben	1890-ben	1908-ban
	m i l l i ó k b a n				
Oroszország	38	68	85	113	148
Franciaország	28	36	38	38	39
Németország	25	36	42	50	62
Ausztria-Magyarország . .	23	30	35	41	49
Angolország	18	28	31	38	46
Olaszország	18	22	27	30	34
Amerikai Egyesült Államok	5	24	40	62	85
Japán	—	—	27	38	51

Oroszország népesség tekintetében máig is első helyen áll; Franciaország, mely még 1850-ben is a második helyet foglalta el, 1870-ben a 4-ik helyre Németország és az amerikai Egyesült-Államok után és ma a 7-ik helyre jutott, csak Olaszországban van még kevesebb lakosság; Németország állandóan a 3-ik helyen áll (1870-ben a 2-ik helyet foglalta el), az osztrák-magyar monarchia előbb a 4-ik, 1870 óta az 5-ik helyen sorakozik; Angolország előbb az 5-ik, 1870 óta a 6-ik helyen áll; Olaszország a 6-ik, 1850 óta a 7-ik és 1890 óta a 8-ik (utolsó) helyet foglalja el. Az amerikai Egyesült-Államok 1800-ban népesség tekintetében az utolsó helyen voltak, már 1850-ben a 6-ik, 1870-ben a 3-ik és 1890 óta a 2-ik helyre kerül. Japán, mely még 1870-ben a szóban álló 8 hatalom között népességre nézve az utolsó helyen volt, 1890-ben a 7-ik és 1908-ban a 4-ik helyet foglalja el és ma népessége már meghaladja az osztrák-magyar monarchia népességét.

A népességi mozgalom szerint 1.000 lélekre esett:

	Születés	Haláleset	A halálese- teknél több a születési eset
Oroszországban	48	32	16
Magyarországban	37	26	11
Ausztriában	36	25	11
Németországban	35	20	15
Japánban	33	21	12
Olaszországban	32	22	10
Skótországon	28	17	11
Angolországban	27	16	11
Irlandban	23	18	5
Franciaországban	21	19	2

A hadkiegészítés szempontjából Franciaország népességének stagnációja nagy hátrányban van.

A katonalétszám a különböző országokban a következő:

	Békelétszám	Hadilétszám (honvédség nélkül)
Oroszországban	1,384.000	1,800.000
Németországban	619.000	1,332.000
Franciaországban	615.000	1,250.000
Ausztria-Magyarországban	387.000	760.000
Olaszországban	284.000	620.000
Japánban	225.000	380.000
Angolországban	260.000	260.000
Amerikai Egyesült-Álla- mokban	76.000	76.000

Az ágyuk száma pedig:

	Békelétszám	Hadilétszám (honvédség nélkül)
Oroszországban	4.000	5.900
Németországban	3.100	5.400
Franciaországban	2.200	4.000
Ausztria-Magyarországban . .	1.200	2.050
Olaszországban	900	1.800
Japánban	800	1.000
Angolországban	700	800
Amerikai Egyesült-Államokban	200	200

A katonai létszám emelkedése 1878. évből a következő számokból tűnik ki:

	1878-ban	1908-ban
	k a t o n a	
Oroszországban	580.000	1,384.000
Németországban	410.000	619.000
Franciaországban	490.000	615.000
Ausztria-Magyarországban .	310.000	387.000
Olaszországban	200.000	284.000
Angolországban	200.000	265.000
Japánban	20.000	225.000
Amerikai Egyesült-Államokban	29.000	76.000

A haditengerészet az 1889 óta épült hadihajók száma és térfogatából tűnik ki. Volt 1889 óta épült hadihajó:

	Hajó	Tonnával
Angolországban	159	1,587.000
Amerikai Egyesült-Államokban	61	614.000
Franciaországban	65	514.000
Németországban	66	474.000
Japánban	40	343.900
Oroszországban	21	186.500
Olaszországban	21	155.300
Ausztria-Magyarországban . .	17	107.500

Érdekes a hadiköltségek összegeinek emelkedése. Az összes hadiköltségek voltak:

	1908.	1878.
	é v e k b e n	
	millió márkákban	
Angolországban	1.230	540
Németországban	1.190	440
Oroszországban	1.110	470
Amerikai Egyesült-Államokban	1.010	260
Franciaországban	880	510
Ausztria-Magyarországban . .	410	380
Japánban	400	40
Olaszországban	370	200

A hadi költségekből a szárazföldi seregre esett:

	1908.	1878.
	é v e k b e n	
	millió márkákban	
Oroszországban	910	400
Németországban	860	380
Franciaországban	630	440
Angolországban	560	300
Amerikai Egyesült-Államokban .	520	130
Ausztria-Magyarországban . . .	360	340
Olaszországban	240	160
Japánban	230	30

A haditengerészet költségei voltak:

	1908.	1878.
	é v e k b e n	
	millió márkákban	
Angolországban	660	230
Amerikai Egyesült-Államokban .	520	80
Németországban	320	50
Franciaországban	260	150
Oroszországban	190	50
Japánban	170	10
Olaszországban	120	20
Ausztria-Magyarországban . . .	50	10

Völker munkája azt az előnyös helyzetet tünteti föl, melyet Németország közgazdasági állapota és jóléte háboru esetében biztosít és őt képessé teszi a Francia-, Angolország vagy Oroszország részéről fenyegető háborúval szemben mind hadi célokra, mind az ország élelmezésére a szükséges eszközöket biztosítani. Stratégiai szempontból Németország földrajzi helyzete az, hogy két egyenközű határon kell a seregfelvonulást végezni, ez a két felvonulás támadásnál egymástól és Németország szövetségeseitől teljesen el van különítve, holott az ellenségek az egész vonal hosszában egymáshoz közelednek; a haditengerészet által az egész némettengeri forgalom megbénítható, úgy hogy Németország nagy háboru esetében egészen saját gazdaságában keresi fentartását.

(—vits.)

Modern bank.

K. A. Fiske: *The Modern Bank* New-York, 1907. D. Appleton & Co.

A pénz és hitel szerepének olyfajta leírásával kezdődik a mű, a milyent az angol „Money and Banking“-féle könyvek legnagyobb részében megtalálunk; befejezése pedig, a mely a modern bankrendszer kifejlődésének történetét adja röviden, országok szerint csoportosítva, ép

oly banális, mint a bevezetés. De a modern amerikai bank működéséről és szervezetéről oly kitűnő képet alkothatunk belőle, hogy ennek kedvéért a kezdet s a befejezés nehézkes általánosításait szívesen elnézzük.

Continentális hitelbankjaink az angol és amerikai intézeteknél sokkal nagyobb jelentőségűek, abban az értelemben, hogy nemcsak a hitel s a fizetési eszközök szervezete összpontosul bennük, hanem ipari és kereskedelmi vállalkozásoknak is előmozdító, vagy éppen részesei. De ezzel szemben az amerikai és angol bankok a hitel és főképp a fizetési eszközök szervezését tökéletessé fejlesztették. London és New-York pénzforgalma és szervezete mellett a continentális országoké igen szégyenes benyomást kelt. Az angol és amerikai bank legfőképpen a pénzforgalom megkönnyítésére van berendezve és így ezt a feladatát sokkal tökéletesebben oldhatja meg, mint az európai continens intézetei, melyek azonkívül még mint értékpapírkereskedők és ipari vállalkozók is szerepelnek. A jellemző különbségek okát abban is kell keresnünk, hogy az amerikai bankok, különösen a National Bankok betétei kizárólag kereskedelmi betétek, míg az európai ugynevezett „értékpapír-bankoknál“ kereskedelmi betétek, takarékbetétek s egyéb állandó tőkebefektetések vegyest fordulnak elő. Tehát Amerikában sokkal intenzívebb a betétek nagyságának váltakozása, nagyobb a mozgás, a forgalom.

Ehhez járul még, hogy a csekkrendszer Amerikában a nagyvárosok kereskedelmi forgalmának jóformán egyedüli fizetési eszközét szolgáltatja. Ha Európában a kereskedőnek tiz fizetést kell teljesítenie egy napon, gyakran egyáltalán nincs bankszámlája s készpénzben fizet. Ha bankkal dolgozik, még mindig gyakrabban fordul elő, hogy egy nagy csekkel felveszi a banknál a kifizetendő összeget és mind a tiz hitelezőjének maga fizet, vagy küld pénzt. Csak ritka esetben fizet mind a tiznek külön-külön csekkel. És ebben az esetben ismét azzal kell számolni, hogy a csekkek jó részét a rendelvényesek közvetlenül az intézvénnyezett banknál mutatják be készpénzben való kifizetés végett, mert éppen a csekkforgalom nálunk egyelőre nagy mértékben kényelmi célokat szolgál csak, nem pénzmegtakarítási célokat. Amerikában ezzel szemben és mindenütt, a hol a csekkforgalom és a bankszámla tartása kereskedői körökben nagyobb mértékben el van terjedve, a csekk a clearinghouse-al egyetemben a pénz használatának lehető legnagyobb fokú megtakarítását célozza. Itt a kereskedő összes fizetéseit csekkben teljesíti és e csekkeket nem mutatják be az intézvénnyezett banknál kifizetés végett, hanem a rendelvényes bankjához jutnak, mint betétek és ennek révén aztán a clearinghouseban kerülnek az intézvénnyezettthez. Minthogy pedig a nagyobb kereskedőcégek naponta nagyszámú csek-

ket állítanak ki és viszont nagy összegekről szóló csekkeket helyeznek el bankjuknál, szükséges, hogy a bank a legnagyobb bizalommal viseltessék irántuk és az átadott csekkeket készpénznek tekinthesse; mert csak így áll módjában a reá a nap folyamán kiirt csekkeket beváltani.

A számlatulajdonosok iránti nagyfokú bizalom persze egyrészt azon alapul, hogy valamire való amerikai bank nem mindenki részére nyit számlát, hanem mielőtt ezt megtenné, érdeklődik az illető vagyoni állása és hırneve felől; másrészt (ez rendkívül érdekes és eltér a continentális bankok eljárásától) nem elégszik meg a bank az információs iroda felvilágosításaival, hanem magától az üzletféltől kér vagyonkimutatást és részletes adatokat üzletmenete stb. felől, a melyek aztán a más oldalról szerzett információkkal összehasonlítva, mindenféleképen nagyjelentőségű felvilágosítást szolgáltatnak. A kezelés gyorsaságát pedig rendkívül ügyes, egyszerűsített belső szervezet s ügykezelési eljárás adja meg, a melyet röviden az ellenőrzés decentralisatiójának lehetne nevezni.

Mig a helybeli fizetési forgalom ily kitűnően van szervezve, addig a helyközi forgalom rendkívül kezdetleges, a minek főoka, hogy az amerikai bankok fiókokat nem létesíthetnek. A legkisebb helyen is, a melynek bankra van szüksége, önálló banknak kell keletkeznie és természetesen, hogy az egyes bankok nem lehetnek oly szoros összeköttetésben, mint a bankfiókok egymással és központjukkal. Ily módon sok helyütt, a hol a fiórendszer a helyközi fizetéseknek számlában való kiegyenlítését teszi lehetővé, Amerikában már tényleges pénzküldés válik szükségessé. Az ebből eredő veszélyeket még élesíti az a körülmény, hogy az ország központi érczartaléka a new-yorki bankoknál van s itt centralizálódik a fizetési forgalom is.

Az ide szóló utalványokat tehát állandóan keresik, mig a vidéken fizetendő csekkeket New-Yorkban és egyebütt gyakran nem használhatják. Ez egy rendkívül különös jelenség okává lett: a vidék városaiban fizetendő utalványok gyakran csak disagióval értékesíthetők, vagyis a belföldi forgalomban is valóságos váltóárfolyamok fejlődtek ki. A helyközi fizetési rendszer fejletlen volta egyik főoka annak az erős agitációnak, a mely jelenleg Amerikában a „Branch Banking“, a bank-fiókok létesítésének lehetővé tétele mellett folyik. Az ellenagitáció fő indoka a centralisatiótól való félelem; nem akarják, hogy a bankrendszert kevés nagy intézet „monopolizálja“.

A fejlődés különben ugy látszik Amerikában is a mi „értékpapir bankjaink“-hoz hasonló típusok kialakulásához vezet. Azt azonban teljes biztonsággal meg lehet állapítani, hogy minden folyásban van még s a bankrendszer mai alakja korántsem végleges. Ennek a tudata különben Amerikában is erősen terjed; és bár a bankügy szabályozásában az

utóbbi időben rendkívül konservatívok voltak, most egyre nagyobb mértékben ébrednek tudatára a gyökeres reformok szükséges voltának.

Ez a pár, szinte találmányra kiragadott kérdés mutatja, mily általános érdekű problémák mozgatják most az amerikai bankvilágot. Fiske könyvéből jó fogalmat nyerhetni róluk. A Trust-Company-k, a State-Bankok, az amerikai bankok külföldi üzleteit is világosan, értelmesen tárgyalja. Ajánlatos olvasmány. P. K.

Magyar Közgazdasági Társaság.

A Magyar Közgazdasági Társaság szombaton, folyó évi november hó 27-én délután 6 órakor saját helyiségében (V., Mária-Valéria-utcza 12. sz.) rendkívüli közgyűlést tart, melynek napirendje a következő: 1. alapszabálymódosítás, 2. az elnökség, igazgató-választmány és a számvizsgáló bizottság tagjainak választása.

Emlékeztetünk arra, hogy az 1909. május 28-án tartott rendes közgyűlés Láng Lajos elnök indítványára a napirendre kitűzött volt választásokat az e célból őszkor összehívandó rendkívüli közgyűlésre halasztotta és az elnökséget megbizta, hogy az összes előkészületeket addig megtegye. A tervbe vett választások ugyanis az alapszabályok bizonyos módosítását tették szükségessé. Alapszabálymódosításra kerülvén pedig a sor, az elnökség czélszerűnek tartotta, hogy egyuttal az alapszabályoknak nem a választásokkal összefüggő, de már régóta szükségesnek érzett egyéb módosítását is ajánlja a rendkívüli közgyűlésnek. Az alapszabályok módosításának tervezetét itt közöljük:

A 7. és 17. §-okban a *frt.*-ok helyébe *kor.*-onák kerülnek.

A 7. §-ban új rendelkezés: *a külföldön lakó rendes tagok ugyancsak 20 (husz) kor. tagsági díjat fizetnek.*

A 9. §-ból kimarad a közgyűlés megtartásának időbeli korlátozása: „az év első negyedében“.

A 15. §. az elnökség tagjaiként immár *az alelnököt vagy alelnököket* említi és *egy vagy két* főtitkárt.

A 16. §. szerint az elnököt akadályoztatása esetében az *alelnökök* egyike helyettesíti.

A 17. §. szerint a főtitkárok *rendezik a fölolvadó és ismeretterjesztő gyűléseket, szaktanácskozmányokat és vitákat. A társaság kiadványait az igazgató-választmány által megbízott szerkesztő vagy szerkesztők szerkesztik.*

A 18. §. szerint az igazgató-választmány az elnökség tagjain kívül 50—70 tagból áll.

A közgyűlés után háromnegyed 7 órakor dr. Ferenczi Imre tart előadást a *közszégi lakáspolitikáról Budapesten.*

A községi lakáspolitikai feladatai Budapesten.¹⁾

A kinek az emlékét csak a minap ünnepeltük újra, Kossuth Lajos volt az, a ki 1841-ben mutatott rá, tudomásom szerint először, a pesti pinczelakások szomorú állapotára. Ez volt egyike ama tényeknek, a melyek miatt Széchenyi István gróf azt a vádat emelte a „Kelet Népé“-ben diadalmas vetélytársa ellen, hogy a tömegeket felizgatja, a szegényeket a gazdagok ellen uszítja és ekként a társadalmi rend kötelékeit megtágítja.

Ezernyolczszáznegyvenegy óta talán épen csak a pinczelakások azok, a melyek tekintetében a budapesti lakásviszonyok lényegesen megjavultak. Valahányszor ugyanis a múlt évtizedekben a lakásinséges és reformeszmékben gazdag esztendőket a magántőkés lakástermelést mindenütt jellemző időszaki föllendülés kora váltotta fel, a fővárosnak gyökeres és állandó lakásreformjára irányuló tervek azonnal a levéltárba kerültek. Ebben látom egyik legfőbb okát annak, hogy a mai szomorú lakásviszonyoknak vagyunk részesei.

Néhány nappal ezelőtt megint egy röpke hír járta be a lapokat, egy röpke hirben annyi — öröm. Vége a lakásszükségnek, mert ime 1909 május 1-től 1910 augusztus 1-ig a lerombolások folytán megszűnő szobák levonása után kerek 12.000 szoba fogja szaporítani az eddigi lakáskészletet! Ha ez az állítás megfelelne a valóságnak, akkor talán vissza kellett volna lépnem ezen régebben bejelentett előadásom megtartásától. A szomorú valóság azonban az, hogy az a tizenkétezer szoba aligha lesz elégséges arra, hogy a fővárosban fellépő új lakáskeresletet kielégítse.²⁾

¹⁾ A Közgazdasági Társaság 1909 nov. 27-iki közgyűlése keretében tartott előadás.

²⁾ Megjegyzem, hogy a teljes valóság a következő: 1909 május 1-étől 1910 augusztus 1-éig elkészül 13391 szoba. Leromboltak 1909-ben 281 régi házat 523 lakással. Minthogy ezek tulnyomólag a belső városrészekben levő nagyobb lakások, inkább alá-, mint tulbecsüljük a valóságot, ha a bennük lévő szobák száma fejében 1391 szobát vonunk le a fenti új szobák számából. 1910 január 1. és 1910 augusztus 1. között azonban még számos szobát fognak lerombolni, a melyeknek számát még föltevészerűen sem ismerjük. Evvel szemben nem vesszük számításba a *kispesti* állami munkástelepen ezen idő alatt elkészülő, ugyancsak bizonytalan számú szobát.

Avval a nagy bevándorlással együtt ugyanis, a melyet a több esztendőn keresztül pangó építkezésnek és a kapcsolatos meg egyéb iparágaknak munkásszükséglete ezen ötnegyed év alatt elő fog idézni, Budapestnek azt a népesedési többletét a mely itt lakást fog keresni (itt erről van szó, nem pedig arról, hogy hány ember fog tényleg lakást találni), hozzávetőlegesen harminczezer lélekre becsüljük¹⁾; szobánkint pedig legszerényebb feltevés mellett sem számíthatunk többet a fenti lakásszaporulatra az 1906. évi átlagnál, 2·7 léleknél. Nem szabadna azonban emellett megfeledkeznünk arról, hogy ezen új lakáskeresleten kívül van egy nagy lappangó, régtől fogva kielégítést kereső lakáskereslet ama legalább ötvenezer ember részéről, a kiket csak a legutolsó esztendők nagy lakáshiánya és a lakásdrágaság kényszerített arra, hogy a szomszédos községekbe költözködjék ki. Ezeknek az embereknek jelentékeny részéről joggal föltehetjük, hogy a legelső alkalommal visszaköltöznenek oda, a hol keresnek, a hol élveznek, a hol tulajdonképen élnek. Az utóbbi esztendők alatt továbbá a kedvezőtlen gazdasági viszonyok mellett, épen a lakásviszonyok sok vidéki lakost tartottak ideiglenesen vissza attól, hogy a fővárosba felköltözzék. De kapcsoljuk ki ezt a két épen nem mellékes tekintetet és kérdezzük: vajjon javulnak-e majd a lakás kínálat várható emelkedése folytán Budapest régi nyolcyszázezernyi lakosságának lakásviszonyai? Az általánosan elfogadott kulcs szerint egy városban normális lakás-„piaczi“ viszonyok akkor vannak, ha a lakásoknak legalább 30%-a áll üresen. Az ötnegyed éven belül tényleg várható kerek hatezer új lakáson kívül tehát még kerek ötezer lakást kellene ezen idő alatt építeni avégből, hogy Budapesten ismét kielégítsük a modern lakáspolitikai e legszerényebb kívánságát.²⁾ A kilenczvenes években nem volt egyetlen esztendő sem, a melyben a most büszkén felmutatott tizezer szobánál kevesebb szoba épült, sőt 1896—1899 között 21—27.000 szoba között mozgott az évi termelés. Akkor az évi átlag szerint csakugyan 3000—5000 lakás állott esztendőnkön keresztül üresen.³⁾ De vajjon akkor, a mikor ezt, a mint említettem, legszerényebb eredményt rövid időre elértük, vajjon akkor-tájt önmaguktól megjavultak a már régóta tarthatatlan lakásviszonyaink, talán alábbszállottak a lakásbérek, csökkent a zsufoltság és hozzáfoghatott a

¹⁾ Az 1890—1900. évtizedben átlag évi 22.665 lélekkal szaporodott Budapest lakossága, a nagy építkezési hausse éveiben (1895—1899.) bizonyára jóval többel. Nekünk a valószínű új lakáskeresők kiszámításánál most újra erre és nem az 1900—1906 évi abnormális átlagra kell tekintettel lennünk.

²⁾ Jelenleg még mindig ugyszólván abszolút a lakáshiány, 1910. augusztus 1-én pedig a budapesti összes lakások száma körülbelül 165.000—170.000 lesz

³⁾ Az üres lakások évi átlaga volt: 1898: 2875 — 1899: 4180 — 1900: 4883 — 1901: 4294 — 1902: 3185 — 1903: 1902.

hatóság legalább a mi legszörnyűbb lakásnyavalyánknak, az ágyrajárásnak korlátozásához!? Mi következik mindebből? Mindebből az következik, hogy ha a következő néhány esztendőben nem 12.000, hanem 25 - 30.000 új szoba épülne minden egyes évben, a hatóság pedig különben ép úgy ölbe tenné a kezét, mint a kilenczvenes években: akkor először is a fennálló veszedelmes lakásállapotaink — méltóztassék arra a pánikra gondolni, a melyet az „éhtyphus“, avagy egy-egy himlőeset mindenkor méltán támasztanak városunkban — jöttányit sem javulnának, másodsor misem biztosítana bennünket az ellen, hogy ép úgy, mint ez évszáz elején, csakhamar ismét a maihoz hasonló abszolút lakásínségbe jussunk! Általában egészséges állapot az, a mikor egy nagyváros, Magyarország fővárosának fejlődése attól függ, vajjon épít-e magánépítkezés elegendő lakást vagy sem?!

Az, a~ki a budapesti lakásnyomor legmélyebb intézményes gyökereit ismeri és a fennálló állapotoknak ugyancsak intézményes reformját óhajtja — legalább a jövő nemzedékek javára: az nem érheti be avval, hogy a mai lakástermelésünknek elavult, egészségtelen és bizonytalan alapjain néhány esztendőn keresztül megint többé-kevésbé elégtelen és szükségkép drága új lakást építsenek, hanem annak olyan egyetemes és rendszeres előrelátó községi lakáspolitikát kell követelnie, a mely a fejüket föl-fölütő betegségi tüneteknek gyökereit irtja ki és a lakástermelést a város egészséges fejlődési igényeinek rendeli alá!

A külföldi haladottabb nagyvárosok modern lakáspolitikájának és lakásügyi intézményeinek a tanulmányozásával bizott meg engem ebben az esztendőben dr. Bárczy István polgármester ur. Közel félévi, vagy huszonöt városra kiterjedő tanulmányutamnak, a melynek a skót hegyek és az Appenninek voltak a szélső határai, gazdag eredményeit és részletes tanulságait természetesen nem szoríthatom egy előadás szükségkép szűk keretei közé. Azoknak is csak egy, az épen most actualis része fog legközelebb a „Községi lakáspolitikai és lakásügyi hivatalok“ című munkámban napvilágot látni.

Ezen előadásom első feladatául azt tűztem ki, hogy bemutassam annak a rendszeres községi lakáspolitikának az ideális képét, a melyet a legkülönbözőbb országokban és városokban gyűjtött mozaikszemekből raktam össze, és azután a mi fővárosunk saját igényei szerint formáltam véglegesen meg.

Ha az idők folyamán mi ezt az eszményt megközelítjük, a mi uttörő dicsőségünk lesz.

Előadásom második részében röviden vázolni fogom, mely szervezettel kellene az általam kifejtett lakásügyi programot általános közigazgatásnak keretébe illeszteni és céltudatosan keresztülvinni,

A harmadik részében végül jelezni fogom a rendszeres községi lakáspolitikától Budapesten várható eredményeket és azok határait.

A községi lakáspolitikai feladatai két nagy csoportba sorozhatók. Az első csoportba bizonyos közigazgatási, rendészeti és tudományos intézmények tartoznak, a melyek a létező lakásviszonyok javítását célozzák és egyuttal alapul szolgálnak a tulajdonképeni lakáspolitikai számára. Az utóbbi csoportba tartozó teendők: a községi közvetlen lakásépítés és a társadalmi lakás-, kivált a kislakás-termelés közhasznú fejlesztését célzó intézmények.

Az unalomig ismételt, a siralomig nem követett mondás az, hogy a társadalmi betegségeket is csak úgy lehet eredményesen orvosolni, ha előbb minden irányban ismerjük annak összes körülményeit. Ha a főváros jövő rendszeres községi lakáspolitikája a kudarcokat el akarja kerülni, akkor azt a minden irányban kiépített lakásstatisztika pozitív alapján kell felépítenünk. Hálás feladat volna az is, ha ebben a körben kifejteném azokat a javaslatokat, a melyeket az általános fővárosi lakásstatisztika továbbfejlesztése céljából készülő munkámban teszek; az sem volna érdek nélkül való, ha az egyes jellemzetes lakásviszonyok (pl. az albérleti viszonyok stb.) ankétszerű, illetve monografikus felvételének jelentőségét a főváros lakásügyi teendői szempontjából kifejteném; én azonban megígértem, hogy lakásügyi javaslataimnak csak a lényegére fogok szorítkozni és ezért áttérek a lakásstatisztika azon részének rövid jellemzésére, a melyet a modern községi lakáspolitikai ugyyszólván összes ágainak, bizonyos józan értelemben, irányítóul tekintek, a lakáspiaczi folytatólagos statisztikájára.

A folytatólagos lakáspiaczi statisztikát a bérbeadó és a bérbeadott lakások kötelező be- és lejelentésén lehet és kell felépíteni. A szükséges adatokat e be- és lejelentés céljaira szolgáló lapok megfelelő rovatainak kitöltése útján tartoznak a háztulajdonosok a hatóságnak tudomására hozni. E rovatok a közhatóság lakáspolitikai és lakásrendészeti feladatai szempontjából szükséges körülményekre vonatkoznak. A be- és lejelentésnek rövid záros határidőn belül kell megtörténnie. Ez alapon a hatóság:

a) időnkint közzéteheti a lakáspiaczi állását, azaz kimutathatja, hogy egy-egy lakáskategóriából (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 és több szoba) hány lakást jelentettek be időközben bérbeadás végett és hányba lehet azok közül azonnal beköltözni;

b) az elintézt bejelentő és lejelentőlapok alapján havonként statisztikai kimutatást közölhet, a mely a lakáspiaczi kimutatását (az üres lakások száma a hó elején, be- és lejelentés a hó folyamán, az üresen maradt lakások száma a hó végén), az üres lakások osztályozását városrészek és emeleti fekvés szerint, az üresen állás idejét, végül a lakásbér-statisztika-

tikát ölelheti fel (az egyes lakáskategoriák átlagos árai, az évi bérérték összege, a lakások osztályozása árkategoriák szerint);

c) ezen havi statisztikai kimutatásokat hasonló rendszerben foglalhatja össze évi jelentésében, az eredményeket összevetheti a megelőző évek kimutatásaival és kiegészítheti a lakáspiac többé-kevésbé specializált „mérlegé“-vel.

Miért kell a lakáspiaczi statisztikának nagy jelentőséget tulajdonítani a községi lakáspolitikai szempontjából?

A lakáskereslet és lakás kínálat mozzanatainak részletes ismerete nélkül a magánvállalkozás a vaktában való termelés és az azt követő pangás pólusai között ingadozhatik, a közhatóság pedig, a melynek az a kötelessége, hogy a lakáshiány bekövetkezését idejekorán megakadályozza, sem a magántőkés lakástermelés megfelelő irányításával, sem az esetleg elkerülhetetlen kiegészítő községi kislakástermeléssel nem felelhet meg idejekorán socialis feladatainak. A lakáspiaczi statisztika tájékoztató, mintegy időjelző szerepét ezen a téren kétségbe vonni nem lehet.

A lakáskereslet irányának ismerete nélkül nem igen folytathat a hatóság czéltudatos és takarékos városfejlesztő telek- és közlekedési politikát. Annak a megállapítása végett például, hogy a város melyik részében folytasson a város telekvásárlásokat, hol parcellázzon és létesítsen közműveket, tudnia kell, hogy a lakosság széles rétegei mely városrészekbe törekednek. Viszont a lakás kínálat pontos ismerete nélkül nem tudhatja, mily mértékben fejtheti ki mindenkor lakásfelügyeleti és lakás egészségügyi kötelességeit, pl. az ágybérlok okozta zsufoltság korlátozása körül. Csak a beérkezett lakásjelentő lapok megfelelő rovatainak egybevetése alapján tudja a hatóság előzetesen megállapítani azt, hogy valamely lakásban nagyfokú túlszufoltság fenyeget: ezuton válhatik a lakásfelügyelet azzá, a mivé fejlesztenünk kell, igazán népjóléti intézménynyé.

Ha a közhatóság a lakáspiaczi kimutatására szükséges be- és jelentések alapján állandóan ismeri a bérbeadó üres lakások címzeit és azok legfontosabb tulajdonságait (ár, fekvés, beköltözés ideje stb.), akkor ezen ismeretét egy más égetően szükséges közintézmény létesítésére használhatja fel. A *községi lakásközvetítés* intézményét értjük, a melynek Budapesten a rendkívül gyakori lakásváltoztatások fokozott jelentőséget adnak. Régtől fogva általános a panasz a főváros minden rétegében, hogy a lakás kínálatról való teljes tájékozatlanság híján heteket, sőt hónapokat kell hasztalan lakás kereséssel tölteni, a mi az idő és pénzvesztés (ujság-hirdetés, ügynökök stb.) mellett tömérdek izgalmat okoz. Számos város közjótékonyági igazgatása megállapította azt, hogy akadnak teljesen jóhiszemű emberek, a kik kénytelenek a szegénysegélyezést igénybe venni azért, mivel minden igyekezetük daczára sem tudnak viszonyaik-

hoz mért lakást találni. Holott — a mint utólagosan kiderült — voltak a városban megfelelő üres lakások is. Igen gyakran megesik nálunk is az, hogy egyes emberek kénytelen-kelletlen rossz, sőt talán drágább lakásba költöznek azért, mivel a hasonló árú vagy néha olcsóbb jó lakásokról nincs tudomásuk. Egészséges lakáspiaczi viszonyok mellett néha épen ezek a lakások maradnak azután üresen, míg a lakók egészségét veszélyeztető alkalmatlanságok bérlőkre találnak. Végül tudjuk azt is, hogy a lakások gondos megválasztása folytán a költözködések száma csökken. A lakásváltoztatással járó jelentékeny kiadásoknak (költözködési költség, bútorrongálás, keresetveszteség, hirdetési költség elkerülése) nemcsak a közönségnek jelentenek magángazdasági megtakarítást, de tiszta közgazdasági hasznot is képviselnek. Mentől állandóbban laknak a bérlők egy-egy lakásban, annál inkább javulnak meg lakáserkölcseik, és nem a háziur az, a kinek van oka azt a lakót, a ki az idegen házban is idővel a maga otthonát becsüli meg, rossz szemmel nézni. Az állandó megelégedett lakó nem rongálja annyira a lakás állagát, nem perlekedik annyit és pontosabban is fizet, mint a lakásával amúgy is elégedetlen mai nagyvárosi nomád.

A nyilvános és ingyenes lakásközvetítő tehát nemcsak a lakáskeresőknél áll érdekében, hanem a háztulajdonosoknak is, a kiknek ama csekély fáradságért, amelyet a be- és lejelentési kötelezettség rájuk, illetve meghatalmazottaikra ró, közvetlen ellenértéket nyújt az, hogy a hatóság ingyen közli a községi lakásértékesítőben lakásaikat mindaddig, a míg azokat le nem jelentik.

A lakásbérlők és a bérbeadók között fennálló mai hideg, gyakran ellenséges és folytonos perlekedéssel járó viszonyt azáltal is jelentékeny mértékben javíthatja a közhatóság, ha a lakásbérleti viszonyból fölmerülő jog- és érdekviták békés megelőzése végett *ingyenes jogi tanácsadót* szervez, a mely a felek kérelmére választott bíróságként is működik és a lakás-egészségügyi és egyéb panaszok elfogadására is szolgál. A helyi viszonyoknak és bajoknak a statisztika, a lakásközvetítés és a lakásügyi tanácsadó útján szerzett részletes ismerete kitűnő szolgálatokat tenne a *lakásfelügyelet* középponti irányításánál is, a melynek huzamos időtigénylő, modern kifejlesztéséhez lehetőleg mielőbb hozzá kellene fogni. A részletes lakás be- és lejelentő lapokat pedig a házak és a lakások gyakorlati és tudományos szempontból egyaránt fontos közegészségügyi nyilvántartójának (casier sanitaire) céljaira is fel lehetne esetleg használni. A lakásfelügyelet rendkívül fontos intézményének részleteibe ezuttal szintén nem bocsátkozom.

Ezekon az administratív-technikai alapokon kellene a jövő Budapest tulajdonképeni lakásreformját fölépíteni.

Én a magántőkés lakástermelés észszerű reformjának, az egész város

építés okos közhatósági irányításának és az egészséges és olcsó kislakások építését hathatósan előmozdító sokszoros rendszabályoknak vagyok a híve és azt hiszem, hogy a legnagyobb feladataink lakásviszonyaink gyökeres megjavítása érdekében ezen a téren várakoznak reánk. A községi közvetlen lakásépítés, bármennyire szükséges az a jelen viszonyok között, maga is szükségkép ráhelyezkedik lakástermelésünk hibás és drága alapjaira és akaratlanul is fokozza azon egészségügyi és társadalmi bajokat, a melyek azokból erednek! Mindazonáltal elismerem, hogy a székesfőváros népének lakásszükségletéről minden körülmények között gondoskodni kellett és ezért mint kiegészítő rendszabályt a legnagyobb örömmel üdvözöltem a székesfőváros lakásépítő programját, a melyet a magános építkezésnek azonnal bekövetkező gyors föllendülése is minden ízében igazolt. Állandóan az a panasz nálunk, hogy idegen socialis intézményeket akarunk importálni. Ha valamely socialpolitikai rendszabályról el lehet mondani, hogy annak nemzeti jellege van, abban az értelemben, hogy a mi sajátos helyi viszonyainkból nőtt ki, akkor a székesfőváros lakásépítő actiója az. A közhasznú társadalmi segélynek csirái mindig elfagytak Budapesten társadalmunk nagyfokú socialis közönyének fagyos levegőjében. Talán nem minden érdekesség nélkül való az, hogy rövidesen azután, hogy a budapesti kereskedelmi és iparkamarának és a Gyáriparosok Országos Szövetségének egy Magyar Közhasznú Munkáslakásépítő r.-t. létesítése iránt 1906-ban megindított actiója teljes kudarcot vallott, rábukkantam az Országos Iparegyesületnek egy a hetvenes évekből való tervezetére, a mely az ilyen vállalatnak szakasztott mását akarta megvalósítani — hasonló sikerrel. Itt tehát az „ötszázalékos emberszeretet“-től rövidesen számottevő alkotásokat várni igazán nem lehetett.

A községi kiegészítő kislakásépítés elve ellen különben, tekintve a gyakorlat és a tudomány eredményeit, komoly közgazdasági és társadalompolitikai érvekkel ma már egyáltalán nem lehet sikra szállani. Vagy kielégíti a magános vállalkozás a társadalom lakásszükségletét és ezt kell a községi lakáspolitikának elsősorban és állandóan szemé előtt tartania, akkor a közhatóság amugy sem épít, vagy pedig nem elégíti ki a lakáskeresletet, akkor pedig a városnak nemcsak létjoga, de egyenesen kötelessége az, hogy a lakosság egy a víznél, a világításnál, csatornázásnál stb. nem kevésbé fontos elemi szükségletének kielégítéséről, a minő a lakás, maga gondoskodik és ezzel a háztulajdon mononopolistikus irányzatát mérsékelje.

Még Franciaországban is, a hol az orthodox egyéni liberalismus, a socialismus látszólag rendkívüli nagy hatalma daczára, ma a legerősebb és egyetlen község sem épített egyetlen bérházat sem saját regie-jében, egyre hatalmasabb áramlat mutatkozik a községi lakásépítés mellett.

Párisban tartózkodásom alatt egy verőfényes tavaszi napon nagyon kimerített a sok hivatal- és lakásjárás és azon tanakodtam, vajjon délután a Louvrebba, Bois de Boulogneba vagy pedig a Sorbonnera menjek-e. Végre győzött bennem tudományunk francia kiválói iránt való érdeklődésem és elmentem az öreg Gide előadására. Gide ur egyike a legroszszabb előadóknak, a kiket hallottam, de mégis ritkán szerzett nekem egy előadás kellemesebb meglepetést. Sajátságos véletlen, de Gide épen a községi lakásépítés problémáival foglalkozott. Gide tanár épen nem radicalis férfit, még csak nem is államsocialista, a kooperációtól várja a társadalmi reformot. És ez a prof. Gide mégis sorra czáfolta azokat az érveket, a melyeket Leroy-Beaulieu, Picot, Siegfried, Cheysson és mások ellene felhoznak. A legtöbb aggálya neki is — a mi Franciaországban különösen érthető — a házak kezelése ellen volt, de rámutott arra, hogy ezt a nehézséget is teljesen el lehet osztalni az angolok példájára azáltal, hogy azt egy külön szakhivatalra ruházzák, a mely egyéni és politikai befolyásoktól menten végzi teendőit. A nagy angol és skót városokban, Londonban, Liverpoolban, Glasgowban stb., a melyek a községi lakásépítés terén vezetnek, magam is azt tapasztaltam, hogy minden érdekelt tényező általában meg van elégedve e hivatalok tárgyilagos és humánus működésével,

A községi lakásépítés tehát mint radicalis kisegítő eszköz egy nagy lakásinség orvoslására vagy mint egyéb lakásügyi célok előmozdítója (lakásfelügyelet, mintát adni a magánvállalkozásnak pl. a modern munkásszállók terén) kifogás alá nem eshetik. Itt minden az elv alkalmazásának időszerűsége, kivételének czélszerűségén és a házak helyes socialpolitikai kezelésén mulik. E részletes kérdésekbe — bár itt is sok volna a modanivalóm — nem bocsátkozhatom.

Visszatérek már most a községi lakáspolitikai tulajdonképeni problémáira: először, mely eszközökkel lehet a lakástermelésünk költségeit leszállítani, másodsor a szükségletnek megfelelő folytonos működését biztosítani, harmadszor a város fejlődését általában egészségesebb és a közérdeket inkább szolgáló irányba terelni.

Lakásaink legfőbb termelési költségei: az építő anyagok, a munkaerő és a telek. Az építőanyagokra és a munkára fordított kiadásokat igen jelentékeny mértékben leszállítjuk, ha lehetőleg megszüntetjük azt a 20%-os tehertöbbletet, a melyet a jelenlegi különben is elavult és hibás építési szabályzat pl. a berlini építési szabályzattal szemben a budapesti közönségre ró. Ehhez az intézményes hibához járul az, hogy 1897—1906 között Budapesten az építkezés \square -méterenkint, az épületek magassága szerint ingadozva, 25—45%-kal drágult meg. Ezt az emelkedést igen kis részben idézte elő a munkabérek emelkedése, ellenben túlnyomólag

az építési anyagok kartellszerű drágulása, azután azon interkaláris veszteségek, a melyeket a munka gyakori beszüntetése munkások és munkaadók részéről okozott, végül az u. n. lassú munka, a melyet munkásaink a harcz hevében folytattak.

A székesfőváros a maga részéről az építési anyagok árát általában meg nem határozhatja, ellenben ármérséklő hatást lehetne elérni a legfontosabb anyagnál, a téglánál azáltal, hogy egy községi téglagyárat állít fel, a mely a kartell monopoliumot megtörné (l. a kenyérgyár sikerét). Szükséges továbbá, hogy a mi téglánknak észszerűtlen formáját, a mely az építkezést pl. a németországi építkezéssel szemben — szakemberek számítása szerint — 10—12⁰/₀-kal drágítja meg, megváltoztassuk.

A munkabérek szabályozására a székesfőváros közvetlenül szintén nem folyhat be. Lakásügyi és általános községi szempontból különben sem lehetne érdeke az, hogy a munkabéreket leszorítsa. A munkabérek emelkedése nem tartott ugyanis lépést a létszükségletek nagyfoku emelkedésével Budapesten, már pedig csak ha a munkabérek némileg a létszükségletek emelkedésén túl is emelkednek, akkor van a hatóságnak kellő mértékben lehetősége arra, hogy a lakásfelügyelet útján javítson a lakásviszonyokon.

Ezzel áttérünk lakásügyünk második gyökeres bajára, a lakástermelés bizonytalanságára. E bizonytalanságnak az utolsó tíz esztendőben egy socialis és némileg sajátosan helyi és egy régóta létező nemzetközi jellegű és pénzügyi természetű oka van. A socialis oknak, a munkaviszony folytonosságát veszélyeztető sztrájkoknak és a munkából való kizárásoknak kiküszöbölésén a székesfőváros a maga részéről azáltal működhetik közre, hogy mindent megtesz avégből, hogy ismét kollektív, helyesebben munkaszabályszerződés szabályozza az építőiparban a munkaviszonyt, mivel a tudomány és a gyakorlat bizonyosága szerint különben állandóan a munkabeszüntetés Damokles-kardja függ még a községi kislakások építése fölött is. A község leghatékonyabb eszköze a békés socialis fejlődés biztosítására az, hogy összes közszállításainak feltételei közé felveszi a tisztességes bérek záradékát (fair wage-clause) és lehetőleg azt is kiköti, hogy ezeknek a mértéke iránt munkaszabály-szerződésben állapodjanak meg a kétoldalilag megszervezett felek.

Ha végigtekintjük az építkezéseknek 1874. évig és másrészt az üres lakásoknak 1877-ig visszanyuló statisztikáját, akkor azt látjuk, a mi az enemű külföldi statisztikáknak is egybehangzó tanulsága: a lakáspiacz ellátása nálunk is a legszorosabb összefüggésben van a pénzpiacz és a pénzkamatláb hullámzásaival. Mihelyt a kamatláb emelkedik és pénzsűke áll be, a jelzálogbankokhoz visszafolynak a régi zálogleveleik, ujakat pedig nem bocsáthatnak ki, építőhitelt tehát vagy abnormalis

drágán vagy egyáltalában nem adnak. Mig 1897-ben az ingatlanok új megterhelése 158 millió korona volt, 1901-ben az már csak 46 millió koronára rugott és 1906-ig is csak 63 millió koronára emelkedett újra. Még a legjobb viszonyok mellett is a külföldi viszonyokhoz képest igen magas 4·75⁰/₀-os törlesztéses kölcsön járja építőiparunkban, válság idején pedig csak 5·5—5·75⁰/₀ mellett lehetett építeni. Hogyan tehetjük a lakás-szükséglet kielégítését lehetőleg függetlenné a pénzpiac és a magánbankok szeszélyeitől? Anélkül, hogy e nagyfontosságú kérdés megoldásának számos más részletébe bocsátkoznánk, jóllehet azoknak a mezőgazdaságunk rengeteg hitelszükséglete fokozott jelentőséget ad, csak egy példát említek egy német város községi lakáspolitikája köréből. Az 1907. évben Düsseldorf város 20 millió márka alaptőkével létesített egy községi jelzálogintézetet, a mely 1907. április 1-től 1908. márczius 31-ig, a legnagyobb pénzválság idején, a mikor a többi nagybank egyáltalában nem adott építőhitelt, változatlanul folytatta működését. Az ebben az esztendőben létesített 271 új lakóház fele a városi banknak 5,600.000 m.-nyi építőhiteléből épült fel. Sőt mivel a többi bank az esedékessé vált tőkéket felmondotta, a városi jelzálogintézet egy sereg régi házra is nyújtott kölcsönt, a melyek különben feltétlenül a végrehajtó kalapácsa alá kerültek volna. Az összes folyósított kölcsönök száma 166 volt 7,418.000 márka értékben. Egy ilyen intézet létesítésének eshetőségeit, még pedig függetlenül a városi takarékpénztártól, Budapesten is komoly megfontolás tárgyává kell tennünk.

Et nunc venio ad fortissimum! Városfejlesztésünk egész iránya hibás, egészségtelen és észszerűtlenül tékozló. Nincs általános modern *városszabályozó terv*-ünk, a mely évtizedekre előre kijelölné a város fejlődésének főbb irányvonalait. A mai rendszertelen, egyéni érdekektől vezetett városfejlődésünk sablónosan a bércaszárnyát teszi a város minden részében az uralkodó házformává. Budapestnek van, a szomszédos községeknek a közel jövőben mellőzhetetlen bekebelezését nem is véve számításba, Európa nagyvárosai között a viszonylag legnagyobb határa. Területe Páris mai népsűrűségét véve alapul, hét millió embernek nyújtana teret, mégis egyike már a legsűrűbben beépített városoknak. A beltelken 244 személy él egy hektáron, a kültelken 9 személy. Mig 1880-ban csak 35 személy lakott egy házban, 1906-ban már 47-re emelkedett a számuk és mig 1880-ban az összes házaknak csak 20⁰/₀-ában lakott 50 embernél több, 1906-ban már a házak 30⁰/₀-a volt ilyen. A ház-sűrűség ily rohamos emelkedésére nem tudunk példát. A sablonosan tömeges bércaszárnyákra szabott városfejlesztés nem mérsékeli Budapestben sem a lakásárakat, de sőt határozottan fokozólag hatott a telek-speculációra és a viszonylagos építési költségekre. Az Európaszerte legmagasabb lakásáraink és a vele járó, párját ritkító szobasűrűség is ékesen

igazolják állításunkat. Sajnos, az eddigi magános érdekek befolyása alatt végbement rendkívül extenzív városfejlesztésünk hosszú évtizedekre ezen sűrű beépítési mód mellett kötötte meg a város fejlődését, de bizonyos körzeten túl még igen sokat tehet egy általános város-szabályozó terv, a mely a városépítési tudomány modern elvein épül fel, így például az övezeti rendszerrel következetesen keresztülviszi, kertes kisházak külvárosokat is teremt, különbséget tesz forgalmi és lakó utcák között, a mi a közművek terén szintén nagy megtakarításokat enged meg stb.

Az alkalmas városfejlesztési tervnél nem kevésbé fontos a következetesen a közérdeket szem előtt tartó fővárosfejlesztő politika, a mely ezen szabályozó terv részletes keresztülvitelére van hivatva. Ez a városfejlesztési politika azonban oly szoros összefüggésben van a telekpolitikával, hogy azzal kapcsolatban kívánjuk tárgyalni:

A *socialis telekpolitika*, a lakásügynek ez egyik legfontosabb része, hármas czélt kell, hogy szem előtt tartson:

1. hogy a telekárak mesterséges felhajtását megakadályozza, természetes értékszorulatát pedig lehetőleg az összességnek biztosítsa;
2. hogy a socialis lakáspolitikát támogassa;
3. hogy a közhatóságnak döntő befolyást biztosítson a város fejlődési irányára.

Ha ezen hármas feladat szempontjából vizsgáljuk a székesfőváros eddigi telekpolitikáját, akkor el kell szomorodnunk. A székesfőváros telekállománya, a mely az európai nagyvárosok között 1874-ben, a mikor az első teljes vagyonleltár készült, a legnagyobb volt és kerek 15 millió □-öltre rugott, 1908-ig nemcsak nem lett nagyobb, de sőt kerek 11 millió □-öltre csökkent és ebből a nagy megcsappanásból óriási rész esik olyan elajándékozott és mindenféle hangzatos czimeken potom, de örök áron elidegenített telkekre, a melyeket ilyen formában elidegeníteni nem lett volna szabad. Az értékszorulatot, a melytől a székesfőváros éppen a legbecsesebb telkeinek elidegenítése folytán már eddig is elesett a legszerényebb becslés szerint, a rendelkezésemre álló adatok alapján, sok millió koronára becsülöm. Hány kórházat, hány munkásszállót, hány iskolát lehetett volna belőlük építeni! A budapesti telekárak hihetetlen nagy emelkedéséről, a mely az utolsó négy évtized folyamán bekövetkezett, fogalmat alkothatunk abból, hogy a székesfővárosnak igen vegyes értékű területekből álló (háztelkek, legelők, erdők stb), és sokkal rosszabb telkekkel szaporodó, mint apadó telekállományának értékszorulata alapján kiszámítható, hogy 1875 óta egy □-öl átlagos telek Budapest nagy határában ötévenként kerek másfél koronával (1.441 K) emelkedett. Olyan egyén, aki 1870-ben vett egy 300 □-öles

átlagos minőségű telket, e feltétlenül alacsony hivatalos becslések alapján kiszámított értékszorulati átlag megvilágításában, csekély 3150 K-val gazdagodott anélkül, hogy a füle botját mozgatta volna meg érte. Az az adóteher ugyanis, a mely nálunk a be nem épített területeket annak mezőgazdasági hozadéka alapján éri, igen kis mértékben dézsmálta meg e meg nem érdemlett értékszorulatot. A modern socialis telekadóztatás kérdéséről pedig csak 1907-ik évben készült a fővárosnak egy jeles előterjesztése. Anélkül, hogy az adóztatás kérdésébe egyáltalán belebocsátkozhatnék, az idevágó kérdések komplexumát is állandóan figyelemmel kell a jövőben a fővárosi lakáspolitikai szempontjából kísélni.

A főváros eddig nemcsak azáltal szenvedett kárt, az hogy elidegenített telekállomány értékszorulatától mindörökre elesett, helyes telekpolitikával épen a legjobban fejlődő városrészek emelkedő telekértékére nem tette rá a kezét, és hogy legalább a magántulajdonban levő telkek értékszorulatát nem vonta be bizonyos mértékig az összesség javára, hanem a városfejlesztésnek rendkívül extensiv folytatása még szinte elviselhetetlen közterheket is háritott rá csak azért, mivel okos, ügyes és befolyásos teleküzérek a saját telkeik árát a fővárosnak a közérdekkel össze nem egyeztethető áldozataival kívánták és tudták felhajtani. A főváros rendkívül külterjes fejlődésével a közművek létesítése mégsem tarthatott teljesen lépést, a mi viszont a kültelkek közegészségügyi viszonyaira igen rossz hatással van.

A székesfővárosnak az eddigi rendszerrel tehát szakítania kell. Külföldi tapasztalataim alapján a következőkben foglalom össze a socialis telekpolitika alapelveit. Első elv: törekedjék a főváros arra, hogy állandóan az egész földbirtoknak legalább egy harmada, de lehetőleg még nagyobb része legyen tulajdonában (jelenleg alig egy negyede). A községi telekvásárlásokat — eltekintve természetesen a főváros konkrét céljaitól — főleg azokon a vidékeken kell folytatni, a hol a telekspekuláció tulkapásait kell megakadályoznia, vagy az egészséges városfejlesztés érdekei kívánják azt, hogy ott a főváros olcsó telkekről gondoskodjék. Sőt e telekvásárlásokat idejekorán ki kellene terjesztetni azoknak a szomszédos községeknek a határára is, a melyeket legközelebb fogja a főváros bekebelezni; ez az időpont ugyanis, a melyre az üzérkedés előre számít és mesterkedéseivel megakadályozza azt, hogy az új nagy telekállomány teljes ármérséklő hatását a régi állományra kifejtsse. Ellentétben az eddigi gazdálkodással, a mely az eladott telkek nyilvántartásáról, a vételárak behajtásáról alig gondoskodott és legkevésbé vetett ügyet arra, vajjon a telkeket rendeltetésüknek megfelelőleg használják-e fel: a fővárosnak összes egyelőre konkrét célra le nem kötött, be nem épített fekvőségeit egy külön telek-

kezelőség-nek kellene átadnia, a melynek a socialpolitikai célzatának megfelelően és az alább ismertetendő lakásügyi hivataltól tett előterjesztések és vélemények értelmében kellene ezt az alapot kezelnie. A telekelidegenítések és telekvásárlások külön kimutatása és az évi mérlegek, épügy mint a külföldön, nálunk is a leghatályosabb propagandát fejthetnék ki a telekpolitika folytatása mellett. Sem az alábbi szempontokhoz igazodó telekértékesítés útján várható bevételek, sem a főváros folyó készletei nem elégségesek, nevezetesen a kezdetben arra, hogy a főváros nagyarányú telekvásárló politikát folytathasson. Ezért a telekkezelőséget ki kellene egészíteni egy külön *telekvásárló-alappal*. Ha Magdeburg két és fél, Düsseldorf öt, Frankfurt a. Main hat millió márkát tudott erre a — mint az eredmények igazolták — rendkívül productiv célra fordítani, a fővárosnak legalább 10—20 millió koronát kellene kezdetül erre a célra kölcsön útján felvennie.

Nem erősen fejlődő iparosvárosoknak, hanem egy kis garnisonnak, a hatvanezer lakosságú Ulm példájával szeretném illusztrálni a modern községi telekpolitika sokszoros eredményeit. Ennek a városnak a főpolgármestere, v. Wagner nagy nehézségek daczára sikeres telekpolitikai ügyletekkel másfél évtized alatt elérte azt, hogy a város vagyona több, mint négy millió márkával gyarapodott. Ulm emellett ma a telekállomány háromnegyed része felett rendelkezik; a városban a legideálisabb lakásviszonyok vannak. Nem kevesebb, mint 4.000 lélek lakik már a várostól épületjogi, illetve visszavásárlási jog mellett nyert telken és az egész város egészséges, kertes, külterjes fejlődést vett a külső városrészekben Ulmban legkisebb a községi adópótlék Württembergben, annak ellenére, hogy a sociális intézmények hosszú sorát létesített az utóbbi esztendőkből. Nem csoda, hogy a kizárólag háztulajdonosokból álló képviselőtestület lelkesedéssel támogatja ma már a polgármester közhasznú telekpolitikáját.

A telekpolitika másik oldala: hogyan értékesítse a főváros telekállományát? 1. Felhasználhatja saját céljaira és culturális feladatok érdekében; 2. lakásügyi és ipari; 3. városfejlesztő célokra. Saját céljaira természetesen szintén igénybe veheti a telekállományt, de csakis a telekkezelőséggel való külön elszámolás alapján. A culturális céloknál a jövőben szintén a lehető legritkább esetekre kívánám korlátozni a telekelajándékozást, mivel nem ismerek olyan culturális célt, a melynek jogos igényeit ki nem elégíthetnők akkor, ha pl. 100 esztendőre, névleges örökbér mellett kap telkeket, avagy ha az a culturális intézmény hosszabb időn át fog fennállani, a főváros időkorlátozás nélkül engedi ugyan át a telkeket, de akkor is fentartja magának, megfelelő szerződési feltételek mellett, a telek visszavételére való jogát arra az esetre,

ha a telket bármikor elidegenítenék eredeti céljától. Ilyen telekeladások különben újabb időkben a fővárosunkban is történtek.

A lakáspolitikai célzattal folytatott telekértékesítés elvei lényegesen kell, hogy különbözzenek a szerint, a mint a belső város kiépített területein elszórt telkekről vagy külső fekvőségekről van szó.

Lakáscélokra örök áron rendszerint csak azon belvárosi telkeket kívánatos eladni, a melyekre előrelátható időn belül a városnak sem konkrét, sem lakásépítő feladataira, sem a közérdekű városfejlesztés céljaira szüksége nem lesz. Az ilyen beépített városrészek telkei különben értékükben már jórészt megállapodtak és városszépészeti és városgazdasági érdek az, hogy mielőbb beépíttessenek. Itt is azonban a nyilvános árverés, záros határidőn belül való beépítési kötelezettség, bizonyos esztétikai, esetleg egészségügyi kikötések joggal volnának felveendőek az adásvételi szerződésbe.

Azok a módozatok, melyek mellett a székesfőváros a még fejlődésben levő városrészekben fekvő telekállományát a lakáspolitikai érdekekben értékesítheti, a következők:

I. Községi kislakásokat és népszállókat építhet saját alkalmazottai és a kevésbé tehető néposztályok számára.

II. Beépítésre átengedhet telkeket szövetkezeteknek, közhasznú társaságoknak és egyes egyéneknek is, de rendszerint csak a föld tulajdonjogát a városnak fentartó jogi formák mellett.

III. Bérbeadhat városi fekvőségeket hosszabb időre ipari és mezőgazdasági célokra, valamint családi kertek létesítése végett.

Az első kérdéssel, a saját regieiben való építéssel már foglalkoztunk. Az a körülmény, hogy pl. jelenleg a főváros kénytelen volt az épülő munkáslakások céljaira viszonylag igen magas áron olyan vidékeken is telkeket vásárolni, a melyeken valamikor bőviben volt erre a célra is alkalmas telke, intő jel a jövő telekpolitika irányára nézve.

A székesfőváros nem szorítkozhatik az olcsó és egészséges kislakásoknak saját regieiben való építésére. A mennyire szükséges volt az most a községi lakáspolitikai évtizedes mulasztásai miatt, épp annyira kívánatos, hogy a jövőben mindent elkövessen a magyar főváros is az iránt, hogy erre a célra közhasznú társadalmi szervek létesüljenek.

Az olcsó lakások előállításának egyik legnagyobb akadálya a drága telek. A székesfővárosnak is tehát meg kell honosítania nálunk azokat a városi telektulajdon-formákat, a melyek a mellett, hogy az összességnek biztosítják a telek főtulajdonjogát és ezzel a telkek értékszorulatát is, mégis lehetővé teszik az arra alkalmasnak talált tényezőknek, hogy igen olcsón használhassák a városi telkeket a lakásépítés céljaira. Arról van szó, hogy a székesfőváros is tegyen lehetőleg

mielőbb kísérletet az örökbérleti joggal, helyesebben épületjoggal, a melyet bár nem egészen kielégítő formában, az új polgári törvénykönyvnek tervezete is meg kíván honosítani jogrendszerünkben. Az ötven és több esztendőre nyújtott épületjog lehetővé teszi a ráépítmény törlesztését és így az olcsó lakástermelés egyik fontos eszköze. Ez a forma nemcsak a szövetkezeti bérházak építésére bizonyult alkalmasnak a kevésbé tehető és bizonytalan állású elemek számára, de igen alkalmas olyan széles középosztályrétegek saját-ház-eszményének a megvalósítására is (kísiparosok, tisztviselők, kereskedelmi alkalmazottak, munkás-, „aristokraták“ stb.), a kik állandó lakosai a városnak, az építési költségek elégséges hányadát meg tudták takarítani, de a drága telek örökárát előteremteni nem tudják. Ezt az intézményt éppen a magánhitelezés nehézségei miatt például Frankfurt a. Mainban egy külön városi örökbérleti hitelpénztárral kapcsolták egybe, a mely igen messzemenő építőhitelt nyújt második helyen és a város minden kockázata nélkül juttat arra való elemeket nyugodt állandó otthonhoz.

A mennyiben ez a jogi forma nálunk egyelőre alkalmazhatónak nem bizonyulna, a lakástermelést telkeknek hosszú időre lehetne átengedni, de a városnak a visszavásárlás vagy legalább az elővétel jogát fenn kellene tartania magának arra ez esetre, ha az illető szövetkezet vagy magános, illetve jogutódja a szerződésileg kikötött gazdasági, egészségügyi és társadalmi feltételeket megszegi. Ugyanez a jogi forma volna alkalmazandó például az iparfejlesztés címen kért telkeknél. Jó eleve gondoskodni kellene a jövőben arról, hogy a mint azt néhai Körösy József kimutatta, a gyári, illetve munkáslakás-célokra adott telkeket ne lehessen más célokra felhasználni. A mezőgazdasági és a családi kertek céljaira a hosszú lejáratú időbérlet is teljesen megfelel.

A modern szociális telekpolitikának nemcsak pénzügyi és lakásügyi szempontból van nagy jelentősége. A legfontosabb funkciója a községi telekbirtoknak az, hogy vele a hatóság a város egész fejlődését egységesen, a közérdek kívánalmai szerint irányítsa.

Ha a székesfőváros telekállományának célszerű megtartása és tervszerű növelése útján a városterületnek jelentékeny hányadát a kezében kéri, akkor a város kiépítését a maga háztartásának, a népesség lakáskezesletének és végül az ipar és forgalom igényeinek megfelelőleg irányíthatja. A város a takarékos városfejlesztés érdekében mindenekelőtt arra fog törekedni, hogy olcsó telkeinek megfelelő értékesítésével azon városrészek kiépülését mozdítsa elő, a melyek már közművekkel el vannak látva, új közműveket pedig csak ott fog létesíteni, a hol a fent jelzett közérdekű szempontok igénylik. A fővárosnak továbbá módjában lesz némileg

elterelni a város fejlődését olyan területekről, a melyeken az egészségtelen üzérkedés, a telkek számító visszatartása túlságosan felhajtotta a telekárakat, illetve a maga jóval kedvezőbb teleknyújtó rendszabályaival árleszorító versenyt támaszthat ott is a drága telkeknek. A város emellett nagy és olcsón szerzett telekállományát sétányok, népligetek, játékterek, uszodák, korcsolyapályák stb. bőséges létesítésére használhatja fel és a külső városrészeket igazán egészséges, kertes jellegű területekké fejlesztheti. Szóval a mai állapotnak az ellentétje az, a mit helyes községi városfejlesztő politikával elérnünk kell. Mig ma a telektulajdonosok szűk magánérdekei vezetik a „Nagy-Budapest“ extenzív, drága és egészségtelen kifejlődését és emellett a telekárak egészségtelen emelkedése irányában hatnak, addig a modern községi városfejlesztő politika mellett a közérdeket uralja a város szabatos, takarékos vonalakban kialakuló képe, a telekárak pedig állandóan mérsékelt határok között maradnak.

De hiába tartaná a főváros bármily alacsony színvonalon a távolabbi külső területeken a telkek árait, ha azokat olcsó és gyors közlekedéssel a város középpontjával mielőbb össze nem kötné. A mint hogy a külterjes közlekedést politika helyes községi telekpolitika nélkül csak a telekspekuláció malmára hajtja a vizet, azonképpen akkor sem igen lehet egy városnak következetes lakás- és városfejlesztő politikát folytatnia, ha a közlekedési eszközök felett maga nem rendelkezik. A még igazán nagyon olcsó külső területeken létesítendő lakástelepeket lehetőleg az u. n. „rapid transit“ elvein nyugvó közlekedéssel kellene hozzáférhetővé tennünk, a melynél két sínpár kizárólag a közvetlen közlekedés céljaira szolgál a végső állomások között.

Előadásom egyik főcélja volt kimutatni azt, hogy a modern községi lakáspolitikának csak a legfőbb körvonalaiban és egész kérdésösszességeknél kikapcsolásával jellemzett rendszabályai valamennyien szoros összefüggésben és állandó kölcsönhatásban vannak egymással. A reánk a múlt évtizedek mulasztásai folytán fokozott mértékben háruló modern lakásügyi, pénzügyi és városfejlesztési feladatokat teljesebben, biztosabban és gyorsabban érhetnők tehát el és a mellett közvetlen anyagi megtakarítást is jelentene a főváros számára az, ha e feladatokat nem aprózná szét az általános közigazgatás egyes már létező, de egyéb munkateherrel amúgy is elhalmozott szervei között, hanem egy céltudatosan vezetett és szakképzett közegekből megszervezett *középponti lakásügyi hivatalra* ruházná azokat. Ha a lakosságnak vízzel, gázzal és egyéb elemi szükségletekkel való ellátását jobban tudják szakhivatalok ellátni, mennyivel inkább kell egy specialis hivatalnak állandóan örködni a felett, hogy a lakosság a sokszorosan bonyolultabb előfeltételektől függő lakásszükségletét min-

denkor a gazdaságosság és az egészségügy elemi feltételeinek megfelelően elégíthesse ki?!

A budapesti lakáskérdés egészét minden ízében áttekintő, a hatóság ide vonatkozó rendszabályait és létesítendő intézményeit egyöntetűen irányító lakásügyi hivatalra ruhaznám mindenekelőtt az angolok módjára a székesfőváros kislakásainak és munkásszállóinak kezelését avégből, hogy azok socialpolitikai rendeltetésüknek csakugyan megfeleljenek, a bevált jóléti intézményekkel ellátassanak és egyéb lakásügyi rendszabályok céljaira is szükség esetén felhasználhatók legyenek.

A lakásügyi hivatal tulajdonképeni munkájának, a gyökeres lakásreformnak a budapesti lakásviszonyok lehető tüzetes ismeretéből kellene kiindulnia. A lakásügyi hivatalra kellene tehát az általános népszámlálási lakástatistika irányítását, a tüzetes lakásankéteket és különösen a folytatólagos lakáspiaczi statisztikát bízni. Ez utóbbinak volna mintegy szerves funkciója a középpontosított és ingyenes községi lakásközvetítés, a községi lakásértesítő útján. Idetartoznék a lakásügyi tanácsadó és békéltető intézmény. E közigazgatási teendők mellett sohasem szabadna a hivatalnak fő feladatát szem elől tévesztenie: az összes Budapesten megvalósítandó lakáspolitikai intézmények és intézkedések (lakásfelügyelet, telekpolitika, építési szabályzat stb.) ügyében a főváros közönségének szorosán lakásügyi érdekei szempontjából szakszerű előterjesztéseket tenni, azután ez intézményeket összhangzóan irányítani, végül minden kérdésben, a mely a lakosságnak olcsó és egészséges lakásokkal való ellátását bármely vonatkozásban érinti, meg kellene azt hallgatni. Feladata volna végül a lakáskérdés óriási irodalmát, fejlődését a külföldön és belföldön állandóan figyelemmel kísérni, az idevágó problémákat állandóan napirenden tartani és a lakásreform érdekében minden felvilágosító munkát elvégezni. Végül ez a hivatal szorgalmazná azon feladatok teljesítését, a melyekre egyedül az állam van hivatva. E szakhivatalt közvetlenül a polgármester mellé kellene beosztani.

Ha a modern lakáspolitikai elveket a legkiválóbb szakszerű szervezet ültetné is át az életbe, akkor is már eleve óvakodni kellene a túlzott reményektől. A lakáskérdés csak az egyik, bár egyik legfontosabb és a gyakorlati, komoly haladásra, még kedvezőtlen általános socialpolitikai viszonyok között is, igen alkalmas része annak a nagy társadalmi kérdésnek, a melynek jegyében korunk áll. A lakáskérdés megoldása mindenütt szorosán függ a szociális kérdés egyéb oldalaitól, a bérkérdéstől és a többi elsőrendű létszükségleti cikknek áralakulásától. Mentül magasabb a munkabér, mentül alacsonyabb a többi létszükségleti cikknek az ára, annál több jut — ceteris paribus — a lakásigények foko-

zására. De helyes községi lakáspolitikával, a külföldi tapasztalatok szerint, el lehet és nálunk is el kell érni azt, hogy a lakásviszonyok az egészségügy minimális követelményeit jóval inkább megüssék mint ma, mindamelllett a lakásra fordított kiadás ne emelkedjék oly mértékben sem, mint a munkabérek. Hogy a főváros a községi lakáspolitikai ezen legszerényebb eszményét elérte-e, azt bizonyos normál-magánháztartások budgetjeinek időleg visszatérő pontos felvételével számszerűleg igazolhatná a budapesti lakásügyi hivatal. A haladás végső mértékét azonban bizonyos fokon túl az a másik két imént említett nagy tényező feltételezi, a melyek lényegileg szorosan függnék attól, hogy miként fognak alakulni hazánk általános socialgazdasági és társadalompolitikai viszonyai.

Ferenczi Imre.

Földbirtokminimum és parcellaminimum.

I.

A birtok egységesítési, összesítési törvényhozási intézkedések célja természetesen nemcsak az kell legyen, hogy a közgazdasági veszelelemmel fenyegető túlságosan felaprózott birtokok helyébe a termelésre és a jogrendre nézve megfelelőbb területegységeket teremtsen, hanem ezen így kialakult területegységek jogi és gazdasági egységének megóvása is.

A baj megelőzését célzó intézkedés legalább is annyira jogosult — mondja Imling¹⁾ —, mint a meglevő baj orvoslása.

Hiszen a tagosítások által elért eredményt a korlátlan feldarabolási szabadság ismét megsemmisíti, úgy hogy csakhamar újabb tagosítás válnék szükségessé.

A rendezett gazdasági területegységek védelmét biztosító jogintézmények, a törzsörökösödési rendszer, paraszthitbizomány, a homestead, parcellaminimum, melyek az újabb jogalkotások útján főleg Németországban nyertek szabályozást, lényegüket és célzataikat tekintve a magyar jog területén is egy és más alakban feltalálhatók régi törvényeinkben vagy hatályban állanak ma is újabb törvényeink szerint.

A jobbágytelkek feloszthatatlanságának tilalma a hatályon kívül helyezett régi törvényeinkben, az építkezésre alkalmas telkekre nézve megállapított területminimum, a volt urbéreszek részére elkülönített erdőterületek feldarabolásának tilalma, a közbirtokossági erdők felosztásánál a 100 holdas minimum, mely régebb csak az erdélyi részekre volt, ma már az egész országra nézve hatályos, a közlegelők felosztásának tilalma újabb törvényeinkben mind a gazdasági területegységek megóvásának gondolatán épültek fel. Sajátságos az, hogy a minimum kérdésének vitatásánál bizonyos fogalomzavar uralkodott mindig annyiban, hogy az egymástól jelentőségében, kihatásában és eszközeiben egészen eltérő birtokminimum és parcellaminimum vagy együttesen tárgyaltattak vagy éppen ugyanazon fogalommeghatározás szerint.

¹⁾ Vélemény. Előterjesztve a polg. törvkönyv tervezetének tárgyalásán I. 65. ülés.

Egyik-másik írónk ha meg is teszi a helyes megkülönböztetést, a kérdés megvitatásánál és az érvek csoportosításánál különbséget nem tesz.

Igy Láng Lajos a nyolczvanas évek elején a minimumkérdéséről megindult irodalmi vitában¹⁾, mely alkalommal a Széchenyi minimumjavaslata is tárgyalatott, a telekfeldarabolással foglalkozva azt mondja:²⁾

Van különbség telekfeldarabolás és telekfeldarabolás között, lehet olyan, mely szegényedésre mutat, lehet olyan mely vagyonosodás mellett bizonyít. Fel kell tennünk, hogy örökösödés alkalmával gyakorolt egyenlő osztály a parasztbirtokok egész állagának megosztását igen kevésbé változtatja meg, mert ha vannak esetek, melyekben a halál két ember vagyonát kettőnél több részre osztja, viszont majdnem ugyanannyi esetben a halál két ember vagyonát egy utód mellett egyetlen egy örökösre ruházza át. Szóval az örökösödés egészben véve majdnem ugyanannyi esetben hat a birtoktömörülésre, mint annak elforgácsolására.

A „telekfeldarabolás“ és vagyoni megosztás itt azonos fogalmak. Ép úgy Hegedüs, Fellner³⁾ csoportosítva érveiket a minimum ellen, azt mondják, hogy a statistika szerint Magyarországon átlag sokkal kevésbé van a birtok elforgácsolva, mint külföldön. E szerint Magyarországon $2\frac{1}{3}$ millió a gazdaságok (!) száma és azok átlagos nagysága $13\frac{1}{2}$ kat. hold. Franciaországban, Belgiumban sokkal kevesebb, vagyis Magyarországon legnagyobb a birtokegység (Hegedüs).

Az ingatlan hallatlan feldarabolhatósága teszi lehetővé, hogy még oly kis tőkével rendelkező földműves is fölbirtokhoz juthat és ez teszi lehetővé azt, hogy a meglevő apró kis parcellák szintén megnagyobbíthatók legyenek hozzávásárlás útján. Minel több részletre osztható tehát a birtok, annál inkább van megkönyebbitve a középbirtoknak hozzávásárlásával való megnagyobbítása. A parcellaminimum törvénybe iktatása tehát kétélű fegyver lenne, mely a felaprózás mellett a nagyobbodást is akadályozná stb. (Fellner).

A birtok és parcella (birtokdarab) és ennek következtében a birtok- és parcellaminimum közötti különbség pedig igen nagy jelentőséggel bír. Birtok alatt azon gazdasági megművelés alatt álló földterület értendő, mely egységes gazdasági kezelés és művelésben van, noha az egyes részletei különböző darabokban és különböző elhelyezésben vannak. Itt tehát a

¹⁾ L. Gr. Andrássy Géza: *Otthon mentesítő törvények*. Budapest, 1883. Ifj. Gr. Széchenyi Imre: *Amerikai levelek*. Budapest, 1883.

²⁾ Láng Lajos: *Minimum és majoratus. Ért. a nemzetgazdság. és stat. köréből*, II. köt. I. sz. M. Tud. Akad., Budapest, 1883/85. 6. old.

³⁾ Imling: *Földbirtok mozgósítása*. Jogászegyl. értekezések és felszólalások 256., u. 59. lap, a helytelen meghatározásokra reá is mutatott, I. Imling felszólalása.

felosztás korlátozása tulajdonképen a birtok mint gazdasági, művelési egységalakját védi, de nem a birtokot alkotó birtokrészletek terület-egységét.

Ellenben birtokdarab, parcella ama ingatlanterület egység, melynek eldarabolása van korlátozva bizonyos gazdasági célszerűségeen belül. Ez a parcellaminimum.

A különbség különösen szembetűnik a birtokegységesítési törekvésekkel egyidőben keletkezett s a jobbágytelkek „szétdarabolását“ tiltó rendszabályok jelentőségének vizsgálatánál.

A birtokminimum kérdése, mely célját tekintve tágasabb és nagyobb gazdasági és társadalompolitikai kihatású, mint tulajdonképen technikai jelentőségű parcellaminimum, a földtulajdon régi rendje szerint akkor merült fel először, a midőn a földesúr és jobbágybirtok közötti gazdasági kapcsok meglazításával az urbéres gazdaságok bizonyos önállóságot nyertek.

Az 1832/36. évi urbéri törvényhozás foglalkozván először a birtokösszesítéssel, arányosítással, tagosítással, megállapította a birtok, mint gazdasági egység oszthatatlanságát bizonyos határokon túl a jobbágytelki állomány meghatározásánál.

Az 1836: IV. t.-cz. 9. §-a megtiltotta a jobbágytelkek külső illetőségeit a belsőtől, akármi módon elszakítani vagy a telkeket a földesuraságnak megegyezése nélkül szétdarabolni.

Az 1836: V. t.-cz. 4. §-a kimondotta, hogy a jobbágytelki állományoknak elosztása, a mennyiben ezek a földesurnak kijelentett megegyezése nélkül eddig történtek vagy jövőre netalán történnének, a földesur által felbonthatók, ha pedig az elosztásra avagy a telkeknek a IV. t.-cz. 9. §-ában érintett szétdarabolására a földesur megegyezése hozzájárulna, „csak felére vagy negyedrésszére, nem pedig ezek alól eshetik meg“.

A jobbágyörökösödésről rendelkező 1840: VIII. t.-cz. 4. §-a megállapítja az eljárást az esetre, a mikor az osztozók a telkeket természetben fel nem oszthatják vagy felosztását nem akarják s e részben közöttük barátságos egyezés nem sikerül, szabadságukban áll, a telket maguk között tartandó árverés által a legtöbbet ígérő osztozónak átadni, ki azután a többi osztozókat kielégíteni köteles.

Ez a tilalom, mely a jobbágytelki állomány gazdasági egységét védte, a későbbi rendelkezések által fentartva (1854 márczius 2. patens 2. §.), egészen az 1871. évi LIII. t.-cz. 55. §-ának hatályba lépéséig állott érvényben.

Gyakorlati jelentősége azonban nem sok volt. Tényleg ezen minimumon alul is akadálytalanul osztották fel az állományokat vagy egye-

sítették azokokat. A helyszinelési jegyzőkönyvek tanusága szerint igen sok ilyen jogszabályellenesen szétdarabolt telek találtatott és vétetett fel a helyszinelési jegyzőkönyvekben.

A hatályba lépett telekkönyvi jogszabályok semmi olyan intézkedést nem tartalmaztak, a melynél fogva a tényleg jogellenesen szétdarabolt telekegységek újra visszaállítandók lennének. A helyszinelés a tényleges állapotnak megfelelően adta át a telkeket vagy telekrészeket a jogi forgalomnak és nyilvántartásnak. ¹⁾

A telekkönyvi jogszabályokban kifejezésre jutott és maig is fennálló „telekkönyvi“ jószágtest fogalma nem esett egybe a jobbágytelek fogalmával.

Az a telekkönyvi rendelkezés (tkrdts 56. §.), a mely szerint a telekkönyvi bejegyzés céljaira szükséges „a netán köztekintetből szükséges politikai engedelem igazolása“, a mely rendelkezése a politikai jellegű korlátozások megszüntével a tisztán gazdasági érdekű jobbágytelek egységét védte volna, a telekkönyvi jog szempontjából nagyobb jelentőséggel azért nem birt, mert a telekkönyvi rendszer hatályba lépése és a telekegység védelmére szolgáló jogszabályok hatályon kívül helyezése csaknem egyidős.

A jobbágytelek volt tehát jogilag az a birtokminimum, mely kiváltképpen gazdasági érdekű megkötését jelentette a parasztbirtokoknak.

A jobbágytelki állomány, mely jogi egység és gazdasági egység volt, nem volt területegység. A jobbágytelek, a sessió, a maga belsősege, szántó, kaszáló, rét, kenderföld, legelő és erdő illetményével a határ minden részében szétszórva feküdt sokszor a szintén szétszórt földesuri birtokkal vegyesen.

A telekegység, a birtok minimuma nem foglalta magában egyszermind a parcellaminimumot is.

A birtokrészletek feldarabolása osztály, örökösödés vagy művelési nem változtatásával akadálytalanul megtörténhetett a megállapított telekegység korlátain belül.

De különben is a parcellák korlátlan feldarabolása általában véve azért nem okozott gazdasági hátrányokat, mert a gazdálkodás nem szabad, de nyomásos volt.

Érdekesen bizonyítják az urbéri törvények országgyűlési tárgyalásai²⁾ hogy a jobbágytelek egységét főképpen gazdasági érdekből akarták megóvni.

¹⁾ (L. 1853. április 18., szeptember 16., 1854. július 23., 1885. február 26. patensek, 1869. évi 2579. ig. min. rend.)

²⁾ 1833. orsz. jegyzőkönyvek II. kötet 256. l. 66. 67. ülés, 1. előlülő beszéde Csanád, Csongrád, Pest, Turóc követei.

„A jobbágy önkényére a feldarabolást bizni nem lehet, hangzik a legtöbb felszólalás, mert az igen kis részekre való felosztás a telkek pusztulásának kutfeje“.

A jobbágyöröklésről szóló javaslat tárgyalásánál pedig éppen azok, kik az ösiséget támadták és a szabad végrendelkezés mellett nyilatkoztak, kívánták a jobbágytelekegység megóvását örökösödés esetére is.

Maga Deák Ferencz ¹⁾ akként nyilatkozott, hogy nemcsak a jobbágyoknál, de a nemes embernél is kívánatos volna, ha az örökségbe kapott javak felett szabadon rendelkezhetnek gyermekei és özvegye között.

Ha az apa tudja, hogy a telke nem fog eladódni, hanem abban fiai maradnak, inkább fog a javításokra ösztönzést találni, a gyermekek is ha azt tudják, hogy az örökség egyformán oszlik, az elaggott apát nem fogják segíteni s a telkek elpusztul.

Egyik-másik felszólaló valósággal a paraszt hitbizomány mellett érvel²⁾, hogy „addig míg fiu van, a jobbágytelek csak fiut illessen, mert különben örökös változás alá esnék a telkek, mi az országnak a gazdálkodás nevelése iránti törekvéseivel ellenkezik.“ A telekben maradt fiu tartoznék a többi fiut illetőségére nézve készpénzzel kifizetni, mert különben a birtok eldarabolódik és elpusztul.³⁾

Kétségtelen, hogy e törekvések megnyilvánulásánál nagyban befolyásolta a felszólalókat az, „nehogy az uri adózások szenvedjenek“, de ez is végeredményében a telekegység termelőképességének volt egyik jelensége.

Ugyanazon eszmeáramlat, mely a jobbágytelek egységének megóvását a „gazdálkodás érdekében“ levőnek tartotta, hozta felszínre a kis és középirtokú nemesség telekegységének gondolatát.

A közjogi nagy eltérések, melyek a nemes és jobbágy birtokjogi jelentőségét élesen elhatárolták, a gazdasági érdekek azonossága mellett megszűntek. A kisbirtokú nemes ép úgy sokszor még rosszabbul gazdálkodott, mint sessiójában a jobbágy.

Ha felmerült a jobbágytelek megkötésének gondolata, az természet-szerűleg maga után kellett vonja általában a kisbirtok konserválásának gondolatát.

Széchenyi oly sokszor megvitatott minimumjavaslata ⁴⁾ is beleilleszkedik az urbéri törvények tárgyalásán kifejezésre jutott gondolat-körbe.

¹⁾ 1839/40. évi orsz. 67. ülés, 1840. január 3-án.

²⁾ Zemplén követe 42. ülésen.

³⁾ 47. ülés, Zemplén, Nyitra, Szatmár követei.

⁴⁾ Széchenyi: *Minimum kérdése*. Társalkodó, 1839 június 5. 145. szám. Gr. Sz. I. hírlapi cikkei, kiadja az Akadémia, I. köt. 225. lap.

Széchenyi javaslata tulajdonképen nem szándékolt mást, mint hogy az 1832/36. évi IV. t.-cz.-nek a jobbágytelkek feloszthatóságára és egyesítésére felállított korlátok a kis- és középbirtokos nemességre is kiterjesztessenek „Honfitársaink oly nagy figyelemre méltó része — ingatlan birtokának mind inkább s végnélkül elszabdálása által . . . végpusztuláshoz közelit.“ Indítványa az, hogy a nemes gyermekek között ezután semmi oly ingatlanörökség többé osztály alá ne eshessék, mely ötven holdnál csekélyebb, hanem az esetben ha az egész felosztandó birtok csupán ötven vagy kevesebb holdból áll, a többi testvéreknek becsár szerinti kielégítése mellett a legöregebb vagy ha ez a többi kielégítésére elégtelen lenne vagy erre hajlandó nem lenne, a testvérek közül annak kezén hagyassék, ki a becsár kifizetésére kész.

Tehát valóságos nemesi telekegységekként tárgyalja s noha a parcellaminimum kérdését érinti, „az egy holdnak tiz darabra való elbonczolása tilalmával“, kétségtelen az, hogy javaslata a birtokminimum létesítését akarja.

II.

A birtokegység megállapítása, a mint látható, a földbirtokjog régi rendjében foglalt megkötések daczára is felmerült, mihelyt a földbirtokmozgalmak az 1832/36. évi törvényekkel szabályozott birtokrendezési műveletekkel megkezdődtek. A földesuri és jobbágytelkek elkülönítései, a közbirtokossági ingatlanok arányos felosztásai, az összesítés, a mezőgazdasági művelést a legteljesebb extensivitásból voltak hivatva kiragadni egyszersmind azonban az egyéni magántulajdon korlátlaná tételének is eszközei voltak.

A gazdálkodás közösségének nem is anynyira jogi, mint gazdasági formájának megszüntetésével a szadad gazdálkodás és szabad forgalom következményeitől tartottak azok, akik a többé-kevésbé megszüntetni szándékozott községi közös gazdálkodás helyébe a birtokegység gazdálkodását akarták helyezni.

Mig az ingatlanok nagy eldaraboltsága a nyomásos rendszer fentartása mellett súlyosabb gazdasági hátrányokat nem okozott, a nyomásos rendszer megszüntetésével a feldarabolás kártékony hatása is azonnal érezhetővé, sőt türhetetlenné vált. A felaprózott ingatlanok és nyomásos rendszer a szabad gazdálkodás és parcellaminimum erős logikai kapocsban függnek össze, a mint látni fogjuk.

Valahányszor felmerült a panasz a nyomásos rendszer ellen, annak megszüntetését az ingatlanok korlátlan feldarabolásának tilalmával kötik össze.

Jellemző tüneteit látjuk ennek az erdélyrészi földbirtokmozgalmakban.

A fundus regius területe, a községi gazdálkodás, a „Markgenossenschaft“ legjellemzőbb példája. A nagy községi erdő- és legelőbirtokok, a hármas nyomásos rendszerben kezelt mezőgazdasági magánbirtokok ugyyszólván teljesen lehetetlenné tették a községi belsőségeken kívül más ingatlanokra nézve az egyéni magántulajdon kialakulását. A rendi szervezet semmiféle kihatással nem lévén a földbirtokosztály kialakulására, ezen terület sajátos közjogi helyzeténél és külön állásánál fogva magánbirtok mint nagy- vagy középbirtok sem alakult ki, de ismeretlen volt a szász községi és gazdasági életben a jobbágy parasztosztály is.

A földbirtok jogrendjének ezen, bár demokratikus, de a gazdasági művelés fejlődését akadályozó formáiból már a múlt század első felében igyekeztek kibontakozni a szász földön.

A népesség sűrűségével és a művelés intenzívebbé válásával a nyomásos rendszer ellen különösen a nagyobb birtokosok részéről sűrűen merült fel a panasz.

A közös erdő és közös legelő mellett az egyéb külsőségek elkülönítése és egyéni szabad tulajdonként való birtoklása egyik főbb követelése volt a szász gazdasági életnek.

Az erdélyi szász gazdasági egyesületnek 1847 július 7-én tartott ülésén¹⁾ beható tanácskozás tárgyát képezte a mezőgazdaság helyzete. A nyomásos rendszer megszüntetését, mint a tulajdon szabadságának akadályait, a tagosítás megengedését és a parcellaminimumot sürgető indítványok között ott szerepel a birtokegység megállapításának gondolata is.

A elfogadott indítványok szerint a nyomásos rendszer akkép lenne megszüntetendő, hogy a községi képviselőtestület többségének joga lenne elhatározni az egész határ vagy egy részének szabad gazdálkodás alá vételét.

A nélkül is joga legyen minden legalább 10 holdas birtokosnak ezen ingatlan területetiséget elkülöníteni és azt szabadon használni. Az egyes területetiségek örökösödés esetében csak akkor osztandók fel, ha az örökösök közül egyik sem akarja az egész örökséget átvenni becsárban.

Mindazonáltal egy parcella sem darabolható sem élők közötti, sem halálesetre szóló rendelkezések útján 1.600 □-ölnél kisebb részletekre.

A parcellaminimum nagyságát később a szász egyetem igazgatósága félholdban vélte megállapíthatni.²⁾

Részletes és mindenre kiterjedő munkálatot vett a szász egyetem

¹⁾ Entstehung und Umgestaltung des sieb. sächs. Landwirtschaftvereins. Nagy-Szeben, 1895. 27. lap.

²⁾ 1850. évben l. *Hermanstädter Zeitung* 1862. év, No. 19.

1867 november 8-án tárgyalás alá¹⁾ a mezőgazdaság rendezése tárgyában, mely munkálat később javaslat alakjában a magyar kormány elé került, de mint statutum jóvá nem volt hagyható, mert időközben (1876. évi XII. t-cz.) a Királyföld különleges autonómiája megszüntetett.

A tervezet általában fentartandónak tartja a nyomásos gazdálkodás és a közös legelő és erdő gazdasági rendszerét (1—6. §.). Megengedi azonban az egyes tulajdonosoknak, hogy szabad gazdálkodás alá vonhassanak minden olyan ingatlant, mely legalább öt hold terjedelmű vagy belsőséghez csatolható, ipartelep, szőlő-, gyümölcsstenyésztésre alkalmas (7. §.).

Az elkülönítést kérheti több tulajdonostárs is, sőt egyes határrészekre nézve az összes tulajdonostársak (10—11). Az így szabad gazdálkodás alá vont ingatlanok bekeríthetők.

Az egyes ingatlanok az esetben, ha más ingatlanokkal egyesíttetnek, szabadon feloszthatók, ellenkező esetben úgy élők között, mint halálesetre szóló rendelkezésekkel csak közigazgatási hatósági hozzájárulással darabolhatók fel aképpen, hogy a legkisebb terület is egy hold terjedelmű maradjon (16. §.).

A javaslat eredetileg nemcsak a parcellaminimumra nézve foglalt magában rendelkezéseket, de a birtokegység (paraszthitbizományra) nézve is, mely 10 holdban állapított meg. Ez azonban mellőztetett ama indokolással, mert elégséges eszköznek vélték a parasztbirtok egységének védelmére nézve azon intézkedést, hogy az öt holdnál nagyobb egységes területek egyesítve kihatározhatók.

A paraszt, mondja az indokolás, nem szívesen válik meg, osztja fel az így szabad tulajdonává vált ingatlant, viszont azonban a szabad forgalmat azért kell fentartani, hogy a paraszt egységesített, tagosított birtoka mellé helyezhessen többi gyermekének is ingatlanrészeket, melyeket így könnyebben vásárolhat meg.

Igaz, hogy ezzel nincs megakadályozva az, hogy idegenek, pásztorok, magyarok kisebb parcellák megszerzésével a szász község tagjaivá válhassanak és betelepedjenek. Ámde nem az volt a főindoka az idegenek beözönlésének, hanem a nyomásos gazdálkodás és szabad legeltetés lehetősége. Ez vonzotta az idegeneket a községekbe.

Különben is, mondja az indokolás, sem százados törvények szellemével, sem a közérzettel nem egyezik meg a „Höferecht“ behozatala.

A szász gazdasági élet eme törekvései, melyek a negyvenes évektől egészen az erdélyrészi birtokrendezési törvények hatályba lépéséig foglalkoztatták ezen terület gazdasági életét, különös figyelemre azért tart-

¹⁾ L. id. munka 77. 1.

hatnak igényt, mert a mezőgazdasági művelés félszázad előtti alakjai napjainkig megtartották formáikat. Az erdélyrészi tagosítási törvények kevés hatással voltak a szász föld mezőgazdasági kialakulásaira.

A szászföldi 227 községben alig 40—50 községben volt napjainkig tagosítás, sőt az 1880. évi XLV. t.-cz. 37. §-a alapján a szász közös legelő és erdő arányos felosztása is lehetetlenné vált éppen a szászok kivánságára. ¹⁾

Ilyképen tehát a mezőgazdaság a nyomásos rendszer és közös erdő-, legelőgazdaság kötelékeiből kibontakozni csak ezután fog, a félszázados törekvések daczára.²⁾

III.

Mig az 1880. évi XLV. t.-cz. 37. §-a által az 1871. évi LV. t.-cz.-nek az arányosításra vonatkozó összes határozatai a volt Királyföld területére nézve hatályon kívül helyezettek, addig a többi egész erdélyrészi jogterületre e jogszabályok hatálylyal bírtak. A Királyhágón innen eső jogterületen az 1836. évi XII. t.-cz. rendelkezései állottak hatályban egész az 1908. évi XXXIX. t.-cz. hatályba léptéig. Ezen törvények lehetővé tették azt, hogy a közös használatú közbirtokossági vagyont képező területek arányos felosztás tárgyát képezzék s ilyképen a közös használatú területekből az egyéni külön tulajdon kiválásának adták meg az eszközeit.

Ezen közös használatú területek arányosítását elrendelő törvényeknél találjuk a parcellaminimum specifikus alakját, a 100 holdas területegységet.

Már az 1871. évi LIII. t.-cz. 32. §-a akként rendelkezik, hogy a volt urbéresek számára kihasítandó erdőtér mint az urbéresek közös erdeje kezelendő, megállapítván így a volt urbéresek, tehát kisbirtoko-

¹⁾ L. 1880 : XLV. t.-cz. indokolás és képv. tárgy.

²⁾ Nem lenne érdektelen, bár a munka keretén kívül esik, azt megállapítani, hogy félszázad óta a szász nemzetiség gazdasági és ethanikai előrehaladása mennyiben erősödött vagy csökkent. A már 1847-ben felhangzott aggodalmak, hogy a parcella feldarabolása és közös legelőgazdálkodás megkönnyíti az idegen népelem betelepülését, ugy látszik, igazolást nyert. A szász föld 227 községből áll, területe 1,182.713 kat. hold. Ezen területből községi vagyon 446.981 h. 1.334 □-öl, templom- és iskolavagyon 27.745 h. 1.285 □-öl, szász magántulajdon 505.909 kat. hold. A községekben egy parasztgazdaság átlagos nagysága 5—25 hold, nagyobb parasztgazdaság 15—120 hold, (Metzl Oszkár: *Statistik der sächs. Landesbevölkerung in Siebenbürgen*. 1885. Jekelius: *Vermögen u. Huushalt der Barsenländer sächs Oemeinde Brassó*, 1904.) A 227 szász községben a román nemzetiség tett az utóbbi évtizedekben feltűnő előrehaladást az összes szász községekben. A román nemzetiségű községi lakosok községi illetőségüknél fogva részt vesznek az 1880 : XLV. t.-cz. 37. §-a folytán feloszthatlanná vált községi ingatlanok, az erdő és legelő használatában.

sok számára az erdőgazdaság céljaira szolgáló területegységet, mely egyénenként elkülöníthető és külön kihatatható nem volt. Kétségtelenül ezen törvény rendelkezéseihez akart csatlakozni az 1871. évi LV. t.-cz. 8. §-a is, mely az ország erdélyi részeire nézve a közbirtokosságokban eszközendő arányosításoknál az erdőknél csak oly illetmények elkülönítését engedte meg, melyek 100 kat. holdat meghaladtak.

Ez az intézkedés hosszabb ideig csak Erdélyre állott érvényben és a legújabb birtokrendezési törvények által is fentartatott.¹⁾ Kétségtelenül abból a gazdasági elvből kifolyólag, hogy az erdő- és havasi legelőterületeket, mint extensiv gazdasági területeket a népesség okszerűen csak közösségben használhatja. E helyes közgazdasági elv azonban nem érvényesült a Magyarországra hatályos 1836. évi XII. t.-cz. alkotásánál, a melynek rendelkezése szerint az arányosítás bármely közbirtokos kérelmére nemcsak elrendelendő, hanem a közbirtokosság minden tagja a közösségből megillető illetményét, tekintet nélkül annak területi nagyságára, természetben elkülönítve, egyéni magántulajdonként nyerte.

Az egyéni tulajdon elkülönítését, illetve az egyéni magántulajdon kialakulását a közös használatú közösségből itt is ugyanazon közgazdasági jelentőségű korlátozások közé kellett volna szorítani, mint az az urbéres közösségekre nézve az egész ország területére történt és mint az az ország Királyhágón tuli részében a nemesi közbirtokosságokra nézve a parcellaminimum specifikus felállításával megtörtént.

Az extenziv gazdasági területek az erdő-, havasi legelőközösségek — a jogtörténeti eredetre való tekintet nélkül — ugyanazon éghajlati, talajviszonyok behatása alatt állanak és ha a szomszédos urbéres közösségekre a korlátozás gazdasági jelentőségű érdekből ma is érvényben áll, a jogtörténeti különbség nem indokolta az eltérő rendelkezések fentartását.

Ez az indok vezette a törvényhozást az 1908. évi XXXIX. t.-cz. alkotásánál, mely a 100 holdas parcellaminimumot a Királyhágón innen eső területre is kiterjesztette.

Míg az urbéres jellegű erdőségekre nézve megállapított közös használat, mint közgazdasági érdekből rendelt korlátozás, az ország területére kiható érvénnyel nagy terjedelmű ily urbéri erdőterületeket konzervált, mint erdőgazdasági célokra rendelt területegységeket, az arányosítási törvényekben foglalt 100 holdas parcellaminimum, mint az elkülönítés feltétele csak az arányosítások folyamán birt kihatással, a mennyiben a közösségben maradó és 100 holdon aluli illetményeseket, az urbéresekhez hasonlóan, közösségre kötelezte, ellenbenn a 100 hold

¹⁾ L.: 1908: VII. és XXXIX. t.-cz. ig. min. indokolását.

parcellaminimumon felüli illetménnyel birt nagyobb ingatlanok az arányosítás után szabad tulajdonná válván, feldarabolásuk is korlátlanlanná vált.

Egészen különleges helyzetben van az 1890. évi XVIII. t.-cz. 1. §-ában felsorolt volt naszódvidéki 44 község területe, hol a volt határőrvidéki községek birtokában levő ingatlanok községi vagyonná alakítottak át s egyszersmint kimondatott az (10. §.), hogy a területen sem tagosításnak, arányosításnak helye nincsen. Ennek következtében e területen az erdő- és legelőgazdaság a terület egységét állandóan biztosító alapokon nyugszik.

Összehasonlítva a Székelyföld, Szászföld és Naszódvidékének ilyenképen eltérő rendelkezésekkel szabályozott területén a földbirtok mozgalmakat, megállapítható, hogy míg a Szászföldön és Naszódvidékén törvény által fentartott felbonthatatlan területegységek a gazdasági termelésnek súlypontját képezik s a kis- és törpebirtokosnak lehetővé teszik, hogy feldarabolt szétszórt parcellái daczára még a nyomásos rendszer megszüntetése után is a mezőgazdasági művelést sikeresen folytathassa, a Székelyföldön nagy kiterjedésű erdő- és legelő-területek megszűntek közös használati területek lenni az arányosítás folytán és nagyrésztben nagy kiterjedésű magán birtokokká váltak. Ezzel a kis- és törpebirtokos mezőgazdasági termelésének súlypontja áthelyeződött a mezőgazdasági művelés alatt álló egyéni tulajdont képező ingatlanokra. A népesség sűrűsége egyéb foglalkozási ágak hiánya természetesen az ingatlan feldarabolását az eddigieknél sokkal kiterjedtebb mérvben fogják előidézni a jövőben.

Azaz, addig míg a közös használatú nagy területegységek, melyek tulajdonképpen az összesség érdekében fentartott parcellaminimum jelentőségével birtak, fennállottak, a magán tulajdont képező mezőgazdasági ingatlanok bármily képtelen feldarabolásának közgazdasági káros hatását elvette a nagy területegységek közös használata (erdő, legelő járandóság). Ellenben ma az ingatlanok korlátlan feldarabolása a mezőgazdasági termelést teszi lehetetlenné.

Az ingatlanok feldarabolása egyébiránt évtizedek óta közmondászerű közel félszázad óta az erdélyi részekben, de különösen a Székelyföldön.

Láng Lajos¹⁾ a minimum elleni érvei támogatásául közli egy székelyföldi birtokos levelét a székelyföldi földbirtokalakulatok leírásával.

A Székelyföldön, — ugymond a levélíró — mintegy 150.000 birtokos közül csak 24.880 olyan birtokos van, kinek 10 holdnál magasabb bir-

¹⁾ i. m. 34 l.

toka van erdő-, legelő- és terméketlen területtel együtt s még ebben is benne vannak a kincstár, községek, egyházak, alapítványok birtokai.

Mindazonáltal tulajdonképeni proletárság nem létezik. Itt az ezer és ezer 1—2 holdas birtokos mind megtermel annyit, hogy legalább betevő falatja van. A minimum $\frac{3}{4}$ részét földön futóvá tenné.

Nem vette figyelembe a levelet író következtetéseinél az akkor érintetlen fennálló közös használatú területeket, mely területek és nem az 1—2 holdas szétszórt parcellák tették lehetővé a „betevő falat“ megszerzését.

A mai helyzet szerint a magántulajdont képező ingatlanok feldarabolása sokkal nagyobb, szétszórtsága szembetünőbb, ellenben a közös területek nagyobb része átalakult közös tulajdonból magántulajdonná.¹⁾

A földbirtok megosztásának ezen folyamata azt eredményezte, hogy az extensiv jellegű közös használatú ingatlanok elvonatván a kis- és törpebirtokoktól és kevés kézbe összpontosult magántulajdont képező erdő és havasi legelőből álló ingatlanokon lehetetlen minden terjeszkedés vagy közös gazdálkodás és a népesedés csökkenni fog.

IV.

A birtokminimum és parcellaminimum kérdései nevezetesebb agrárpolitikai vonatkozású törvényjavaslatok megvitatásánál többször felmerültek. Noha a legújabb megállapítások szerint a földbirtok ki nem kerülhető felhalmozódásáról szóló állítások, ugyszintén a kisbirtokos reménytelen helyzetéről kifejtett vélekedések nem mindenben felelnek meg a tényleges helyzetnek s úgy látszik a mezőgazdaság fejlődése éppen a kisbirtok alakulásának kedvez²⁾, a kisbirtok gyors forgalma és korlátlan feldarabolásából származott célszerűtlenségek, a rossz mezőgazdasági művelés mindazonáltal folyton táplálják azon mozgalmat, mely a birtok- és parcellaminimum megállapításában látja a termelésállandóságának és fejlődésének biztosítékait.

A minimumjavaslatok között elsőnek említendő a Teleszky-féle örökjogi tervezet. A törvénykönyvtervezet szerint³⁾ a hagyatékhoz tartozó belső telkek természetben csak úgy volnának feloszthatók, hogy a felosztás után keletkezett, a helyhatósági szabályrendeletekben előirt legkisebb területet megüssék vagy ilyen szabályrendeletek nem létében a helyi viszonyoknak megfelelő háztelkül használhatók legyenek.

Külsőségek természetben való felosztásnak tárgyát ama korlátozással

¹⁾ L 1908 : VII. t.-cz. indokolása.

²⁾ Bernát: »*Földbirtok megosztása*«. Akad. ért. 38. I. Budai B. *Telepítés*: 1909. Budapest.

³⁾ 439—459. §.

képezik, hogy a felosztás utáni részek terjedelme legalább 800 □öl legyen. Leszármazók öröklése esetén, ha csak maga az örökhagyó eltérően nem rendelkezett, az örökhagyónak ugyanazon község területén egy vagy több darabban levő ingatlanai természetben azon korlátozással oszthatók fel, hogy az osztályrészek mindenike legalább négy katastrális holdat tegyen. Ezen korlátozás a belső telkekre és kerti művelés alatti ingatlanokra nem alkalmazható.

A törvényhatóságok az igazságügyi és közgazdasági ministerek által helybenhagyott szabályrendeletekben a jelzett minimumot kisebbre vagy nagyobbra szabhatják. Szabályozza a minimum által fel nem osztható ingatlanokban az örökösödés rendjét (sorrend, átvételi érték, árverés stb.).

A Teleszky-féle tervezethez hasonlóan a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetét előkészítő állandó bizottság a birtokminimum és parcellaminimum kérdéseit kapcsolatosan tárgyalja, nem vonva meg a kettő közötti határvonalat. A bizottság¹⁾ azon kérdésre, hogy milyen álláspontot foglaljon el a polgári törvénykönyv a telekeldarabolás (parcella-minimum) kérdésével szemben, azon megállapodásra jutott, hogy nem kívánatos, hogy a polgári törvénykönyv birtokminimumot állapítson meg. A bizottság azonban a tulajdonostársak, főleg az örökostársak közötti osztályra vonatkozó szabályok bizottsági megvitatása alkalmával megfontolás tárgyává fogja tenni azt, nem kell-e alkalmas módon oda-hatni, hogy az ingatlan birtokoknak (!), különösen ugynevezett parasztbirtokoknak gazdasági szempontból hátrányos megosztásai az örökostársak között lehetőleg elkerültessek.

A felszólalók hangoztatták, hogy a kérdésnek konkrét megoldásához szükséges a birtokviszonyokat, különösen azok terjedelmét feltüntető alapos statistika gyűjtése.²⁾ Általában úgy vélték, hogy nagy nehézségekbe fog ütközni annak szabályozása az ország eltérő gazdasági, socialis viszonyánál fogva. Különben is a birtokminimum megállapítása szükségszerűleg magával hozná, hogy a kisbirtok különyszerű szabályozást nyerjen az egész vonalon, még pedig nemcsak a dologi, hanem a kötelmi és örökjog terén is, már pedig nem forognak fenn oly social- és agrárpolitikai okok, melyek miatt szükség volna csupán csak egy társadalmi osztály érdekében a birtokjognak egy külön rendjét megalkotni és azt a magánjog rendszerébe beilleszteni (Lányi). A paraszthitbizományok szükségszerűleg deposedálnák az örökösök egy részét (Sipöcz). A kérdés a gazdasági körök által pro és contra nincsen tisztázva. A parasztbirtok oszthatatlansága nem jelentene egyebet, mint a birtokost az ingatlanon alapuló hiteltől megfosztani.

¹⁾ Bizotts. jkvek VII. füzet 33. l.

²⁾ Dr. Vavrik Béla felszólalása. VI. füzet, 35. l. Zsögöd B. u. i.

Az öröklés szempontjából lehetne a kérdést akként rendezni, hogy a közigazgatási érdekből oszthatatlannak kijelölt ingatlant egyik örökös vegye át, de hozadéki értékben és a fizetésre hosszabb haladékat kapna. Addig is az örökösök kényszer közösségben maradnának (Schwarz). Az intézmény nem pártolható, mert országunk fellendülése, haladása az ingatlan birtok felszabadulásán alapszik, mint okon az okozat. Éppen ezért nem helyes semmi olyan experimentum, mely a haladást akadályozná. A parasztosztály kellő irányban való továbbfejlődésének előmozdítása ellen volna és demoralisálólólag hatna, a mennyiben a család egyes tagjait a jogérzet ellenére előnyben részesítené s az örökösök egy részét szükségkép deposedálná stb.

Végül a legújabb földbirtokpolitikai javaslat, az ugynevezett telepítési törvényjavaslat ¹⁾ két irányban szabályozza a minimum kérdését. A javaslatnak a telepítésről szóló részében megállapítja a feldarabolás tilalmával kortátolt birtokminimumot a telephely egységének és oszthatatlanságának biztosításával. (57. §. 63 §. 65. §. 203. §.) A javaslatnak az ingatlanfeldarabolásokról szóló részében (132. §.) pedig a parcellázások korlátozását mondja ki aképpen, hogy hatósági engedélytől teszen függővé minden olyan ingatlanfeldarabolást, mely száz katasteri holdnál kevesebb részletekre és ötnél több számú részletre osztja fel eladás céljából az ingatlant.

A javaslat természetesen csakis a telepítés és parcellázás műveletei körében felmerült birtokmegosztásokról rendelkezik és itt is a birtokminimum megállapításánál marad. Hatósági engedély folytán, továbbá 100 holdnál kisebb és ötnél nagyobb számú birtokrészletek is keletkezhetnek s az így keletkezett területeknek további megosztása osztály, örökösödés útján korlátozva nincsen.

V.

Látni való az előadottakból, hogy a magyar földbirtok jogrendjének eddigi kialakulásában a parcellaminimum, mint önállóan ható correctivuma az ingatlanok feldarabolásának nem szerepel. Az egyes városi statutumokban foglalt rendelkezés, mely az építkezésre alkalmas telkek érdekében a feldarabolás korlátozását szabályozza, nem bir mezőgazdasági jelentőséggel.

A mezőgazdaságnak a rendiségből és gazdasági megkötöttségéből való kibontakozása a jobbágytelki állományoknak, mint birtokegységeknek elkülönítésével kezdődött. Ez elkülönítés a birtokegységek kate-

¹⁾ Törvényjavaslat a telepítésről stb. 1909. év. Dr. Darányi Ignác földművelésügyi minister.

góriáit állította fel a nélkül, hogy a birtokdarabok, a parcellák alakját védte volna. A szétszórt parcellák „lehetőleg“ voltak összesítendőek.

De nem is általában a kisbirtokra, hanem csak a jobbágybirtokra terjedt ki e megkötés s így a rendi különbséghez képest a kis és törpe nemesi birtokegység fogalom hiányzott, noha a gazdasági érdek ugyanazonosnak volt mondható, a mint ezt Széchenyi fellépése igazolja.

A rendi korlátozások eltűnésével a mezőgazdaság intenzívebbé válván, felmerült a földrészlet-egységek megalakításának és megvédésének szüksége annyival inkább, mert az urbéres állományok felosztásának tilalma, mint rendi jellegű korlátozás megszüntetett¹⁾, tekintet nélkül annak gazdasági jelentőségére.

Ámde a rendiségből eredt korlátozások eltávolítása még nem enyészette el a gazdasági formák kényszerű primitivitását.

Ennek megszüntetésére a tagosítás, mint birtokrendezési gazdasági érdekű művelet vált szükségessé: A tagosítás már nem többé a jobbágy és földesuri birtokegységek kialakulásának eszköze, de általános hatályú eszköz, mely az egy parcella birtokosának is a gazdaságilag legcélszerűbben művelhető területegységet igyekszik biztosítani (utak, alagcsövezés, patakszabályozás, mint alkalmazható tényezők a mezőgazdasági művelésnél).

Nálunk, mondja Polya J., 1886-ban²⁾ a birtokok eltörpítéséről szólni neveltséges. „Egy oly országban, melyben 30—40.000 holdas birtokok találhatók nem az állam, hanem magánosok kezében, hol egyszerű paraszt mágnások kezén egész uradalmakat találunk, ily országban szó sincsen, szó sem lehet törpebirtok-rendezésről.“ Ez általánosságban tett kijelentést megczáfolják földbirtokmozgalmaink újabb alakulatai. 1908. évben az Országos Magyar Gazdasági Egyesület a legutóbbi évek parcellázásairól kérdőívek útján adatokat gyűjtött, melynek eredményeként Budai Barna megállapítja előadói előterjesztésében, hogy 150.000 kat. holdat parcelláztak újabban fel és pedig legtöbb esetben 300—1000 holdig terjedő középirtokokat, noha 5.000 holdon felüli birtokokat is osztottak fel mintegy 94.000 kat. holdat. A feldarabolás folytán legtöbb esetben 1—30 kat. holdig terjedő nagyságú parcellák keletkeztek. A közölt kimutatások szerint a tagosítást megelőző állapot egyik legjellemzőbb sajátsága éppen a földbirtok túlságos felaprózódása volt. Újabb adatok nemcsak azt bizonyítják, hogy a birtokok eltörpülnek, de a parcellák eltörpülése is általános jelenség.³⁾

Imling⁴⁾ az ingatlanok gyakori és nagymérvű földarabolását azon

¹⁾ L. 1871 : LIII. t.-cz. 85. §. indokolása.

²⁾ I. m. 65. s. t. I.

³⁾ Bernát: i. m. Fellner: *Járadékirtokrendszer*.

⁴⁾ Véleménye az ingatlan birtok feloszthatóságának kérdéseiről. Melléklet a Magy. Ált. polg. t. 65. ülésének jegyzőkönyvéhez.

okra vezeti vissza, hogy az osztozkodók mindenike a különböző termelésre alkalmas ingatlanok mindenikében kíván lehetőleg részesülni, mivel csak ily osztály mellett véli a gazdaság minden oldalán igényeit kielégíteni s csak úgy bizik meg az osztály igazságos voltában, ha neki minden egyes ingatlanból kijut a tulajdonhányadának megfelelő része.

Bármiféle okra vezetendő vissza a földbirtokmozgalom eme folyamata, az megvan és a gazdasági termelésre károsító jelenségeit érezteti. A szétszórt területegységek egyesítésének, összesítésének a tagosítás a leghatékonyabb eszköze. A földbirtok alakjának eme elváltozásai megszüntetésére más mód nem kínálkozik.

Mihelyt elismerte a törvényhozás a tagosítást, mint a czélszerű területegységek kialakulásának eszközét, el kell ismernie a preventív szabályokat is, melyek lehetőleg korlátozzák az okszerűtlen feldarabolást. De a tagosítás mint jogintézmény csak abban az esetben nyeri el igazolását, ha az összesítés által keletkezett alkalmas területegységek szétporladása a meghatározott feltételek alatt, melyeket tisztán a gazdasági czélszerűség szabályoz, megakadályoztatik. A tagosítás, mely mindannyiszor megrendíti a község egész gazdasági berendezkedését, mely a „földbirtok mozgósításának“ kétségtelen egyik hatékony eszköze, mélyreható okok nélkül nem ismételtető meg többször is.

Hogy a tagosítás, mint a területegységek kialakítására ható tényező, milyen hatással volt és e hatás a jelenlegi jogszabályok szerint meddig marad meg, annak tanulságos példáját mutatja az erdélyrészi jogterület. Mindenekelőtt általánosságban megállapítható, hogy a tagosítás alkalmával történt kihatásnál a kiosztási földkönyv szerint birtokba adott parcellák száma és a mai parcellaszámok között az az eltérés van, hogy mindenütt emelkedett a birtokrészletek száma csaknem kivétel nélkül, egyik-másik községnél feltűnőbben, szinte kétszeresére a volt részletszámoknak (Nagy-Sajó, Asszonynepe, Sorostély Örményszékes).

Elvétve egy-két helyen apadt ugyan a parcella száma (Földvár, Veresmart, Zágon), ez avonban az általános képen nem változtat.

Megállapítható az is, hogy a legnagyobb birtok területe alig változott. Bizonyos az, hogy a parcellaszaporulat a kisbirtokok felosztásánál keletkezett (Arany-Gyertyános, Nagy- és Kis-Rapolt, Bányapatak, Popesd, Batiz, Túr, Veresegyháza stb.). Azaz a tagosítás a nagyobb területegységeket tényleg conserválja. Ezt mutatja a tagosítás alkalmával fennálló állapot és a jeleni állapot között tett összehasonlítás. Minthogy a tagosítások alkalmával történt birtokbaadás és a jeleni állapot között legkevesebb 15–18 év folyt le, a felsorolt községekben, megállapítható, hogy a helyes fogalmak szerinti középbirtokok állandósultak és szét-darabolásuk a legkritkább esetben történt meg. Maga a tagosítás tehát

elégségesen ható eszköznek látszik nemcsak arra, hogy a középbirtokot kiváltsa a szétszórt tömegből, de hogy azt aránylag hosszú ideig mint terület és gazdasági egységet is megtartsa. Habár nagy egészében a birtokkategoriók változatlan maradtak, területi kiterjedésben a közép-nagyságú és a legkisebb birtokok változtak, és pedig egy-két esettől eltekintve, kisebbekké váltak. A legkisebb birtokrészlet nagysága, mely a tagosítás után adatott birtokba, már magában véve, legtöbbször mezőgazdaságilag véve, a termelésre feltétlenül alkalmatlan terület-egységet képviselt, de igen sokszor ilyen, a közép-nagyságú birtoknak jelzett terület is, ha tekintetbe vesszük, hogy az több dülőben fekszik (Csolnakos, Szászvárna, Oláh-Nyires, Spring, Oláh-Dálya, Bita, Kézdiszárzapatok, Unoka). Sőt van olyan legkisebb birtok is, mely több dülőben fekszik (Csegez, Felső-Szentmihályfalva, Zágon, Algyógy).

A tulnyomó számban törpebirtokosságból álló ezen községekben a kisbirtok felaprózása azt mutatja, hogy a nép természetes szaporodásának következménye az ingatlanoknak lehetetlen határokon túl eső felosztása a természetben, mi a földmivelő nép ama megállapítható tulajdonságában rejlik, hogy az osztályoknál csak a természetben végrehajtott ingatlanfelosztást tekinti igazságosnak és az egyéb kielégítési módokat nem fogadja el.

Az így atomizált földbirtokrészletek kihasználását, a mint láttuk, a nyomásos gazdálkodás tette lehetővé a múltban. A tagosítás után azonban a nyomásos gazdálkodás legtöbb esetben, már a nagyobb birtokok érdekében is, meg lett szüntetve (1894 : XII. t.-cz.). Ily módon a szabad gazdálkodás minden előfeltételét nélkülöző törpebirtokososztály képtelen racionális gazdálkodást üzni. Minél kisebbé aprózódik fel az ingatlanterület, annál silányabbá válik a mezőgazdasági termelés.

Budai¹⁾ az O. M. G. E. által 1908-ban összegyűjtött adatok alapján megállapítja, hogy a parcellákat vásárló kis- és törpebirtokosok, cselédek és munkások, nem lévén módjuk a gazdálkodáshoz szükséges állatállomány és gazdasági instructió beszerzésére, tökéletlen gazdálkodásukkal nem birtak boldogulni. Azokon a területeken, a melyek felparcelláztattak, kellő szakértelem hiányában a parcella birtokok kihasználása tökéletlenebb, mint volt a közép- vagy nagybirtoké, a melyből keletkeztek. A kihasználás fukarabb, szenved a cultura változatossága, áltatóános a szemtermelésre való egyoldalú visszaesés stb. Sokkal inkább így van ez az osztályok, adásvételek által szétmorzsolts kis parcellákon.

A kifogások, melyek a földbirtok feldarabolásának törvényes korlátozásának szabályozása ellen emeltettek, nagy részben tulajdonképpen a

¹⁾ A parcellázásokról, előadói előterjesztés, 1909.

birtokminimum ellen hozattak fel. Nem a területegységek, de a gazdasági egységek oszthatatlansága ellen szólnak, ma még társadalmopolitikai és gazdasági érdekű érvek.

Az, hogy lehetetlen akár országos, akár megyei vagy járási minimumot megállapítani, mert a gazdálkodás módja a helyi viszonyok szerint változik¹⁾ a parcellaminimum megállapítására annál kevésbé állhat meg, mert hiszen a productiv gazdálkodásra czélszerű minimalis földterület megállapítása helyhatóságokra bízván, megfelelő törvényi korlátozásokon belül a különleges helyi igények kellőképen figyelemben részesülhetnek.

Az a további kifogás, hogy ha a minimum megállapítatnék, ugy a közép- vagy nagybirtokosoknak is határt kell szabni, hogy a birtokok között a helyes arány megóvassék s hogy így az egész birtokforgalom bilincsekbe veretnék s hogy az egyenlő örökösödés elvét fentartva, a birtokminimum az ingatlanok megterhelését és idegenek kezére jutását mozdítaná elő, a paraszthitbizomány, törzsörökösödés általában a birtokegység kérdéseinél felmerülhet, nem azonban a parcellaminimumnál.

Mindezeket összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy birtokminimumról, mint a parasztbirtok gazdasági egységének védelmére szolgáló jogintézményről korai volna hazánkban beszélni.

Az összesítés elégséges eszköze a czélszerű gazdasági területegységek kialakításának, a parcellaminimum pedig elégséges korlátozás lenne a területegységek gazdasági czélszerűségeen tulmenő szétforgácsolásának megakadályozására.

Nálunk nemcsak a parasztbirtokososztály alakul most ki, de a részben elpusztult középbirtokososztály helyett is a földbirtok új tagozódása új középtermeleőosztálynak fog életet adni. Az ország nagy része ma az intensiv mezőgazdaság lehetőségétől nemcsak azért van elzárva, mert hiányzik a földmivelésre szükségelt beruházási tőkéje, hiányzik az a tőke, melyet e gazdasági intellectualitás képvisel, de maga a földtőke alakja az, mely első sorban változtatást igényel.

A földbirtok rendezetlenségének mai, az egységes gazdasági fejlődést megakadályozó kötelékeit kell eltávolítani, lehetővé kell tenni, hogy a földbirtok a termelés céljaira megfelelőbb alakot vehessen fel, anélkül azonban, hogy ez a földbirtok forgalmának szabadságára, a társadalmi osztályok ezzel összekötött tagozódására károsan hatna vissza.

Ez pedig a már élő jogként hatályba lépett tagosítás és az ezzel természetszerűleg összekapcsolt, megvalósításra váró parcellaminimum szabályozásánál fog megtörténni.

Sebess Dénes.

¹⁾ Polya: *Agrárpolitikai tanulmányok.* Budapest, 1886. 47. s. köv. lapok.

Gazdasági viszonyunk Bosznia-Hercegovinához.

— Jegyzetek a bosnyák kérdéshez. —

Bosznia-Hercegovina annexiója tette csak talán először nyilvánvalóvá a magyar érdekeltség előtt, hogy az occupatió óta eltelt harmincz esztendő alatt mennyi mulasztást követtünk el abban a tekintetben, hogy ezt a két tartományt úgy politikailag, mint gazdaságilag hasznossá tegyük a magyarságra nézve. Mikor a magyar közvélemény beletörődött az occupatióba, alkalmmilag, rendesen a delegatiók ülései alatt, hangzott el egy-két akadémikus kijelentés a magyar történelmi jogról s már ennek kapcsán is a magyar befolyás nagyobb érvényesítéséről. Harmincz esztendeig ugyszólván ez volt minden, a mi részünkről megnyilvánuló, érdeklődés.

A nemzet nagy rétegét nem hatotta át az a tudat, még akkor sem, a mikor intensiv forrongás keletkezett a 90-es évek kezdetétől az egész Balkánon, a mikor a „keleti kérdés“ tengelye kezdett lenni az egész európai nagy politikának, hogy az evolutiót utjában megállítani nem lehet s hogy — öltön az bármilyen arányt és alakot — reánk, mint a kiknek elsősorban fizikai kényszerűségből füződnek érdekei a Balkánhoz, döntő hatással lesz. Nemcsak politikai, hanem gazdasági életünkre is. Ez a szempont távolabbi és szélesebb horizontokra szól. Arra, hogyha öntudatos politikát akarunk folytatni, melyen nemzeti erőinknek és gazdasági életünknél expansivitását biztosítani akarjuk, akkor a „Kelet“ ütőerén kell tartani kezünket és akár a Keletre tendáló törekvésekben, akár a Keletről támadt mozgalmak közösségében szilárd bázist kell magunknak teremteni. Az alkalom könnyebbsége meg volt adva az occupatióban, a melynek következtében mi is „hatalomtárs“ lettünk a török mellett a félszigeten. Megvetettük lábunkat geografiailag is a Balkánon s mód kínálkozott, hogy ezen az uton megdolgozzuk magunknak a talajt: csöndes, de kitartó gazdasági munkával praedominanssá tegyük befolyásunkat s ezzel már a fizikai előfeltételek szerencsés megléte következtében is a félsziget erjedő forrongását nyugodtabb és zökkenés nélkül való kialakuláshoz vezessük.

Ám ezek, ismételjük, távolabbi szempontok. Van azonban egy köze-

lebbi is: Ausztriával való viszonyunk a bosnyák kérdésben. Ausztria tudta, hogy mihelyt valami formában rendezés alá kerül a bosnyák kérdés, a történelmi jogra való hivatkozás részünkről el nem marad, de viszont — Dalmácia kapcsán — voltak neki a történelmi jog gyakorlati értéke felől is tapasztalatai. Bizonyos, hogy a történelmi jogcímekkel szemben mindent elkövetett a realis usurpálás érdekében. És magasabb, de gyakorlati szempontból is, mit ér nekünk a történelmi jog, ha az osztrák elem és az osztrák tőke fölényes térfoglalásával kerül szembe. Pedig hozzájárultunk 30 esztendőn keresztül ennek az állapotnak az előidézéséhez. Elérkeztünk az annexióhoz és ezzel elkövetkezett a bosnyák kérdés rendezésének szükségessége. S megláthattuk máris, hogy míg számunkra jóformán csak a történelmi jog maradt meg, addig erőforrások és jogforrások megszerzésében Ausztria mennyi energiát gyűjtött.

Már ezeknek a tapasztalatoknak is sürgetniök kell, hogy a történelmi jog hangoztatásán túl realis, gazdasági eszközökhöz is hozzányuljunk érdekeink érvényesítése végett. Előttünk a bosnyák kérdés és rajta keresztül feltárul sok egyéb más problema is, melyeknek reánk nézve való nagy fontosságát át kell éreznünk. És a mérlegbe a történelmi jognál is súlyosabban esik az, hogy Bosznia-Hercegovinának egész gazdasági élete, tehát belső ereje és fejlődése is megváltozhatatlan fizikai okokból Magyarországhoz kapcsolódik; rajtunk áll, hogy ezen az alapon érvényesülni tudjunk. S végül, ha egyéb érdekeink nem fűződnének Bosznia-Hercegovinához, csak az az egy, hogy fejlődő iparunknak és kereskedelmünknek egy könnyen meghódítható fontos piacot szerezzünk: már ez is elegendő ok egy részünkről való, szélesebb conceptiójú munkára.

I. A gazdasági kapcsolatok. (Forgalmunk Boszniával.)

Bosznia plastikájában rejlő utmutatást észrevették már a rómaiak is, a mikor közigazgatásilag (miután így képezett egységet) azt Pannoniába kapcsolták. Politikai és gazdasági törekvéseknél a geográfiai megosztást figyelmen kívül hagyni soha sem lehet, miután azoknak a törekvéseknek első és legfőbb iránykijelölőit alkotja a terep természetes alakulása. Ez a geográfiai helyzet lebegett III. Béla, Imre, Nagy Lajos és Mátyás királyaink előtt; ezeknek a szempontoknak tekintetbe vétele után lehet tulajdonképpen csak megérteni az ő Balkán-politikájukat, hogy a Duna felé lejtősülő országokat a Duna körébe akarták vonni. Így van Boszniával is. A vízváltakozójából induló melléklánczolatok (a Drina, Boszna, Una, Verbász között) folyton alacsonyodnak és a Száva menti síkságban, a Poszavinában teljesen elenyésznek. Felső-Bosznia tehát nyitva van Közép-Európa előtt, vagyis természetes összeköttetést mutat Magyarországgal. S miként

a múltban, úgy a jelenben is ezeken a részeken, a melyek különben a leggazdagabbak, fejlődött ki legintensívebben gazdasági élete a két tartománynak. Hercegovina, mely inkább az Adria-tenger körébe tartozik, szegény és kopár, az ő élete forrásait is a Boszna völgyén elterülő Boszniából meríti, a minthogy a két tartomány egyesülése óta, eddig legalább, minden intézkedések Hercegovinának ezt az összeköttetését mozdították elő.

A múltnak tanulságait nyomon követik a jelen intézkedései és tanulságai. Bosznia gazdasági életét nem emancipálhatja azok alól a természetes kapcsolatok alól, a melyek Magyarország gazdasági területéhez fűzik. Meggyőznek erről forgalmának irányai, a mely szempontokat geografiailag határos országok nemzetközi beállításában mindig elsősorban kell tekintetbe venni. Gyenge lenne a történelmi alap, ha a két ország egymásra utaltságát a területi constructió nem erősítené, ám éppen ez utóbbinak kényszerítő ereje váltotta és alakította ki éppen a történelmi jogot is. Ilyen értelemben és beállításban kell nekünk azt a sokat hangoztatott történelmi jogot felfognunk, de ez akkor nemcsak elméleti és közjogi fejtegetéseket involvál, hanem elsősorban gyakorlati kötelességeket ró ránk.

Bosznia-Hercegovina természetes forgalmi viszonyainak adott kifejezést a bosnyák országos kormány, a mikor nyilvántartási állomások közül huszonegyet (egy időközben megszűnt) a magyar határon és csak hetet állított fel az osztrák (dalmát) határon.¹⁾

Ennek megfelelően folyik le Bosznia-Hercegovina külső forgalma is, a mit megvilágítanak az alábbi adatok.

Forgalma volt Bosznia-Hercegovinának:

A forgalom iránya	Év	Összforgalom		Bevitel		Kivitel	
		métermázsa	%	métermázsa	%	métermázsa	%
A magyar határon . . .	1906.	9,754.498·98	72·96	2,319.610·11	81·24	7,434.888·87	70·71
	1907.	9,036.504·42	71·71	2,410.432·26	83·65	6,626.072·16	68·17
Az osztrák határon . . .	1906.	3,580.912·91	26·78	515.794·02	18·07	3,065.118·89	29·15
	1907.	3,520.978·76	27·94	450.193·98	15·62	3,070.784·78	31·59
A vámhatáron (vámkülföldön)	1906.	34.298·30	0·26	19.596·30	0·69	14.702·00	0·14
	1907.	43.979·89	0·35	21.003·02	0·73	22.976·87	0·24
Összes forgalma	1906.	13,369.710·19	100	2,855.000·43	100	10,514.709·76	100
	1907.	12,601.463·07	100	2,881.629	100	9,719.833·81	100

¹⁾ A magyar határon lévő nyilvántartó állomások: B.-Rácsa, Szubotiste, Brezovopolje, Brcska, Orasje, B.-Samac, B.-Bród, Dervent (Dubocsacz), B.-Kobas, B.-Szvinjár, B.-Gradiska, Gradina, B.-Dubica, B.-Kosztajnica, B.-Novi, Vrnogracs, Velika Kladusa, Trzsac (Trzsacska-Rastela), Bihacs (Zsegar), Kulen-Vakuf. Megszűnt 1907. évi november 1-én a donjiszvilaji.

Osztrák határon: Arezsín-Brigej (Grahovo), Riszovac, Vaganj, Poszusje, Gorica, Doljani (Gabela) és Trebinje (Drazsindo).

Néhány százalék leszámításával tehát Bosznia-Hercegovina egész áruforgalma a magyar határon bonyolódik le. Sajnos azonban, ezek az adatok csak azt bizonyítják, hogy az annectált tartományok természetes és kereskedelem-közlekedési feltételeiket a mi határainkon találják meg, de nem jelentik egyuttal a magyar gazdasági élet túlnyomó befolyását. Ismétlődik Boszniánál is, mint a legtöbb Balkán-államnál élhetetlenségünknek az a szomorú tanulsága, hogy a saját kedvező forgalmi feltételeinket keleti relatiókban más államok használják ki a maguk számára. Forgalmának túlnyomó részéhez mi csak közvetítő eszközt szolgáltatunk Boszniának, az anyagi eredményeket már Ausztria aratja le magának. Mig Bosznia összbeviteléből 1906-ban az osztrák határra 18·07⁰/₀ esett, addig *származás* szerint erre az összbevitelből Ausztriára 54·05⁰/₀ jut, reánk pedig mindössze 45·95⁰/₀, vagyis az Ausztriából származó bevitelből több mint 35⁰/₀-ot közvetít Boszniának a magyar határ. Ugyanigy van a kivitelnél is. Itt *rendeltetés* szerint Magyarországra 30·41, Ausztriára pedig 69·59⁰/₀ esik, holott céltudatos közgazdasági politika mellett — Bosznia kivitele jobbára nyerstermelvényekből kerül ki — ezek a termelvények közvetítőre, vagy feldolgozóra találhatnának Magyarországon is s a mikor nyerstermelvényeink kiegészítését szolgáltatnák, egyuttal kereskedelmünknek alimentációját is nyújtják.

Erre az anomáliára egyébként rámutat Bosznia-Hercegovina detail-kereskedelme is, mely az említett határszéli állomásokon bonyolódik le. Jut ebből a forgalomból a legutolsó statisztikai év adatai szerint:

	Bevitelből	Kivitelből
	m é t e r m á z s a	
<i>A magyar állomásokra . .</i>	222.672·95	961.227·13
<i>Az osztrák állomásokra . .</i>	51.999·82	57.180·87

Az összforgalomnak 10·26⁰/₀-a esik a határszéli állomásokra.

A legtanulságosabb eredményeket azonban akkor kapjuk, ha *érték* szerint nézzük a részesedést. Itt még magasabb Ausztria százaléka. Messze felülhaladja a súly szerint való percentualis kimutatást, elég bizonyosságot szolgáltatván ez által arra, hogy az értékes és nyereséges kereskedelem mennyire a kezében van. S végre is ez a lényeges. Bosznia-Hercegovina összbeviteléből (109,185.000 korona) esik Magyarországra 34,962.000 korona, vagyis 32·02⁰/₀, összkiviteléből (117,714.000 korona) 26,252.000 korona, vagyis 22·30⁰/₀. A többi Ausztria számára marad (a vámkülfölddel való kereskedelme Boszniának, mint láttuk, elenyésző), vagyis érték szerint Bosznia beviteléből 68·06⁰/₀, összkiviteléből pedig 77·70⁰/₀.

Hogy részleteket említsünk, külön fejezet illeti meg Bosznia-Hercegovinának állatkereskedelmét. A legtanulságosabb adalékokat nyújtja

a Magyarország és Ausztria közötti arányok eltolódásához Bosznia-Hercegovinának ez a fontos gazdasági ága. Az utolsó évben az annektált tartományok kivitelre kerülő állatmennyiségüket kizárólag Magyarország és Ausztria területén helyezték el; valamint a bevételre kerülő csekély mennyiséget is a két ország területéről szerezték be. Esik pedig:

az *összkivitelből* (235.863 darab):

magyar határra	105.114 darab
osztrák „	130.749 „

az *összbevételből* (18.730 darab):

magyar határra	18.358 darab
osztrák „	372 „

vagyis százalékokban kimutatva:

	a bevételnek %	a kivételnek %
magyar határra	98.01	55.43
osztrák „	1.99	44.57

Ám, mit mond a rendeltetési és származási statisztika? Azt, hogy a magyar határon Boszniába bevitt 18.358 darab állatból mindössze 510 darab állat származott a magyar szent korona országai területéről, míg a Boszniából kivitelre kerülő állatmennyiségből mindössze 11.166 darab került a mi területünkre. Ehhez nem kell bővebb commentar.

Végül pedig — legékesszólóbban a számok beszélnek! — a magyar kereskedelem térfoglalása és befolyása arányainak demonstrálására álljon itt a tarifa-osztályok szerint egész kivitelünk képe, összehasonlítva Bosznia-Hercegovina összbevételének összegeivel, ugyancsak az összes tarifa-osztályok szerint:

A tarifa-osztály száma és megnevezése	A magyar szent korona országainak össz-kivitele Boszniába	Bosznia-Hercegovina összbevétele
	k o r o n á k b a n	
1. Gyarmatárúk	27.470	6,629.811
2. Fűszerek	36.907	146.229
3. Déligyümölcs	48.820	764.330
4. Cukor	1,700.376	2,872.507
5. Dohány	77.208	336.526
6. Gabona	12,961.386	18,987.463
7. Gyümölcs, főzelék	754.550	1,695.873
8. Vágó- és igásállatok	141 749	2,099.160
9. Más állatok	50.897	100.505
10. Állati termékek	76.687	317.281
11. Zsiradékok	1,189.979	1,724.776
12. Zsiros olajok	199.648	1,300.836
13. Italok	2,145.044	5,612 005
14. Eledelek	870.248	2,834.134

A tarifa-osztály száma és megnevezése	A magyar szent korona országainak össz- kivitele Boszniába	Bosznia- Hercegovina összbevitel
	k o r o n á k b a n	
15. Fa, szén, tőzeg	236.925	1,189.910
16. Esztergályosanyag	5.702	42.081
17. Ásványok	27.611	286.101
18. Gyógy- és illatszer	3.260	81.805
19. Festő- és cserzőanyag	16.101	79.184
20. Mézgak és gyanták	50.615	109.706
21. Ásványolaj	256.021	2,153.574
22. Pamut és pamutárúk	3,486.762	9,940.191
23. Len, kender, juta	419.882	2,252.065
24. Gyapju és gyapjuárúk	545.135	2,312.909
25. Selyem és selyemárúk	56.250	178.618
26. Konfekcionált árúk	960.446	9,596.115
27. Kefekötő- és szitakötőárúk	105.060	133.859
28. Szalma- és háncsárúk	28.507	70.662
29. Papiros- és papirosárúk	335.073	1,390.499
30. Kaucsuk- és kaucsukárúk	30.330	96.760
31. Viaszos vászon	24.560	128.217
32. Bőr- és bőráruk	2,781.245	4,610.106
33. Szücsárúk	7.800	163.512
34. Faárúk	2,750.776	727.113 ¹⁾
35. Üveg- és üvegárúk	190.110	1,255.277
36. Kőárúk	309.263	483.564
37. Agyagárúk	238.731	1,417.408
38. Vas- és vasárúk	1,782.659	9,741.955
39. Nem nemes érczek	476.158	2,071.904
40. Gépek és készülékek	681.697	2,545.976
41. Villamos gépek	146.750	
42. Járművek	1,297.870	1,273.704
43. Nemesfém, drágakő	226.798	182.620 ²⁾
44. Mű- és hangszerek, órák	235.104	1,128.013
45. Konyhasó	56.527	101.651
46. Vegyészeti segédanyag	411.544	933.199
47. Festőcser	216.859	602.351
48. Gyertya, szappan	269.381	931.129
49. Gyujtószer	162.001	1,781.191
50. Irodalmi és műtárgyak	279.075	388.435
51. Hulladékok	100.498	118.720

¹⁾ A bosnyák statisztikában a postán lebonyolított forgalom nincs kitüntetve, azért mutatkozik ez a látszólagos ellentmondás. A 34-ik tarifa-osztályba tartozó árut különben kizárólag Magyarország exportál Boszniába.

²⁾ A Magyarországból kimutatott 226.798 korona érték *postán* szállított. Tehát itt is ez okból a látszólagos ellentmondás. Viszont a Bosznia összbevételében kitüntetett 182.620 korona értékben nem foglaltatván a magyar kivitelből semmi, ez az összeg tisztán osztrák árúkra értendő.

Versenyen kívül állunk, vagyis kizárólagosan mi exportálunk Bosznia-Hercegovinába ez árucsoportok közül hármat: faárukat, járműveket és nemes fémet. Mind jelentéktelen kiviteli cikkek. Ezeken felül kilencz más cikkben (czukor, gabona, zsiradékok, kefeárúk, bőrárúk, kőárúk, konyhasó, műtárgyak és hulladékok) dominálja a magyar piac a bosnyák piacokat; a czukor és gabonán kívül ezek is ugyancsak jelentéktelen értékűek. A többi árukban, mint a fenti kimutatás példázza, a legtöbbször közel sem járunk az osztrák versenyhez.

Az volt az igazi occupatio, a mit az osztrák gazdasági érdekeltség ért el, kitartó és energikus munkával. Hogy a nyelv német, közigazgatási intézményei osztrák izűek, nem annyira veszedelmes a magyar érdekekre, mint ez a gazdasági térhódítás, mely izig áthatotta a két tartományt. Milliárdos kivitelünk mellett, kellő irányítás mellett több juthatott volna mindenesetre a magyar termékekből Bosznia-Hercegovinába, ha saját portánkon szolgálmi jogot nem adtunk volna más, idegen versenynek. Mulasztás terheli a magyar gazdasági érdekeltséget is, de mulasztás terheli első sorban azokat az irányító, állami tényezőket, a kiknek módjukban állott gazdasági csatornákat vágni és azokra saját termelvényeinket ráterelni. Akkor ma a történelmi jog akademikus hangoztatása mellett hatékonyabb eszközökre is támaszkodhatnánk. Mert, hogy Ausztria annyira birtokába tudta venni Bosznia-Hercegovinát, azt részben kormányzati támogatás is előmozdította. Egyoldalú kedvezések, a paritásnak gazdasági területen való kijátszása is.

II. A paritás a gyakorlatban.

A magyar közvélemény eleget foglalkozott az u. n. *agrár-bank* dolgával, a melynek felállítása a magyar tőke némi térfoglalását jelentené. Ismeretes az osztrák körök álláspontja, hogy ez a szabadalmazott agrár-bank sérelmet képez a paritásra nézve, mert egyoldalú kedvezést nyújt a magyar tőkének és magyar vállalkozásnak Bosznia-Hercegovinában. Ennek az agrár-banknak dolga és ez az osztrák álláspont igen alkalmas kiindulópontot nyújt annak a képnek megfestésénél, hogy az az egyszerre érzékenynyé lett paritás mit mutat a gyakorlatban? A valódi helyzet az, hogy Ausztria valósággal bérbe vette a két tartományt. Csak általánosan, nagyobb vonásokban kívánunk áthaladni Bosznia-Hercegovina gazdasági életén s csak néhány jelenséget ragadunk a nagy complexumból annak illusztrálására, hogy a paritás megsértéséről és a magyar tőke, magyar vállalkozás hátraszorításáról mennyire több jogunk van nekünk beszélni, mint az osztrákoknak.

Az analogia kedvéért kezdjük a *hitelügygyel*.

Nyomban az occupatio befejezése után, a telekkönyvi rendezés

foganatosításával egyidejűleg kezdett a közös ministerium a jelzáloghitel kérdésével foglalkozni s a közte és a bécsi „Unionbank“ között létrejött megállapodás következtében 1883-ban meg is alakult ennek az osztrák intézetnek sarajevói fiókja, „Az Unionbank szabadalmazott osztálya Bosznia és Hercegovina részére.“ A kedvezmények arányára jellemző, hogy a jelzálogkölsönkérő hitelképességének kipuhatolására maga az állam kötelezte magát; a hatóságok adták a szerződési okmányt is; a törlesztési járadékokat az adóhivataloknál irták elő s ugyanezek szedték be adó módjára s szolgáltatták át a banknak. A kezelést tehát ugyszólván teljes egészében a hivatalos apparatus vállalta magára, szolgáltatába szegődván a banknak, a mely azonban nem tudván így sem kötelességének megfelelni, 1886 jan. 1-én üzletkörét, a kölcsönnyújtást a bosnyák-hercegovinai nyugdíjalapra ruházták. Így ráhárult a kamatmegváltás joga is. 1888-ban alakult meg ugyancsak osztrák tőkével a „bosnyák-hercegovinai jelzálogintézet“, a mely a feladatot átvette a nyugdíjalaptól. Ennek az intézetnek kölcsönei ugyancsak élvezték az administratív uton való rögtöni behajtás előnyeit, míg végre 1895 aug. 14-én husz millió részvénytőkével megkezdette működését a „K. k. priv. Landesbank für Bosnien und Herzegovina“, a mely ugyancsak az osztrák tőke exponense. Ekkor ez vette át a jelzálogintézet üzletkörét. A Landesbank-kal érdemes kissé részletesebben foglalkozni, mert ennek az intézetnek nyújtott kedvezmények nevezetes adalékok arra, hogy a hitelügy terén mennyire nem az osztrákoknak van joguk recriminálni érdekeik és vállalataik háttérbe szorításáról.

A nevezetesebb üzletek, a melyre jogot kapott, a következők:

A jelzáloghitelüzletek, amelyeket a jelzáloghitelintézet részére megszabott feltételek és szabályok értelmében bonyolít le. Joga van az országos banknak saját zálogleveleit és kötvényeit escomptálni és azokra kölcsönt adni. Üzletkörébe tartoznak: értékpapírok vétele, eladása, kölcsönnyújtás azokra, leszámítás, bank- és váltóüzletek, tőzsdei műveletek, letétüzlet; fekvőségeknek, jövedékeknek, ingó vagyonnak vétele, eladása, bérbevétele és bérbeadása; vállalatok talajjavítási, útépítési, mezőgazdasági, erdő- és bányaiipari, vagy egyéb ipari és kereskedelmi célokra; nyersanyagok feldolgozása.

A különleges jogok között, a melyeket megkapott a Landesbank, szerepelnek ilyenek:

A jelzáloghitelüzletből eredő követeléseik az administratív utján való rögtönös végrehajtás előjogát élvezik; föltétlen elsőbbsége van a birtokában levő pénzekre és értékekre, valamint egyéb ingó vagyonra való követeléseire; az országos bank főkönyvei és kivonatai teljes bizonyító erővel bírnak, okmányai a bekebelezési képességhez sem szorulnak

törvényes hitelesítésre; záloglevelei és kötvényei minden óvadékra érvényesek Bosznia-Hercegovinában; az országos banknak elsőbbségi joga van ceteris paribus az országos kormány minden üzleténél; egészen hat százalékig az osztalékok adómentességét élvezi; a jelzáloghitelüzlet okmányai illetékmentesek; az országos banknak joga van zálogleveleket kibocsájtani, ezek bemutatásra szólnak és egy törlesztési terv szerint vagy bizonyos időhatáron belül fizettetnek vissza.

Hogy kormány egy vállalatot ilyen fokú kedvezésekben részesített volna s érdekében kereskedelmi jogi statumokat hozott volna: arra talán nincs még egy példa. S a Landesbank igyekezett is kihasználni azokat a kedvezéseket, a melyek a jövedékekre és az állam épületeire vonatkoznak s megszerezte a bélyeg- és dohányegyedárúságot, a mely utóbbi 1880—1884-ig magyar vállalkozás, a magyar általános hitelbank kezében volt, azóta állandóan osztrák vállalatok tartják. 1884—1898-ig az Unionbank, 1898-tól kezdve az országos bank. Az általa létesített vállalatok sorában csak egyet említsünk, az uzorai cukorgyárat, a melylyel olyan szerződést kötött a bank, hogy a deficitet nem tartozik fedezni.

A Landesbankon kívül nagyobb mértékben favorisált osztrák vállalatok között ott van a „Handels- und Transport Actien-Gesellschaft“, a melynek fuvarozásra és közraktárakra adtak kizárólagosságot s bérbe adták neki a sóárusítást. Ez az üzletkör is 1886-ig a Magyar Általános Hitelbank kezében volt, a melytől ez évben megvonta az országos kormány a jogot azzal, hogy saját kezelésébe veszi. 1892-ben már átadták osztrák cégnek. Az Unionbank megkapta az erdőket.

Az osztrák tőkének, magánvállalkozásnak, a mely állami üzemeket, egyedárúságokat szerzett meg többek között Bosznia-Hercegovinában, mint látható, nem lehet panaszra oka. Hisz az osztrák tőke és vállalkozás állami feladatokat usurpált.

A biztosítás terén is osztrák vállalkozással szerződött az országos kormány, a mikor a bosnyák-hercegovinai államvasutak tisztviselőit, alkalmazottait, szakmunkásait és napszámosait a bécsi „I. osztrák bal-
esetbiztosítótársaság“-nál biztosította. Néhány üzem — s ezt incidenter említjük — magyar biztosító-társaságokkal lépett összeköttetésbe, a melyek közül mindössze kettő terjesztette ki üzletkörét Bosznia-Hercegovinára, holott az osztrákok közül négy nagy intézetnek van ott tekintélyes ingerenciája.

Egyébb osztrák térfoglalás mellőzésével említsük még meg az *industrialis* életet. Leszámítva a kincstári üzemeket, a melyek némelyikében azonban szintén teret kapott az osztrák tőke, huszonhét részvénytársasági nagyüzem van Bosznia-Hercegovinában, a melyek 17 részvénytársaság tulajdonát képezik. Ebből mindössze három a magyarországi,

összesen négy üzemmel. Vagyis az állami támogatáson kívül is megtalálta módját az osztrák vállalkozás az érvényesülésnek, mert hiszen meg sem kell külön említeni, hogy a hátramaradó többi vállalatok legtöbbszörében az ő tőkék szerepelnek.

Az egyetlen, a miben tulszárnyaltuk az osztrákokat: hogy az ipari alkalmazottak magyarországi honosainak száma két perccel meghaladja az osztrák honosokat, ám ez nagyon jelentéktelen eredmény, hisz az ipari alkalmazottak, illetve iparüzők több mint 90%-a belföldi honosokból kerül ki. Viszont telepítési politikájában már ismét az osztrák elemnek kedvezett az országos kormány. Míg ugyanis a Magyarországból megtelepedett családok száma 145, addig az ausztriaiaké 1605.

Nagyobb vonásokban ez Bosznia-Hercegovinában a gazdasági paritás és a magyar, meg osztrák egymással szembeállított magántevékenység képe. Az osztrákok térfoglalása mellett a magyarság ugyiszólván teljesen kiszorult. S ez a helyzet szolgált részben magyarázatot a forgalmi viszonyokhoz. Ha a Boszniában megtelepedett és urrá lett osztrák tőke, osztrák érdekeltség és vállalkozás látván a magyarság háttérbe szorulását, az osztrák piacoknak szerez befolyást s az osztrák piacokon keresi szükségleteinek kielégítését, azon valóban nem lehet csodálkozni.

III. A közlekedési politika.

A gazdasági verseny és a paritásos ingerencián felül, az utóbbi évek óta különösen, fontos fejezet kezd lenni ugy Magyarország, mint Ausztriának Boszniához való viszonyában a közlekedési politika, a mely hogy külön harci területté lett, szintén az osztrák kezdeményezések idézték elő.

Ha az osztrákoknak az utolsó években folytatott forgalmi politikáját nézzük, igen érdekes momentumokra bukkanunk. Néhány év óta (s az időpont összeesik azzal, a mikor az évtizedes elhanyagolás után egyszerre Dalmáciára vetette szemét az osztrák kormányok gondoskodása), valóságos roham indult meg részükről Bosznia déli és nyugati területei felé. Kezdetben (s látszólag még ma is) csak Dalmáciának szóltak a kedvezések, de azért ezekből a jelenségekből és tervekből könnyű megállapítani, hogy itt sokkal terjedelmesebb koncepcióról van szó; olyanról, mely kiterjeszti határait Boszniára, sőt még azon túl is. Kezdődött ez a forgalmi politikába burkolt törekvés akkor, a mikor 1902-ben kiépült a szarajevó—metkovicsi vonal egészen Gravozáig. Bennünket közvetlenül érdeklő folytatásai voltak ennek azok a tervek, a melyek kevéssel az 1907-iki kiegyezés alkalmával megkötött és a dalmáciai vasutépítésre vonatkozó egyezmény publicálása után láttak napvilágot. A tervek az egyezményhez kapcsolódtak. Ez egyezmény szerint tudvalevőleg vasut

épül Rudolfswerthtől Möttlingen át a horvát határig, innen pedig már magyar (horvát) területen Károlyvárosig. Ogulinból vagy a károlyváros — fiumei vonalának más pontjáról összeköttetés létesíttessék Dalmácia északi határáig, innen pedig normális sinpárú pálya vezessen Kninig.

Igy az egyezmény. Már most vessünk egy pillantást a térképre! Az ogulin—knini vonal merőlegesen esik a fiume—károlyvárosi vonalra, amelyre akár Trieszt—Fiumén, akár Steinbrück—Zágrábon vagy Rudolfswerth—Möttling—Károlyvároson át kedvező összeköttetése van Ausztriának vasuton is. Knint vasut köti máris össze Sebenicóval és Spalatóval, nyomban az egyezmény után pedig kijelentette az osztrák kormány, hogy ugyancsak vasuti összeköttetést akar létesíteni Knin és Zára között is. Knin tehát csomópontnak készül. Ha pedig ilyen fontos forgalmi ponttá emelik, nyilvánvalóan nem az a céljuk, hogy Dalmácia belsejét kössék össze három oldalról is a tengerrel, a mely vonalak mellé sorakozik negyediknek az éveken keresztül sürgetett ogulin—knini pálya, újabb tengeri és szárazföldi összeköttetést teremtvén Ausztriával, hanem nyilvánvalóan gondolnak arra, hogy összeköttetés létesíttessék a bosnyák határhoz a különben is csak pár kilométer távolságra eső Knin és Jajce vagy Donji—Vakuf között, a mi által ezeket a dalmáciai, illetve Ausztriába ágazó vonalakat közvetlenül a bosnyák államvasutakkal, Lasván át a bosnyák fővonallal hoznák kapcsolatba. Osztrák érdekeket szolgáló vonalgyűrű keletkezik már ez által is Bosznia-Hercegovina keleti területén, de a tervek ezzel még véget nem értek. Ugyancsak az egyezmény megkötése után egy másik tervéről is értesített az osztrák kormány. A spalato—sinji dalmáciai vonal kiágazásából Dugopoljétől kezdődőleg vasutat épít Arzanóig, a bosnyák határig, a mely állomásig a bosnyák kormány már előzőleg tervbe vette a bugojno—arzanói elágazás kiépítését, vagyis itt ismét összeköttetést talál a boszniai fővonallal. Vasutat épít végül Madonics és Metkovics között. Mielőtt tovább mennénk, rá kell mutatnunk az osztrákok legújabb dalmát-actiójára, a melynek hogy hatásait ki akarják terjeszteni Bosznia-Hercegovinára is, azt világossá teszi az az említett törekvés, a melynek célja Bosznia-Hercegovinával sűrű vonalösszeköttetést teremteni a dalmát partokról. A Dalmáciát érintő beruházások — osztrák contemplációban is — érintik Boszniát is. S ezek a dalmát beruházások meglehetősen széles terjedelemben vannak tervezve. Új hajójáratok Trieszt és a dalmáciai kikötők között, új kikötők, világítótoronyok, gátak, mólók építése. Zára, Sebenico, Spalato, Ragusa és Cattaro kikötőinek kibővítése (mint láttuk, az összes kikötőkből terveznek összeköttetést Bosznia-Hercegovina belsejébe), 83 kisebb kikötő kibővítése és az ország belsejében tiz nagy országut és két nagyszabású közut építése, folyók szabályozása stb.

Kínálkozik azonban az osztrák kivitelnek más, szárazföldi összeköttetés is — a bródi vonal elkerülésével — Boszniába. Az osztrák déli vasut steinbrücki vonala Sziszekig halad. Sziszekről eddig a Bródig terjedő magyar vonalat kellett az osztrák árúknak használni, de elkerülhető lesz számukra ez a kényszerítő körülmény, ha kiépül a bosnyák országos kormány által tervbe vett banjaluka—jajcei vonal, a mely mindössze 73 kilométer hosszúságú. Sziszekről Sunján át meg van ugyanis építve már a doberlini katonai vasut végállomásáig az összeköttetés, nyilvánvaló, hogy az osztrákok sietni fognak ráterelni áruikat erre a kiágazásra, annál is inkább, mert Bécsből is 94 kilométerrel közelebb fognak ez által esni Szarajevóhoz, a mely távolság már számításba jön nehéz árúknál, de ettől eltekintve, ez által csak 53 kilométeren fog haladni árujuk a magyar pályán. Ez az egyik vonal, mely szárazföldön megnyílik számukra. A másik vonalat az 1907-iki egyezmény nyitotta meg az osztrák érdekeltség előtt, s ez a rudolfswerth—károlyvárosi összeköttetés, a mely szintén bekapcsolódhatik a doberlin—jajcei vonalba s általa Ausztria déli és nyugati ipari emporiumai jutnak közvetlen és egyenes összeköttetésbe Boszniával.

Ha mindezeknek a jó részben meglévő vonaloknak szárnyösszekötő kiágazásai megépülnek — s a mily kitartással munkálkodnak az osztrákok keleti előrenyomulásukon, nem lehet kétség, hogy rövidesen kisüregetik azokat — csak a tenger felől öt oldalon közelíthetik meg Bosznia-Hercegovinát s ezen felül, az eddig használt fővonalt nem számítva, három szárazföldi összeköttetésben. Igaz, nincs okunk aggódni, hogy az osztrákoknak sikerülni fog a bród—szarajevói vonalról elterelni a forgalmat, mert vannak helyzetek, a melyeket a technika eszközeinek sem áll módjában megváltoztatni, s ilyen Boszniának a magyar határ felé lüktető gazdasági élete, a melyet nemcsak évszázadok próbáltak ki, de első sorban a terep alakulata, a belső viszonyok tesznek kényszerüvé. Ez azonban ott, a hol nagyszabású gazdasági politikáról van szó, nem lehet nézőpont, akkor különösen, a mikor a forgalmi intézkedésekben többé nem egyedül Bosznia, hanem sokkal elágazóbb területek vannak érdekelve.

Nem az a lényeges, hogy számbavehetőbb módon meg tudják-e gyengíteni a természetes és kereskedelem-közlekedési feltételeknek megfelelő forgalmi utakat, akár titokban erre tendálnak az osztrák körök, vagy nem, hanem az, hogy hány uton tudnak hozzáférközni Bosznia-Hercegovina gazdasági életéhez s hogy ezek az utak nem rejtenek-e előnyt a versenyző árúk forgalmi feltételei tekintetében a mi vonalunknak? Egy előny pedig megvan abban a sokat felhozott recriminációban, hogy Bosznia-Bródtól kezdve keskeny vágányon fut el a bosnyák állam-

vasut, e ponttól kezdve tehát csak átrakodással lehet azokat továbbítani, míg ezzel szemben már is van osztrák tengerparti belépő állomás, a melytől kiindulva keskenyvágányon futhatja be az ország egész területét.

Ám még ez is esekélyebb jelentőségű. És csekélyebb hatást kell tulajdonítani a bród—szarajevói vonal széles vágánnyal való ellátásának is, egyéb kínálkozó közlekedéspolitikai intézkedések mellett. Közlekedési tekintetben a természet kedvezései következtében olyan helyzetben vagyunk Ausztriával szemben, hogy azt ez utóbbi ellensúlyozni nem képes. De a mikor látjuk, hogy Ausztria közlekedési téren is készülődik minden várható eshetőségre és közlekedési téren is intézkedéseket tesz, hogy éppen a természetes összeköttetés által kínálkozó praedomináns helyzetünket Boszniával szemben, ha már meg nem semmisítheti, legalább meggyengítse, vajjon nem lesz-e kötelességünk, hogy ezeket a mesterkedéseket egyszersmindenkorra lehetetlenné tegyük, főleg mikor módunkban áll, hogy egy közlekedéspolitikai intézkedésünkkel ne csak Ausztria tendenciáit tegyük tönkre, de olyan bázist nyujtsunk vele a mi ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági érdekelttségünknek, a melynek birtokában hatalmas erőt nyernek azok az osztrák verseny ellensúlyozására s a magyar gazdasági élet térfoglalására?

Ha a sokat vajudó *vukovár—samaci* csatornát kiépítjük s keresztül-visszük azokat a *Száva- és Kulpa-szabályozási* munkálatokat, a melyekre nézve már törvényhozási intézkedésünk is van, akkor élet vettük minden meglevő és várható osztrák forgalmi intézkedéseknek. Az osztrák árúk exportja túlnyomó részben a Steinbrück—Zágráb—Sziszeken keresztül jut Bródba s innen Boszniába s jó részben a zágrábi vonalat keresi fel Boszniának tömegárú kivitele is Fiume, vagy Trieszt felé. (Fiumének vasuti behozatalában pl. közel a tizedrészt foglalja le a Boszniából érkező áru). Kétséget nem szenvedhet, hogy alkalmas vízi út és kedvezőbb tarifák meglétében ez a forgalmi irány eltolódást fog szenvedni, de akkor a bevitelben már Magyarország gazdasági érdekelttségének javára, ugyszintén Bosznia kivitelében is, a melynek közvetítőjét még inkább fogják képezni a magyar vonalak, mint eddig. Az olcsó vízi út óriási előnyöket nyujtana a magyar versenynek az osztrákkal szemben, s ez már magában is képes volna javunkra billenteni a mérleget Bosznia forgalmában, az árúk származása szerint is. De ugyanigy alakulna Bosznia kivitelének képe is. A csatorna torkolatával szemben fekszik Boszniának nemcsak legtermékenyebb része, de ipari élete is a legerőteljesebb a Boszna-völgyében. A tömegkivitele tehát egyenesen a csatorna felé irányulna, annál is inkább, mert a tervezeit díjtételek szerint, szemben az eddigi relatiókkal, pl. a Szilézia vasműveibe szállítandó boszniai

vasércz is, vagononként 76 korona megtakarítást jelentene. A csatorna Bosznia gazdasági életét magyar területhez fűzné még nagyobb mértékben, mint eddig s erejét veszítené a dalmát kikötők felől, illetve felé irányított behozatal és kivitel. Hisz a csatorna 500 kilométerrel rövidíti meg a Boszniával való vízi forgalmat. Ellenben éreztetné hatását a magyar kivitel Dalmácia felé is, kiépülvén a magyar részről sürgetett samac—doboji vonal, a melynek igénybevételével Bosznián és Dalmácián át Spalatoig egyenes és olcsó összeköttetést kapnánk a tengerhez.

Évszázados kérdés már ez a csatorna, eszméjével III. Károly királyunk foglalkozott először, részünk volt azóta a tervezeteknek nagy sokaságában, de a csatorna megépítése még mindig függő problema maradt. Az osztrákok ellenben nem csak terveznek, hanem építenek, új irányokat keresnek, szervezkednek, vajjon nem jött-e el az ideje annak, hogy mi is a cselekedetek terére lépünk s a nemzetek gazdasági küzdelmében legalább ott legyünk helyen, a hol saját háztájunkról van szó?

IV. A gazdasági viszony revisiója.

A Boszniában felállítandó magyar agrárbank dolgában Ausztriában támadt ellenactio nyomán interpellatio hangzott el a magyar parlamentben s akkor a miniszerelnök kijelentette, adott válaszképen, hogy „legalább is a paritás alapján kell állani addig is, a mig Boszniának államjoga és közjogi viszonya véglegesen rendezve lesz“ s hozzátette, hogy „az egész vonalon revisio tárgyává kívánja tenni azt, hogy ugy a pénzüntézetek alapításában és működésében, mint más közgazdasági vállalatokban, szállításoknál, beszerzéseknél ennek a paritásnak gyakorlati érvényesítését is megvalósítsuk“. A szavaknak tette kell válniok! A paritásból folyó magyar érdekek érvényesülésüket követelhetnék még abban az esetben is, ha az adott természetes helyzet nem utalná Bosznia-Herczegovinát a mi érdekkörünkbe. De mert a paritás szerint való jogainkat még ez a helyzet is támogatja s alapot nyújt ahhoz, hogy Bosznia-Herczegovinában gyökereket bocsásson gazdasági befolyásunk még abban az esetben is, ha az államjogi és közjogi helyzet bármely elképzelhető formában rendeztetnék, egyenes kötelességünkké válik, hogy semmi alkalmat el ne mulasszunk poszitiónk szilárddá tételére.

Sajátságos volt eddig a mi viszonyunk Bosznia-Herczegovinához, a mit nem menthet mindenben az a körülmény, hogy sajátságos és különleges volt a két tartomány helyzete is. Harmincz esztendőn át játszottuk a nagylelkűt s adtuk „az okosabb enged“ elvet, talán abból a motivumból kiindulva, hogy Bosznia-Herczegovina államjogi rendezetlensége megkívánja azt a csendet az európai aeropag előtt, a mely nem lett volna elérhető az osztrákok aggressivitása következtében, ha nagyobb

arányú érvényesülés érdekében tett volna lépéseket a magyar érdek is. A másik motívum, a mely Bosznia-Hercegovinához való mai helyzetünket előidézte, a gazdasági érdekek és gazdasági eszközök erejével szemben, a nagy rétegek részéről megnyilvánuló indifferentismus, a mely sok tekintetben megbénítja az állami intézkedéseket is. Ugy a társadalmi, mint a kormányzati eredendő hibáknak meg kell szünniök azonban azon a ponton, a mikor azoknak hatása veszedelmes mértékben kezd megnyilvánulni.

Kibontakozik előttünk most a Bosznia-Hercegovina felé elkövetett mulasztások sokasága is, megnyugtató azonban, hogy felébredt egyidejűleg a kötelességek tudata is. A társadalom érdeklődése soha nagyobb mértékben meg nem nyilvánult Bosznia iránt, mint most s mert gazdasági tényezők léptek előtérbe, s mert a gyakorlati actióknak egész sorozatát revelálják, remény is lehet, hogy az érdeklődés nem lesz muló jelentőségű. Valóban, követelni kell a magyar gazdasági érdekelttségnek a revisiót a paritás terén, de sorompóba kell hívni a magántevékenységet is. Erőteljes magyar gazdasági actiót kell Bosznia-Hercegovina felé megindítani, Bosznia fejlődő culturájának hatása gyanánt mutakozó bevitelében meg kell szerezni azt az első helyet, a melyet természetes kellékek is számunkra utalnak ki s fel kell keresnie a magyar tőkének Bosznia gyümölcsöző piaczeit. Ez lesz a bosnyák kérdésnek igazi rendezése s ez fogja megnyitni egyik utját a magyarság balkáni befolyásának, a mely ez idő szerint minimalisra redukálódik.

A magyar gazdasági tényezőknek a bosnyák gazdasági tényezőkkel való érintkezése bizonyára meg fogja találni a térfoglalás lehetőségének módjait s rá fognak jönni, hogy nincs Bosznia gazdasági területén ágazat, a mely busásan gyümölcsöző forrásokat ne tudna megnyitni a magyar tőkének, vállalkozásnak és gazdasági erőinknek. A fejlődő gyáripar, bányaipar, kereskedelmi és mezőgazdasági üzemek tulajdonképpen csak most fognak lendületnek indulni: céltudatos munkával mindezek óriási kamatokot rejthetnek számunkra. Hogy milyen arányai nyilhatnak meg a magyar vállalkozási kedvnek, ha csak az akarat van meg, azt egyetlen példából is megvilágíthatjuk. A Kereskedelmi Museum létesítette tudvalevőleg az első nagyobb szabású magyar vállalatokat a kirendeltségek alakjában. A dolog természetében rejlik — állami kezelésben állottak —, hogy a kivánalmaknak megfelelő tevékenysége bizonyos korlátok közé volt szoritva. Az eredmény ennek ellenére is elég tekintélyes volt. Elért a kirendeltségek forgalma a kezelés utolsó négy esztendejében:

Szarajevóban	2,116.045	koronát
Mosztárban	2,316.021	„
Brcskán	1,130.613	„
Banjalukában	488.818	„

1900-ban adta át az állami kezelés a kirendeltségeket egy magánvállalkozásnak, a melynek működése első négy éve után már így alakult a forgalom képe:

Szarajevóban	3,211.486 korona
Mosztárban	2,750.841 „
Brcskán	1,407.838 „
Banjalukában	1,107.191 „

Vagyis négy év után a forgalom már 2,425.859 korona többletet eredményezett. A kilátások tehát kecsegtetőek, de hisz erre nézve leg-erősebb bizonyító erőt nyújt Bosznia-Hercegovina forgalmi statisztikája, a melyből láthatjuk, hogy tömegárú-beviteli cikkeinek legnagyobb részét fedezhetjük mi is, míg eddig jó részben Ausztria részesedik benne. Hisz, ha csak azokat a tömegcikkeit nézzük, a melyekben egész szükségletét fedezhetné a mi termelésünk is, láthatjuk, hogy Bosznia-Hercegovina bevitele:

Gabona, hüvelyesek, liszt, örlemények, rizs	893.172 q
Fa, szén és tőzeg	362.800 „
Agyagárúk	214.463 „
Vas- és aczélárúk	173.585 „
Italok	138.242 „
Czukor	106.736 „
Kőárúk	89.972 „

Ez meghaladja jóval a két millió q-t, a mi eddigi részesedésünk azonban ezekben a cikkekben is alig haladja meg a 40⁰/o-ot.

Az áruforgalmi részesedés hiányain, a paritásos gazdasági befolyás és a közlekedési politika anomáliáin túl, a melyekre kitértünk e vázlatos sorokban, rá akarunk még mutatni a gazdasági viszony erősödését hátráltató egy körülményre, a melylyel — sajátos relatiókról lévén szó — nagy mértékben kell számolni annak, a ki Keleten positiót akar teremteni. S ez a személyes nexusok, személyes összeköttetés ápolása. A ki Kelet lelkét ismeri csak, mely telve van egyéni motivumokkal, értheti csupán meg ennek az eszköznek nagy erejét. A Kelet kereskedelme egészen különleges terület, vannak a Balkánnak piacai, a melyek a maguk conservativismusában megkivánják, hogy egyes cikkek ugyszólván külön gyártassanak számukra. A legkisebb eltérés a régi formától, pl. az alapjában jelentéktelen csomagolás elegendő arra, hogy a kérdéses piacon helyet ne találhasson az illető áru. S a mire első sorban sokat ad a keleti kereskedő, az a személyes érintkezés. Tőle nem lehet várni, hogy külföldi összeköttetések után maga lásson, megkivánja a maga kényelmében, hogy otthonában keressék fel. S ha a német és angol kereskedelem annyira tért tudott foglalni Kelet piacain

-- különösnek tetszik, de igaz — igen nagy mértékben köszönhetik annak, hogy a legapróbb részletekben is szigorúan alkalmazkodnak a viszonyokhoz, izig-vérig ismerik a piacz természetét. A német és angol gyáros, kereskedő nem elégszik meg időszakai jelentésekkel, ügynökeinek a tevékenységével sem. E sorok írója számtalanszor találkozott balkáni tanulmányútjaiban a legelhagyatottabb maczedon és albán vilajetekben nagy német és angol gyárak, vállalatok tulajdonosaival, a mint közvetlen informatiók megszerzése végett személyesen keresték fel üzletfeleiket, olyik megtevén ezt az utat minden esztendőben.

A keleti ember természete megkövetel sajátosságokat is. A keleti elveket, a melyeknek egy jelenségére incidenter kitértünk, természetesen nem fedi minutiosusan Bosznia-Hercegovina gazdasági életét, de megkérdezhetnők, tettünk-e mi valami lényegbe vágó intézkedést a személyes viszony ápolására vagy fejlesztésére? Mennyire előttünk van Bécs, a mely bosnyák intézményeivel is igyekezett a két tartomány gazdasági életének centrumává tenni Ausztriát, pedig mennyire szivesebben megállapodnának a bosnyákok egy közbeeső állomáson: Budapesten? Osztrák gyárosok, iparosok, gazdák, vállalkozók raja önti el Bosznia-Hercegovinát, a magyar érdeklődő fehér holló számba megy s meg kellett érnünk, hogy a magyar nyelvnek a bosnyák iskolákban való térfoglalása mellett is a bosnyákok indítottak actiót. Intézeteink vajjon megnyitották-e kapuikat a bosnyák ifjuság előtt; tettünk-e lépéseket, hogy felkeressék intézeteinket, ugy mint felkeresik a bécsieket, a hol ösztöndíjak, segélyek és támogatások várják őket? Czéltudatosabb összeköttetés és érintkezés érdekében nem szabad ezeket az eszközöket elhanyagolnunk.

Még az annexió előtt mondotta e sorok írójának egy sokat emlegetett boszniai mohamedán vezérember, hogy lépéseket szándékoznak tenni abban az irányban, hogy az ismeretes Feridun-alapítvány okkalmóddal megszerezhető legyen bosnyák mohamedán ifjak részére is. Ugy tudjuk, hogy az alapítvány természete nagyon megnehezítette volna a bosnyákok törekvésének sikerét, most pedig az annexió után egyenesen lehetlenség az, hogy abban bosnyák ifjak részesüljenek. De más alapítványokkal, intézményekkel nem lehetne-e vajjon a bosnyákok kedvét felkelteni? Csak egy ötletet vetünk fel. Van egy intézetünk, a melynek eredeti hivatása is a keleti gazdasági relatiók ápolása, tehát ha nagyobb fokban beállítjuk a bosnyák viszonylatba, leginkább megfelel ugy a saját gazdasági érdekeinknek, mint a bosnyákok követelményeinek. Ez a budapesti „Keleti Kereskedelmi Akadémia“, a mely talán nem is tapasztalt a kormányzat részéről olyan odaadó gondosságot, hogy elérte volna fejlődésének azt a magasságát, a mit alapítója contemplált. Nem hinnők, hogy a bosnyák ifjuság, a mely ebben az intézetünkben nemcsak Kelet

gazdasági ismereteibe vezettedik be a legszélesebb alapon, de a Kelet nyelveinek, az ő anyanyelvének cultusát is megtalálja, ne keresné fel a legnagyobb örömmel az intézet falait, ha ahhoz mód nyújtatik számára. Emelni lehetne az intézet vonzóerejét a bosnyákokra egy specialis bosnyák tanszék felállításával, a mely hasznos missiót teljesíthetne a mi kereskedelmi pályára lépő ifjúságunknál a Bosznia-Hercegovina gazdasági talaja iránt való érzék fejlesztésében is.

Ugy tudom egyébiránt, hogy az intézet felügyelő-bizottsága megtette a saját hatáskörében a kezdő lépéseket s elhatározta, hogy az intézetnek bosnyák nyelvű ismertetését elterjeszti a két tartományban, egyúttal pedig, hogy a magyar befolyás is nagyobb mértékben érvényesüljön s az alkalmazottak arányszámában is helyreütsessék a paritás, egy felterjesztése fekszik a közös pénzügyministerium előtt, a melyben javaslatokat tesz az intézet végzett növendékeinek a bosnyák szolgálatban való alkalmazhatása iránt. A közös kormányok ugyis azzal a válaszzal elégitették ki eddig ebben a tekintetben felhangzott recriminációkat, hogy nincs elegendő, a szerb-horvát nyelv birtokában levő magyar ajánlkozó. Az intézet képes keleti ismeretekkel ellátott gárdát rendelkezésére bocsájtani az illetékes tényezőknek.

Ha revideálni akarjuk gazdasági viszonyunkat Boszniához s ebbe a revizióba életet akarunk önteni, hogy az azután a magyar érdekek érvényesülésének, befolyásunk kiterjesztésének valóban alapja és bástyája legyen, akkor nem részleges munkát kell végeznünk, hanem egy nagyszabású programmal kell előállanunk, a mely mindazokat az eszközöket felöleli, a melyek a maguk harmoniájában és szervezőségükben képesek csak sikert biztosítani. És mert talán utolsó alkalom van most arra, a mikor még nem késő, hogy Bosznia-Hercegovinát realis valóságokkal is a magunk érdekkörébe vonjuk s rajta keresztül is vájjunk csatornákat a Balkánra, a melyek levezetik oda a mi gazdasági erőinket, nemzeti erőnknek legfőbb szimbolumát: az első követelmény az actio gyors és sürgős megindítása.

Szegh Dezső.

Közlemények és ismertetések.

Törvényhozási reformok ipari jogvédelmünk terén.

A *védjegyek* oltalmáról szóló törvényjavaslat előadói tervezete a következő főbb ujitásokat tartalmazza: Teljesen központosítja a védjegyügy kezelését a szabadalmi hivatal kebelében. Eddig teljes decentralizatio dívott, és ez idő szerint a kereskedelmi és iparkamarák eszközlik a bejegyzéseket. A tervezet a felszólamlási eljárást szándékozik meghonosítani a most használatban levő egyszerű bejelentéssel szemben. Kilátásba vétetik a védjegyügyi biráskodás központosítása a szabadalmi hivatal mellett felállítandó védjegybiróságnál, a rendes bírósági hatáskör megszorításával. Említésre méltó az az ujitás is, mely szerint a védjegyek prioritásának joga akkor, ha három évig nem használtatnak, elvész, holott eddigelé érvényben maradt a védjegy, ha hosszabb ideig nem is használták. A számos részleges változás közül megemlíthető a lajstromozási díjak felemelése és új díjak statuálása, a közigazgatási biróságnak mint új forumnak beállítása.

Az *ipari minták* oltalmáról szóló törvényjavaslat is sok gyökeres változtatást contemplál. Az ipari minták letételét a szabadalmi hivatalnál központosítja, szemben a mai gyakorlattal, a mely szerint, akár a védjegylajstromozásnál, az egyes kamaráknál történik a bejegyzés. A tervezet általában az egész mintaügyet a szabadalmi ügy képére szervezi át. Legfőbb forumként a kereskedelemügyi ministerium helyett a közigazgatási biróságot állítja be. Az oltalom időtartamát három évről 15 évre nyújtja ki. A díjakat felemeli és kimondja, hogy a mennyiben ezek nem futnák a központi hivatal költségeit, a minister felemelheti a díjakat 50 százalékkal.

Hansa-Bund für Gewerbe, Handel und Industrie.

A német birodalmi adóreform már régóta izgalomban tartja a kedélyeket a német államokban. Az utóbbi időkben mindjobban kikristályosodott az az irányzat, a mely a reformtól várható terheket a nem agrár elemekre óhajtja nagyrészbzen háritani. A Reichsfinanzreform tervei

nyomán óriási irodalom keletkezett, tömérdek probléma folyt. A kereskedelmi és ipari körök a német birodalomban sok száz testületben vannak szervezve, a melyek közül sokan ismét több-nagyobb egységbe foglalvák. Azonban a mezőgazdasági érdekeltek hatalmas testülete ujjában mindig mint zárt falanx vonult fel akkor, a midőn a kereskedelem és iparbeli érdekeltségek csoportjai számos korporációba szakadozva, egyöntetűsége szert tenni nem tudtak. Sok komoly tanácskozás után a német bankok és bankárok középponti szövetsége és a német nagyiparosok központi szövetsége gyűlést hívott össze Berlinbe, a melynek célja az volt, hogy állást foglaljanak az összejevendőök a birodalmi adóreform kérdésében.

Folyó év június 12-én a berlini Schumann czirkuszban 362 kereskedelmi és ipari érdekképviselői testület kiküldöttei jöttek össze, számszerint 4.000-nél több képviselővel. A gyűlésen alakszerűen elhatározott, hogy a német birodalomnak kereskedelmet és ipart üző elemei egy az egész birodalmat felölelő szövetségre lépnek.

Az így nagy lelkesedéssel megalakult Hansa-Bund alapszabályszerűleg körülírt célja azokat a támadásokat és károsításokat, a melyek a kereskedelem és ipar közös érdekei ellen irányulnak elhárítani és a kereskedelem és ipar közös érdekeit elősegíteni. Tagjai lehetnek a Hansa-Bundnak mindazok, a kik hivatásszerűleg a kereskedelemhez vagy iparhoz tartoznak, továbbá a vállalati, ipari és kereskedelmi alkalmazottak, ipartestületek, ezek szövetségei, választmányai, kereskedelmi és ipari egyéb érdekképviselőek mint testületek, valamint jogi és fizikai személyek tiszteletbeli tagokul választhatók. Az ügyek élén a 100 tagú választmánytól megválasztott 20 tagú bizottság, mint igazgatóság áll, mely három egyenjogú elnököt és alelnököt választ. A szövetség helyi és vidéki szervezetekre oszolhatik.

A Hansa-Bund fentemlített célja nincs pontosan körülírva. Hogy mik lesznek azok a közös érdekek, melyeket szolgálnia kell, azt ma még alig lehet határozottsággal megmondani. Az már is tisztán látható, hogy a szövetség elhárító tevékenysége odairányul, hogy megvédje az általános ipari érdekeket az elcsenevészedéstől, a melyet egy egyoldalú agrárius és iparelleses politika idézhetne elő. És mik azok az eszközök, a melyek a Hansa-Bundnak rendelkezésére állanak? Első sorban a rendszeres felvilágosító munka mellett a politikai pártok befolyásolása, még pedig minden pártpolitikai állásfoglalás vagy bármely politikai párt elől való meghátrálás nélkül.

A Hansa-Bundot már több ízben összehasonlították a német mezőgazdák szövetségével. A hasonlóság azonban csak formális, mert a gazdaszövetség erejét tagjainak legalább is külsőleg teljesen egyöntetű érde-

keiből meriti és gyakorlati tekintetben is sokféle hasznos intézményt hozott létre, a melyek a tagok összetartását biztosítják (értékesítő központ, jogi, műszaki, valamint kereskedelmi tanácsadás 200 millió forgalomú szövetkezeti, központi pénztár stb., stb.).

Ily intézményeket a Hansa-Bund egyelőre nem nyújthat, bár e tekintetben is még nagy jövő vár rá, ellenben fokozott mértékben programja eszmei tartalmára kell számítania és arra, hogy tagjai belásák, hogy nemcsak az az érték, a mit azonnal pénzre lehet felváltani, hanem az összerő is, a mely magában az egyesülés tényében rejlik.

Képzeltető, hogy a Hansa-Bund már bölcsőjében is a legkülönbözőbb támadásoknak van kitéve. A támadások első sorban politikai természetűek. A Hansa-Bundnak vannak ugyan politikai céljai, de a mint azt vezetői több helyen kifejtették, e célok korántsem pártpolitikai célok. Liberális alakulás a Hansa-Bund, azt mondják előharczosai, de nem oly értelemben, mint azt a német birodalmi tanács centrumja és konzervatívjai állítják, a kik kulturpolitikai irányra gondolnak, holott a Hansa-Bundnak csak gazdasági politikai irányja van. Az erős német hírlapi polemikában a Hansa-Bund vezérei nem győzik hangoztatni, hogy a Hansa-Bund ugyanazzal a határozottsággal lesz kénytelen a liberális vagy konzervatív pártok gazdaságpolitikai munkája ellen fordulni, ha hibás irányba tartanak és annak programja ellen tesznek.

Gazdaságpolitikai okokból is számos kivetni valót találtak a Hansa-Bundon. Némelyek azt hozták fel, hogy a Hansa-Bund tisztán a nagytőke érdekeit szolgálja, miért is az erős német középosztály nem csatlakozhatik hozzá. A Kreuzzeitung erősen hangoztatta, hogy a Hansa-Bundért leghevesebben a nagytőkés szabadkereskedők agitálnak, míg az iparüző védvamosok ellene vannak. Lansburgh Alfréd a „Die Bank“ című szemlében felveti azt a kérdést, hogy nem-e elenyésző az a különbség, mely a német földművelés és iparüzés érdekei között tapasztalható szemben azzal az ellentéttel és elkeseredettséggel, mely nagytőke és kisipar, nagy- és kiskereskedelem, középosztály és szociáldemokrácia között van.

Socialpolitikai tekintetben felhozták, hogy a Hansa-Bund antisocialis szövetséggé fog kialakulni és a birodalmi adóreform elintézése után kérekkötője lesz a társadalmi törvényalkotás további fejlődésének. Egyesek benne látják az ipari feudalismus győzedelmét stb.

Ma még nem lehet tárgyilagosan megítélni ezen fontos új alakulás jövőjét, eredményét. E pillanatban csak arra alkalmas e gazdasági jelenség, hogy újabb próbáját adja egy nagy nyugoti kulturát feltételező solidaritás lehetőségeinek.

Osztrák kivándorlás.

Leopold Caro: *Auswanderung und Auswanderungspolitik in Oesterreich: Schriften des Vereins für Sozialpolitik*. Leipzig 1909. -- 284 l.

Különös dolog, de igaz, hogy az osztrák kivándorlási irodalom és statisztika is mindeddig meglehetősen elmaradt a mienk mögött. Mig minket nagy vérveszteségünk arra kényszerített, hogy egyik kivándorlási törvényt hozzuk a másik után, hivatalos statisztikánkat külön berendezzük a kivándorlás és bevándorlás megfigyelésére; mig monografiánk, anketteink egymás sarkára hágtak s több összefoglaló nagy munkát kaptunk: addig Ausztriában kivándorlási statisztika ma sincsen s a sok érdekes cikk és kisebb monografia után ma kaptuk meg az osztrák kivándorlás első összefoglaló földolgozást. Ezt adja Caro krakkói ügyvéd igen értékes könyve, melyet négy évi adatgyűjtés eredménye gyanánt a német Verein für Sozialpolitik adott közre.

Caro könyvének egy része kibővítése s újabb bizonyítékokkal való megszerzése ama tanulmányának, melyet az osztrák Zeitschrift für Volkswirtschaft stb.-ből ismertünk, hol is helyszini kutatások és nagy levélszám anyag feldolgozásából akarta a Galicziában működő kivándorlási ügynökségek üzemeltetéseit napvilágra hozni. Ezek az érdekes, bár részben csak lokális jellegű, de mindig az életből vett kutatásai most meg bővülve kerülnek elénk könyvében. Munkájának másik magját egy eddig elhanyagolt népmozgalomnak nagyon érdekes megfigyelése és leírása képezi, nevezetesen a Galicziából (de részben Magyarországból is) Németországba menő idénymunkások vándorlása, mely mind nagyobbá, és mind állandóbb kivándorlássá változik Németország ember-felszívó erejének óriási növekedésével. Már maguk azok a törvényes állapotok is igen érdekesek, a melyek a német hatóságok rendelkezései folytán e vándorokra várnak; még meglepőbbek azok a tényleges viszonyok, melyeket Caro nagy gondal fejt föl — mindig rendkívül ügyelve objektivitásának megtartására. Ámbár mindez az anyaggyűjtése s fejtegetései inkább az osztrákoknak szólnak, mi magyarok is hálásan fogadhatjuk Caro feltárását, mert Németországba kivándorló embereinkre éppen olyan fontosak ezek, mint a galicziai lengyelekre — s napról-napra fontosabbak lesznek.

Ha nem csalódom, ez a két gyakorlati kérdés s annak megfigyelése, feldolgozása, nemkülönben az a sok vizsáság, melyet e két helyi problema mai állapotában talált: ezek voltak azok az eredeti sziklevelek, amelyekből Caro munkája kisarjadzott. Azután tovább nőtt dolgozata s felülemelkedett a galicziai mozgalmak gazdasági és nemzetiségi körzetén. Munkáját kiterjesztette az egész osztrák kivándorlásra. De mikor idáig nőtt könyve, akkor már itt sem állhatott meg: eljutott a kivándorlás nagy nemzetközi problémájáig.

Caro könyvének derekát (52=141 lapokon) az osztrák tengerentúli kivándorlás beható bemutatása képezi. A nemzetközi kivándorlási irodalomnak nincs olyan műve, mely a dél-amerikai államok bonyolult és szakgatott bevándorlási viszonyait, nevezetesen pedig a dél-amerikai törvény- és rendelet-halmazatokat ily bámulatos szorgalommal s világos áttekintéssel feldolgozta volna. Adatai is mindvégig érdekesek, bár főképpen osztrák szempontból. Azt mondhatnám, hogy mind e tekintetekben Caro könyve tökéletes osztrák pendantját adja Thirring Gusztáv fővárosi statisztikai hivatali igazgató kitűnő könyvének, mely a „Magyarországi kivándorlást és a külföldi magyarságot“ foglalta éppen ily gond- dal össze. Ez az összehasonlítás, ugylátszik, pontosabban megismerteti Caro művének igazi tartalmát és érdemét — vagy hogy a szabadalmai jog nyelvén szóljak „igénypontjait“, mintha hasábokon írnam körül célzatait és tárgyalási módszerét.

A könyv három utolsó fejezete (173—241. l.) a kivándorlás szabályozásába vág bele. Először (VI. fejezet) az osztrák kivándorlási törvényhozás nagy lyukaira mutat rá; ezzel szemben Caro ugyszólván az egész vonalon az olasz és az 1909. évi magyar kivándorlási törvényt állítja oda követendő példának Ausztria elé. Ezután szerzőnk (VII. fejezet) saját következtetéseit szűri le a kivándorlási politika tekintetében. Végül (VIII. fejezet) a nemzetközi szabályozást sürgeti.

Caro kivándorlási politikája nagyjában megegyezik ama törekvésekkel, a melyeken e sorok írója ehelyütt is, más dolgozatokban is hazai kivándorlásunk ügyében kifejtett. Caro azonban jóval nagyobb súlyt vet az ügynökök működésére és visszaéléseire s indítványait bő galicziai tapasztalataival támogatja. A hazai kikötők érdekeinek ecsetelése, mely gyakran ellentétbe kerül a kivándorlás helyesebb irányításának célzataival, osztrák szempontból igen erősen domborodik ki nála. A mi a kivándorlás nemzetközi szabályozását, vagyis szerzőnk végső következtetéseit illeti, erre nézve teljesen ugyanazon alapra áll, melyet tíz évvel ezelőtt a Közgazdasági Társaságban ajánlottam, tudniillik ő is a kopenhágai nemzetközi jogi értekezlet javaslatainak megvalósítását sürgeti. A tervet Caro egy Nemzetközi Kivándorlási Intézet felállításával akarja betetőzni. Hogy ez gyakorlatilag mennyire valósítható meg, arra nézve meg kell várnunk a Középeurópai Közgazdasági Egyesületek legközelebbi tanácskozásait, mely valószínűleg Budapesten fog a jövő év elején a kivándorlás nemzetközi szabályozásával foglalkozni.

Addig is mindazoknak, kik a kivándorlás problémáját töméntelen sok ágazata szerint, a nemzetközi érdekek erős világítása mellett akarják tanulmányozni: melegen ajánlhatjuk Caro tanulságos osztrák könyvét.

Hegedüs Loránt.

Az amerikai bevándorló.

Edward A. Steiner *On the Trail of the Immigrant*. Edward A., Jowa, Grinell, New-York, Chicago, Toronto. 1906. 375. pp.

Nem szigorú értelemben vett tudományos munka ez a könyv, hanem inkább csak jellemrajza az európai bevándorlónak. A szerző maga is orosz bevándorló, a ki 20—25 éve van Amerikában. Közben többször is megtette az utat Európába és vissza, elvegyülve a bevándorlók közé, meghallgatva beszédüket, fürkészgetve vágyaikat, reményeiket.

Az átlagos amerikai előtt az európai bevándorló tömeg egy nagy, egységes fajként tűnik föl, kevés fogalma van az olasz, orosz vagy görög közötti különbségről, a magyar és tót vagy a lengyel és litván közti eltérésről fölvilágosítani pedig teljesen reménytelen vállalkozás volna. Prof. Steiner azt tűzte ki föladataul, hogy meggyőzze az amerikaiakat, hogy a bevándorlók nem valami pénzéhes horda, melynél hasztalan kísérlet volna finomabb emberi érzést keresni, hanem hogy egyénenként épp oly különbözők, mint az amerikaiak, hogy nemzetenként épp úgy eltérnek egymástól, mint az amerikaiak tőlük egyenként. Megérteni az egymástól annyira különböző embereket, de mégis megtalálni azt, a mi mindnyájunkban közös, rokonszenvet, szeretetet kelteni, ez a fő célja e könyvnek. Meglehet, hogy a könyv nem túlságosan alapos, a humanus cél néha nagyon is szembeötlő, de hogy sok ilyenféle könyvre volna szükség, az kétségtelen. A benszülött és bevándorló elem közti ellentét simítása oly föladat, melynek elmulasztása keservesen boszulhatja meg magát, az assimilálást pedig egyre nehezebb föladataá teszi a bevándorlók számának növekvése és az amerikaiak hihetetlenül csökkenő szaporodása ¹⁾). Az iskola derekasan dolgozik és eredményes munkát végez, de ez legjobb esetben is csak az új nemzedékre hat. De hogy lehessen a szolgálai szellemű keleteurópai és az erkölcsileg degenerált déleuropai bevándorlóból szabad amerikai polgárt csinálni? Igazán nehéz kérdés.

Prof. Steiner helyesen emeli ki, hogy a bevándorlók zöme testileg egészséges, erkölcsileg romlatlan anyag és bizonyára nem frázis, hogy a fedélzetközi utasok közt daróczruhás gentleman-eket is talált. Mindenképpen helyeselhető, a mit a steerage (fedélzetköz) ellen ír, melynek eltörlését javasolja; ne engedje meg az Egyesült-Államok kormánya, hogy ily borzalmas, embertelen módon szállítsák be a jövő polgárokát. Az nem ok, hogy otthon úgy sincsenek jobbhöz szokva: szokják meg már utközben azt, hogy egy új világba jönnek, hol emberiesebb bánásmódhoz és magasabb standard of life-hoz van joguk. Különösen

¹⁾ Pl. Bostonban legbiztosabb jele annak, hogy idegen városrészben van az ember, a gyermekek feltűnően nagyobb száma.

a német és holland hajók ellátása ad sok panaszra okot. A másodosztályú utas csak 20—25 dollárral fizet többet és az igazi hasznot a steerage szolgáltatja, és mégis ég és föld a különbség. Valamiről nem igen beszél a szerző (nyilván nem akar a bevándorlási hivatalnak kellemtelenkedni, melytől bizonyára sok információt kapott): a vámvizsgálatról. Még a második osztályú utasra nézve is mélyen megalázó, megszégyenítő eljárás ez: szemek és zsebek kiforgatása, hát még a steerage-passanger-re nézve! Már utközben is tapasztalhatja, hogy a rend csak olyan, mint otthon; az urak első és második osztályban utaznak, jól esznek, tiszta helyen alszanak, a matrózok és tisztek a hazai zsandárok és hivatalnokok, a kapitány pedig maga az orosz czár; a vámvizsgálat azonban olyan, hogy hozzá képest az orosz valóban előzékenynek mondható.

Fölötte érdekes az egyes bevándorló nemzetek jellemzése, melyek közül ránk nézve természetesen a magyar a legérdekesebb. A régi newyorki „Little Hungary“ leírásával kezdi, melynek tulajdonosa még akkor is, a mikor vendégei többsége rég idegenekből állt, sztentori hangon kiáltotta: „Harom lövös! Harom gulyas!“ De a newyorki Magyarország mégis inkább zsidó, mint magyar, ezért szivesebben foglalkozik Cleve-landdal. Itt „több mint husz ezren élnek együtt az óriási vasgyárak körül, melyek szemfedőként bocsátják füstjüket ezen élénk, de roppant piszkos városra. Bár utcát utca után egyedül laknak, egyetlen házat sem láttam, mely elhanyagoltságot mutatna és a clevelandi piszok elleni harcz keményen folyik itt, a tiszta küszöbök, ablaküvegek és fehér függönyök után ítélve, melyet csaknem minden háznál láttam... Hasztalan kerestem magyar politikai boss-t (pártvezér), mert egyik párt sem bírja kizárólag e népet. A socialdemokratia nagy hódítást tett köztük, mely nem kevésbé tulajdonitható ama ténynek, hogy viszonylag gazdag vidékről jönnek, hol a viszonyok nem elviselhetetlenek, sőt némi jóllétet és kényelmet biztosítanak. Így a vasgyárakban való munkát nehéznek és kinzónak találván, csakhamar elégedetlenné válnak, a mi — socialdemokratiát jelent... Kossuth Lajosnak a munkásosztályhoz tartozó férfiak és nők által emelt szobra, az a lelkesedés, melylyel leleplezték, az ünnepélyek, melyek szónoklás, ének és ruhaviselet által fölidézték e férfiú nagyságát, ékesen szólnak eszményi és hűséges hazaszeretetük mellett“.

„Az összes idegenek közül a magyarok legtoleránsabbak a zsidók iránt, kik nagy számban élnek Magyarországon, a Clevelandben lakó zsidók pedig magyaroknak szeretik tartani magukat és ilyenekül is ismertetnek el honfitársaik által.“ A vallási viszonyokról szólva, dicséri a magyar katolikust, „a ki nem szükkeblű; sokkal liberálisabb a szláv-

nál vagy osztráknémetnél és egy vakbuzgó pap hozzálánczolhatja az egyházhoz, de nem nyerheti meg a saját részére.“ A clevelandi magyar katolikus papról így szól: „Jó pénzember és nem kétlem, egyháza dicsőségére és nem saját meggazdagodására; bizonyíthatom azt a tényt, hogy sok jót tett, sok zavart csillapított le, nem barátja az erős ivásnak és hogy gondos, de nem szerfölött aggodalmaskodó pásztor nyájának.« A protestánsokat még jobban dicséri; úgy véli, hogy jobb nevelésűek és könnyebben amerikaiasodnak el a katolikusoknál. Papjaik is teljesen megfelelők, nem egy skót és angol egyetemeken végzett(?). Így vonja le a végeredményt a magyarok jelleméről:

„Jól esik egy oly népről, mely idegen országba jön, mint a magyar, azt mondhatni, hogy megőrzi romlatlanságát. Rendesen becsületes, könnyen rászedhető, kissé veszekedő, hódol az itálnak, nem oly szorgalmas, mint a szláv, de sokkal értelmesebb és könnyebben olvad be. Nem problema, hanem példa.“

Sorra vonultatja föl a szerző a német, skandináv, szláv, zsidó, olasz, magyar és görög bevándorlót. Ha jellemzései néha inkább érdekesek, mint valószerűek, kétségtelen, hogy éles megfigyelő. Egyik példája ennek a magyar zsidó jellemzése: „A magyar zsidó mulató természetű lett, mint a magyar és nem túlságosan szereti a munkát. A „Little Hungary“ kávéházai jövedelmüket többnyire e zsidóktól húzzák, kik előtt az élet kávéház nélkül értéktelen volna és kik számára minden napnak meg kell lennie a maga kis szünetének, egy barátságos kártyázás, billiárdozás, avagy egy hosszú és erős fekete szivar elszívása céljából. Vannak köztük agyafurt kereskedők, zálogházasak és igen csekély arányban házalók, bárha a házalás oly társadalmi helyzetet von maga után, mely nem igen kellemes büszkélkedő lelküknek. Nagyobb mértékben foglalkoznak mechanikus munkával, fa- és fémmunkások, művirágkészítők és paszomántosok. E mesterségekben nagy ügyességre tettek szert. Sok szabadosságot hoztak magukkal oly városokból, mint Bécs és Budapest, kevésbé szorgalmasak az orosz és kevésbé intelligensek a német zsidóknál.“

Nagyon is az életből vett rész a magyar cseléd tartó uriaszony véleményének idézése: „Ugyan miféle ország ez az Amerika? A cselédleányok a szájukban aranyfogakkal jönnek vissza és hosszú, földet seprő ruhákkal és kiállhatatlan modorral. Ha találkozunk velük, nem csókolnak kezét és ha amerikai urnőikről beszélnek, úgy beszélnek róluk, mintha egyenrangúak volnának. Ha egy ilyen leány hazajön a maga mutatós ruháival és pénzével, minden cselédünket elveszthetjük, a bérek pedig mesésen emelkednek.“ A szerző aztán elbeszéli találkozását egy ilyen hazatért cselédleánnyal és hangsúlyozza, hogy nemcsak arany-

fogakat, de egyebet is szerzett Amerikában. „Megtanult németül és angolul, választékos modora volt, amerikai urnője a maga parasztságából oly fokra emelte, melyet a nők csak Amerikában érhetnek el és egyenlő volt, ha ugyan nem több bármely falujabeli fiatal nőnél, a ki rendes iskolai nevelésben részesült, melyet tőle alacsony származása miatt megtagadtak. Igaz, hogy az utcát seperte hosszú szoknyájával, de bájosan tette. Ugy sétált, mintha a Fifth Avenue-beli hölgyek sétálnak és a legkifogástalanabb módon fogott kezét velem.“ Polemizál Apponyi azon nézetével, mintha minden kivándorló 5.000 dollár veszteség volna az országra nézve és azt állítja, hogy a visszatérő munkás értékesebb, jobb gazdasági tényező, mint volt elindulásakor.

Bár bőven foglalkoztam e könyvvel, nem mondhatni, hogy a nem említett részek kevésbé volnának érdekesek az említettekénél. Állandóan panaszkodunk (mint tapasztalatom szerint minden kis nemzet), hogy nem ismernek bennünket külföldön. De ugyan miféle magyar könyvben olvashatni ennyi helyes megfigyelést Amerikáról? Sőt miféle magyar könyvből szerezhetünk bármiféle helyes fogalmat bármilyen amerikai dologról? Hiszen még a saját kivándorlóinkról sem tudunk semmit, még a számukat sem, még azt sem, hogy merre vannak! A japán kormány kivándorlási évkönyvet ad ki, minden egyes japán címével. De persze nem vehetünk példát oly országtól, melyben ázsiai állapotok uralkodnak.

Cambridge, Mass.

B. R.

Bevándorlás Amerikába.

Edward A. Steiner: *The Immigrant Tide*. New-York—Chicago—Toronto. 1909. (370 l.)

Prof. Steiner e legújabb könyve első, már ismertett könyve (*On the Trail of the Immigrant*) nagy piaci sikerének eredménye. A szerző bejárta Európa nagy kivándorlási országait és főként a kivándorlás és visszavándorlás hatásait tanulmányozta. Ugy látszik, amerikai emberbaráti társaságok megbízásából utazott és könyvének érdekét növeli ránk nézve az, hogy Magyarországon is megfordult és bőven foglalkozik viszonyainkkal. E jellemzését röviden így lehetne összegezni: minden jót mond a népről és minden rosszat az államhatalomról.

Steiner tanár egy nagyobb társasággal járt a felvidéki tótok közt, hol a társaság több tagja egy tót papnál tanulta a nép nyelvét, hogy majd Amerikában eredményesen vegyék föl a küzdelmet a tótok erkölcsi és értelmi haladása érdekében. Természetesen a hatóságok és csendőrök nemzetiségi izgatónak tekintették őket, a mi a szerzőnek éles megjegyzésekre ad alkalmat, hogy az államhatalom mit nem tesz

a nép egészségének, tudásának, erkölcsének és megélhetésének érdekében. A mi javulás e téren van, az szerinte kizárólag az amerikai hatásnak tulajdonítható, az onnan származó pénznek, magasabb erkölcsi színvonalnak és Standard of life-nek. A visszatérő munkás nemcsak pénzt hoz, hanem jobb élethez szokott, többet ad a tisztaságra, jobban bánik feleségével, emberesebb bánásmódot és nagyobb bért követel munkaadójától.

Pedig a „Hunkey-“k (a keleteurópaiak gúnyneve, mint a délieké „Dago“ és a németeké „Dutch“) keservesen fizetnek meg e haladásért: az utóbbi 10 évben 23 ezren veszték a bányákban! A ki az amerikai politikai élet példátlan corruptióját ismeri¹⁾ természetesnek fogja találni, hogy a társaságok háborítatlanul folytatják üzemeiket. Egy ilyen haláleset egy tipikus példája a következő koronaügyi jelentés: „Horvát Márton, 42 éves a 2-ik számú bányában sziklaesés folytán Whishey Hill-ben meghalt, 1908. jan. 30-án. Az esküdtszék úgy véli, hogy az elhunyt számára biztosabb munkahely lett volna kijelölendő. Nem volt kötelessége a biztonsági tetőre menni. Az elhunyt nem hibáztatható. Továbbá úgy találjuk, hogy a hely, hol az elhunyt dolgozott, nem volt kellőképpen ácsolva, de nem találjuk, hogy a társaság hibás volna.“ Mikor a szerző méltán kérdi, hogy hát akkor ki hibás? ezt a választ kapja: „Ezek a magyarok olyan tudatlanok!“

Szeretném, ha otthon sokan olvasnák ezt a tényt és gondolkoznának azon, hogy miért kell nekünk szolgáltatnunk e 23.000 áldozat java részét és hogy kik azok az emberek és melyek azok az intézmények, a kik és a melyek felelősök ennyi emberéletért.

A könyv többi része, valamint az amerikai és európai műveltség és erkölcs összehasonlítása bátran figyelmen kívül hagyható. A szerző olcsó tapsokat arat egy oly közönség előtt, mely azt kapja, a mit elvár: kirohanásokat Európa ellen. Nagyon gyöngíti a szerző megbízhatóságát a sok, teljesen valószínűtlen történet, állítólagos beszélgetések és kérdése ember- és nyelvismeretével. Hogy az utóbbi mily gyöngye lábon állhat, annak bizonyítéka egyik könyvébe közölt beszélgetése egy román juhásszal, a ki őt „pánye“-nek szólítja.

Egyik jelensége e könyv azon érdeklődésnek, mely Amerika-szerte nyilvánul a bevándorlási centrumok és különösen hazánk iránt. A „Charities“ című folyóiratban is igen komoly és tárgyilagos cikksorozat jelent meg a nálunk és Ausztriában lakó szláv népekről. Nagy és hasznos munkát végeznek a teljesen magukra hagyott idegenek érdekében a bevándorlókat támogató egyletek, settlement-ek és egyéb humanitárius intézmények.

B. R.

¹⁾ A bíróság sem lehet sokkal jobb. Épp a napokban közöl egy tekintélyes folyóirat egy cikket a Murschuseltz államban divó botrányos vesztegetésekről.

Anyaság és a kapitalizmus.

Jean St. Lewinski. *La maternité et l'évolution capitaliste*. Paris, 1909. Larose-Tenin, 38. old.

Ez a kis füzet, a mely a brüsszeli Institut Solvay-ban készült, egy kiszakított fejezete a modern kapitalizmus történetének. Az anyaság összeütközésbe kerül a kapitalista világrénddel. Hogy történt ez? Hogy lett a nőből bér munkás? Milyen sors vár a gyermekre, a kinek az anyja munkásnő? Lehet-e kizárni a férjes nőt a gyári munkából? Mit tehet a társadalom, hogy a munkásnő gyermekeinek szomorú sorsát enyhítse? Szerző ezen problémákon keresztül egész kapitalista fejlődésünket megvilágítja. Gondolkodásmódján érezzük a Sombart hatását, jelszava, a mi a Sombarté: Je ne propose rien, j'expose.

Nem a gép egyforma zakatolása vonzotta a nőt a füstös, poros gyárakba. Más erő hajtotta oda. A régi házi gazdaság szétbomlott. Nem kellett már a háziasszony. Elmaradt mellőle a kis ház, a föld, a zöld-séges kert, a tehén, az istálló, a pincze; utoljára bérkaszárnya szűk szobájának négy fala közé szorult a család, valahol hátul az udvarban. A nő nem talált foglalkozást a házban. A mit azelőtt maga állított elő, azt pénzért kellett venni. Ezért kellett elhagyni a házi tűzhelyet, hogy pénzt szerezzen.

Gondosan összeállított táblázatok mutatják, hogyan emelkedett a nagyiparos államokban a női munkások száma. A kereső nők száma gyorsabban szaporodik, mint a kereső férfiaké és gyorsabban, mint a népesség. A kereső nők közt is viszonylag mindig több lesz a férjes nő. A nő, a ki házon kívül dolgozik, nem táplálhatja gyermekét, ezért olvasunk megdöbbenő adatokat a gyárvárosok gyermekhalandóságáról. De nem teljesítheti a munkásnő anyai kötelességét nagyobb gyermekeivel szemben sem, ezért a munkásnő gyermekei elhagyatottak, rosszul tápláltak.

Legegyszerűbb és legradikálisabb orvosságnak látszott betiltani a férjes nők gyári munkáját; hadd maradjon a nő otthon a házi tűzhelynél, de az indítványozók elfelejtették, hogy a házi tűzhely már nem az, a mi 100 évvel ezelőtt volt. A házi tűzhelynél nem tud a nő megmelegedni. A gyárból kiutasított munkásnő kénytelen kevésbé jövedelmező és még fárasztóbb munkát keresni. A gyári munka betiltása folytán az otthon-munka és a sweating-rendszer terjedne el még jobban. Még arra is számíthatunk más részről, hogy a vadházasságok száma erősen szaporodni fog.

Szerző azokat az intézményeket sorolja fel, a melyek által a társa-

dalom már részben magára vállalta a munkásnyák kötelességeit. Ilyenek a bölcsődék, gyermekmenhelyek, iskolai tápintézetek, ingyen tejosztó helyek, iskolai orvosok, betegápolók. Szerző ezen intézmények továbbfejlesztésétől várja a nő felszabadítását a házi kötelességek alól. Ez az átalakulás szerinte nem fogja kioltani az anyai szeretetet, csak új alakot fog adni neki. A nő anyai szeretetét egyesíteni fogja a közösség iránt érzett szeretetével, a mely közösség az ő gyermekeit gondozza, táplálja, neveli és igyekezni fog a társadalom érdekeit politikai és gazdasági működésével is szolgálni.

Mi nem osztjuk szerzőnek ezt az optimista felfogását, hogy a társadalmi intézmények belátható időn belül helyettesíteni fogják a gyermeknél az anyát. Különösen nem helyettesíthetik a gyermek első évében. Ha nem is állíthatjuk vissza a családi tűzhelyet, a milyen az 100 évvel ezelőtt volt, nincs rá okunk, hogy a család teljes felbomlását siettessük. Ezért szerintünk szerzőnek foglalkozni kellett volna még az anyaság biztosításával, a mi megvalósítható volna a társadalom csekély áldozatkészsége mellett és lehetővé tenné, hogy az anya a szoptatás ideje alatt nem lenne kénytelen házon kívül dolgozni és így maga táplálhatná gyermekét.

Lewinski munkája gazdag statisztikai adatokban, a melyeket a nyugati államok foglalkozási statisztikáiból szerzett. Előadása világos, munkája élénken tünteti fel azt az összeütközést, a melybe az anyaság került a kapitalista világrenddel és a melyből szerinte nincs más kivezető út, mint az anya kötelességeinek társadalmosítása.

Balkányi Béla.

Az országos munkásbetegsegélyző és balesetbiztosító pénztár első évi jelentése 1907—1908.

Az országos munkásbetegsegélyző és balesetbiztosító pénztár első évi jelentése (1907—1908.) Budapest, Pesti kny. r.-t. 1909, (323) 4°.

Az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset eseteire való biztosításáról szóló 1907. évi XIX. törvényczikk tudvalevőleg teljesen új alapra helyezte a magyarországi munkásbiztosítás ügyét. Egyik legfontosabb reformja az országos pénztár megteremtése volt, melynek feladatait az idézett törvény X. fejezete írja körül. Az országos pénztár a munkaadó és munkás érdekeltség önkormányzati szerve, a törvénynek gyors életbelépése folytán és amaz oknál fogva, hogy a törvény végrehajtásának első hónapjai egybeestek egy gazdasági válság utolsó hullámaival, nem fejthetett ki olyan tevékenységet, mint az

általában remélték, azonban mégis megállotta a helyét. Nem csekélység ez, ha tekintetbe jő az a körülmény, hogy az országos pénztár eleve a munkaadók és a munkásság érdekharczainak szintere volt. A munkásbiztosítási törvény életbeléptetését nem követte az a megnyugvás, a mire nagy sociálpolitikai alkotások joggal számot tarthatnak. Az eredetileg igazságosan contemplált törvénytervezet, mire törvénynyé vált, gyökeresen kifordult eredeti alakjából. A törvény fogyatékoságai, a mint ma már tárgyilagosan megállapítható, főleg azokban a módosításokban rejlenek, a miket a javaslaton a képviselőház munkásügyi bizottsága, részben maga a képviselőház egésze tett. E módosítások áttörték a központosítás elvét és kétségessé tették a kezelési egyszerűsítés és az egyetemleges tehermegosztás lehetőségét. E módosítások a következők voltak :

1. Szétválasztatott a balesetbiztosítás a betegség esetén való biztosítástól.

2. Az üzembiztosítási kötelezettség a kis- és nagyiparban különböző alpra került.

3. A betegsegélyezés terheihez való hozzájárulás legfelsőbb fokát a kisiparra nézve csekélyebb százalékban állapították meg, mint a nagyiparra nézve.

A törvény életbelépése óta állandóan reformokat sürgetnek, de a törvény módosítására irányuló mozgalom keletkezéséből és fejlődéséből megállapíthatónak tetszik, hogy túlnyomólag átmeneti bajokról van szó, melyek nagyszabású intézmények életbeléptetésével ugyszólván elkerülhetetlenek. Az országos pénztár jelentése ezt csak megerősíti, azt mondván, hogy a kezdetben valósággal özönlő panaszok és kifogások nagy része magától megszűnt, hogy a pénztárak ellen tapasztalt ellenérzés csökkent, az érdekeltségi körök feszültsége alább hagyott, hogy a hatóságokkal való surlódások szünőfélben vannak, a törvény intézkedései mindinkább érvényesülnek és ezzel mindjobban terjed a megnyugvás érzete.

A budapesti tejkérdés.

A tanács VIII. (közgazdasági és közlelmezési) ügyosztályának előterjesztése a fővárosnak tejjel való ellátása és a tejkereskedelem rendezése tárgyában. Melléklet a „Fővárosi Közlöny“ 1909. évi október 29-diki számához. (530.) 8°.

A főváros tejjel való ellátásának kérdése érdekes új stádiumba léphet, ha az ebben az előterjesztésben foglalt javaslatok valóra válnának. Az előterjesztés abból indul ki, hogy a tejkereskedelem terén egyre sűrűbb visszaélések, a tejdrágulás, a tejkereskedelem szervezetlensége,

végül a gyermektáplálásnál mind fontosabbá váló socialis feladatok megoldása mindjobbban megkövetelik, hogy a tejkereskedelem rendezését a nagy városok teljesen kezükbe vegyék. Majd áttér a javaslat Budapest mai tejkereskedelmi viszonyainak vázolására. Budapesten a tejkereskedelem rendezésének szükségessége legelőször a 80-as években lefolyt kolerajárvány alkalmával merült fel, a midőn megállapították, hogy a legveszedelmesebb fertőző fészkek a város területén levő majoros tanyák. Ekkor kezdődött az első systematikus megrendszabályozása a tejkereskedelemnek.

Fontos lépés volt a modernebb szükségletkielégítés felé a Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezetnek 1883-ban történt megalapítása, a mely folyton gyarapodó nagyüzem mellett a kiskereskedelem mind a mai napig tovább virágzott. A tejforgalom ellenőrzésénél a hygienikus szempontok mind jobban előtérbe kerülnek; a tehéntejen nevelt csecsemők nagy halandósága, a gümőkórnak és egyéb ragályoknak tej útján való terjesztése arra kényszerítette a főváros tanácsát, hogy az újabb szabályrendeletekben ezeket a szempontokat kellőleg kidomborítsa.

A tejkereskedelem Budapesten ma a legrosszabb állapotban van. A drágaság exorbitans. Tekintettel azokra a meglehetősen megbízható adatokra, melyek szerint az 1908. évben a friss tejnek 34⁰/₀-a, a tejfölnek 23·8⁰/₀-a, a vajnak 36·1⁰/₀-a, a turónak és sajtnak 28·8⁰/₀-a hamisított és hogy a hamisítás az előző években még nagyobb volt, megállapítható, hogy Budapesten a legutolsó 15 év átlagában

1 liter tejet	nem 24	hanem	32 fillérért	
1 „ habtejszint	„ 160	„	213	„
1 „ tejfelt	„ 80	„	106	„
1 kg. főzővaját	„ 260	„	346	„ vesz a fogyasztó közönség.

Az előterjesztés a külföldi nagyobb városok tejkereskedelmi viszonyainak leírása után kifejti, hogy milyennek kell lennie a városok tejjel való ellátásának és hogyan kell rendeztetnie a tejkereskedelemnek a mai igények szerint. Kiterjeszkedik a községi tejárusítás nehézségeire és a megoldás módjára vonatkozólag a következő gyakorlati javaslatot adja:

1. Határozza el a közgyűlés, hogy a főváros a közegészség és a fogyasztó közönség érdekében a tejkereskedelem rendezése czéljából az érdekeltekkel szövetkezetet alakít.

2. Hatalmazza föl a közgyűlés a tanácsot, hogy a szövetkezet megalakítása érdekében a közigazdasági és közéletmelzési ügyosztály előterjesztésében foglalt irányelvek alapján a Budapesti Központi Tejcsarnok

Szövetkezettel lépjen összeköttetésbe és folytasson tárgyalásokat, a melyeknek eredménye szerint tegyen a közgyűlésnek javaslatot.

3. Irjon fel a közgyűlés a földművelésügyi ministerhez az iránt, hogy nyilatkozzék az alakítandó szövetkezetben való részvételt illetőleg.

A dán vasuti és hajózási jutalékrendszer.

Most, a midőn államvasutaink is csak nemrégiben foglalkoztak a jutalékrendszer egy nemének kérdésével, nem lesz érdektelen a vonatkozó dán törvényhozással röviden foglalkozni. Az első törvény, a mely Dániában ezen kérdést megalapozta, az 1903. évi volt. Ennek fontosabb intézkedései a következők voltak: Ha az állami és állami kezelésben levő magánvasutak, a hozzájuk tartozó kompok és tengeri járatok jövedelmei az üzleti év elején megállapított befektetési költségek és tőkék 2°/o-át meghaladják, ezekből az alkalmazott tisztviselők és munkások fizetések és béreiken felül jutalékokat élveznek a következő kulcs szerint:

A kiosztásra kerülő jutalékok összege 50°/o-át teheti a tiszta jövedelemnek, ha az az üzleti év elején megállapított tőke jövedelmének 2—2·5°/o-a közt mozog. Az arány a következőképen van megconstruálva ezen az itt említett alapon:

30 ^o /o	osztatik ki	2·5—3·0 ^o /o-os	tiszta jövedelemből		
20 ^o /o	„	„	3·0—3·5 ^o /o-os	„	„
10 ^o /o	„	„	3·5—4·0 ^o /o-os	„	„
5 ^o /o	„	„	4·0—5·0 ^o /o-os	„	„

Ilyenformán a tantième sohasem fogja a befektetett tőke 0·6°/o-át felülmulni. A felosztás úgy történik, hogy a felosztandó summát 12.000 egyenlő részre bontják, a mely részek ismét egy előre megállapított kulcs szerint jutnak a 19 csoportra osztott alkalmazottakra. Például 1.750 rész jut a sorompó- és jelzőőrökre, vonal- és távirómunkásokra, hidfelügyelőkre, 250 rész a mozdonyvezetőkre stb.

Ha a felosztásra kerülő tantiémek összege nem tesz ki legalább 60.000 koronát és az egyes részek 5 koronát, akkor a felosztás elmarad és az így fennmaradó összeg hozzáadatik a következő év jutalékösszegéhez.

A nemrégiben élebelépett vonatkozó 1908. évi törvényczikk módosítja az előzőt, a mennyiben, tekintettel az időközben e téren tett tapasztalatokra, a kulcsokon változtatott; az alkalmazottak szempontjából jó-részen in peius, a mi azonban korántsem jelenti azt, hogy a törvény lényege be ne vált volna.

Magyar Közgazdasági Társaság.

A Magyar Közgazdasági Társaság november 27. Láng Lajos v. b. t. t. elnöklése alatt a tagoknak nagy érdeklődése mellett tartotta meg rendkívüli közgyűlését.

Az elnök üdvözölve a nagyszámban megjelenteket, a jegyzőkönyv vezetésére fölkérte dr. Mandelló Gyula főtitkárt, hitelesítésére Ghyczy Béla és dr. Exner Kornél rendes tagokat, és minthogy választás is volt a napirenden, a szavazatszedő bizottság tagjaiul kiküldötte Bosányi Endre dr., Farkas Gejza dr. és Lovag Kempeski dr. rendes tagokat.

Az elnök megnyitó beszédében visszapillantást vetett a Társaságnak ez évi május 28-án tartott rendes közgyűlésére, amely éppen az ő javaslatára a napirendre kitűzött választást az őszi közgyűlésre halasztotta. Azon reményét fejezi ki, hogy a választások, úgy a tisztikarra, mint az igazgató-választmányra vonatkozólag lehetőleg egyhangú megállapodásra fognak vezetni és így a Társaság tagjainak összhangját ebben is kifejezésre fogják juttatni. Reméli, hogy új erőkkel gyarapodva Társaságunk új munkásságnak és erős virágzásnak néz elébe.

Sajnálattal jelentí, hogy az elnökségnek három kiváló tagja: Halász Sándor igazgató, Hegedűs Lóránt főtitkár és Körösi Imre pénztáros bejelentették neki, hogy esetleges újabb megválasztást nem fogadhatnának el. Kiváló és érdemdús munkásságukat méltatva, a közgyűlés jegyzőkönyvében örökitette meg a lemondottak érdemeit. Ezután az alapszabályok módosítására került a sor. A Társaság ügyészének ide vonatkozó javaslatát terjesztette a közgyűlés elé, hivatkozván arra, hogy a módosítások tervezete a Közgazdasági Szemle novemberi számában egész terjedelmében közzététetett. A rendkívüli közgyűlés az alapszabálymódosításokat egyhangulag elfogadta.

Az elnök ezután a napirend következő pontjára, az elnökség és az igazgató-választmány megválasztására szólította föl a közgyűlést, figyelemztetvén, hogy a választások az alapszabályok előbb történt módosításainak a m. kir. belügyminiszter által leendő jóváhagyása reményében fognak történni; ez alapon elrendelte a titkos szavazást és a közgyűlést a szavazás idejére felfüggesztette.

Az elnök a közgyűlést újra megnyitván, a szavazatszedő bizottság elnöke, Bosányi Endre dr. jelentette, hogy az összes szavazatok megszámláltatván, azok egyhangulag a következő eredményt adták:

Elnökség :

<i>Elnök :</i>	Láng Lajos.	<i>Pénztáros :</i>	Huszár Gyula.
<i>Alelnök :</i>	Halász Sándor.	<i>Ellenőr :</i>	Lovag Falk Zsigmond.
<i>Igazgató :</i>	Mandelló Gyula.	<i>Könyvtáros :</i>	Baumgarten Nándor.
<i>Főtítkárok :</i>	Fellner Frigyes. Paikert Alajos.	<i>Ügyész :</i>	Fekete Ignác.

Igazgató választmány.

1. Bedő Albert	23. Hieronymi Károly	46. Neumann Károly
2. Bernát István	24. Hollán Sándor	47. Ottlyk Iván
3. Bosányi Endre	25. Horváth János	48. Pap Dávid
4. Concha Győző	26. Jankovich Béla	49. Pap Dezső
5. Chorin Ferencz	27. Jellinek Henrik	50. Popovics Sándor
6. Deutsch Adolf	28. Katona Sándor	51. Rubinek Gyula
7. Exner Kornél	29. Kilényi Hugó	52. Schmidt József
8. Fenyvessy Adolf	30. Kovács Gábor	53. Somogyi Manó
9. Ferenczi Imre	31. Kovács Gyula	54. Szabó Jenő
10. Földes Béla	32. Kovács Ferencz	55. Szántó Menyhért
11. Gaál Jenő	33. Krejcsi Rezső	56. Széll Kálmán
12. Gelléri Mór	34. Kunz Jenő	57. Szilassy Zoltán
13. Ghyczy Béla	35. Lánczy Leó	58. Sztérényi József
14. Gonda Béla	36. Magyary Géza	59. Teleszky János
15. Gorove László	37. Mailáth József gróf	60. Thirring Gusztav
16. Halász Imre	38. Mándy Lajos	61. Tisza István gróf
17. Hatvany József báró	39. Mariska Vilmos	62. Tolnay Lajos
18. Hatvany-Deutsch Sándor báró	40. Matlekovits Sándor	63. Vargha Gyula
19. Hegedüs Loránt	41. Mattyasovszky Miklós	64. Vágó József
20. Heller Farkas	42. Mende Bódog	65. Vizaknai Antal
21. Heltai Ferencz	43. Miklós Ödön	66. Wallon Dezső
22. Hertzka Tivadar	44. Nagy Ferencz	67. Wickenburg Márk gróf
	45. Navratil Ákos	

Számvizsgálók.

Baross Géza	Schóber Béla
Beck Dénes	Székely Ferencz
Emich Gusztáv	

Az elnök a választások eredményét kihirdetvén önmaga, valamint az elnökség többi tagja nevében meleg köszönetet mondott megválasztásukért és a rendkívüli közgyűlést berekesztette.

A közgyűlés után felolvasó ülés volt, amelyen Ferenczi Imre dr. tartott előadást *A községi lakáspolitikáról Budapesten.* Az előadást e füzetben első helyen közöljük.

Az előadás folytatásaképen deczember 10-én vitaülés volt, melyen Wallon Dezső, Fenyvessy József, Bosányi Endre, Palóczy Antal, Somogyi Manó és Fenyvessy Adolf szólaltak fel. A vitát 1910. január havában folytatni fogjuk és eredményeiről majd annak idején együttesen számolunk be.

A Magyar Közgazdasági Társaság igazgató választmánya deczember 10-én tartotta megalakuló gyűlését Halász Sándor alelnök elnöklése alatt.

Az igazgató-választmány folyó ügyeket tárgyalta. Felvette rendes tagokul a következő urakat: Sebess Dénes dr., Zsengery Manó, Huszár Gyula, Walder Gyula, Székács Antal, dr. sóvári Schneider Sándor, dr. Rajnik Béla, dr. Varró István, Eisner Frigyes, Matavovszky Gábor, Riesz Sándor, dr. Dóczy Sámuel.

A munkaprogrammot illetőleg a választmány elhatározta, hogy Társaságunk 1910-ben első sorban az akkordbérékkel, a munkaközvetítéssel, a nemzetközi fizetési forgalommal, a német Hanza szövetséggel és a drágaság kérdésével fog foglalkozni.
